

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҚЫЗЫЛОРДА «БОЛАШАҚ» УНИВЕРСИТЕТІ

**«ӘДІЛЕТТІ ҚАЗАҚСТАН: ҒЫЛЫМ МЕН
БІЛІМНІҢ ЖАҢА БАҒДАРЛАРЫ»
АТТЫ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-
ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

27-28 ақпан, 2025 ж.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ
ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҚЫЗЫЛОРДА «БОЛАШАҚ» УНИВЕРСИТЕТІ**

**«ӘДІЛЕТТІ ҚАЗАҚСТАН: ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМНІҢ ЖАҢА
БАҒДАРЛАРЫ»
АТТЫ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ
27-28 ақпан, 2025 ж.**

**«ӘДІЛЕТТІ ҚАЗАҚСТАН: ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМНІҢ ЖАҢА
БАҒДАРЛАРЫ»
АТТЫ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ**

27-28 ақпан, 2025 ж.

**МАТЕРИАЛЫ
РЕСПУБЛИКАНСКОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ
«СПРАВЕДЛИВЫЙ КАЗАХСТАН: НОВЫЕ ОРИЕНТИРЫ
НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ»**

27-28 февраля 2025 года.

**MATERIALS
OF THE REPUBLICAN SCIENTIFIC AND PRACTICAL
CONFERENCE
«FAIR KAZAKHSTAN: NEW GUIDELINES FOR SCIENCE
AND EDUCATION»**

FEBRUARY 27-28, 2025

Kyzylorda, 2025

ISBN 978-601-08-4924-2

УДК 001

ББК 72

Ә25

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ/ РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Бас редактор – Досманбетов Б.С., ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, экономика ғылымдарының докторы, профессор; Бас редактордың орынбасары – Снасапова Г.Ж., филология ғылымдарының кандидаты; Жауапты редактор – Сегізбаева Д.У., экономика ғылымдарының магистрі.

Редакция алқасы: Ким И.Л., экономика ғылымдарының докторы, профессор; Өтесінов Ж.Ө., ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор; Жанзақов М.М., ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент; Арғынбекова Г.И., заң ғылымдарының кандидаты; Шураева С.Н., экономика ғылымдарының кандидаты; Шумейко Н.Е., филология ғылымдарының кандидаты, доцент; Нұрсұлтанқызы Ж., филология ғылымдарының кандидаты, доцент; Әлібекова Ғ.Б., ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент; доцент; Есенова Р.К., педагогика ғылымдарының магистрі; Қасымбекова М.Д., әлеуметтік ғылымдар магистрі; Мұханова Ж.Ә., жаратылыстану ғылымдарының магистрі

Техникалық редактор: Алтынбеков Ш.Ғ. Жауапты шығарушы: Алтынбеков Ш.Ғ.

«Әділетті Қазақстан: ғылым мен білімнің жаңа бағдарлары»: 2025 жылдың 28 ақпандағы республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары.– Қызылорда: Қызылорда «Болашақ» университеті, 2025.–925 б.

«Справедливый Казахстан: новые ориентиры науки и образования»: Материалы республиканской научно-практической конференции, 27-28 февраля 2025 года–Қызылорда: Кызылординский университет «Болашақ», 2025. – 925с.

Жинаққа оқытушылардың, магистранттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану, Бизнес, техника, басқару және құқық, әлеуметтік-гуманитарлық және педагогикалық-психологиялық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша мақалалары енгізілген.

© Қызылорда «Болашақ» университеті, 2025

МАЗМҰНЫ

«ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР»

1.Жастардың бойындағы психологиялық ерекшеліктер Ахмет Б.Р., ПП-23М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	20
2.Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттіліктерінің мәні мен мазмұны Орынбасаров Б.А., ПП-23М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	23
3.Психологиядағы өзімшілдік мінез-құлық түсінігі, зерттеліну жағдайы Ахмет Б., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті; ғылыми жетекшісі: Бапаева М.К., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің профессоры м.а., психология ғылымдарының кандидаты, Алматы қаласы.....	27
4.Болашақ педагогтарды оқушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге дайындау Байдулдаев Б., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті, ғылыми жетекшісі: Бапаева М.К., профессор м.а., психология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы.....	33
5.Педагог-психологтардың ата-аналармен жұмысын ұйымдастырудың ерекшеліктері Жалғасов А., 7М01101-Педагогика және психология білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті, ғылыми жетекшісі: Бапаева М.К., профессор м.а., психология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы.....	38
6.Тұлғаның өмірге субъективті қанағаттануының зерттеліну жағдайы Абилсанов Н., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті, ғылыми жетекшісі: Бапаева М.К., профессор м.а., психология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы.....	43
7.Ата-ана қамқорлығынан айырылған балаларды әлеуметтендірудің психологиялық ерекшеліктері Исатай Б., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті, ғылыми жетекшісі: Бапаева М.К., профессор м.а., психология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы.....	47
8. Логопедтің аутизмі бар балалармен жұмысы Ақышева Г.Е., п.ғ.м., оқытушы, Нұрбай Ж. 6В01902- Логопедия білім беру бағдарламасы ЛГ-24-1 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	54
9.«Білім беруде флипбуктерді қолдану: оқу материалдарына арналған Neuzine платформасының артықшылықтары мен мүмкіндіктері» Алибекова Л.Е., Қазалы көлік-техникалық жоғары колледжі орыс тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы, педагог-зерттеуші, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті.....	59
10. ЖОО студенттерінің экологиялық санасын қалыптастыру Боранбаев Ә.С., аға оқытушы, п.ғ.к., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	64

11. Бастауыш сынып оқушыларын жазуға үйрету	
Әбжанова Ж.М., ПМНО-23М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	68
12.Бастауыш сыныптарда оқушылардың каллиграфиялық дағдыларын жетілдіру	
Әбжанова Ж.М., ПМНО-23М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	71
13.Заманауи білім беру жағдайында жоғары сынып оқушыларының мамандық таңдаудағы психологиялық ерекшеліктері	
Әбілхайр Ә.Ә., п.ғ.м., оқытушы, Салимова Ж.О., 6В01101- «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	74
14.Білім алушыларды жоғары мектептегі оқу процесіне бейімдеу мәселелері	
Жәрімбет А.О., п.ғ.м., оқытушы, Дәуітбекова Ж.Е. 6В01101- «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының ПП-23-1 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	78
15.Сабақтан тыс кезеңде оқушылардың уақытын тиімді басқара білуге ынталандыру	
Керімқұл А.Н., п.ғ.м., оқытушы, Бекбаулова Қ, «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	82
16.Зияты зақымдалған мектеп оқушыларының ерік-жігер сферасының ерекшеліктері	
Қирабаева Ш., п. ғ.к., аға оқытушы, Серік Ж., 6В01901-Дефектология мамандығы бойынша Деф-23 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	86
17. Педагог-психолог жұмысындағы арт-терапия	
Жеткербай Г.А., 2 курс магистранты, ғылыми жетекші: Рымханова А.Р., PhD, қауымдастырылған профессор, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	88
18. Жасөспірімдердің жанжал жағдайындағы мінез-құлқы	
Қалбабай Н., 2 курс магистранты, ғылыми жетекші: Рымханова А.Р., PhD, қауымдастырылған профессор, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	92
19.Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың эмоционалдық даму ерекшеліктері	
Пірмахан М.Н., 2 курс магистранты, ғылыми жетекші: Рымханова А.Р., PhD, қауымдастырылған профессор, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	96
20.Жоғары білім беру ұйымдарында ерекше білім алушылардың психологиялық бейімделуі	
Касымбекова М.Д., ә.ғ.м, аға оқытушы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.....	100
21.Интернет тәуелділіктің нәтижесі – агрессивтілік.	
Әріпқожаева А.Қ., п.ғ.м., оқытушы, Сейтжанова К.М., «Педагогика және психология» мамандығының III-курс студенті, Қызылорда «Болашақ» Университеті.....	104
22.Отбасылық тәрбие мектептік тәрбие арасындағы ғылыми тұжырымдар	
Өскенбай С.Р., ОРРММИК РММ, Алматы қаласы.....	107
23.Жамбыл облысының табиғатын оқытудағы тәжірибелік	

жұмыстардың рөлі	
Сарыбекова Қ.Н., Серикбоева Қ.С., М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қаласы.....	109
24.Жасөспірімдердің мініз-құлқындағы ауытқушылықтың болуы және оны алдын алу жолдары	
Табулова А.Б., аға оқытушы, п.ғ.к., доцент, Темірбек Н., педагогика және психология мамандығының 2 курс білім алушысы.....	113
25.Жоғарғы білім беру жүйесінде кластерлік тұғырды қолданудың тиімділігі	
Болыс Г.С., 8D01110-«Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының докторанты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті.....	116
26.Применение технологии смешанного обучения в проектной деятельности по робототехнике	
Кожухова Е.А., Спирина Е.А., Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, г.Караганда.....	120
27.Ақыл-ой бұзылысының жеңіл дәрежесі бар бастауыш сынып оқушыларындағы дислексияны түзетудегі логопед пен ата-ананың бірлескен жұмысы	
Рысқұлова А.Ә., э.ғ.м., аға оқытушы, Барысбай А., 6B01901-Дефектология мамандығы бойынша Деф-23 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	124
28.ТРИЗ технологиясы арқылы бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудағы сыныптан тыс жұмыстар	
Жумадиллаева С.Ж., ПМНО-23М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	126
29.Тұлғааралық қарым-қатынаста этнопсихологиялық стереотиптердің рөлі	
Серікбаева В.Е., п.ғ.к., аға оқытушы, Қонысбай Гүлзия Әділбекқызы, «Педагогика және психология» мамандығының II-курс студенті, Қызылорда «Болашақ» Университеті.....	130
30.Роль руководителей образовательных учреждений в поддержке стрессоустойчивости педагогов	
Бахытжан А.Б., Аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы.....	134
31.Робототехника как проводник steam-обучения	
Құлжатаева К.М., У.Жанибеков атындағы Оңтүстік Қазақстан Университет.....	137
32. Modern methods of teaching English	
Doszhanova G.N., ALT University named after M. Tynyshpaev, Almaty.....	141
33. Заманауи білім беру жағдайындағы инклюзивті білім беру	
Досжанова Г.Н., М.Тынышбаев атындағы АЛТ Университеті, Алматы қаласы.....	146
34.Жоғары мектеп білім алушыларының толеранттылығын қалыптастыру	
Табулова А.Б., п.ғ.к., доцент, Әуелхан Б.А., 6B01101- Педагогика және психология мамандығының ПП-23-1 тобы білім алушысы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	152
35.Технологии проблемного обучения учащихся на уроках хореографии	
Караматуллаева Х.Е., М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қаласы.....	156
36.Хореотерапия как способ сохранения здоровья детей в	

образовательных учреждениях	
Караматуллаева Х.Е., М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қаласы.....	160
37.Интеллектуалдық даму ерекшеліктері бар балаларды мектепке дайындығы	
Шаймбетов Ж.М., PhD, м.ғ.д. аға оқытушы, Қуанышқызы Ә., 6В01901–Дефектология мамандығы бойынша Деф–22-1 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	164
38.Білім беру ұйымдарындағы «Алғашқы әскери дайындық» пәнінің жастарға беретін патриоттық тәрбиесі	
Мадиров А.З., Лейтенант, аға оқытушы, Ділекешов Т.А. студент НВП-24, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	168
39. Заманауи тенденциялардың мектепке дейінгі білім берудегі ықпалы	
Қашқынбаева З.Қ., п.ғ.к, қауымдастырылған профессор, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қаласы.....	171
40.«Тәуекел тобындағы» отбасылардың жасөспірім балаларға әсер ету ерекшеліктері	
Нұрхашова А.Б, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Әлиев А.Б., педагогика және психология, I курс магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	175
41.Жеткіншектік кезеңдегі баланың психикалық дамуына әлеуметтік желілердің әсері.	
Керімқұл А.Н., п.ғ.м., оқытушы, Алпысбаева А.К., «Педагогика және психология» мамандығының I курс магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	178
42.Болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік қарым-қатынасын қалыптастыру шеберлігі	
Әріпқожаева А.Қ., п.ғ.м., оқытушы, Ақмырза З.Қ., «Педагогика және психология» мамандығының I-курс магистранты, Қызылорда «Болашақ» Университеті.....	181
43.Мектеп жасына дейінгі балаларға арт-терапиялық әдістерді қолдану	
Нұрхашова А.Б., п.ғ.м., аға оқытушы, Азмаханова З.Б., «Педагогика және психология» мамандығының I-курс магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	185
44.Мектепке дейінгі білім беру ұйымында копинг-стратегияларын дамыту	
Нұрхашова А.Б., п.ғ.м., аға оқытушы, Кажмахан Ұ.Ғ., «Педагогика және психология» мамандығының I- курс магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	189
45.Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық саласын ойын іс-әрекеті арқылы дамыту	
Әбілхайр Ә.Ә., п.ғ.м., оқытушы, Жарылқасын П.Ж., «Педагогика және психология» мамандығының 1 курс магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	191
46.Ойын әдістері арқылы бастауыш сынып балаларының есте сақтау қабілеттерін дамыту	
Әбдіқадыр Б.М., Қызылорда «Болашақ» университетінің магистранты, ғылыми жетекшісі: Н.Т.Сартаева, аға оқытушы, PhD доктор.....	195
47.Тұлғаның сыни тұрғыдан ойлауын дамыту шарттары	
Бегимова Г.Б., магистрант, Сманова Н.Т., п.ғ.к., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	199
48.Бастауыш сыныпта цифрлық оқыту ресурстарын қолданудың	

маңызы	
Бердіғазиева Ж.Т., магистрант, Машанова Р., п.ғ.к., доцент, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	204
49.Бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби маңызды құзыреттіліктері	
Бимұрзаева Д.Н., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	208
50.Қазақ ұлттық киімдерінің заманауи үлгіде жасалу ерекшеліктері	
Дуйсеманова Ж.А., аға оқытушы, п.ғ.м., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	212
51.Дүниетану сабағында бастауыш сынып оқушыларының танымдылық белсенділігін дамыту	
Жүнісова Ұ.Ж., п.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда Болашақ университеті.....	215
52.Бастауыш сыныпта инклюзивті білім берудің психологиялық аспектілері	
Зұлхарнаева Ә.Т., п.ғ.м., оқытушы, Алпысбай М.Т., «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының 2 курс студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	219
53.Бастауыш сынып оқушыларының цифрлық сауаттылығын қалыптастырудың педагогикалық шарттары	
Зұлхарнаева Ә.Т., п.ғ.м., оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	222
54.Жеке тұлғаны қалыптастырудағы музыкалық мәдениеттің рөлі.	
Косбармакова Д.Б., п.ғ.м., аға оқытушы, Төлегенова М. мәдениет қайраткері, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	226
55.Білім алушылардың шығармашылығын дамыту	
Лупанчук Г.В., Қызылорда«Болашақ» университетінің магистранты.....	230
56.Бастауыш сынып оқушыларына көркем шығарманы оқыту тәсілдері	
Полат А.А., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	234
57.Цифрлық технология жағдайында болашақ педагогтің зерттеушілік әлеуетін дамыту	
Сағымбаева А.Б., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	238
58. Болашақ мамандардың медиақұзыреттілігін дамыту жолдары	
Сейтмағанбетова Ә. Ғ., «Болашақ» университетінің магистранты.....	241
59. Болашақ маманның ақпараттық мәдениетін дамыту жолдары	
Сапарова Ж. Т., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	244
60. Болашақ мамандарға көптілді білім беру мәселелері	
Тоқтарбаева Қ.Р., Қызылорда «Болашақ» университетінің магистранты.....	247
61.Мектепке дейінгі ұйымдарда педагогикалық технологияларды қолданудың мүмкіндіктері	
Тұнғатова Н.Ә., п.ғ.м., аға оқытушы, Баймағанбетова Г.Б. п.ғ.м., оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	251
62.Мультимедиялық технологиялардың мектепке дейінгі білім берудегі тиімділігі	
Тұнғатова Н.Ә., п.ғ.м., аға оқытушы, Шакен Ф.Қ. п.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	255
63.Мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі инновациялық әдістемелер	
Тұнғатова Н.Ә., п.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	259
64.Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыру	
Тұрсынова А.С., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	263
65. STEM – білім берудегі жаңа тренд	

Алматова А.Т., магистрант, Усайнова Г.М., аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің докторанты, Ескараева А.Д., аға оқытушы, ф.ғ.к., Қызылорда Болашақ университеті.....	266
66.Болашақ Қазақстан жастарын тәрбиелеу құндылықтары – ұлттық өнерде	
Абдибекова О.А., аға оқытушы, Төлегенова М., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	271
67.STEAM-технологиялары негізінде бастауыш сынып оқушыларының креативтілігін қалыптастыру	
Омарова Г.К., магистрант, Ескараева А.Д., аға оқытушы, ф.ғ.к., Қызылорда Болашақ университеті.....	275
68.Қолөнер бұйымдарын әзірлеу барысында ұлттық нақыш үлгілерін қолдану	
Дуйсеманова Ж.А., п.ғ.м., аға оқытушы, Таженова Н.У., п.ғ.к., аға оқытушы Қызылорда «Болашақ» университеті.....	282
69.Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық сауаттылығын қалыптастырудың тиімділігін арттыру жолдары	
Шыныбек Л.У., магистрант, Ескараева А.Д., аға оқытушы, ф.ғ.к., Қызылорда Болашақ университеті, Асанбекқызы А., «AMANAT SCHOOL» жеке мектебінің бастауыш сынып мұғалімі.....	289
70.«Цифрлық құралдарды қолдану арқылы бастауыш сынып мұғалімдерінің шығармашылық қабілеттерін арттыру»	
Жайшылықова Р.Е., 7М01301– «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» БББ 1-курс магистранты, Ескараева А.Д., аға оқытушы, ф.ғ.к., Қызылорда Болашақ университеті.....	293
71.Бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениет дағдыларын қалыптастырудағы отбасының рөлі	
Қараман А., 7М01301 – «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» БББ 2-курс магистранты, Ескараева А.Д., аға оқытушы, ф.ғ.к., Қызылорда Болашақ университеті.....	297
72.STEAM оқыту үдерісінде ЖИ құралдарын пайдалану арқылы оқушылардың креативтілік және техникалық ойлау қабілеттерін дамыту	
Карл Нұрай, Қызылорда «Болашақ» университетінің 1 курс магистранты.....	302
73.Мәтін арқылы бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу әрекетін дамыту	
Кенжебай Гүлдана Омарқызы, Қызылорда «Болашақ» университетінің магистранты.....	306
74.Қазіргі бастауыш мектепте оқытудың өзекті мәселелері	
Сақтанова Н.Е., Қызылорда «Болашақ» университетінің магистранты.....	310
75.Бастауыш сыныпта оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыру	
Абдукадирова С.Р., Қызылорда «Болашақ» университетінің магистранты.....	314
76.Бастауыш сыныпта ынтымақтастық педагогикасын жүзеге асырудың әдіс-тәсілдері	
Абиева А.А., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	318
77.Бастауыш сынып оқушыларын интернет ресурстарды пайдалану мүмкіндіктері	
Алиева М.З., Қызылорда «Болашақ» университетінің магистранты.....	320
78.Бастауыш сыныпта дүниетану пәнін оқытуда электронды құралдарды қолдану тәсілдері	

Алтынбаева Ә.Ә., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	324
79. Бастауыш сынып оқушыларының тұлғалық қалыптасуы	
Әбдібекқызы Г., Қызылорда «Болашақ» университетінің магистранты.....	327
80. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін дамыту жолдары	
Әбдіраманова М.К., Қызылорда «Болашақ» университетінің магистранты.....	330
81. Бастауыш сыныптың ТРИЗ технологиясын қолданудың маңызы	
Жумадиллаева С.Ж., Қызылорда «Болашақ» университетінің магистранты.....	332
82. Пәнаралық байланыс негізінде бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу әрекетін дамыту	
Мирамбекова З.М., Қызылорда «Болашақ» университетінің магистранты.....	336
83. Бастауыш сынып мұғалімінің кәсіптік мәнді сапаларын қалыптастыру	
Сайлаубекова А.Ә., Қызылорда «Болашақ» университетінің магистранты.....	340
84. Білім беру үдерісіндегі Smart-технологияларын қолдану ерекшеліктері	
Сәйпен Бағжан, Қызылорда «Болашақ» университетінің магистранты.....	344
85. Жоғары сынып оқушыларының білім беру процесінде проблемалық оқыту әдістерін қолдану ерекшеліктері	
Ерназаров А., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	347
86. Кредиттік оқыту жүйесінде университет студенттерінің шығармашылық қабілеттерін дамыту жолдары	
Қанатқызы Б., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	351
87. Бастауыш сынып оқушыларының жоғары психикалық функцияларына нейропсихологиялық талдау жүргізудің теориялық негіздері	
Жанабилова А.А., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	355
88. Формативті бағалау үздіксіз білім алу үшін қажетті құзыреттерді дамыту құралы	
Үсенғазы Н.Ж., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	358
89. Педагог-психологтың кәсіби мәдениеті феномен ретінде	
Баймаханова Ж. А., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	361
90. Отбасылық қарым-қатынастағы зорлық-зомбылық: ұғым және теориялар	
Сүндетова Н. Ж., Қызылорда «Болашақ» университеті	364
91. Кәсіби дайындық процесіндегі мотивацияны зерттеу мәселелері	
Құрманбек А.Ө., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	368
92. Сарбаздардың әскери орта жағдайларына бейімделуін психологиялық қамтамасыз ету	
Көптілеу Диас, магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	371
93. Оқушылар арасындағы буллинг және оның алдын алу мәселелері	
Сейлханов Әдилбек Асыллович, магистрант, Усайнова Гүлжамал Манатбекқызы, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	375
94. Жеткіншектердің тұлғасының қалыптасуына әлеуметтік желілердің әсері	
Алпысбаева А.К., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	379

1.«70 қадаммен Жасанды Интеллект арқылы теміржол жүйесін дамыту»	
Қонақбай А.Р., Қазалы көлік-техникалық жоғары колледжі, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті.....	384
2.Влияние модернизации транспортной инфраструктуры на транзитный потенциал	
Садыкова А, Председатель Союза автомобильных перевозчиков и экспедиторов Казахстан, г.Алматы; Диназат Касымова, к.т.н., Национальная Школа государственной политики Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, г. Астана.....	388
3.Графикалық дизайндағы түс пен пішіннің адам эмоциясына ықпалы	
Ескуниева М.Е., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	394
4.Аймақтағы шағын кәсіпкерлікті қолдау мен дамытуды ұйымдастыруды жетілдіру	
Қалымбетова С., М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қаласы....	397
5.Қазақстандық экспорттық стратегияны дамытудағы астық логистикасы	
Камысбаева А.Т., аға оқытушы, т.ғ.м., Марат С., аға оқытушы, т.ғ.м., Қайратұлы А., ОПД-23 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	402
6.«Жылы құрылыс ерітінділерін» қолдана отырып, тұрғын ғимараттың кірпіш қалауының және еден құрылымының жылу қорғау қасиеттерін арттыру	
Рыскалиев М., Табылдиев Е., Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қаласы.....	406
7.Мемлекеттік басқарудағы электрондық үкіметтің мәні мен рөлі	
Байғалиева А.С., Қазақстанның инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университеті, Орал қаласы.....	409
8.Жасанды интеллект және білім	
Шертаева Ж.М., Жамбыл атындағы №5 мектеп- гимназиясы, Тараз қаласы....	414
9.Интермодальды, мультимодальды және аралас жүктерді тасымалдау: ұғымдарды салыстырмалы талдау	
Марат С., аға оқытушы, т.ғ.м., Камысбаева А.Т., аға оқытушы, т.ғ.м., Сарышев Д., ОПД-24 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	418
10.Маркетинг және маркетингтік зерттеулер. Маркетингтің құралдары мен міндеттері	
Тажикова Ж.Ж., Арнайы пән оқытушысы, «Гуманитарлық мамандықтар және жалпы білім пәндері» ӘБ жетекшісі, «Болашақ» университетінің жоғары колледжі, Қызылорда қаласы.....	421
11.ҚР әлеуметтік-экономикалық жағдайында банктердің қызмет көрсету нарығын жетілдіру жолдары	
Нурманалиева Г.А., М.Х. Дулати атындағы Тараз Университеті КЕ АҚ, Тараз қаласы.....	426
12.Қазақстан Республикасының әкімшілік іс жүргізуін цифрландыру	
Серкебаев Д.Ж., з.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	430
13.Бизнес саласында кадр потенциалы және оны жетілдіру бағыттары	
Советалы А., М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қаласы.....	434
14.Қазақстандағы шағын және орта бизнесті дамытудағы мемлекеттік	

қолдау шаралары	
Спанова Л.Қ., э.ғ.м, аға оқытушы, Батырбек Ү.Б., Э-24-2 оқу тобының білім алушысы.....	437
15.Кәсіпорында маркетингтік стратегияларды басқаруды жетілдіру	
Калдыгозова М., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қаласы....	440
16.Управление реализацией государственной политики обеспечению устойчивого развития кластера	
Калдыгозова М., М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қаласы.....	444
17.Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдаудың жолдары	
Тагаева А., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қаласы.....	448
18.«Цифрлық білім беру құралдарының оқу процесіне әсері: Қазақстандағы тәжірибе»	
Туктыбаева Л.У., арнайы пән оқытушысы, Қазалы көлік-техникалық жоғары колледжі, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті.....	454
19.Ұлттық білім беру жүйесінде ІТ технологиялары	
Шамсудинова Г.М., аға оқытушы, ж.ғ.м., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	458
20.Қазақстан экономикасының даму ерекшеліктері: кәсіпкерлік бизнестің рөлі мен маңызы (Қызылорда облысы деректерінің мысалында)	
Шураева С.Н., э.ғ.к., аға оқытушы, Қындыбаева Ж.Р., Э-23М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	462
21.Ғылыми-техникалық прогресс және аспанжол көлігі	
Б.А.Джураев, ОПД-23-1 оқу тобының студенті, ғылыми жетекшісі: Әнуар Тәжібайұлы, доцент, техника ғылымының кандидаты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	466
22.«Кәсіпкерлік негіздері» пәнін оқытуда шетелдік тәжірибелерді қолдану мәселелері	
Тулеева Ж., Алтаева Ф., М.Мәметова атындағы Қызылорда педагогикалық жоғары колледжі оқытушылары, Қызылорда қаласы.....	474
23.Банктердің депозиттік операцияларын жетілдірудің негізгі бағыттары	
Нурманалиева Г.А., М.Х. Дулати атындағы Тараз Университеті КЕ АҚ, Тараз қаласы.....	478
24. Адам ресурстарын басқару ерекшеліктері, факторлары	
Э-21 оқу тобының студенті А.Д.Тубебаева, Бодыкова А.Т., магистр, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	483
25.Қазақстандағы жұмыс күші мен кадрлардың тұрақтамау факторлары	
Сегізбаева Д.У., магистр, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	486
26.Анализ расчета влияния материально-технической базы предприятия на развитие доходности предприятия	
Студент группы Э-22 А.Н.Қазбекова, Сағынаева М.С., м.э.н., старший преподаватель, Кызылординский университет «Болашақ».....	490
27.Методические рекомендации по организации уроков-квестов по информатике	
Калиянов Е.К., Учитель ІТ школы-лицея №217 имени Б.Шалғынбаева, Кызылорда.....	494

28. Анализ доходов экономического субъекта и возможности их роста Сағынаева М.С., м.э.н., старший преподаватель, Кызылординский университет «Болашак».....	497
29. Особенности ценообразования в условиях интернет-торговли Сейсекеев А.О., к.э.н., старший преподаватель, Акылбек Д.Т. магистрант группы Э(М)-24-1, Кызылординский университет «Болашак».....	501
30. Сотты болғандардың еңбекпен қамтудағы шет елдік тәжірибесінің ерекшеліктері Абдужерова А.М., аға оқытушысы, Қызылорда «Болашак» университеті.....	505
31. Жымқыру себептерінен туындайтын теміржол көлігі объектілерінің мәселелері Абдужерова А.М., аға оқытушысы, Бекманова Ж.У., Қызылорда «Болашак» университеті.....	510
32. Рухани қауіпсіздіктегі қоғамның ролі Наурызбаев Б.А., оқытушы, Бекманов Н.А., оқытушы, Қызылорда «Болашак» Университеті.....	514
33. Жерді құқықтық сақтау мен қорғаудың жалпы түсінігі Қындыбаева Р.Р., аға оқытушы, Қызылорда «Болашак» университеті.....	518
34. Қоршаған орта байлықтарын қорғаудың құқықтық негіздері Қындыбаева Р.Р., аға оқытушы, Қызылорда «Болашак» университеті.....	523
35. Алдын ала тергеу мен сот тергеуінде дәлелдемелерді жинау Ержанова З.А., з.ғ.м., оқытушы, Қызылорда «Болашак» университеті.....	528
36. Исследование и развитие кейс-метода и практическое применение в области образования Жусупова Г.А., к.э.н., и.о.ассоциированный профессор, Досманбетов С.Б., магистрант, Кызылординский университет «Болашак».....	532
37. Оценка воздействия Газотурбинных электрических станциинаэкологию Кызылординской области Курманбаев Г.Б ¹ . к.т.н., Жайлаубаев А. Ж ¹ . студент гр.Эл-23-1, Камалова Г.Н ² , учитель физики, ¹ Кызылординский университет Болашак, ² Школа-лицей №10 имени Ы. Алтынсарина г. Кызылорда.....	538
38. Құрама конструкция тіректерінің реакциялық күштерін анықтау Боранбаев Б.Т., аға оқытушы, Қызылорда «Болашак» университеті.....	543
39. Азаматтық ғимараттардың пайдалану қасиеттерін кешенді тәсілмен арттыру Келмағамбетов Н.К., Бисембайқызы Л., Есенгелдиев А., С-23-1 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашак» университеті.....	546
40. Конституциялық бақылау органының заң шығару қызметіне қатысуы Пиржанова А.С., аға оқытушы, Қызылорда «Болашак» университеті.....	550
41. Метрологиядағы мемлекеттік саясаттың басты бағыттары мен стратегиясы және ғылым ретінде даму жолдарын айқындау Қодар Е.Т., т.ғ.к, доцент, Тұрақбай И.Т., ОПД-24/3 оқу тобы, Қызылорда «Болашак» университеті.....	554
42. Сапасыз саздардан және өндірістік қалдықтардан жасанды кеуекті толықтырғыштар өндіру технологиясының негіздері Ембергенов М.Ә., т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Бек Сұлтан, С-22-1 топ студенті, Қызылорда «Болашак» университеті.....	559
43. Криминалистика в борьбе с преступностью Наурызбаев Б.А., старший преподаватель, Кызылординский Университет «Болашак».....	566

1.Салт-дәстүр, әдет-ғұрыптардың гендерлік ерекшеліктері	
Бегежанова Р., Қызылорда Болашақ университетінің КЯ-23М оқу тобының магистранты, Жүнісбекова К., ф.ғ.к., аға оқытушы.....	571
2.Хамза Есенжановтың «Ақ жайық» роман-трилогиясындағы топонимдердің құрылымдық ерекшеліктері	
Тұрсынбай А.М., Қызылорда Болашақ университетінің КЯ-23М оқу тобының магистранты, Жүнісбекова К., ф.ғ.к., аға оқытушы.....	574
3.The importance of using web quest technology in a foreign language teaching	
Oralbaeva G.S., Master of Science in pedagogy and psychology, Senior lecturer of Kyzylorda Bolashak University.....	578
4.Кітапханашының кәсіби этикасы	
Абенова Ж.А., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	582
5.Дін және ағартушылық ордасы болған Қалжан ахун мешіт-медресесі	
Альсугурова М.С., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	586
6. Өткен тарихымыздан сыр шертетін тарихи нысандар	
Альсугурова М. С., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	590
7.Shortening of spoken words	
Atazhanova Z.M., Myrzakhozhayeva Z.S., Myrzakhozhayeva M.S., Kyzylorda Bolashak University.....	594
8.Borrowing is the main source of enriching English vocabulary	
Atazhanova Z.M., Myrzakhozhayeva Z.S., Myrzakhozhayeva M.S., Kyzylorda Bolashak University.....	597
9.ХХ ғасырдың басындағы Түркістанды мекендеген халықтардың ұлт-азаттық қозғалысы	
Бибасова А.М., И-23М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	603
10.Қазақ поэзиясындағы «бақыт» мотиві	
Шаймағанбетова К.Б., аға оқытушы, Жанай Д., КЯ-24 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	608
11.Дәурен Әбіровтың 100 жылдығына арналған «Би биігіндегі ғазиз ғұмыр»	
Караматуллаева Х.Е., М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қаласы.....	612
12. Зооморфизмы в русской фразеологии	
Султанова Ш.К., ст. преподаватель, Кызылординский университет «Болашақ».....	616
13.Қазақ тарихының қайраткері: Бекмаханов мұрасы	
Кипшакбаев К.З., аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	619
14.Қытай тіліндегі неологизмдер: пайда болу жолдары және жіктелуі	
Нурмагамбетова Л.К., оқытушы, п.ғ.м, Қаратаева Н.Н., оқытушы, п.ғ.м, Қызылорда Болашақ университеті.....	626
15.Ұлт жанашыры – Өзбекәлі Жәнібеков	
Каримов.Қ.С., 8D01604-«Тарих педагогтерін даярлау» білім беру бағдарламасының докторанты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.....	631
16.Қызылорда облыстық телеарнасының қалыптасу және даму тарихының зерттелуі	

Досмаханова М. А., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, магистрант, ғылыми жетекшісі: Сәтбай Т.Я., тарих ғылымдарының докторы.....	635
17.Қазақ және ағылшын тілдеріндегі әлеуметтік жарнама дискурсы	
Нұрсұлтанқызы Ж., ф.ғ.к., доцент, Маханбеталиева Г.Т., АҚ-24М оқу тобының магистранты.....	639
18.Халық қаржысының қазіргі уақыттағы алатын рөлі	
Молдабекова А.Ш., э.ғ.к., доцент, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қаласы.....	644
19.Аймақтың әлеуметтік- экономикалық дамуында жергілікті қаржының алатын рөлі	
Мырқалыков А.Ж., магистрант, Молдабекова А.Ш., э.ғ.к., доцент, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қаласы.....	648
20.«Ценностная ориентация на профессию и личность педагога студентов вуза»	
Абдукаликова А.Ж., аға оқытушы, ф.ғ.к, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	652
21.Тарих пәнін оқытуда жасанды интеллект платформаларын тиімді пайдалану	
Нурпеисова Э.С., Қызылорда медициналық жоғары колледжінің тарих пәні оқытушысы, педагог-зерттеуші, п.ғ.м., Қызылорда медициналық жоғары колледжі.....	656
22.Қазақ және ағылшын тіліндегі «Адам / Man» концептісі	
Нұрсұлтанқызы Ж., ф.ғ.к., доцент, А.Байдаулетова, ф.ғ.к., аға оқытушы, Ө.Төлеш, АҚ-24М оқу тобының магистранты.....	662
23.Қазақ-ағылшын тілдеріндегі анималистік метафоралардың семантикалық ерекшеліктері	
Нұрсұлтанқызы Ж, ф.ғ.к., Амангелді Ж., АҚ-24М оқу тобының магистранты.....	666
24.Қазақ және ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдердің ұлттық рухани лақуналары	
Нұрсұлтанқызы Ж., ф.ғ.к., доцент, А.Байдаулетова, ф.ғ.к. аға оқытушы, Усенова Г. АҚ-24М оқу тобының магистранты.....	669
25.Сочинительные конструкции в стихотворных описаниях	
Спасова Л.В., к.ф.н., Қызылординский университет «Болашақ».....	673
26.Источники развития лексического поля цвета	
Шумейко Н.Е., к.ф.н., доцент, Қызылординский университет «Болашақ».....	677
27.Қазақ, ағылшын тілдеріндегі ертегі дискурсына салғастырмалы талдау	
Теңізбай Г., АҚ-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	681
28.Ашаршылық жылдарындағы балалардың тағдыры	
Төлегенова Ж.Ж., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	684
29.Нәубет жылдарының зардаптары	
Төлегенова Ж.Ж., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	688
30.Тұрмағанбет ақынның «Шаһнама» дастанындағы шығыстық сарын	
Сапартаева Л.Е., аға оқытушы, п.ғ.м., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	691
31.Шара Жиенқұлованың қазақ халқының хореографиялық өнерін дамытуға қосқан үлесі	
Караматуллаева Х.Е., М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз	

қаласы.....	694
32.Қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразалық етістіктердің семантикасы	
Икромханова Ф.И., ф.ғ.д., профессор, Өзбекстан Республикасы, Кәрім Ә.Ғ., АК-24М оқу тобының магистранты.....	699
33.Н.Төрекұловтың өскен ортасы және алғашқы қызмет жолы	
Дюсенбинова Г.Е., КММ №149 ЖЖБ мектеп, Алматы қаласы.....	704
34.Қазақ, ағылшын тіліндегі «7» киелі санының семантикасы	
Байдалиева О.Т., АК-24М оқу тобының магистранты, Дармишева А.Ж., КЯ-24М оқу тобының магистранты, Қазиева А.Н., АК-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	709
35.Using new technologies in English lessons	
Дәдікбай Т.Ә., аға оқытушы, Шәкір С.,АК-22 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	713
36. Кітапханашы мен оқырманар арасындағы байланыс: әдеп және сөйлеу мәдениеті	
Канқожаева Ш.Ж., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	716
37.Азаттықтың алғашқы қоңырауы атанған «Қазақ» газеті	
Акмурзаева К.Е., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	720
38.Қазақ, ағылшын тілдерінің стереотипизацияланудың когнитивті аспектілері	
Икромханова Ф.И., ф.ғ.д., профессор, Өзбекстан Республикасы, Нұрсұлтанқызы Ж., ф.ғ.к., доцент, Жұмабай М.Е., АК-24М оқу тобының магистранты.....	724
39.Шешендік сөздердегі гендерлік ерекшеліктер	
Снасапова Ж.Ж., Қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі, С.Лапин атындағы №261 мектеп.....	728
40.«Айқап»–ағарту ісі мен мәдениеттің жаршысы	
Акмурзаева К.Е., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы.....	732
41.Основные принципы методики преподавания и обучения в рамках обновления образования	
Тымбаулиева Г.И., учитель русского языка и литературы средней школы №149, Шиелийский район.....	735
42.Сталиндік күштеп отырықшыландыру: қазақ халқының дәстүрлі өмір-салтының бұзылуы	
Тоқтамуратова М.Ж., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	739
43.Қазақстандағы мемлекеттік астық пен ет дайындау науқандарының салдары	
Тоқтамуратова М.Ж., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	742
44.Шақ категориясының жақты сөйлем жасаудағы қызметі	
Садуахасова Г.Ж., п.ғ.м., аға оқытушы, Сманова Н.Т., п.ғ.к., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	746
45.Қазақстанда кеңестік еңбекпен түзету лагерлері жүйесінің құрылуы	
Муханова И.К., магистрант,Қызылорда «Болашақ» университеті.....	750
46.Алжир лагерінің тарихы	
Муханова И.К., магистрант Қызылорда «Болашақ» университеті.....	754
47.Қазақ тіліндегі әйелдер киіміне қатысты лексикалық бірліктер	
Бейбітова Нұрай Бейбітқызы, КЯ-24М оқу тобының магистранты.....	757
48.Жыраулар поэзиясындағы «жалғыздық» концептісі	
Әмірханқызы Жанна, КЯ-24М оқу тобының магистранты, Қалам Қарақат, КЯ-23 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	761

49.Қазіргі тіл біліміндегі функционалды прагматика	
Мамбетжанова Ардак Алдонгаровна, Өтеуов Наржан Ғалымжанұлы, КЯ-24М оқу тобының магистранттары, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	766
50.Тілдік қатынас пен іскери қатынастың сөйлеу стиліне қатысы	
Рахман Динар Берікұлы, КЯ-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	769
51.Қазақстандағы жаппай саяси репрессиялар қасіреті	
Баширов Е.Е., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	774
52.Алаш партиясының бағдарламасы: ұлттық идеялар	
Мұратбекұлы Мейрамбек, магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	778
53. Облыстық қазақ съездері: ұлттық мемлекеттіліктің жаңғыруы	
Кулжумырова Г.З., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	782
54.Ресейдің бірінші және екінші Мемлекеттік Думаларындағы қазақ депутаттарының қызметі	
Кулмурзаева Т.Б., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	785
55.Архив құжаттарының пайдаланылуы мен жариялануы	
Төрөбай Әлия, магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	789
56.Ұлттық-аумақтық шекараны межелеудегі қазақ зиялыларының көзқарастары	
Шынтемір А.Б., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	793
57.Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясы: қазақ зиялылары	
Кулмурзаева Т.Б., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	797
58.Архив –тарих қазынасы	
Төрөбай Әлия, магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	801
59.Тыныс белгілердің қалыптасуы	
Қасымбекова Назерке Құмарқызы, Өтеуов Наржан Ғалымжанұлы, КЯ-24М оқу тобының магистранттары, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	805
60.Сөйлеу үдерісінің жемісі – мәтін және дискурс	
Өтеуов Н.Ғ., КЯ-24М оқу тобының магистранты, Байдаулетова А. Ө., ф.ғ.к., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	809
61.Медиамәтін – медиалингвистиканың нысаны	
Майлыбаева Индира Құрманбайқызы, КЯ-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	813
62.Жәдидтердің ағартушылық қызметі	
Бердижарова Л.К., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	816
63.Ғаламтор тілі – коммуникациялық ерекше құралы	
Алмуратова Бақытжамал Канаевна, КЯ-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	820
64.Қазақ тіліндегі энантиосемия құбылысы	
Байдаулетова А.Ө., ф.ғ.к., аға оқытушы, Көбегенқызы Г, КЯ-23/2 М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	823
65.Сталинизм және репрессия құрбандары	
Баширов Е.Е., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	827

«ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ»

1.Сыр өңірінде сарымсақты тішшелерімен отырғызуда атқарылатын шаралар

¹ Бегалиев Қ.Б., а-ш.ғ.к., ² Жанзақов М.М. а-ш.ғ.к., доцент, ² Аманкелдиева А.Ә., п.ғ.м., оқытушы, ¹ Ы.Жақаев атындағы Қазақ күріш шаруашылығы ҒЗИ, ² Қызылорда «Болашақ» университеті.....	832
--	-----

2.Білім беруде блокчейнді қолдану мысалдары:мәселелер мен артықшылықтар	
Тасуов Б., Джунбаева Г.Н., Сүгірбай А., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қаласы.....	837
3.Биометрические показатели щук, карасей и белого амура озера Асеткуль Арало-Сырдарьинского бассейна	
Ермаханов З., м.с-х.н., Жанзаков М.М., к.с-х.н., доцент, Ермаханова Ж.З., м.н.с., Баширова Ж.Е., м.п.н., старший преподаватель, Кызылординский университет «Болашак».....	840
4.Гидрохимический режим и зооплактоны озера Алабие Арало-Сырдарьинского бассейна	
Ермаханов З., м.с-х.н., Жанзаков М.М., к.с-х.н., доцент, Есенгелді Н.М., студент Б-23, Кызылординский университет «Болашак».....	846
5.Биометрические показатели судаков, жерехов и чехоней озера Асетколь Арало-Сырдарьинского бассейна	
Ермаханов З., м.с-х.н., Жанзаков М.М., к.с-х.н., доцент, Ермаханова Ж.З., м.н.с., Баширова Ж.Е., м.п.н., старший преподаватель, Әбдрахман Ж.Б. студент Г-23, Кызылординский университет «Болашак».....	851
6.Банан өсімдігінің морфологиясы мен биологиясы және оны жылыжайда өсіру технологиясы	
Жанзақов М.М. а-ш.ғ.к., доцент, Әлібекова Ғ.Б. а-ш.ғ.к., доцент, Тажекеева А.К. а-ш.ғ.м., аға оқытушы, Жеңісбек Г.Ж.,студент Б-22, Қызылорда «Болашак» университеті.....	858
7.«Жастарды ел қорғауға дайындаудың маңызды қадамы»	
Жақсылықов Ж.Ж., лейтенант, аға оқытушы, Әбілқасым Ж.Ж.,студент НВП-24, Қызылорда «Болашак» университеті.....	863
8.Зоопланктоны, макрозообентосы и виды промысловых ихтиофаун озера Асетколь Арала-Сырдарьинского бассейна	
Муханов Н.Б., к.с-х.н, доцент., Ермаханов З., м.с-х.н., Жанзаков М.М., к.с-х.н., доцент, Ермаханова Ж.З., м.н.с., Баширова Ж.Е., м.п.н., старший преподаватель, Кызылординский университет «Болашак».....	867
9.Количественные и качественные показатели плотв, язьев и змееголовов озера Балапанды Арало-Сырдарьинского бассейна	
Ермаханов З., м.с-х.н., Жанзаков М.М., к.с-х.н., доцент, Әлібекова Ғ.Б. а-ш.ғ.к., доцент, Ермаханова Ж.З., м.н.с., Баширова Ж.Е., м.п.н., старший преподаватель, Кызылординский университет «Болашак».....	873
10.Биометрические показатели щук, карасей, белого амура озера Балапанды Арало-Сырдарьинского бассейна	
Ермаханов З., м.с-х.н., Жанзаков М.М., к.с-х.н., доцент, Ермаханова Ж.З., м.н.с., Баширова Ж.Е., м.п.н., старший преподаватель, Қуатбаев Т.Х., студент Эк-22, Кызылординский университет «Болашак».....	879
11.Логистикалық транспорт университетінде инженерлік математиканы оқыту жолдары	
Өскенбай М.Ә., Мухамеджан Тынышпаев атындағы АЛТ университеті, Алматы қаласы.....	884
12.«Мұғалім-химик» мобильдік қосымшасы	
Биболатова С.Н., Қызылорда медициналық жоғары колледжі, Қызылорда қаласы.....	888
13. Нанотехнологияның физикадағы рөлі	
Ошакбай Н.Ғ., Қызылорда «Болашак» университеті.....	892
14.Протон өткізгіш қатты оксидтік отын элементтерінің катодындағы реакциялардың кинетикасын зерттеу	

Бакалбаева Г., аға оқытушы, ж.ғ.м., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	896
15.Профилактика болезней рыб и меры борьбы с ними	
Длимбетов М.К., к.с-х.н. старший преподаватель, Сатаева Д.К-Ш., к.с-х.н., старший преподаватель, Болатова А.Б., м.п.н., преподаватель, Кызылординский университет «Болашақ».....	901
16.Құрылыс керамикасы технологиясында мұнай шламы қуат бөлгіш және модификациялаушы компонент ретінде	
Насипова А., Батыргерей А., Казихан М., Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қаласы.....	905
17.Бастауыш мектептің жаратылыстану пәнін оқытуда өлкетану материалдарын қолдану	
Сарыбекова Қ.Н., Сабденбек А.Н., М.Х.Дуллати атындағы Тараз университеті, Тараз қаласы.....	910
18.Биометрические показатели сазанов и лещей озера Асетколь Арало-Сырдарьинского бассейна	
Ермаханов З., м.с-х.н., Жанзаков М.М., к.с-х.н., доцент, Ермаханова Ж.З., м.н.с., Тюлебаев Н.Б. студент Эк-23, Кызылординский университет «Болашақ».....	914
19.Жасыл қалемшелеу–жылыжайлық лимон өндірісі үшін вегетативті көбейтудегі негізгі тәсіл	
Жанзақов М.М., а-ш.ғ.к., доцент, Қызылорда «Болашақ» университеті, Жунусова Н. оқытушы, И.Әбдікәрімов атындағы агротехникалық колледж, Қызылорда қаласы.....	918

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР СЕКЦИЯСЫ

ЭОЖ 37.01

Жастардың бойындағы психологиялық ерекшеліктер

Ахмет Батырхан Русланұлы
Қызылорда Болашақ университетінің
ПП-23М оқу тобының магистранты

Резюме

В статье рассмотрены виды психологических особенностей молодежи.

Abstract

The article considers the types of psychological characteristics of youth.

Девиантты мінез-құлық – қоғамның нормалары мен стандарттарына сәйкес келмейтін, әлеуметтік қабылданбаған әрекеттер мен мінез-құлық түрлері. Оның пайда болу себептері әртүрлі және кешенді болуы мүмкін. Кейбір негізгі себептері:

1. **Отбасы факторы:** Отбасындағы тәрбие стилі (қатаң, немқұрайлы, авторитарлы); Отбасылық қарым-қатынастар (конфликтілер, зорлық-зомбылық); Ата-аналардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы.

2. **Әлеуметтік орта:** Достар мен құрдастардың әсері (позитивті немесе негативті); Мектептегі әлеуметтік климат (буллинг, дискриминация); Қоғамдық нормалар мен құндылықтар.

3. **Психологиялық факторлар:** Жеке тұлғаның психологиялық ерекшеліктері (агрессия, импульсивтілік); Стресс, депрессия, эмоционалдық тұрақсыздық; Тәуелділік (алкоголь, есірткі).

4. **Экономикалық жағдай:** Кедейлік, жұмыссыздық, әлеуметтік теңсіздік; Қоғамдағы экономикалық дағдарыстар.

5. **Мәдени факторлар:** Мәдениеттегі нормалар мен дәстүрлердің өзгеруі; Жаңа технологиялардың әсері (интернет, әлеуметтік желілер).

Девиантты мінез-құлықты түсіну және алдын алу үшін, осы факторларды ескеру маңызды. Әлеуметтік қызметкерлер, психологтар және педагогтар бұл мәселелермен жұмыс істей отырып, балалар мен жасөспірімдерге қолдау көрсетуі қажет.

Өскелең ұрпақтардың девиантты мінез-құлықтары бойынша көптеген еліміздің ғалымдары мен педагогтары зерттеу жұмыстарын жүргізген: Акажанова А.Т., Джаманбалаева Ш.Е., Керимов Л.К., Казымбетова Д.К., Шерьязданова Х.Т., Хухлаева О.В. т.б. Бұл

зерттеушілер қиын балалардың қиқарлық, қыңыр, жағымсыз қасиеттерінің қалыптасуына әлеуметтік педагогикалық факторлардың әсер ететіндігін зерттеді. Әлеуметтенудегі девиантты мінез-құлық тұжырымдамасын қалыптастырған француз әлеуметтанушысы Эмиль Дюркгейм. Ол әлеуметтік девиацияны түсіндіру үшін аномия тұжырымдамасын ұсынды. «Аномия» термині француз тілінен аударғанда ұжымның, заңның болмауы деген мағынаны береді.

Ал, Роберт Мертон мінез-құлық ауытқушылығының себебін қоғамның мәдени мақсаттары мен оған жетудің әлеуметтік мақұлданған жолдарының арасындағы үйлеспеушілік деп түсіндіреді. Тұлғаның жағымсыз, девиантты мінез-құлық сапаларының қалыптасу ерекшеліктері, оны түзету жолдары М.С.Каган, А.В.Петоровский, қазақ халқының мінезінің кейбір жағымсыз тұстары, тәрбиелеу жолдары С.Қ.Қалиев, Қ.Б. Жарықбаев [1] т.б. ғалымдар еңбектерінде қарастырылған.

Девиантты мінез-құлық – бұл қоғамның нормалары мен стандарттарына сәйкес келмейтін мінез-құлық түрлері. Балалардың психологиялық ерекшеліктері мен девиантты мінез-құлықтың пайда болу себептері әртүрлі факторларға байланысты.

Психологиялық ерекшеліктері:

1. **Эмоционалдық тұрақсыздық:** Балаларда эмоцияларды басқару қиын болуы мүмкін, бұл агрессия, ашулану немесе депрессия сияқты девиантты мінез-құлыққа әкелуі мүмкін.

2. **Әлеуметтік дағдылардың жетіспеушілігі:** Балалар әлеуметтік қарым-қатынастарды дұрыс орната алмауы, достарымен немесе ересектермен қарым-қатынас жасау кезінде қиындықтарға тап болуы мүмкін.

3. **Тұлғалық ерекшеліктер:** Кейбір балаларда тұлғалық ерекшеліктер, мысалы, импульсивтілік немесе агрессивтілік, девиантты мінез-құлықтың дамуына ықпал етуі мүмкін.

4. **Отбасылық жағдай:** Отбасындағы қарым-қатынастар, ата-ананың тәрбиесі, отбасылық дағдарыстар – бұлардың барлығы баланың психологиялық жағдайына әсер етеді.

Пайда болу себептері:

1. **Әлеуметтік орта:** Баланың өскен ортасы, достары, мектептегі жағдайлар – бұлар девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына әсер етеді.

2. **Психологиялық жарақат:** Балалар психологиялық жарақаттардан, мысалы, зорлық-зомбылық, эмоционалдық немесе физикалық қысымнан зардап шегуі мүмкін.

3. **Мектептегі қиындықтар:** Оқу үлгерімі, мұғалімдермен және сыныптастармен қарым-қатынас – бұлар да девиантты мінез-құлықтың себептері болуы мүмкін.

4. Технологиялық әсер: Заманауи технологиялар мен әлеуметтік желілердің әсері, балалардың мінез-құлқына теріс ықпал етуі мүмкін.

Девиантты мінез-құлықты түсіну және алдын алу үшін, педагогтар мен психологтар балалармен жұмыс істегенде осы факторларды ескеруі қажет.

«Қиын балаларды тудыратын себептердің бірі – үйелмен тәрбиесіндегі кемшілік, яғни балаларын оқытуда, тәрбиелеуде ата-аналардың жауапкершілік сезімінің жоқтығы бала мінезінде мейірімсіздікті, яғни қатыгездікті, дөрекілікті, өзімшілдікті туғызады. Екінші себеп – бұл үйелмендігі сәтсіздік – маскүнемдік, ұрыс-төбелес, ұрлық, ата-аналардың және басқа үйелмен мүшелерінің жеңілтек мінез-құлқы, ал бәрінен жаманы ажырасу – неке бұзу. Үшінші себеп – ұл балаға үнемі жеткіліксіз көңіл аударылады. Төртінші себеп – бұл сынып жетекшілерінің тәрбие жұмыстарындағы олқылықтары мен кемшіліктері [2,120-121].

И.А.Невский, Л.С.Колесова тәжірибеде мектеп қызметкерлеріне экспертті сұрақнама өткізген. Педагогтар пікірінше сыртқы факторлар негізінде қаланатын мінез-құлықты түзетуге жататындар:

1.Қоғамда болып жатқан процестер: қоғамдық құндылықтың иерархиялы өзгермеуі, мемлекеттік идеологияның болмауы: қылмысты жазалауды заңның дұрыстығы, құқық қорғау қызметкерлерінің өз жұмысына жауапкершілік алуы.

2.Отбасы жағдайы және оның ахуалы бүтін емес отбасы: отбасының материалды жағдайы (кедейлік және байлық), ата-ананың төменгі әлеуметтік-мәдени деңгейі: отбасында тәрбие стилінің болмауы (ата-ана қаталдығы, балаға жүйелі талаптың қойылмауы, жазалаудың әділ болмауы): балада өзіндік құндылықтың болмауы: баланың мүмкіндік қажеттілігін өтеуде асыра сілтеушілік немесе жеткізбей бағалау: ата-ананың ішімдік және нашақор пайдалануы; ата-ананың шектен тыс мейірімінен балаға психобелсенділік туғызатын заттарды пайдалануға шек қойылмау.

Төменде ұсынылған кестеде баланың қандай жағдайда тәрбиеленгенінен нәтижесін көруге болады. Бұл кестеде негізгі орынды ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас екені дәлел болып отыр. Кестенің қорытындылай келсем, ең тиімді тәрбие әдісі демократиялық екені белгілі болып отыр.

3.Мектептің ішкі өмірінде ұйымдастыру жұмысыны жетілмеуі; оқыту мен тәрбие процесін басқару дұрыс жолға қойылмаған; материалды жабдықталу төмен; қоғамда және отбасымен бірге бала тәрбиесі туралы жүйелі жұмыс жасау жоспары қарастырылмаған; пән мұғалімдерінің жетіспеушілігі; сабақтың жиі өтілмей қалу себебінен; сабақтан тыс мерекелердің қанағаттанылмауы; балаға қажетті үйірмелердің ұйымдастырылуы мен өтілуіне шығармашылықтың аздығы; мұғалімдердің кәсіби қызметіне біліктіліктің жетіспеуі, жас

ерекшілік психологиясын, тұлғааралық қатынастағы өзара әрекет (айқай, көңіл қалатын сөздер қолдану) жүйесін ықпал етуді жеткілікті меңгермеуінен; жаңа оқу бағдарламаларын құруда «неге және қалай оқытамын» түсініктеріне толық жауап қарастырылмау; мектепке қабылданған балада төменгі мотивацияның болуы. Осы айтылған факторлар сыртқы әсер болып табылады.

Қорыта келгенде, осы аталған сыртқы факторлар баланың мектепке деген қызуғышылығын төмендетеді. Баланың мектепке бармай қалуы айтарлықтай жиілеп кетеді. Кездейсоқ себептерден кездесіп қала беретін төтенше жағдайлар мүлде әртүрлі көріністе болып келуі мүмкін: ата-анасының шешімімен кішкентай інісі немесе қарындасын қарап отыруға баланың үйде қалдырылуы, немесе баланың өз бетімен лағып кетуге бейімділігі, немесе мектепке барудан қасақана бас тартуы сияқты келтірілген сылтаулар барлығы оның эмоционалды бұзылуына бацланысты болғандықтан, мектепке бармай қалуына осы кінәраты себеп болуы мүмкін. Мектепке барудан бас тартуы – оның сабаққа қатысқысы келмегендігінен, өз кезегінде әртүрлі механизмдердің ықпалы себеп болуы да мүмкін.

Әдебиет

1. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2002. - 382 б.

2. Әбенбаев С.Ш. Тәрбие теориясы мен әдістемесі : Оқу құралы, - Алматы: Дарын. 2004. -452б.

ӘОЖ 37.01

Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттіліктерінің мәні мен мазмұны

Орынбасаров Бексұлтан Ақылбекұлы
Қызылорда Болашақ университетінің
ПП-23М оқу тобының магистранты

Резюме

В статье рассматриваются пути формирования профессиональной компетентности педагогов.

Abstract

The article examines the ways of formation of professional competence of teachers.

Болашақта бәсекеге қабілетті ХХІ ғасыр шәкіртін тәрбиелеу білім беру саласының алдында тұрған басты міндеттердің бірі. Соған сай ұстаз – ізденімпаз ғалым, нәзік психолог, тынымсыз еңбеккер, ортаның ұйтқысы, жан-жақты шебер, терең қазыналы білімпаз,

гуманист, белсенді патриот, ғаламдық мәселелер туралы пайымы бар, өз ісін жаһандық талаптар деңгейінде жүргізе алатын болғанда ғана қоғамның мықты да білікті, мәдениетті, жан-жақты дамыған, шығармашылығы жоғары жеке тұлғаны қалыптастырып, тәрбиелеу нәтижелі болады.

Педагогтердің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастырудың теориялық және практикалық аспектілерін (Ш.Х.Құрманалина, К.С.Кудайбергенова, Б.Т.Кенжебеков, Г.Ж.Меңлібекова, Б.Р.Қасқатаева, М.В.Семёнова, С.И.Ферхо және т.б.). ғалымдар зерттеген.

Педагогтердің құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары бірнеше маңызды аспектілерді қамтиды. Оларға мыналар жатады:

1. **Білім беру бағдарламаларының сапасы:** Педагогикалық білім беру бағдарламаларының заманауи талаптарға сай болуы, педагогтердің кәсіби құзыреттілігін арттыруға бағытталуы.

2. **Практикалық тәжірибе:** Студенттердің оқу процесінде практикалық тәжірибе алуы, яғни мектептерде, колледждерде немесе басқа білім беру мекемелерінде тәжірибеден өтуі.

3. **Кәсіби даму:** Педагогтердің үздіксіз кәсіби дамуын қамтамасыз ету, семинарлар, тренингтер, курстар арқылы білімдерін жаңарту.

4. **Педагогикалық орта:** Педагогикалық орта мен мәдениеттің қолайлы болуы, яғни ынтымақтастық, қолдау және шығармашылық атмосфераның қалыптасуы.

5. **Бағалау жүйесі:** Педагогтердің құзыреттілігін бағалау жүйесінің тиімділігі, яғни олардың кәсіби жетістіктерін, дағдыларын және білімдерін объективті бағалау.

6. **Технологиялық құралдар:** Заманауи технологияларды пайдалану, білім беру процесінде инновациялық әдістер мен құралдарды енгізу.

7. **Кері байланыс:** Педагогтердің өзара кері байланыс алуы, тәжірибе алмасу, пікірталастар арқылы білімдерін жетілдіру.

Осы шарттарды ескере отырып, педагогтердің кәсіби құзыреттілігін арттыруға болады.

Білім мен ақпарат үстемдік құрған қоғамда білім беру жүйесі инновациялық экономиканың негізгі бөлігі болып табылады. Қатаң талаптары қалыптасып келе жатқан инновациялық экономика қай салада болса да, бүгінгі маманның құзыреттілігін, яғни өз саласы бойынша ой-пікірінің қалыптасуын, кәсібилігін, өмірдің өзгермелі жағдайына бейімділігін, оған сай өз білімін пайдалану ғана емес, оны қажеттікке қарай толықтырып отыруды талап етеді.

Қоғамда әлеуметтік, мәдени үдеріспен қамтамасыз ететін жоғары құндылық – білім. Осы жоғары құндылық сапасын көтерудің басты шарты – педагогтардың кәсіби құзыреттілігін дамыту болып

табылады. Олай болса, білімге негізделген қоғам құрылысының негізгі басымдықтарын есепке ала отырып, педагог мамандардан аса жоғары кәсіби құзыреттілік талап етіледі.

Құзыреттілік тәсіл идеясы – «қоғамға қандай, жеке тұлғаға қандай білім қажет және ол қоғамның қандай қажетін өтей алады» деген сұраққа жауап береді. Оқытушының құзыреттілігін қалыптастыру – бүгінгі білім беру саласының өзекті мәселелерінің бірі. Құзырлылық тәсіл, білім сапасын арттыруды дәстүрлі тәсіл мен білім мазмұнын ұлғайту арқылы шешудің арасындағы қарама-қайшылықтан туындаған дағдарыстан шығудың бір жолы деп қарастыруға болады. Бұл тәсіл білім берудің нәтижесіне басты орын береді. Оның сапасы алған білімнің көптігінен емес, сол білімді қолдана білумен маңызды.

Құзыреттілік тәсіл - білім беру жүйесінде білім алушылардың практикалық дағдыларын, біліктерін және құзыреттіліктерін дамытуға бағытталған педагогикалық әдіс. Бұл тәсілдің негізгі идеялары мыналар:

Білім мен дағдылардың интеграциясы: Құзыреттілік тәсіл білім мен практикалық дағдыларды біріктіреді, яғни теориялық білімді практикада қолдану мүмкіндігін қамтамасыз етеді. **Оқушының белсенділігі:** Оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуы, өз бетінше зерттеу жүргізуі және проблемаларды шешуі маңызды. Бұл олардың сыни ойлау қабілетін дамытады. **Шынайы өмірмен байланыс:** Оқу материалдары мен тапсырмалары шынайы өмірдегі жағдайларға негізделеді, бұл білім алушылардың алған білімдерін өмірде қолдануға мүмкіндік береді. **Көптеген құзыреттіліктер:** Құзыреттілік тәсіл әртүрлі құзыреттіліктерді (коммуникативтік, ақпараттық, әлеуметтік, т.б.) дамытуға бағытталған. **Тұлғалық даму:** Оқушылардың жеке тұлғалық қасиеттерін, мотивациясын және өзін-өзі дамыту қабілетін арттыру. **Кросс-дисциплинарлық байланыстар:** Әртүрлі пәндер арасындағы байланыстарды орнату, бұл білім алушыларға кешенді көзқарас қалыптастыруға көмектеседі. Құзыреттілік тәсіл білім беру жүйесін жаңартуға, оқушылардың білім сапасын арттыруға және оларды еңбек нарығында бәсекеге қабілетті етуге бағытталған.

«Құзыреттілік» ұғымы ХХ ғасырдың соңында педагогика лексикасына тұрақты түрде енген. Ол педагогикалық ғылымдар төңірегінде теориялық зерттеулердің нәтижесі ретінде емес, керісінше білім беру жүйесіне әлеуметтік тапсырыстың тұжырымдамасы ретінде пайда болды. Сөздіктерде бұл ұғымға мынадай анықтама берілген: Құзыретті (лат. *competens, competes* – тиісті, қабілетті) – белгілі бір салада білікті, хабардар, өз білімдері немесе өкілеттері бойынша бір нәрсені жасауға немесе шешім қабылдауға құқығы бар. Кейінірек аталған анықтама нақтыланады және енді шетел сөздерінің сөздігінде құзыреттілік – (лат. *competentia*–құқық бойынша тиістілік) қандай да

бір мекеменің немесе тұлғаның өкілеттер шеңбері ретінде түсіндіріледі; тұлғаның білімі, тәжірибесі бар мәселелер төңірегі.

Ғалым Зимняя И.А. «құзыреттілік» ұғымының өзін «адамның әлеуметтіккәсіби тіршілік әрекетінің интеллектуалдық және тұлғалық шартталған тәжірибесіне, білімдеріне негізделген» деп тұжырымдайды [1].

«Құзыреттілік» терминін ХХ ғасырдың ортасында Н.Хомский енгізген, алғашында ол ана тілінде нақты тілдік қызметті орындау үшін қажет қабілеттіктер ұғымын берген [2]. Философиялық энциклопедиялық сөздікте құзыреттілік «компетенция» - сөзінің француз (competence- құзыретті, хабардар), латын (competentia - әділ, дұрыс қорытынды; competere - дегеніне жету, сәйкес келу, жақын келу) тілінен келгендігін, әмбебаптық тұрғыда қолданылатын термин екендігі көрсетілген. Өз саласына сәйкес білім мен біліктілікпен қаруланған, негізгі ой-тұжырым жасайтын және тиімді әрекет ете алатын адамды белгілі бір саладағы құзыреттіліктерді меңгерген деп есептеуге болады [3].

«Құзыреттілік» ұғымы «құзыр» сөзінен алынған туынды сөз екендігіне қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде мынандай анықтама берілген: «құзыр» - жалпы алғанда қайсыбір тапсырманы орындауға қабілеттілік немесе бір нәрсені жасау» дегенді білдіреді.

«Құзыреттілік» түсінігін анықтауда өзіндік тәсілді Н.К.Кабардов пен Е.В.Арцишевскаядан байқауға болады. Берілген тәсіл «құзыреттілік», «қабілет» түсініктерін салыстыру әрекетінде бекітілген. Аталған авторлар, құзыреттілік - дегеніміз мінез - құлықтың сипаттамасы, жеке тұлғаның белсенділігі, қажетті дағдылардың қалыптасуы деген тұжырым жасай отырып, «құзыреттілік» - меңгеру сатысы және үйретудің нәтижесі ретінде анықталатындығына тоқталған.

М.А.Холодная құзыреттілікті белгілі бір қызмет саласында тиімді шешім қабылдауға мүмкіндік беретін арнайы пәндік білімнің ерекше түрі ретінде анықтайды [4,66].

Л.М.Митинаның пікірі бойынша «құзыреттілік» ұғымына «білім, дағды, білік, сонымен қатар практикада, тілдесуде, жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуда қолданатын тәсілдері» деген анықтама береді [5,45].

Кәсіби құзыреттілік маманның кәсіби білімдері, білім-дағдыларының, қарым-қатынас қабілеттерінің жиынтығы болғандықтан, болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттіліктерін көпбағытты құрылым ретінде қарастыруды жөн деп есептедік.

Жаңа ғасыр мұғалімнің қазіргі уақытта әмбебап маман болуының жоғары орынға қойылып жатуы мұның басты себебі деуге болады. Осыған орай оның бойында: 1) өзі оқытатын пәніне қатысты ғаламдық мәселелерге бағыттай алуға негіз болатын білімдері;

2) оқушыларын көпмәдениетті ортада өмір сүруге дайындау біліктері, 3) оқушыларды әлемдік ақпараттарды, әртүрлі көзқарастарды талдауға үйрететін педагогикалық біліктері, 4) жастардың бойында өзінің, отбасының, айналасының, жалпы қоғамның алдындағы жауапкершілікті қалыптастыруға қабілеттілігі қалыптасқан болуы керек деп санаймыз.

Сонымен, құзыреттілік – іс-әрекет тәсілдерінің белгілі бір жиынтығының оқушылармен меңгерілуінде байқалатын, білім берудің тікелей нәтижесі.

Әдебиет

1. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. -2003. - №5. - С. 34-42.

2. Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. -М., 1962. - Вып. 1. // <http://www.twirpx.com/file/99996/>

3. Дахин А.Н. Компетенция и компетентность: сколько их у школьника? // Народное образование. -2004. - №45. - 136 с.

4. Холодная Н.А. Психология интеллекта. – Томск, 1992. – 345 с.

5. Митина Л.М. Личностное и профессиональное развития человека в новых социально-экономических условиях // Вопросы психологии. -1997. -№4. - 122 с.

ӘОЖ159.923

Психологиядағы өзімшілдік мінез-құлық түсінігі, зерттеліну жағдайы

Ахмет Батырхан

7М01101-Педагогика және психология білім беру

Бағдарламасының 2 курс магистранты

Болашақ университеті

(Қызылорда)

Ғылыми жетекшісі: Бапаева М.К.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің профессоры м.а., психология ғылымдарының кандидаты

(Алматы)

Резюме

В статье проанализированы взгляды различных авторов на интерпретацию понятия эгоизма и определение основных особенностей. Эгоизм рассматривается как проявление интереса к себе, характеризующегося вниманием человека к своим желаниям, склонностям и собственному миру.

Abstract

The article analyzes the views of various authors on the interpretation of the concept of selfishness and the definition of basic features. Selfishness is seen as a manifestation of self-interest, characterized by a person's attention to his desires, inclinations and his own world.

Кез келген қоғамда тұлға және оның мінез-құлқы зерттелуі қажет ең өзекті мәселелердің бірі болғаны белгілі. Өйткені мінез-құлық ерекшеліктері қоғамдағы тұлғаның рухани жетілу деңгейімен айқындалады. Психология ғылымы да қоғам нормаларына сәйкес келетін іс-әрекеттердің орындалуын түсіндіре отырып, адам өзінің мінез-құлқын қарайтын санаттарды зерделейді және талдайды.

«Өзімшілдік» ұғымы ежелгі заманнан бері айтылып келе жатқан нарциссист мифтік сезім. Алайда, егер біз өзімшілдікті адамның өзінің «менімен» қарым-қатынасы тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда бұл сезімді әрдайым ұят және азғындық деп санаудың қажеті жоқ, өйткені өзін-өзі құрметтеу мен сүйіспеншіліктің болмауы белгілі бір бұзушылықтармен әлемді және ондағы өзін-өзі қабылдаудың жеткіліксіздігін көрсетуі мүмкін. Е.Ф. Петров ғылымда «өзімшілдік» ұғымын құбылысты жеке меншік пен қоғамның пайда болуы деп санады.

Қазіргі авторлардың арасында «өзімшілдік» ұғымын түсіндіру әр түрлі қырынан беріледі. Мысалы, В.А. Жмуровтың пікірінше, өзімшілдік деп адамның мінез-құлқын түсіну керек, ол тек өз қалауымен және өзімшілдік мақсаттарымен сенімдерімен қозғалады [1].

А.В. Филипповтың қысқаша психологиялық сөздігінде өзімшілдік ұғымы адамның тек оның пайдасымен өзін-өзі сүйюіне негізделген, басқа адамдардың қажеттіліктері мен тілектерін елемейтін мінез-құлқы ретінде қарастырылады. Адамның жеке ерекшеліктерінің бұл көрінісі басқа қасиеттермен қатар жүруі мүмкін, мысалы, қатыгездік, басқалардың мүдделеріне және оларға деген немқұрайлылық, нарциссизм және мақтаныш. Өзімшілдікке ең көп таралған реакция- бұл жаман ниет, менсінбеу, көңілсіздік және тітіркен, - деп түсінік береді [2].

Г.С. Никифоровтың айтуынша, өзімшілдік адамның жеке басына деген барабар емес көзқарасы, оның қасиеттерін және басқа да жетістіктерін асыра көрсетуі деп түсіну керек. Бұл ретте жеке мүдделер әрқашан қоғамдық немесе басқа адамдардың жеке мүдделерінен жоғары тұрады [3].

«Өзімшілдік» ұғымын А. А. Бодалев кеңінен қарастырады, ол эгоизмді жеке тұлғаның жеке ұстанымына және жеке тұлғасына эгоцентрикалық орталықтану сияқты шоғырлануы ретінде айқындайды. Әріптеспен өзара іс-қимыл мақсаттары және эгоистердің

өз мүдделері бірінші орынға шығарылады, бұл ретте өзара іс-қимыл бір жақты сипатқа ие [4].

Әріптесіне қарағанда өзімшілдікке ие серіктес тек материалдық жағынан ғана емес, сонымен бірге қарым-қатынастың моральды қжағынан да өзін бұза алады. Басқа адамды қорлау арқылы өзімшілдер досының фонында өздеріне қарағанда әлдеқайда жақсы көрінуге мүмкіндік алады. Бейтарап немқұрайлы қасиет ретінде эгоизмді қарастырудың қажеті жоқ, өйткені оның көрінісі үшін кек алу, тапқырлық, қорлау және агрессивтілік қолданылады.

3. Фрейд эгоизмді жеке адамның негізгі қасиеті және оның өз тілектері мен қажеттіліктерін қанағаттандыруға ұмтылуы ретінде қарастырды. Бұл ретте, нарциссизмнен айырмашылығы, неғұрлым икемді және ахуалды өзгерістерге сирек ұшырайтын эгоизмнің тұрақты қалыптасуы.

Ресейлік тәжірибеде «өзімшілдік» ұғымын зерттеумен ғалым К.Мұздыбаев айналысты, ол қоғамның эгоистік мінез-құлыққа барынша бейім топтарын анықтау міндетін қойды. Сыналушылардың топтары ерекшеленетін негізгі критерийлер тұлғалық шарттылық, гендерлік және жас ерекшеліктері, әлеуметтік және кәсіби мәртебе болды. Бұдан басқа, тұтастай алғанда эгоисттердің жеке ерекшеліктері, іс-әрекеттер мен әрекеттердің көріністері нықталды.

Қоғам жоғары дәрежедегі өзімшілдікке ие тұлғалармен конструктивті өзара іс-қимылды қолдана алмайды, өйткені олардың сапасы өзара тиімді қарым-қатынастар құруға мүмкіндік бермейді, тек деструктивті қарым-қатынастар ғана. Эгоистердің серіктестері олармен қарым-қатынас жасағанда көңіл қалудан, лайықсыз қорлаудан және басқа да асқынулардан зардап шегеді. Олар өзімшілдіктің жақын ортасындағы адамдарға әр түрлі төмен қасиеттерді - сатқындықты, кек алушылықты, өзімшілдікті, қызғаныштықты, ызаланушылықты, өздерін солай деп есептейді. Оларға қатысты әлемнің әділдігіне деген сенім көбінесе эгоистердің жеке өмірі мен бизнесінде түрлі жетістіктерге жетуіне көмектеседі, бұл оларға бақыт пен қанағаттанушылықты сезінуге мүмкіндік береді.

Қ.Мұздыбаевтың зерттеу нәтижелері бойынша студенттермен экономиканың жеке секторының қызметкерлері өзімшілдіктің ең жоғары дәрежесіне ие [5]. 2008 жылы В.Н. Куницына өзімшілдіктің экономиканың жеке секторының жоғары дәрежесі бар адамдардың жеке қасиеттерін анықтау үшін осыған ұқсас зерттеулер жүргізді. Оның айтуынша, эгоистер адамдармен қарым-қатынасты және олардың пайдалылығын жоққа шығарады, бұл мінез-құлық стилін күнделікті принцип ретінде қолданады. Алайда, олардың жеке жетістігі өте жоғары бағаланады [6].

Өзімшілдік - бұл психологиялық ерекшелік, онда адам басқа адамдардың мүдделеріне қысым жасау арқылы да өз мүдделеріне

бағдарлануға бейім. Өзімшілдіктің негізгі ерекшеліктері жеке пайдаға ұмтылу, өз қалаулары мен қажеттіліктерін қанағаттандыруға ұмтылу, сондай-ақ айналасындағылардың игілігі үшін сезіну мен қамқорлықтың болмауы болып табылады.

Өзімшіл мінез-құлық пайда табуға ұмтылу, билікке ұмтылу, сондай-ақ басқалардың сезімдері мен қажеттіліктерін ескермей өз тілектерін қанағаттандыруға бейімділік арқылы көрінуі мүмкін. Өзімшіл бейімділігі бар адам көбінесе басқалардың эмоциялық жағдайларына ұқыпсыз қарайды және өз қажеттіліктеріне шамадан тыс тәуелділігін көрсетеді. Мұндай тәсіл қарым-қатынастарда жанжалдарға әкелуі мүмкін және адамның өзі үшін де, оның айналасындағылар үшін де теріс салдарға әкелуі мүмкін.

Өзімшілдіктің негізгі ерекшелігі құрбандықтан қашу және пайдасыз әрекеттерге бейімділіктің болмауы болып табылады. Өзімшіл кейде агрессивті бәсекелестік мінез-құлық және басқаларға үстем болуға ұмтылу түрінде көрінеді. Нәтижесінде, өзімшілдік ұстанымдардың әсерінен адам ынтымақтастық пен эмпатияға қабілеттілігін жоғалтуы мүмкін.

Өзімшілдік – адамның өз қалауларына, бейімділіктеріне және тұтастай алғанда өз әлеміне назар аударуымен сипатталатын өзіне деген қызығушылықтың көрінісі. Қарапайым тілмен айтсақ, эгоист бәрін өз пайдасы үшін жасайды. Өзімшілдік - адамның өз әл-ауқатына алаңдаушылықтың толық сау сезімі. Өрбір сау адам негізінен эгоист. Біз бәріміз өз қажеттіліктерімізді қанағаттандыруға тырысамыз, біздің кез келген әрекетіміз немесе қарым-қатынасымыз жеке тілектерді қанағаттандыруға бағытталған; Тек қазіргі қоғамда оны бүркемелеу әдетке айналған. Өзінің мүддесі мен игілігіне қамқорлық. Мұндай адамдар үшін басқалардың есебінен артықшылықты сезіну маңызды.

Өзімшілдік мінез-құлыққа мысалы кез келген адам қайыршының жанынан өтіп бара жатқанда, әдетте оған көмектесуге ниеті болмайды Бірақ егер табысты, өзін-өзі қамтамасыз ететін адаммен сөйлесетін болса, оған қажет болмаса да, оған пайдалы болуға тырысады. Неліктен бұл жайт орын алады деген сұрақ туындайды. Өйткені күшті тұлғаны эгоист адам өзі үшін ресурс ретінде көреді. Мысалы, жаңа нәрсені үйрену, өмірімізде жұмыс істемейтін алгоритмдерді іске асыру және өзгерту. Мұның бәрінің астарында өзімшілдік бар. Оның үстіне, тіпті қайырымдылықпен айналысуға деген ұмтылыс өзін-өзі қабылдау қажеттілігіне негізделген-«Мен жақсымын, мейірімдімін, басқаларға көмектесемін». Осылайша, индивид өзінің және басқалардың бұрынғы қателіктері үшін кінәсін сезінуін түзетуге тырысады.

Қоғамда басқалармен өзара тиімді тепе-теңдікті сақтамаған адамды эгоист деп атайтын әдет бар. Ол тек өз қажеттіліктерін қанағаттандыруға тырысады. Әдетте, бұл көбінесе өзін екінші орынға қоятын адамдарды тартады. Олар басқаларға өздерін қоғамның

лайықты мүшесі ретінде қабылдауға көмектеседі. Алайда, жәбірленушілердің ата-аналарымен қарым-қатынасы көбінесе пысықталмаған, сондықтан олар таңдануға, өз ішкі қажеттіліктерін сыртқы қажеттіліктермен жанасу арқылы жүзеге асыруға тырысады.

Өзіне деген сүйіспеншілік – бұл дене және психологиялық денсаулыққа, таланттарды дамытуға, тілектерді іске асыруға деген құрмет пен қамқорлық. Ал өзімшілдік – басқа адамдардың қажеттіліктері мен пікірлерін ескермей, өз мүдделеріне шамадан тыс қызығушылық. Өзіне деген сүйіспеншілік өзін-өзі дұрыс бағалауды қалыптастыру үшін маңызды, ал Өзімшілдік жанжалдарға және айналасындағылардың наразылығына әкелуі мүмкін.

Өзімшілдік (лат. ego-мен)– адамның жеке мүддесін қанағаттандыру жоғары игілік ретінде қаралатын өмірлік ұстаным және тиісінше, тіпті басқа адамдардың мүддесін немесе ортақ мүддені елемей және бұзып әрбір адам өзінің жеке мүддесін барынша қанағаттандыруға ұмтылуға тиіс.

Өзімшілдік альтруизмге қарсы. Алайда, оларды бір медальдің екі жағы деп санау дұрыс болмас еді: егер альтруизм белгілі бір, нормативтік түрде өзгертілген, адамгершілік ұстаным ретінде болса, онда өзімшілдік - нақты әдеп сипаттамасын этикалық-философиялық жалпылаудың өнімі болып табылады және этикалық доктрина ретінде осы жалпылауға қатысты қайта жаңартудың нәтижесі болып табылады. Бұл Гоббстың (табиғи тұлғаны сипаттайтын) немесе Мандевильдің (қоғамдық тұлғаны сипаттайтын) ілімнің мысалында анық берілген.

Адам өміріндегі өзімшілдіктің рөлі қандай? Бұл сұрақ біздің адам моралын түсінуіміз үшін де, адам табиғаты үшін де неғұрлым кең ауқымда өте маңызды болып көрінеді. Бірақ өзінің маңыздылығына қарамастан, Өзімшілдіктің психологиялық табиғаты таң қаларлық аз назар аударды. Өзімшілдік психологиясын зерттеудегі негізгі проблемалардың бірі тұжырымдаманың өзін бекіту болды. Өзімшілдік біздің облыста кең ауқымды құбылыстарға жататын айқын екі мағыналы тұжырымдама болып қалып отыр. Кейбір зерттеушілер бұл терминді өзіне тиімді кез келген мінез-құлықты сипаттау үшін пайдаланады (мысалы, тұтыну тауарларын сатып алу); ал басқалар өзімшілдікті жомарттықтың, ынтымақтастықтың немесе альтруизмнің жетіспеушілігін көрсететін кез келген мінез-құлыққа теңестіруге бейім (мысалы, қайырымдылықтан бастарту).

Соңғы зерттеулер осындай қарама-қайшы пайдалануды бейімдеуге тырысты, бұл өзімшілдікке адамның нарциссиялық қасиеттері, диспозициялық жадылық және көмектесу үшін эгоистикалық себептер сияқты әртүрлі құбылыстарды қамтуға мүмкіндік береді. Алайда, өзімшілдіктің ғылыми термин ретіндегі маңыздылығын және оның адам моралы мен адам табиғатын кеңінен түсіну үшін маңыздылығын ескере отырып, біздің облысымыз

психологиялық өзімшілдік теориясы үшін пісіп-жетілді деп есептейміз.

Біз жеке тұлғаны және оның қасиеттерін зерттеуге жүйелі көзқарас принциптеріне сүйене отырып 6 өзімшілдікті әр түрлі жағынан қарастыруға болады деп санаймыз:

-өзінің құрамдас бөліктері және оларды ұйымдастыру тәсілдері бар сапалы бірлік ретінде;

- бір-бірімен белгілі бір байланыста болатын, жасына қарай дамитын, өзінің жыныстық және кәсіби ерекшеліктері, биофизикалық қамтамасыз етілуі бар және жүйке жүйесінің қасиеттерінің көріну ерекшеліктеріне байланысты әр түрлі компоненттерді қамтитын көп өлшемді білім;

-субъектілердің әртүрлі топтарында әр түрлі көрінетін, динамикалық, мазмұнды, жеке, жеке, биологиялық, әлеуметтік деңгейлерде көшбасшылықпен сипатталатын қасиет.

Өзімшілдікті жеке тұлғаның қасиеті ретінде жүйелі зерттеу мақсатты, мотивациялық, когнитивті, нәтижелі, динамикалық, эмоционалды, реттеуші, рефлексивті компоненттердің функционалдық бірлігін талдауды қамтуы керек және оны жүзеге асыру осы қасиеттің жұмыс істеуінің психологиялық және психофизиологиялық механизмдерін анықтауға кең мүмкіндіктер ашады.

Әдебиет

1. Жмуров В.А. Большая энциклопедия по психиатрии, 2-е изд., 2012.

2.Филиппов А.В., Романова Н.Н., Летягова Т.В. Тысяча состояний души. Краткий психолого-филологический словарь, Флинта, 2011 г.

3.Никифоров А. С. Неврология. Полный толковый словарь, 2010.

4. Психология общения. Энциклопедический словарь Под общ. ред. А.А. Бодалева. М. Изд-во «Когито-Центр», 2011 г

5.Муздыбаев К .Социологическоеисследование. 1992. №11. С.94-101.

6. Куницына В. Н., Казаринова Н. В., Погольша В. М. Межличностное общение. СПб., 2001

Болашақ педагогтарды оқушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге дайындау

Байдулдаев Бақытжан, магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті

Ғылыми жетекшісі: Бапаева М.К.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
профессоры м.а., п.ғ.к.
(Алматы)

Резюме

В статье обсуждаются проблемы, связанные с подготовкой будущих учителей безопасности жизни к организации безопасности в образовательном учреждении. Цель, процесс и результаты деятельности организации безопасности ребенка в учреждениях образования должны быть комплексными.

Abstract

The article discusses the problems associated with preparing future life safety teachers for organizing safety in an educational institution. The goal, process and results of the organization of child safety in educational institutions should be comprehensive.

Қазіргі заманғы әлемнің жаһандық проблемасы оның тұрақты қауіпсіз дамуын қамтамасыз ету болып табылады. Сонымен бірге антропогендік және бірінші кезекте техногендік әсерге байланысты Жер биосферасының өспелі деградациясы жүруде.

Адам қызметі нәтижелерінің және оларға ілеспе факторлардың қоршаған табиғи ортаға теріс әсері күшейе түсті және соңғы уақытта ғаламшар халқының жедел өсуіне, урбанизация мен индустрияландыруға, жалғасып жатқан әскери қақтығыстарға, күйзеліске ұшыраған тұтыну қоғамы моралының құлдырауына және табиғатқа жыртықшылық көзқарасқа байланысты ерекше қарама-қарсы көрініс бере бастады. Сондықтан осы проблемаларды тек білім ғана шеше алады.

Соңғы жылдары біз мектептерде, балабақшаларда балалардың өлімі, физикалық және моральдық зақымдануы: өрттер, жарылыстар, кепілге алу, улану, қорлау және т.б. туралы жиі естиміз.

Өртүрлі сипаттағы төтенше жағдайлардың өсуі, сонымен бірге халық арасында құрбандардың өсуі, ересектердің балаларды жәбірлеуі, түрлі қатыгездік жайттардың орын алуы, бала ұрлау, адамдардың жоғалуы, құлдықта ұстау т.б адам өміріне төнген қауіп-қатерлер сияқты барлық адамдарды өмір сүру қауіпсіздігі саласында оқытудың өткір қажеттілігін туғызды. Өз қауіпсіздігі мен айналасындағылардың қауіпсіздігі мәселелеріне көзқарасын өзгерту,

қауіпсіз қызметке дайындықты қалыптастыру қажет халықтың ерекше санаты оқушы жастар болып табылады.

23 ақпан 2024 жылы ҚР Президенті Қ.К. Тоқаев «ҚР кейбір заңнамалық актілеріне балаларға білім беру, тәлімгерлік және олардың қауіпсіздігі мәселелер бойынша өзгеріс мен толықтырулар енгізу туралы» заңға қол қойды [1]. Заңда сабақ үстінде мектеп оқушыларына телефондарды пайдалануға тыйым салынаты жайлы айтылған. Себебі телефон, гаджеттерді қолдану барысында баланың өмірінде қауіпті жайттар да орын алады. Белгісіз адамдардың түрлі хабарламалар жіберуі, қауіпті ойындарға балаларды тартуы, видеоға түсіру арқылы бопсалауы, қорқытуы белең алуда.

Осы орайда барлық деңгейдегі білікті кадрларды, оның ішінде өмір сүру қауіпсіздігі саласындағы міндеттерді тиімді және сапалы шешуге қабілетті жаңа буын мұғалімдерін даярлаудың тұтас жүйесін дамыту қажеттігі қазіргі заманғы қоғамның өзекті міндеттерінің бірі болып табылады.

Тіршілік қауіпсіздігін қамтамасыз ету адамзат үшін басым және маңызды қажеттіліктердің бірі болып табылады, бұл В.А. Левицкий, И.М. Сеченов, А.А. Скочинский және т.б. көптеген кеңестік ғалымдардың зерттеулерінде көрініс табады. Өмір сүрудің, өзін-өзі сақтаудың және адам қауіпсіздігінің ғылыми проблемаларын шешуге шетелдік зерттеушілер А.Адлер, З.Фрейд, А.Маслоу және басқалардың еңбектері зор үлес қосты.

Әртүрлі сипаттағы төтенше жағдайлардың өсуі, сонымен бірге халық арасында құрбандардың өсуі барлық адамдарды тіршілік қауіпсіздігі (бұдан әрі - ТҚ) саласында оқытудың өткір қажеттілігін туғызды. Өз қауіпсіздігі мен айналасындағылардың қауіпсіздігі мәселелеріне көзқарасын өзгерту, қауіпсіз қызметке әзірлікті қалыптастыру қажет халықтың ерекше санаты оқушы жастар болып табылады.

XXI ғасырдың басындағы қауіпсіздік мәселелері әрбір адам үшін, әрбір ел үшін, әрбір өңір үшін, бүкіл әлемдік қоғамдастық үшін ерекше маңызға ие болады. Адам қызметінің барлық салаларында дамудың жаңа бағдары мен басым өлшеміне айналған сайын қауіпсіздік неғұрлым кең және кешенді түсініліп қана қоймай, өмірлік маңызды құндылыққа айналып, жаңаша ұғына бастайды.

XX ғасырдың көптеген құндылықтары қауіпсіздікпен байланысты құндылықтарға қарағанда маңыздылығы әлдеқайда аз болып шығады, сондықтан XXI ғасырдың және небәрі 3 мыңжылдықтың құндылықтары арасында қауіпсіздік планетаның барлық тұрғындары үшін ең маңыздысы болып табылады.

Кәсіби даярлық деп біз болашақ мұғалімдердің педагогикалық қызметтің белгілі бір саласында жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін арнайы білімді, ақыл-ойды және дағдыларды қалыптастыру процесі мен нәтижесін түсінеміз.

Болашақ мұғалімдердің тіршілік қауіпсіздігі саласындағы кәсіптік даярлығының әлеуметтік-педагогикалық жағдайларын талдау нәтижесінде біз қарым-қатынастардың әлеуметтік-білім беру жүйесінің жұмыс істеуі сияқты жағдайларды бөліп көрсеттік «оқытушы.-студент» қатынасында оқу мазмұнын орынды іріктеу, белсенді нысандар мен әдістерді пайдалану, ЖОО-ның тұтас педагогикалық процесінде төтенше жағдайлар мекемелері мен ведомстволарымен олардың оқу-материалдық және кәсіби қамтамасыз етілуін пайдалану бойынша өзара іс-қимыл жасау арқылы осы саладағы білім мен іскерлікке басымдық берумен байланысты білім алушылар қызметінің мотивациялық өрісін қалыптастыру жүргізіледі.

Педагогикалық ЖОО-ның білім беру процесі - бұл тұтас педагогикалық жүйе, оқытушының мақсатты оқу-тәрбие қызметі студенттердің оқу-танымдық және өзіндік білім беру қызметімен бірлікте.

Студенттерді тіршілік қауіпсіздігі саласындағы кәсіби қызметтің белгілі бір түріне даярлау «қауіпсіз типтегі тұлға» - адамның тіршілік әрекеті қауіпсіздігінің қазіргі заманғы проблемаларымен таныс, олардың ерекше маңыздылығын сезінетін, осы проблемаларды шешуге ұмтылатын және бұл ретте жеке мүдделерді қоғам мүдделерімен ақылға қонымды үйлестіруге ұмтылатын тұлға үшін тән білім мен дағдыларды қалыптастыруды білдіреді.

Қоғамның орнықты дамуға заманауи көшуінің қиындықтары, жаһандық және ұлттық ауқымдағы адами қоғамдастықтардың тағдыры ең шешуші түрде әрбір адамның тағдырына сөзсіз әсер етеді.

Бүгінгі дағдарыс жағдайында аман қалу үшін әрбір адам қауіпті жағдайларда бағдарлана білуі, өзін және жақындарын іс жүзінде қорғай білуі тиіс. Адам өз өмірінің нәтижелерінен өз өмірінің қауіпсіздігін қамтамасыз ете алады, тек барлық адамдардың дүниетанымдары мен іс-қимыл қағидаттары өзгерген кезде, олар үшін маңыздылығы жағынан бірінші орында өмір қауіпсіздігі болады.

Қауіпсіздік жеке, интегралды және кешенді яғни тұлға, қоғам, мемлекет, адамзатретінде анықталуы мүмкін. Нақ осы өзара байланыс пен оның барлық түрлерінің жиынтығы өркениеттің тіршілік етуінің және одан әрі тұрақты (ноосфералық) дамуының басты шарты болып табылады.

Әлеуметтік-экономикалық дамудың қазіргі заманғы кезеңінің талаптарына негізделген «Тіршілік қауіпсіздігі негіздері» сияқты пәнді жалпы білім беретін мектептердің базистік оқу жоспарларына енгізу педагогикалық жоғары оқу орындарының алдына тіршілік қауіпсіздігі саласында мұғалім даярлау міндетін қойды.

Осыған байланысты кез келген біліктіліктегі мұғалімнің «Тіршілік қауіпсіздігі» курсы бойынша теориялық, практикалық және әдістемелік дайындығы болуы тиіс, ол оқушыларды тіршілік әрекетінің қауіпсіздігі саласында проблемалар туындау мүмкіндігін

ескере отырып, негізгі пән бойынша оқытуға мүмкіндік береді. ТҚ негіздерін білетін мұғалімдерге жалпы білім беретін мектептердің қажеттілігі табиғи, техногендік және әлеуметтік сипаттағы қауіпті және төтенше жағдайлардың ұлғаюына байланысты өсті.

Қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық тәсілдерде тіршілік қауіпсіздігі саласында, оның ішінде кәсіби даярлық шеңберінде білім беретін мұғалімдерді даярлаудың психологиялық-педагогикалық проблемаларын шешу осындай даярлықтың мақсатын, оны педагогикалық жоғары оқу орнының оқу-тәрбие процесінде іске асырудың құралдары мен шарттарын айқындауды, оның нәтижесі мен тиімділігін бағалау өлшемдерін әзірлеуді талап етеді деп санаймыз. Сондықтан, біздің ойымызша, өмір қауіпсіздігі саласындағы мұғалімді даярлау мақсаттарының толық мазмұны осы маман өмір сүріп, жұмыс істейтін нақты әлеуметтік-педагогикалық жағдайларды, сондай-ақ оның кәсіби-педагогикалық қызметінің ерекшеліктерін айқындайды [2].

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың барлығы болашақ мұғалімдерді тіршілік қауіпсіздігі саласында кәсіби даярлау мақсатын қалыптастыруға мүмкіндік береді - педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттерінде оларды дербес қызметке дайындау кезінде тіршілік қауіпсіздігі саласында көзқарастардың, білімнің, іскерліктің және жекелеген дағдылардың қажетті жүйесін қалыптастыру.

Оқу процесінде мұғалім ролін қайталанбас тұлғалық сипаттамаларға ие нақты тұлға атқарады, Бұл ретте әрбір мұғалім дара болуы тиіс, ал жеке тұлғаны қалыптастыру болашақ мұғалімді тіршілік қауіпсіздігі саласында даярлаудың қажетті шарты болуы тиіс. Басқаша айтқанда, болашақ мұғалімнің өз бетінше кәсіби қызметке дайындығын қалыптастыру оның теориялық білім алуымен, практикалық дағдыларды қалыптастыруымен бір мезгілде жүргізілуі тиіс ТҚ саласындағы әдістемелік материалдардың орындалуы.

Білім беру мекемелерінде бала қауіпсіздігін ұйымдастыру қызметінің мақсаты, процесі және нәтижесі кешенді болуы керек, ол:

- еңбекті қорғау және білім беру мен өндірістік процестерді ұйымдастырудың қауіпсіз жағдайларын жасау;
- білім беру мекемесінің терроризмге қарсы қорғалуы;
- азаматтық қорғаныс және өртке қарсы қауіпсіздік;
- жұмыс істеудің ішкі режимін сақтау және қоғамдық тәртіпті қолдау;
- құқық бұзушылықтың және балалардың жол-көлік жарақаттануының алдын алу;

Білім беру мекемесінің қызметкерлері мен оқушыларын білім беру мекемесінің кешенді қауіпсіздігі мәселелері бойынша әлеуметтік,

техногендік және табиғи сипаттағы қатерлерден төтенше жағдайларда ұтымды іс-қимылдарға даярлау [3].

Білім беру мекемесі қауіпсіздікті ұйымдастыру жөніндегі жауапты маман мынадай негізгі функцияларды орындайды:

1. Білім беру мекемесі үшін өзекті төтенше жағдайлардың диагностикасын жүргізеді.

2. Білім беру мекемесінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесінің жай-күйін осы жергілікті жерге неғұрлым тән төтенше жағдайларға қарсы іс-қимыл ретінде талдайды.

3. Озық дамуға бағытталған қауіпсіздік жүйесін өзгертуді жоспарлайды.

4. Білім беру мекемесі қызметтерінің білім беру мекемесінің әлеуметтік, техногендік және табиғи сипаттағы қатерлерден кешенді қауіпсіздігін ұйымдастыру жөніндегі жұмысын үйлестіреді.

5. Төтенше жағдайлар кезінде алдын алу және әрекет ету, сондай-ақ олардың зардаптарын жою жөніндегі жұмыстарды жүргізудің әдістері мен технологияларын іріктейді [4].

Барлық деңгейдегі білікті кадрларды, оның ішінде өмір сүру қауіпсіздігі саласындағы міндеттерді тиімді және сапалы шешуге қабілетті жаңа буын мұғалімдерін даярлаудың тұтас жүйесін дамыту қажеттігі қазіргі заманғы қоғамның өзекті міндеттерінің бірі болып табылады.

Әдебиет

1. Янковец И. А., Величкин М. И., Зеновьев А. Г. Формирование готовности будущих учителей безопасности к обеспечению безопасности в образовательном учреждении // Концепт. – 2014. – Спецвыпуск № 18. – ART 14736. – 0,4 п. л. – URL: <http://ekoncept.ru/2014/14736.htm>. – Гос. рег. Эл № ФС 77- 49965. – ISSN 2304-120X.

2. Филанковский В.В., Янковец И.А. Формирование профессиональной устойчивости к педагогической деятельности у будущих учителей безопасности жизнедеятельности: монография. – Ставрополь: Сервис школа, 2008. – 152 с.

3. Филанковский В.В., Прасолова О.В., Янковец И.А. Обеспечение безопасности образовательного учреждения: учеб. пособие. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2011. – 133 с.

**Педагог-психологтардың ата-аналармен жұмысын
ұйымдастырудың ерекшеліктері**

Жалғасов Абылай, магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
Ғылыми жетекшісі: Бапаева М.К.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
профессоры м.а., п.ғ.к.
(Алматы)

Резюме

В статье рассматриваются основные вопросы взаимодействия школы и семьи и организации работы педагогов-психологов с родителями. Кроме того, в практике школы проанализированы требования и задачи коренной перестройки работы с родителями.

Abstract

The article discusses the main issues of interaction between the school and the family and the organization of the work of educational psychologists with parents. In addition, in the practice of the school, the requirements and tasks of a radical restructuring of work with parents are analyzed.

Ашық әлеуметтік-педагогикалық жүйені білдіретін заманауи мектеп қазіргі қоғамның сұранысына жауап береді және сонымен бірге өз қызметінің мазмұнының ашықтығын қамтамасыз етуге ұмтылады. Бұл мектептегі білім сапасын арттыруға ықпал етіп, ата-аналар қауымының сенімін арттырудың шартына айналады.

Өскелең ұрпақты тәрбиелеу процесінің күрделі сипаты қазіргі Қазақстан Республикасы мемлекеттік білім беру стандарттарына сәйкес білім беру процесінің мүдделі серіктестері және тең құқылы қатысушылары болып табылатын мектеп пен отбасы арасындағы тығыз ынтымақтастықты және жауапкершілікті бөлуді болжайды.

Соңғы зерттеулердің нәтижелері бойынша (М.Е.Гошин, Т.А.Мерцалова, И.В.Степанова, И.А.Щипанова) ата-аналардың 80%-ға жуығы оқу процесін ұйымдастыруға қатысуға, мектеп өмірін ұйымдастыруға көмек көрсетуге және мұғалімдердің талаптарын қолдауға дайын екендіктерін білдіреді. Бұл ретте мұғалімдердің 70%-дан астамы ата-аналардың олардың көмек сұрауларына және жалпы мектептегі проблемаларға назар аудармағанын атап өтеді. Сондай-ақ мұғалімдерге, олардың құзыреттілігіне, оқыту мен тәрбиелеу құралдарын таңдауға деген сенімсіздік тенденциясының айтарлықтай артуы байқалады [1].

Бүгінгі таңда мектеп пен отбасының өзара әрекеттесуінің негізгі мәселелерін төмендегідей сипаттама беруге болады: біріншіден, ата-

аналардың мектепке білім беру және тәрбиелеу функцияларын артып қоюдың қазіргі жағдайы, олардың жұмыста шамадан тыс бос еместігі және мектеп істеріне араласуға уақыт тапшылығы; екіншіден, ата-аналарға балаларды тәрбиелеу және дамыту мәселелері бойынша қажетті ақпаратты жылдам алу жолдарын ұсынатын медиа саласының мүмкіндіктерін кеңейту; үшіншіден, күрделі эпидемиологиялық жағдайында өзара қарым қатынас байланыстарының жаңа форматтары (қашықтық, ұялы байланыс арқалы); төртіншіден, цифрлық ұрпаққа жататын заманауи балаларды тәрбиелеудің ерекшеліктері; бесіншіден, халықаралық ұйымдардың (БҰҰ, ЮНЕСКО) деректері бойынша өткір дағдарысты бастан өткеріп отырған қазақстандық отбасы институтының жағдайы – ажырасулар саны бойынша әлем елдері арасында алғашқы орындарының қатарында, әрбір төртінші бала некесіз туылады, қазіргі ата-аналардың 20-дан 40%-ға дейіні отбасы тәрбиесіне араласпайды.

Мектеп пен отбасының өзара әрекеттесу мәселелері бүкіл әлем бойынша ғалымдарды, практиктерді, қоғам қайраткерлерін, саясаткерлерді және экономистерді қызықтырады және әртүрлі деңгейде шешілуде.

Педагогика және психология ғылымдарында мектеп пен отбасының өзара әрекеттесу мәселелерін шешуде белгілі бір тәжірибе жинақталды. Білім беру мекемесі мен оқушылардың ата-аналары арасындағы өзара әрекеттесу дәстүрлері ата-аналарға арналған педагогикалық, психологиялық еңбектерінде И.Ф. Богданович, В.А. Жуковский, П.Ф. Каптерева, А.П. Куницына. Н.Н. еңбектерінде қаралса, С.Т. Шацкий, В.Н. Шульгин ата-ана мен мұғалімнің өзара әрекетін өскелең ұрпақтың табысты әлеуметтенуіне ықпал ете отырып, қоршаған ортаны педагогикаландырудың қажетті шарты деп есептеді.

Мектеп пен отбасының өзара әрекеттестігі жасөспірімдік кезеңдегі әлеуметтену процесінің ерекшеліктерін зерттеуге ерекше көңіл бөлетін (Л.Н.Антилогова, В.Н. Гуров, Л.С.Еремина, А.В.Мудрик, А.В.Петровский, Т.Г.Пташко), сондай-ақ олардың позитивті әлеуметтену ерекшеліктерін (А.Н.Аянян, Е.Н.Волкова, О.В.Гребенникова, Т.Д.Марицинковская) зерттеген психологтарды алаңдатады [2].

Сонымен, қазіргі даму жағдайындағы педагогтың жасөспірімнің ата-анасымен өзара әрекеттесуі – бұл бірлескен келісім негізінде анықталатын және жасөспірімнің оң әлеуметтенуі үшін жағдай жасауға бағытталған педагог пен ата-ананың бірлескен іс-әрекеті, оның нәтижесі мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін арттыру және ата-аналардың педагогикалық сауаттылығын дамыту болады.

Жасөспірімдерді әлеуметтендіруге, тәрбиелеуге және дамытуға бағытталған педагогтар мен ата-аналар арасындағы өзара әрекеттестіктің өзегі олардың негізінде туындайтын мәдени,

әлеуметтік және жеке құндылықтар болып табылады. Әлеуметтену процесі алдыңғы ұрпақтардың әлеуметтік тәжірибесін игеруге, әлеуметтік-мәдени құндылықтарды сіңіруге және жаңғыртуға негізделген. Кез келген өзара әрекеттесу процесі, егер ол қатысушылардың құндылықтар жүйесін ескере отырып құрылса, өнімді болады.

Психологиялық қызмет барысында мектеп педагог-психологтары үшін ерекше санат ата-аналармен жұмыс, олармен өзара әрекеттесу болып табылады. Мектеп практикасын талдау ата-аналармен жұмыс түбегейлі қайта құруды талап ететінін көрсетеді. Оның табыстылығы көптеген міндеттерді шешуге байланысты [3]:

1. Жеке тұлғаның қалыптасуындағы отбасының рөліне педагогтар мен ата-аналардың психологиялық көзқарасының өзгеруі: баланың тәрбиесінде отбасының жағымды ықпалы, бала өміріндегі ата-аналардың басты үлгі болатынына терең мән беру.

2. Қарапайым диагностикалық сауалнамалардан басталып, ата-аналардың тәрбие институты ретінде отбасының толық портретін жасаумен аяқталуы мүмкін отбасының, отбасылық тәрбие жағдайлары мен ата-аналардың қажеттіліктерін ғылыми диагностикалау.

3. Ата-аналарды психологиялық-педагогикалық даярлықтағы дәстүрлі негативтерден ажырату.

4. Ата-аналардың өздерінің педагогикалық мүмкіндіктерін кеңінен пайдалану. Ата-аналар активімен жұмыс істей отырып, отбасының мүдделері мен мүмкіндіктерін ескеріп, ата-аналардың қоғамдық пікірін, ата-аналар ұжымының тұлғасын қалыптастыру қажет.

5. Отбасына жедел психологиялық-педагогикалық көмек көрсетуді ұйымдастыру. Ата-аналар бала психикасы, оның ортасы, ата-ана мен бала қарым-қатынасы туралы дәріске келгенде алынған ақпарат кейде талап етілмей қалады. Ал егер бүгінгі күні оларды толғандырып отырған нақты сұраққа жауап ала алмаса - бұл педагог-психолог тарапынан кеткен олқылық. Бұл міндетті отбасылық кеңестер, сенім телефоны, отбасыға психологиялық көмектің көшпелі нысандары арқылы шешуге болады.

6. Көптеген ата-аналар бала тәрбиесіндегі байқалатын кемшін тұстарын сауатсыз болғандықтан емес, олар не істеу керектігін біледі, бірақ оны қалай жүзеге асыру керектігін білмейді. Тіпті ең жақсы дәрісте де отбасылық тәрбие технологиясын меңгеру қиын. Ал белсенді формалар деп аталатындар практикалық және педагогикалық дағдыларды, отбасылық қарым-қатынас дағдыларын, ата-аналардың психологиялық-педагогикалық қабілеттілігін дамытады.

Мектеп психологының ата-аналармен жұмысының мәні мен міндеттері туралы мәселе өте пікірталасты. Көптеген пікірлер, соның ішінде полярлық қарама-қайшылықтар да бар.

Бір полюсте - мектеп психологының негізгі бағыты ретінде ата-аналармен жұмыс істеу. Мектеп оқушысының проблемаларының көпшілігі отбасынан болғандықтан, оның климаты, өзара қарым-қатынас стилі отбасылық қатынастарды белсенді қайта құрылымдаусыз мектеп проблемаларын шешу мүмкін емес.

Екінші полюсте - отбасы заңды және этикалық тұрғыдан мектеп үшін «жабық». Мектеп психологының отбасылық жағдайға араласуға құқығы жоқ. Мектептегі жағдайлардың көпшілігі ата-аналардың араласуынсыз, педагогтардың, психологтың және оқушының өзінің күшімен шешілуі тиіс.

Психологтың ата-аналарға қатысты қызметінің әртүрлі нысандарының жалпы мақсаты ынтымақтастық жағдайын жасау және ата-аналардың мектептегі оқыту мен баланың даму проблемаларына қатысты жауапкершілігін белгілеуді қалыптастыру болып табылады.

Бұл ретте мектеп психологының отбасылық жағдайға араласпау қағидаты дәйекті түрде іске асырылады [4].

Ата-аналарды тәрбиелеу ұғымына

- Балаларды тәрбиелеу проблемалары бойынша білім мен дағдыларды игеру

- Баланың қалыпты дамуы туралы білім алу

- Қойылған міндеттерге бағдарлану

Ата-аналарды тәрбиелеу ұғымына кірмейді

- Ата-аналарға арналған психотерапия

- Отбасы және неке мәселелері бойынша консультациялар немесе отбасылық терапия

Ата-аналармен жұмыс мынадай бағыттарда құрылады:

- психологиялық ағарту;

- балаларды оқыту және олардың тұлғалық даму проблемалары бойынша әлеуметтік-психологиялық кеңес беру;

- балалар-ата-аналар қатынастарын түзету;

- ата-аналарды арнайы оқыту (ата-аналық тиімділік тренингі).

Психологиялық ағарту.

Мектеп психологының міндетіне жүйеленген психологиялық білімді ата-аналарға беру кірмейді (мұның игілігі мен маңыздылығына қарамастан). Ата-аналармен сирек кездесулерді пайдалана отырып, психолог оларды балалардың өзекті проблемаларымен таныстырып, ересектердің балалардың даму динамикасын тереңірек түсінуіне ықпал ете алады. Шартты түрде айтқанда, психолог ата-аналарды балалардың қазіргі уақытта мектептегі оқуы мен психологиялық дамуында шешетін маңызды, көкейкесті мәселелерге бағыттап, осы сәтке сәйкес келетін балалар-ата-аналар қарым-қатынасының нысандарын ұсынады [5].

Бұл үшін сынып жиналыстарында қысқа психологиялық әңгімелесулер (егер олар жүргізілетін диагностикалық зерттеулерге

орайластырылған болса, жақсы), ата-аналардың арнайы күндері, ата-аналар мен балалардың бірлескен кездесулері пайдаланылуы мүмкін.

Ата-аналардың сұрауы немесе психологтың бастамасы бойынша жүргізілетін ата-аналарға психологиялық-педагогикалық консультация беру әртүрлі функцияларды орындай алады.

Баланың мектеп проблемалары туралы ата-аналарды хабардар ету. Ата-аналар бұл мәселе туралы толық және объективті түсінікке ие бола бермейді.

Егер ата-аналардың өздері немесе психолог осындай сауалмен жүгінген болса, балалар арасындағы тиімді қарым-қатынасты ұйымдастыруда кеңес беру-әдістемелік көмек баланың мектеп мәселелерінің себептері дәл осы салада жатыр деп санауға болады.

Баласында елеулі психологиялық проблемалары байқалған жағдайда немесе оның отбасындағы елеулі эмоциялық алаңдаушылықтар мен оқиғаларға байланысты ата-аналарды психологиялық қолдау.

Кез келген жағдайда, консультативтік жұмыстың қорытындысы ата-аналар мен мектеп психологының баланы мектепте оқыту кезеңінде сүйемелдеу міндеттерін шешудегі бірлескен іс-қимылдары туралы шарт болуы тиіс.

Әдебиет

1. Верник И.С. Взаимодействие педагогов общеобразовательных организаций с родителями обучающихся в современных условиях / И.С. Верник // Познание и деятельность: от прошлого к настоящему: материалы III Всероссийской междисциплинарной научной конференции (Омск, 11 ноября 2021 года) . – отв. ред. И. П. Герашенко. – Омск : Изд-во ОмГПУ, 2021. – С. 61-64.

2. Западаева, М.Б. Эффективное взаимодействие учителя с родителями учащихся: теоретический аспект / М.Б. Западаева // Социальная педагогика . – № 3. – М. : ИД «Народное образование», 2014. – С. 112-119.

3. Мазурчук, Н.И. Психолого-педагогическое сопровождение семьи: теоретическое осмысление и практика реализации / Н.И. Мазурчук, Е.О. Мазурчук // Педагогическое образование в России . – № 3. – Екатеринбург : Изд-во УГПУ, 2016. – С. 132-137.

4. Ноговицына, Н.М. Родительский авторитет в развитии личности подростка / Н.М. Ноговицына // Вестник Северо-восточного федерального университета им. М.К. Аммосова . – № 3(11). – Якутск : Изд-во Северо- восточного федерального университета им. М.К. Аммосова, 2018. – С. 19-24.

5. Психологическая служба в образовании : учеб-метод. пособие [для студ., обуч. по спец. 050706 «Педагогика и психология»] / М-во

образования и науки РФ, Мурман. гос. гуманитар. ун-т ; [авт.-сост. А. В. Науменко]. – Мурманск : МГГУ, 2011. – 129 с.

ӘОЖ.159.922

Тұлғаның өмірге субъективті қанағаттануының зерттеліну жағдайы

Абилсанов Нұржігіт, магистранты
Қызылорда «Болашақ» университеті
Ғылыми жетекшісі: Бапаева М.К.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
профессоры м.а., п.ғ.к.
(Алматы)

Резюме

В статье анализируются труды ученых из ближнего и дальнего зарубежья, изучающих понятия субъективного удовлетворения жизни, качества жизни. Качество жизни также рассматривается как социальная категория, отражающая степень удовлетворения духовных, интеллектуальных, культурных, эстетических, этических и других потребностей людей.

Abstract

The article analyzes the works of scientists from near and far abroad who study the concepts of subjective satisfaction of life, quality of life. Quality of life is also seen as a social category, reflecting the degree to which people's spiritual, intellectual, cultural, aesthetic, ethical and other needs are met.

Психологиялық әдебиеттерде адам болмысының жағымды жақтарын сипаттайтын ұғымдар бар: «өмірге қанағаттану», «өмір сапасы», «субъективті әл-ауқат», «психологиялық жақсылық», «бақыт», «денсаулық», т.б. Бұл ұғымдар арасындағы байланыс мәселесі Г.С. Никифорова, Н.Н. Лепешинский, Ю.И. Мельник, Т.И. Савченко, Г.М. Головина, П.П. Фесенко, Е.В. Давыдова, А.А. Давыдова, М.Н. Альферова, Г.М. Зараковский және басқалардың еңбектерінде қарастырылады [1].

Шетелдік зерттеушілер арасынан біз әсіресе Н.Бредберн, С.Любомирски, А.Маслоу, К.Рифф, М.Аргайл, М.Селигман, М.Чиксентмихалий, Э.Диенер жән ебасқалардың еңбектерін ерекше атап өтеміз [2]. Олардың идеялары субъективті әл-ауқат, денсаулық, бақыт, қанағаттану және жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыру, оның мүмкіндіктерін ашу тақырыбын тұжырымдауға және дамытуға айтарлықтай әсеретті.

Физикалық, әлеуметтік және жеке кеңістікте өмір сүре отырып, ада мөл-ауқат сезімін, өмірдің объективті және субъективті сапасын

калыптастыратын, қамтамасыз ететін немесе өзгертетін әр түрлі әсерлерді бастан кешіреді.

Өмір сапасына заманауи көз қарастардың маңызды ерекшелігі оның екі жағы бар: *объективті және субъективті* (психологиялық) позициясы болып табылады. Объективті жағы әр түрлі нормативтік және статистикалық сипаттамалардың жиынтығы мен анықталады, олардың көмегі мен адамдардың ғылыми негізделген қажеттіліктері мен мүдделерін қанағаттандыру дәрежесін объективті түрде бағалауға болады. Субъективті– нақты адамдардың қажеттіліктері мен мүдделері әрқашан жеке болып табылатындығына және жеке адамдардың субъективті сезімдерінде, олардың жеке пікірлері мен бағалауларында көрініс табуына байланысты. Осыдан әр адамның өз өмірінің үдерісі мен нәтижелеріне қанағаттану дәрежесінің тәжірибесінің ерекшеліктерін ескеру қажет».

Осы ұғымдардың барлығында осы құбылысты сипаттаудың бір жолын байқауға болады. Сонымен, жалпылайтын болсақ, өмір сапасы дегеніміз – бұл қанағаттану деңгейінің әр түрлі аспектілерін қамтитын адамның бізді қоршаған әлемдегі жағдайына қанағаттануы деп қорытынды жасауға болады. Дегенмен, өмір сүрудің субъективті сапасын зерттейтін көптеген зерттеулер мынадай қорытындыға келді: өмір сапасының объективті факторлары субъект бастан кешіретін жеке дара және сезімдермен эмоциялармен салыстырғанд асоншалықты маңызды емес.

«Өмірдің субъективті сапасы» ұғымының өзін қарастырайық. Ол адамның өз өміріне, оның қанағаттану деңгейіне қатынасын қамтамасыз етеді. Өмірдің субъективті сапасы көбінесе «өмірге қанағаттану» ұғымымен салыстырылады. Орыс тілінде өмірдің субъективті сапасы синонимдік терминдер ретінде «бақыт» ұғымымен сәйкестендіріледі. Сонда, өмірдің субъективті сапасын оның жеке басының эмоционалды, сезімдік құрамдас бөлігіне жатқызуға болады [3].

Тұлға аралық қатынастар саласындағы белгілі маман П.Экман былай дейді: «Эмоциялар біздің өміріміздің сапасын анықтайды. Біз эмоцияларымызды жұмыста, достармен сөйлескенде, туыстармен қарым-қатынасымызда және өзімізбен және жақын адамдарымызбен жасырын қарым-қатынастарымызда, яғни біз үшін қымбат және біз шын жүректен қамқорлық жасайтын барлық нәрселерде көрсетеміз». Бұл жерде біз адамның ішкі жағдайын субъективті бағалауы оның эмоцияларында көрінетінін тағы да көреміз.

Психологиядағы экзистенциалды бағыт адамның өзін қоршаған әлемді «осында және қазір» қабылдауы туралы айтады. Бұл қазіргі уақытта қоршаған шындықты бейнелеу арқылы бізде пайда болатын эмоциялар, сезімдер. Бізді қоршаған әлем көптеген құрамдас бөліктерден тұрады, дегенмен бәрі де оны бастан кешірген адамнан эмоционалды қайтарымды алмайды.

Қоршаған ортамен өзара әрекеттесу процесінде жағымды эмоцияларды қабылдау арқылы адам өмірге белгілі бір дәрежеде қанағаттану сезімін алады, өйткені ол өзіне ыңғайлы ортада бола береді.

Басқаша айтқанда, өмір сүрудің субъективті сапасы адамның қазіргі өмір жағдайында қаншалықты ыңғайлы екенін көрсететін эмоционалдық құрамдас бөлігінің деңгейі болып табылады.

Әлбетте, өмірдің субъективті сапасын қарама-қарсы жағынан сипаттайтынға бір көзқарас бар - ақыл-ой жағы. Швейцариялық профессор невролог Лучано Чиомпи ұсынған тәсілге жүгінейік. Профессордың пікірінше, адамның сезімі мен ойлауы барлық жүріп жатқан психикалық процестерде, соның ішінде информатика, физика, математика саласындағы зерттеулермен де тығыз байланысты.

Осы компоненттердің (эмоционалды, сенсорлық, рационалды, мінез-құлық) тіркесімі жадта біріктірілген сенсорлық-психикалық-мінез-құлық бағдарламаларын құрайды, олар ұқса сжағдайларда ұқсас түрде жүзеге асырылады, кейде өзгертіледі. Л.Чиомпи бұл бағдарламалар өмір сүрудің субъективті сапасының көрсеткіштерін қоса алғанда, психикалық аппаратымыздың құрамдас бөліктері болып табылады деп болжайды. Дегенмен, бұл бағдарламаларда ойлау эмоционалды компонентке қарағанда ұзағырақ процесс болады. Бірақ бұл әлемді және айналасында болып жатқан процестерді адамның жағдайға реакциясын, берілген ортадағы жайлылық сезімін көрсететін эмоциялар мен сезімдер арқылы қабылдайтынын ғана дәлелдейді [4].

Адам психикасының эмоционалдық құрамдас бөлігі бүкіл әлемді жүйенің байланыссыз элементтері ретінде емес, барлық болып жатқан құбылыстардың бір тұтас бейнесі ретінде қабылдауға мүмкіндік береді. Д.Рута және бірлескен авторлар өмір сапасын анықтаудың әр түрлі тәсілдерін салыстыра отырып және негізінен А.Сеннің көзқарастарына сүйене отырып, адамның қызметі мен оның мүмкіндіктері сияқты инвариантты объективті жағдайларды ерекше атап өтеді.

Авторлар өмір сапасы түсінігін «адамның не істей алатыны немесе бола алатыны мен не істегісі келетіні немесе болғысы келетіні арасындағы алшақтық; мәні бойынша бұл нақты және күтілетін мүмкіндіктер арасындағы алшақтық». Сондай-ақ олардың түсінігін де өмір сапасы тек бейтарап сыртқы бақылаушы барабар бағалауға болатын объективті сипаттамаға дейін төмендемейтінін атап көрсетеді. Олардың үлгісінде қолда бар материалдық ресурстардың көлемінен өмір сүру сапасына дейінгі траектория жұмыс істеу мүмкіндіктерін кеңейтуге, құнды мүмкіндіктерге ие болуға және күтілетін және нақты мүмкіндіктер арасындағы алшақтықты қысқартуға алып келеді, оны сақтау механизмімен реттеледі. «Когнитивтік гомеостаз» (Р. Камминс) – объективті жағдайлардың

кенеттен өзгеруі кезінде субъективті әл-ауқат сезімінің тұрақтылығы [5].

Болгар ғалымы А.Тодоров бұл ұғымды әлеуметтік қабаттардың, топтардың, жеке адамдардың күнделікті өмірінде көрінетін белгілі бір әлеуметтік шындық ретінде сипаттай отырып, өмір сапасының түсіндірмесін ұсынады. А.Тодоровтың пікірінше, өмір сапасы – адамдардың рухани, интеллектуалдық, мәдени, эстетикалық, этикалық және басқа да қажеттіліктерін қанағаттандыру дәрежесін көрсететін әлеуметтік категория [6]. Ол өмір сапасына қанағаттанудың ең маңызды құрамдастарын былайша санайды:

- 1.Рухани құндылықтардың табиғаты;
- 2.Мінез-құлық нормалары және қарым-қатынас формалары;
- 3.Жұмыс пен бос уақыттың мазмұнды және шығармашылық сәттері;
- 4.Әлеуметтік мекемелердің еңбек жағдайларының, тұрмыстық жағдайларының, көлігінің, қызметінің сапалық жағы;
- 5.Бостандық пен демократия;
- 6.Әлеуметтік тиімділік;
- 7.Эстетикалық ләззаталу;
- 8.Спорттық қызығушылықтар, яғни. Сандық мәні жоқ нәрсе көрсеткіштер мен өлшем бірліктері.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы адам өмірінің рухани параметрлерін сипаттайды.

Өмір сапасын алғашқы зерттеушілердің бірі А.Тодоров «өмір сапасы әлеуметтік категория» деп көрсетеді. Мұндай қорытынды халықтың әл-ауқатының экономикалық жағын көрсететін «өмір сүру деңгейі», «өмірге қанағаттануы» сияқты категориялардан өмір сапасын шектеуге мүмкіндік береді. А.Тодоровтың пікірінше, өмір сүру деңгейінің құрамдастары [6]:

- 1.Материалды қал-ауқат;
2. Нақты абыс;
3. Еңбек шарты мен көлемі;
4. Материалдық игіліктерді тұтыну объектісі мен құрылымы;
5. Еңбек және бос уақыт бюджетінің құрылымы;
6. Тұрғын үй және тұрмыстық жағдайлар;
7. Коммуналдық шаруашылық;
8. Білімдеңгейі мен біліктілігі;
9. Денсаулық сақтау.

Қорытындылай келе, өмірдің субъективті сапасы екі құрамдас бөліктен тұрады деп айта аламыз: эмоционалдық - әл-ауқат сезімі, өз өміріне қанағаттану дәрежесі (бастан өткерген оқиғаның эмоционалдық құрамдас бөлігі) және когнитивтік - идея.

Әдебиет

1. Зараковский Г. М. Критерии качества жизни как ориентиры социально-экономического развития общества. М., 2018.)
2. Динер Э. Субъективное благополучие: общий обзор // Южноафриканский психологический журнал. / Э. Динер, К. Райан - 2009. - Т. 39, вып. 4. - С. 391–406.
3. Савченко, Т.Н. Методология исследования субъективного качества жизни. // Прикладная юридическая психология. – 2010. – №4. – с. 23-35.
4. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 3-е изд. / Д.А. Леонтьев // М.: Смысл, 2007. 511 с.
5. Папура А. А. Категория «качество жизни» в психологических исследованиях // Прикладная психология и психоанализ. / А.А. Папура // 2014. № 3.
6. Тодоров А.С. Качество жизни: критический анализ буржуазных концепций. – М.: Прогресс, 1995. – 164с.

ӘОЖ376.64

Ата-ана қамқорлығынан айырылған балаларды әлеуметтендірудің психологиялық ерекшеліктері

Исатай Бағыжан

7М01101-Педагогика және психология білім беру
бағдарламасының 2 курс магистранты
Болашақ университеті

Ғылыми жетекшісі: **Бапаева М.К.**

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
профессоры м.а., психология ғылымдарының кандидаты
(Алматы)

Резюме

В статье анализируются труды зарубежных и отечественных ученых, изучающих психологические особенности социализации детей, оставшихся без попечения родителей. В современных условиях в системе оказания помощи детям, оставшимся без попечения родителей, несколько направлений деятельности учреждений, в которых воспитываются дети-сироты, носят социальный, медицинский, психологический, организационно-воспитательный характер.

Abstract

The article analyzes the works of foreign and domestic scientists studying the psychological features of socialization of children left without parental care. In modern conditions, in the system of providing assistance to children left without parental care, several areas of activity of institutions

in which orphans are brought up are of a social, medical, psychological, organizational and educational nature.

Жетімдік фактор ретінде баланың өзін қоршаған әлеуметтік ортамен, неғұрлым қолайлы жағдайда дамып келе жатқан ересектер мен құрдастар әлемімен эмоционалдық байланыстарын бұзады және физикалық, психикалық және әлеуметтік сипаттағы терең қайталама бұзылуларды тудырады.

Қазіргі кезде отбасы – балаға әлеуметтік-тарихи тәжірибені, ең алдымен адамдар арасындағы эмоционалдық және іскерлік қарым-қатынастарды жеткізудің қайнар көзі және негізгі буыны болып саналады. Отбасын жоғалту, ата-ана қамқорлығынан айырылу - бала өміріндегі ең ауыр қайғы, оның тағдырында терең із қалдырады.

Мемлекеттік балалар үйлерінде өсу, баланың қамқоршылары мен мекемелерінің ауысуы, есейген кезінде асырап алу ұзақ уақыт бойы бала психикасына зақым келтіретін, оның әлеуетін жүзеге асыруды қиындататын, сыртқы әлеммен қарым-қатынасын бұзып, әлеуметтену процесіне әсер ететін, тағдырын түбегейлі өзгертетін факторлар болып табылады.

Сонымен қатар, экономикалық, саяси, мәдени, демографиялық жағдайға әлеуметтік бейімделген адам ғана интеллектуалдық, рухани, физикалық және адамгершілік жағынан дами алатыны бүгінде белгілі болды.

Сонымен, жетімдік ата-анасының қамқорлығынсыз қалған кәмелетке толмаған балалардың өмір салтын сипаттайтын жағымсыз әлеуметтік құбылыс болып табылады. Жетім балалар – ата-анасының екеуі немесе жалғыз ата-анасы қайтыс болған адамдар.

Л.Л. Олиференко, Т.И. Шульга пікірлеріше әлеуметтік жетімдер - бұл әлеуметтік-экономикалық және моральдық себептер бойынша ата-анасының қамқорлығынан айырылған туғаннан 18 жасқа дейінгі балалардың ерекше әлеуметтік-демографиялық тобы, яғни бұл ата-аналары ата-ана құқығынан айырылған, ауыр сырқаттармен балаларын тастап кеткен, соның ішінде психикалық аурулармен, нашақорлықпен, ішімдікпен және т.б. әсерінен зардап шегетін балалар [1].

Әлеуметтік жетімдік мәселесін Е.М. Рыбинский «адамдардың үлкен тобының ата-аналық міндеттерін орындауға қатыспауы немесе шеттетілуі (ата-ана мінез-құлқының бұрмалануы)» деп көрсетеді. Сонымен, әлеуметтік жетім - бұл белгілі бір себептермен оны тәрбиелемейтін және оған қамқорлық жасамайтын биологиялық ата-анасы бар бала. Бұл балалардың барлығына ортақ нәрсе – олар мемлекеттік интернаттарда тұрады [2].

Ата-анадан айырылған және интернат жағдайына түскен балалардың жалпы психикалық, әлеуметтік жағдайы төмендейді, өзін-өзі реттеп-бағыттауы бұзылады, көңіл күйі жабырқау болады.

Балалардың басым көпшілігінің өмірге күштарлығы жоғалады, өзіне-өзінің сенімсіздігі күшейіп, бойын үрей басады. Эмоционалдық-танымдық талпынысы төмендейді де, интеллектуалдық дамуы тежеледі.

Жабық мекемелерде және балалар үйінде тәрбиеленушілер туралы айтқанда, бұл топтағы балалар ерекше және әр текті құрам. Балалар үйінде тәрбиеленуші баланың жеке тұлғасының әлеуметтік қалыптасуының өзіндік ерекшелігі бар. Оның іс-әрекеті толығымен тәртіпке салынып қадағаланылады, бұл бала дамуында артта қалушылықты, масылдықты, жеке басы еркін ұйымдастырудың төменгі деңгейін туындатады.

Балалардың мектеп-интернат типтес мекемелелерде тәрбиелену жағдайы оған өзінің жеке қажеттілік динамикасымен сәйкес қоршаған ортамен өз бетінше байланыс орнату жиілігіне және соны жүйелі түрде ретке келтіруге мүмкіндік бермейді. Бұл олардың жеке күйлерін сезіну қабілетінің қалыптасуына кедергі келтіріп, оның соңы түрлі қиындықтарға әкеліп соғады. Мұндай бала өзін-өзі анықтауды дамытудағы «Қазір мен нені қалаймын?», «Қазір мен қандаймын?» деген маңызды сұрақтарға жауап беруде қиналып, мазасызданады. Мұндай жағдайда балалардың («Басқалар менен нені қалайды, мен соны жасағым келеді») өзінің жеке «Мені» жойылады.

Психикасы өзгерген балалар үшін (тұйық, қарым-қатынасы аз, басқалармен тұрақты байланыстан әбден титықтаған) толыққанды күш-жігерін қалпына келтірудің жалғыз жолы өз кеңістігінде оңаша қалу болып табылады. Өзінің мүмкіндігін іске асыруға дербестік жолмен қол жеткізе алмаған соң, бала жылауық, агрессивті, мазасыз болады. Мұндай бала өзінің мәселелерін шешудің негізгі амалы ретінде қарым-қатынастың өзіне ыңғайлы формасынан бас тарту жолын (тәртіпке қарсы әрекет, қашу, ауру, өзін жаралау, бүлік шығару және т.б.) таңдайды

Баланың тәрбиешілермен, құрбыларымен күнделікті тұрақты байланыстар олардың жеке кеңістік шекарасын жойып жібереді, бұл баланың психоэмоционалды ресурстарын қайта қалпына келтіру үшін өзінің жеке әлемінде оңаша қалуға мүмкіндік бермейді.

Осыған байланысты жетімдер мәселесі және оларға білім беру тәрбиелеу үдерісі, сонымен қатар, психологиялық-педагогикалық тұрғыдан қамтамасыз ету, тек арнайы педагогикада ғана емес жалпы педагогика, психология, әлеуметтік педагогика және тағы басқа ғылымдардың ғылыми білім саласында көкейкесті болып отыр. Бұл жағдайда аталмыш балалар тобы психологтар мен педагогтар, дәрігерлердің зерттеу нысанына айналуға.

Жетім балаларды әлеуметтендіру мәселесін шетелдік, отандық ғалымдардың зерттеулеріне, тәжірибелерге сүйене отырып, теориялық, практикалық тұрғыда сипаттау қазіргі педагогика, психология ғылымдарындағы мұндай өзекті мәселені

шешуге себеп болады. Айталық, жетім балалар үйінде тәрбиеленушілердің ерекшеліктерін және олардың педагогикалық-психологиялық даму өзгешеліктерін И.В. Дубровина, А.Г. Ружская, Дж.Боулби С.А. Беличева, Ю.В. Василькова және т.б. ғалымдар қарастырды. Бұл мәселені зерттеуде А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых және О.Ажнина отбасында және отбасынан тыс тәрбиеленетін жасөспірімдердің психикалық дамуындағы ерекшеліктерін қарастырған [3].

М.В. Осорина жетім баланың жеке дамуын және даму барысындағы өзгерістер байланысын анықтаса, Л.С. Славина мен Г.М. Сысоева балалар үйінде тәрбиеленіп жатқан жетім балалардың өз мүмкіндіктерінің бағасын жоғарылату үшін жасайтын іс-әрекеттерін сипаттаған.

Балалар үйінде тәрбиеленушілердің даму ерекшеліктерін шетел (А.Адлер, А.Фрейд және т.б.) және ресейлік (М.И.Лисина, С.Ю.Мещерякова, А.М.Прихожан, Н.Н.Толстых және т.б [4]) және отандық (Х.Т.Шеръязданова, С.М.Жақыпов, А.Т.Ақажанов [5] сынды ғалымдардың жетекшілігімен, Т.К.Күнсләмова, И.Т.Серімбетова, Н.Ү.Бегалиева т.б.) психолог-зерттеушілер белсенді түрде қарастырды. Олар ата-анасының қамқорлығынан айырылған балаларды тіпті өмірінің алғашқы жылында-ақ, отбасында тәрбиеленіп жатқан, өзімен жасты балалардан ерекшеленіп тұрады. Ата-аналардың өз балаларын қабылдамауы және түрлі себептермен ата-анасынан айырылып қалуы олардың тұлғалық дамуына ауыр зардап әкелетіндігін айтады.

Балалар үйінде тәрбиеленушілердің тұлғалық ерекшеліктерін әртүрлі аспектілері бойынша өз елімізде біраз зерттеушілер айналысқан. Атап айтқанда, З.А.Зубайраева жетім балалардың тұлғалық әлеуметтенуінің педагогикалық шарттарын айқындаса [6], Н.У.Бегалиева балалар үйінде тәрбиеленген жасөспірімдердің танымдық қабілеттерін дамытудың психологиялық шарттарын айқындады [7].

Балалар үйінде тәрбиеленушілердің отбасында тәрбие алған балалардан төмендегідей ерекшеліктерін көрсетуге болады: көңіл-күйдің төменгі, жағымсыз фоны; эмоцияның жұтаңдығы, қарым-қатынастың эмоциялық біркелкі тәсілі; көңіл-күйдің тез ауысуына бейімділігі (жылау, айқайлау, көңіл-күйдің көтерілуі, агрессия, қабағы ашылмаушылық); эмоциялық үстірттік, жағымсыз күйзелісті тез ұмыту үшін жуып-шаюға икемділік; қоршаған ортамен байланыстың эмоциялық тұрақсыздығы; әлеуметтік байланыстарда адамдармен тәжірибенің жоқтығы (оқуда, жұмыста, қызмет көрсету орындарында және т.б.); еңбектенуге қабілеттіліктің және қажеттіліктің қалыптаспауы; өмірдің материалдық жағын түсінбеушілік, арқа сүйеушілік; өмірде қалыпты отбасы құруға тұлғалық тәжірибенің

жоқтығы; өзіне тән даралықтың дамымауы; психикалық денсаулық күйінің нашарлығы [5].

Мұнымен қатар олар адамның құрсақтағы кезеңінде өмірлік қажеттіліктер мен мүмкіндіктің жоқтығы тұлғаның дамуындағы өзіне тән ерекшеліктерге және организмнің қалыптасуындағы жағымсыз күйге әкелетіндігін анықтайды. Осы күйдің пайда болуының себебін анықтауда ғалым психологтар «депривация» терминін қолданады.

Көптеген зерттеушілер депривацияны адамның өмірде қандай да бір маңызды қажеттілікке толық қанағаттанушылығының жоқтығы деп түспалдайды. Баланың өмірін әлеуметтік шектеу жағдайы және басқа да әсерлер ерекше психикалық күй – психикалық депривацияның пайда болуына әкеледі. Жетім балаларға қатысты осы мәселені қарастыруда ұзақ уақыт аралығында маңызды психикалық қажеттіліктен айырылу ерекше әлеуметтік мағына болып есептеледі.

Ағылшын зерттеушісі Л.Ярроу балалар үйінде тәрбиеленушілердің даму жағдайының 4 түрін анықтайды: аналық депривация (баланың биологиялық анасымен байланысының болмауы), сенсорлық депривация (қабылдау айқындығының төмендеуі), әлеуметтік депривация (баланың басқа адамдармен қарым-қатынасының шектелуі), эмоциялық депривация (қарым-қатынасқа түсу барысында эмоцияның әлсіз көрінуі, айналаны енжар сезінуі). Түрлі депривация салдарынан балалар үйінде тәрбиеленген жасөспірімдер жалғыздықты қатты сезініп, ішкі жан дүниелері күйзеліске түседі, ортаға бейімделуі яғни әлеуметтенуі қиынға соғады.

Балалар үйінде тәрбиеленген жасөспірімдердің әлеуметтік ерекшеліктері Э.Эриксонның пайымдауынша, мұндай балаларда айналасына деген негізгі сенім қалыптаспайды, керісінше, жауластық сезімде болады. Ал Г.М. Сыроева өмірде маңызды қажеттіліктерге қанағаттанбаған баланың агрессиялық, дөрекі әрекеттері олардың қорғаныш реакциялары болып табылады. Осындай теріс әрекеттерге бару арқылы олар өздерін төмендетпеуге тырысатынын өз жұмысында атап көрсетеді. Мен тұжырымдамасы отбасынан тыс өскен балалардағы терең эмоциялық жайсыздықтың да, сондай-ақ ұдайы алаңдаушылықтың да салдары болып табылады. Бұл балаларда жеке құндылық туралы түсініктері, әлеуметтік нығаю жолдарының болмауынан терең эмоциялық жайсыздықты бастан кешіп, оның соңғы агрессивтік мінез-құлыққа айналуы. Міне, жетім балалардың қоршаған ортаға әлеуметтенуінің қиындығының өзі осыдан көрініс береді.

Қазіргі кездегі осы мәселе төңірегінде отбасында тәрбиеленген балаларда қарым-қатынастың жетіспеуі, тәрбие-білімнің сапасыздығы, әртүрлі үй шаруа еңбектеріне бейімсіздігі, әлеуметтік, экономикалық себептермен қатар ата-ананың рухани-адамгершілік тұрғыда азғындауынан және т.б. жағдайларға байланысты қоғамдағы жастарда теріс құбылыстар көрініс табады. Е.М. Рыбинскийдің

көзқарасында, әлеуметтік жетімдік – отбасында ата-аналық парыздары мен міндеттерін орындамауы салдарынан балаларының қараусыз қалу құбылысы [2].

Өз өмірінде отбасылық өмірді көрмей өскен бала алдағы өмірінде де қалыпты отбасы құрып кетуі өте қиын нәрсе. Әлеуметтік жетімдіктің проблемалары мен салдары, қараусыздықтың алдын алу шаралары, сәтсіз құрылған отбасылармен жұмысты ұйымдастыру Овчарева Р.В., Казанская В.Г., Ауталипова У.И., Садвакасов З.М., Ғ.А.Дусманбетов [8] және т.б. ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан.

Сонымен қатар, әлеуметтендіруге байланысты ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде әлеуметтендіру деңгейлері мен факторлары және «әлеумет-тендіру», «бейімдеу» ұғымдары бөліп қарастырылады. Жетім балаларды әлеуметтендіру мәселесін шетелдік, отандық ғалымдардың зерттеулеріне, тәжірибелерге сүйене отырып, теориялық, практикалық тұрғыда сипаттау қазіргі педагогика, психология ғылымындағы мұндай өзекті мәселені шешуге себеп болады. Көптеген теориялық деректерді талдау барысында біздің тарапымыздан қазіргі жағдайда жетім балаларға көмек көрсету жүйесінде жетім балалар тәрбиеленетін мекемелер қызметінің бірнеше жұмыс бағыттары айқындалды. Атап айтар болсақ, әлеуметтік, медициналық, психологиялық, ұйымдастырушылық-тәрбиелеушілік. Мұндағы тәрбиеленушілердің қоғамдық ортаға бейімделуі баланың әлеуметтік статусына сай емес, медициналық тұрғыдан бұл типтегі балалар тұқым қуалаушылық тұрғысынан дертке шалдыққан немесе жүйке жүйкелері тозу арқылы ашушаң, мазасыз, ызақор болып келеді.

Мұның барлығы айналып келгенде олардың әлеуметтенуіне кедергі келтіріп, әлеуметтендірудің тиімділігін төмендетеді яғни, балалар шынайы өмірге даярланбайды. Оларды қоғамдық өмірге даярлауда өздерімен қатар бірге алып жүретін адамдардың қажеттігі туындайды. Олар ең алдымен әлеуметтік педагогтар, содан кейін психологтар, жалпы педагогтар. Оларды әлеуметтендіруге қиыншылық тудыратын себептерге тоқталар болсақ, олар әлеуметтік бейімделу деңгейлерінің, әлеуметтік белсенділіктерінің, әлеуметтік құзыреттіктерінің, әлеуметтік құндылықтарының қалыптасуы төмендегідей болып отыр. Оларды әлеуметтендіру әлеуметтік педагогтар тәрбиеші педагог қоғам жүйесі арқылы іске асырылуы тиіс деген тұжырым жасауға болады.

Демек, жетім балаларға әлеуметтік-педагогикалық, психологиялық тұрғыдан көмек көрсету, өмір сүруге үйрету, өзімен қатар алып жүру әлеуметтік педагог, психологтардың, тәрбиешілердің, кәсіби іс-әрекеттерінің жүйесі болып табылады. Бұл жетім балаларды өзімен қатар алып жүру баланың бойындағы жеке қасиеттерге сүйену арқылы іске асырылады. Жетім балалардың

тұлғалық әлеуметтенуіне бағытталған педагогикалық алғы шарттар жасалуы және теориялық тұрғыдан жүйеге келтірілуі, әдістемелік тұрғыдан нақты қарастыру, кезек күттірмейтін мәселе деп айтуға болады.

Балалар үйіндегі тәрбиеленушілер шектеулі қарым-қатынастың шеңберіндегі әлеуметтік байланыстардың тұйық жүйесінде өмір сүреді. Отбасының, білім беру жүйесінің әлеуметтендіру әсері барынша кемиді, достарымен, құрдастарымен қарым-қатынас шеңбері тарылады. Қоғам мекемедегі баланы шеттетіп, оны өзінен және де мәдени құндылықтар мен заңдылықтардан алшақтатады. Балаға қоғамнан алшақтату жағдайында әлеуметтік мәдени тәжірибені жеткізу қиындайды, ол ересек болған кезде де орны толмас тапшылық болып қалады.

Әдебиет

1. Л.Я.Олиференко. Социально-педагогическая поддержка детей группа риска. Учеб. пособие /Т.И. Шульга, И.Ф. Дементьева. М. Издательский центр «Академия» 2004. -256С.

2. Рыбинский Е.М. Управление системой социальной защиты детства: социальноправовые проблемы: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.М. Рыбинский. М.: Изд. центр «Академия», 2004. 224 с.

3. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Психология сиротства. - Питер, 2005.

4. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Дети без семьи. - М., Педагогика. 1990.

5. Ақажанова А.Т., Бегалиева Н.Ү. Жетім балалардың тұлғалық әлеуметтік ерекшеліктері // «ҚР психология ғылымының көкейтесті мәселелері мен даму бағыттары»: халық-қ ғыл.-практ.конф. матер. – Алматы, 2010. – 115-119 бб

6. Бегалиева Н.Ү. Балалар үйінде тәрбиеленген жасөспірімдердің эмоционалды-еріктік тұрғысының даму ерекшеліктері // Хабаршы (ҚазМемҚызПУ). Психология сериясы. – 2009. - №6. – 117-120 бб.

7. Зубайраева З.А. Жетім балалардың тұлғалық әлеуметтенуінің педагогикалық шарттары. Пед. ғ. канд. дәреж. алу үшін дайындалған дисс. 13.00.01. - Түркістан, 2008.

8. Дусманбетов Г.А. Психологические особенности адаптации выпускников интернатных учреждений в условиях высшей школы. Дисс. на соиск. уч. степ. канд. психол. наук. - Алматы, 2009.

Ақышева Гүлшат Еркінқызы п.ғ.м. оқытушы
Нұрбай Жансая бВ01902 – Логопедия
мамандығы ЛГ-24-1 оқу тобының студенті
Қызылорда «Болашақ» университеті
Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматриваются основные методы логопедической работы с детьми с аутизмом. Выявлены некоторые проблемы проведения логопедических занятий и предложены пути их решения с помощью игровых навыков.

Abstract

The article examines the main methods of speech therapy work with children with autism. Some problems of speech therapy classes are identified and ways to solve them with the help of game skills are proposed.

Аутизмі бар балаларды психологиялық-педагогикалық қолдаудың кешенді жүйесін құру отандық коррекциялық педагогиканың өзекті мәселесі болып қалуда. Аутизмдегі бұзылулардың клиникалық-психологиялық көрінісінде түзету жұмыстарын ұйымдастыру кезінде ескеру қажет бірқатар негізгі құрылымдарды анықтауға болады: әлеуметтік өзара әрекеттестіктің бұзылуы; өзара қарым-қатынастың бұзылуы; шектеулі мүдделер және қайталанатын әдеттенген мінез-құлық.

Аутист балаларда сөйлеу бұзылыстарының ауқымы кең, көбінесе мұндай баланың дамуының бастапқы диагностикасын жүргізетін және одан әрі жұмыс жүргізу үшін отбасымен тығыз жұмыс жасайтын маман – логопед. Сөйлеудің кешігуінің және бұрмалануының негізгі белгілері аутизм типіне байланысты әр түрлі екенін еске түсірейік. Осылайша, бірінші топтағы балаларда сыртқы сөйлеудің толық дерлік жоқтығын байқаймыз. Сирек сөздер немесе баланың аффект кезінде айтатын қысқа сөз немесе сөз тіркесі оның сөйлеуді жартылай түсінетінін көрсетеді. Екінші топтағы балалардың сөйлеуі эхолалиямен сипатталады, сонымен қатар бала қандай да бір аффективті жағдайда қабылдайтын стереотиптік қысқа сөз тіркестерінің шағын жиынтығы бар. Бұл балаларда стереотиптік өтініштер мен назар аудартулары бар, оларда етістікті жалғаусыз қолданады («Су іш», «Нан бер»), ал бала өзі туралы екінші немесе үшінші жақта айтады («Дарын сурет салады»). Бірақ көбінесе мұндай балалар әдеттегідей емес, айқайлап немесе жай ғана ересек адамды керек жерге апарып, өздерін қызықтыратын нысанға қолын соғу

арқылы хабарласуды және сұрауды жөн көреді. Үшінші топтағы балалар кең әдеби сөйлеуге меңгере алады, бірақ сонымен қатар диалогқа қабілетсіз, әңгімелесушіні тыңдамайды, бірақ олар өздерінің сүйікті кітаптарының бүкіл беттерін айтып немесе сүйікті тақырыбын талқылайды. Төртінші топтағы балада біз тыныш, түсініксіз сөйлеуді және кейде уақытты кешіктірген эхолалияны кездестіреміз. Мұндай бала, әдетте, сөйлеу арқылы сұрайды және назар аудартады, бірақ қайта айтуда қиналады. Аутизмі бар балалармен логопедиялық жұмыстың негізгі міндеттері:

- аутизмнен туындаған және соған байланысты синдромдармен шартталған сөйлеу бұзылыстарын ажырату;

- баламен эмоционалды байланыс орнату;

- сөйлеу әрекетін белсендіру;

- күнделікті өмірде және ойында спонтанды сөйлеуді қалыптастыру және дамыту; оқу жағдайында сөйлеуді дамыту.

Аутизм кезіндегі логопедиялық түзету жұмысының бағыттары.

Сөйлеу түсініктерін дамыту (эмоционалды-мағыналық түсініктеме, сюжеттік сурет). Аутизмі бар баланы психологиялық-педагогикалық қолдаумен айналысатын логопед сабақтың қажетті элементі ретінде эмоциялық-мағыналық түсініктеме беруді үйренуі керек. Бұл баланың шындыққа араласуына, айналасында болып жатқан нәрселерді білуіне және сөйлеуді түсінуіне қол жеткізудің бірден-бір адекватты жолы.

Эмоциялық-мағыналық түсініктеме дегеніміз айналада болып жатқанды түйсінуге, айтылған нәрсені түсінуге жету үшін баланың назарын «ұстауға», оны бір нәрсеге аударуға мүмкіндік беретін түсініктеме. Эмоционалды-мағыналық түсініктеме баланың тәжірибесіне байланысты болуы керек, тіпті баланың мағынасыз болып көрінетін әрекетіне де, оның өз-өзіне стимуляциясына да мән береді; бала үшін жағымды сезімдерге назар аударып және жағымсыз сезімдерді азайту; себеп-салдар байланыстарын нақтылау, балаға заттардың құрылымы мен құбылыстардың мәні туралы түсінік беру. Мұндай түсініктеме күнделікті оқиғалардың мәнін, олардың бір-біріне және адамдар арасындағы қарым-қатынасқа, әлеуметтік ережелерге тәуелділігін жеткізуге көмектеседі; аутист балаға әдетте ол тікелей түсінбейтін немесе қабылдай алмайтын адамның эмоциялары, сезімдері, қарым-қатынастары туралы түсінік береді.

Ата-аналарға мүмкіндігінше баламен күн ішінде болып жатқан барлық нәрсеге түсініктеме беру, жағымды эмоционалды бөлшектерді атап өту тапсырмасы беріледі және түсініктемеде басқа адамдардың және баланың өзінің қарым-қатынасын, сезімдерін, әлеуметтік ережелерді міндетті түрде енгізу керек. Сонымен, аутизмі бар баланың сөйлеуін, түсіну қабілетін қалыптастыру үшін егжей-тегжейлі түсініктемеден әңгімеге негізделген баяндауға көшеміз. Бұл

жұмыста сюжетті сурет салудың көмегі зор. Балаға ұнайтын сюжеттерді бейнелеуге күн сайын детальді өзгерте отырып салуға болады. Кейін, бала салынған суретке ұзақ уақыт назарын аударып, әңгімені жақсырақ түсінгенде, суреттерден бірте-бірте бүкіл сюжеттік сериялар шығады. Салынған суреттер қабырғаларға ілінеді немесе альбомға желімделіп, бала ұнатып парақтайтын кітапшаға айналады.

Белсенді сөйлеуді қолдану қабілетін дамыту (сыртқы сөйлеуді белсендіру). Аутизмде, кез келген басқа зақымдалуға қарағанда, баланың түсінетіні мен айта алатыны арасында үлкен айырмашылық бар. Бірақ мұндағы себеп өте ерекше: бұл сөйлеуге ниеттің болмауы немесе азаюы, біз оны қалпына келтіріп, дамытуымыз керек. Қарқыны мен нәтижелері бойынша ең қиын, еңбекті көп қажет ететіні – «сөйлемейтін» балалармен жұмыс (бірінші топ немесе бірінші және екінші топтардың ерекшеліктері бар аралас жағдай). Мұндай балаларда сөйлеудің тежелуімен жұмыс бір мезгілде үш бағытта жүреді:

1) Ересек адамның іс-әрекетіне, мимикасына, интонациясына еріксіз еліктеушілік туғызу.

Мұндай еріксіз еліктеу ерікті еліктеудің алғышарты болуы мүмкін – дыбыстық, содан кейін сөздік. Бұлай еліктеуге аутист балаға ұнайтын сенсорлық әсерлерді қолдану арқылы оңай қол жеткізуге болады, мысалы: біз сабын көпіршіктерін үрлеп, балаға үрлетеміз, зырылдауықты айналдырамыз және оны балаға айналдыртамыз және т.б. Ойынның қажетті сәтінде, баланың назарын бетіңізге аударар алған кезде мысалы, таң қалу кезінде қажетті сөзбен бекіту. Жалпы айтқанда, біз бірдеңе айтқан сәтте сөйлемейтін баланың бетімізге және аузымызға мүмкіндігінше жиі қарауын қамтамасыз ету маңызды.

Егер аутизмі бар бала 5-6 жастан кейін кеш сөйлей бастаса, ол моторлық алалиясы бар бала сияқты артикуляциялық қиындықтарға тап болуы мүмкін. Бұл оның сөйлеу аппаратында қажетті дағдылардың жоқтығынан, бала сөздің дұрыс артикуляциялық бейнесін табуда үлкен қиындықтарды бастан кешіреді. Сондықтан баланың дұрыс артикуляциясын дамытуды жеңілдету үшін біз оған ән айтып, өлең оқып немесе бірдеңе айтып жатқанда, назарын ересек адамның бетіне бағыттау маңызды.

2) Баланы эхолалияға және еріксіз сөздік реакцияларға итермелеу. Біз бұған физикалық ырғақ, баланың қозғалыс ырғағы арқылы қол жеткіземіз. Мысалы, ол секіргенде: «Қоян сияқты, қоян сияқты, қоян сияқты, ол секірді» деп секірген сәттерін қолданамыз. Өлеңдік ырғақтардың көмегімен вокализацияны және дыбыстық реакциялары шығады. Таныс өлеңдерді оқығанда немесе ән айтқанда, шумақтың соңына үзіліс қалдырамыз, оны қажетті сөзді аяқтауға итермелейміз (бұл кезде баланың аяқталмаған нәрсені соңына жеткізуге деген ұмтылысын пайдаланамыз). Егер бала мұны жасамаса, онда сөзді өзіміз аяқтаймыз (кейде мұны сыбырлап немесе үнсіз

орындауға болады - бала бетке назар аударған кезде ғана айтамыз). Бұл уақытта бала алдыңызда отырса өлеңдер мен әндердің ритмін ырғақты қимылдармен, тербетуге болады. Бала сізден бірдеңе алғысы келсе, оған өтініштің қысқа түрін берген дұрыс. Балаға: «Ойыншық бер деп айтшы!» деудің қажеті жоқ, өйткені бұл оның ерікті іс-әрекетін талап етеді. Оның үнсіз өтінішін тек дұрыс сөзбен сүйемелдеу керек.

3) Баладан кейін қайталау және оның дыбыстық реакцияларын орындау, соның ішінде вокалдық автостимуляция - сөйлемейтін аутист баланың сөйлеуін шығару үшін жұмыстың тағы бір маңызды бағыты. Бұл жұмыс ойында да, сабақта да, мүмкіндігінше күні бойы баламен жұмыс істейтін ата-аналар мен мамандар оның дауысты дыбыстарын қабылдап, интонациясымен қайталап, содан кейін оларды жағдаймен байланыстыра отырып, нақты сөзге айналдырудан тұрады.

Біраз уақыттан кейін, егер жұмыс үздіксіз және қарқынды жүргізілсе, баланың бізбен бірге «жаңғырығы» ұнайтынын, оның «түсінгенін» ұнататынын, оған жауап бергенін байқауға болады. Көбінесе, осылайша, баланың алғашқы сөздерін оның мағынасыз дауыстарынан қалыптасады. Сөйлеуді шығару жұмысының нәтижесінде кішігірім пайда болған сөздер, шылаулар, сөз тіркестері жойылып кетпей, қайталанып тұратындай жағдай жасау керек. Ол үшін стереотиптерге, баланың қайталанатын жағдайда бірдей әрекет етуге бейімділігіне сүйенген дұрыс. Сөйлеудегі тежелумен жұмыс істеудегі ерекше қиындықтар бастапқыда вокалдық автостимуляциясы көп балаларда туындайды. Егер бала үнемі «былдырласа» немесе «өз тілінде» ән айтса, немесе ыңылдаса, тістерін қайрап, тілін шертсе, сөйлеу жұмысын жүргізу қиынға соғады, өйткені баланың аузы үнемі «бос емес». Мұндай балалармен еліктеуді іске қосу жұмысы, көбінесе, мүмкін емес. Шығудың жалғыз жолы - олардың вокалдық автостимуляциясын ойнату бойынша қарқынды жұмыс.

Үшінші топтағы балалардың диалогтық мүмкіндіктерін дамыту жұмысы ерекше құрылымға ие. Мұндай балалардың сөйлеуі өте егжей-тегжейлі, олар ерекше ынтамен бір нәрсе туралы (қорқынышты немесе ұнамайтын) өте ұзақ сөйлесе алады, әдетте олар өздерінің сүйікті кітаптарының барлық беттерін келтіре алады; Бірақ сонымен бірге олардың сөйлеуі монолог болып табылады, оларға әңгімелесуші керек емес, қажетті сәтте балаға қажетті аффективті реакцияны беретін тыңдаушы қажет (қорқыныш немесе таң қалу). Бала әңгімелесушінің сөздерін ескермейді, тіпті, ол жиі сөйлеуге мүмкіндік бермейді, айқайлайды және монологты, цитатаны аяқтағанша үндемеуге мәжбүр етеді. Мұндай баламен диалогқа түсу үшін, ең алдымен, оның қиялдарының мазмұны (олар әдетте стереотиптік) немесе ол келтірген кітаптың сюжеті туралы жақсы түсінікке ие болу керек. Кішігірім үзілісті пайдаланып, жалпы сюжеттен ауытқымай

шағын толықтырулар мен нақтылаулар жасауға тырысуға болады. Бір мезетте баланың әңгімесін сызбалармен көрсете беруге болады. Олар оның назарын аударады және оны, өз монологынан алыстауға жағдай жасайды.

Аутизмі бар баланы бастапқы кезеңде оқуға үйреткенде «жаһандық оқу» әдісінің элементтерін, яғни тұтас сөздерді оқуды қолданған жөн. Әріптерді үйренуден бастап, бірте-бірте сөздер мен сөз тіркестерін оқуға көшу үшін біз әрқашан баланың өз өміріне, онымен не болып жатқанына сүйенуіміз керек: күнделікті әрекеттер, мерекелер, саяхаттар, т.б. Сондықтан, ең басынан бастап балаға үйрететін сөздерді таңдаған жөн. Сөздер балаға белгілі құбылыстарды білдіруі керек, ол оған айтылған сөзді түсінуге көмектеседі, оның тілегін, ойын білдіруге көмектеседі.

Аутизмі бар балалармен логопедиялық жұмыста қолданылатын түзету әдістері:

- Қолданбалы мінез-құлық талдауы. (мінез-құлық модификациясы, АВА).

- Л.Г. Нуриева әдістемесі.

- Б.Д. Корсунскаяның «жаһандық оқу» әдістемесі

- М.Монтессори, С.Лупан әдістемесінің элементтерін пайдалану

Тәжірибелі педагог-психологтардың зерттеу-оқыту жұмысының нәтижелері көрсеткендей, ерте балалық аутизмі бар балалардың аутистік мінез-құлқын, эмоционалдық және психикалық дамуы тежелуді түзетуде арнайы сөздік терапия ең маңыздысы екенін көрсетіп отыр.

Әдебиет

1. Морозова С.С. Аутизм: коррекционная работа при тяжелых и осложненных формах. — М.: Гуманитар.изд.центр ВЛАДОС, 2007.

2. Лебединская К.С., Никольская О.С. Дефектологические проблемы раннего детского аутизма. Сообщение II // Дефектология. — 1988. — № 2. — С. 10-15.

ӘОЖ 371.3 : 001.895

"Білім беруде флипбуктерді қолдану: оқу материалдарына арналған Heyzine платформасының артықшылықтары мен мүмкіндіктері"

Алибекова Лаура Ерикбаевна
Қазалы көлік-техникалық жоғары колледжі
орыс тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы
педагог-зерттеуші
Қызылорда облысы, Қазалы ауданы,
Әйтеке би кенті

Резюме

В статье рассматривается важность использования флипбуков в образовании. Интерактивные платформы и цифровые инструменты предоставляют эффективные способы улучшения образовательного процесса в современных методах преподавания. В этой связи платформа Heyzine является полезным инструментом для создания флипбуков и распространения учебных материалов. Статья исследует преимущества и возможности платформы Heyzine, в частности ее удобный интерфейс, возможность интеграции различных мультимедийных элементов и вклад в повышение вовлеченности студентов. В ходе исследования автор приводит ряд данных и практических примеров использования этой платформы в образовательном процессе, уточняя роль флипбуков в обучении. В отличие от аналогичных исследований, в статье подчеркиваются новые аспекты и достижения платформы Heyzine.

Abstract

The article discusses the importance of using flipbooks in education. Interactive platforms and digital tools provide effective means to enhance the educational process in modern teaching methods. In this regard, the Heyzine platform is a useful tool for creating flipbooks and distributing educational materials. The article examines the advantages and features of the Heyzine platform, particularly its user-friendly interface, the ability to incorporate various multimedia elements, and its contribution to increasing students' engagement. Through research, the author presents a range of data and practical examples on how this platform is used in the educational process, clarifying the role of flipbooks in teaching. Compared to similar studies, the article highlights new aspects and achievements of the Heyzine platform.

Қазіргі уақытта білім беру саласында цифрлық технологиялардың енгізілуі білім беру үдерісін жаңа деңгейге көтеріп, оның тиімділігін арттыруға мүмкіндік беріп отыр. Мұның ішінде, флипбуктерді қолдану білім берудің сапасын арттыруда маңызды рөл

атқарады. Флипбуктер — бұл оқу материалдарын цифрлық формата ұсынудың инновациялық түрі, ол студенттерді оқытуда жоғары белсенділікті қамтамасыз етеді және ақпаратты ыңғайлы әрі интерактивті түрде қабылдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, заманауи технологияларды оқу процесіне енгізу студенттердің өздігінен білім алу дағдыларын дамытуға ықпал етеді, бұл олардың оқу процесіне деген қызығушылықтарын арттырады [1].

Бұл зерттеу жұмысы Heuzine платформасын қолдана отырып, флипбуктердің білім беру үдерісінде қолданылу мүмкіндіктерін зерттеуге бағытталған. Зерттеудің негізгі мақсаты – Heuzine платформасының білім беру саласында флипбуктерді жасау мен таратуға арналған артықшылықтарын анықтау және оның оқу үдерісіне тигізетін әсерін бағалау [2]. Сонымен қатар, жұмыстың мақсаты – флипбуктердің тиімділігін көрсету, олардың білім беру материалдарының сапасын арттырудағы рөлін және студенттердің білім алуына қосатын үлесін анықтау.

Бұл жұмыс теориялық тұрғыда флипбуктердің педагогикалық негіздері мен олардың тиімділігін талдайды, ал практикалық тұрғыда Heuzine платформасын қолданудың нақты мысалдарын келтіріп, оның білім беру үдерісінде қалай қолданылатынына сипаттама береді. Жұмыстың маңызы флипбуктердің қолданылуындағы жаңалықтарды айқындап, оларды білім беру жүйесіне енгізудің практикалық маңыздылығын түсіндіруде болып табылады [3].

Бұл салада бұрынғы зерттеулерде цифрлық құралдар мен платформаларды қолданудың артықшылықтары жан-жақты талданғанымен, флипбуктердің білім беру үдерісіндегі нақты рөлі, әсіресе Heuzine платформасы арқылы флипбуктерді қолдану мәселесі толық зерттелмеген. Осы зерттеу жұмысы осы олқылықтарды толтырып, флипбуктердің білім беру саласындағы жаңа мүмкіндіктерін ашады. Бұрынғы зерттеулерде флипбуктердің қолданылуы жалпы сипатта қарастырылып, студенттердің оқу процесіндегі белсенділігі мен білім сапасын арттыруға қатысты нақты деректер жеткіліксіз [4]. Осы жұмыстың жаңалығы – Heuzine платформасының білім беру үдерісінде флипбуктерді қолдану әдістерін жүйелеп, олардың нәтижелілігін көрсету болып табылады.

Бұл зерттеу жұмысының мақсаты – Heuzine платформасының флипбук жасау мен таратудағы мүмкіндіктерін және артықшылықтарын анықтау, сондай-ақ оның білім беру процесіндегі тиімділігін бағалау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1. Heuzine платформасының ерекшеліктерін зерттеп, оның флипбуктерді жасау мен оқу материалдарын таратудағы артықшылықтарын анықтау.

2. Флипбуктерді қолданудың студенттердің оқу процесіне әсерін зерттеу.

3. Heuzine платформасының білім беру үдерісінде қолдану тәжірибесін талдау.

4. Оқу материалдарының интерактивтілігі мен тиімділігін арттыру үшін флипбуктерді қолданудың ұсынылатын әдістерін ұсыну.

Бұл зерттеу жұмысы барысында келесі әдістер қолданылды:

1. Литературлық шолу – флипбуктер мен цифрлық білім беру құралдары тақырыбы бойынша бұрынғы зерттеулер мен ғылыми еңбектерді талдау.

2. Сауалнама жүргізу – студенттер мен мұғалімдер арасында Heuzine платформасының қолданылуы мен оның тиімділігі туралы пікірлер алу.

3. Эксперименттік зерттеу – Heuzine платформасында флипбук жасау және оны оқу процесінде қолдану арқылы платформаның тиімділігін бағалау.

4. Статистикалық талдау – алынған мәліметтерді сандық түрде талдап, Heuzine платформасының білім беру үдерісіндегі әсерін анықтау.

Зерттеу нәтижесінде Heuzine платформасының оқу үдерісінде флипбуктерді жасау мен таратудағы тиімділігі мен артықшылықтары анықталады. Атапайтқанда, күтілетін нәтижелер:

1. Флипбуктердің тиімділігі – студенттер үшін оқу материалдарының қолжетімділігі мен қызығушылығын арттыру.

2. Интерактивті оқу – студенттерді оқу материалымен белсенді таныстыру, оларды өз бетімен жұмыс істеуге ынталандыру.

3. Мұғалімдер үшін ыңғайлы құрал – жеке оқу жоспарларын құру мүмкіндігі, оқу материалдарын әр түрлі формата ұсыну.

4. Жалпы білім беру үдерісінің тиімділігі – студенттердің оқу процесіне деген қызығушылығын арттырып, олардың оқу жетістіктерін жақсарту.

Бұл зерттеудің негізінде келесі ұсыныстар жасалады:

1. Heuzine платформасын кеңінен қолдану – білім беру мекемелерінде флипбуктерді жасау мен таратуда Heuzine платформасының мүмкіндіктерін толық пайдалану.

2. Мұғалімдердің цифрлық дағдыларын дамыту – мұғалімдер үшін флипбук жасау мен қолданудың арнайы тренингтері мен курстарын ұйымдастыру.

3. Қосымша зерттеулер жүргізу – флипбуктердің тиімділігін түрлі білім беру салаларында жан-жақты зерттеу, әсіресе пәндер бойынша флипбуктердің әсерін бағалау.

Heuzine — оқу процесінде флипбуктерді жасаудың заманауи және тиімді құралдарының бірі болып табылады. Платформа интерактивті және мультимедиялық элементтерді енгізуге мүмкіндік береді, бұл студенттердің оқу материалын түсіну мен қабылдауды оңтайландырады [1]. Платформаның басты ерекшелігі оның қолданушы интерфейсінің қарапайымдылығы мен ыңғайлылығында

жатыр. Мұғалімдер мен оқытушылар әр түрлі оқу мазмұнын тиімді түрде жасап, студенттерге электрондық кітаптар түрінде ұсына алады.

Neuzine платформасы флипбуктердің құрамында түрлі мультимедиялық элементтерді қолдануға мүмкіндік береді. Бұл бейне мазмұн, анимациялар, дыбыстық эффектілер және интерактивті элементтерді қамтиды. Әрбір оқу материалы студенттің қызығушылығын арттырып, оларды оқуға ынталандырады [3]. Сонымен қатар, бұл цифрлық құрал оқу процесін жеке қажеттіліктерге бейімдеуге, оқытудың әр түрлі әдістерін қолдануға мүмкіндік береді.

Флипбуктердің артықшылықтары:

- Интерактивтілік: Студенттер оқу материалына белсенді түрде араласып, өз бетімен жұмыс істей алады.

- Қолайлылық: Оқу материалдары кез келген уақытта, кез келген жерде қолжетімді болады.

- Мультимедиялық құралдардың қолданылуы: Әр түрлі визуализациялар мен дыбыстық қосымшалар оқу материалдарын түсінуді жеңілдетеді.

- Жеке оқу жоспары: Әр студенттің өз қарқынымен жұмыс істеу мүмкіндігі бар.

- Қолданушыға ыңғайлы интерфейс: Платформа кез келген деңгейдегі пайдаланушылар үшін қолжетімді [2].

Цифрлық технологиялар мен платформаларды пайдалану студенттердің оқу процесіне деген қызығушылығын арттырады. Neuzine платформасы білім алушылардың белсенділігін арттыруда ерекше рөл атқарады. Бұл флипбуктер оқу материалдарының динамикалық әрі қызықты болуына ықпал етеді, сол арқылы студенттердің ақпаратты терең түсінулеріне және есте сақтау қабілеттерінің жақсаруына көмектеседі.

Қазіргі заманда, әсіресе қашықтан оқыту жағдайында, оқу материалдарының интерактивті түрде ұсынылуы өте маңызды. Флипбуктер мұндай қажеттіліктерді қанағаттандырады, себебі олар оқу процесін көрнекі әрі интуитивті түрде ұсынуға мүмкіндік береді [3].

Студенттер оқу материалдарын қарапайым әрі ыңғайлы түрде қарастырып, сұрақтарға жауап беріп, білімін тексере алады. Сонымен қатар, флипбуктер өздігінен білім алу процесінің таландырып, студенттердің білім алуға дегенін тасын күшейтеді.

Студенттер үшін флипбуктердің әсері:

- Оқу материалдарына қызығушылықты арттырады.

- Өзіндік білім алу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

- Ақпаратты жеңіл және тиімді қабылдауға ықпал етеді [1].

Зерттеу барысында Neuzine платформасының қолданылуының бір қатар нақты мысалдары қарастырылды. Қызылорда облысының тілдерді оқыту орталығының мұғалімдері мен студенттері арасында

өткізілген сауалнама нәтижелері бұл платформаның оқу үдерісінде тиімді қолданылатынын көрсетті. Мұғалімдер Neuzine платформасын оқу материалдарын әр түрлі форматта ұсынуға мүмкіндік береді деп бағалаған. Студенттер бұл платформаның көмегімен өздігінен жұмыс істеуді әрі тақырып бойынша ақпаратты тереңірек меңгеруді оңай деп тапты [5].

Флипбуктердің тиімділігі оның интеграцияланған мультимедиялық элементтерінде жатыр. Әрбір оқу материалы тек мәтін меншектелмей, бейнемазмұн, анимациялар, графиктер мен диаграммаларды қамтиды. Бұл студенттерге материалды жан-жақты түсініп, тапсырмаларды тезірек орындауға мүмкіндік береді.

Қолдану нәтижелері: студенттер оқу материалдарын қызығушылықпен оқиды; оқытушылар студенттердің оқуға деген мотивациясын арттырады; оқушылардың білім деңгейі жоғарылайды.

Бұл зерттеу Neuzine платформасының білім беру үдерісінде флипбуктерді жасаудың тиімділігін дәлелдеді. Платформа студенттердің белсенділігін арттырып, оқу материалдарын интерактивті түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Оның қолданылуы білім беру мекемелерінде оқу процесін жаңартып, студенттердің өзіндік білім алу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша келесі ұсыныстар өзімнің қатарымнан ұсынып отырмын:

1. Neuzine платформасын білім беру мекемелерінде кеңінен қолдану. Бұл платформаны оқыту процесін жаңарту үшін барлық деңгейдегі білім беру мекемелерінде қолдану ұсынылады.

2. Мұғалімдер үшін арнайы тренингтер ұйымдастыру. Мұғалімдерге флипбук жасау мен қолданудың тиімді әдістерін үйрету мақсатында тренингтер өткізу қажет.

3. Флипбуктердің басқа пәндерге қолданылуын зерттеу. Флипбуктердің түрлі пәндерде қолданылуын зерттеу әрі осы технологияны әртүрлі білім беру салаларында қолданудың тиімділігін бағалау.

Әдебиет

1. Алиева, Р. (2020). Цифрлық білім беру құралдары: теориясы мен тәжірибесі. Алматы: Қазақ университеті.

2. Омарова, Н. (2021). Оқыту әдістемелеріндегі инновациялар. Астана: Логос.

3. Гусева, И. (2022). Мультимедиялық құралдар және олардың білім беру үдерісіндегі рөлі. Мәскеу: Білім.

4. Neuzine платформасы. (2023). «Оқыту мен оқуды жетілдіру» журналы, №2, 45-60 беттер.

5. Панова, Л. (2021). Флипбуктер мен олардың білім беру процесіндегі маңызы. Санкт-Петербург: Әлем білім.

Боранбаев Әбді Сейілулы,
аға оқытушы, п.ғ.к.
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье говорится о актуальности изучения проблемы формирования экологического сознания студентов как одной из основных проблем современного высшего учебного заведения, приводится трактовка понятия «экологическое сознание» в научно-педагогической литературе.

Abstract

The article talks about the relevance of studying the problem of the formation of students' ecological consciousness as one of the main problems of modern higher education institutions, and provides an interpretation of the concept of "ecological consciousness" in scientific and pedagogical literature.

Адамзат өзінің мыңжылдық тарихында экологиялық сана-сезімсіз экологиялық этикасыз экологиялық арнайы әрекетсіз өмір сүрген. Соған орай қазіргі заманғы қоғам алдында таңдау болды. Табиғатпен байланысты сақтап қалу экологиялық апатқа әкелетін жайттар немесе биосфераны сақтап қалу өмірге қажет. Ол үшін қалыптасқан әрекет түрлерін өзгерту керек немесе әрекет бағытын басқаша бағыттау қажет. Соңғы кезде адамдардың дүниетанымын түбегейлі өзгерту жағдайы материалдық құндылықтар, рухани мәдениет пен жаңа экологиялық мәдениеттің қалыптасуына алып келді.

Қазіргі дәуірдің ерекшеленетін сипаттарының біреуі болып табылатын ол – адам факторы рөлінің жоғарылауы, адаммен байланысты барлық мәселелердің маңыздылығының өсуі.

Осыған орай, тұлғаның санасын экологияландыру мәселесі кез-келген маманның қызметінде күрделі және маңызды болып отыр. Бұл талап экологиялық мәселелердің жоғары өзектілігімен, әрбір өмір сүріп жатқанның тек өзіне ғана емес, сондай-ақ, барлық алдыңғы және алдағы ұрпақтарға деген жауапкершілігімен айтылған. Экобағытталған дүниетаным (сана) табиғаттың өзгерістерімен тікелей және орташа түрде байланыспайтын қызмет саласының жоқтығынан қазіргі кезде әрқайсысымыздың әмбебапты кәсіби-маңызды сапасы болып табылады. Соңғы мәселе адамның әлемді жақсы игеруіне, шаруашылық қоныстауына және әлемде өзінің үйіндегідей орналасуына әкеліп соғады. Бұл аспектіте

экопсихологияны және экопедагогиканы экологиялық мәселелерді шешудің жаңа технологиясы ретінде қарастырылады.

Экологиялық сана (адекватты формадағы экоцентрлік типтегі) табиғатты қорғауды көздеу, экологиялық мәселелердің конструктивтік шешімдерін іздеудегі белсенділік, қабылданатын шешімдерге түзету енгізетін құнды және эмоционалды-сезімталдық компоненттердің болуы тән, дүние туралы және оған деген қарым-қатынастар туралы түсініктер, білім жүйесін қамтиды. Экологиялық сана «табиғат-қоғам» жүйесіндегі мақсатты қызметті және өзін оның бір бөлшегі ретінде саналы түсінумен сипатталады. Оның құрылымы келесі компоненттердің жиынтығымен көрсетіледі: когнитивтік (экологиялық заңдар, экологиялық дағдарыстың салдары), эмоционалды-сезімталдық (табиғи объектілерге адаммен қарым-қатынастағы толыққанды серіктес ретінде қарау); аксиологиялық (табиғатты өзіндік құндылық ретінде қабылдау), реттеуші-іс-әрекеттік (экологиялық белсенді іс-әрекетке даярлық) [1, 112 б].

Экологиялық сананың қалыптасау тиімділігін анықтайтын негізгі критерийлер құрылымдық компоненттерге сай және мыналарды қамтиды: экологиялық заңдардың мағынасын түсіну, экологиялық дағдарыс себептерін, «табиғат-қоғам» жүйесіндегі қайшылықтардың себептерін түсіну, экологиялық сипаттағы ақпаратқа қажеттілік және қызығушылық; табиғатпен өзара қарым-қатынаста прагматикалық емес мотивтердің болуы; табиғи объектілерді толыққанды субъектілер, адаммен өзара қарым-қатынастағы серіктесі ретінде қабылдау; тірі табиғатты мәпелеу және аяушылық таныту, экологиялық императивке сәйкес, іс-әрекеттің тәсілдерін түсіну және қабылдау; қоршаған ортаны қорғау іс-әрекетіне даярлық, экологиялық іс-әрекетті қалыптасатыруға белсенді экологиялық іс-әрекетке даярлық.

Экологиялық сананы қалыптастырудың тиімділігі педагогикалық шарттардың жиынтығымен қамтамасыз етіледі, оның ішіндегі маңыздылары болып: білім беру процесін ізгілендіру; экологиялық білім берудің мазмұнын пәнаралық біріктіру; педагогикалық қызметті экологияландыруға оқытудың мазмұнын, әдістерін және формаларын бағдарға алу табылады. Экологиялық сананы қалыптастырудың негізгі механизмдері болып: экологиялық қағидалар, когнитивтік мағынаны эмоционалдыға, рефлексияға айналдыру, проблемалы жағдай табылады [2, 3 б].

Жоғары мектептерде білім алушыларға экологиялық білім беру бірнеше арнайы талапты қажет етеді:

- білім алушыларда тұтастай экологиялық дүниетаным мен табиғатқа деген этикалық құндылықтарды білім процесін экологизациялау арқылы қалыптастыру;
- оқытушының экологиялық білімінің дайындық деңгейі;
- оқытудың инноватикалық технологияларды қолдану;
- экологиялық ақпарат жинақтау;

- аудиториядан тыс жұмыстарды ұйымдастыру (экологиялық алаң, табиғат мұражайы, экскурсия т.б).

Экологиялық бағытта білім және тәрбие берудің өзіндік ұстанымдары бар.

1. Ғылымилық ұстаным – білім алушыларға берілетін білімде фактілер, құбылыстар, процестер, адамның табиғатқа әсері, табиғат қорғау жұмыстары және экологиялық апат жағдайларының нәтижелері ғылыми тұрғыда дәлелденген материалдар негізінде берілуі және пайдалануы тиіс.

2. Байланыстылық ұстаным – табиғаттағы тірі және өлі табиғат пен орта (топырақ, су, өсімдіктер және жануарлар) арасындағы тығыз байланыс бар екенін ұғындыру

3. Қызығушылық ұстаным – білім алушы бойында еліміздің табиғатына қызығу сезімін ояту, туған өлке, табиғат байлықтарын сүйеге, аялауға тәрбиелеу.

4. Үздіксіздік ұстаным – білім алушының табиғат туралы білім қорын бала-бақшадан бастап, бастауыш сынып, орта буын, жоғары сыныпқа көтерілу деңгейіне үйлестіре отырып, үздіксіз дамыту

5. Кіріктіру ұстанымы – экологиялық білім беруде ана тілі бейнелеу өнері, еңбек т.с.с пәндермен байланыстыру.

6. Көрнекілік ұстаным – білім алушыларға экологиялық білім көрнекілік құралдар, бейнесюжеттер, жинақтар т.с.с пайдалану

7. Қабылдаушылық – экологиялық ғылымның мазмұнын оқытушы білім алушылардың жас ерекшеліктеріне қарай жоспарлауы, экологиялық терминдердің түсініктілігі, ұғымдар, заңдылықтар қабылдау мүмкіншілігін ескере отырып, түсінікті жатық тілмен жеткізу.

8. Өлкелік ұстаным – тұрмыс салт-дәстүр, қала және ауылдық жерлердегі экологиялық жағдайлар таныстырылуы тиіс.

Соңғы уақытта педагогтардың, сондай-ақ студенттердің жеке тұлғаның әлеуметтік және кәсіби өзін-өзі анықтау проблемалары аясында "адам-қоғам-табиғат" жүйесінде эмоционалды-құндылық қатынастарының тәжірибесін алу үшін экологиялық тәрбиенің ерекше маңыздылығын түсіну тенденциясы байқалды.

Жоғары экологиялық мәдениеті бар жоғары оқу орнының түлегін оқытушылық қызметте, атап айтқанда оның ғылыми-пәндік, психологиялық-педагогикалық, мәдени-ағартушылық мына құрамдас бөліктерінде жүзеге асырылатын экологиялық бағыты бар және шығармашылық оқытушы дайындай алады.

Оқытудың экологиялық бағыты жалпы білім беру немесе арнайы курстардың экологиялық тақырыптарды немесе жекелеген мәселелерді қоса алып, оқыту процесін дамыту қабілеттері мен дағдыларын экологияландыруды көздейді.

Білім беру экологияландырудың жүйелеріндегі маңызды заманауи үрдіс ретінде қарастырылады және білім беруді

экологияландыру сабақтастық, интегративтілік, пәнаралық және проблемалық принциптерді іске асыруды көздейді [3, 2б].

Педагогикалық практикада студенттерге – гуманитарлық бағыттағы пәндердің болашақ мұғалімдерге экологиялық білім беру экологияның қысқаша курсымен шектеледі, оның зерттеуі тек экология туралы бастапқы ақпарат бере алады, бірақ ол студенттердің экологиялық-педагогикалық дайындығын арттыруға мүмкіндік бермейді. Сондықтан болашақ мұғалімдерге экологиялық білім беруді ұйымдастыру кезінде педагогикалық жағдайларды ескеру қажет [4 , 2б]. Педагогикалық ортаға табиғи объектілер мен олардың кешендерін енгізу дамушы тұлғаны қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады.

Сонымен қатар, жоғары оқу орындарының "Жасыл" даму жолына көшу үшін студенттердің "жасыл" дағдылары қажет және бұл келесі факторларға байланысты: өмір бойы білім алуға деген ұмтылыс; өзін-өзі сақтауға және қоршаған ортаны қорғауға жеке мотивация; шығармашылық құру қабілеті; әр адамның жеке және бүкіл халықтың экологиялық мәдениетінің қалыптасуы; жоғары әлеуметтік құндылықтарды ұстану (гуманизм, тіршілік ету ортасына, табиғатқа, өмірге деген сүйіспеншілік және т.б.) [5, 6б].

Қорыта келгенде қазіргі кезде кадрларды даярлауда адамның мәдени–технологиялық деңгейін көтеруге байланысты талап қолдануда. Бұл мәселені шешу үздіксіз педагогикалық білім беру бағыттарымен тығыз байланыста – гуманизация және экологизация. Маман даярлаудағы бүгінгі қатаң талап - әлеуметтік – экономика жағдайдағы өзгерістерге жылдам үйрену, игеру және жоғары экологиялық сананың иесі болу.

Әдебиет

1.Дерябо С.Д. Экологическая психология: диагностика экологического сознания. - М.: Московский психолого-социальный институт, 1999.- 310 с.

2.Ясвин В. А., Дерябо С. Д. Современные тенденции в развитии стратегий экологического образования.pk.brsu.by/sites/all/docs/09-03.

3.<http://kpfu.ru/staff> s: [_files/F867002696/EKOLOGICHESKOJ_KULTURY_STUDENTOV_KONTEKSTE_Bolgariya.pdf](http://kpfu.ru/staff_files/F867002696/EKOLOGICHESKOJ_KULTURY_STUDENTOV_KONTEKSTE_Bolgariya.pdf)

4.Жолдасбеков, А.А., Исследования проблем экологического образования студентов / А.А. Жолдасбеков, Ж.С. Сихимбаева, Ж.А. Шынғысбаева // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 1.-С. 2.

5.«Зеленый университет–университет XXI века»: Сборник матер. Межд. науч.-прак. конф.- Нур-Султан, 30 апреля, 2020 г. – Нур-Султан: ТОО «Мастер По», 2020. -.259 с. / КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ПЕРЕХОДА ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ К «ЗЕЛЕНОМУ»

УНИВЕРСИТЕТУ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН Длимбетова Гайни Карекеевна д.п.н., профессор кафедры «Социальная педагогика и самопознание» Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева.

ӘОЖ 14.23.19

Бастауыш сынып оқушыларын жазуға үйрету

Әбжанова Жансая Мейрамбекқызы
Қызылорда Болашақ университетінің
ПМНО-23М оқу тобының магистранты

Резюме

В статье рассмотрены методы и приемы формирования каллиграфических навыков у учащихся младших классов.

Abstract

The article discusses methods and techniques for the formation of calligraphic skills in elementary school students.

Каллиграфия – әдемі жазу өнері, жаза білу. «Каллиграфия» ұғымы «қолжазба», «жазу» сөздерімен байланысты.

Бастапқы жазуды оқыту және каллиграфиялық шеберлікті қалыптастыру технологиясы жазу сабақтарында, яғни орыс графикасында қолданылатын принциптер, әдістер мен әдістер жүйесімен және әріптер мен олардың қосылыстарын қағазға көбейту әрекетін автоматтандыруды дамыту сабақтарымен анықталады.

Біріншіден, бұл принциптер: элементарлық зерттеу; әріптер мен олардың кешендерін бір вариантты (тұрақты) жазу; әріп белгілерін логикалық топтау.

Бастауыш сынып оқушыларын жазуға үйрету – бұл маңызды процесс, себебі жазу дағдылары балалардың тілдік және шығармашылық қабілеттерін дамытуға көмектеседі. Оның бірнеше әдіс-тәсілдері бар:

1. Тілдік дағдыларды дамыту

- Сөздік қорды байыту: Балаларға жаңа сөздер үйрету, оларды күнделікті өмірде қолдануға ынталандыру.

- Оқу: Оқылған мәтіндер бойынша сұрақтар қою, балалардың түсінігін тексеру.

2. Жазу техникасы

- Қолмен жазу: Балаларға әріптерді қалай жазу керектігін көрсету.

- Әріптерді таныстыру: Әріптерді, дыбыстарды үйрету. Оларды карточкалар арқылы немесе ойындар арқылы таныстыру.

3. Жазу жаттығулары

- Күнделік жазу: Балаларға күнделікті оқиғаларын жазуды ұсыну.

- Тақырыптық жазу: Белгілі бір тақырып бойынша (мысалы, «Менің отбасым», «Менің сүйікті ойыншықтарым») жазу.

4. Шығармашылық жазу

- Сурет салу: Балаларға сурет салып, оның астына қысқаша сипаттама жазуды ұсыну.

- Әңгіме құрастыру: Балаларға өздерінің қысқа әңгімелерін жазуға көмектесу.

5. Кері байланыс

- Жазғандарын тексеру: Оқушылардың жазғандарын оқып, оларды мақтау және қажетті түзетулерді көрсету.

- Топтық жұмыс: Оқушыларды топтарға бөліп, бір-бірінің жұмыстарын бағалауға мүмкіндік беру.

6. Ойын элементтері

- Жазу ойындары: Жазу дағдыларын дамытуға арналған ойындар, мысалы, «Сөздер жарысы» немесе «Кім тез жазады?».

7. Технологияларды пайдалану

- Электронды құралдар: Компьютерлік бағдарламалар мен мобильді қосымшаларды пайдалану.

Осы әдістерді қолдана отырып, бастауыш сынып оқушыларын жазуға үйрету процесін қызықты әрі тиімді етуге болады.

Дұрыс сауатты жазуға үйрену үшін сөздерді дыбыс құрамына, буын жігіне ажырату жұмысы әріп қалдырып кетпеуге, әріп алмастырып алмауға, бірсыпыра көмектеседі. Жазу, таза жазу, дұрыс жазу, сауатты жазу – қай тілдің болмасын басты ұстанымы. Сауатты жазудың алғышарты бастауышта қаланады. Сондықтан да оқушының оқу мен жазу дағдыларын қалыптастыру мақсатында жүргізілген жұмыстар жүйелі түрде жүргізілуі керек.

Оқушыларды дұрыс әрі көркем жазуға үйрету үшін оның қалыптастыру жолдарын білу керек. Яғни, психологиялық ерекшеліктерін ескеру қажет. Жазу дағдыларын қалыптастыру және оны дамытып отырудағы негізгі шарттардың бірі әрі бастысы оқушылардың жазба жұмыстарын орындау кездегі психологиялық ерекшеліктерін айқындау болып табылады. Сынып оқушыларының біреуінде немесе әрбір оқушыда жазба жұмыстарын орындау барысында әр түрлі психологиялық өзгерістер болып отыруы мүмкін. Ондай психологиялық өзгерістерді байқамау салдарынан орындалған жазба жұмыстарының нәтижесі де әр деңгейде болады.

Жазба жұмыстарын орындау, жазу дағдыларын қалыптастыру, дамыту мақсатында психологиялық анализ жасауды көпшілік педагогтар қолдап отырса да, психологтар да, методистер де жазу жұмыстарына арналған шын мәніндегі методологиялық сипаттаманы бере алмай отыр. Осыдан келіп оқушылардың көркем әрі сауатты

жазудағы кемшіліктері мен жазу жылдамдығын арттыру барысындағы жазу айқындығының төмендеуінің себептері ашылмай отыр.

Жазу өте күрделі процесс. Ол адамның ми іс-әрекетімен және анатомия-физиологиялық құрылымымен байланысты. Мәселен, Р.Е.Ленвиной, Ж.И.Шиф, С.М.Блинкова, А.Р.Лурия т.б. еңбектерінде адамның ми қыртыстарының бұзылуы оның жазу және сөйлеу тіліне кері әсерін тигізетіні дәлелденген.

Жазуды үйренудің басында балалар қозғалыстардың кеңістіктік бағытына және оларды жүзеге асырудың графикалық дәлдігіне қатысты көптеген элементтерге назар аударады: әріптердің қатынасы, оларды жазу сызығына орналастыру, пропорционалдылық, ұзындық, көңіл-күй т.б. Баланың жазу графикасына шоғырланған көңіл аударуы, кез-келген элементті бөлек жазу, ұзақ үзілістер, көбінесе графикалық элементтің немесе әріптің орындалу уақытынан асып кетуі, жазудың шамадан тыс баяулауы, графикалық формалардың сәйкес келмеуі, қозғалыс құрылымы және бұлшықет күші-бұл бірінші сынып оқушыларының шеберліктің дамуының бастапқы кезеңдеріндегі жазуының ерекшелігі [1, 25].

Жазу процесінде оқушы дұрыс отыру керек, қаламсапты дұрыс ұстауы, дәптерді партаға орналастыруы, осының әрі баланың көзіне, жазуына жұмыс қабілетіне әсерін тигізеді. Отырғанда орындық партаға кіріп тұруы керек, сол қол дәптерді басып тұрады, ал оң қолдың басы дәптерде жатады. Бала мен партаның арасына жұдырық сыятындай болуы керек. Көз бен дәптердің арасы 30 см болуы шарт. Жарық сол жақтан түсуі керек. Жазу ұзақтығы 1 сыныпта – 5 минут, 2 сыныпта – 8 минут, 3 сыныпта – 12 мин, 4 сыныпта – 15 минут. Одан ұзақ жазу баланы шаршатады. Арасында балаларды демалдырып, сергіту жаттығуларын жасаған дұрыс.

Жазу сабағында ми ғана емес, сондай-ақ көптеген бұлшықеттер де жұмыла жұмыс істейді. Сондықтан оған мынадай бірқатар гигиеналық талаптар қойылады: партада дұрыс отыру (бұл бұлшық еттердің қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз етеді), жарықтың түсуі, қағаздың сапалы болуы, түсті сияны пайдалану, жазу құралдарының баланың жасына сәйкестігі, жетілдірілген жазу техникасы (әріптердің көлбеу немесе түзу кескіні) қажет [2].

Көркем жазуға үйретудің негізгі әдістері:

1. Мұғалім жазу үлгісін өзі тақтаға қайта-қайта жазып көрсетуі тиіс.
2. Ауада жазу. Ұстаз әріпті ауада жазып көрсетеді. Бала қолдың қозғалысынан әріптің дұрыс формасын ұғады. Бұл әдіс оқу процесін жандандырады.
3. Көшірмесін түсіру әдісі. Жазылған әріптің үстінен басу.
4. Дайын үлгіден көшіру әдісі. Бұл еліктеу. Оқушы өз жазғанын ұстаздың жазғанымен салыстырады.

5. Әріпке анализ жасау әдісі. Мысалы, а әріпі бір дөңгелектен және бір ілмешектен тұрады.

Жазуға байланысты жаттығу жұмыстары әртүрлі факторларға негізделеді:

Көру, қимыл факторларына негізделетін көшіріп жазу. Есту арқылы қабылдауына сүйенетін мәтінді жазу (мұғалім оқып берген немесе оқушы оқыған тексті жазу. Бұған диктант, мазмұндама жұмыстарын алуға болады).

Қорыта келгенде, мектепке баратын балаларға арналған жазу-бұл үздіксіз, қарқынды бақылауды қажет ететін өте күрделі процесс.

Әдебиет

1. Құлмағамбетова Б. Қазақ тілін оқыту методикасы. -Алматы, «Мектеп», 2001. -158 б.

2. Желтовская Л.Я., Соколова Е.Н. Формирование каллиграфических навыков у младших школьников. -Москва, 1987. - 225 с.

ӘОЖ 14.23.19

Бастауыш сыныптарда оқушылардың каллиграфиялық дағдыларын жетілдіру

Әбжанова Жансая Мейрамбекқызы
Қызылорда Болашақ университетінің
ПМНО-23М оқу тобының магистранты

Резюме

В статье рассмотрены пути совершенствования каллиграфических навыков учащихся начальных классов

Abstract

The article discusses ways to improve the calligraphic skills of primary school students.

Каллиграфия – бұл жазу өнері, яғни әдемі, көркем жазу тәсілі. Каллиграфияда әріптердің формасы, пропорциясы, стильдері мен жазу техникасы маңызды рөл атқарады.

Каллиграфияның зерттелуі бірнеше аспектілерді қамтиды:

1. **Тарихи аспект:** Каллиграфияның тарихы әртүрлі мәдениеттер мен кезеңдерде дамыды. Мысалы, араб, қытай, еуропа каллиграфиясы өздерінің ерекше стильдері мен дәстүрлерімен танымал.

2. **Техникалық аспект:** Каллиграфия өнерінде қолданылатын құралдар мен материалдар (қалам, сия, қағаз) маңызды рөл атқарады. Әрбір құралдың өзіне тән ерекшеліктері мен қолдану әдістері бар.

3. Стыльдер мен бағыттар: Каллиграфияның әртүрлі стильдері (мысалы, готикалық, курсив, араб стилі) мен бағыттары бар. Әр стильдің өзіне тән ережелері мен техникасы бар.

4. Эстетика: Каллиграфия тек жазу емес, сонымен қатар эстетикалық құндылыққа ие өнер. Каллиграфиялық жұмыстар көбінесе көркемдік шығармашылықтың бір түрі ретінде бағаланады.

5. Білім беру: Каллиграфияны үйрену – бұл арнайы техникаларды, формаларды және стильдерді меңгеру. Көптеген мектептер мен курстар каллиграфияны үйретеді.

6. Заманауи қолдану: Бүгінгі күні каллиграфия графикалық дизайн, жарнама, және әлеуметтік медиа сияқты салаларда кеңінен қолданылады.

К.Д. Ушинский бастауыш сынып оқушыларының жазуға деген саналы көзқарасы туралы алғашқылардың бірі болып айтты. Бастауыш білім беру жүйесіне айтарлықтай үлес қосқан. К.Д.Ушинскийдің дидактикалық ережелері, халық мектебінің бастауыш сыныптарындағы оқу процесін анықтап, жазуды оқытуда белгілі нормаларды белгіледі. Оның оқу мен жазуды бірлесіп оқыту жүйесі мектептегі жазуды оқытудың дамуындағы шешуші кезең болды.

К.Д.Ушинскийдің каллиграфияны зерттеуі педагогика мен білім беру саласындағы маңызды аспектілердің бірі болып табылады. Оның еңбектерінде каллиграфияның маңызы, бала тәрбиесіндегі рөлі, сондай-ақ жазу мәдениетінің қалыптасуы туралы терең ойлар бар.

1. Каллиграфияның маңызы: К.Д.Ушинский каллиграфияны тек жазу өнері ретінде емес, сонымен қатар ойлау мен шығармашылық қабілеттерді дамыту құралы ретінде қарастырды. Жақсы жазу дағдылары балалардың өз ойларын дұрыс жеткізуіне көмектеседі.

2. Тәрбиелік аспектілер: К.Д.Ушинский каллиграфияны балалардың эстетикалық сезімдерін дамыту, тәртіптілікке, еңбекке баулу, сондай-ақ өзіне деген сенімділікті арттыру үшін маңызды құрал деп санады. Жазу барысында балалардың зейіні мен шыдамдылығын дамытуға мүмкіндік бар.

3. Жазу әдістемесі: К.Д.Ушинскийдің зерттеулерінде каллиграфияны үйретудің әдістемелік аспектілері қарастырылды. Ол балаларға жазуды үйрету кезінде практикалық жаттығулар мен ойын элементтерін енгізуді ұсынды.

4. Каллиграфия және мәдениет: К.Д.Ушинский жазудың мәдениетке, әдебиетке және жалпы білімге әсерін атап өтті. Ол каллиграфияның әрбір халықтың мәдени мұрасы екенін, сондықтан оны сақтау мен дамыту қажет екенін айтты.

Ушинскийдің каллиграфияны зерттеуі қазіргі білім беру жүйесінде де өзекті, себебі жазу мәдениеті мен эстетикасы балалардың жалпы дамуына үлкен әсер етеді [1].

Каллиграфияны қалыптастыру саласында П.Е.Градобоев үлкен жұмыс атқарды. Ол каллиграфияның маманы болған. Ол өзінің замандастарын бір уақытта 100-ге дейін оқушыны оқыта алатындығымен таң қалдырды, оқушыларына әдемі, дұрыс жазуды үйретті [2]. Ол әріптердің бірдей элементтерден (соққылардан) тұратындығына назар аударды және бұл тек жазуды үйренуге ғана емес, қолжазбаны түзетуге де мүмкіндік береді деп сендірді. Сондай-ақ, заманауи әдіс каллиграфияны сәтті оқытудың маңызды шарты болып табылады, ол жас оқушыларда барлық орындалған жазбалардың ұқыпты, түсінікті, эстетикалық тұрғыдан жасалған дизайнына ішкі қажеттілікті қалыптастырады.

Бастауыш сыныптарда оқушылардың каллиграфиялық дағдыларын жетілдіру – маңызды процесс. Бұл дағдылар балалардың жазу мәдениетін қалыптастыруға, қол жазуын дамытуға және жалпы оқу процесіне әсер етеді. Каллиграфиялық дағдыларды жетілдіруге арналған бірнеше әдіс-тәсілдер бар. Олар:

1.Негізгі принциптерді үйрету: қағаз бен қаламды дұрыс ұстау: оқушыларға қаламды қалай дұрыс ұстау керектігін көрсету. Дұрыс отыру позасы: жазу кезінде дененің дұрыс позициясын сақтауды үйрету.

2.Каллиграфиялық жаттығулар. Базалық сызықтар мен фигуралар: оқушыларға түзу, қисық, дөңгелек сызықтар мен түрлі фигураларды сызуды үйрету. Әріптерді жазу: әріптердің үлгілерін көрсету және оларды көшіріп жазуды талап ету.

3.Тақырыптық жаттығулар. Тақырыптық сөздер мен сөйлемдер: оқушыларға белгілі бір тақырып бойынша сөздер мен сөйлемдерді каллиграфиялық түрде жазуды ұсыну. Өлеңдер мен мақал-мәтелдер: қазақ әдебиетінен қысқа өлеңдер немесе мақал-мәтелдерді каллиграфиялық жазу.

4.Көрнекі құралдар мен ресурстар. Каллиграфиялық дәптерлер: арнайы каллиграфиялық дәптерлерді пайдалану. Онлайн ресурстар: каллиграфияға арналған сайттар мен видеоларды пайдалану.

Қорыта айтқанда, жалпы оқушының каллиграфиялық дағдысының қалыптасуына алғашқы рет қаламсап ұстап, әріп жазған кезіндегі әдіс-тәсілдер көп әсер береді. Әдемі, сұлу жазудың негізгі дағдылары 1-2 сыныптарда қалыптасады. Сол кезде көркем жазуын жөндемесе сол қалпында қалып қоюы мүмкін. Кейіннен жазу дағдыларын жөндеу мұғалімге де оқушыға да қиындық келтіреді. Сондықтан оқушылардың көркем жазу дағдыларын қалыптастырудың тиімді тәсілдерін ерте жастан бастап пайдалану оң нәтиже беретіні тәжірибеде дәлелденіп келеді.

Әдебиет

1. Ушинский К. Д. наука и искусство воспитания: сборник / вступительная статья, составитель и комментарии С.Ф.Егорова. – Москва: Образование и бизнес, 1994. – 205 С.

2. Примеры чистописания [Рукопись]: учебное пособие учителя Московской 3-й гимназии Порфирия Еф. Градабоева:

ӘОЖ159.9 (063)

Заманауи білім беру жағдайында жоғары сынып оқушыларының мамандық таңдаудағы психологиялық ерекшеліктері

Әбілхайр Әзиза Әмірханқызы п.ғ.м., оқытушы,
Салимова Жания Олжабайқызы,
Педагогика және психология мамандығының
2 курс білім алушысы
Қызылорда «Болашақ» университеті
Қызылорда қаласы

Резюме

В представленной статье анализируются возрастные особенности, влияющие на профессиональное самоопределение старшеклассников. Приведены социально-педагогические факторы, определяющие правильный выбор старшеклассниками будущей профессии. В целях осознанного и правильного выбора профессиональной ориентации школьников старшеклассникам предлагается квалифицированная и всесторонняя поддержка с участием специалистов и родителей.

Abstract

The article analyzes the age characteristics that affect the professional self-determination of high school students. The socio-pedagogical factors determining the correct choice of the future profession by high school students are given. In order to make a conscious and correct choice of professional orientation of schoolchildren, high school students are offered qualified and comprehensive support with the participation of specialists and parents.

Бүгінгі жаһандану әлемінде үйлесімді, жан-жақты дамыған тұлға қалыптастыру мемлекеттік дәрежедегі маңызды міндеттің бірі. Тиісінше бұл тұлға қалай қалыптасады деген сұрақ туындайды. Ендеше аталған сұрақтың жауабын саралап көрелік.

Қазақ халқы өмірде үш нәрседен қателеспеу керек деп тұжырымдайды. Соның бірі – мамандық таңдау мәселесі. Осыдан-ақ адам үшін өмірлік азық болатын мамандықтың маңыздылығын ұғынуға болады.

Ақиқатында мамандық таңдау өмірлік маңызды процесс әрі адамның кәсіби қызметте ғана емес, жеке өмірінде де одан әрі табысты болуын анықтайды. Сол үшін мектеп қабырғасынан оқушылардың кәсіби бағдарын дұрыс қалыптастыру орынды. Қазіргі таңда оқушылар кәсіби бағдармен сегізінші не тоғызыншы сыныптарда танысып, қажетті оқу профиліне көшу үшін бағытын таңдап, емтиханға дайындық басталады.

Жастардың кәсіби өзін-өзі анықтау мәселесі, ертең еңбек нарығына шығатын және қоғамның өнімді күші болатын адамдардың кәсіби «Мен» туралы идеялары өте өзекті. Жеке тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтауы-өмірдің маңызды кезеңін қамтитын күрделі және ұзақ процесс. Оның тиімділігі әдетте, адамның психологиялық мүмкіндіктерінің кәсіби қызметтің мазмұны мен талаптарына сәйкестік дәрежесімен, сондай-ақ адамның кәсіби мансабының құрылымына байланысты өзгертін әлеуметтік-экономикалық жағдайларға бейімделу қабілетінің қалыптасуымен анықталады.

Кәсіби өзін-өзі анықтау процесі өзін-өзі тануды дамытуды, құндылық бағдарларының жүйесін қалыптастыруды, оның болашағын модельдеуді, кәсіпқойдың мінсіз бейнесі түрінде стандарттарды құруды қамтиды. Адамның жеке өзін-өзі анықтауы идеалдар, мінез-құлық нормалары мен іс-әрекеттері туралы әлеуметтік дамыған идеяларды дамыту негізінде жүреді. Қазіргі уақытта әлеуметтік бағдар көбінесе адамның кәсіби өзін-өзі тануын, оның кәсіби өзін-өзі анықтауы мен кәсіби таңдауын анықтайды [1,32 б.].

Жастардың көпшілігінде мамандық таңдау қоғамдағы қалыптасқан стереотиптерге негізделеді, бұл мамандық әлемінде өзін табуға кедергі келтіреді және психологиялық қиындықтар туғызады:

- 1.«Жұмыс» және «мамандық» ұғымдарының алшақтығы.
- 2.Жұмыс төлемі мен өз мүдделері арасындағы сәйкессіздік.

Нәтижесінде қазіргі жастарды «жоғары білім арқылы жоғары ақы төленетін жұмысқа» орнатуда өз әлеуетінің өсуіне және дамуына бағытталған өнімді негіздердің жоқтығы немесе еленбеуі байқалады. Көбіне «беделді» мамандық бойынша диплом еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілікті арттыру және жоғары жалақымен жұмыс істеуге «мүмкіндік беру» ретінде қарастырылады.

Кәсіби өзін-өзі анықтауға, білім алуға және жастарды қазіргі жағдайда одан әрі жұмысқа орналастыруға байланысты қиындықтардың ерекшелігі осы қиындықтарды шешу үшін жаңа жұмыс түрлерін іздеуді қажет етеді.

Өзін-өзі анықтаудың зерттеу мәселесіне психологиялық көзқарастың негіздері С.Л. Рубинштейн ұсынған. Кәсіби өзін-өзі анықтау мәселесін ол анықтау проблемасымен бірге қарастырды [2, 27 б.]. Кәсіби өзін-өзі анықтауды психологиялық зерттеулерде, әдетте, екіге бөледі:

- Біріншісі өзін-өзі анықтауды онтогенездің белгілі бір кезеңінде пайда болатын және жоғары сынып оқушысы жасындағы жеке неоплазма ретінде пайда болатын табиғи процесс ретінде қарастырады;

- Екінші тәсіл өзін-өзі анықтауды жасанды түрде ұйымдастырылатын процесс ретінде қарастырады.

Кәсіби таңдаудың алғашқы психологиялық теориясын Ф.Парсонс жасаған, ол тұжырымдалған алғышарттар:

- әрбір адам өзінің жеке қасиеттері бойынша, ең алдымен кәсіби маңызы бар, жалғыз мамандыққа барынша оңтайлы келеді;

- кәсіптің кәсіби жетістігі мен қанағаттануы кәсіптің жеке қасиеттері мен талаптарының сәйкестік дәрежесіне байланысты;

- кәсіби таңдау саналы және ұтымды процесс болып табылады, онда жеке тұлға немесе кәсіби маман психологиялық немесе физиологиялық қасиеттердің жеке диспозициясын анықтайды және оны әртүрлі кәсіптердің талап ету диспозицияларымен салыстырады [3,256 б.].

Ф.Парсонс кәсіби таңдаудың сипаттамаларының ішінде, ең алдымен, адамның қабілеттері, мүдделері мен құндылықтары арасындағы ымыраға келу және оларды әртүрлі кәсіптерде жүзеге асыру мүмкіндігі сияқты түсінетін ақыл мен ұтымдылықты анықтайды.

Бүгінгі таңда мамандық таңдаудың негізі-бұл адамның болашақ туралы идеялары, оны қазіргі жағдайдан тыс шығарады және оны дамыту бағдарламасы. Кәсіби бағдарланған тұлға кәсіптер әлемінде бағдарланады: ол кәсіби қызметтің мағынасын біледі, кәсіптердің талаптары мен олардың даму перспективаларын біледі, кәсіби қызметті басқа маңызды өмірлік контексттермен үйлестіре алады.

Жоғарыда аталғандарды саралай келе, жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауында білікті психологиялық-педагогикалық қолдауды қолдануды маңызды деп санауға мүмкіндік береді. Мұндай сүйемелдеу оқушының мамандық таңдауына мүмкіндік беретін қажетті жеке қасиеттер мен қабілеттерді қалыптастыру процесін өз ресурстарының диагностикасына ескере отырып болжайды.

Дегенмен жоғары сынып оқушыларының дұрыс кәсіби бағдарлауды таңдауы бірқатар проблемалармен анықталады. Жоғары сынып оқушыларының кәсіби таңдауының негізгі психологиялық-педагогикалық проблемалары:

- жоғары сынып оқушыларының алуан түрлі мамандықтар мен педагогикалық талаптар туралы жеткіліксіз хабардар болуы арасындағы қайшылық, мамандық таңдаудағы сана мен тәуелсіздік. Бұл қарама-қайшылықты шешуге жеткілікті білімі бар мұғалімдер ықпал етуі керек. Оқушыларға ғана емес, сонымен қатар олардың ата-

аналарына сыныптық және жалпы мектептік іс-шаралар мен ата-аналар жиналыстары аясында білікті кәсіби кеңес беру қажет;

-оқушының жеке қасиеттері мен кәсіби жоспарлары арасындағы қайшылық. Ерте жасөспірімде мамандық таңдау іс жүзінде жеке мінез-кұлық ерекшеліктерін қалыптастырады, жеке тұлғаның белгілі бір бағыты бар, жоғары сынып оқушыларының қабілеттері де жеткілікті сенімділікке ие болады. Сондықтан оқушының жеке психологиялық ерекшеліктерін білуі керек;

- мамандық таңдау қажеттілігі мен шешім қабылдау ережелері, жетістікке жету принциптері туралы жеткіліксіз білім арасындағы қайшылық.

Бұл проблеманы шешуге түрлі мамандардың, педагогтардың, психологтардың, әлеуметтік қызметкерлердің, жұмыспен қамту қызметі мамандарының және қоғамдық жастар ұйымдарының бірлескен жұмысы ықпал етуі тиіс. Осылайша, қазіргі оқу процесінде жоғары сынып оқушыларына кәсіби таңдауда білікті және жан-жақты психологиялық-педагогикалық қолдау қажет. Мұндай сүйемелдеуге тек мектеп педагог-психологы ғана емес, сонымен қатар сынып жетекшілері, мектеп әкімшілігі, ата-аналар да белсенді қатысуы қажет.

Соңғы жылдары жасөспірімдерде кәсіби өзін-өзі анықтау мәселесі өзекті бола түсті, себебі қоғамдағы тез өзгерістерге, жаңа технологиялардың енгізілуіне және техникалық прогреске байланысты қазіргі маманға жоғары талаптар қойып отыр.

Мамандықты таңдауға дайындықта психологиялық ерекшеліктерді түсіну маңызды, өйткені ол жеке тұлғаның жан-жақты және үйлесімді дамуының ажырамас бөлігі болып табылады әрі мұны жеке тұлғаның адамгершілік, еңбек, зияткерлік, эстетикалық және физикалық жетілуімен, яғни оқу процесінің бүкіл жүйесімен бірлікте және өзара әрекеттесуде қарастырған жөн.

Әдебиет

1. Пряжников Н.С.//Профессиональное и личностное самоопределение /М.:Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж:НПО «МОДЭК» 2006

2. Зеер Э.Ф. Психология профессионального самоопределения в ранней юности/ Э.Ф.Зеер-МПСИ, 2015

3. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учебное пособие для студентов вузов / Г.С. Абрамова. — М.: Академия, Раритет, 2017

ӘОЖ.378.14

Білім алушыларды жоғары мектептегі оқу процесіне бейімдеу мәселелері

Жәрімбет Айдана Оңғарбекқызы, п.ғ.м., оқытушы
Дәуітбекова Жансая Ерланқызы,
ПП-23-1 оқу тобының білім алушысы
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются основные направления адаптации; качества, определяющие готовность учиться в высшей школе; выделяются несколько групп трудностей в общении; типы адаптации; факторы, влияющие на процесс адаптации.

Abstract

The article discusses the main directions of adaptation; qualities that determine the willingness to study in high school; there are several groups of difficulties in communication; types of adaptation; factors affecting the adaptation process.

Бейімделу – бұл жеке адам мен қоршаған ортаның өзара әрекеттесуінің нәтижесі мен процесі, оның өмірге және қоршаған шындыққа оңтайлы бейімделуіне әкеледі.

Бірінші курс студенттерінің бейімделу мәселелерін психологиялық-педагогикалық зерттеуді талдау оның негізгілерін бөліп көрсетуге мүмкіндік беретінбағыттар.

1.Формальды бейімделу білім ордасының ресми ережелері мен нормаларымен танысу. Мұнда ақпаратты білім алушылар ректор, проректорлар, жоғары мектеп декандары және топ кураторларынан арнайы кездесулерде немесе жиналыстарда таныса алады.

2.Әлеуметтік-психологиялық бейімделу бірінші курс студенттерінің топтарға ішкі интеграциялану процесі ретінде және бұл топтардың жалпы студенттік ортамен интеграциясы, жаңа әлеуметтік ортаға бейімделу (оқытушылар, курстастар, жатақханадағы көршілер, үлкен қаланың әлеуметтік құрылымы және т.б.).

3.Бейімделу оқушының жоғары оқу орнындағы оқу-кәсіптік іс-әрекеттің жаңа (мектеппен салыстырғанда) ұйымдастырушылық формалары мен әдістерін меңгеруге дайындығымен байланысты.

Зерттеулер көрсеткендей, бірінші курс студенттері алған білімдерін әрдайым сәтті игере бермейдісебебі олар нашар дайындықтан өткенорта мектептен емес, жоғары оқу орындарында оқуға дайындығы қалыптаспағандығанан , яғни:

- өз бетінше қабілеттілік үйрену;
- өзінбақылаужәнебағалау;

- өзінің танымдық іс-әрекетінің жеке ерекшеліктерін ескеру қызметтің түрлері;

- өз бетінше дайындалу және демалу үшін өз уақытын дұрыс бөле білу;

- өзін-өзі тәрбиелеу [4].

Дидактикалық бейімделу салыстырмалы түрде жылдам немесе баяу түрде болуы мүмкін. Операциялық бейімделу, біріншіден, жалпы білім беретін және жоғары оқу орындарындағы оқыту әдістерінің байланысын қамтамасыз етуге, екіншіден, бірінші курс студенттерінің тұлғалық ерекшеліктеріне айналуы тиіс дербестік пен шығармашылық ойлауға, үшіншіден, мамандыққа бағдарлануға және жоғары оқу орнының бағдарламасын меңгеруге деген тұрақты ұмтылыс.

Бірінші курс студенттерінің барлығы бірдей бейімделу кезеңінен өте бермейді. Зерттеу нәтижелері бойынша білім алушылардың 49%-ы қайта құру және оқу үдерісін жаңа ұйымдастыруға бейімделу қиынға соғады; 20%-ы ата-анасынан ажырау қиынға соғады, 12%-ы жаңа ұжымға кіру қиынға соғады, 39%-ы өз бетінше жұмыс істеудің барлық көлемін қамти алмайды.

Білім алушылардың жоғары оқу орнына оңтайлы бейімделуін қамтамасыз ететін стратегиялар мен тактикаларды әзірлеу үшін студенттің жеке психологиялық ерекшеліктерін білу және осы негізде оны жаңа іс-әрекетке, жаңа әлеуметтік шеңберге тарту жүйесін құру, мотивтердің құрылымын, өзін-өзі бағалау деңгейін, өзін-өзі реттеу қабілетін ескеру маңызды [1].

Бірінші курс студенттері әлі де дербес, моральдық және әлеуметтік жетілген субъектілер ретінде қалыптаспағанын есте ұстаған жөн. Т.И. Туркотбірінші курс білім алушылардың оқуда кездесетін қиындықтарын бірнеше топқа бөліп қарастырды.

Қиындықтардың бірінші тобы студенттердің көптігіне қатысты. Бұл бірінші курс студенттерінде көптеген арнайы оқу және ұйымдастырушылық дағдылардың болмауы: дәрістерді конспектілеу, кітапхананы пайдалану, оқу мен бос уақытты ұтымды үйлестіру. Әрине, мұндай қабілеттер мен дағдылар тез меңгеріледі, бірақ соған қарамастан олардың жетіспеушілігі (әсіресе бастапқыда) оқу үлгеріміне және студенттердің бейімделу көрсеткіштеріне кері әсерін тигізеді. Адекватты қарым-қатынас дағдыларының жоқтығын да осы топқа жатқызу қажет. Ең алдымен, бұл студенттердің оқытушылармен қарым-қатынасының ерекшеліктері. Бұл процесс өте өзгеше бастап процестің өзара әрекеттесу бірге мектептік мұғалімдермен және оқушылардың мектеп стилін жоғары оқу орнына "көшіру" әрекеттері көбінесе жанжалды жағдайларға алып келеді. Өкінішке орай, жоғары оқу орындарында мектептегі дағдыларды түзетуге қатысты арнайы іс-шаралар қарастырылмаған. Студент өз бетінше жаңа тәжірибе жинақтай алатындай дербес тұлға болып саналады.

Төменгі курс студенттері кездесетін мәселелердің келесі тобы жоғары психикалық процестердің, ең алдымен, танымдық процестердің және эмоционалдық сфераның қызметіне қатысты. Орта мектепте қолданатын зейінді шоғырландыру және есте сақтау тәсілдері және оқу тапсырмаларын шешу тәсілдері жоғары мектепте жұмыс жасамайды.

Орта мектепте оқушыларға көбінесе дайын білім беріледі, оқу тапсырмалары көбінесе стандартты және репродуктивті сипатта болады. Ал жоғары мектепте оқу тапсырмалары күрделеніп, шығармашылық және аналитикалық ойлау талап етеді. Сондықтан жоғары мектепте зейінді шоғырландыру және есте сақтау тәсілдері өзгеше болуы қажет.

Қиындықтардың келесі тобы оқуға деген қызығушылықтың төмендігі, мақсатты айқын білмеу немесе мотивацияның болмауы. Олардың ішінде орталық мәселелердің бірі - өзін-өзі анықтаудың жеткіліксіздігі. Бұл құрылымның негізгі психологиялық құрамдас бөліктері мыналар болып табылады: өмірлік жоспарлар, адамның өмір жолын таңдауға, өзіндік концепциясын дамытуға және өзінің жеке басының дамуын саналы түрде басқаруға және оның дамуының ең жоғарғы деңгейі ретінде даралықтың пайда болуына қатысты мотивациясының тұрақты көрінісі ретінде әкелетін эксперименттердің көптеген деректері жоғары мектептің психология-педагогика саласының маманы Т.И. Туркот, бұл формада өмір жолын таңдауға дайындығы орта мектеп түлектерінің аз ғана бөлігінде байқалатынын көрсетеді. Белгілі бір университетке оқуға түсу туралы шешім көбінесе жеке бастама емес, ата-аналардың, басқа адамдардың кеңесі болып табылады, сондықтан даралықтың интеграциясы әлі аяқталған жоқ [2].

Студенттердің бірінші курсқа бейімделу кезеңінде туындайтын қиындықтарды талдай отырып, бейімделудің жеке түрлерін бөліп көрсету қажет, оларды бейімделу процесінің жылдамдығына қарай жіктеуге болады.

Бірінші типтің айырмашылығы - оқушы жаңа жағдайларға оңай бейімделеді, ол өзінің мінез-құлқының стратегиясын тез дамытады, ұжым өміріне оңай араласады, мінез-құлқы эмоционалды тұрақты, қақтығыссыз.

Екінші тип сол сипатқа ие, себебі студенттің бейімделуі толықтай әлеуметтік ортасына тәуелді болады. Мұндай жағдайда жұмыс ұйымдастыру мен қарым-қатынас орнатуда қиындықтар туындайды, сондықтан мұнда сыртқы бақылау мен қолдаудың маңызы зор.

Үшінші типке бейімделуі жеке ерекшеліктеріне байланысты қиын болатын студенттер жатады. Мұндай студенттердің мінез-құлқы деструктивті, қайшылықты, эмоционалды тұрақсыз, оқу талаптары мен жағдайларына адекватты емес жауап беруімен сипатталады.

Міндет оқытушының жылы бейімделу кезеңі бірінші курс студенттері олардың өзін-өзі анықтауына көмектесу, студенттерді бірлескен шығармашылық жұмысқа тарту, өзіндік жұмысты ұйымдастыруға және студенттік ортаға енуіне көмектесу.

Жоғары оқу орнының жинақтаған тәжірибесі көрсеткендей, бірінші курс студенттерінің бейімделуін тездетуге академиялық топтарды студенттердің психологиялық ерекшеліктерін, олардың психологиялық үйлесімділігін ескеріп құру, сондай-ақ «Студент атану рәсімі» сияқты дәстүрлер мен ритуалдарды пайдалану, оқытушылар мен академиялық топтардың кураторларының жүйелі жеке консультациялары, әлеуметтік-психологиялық орталықтардың белсенді жұмысы көмектеседі. «Мамандыққа кіріспе» курсы оқыту барысында студенттерді оқу орнының тарихы мен құрылымымен таныстыру, сондай-ақ модульдік-рейтингтік оқу жүйесінің ерекшеліктерін сипаттау орынды болады [5].

Білім алушының жоғары оқу орнына бейімделуінде жоғары курс білім алушылары айтарлықтай көмек көрсете алады, егер олар позитивті микроклиматы бар ұжымға айналса. Мұндай жағдайда топ студент үшін маңызды (референттік) рөл атқарады. Топта бір-біріне деген қамқорлық, өзара көмек көрсету студенттің жаңа оқу-профессиялық қызметке және жаңа ұжымға бейімделу процесін әрбір білім алушы үшін ыңғайлы әрі табысты етеді.

Қорытындылай келе, жоғары мектептегі оқу процесіне студенттерді бейімдеу — бұл маңызды және көпқырлы процесс, өйткені ол тек академиялық емес, сондай-ақ әлеуметтік, психологиялық және эмоционалдық аспектілерді де қамтиды. Бірінші курс студенттері жаңа білім беру жүйесіне, оқу талаптарына, ұжымдық қарым-қатынасқа және өзін-өзі басқару дағдыларына үйренуі қажет. Білім алушылар жоғары мектепке бейімделуінің табысты болуы үшін оқу процесінде барлық факторлар мен жағдайлар ескеріліп, оларға қажетті психологиялық және әлеуметтік қолдау көрсетілуі керек. Бұл оқу нәтижелеріне және жалпы дамуына оң әсерін тигізеді.

Әдебиет

1. Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие. – Ростов н/Д: Феникс, 2002.
2. Дубовицкая Т.Д. Диагностика уровня профессиональной направленности студентов/ Т.Д. Дубовицкая // Психологическая наука образование.-2004. – № 2.-С. 82 – 86.
3. Леонтьев А.Н. Психологические вопросы формирования личности студента / А. Н. Леонтьев // Психология в вузе. – 2003. – № 1 – 2. – С. 232 – 241.
4. Педагогика и психология высшей школы/под ред. М.В. Булатовой – Топорковой. – М., 2012.

5. Савченко С.В. Социализация студенческой молодежи в условиях регионального образовательного пространства/С.В. Савченко. – Луганск: Альма-Матер, 2003. – 406 с

ӘОЖ 379.831

Сабақтан тыс кезеңде оқушылардың уақытын тиімді басқара білуге ынталандыру

Керімқұл Аийда Нұрпейісқызы
Қызылорда қаласы, «Болашақ» университетінің
оқытушысы, п.ф.м.
Болашақ университетінің білім алушысы
Педагогика және психология мамандығының
2 курс білім алушысы Бекбаулова Қарақат

Резюме

В статье показаны методы мотивации учащихся к эффективному управлению временем. Предусмотрено, что, умея эффективно распоряжаться временем, личность может дать огромный успех не только себе, но и обществу. Было написано, что, эффективно используя время, можно способствовать раскрытию лидерских качеств у ребенка.

Abstract

The article shows the methods of motivating students to effective time management. It is envisaged that, being able to effectively manage time, a person can give great success not only to himself, but also to society. It was written that by using time effectively, it is possible to promote the development of leadership qualities in a child.

Тайм-менеджмент - бұл адамның мақсатына жету үшін іс-әрекетті тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік беретін әдістер жүйесі. «Тайм-менеджмент» термині бұл: сіз уақытты басқара алмайсыз, бірақ оны ұйымдастыра аласыз. Алайда бұл термин қазіргі тілдің бір бөлігі болды, сондықтан біз оны «тайм-менеджмент» ұғымымен қатар өз мақаламызда қолданамыз [1].

Уақыт-барлық табиғи және әлеуметтік құбылыстарға енетін қозғалатын заттың негізгі қасиеті. Уақыт психиканың маңызды сипаттамаларының бірі болып табылады, ол психикалық әртүрлі деңгейлерінде көрінеді— нейробиологиялық және психофизиологиядан бастап жеке адамға дейін. Уақыт – психологияның негізгі категорияларының бірі ретінде әр түрлі мектептер мен бағыттардың зерттеу объектісі [1].

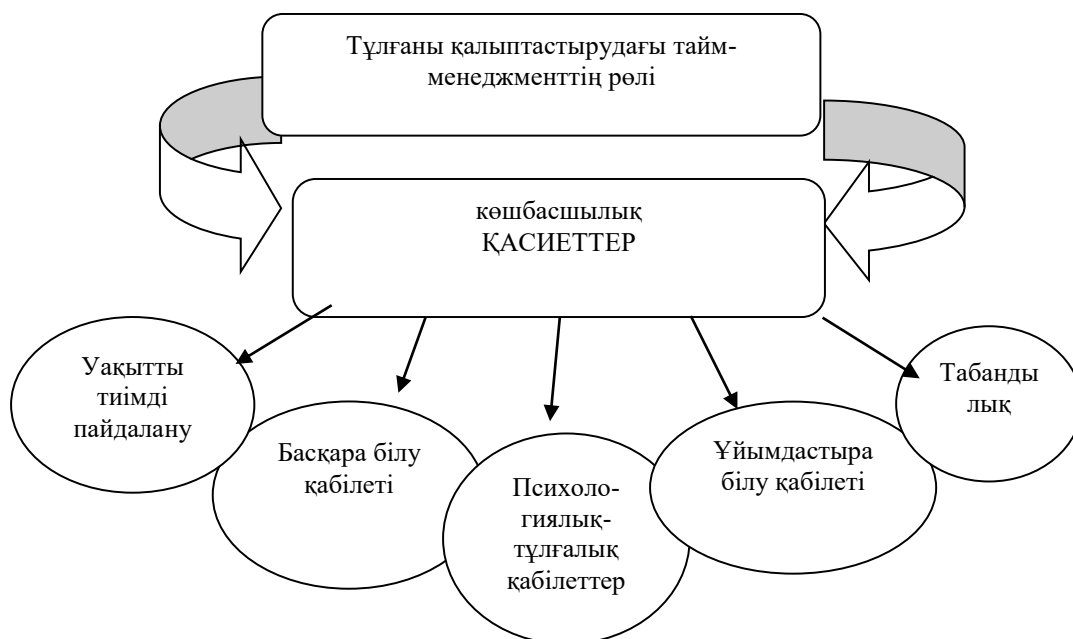
Мәдениет пен ғылымдағы көп ғасырлық зерттеулер тарихына қарамастан уақытты ұйымдастыру проблемасы қазіргі заман талабына сай келеді. Уақытты білу және оны игеру - бұл адамзат мәдениетін,

қоғамын және жеке тұлғаны дамыту үшін шешудің маңызы зор екендігі сөзсіз.

Э.Тоффлер өз зерттеулерінде өнеркәсіптік өркениетпен байланысты институттар мен құндылықтар жүйелері білім көлемінің өсуіне байланысты өзгеруге болмайтын күштердің әсер ету объектісіне айналатынын дәлелдеді. Ақпараттық жарылыс болашақ қазіргі кезде іс жүзінде ажыратылмайтын сыртқы ортаны қалыптастырады. Жылдамдық қазіргі өмірдің басты белгісіне айналады және оның барлық салаларының түбегейлі өзгеруіне әкеледі - экономикадан таза адамға дейін. Осыған байланысты уақытша фактордың рөлі, уақытша ресурстарды дұрыс пайдалану артады[2].

Адам өміріндегі әр жас кезеңі дамудың нақты заңдылықтарының жиынтығымен сипатталады - психикалық дамудың нақты сатысының ерекшеліктерін, оның ішінде өзін-өзі танудың даму ерекшеліктерін анықтау.

Уақытты дұрыс пайдалана білу – оқушылардың жан-жақты даму құралы ретінде қоғам талабынан туындап отырған күрделі мәселелердің бірі[2].

Бос уақытты пайдалану қоғам үшін әлеуметтік және тікелей адамгершіліктік, моральдық пен имандылық құндылықтарды игереді. Уақыттың маңыздылығы тек жеке адамның өз қажеттіліктерін ғана қанағаттандырып қана қоймайды, сондай-ақ қоғамдық пайдалы нәтижелерге де қол жеткізеді. Мысалы, жеке тұлғаның дамуы, рухани құндылықтарды насихаттау мен мәдениетті қалыптастыру. Бос уақыт мазмұнын анықтауда әртүрлі пікірлер бар[2].

Уақытын тиімді ұйымдастыруда мектептен тыс мекемелер орасан зор үлес қосады. Оқыту процесінде тәрбиенің күрделі де көп қырлы міндеттерін толық жүзеге асыру мүмкін емес. Сондықтан сабақтан тыс жүргізілетін әртүрлі тәрбиелік іс-әрекет уақытты тиімді

пайдалануға мүмкіндік береді. Оқушылардың мінез-құлқын қалыптастыруға, олардың сезімдерін дамытуға деген бейтарап уақыт жоқ. Жас ұрпақтың рухани эстетикалық, дүниетанымдық көзқарасын қалыптастыру үшін баланың уақытын тиімді ұйымдастырудың ол баланың өз бетінше жұмыс істеуіне, сауықтар мәселелеріне араласуына, өнер түрлері мен танысуына және өнерге талпынуына жағдай жасайды. Баланың уақытты дұрыс пайымдауы арқылы олардың өмірге белсенділігін арттыруға және ынтасын қалыптастыру мақсатында әртүрлі мәдени іс-шараларға тарту негізінде баланың жеке басы дамуына әсер етіледі, оның рухани дүниесінің өзгеруіне мүмкіндік жасалып тәртіптілікке ынтасын баулу мақсаты жүзеге асады. Сонымен қатар әлеуметтік ортаның балаға тигізетін ықпалын ескере отырып, жаңа өмір салтына икемдеуге талпындыру мақсаты да көзделеді [2].

Уақытты түрлі іс-шаралар жүйесіне арнау, тиімді пайдалану балада эмоциональдық, ерік-жігер және ақыл-ойының сапалық қасиеттерін дамытуға ықпал етеді. Уақытты дұрыс ұйымдастыра білген жағдайда ғана олардың танымдық және шығармашылық мүмкіндіктерін дамытуға жағдай туады. Сондықтан ата-ана баланың күнделікті өмірін, соның ішінде уақытын ұйымдастыруда, оларды мәдени орталықтарға апаруда басты роль атқарып, сол арқылы баланың тәжірибе жинақтауына негіз салады. Баланың уақытын тиімді ұйымдастырудың келешек жасөспірімдерге тигізетін пайдасы зор. Осы арқылы олардың қоғамдағы орнын білуге негіз салынады. Болашақ өмірдің бастауы—білімді және жан-жақты дамыған жас ұрпақ. уақытты тиімді ұйымдастыруда сыныптан және мектептен тыс жүргізілетін тәрбие жұмыстары олардың жеке қасиеттерінің (танымдық, ойлау, адамгершілік, белсенділік, отансүйгіштік т.б.) дамуына, өзін-өзі ұйымдастыра алу қабілетінің артуына, адамдармен дұрыс жүйелі қатынастарының қалыптасуына, дүниеге деген көзқарасының бірізді қалыптасуына ықпал етеді [3].

Оқушылардың әлеуметтік белсенділігі және соған сай сезімдері, көңіл-күйі, эмоционалдық жағдайы тек сабақта ғана емес, бос уақытында шұғылданатын іс-әрекетінде де көрініс табады. Шын мәнінде оқушы бос уақыттың мәнін, оның даму заңдылықтарының бәрі бірдей жете игеріп, түсіне бермейді. Сондықтан олардың бос уақытта мәдени-тынығу істеріне араласуы да оқушылардың шынайы қабілетіне, талпынысына, еңбегіне, мәдени және рухани дәрежесіне байланысты.

Уақытты дұрыс пайдаланудың ең маңызды жолы - басымдықты анықтау қабілеті (қабілеті немесе тіпті талантты ашу) - «D. Эйзенхауер матрицасын» алуға болады [3].

Істерді орындау уақытының 4 типі

1	2
1. Шұғыл және маңызды	Бұл істерді ертеңге қалдыруға болмайды, сондықтан жылдам, ең алдымен осы істі орындау қажет
2. Маңызды, бірақ шұғыл емес	Бұл істерді шұғыл емес деп ертеңге қалдыруға болмайды, себебі болашақта қиындықтар туғызуы мүмкін. Мүмкіндігінше ерте орындаған жөн.
3. Шұғыл, бірақ маңызды емес	Бұндай істермен айналысу жұмыс өнімділігіне еш әсер етпейді. Нәтижесі де көрінбейді. Сондықтан, мүмкіншілігіңізге қарай, осындай істер санын азайтып, не мүлдем алып тастаған жөн.
4. Шұғыл да, маңызды да емес	Істердің бұл түрімен айналысудың қажеті жоқ. Сондықтан оп-оңай тізіміңізден сызып тастасаңыз болады

Мұнда барлық тиісті тапсырмалар (оқиғалар, проблемалар) «шұғыл» критерийлері бойынша бағалануы керек, және маңыздылығы, шұғыл және бір басымдықтарына қарай істерді таңдаңыз қазіргі маңызды міндеттертің тізімін жазу. Істерді орындау уақытын 4 типі бойынша бөліп қарастыруға болады, ол Эйзенхауер әдісі деп аталады [4].

Тұлғаның қалыптасуы мен әлеуметтену үрдісінде негізгі үш саланы ерекше бөліп көрсетуге болады: іс-әрекет, қатынас, өзін-өзі тану. Қазіргі нарық қатынасында оқушыларды еркін тәрбиелеу әр-оқушының өзіндік қасиеті мен икемділігін ашуға мүмкіндік беру, оқушыларды жан-жақты тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлінуі керек болып отыр. Оқушының өзін-өзі дамытуға, жетілдіруге, қабілетті, өзгермелі әлеуметтік құндылық деп қарастыру қажет [4].

Әдебиет

1. Тайм-менеджмент. Полный курс: учеб. пособие / Г. А. Архангельский, М. А. Лукашенко, Т. В. Телегина, С. В. Бехтерев; под ред. Г. А. Архангельского. – М.: Альпина Паблишер, 2012. – 311 с.

Бендас Т.В. Психология лидерства: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2009. – 448 с.

2. Хайнц, М. Позитивный тайм-менеджмент. Как успевать быть счастливым / М. Хайнц. - М.: Альпина Паблишер, 2019. - 128 с.

3. Ковалев А.Г. Психические особенности человека / А. Г. Ковалев, В. Н. Мясичев. - В 2 т. - Т. 1. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. - 304 с.

4. Гений, А. Высокоэффективный тайм-менеджмент по Матрице Эйзенхауэра / А. Гений. - М.: АСТ, 2018. - 928 с.

Зияты зақымдалған мектеп оқушыларының ерік-жігер сферасының ерекшеліктері

Қирабаева Ш., п. ғ.к., аға оқытушы
Серік Ж., Деф-23 оқу тобының студенті
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются особенности сферы волонтерской деятельности умственно отсталых школьников.

Abstract

The article examines the specifics of the sphere of volunteer activities of mentally retarded schoolchildren

Зияты зақымдалған балалардың ерікті сферасының мәселесін қазіргі заманғы көптеген психологтар зерттеген. Олардың ішінде Исаев Д.Н., Петрова В.Г., Беякова И.В., Сорокин В.М., Шипицына Л.М. және басқалар.

Зияты зақымдалған мектеп оқушылары өз бетінше мақсат қоя алмайды, сонымен қатар оларға жүктелген міндеттерді толық түсінбейді, іс-әрекетін жоспарлауды білмейді, бастамасы аз.

Оларға ерікті әрекеттерді бақылау және мінез-құлқын белгілі бір міндеттерге бағындыру қиын. Студенттер сыртқы әсерге бірден импульсивті реакциялармен және басқа адамның іс-әрекетіне қарсы тұра алмауымен сипатталады [5].

Дегенмен, зияты зақымдалған балалардың мақсатқа жету үшін табандылық танытатын кездері болады. Сонымен, мысалы, зияты зақымдалған бала шынымен дәмді тағам алғысы келсе, ол қалаған тағамды алу үшін күшті табандылық пен табандылық танытуы мүмкін. Бұл жағдайда қиындықты жеңу қабілеті ашылады. Зияты зақымдалған бала теріс қылығын жасырғысы келгенде табандылық танытады.

Зияты зақымдалған мектеп оқушылары басқалардың ықпалына түскенде, кеңестерді ұсынатын және сынсыз қабылдау бірінші орынға шығады. Алайда, зияты зақымдалған баладан қандай да бір пайдалы іспен айналысуды сұрағанда, ол қыңыр, төзімді болып, сұрағанға қайшы келеді.

Еріктің бұл қарама-қарсы көріністері зияты зақымдалған баланың жеке басының жетілмегендігін және оның рухани қажеттіліктерінің дамымағандығын білдіреді [1].

Зияты зақымдалған балалар жұмысты орындау кезінде қиындықтарды жеңуге ұмтылмайды, негізгі мақсаттан алыстайды, өз іс-әрекетінің нәтижесін сынамайды.

Негізінен, зияты зақымдалған мектеп оқушыларының іс-әрекет процесінде кездесетін кедергілері олардың моторикасының ерекшеліктерімен байланысты. Осы қозғалыстың бұзылуына байланысты ақыл-ойы кем балалардың әрекеттері дәл емес және ыңғайсыз болады. Осыған байланысты мектеп оқушылары, мысалы, картон қорапты жасау кезінде қажетті ұзындықтағы кесінді жасай алмайды [2].

Ерік сферасының жетілмегендігінен мектеп оқушылары іс-әрекетті орындауда қиындықтарға тап болады. Әдемі нәрсе жасауға бірден кіріскісі келетін студенттер өндірістік әрекеттердің реттілігіне мән бермеуі мүмкін. Нәтижесінде қиындықтар туындаған кезде балалар жылай бастайды, капризді болады, жұмыс істеуден бас тартады [3].

Еңбек нәтижесіне қарым-қатынас маңызды мотивация болып табылады, өйткені балалардың орындалған жұмысқа оң эмоционалдық қатынасы, іс-әрекет нәтижесінен ләззат алу олардың осы сезімдерді қайта сезінуіне итермелейді. Кейбір ақыл-ойы кем оқушылар жұмысын аяқтаған кезде өзін бақытты сезінеді. Оқушылардың көпшілігі мұғалім олардың жұмысын бағалағаннан кейін ғана қанағаттану сезімін сезінеді. Кейбір балалар баға алғаннан кейін жұмысын бірден бұзады [4].

Еріктік сфераның қалыптасуы маңызды процесс. Психикалық дамуы тежелген баланың жеке басының жетілмегендігі оның ерікті сферасының дамымауы мен спецификалық ерекшеліктерінде байқалатынын зерттеулер көрсетті.

Зияты зақымдалған бастауыш сынып оқушыларының ерік-жігерінің дамуы ұзақ процесс және баяу жүреді. Дегенмен, ақыл-ойы кем балаға арнайы дайындық пен жеке көзқараспен оның психикалық процестерінде елеулі өзгерістер орын алады. Зияты зақымдалған балалардың ерік аясын түзету олардың ақыл-ойы мен сөйлеуінің дамуына ықпал етеді.

Әдебиет

1.Исаев, Д.Н. Умственная отсталость у детей и подростков/ Д.Н. Исаев- СПб.: Речь, 2003.-391с.

2.Коняева, Н.П. Воспитание детей с нарушениями интеллектуального развития: Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Олигофренопедагогика»/ Н.П.Коняева, Т.С. Никандрова.-М.: «Владос», 2010.-77с.

3.Петрова, В.Г. Психология умственно отсталых школьников: Учебное пособие/ В.Г. Петрова, И.В. Белякова.-М.: «Академия», 2002.-160с.

4.Сорокин, В.М. Специальная психология: Учебное пособие/В.М. Сорокин.- СПб.: «Речь», 2003.-216с.

5.Шипицына, Л.М. Олигофренопедагогика: Учебник для студентов учреждений высшего профессионального образования/ Л.М. Шипицына.- М.: «Академия», 2011.-336с

ӘОЖ37.022

Педагог-психолог жұмысындағы арт-терапия

Жеткербай Г.А., магистрант
Ғылыми жетекші – Рымханова А.Р.,
PhD, қауымдастырылған профессор
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Статья посвящена общему обзору арт-терапии, как одного из эффективных методов психолого-педагогической коррекции с обучающимися разных возрастов. Рассмотрены терапевтическая роль арт-терапии, основные направления и виды, также возможности психологической помощи воздействием искусства.

Abstract

The article is devoted to a general overview of art therapy as one of the effective methods of psychological and pedagogical correction with students of different ages. The therapeutic role of art therapy, the main directions and types, as well as the possibilities of psychological assistance through the influence of art are considered.

Арт-терапия (ағылш. art-өнер)–психотерапия мен психологиялық түзетудегі өнер мен шығармашылықты қолдануға негізделген бағыт. Әдетте арт-терапия адамның психоэмоционалды жағдайына өнер құралдарымен әсер ету мақсатындағы терапиядегенді білдіреді [1].

Алғаш бұл термин 1938 ж. Адриан Хиллдің өкпе ауруына шалдыққандардың санаторийінде олардың көңіл-күйлерін сипаттау жұмысында қолданылады. Кейіннен өнерге қатысты барлық терапияның салаларында (музыкалық терапия, драмалық терапия, бимен терапия жүргізу т.б.) қолданыла бастайды.

Арт-терапияның негізгі мақсаты–өнер арқылы адамның психоэмоционалды жағдайын қалпына келтіру, өзін-өзі көрсету мен өзін-өзі тану қабілетін дамыту арқылы психикалық жағдайын үйлестіру. Өнерді терапевтік мақсатта қолданудың құндылығы-оның көмегімен символдық деңгейде әр түрлі сезімдер мен эмоцияларды білдіруге және зерттеуге болады: махаббат, жеккөрушілік, реніш, ашулану, қорқыныш, қуаныш және т.б. арт-терапия әдісі адамның ішкі болмысының мазмұны визуалды бейнелерде көрінеді деген сенімге негізделген, ол сурет салу, бейнелеу немесе мүсін жасау барысында психиканың күйі үйлеседі [2].

Арт-терапия мәселесімен әйгілі австриялық ғалым, психоанализдің негізін салушы З.Фрейд, швейцариялық ғалымы К.Г.Юнг, америкалық ғалымдар, гуманитарлық психологияның негізін салушылар К.Р.Роджерс және А.Маслоу; қазіргі кезде американдық М.Наумбург, Э.Крамер, Л.Гантг, Б.Болл. ресейлік А.И.Копытин, Е.А.Медведева, И.Ю.Левченко, Л.Н.Комиссарова, И.В.Сусина, Д.М.Лебедева, О.И.Качурина сынды ғалымдар арт-терапияға байланысты еңбектер жазып, оның қорқыныш, үрей, мазасыздық жағдайларына әсерін зерттеген.

Арт-терапияны біздің елімізде тек психологтар ғана емес, сонымен қатар педагогтар, әлеуметтік жұмыскерлер т.б. мамандар өз жұмыстарында қарт адамдармен, жасөспірімдермен және балалармен қолданып келеді. Әсіресе педагог-психолог қызметінде *арт-терапияны* баланың әлеуетін ашу мен даму бағытын тану үшін қолдануға болады.

Арт-терапияның педагог-психолог қызметіндегі міндеттері:

- балалардың сезімдеріне, қажеттіліктеріне назар аударуға көмектесу;
- баланың өзін-өзі көрсетуі және мүмкіндіктерін ашуы үшін қауіпсіз кеңістік жасау;
- эмоцияны бақылау мен басқаруға көмектесу;
- жасырын ішкі ресурстарды көруге көмектесу;
- рефлексия қабілетін арттыру.

Арттерапияның көмегімен депрессиялық эмоцияларға жауап беруге, ішкі қолдауды қалпына келтіруге, дағдарыстан шығуға, шығармашылық ойлауды дамытуға, өзін-өзі бағалауды арттыруға, мазасыздықты азайтуға, фобиядан арылуға, мазасыздық пен депрессиялық бұзылулардың көріністерін азайтуға болады.

Пайдаланылатын құралдарға байланысты арт-терапияның бірнеше бағыттары бар: сурет салу терапиясы, музыкалық терапия, би терапиясы, қуыршақтерапиясы, драма терапия, фототерапия, құмтерапиясы және т.б.

Психокоррекцияның бұл бағыты келесі мәселелерді шешуде тиімді деп саналады: жас дағдарыстары; баланың психикалық немесе сөйлеу дамуындағы артта қалуы; депрессия, тонустың төмендеуі және көңіл-күйдің төмендеуі; эмоционалды күйіп кету, стресс; созылмалы шаршау синдромы; өзін-өзі бағалаудың төмендігі, тұлғаишілік кешендердің болуы, өзін-өзі теріс қабылдау; мазасыздықтың жоғарылауы; психиканың тұрақсыздығы; психоэмоционалды мәселелер; әр түрлі фобиялар, дүрбелең шабуылдары; отбасы мүшелерімен, достарымен, әріптестерімен қарым-қатынастағы қиындықтар, жанжал, ашуланшақтық, импульсивтілік; патологиялық қызғаныш; мәжбүрлі жалғыздық, ұзақ әлеуметтік оқшаулану; әлеуметтенудің қиындықтары [3].

Арт-терапияны қолдану балалардың жасқа сай ерекшеліктеріне сәйкес жүзеге асырылады. Мысалы, мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс жасау үшін арт-терапия әдістерін тандағанда, педагог-психолог осы жас деңгейіндегі балалар психологиясының ерекшеліктерін ескеруі керек. Яғни, мектеп жасына дейінгі балалармен арт-терапия – бұл баланың өзін және оның қабілеттерін көрсететін әрекет түрі деп айтуға болады. Осы жас санатымен психокоррекциялық міндеттер бейнелеу, құммен немесе сазбен жұмысын ұйымдастыру процесінде, сондай-ақ ертегі терапиясын ұйымдастыру арқылы сәтті шешіледі. Мектепке дейінгі балалық шақта арт-терапия ойлауды, қиялды және эмоционалды-ерікті саланы дамытудың инновациялық әдісі. Мұндай сабақтар барысында балаларда қарым-қатынас дағдылары мен ынтымақтастық қабілеті қалыптасады. Психологиялық-педагогикалық дамыту орталықтары мен балаларды дамыту студияларында арт-технологиялар мектепке даярлау курстарын ұйымдастыруда қолданылады. Әсіресе бұл әдіс психикалық дамуы тежелген балалармен жұмыс жасауда тиімді.

Бастауыш сынып оқушылары үшін мектепке түсу бүкіл ағзаның глобальды қайта құрылуымен байланысты. Бірінші сынып оқушыларына жетекші іс-әрекеттің өзгеруіне бейімделу, үлкен зияткерлік жүктемелерге төтеп беру қиын. Оқушыларға бейімделу кезеңінде стресстен қашық болу үшін арт-терапия әдісі көмектеседі [4, 5].

Өнермен айналыса отырып, бала эмоцияларға ерік беріп қана қоймай, эстетикалық ләззат алады. Соныменқатар, ұсақ бөлшектерді бояу – бұл қол бұлшық еттеріне, ерік-жігерге және ұсақ моторикаға арналған тамаша жаттығу. Егер суреттің тақырыбы баланың мүдделерін ескере отырып таңдалса, онда онымен жұмыс істеу кезінде баланың жетістікке деген ынтасы қалыптасады: ол жұмысты мұқият орындауға тырысады, өйткені ол тек процесс қана емес, нәтиже де маңызды. Бастауыш сыныптарда оқу барысында балаларға арналған арт-терапияны девиантты мінез-құлықтың алдын алу әдісі ретінде қолдануға болады.

Арт-терапияның негізгі аспектілері:

Шығармашылық процесс. Арт-терапияда сурет салу, мүсіндеу, коллаж жасау, музыка тыңдау және музыкалық шығармашылық сияқты түрлі шығармашылық әдістер қолданылады.

Эмоцияларды білдіру. Балалар мен ересектер өз эмоцияларын, сезімдерін және тәжірибелерін шығармашылық арқылы білдіре алады, бұл психологиялық күйзелістерді жеңуге көмектеседі.

Сенімді орта. Арт-терапия барысында педагог-психолог сенімді және қолдау көрсететін орта құрады, бұл баланың өзін еркін сезінуіне мүмкіндік береді.

Креативтілік. Арт-терапия клиенттің креативтілігін дамытуға көмектеседі, бұл өз кезегінде проблемаларды шешуге және стрессті жеңуге ықпал етеді.

Когнитивті және эмоционалды дағдыларды дамыту. Арт-терапия балалардың когнитивті және эмоционалды дағдыларын дамытуға, өз-өзін түсінуге және әлеуметтік дағдыларын жетілдіруге көмектеседі[6,7].

Арт-терапияның қолданылуы:

1.Балалармен жұмыс:арт-терапия балалардың эмоциялық және психологиялық мәселелерін шешуге, сондай-ақ олардың өзін-өзі бағалауын арттыруға көмектеседі.

2. Отбасылық терапия: Отбасылық қатынастарды жақсарту және коммуникацияны дамыту үшін қолданылуы мүмкін.

3. Топтық терапия: Топтық арт-терапия сессиялары адамдардың бір-бірімен байланысын нығайтуға және әлеуметтік дағдыларын дамытуға ықпал етеді[8].

Арт-терапия педагог-психологтың жұмысында маңызды құрал болып табылады, ол клиенттің психологиялық жағдайын жақсартуға, креативтілігін дамытуға және эмоциялық сауықтыруға мүмкіндік береді. Арт-терапияны тиімді пайдалану үшін педагог-психологтың арнайы білімдері мен дағдылары маңызды.

Әдебиет

1.Психотерапевтическая энциклопедия/под ред. Карвасарского Б. Д. — 2-е изд. — СПб.: Питер, 2002.

2.<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D1%82-%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%8F>

3.Ергалиева Г.А. Арт-терапия мүмкіндіктері: Оқу-әдістемелік құрал. /Г.А.Ергалиева., А.А.Жантурсева., Т.Т.Мақсотова - Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2016. 110 бет.

4.Воронова А. А. Арт-терапия для детей и их родителей. – Ростов на-Дону: Феникс, 2013. - 253 с.

5.Гренлюнд Э. Танцевальная терапия. Теория, методика, практика. - Санкт-Петербург: Речь, 2004. - 284, [1] с.

6.Киселева М. В. Арт-терапия в работе с детьми: руководство для детских психологов, педагогов, врачей и специалистов, работающих с детьми / М. В. Киселева. - Санкт-Петербург: Речь, 2006. 158 с.

7.Копытин А. И. Арт-терапия детей и подростков / А. И. Копытин, Е. Е. Свистовская. - 2-е изд. - Москва: Когито-Центр, 2014. - 196 с.

8. Крамер Э. Арт-терапия с детьми / пер. с англ. Г. Ниловой, Е. Пройдаковой. - [2-е изд.]. - Москва: Генезис, 2014.

Қалбабай Н., магистрант
Ғылыми жетекші – Рымханова А.Р.,
PhD, қауымдастырылған профессор
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Статья посвящена проблемеконфликтного поведения подростков, как одной из не теряющих актуальность, согласно закономерностям изменения психолого-педагогической характеристики нового поколения. Авторыдают анализ определению, причин и видов конфликтного поведения на основе изучения научно-теоретической литературы.

Abstract

The article is devoted to the problem of conflict behavior in adolescents, as one of the most relevant, according to the patterns of change in the psychological and pedagogical characteristics of the new generation. The authors provide an analysis of the definition and types of conflict behavior based on the study of scientific and theoretical literature.

Қазіргі қоғамда кез-келген жасөспірімнің ата-анасы мектептегі баланың жанжалды мінез-құлқы сияқты проблемаға тап болады. Бұл проблема өзінің өзектілігін жоғалпай келеді, өйткені оқу орнында жасөспірімдер сыныптастарымен де, оқытушылармен де қарым-қатынас жасауда кебір қиындықтарға кезігеді. Жанжалды (конфликтілі) мінез-құлық жасөспірімдік кезеңде кең таралған құбылыстардың бірі. Бұл ересектермен қарым-қатынаста да, құрдастарымен қарым-қатынаста да өз ұстанымын бекіту тәсілі ретінде әрекет етеді. Себебі, осы өмір кезеңінде ең қиын кезең — жасөспірімдік дағдарыс басталады. Жасөспірім әлі балалық шақ пен ересектік өмірдің шекарасында тұрады, сондықтан дәл осы сәтте оның өзіндік көзқарасы мен дүниетанымы, өз бетімен бағалауы пайда болады, көп нәрсені түсінуге қабілетті. Дағдарыс (кризис) бір бағытта, яғни «тәуелсіздік дағдарысы» түрінде негативизммен, бүлікшілдікпен, өрескелдікпен, қыңырлықпен, қызғаншақтықпен сипатталса, ал екінші бағытта «тәуелділік дағдарысы» мойынсұнумен сипатталады. Сондықтан жасөспірімде осы бір аралықты кесіп өтіп, ересек өмірді бастауда көмектесетін көптеген өзгерістер болады.

Бұл өзгерістер қарым-қатынастың сәйкессіздігімен шиеленісе түседі, жасөспірім ересектермен тең дәрежеде қарым-қатынас жасауға дайын, бірақ әлі мұндай мүмкіндіктері жоқ. Ал құрдастарымен қарым-қатынас шиеленісе түседі, өйткені мүдделері әртүрлі болады. Осының себебінен мойынсұнбау, дауласу, басқаларға өз көзқарасын таңу, түсінбеушілік, адамдарға деген тәкаппарлық, міндеттерді орындамау,

төмен оқу үлгерімі, жалқаулық тәрізді көріністер орын алады. Жасөспірімдер арасындағы қақтығыстардың себептері әр түрлі болуы мүмкін және оларды шешу үшін жасөспірімдерге көбінесе ересек адамның көмегі мен кеңесі қажет [1].

Л.С. Выготский өтпелі кезең екі қатар процестен тұратынын атап өткен: «Табиғи қатар адамның биологиялық жетілу процестерін, соның ішінде жыныстық жетілуді, ал әлеуметтік қатарды сөздің кең мағынасындағы оқыту мен әлеуметтену процестері құрайды» [2].

Жасөспірімнің жеке басының қалыптасуының нағыз орталығы - өзінің ересек сезімін қалыптастыру: тек болу ғана емес, сонымен бірге ересек болып көріну. Ересектік сезімнің пайда болу көздері-бұл физикалық дамудың, жыныстық жетілудің басталуы мен әлеуметтік көздердің, сондай-ақ жасөспірімнің өзі туралы хабардар болудың маңызды өзгерістері. Жасөспірім үшін балалық шақ пен жетілудің арасындағы қарама-қайшылық оған әлеуметтік рөлдерді игеруді қиындатады және көптеген сыртқы және ішкі қақтығыстарды тудырады [3].

Жасөспірімдердегі мінез-құлық акцентуациясы мен жанжал, дағдарыс ситуацияларын туғызатын арандатушы факторлар дәлкен маңызға ие. А.Е. Личко оларды әртүрлі реакциялар түрінде қарастырады. Мысалы, эмансипация реакциясы жасөспірімдерде әлеуметтік-психологиялық факторлардың әсерінен дамиды (ересектердің шамадан тыс қамқорлығы, ұсақ бақылау, қарапайым тәуелсіздік пен іс-әрекеттегі кез-келген еркіндіктен айыру және жасөспірімге бала сияқты қарау), ал құрдастарымен топтасу реакциясы инстинктивті түрде жүзеге асады. Осы реакцияның болуы жасөспірімдердің арасында девиантты, аддиктивті мінез-құлық туындатады [4].

Дағдарыс, қақтығыс пен шиеленістен келіп асқынатын «жанжал» ұғымын алып қарайтын болсақ, түсіндірме сөздікте «қарсыластардың немесе өзара әрекеттесу субъектілерінің қарама-қарсы бағытталған мақсаттарының, мүдделерінің, ұстанымдарының, пікірлерінің немесе көзқарастарының қақтығысы» дее түсіндіріледі [5].

А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов өз жұмыстарында жанжалды әр түрлі жағынан қарастырады, яғни мінез-құлық «қоғам, микроорта және жеке тұлға арасындағы ішкі және сыртқы қайшылықтардың нәтижесі» ретінде сипатталады [6].

«Жанжалды мінез-құлық» ұғымын Л.А. Петровская «қарама-қарсы тараптың өз мақсаттарына, ниеттеріне қол жеткізуіне тікелей немесе жанама түрде тосқауыл қоюға бағытталған әрекет», яғни жанжал тудыратын мінез-құлық деп түсіндіреді. Жанжалды мінез-құлық шындықты жанжал ретінде қабылдауды, түсінуді тудырады. Бұған құрдастар тобындағы әртүрлі жағдайлар, қоршаған орта және жеке ерекшеліктер сияқты факторлар әсер етеді [7].

Мектептегі жанжалды мінез-құлықты зерттеу аясында жанжалдың бірнеше түрін ажыратуға болады: мұғалімнің оқушымен, жасөспірім мен ата-ана арасындағы, жасөспірімдер арасындағы, жасөспірім мен топ арасындағы, топтар (сыныптар) арасындағы, тұлғаишілік жанжал. Мысалы, мұғалімнің оқушымен өзара әрекеттесу процесіндегі жанжал көбінесе баланың жас ерекшеліктері мен даралығын, тәуелсіздігін, жасөспірімнің қабілеттерін елемеуден туындайды. Мұғалімдер көбіне авторитарлық қарым-қатынас стилін қолданады, баланың өзін көрсетуіне жол бермейді және оның көзқарасын түсінгісі келмейді.

Жасөспірім мен ата-ана арасындағы қақтығыс баланың өміріндегі ең ауыр қақтығыстардың бірі болып табылады, өйткені әкесі мен анасы ең жақын және жақын адамдар. Бұл тек психикалық сарқылуды ғана емес, сонымен қатар балалардың мінез-құлқында және отбасындағы өзара түсіністікте ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін. Өкінішке орай, қоршаған орта позитивті болмаса өсіп келе жатқан балаларға теріс әсер етеді. Балаларға қатысты зорлық-зомбылық жағдайлары жиі кездеседі, физикалық жазалар қолданылады, шамадан тыс қорғаншылық пен мойынсұнушылыққа мәжбүрлеу, рұқсат беру, балалардың пікірін қабылдамау және т. б. көптеген отбасылардағы теріс микроклимат әртүрлі себептермен жоғары жанжал, мінез-құлқтың бұзылуы, дөрекілік, иеліктен шығару, басқа жасөспірімдерге ұнамау сияқты жағымсыз көріністердің пайда болуына әкеледі. Басқалардың еркіне қайшылық, басқаларға ренжітуге деген - мұның бәрі агрессивтілікке әкеледі.

Жасөспірім мен топ арасындағы және жасөспірімдер топтары арасындағы қақтығыс - бір адамға немесе топқа өз көзқарасын қорғайтын құрдастар арасындағы келіспеушіліктер, бұл түсінбеушілікке, ұжымның бұзылуына және ондағы қарым-қатынасқа әкеледі. Жанжал жағдайындағы жасөспірімдердің мінез-құлқы қақтығыстардың жалпы заңдылықтарына бағынады. Қақтығыс жағдайында мінез-құлқтың түрлі стильдері қолданылуы мүмкін (К.Томас). Олардың әрқайсысын пайдалану тараптардың мүдделерімен және әрқайсысының өз мақсаттарына жетуге деген ұмтылысымен анықталады. Айталық, бәсекелестік стилі негізінен құрдастарының арасында беделге ие мектеп оқушыларында байқалады. Олардың мінезінің беріктігі, ерік-жігері, өз мүдделерін қанағаттандыруға деген ұмтылысы бар, ал екінші тараптың мүдделері оларды мүлдем қызықтырмайды [8].

Басқалармен қарым-қатынастан басқа, жасөспірімнің жанжалды мінез-құлқының ерекшеліктеріне оның жеке ерекшеліктері әсер етеді: темперамент, мінез, өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі, қатты мазасыздық, тұрақсыздық (көңіл-күйдің жиі өзгеруі, организмдегі физиологиялық өзгерістерге байланысты «морт сыну») және т.б. салдарынан жасөспірім өзбойында қайшылықтарға тап болады,

өйткені дәл осы жаста болады өзін-өзі тану мен сыни ойлаудың қарқынды дамуы жүріп жатады [9].

Жасөспірімдердің жанжалды мінез-құлқын жеңу қызметін жүзеге асыру барысында педагог-психолог жанжал жағдайына тікелей тап болуы мүмкін. Содан кейін тренингтер мен консультациялар өткізуден басқа, ол жанжалды шешуде медиатордың (делдалдың) ролін атқаруы мүмкін. Мұндай іс-шаралар арнайы дайындықты қажет етеді, оны дұрыс жүргізу мәселені шешуге айтарлықтай әсер етеді, өйткені жасөспірімдер жанжалдағы мінез-құлық стратегиясымен көрнекі түрде танысады, сондықтан оған көмектесу керек: жанжалдың алдын алуға үйрету, білім беру ортасында және отбасында қақтығыстарға себеп болмайтын жағдайлар жасауға тырысу т.б.

Әдебиет

1.Смирнова, Т. С. Особенности конфликтного поведения в подростковом возрасте / Т. С. Смирнова, А. А. Ручкина. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 4 (108).—С. 706-708. — URL: <https://moluch.ru/archive/108/26212/> (дата обращения: 13.02.2025).

2.Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6т. Т.1. М.: Педагогика, 1982. С. 487.

3.Кон И.С., Фельдштейн Д. И. Отрочество как этап жизни и некоторые психолого-педагогические характеристики переходного возраста// В мире подростка / Под ред. Бодалева А. А. М.: Педагогика, 1980. С. 16 - 28.

4.Личко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. М.: Апрель-пресс, Эксмо-пресс, 1999. 416 с.

5.Ожегов С.И. Словарь русского языка. - М.: Мир и Образование, 2015,

6.АнцуповА.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: теория, история, библиография. – М.: Юнити, 2010 – 378 с.

7.Петровская Л.А. Общение - компетентность - тренинг. – М.: «Смысл», 2017 – 687 с.

8.Гаджихмедова Л.М., Гаспарян Е.В. Особенности конфликтов у подростков.//Текст научной статьи по специальности «Психологические науки». <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-konfliktov-u-podrostkov>

9.Столяренко Л.Д. Педагогическая психология. – Ростов н/Д: Феникс, 2009 – 544 с.

**Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың
эмоционалдық даму ерекшеліктері**

Пірмахан М.Н., магистрант
Ғылыми жетекші – Рымханова А.Р.,
PhD, қауымдастырылған профессор
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Статья посвящена теоретическому обзору проблемы эмоционального развития детей с особыми образовательными потребностями. Авторы рассматривают особенности эмоционального состояния детей данной категории как следствие ограниченных возможностей психофизического развития, которые затрудняют когнитивный процесс, формирование коммуникативных навыков и отрицательно влияют на психическое здоровье в целом.

Abstract

The article is devoted to a theoretical review of the problem of emotional development of children with special educational needs. The authors consider the features of the emotional state of children in these categories as a consequence of limited opportunities for psychophysical development, which complicate the cognitive process, the formation of communication skills and negatively affect mental health in general.

Қазіргі кезде білім алушылар контингентінде «ерекше білім беруді қажет ететін балалар» деген категория бар екендігі мәлім. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында «ерекше білім беруді қажет ететін адамдар (балалар) – тиісті деңгейде білім алу және қосымша білім алу үшін арнаулы жағдайларға тұрақты немесе уақытша қажеттілік көріп жүрген адамдар (балалар)» деп көрсетілген.

«Инклюзивті білім беру – ерекше білім беру қажеттіліктері мен жеке-дара мүмкіндіктерін ескере отырып, барлық білім алушылар үшін білім алуға тең қолжетімділікті қамтамасыз ететін процесс», демек бұл категорияға жататын балалар білім берудің инклюзивті жағдайларында психологиялық-педагогикалық қолдаумен қамтамасыз етілетіндігі қарастырылған [1].

Соңғы жылдары психолог, педагог, дәрігер мамандардың балаларды тексеру нәтижелері аталған ерекше қажеттіліктері бар балалардың санының өсу тенденциясы туралы айтады. Тиісінше, бұл ғылымдағы зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелердің бірі. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың білім беру ортасына бейімделуі мен енуі, білім бағдарламасын сәтті меңгеруі, одан әрі

элеуметтік бейімделуі олардың эмоционалды дамуына тікелей байланысты.

Баланың эмоционалды сферасын дамыту-оның жеке басын қалыптастырудың негізгі сәті. Эмоционалды даму – баланың өзінің эмоцияларын тану, түсіну және басқару қабілеті. Эмоционалды даму-бұл эмоционалды деңгейде басқалармен қарым-қатынас жасау мүмкіндігі. Балалардың эмоционалды дамуының негізгі кезеңдерін, бұл процестің баланың өміріне әсерін және ата-аналар мен тәрбиешілердің бұл процесті қолдау жолдары туралы еңбектер педагогика мен психологияда көптен қарастырып келе жатқан мәселе.

Л.С. Выготскийдің еңбектерінде мүмкіндігі шектеулі балалардың эмоционалды саласын зерттеу мәселесі кеңінен қарастырылады [2]. Әсіресе дамудағы кез келген шектелулер эмоционалды жағдайдың өзгеруімен бірге жүретіндіктен баланың психикалық даму заңдылықтарын білу және психологиялық-педагогикалық қолдау барысында тиісті бағыттарды таңдай білу аса маңызды.

Адамның қоршаған ортамен өзара әрекеттесуіндегі эмоция-ерік саласын өзіндік реттеуі психоэмоционалды күш, еркі-жігер мен тепе-теңдікті сақтай білу қабілеті қамтамасыз етеді [3].

Эмоционалды даму баланың когнитивтік дамуына тікелей әсер етеді, себебі эмоционалды күй балаға үйренуге, есте сақтауға, өз эмоцияларын түсіну мен басқаруға, нәтижесінде оқу барысында өз қабілеттерін көрсете білуге мүмкіндік береді. Өзінің және өзгенің эмоцияларын жақсы түсінетін балалар элеуметтік қарым-қатынас орнатуға қабілетті, шиеленіс жағдайларынан алыс болуға және достық қарым-қатынастарды қиындықсыз орнатуға бейім. Эмоционалды жағынан жақсы жетілген балаларда үрей, қорқыныш, депрессия күйлеріне төзімді, сондықтан әлдеқайда аз кездеседі.

Сонымен қатар, балалардың эмоционалды жағдайы қозғалыс белсенділігінің әсерінен жақсаратыны белгілі. Жұмыс істейтін бұлшықеттердің импульстарының әсерінен орталық жүйке жүйесінде зат алмасу мен энергияның жоғарылауы байқалады, мидың үлкен жарты шарларының қыртысының белсенділігі артады, психикалық процестердің дамуы ынталандырылады. Ал физикалық шектелу жағдайында гиподинамия ағзаның өсуі мен даму процестерінің, жүрек-қан тамырлары, тыныс алу және басқа жүйелердің жұмысының бұзылуын тудыратын қолайсыз фактор ретінде қызмет етеді, онымен метаболикалық процестер бұзылады, эмоционалды фон төмендейді.

Эмоционалды күй баланың физикалық және психикалық әлауқатының көрсеткіші ретінде қызмет етеді, білімнің игерілуіне және ақыл-ой әрекетінің нәтижелеріне айтарлықтай әсер етеді. Позитивті эмоциялар дененің жалпы жағдайына және оқудағы жетістіктерге пайдалы әсер етеді, теріс эмоциялар есте сақтау қабілетін, оқу

кабілетін төмендетеді және бейімделу механизмдерінің шиеленісін көрсете алады.

Психомоториканың кемшіліктері мен сөйлеу бұзылыстары баланың жалпы белсенділігіне, оның қарым-қатынасы мен моторлық мінез-кұлқының сипатына, моторлық және сөйлеу-ойлау әрекеттерінің белгілі бір даму деңгейін талап ететін іс-әрекеттерді жүзеге асыру мүмкіндігіне, сайып келгенде, сананың қалыптасуына және тұлғаның қалыптасуына теріс әсер етеді [4].

Дизонтогенездің кез-келген түрі психикалық қызметтің белгілі бір параметрлерінің дисфункциясымен бірге жүреді, сондықтан балалармен жұмыс кезінде эмоционалды-ерікті саланың ерекшеліктерінен туындаған бірқатар қиындықтар туындайды. Балалар жағымсыз эмоциялардың басым болуымен, төмен көңіл-күймен сипатталады. Мысалы, мұғалімдерге, құрдастарына, сыныптастарына және оқуына деген көзқарасы да көп жағдайда теріс, бұл мектепке барғысы келмеу, құрдастарымен және мұғалімдерімен қарым-қатынас жасағысы келмеуінен көрінеді.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың эмоционалды-ерікті саласының өзіндік ерекшеліктері әр түрлі аффективті бұзылулармен сипатталады, балалар қозғыш немесе керісінше тежелгіш болуы мүмкін. Оңай және тез қозғалатын балалардың мінез-кұлқында тұрақты тиімді қозғыштық, психикалық тұрақсыздық байқалады. Мұндай балалар тез шаршайды, өнімді іс-әрекетті аяқтамай бас тартады, импульсивтілікпен, ашуланшақтықпен, жылауықтықпен сипатталады. Балалар болуы мүмкін қақтығыстарға, агрессияға бейім келеді [5]. Көп жағдайда балалар ересектермен, мұғалімдермен талаптарды орындау барысында дауласады, ашуланады, шыдамдылығын жоғалтып ұрысады, басқаларды кінәлауға тырысады, құрдастарымен қақтығыстар туындайды.

Және бір көрініс - эмоционалды саладағы керісінше ерекшеліктердің болуы, бұлосалдық, сезімталдық, ұялшақтықпен сипатталады. Мұндай балаларға әртүрлі қорқыныштар мен үрей күйлері тән, олардасенімділік пен шешімділік жоқ. Кейде басқа балалармен бірлескен ойындарда шеттеп қалу, топта мұғалімге немесе тәрбиешінің жанында болуды жөн көреді. Олар балалар өте жылдам ренжиді және басқа балаларға жиі шағымданады [6, 7].

Балалардағы эмоционалды саланың жетілмегендігі және даму проблемалары балалардың өз сезімдері мен эмоцияларын түсінбеуі, ең алдымен, қарым-қатынас проблемаларынан көрінеді (депрессия, қыңырлық, агрессивтілік) [8].

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың эмоционалды даму мәселесін шешу денсаулық мүмкіндіктеріне сәйкес түзету және дамыту жұмысын біртіндеп, шыдамдылықпен және жүйелі түрде жүргізгенде шешіледі. Жұмыстың негізгі бағыты балалардағы эмоционалдық ыңғайсыздықтың қалыптасуының алдын алу және

түзету шараларын қолдану. Ол үшін психологиялық-педагогикалық қолдау қызметі мамандары әрбір баланың физикалық және психикалық даму ерекшеліктерін басты назарда ұстауы мен білікті диагностикалық тексеру нәтижелерімен жете танысуы шарт. Инклюзивті білім беру жағдайларында сәтті әлеуметтену үшін эмоционалды дамуға ерте жастан балабақша жағдайларында көңіл бөлген абзал.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасының Білім бұралы Заңы. (2007 жылғы 27 шілдедегі № 31 заң). <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319>

2. Выготский Л.С. Основы дефектологии. - СПб.: Лань, 2003. - 654 с. [Электронный ресурс]. - URL: http://pedlib.ru/Books/1/0453/1_0453-22.shtml#book_page_top.

3. Солодянкина О.В. Воспитание ребёнка с ОВЗ. Методическое пособие для родителей. - Ставрополь: Изд-во СГПИ, 2010, М.: АРКТИ, 2007. [Электронный ресурс]. - URL: <http://ckro.pruzhanu.by/?cat=35&paged=3>

4. Никишина В.Б. Практическая психология в работе с детьми с задержкой психического развития: Пособие для психологов и педагогов / В.Б. Никишина - М.: Владос, 2003. - 128 с.

5. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста / под ред. А. В. Запорожца, Я. З. Неверович. - М.: Педагогика, 1986. - 176 с.

6. Липунова О.В. Эмоции, поведение и личность как психологическая проблема // Современные проблемы науки и образования. 2014. № 6. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=15507>

7. Бусловская Л.К., Ковтуненко А.Ю., Рыжкова Ю.П. Эмоциональное состояние ребенка как критерий адаптации к новым социальным условиям // Современные проблемы науки и образования. - 2020. № 6. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=30331>

8. Васильченко А.Е. Особенности эмоционально-волевого развития дошкольников с ограниченными возможностями здоровья. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-emotsionalno-volevogo-razvitiya-doshkolnikov-s-ogranichennymi-vozmozhnostyami-zdorovya>

Жоғары білім беру ұйымдарында ерекше білім алушылардың психологиялық бейімделуі

Касымбекова М.Д.,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті

Резюме

Статья посвящена изучению психологических адаптаций особых обучающихся в организациях высшего образования. Начало учебы на новом месте, обычно переход из общеобразовательной школы в колледж и вуз достаточно резкая перемена в жизни, так как учеба в школе сильно отличается по содержанию, формам, нагрузкам, требующимися результатами.

Abstract

The article is devoted to the study of psychological adaptations of special students in higher education institutions. Starting school in a new place, usually the transition from secondary school to college and university is a rather drastic change in life, since studying at school is very different in content, forms, workload, and required results.

Жаңа жерде оқудың басталуы, әдетте жалпы білім беретін мектептен колледжге немесе жоғары оқу орнына көшу өмірдегі күрт өзгеріс болып табылады, өйткені орта мектепте оқу мазмұны, формалары, жүктемелері, қажетті нәтижелері бойынша айтарлықтай ерекшеленеді. Білім алушылар оқуда ынталы болмаған кезде, уақытты дұрыс ұйымдастыра алмаған кезде қиындықтар туындауы мүмкін. Табысқа жетуге ынтасы төмен білім алушы үшін де оқу өте қиын. Оқытудың бастапқы кезеңіндегі бейімделу сапасының психологиялық детерминанттарының ішінде өзін-өзі бағалау (бұл көрсеткіш оқуға, оқытушыларға және курстастарға деген көзқараспен айтарлықтай байланысты). Жаңа жағдай, жаңа режим, жаңа қарым-қатынас, жаңа әлеуметтік рөл, ата-аналармен қарым-қатынастың жаңа деңгейі, өзіне деген басқаша көзқарас.

Толық психологиялық бейімделу үш кезеңнен тұрады:

1. Жаңа оқу орнымен, білім алушының құқықтары мен міндеттерімен танысу және оқуды бастау;

2. Оқу орнының ережелері мен нормаларын және сапалы оқуды тереңдетіп игеру;

3. Оқуды саналы және шығармашылық жетілдіру [1,38 б.].

Жоғары білім беру ұйымдарында білім алушыларды бейімдеу мәселесі бойынша А.Л.Венгер мен Н.С.Трофимова әзірлеген

ұсыныстарымен сәйкестендіруге болатын бірнеше көзқарастар бар, олар 1-кестеде көрсетілген [2, 97 б.].

1-кесте. Білім алушылардың жаңа жерге бейімделу процесін А.Л.Венгер мен Н.С.Трофимова көзқарастарының арасындағы бірнеше психологиялық айырмашылықтары

А.Л.Венгер	Н.С.Трофимова
1.Ұйымдастырушылық бейімделу-оқу орнын және ондағы ұйымдастырушылық ортаны, талаптар мен нормаларды зерттеу, ішкі қабылдау және өзін-өзі ұйымдастырушылық мінез-құлқын сәйкес келдіру.	1.Психологиялық сәйкестендіру-оқу орнында бар барлық нормаларды ішкі қабылдау, өз мүмкіндіктерін оқу қызметіне, студенттік топ ұжымының сәйкесіне толық енгізу.
2.Іс-әрекет-білім алушының жауапкершілігін, құқықтары мен іс-әрекеттерін, міндеттерін, талаптарын, оқу іс-әрекетінің сапасын анықтау.	2.Оқу қызметіне бейімделу-оқу орнының негізгі нормалары мен талаптарын сырттай сақтау (жағымсыздықты болдырмау үшін), оқу қызметінің нормаларына (ресми және бейресми) олардың бір бөлігін ішкі қабылдау кезінде бейімделу; оқу және мамандық алу процесіне өз мүмкіндіктерін толық қоспау.
3.Кәсіби-кәсіптің сипатын, жалпы жүйедегі мамандықтың орнын түсіну, сонымен қатар кәсіпті игеруге деген ұмтылыс – мотивацияның пайда болуы.	
4.Әлеуметтік-психологиялық-өз тобының білім алушыларынан үйрену, олармен іскерлік және жеке достық қарым-қатынас орнату, олардың жеке басын тану және осылайша топта өзін-өзі растау. Бейімделудің бұл түрінің маңызды аспектісі-оқытушылармен, әкімшілікпен қарым-қатынас орнату.	
5.Тұрмыстық-жұмыс режиміне, психологиялық және психикалық жүктемелердің жоғарылауына, тамақтану, бос уақытты, оның ішінде тұрғын үй мәселелерін шешуге дағдылану, әсіресе студент қаладан тыс болса.	3.Психологиялық дезадаптация-оқу орнының мүдделері мен мүдделерін толық ішкі қабылдау, оларды қабылдауды сыртқы көрсету кезіндегі талаптарының міндеттері.

Жоғары білім беру саласында оқуға бейімделу процесі өте күрделі, көп қырлы құбылыс. Оның ұзақтығы білім алушылардың қабілеттерін, психикалық көзқарастарын, материалдық қауіпсіздігін және денсаулығын қамтитын жеке ерекшеліктерімен анықталады. Екінші курста білім алушылардың жаңа мотивациясы бар. Олар жаңа арнайы ақпараттың үлкен көлемін игеруді талап ететін арнайы пәндерді оқуға кіріседі. Бейімделу процесі, әдетте, екінші курстың соңында аяқталады деп саналады. Білім алушылар оқытудың жаңа

формалары мен әдістерімен, жаңа эмоционалды тәжірибелермен бетпе-бет келеді, олар еңбек және демалыс, ұйқы және тамақтану режимін өзгертеді. Білім алушылардың жеке басының оқуға бейімделуі әдеттегіден бас тарту қажеттілігімен, көптеген және әртүрлі бейімделу проблемаларын және кәсіби қиындықтарды жеңудің еріксіздігімен байланысты.

Оқытудың түзету бағыты қағидатын сақтау қажет, ол оқытудың арнайы әдістерімен, бағдарламаның жекелеген бөлімдері мен тақырыптарын зерделеуге дейінгі арнайы пропедевтикалық сабақтарды енгізумен, сондай-ақ арнайы жеке және топтық сабақтарды енгізумен қамтамасыз етілуі тиіс. Сабақтың ұзақтығы 1,5 сағаттан аспауы керек, содан кейін 10-15 минуттық үзіліс ұсынылады. Тірек-қимыл аппараты функциялары білім алушыларды оқыту емдеу-қалпына келтіру жұмыстары аясында жүзеге асырылуы тиіс. Тірек-қимыл аппараты (БЦСА) бұзылған білім алушылармен тұлғааралық өзара іс-қимыл бойынша ұсыныстар, тірек-қимыл аппаратының зақымдануының ерекшелігі салыстыру, маңызды және маңызды емес белгілерді оқшаулау, себеп-салдарлық тәуелділікті анықтау, тұтынылатын ұғымдардағы дәлсіздік сияқты операцияларды баяу қалыптастыруы мүмкін. Тірек-қимыл аппаратының зақымдануы көбінесе көру, есту, сезімталдық, кеңістіктік бағдарлау бұзылыстарымен байланысты. Тірек-қимыл аппаратының бұзылуы зейін мен есте сақтаудың бұзылуында, дисперсияда, зейіннің тарылуында, есту жадының визуалды жадтан басым болуында көрінеді. Эмоционалды бұзылулар қозғыштықтың жоғарылауы, қорқыныштың көрінісі, көңіл-күйдің өзгеруіне бейімділік түрінде көрінеді. Оқу процесін ұйымдастыру үшін аудиториядағы оқу орнын анықтау қажет, білім алушыға жазбаша және ауызша жұмыстарды (отыру, тұру, сүйену және т.б.) орындау үшін ыңғайлы позаны таңдауға рұқсат беру керек. Сабақтарды өткізу кезінде ауызша және жазбаша жұмыстардың көлемі мен нысандарын, аудитория жұмысының қарқынын ескеріп, мүмкіндігінше сабақтарды өткізу нысандарын өзгерту керек. Тірек-қимыл аппараты зақымданған адамдардың толық көлемде ақпарат алуы үшін дыбыстық хабарламаларды визуалды түрде қайталау қажет. Педагогикалық қызметте көрнекі материалдарды, оқу бейнематериалдарын пайдалану ерекше рөл атқарады. Тірек-қимыл аппараты бұзылған білім алушылармен жұмыс істеу кезінде оқушылардың танымдық белсенділігін белсендіретін, ауызша және жазбаша сөйлеуді дамытатын және қажетті оқу дағдыларын қалыптастыратын әдістерді қолдану қажет. Қозғалыс ақауларының дәрежесіне қарамастан, тірек-қимыл аппараты бұзылған адамдарда эмоционалды-ерікті саланың, мінез-құлықтың бұзылуы мүмкін. Эмоционалды-еріктік бұзылулар қозғыштықтың жоғарылауында, 15 сыртқы ынталандыруға шамадан тыс сезімталдықта және ұялшақтықта көрінеді. Кейбіреулерінде

мазасыздық, мазасыздық, дезинфекция, басқаларында летаргия, пассивтілік және қозғалыс тежелуі бар. Мүгедектер арбасындағы адаммен қарым-қатынас кезінде сіз көзіңізді бір деңгейде ұстауыңыз керек. Мысалы, әңгіменің басында, мүмкін болса, мүгедектер арбасындағы адамның алдында отырыңыз. Мүгедектер арбасы-қол сұғылмайтын жеке кеңістік. Оған сүйенуге және итеруге болмайды [3,77 б.].

Сонымен қатар, психикалық ауытқулары бар адаммен дөрекі сөйлесуге болмайды, тіпті егер бұл үшін негіз болса да. Егер әңгімелесуші достық танытса, онда мүмкіндігі шектеулі адам өзін тыныш сезінеді. Мұғалім педагогикалық әдептілік танытып, ерекше білім алушылар үшін жағдайлар мен жетістіктер туғызуы, уақтылы көмек көрсетуі, өз күштері мен мүмкіндіктеріне деген сенімін дамытуы тиіс [4, 81 б.].

Қорытындылай келе, әдебиеттің теориялық талдауы мәселенің кеңінен қарастырылғанын көрсетеді. Сонымен қатар, ерекше білім алушылардың бейімделуіне байланысты бірқатар нақты мәселелер аз зерттелген деп айтуға болады. Мұндай ерекше білім алушыларды жоғары білім беру ұйымдарында оқыту процесінің тиімділігі көбінесе белгілі бір психологиялық-педагогикалық жағдайлардың болуымен анықталады.

Әдебиет

1. Друзь Е.А., Детков Ю.А., Платонова В.А. Основные мероприятия в профилактике остеохондроза на занятиях по физической культуре. Теория и практика АФК: материалы научно-практ. конф. СПбГАФК им. П.Ф. Лесгафта, 1997 ж.

2. Пономаренко Г.Н. Физическая и реабилитационная медицина. Москва: ГЕО-ТАР-Медиа, 2016 ж.

3. Курдыбайло С.Ф. Врачебный контроль в адаптивной физической культуре. С.Ф.Курдыбайло, С.П.Евсеев, Г.В.Герасимова. Москва: Советскийспорт, 2004 ж.

4. Букуп К. Клиническое исследование костей, суставов и мышц :пер.сангл. Москва: Медицинскаялитература, 2007 ж.

Әріпқожаева Арайлым Қанатқызы,
п.ф.м., оқытушы,
Сейтжанова Камилла Мараловна,
«Педагогика және психология»
мамандығының ІІІ-курс студенті
Қызылорда «Болашақ» Университеті

Резюме

Одной из самых больших привычек, которые сегодня угрожают людям, особенно молодежи, является интернет-зависимость. Специалисты относят этот вид зависимости к специфико-эмоциональной «наркомании», лежащей в основе технических средств. Феномен компьютерной зависимости является важной проблемой современного общества.

Abstract

One of the biggest habits that threaten people today, especially young people, is Internet addiction. Experts attribute this type of addiction to a specific emotional "addiction" underlying technical means. The phenomenon of computer addiction is an important problem of modern society.

Компьютерлік тәуелділік құбылысы қазіргі қоғамның маңызды мәселесі болып табылады. Компьютер- бұл әр түрлі ақпаратты өңдеуге арналған құрылғы ғана емес, сонымен бірге адамға ерекше күш жұмсамай, өзінің шексіз виртуалды әлеміне тарта отырып, қашықтықта сөйлесуге мүмкіндік беретін адамды қызықтыратын машина [2,45-б.]. Адамды осы «виртуалды әлемге» тарту процесінде компьютерлік тәуелділік пайда болады. Бұған ең сезімтал 15-17 жастағы балалар болады, өйткені осы өтпелі кезеңде олар эмоционалды тұрғыдан осал және нәтижесінде агрессивті болады.

Өткен ғасырдың 80 — ші жылдары нашарлық, алкоголизм, құмар ойындарға деген құштарлық, жұмысбастылық сияқты кең таралған тәуелділіктермен қатар сапалы жаңа құбылыс пайда болды- Интернетке тәуелділік немесе интернетке қосылу.

Виртуалды және интернет тәуелділікті зерттеген ғалымдар

Интернетке тәуелділікті психологиялық зерттеудің негізін қалаушы американдық зерттеуші Кимберли Янг болып саналады.

1994 жылы ол АҚШ-тағы Питтсбург университетінің интернет-сайтында орналастырылған Интернетке тәуелділікті анықтау үшін арнайы сауалнама жасады. Зерттеулерде Кимберли Янг 496 тұрақты интернет қолданушыларының 396-сы интернетке тәуелді екенін көрсетті. Доктор Янгтың жұмыстары американдық психологиялық

қауымдастығының 104 және 105-ші конгрестерінде ұсынылды. Кимберли Янгтың пікірінше, интернетке тәуелділік- бұл көп өлшемді құбылыс [3,136-б.].

1995 жылы Айвен Голдберг интернетті қолданудың патологиялық, шешілмейтін құмарлығын сипаттау үшін тәуелді мінез — құлықтың жаңа түрінің атауын- Internet Addiction Disorder немесе IAD қолдануды ұсынды.

Голдберг интернетке тәуелділіктің диагностикалық критерийлерін енгізді, ол интернет пен компьютерді пайдалану нәтижесінде мінез-құлықтың бұзылуын түсінуді ұсынды, бұл отбасылық, тұрмыстық, қаржылық, оқу, жұмыс, әлеуметтік немесе психологиялық салаларға зиянды әсер етеді.

2001 жылы американдық зерттеушілер Д. Парсонс және А.Холл (Alexs Hall, Jeffrey Parsons) интернетке тәуелді мінез — құлық терминін ұсынды. Олар интернетті шамадан тыс пайдалану танымдық, мінез-құлық және аффективті салаларға зиян келтіріп, адамның денсаулығына әсер етуі мүмкін деген пікірге келді, бірақ бұл мәселенің патологиялық этиологиясын қолдамады. Олардың пікірінше, интернетті шамадан тыс пайдалану - бұл «жақсы» ауру, оны нақты өмірдегі мінез-құлықтың кемшіліктерін өтеу ретінде қарастыруға болады және бұл патология танымдық-мінез-құлық қатынастарымен өтелуі мүмкін.

Г. Шафердің (Howard J. Shaffer) көзқарасы бойынша интернетке тәуелділіктің сипатталған құбылыстары басқа психикалық патологиялардың көрінісі болып табылады.

Белгілі бір интернетке тәуелділіктің болуы Дж. Грохолдың пікірінше, желіде уақыт өткізетін адамдардың өте аз саны компульсивті бұзылулардан зардап шегуі мүмкін [3,160-б.].

Интернет қазіргі әлемнің ажырамас бөлігіне айналды. Жұмыс істеу, сауда жасау, достарыңызбен бөлісу - өмірдің барлық салалары интернетке қосылған. Әсіресе балалар мен жасөспірімдер виртуалды әлемде өздерін жоғалту қаупіне ұшырайды. Смартфон арқылы ол сізді тәулік бойы сүйемелдейді. Шынайы әлем артқы орынға ие болғандықтан, Интернет психикалық және физикалық денсаулыққа қауіп төндіреді.

Компьютерлік тәуелділік негізінен мектеп оқушыларына әсер етеді. Diablo-да ойнаған орта мектеп оқушысы (испан тілінде бұл «Біліс» дегенді білдіреді) екінші сынып оқушыларын аяусыз ұрып-соққан. 11 жастағы жігіт пернетақтаның үстінде инфаркттан қайтыс болды. Нәтижесінде-ол желіде 30 сағатқа жуық үзіліссіз отырды.

Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі кез-келген инспекцияда мұндай әңгімелер көп.

Виртуалды әлемде қанша ұл мен қыз жоғалып, оқудан шығып, достарымен сөйлесуді тоқтатып, ата-анасымен қақтығысып жатыр? Мындаған... ондаған мың ... компьютерлік нашақорлық- бұл ауру.

Балаларды монитордан алыстатуға тырысатын ата-аналар мұны өте жақсы түсінеді. Компьютер психологиялық тәуелділікті тудыруы мүмкін бе? Әрине, иә. Егер біз критерий үшін компьютерде өткізген уақытты алсақ, онда барлық бағдарламашылар, сирек жағдайларды қоспағанда, тәуелді деп танылуы керек. Бірақ бұл мүлдем дұрыс емес. Шын мәнінде тәуелді адамдардан айырмашылығы, бағдарламашыларда компьютерде үнемі жұмыс істеуге патологиялық ұмтылыс жоқ. Қызметтің парызы бойынша олар мұны істеу керек. Сондықтан психологтар компьютерге тәуелді адам, ең алдымен, компьютерде көп уақыт жұмсамайтын және сонымен бірге саналы түрде (немесе бейсаналық түрде) денсаулығына зиян тигізеді деген қорытындыға келді [4,65-б.].

Компьютерлік тәуелділіктің құмар ойындар (лудомания) сияқты тамыры бар. Әр адамның миы ләззат орталығымен жабдықталған. Зертханалық жануарларда осы орталықты үнемі ынталандыру олардың әлемдегі барлық нәрсені ұмытып кетуіне әкеледі. Ләззат алу үшін тамақ тұтынудан бас тартып, зертханалық жануарлар сарқылудан өледі. Компьютерлік ауру- бұл біртіндеп қалыптасатын ауру. Егер сіз виртуалды компьютерді 2 сағат немесе одан да көп уақытқа апарсаңыз, ол маскүнемдіктен зардап шегетін алкоголь сияқты, есінен алжасу, агрессивтілік т.б. синдромын сезіндіреді.

Интернетке тәуелділіктің белгілі бір динамикасы бар. Сондай-ақ, әр кезең үшін бірқатар нақты психологиялық сипаттамалар ерекшеленеді.

Тәуелділіктің келесі психологиялық белгілері бар:

1. компьютердегі көңіл-күйді жақсарту;
2. жұмыста немесе оқуда қиындықтардың пайда болуы;
3. желіде өткізілетін уақыт мөлшерін ұлғайту;
4. тоқтату мүмкін еместігі;
5. отбасы мен достарына немқұрайды қарау;
6. компьютерден емес уақытта босаңсудың, депрессияның, тітіркенудің теріс сезімдері;
7. отбасы мүшелеріне немесе мұғалімдерге олардың қызметі туралы өтірік айту.

Интернетке тәуелділік тәуелді мінез-құлықтың бір түрі болып табылады. Интернетті шамадан тыс пайдалану адамның психологиялық тәуелділігін қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл проблема өте өзекті, өйткені бүкіл әлемде осы аурудан зардап шегетін адамдардың саны үнемі артып келеді. Интернетке тәуелді мінез-құлық мәселесі жынысына, жасына және әлеуметтік мәртебесіне қарамастан көптеген адамдарға әсер етеді. Оның барлық түрлерінің қалыптасуы шындықтан кетудің қорғаныс механизміне негізделген.

Интернетке тәуелділік психикалық, мінез-құлық және жеке бұзылулардың дамуын тудырады. Желіде ұзақ уақыт болу әл-

ауқаттың иллюзиялық сезімін тудырады, бұл адамның шынайы өмірін алмастыратын қажетті виртуалдылықты жасауына байланысты.

Көбінесе Интернетті пайдаланушылар анонимді байланыс мүмкіндігін, ақпараттың барлық түрлерінің қол жетімділігін және пайдаланудың қарапайымдылығын тартады.

Интернеттің сөзсіз зияны туралы қорытынды жасамаңыз, өйткені интернет-бұл біз үшін үлкен пайда әкеледі. Интернет-бұл виртуалды емес, нақты мақсаттарға жетудің және нақты мәселелерді шешудің құралы екенін түсіну керек. Интернетті күнделікті өмірде қолданылатын жаңа дағдыларды игеру үшін пайдалану керек. Ең жақсы алдын-алу-бұл нақты өмірге шақыру, ол қызықты және бай болуы керек.

Әдебиет

1. Б. Нұрқұс, А. Жұмағали, Қазіргі замандағы жасөспірімдердің девианттымінез-құлқының қалыптасуы мен қылмыстылығына интернеттің әсері. 2020/2 (53).-15 б.

2. «Происхождение разума на Земле», сборник докладов, Приамурское географическое общество, Хабаровск, 1997

3. Н. Құдышева, Мінез-құлық қиындығының кейбір себептері// Психологияны мектепте және ЖОО-да оқыту. -2006.-№6.-2-3б.

4. Раклова Е.М. Созависимость - аддикция отношений// Білім-Образование. -2008.-№2.-с.110-11

5. «Как справиться с компьютерной зависимостью», Краснова С.В., Казарян Н.Р., Тундалева В.С., Быковская Е.В., Чапова О.Е., Носатова, <http://www.lib.rus.ec/b/137310/>

6. Прученков А.С. Социально-психологический тренинг в школе. - М.: ЭКСМО-Пресс, 2001, - 640с.

7. «Интернет-аддикция в подростковой среде», Пережогин Л.О.

ӘОЖ.15.81.21

Отбасылық тәрбие мектептік тәрбие арасындағы ғылыми тұжырымдар

Өскенбай С.Р.,
ОРРММИК РММ
(Алматы қаласы)

Резюме

В этой научной статье объясняются основные цели и задачи взаимодействия семьи и школы. Рассматриваются возможности ученика в воспитательном процессе через объединение школы и семьи.

Abstract

This scientific article explains the main goals and objectives of family-school interaction. The possibilities of a student in the educational process through the unification of school and family are considered.

Бұл мақалада оқушының тұлғалық дамуын ынталандыру жолдары мен тәсілдері, оқушылардың жеке қасиеттерін дамыту үшін мектеп пен отбасы арасындағы байланыс қарастырылады [1, 2].

Мектептерде тәртіп мәселесін шешудің жолдары мен тәрбие жұмысын ұйымдастырудың тиімді әдістері оқушылардың тәртібін бақылау түсіндіріледі.

Адамдардың бір-біріне құрмет көрсетуі қарым қатынасты нәтижелі етеді. Құрмет-бұл адамдардың әртүрлі пікірлері мен көзқарастарын қабылдай білу, олардың жеке қасиеттерін сыйлау [3].

Қарым-қатынас мәдениеті адамның жеке тұлғасын дамытумен қатар, оның қоғамдағы рөлін де нығайтады. Бұл дағды адамға әлеуметтік ортаны түсініп, дұрыс әрекет етуге мүмкіндік береді. Отбасылық тәрбие мен мектептік тәрбие арасындағы тығыз байланыстың маңыздылығын түсіну және екі жүйенің бала тәрбиесіндегі рөлін анықтау. Отбасы мен мектеп арасындағы ынтымақтастықты нығайту. Отбасы баланың алғашқы тәрбиешісі болып табылады. Отбасында баланың адамгершілік қасиеттері, әлеуметтікмінез-құлықтары, алғашқы дағдылары қалыптасады. Әрбір отбасы баланың дамуына қажетті рухани, эмоционалдық және әлеуметтік жағдайларды қамтамасыз етуі керек. Отбасындағы қарым-қатынастың дұрыс орнауы баланың тұлғалық қалыптасуына негіз болады. Тәрбие жұмысының тиімді әдістері мен тәсілдерін таңдау, мысалы: кездесулер, тренингтер, семинарлар, жобалық жұмыстар.

Мінез-құлық - бұл адамның қоғамдағы әрекеттері мен қарым-қатынастарының жиынтығы, ол ішкі сенімдер, құндылықтар мен әлеуметтік дағдылар негізінде қалыптасады. Баланың мінез-құлқы көбінесе оның отбасындағы тәрбиеге, мектептегі қарым-қатынастарға, сыртқы ортаға және тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты дамиды.

Әлеуметтік дағдылар – бұл адамның қоғамдағы басқа адамдармен қарым-қатынас жасау қабілеттілігі. Олар коммуникативтік дағдылар, эмоциялық интеллект, проблемаларды шешу, жанжалдарды реттеу сияқты маңызды компоненттерді қамтиды. Әлеуметтік дағдылардың дамуы баланың әлеуметтік өмірге бейімделуіне және қоғамдық өмірде өз орнын табуына көмектеседі. Әлеуметтік дағдыларды дамытуда мектеп пен отбасының бірлескен әрекеті маңызды рөл атқарады. Мектеп оқушыларға теориялық білім берумен қатар, олардың әлеуметтік дағдыларын дамытуды қамтамасыз етеді. Ал отбасы, бала үшін алғашқы әлеуметтік орта болып табылады және ол баланың тәртібі мен дамуына үлкен әсер етеді. Мектеп пен отбасы арасындағы тиімді ынтымақтастық баланың

әлеуметтік дағдыларын дамыту үшін маңызды. Мектепте алған білім мен дағдыларды отбасы күнделікті өмірде тәжірибе жүзінде қолданып, баланың әлеуметтік қабілеттерін одан әрі дамыта алады.

Баланың құқығы – бұл мемлекет тарапынан бекітілген, балалардың жеке тұлға ретінде құрметтелуін, құқықтарының сақталуын қамтамасыз ететін заңдық негіздер. Баланың құқықтары халықаралық құқық бойынша да анықталады, оның ішінде басты құжаттардың бірі – бала құқықтары туралы конвенция. Баланың өмір сүруге және физикалық, психологиялық дамуына толықтай жағдай жасалуы қажет. Отбасы – баланың алғашқы тәрбие ортасы. Ата-аналар өз балаларына жауапкершілікпен қарап, олардың құқықтарын қорғауға, міндеттерін орындауға бағыттайды. Баланың құқығын қорғау және оған дұрыс тәрбие беру, заңдар мен нормаларды түсіндіру ата-ананың міндеті болып табылады.

Психологиялық қолдау – бұл адамның эмоционалдық, әлеуметтік және психологиялық жағдайын жақсартуға бағытталған шаралар мен әдістер жиынтығы. Ол қиын кезеңдерді жеңуге, тұлғалық даму мен әлеуметтену процессін қолдауға бағытталады. Психологиялық қолдау арнайы психологиялық қызметтер арқылы жүзеге асырылады, оның ішінде психотерапевт, психологтар және кеңесшілердің көмегі бар.

Әдебиет

1. Абдрахманова А.Ш. Отбасылық тәрбие мен мектептік тәрбие байланысының маңызы. «Атамұра» баспасы. 2020. - 220 б.
2. Сейдахметова К.Ш. Мектептегі тәрбие жұмысының психологиялық аспектісі. // Психология журналы. 2021.- 240 б.
3. Қарсақбаев Ә.Ж. Отбасылық тәрбие мен мектептік тәрбие: өзара байланыс пен әсер.//Ғылыми жұмыс, «Педагогика» баспасы, 2021. -220 б.

ӘОЖ 91.433

Жамбыл облысының табиғатын оқытудағы тәжірибелік жұмыстардың рөлі

Сарыбекова Қ.Н., Серикбоева Қ.С.
М.Х.Дуллати атындағы Тараз
университеті, (Тараз қ.)

Резюме

В статье рассматривается важность практических работ при изучении природы Жамбылской области. Анализируется влияние полевых экспедиций, лабораторных экспериментов и методов экологического мониторинга на углубление знаний учащихся в процессе исследования экосистемы региона, его флоры и фауны.

Abstract

The article examines the importance of practical work in studying the nature of the Zhambyl region. It analyzes the impact of field expeditions, laboratory experiments, and ecological monitoring methods on deepening students' knowledge in the process of exploring the region's ecosystem, flora, and fauna.

Жамбыл облысы Қазақстанның табиғи байлығы мен географиялық алуан түрлілігімен ерекшеленетін өңірлерінің бірі болып табылады. Оның табиғатын зерттеу және оқыту барысында тәжірибелік жұмыстардың маңызы өте жоғары. Он бесінші ғасырда Қазақ хандығы осы Жамбыл облысының аумағында құрылған болатын. Сол кездерде жер таңдау мәселесі табиғи принциптерге байланысты болды деп ойлаймыз. Қазақ халқы ежелден мал шаруашылығымен айналысқандықтан, шаруашылық пен өмір сүруге тиімді аймақ болып Жамбыл облысының Шу өзені аймағы таңдалған [1,69 б.] Тарихи оқиғаларға байланыстырып, бастауыш сынып оқушыларына облысымыздың табиғатын оқытып, осы уақытқа дейінгі жасалған тәжірибелердің нәтижесін таныстырып, білімді және патриот ұрпақ қалыптастыруға болады. Өз туған жерінің тарихын, табиғатын танып, біліп өскен бала кейін еліне адал, жұртына елеулі еңбек ететін тұлға болып өседі. Бүгінгі таңда мектеп бағдармасында туған жердің табиғатын оқытатын дүниетану, жаратылыстану сонымен қатар физика, химия сабақтары да оқушыларға табиғатты зерттеудің әртүрлі әдістері арқылы білім береді. Жамбыл облысы туралы айтатын болсақ, облыс Тянь-Шань тауының етегінде орналасқан, оңтүстігі таулы өлкелермен және солтүстігі сарыарқамен жалғасатын жазық далалы аймақтармен, шөлді жерлермен қамтылған еліміздің оңтүстік өңірі болып саналады. Мал шаруашылығы, егін шаруашылығы айтарлықтай дамыған. Жылдың төрт мезгілі де айқын байқалатын ерекше климатқа ие. Жамбыл облысында Қаратау және Ақсу-Жабағылы қорықтары орналасқан [2,74 б.]. Бұл қорықтарда қызыл кітапқа енген өсімдіктер мен жануарлар, балықтар және құстар тіршілік етеді. Бұл жануарлар дүниесі мен табиғат бөліктерін қорғау үшін мемлекет тарапынан арнайы қаржы бөлініп, қорықтар белсенді түрде жұмыс жасап жатыр. Табиғатты қорғау мен экологиялық мәдениетті дамытуда мектеп оқушыларына тәжірибелік жұмыстарды енгізу- оқытудың тиімді әдістерінің бірі болып табылады. Табиғатты зерттеуде тек теориялық тұрғыда білім беру ескі және іш пыстырарлық әдіс болып көрінеді. Қазіргі заманғы оқушыларды көрнекіліктермен және жаңа нәрселермен ғана қызықтырып, практикалық тұрғыда үйрету арқылы жоғалмас білім беруге болады.

Табиғатты оқыту – экологиялық сауаттылықты арттырудың және қоршаған ортаны қорғаудың негізгі тетігі. Кез келген жағдайда болатын табиғат апаттары қазіргі кезде өте көбейіп кетті. Жер

сілкінісі, су тасқыны сияқты табиғат апаттары адамзатқа айтарлықтай зиян келтіреді. Табиғатты оқыту арқылы оқушыларға табиғи апат кездерінде алғашқы көмек көрсету мен залалдан қорғану жолдарын үйретуге болады. Су тасқыны көбінесе көктем айларында күн жылыған кезде қардың еріген суы мен жаңбыр суының қосылуынан пайда болады. Сондай кездерде апаттың алдын алу жұмыстарын ертерек ойланып, дұрыс әрекет ету керек. Жамбыл облысында Аса өзені үнемі тартылып отыратындақтан, жаңбыр мен қар суының мөлшері көбейген жағдайда сол Аса өзеніне барып құятындай жағдай жасай білу керек. Осы сияқты әдістерді қарастыруға болады. Ал, осындай табиғат зерттеулерін бастауыш сыныптан беру оқытып, оқушыларға нәтижелі білім беретін мұғалімдер нағыз мамандар болуы керек. Табиғатты оқыту үдерісі оқушылардың табиғатпен қарым қатынасын жақсартуға, олардың экологиялық мәселелерін шешуге қамтамасыз етуге бағытталған жоспар бойынша жұмыс жасайды. Жамбыл облысының табиғи ресурстарын оқыту аймақтық ерекшеліктерді ескере отырып, оқушылардың туған жеріне деген сүйіспеншілігін қалыптастырудың тиімді тәсіліне жатады [3,45 б.]

Табиғатты оқытудың негізгі ұстанымы табиғатты сақтау мен қорғау жолдарын оқушыларға үйрету болып есептеледі. Білім беру барысында оқушылар өсімдіктер мен жануарлардың тіршілік ортасын қорғаудың маңыздылығын түсінеді. Осы арқылы тәжірибелік жұмыстар жасаған кезде ресурстарды үнемдеуге барынша тырысады. Экологиялық білім беру адамның табиғи ортаны түсінуіне және оған саналы түрде қарауына әсер етеді. Мысал келтіретін болсақ, Жамбыл облысындағы Шу және Талас өзендерінің жағдайын зерттеу барысында оқушылар судың ластануы мәселелерін қарастырып, оның шешу жолдарын ұсына алады. Осындай жағдайлар сыни ойлау және жылдам шешім қабылдау қабілеттерін дамытуға көмектеседі. Жамбыл облысының географиялық ерекшеліктерін зерттеу арқылы табиғи құбылыстардың өзара әрекеттесу заңдылықтарын анықтайтын болады. Табиғатты зерттеу барысында оқушылардың потенциалы анықталып, шығармашылық қасиеттері дами бастайды.

Ал енді, табиғатты оқытудың тәжірибелік жұмыстарына және олардың түрлеріне тоқталайық. Мақсаттарына қарай, жоспарына қарай тәжірибелік жұмыстар бірнеше түрге бөлінеді. Соның біріншісі, дала зерттеулері мен экскурсиялар. Дала жұмыстары оқушыларды табиғатпен тікелей таныстырып, бақылау, салыстыру және табиғи құбылыстарды сипаттау дағдыларын оқушылар бойында қалыптастырады. Дала жұмыстарына Жамбыл облысының таулы аймақтары Жуалы ауданы, Тұрар Рысқұлов ауданы сай келеді деп айта аламын. Әсіресе, Жуалы ауданында өсімдік жүздеген түрі, әртүрлі тау жыныстары кездесетіндіктен, сонымен қатар, климаты өте ерекше болғандықтан, Жуалы ауданы дала жұмыстарын ерекше етеді деп айта аламын. Жуалы ауданында Ақсу-Жабағлы қорығы

болғандықтан, өсімдіктер дүниесіне өте бай болып келеді. Әлі де толықтай зерттелмеген өсімдіктер бар.

Зерттеу жұмысының екінші түрі Геологиялық зерттеулер. Бұл зертеу жұмыстары пайдалы қазбаларды зерттеуге арналған бағыт болып саналады. Жамбыл облысында Қаратау, Мойынқұм аудандары пайдалы қазбаларға бай өлке болып саналады. Мойынқұм ауданында Ақбақай тауы түсті металдардың қайнар көзі екені бүгінде барша жұртқа мәлім. Осындай пайдалы қазбаларды зерттеу болашақ химиктар мен геологтарды, жаратылыстану мамандарын дайындауға әсер етеді [4,38 б.].

Үшінші бағыт ретінде гидрологиялық зерттеулерді айтсақ болады. Жамбыл облысында су ресурстары да өте көп. Шу, Талас өзендері мен Билікөл көлі зерттеу нысандары ретінде қолданылады. Зерттеу барысында судың құрамы, қышқылдығы мен қаттылығы бірінші кезекте зерттеледі. Судың ағысы мен тереңдігін зерттеу, жаңбырлы маусымда қаншалықты көтеріліп, құрғақ кезеңдерде қаншалықты төмендейтінін анықтау маңызды зерттеу жұмысының юелігі болады. Су қоймаларында өмір сүретін балықтар туралы да зерттеу маңызды болып саналады. Су қоймасы арқылы Жамбыл облысының бірнеше елдімекені тіршілік көздерін қалыптастырып отыр.[9] Сондықтан, өзен-көлдердің халық өмірі үшін маңыздылығын зерттеп, оны қорғау жолдарын қарастыру қажет. Ең соңғы маңызды зерттеу жұмысы климаттық зерттеу болып есептеледі. Жамбыл облысының әр аумағында әртүрлі ауа райы қалыптасқан. Оңтүстік өңірлер тау етегінде орналасқандықтан, қалың қар мен боран үнемі болып тұрады. Аяз өте қатты жүреді. Қыстың күндері температура -20 градусқа дейін төмендейді. Қалың қар себебінен жолдар жабылып, кейбір ауылдарда бір аптаға дейін сабақтар тоқтатылатын жағдайлар кездеседі. Облыстың солтүстік аймақтары жазық және құмды болғандықтан, жел өте қатты болады.

Қорытындылайтын болсақ, Жамбыл облысы көптеген тайпалар мен хандықтардың, қауымдар мен мемлекеттің тарихын бастан өткізген қасиетті мекен болып саналады. Ежелде Асан Қайғының өзі жер жаннатын іздеп, Жамбыл облысына келіп тұрақтағаны тарихта анық дәлелдермен келтірілген. Қазақ хандығының нағыз орталығы болған облысымыз бүгінгі күнде де алдыңғы қатардағы облыстарға кіреді. Көптеген олимпиада чемпиондарығ білім, ғылым қайраткерлері осы Жамбыл облысынан шыққан. Атақты батыр Бауыржан Момышұлы киелі Жуалы жерінен екенін барлығымыз білеміз. Осындай қасиетті Жамбыл облысы әлі де толықтай зерттеліп бітпеді. Ол жерден ортағасырларға тән ыдыстар мен темір қалдықтар табылып, үлкен зерттеу жұмыстарына бастама болып отыр. Осы сияқты тарихи маңызы бар зерттеуді қажет ететін орындар Жамбыл облысында өте көп. Сондықтан, болашақ жастардың қолында демекші, білімді ұрпақты өсіріп, ертеңімізді жарқын етуіміз керек.

Өткенге топырақ шашсаң, келешек саған тас атады,- деген сияқты, тарихымызды, туған жерімізді дәріптеп, әрбір тасын зерттеу арқылы болашақ ұрпақты дұрыс жолда тәрбиелеуіміз керек. Мақаланы Бауыржан Момышұлының керемет сөзімен аяқтағымыз келіп отыр: Елім дегенде езіліп, Жұртым дегенде жұмылып қызмет ет!!!

Әдебиет

1. Сарыбекова Қ.Н., Исрайлов Н.С. Географиялық өлкетану. - Тараз, 2017.
2. Құрманова Ж. «Жамбыл облысының табиғаты мен экологиясы». -Тараз, 2020.
3. Қалыбеков С.Б. Жамбыл облысының географиясы мен табиғи байлықтары. -Тараз: Жамбыл баспасы, 2017.
4. Аяған Б.Ғ. "Тараз. Жамбыл облысы". -Алматы, "Қазақ энциклопедиясы". 2003.

ӘОЖ 159.922

Жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықтың болуы және оны алдын алу жолдары

Табулова Айнагуль Беркеновна
аға оқытушы, п.ғ.к., доцент
Болашақ университетінің білім алушысы
Педагогика және психология мамандығының
2 курс білім алушысы Темірбек Наргиза

Резюме

В статье рассмотрена классификация влияющих факторов в формировании девиантного поведения среди молодежи, а также применяемые методы и технологии по возрастным категориям. Это важный вопрос в обществе на основе государственной молодежной политики. Ключевые слова: повествование, активность, диагностика, профилактика, семья, доверие.

Abstract

The article considers the classification of influencing factors in the formation of deviant behavior among young people, as well as the methods and technologies used by age categories. This is an important issue in society based on the state youth policy. Keywords: narrative, activity, diagnosis, prevention, family, trust.

Жас өспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықтың болуы қоғам қабылдаған ережелерден ауытқып кететін әрекеттер жиынтығы. Ол агрессивтілікпен, ұрлықпен, өтірікпен, қаңғыбастықпен, мазасыздықпен, депрессиямен, мақсатты оқшауланумен, өзіне-өзі қол

жұмсау әрекеттерімен, құрбандықпен, фобиямен, тамақтанудың бұзылуымен, тәуелділікпен, көрінеді. Ауытқулардың түрлері жеке психикалық бұзылулар және белгілі бір синдромның, аурудың белгілері ретінде қарастырылады. Диагностика клиникалық және психологиялық әдістермен жүзеге асырылады. Емдеу дәрі-дәрмектерді, психокоррекцияны, психотерапияны, әлеуметтік-оңалту шараларын қолдануды қамтиды. Девиантты мінез-құлық-әлеуметтік ауытқу деп аталады. Жасөспірімдер арасында таралуы 40-64% құрайды [1].

Статистикалық мәліметтер бойынша осы жас кезеңіне тән ерекшеліктерімен түсіндіріледі: әлеуметтік, физиологиялық және психологиялық жетілмегендікті көрсетеді. Мінез-құлық ауытқуларына ең сезімтал-қолайсыз әлеуметтік жағдайларда тәрбиеленген, психикалық бұзылулар, нашақорлық, алкоголизм бойынша тұқым қуалайтын ауырлығы бар 14-18 жастағы ұлдар мен қыздар [2].

Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлықның себептері:

Жасөспірімдердегі ауытқулардың себептері екі үлкен топқа біріктірілуі мүмкін. Біріншісі-әлеуметтік ортаның ерекшеліктері:

Толық емес отбасылар. Бір ата-ана тәрбиелеу жағдайында сөзсіз бағынбаушылық, жеткіліксіз көңіл бөлу, түсінбеушілік талаптарына негізделген баламен патологиялық қарым-қатынастың қалыптасу қаупі жоғары. Қарама-қарсы жыныспен өзара әрекеттесу үлгісі жоқ.

Жанжалды, қоғамға жат отбасылар. Ата-аналар арасындағы шиеленіс, жиі жанжал, өзара түсіністіктің болмауы тәрбие процесіне теріс әсер етеді. Қоғамға қарсы тенденциялардың басым болуы, паразиттік өмір салты, алкоголизм іс-әрекеттің үлгісіне айналады. Оқу-тәрбие қателері. Мұғалімдердің назарының жеткіліксіздігі, жасөспіріммен байланыс орната алмау үлгерімсіздікті, сыныппен, мұғалімдермен қақтығыстарды қалыптастыруға негіз болады [2].

Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлықның қалыптасуына әкелетін себептердің екінші тобы-биологиялық факторлар. Ауытқулардың физиологиялық негізі:

Ауыр тұқым қуалаушылық. Ауытқулардың дамуына қорғаныс механизмдерінің төмендеуі, тұлғаның бейімделу функцияларының шектелуі ықпал етеді. Бұл ерекшеліктер ақыл-ой жеткіліксіздігінің, қалыптан тыс мінез-құлық белгілерінің, алкоголизмге, нашақорлыққа бейімділіктің тұқым қуалауында байқалады.

Орталық жүйке жүйесінің патологиялары. Мидың жүйке жасушаларының биологиялық жеткіліксіздігі өмірдің алғашқы жылдарындағы ауыр ауруларда, бас миының жарақаттарында дамиды. Ол эмоционалды тұрақсыздықпен, бейімделу қабілетінің төмендеуімен көрінеді.

Жыныстық жетілу кезеңінің ерекшеліктері. Дененің гормоналды қайта құрылуы, ми қыртысының белсенді жетілуі, жоғары психикалық

функциялардың қалыптасуы сипаттамалық белгілердің, асоциалды әрекеттердің өткір болуымен көрінуі мүмкін.

Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқын жіктеудің бірнеше нұсқалары бар. Медициналық тәсіл аясында ресейлік психиатр, психотерапевт, патопсихолог В.Д. Менделевич ұсынған типология кең таралған. Ол шындықпен өзара әрекеттесу тәсілдеріне, әлеуметтік нормаларды бұзу сипатына негізделген:

1. Құқық бұзушылық түрі. Оған Қылмыстық деп түсіндірілетін әрекеттер кіреді: ұрлық, тонау, зорлық-зомбылық.

2. Тәуелділік түрі. Шындықтан қашуға, қарқынды эмоцияларды сақтауға деген ұмтылыс қалыптасады. Жасанды түрде жасөспірімдер психикалық күйдің өзгеруіне қол жеткізеді: химиялық заттарды қолдану, алкогольизм, нашақорлық пайдалану.

3. Мінез-құлық тәрбие процесінде қалыптасқан патологиялық қасиеттерді анықтайды. Бұл топқа мінездің екпіні, психопатия тікелей мінез-құлықтың өзгеруі жатады.

4. Психопатологиялық түрі. Жасөспірімнің мінез – құлық реакциялары-психопатологиялық синдромдардың көрінісі және психикалық аурудың белгілері. Мысал: апатия-депрессияның симптомдары, гипомания бұзылыстың көрінісі.

5. Гипер қабілеттер. Дарындылық, талант, данышпандық қалыптасқан ауытқып кететін әрекеттермен көрінеді [3].

Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқын диагностикалауды психиатр және медициналық психолог жүргізеді. Диагноз қою процесі бірқатар клиникалық және психологиялық әдістерге негізделген:

Бақылау, әңгіме. Психиатр дәрігер пациенттен сұхбат алады: өмір сүру жағдайларын, отбасылық қатынастардың ерекшеліктерін, әдеттерін, хоббиін анықтайды. Жалпы жағдайды, эмоционалды саланың ерекшеліктерін, мінез-құлық жауаптарын бағалайды [1].

Әлеуметтік ауытқуларды емдеу фармакологиялық, психокоррекциялық, психотерапиялық көмекті қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді. Жасөспірімдер психиатры емдеу жоспарын жасайды, соның ішінде:

Психотерапия. Жасөспірімнің мінез-құлық ерекшеліктерін білуге, өзін-өзі реттеудің мінез-құлық әдістерін үйретуге бағытталған. Жанжалды жағдайларға, іс-әрекеттің мүмкін нұсқаларына, реакцияларға талдау жасалады. Психотерапиялық кездесулер ата-аналарға толыққанды қарым-қатынасты қалпына келтіру үшін ұсынылады.

Психокоррекция. Сабақтың мақсаты-эмоционалды жағдайды тұрақтандыру, зейін мен ойлау функцияларын дамыту. Нәтиже психотерапиялық жұмыстың тиімділігін, өзіне деген сенімділікті арттырады, оқуға деген қызығушылықты оятады [2].

Мінез-құлқындағы ауытқулары бар жасөспірімдерде айтарлықтай эмоционалды өзгерістерді көрсететін бірқатар қасиеттер

жиі кездеседі. Мысалы, С.И. Моисееваның зерттеуінде девиантты мінез-құлық формаларына бейім жасөспірімдер танымдық қажеттіліктердің төмендеуімен, өзін-өзі бағалаудың, эмоционалды-сауық саланың бұзылуымен, құндылық бағдарлары мен мотивациялық көзқарастардың деформациясымен сипатталады, бұл жалпы интеллектуалды дамудың төмен деңгейінде көрінеді. Н.В.Майсак девиантты мінез-құлық бар жасөспірімдер эмоционалды тұрақсыздықпен, айқын сезімталдық пен импрессионизммен, ашуланшақтықпен сипатталатынын көрсетті. Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлықтың ерекшеліктері ата-аналармен қарым-қатынасқа және нормадан ауытқитын әрекеттердің қайталану жиілігіне байланысты [3].

Сюзан Андерсон атап өткендей, бұл әлеуметтік-педагогикалық көмек саласы девиантты мінез-құлықпен сипатталатын балалардың мектепке сәтті бейімделуіне, отбасы мен балалардың іс-әрекеттерін үйлестіруге бағытталған әлеуметтік жұмыстағы жеке мамандық ретінде қарастырыла бастады. Қазіргі уақытта бүкіл әлемде тұлғаға кешенді әсер ету үлгілері, оның ішінде әртүрлі профильдегі мамандардың өзара әрекеттестігі маңыздылыққа ие болуда. Бұл жасөспірімнің ауытқуы мәселесіне жеке көзқарасты іс жүзінде жүзеге асыруға және әрбір жеке жағдайда түзетудің оңтайлы әдісін әзірлеуге мүмкіндік береді [3].

Әдебиет

1.Н.Әлқожаева Д.Ертарғынқызы «Девиантты мінез-құлықты балалармен жұмыс жүйесі» Оқу әдістемелік кешен Алматы «Қазақ университеті» 2013.-80б.

2.Акажанова А.Т. Девиантология: учебное пособие/А.Т.Акажанова. - Алматы : Заң әдебиеті, 2008.-56 б.

3.М а й с а к Н. В. Л и ч н о с т н ы е о с о б е н н о с т и м л а д ш е г о п о д р о с т к а с д е в и а н т н ы м п о в е д е н и е м : М о с к в а . 2001.25с .

ӘОЖ.37.311

Жоғарғы білім беру жүйесінде кластерлік тұғырды қолданудың тиімділігі

Болыс Г.С.,

8D01110-«Педагогика және психология»

білім беру бағдарламасының докторанты,

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

Резюме

В данной статье рассматривается эффективность использования кластерной платформы в системе высшего образования. Кластерная модель способствует повышению качества образования, развитию

инноваций и адаптации выпускников к рынку труда за счет укрепления партнерства между университетами, исследовательскими центрами и предприятиями. Кроме того, анализируются возможности эффективного использования ресурсов, совершенствования практических навыков и коммерциализации исследовательской деятельности. Внедрение кластерной платформы положительно скажется на совершенствовании системы высшего образования и экономическом росте страны.

Abstract

This article examines the effectiveness of using the cluster platform in the higher education system. The cluster model helps to improve the quality of education, promote innovation, and adapt graduates to the labor market by strengthening partnerships between universities, research centers, and enterprises. In addition, the possibilities of effective use of resources, improvement of practical skills and commercialization of research activities are analyzed. The implementation of the cluster platform will have a positive impact on the improvement of the higher education system and the economic growth of the country.

Еліміздің экономикалық, әлеуметтік, мәдени өмірінде болып жатқан өзгерістерге сай жоғары білім беру жүйесінің үлкен жауапкершілікті сезініп, білікті, бәсекеге қабілетті, кең ауқымды, жан-жақты дамыған маман дайындауға ұмтылуы, өзінің бүкіл қызметін осы бағытта құруы – заңды құбылыс, себебі қоғам өзінің әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуының жаңаша мазмұны мен сипатына қарай және еңбек сапасына қойылатын талаптың жоғарылауына байланысты өз ісін жетік білетін, кәсіби құзыретті және бәсекеге қабілетті мамандарды қажет етеді [1,476].

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінің дамуы педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттілігін жетілдіруді талап етеді. Себебі, басқарушылық құзыреттілік білім беру мекемелеріндегі педагогикалық және психологиялық үдерістердің тиімді жүзеге асырылуын қамтамасыз етудің маңызды факторы болып табылады. Бұл құзыреттілік кәсіби білім мен тәжірибені ғана емес, сонымен қатар ұйымдастырушылық, стратегиялық ойлау, шешім қабылдау және көшбасшылық қабілеттерін қамтиды [2, 896.].

Басқарушылық құзыреттіліктің теориялық негіздері. Педагог-психологтың басқарушылық құзыреттілігі – бұл білім беру мекемесінде басқару қызметін тиімді атқаруға мүмкіндік беретін білім, білік және дағдылар жиынтығы. Ол басқарушылық шешімдер қабылдау, педагогикалық ұжымды ұйымдастыру, оқу процесінің психологиялық аспектілерін қамтамасыз ету қабілеттерімен сипатталады [2,1126.]. Басқарушылық құзыреттілік арқылы педагог-психолог білім беру сапасын арттырып, оқушылар мен мұғалімдер арасындағы өзара әрекеттестікті тиімді ұйымдастырады.

Педагог-психологтың басқарушылық құзыреттілігіне әсер ететін факторлар. Басқарушылық құзыреттіліктің қалыптасуына және дамуына ықпал ететін негізгі факторлар мыналар:

- Кәсіби білім мен тәжірибе;
- Психологиялық диагностика және кеңес беру дағдылары;
- Басқару психологиясы мен көшбасшылық қасиеттері
- Қарым-қатынас мәдениеті мен эмоционалды интеллект;
- Заманауи басқару технологияларын меңгеру [3,45-46б].

Бұл факторлар педагог-психологтың басқарушылық әлеуетін арттырып, білім беру ұйымындағы психологиялық-педагогикалық процестерді тиімді басқаруына мүмкіндік береді.

Басқарушылық құзыреттілікті дамыту жолдары. Болашақ педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттіліктерін жетілдіру үшін келесі әдістер мен тәсілдерді қолдану ұсынылады:

- Арнайы басқарушылық курстар мен тренингтер ұйымдастыру;
- Практикалық жағдайларды талдау және шешу;
- Менторлық және коучинг бағдарламаларын енгізу;
- Интерактивті оқыту әдістерін пайдалану;

-Ғылыми-зерттеу және жобалау қызметіне қатысу [4,256 б.]. Бұл тәсілдер педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттілігін жетілдіруге, олардың кәсіби қызметінің тиімділігін арттыруға және білім беру сапасына оң ықпал етуге мүмкіндік береді.

Қазіргі жаһандану және технологиялық дамудың қарқынды кезеңінде жоғары білім беру жүйесінің сапасын арттыру мен оны еңбек нарығының сұраныстарына бейімдеу маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Осы тұрғыда кластерлік тұғырды қолдану тиімді шешімдердің бірі ретінде қарастырылады. Кластерлік тұғыр – білім беру мекемелері, ғылыми-зерттеу орталықтары, кәсіпорындар мен мемлекеттік құрылымдардың өзара ынтымақтастығы негізінде қалыптасатын жүйе. Бұл модель білім беру мен өндіріс арасындағы байланысты күшейтіп, ғылыми зерттеулердің коммерциялануын жеделдетуге мүмкіндік береді [5,136б].

Кластерлік тұғырды қолданудың бірнеше негізгі артықшылықтарын атап өтуге болады:

4.Ресурстарды тиімді пайдалану. Университеттер мен өндірістік мекемелер ортақ зертханалар мен инфрақұрылымдарды пайдалану арқылы шығындарды оңтайландырады және ғылыми-зерттеу жұмыстарының сапасын арттырады [5,140б].

3.Жұмысқа орналасу мүмкіндігінің артуы. ЖОО мен кәсіпорындардың тығыз байланысы түлектердің жұмысқа орналасу көрсеткішін жоғарылатады. Кәсіпорындар оқу бағдарламаларына қатысып, өз талаптарын енгізу арқылы білікті мамандарды дайындауға ықпал етеді [6, 41б].

2.Практикаға бағытталған оқыту. Кластерлік жүйе арқылы студенттер өндірістік тәжірибеден өтуге мүмкіндік алады, бұл

олардың кәсіби құзыреттілігін арттырады және болашақ маман ретінде еңбек нарығына дайын болуын қамтамасыз етеді [7, 87б].

Инновациялық даму және ғылыми зерттеулерді коммерцияландыру ЖОО-лар мен кәсіпорындардың серіктестігі жаңа технологиялар мен инновациялық өнімдерді әзірлеуге ықпал етеді. Бұл өз кезегінде ғылыми зерттеулердің өндіріске енуін жеделдетеді және елдің ғылыми әлеуетін арттырады [8, 212б]. Жоғары білім беру жүйесінде кластерлік тұғырды енгізу ғылым мен өндіріс арасындағы байланысты нығайтып, инновацияларды жеделдетеді, білім сапасын арттырады және түлектердің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етеді.

Қорыта айтқанда, педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыру олардың кәсіби дайындық деңгейін көтеріп қана қоймай, білім беру мекемелеріндегі психологиялық қызметтің сапасын арттыруға ықпал етеді. Сондықтан жоғары оқу орындары бұл бағыттағы оқыту мен тәжірибені жетілдіруге ерекше мән беруі қажет.

Педагог-психологтың басқарушылық құзыреттілігін дамыту – қазіргі білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі. Бұл құзыреттілік білім беру мекемелеріндегі психологиялық қызмет сапасын жақсартуға, педагогикалық үдерістердің тиімділігін арттыруға және білім беру сапасын көтеруге ықпал етеді. Сондықтан жоғары оқу орындары болашақ мамандардың басқарушылық дағдыларын жетілдіруге ерекше назар аударуы тиіс. Басқарушылық құзыреттіліктің қалыптасуы білім беру сапасының жоғарылауына, педагог-психологтардың кәсіби өсуіне және олардың білім беру ұйымдарындағы рөлінің артуына ықпал етеді.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы, 2019, 47-б.
2. Баймұратова, Л.Қ., Оразбаева, Б.С. Педагогикалық психология негіздері. – Алматы: Ғылым, 2018. – 89,112 б.
3. Мұқанова, Б.М. Психологиялық қызметтің теориялық негіздері // Қазақстан педагогикасы журналы. – 2020. – №3. – Б. 45-46б.
4. Сейітбекова, Г.А. Білім беру жүйесіндегі басқару психологиясы. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. – 256 б.
5. Портер М. Конкурентное преимущество: Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость. – М.: Альпина Паблицер, 2019. (136-б, 140-б)
6. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. – Астана, 2012. (41-б)
7. Мырзалиев Б., Сұлтанова А. Жоғары білім берудегі инновациялық технологиялар. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. (87-б)

УДК 378.1

Применение технологии смешанного обучения в проектной деятельности по робототехнике

Е.А. Кожухова, Е.А. Спирина
Карагандинский университет имени Е.А. Букетова
Караганда, Казахстан

Резюме

Мақалада 7-9 жастағы балаларға арналған «қашықтықтан басқару» жобасы аясында аралас оқытуды қолдану және техникалық шығармашылық пен негізгі құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал ететін виртуалды модельдеуді, құрастыруды және бағдарламалауды меңгеру процестері қарастырылады.

Abstract

The article examines the application of blended learning within the "Remote Control" project for children aged 7–9. It considers the processes of mastering virtual modeling, construction, and programming, which contribute to the development of technical creativity and key competencies.

Проект — уникальный процесс, состоящий из совокупности скоординированных и управляемых видов деятельности с начальной и конечной датами, предпринятый для достижения соответствующей конкретным требованиям цели, включающий ограничения по срокам, стоимости и ресурсам [1].

Эффективная реализация проекта требует современных подходов к обучению, позволяющих сочетать теоретические знания с практическим применением. Одним из таких подходов является смешанное обучение, которое объединяет традиционные методы преподавания с цифровыми технологиями. Это создает более гибкую и интерактивную образовательную среду, особенно актуальную в занятиях по робототехнике, где важно не только освоение теории, но и работа с онлайн-ресурсами, интерактивными платформами и практическими заданиями.

Смешанное обучение (blended learning) сочетает традиционные методы преподавания с цифровыми технологиями, что позволяет создавать более гибкие и интерактивные образовательные среды. В контексте занятий по робототехнике смешанное обучение предоставляет уникальные возможности для углубленного изучения предмета, благодаря доступу к онлайн-ресурсам, интерактивным платформам и практическим заданиям [2].

Рассмотрим применение смешанного обучения на примере реализации проекта по робототехнике «Дистанционное управление». В работе над проектом участвовала группа из шести детей (7–9 лет) курса «Перворобот» и два педагога дополнительного образования.

Цель проекта: создание модели управляемого робота с дистанционным управлением.

Задачи проекта:

1. Познакомить учащихся с принципами дистанционного управления роботами.

2. Развить навыки программирования в среде Scratch.

3. Освоить работу в программе LEGO DigitalDesigner для виртуального проектирования.

4. Формирование у детей интереса к робототехнике и техническому творчеству.

5. Развитие самостоятельности, инициативности и ответственности за выполнение задач.

Формат работы над проектом: занятия проводились в онлайн и офлайн формате.

Занятие 1.

Первое занятие проходит в онлайн формате. Педагог знакомит детей с программой LEGO DigitalDesigner (LDD).

Этап мотивации учебной деятельности учащихся. Объяснение, что такое LEGO DigitalDesigner и как он используется в робототехнике. Преимущества виртуального проектирования перед физической сборкой (экономия деталей, тестирование идей). Демонстрация проектов, созданных в LDD.

Этап изучения новых знаний и первичного применения приобретенных знаний (пробные упражнения): Интерфейс LEGODigitalDesigner.

Обсуждение главных элементов интерфейса. Главное меню – сохранение, загрузка и настройки проекта. Панель инструментов – кнопки для работы с деталями. Каталог деталей – доступ к различным элементам LEGO. Рабочая область – пространство для сборки модели. Изучение основных кнопок и их назначение.

Этап выполнения практической работы: самостоятельное выполнение учащимися заданий под руководством учителя.

Создание в LDD модели «руль». В конструкции имеется смарт-хаб и датчик наклона. Вид и форму руля дети выбирают самостоятельно.

Этап подведения итогов урока (рефлексия): вопросы от учащихся; акцентирование важности применения LEGO DigitalDesigner в работе над проектами, обсуждение трудностей и успешных решений.

Занятие 2.

Данное занятие проводится в классе робототехники.

Этап урока: актуализация накопленного опыта и опорных знаний учащихся. Обсуждение созданного на прошлом занятии проекта «Руль» в LDD. Зачем моделировать перед сборкой? (Экономия времени, тестирование идей, планирование конструкции). Объяснение этапов сборки: подготовка деталей, конструирование, тестирование.

Этап подготовки необходимого для работы оборудования, подготовка к сборке. Открытие сохраненного проекта «Руль» в LEGO Digital Designer. Анализ модели: какие детали используются, как они соединяются. Составление списка необходимых элементов из набора LEGO WeDo 2.0. Раздача деталей учащимся.

Этап творческого выполнения проекта (творческие упражнения): процесс сборки модели «Руль». Тестирование и анализ модели.

Этап подведения итогов урока (рефлексия): вопросы учащихся, обсуждение возникших трудностей и способов их решения, обсуждение проблемы модернизации руля.

Занятие 3.

Этап урока: актуализация накопленного опыта и опорных знаний учащихся. Краткое напоминание о Scratch и его возможностях. Обсуждение принципов взаимодействия LEGO WeDo 2.0 с Scratch. Демонстрация собранного на предыдущем занятии джойстика, разработанного в LEGO Digital Designer (LDD).

Этап анализа задачи (раскрытие способов решения творческих элементов): подготовка к программированию. Запуск Scratch: через браузер (официальный сайт) или офлайн-редактор. Добавление фона (космическое пространство). Добавление спрайта «Ракета»: уменьшение размера в 2 раза, размещение в нижней части сцены.

Этапы самостоятельного выполнения практической творческой части работы. Настройка управления ракетой: добавление расширения с конструктором Lego Wedo 2.0 для реализации игры с дистанционным управлением посредством джойстика, построенного с помощью инструкции в программе LDD.

Добавление игрового процесса (падение метеоритов): создание условий нашей игры. К примеру, сверху сцены будут падать метеориты, столкновение с которыми должна избежать ракета.

Создание спрайта метеорита: выбор из библиотеки Scratch или рисование своего. Уменьшение размера метеорита. Программирование движения метеорита.

Тестирование и доработка игры: запуск игры, подключение модели «руль» и проверка работы управления. Исправление ошибок, если игра работает некорректно. Обсуждение возможных улучшений (добавление бонусов, увеличение сложности).

Этап подведения итогов урока (рефлексия): вопросы и обсуждение; чему научились на занятии; идеи для будущего улучшения игры.

Ожидаемый результат при завершении проекта:

1. Дети освоят интерфейс программы, научатся базовым действиям (выбор, перемещение, соединение деталей) и создадут свою цифровую модель в LEGO DigitalDesigner.

2. Учащиеся смогут собрать физическую модель «Руль» по цифровому проекту, освоят принципы работы с LEGO WeDo 2.0 и поймут важность моделирования перед реальной сборкой.

3. Учащиеся создадут игру, где ракета управляется джойстиком LEGO WeDo 2.0 и уклоняется от метеоритов, закрепят знания о координатах и взаимодействии объектов в Scratch.

Таким образом, проводятся занятия в смешанном обучении. Занятия можно построить 2 способами.

Способ 1: занятие по созданию инструкции модели и программирование виртуальной игры проводить в онлайн формате, а конструирование модели по инструкции и отладке игры проводить в офлайн формате.

Способ 2: в онлайн формате провести занятие по созданию инструкции модели, а программирование виртуальной игры и конструирование модели по инструкции проводить на занятии в классе в офлайн формате.

Подводя итоги, можно с уверенностью сказать, что проектная деятельность предполагает сотрудничество и партнерство педагогов и детей, что способствует созданию психологического комфорта в коллективе [3]. Кроме того, реализация проектов помогает повысить качество образования детей, благодаря направленности проектной деятельности на конкретный конечный результат и планированию практических действий для достижения поставленной цели.

Литературы

1. Дудина И. М. Основы проектной деятельности: учебно-методическое пособие; Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. — Ярославль :ЯрГУ, 2019.

2. Андреева Н.В. Практика смешанного обучения: история одного эксперимента // Психологическая наука и образование. – 2018. - №3.

3. Есина Е.Н. Проектная деятельность на занятиях по робототехнике.. Электронный ресурс: <https://robofinist.ru/article/151>. - ХМАО-Югра, г. Сургут – 2024.

Ақыл-ой бұзылысының жеңіл дәрежесі бар бастауыш сынып оқушыларындағы дислексияны түзетудегі логопед пен ата-ананың бірлескен жұмысы

Рысқұлова А.Ә., э.ғ.м., аға оқытушы
Барысбай А.,
Деф-23 оқу тобының студенті
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье говорится о совместной работе учителей и родителей учащихся младших классов с легкой степенью психического расстройства по коррекции дислексии.

Abstract

The article discusses the joint work of teachers and parents of primary school students with mild mental disorders to correct dyslexia.

Ақыл-ой бұзылысының жеңіл дәрежесі бар бастауыш сынып оқушыларында әдетте жазу және оқу бұзылыстары бар. Дислексия әсіресе психикалық дамуы тежелген балаларда жиі кездеседі [1].

Дислексия - оқудың ерекше бұзылуы. Жеңіл психикалық дамуы тежелген балаларда дислексия әртүрлі факторларға байланысты болуы мүмкін.

Дислексия да, ақыл-ой бұзылысының жеңіл дәрежесінде тілді өңдеу проблемаларын тудыруы мүмкін. Ақыл-ой бұзылысының жеңіл дәрежесі бар балалар тілді түсіну және қолдануда қиындықтарға тап болуы мүмкін, бұл олардың оқу мен жазуды үйренудегі қиындықтарына ықпал етуі мүмкін [2].

Дислексияның ең көп таралған түрі - фонематикалық дислексия, бұл адамның сөздерді дәл және еркін оқу қабілетіне әсер ететін оқудың ерекше бұзылуы. Ол әріптерді сәйкес дыбыстармен немесе фонемалармен байланыстырудың қиындығымен сипатталады. Фонематикалық дислексиямен ауыратын адамдар сөздерді оқығанда фонологиялық хабардарлық, фонематикалық сегментация және дыбыстың араласуы қиын болуы мүмкін [4].

Біздің зерттеуімізде фонематикалық дислексияны түзету жұмыстары А.Лурия, Д.Эльконин, Н.Жинкин, Н.Пылаева, А.Корневтің ғылыми еңбектерін талдауға негізделді.

Дислексияны тиімді басқару үшін мұғалімдерді, дефектологтарды, логопедтерді және ата-аналарды қамтитын бірлескен тәсіл өте маңызды. Тұрақты қарым-қатынас, үлгерім туралы ақпаратпен бөлісу және әртүрлі стратегияларды үйлестіру жеңіл

интеллектуалды бұзылысы бар жас студентке әртүрлі орталарда тұрақты қолдау көрсетеді, оның оқу нәтижелерін жақсартады [3].

Логопед балалардағы сөйлеу ауытқуларын бағалау және түзетуде маңызды рөл атқарады. Олар әр баланың ерекше қажеттіліктеріне бейімделген жеке араласу жоспарларын әзірлеу үшін бастауыш сынып мұғалімдерімен тығыз жұмыс істейді. Логопедолог мұғалімдерге баланың тілін дамытуға және оқу үлгеріміне ықпал ететін стратегияларды жүзеге асыруға көмектесу үшін нұсқаулар мен қолдау көрсетеді.

Сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың ата-аналары да түзету процесінің белсенді қатысушылары болып табылады. Олар үйде және мектепте үздіксіз қолдау көрсету және араласуды қамтамасыз ету үшін логопедпен де, бастауыш мектеп мұғалімдерімен де ынтымақтасады. Ата-аналарға бақылаулармен бөлісу және кері байланыс жасау үшін қатысушы мамандармен үнемі байланыста болу ұсынылады. Олар сонымен қатар логопед ұсынған тілдік әрекеттер мен стратегияларды күшейтуде маңызды рөл атқарады [5].

Ақыл-ой бұзылысының жеңіл дәрежесі бар бастауыш мектеп оқушыларының фонематикалық дислексиясын түзетуде жалпы отбасы шешуші рөл атқарады. Ол эмоционалды қолдау көрсете алады, сәйкес білім беру іс-шараларын қорғай алады және үйде жағымды оқу ортасын жасай алады. Ортақ оқу, фонематикалық хабардарлықты ынталандыру және үйренген дағдыларды үнемі күшейту сияқты әрекеттерге қатысу оқу қабілетін жақсартуға көмектеседі. Сонымен қатар, отбасының оқуға және білім беруге қатысуы ата-аналардың түсінігін жақсартып, олардың баласының оқуын тиімді қолдауға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1.Бурина Е.Д. Преодоление нарушений письма у школьников (1–5 классы). Традиционные подходы и нестандартные приемы / Е.Д. Бурина. – СПб.: Каро, 2016. – EDN YSMVEF

2.Гомзьяк О.С. Я буду писать правильно. Альбом упражнений по предупреждению нарушений письма у детей подготовительной группы / О.С. Гомзьяк. – М.: Гном, 2017.

3.Коноваленко С.В. Психологическая профилактика и коррекция нарушений чтения, письма, счета / С.В. Коноваленко. – М.: Книголюб, 2007. – EDN QXSMJB

4.Лохов М.И. Плохой хороший ребенок. Проблемы развития, нарушения поведения, внимания, письма и речи / М.И. Лохов, Ю.А. Фесенко, М.Ю. Рубин. – СПб.: ЭЛБИ-СПб, 2008.

5.Садовникова И.Н. Дисграфия, дислексия. Технология преодоления / И.Н. Садовникова. – М.: Парадигма, 2012. – EDN RBVGWH

ТРИЗ технологиясы арқылы бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудағы сыныптан тыс жұмыстар

Жумадиллаева Самал Жанабаевна
Қызылорда Болашақ университетінің
ПМНО-23М оқу тобының магистранты

Резюме

В статье рассматриваются виды внеклассной работы по формированию творческих способностей младших школьников с помощью технологии ТРИЗ.

Abstract

The article discusses the types of extracurricular activities aimed at developing the creative abilities of younger schoolchildren using TRIZ technology.

Сыныптан тыс жұмыстар – бұл оқушылардың оқу бағдарламасынан тыс, қосымша білім алу және дағдыларды дамыту мақсатында өткізілетін іс-шаралар. Мұндай жұмыстар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, әлеуметтік дағдыларын және командалық жұмысын дамытуға көмектеседі.

Оқушылармен жүргізілетін сыныптан тыс жұмыс – оқу-тәрбие жұмысының құрамды бөлігі болып табылады. Оның негізгі мақсаты оқушыларды жан-жақты дамытуға бағытталады және бүкіл тәрбие міндеттерін тиімді шешуге көмектеседі [1].

Сыныптан және мектептен тыс жұмыстарда оқушыларға тәрбие беру мәселелерін әртүрлі бағыттарда қалыптастырып, дамытуды ғалым – педагог- психологтар өз үлестерін қосты. Атап айтсақ, сыныптан тыс жұмыстардың қалыптасу даму тарихындағы ерекшеліктер (Н.К.Беспятова, А.Т.Малый, Л.П.Матковская, М.Б.Коваль, Б.И.Каюмов, Ф.А.Фрадкин, В.А.Капранова);

- Сыныптан тыс жұмыстар қызметін басқаруды жетілдіру (О.Грекова)

- Сыныптан тыс жұмыстар арқылы оқушылардың қоғамдық саяси белсенділігін дамыту (И.Н.Цымбалюк, Л.Ю.Садыкова, Н.А.Антыгина, В.Н.Лыков, В.Н.Дармодехина, Н.Д.Зверьева, М.Куранов, Н.И.Меняева);

- Сыныптан тыс жұмыстардағы еңбек тәрбиесі (Ю.Г.Памория, А.И. Ковалева, Л.И.Каучукова, Н.А.Запорожец, М.А.Углицкая);

- Сыныптан тыс жұмыстардағы адамгершілік тәрбиесі (Л.А. Оралова, Қ.Т.Әтемова, И.К.Тен, Н.И.Минибаева, Ж.Сәдірмекова);

- Мектептен тыс мекемелер мен әлеуметтік тәрбие мекемелері арасындағы өзара ықпалдасудың (П.Д.Георгиева, Г.И.Миячива,

С.А.Михайлович, Р.П.Виркус педагогикалық проблемалары олардың кейбір шетелдік тәжірибелері зерттелген бағыт;

- Өз бетінше білім жетілдіру мен әуесқойлық тәрбиесі (Л.Ф.Каразян, В.В.Политова, Л.Г.Садықова) [2].

Сыныптан тыс жұмыстардың негізгі міндеттері мыналар:

1. Білімді тереңдету: Оқушылардың пән бойынша білімдерін кеңейту және тереңдету.

2. Дағдыларды дамыту: Оқушылардың практикалық дағдыларын, шығармашылық қабілеттерін және сыни ойлауын дамыту.

3. Әлеуметтік дағдылар: Оқушылардың топта жұмыс істеу, қарым-қатынас жасау және әлеуметтік жауапкершілікті сезіну дағдыларын қалыптастыру.

4. Мотивацияны арттыру: Оқушылардың оқу процесіне деген қызығушылығын арттыру және оқу мотивациясын көтеру.

5. Танымдық қызығушылық: Оқушылардың жаңа тақырыптарға, ғылымға, өнерге және мәдениетке деген қызығушылығын ояту.

6. Денсаулықты сақтау: Спорттық және дене шынықтыру шаралары арқылы оқушылардың денсаулығын нығайту.

Сыныптан тыс жұмыстар оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал етеді.

Сыныптан тыс жұмыстардың түрлері:

1. Спорттық секциялар: Футбол, баскетбол, волейбол, жүзу және т.б.

2. Шығармашылық үйірмелер: Сурет, музыка, театр, би, қолөнер.

3. Ғылыми жобалар: Зерттеу жұмыстарын жүргізу, ғылыми конференцияларға қатысу.

4. Экскурсиялар: Музейлерге, тарихи орындарға, табиғатқа саяхат.

5. Әлеуметтік қызмет: Қайырымдылық акциялары, экологиялық жобалар.

Егер де сыныптан тыс тәрбие жұмысы оқу жұмысымен дұрыс ұштасатын болса, онда ол бүкіл тәрбие жұмысының жүйесін дұрыс ұйымдастыруға көмектеседі. Сыныптан тыс жұмыс оқу жоспарын толықтыра түседі.

Бұл бағытта жүргізілетін арнаулы зерттеу жұмыстары әртүрлі сыныптан тыс жұмыстар мектеп оқушыларының кәсіптік қызығуы мен түсініктерінің тууының негізгі көзі болып табылатындығын дәлелдеді [3].

Сабақтан тыс тәрбие жұмысының ерекшелігі төмендегі аталған міндеттерде көрсетілген:

1. Балада өзіне қатысты жағымды қатынасты қалыптастыру және ондағы өзін-өзі бағалаудың әділдігін қамтамасыз ету. Бұл баланың одан әрі дара дамуының негізі болады. Себебі, тәжірибе көрсеткендей

«қиын балада» өзі туралы жағымсыз көзқарас қалыптасқан. Тәрбие жұмысы барысында мұғалімдер оны не күшейтеді, болмаса өзіне деген жағымды әсерлі өзгертеді. Соған орай дұрыс ұйымдастырылған сабақтан тыс тәрбие жұмысы оқу процесіндегі шектеуді жоюға мүмкіндік береді және баланың өзі жөнінде жағымды көзқарастың қалыптасуына, өзінің күш-қайратына сенімінің орнауына жағдай туғызады.

2. Балада ынтымақтастық, ұжымдық өзара әрекет ету дағдысын қалыптастыру. Егерде балада өзіне қатысты жағымды көзқарасы бар жағдайда жолдастарымен тіл табысу, олардың пікірін тыңдау, өзара міндеттерін бөлісу, басқа адамдардың мүддесін ескеру, көмектесу біліктілігі қалыптасқан жағдайда, онда толығымен ұжымдық өзара жағынан әрекеттесу дағдысы қалыптасады.

3. Балада әртүрлі көркемөнер әрекеттерінің түрімен тікелей танысу арқылы ондағы қажеттілікті қалыптастыру. Оған қызығушылықты баланың дара ерекшеліктерін және қажетті біліктілік пен дағды дәрежесін ескеру негізінде қалыптастыру. Басқа сөзбен айтқанда, сабақтан тыс жұмыста бала өзіне пайдалы әрекетпен шұғылдануы тиіс және оны өздік тұрғыдан ұйымдастыра алуы қажет.

4. Баланың дүниетанымының компоненттері: адамгершілік, эмоциональдық, ерік-жігерін қалыптастыру. Сабақтан тыс жұмыстарында бала адамгершілік түсінік арқылы қоғамдық мораль және мінез-құлық нормаларын меңгереді. Эмоциялық сала шығармашылық әрекетте эстетикалық көзқарас арқылы қалыптасады.

5. Баланың таным қызығушылығын дамыту. Мұндай міндетте сабақтан тыс жұмыс сабақта және сабақтан, тыс әрекеттің сабақтастығын қамтамасыз етеді. Өйткені сабақтан тыс жұмыс сабақтағы тәрбиемен байланысты, мұндай көзқараста ол оқу процесінің нәтижесін арттыруға бағытталған. Баланың таным қызығушылығын дамыту бір жағдайда, ол оқыту процесіне жұмыс істесе, екінші жағдайда, балаға тәрбиелік ықпалын күшейтеді [4].

Сыныптан тыс жұмыстың бір түрі үйірме – бұл оқушылардың қызығушылықтарына, қабілеттеріне және таланттарына сәйкес келетін қосымша білім беру формасы. Үйірмелер оқушыларға шығармашылық, спорт, ғылыми, мәдени және басқа да салаларда өздерін дамытуға мүмкіндік береді.

Үйірмелердің негізгі міндеттері:

1. Қызығушылықты арттыру: Оқушылардың пәндерге деген қызығушылығын ояту.

2. Шығармашылықты дамыту: Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту.

3. Топтық жұмыс: Оқушылар арасында ынтымақтастықты, командалық жұмысты қалыптастыру.

4. Жаңа дағдыларды үйрету: Оқушыларға жаңа дағдылар мен білімдерді меңгеруге көмектесу.

5. Тәрбиелік мән: Оқушылардың адамгершілік, патриоттық, эстетикалық тәрбиесін қалыптастыру.

Бастауыш сыныптарда үйірме жұмыстарын жүргізуде бірнеше міндеттер қойылады:

- оқу-тәрбие үрдісінде алған білімдерін ары қарата дамытуға мүмкіндік жасау;

- оқушының қоғамдық белсенділігін дамыту;

- оқушылардың өзара қарым-қатынасын қалыптастыру.

Үйірме жұмыстарының алдына қоятын негізгі талабы:

- үйірме жұмыстарына қатысатын оқушының қабілетін ескеру;

- білім беру, оқыту мен тәрбие берудің өзара байланысы;

- оқушылардың еркіндігі.

Үйірмеге қатысатын оқушылардың практикалық білім, білік, дағдылары бірдей болуы мүмкін емес. Себебі, оның білім, қызығушылығы мен белсенділігі, қабылдауы және жұмысқа қабілеттері әртүрлі болғандықтан, алған дағдылары да тұрақты болмайды.

Бастауыш сынып оқушыларының ерекше қасиеттерінің бірі – үздіксіз дамуға бейімділігі мен жаңалыққа жаны құмарлығы. Осы кезеңдердегі қолайлы сәттерді тиімді пайдаланып қалу үшін сабақтан тыс, мектептен тыс жүргізілетін үйірмелер мен тәрбие жұмыстарының ерекше маңызы бар.

Әсіресе, сабақтың жалғасы болып табылатын пәндік, көркемөнер үйірмелері баланың өз бетінше ізденуі мен өз бетінше дамуына, қосымша практикалық іскерлік дағдылардың меңгерулеріне жол ашады. үйірме жұмыстарында балалардың мынадай қабілеттері дамиды:

- техникалық, ән-күйлік жұмыс жасауға, оларды тетіктерінің аталуы мен жұмысқа қосу ерекшелігімен танысады, өзі пайдалана алады;

- мұғалімнің түсіндірген нұсқауын тыңдап, басшылыққа алып, зейін тоқтататып, оның дұрыс орындалуына өзідігінен шешім қабылдайды;

- өзі жасаған жұмыс нәтижесін айтып, қорытынды жасап үйренеді, тіл байлығы мен ойлау қабілеттері дамиды;

Бастауыш сынып оқушылары үйірмелерге жүйелі түрде қатыса отырып, білімімен танымдық қасиеттерін толықтырумен қатар, төмендегідей қосымша дағдыларды меңгереді;

- өз жұмыс орынын ұйымдасыта білу;

- күнделікті ағымдағы жұмыстарын өз бетінше жоспарлау;

Мектептен тыс жұмыстар негізнен мектептен тыс мекемелерде жүргізіледі. Мектептен тыс мекемелер екіге бөлінеді: жалпы және арнаулы мектептен тыс мекемелер. Жалпы мектептен тыс мекемелер баллармен жұмысты ғылым мен мәдениеттің әр түрлі саласы бойынша жүргізеді. Оларға мәдениет сарайлары, балалар саябақтары жатады. Арнаулы мектептен тыс мекемелер, мәселен, техникалық өнердің бірақ саласында жұмыс жүргізеді. Оларға балалар кітапханалары мен оқу залдары, балалар театрлары мен кинотеатрлар жатады.

Қорыта келгенде, сыныптан тыс жұмыстардың ерекшелігі өз бетімен айналысудың басым болуынан көрінеді. Үйірмелерде, көркемөнерпаздар ұжымдарында балалардың өз беттерімен жұмыс істеулеріне кең мүмкіндіктер беріледі.

Әдебиет

1. Қоянбаев Р.М. Қысқаша педагогикалық сөздік. –Алматы, 2003. -172 б.
2. Қазақ педагогикалық энциклопедия сөздігі. –Алматы, 1995. - 185 б.
3. Әбенбаев С.Ш. Сынып жетекшісі. –Алматы, 2004. -204 б.
4. Сейташев К.Б. Тәрбие теориясы. –Алматы: Мектеп, 1986.

ӘОЖ 159.922.4

Тұлғааралық қарым-қатынаста этнопсихологиялық стереотиптердің рөлі

Серікбаева Валентина Ержановна
п.ғ.к., аға оқытушы
Қонысбай Гүлзия Әділбекқызы
Қызылорда «Болашақ» Университеті
«Педагогика және психология»
мамандығының II-курс студенті
Қызылорда қаласы

Резюме

Изменение социальной структуры общества способствует изменению форм межэтнических отношений. В процессе межличностного общения проявляются индивидуально-психологические особенности представителей той или иной этнической общности, происходит обмен информацией, актуализируется национальное сознание, меняются интересы, возникают взаимные симпатии и антипатии.

Abstract

Changing the social structure of society contributes to changing the forms of interethnic relations. In the process of interpersonal communication, the individual psychological characteristics of

representatives of a particular ethnic community manifest themselves, information is exchanged, national consciousness is actualized, interests change, mutual likes and dislikes arise.

Қоғамның әлеуметтік құрылымының өзгеруі этносаралық қарым-қатынас нысандарының өзгеруіне ықпал етеді. Тұлғааралық қарым-қатынас процесінде белгілі бір этникалық қауымдастық өкілдерінің жеке психологиялық ерекшеліктері көрінеді, ақпарат алмасу жүреді, ұлттық сана өзекті болады, мүдделер өзгереді, өзара жанашырлық пен антипатия пайда болады. Зерттеушілердің көпшілігі бір ұлтқа немесе бір этникалық қауымдастыққа жататын адамдар, жалпыадамзаттық қасиеттермен қатар, тек белгілі бір ұлттың немесе этникалық қауымдастықтың барлық өкілдеріне тән және екіншісінің өкілдеріне тән емес ерекшеліктерге ие екендігіне негізделген. Қауымдастық психологиясындағы айырмашылықтардың болу фактісі кеңінен танылды: айырмашылықтар айқын көрінуі мүмкін немесе тек контурлары болуы мүмкін, бірақ олар бар. Әрбір қауымдастықтың оқшаулануы, дегенмен, олардың арасындағы байланыстардың болуын ұсынады, нәтижесінде этникалық топтар бір-біріне қатысты белгілі бір ақпарат алады. Байланыстар кезінде алынған тәжірибеге сүйене отырып, этникалық стереотиптер қалыптасады, бұл олардың этникалық тобы тұрғысынан өзіндік және басқа топтың белгілері туралы хабардар болуды білдіреді [1].

Этникалық стереотиптер-бұл әлеуметтік стереотиптің бір түрі, әр түрлі этникалық қауымдастықтардың өкілдеріне тән моральдық, ақыл-ой, физикалық қасиеттер туралы салыстырмалы түрде тұрақты идеялар, олар негізінен күнделікті сана деңгейінде қалыптасып, келесі ұрпаққа жиі біржақты пікірлер түрінде беріледі: "айлакер", "арамза" және т.б. этникалық стереотиптердің мазмұнында, әдетте, басым бағалау пікірлері, осы қасиеттер туралы пікірлер жазылған. Сонымен қатар, этникалық стереотиптердің мазмұнында осы ұлттың адамдарына қатысты іс-әрекетке арналған нұсқаулар болуы мүмкін.

Этникалық стереотиптер әдетте автостереотиптер мен гетеростереотиптерге бөлінеді.

Автостереотиптер-бұл этникалық қауымдастықтың өкілдері өздеріне қатысты пікірлер, бағалаулар. Әдетте, автостереотиптерде оң бағалау жиынтығы болады, сирек жағдайларда жекелеген ұлттық азшылықтарда теріс автостереотип болуы мүмкін. Әдетте, автостереотип оң және кейбір теріс элементтердің тепе-теңдігімен сипатталады. Мысалы, егер бұл халық аз болса, онда оның ежелгі, музыкалық және т. б. айтуға болады.

Гетеростереотиптер, басқа халықтар туралы құнды пікірлер жиынтығы ретінде, осы халықтардың өзара әрекеттесуінің тарихи тәжірибесіне байланысты оң да, теріс те болуы мүмкін. Этникалық стереотиптердің мазмұнында салыстырмалы түрде тұрақты ядро -

белгілі бір халық өкілдерінің сыртқы келбеті, оның тарихи өткені, өмір ерекшеліктері мен еңбек дағдылары туралы идеялар жиынтығы және белгілі бір халықтың коммуникативті және моральдық қасиеттеріне қатысты бірқатар өзгермелі пікірлер бөлінуі керек. Бұл қасиеттерді бағалаудың өзгермелілігі ұлтаралық және мемлекетаралық қатынастардағы өзгеретін жағдаймен тығыз байланысты.

Этникалық стереотип этникалық топ өкілдеріне эмоционалды-бағалау қатынасын да, ол туралы білімді де көрсетеді. Этникалық стереотиптің мазмұны этникалық топ туралы, оның өкілдерінің сыртқы келбетінің ерекшеліктері, олардың мінез-құлқы, мінез-құлқы, күшті және әлсіз жақтары, олармен және басқалармен өзара әрекеттесудің мүмкіндіктері мен ерекшеліктерін ескереді [2].

Этникалық стереотиптер бала кезінен бала үшін беделді адамдардан (ата-аналар, мұғалімдер) жиі қабылданады, содан кейін бұқаралық ақпарат құралдарынан, саяси қайраткерлердің сөйлеген сөздерінен және т.б. алынады. Осылайша, ұлттық стереотиптер этникалық алауыздықтың негізін құрайды және оны ұлтшылдықты теориялық тұрғыдан нығайту үшін қолдануға болады. Осылайша, көптеген этносаралық қақтығыстардың мәні адамдардың Үстірт идеяларын шебер басқаруда жатыр. Осыған байланысты, этникалық стереотиптер көбінесе саналы түрде құрылады және этникалық алауыздық пен алауыздықты, ұлтаралық алауыздық пен дұшпандықты қалыптастырудың психологиялық факторына айналатынын атап өткен жөн.

Этнос әлеуметтік-психологиялық категория ретінде

Ұлттық мәселелер - біздің қарқынды даму ғасырымызда және әлеуметтік толқуларымызда өте өзекті-барлық дәуір мен халықтардың ойшылдарының назарын ұзақ уақыт бойы аударды. Бұл тақырыптың әр адам үшін ерекше маңыздылығы, мүмкін, белгілі бір ұлтқа тиесілі болу барлық адамдарға тән әмбебап сипаттама болып табылады. Жалпы, топқа жататын, "біз" бөлігі ретінде өзін-өзі сезіну адамның басым, негізгі ұмтылысы болып табылады және психологияда бұрыннан бері жалпы психологиялық заң ретінде қарастырылып келеді. Белгілі бір аумақта қоныстанған адамдар тобы өздерінің этникалық ерекшеліктерін, мейлі ол ерекше сөйлеу немесе өмірдің ерекше мәдениеті болсын, "бөтен" елді мекендер неғұрлым қарқынды болса, соғұрлым жақын болды: "мұндай айырмашылық табиғи себептердің жемісі бола алмады. Ол әрқашан өзін басқалардан оқшаулау және ажырату үшін жасанды құрал ретінде қызмет етті" (Поршнев, 1966).

Ұлттар мәселесіне және ұлттық бірегейлікке деген көзқарастардың әртүрлілігі байқалады, бұл мәселеге үлкен қызығушылық пен оның мәңгілік өзектілігін растайды. Көптеген зерттеулердің ортақ ерекшелігі-этникалық топқа ерекше тарихи және

әлеуметтік-психологиялық шындық ретінде қарау, ол сөзсіз өзіндік ерекшелігімен және өзіндік даму логикасымен сипатталады. Көптеген ойшылдардың пікірінше, әрбір этнос үшін ұлттық рух, ұлттық сипат, мінез-құлықтың жалпы стереотипі тән, олардың болуы өзгермейтін факт ретінде қарастырылады және тарих, әдебиет, этнография деректерін тарту арқылы сипатталады [3].

Мұндағы негізгі ұғым және негізгі құрылым-бұл этникалық сәйкестілік, ол жеке тұлғаның белгілі бір этникалық топқа жататындығы туралы идеясы. Шынында да, этностың өзіндік ерекшелігін зерттеу абстрактілі қоғамдағы абстрактілі адам емес, этникалық тұрғыдан белгілі бір мәдени ортадағы нақты адам. Сондықтан этникалық сәйкестілік этнопсихологиялық зерттеулер үшін қол жетімді орталық категориялардың біріне айналады.

Этникалық стереотиптер мәселесін әр уақытта Липпман, Тэшфел, Таджури, Катц және Брейли сияқты ғалымдар дамыды.

Этникалық стереотиптер көбінесе кез-келген адамға әділетсіз, біржақты көзқарасты қалыптастыруға бастама береді. Мұның нәтижесі зорлық-зомбылық, дискриминация, басқа этникалық топ өкілдерінің құқықтарын бұзу болуы мүмкін, сондықтан қазіргі қоғамда қалыптасқан стереотиптер туралы түсінік қажет.

Қазіргі кезеңдегі ұлтаралық қатынастардың сипаты, жаппай көші-қон, ыдырау процестерінің ұлғаюы, сонымен бірге адамзаттың мемлекеттік шекараларды біріктіруге және жоюға деген ұмтылысы әлеуметтік психологияның тақырыптары мен әдістерін таңдауға өз талаптарын қояды.

Бүгінгі таңда ең даулы мәселелер-этникалық стереотиптің ақиқаты және ондағы стереотиптелген этникалық топтың нақты ерекшеліктерін бейнелеу, сонымен қатар стереотипте көрсетілген білімнің ерекше тұрақтылығы мен беріктігін түсіндіру [4].

Позитивті этникалық сәйкестікті қалыптастыру процесінде этникалық стереотиптердің рөлін зерттеу, стереотиптік идеялардың мигранттардың жаңа мәдени ортаға бейімделуінің сәттілігіне әсерін зерттеу, этникалық көзқарастардың этносаралық қатынастарға теріс әсерін жеңудің жолдары мен тәсілдерін талдау және ақыл-ой идеалды объектісі ретінде ішкі этникалық дискриминация мен ұлттық дұшпандықтың алдын-алу.

Этникалық психологтың алдында тұрған проблемалар шеңбері және оларды шешу әдістерін таңдау шынымен де мүмкін емес. Бірақ басты қағида, басқа халықтарды неғұрлым барабар қабылдау және олармен толеранттылық пен өзара сыйластық рухында қарым-қатынас жасау жолдарын іздеу мақсатында этникалық топтардың ерекшеліктерін және этносаралық өзара әрекеттесудің әлеуметтік-психологиялық тетіктерін терең және бейтарап зерттеу болуы керек.

Әдебиет

1. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. -М.:Аспект Пресс, 2004. - 368 с.
2. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию. СПб, 2006. - 154 с.
3. Старовойтова Г.В. Этнические особенности поведения и внешности в восприятии горожан. Этнические стереотипы поведения. Ленинград 2005.
4. Агеев В.С. Психологическое исследование социальных стереотипов // Вопросы психологии, 2005. - № 1. - 95 -101.

УДК 378.1

Роль руководителей образовательных учреждений в поддержке стрессоустойчивости педагогов

Бахытжан А.Б.
Казахский национальный университет
имени аль-Фараби
(город Алматы)

Түйіндеме

Мақала білім беру ұйымдары басшыларының педагогтердің стресске төзімділігін қолдау ролін зерттеуге арналған. Педагогтердің психоэмоционалды жай-күйін қолдауға бағытталған негізгі әдістер, оның ішінде менторлық бағдарламалар, психологиялық көмек көрсету және стресске төзімділік тренингтерін ұйымдастыру қарастырылады. Сондай-ақ, педагогтердің эмоционалды жағдайына кешенді тәсілдің маңызы ерекше атап өтілген, себебі бұл олардың кәсіби қызметіне, жұмыс сапасына және білім беру процесінің тиімділігіне тікелей әсер етеді.

Abstract

This article explores the role of educational leaders in supporting teachers' stress resilience. It examines key methods for creating a supportive educational environment, including the organization of mentorship programs, providing psychological support, and conducting stress resilience training. The importance of a comprehensive approach to teachers' emotional well-being is also highlighted, as it directly impacts their professional performance, work quality, and the overall effectiveness of the educational process.

В современных условиях образовательного процесса, характеризующегося частыми и стремительными изменениями, а также возрастающей нагрузкой на педагогов, способность справляться со стрессом приобретает ключевое значение для успешного выполнения профессиональных обязанностей. Проблема стресса в сфере образования затрагивает не только учащихся, но и

преподавателей, чье эмоциональное состояние оказывает непосредственное влияние на качество учебного процесса. Уровень стрессоустойчивости педагогов во многом определяется особенностями организационной культуры учебного заведения и управленческими решениями его руководства [1, с. 230]. В этом контексте значимость управленческой поддержки в формировании стрессоустойчивости педагогов трудно переоценить.

Прежде всего, следует подчеркнуть, что руководитель образовательного учреждения играет решающую роль в формировании благоприятной рабочей среды. Это предполагает как управленческие, так и психологические меры, направленные на снижение уровня стресса среди педагогов. По мнению С.В. Визитовой, «психологическая поддержка со стороны администрации способствует более эффективному преодолению стрессовых ситуаций педагогами и повышает их профессиональную мотивацию» [1, с. 154]. В связи с этим руководителям необходимо обеспечивать прозрачность рабочих процессов, формировать атмосферу доверия и содействия, чтобы учителя ощущали поддержку и понимание со стороны администрации.

Одним из важнейших направлений деятельности руководства образовательных организаций является выявление и минимизация стрессогенных факторов, оказывающих влияние на педагогический состав. В представленной таблице отражены основные причины возникновения стресса у учителей, а также меры, которые могут быть предприняты руководством для их устранения.

Роль руководителей образовательных учреждений в снижении стрессовых факторов педагогов:

Стрессовый фактор	Как проявляется у педагогов	Роль руководителя в снижении фактора
Высокая нагрузка	Перегорание, усталость, снижение мотивации	Оптимизация расписания, равномерное распределение нагрузки
Бюрократическая загруженность	Чрезмерное количество отчетов, нехватка времени на преподавание	Автоматизация отчетности, сокращение бумажной работы
Конфликты с родителями и учениками	Эмоциональное напряжение, тревожность	Посредничество, поддержка в решении сложных ситуаций
Недостаток ресурсов и материалов	Чувство беспомощности, снижение качества работы	Поиск финансирования, обеспечение школы необходимыми ресурсами

Недостаток профессионального развития	Чувство застоя, отсутствие новых знаний	Организация курсов, тренингов, профессиональных встреч, Программы наставничества и обмена опытом
---------------------------------------	---	--

Как видно из таблицы, основными факторами стресса среди педагогов являются перегруженность, конфликтные ситуации и нехватка необходимых ресурсов. Руководители образовательных учреждений могут существенно снизить их влияние, внедряя стратегии оптимизации рабочих процессов, укрепляя поддержку педагогического коллектива и создавая комфортные условия для профессиональной деятельности.

Таким образом, эффективное управление стрессом среди педагогов требует комплексного подхода, сочетающего административные меры и развитие культуры внутришкольной поддержки. Современные руководители образовательных учреждений должны не только выполнять административные функции, но и обладать психологической компетентностью, позволяющей своевременно выявлять признаки стресса у сотрудников. К таким признакам можно отнести усталость, раздражительность, эмоциональное напряжение и физическое истощение. Важно, чтобы руководство не только фиксировало наличие подобных проявлений, но и предоставляло педагогам доступ к профессиональной психологической помощи — будь то индивидуальные консультации, участие в тренингах по управлению стрессом или иные формы поддержки.

Забота о психоэмоциональном благополучии педагогов становится ключевым элементом организационной культуры образовательного учреждения. Руководители, проявляющие заинтересованность в благополучии своих сотрудников, способствуют созданию более продуктивной и гармоничной рабочей атмосферы [2, с. 130]

Одним из действенных способов укрепления стрессоустойчивости педагогов является организация обучающих программ и тренингов. Администрация может инициировать проведение семинаров, вебинаров и специализированных курсов, направленных на развитие эмоционального интеллекта, освоение методов релаксации и профилактики профессионального выгорания. Такие программы помогают педагогам вырабатывать эффективные стратегии преодоления сложных ситуаций и предотвращать эмоциональное истощение.

Кроме того, обучение методам стрессоустойчивости может быть интегрировано в систему повышения квалификации. Регулярное участие в подобных курсах способствует развитию навыков саморегуляции и позволяет педагогам справляться с

профессиональными вызовами, не подвергая риску свое психоэмоциональное состояние.

Подводя итог, можно утверждать, что поддержка стрессоустойчивости педагогов является не только их личной ответственностью, но и прямой обязанностью руководителей образовательных учреждений. Формирование поддерживающей рабочей среды, внимательное отношение к эмоциональному состоянию педагогов и организация программ по развитию стрессоустойчивости становятся важными элементами эффективной образовательной практики. Руководители, уделяющие внимание психоэмоциональному благополучию своих сотрудников, способствуют повышению качества образовательного процесса и достижению высоких результатов в обучении.

Литературы

1. Волкова Н.В. Организационная культура образовательных учреждений как предиктор организационного стресса у педагогов // Вестник психологии и педагогики. – 2020. – № 3. – С. 230–245.

2. Визитова С.В. Психологическая поддержка педагогов в условиях профессионального стресса // Психологическая наука и образование. – 2019. – Т. 24, № 2. – С. 154–168.

УДК 37.091.33

Робототехника как проводник steam-обучения

Кулжатаева К.М.,
ЮКУ имени У. Жанибека
(город Шымкент)

Түйіндеме

Мақалада оқытушыларға сапалы әдістемелік қолдаудың жетіспеушілігін шешу үшін мектеп жасына дейінгі балаларды робототехникаға үйрету үшін ақпараттық-білім беру ортасын құруы туралы айтылады.

Abstract

In order to solve the lack of quality methodological support for teachers, the article talks about the creation of an information-educational environment for teaching robotics to preschool children.

Сегодняшний подход к образованию и требования к знаниям учащихся изменились. В школах появились учебные программы, ориентированные на практическое применение знаний, которые стимулируют у детей интерес к исследованиям и новым открытиям. Учителя все чаще используют методы STEAM-образования (Наука, Технологии, Инженерия, Искусство, Математика), где основной

акцент делается на взаимосвязи и интеграции этих пяти областей для решения реальных жизненных задач. Главная цель образования в цифровой эпохе – формирование специалиста с актуальными компетенциями (жесткие и гибкие навыки), включающими жизнеспособность, рефлексию, социальный интеллект, саморазвитие и самообразование, коммуникабельность, креативность и другие [4].

С начала 2022 года в казахстанских школах началось введение обучения цифровой грамотности для первоклассников. Программа включает три ключевых компонента: безопасное использование электронных устройств и интернет-ресурсов, основы алгоритмов и программирования, а также робототехника.

Дошкольное образование в Республике Казахстан является ключевой составляющей системы общего образования, поскольку в его рамках выявляются особенности развития детей, обеспечиваются условия для их прогресса и осуществляется обширная программа подготовки к школе. В современном мире под готовностью к школе понимается сочетание двух основных аспектов: готовности к обучению и готовности к самой школе. Основная цель дошкольного образования заключается в подготовке детей к успешному обучению в школе, развитию здоровой, активной личности, раскрытии их потенциала, стимулировании интереса к учебе и формировании у них навыков систематического обучения.

Влияние на формирование личности детей дошкольного возраста оказывается не только основным образованием, но и дополнительными занятиями. Различные кружки и студии уже давно стали неотъемлемой частью дошкольной образовательной среды. Год от года число таких мероприятий увеличивается, однако, несмотря на разнообразие, они часто схожи между собой по поставленным целям и методам работы. Грамотная организация кружковой деятельности в детском саду позволяет детям приобрести полезные навыки и развить творческий потенциал.

В дошкольном возрасте закладываются основы для успешного обучения в школе. Развитие навыков работы с электронными устройствами и основ программирования становится важным компонентом гармоничного развития ребенка [1]. Поэтому занятия робототехникой уже на этапе дошкольного обучения придадут детям значительное преимущество, как в учебе, так и в будущей жизни.

В раннем возрасте, включая дошкольный период, игровая деятельность становится основным элементом развития у детей. Именно в дошкольном возрасте игры достигают наивысшей степени разнообразия и развития. Поэтому важным становится осознанное использование игр педагогом для достижения образовательных и воспитательных целей, соответствующих возрасту детей.

В связи с этим, изменения в системе образования требуют пересмотра всей структуры, с особым уклоном на дошкольное

образование и воспитание, так как именно в этот период формируются ключевые аспекты личности ребенка. В конструировании в детских садах всегда было определенное значение, но с новыми стандартами требуется новый подход, учитывающий не только развитие конструктивного мышления и мелкой моторики, но и другие аспекты.

В детском саду внедрение робототехники решает несколько задач:

Познавательная: способствует развитию интереса к робототехнике и основам информатики, физики, математики и технологии.

Образовательная: помогает формировать умения и навыки в конструировании, программировании и работе с электроникой, а также приобретение первичного опыта в решении инженерных задач.

Развивающая: стимулирует творческую активность, самостоятельность в принятии решений в различных ситуациях, а также развивает внимание, оперативную память, воображение и различные виды мышления (логическое, комбинаторное, творческое).

Воспитывающая: способствует воспитанию ответственности, высокой культуры, дисциплинированности и коммуникативных навыков.

Основным комплектом для занятий робототехникой является LEGO Education WeDo 2.0 45300. В дополнение к этому комплекту тренер использует еще один набор для конструирования и программирования - LEGO BOOST 17101. Однако, основным недостатком LEGO Education WeDo 2.0 45300 заключается в отсутствии оригинального пластикового бокса и лотка для деталей. Поэтому владельцу кружка или тренеру по робототехнике придется заранее позаботиться о хранении деталей конструктора.

Кроме того, в планах включить в образовательный процесс наборы последнего поколения робототехники LEGO Education SPIKE. Эти наборы придают динамизм практическому изучению естественно-научных и технических дисциплин учениками, представляя собой увлекательное образовательное решение, встроенное в Систему обучения LEGO. Они способствуют развитию у детей устной речи, математических и социально-эмоциональных навыков, а также вдохновляют их на осмысленное изучение естественно-научных и технических дисциплин [3]. В этот раз в комплект входят четыре минифигурки знакомых персонажей, что еще более активизирует учеников в процессе решения задач и развития социально-эмоциональных навыков.

Основные цели обучения робототехнике на специальных наборах LEGO Education связаны с развитием hard- и soft- skills:

- Проведение исследований, моделирование и создание решений;

- Вовлечение учеников в изучение естественно-научных предметов через практически ориентированный подход;
- Развитие основных навыков программирования и алгоритмического мышления;
- Повышение уровня коммуникативных и презентационных навыков, а также способности аргументированно выразить свою точку зрения;
- Развитие критического мышления и умения находить решения для поставленных задач;
- Применение научного подхода при изучении физических явлений и законов.

После того, как ученик собирает робота, проверяет правильность его сборки и создает управляющую программу с использованием специальных блоков, он подключает робота к гаджету. Затем, вместе с тренером, они проверяют алгоритм, запускают его и видят результат своей работы: робот оживает благодаря электронике (смартхабу, мотору, датчикам). Ученик с радостью представляет своего робота тренеру, называет его, описывает его функции и упоминает о трудностях, с которыми столкнулся в процессе конструирования и программирования. Кроме того, он делится своими успехами с другими детьми. На этом этапе важно, чтобы ученик продемонстрировал свою законченную работу. На следующем уроке он переходит к более сложным инструкциям на другую тему.

Существует множество различных тем, таких как «Первые механизмы», «Спецтехника», «Космос», «Бионика», «Авиатехника», «Транспорт», «Техника и механизмы», «Умный дом», «Акватехника» и другие, всего около 16 различных тематик [2]. Если ученик допустил ошибки в процессе сборки или написания управляющей программы, он может пересмотреть инструкцию и повторить сборку данной модели, чтобы исправить ошибки и закрепить полученные знания.

После завершения сборки робота у детей есть возможность заняться свободным творчеством. Это второй важный аспект занятия, который включает в себя элементы игры. До завершения занятия дети могут играть с различными конструкторами, имеющимися в классе. Среди них LEGO Duplo, LEGO Technic, LEGO Creator, LEGO Friends, LEGO Bionicle, Meccano, Zoob, Quercetti, Magformers и другие.

Учитывая вышесказанное, можно сделать вывод, что робототехника в детском саду представляет собой не просто уроки по сборке конструкций, а значительный инновационный образовательный инструмент. Кроме того, робототехника доказала свою эффективность в процессе воспитания, успешно помогая детям различных возрастов адаптироваться в социальной среде. Будучи

введением к школьному обучению, она способствует более плавному и продуктивному переходу от игровых занятий к учебе. Такие уроки представляют собой отличную возможность тренировать навыки, и на этом этапе уже можно выявить потенциальных будущих инженеров и конструкторов, которые станут необходимы в нашей стране. Нам важно поддерживать и направлять талантливых детей и подростков, помогая им раскрыть свой потенциал и талант, чтобы он не пропал напрасно. Воспитание грамотных граждан и активных участников общества начинается с самого раннего возраста.

Литература

1.Абушкин, Дмитрий Борисович. Педагогический STEM-парк МГПУ / Д.Б. Абушкин // Информатика и образование. ИНФО. - 2017. - № 10. - с. 8-10.

2.Алексеевский, П.И. Робототехническая реализация модельной практикоориентированной задачи об оптимальной беспилотной транспортировке грузов / П.И. Алексеевский, О.В. Аксенова, В.Ю. Бодряков // Информатика и образование. ИНФО. - 2018. - № 8. - с. 51-60.

3.Бельков, Д.М. Задания областного открытого сказочного турнира по робототехнике / Д.М. Бельков, М.Е. Козловских, И.Н. Слинкина // Информатика в школе. - 2019. - № 3. - с. 32-39.

4.Бельков, Д.М. Задания турнира по робототехнике "Автошкола" / Д.М. Бельков, М.Е. Козловских, И.Н. Слинкина // Информатика в школе. - 2019. - № 8. - с. 25-35.

5.Бешенков, Сергей Александрович. Использование визуального программирования и виртуальной среды при изучении элементов робототехники на уроках технологии и информатики / С.А. Бешенков, М.И. Шутикова, В.Б. Лабутин // Информатика и образование. ИНФО. - 2018. - № 5. - с. 20-22.

УДК 811.111(075.8)

Modern methods of teaching English

Doszhanova G.N.,
ALT University named after M.Tynyshpaev
(Almaty)

Түйіндеме

Құзыреттілік– бағдарлы көзқарас шеңберінде инженерлік мамандық студенттерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы «Шетел тілі» пәнінің әлеуетінің әдістемесі туралы мақала. Оқытудың рөлі тілдік емес жоғары оқу орындарында шет тілін оқытуда көрінеді. Қазіргі уақытта шетел тілін оқытудың көптеген әдістері бар. Бұл

мақалада техникалық университеттерде TFL-де қолданылатын кейбір қазіргі әдістер мен мысалдарға шолу жасалады.

Резюме

Статья по методике потенциала дисциплины «Иностранный язык» в формировании профессиональной компетентности студентов инженерных специальностей в рамках компетентно-ориентированного подхода. Роль обучения отображается иностранный язык в неязыковой высшей школе. В настоящее время существует большое разнообразие методов обучения иностранным языкам.

В этой статье представлен обзор некоторых современных методов и примеров, используемых в TFL в технических университетах.

The choice of the teaching practices described was determined by their accordance with the following pedagogic concepts:

- communicative approach;
- problem-solving approach;
- vocational orientation in TFL;
- Learner-centered approach.

One of the most well-known, though still receiving little use is the case study method, which appeared as a distinctive approach as far as in the beginning of the 20th century. Case study is an intensive analysis of an individual unit (as an event, a person or type of behavior, institutional group or culture) stressing developmental factors in relation to environment. This is a method of research by which accumulated case histories are analyzed as primary authorities instead of textbooks. Normally in FLT the text of a case study is up to 2 pages long and includes such sections as: background or introductory information, description of an event or problem definition, and a presentation of issues for group discussion [1, p.77].

Materials and methods

Case studies for FL study should be based on realistic professional or everyday problems and situations, and designed to motivate and actively engage students. Typically students are involved in discussions on particular problems and work out solutions or recommendations through their active group work. Case studies are also excellent topics for dialogues. It is common that each case study ends with a realistic writing task reflecting the real world of professional correspondence. To be successful in using case studies a teacher should take into consideration the level of students' language knowledge. The best choice would be using it with the student groups of intermediate or advanced level, who may have certain problems in grammar, pronunciation or vocabulary use, but for the most part are at ease with speaking the FL. Classroom applications of the case study method include: – free discussions; – directed discussions; – group research work; –written tasks, and other types of activities.

Language Portfolio is a set of documents that contains information about student's language learning experiences, the level of different language skills – writing, reading, speaking, listening, and translation, and samples of those skills. It promotes language learning and the development of cultural competence. Most often it consists of three parts: *a language passport*, *a language biography* and *a dossier*. Its *language passport* allows language learners to summarize their language learning experiences and to describe them in a meaningful way using the terminology of an international rating scale. The *language biography* focuses on the five C's of language learning: Communication, Culture, Connections, Comparisons, and Communities. It provides learners with an opportunity to assess for themselves [2, p.56].

In recent years, the market of educational technologies becomes full of offers of the most diverse methods of learning English, the question "What is the method you teach?" becomes more and more important, which indicates an increase of consumption culture of knowledge products. Puzzled applicant, pupil or businessman (but also a student) are increasingly solidified before the bookshelves from the linguistic literature and media aids and thoughtfully looks a long list of advertisements. One of the selection criteria - price, but the main ... "English for two weeks", "communicative method of teaching English", "Effective rapid method", "English at the subconscious level," in the end. So many new and unknown! This gives rise to doubts about the results. Can you trust the latest technology? Or give preference to well-established "brand" - such as the "bonk", "Eckersley" or the "Headway", gradually passing into the category of methodological classics? [1, c. 55].

Today, the best known techniques are: basic technique, the classical approach to the study of language, cultural approach, communicative approach, intensive technique, emotional and meaningful method of test preparation. In my view, you can use all of the above techniques together, rather mixing. Since the market of educational technologies is full of offers of the most diverse methods of learning English, every teacher, especially young professionals should: develop your own technique to perfect, and of course try to succeed. To reach any heights producing its own method of teaching a foreign language should be studied for a long time known and most efficient method.

On the fundamental method seriously rely language schools. Interpreter is never sure about their knowledge of a foreign language, he understands the unpredictability of emerging speech situations. Catching up on the classical method, the students not only operate a wide variety of lexical layer, but also learn to see the world through the eyes of "native speaker" [2, c. 33].

To the list of least efficient can turn a classical approach to the study of a foreign language. At the heart of the classical approach is the understanding of language as a real and proper means of communication,

which means that all components of language - spoken and written language, listening, etc. – student need to develop systematically and harmoniously. Classical technique makes the language end in itself , but this is not a drawback. This integrated approach is designed, first and foremost, to ensure that students develop the ability to understand and create it. The method involves training with Russian teachers, but such way of teaching (though not quite "trendy") can not be less effective: the teacher who is not a native speaker, has the ability to analyze and compare two language systems, to compare designs, better communicate information, explain the grammar rules prevent errors.

One of the most serious and comprehensive methods of learning a foreign language - lingvo cultural, involving an appeal to such a component, as a social and cultural environment. Proponents firmly believe that language loses life when teachers and students aim to acquire a "lifeless" lexical and grammatical forms. Someone said that "a person - it is a product of culture." Language - as well. And it convincingly confirm our language mistakes [3, c. 68].

The first line in the popularity rating methods actively keeps the communicative approach, which, as its name implies, is aimed at the practice of communication. This technique is excellently "works" in the U.S. and Europe.

The growing interest in many parts of the world in Modern Methods of Teaching English brings with it the question of how it should be done – how curriculum, subject, matter, and methodology should differ from the familiar norms developed in the past. A lot has been written on traditional teaching English, and until recently, the demand for the information on Modern Methods of Teaching English has been limited. Nowadays many books and articles are written to attract attention to this point. In planning curricular and methods it has been suggested that an understanding of Students and their needs, interest, abilities, likes, dislikes, and developmental status should take precedence over other considerations [5, c. 77].

By using modern pedagogical and technological methods, and by the way introducing leading styles of teaching, teach growing generations, the system of speaking easily in these languages can be developed fully. As well as opportunities in foreign partnership helps to develop it. Known to us, using innovations and new pedagogical technologies are resulting well. Sometimes using same styles in teaching language may let go down interests of student to language.

Some students learn grammar well, but in speech they meet difficulties to pronounce words. On this way we meet some questions. May be it is right, but in the course all aspects of teaching by new style are carrying out parallel. The theory is given, strengthens with different exercises, games, discussions in one class. We've spoken about groups which are got good results in following methods:

- the level of knowledge of students and assimilating possibilities are learned and then tasks are given by this way.

- attracting students' attentions is put into practice fully and none student is never stayed out of attention.

- students speak mainly in foreign language during the lesson, translation of unclear words aren't told instantly, but they try to realize them with mimics.

- students are divided into small groups and they use these methods: "work out discussions", "speak own opinion", "realize together".

- make opportunities to students to think and speak minds freely, and their mistakes aren't corrected instantly, but after student speaking they are discussed together.

- different grammar, phonetic and other types of games are organized. In this way roles are shared with students due to their knowledge.

- retell the text, variety pictures and watching short films and discussing them together, listening to news about theme and trying to realize them.

It is generally recognized today that individual learners have different learning styles, strategies and preferences. It is also generally accepted that to be effective lessons need a change of pace and focus to maintain the concentration of the learners. For both these reasons it is important that we teachers have as wide and flexible repertoire.

To conclude the key strategies for teaching English classes are probably developing a positive and collaborative working atmosphere and providing a variety of work suitable for different levels. We have to say, that practically it is impossible to use one method or approach solely when aiming to teach a second language successfully. Lessons should be designed with effective methods of teaching. In this way we'll get our goals in teaching successfully.

Literature:

1. Горбанева В. В. Методика формирования межкультурной коммуникативной компетенции учащихся филологического профиля посредством перевода англоязычных поэтических произведений : канд. пед. наук : 13.00.02. СПб. : Российский государственный педагогический университет им. А.И. Герцена, 2018. 361 с.

2. Елизарова Г. В. Культура и обучение иностранным языкам. СПб. : Издательство РГПУ им. А. И. Герцена, 2004. 291 с.

3. Richard J.C, Rogers T.S. Approaches and Methods in language Teaching/Cambridge university press,- 2010.

4. Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования. Направление подготовки дипломированного специалиста 660300 «Агроинженерия». Квалификация «Инженер». — М., 2000.

5.Зимняя, И.А. Лингвопсихология речевой деятельности / И.А. Зимняя. — М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. — 432 с.

ӘОЖ. 811.111(075.8)

Заманауи білім беру жағдайындағы инклюзивті білім беру

Досжанова Г.Н.,
М.Тынышбаев атындағы АЛТ Университеті
(Алматы қаласы)

Резюме

Инклюзивное образование как способ развития и обучения детей с ограниченными возможностями здоровья. Для этого существуют специальные современные технологии, которые помогают в осуществлении этого обучения и достижению результатов. Тем самым, помогая адаптироваться особым людям в обществе и вступать в контакт с обычными людьми.

Abstract

Inclusive education as a way of development and education of children with disabilities. For this purpose, there are special modern technologies that help in implementing this training and achieving results. Thus, helping special people adapt to society and come into contact with ordinary people.

Қазіргі таңда инклюзивті білім беру мәселесі қоғамда көп талқылануда. «Инклюзивті білім беру» ұғымы көбінесе бұл білім беру ортасын бейімдеу әрекеті ретінде түсінікті. Инклюзивті білім беру — бұл мүмкіндігі шектеулі адамдарға тең білім беру, қызмет көрсету. Барлық адамдардың білім алуда бірдей мүмкіндіктері болуы керек. Өйткені, біз барлық азаматтардың құқықтары тең елде өмір сүріп жатырмыз. Сондықтан қазіргі таңда мұндай адамдар үшін олардың барлығымен қатар оқуы үшін арнайы жағдайлар жасалуда.

Инклюзивті білім берудің мақсаты: ерекше білім беруді қажет ететін балаларды қалыпты балалармен бірге оқыту. Бұл дегеніміз, шығу тегіне, адамның жынысына, дініне, әлеуметтік жағдайы мен физиологиялық жағдайына қарамастан тең құқылы жеке тұлға ретінде білім беру жүйесі болып табылады. Елімізде әлемдік білім беру деңгейіне кіру үшін Мемлекет тарапынан көптеген шаралар енгізіліп жатыр. Соның бірі- инклюзивті білім беру. Инклюзивті білім берудің басты мақсаты — жеке баланы өзгерту немесе түзету емес, оқу процесін осы баланың мүмкіндіктеріне бейімдеу. Инклюзивті білім берудің қағидаларының бүкіл мәнін бір негізгі принципке біріктіруге болады — бүкіл білім беру жүйесі белгілі бір баланың қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне бейімделеді. Инклюзияның

ерекшелігі — оқу орындарындағы білім беру жүйесі мүмкіндігі шектеулі балаларға бейімделеді. Адамдардың ерекшеліктеріне қарамастан, оларға жайлылық үшін арнайы жағдайлар жасалған оқу орындарында оқуға мүмкіндік беріледі: оқу бөлмелерін қайта құру, оқытудың жаңа әдістері, бейімделген оқу жоспары, бағалаудың өзгертілген әдістері. Мүмкіндігі шектеулі балаларға сапалы және қолжетімді білім беруге жағдай жасау үшін ерекше технологиялар қолданылады [1, б.2].

Инклюзивті оқыту- оқушылардың тең құқығын анықтайды және ұжым іс-әрекетіне қатысуға мүмкіндік береді. Инклюзивті оқыту- адамдармен қарым-қатынасына қажетті қабілеттілікті дамытуға мүмкіндік береді. Инклюзивті білім беру барысы- қазіргі таңда жалпы білім беретін сыныптардағы ерекше білім беруді қажет ететін оқушылар мен арнайы сыныптар, арнайы білім беру орындары, арнайы мектепке дейінгі білім беру орындарының оқу әрекетіне енгізіліп отыр.

Ағылшын тілінен аударғанда «инклюзия» термині «қосылу» дегенді білдіреді. Инклюзивті білім беру (фр. inclusif-лат. Include — араласу, қосамын) — жалпы білім беруді дамыту процесі, ол ерекше қажеттіліктері бар балалар үшін білім алуға қолжетімділікті қамтамасыз ететін, барлық балалардың әртүрлі мұқтаждықтарына бейімделу тұрғысынан барлығы үшін білім алуға қолжетімділікті білдіреді. Мүмкіндігі шектеулі адамдарға инклюзивті білім беру (тәрбиелеу) — бұл бірлескен оқу сабақтарын, бос уақытты, қосымша білім берудің әртүрлі түрлерін ұйымдастыруды қоса алғанда, арнайы жасалған жағдайларда бірлесіп оқыту және тәрбиелеу. Инклюзивті білім беру білім беру жүйесінің даярлық деңгейіне, даму ерекшеліктеріне, білім алушылардың (тәрбиеленушілердің) қабілеттері мен мүдделеріне бейімделуін, олардың әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз етуге тиіс [2, б.4].

Инклюзивті технологиялар екі үлкен топқа бөлінеді: **ұйымдастырушылық және педагогикалық**. Ұйымдастырушылық технологиялар бейімделген және қол жетімді білім беру ортасын құруға, ал педагогикалық технологиялар оқу процесін жүзеге асыруға негізделген. Ал жоғарыда аталған технологиялар мүмкіндігі шектеулі адамдарда бұзушылықтарды белгілі бір дамытуға бағытталған кіші санаттарға бөлінеді. Инклюзивті сыныпта ұйымдастыру көп күш — жігерді қажет етеді, өйткені баланың жұмысына қосылудың барлық қыр-сырын ескеру қажет. Әр бала жеке болғандықтан және әрқайсысына ерекше көзқарас қажет. Мұғалім балалардың қызығушылығына бейімделіп, қажет болған жағдайда оқыту әдістерін өзгертуі керек. Жаңа білім беру технологияларын игеру үшін көп күш қажет, атап айтқанда, бұл мұғалімдерге қатысты. Мұғалімнің негізгі міндеті — білім алушыларға болашақта өзін табуға, тәуелсіз, өзіне сенімді адамдар болуға, оларды қоғамдағы өмірге дайындауға

көмектесу. Мұғалімнің оларға белгілі бір функционалдылық пен қасиеттер жиынтығын қалай енгізуі олардың қоғамға бейімделуіне байланысты болады [1, б.7].

Инклюзияны дамыту үшін маңызды элементтер: мұғалімдерді міндетті түрде қайта даярлау, арнайы білім беру жүйесінің тәжірибесін тарта отырып, инклюзивті білім беруді қолдаудың ресурстық орталықтарын құру, қашықтықтан білім беру жүйесін дамыту, мүгедектермен және мүмкіндігі шектеулі адамдармен жұмыс істеудің нысандары мен әдістерін жетілдіру, тәрбиелеу мен оқытудың барлық кезеңдерінде арнайы технологияларды пайдалану. Интерактивті білім не үшін қажет, ол қандай категорияларға бағытталған, интерактивті білім берудің қандай технологиялары бар екендігі туралы біраз сөйлескеннен кейін, сіз осы технологияларды практикада қолдануға біртіндеп ауыса аласыз.

Негізінен, практикада интерактивті білім берудің педагогикалық технологиялары қолданылады, өйткені олар мүмкіндіктері шектеулі адамдарды оқытудың барлық идеяларын іске асыруға жауап береді. Интерактивті білім беру нәтиже беруі үшін, ең алдымен, оқытылатын адамдардың қабілеттері туралы көбірек білу керек. Өйткені бұл ойынға ұйымдастырушылық технологиялар енеді. Олардың арқасында оқыту үшін белгілі бір схема жасалады. Педагогикалық технологияларды қолданудың бір түрі — сауалнама. Әр адамға белгілі бір сұрақтар жиынтығы бар форма беріледі, соның арқасында мұғалім оқушының мүдделері мен қабілеттерін анықтай алады. Нәтижелер жиналып, талданған кезде сабақтарға арналған материалды таңдау оңайырақ болады. Сабақты құрастыруда мұғалім сауалнамадан кейінгі нәтижесін ескере отырып, әр оқушыға арналған тапсырмаларды таңдауы керек. Бұл тәсіл даралау принципі деп аталады. Ол барлық сынып оқушыларына тең мүмкіндіктер жасауға мүмкіндік береді, осылайша практикада инклюзивті тәсіл жүзеге асырылады. Егер сабақ барысында оқушылардың бірі қалған деңгейден жоғары көрінетін нәтиже көрсетсе, онда мұндай оқушылар шағын топтарға біріктіріліп, олар үшін білім деңгейіне сәйкес тапсырмалар таңдалып алынады [1, б.3].

Сондай-ақ, мұғалімдердің күш-жігерін дамуға қайшылықтардың алдын алуға бағыттауға мүмкіндік беретін көптеген технологиялар бар. Балалардың әлеуметтік құзіреттілігін дамытуға бағытталған технологиялар мен әлеуметтік ойын технологияларын атап өткім келеді. Біріншісі, өз кезегінде, әлеуметтік дағдыларды тікелей оқыту, топтық қызмет түрлерін, соның ішінде ойын түрлерін еліктеу және ұйымдастыру арқылы әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру арқылы жүзеге асырылады. Бұл технология пайдалы және маңызды, өйткені ол құрдастарымен өзара әрекеттесу дағдыларын, өзара көмек пен өнімді қызметті үйретеді. Мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін – бұл сізді қоғамда қабылдаған кезде үлкен

құндылық, сондықтан сіз өзара іс-қимыл мен өзара көмектің дамуын бағыттауыңыз керек. Кез-келген қиын жағдайда, дәл осындай ерекше адамдар көмекке келеді, ал басқалары жай ғана бұрылады. Екінші технологиялар бірдей мақсатқа ие, бірақ сәл өзгеше. Әлеуметтік ойын технологиясында театр жаттығулары, аула және оқу ойындары негізінде жасалған дидактикалық ойындар бар, олар назар, ерік, есте сақтау, сөйлеу, тез ойлау, қимылдарды үйлестіруді дамытып қана қоймайды, сонымен қатар интерактивті білім беру жағдайында маңызды болып табылатын сыныптастарымен және мұғаліммен іскерлік қарым-қатынас дағдыларын қалыптастырады. Бұл технологияларды іске асыру оңай, өйткені оларда көптеген ойындар бар, соның арқасында мүмкіндігі шектеулі адамдарға үйрену оңайырақ болады [2, б.5].

Танымал автор Д. Митчелл жұптасып оқытуды интерактивті білім берудің жетекші технологияларының бірі ретінде анықтайды. Оның мәні келесідей—бір оқушы екіншісіне мұғалімнің бақылауымен сабақ бергенде. Мүмкіндігі шектеулі білім алушылар да өзін-өзі бағалауды едәуір арттыратын мұғалім ретінде әрекет ете алады. Өзара оқыту технологиясы балалар бір-бірінен көп нәрсені үйренеді деген болжамға негізделген. Мүмкіндігі шектеулі адамдардың әлеуетті мүмкіндіктерін түсіну оларды қоғамның қалыпты өміріне қосудың әртүрлі нұсқаларының пайда болуына себеп болды. Біз инклюзивті білім беру, зерттеу және оның тұжырымдамасын біздің елімізде қалыптастыру процесінің куәсі болып отырмыз. Бүгінгі таңда мұғалімдер мен әртүрлі қоғамдық институттардың өкілдері қоғамдық пікірді қалыптастыруда және кез-келген білім беру реформасының негізін құрайтын мәліметтер мен білім беруде көп жұмыс істеуі керек. Дамыған елдің заманауи білім беру жүйесі, инклюзивті білім беруге көшу тек техникалық немесе ұйымдастырушылық өзгерістерді жүзеге асыру ғана емес, қоғам мен мемлекеттің барлық оқушыларға білім алу саласындағы мүмкіндіктерге қол жеткізуге нақты дайындығы болып табылады. Сондықтан инклюзивті білім беру жоғары сапалы білім беруді қамтамасыз етудің және кемсітушілік пен теңсіздіксіз неғұрлым инклюзивті қоғам құрудың басты мәселелерінің бірі болып қала береді [2, б.7].

Осылайша, мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін инклюзивті тәсіл – бұл біздің санамыз үшін жаңа нәрсе. Мұндай адамдар үшін өзін-өзі бағалауды арттыру, дамыту үшін өте жақсы әдіс. Олар үшін бәрі бірдей емес елде бейімделу өте қиын. Статистикаға сәйкес, мұндай адамдар қарапайым адамға қарағанда әлдеқайда табысты болады. Қанша танымал адамдар мүмкіндігі шектеулі болды және бұл адамдардың жүрегін жаулап алуға кедергі болмады. Мұның бәрі әртүрлі жолдармен көрінеді: біреу күшті, біреу әлсіз. Бұл мүмкіндігі шектеулі балаларға қоғамның толыққанды мүшелері сияқты сезінуге және бейімделу кезеңінен сәтті өтуге, қарапайым балалар мен

олардың ата-аналарына ерекше балаларға деген толерантты көзқарасты қалыптастыруға және адамдарды қалай қабылдауға болатындығын білуге көмектесетін интерактивті білім беру технологиялары. Жалпы орта білім беретін мектептерде үлгерімі төмен оқушылардың 50% психикалық дамуы тежелген (ПДТ) балалар және аутизм, жүйке жүйесі бұзылған, ақыл ой белсенділігі төмен балалар құрайды. Психикалық даму тежелісі (ПДТ) дегеніміз ғылымда психика дамуының уақытша артта қалуы деп түсіндіріледі. Мұндай балалар мектепте және үй жағдайында ерекше қадағалауды қажет етеді. Бұл балалармен жұмыс істеу арнайы біліммен қатар бұл балалармен жұмыс істеудің нақты жолдарын білуді, оларды танып білумен қатар, оларға арнайы түзеу жұмыстарын ұйымдастырып, мұғалімге және ата-анаға бағыт-бағдар бере білу керек.

Инклюзивті білім берудің негізгі принциптері:

- жалпы орта мектептерде мүмкіндігі шектеулі, ерекше білімді қажет ететін балаларды дені сау балалармен бірге оқыту;
- барлық балаға бірдей қарым-қатынас;
- Балалар арасында дискриминация болдырмау;
- арнайы білім беруді қажет ететін балаларға арнайы жағдай жасау

Инклюзивті білім беру жүйесінің мақсаты:

- Балаларды психологиялық-дәрігерлік-педагогикалық қолдау
- Қоғамның көзқарасын өзгерту
- Өз қатарластарымен тіл табыса білуге үйрету
- Толық білім алуды ұйымдастыру
- Қоршаған ортаға бейімдеу
- Дені сау балалармен тең дәрежеде ұстау
- Өз өзіне сенімін арттыру
- Кедергісіз аймақ

Алғашында арнайы мамандар жеткіліксіз болып, жаңа білімнің қыр-сырын ұғыну, түсіну қиын болғанымен, қазіргі таңда арнайы мамандар - логопед, дефектолог, әлеуметтік педагог, психолог мамандар қайта даярлаудан өтіп, сонымен бірге пән мұғалімдері қайта даярлау курстарынан өтіп инклюзивтік білім беру бойынша жұмыс істеуде.

Түзете-дамыта оқытудың мақсаты:

Балаларды оқып, жазып, санап үйрету
оқу іс-әрекетінің негізгі біліктілігі мен дағдыларын қалыптастыру, сөйлеу және жүріс-тұрыс мәдениетін дамыту, жеке гигиена мен салауатты өмір негіздерін үйрету;

-тиімді әдіс-тәсілдерде қолдана отырып, оқушылардың психологиялық сауығуына ықпал ету, жеке тұлға қызығушылығын арттыру және оның дамуындағы әртүрлі қиыншылықтарды түзеу;

-балалардың танымы мен белсенділігін, зияткерлік қабілеттерін, өз бетімен білім алу дағдыларына жағдай жасау;

-ата-аналармен, мұғалімдермен, әлеуметтік жұмыскерлермен байланыс жасау;

-мүмкіндігі шектеулі оқушылардың қазіргі экономикалық жағдайында өз орнын таба алуына жағдай жасау.

Түзете – дамыта оқытудың міндеттері:

Оқушының психикалық, тұлғалық дамуындағы ауытқуды болдырмау,

-жеке тұлға қалыптастыру, оқу дағдысы мен біліктілігін дамыту;

-педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған балаларға коррекциялық түзету сабақтарын, танымдық өрісінің дамуына бағытталған жеке сабақтар жүргізу;

-ПМПК-мамандарымен, дефектолог, логопед, психолог, әлеуметтік педагог мамандармен бірлесе отырып жұмыстану арқылы түзеу жұмыстарын тиімді ұйымдастыру;

-жеке, топтық сабақтар нысанында түзету-дамыту жұмыстарын жүргізу;

-отбасы жағдайында даму мүмкіндіктері шектеулі балаларды тәрбиелеу мәселелері бойынша ата-аналарға (немесе оларды аустыратын тұлғаларға) ақыл-кеңестер беру, оқыту;

-оқушының психикалық дамуында кездесетін сәтсіздіктердің алдын алу, диагностика бойынша алдын-ала болжау;

-сөйлеу, интеллект, көру, есту және есте сақтау қабілеті, тірек қозғалыстары аппараты, эмоциялық еріктік саласы бұзылған, оқуда немесе қарым-қатынас жасауда, мінез-құлқында қиыншылықтары бар балалар мен жасөспірімдерді психологиялық-педагогикалық түзеу және оңалту түрінде кешенді психологиялық-педагогикалық көмек көрсету.

Еліміздің ертеңі бүгінгі жас ұрпақ қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры ұстаздың қолында. Олай болса қазірге таңда білім саласындағы әр ұстаздың мойнына артылған жүк ауыр. Ұстаз бір ғана шәкірттің білімі мен тәлім-тәрбиесіне ғана жауапты болып қана қоймай, елдің ертеңін, болашағын өз мойнына алардай жауапкершілікпен қарау қажет.

Әдебиет

1.Инклюзивті білім берудің заманауи технологиялары [Электрондық ресурс] – URL: <https://mouaugra.ru/publication/8/480>

2.Инклюзивті білім беру [электрондық ресурс]– URL: <https://nsportal.ru/shkola/sotsialnaya-pedagogika/library/2019/10/17/inklyuzivnoe-obrazovanie>

ӘОЖ.159.9

Жоғары мектеп білім алушыларының толеранттылығын қалыптастыру

Табулова Айнагуль Беркеновна, п.ғ.к., доцент
6B01101- Педагогика және психология мамандығының
ПП-23-1 тобы білім алушысы Әуелхан Балнұр Айдарәліқызы
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Рассматривается вопрос формирования толерантности студентов в вузе как педагогической проблеме. Дается определение толерантности, предлагается модель толерантного студента. Разработаны критерии деятельности педагога, направленного на формирование толерантности у студентов.

Abstract

The pedagogical problem of students' tolerance formation is described in the article. The author gives the definition of tolerance, offers the model of a tolerant student and the criteria of the educator's performance aimed at the formation of students' tolerance.

Жоғары білім әр түрлі ғылым және техника салалары үшін кәсіби мамандарды даярлауды көздейді. Жоғары оқу орындарын тәмамдаған түлектер тек білікті жұмысшылар ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік функцияларды да орындайды: басқалармен өзара әрекеттескенде олар командалық жұмыс жасау, басқа адамдардың пікірін тыңдай білу, қақтығыстардан қашу, компромисс табу дағдыларын меңгеруі керек.

Бакалавр, магистр, мамандықтар бойынша әртүрлі бағыттар бойынша мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарыталданған кезде, барлық стандарттар міндетті түрде конструктивті, қақтығыспен емес өзара әрекеттесуге бағытталған, басқалардың пікіріне толерантты қарауды қалыптастыруға арналған дағдыларды қамтитын құзыреттерді қамтитыны байқалады. Бұл студенттерде толеранттылықты қалыптастырудың маңыздылығын дәлелдейді.

«Толеранттылық» термині ғылымда салыстырмалы түрде жаңа. Толеранттылыққа деген қызығушылық әр түрлі ғылыми пәндердің зерттеушілерінің назарын аударады — философия, социология, мәдениеттану, тұлға психологиясы, клиникалық, жас ерекшеліктері, әлеуметтік психология және басқалар. Біздің назарымызды студенттерде толеранттылықты қалыптастыру процесі педагогикалық проблема ретінде қызықтырады.

Қазіргі уақытқа дейін толеранттылықты анықтауға әр түрлі көзқарастар қалыптасты, бұл көзқарастар пәннің ерекшелігіне және осы ұғымды қарастыратын теориялық постулаттарға байланысты.

Отандық және шетелдік әдебиеттегі осы мәселеге қатысты тәжірибені зерттей отырып, толеранттылыққа анықтама берейік. Толеранттылық — бұл басқа адамдарға шыдамдылықпен қарау, басқа адамның пікірін құрметтеу, тыңдай білу, оны түсіне білу; бұл тұлғалық қасиет, ол қарым-қатынаста көрініс табады және өзін-өзі ұстай білу, құрмет көрсету, түсіну, эмпатия білдіру сияқты сипаттардан тұрады, тіпті егер олардың пікірлері, алдын ала болжаулары, нәсілдік немесе діни тиістілігі өзіндікінен ерекшеленсе де. Толеранттылық сондай-ақ қақтығыс туындаған жағдайда, оны болдырмау немесе конструктивті бейбіт жолмен шешу, қандай да бір қорлаушы немесе зорлық-зомбылық әрекеттерін болдырмау арқылы іске асады. Сонымен қатар, толеранттылық — бұл тума қасиет емес, тұлғаның қалыптасқан сапасы.

Толеранттылықты қалыптастыру біздің ұлттық ерекшеліктерімізді, дәстүрлеріміз бен мәдениетімізді ескере отырып құрылуы тиіс, бірақ ең бастысы — адамдардың объективті жағдайларға бейімделу және сол өзгерістерге дайын болуы. Біз білім беру саласындағы бағдарламалар өзара түсіністік деңгейін жақсартуға, төзімділікті нығайтуға бағытталуы керек деп есептейміз, бұл тек жеке адамдар арасында ғана емес, әртүрлі топтар (жас, этникалық, әлеуметтік, мәдени, діни) арасындағы қарым-қатынастарда да байқалуы тиіс. Осы мақсатта университет бағдарламаларына толеранттылықты қарастыруға қатысты аспектілерді енгізу маңызды.

Толеранттылық рухында тәрбиелеу басқа адамдарға қатысты қорқыныш пен алшақтық сезімін тудыратын ықпалдарға қарсы тұруға бағытталуы тиіс. Бұл жастарда тәуелсіз ойлау дағдыларын, сыни тұрғыдан ойлауды және моральдық құндылықтарға негізделген пікірлерді қалыптастыруға ықпал етуі керек. Жастардың әртүрлі дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың себептерін түсінуге және білуге деген талпыныстары олардың дүниетанымын кеңейтеді, басқа мәдениетке құрметпен қарауды қалыптастырады және рефлексияны дамытуға септігін тигізеді. Сонымен қатар, өзара әрекеттесу процесі оқытушылармен және әртүрлі мәртебелер мен ұрпақтарға жататын студенттермен өзара әрекеттесу арқылы толықтырылады, мұнда олар бастапқыда тең құқықты қатысушылар болып табылады[2].

Толеранттылықтың маңызды принциптерінің бірі — басқа адамдарды мәжбүрлемей, өзінді мәжбүрлей білу, бұл мәжбүрлеуді, зорлық-зомбылықты емес, тек ерікті, саналы түрде өзін шектеуді білдіреді. Студенттерде толеранттылықты қалыптастыру үшін оқытушының өзі осы қасиетке ие болуы тиіс. Өзінің мінез-құлқы мен үлгісі арқылы басқаларды толеранттылық позицияларына тарту

қабілеті оқытушы үшін бастапқы қажеттілік болып табылады және толеранттылықты дамыту үшін өте маңызды.

Жоғары оқу орнында оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру кезінде мыналар қажет:

-Барлық топ мүшелерінің жайлы өмір сүру жағдайларын жасау, сондай-ақ педагогикалық тәсілдер арқылы қақтығыс қарым-қатынастарын бейтараптандыру;

- Өз білімдері, өмірлік ұстанымы және өзінің пәні арқылы толеранттылық, өзара түсіністік, топ мүшелерінің табысты өзара әрекеттесу принциптерін нығайтуға, ұжымда қолайлы микроклимат құруға ықпал ету;

-Студенттерге және педагогикалық қызметке деген сүйіспеншілікті тәрбиелеу, білім беру саласындағы арнайы білім деңгейін арттыруға ұмтылу, эрудиция, педагогикалық интуиция, жоғары интеллект, жалпы мәдениет пен мораль, кәсібилік, оқу мен тәрбиелеудің әртүрлі әдістеріне ие болу;

-Полиэтникалық, мәдениетаралық қоғамдағы қақтығыстарға төзімділікті білдіретін әлеуметтік норма ретінде жоғары толеранттылық деңгейіне ие болу; - Толерантты өзара әрекеттесу және толерантты білім беру мен тәрбиелеу кеңістігін құру үшін әлеуметтік-педагогикалық жағдайлар жасау;

- Өзіңізде ашықтық, артисттік қабілет, көңілді мінез, жақсы дәм, такт, эмпатия, төзімділік, студенттермен және басқа оқытушылармен қарым-қатынаста төзімділік, оларды қабылдауға және қолдауға дайын болу сияқты қасиеттерді дамытуға ұмтылу;

- Оқыту мен тәрбиелеуде тұлғаға бағытталған тәсілді қолдану;

- Студенттің ерекшелігін және тәуелсіздігін түсініп, қабылдау;

- Студенттік жастың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін ескеру, олар толеранттылықты қалыптастыруға әсер етуі мүмкін;

- Жеке қасиеттердің кең ауқымын, адамның этникалық және жеке көріністерін қабылдауға мүмкіндік беретін синергетикалық ойлауды дамыту үшін жағдайлар жасау;

- Топ ішіндегі және топтар арасындағы қарым-қатынасты қамтамасыз ете білу, қақтығыстарды болдырмау;

- Мәдениетаралық өзара әрекеттесу үшін жағдайлар жасау;

- Студенттерді қиындыққа тап қылатын мәселелік жағдайды жасау қажет, оны олар бар білімдерімен шешуі мүмкін; тек тұрақты күш-жігерді талап ететін жұмыс қызықты, бірақ қиындықтар қолжетімді болуы тиіс, әйтпесе қызығушылық жоғалады;

- Оқыту материалы мен оқу жұмысын түрлі әдістермен ұйымдастыруды ескеру қажет; мысалы, шет тілінен сабақтарда студенттер үшін қызықты тақырыптарда оқу және талқылау материалдарын таңдау, мысалы: жұмысқа орналасу, топтағы қарым-қатынастар, бөлмедегі көршілермен қарым-қатынас, сабақтарға

қатыспау, доспен, ата-аналармен қақтығыстар, институттан шығарылу мәселелері;

- Барлық материалдардың және оқытушы мен студенттер арасындағы қарым-қатынас стилінің физикалық және психологиялық денсаулықты сақтауға және нығайтуға, гуманитарлық ішкі университеттік орта құруға бағытталғанын ескеру қажет [1].

Барлық осы қасиеттер туа біткен емес, олар тынымсыз еңбектің, педагогтың өзімен жұмыс жасауының нәтижесінде қалыптасады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, толеранттылықты қалыптастыру — бұл студенттердің тұлғасында белгілі бір қасиеттер мен мінез-құлықтардың пайда болуына жағдай жасау, бұл педагогикалық мәдениеттің руханилығын білдіреді. Оқытушылар оқу-тәрбие процесін адамның өзіндік құндылығын ашуға, жеке тұлғаның дамуына басымдық беруге бағыттай алуы керек. Осылайша, ол өзін-өзі құрметтеу, ішкі еркіндік пен жауапкершілік сезімі бар тұлғаны дамытуға бағытталған. Сонымен қатар, оқу-тәрбие процесінің мазмұнына бағытталуы тиіс, онда тіпті гуманитарлық мәселелермен байланысты емес пәндерде де дүниетанымдық сипаттағы элементтер, әртүрлі көзқарастар, пікірлер, сенімдер, шешімдер қабылдау тәсілдеріне қызығушылық көрініс табады.

П. В. Степанов өз көзқарасын білдіре отырып, басқа мәдениетті тереңірек зерттеудің маңызы жоқ екенін айтады, керісінше, басқа мәдениеттерге деген қатынас мәселесімен жұмыс істеу қажеттігін атап өтеді. Осыған байланысты басқа мәдениеттердің өкілдерімен кездесулер немесе олармен қашықтықтан байланыс (мәтіндер арқылы) орнату пайдалы болар еді, онда басқа мәдениеттердің құндылықты басымдықтары, адамдардың ойлау және мінез-құлық логикасы көрсетіледі. Мұндай оқу процесін ұйымдастыруға, мысалы, шет тілдері пәні ықпал етеді. Бұл жерде басқа мәдениетпен танысудан және оны түсінуге тырысуға қадам жасап, өзіміздің басқа мәдениеттерді қабылдауымыздың қиындықтарын түсіну маңызды. Бұл өз кезегінде өзіміздің басқа мәдениеттерді қабылдауымызға деген көзқарасымызды қайта қарауға және олардың ойлау логикасын түсінуге мәжбүр етеді.

Бұл педагогтың келесі қадамына — басқа мәдениетке қатысты топтық коммуникацияны ұйымдастыруға әкеледі. Студенттерге басқа мәдениетке қатысты ұқсастықтарды іздеуге, ал айырмашылықтар мен теріс жақтарды анықтаудан аулақ болуға назар аудару маңызды. Сонымен қатар, педагог топтық коммуникация дағдыларын, практикалық ойлау қабілетін, саясат, мәдениет, адам құқықтары мен ұлттық қатынастар саласындағы білімдерді ескеруі тиіс.

Осылайша, толеранттылықты қалыптастыру мақсатты түрде және негізделген педагогикалық процесті құруды, мазмұнды таңдау,

дидактикалық құралдар мен оқу әдістерін, сондай-ақ сабақтан тыс іс-шараларды ұйымдастыруды қажет етеді.

Әдебиет

1.Купиева Н.Ю. Формирование толерантности у субъектов высшего профессионального образования /Н.Ю. Купиева. – М.: Академия, 2013. – 163 с.

2.Степанов П. Как воспитать толерантность? // Народное образование. 2001. № 9. С. 91–97.

УДК 793.3:376

Технологии проблемного обучения учащихся на уроках хореографии

Караматуллаева Х.Е.,
Таразский университет имени М.Х.Дулати
(г.Тараз)

Түйіндеме

Бұл мақалада хореография сабақтарында балаларды проблемалық оқыту әдістері, сондай-ақ креативтілікті ынталандыру, дербестікті дамыту, коммуникативтік дағдыларды дамыту талқыланады.

Abstract

This article discusses methods of problem learning of children in choreography classes, as well as stimulation of creativity, development of independence, development of communication skills.

Хореография – это особый вид искусства. Ежегодно тысячи любителей танца приходят в хореографические коллективы, танцевальные ансамбли, студии [1]. Многие танцевальные коллективы приобретают популярность, а некоторые остаются незаметными. Всё зависит от мастерства преподавателя, его уровня образования, креативного мышления, а также индивидуального подхода к каждому ученику. Детская хореография считается самой сложной. Детский танец имеет свою специфику и особенности, потому что главное в нем – не безупречно освоенная техника, а творческий подход и заинтересованность ребенка. Руководителю важно поймать и удержать детское любопытство. И если заинтересовать ребенка можно довольно легко, то с удержанием внимания могут возникнуть проблемы, так как детям достаточно быстро все надоедает, а любопытство – ключевая составляющая любой детской деятельности, которой они занимаются [2]. В настоящее время популярность хореографического искусства среди

детей и подростков, постоянный количественный рост детских танцевальных коллективов, увеличение числа их воспитанников создает благодатную почву для активизации разнообразной творческой деятельности, которая в системе обучения и воспитания подрастающего поколения занимает одно из ведущих мест [3]. Стремясь активизировать деятельность воспитанников, педагог должен руководствоваться тем, что нужно различать субъективно новое и объективно новое. Ребенок, вступающий во взрослую жизнь, как познавательная книга – на каждой странице открытие самого себя и окружающего мира. Отсутствие правил и установок не ограничивает мыслительный процесс ребенка, освобождает его фантазию, не сковывает действия. Практически все для него является субъективно новым. Постепенно взрослея, приобретая навыки самостоятельной, творческой деятельности, ребенок может быть подготовлен к созданию объективного нового, значимого не только для него самого, но и ценного для коллектива и общества. Решающую роль в стимулировании творчества детей играет педагог, с одной стороны, понимающий возрастную специфику воспитанников, с другой – владеющий практикой организации творчества [3]. Организуя танцевальное творчество детей, руководитель должен планировать педагогический процесс как гармоничное сочетание различных форм и методов, дающих каждому участнику коллектива возможность попробовать свои силы и шанс достигнуть результатов как в коллективной, так и индивидуальной деятельности. Педагогу следует стремиться осуществлять творчество не как отдельный вид деятельности или программное мероприятие. Важно придавать творческий характер всему содержанию педагогического процесса на всех этапах работы коллектива. Активизировать деятельность детей можно в любых ситуациях жизнедеятельности коллектива. Первоначально следует выявить склонности, интересы, возможности детей. Практика показывает, что даже при специальном отборе желающих заниматься хореографией, в коллектив принимаются дети со средним и даже низким уровнем данных, требуемых для танцевальной деятельности. Диагностика индивидуальных данных и способностей позволит провести дифференциацию детей и условно объединить их в группы, что поможет руководителю организовать качественный педагогический процесс. В коллективе всегда есть любознательные дети, которые находят время почитать книги, узнать, что – то интересное. Есть те, кто увлекается музыкой, собирает свою фонотеку. Обязательно найдется несколько человек, уделяющих особое внимание чистоте и опрятности внешнего вида. Конечно, портрет коллектива более разнообразный: в нем встречаются также дети необязательные, недисциплинированные, с низким уровнем внимания и памяти. Тем не менее, каждому из них можно найти дело, которое будет выполнено хорошо, что в свою очередь подарит

ребенку ощущение уверенности и психологической комфортности [3].

Вторая половина XX и начало XXI столетия – это период глобальных инноваций во всех областях культуры, экономики, общественной и индивидуальной жизни. На современном этапе инновационность в воспитании и обучении привлекает внимание преподавателей самых разных дисциплин, в том числе и хореографии. В связи с этим наиболее значимой особенностью современной ситуации в системе обучения детей хореографии становится сосуществование двух стратегий организации обучения: традиционной и инновационной. Традиционное обучение ориентировано на передачу определенного массива знаний, носящих скорее репродуктивный, чем творческий характер, и строящихся по заранее отработанной системе.

Инновационное обучение ориентировано на формирование готовности личности к быстро наступающим переменам в обществе, к сложной жизненной реальности, через развитие навыков быстро «вникать» в проблему, способностей к творчеству, к разнообразным формам мышления, а также способности к сотрудничеству с другими людьми. Педагогический процесс в хореографических коллективах основывается на обучении участников основам танцевальной азбуки, ее развития, а также на формировании навыков актерской выразительности, художественной образности, что в свою очередь связано с расширением сценической практики.

Одним из современных подходов к обучению детей хореографии считается творческий подход. Его реализацией может быть проблемный метод. Большое значение имеет творческая индивидуальность педагога – хореографа, которая проявляется и закрепляется в творческом стиле деятельности. Сегодня над проблемным обучением понимается такая организация учебного процесса, которая предполагает создание в сознании учащихся под руководством учителя проблемной ситуации и организацию активной самостоятельной деятельности учащихся по их разрешению, в результате чего и происходит творческое овладение знаниями, умениями, навыками и развитие мыслительных способностей. Проблемное обучение основано на создании особого вида мотивации – проблемной, поэтому требует адекватного конструирования дидактического содержания материала, который должен быть представлен как цепь проблемных ситуаций. Различают два типа проблемных ситуаций: педагогическую и психологическую.

Первая представляет особую организацию учебного процесса, вторая касается деятельности воспитанников. Педагогическая проблемная ситуация создается с помощью активизирующих действий, постановки педагогом вопросов, подчеркивающих противоречия, новизну, важность, красоту и другие отличительные качества объекта познания. Создание психологической проблемной

ситуации—сугубо индивидуальное явление: это «вопросное состояние», поисковая деятельность сознания, психологический дискомфорт. Проблемные ситуации могут создаваться на всех этапах обучения: при объяснении, закреплении, контроле.

Для успешной реализации технологии проблемного обучения необходимы:

- построение оптимальной системы проблемных ситуаций и средств их создания (танцевальный тренаж в игровой форме);

- отбор и использование самых существенных задач (постановочные работы, которые заинтересуют детей);
- учет особенностей проблемных ситуаций в различных видах учебной работы (создание учителем креативности в обучении танцам);

- личностный подход и мастерство учителя, способные вызвать активизацию познавательной деятельности воспитанника (найти «ключ» к каждому обучающемуся, раскрыть его творческий потенциал).

Сейчас, когда весь мир погрузился в мир гаджетов, очень сложно вовлечь ребенка в занятие каким-либо искусством. Работая хореографом в детской школе искусств им. Мұқана Төлебаева Жамбылского района Жамбылской области, практика показала насколько разносторонне-развитые дети. Кто-то гиперактивный, а кто-то пассивный, медлительный. При этом необходимо каким-то образом вовлечь всех в творческий процесс. Во время учебного процесса необходимо постоянно хвалить ребенка, подбадривать его и никогда нельзя сравнивать одного ребенка с другим. Педагог-хореограф делает постановку танца, учитывая индивидуальные способности каждого ребенка. Практика показала, что ребенка нельзя заставлять заниматься тем, что ему не нравится. Ведь многие родители хотят, чтоб ребенок танцевал, а ему возможно нравится другой вид искусства. Таким образом мы сделали вывод, чтобы добиться качественной постановки танца необходимо учитывать индивидуальные способности каждого ребенка и уметь сплотить их в дружный коллектив, где один будет дополнять другого.

Подводя итог, можно сказать, что проблемное обучение в хореографии было, есть и будет. Но нужно быть настолько грамотным педагогом, психологом, чтобы подобрать ключ к каждому ребенку и раскрыть его способности, раскрыть его как личность, поднять стимул для дальнейшего обучения и развития в данном виде искусства. Для этого нужно учитывать его индивидуальные способности, умение импровизировать, желание достигать высот, легко находить контакт с детьми. Проблемный подход определяет условия и факторы развития познавательной самостоятельности детей. Применительно к процессу обучения хореографии, он повышает эффективность качества освоения программного материала, усиливает интерес участников хореографического коллектива, как к

исполнительской, так и творческой деятельности, расширяет воспитательные возможности хореографической деятельности.

Литература

1.Т. Барышникова Азбука хореографии. Методические указания в помощь учащимся и педагогам детских хореографических коллективов, балетных школ и студий. – СПб.: «Люкси», «Респекс». – 256 с., ил.

2.Методические рекомендации для руководителей детских хореографических коллективов «Детский танец: тематика, специфика создания и постановки» (сборник детских танцев)/сост. Кочева А.В., преподаватель ИОКК, Косенко В., Сухаребра М., Печкина Л., Исецких А., Александрова Д. и др. - студенты ИОКК. Иркутский областной колледж культуры. – Иркутск, 2020. – 216 с.

3.Бриске, И. Э. Основы детской хореографии. Педагогическая работа в детском хореографическом коллективе: учеб. Пособие / И. Э. Бриске; Челяб. гос. акад. культуры и искусств. – Изд. 2-е, перераб., доп. – Челябинск, 2013. – 180 с.

УДК 793.3:616.01

Хореотерапия как способ сохранения здоровья детей в образовательных учреждениях

Караматуллаева Х.Е.,
Таразский университет имени М.Х.Дулати
(г.Тараз)

Түйіндеме

Мақалада балалардың ауру себептері, билердің денсаулықты сақтау тәсілі ретіндегі тиімділігін зерттеу мәселелері қаралды. Авторлар өскелең ұрпақтың өмірінде маңызды рөл атқаратын, денсаулығын, көңіл-күйі мен жұмысқа қабілеттілігін жақсартуға, сондай-ақ мектептегі оқу нәтижелерін арттыруға көмектесетін хореотерапия деректерін қарастырады.

Abstract

The article considers questions about the causes of the disease of children, the study of the effectiveness of dance as a way to preserve health. The authors consider data from choreotherapy in the life of the younger generation, which play an important role, help improve health, mood and performance, as well as increase school outcomes.

Хореография – одно из любимейших занятий ребёнка в любом возрасте. В особенности для детей, переполненных энергией. Они предпочитают всем видам деятельности ту, где нужно двигаться.

Поэтому занятия хореографией становятся для них интересными и актуальными.

В настоящее время к организации обучения и воспитания детей в образовательных учреждениях предъявляют все более высокие требования. Общество хочет видеть будущее поколение полноценным и всесторонне развитым.

Воспитание детей искусством хореографии способствуют творческой реализации потребностей детей в двигательной активности. Кроме этого в процессе обучения азам хореографии ребенок получает следующее: развивается чувство ритма, темпа; ребенок становится физически сильнее и выносливее; закаляется сила воли; развивается умение преодолевать трудности; возникает умение работать на результат; стимулируется развитие памяти (она нужна для воспроизведения последовательности танцевальных движений); ребенок обучается внимательному восприятию; двигательная активность укрепляет иммунитет, и ребенок растет более здоровым, чем его сверстники; развивается первичный художественный и эстетический вкус.

Хореография не только даёт выход повышенной двигательной энергии ребёнка, но и способствует развитию у него многих полезных качеств. Красивые движения, усвоенные на занятии, ребёнок с радостью и интересом будет повторять и выполнять дома. Сколько приятных волнений для ребёнка и его родных доставляют его показательные выступления на праздничных концертах, конкурсах! В процессе работы над движениями под музыку развиваются их творческие способности. Таким образом, оказывается разностороннее влияние на детей, способствуя воспитанию гармонично развитой личности, вызывают у детей яркие эмоциональные импульсы, разнообразные двигательные реакции, усиливают радость и удовольствие от движения. Дети чрезвычайно чувствительны к музыкальному ритму и с радостью реагируют на него.

Хореотерапия — универсальный вид искусства, при помощи которого можно улучшить здоровье, победить стресс, внутренние страхи и фобии, а также расширить креативность мышления и раскрыть собственный потенциал. Его название происходит от греческих слов choreia — танец и therapeuein — лечить, заботиться — главный лечебный фактор — это танец.

Хореотерапия— это не только развлечение, но и хорошая физическая нагрузка. Танцуя, дети задействуют все группы мышц, благодаря чему тренируется сердечно-сосудистая и дыхательная система, укрепляется опорно-двигательный аппарат, развивается выносливость, улучшается координация движений и развивается чувство ритма.

М.Фельденкрайз рассматривает вопросы, связанные с образом «Я» и движением. «Все мы говорим, двигаемся, думаем и чувствуем по-разному, каждый в соответствии с тем образом себя, который он построил за годы своей жизни. Чтобы изменить образ действия, нужно изменить образ себя, который мы несем в себе» [1]. М.Фельденкрайз выделяет четыре компонента образа себя

- 1) движение;
- 2) ощущение;
- 3) чувствование;
- 4) мышление.

Развитие современной хореотерапии 30-х гг. связано с именем Чейз (M.Chase), автора соответствующей главы в книге Морено (Moreno J. L.), посвященной групповой терапии [2].Его методику можно выделить в качестве одного из направлений арттерапии, составного элемента активной музыкотерапии.) или как одна из форм терапии физической активностью. Основные задачи рассмотренные или комплексно решаемые в книге:

- 1)терапия занятостью и повышение двигательной активности;
- 2)коммуникативный тренинг и организация социотерапевтического общения;
- 3)получение диагностического материала для анализа поведенческих стереотипов пациента и его самопознания;
- 4)раскрепощение и рост пациента, поиск аутентичных путей развития.

Данную методику можно использовать в качестве вспомогательного или основного метода психотерапии в группах детей и подростков с разными физиологическими нарушениями.

Хореография - это мир красоты движения, мелодии, костюмов, то есть мир волшебного искусства. Дети стремятся увидеть необыкновенно прекрасный мир на балетных спектаклях, в художественных видеофильмах. Доктор СелияСпарджер, автор книги «Анатомия и балет», бывший консультант Королевского балета Англии, писала, что «балет является слишком сложным средством воспитания осанки, дисциплинированного и красивого движения, быстрой мозговой реакции и сосредоточенности, чтобы ограничить его изучение лишь для немногих избранных». Занятия хореографическим искусством способствуют физическому развитию детей и обогащают их духовно [3].

Большое значение при оценке проведенной работы помог объект исследования танцевальный кружок многопрофильной гимназии №41 «Грация» г.Тараз.Мы провели опрос среди учащихся многопрофильной гимназии №41 посещающих танцевальный кружок «Грация» руководителем которого является Емельянова Екатерина Сергеевна. Современные дети имеют очень много всевозможных гаджетов. У них есть телефоны, планшеты, компьютеры, смарт часы.

Трудно заставить ребят пойти в парк для прогулки, почитать книги или записаться на различные секции. Они либо сидят в социальных сетях, либо играют в компьютерные игры.

По словам Емельяновой Е.С. современные дети лишены малоподвижности в повседневной жизни. Так, например, около 90% детей имеют психические или физические отклонения, причем 35% от этого количества приходится на первоклассников. Большую часть от отклонений занимают отклонения опорно-двигательного аппарата, 5-10%. По наблюдениям педагога, дети, которые посещают несколько лет танцевальный кружок, становятся выносливее, улучшается их учеба, внимательнее. Если раньше школьники часто пропускали занятия из-за болезней, то сейчас этой проблемы не наблюдается. У детей, занимающихся хореографией, корректируется и закладывается правильная осанка, исправляются некоторые случаи искривлений позвоночника.

Подводя итог, хотелось бы отметить важность и ценность хореотерапии не только для танцовщика, но и для простого человека. На протяжении большей части жизни мы находимся в сидячем положении, и это существенно влияет на наше физиологическое здоровье. Хореотерапия, выполняемая в групповой или индивидуальной форме со специалистом позволит нам решить следующие задачи:

- 1) Повысить уровень двигательной активности;
- 2) Избавиться от негативных эмоций;
- 3) Улучшить в целом состояние здоровья;
- 4) Профилактика сколиоза.

Движения при занятиях хореотерапией и стандартные занятия танцами сопровождаются музыкальной композицией, а музыка благоприятно влияет на эмоциональное состояние детей, потому образуется своеобразный тандем, образованный из музыки и танца.

В ходе постоянного занятия хореотерапией идёт укрепление мышечного корсета, исправления недостатков осанки, уменьшается плоскостопие. У детей, занимающихся хореотерапией с элементами классического танца, появятся такие качества как выворотность ноги, сформируется красивая и ровная осанка, также устранятся такие дефекты, как сутулость, косолапость, сколиоз, лордоз, кифоз и некоторые иные заболевания.

В результате проведённой работы мы выяснили, что хореотерапия в жизни детей играет важную роль. Она помогает улучшить здоровье, настроение и работоспособность, а также повысить результаты обучения в школе.

Литература

1. Интернет ресурс <https://a-mov.ru/papers/feldenkrais-obrazsebya.html>

2.Фрегер, Р., Фэйдимен, Д. Теория и практика личностно-ориентированной психологии/Р.Фрегер, Д.Фейдимен – М.: Прогресс,1996. – 297 с.

3. Спарджер С. Телосложение и балет. Лондон, 1958. С. 17

УДК УДК 373.29

Интеллектуалдық даму ерекшеліктері бар балаларды мектепке дайындығы.

Шаймбетов Ж. М. PhD, м.ғ.д. аға оқытушы
Қуанышқызы Ә. 6B01901 – Дефектология мамандығы бойынша
Деф – 22-1 оқу тобының студенті
Қызылорда «Болашақ» университеті
Қызылорда қаласы

Резюме

В этой статье рассматриваются некоторые аспекты подготовки детей с нарушениями интеллектуального развития к школе

Abstract

This article examines some aspects of preparing children with intellectual disabilities for school.

Мектепте білім алуға психологиялық дайындық – қазіргі кезеңдегі бала психологиясының дамуындағы күрделі құбылыс болып табылады. Ол баланың жаңа әлеуметтік ортаға сәтті бейімделуіне және мектеп жасындағы оқу-тәрбие процесінің қалыптасуына негіз болатын маңызды психологиялық қасиеттердің даму деңгейін анықтайды. Мектепке психологиялық дайындықтың негізгі құрамдас бөліктеріне психикалық, мотивациялық, ерік-жігерлік дайындық, сондай-ақ құрдастарымен және мұғаліммен тиімді қарым-қатынас орнатуға дайындығы жатады.

Мектепке дайындықта шешуші рөлді әлеуметтік орта, тәрбие мен білім беру жағдайлары алады. Сонымен бірге, білім беру мен оқыту – дамытушылық сипатта болуы керек. Яғни, педагог баланың танымдық қабілеттерін дамытуға, оның жеке қасиеттерін, әлеуметтік қажеттіліктері мен мүдделерін қалыптастыруға барынша ықпал ету қажет [1,97 б.].

Мектептегі білім, ең алдымен, баланың жоғары жүктемеге төтеп беруге мүмкіндік беретін физикалық дамудың жеткілікті деңгейін талап етеді. Бала жаңа жұмыс және ұйқы режиміне көшіп, жаңа әлеуметтік жағдайларға бейімделуі керек.

Ақыл-ойы бұзылған балалардың едәуір бөлігі мектепке дейінгі арнайы (түзету) мекемелерінен арнайы (түзету) мектептерге ауыстырылатындықтан, баланың бейімделуі үшін өзін-өзі күту дағдылары ерекше маңызға ие болып келеді. Арнайы мектеп

мұғалімдері бірінші сыныпқа баратын балаларға өз бетінше дұрыс киіну және шешіну, ұқыпты тамақтану, шашын тарау, сыртқы келбетін күту дағдыларын үйретуге ерекше көңіл бөледі. Сондай-ақ, олар балалардың өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын дамытуға үнемі назар аударып отырады. Жалпы, мектеп жасына дейінгі үлкен үлкен балаларда бұл дағдылар толық қалыптасады, оның ішінде киіну, шешіну, тамақтану, дәретхананы пайдалану және жеке заттарын реттеп сақтау дағдылары маңызды болып келеді.

Баланың жаңа режимге үйренісуі және жаңа әрекеттермен айналысуы үшін маңызды алғышарт – іс-әрекеттің ұйымдастырылуы мен қарқыны болып табылады. Бала жұмысқа уақытында кірісіп, бір тапсырмадан екіншісіне ауыса білуі керек. Осының барлығы арнайы мектепке дейінгі мекемеде оқыту мен тәрбиелеу процесінде жүзеге асады. Мектеп бағдарламасын меңгеру үшін маңызды алғышарттардың бірі – зияты зақымдалған балаларда қарапайым танымдық қызығушылық пен белсенділіктің болуы. Танымдық қызығушылықты дамыту тек белгілі бір білім, білік және дағдыларды үйретумен шектелмейді. Ең бастысы – балалардың бойында білімге деген қажеттілікті қалыптастырып, оны меңгеру тәсілдерін мүмкіндігінше дамыту қажет [2,11б.].

Бастапқыда бала жетіспейтін заттарды басқа ұқсас заттармен алмастырады, кейін кез келген объектіні осы мақсатта қолданады, ал ең соңында жай сөздер арқылы алмастыра алады. Егер зияты зақымдалған баланы жүйелі түрде ойнауға және алмастыратын объектілерді қолдануға үйретсе, мектепке дейінгі жастың соңында ол тілді, қарапайым математикалық ұғымдарды, географиялық және басқа да білімдерді меңгеруге қажетті таңбалық ойлау элементтерін игере бастайды. Болашақта танымдық белсенділік осы негізге сүйене отырып қалыптасады.

Ақыл-ойы бұзылған баланың еңбек әрекеті арнайы мектепке дейінгі мекемеге қабылданған сәттен бастап, өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын қалыптастырудан басталады. Кейіннен ол үй шаруасына, табиғаттағы еңбекке, қол еңбегіне, соның ішінде әртүрлі қолөнер бұйымдарын жасауға үйренеді. Еңбектің танымдық белсенділікті дамытудағы және зияты зақымдалған баланы мектепке дайындаудағы рөлі аса маңызды. Себебі еңбек барысында бала әртүрлі объектілермен, олардың қасиеттерімен және өзара байланыстарымен танысып, практикалық тапсырмаларды шешу мен жағдайды мақсатты түрде талдауды үйренеді. Алайда, зияты зақымдалған балалардың психикалық дамуын түзетуде белсенділіктің рөлі мұнымен шектелмейді. Сонымен қатар, кез келген іс-әрекет мектептегі білім алудың маңызды алғышарттарының бірі – жалпы интеллектуалдық дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді. Барлық іс-әрекеттердің ортақ негіздері бар, оларды егжей-тегжейлі қарастырайық. Кез келген әрекетті орындау үшін алдымен ересек адамның қойған мақсатын

түсініп, оған жету жолдарын ойластыру, өз әрекеттерінің ретін жоспарлау қажет. Жұмыс барысында өзін бақылап, алынған нәтижелерді дұрыс бағалай білу де маңызды [3,21б.].

Мысалы, бала сурет салғанда оның алдында мақсат (жоспар) және оны жүзеге асыруға қажетті құралдар (қағаз, қарындаштар немесе бояулар) болады. Орындау барысында белгілі бір әрекеттер тізбегін сақтауы қажет: алдымен контурды сызу, содан кейін оны бояу; алдымен объектінің негізгі бөліктерін, кейін ұсақ бөлшектерін бейнелеу. Жұмыс барысында қателерді түзетіп, соңында нәтижені бастапқы мақсатпен салыстырып бағалау керек.

Мақсат қою және оны түсіну, оған жету шарттары мен құралдарын талдау, іс-әрекет тәсілдерін таңдау, орындау ретін жоспарлау және нәтижені бағалау – адамның кез келген әрекетінде маңызды рөл атқаратын дағдылар. Сондықтан оларды жалпы интеллектуалдық дағдылар деп атайды. Бұл дағдыларды меңгермейінше, мектепте толыққанды білім алу мүмкін емес.

Жалпы интеллектуалдық дағдылар балалардың еңбек әрекеті барысында қалыптасып, айқын көрініс табады. Мысалы, бөлмені жинауға кіріспес бұрын, балалар алдымен түпкілікті нәтижені (өз еңбегінің мақсатын) ойша елестетуі керек – яғни, топтың қалай таза және әдемі болатынын көз алдына келтіреді. Олар осы мақсатқа жету жолдарын талқылап, қажетті құралдарды (сыпырғыш, шүберек, қылқалам және т.б.) таңдайды. Әрекеттердің реттілігін анықтап, алдымен қандай жұмыстарды орындайтынын, содан кейін не істейтінін жоспарлайды. Жұмыс барысында өз әрекеттерін кезең-кезеңімен бақылап, қажет болған жағдайда түзетулер енгізеді.

Бағалау бұл жерде ерекше рөл атқарады, өйткені ол балалар үшін әлеуметтік маңызға ие. Өз еңбегінің нәтижесін көріп, олардың жұмысы өзгелерге пайда әкелетінін түсіну – баланың жауапкершілігі мен ынтасын арттырады. Әрине, балалардың іс-әрекеті барысында қалыптасқан жалпы интеллектуалдық дағдылар мектептегі білім алудың берік негізін қалайды [4,19 б.].

Зияты зақымдалған балалардың психикалық дамуын түзету және оларды мектепке дайындауда эмоционалдық сфераны дамыту ерекше маңызды рөл атқарады. Арнайы мектепке дейінгі мекемеде ең алдымен салауатты эмоционалдық ахуал – сабырлы, достық және қуанышты орта қалыптастыру қажет екенін педагогтар мен тәрбиешілер әрдайым есте ұстауы тиіс. Әрбір балаға жеке көзқараспен қарау, оған сүйіспеншілік пен шынайы қамқорлық таныту маңызды. Алайда, сүйіспеншілік шектен тыс еркелетуге айналмауы керек. Балаларға қолайлы эмоционалдық климат жасау үшін ұстаздар олардың сенімсіздігі мен алаңдаушылығын тудыратын шектен тыс қатаңдық пен кенеттен мейірімділік танытудан аулақ болып, тұрақты шынайылық пен ұстамдылық көрсетуі қажет. Баланың дұрыс жеке тұлғалық дамуы үшін жағымды эмоционалдық фонның маңызы зор.

Бұл мұғалімдерден өз мінез-құлқына ерекше мән беруді, шыдамдылық пен икемділік танытуды талап етеді.

Баланың әлемді дұрыс қабылдауы үшін қуаныш сезімі маңызды, бірақ ол негізсіз пайда болмайды. Тәрбиенің міндеті – моральдық құндылықтарға негізделген жағымды эмоционалдық фон қалыптастыру. Баланы жетістіктеріне, достарына көмектескеніне, ортақ жұмысқа қатысқанына және лайықты мақтау алғанына қуана білуге үйрету қажет. Қуаныш ерікті процестермен тығыз байланысты, өйткені кедергілерді жеңу және өзін белгілі бір талаптарға бағындыру ерік-жігерді дамытады. Сонымен қатар, ерік процестері танымдық белсенділікпен де байланысты: кез келген мәселені шешу зейіннің тұрақтылығын, мақсатқа ұмтылуды және қиындықтарды жеңе білуді талап етеді. Осы дағдыларды дамыту арқылы зияты зақымдалған бала мектепке дайын болады. Ол білім алуға, оқу процесін меңгеруге, құрдастарымен және мұғалімдерімен дұрыс қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік беретін жағымды эмоционалдық көзқарасты қалыптастырады.

Балаларды мектепке жан-жақты дайындау үшін қажетті жағдайлардың бірі – ересектермен тұрақты ынтымақтастық. Біз мектеп жасына дейінгі зияты зақымдалған балалардың ересектерге ерекше бағыттылық танытатынын білеміз, сондықтан бұл ынтымақтастық олардың дамуы мен мектепке дайындығында шешуші рөл атқарады [5,7 б.].

Бала мен ересек адамның ынтымақтастығы әртүрлі формада жүзеге асады және тек қарым-қатынас процесімен шектелмейді. Ол бірлескен іс-әрекет барысында, жеке және ұжымдық оқыту кезінде қалыптасады. Ынтымақтастық тікелей қарым-қатынастан бөлек, жанама түрде де орын алуы мүмкін. Мысалы, бала ересектердің мінез-құлқына, реакциясына және талаптарына бағдарлана отырып, олардың іс-әрекетін бақылап, соларға еліктеуге тырысады. Бұл театр қойылымдарын, фильмдерді немесе телебағдарламаларды бірге тамашалау кезінде, сондай-ақ ересектердің өзара қарым-қатынасы мен еңбегін байқау арқылы да дамиды. Осы тұрғыда ересектің рөлі ерекше маңызды. Оның сыртқы келбеті, әдеттері мен іс-әрекеттері ақыл-ойы кем балалардың тұлғалық және адамгершілік дамуына тікелей әсер етеді. Ересектермен ынтымақтастықтың формалары өзгергенімен, қиындықтарды жеңу қабілеті бұрынғыдан да өзекті бола түседі. Сондай-ақ, табысқа жету және қарым-қатынас қажеттілігі баланы жаңа мектеп жағдайында да сүйемелдейді.

Осылайша, арнайы мектепке дейінгі мекеме педагогикалық ұжымының жүргізетін түзеу-тәрбие жұмысы ақыл-ойы кем балаларды мектептегі білім алуға жан-жақты дайындауды қамтамасыз етеді.

Әдебиет

- 1.Олигофренопедагогика; Дрофа - Москва, 2009.
- 2.Олигофренопедагогика; Академия - Москва, 2011.
- 3.Русский язык в школе для детей с тяжелыми нарушениями речи; Владос - Москва, 2011
- 4.Специальная (коррекционная) дошкольная педагогика; Владос - Москва, 2010.
- 5.Бенилова С. Ю., Давидович Л. А., Микляева Н. В. Дошкольная дефектология. Ранняя комплексная профилактика нарушений развития у детей (современные подходы).

ӘОЖ 37.017

Білім беру ұйымдарындағы «Алғашқы әскери дайындық» пәнінің жастарға беретін патриоттық тәрбиесі

Мадиров А.З.

Лейтенант, аға оқытушы

Ділекешов Т.А., студент НВП-24

Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Дисциплина "начальная военная подготовка" играет важную роль в патриотическом воспитании молодежи. Данная дисциплина направлена на формирование у учащихся чувства уважения к стране, подготовки к воинской службе, защите Отечества. Благодаря развитию патриотизма и гражданской ответственности у молодежи пробуждаются приверженность и гордость за национальные ценности. Военная подготовка обучает молодежь дисциплине, выполнению своих обязанностей, воспитывает патриотически настроенных граждан, готовых в будущем защищать Родину.

Abstract

The discipline of "basic military training" plays an important role in the patriotic education of young people. This discipline is aimed at developing students' sense of respect for the country, preparation for military service, and defense of the Fatherland. Thanks to the development of patriotism and civic responsibility, commitment and pride in national values are awakened among young people. Military training trains young people in discipline, fulfilling their duties, and educating patriotic citizens who are ready to defend their Homeland in the future.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінде жастардың жан-жақты дамуына ерекше көңіл бөлінеді. Олардың әскери патриоттық сезімін, тәртіптілігін және төзімділігін қалыптастыру маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Осы мақсатта білім беру ұйымдарында бастапқы әскери дайындық (БӘД) сабағы өткізіледі. Бұл пән

жасөспірімдерді әскери іс негіздерімен таныстырып қана қоймай, оларды жауапкершілікке, дене және рухани төзімділікке тәрбиелейді.

Алғашқы әскери дайындық -1995 жылы қабылданған *Жалпыға бірдей әскери міндеттілік* туралы заң негізінде жалпы білім беретін орта мектептерде, техникумдар мен техникалық училищелерде жүргізілетін дайындық. Қазақстанның әрбір азаматы әскери қызметтен тыс кезде атыс қаруының түрлерін, танкіге қарсы қолданылатын қаруды және т.б. әскери техниканы үйренуі қажет. Сонымен бірге қарсыластың жалпы соғыс айла-тәсілдерін біліп, оның қандай қимылына болса да үрейленбей қарсыласып, жою әдістерін меңгеруі тиіс [1].

Алғашқы әскери дайындық пәнін оқытудың негізгі міндеті: жастарға әскери патриоттық білім беру мен қатар оларды әскер қатарына дайындаудағы алғашқы баспалдақ.

Бүгінгі таңда адамзат саласының қай қажеттілігін алсақ та, қауіпсіздікті қамтамасыз ететін басты қару – білім. Сондықтан да бүгінгі мектеп – жаңа қоғам мектебі, бүгінгі ұрпақ – бәсекеге қаблетті елдің ұрпағы болуы тиіс. Еліміз егемендік алғалы бері білім саласында бірнеше реформа жүргізіп, білім саласына түбегейлі өзгерістер енгізілетіндігі мәлім болып отыр. Ендеше дәл қазіргі таңда мектеп мұғалімі – еркін де белсенді, өз қызметінің нәтижелігін болжай отырып, тынымсыз еңбек пен төзімді, шығармашылық шабытты серік еткен жаңалыққа жаны құмар жан болуы керек. Өйткені, тәуелсіз елдің болашағы жас ұрпақ қолында болса, сол жас ұрпақтың тағдыры ұстаздардың қолында. Қарқынды да жылдам даму үстіндегі жаһандану дәуірінде өмір сүріп отырған бүгінгі ұрпақты бәсекеге қаблетті, әлеуетті, білім мен ғылымның негізін жетік меңгерген әрі алған білім мен білігін қай жерде, қалай жұмсауды білетін, өз бетінше білім алуға бейім жеке тұлғаны тәрбиелеу басты міндеттің бірі.

Бұл тұрғыдан алғанда алғашқы әскери дайындық пәнін жан – жақты меңгерту мақсатында қазіргі педагогикалық технологиялар, сабаққа қойылатын талаптарды, оқушыларды жеке тұлға ретінде дамуға арналған әдістемелерді меңгеруіміз қажет. Жас ұрпақты отаншылдық рухтағы адамгершілігі жоғары тағлымы биік азамат етіп тәрбиелеу үшін әр мұғалім жас ұрпаққа білім беру барысында Ж.Аймауытовтың «сабақ беру – үйреншікті жәй ғана шеберлік емес, ол жаңадан жаңаны табатын өнер» деген сөздерін есінде сақтап, шеберлік шыңына ұмтылса деп ойлаймын.

Бастапқы әскери дайындық сабағы жастардың физикалық және моральдық тұрғыдан шыңдалуына көмектеседі. Ол келесі маңызды аспектілерді қамтиды:

1. Патриоттық тәрбие

БӘД сабағының басты мақсаты – жас ұрпақтың бойында өз еліне деген сүйіспеншілік пен патриоттық сезімді қалыптастыру. Сабақ барысында оқушылар Отан қорғаушылардың ерлігімен

танысып, ел тарихына терең бойлайды. Бұл олардың елін мақтан тұтуына және оны қорғауға дайын болуына ықпал етеді.

2. Дене шынықтыру және физикалық дайындық

Әскери дайындықтың ажырамас бөлігі – дене шынықтыру жаттығулары. Саптық дайындық, маршпен жүру, әскери кедергілерден өту сияқты жаттығулар жастардың физикалық мүмкіндіктерін дамытады. Бұл олардың денсаулығын нығайтып, спорттық төзімділігін арттыруға көмектеседі.

3. Тәртіп пен жауапкершілік

Әскери дайындықтың басты қағидаларының бірі – қатаң тәртіп. Бұл сабақ жастарды уақытты тиімді пайдалануға, тапсырмаларды мұқият орындауға және өз әрекеттері үшін жауапкершілік алуға үйретеді. БӘД сабағында қалыптасқан дағдылар оларды кез келген салада табысты болуға жетелейді.

4. Командалық жұмыс және көшбасшылық қасиеттер

БӘД сабағында топтық жаттығулар жиі өткізіледі. Бұл оқушылардың өзара қарым-қатынасын нығайтып, топпен жұмыс істеу дағдыларын жетілдіреді. Сонымен қатар, көшбасшылық қасиеттерін дамытуға мүмкіндік береді, өйткені әрбір жас жауынгер белгілі бір тапсырмаларды орындау барысында бастамашылық танытады.

5. Қиындықтарды жеңу және стресске төзімділік

Әскери дайындық сабақтары жасөспірімдердің психологиялық тұрақтылығын арттырады. Олар қиын жағдайларда сабырлы болып, дұрыс шешім қабылдауға дағдыланады. Бұл дағдылар тек әскери салада ғана емес, күнделікті өмірде де маңызды рөл атқарады.

6. Өзін-өзі қорғау және төтенше жағдайлардағы іс-әрекет

БӘД сабағында жастар алғашқы медициналық көмек көрсету, төтенше жағдайларда әрекет ету, өзін-өзі қорғау тәсілдерін үйренеді. Бұл білім кез келген күтпеген жағдайда өмірін сақтап қалуға және айналасындағыларға көмектесуге мүмкіндік береді.

Оқушы бойына әскери патриоттық білімді қалыптастыруға қажетті білім білік дағдыларды меңгерудің тиімді тәсілдердің бірі ретінде бүгінгі күнде «Кембриж әдісі» деген атаумен білім беру жүйесіне енгізіліп жатқан. Бұл әдістің негізгі мақсаты: әр оқушының тұлғалық қаблетін дамыту іскерлік дағдыларын қалыптастыру сын тұрғысынан ойлай алатын, дербес өзіне сенімді тұлғаны қалыптастыру болып табылады [2].

Қорытынды сөз:

Бастапқы әскери дайындық сабағы жастарға тек әскери дағдыларды ғана емес, өмірлік маңызы бар қабілеттерді де үйретеді. Бұл пәннің арқасында оқушылар патриотизм, жауапкершілік, тәртіп, ұжымдық жұмыс және физикалық дайындық сияқты қасиеттерді бойларына сіңіреді. Сонымен қатар, төтенше жағдайларда дұрыс әрекет ету, алғашқы медициналық көмек көрсету секілді маңызды білім алады.

БӨД – Қазақстан жастарының жан-жақты дамуына ықпал ететін маңызды пән. Сондықтан оны одан әрі жетілдіру және дамыту – ел болашағы үшін аса қажет.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі Ы. Алтынсарин атындағы ұлттық білім беру академиясы Алғашқы әскери дайындық Оқу бағдарламасы 10 - 11 сыныптар

2. <https://infolesson.kz/alashi-skери-dayindi-pnini-maizi-1406317.html> парақшадан Толқынбек Ербол мақаласынан

ӘОЖ 371.2

Заманауи тенденциялардың мектепке дейінгі білім берудегі ықпалы

Қашқынбаева З.Қ.

п.ғ.к, қауымдастырылған профессор,
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
(Тараз қаласы)

Резюме

Статья посвящена изучению влияния современных тенденций в дошкольном образовании, проблеме углубления взаимодействия детей с современными технологиями

Abstract

The article is devoted to the study of the influence of modern trends in preschool education, the problem of deepening the interaction of children with modern technologies

Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған арнайы бағдарламалар мен қосымшаларды әзірлеу оларға математика, оқу және логика сияқты әртүрлі салаларда білімдері мен дағдыларын тереңдетуге көмектеседі. Маңызды тенденция-білім беруді даралау. Әр бала ерекше және өзінің жеке қабілеттері мен қызығушылықтары бар. Педагогикалық әдістемелер неғұрлым икемді және жеке оқытуды, сондай-ақ баланың өзін-өзі дамытуы мен өзін-өзі көрсетуі үшін жағдай жасауды көздейді. Бұл әр балаға өзінің қабілеттерін толық қуатта дамытуға және табысты болуға мүмкіндік береді.

Мектепке дейінгі білім берудегі басты тенденциялардың бірі-балалардың заманауи технологиялармен өзара әрекеттесуін тереңдету. Маңызды тенденция-білім беруді даралау және баланың өзін-өзі дамытуы мен өзін-өзі көрсетуі үшін жағдай жасау. Мазмұны: Технологияларды білім беру процесіне біріктіру: заманауи технологиялар мектепке дейінгі білім берудің ажырамас бөлігі болуы керек. Балалар үйрену және дамыту үшін компьютерлерді,

планшеттерді, интерактивті тақталарды және басқа да жаңа технологияларды белсенді пайдаланады.

Икемді дағдыларды дамыту: мектепке дейінгі білім берудің негізгі міндеттерінің бірі балаларда ойлау икемділігін, бейімделгіштігін, шығармашылығын және проблемалық ойлауын дамыту болады. Бұл дағдылар оларға болашақта өзгеретін жағдайларға сәтті бейімделуге көмектеседі.

Оқытудың интерактивті әдістерін енгізу: интерактивті оқыту әдістері мектепке дейінгі мекемелерде көбірек сұранысқа ие. Олар балаларға оқу материалымен белсенді қарым-қатынас жасауға және бақылау, моторика және коммуникация дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Тұрақты білім беруді дамыту: қазіргі мектепке дейінгі мекемелер экологиялық білім беруге және тұрақты білім беруді дамытуға көбірек көңіл бөлуде. Балалар табиғатты зерттейді, экологиялық жобаларға қатысады және қоршаған ортаны сақтау үшін шаралар қабылдайды.

Ата-аналармен өзара әрекеттесуді күшейту: мектепке дейінгі мекемелер ата-аналарды білім беру процесіне белсенді түрде тартатын болады. Ата-аналар мен тәрбиешілер арасындағы серіктестікті нығайту үшін ата-аналар жиналыстары, кеңестер мен іс-шаралар өткізіледі.

Ерте оқу мен математикаға назар аудару: ерте жастан бастап оқу және математика дағдыларын дамыту мектепке дейінгі білім берудің маңызды элементі болады. Балаларға осы салалардағы негізгі ұғымдар мен дағдыларды игеруге көмектесетін арнайы әдістер мен ойындар қолданылады.

Шығармашылық пен көркемдік дағдыларды дамыту: мектепке дейінгі білім беру балалардың шығармашылық және көркемдік дағдыларын белсенді дамытатын болады. Әр баланың шығармашылығын дамыту үшін сурет салуға, мүсіндеуге, музыка мен биге көп көңіл бөлінеді.

Инклюзивті білім беру: инклюзивті білім беруге ерекше назар аударылатын болады, оның шеңберінде ерекше қажеттіліктері бар балалар бейімделген білім алады және білім беру процесінде жеке қолдау алады.

Мәдениетаралық құзыреттілікті дамыту: қазіргі әлемдегі жаһандану мен мәдениеттердің алуан түрлілігін ескере отырып, мектепке дейінгі білім беру балалардың мәдениетаралық құзыреттілігін белсенді дамытатын болады. Олар әртүрлі мәдениеттерді зерттейді және біледі, төзімділік пен басқаларға деген құрметті дамытады [1].

Интерактивті оқыту дәстүрлі оқыту әдістерін алмастырмайтынын, бірақ оларды толықтыратынын ескеру маңызды. Әдістер мен тәсілдердің әртүрлілігі мұғалімдерге білім беру процесін

әр баланың қажеттіліктері мен мүдделеріне бейімдеуге мүмкіндік береді. Кіші топта интерактивті оқытуды қолдану нәтижесінде балалар өздерінің шығармашылық және интеллектуалдық қабілеттерін дамытуға, жаңа дағдылар мен білімдерді игеруге, басқалармен ынтымақтастықты және қарым-қатынасты үйренуге мүмкіндік алады. Бұл әр баланың толыққанды және үйлесімді дамуына ықпал етеді [2].

Қазіргі әлемде цифрлық технологиялар біздің өмірімізде маңызды рөл атқарады. Осыған байланысты балаларда цифрлық дағдыларды дамыту мектеп жасына дейінгі жастан басталады. Сандық дағдыларға компьютерді немесе мобильді құрылғыларды пайдалану мүмкіндігі ғана емес, сонымен қатар ақпаратпен жұмыс істеудің негізгі принциптерін түсіну, интернеттегі қауіпсіз мінез-құлық және әртүрлі бағдарламалар мен қолданбаларды пайдалану мүмкіндігі кіреді. Ойындар мен тапсырмалар қарапайым және түсінікті болуы керек және әр баланың жеке мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін ескеруі керек [3].

Мектепке дейінгі білім беруде цифрлық технологияларды қолданудың артықшылықтарының бірі-әр балаға жеке көзқарас мүмкіндігі. Тәрбиешілер мен ата-аналар цифрлық дағдылардың дамуындағы прогресті бақылай алады және оқуды әр баланың қажеттіліктеріне сәйкес бейімдей алады. Мектеп жасына дейінгі балаларда цифрлық дағдыларды дамыту қазіргі білім берудің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл балаларға тез өзгертін әлемге бейімделуге және болашақта табысты өмір мен мансап үшін маңызды құзыреттерді дамытуға көмектеседі.

Мектепке дейінгі заманауи бағдарламалар балалардың толыққанды физикалық белсенділігіне жағдай жасау міндетін қояды. Мектепке дейінгі жастағы моторика мен физикалық белсенділікті дамыту тиісті жас тобына арнайы таңдалған әртүрлі ойындар мен жаттығулар арқылы жүзеге асырылады. Мектепке дейінгі жастағы моторика мен физикалық белсенділікті дамытудың негізгі принциптерінің бірі-қозғалыс тәуелсіздігі. Балаларға жүгіру, секіру, өрмелеу, велосипед тебу және т.б. сияқты әртүрлі қозғалыстарды өз бетінше таңдауға және жүзеге асыруға мүмкіндік беру керек.

Моторика мен физикалық белсенділіктің дамуы ойын түрінде болуы керек екенін ескеру маңызды. Балалар ойнауға және көңіл көтеруге мүмкіндігі болған кезде жақсы және жылдам үйренеді. Ойындарда балалар жаңа физикалық дағдыларды қолдана алады, бір-бірімен бәсекелесе алады және қарым-қатынас дағдыларын дамыта алады. Заманауи балабақшалар мен мектепке дейінгі мекемелер моториканы дамыту үшін әртүрлі ойындар мен жаттығуларды ғана емес, сонымен қатар арнайы жабдықталған ойын алаңдары мен спорт кешендерін де қамтамасыз етеді. Бұл балалардың белсенді және қауіпсіз дамуына мүмкіндік береді, сонымен қатар басқа балалармен қарым-қатынас жасау үшін қолайлы жағдай жасайды [4].

Ойын сонымен қатар баланың эмоционалды саласының дамуына ықпал етеді. Ойын барысында бала өз эмоцияларын білдіреді, оларды білуге және басқаруға үйренеді. Ол өзінің эмоционалды интеллектуалдылығын, эмпатия, эмпатия және басқалармен қарым-қатынас жасау қабілетін дамытады.

Жобалық оқыту-қазіргі мектепке дейінгі мекемелерде белсенді қолданылатын оқытудың белсенді әдістерінің бірі. Бұл балаларға білім алуға ғана емес, сонымен қатар проблемаларды өз бетінше шешу, қарым-қатынас және шығармашылық ойлау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Үлкен топтарда мектеп жасына дейінгі балаларға қызығушылық тудыратын тақырыптарды тереңірек зерттеуге мүмкіндік беретін жобалар ұсынылады. Бұл жануарлар әлемі, әлем елдеріне саяхат немесе табиғатты зерттеу сияқты жобалар болуы мүмкін.

Жоба тақырыбын таңдау. Тәрбиешілер балаларға өздері үшін ең қызықтысын таңдайтын тақырыптардың бірнеше нұсқасын ұсына алады. Жобаны жоспарлау. Балалар педагогтармен бірге жоба аясында қандай зерттеулер мен тапсырмалар орындалатынын анықтайды, жұмыс жоспарын жасайды. Тақырыпты зерттеу. Балалар зерттеулер жүргізеді, әдебиеттерді зерттейді, эксперименттер жүргізеді, деректерді талдайды.

Жоғары топтарда жобалық оқытуды енгізу мектепке дейінгі білім берудің жаңа тенденцияларының бірі болып табылады. Бұл оқу материалын тиімді меңгеруге және қазіргі қоғамда сәтті бейімделу үшін қажетті дағдыларды дамытуға көмектесетін әдіс. Ақпараттық технологиялардың дамуымен және Интернеттің қол жетімділігімен қашықтықтан оқыту технологияларын қолдану білім берудің барлық деңгейлерінде, соның ішінде мектепке дейінгі білім беруде танымал бола бастады. Қашықтықтан оқыту оқу бағдарламасын кеңейтуге және балаларды дамытуға бірегей мүмкіндіктер береді.

Балалардың дамуын бағалаудың заманауи әдістері білім деңгейін анықтап қана қоймай, әр баланың жеке әлеуетін дамытуды мақсат етеді. Олар баланың толық дамуы үшін қандай көмек пен қолдау көрсету керектігін жақсы түсінуге көмектеседі. Балалардың дамуын бағалау жеке білім беру бағдарламаларын құрудың және оқуды әр баланың қажеттіліктеріне бейімдеудің маңызды құралы болып табылады. Сонымен бірге, бұл ата-аналарға баласының дамуын қалай қолдауға және оның білім беру процесіне қатысуға болатындығын түсінуге көмектеседі.

Еркін ойын балаға өзінің қиялын және шығармашылығын көрсетуге, өзінің сюжеттері мен бейнелерін жасауға мүмкіндік береді. Балаңызға қарындаштар, бояулар, саз, құрылыс жинақтары сияқты шығармашылық әрекеттерге арналған әртүрлі материалдарды ұсыныңыз. Бұл ұсақ моториканы, қиялды және шығармашылық дағдыларды дамытуға көмектеседі. Балаға қораптан тыс ойлау мен

тапқырлықты қажет ететін тапсырмаларды ұсыну. Мысалы, бұрын-соңды болмаған ертегі кейіпкерін салуды сұрау немесе әртүрлі заттардан ұшақ жасауды ұсыну. Тәрбиешілер мен ата-аналар әртүрлі әдістерді қолдана отырып, шығармашылық ойлауды дамытуға жағдай жасай алады, сонымен қатар баланы шығармашылық идеяларына қолдау көрсетіп, шабыттандырады.

Әдебиет

1.Баландин Д.Л., Комарова И.И., Комарова Т.С. Информационно-коммуникационные технологии в дошкольном образовании. – М.: МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех», 2018.

2.Калинина Т.В. Управление ДОУ. «Новые информационные технологии в дошкольном детстве». М., Сфера, 2020.

3.Новые педагогические и информационные технологии в системе образования /Под ред. Е. С. Полат. – Москва, 2011.

4.Хабарова Т. В. Педагогические технологии в дошкольном образовании. – М., ООО «Издательство «ДЕТСТВО-ПРЕСС», 2014.

ОӘЖ. 376

«Тәуекел тобындағы» отбасылардың жасөспірім балаларға әсер ету ерекшеліктері

Нұрхашова Айнұр Болатқызы

п.ғ.м., аға оқытушы

Әлиев Ауезхан Бекенұлы, магистрант

Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматривается специфика воздействия семей «группы риска» на детей подросткового возраста в современном обществе.

Abstract

The article examines the specifics of the impact of "at-risk" families on adolescent children in modern society.

Қазіргі заманғы отбасы – бұл адамдар өмірінің нақты атмосферасын жасайтын, өсіп келе жатқан адамның қарым-қатынасы мен мінез-құлқының нормаларын қалыптастыратын күрделі тұрақты жүйе.

Белгілі бір әлеуметтік-психологиялық ахуал жасай отырып, отбасы қазіргі уақытта да, болашақта да баланың жеке басының дамуын анықтайды. Зерттеуші С.В. Мельникова отбасы тәрбиесін «белгілі бір қасиеттер мен дағдыларды дамыту мақсатында ата-ананың жүзеге асыратын мақсатты, саналы ықпалы» деп есептейді [3].

Дегенмен, отбасы тәрбиесі ата-ана стереотиптерінсіз емес, оның көмегімен ересектер баланың сыртқы әлеммен қарым-қатынас жасау тәсілдерін сіңіреді.

Уақыт отбасы тәрбиесін педагогикалық басқарудағы осал тұстарды анықтауға мүмкіндік берді, олардың негізгілері: «мектеп әкімшілігінің «мектеп-бала-отбасы» үштігінің өзара әрекетін басқару мәселелеріне жеткіліксіз көңіл бөлуі; мектеп оқушыларын отбасында тәрбиелеудің оң үрдісін қамтамасыз етуге кейбір мұғалімдердің, әсіресе жастардың теориялық, әдістемелік және практикалық дайындығының жетілдірілмегендігі; отбасында бала тәрбиелеудегі ата-аналардың педагогикалық құзыреттілігінің жеткіліксіз тиімділігі; ата-аналармен жұмыстың ұжымдық, топтық және жеке формалары арасындағы сәйкестіктің төмендігі; баланың жас және жеке ерекшеліктерін жеткіліксіз ескеру» [1, 203-204 б.].

Тұлғаның қалыптасуында отбасының жетекші орын алатыны сөзсіз, отбасында қалыптасатын қарым-қатынастардың табиғатын зерттей отырып, балалардың материалдық-тұрмыстық және басқа да өмір сүру жағдайларын талдау арқылы жеке тұлғаның дұрыс қалыптаспауына әкелетін белгілі бір факторларды анықтауға және, сайып келгенде, жасөспірімдердің құқыққа қайшы мінез-құлқын анықтауға, сонымен қатар олардың пайда болу себептері мен қызметін анықтауға болады. Жасөспірімнің жеке тұлғасын қалыптастыруға мүмкіндік беретін салт-дәстүрлер, отбасылық өмір салты, отбасылық құндылықтарды қалыптастыру және жауапты ата-ана тәрбиесі [2].

Отбасы әлеуметтік топ болғандықтан, ол бірқатар нақты әлеуметтік факторларға, себептерге немесе қалыпты қызметтің бұзылуына байланысты, сондай-ақ патологиялық жағдайлардың дамуына ықпал ететін әртүрлі жағдайлардың әсерінен әлеуметтік тәуекел тобына айналуы мүмкін.

«Тәуекел тобындағы» отбасы – бұл әртүрлі қолайсыз экономикалық, психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік-демографиялық және басқа да факторлардың салдарынан тиісті өмір сүру жағдайларын жасауға және балаларды тәрбиелеуге қабілетсіз және балаларды асырау мен тәрбиелеу бойынша өзінің негізгі функцияларын табысты орындау үшін әлеуметтік көмек пен қолдауды қажет ететін отбасы [4]. Басқаша айтқанда, «тәуекел тобындағы» отбасылар - бұл олардың өмірінде туындаған қиындықтарды өз бетімен еңсеру іс жүзінде мүмкін емес, нәтижесінде отбасы ішілік қарым-қатынастардың деформациясына, моральдық-құндылық нұсқауларының бұрмалануына, әлеуметтік маңызының, рухани-адамгершілік сипатының жоғалуына әкелуі мүмкін отбасылар. Мұның бәрі балалардың жеке басының қалыптасуына кері әсерін тигізетіні сөзсіз, бұл әсіресе лакмус қағазы сияқты отбасылық дисфункцияның барлық жағымсыз қасиеттерін бойына сіңіретін жасөспірімдерге қатысты.

Жасөспірімдік жастық дамудың ұзақ және өте күрделі өтпелі кезеңі болып табылады, оның барысында баланың жыныстық жетілуіне және ересек өмірге келуіне байланысты бірқатар психофизикалық өзгерістер орын алады. Жыныстық жетілу кезеңінің ең үлкен сезімталдығы баланың физиологиялық және психологиялық дамуында әртүрлі сапалық өзгерістердің қалыптасуында жатыр. Ағзаның мұндай қайта құрылуы жасөспірімнің қоршаған ортаның әртүрлі факторларына реакциясының өзгеруіне тікелей әсер етеді, бұл өз кезегінде жалпы баланың жеке басының қалыптасуына тікелей әсер етеді.

Девиантты мінез-құлық мәселесін зерттеген көптеген ғалымдар адамның жеке басының дамуына тікелей әсер ететін негізгі факторлардың бірі оның балалық шағында ата-анасымен қарым-қатынасының ерекшеліктері екенін атап өтті. Өйткені, бұл отбасы ежелден әлеуметтенудің негізгі және ең күшті агенті болып саналды, тұлғалық қасиеттерді, моральдық мотивтерді қалыптастыруда, әлеуметтік мінез-құлықты бағыттауда, белгілі бір мәдениетке тән нормаларды, құндылықтарды және сенімдерді беруде жетекші рөл атқарады. Осылайша, К.Хорни отбасындағы травматикалық тәжірибелер балада ерекше мінез-құлық қасиетінің қалыптасуына ықпал етеді деп есептеді, оны ол базальды мазасыздық деп атайды, бұл жағдайда бала басқалар үшін өзінің маңыздылығы мен құндылығына сенімін жоғалтады, осал және сезімтал болады, өзін-өзі қорғауға қабілетсіз болады. Э.Эриксон өз зерттеулерінде баланың жеке басының қасиеттері мен мінез-құлық ерекшеліктерінің оның жастық дамудың әртүрлі кезеңдеріндегі ата-анасымен қарым-қатынасының ерекшеліктеріне тікелей тәуелділігін анықтады.

Жасөспірімдік кезеңде ерте кезеңде қалыптасқан оң қасиеттер сәтті және үйлесімді психоәлеуметтік сәйкестендіру мүмкіндігін айтарлықтай арттырады. Ұялшақ, сенімсіз және өзіне сенімсіз жасөспірімнің өзін-өзі бағалауда айтарлықтай қиындықтары бар. Өз кезегінде А.Адлер неврозды бұзылған өмір салты деп түсініп, оның қалыптасуының түбегейлі себептерінің бірі ретінде балаға отбасындағы дұрыс тәрбие бермеу деп санады. Сондықтан, көп жағдайда баланың жеке басының дамуы мен қалыптасуына теріс және әлеуметтендірмейтін әсер ететін, жеке, тұлғалық даму мен мінез-құлық ауытқуларының әр түрлі ерте бұзылыстары түрінде көрінетін отбасы деп айтуға болады. Сондай-ақ, шиеленісті және алаңдаушылық жағдайында болатын отбасыларда балалардың сезімдері мен эмоцияларының қалыпты дамуының бұзылуы таңқаларлық емес.

Отбасында сүйіспеншілік пен қамқорлықты сезінбейтін балалардың, өз кезегінде, мүмкіндігі болмайды және бұл сезімдерді қалай адекватты түрде білдіруді білмейді. Балаға ең зиянды әсер – бұл отбасының ыдырау алдында тұрған кезі. Балалар тіпті ата-анасының жасырын дұшпандығына, өзара ренішіне және немқұрайлылығына өте

сезімтал. Баланың мінез-құлқы отбасының әл-ауқатының бір түрі болып табылады.

«Тәуекел тобындағы» отбасылардағы отбасылық тәрбиенің салдары көбінесе балалардағы эгоизмге, төзімсіздікке, менмендікке, құрдастарымен және ересектермен қарым-қатынаста қиындықтарға айналады. Мұндай отбасында өскен балалар эмоционалды-еріктік проблемалардан көбірек зардап шегеді.

Әдебиет

1.Акутина С.П. Проектирование успешного взаимодействия семьи и школы в условиях реализации ФГОС/ С.П. Акутина // Социосфера.- 2014.- « 1.- С. 203-206.

2.Акутина С.П. Семейный уклад в воспитании духовно-нравственных ценностей школьников / С.П. Акутина //Ярославский педагогический вестник - 2009.- № 2.- С. 51-54.

3.Мельникова С.В. Семья как институт социализации ребёнка.// Сборники конференций НИЦ Социосфера. – 2014. – № 3. – С. 31-36.

4.Холостова Е.И. Социальная работа: история, теория и практика. – М.: Издательство Юрайт, 2011. – 905 с.

ӘОЖ 159.99

Жеткіншектік кезеңдегі баланың психикалық дамуына әлеуметтік желілердің әсері

Керімқұл Аийда Нұрпейісқызы
оқытушы, п.ғ.м.
Алпысбаева Ақтоты Кайратовна,
магистрант

Резюме

В статье анализируется, как социальные сети влияют на подростков. Рассмотрены причины и меры профилактики частого использования социальных сетей среди подростков. Изучено влияние социальной сети на образ ребенка «я».

Abstract

The article analyzes how social networks affect teenagers. The reasons and preventive measures of frequent use of social networks among teenagers are considered. The influence of the social network on the child's image of "me" has been studied.

Тәрбие процесі жүріп жатқан қазіргі қоғамда адамның ортасы әлеуметтік желілерді пайдалану арқылы айтарлықтай өзгерді. Қазіргі өскелең ұрпақ әлеуметтік желілерде көбірек уақыт өткізеді. Жасөспірімдер үшін әлеуметтік желі өзін-өзі көрсету құралына айналды. Қарым-қатынас белгілі бір адамдар тобымен

шектеледі. Психология мен педагогикада жасөспірім-бұл шамамен 11-15 жас. Жасөспірімдік шақ басқаша балалық шақтан ересек жасқа дейінгі өтпелі жас деп аталады [2].

Шынында да, қазіргі жасөспірімдер мен әлеуметтік медиа ажырамас болып қалды, бұл балалардың санасын жаулап алған және олардың бүкіл ішкі әлемін толтырған интернетке тәуелділік. Шынында да, он жыл бұрын аулаларда сіз шулы жасөспірімдер компанияларын көріп, балалардың күлкісін естисіз. Қазір балалар мен жасөспірімдер өздерінің шынайы достарын, ойын-сауықтарын және тіпті ата-аналарын алмастырған сүйікті компьютерлерімен көбірек уақыт өткізуде. Қазіргі уақытта жасөспірімдерге интернет көбірек әсер етеді, өйткені дәл осы жерден сіз сілтемені басу арқылы әлемде не болып жатқанын біле аласыз немесе үйден шықпай-ақ жаңа достар таба аласыз [2].

Көптеген адамдар үшін достардың саны бұл айналасындағылар арасындағы әлеуметтік мәртебенің өте маңызды көрсеткіші. Көптеген жасөспірімдер әлеуметтік желілерде әртүрлі жолдармен, соның ішінде құрдастарының құрметіне ие болу үшін өміріне қауіп төндіретін "ұнатуларды" көбірек алуға тырысады [1].

Өзіндік тұжырымдама (өзі туралы білімнің жиынтығы ретінде) - бұл жасөспірім кезінде белсенді түрде дамып келе жатқан өзін-өзі танудың жалпы құрылымы, жалпы жеке сала сияқты [1].

Ол "Мен" сферасын қоршайды және бір-бірімен тығыз байланысты өзіндік бейнелерден тұрады – "мен-нақты", "Мен-идеал", "мен-Виртуалды" және т. б. Өзіндік Тұжырымдаманың ерекшеліктері және оның жеке құрылымдары-бұл адамның өзінің, өмір сүруінің әлеуметтік жағдайларына қалай бейімделгендігінің көрсеткіші. "Мен-виртуалды" мен басқа "Мен" арасындағы байланысты зерттеудің өзектілігі қазіргі уақытта виртуалды шындық басым болып отыр [1].

Жасөспірімдер Интернет ортасында көбірек, олардың бүкіл өмірі компьютерге байланысты. Бұл жұмыста зерттеу пәні ретінде біз жасөспірімдердің, әлеуметтік желілерді пайдаланушылардың өзіндік тұжырымдамасын, ал объект ретінде жеке тұлғаның тұжырымдамасын анықтаймыз. Жасөспірімдік кезеңнің ең маңызды ерекшелігі-оның өзін-өзі тану саласындағы түбегейлі өзгерістер, бұл жасөспірімнің жеке тұлға ретінде кейінгі дамуы мен қалыптасуы үшін түбегейлі маңызды. Дәл осы кезеңде, ең ірі отандық психологтардың бірі Б. Г. Ананьевтің пікірінше, сана көптеген қарым-қатынас объектілерінен өтіп, өзін-өзі тану объектісіне айналады және мінез құрылымын аяқтай отырып, оның тұтастығын қамтамасыз етеді, тұлғаның қалыптасуы мен тұрақтануына ықпал етеді [1].

Қазіргі психологияда өзіндік тұжырымдама жеке тұлғаның құрамдас бөліктерінің бірі, жеке адамның өзіне қатынасы ретінде қарастырылады. Өзіндік тұжырымдама ұғымы жеке тұлғаның субъективті ішкі жағымен бірлігі мен тұтастығын білдіреді, яғни жеке

адамға өзі туралы белгілі, ол өзін қалай көреді, сезінеді және өзін көрсетеді [3].

Өзін – өзі бағалау жеке тұлғаның өзіндік тұжырымдамасының құрылымдық маңызды компоненттерінің бірі. Өзін-өзі бағалау адамның өзіне және жеке басының, іс-әрекетінің, мінез-құлқының жекелеген жақтарына беретін құндылығы, маңыздылығы ретінде анықталады [3].

"Әлеуметтік желі" термині Интернет пайда болғанға дейін болды 1954 жылы американдық әлеуметтанушы Джеймс әлеуметтік медиа ұғымын енгізді. Алайда, әлеуметтік медиа 1995 жылы нақты танымалдылыққа ие болды.

Содан кейін американдық Рэнди Конрадс құрды Classmates.com - бірінші әлеуметтік желі қазіргі түсінікте.

Әлеуметтік желілердің пайда болуының екінші толқыны 2001-2004 жылдары болды [3].

Психологиялық тұрғыдан алғанда, әлеуметтік желілерге деген құштарлық алкоголь мен есірткіге тәуелділікке өте ұқсас. Мұны болашақта жасөспірімді девиантты мінез-құлыққа әкелуі мүмкін деп айтуға болады. Девиантты мінез-құлық-бұл жалпы қабылданған, ең кең таралған және қалыптасқан әлеуметтік нормалардан ауытқыған тұрақты жеке мінез-құлық. Ол кез-келген психологиялық немесе жеке мәселелерге, сондай-ақ жасырын кешендерге және қарым-қатынастағы оқшаулануға байланысты көрінуі мүмкін. Шын мәнінде, виртуалды әлемде өзін көрсету, идеалды бейнені жүзеге асыру әлдеқайда оңай, өйткені басты мән-бұл нақты өмірде жоқ өзіндік қауіпсіздік пен анонимділік сезімі. Негізгі себеп - жасөспірімдердің әлеуметтік желілерде толыққанды болуы. Ата-аналар балаларының қандай бейнелерді көретініне, қай топтарға көбірек баратынына қызығушылық танытпайды. Ең бастысы, олар кіммен танысады [4].

Қазіргі уақытта бұл нәрсені назардан тыс қалдыру мүмкін емес. Керісінше, бұл тіпті қауіпті. Жасөспірім виртуалды әлемге толығымен "кете" алады, өзінің міндеттерін, оқуын және нақты әлемдегі достарын ұмыта алады. Желіде өткізілетін уақыт адамның зиянды байланысы немесе интернет желісіне тәуелділігі болатындай тартымды болуы мүмкін. Әлеуметтік желілерде сөйлесуге тырысқаннан кейін, бала виртуалды кеңістікте байланыс процесі әлдеқайда жеңіл және қауіпсіз екенін түсінеді. Жасөспірімдер үшін әлеуметтік желі көмектесуге, бұрынғы сыныптастарын, курстастарын, ескі достарын табуға және әртүрлі қалалар мен тұратын елдерге қарамастан олардың арасындағы байланысты сақтауға мүмкіндік беретін танымал және мейірімді сайт болып қала береді. Әлеуметтік желілердегі жасанды достар жасөспірімдерге шынайы достықтың шынайылығын білуге мүмкіндік бермейді. Өкінішке орай, достық шынайы достардан гөрі виртуалды достар санымен өлшенеді [4].

Әрине, әлеуметтік желі жасөспірімдер арасында күн сайын танымал болып келеді. Өкінішке орай, оны қалай дұрыс пайдалану керектігін бәрі бірдей біле бермейді. Сол себепті жасөспірімдерге әлеуметтік желінің пайдалы жақтарын қолдануға кеңес берілу керек.

Әдебиет

1. Воеводкина Е.С., Бубновская О.В. Сравнительный анализ особенностей типа личности старшеклассника (на примере учащихся 9-х классов ШИОД, г. Владивосток) // Международный студенческий научный вестник. 2015. № 5-2. С. 212-218.

2. Психология: учебник Ахтемьянова, З.А. Социальная психология: учебник / З.А. Ахтемьянова. — М.: Эксмо, 2018. — 371 с.

3. Балашов, А.И. Психология подростка: учебник / А.И. Балашов. — М.: ТК Велби: Проспект, 2017. — 342 с.

Батманов, И.Л. 11 законов эффективного воспитания подростка / И.Л. Батманов. — М.: Юстицинформ, 2018. — 521 с.

ӘӨЖ 371.3

Болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік қарым-қатынасын қалыптастыру шеберлігі

Әріпқожаева Арайлым Қанатқызы

п.ғ.м., оқытушы

Ақмырза Закеш Қайратқызы

«Педагогика және психология»,

I-курс магистранты

Қызылорда «Болашақ» Университеті

Қызылорда қаласы

Резюме

В статье авторами раскрывается актуальность формирования коммуникативной компетентности будущего учителя как базового компонента и требования к профессиональной деятельности. Профессиональный стандарт требует готовности к педагогической деятельности, основой которой является сформированность коммуникативной компетентности у будущего учителя.

Abstract

In the article, the authors reveal the relevance of the formation of the future teacher's communicative competence as a basic component and requirements for professional activity. The professional standard requires readiness for pedagogical activity, the basis of which is the formation of communicative competence in the future teacher.

Болашақ педагог-психологтардың коммуникативті ұтқырлығы бұл мақалада психо-ағартушылық, психопрофилактикалық,

консультациялық, психокоррекциялық және психодиагностикалық жұмыстардың әртүрлі жағдайларында тиімді қарым-қатынасты жүзеге асыруға бейімделу және коммуникативті білімді, дағдылар мен тәжірибені мектептегі білім беру қатынастарының әртүрлі қатысушыларымен өзара әрекеттесуге ең жоғары дайындық жағдайына келтіру қабілетін көрсететін интегративті сипаттама ретінде түсініледі. Болашақ педагог-психологтардың коммуникативті ұтқырлығын дамыту олардың ішкі белсенділігімен, сондай-ақ жүзеге асырылатын коммуникативті қызметтің мазмұны мен сипатына деген көзқарасын өзгертуге бағытталуымен байланысты.

Болашақ педагог-психологтардың коммуникативті ұтқырлығының дамуы әртүрлі факторлармен анықталады, олардың ішінде ішкі және сыртқы факторларды ажыратуға болады. Ішкі факторлар тұлғаишілік көріністермен, сыртқы факторлар университеттегі білім беру жүйесінің ерекшеліктерімен байланысты. Ішкі және сыртқы факторлардың диалектикалық өзара әрекеттесуі туралы ғылыми әдебиеттерде көрсетілген идеяларға сүйене отырып [3;4] талданатын процестің сәтті өтуін қамтамасыз ететін педагогикалық жағдайлар қандай болуы мүмкін екенін түсінуге болады.

Педагогикалық жағдайларды Жоғары мектептегі білім беру процесінің ерекшелігімен байланыстыра отырып, сонымен қатар студенттердің арнайы әлеуметтік топ ретіндегі оқу іс-әрекетінің сипатын ескере отырып, келесі педагогикалық жағдайлар туралы айтқан жөн:

а) сабақтарда студенттер арасындағы рөлдік эвристикалық диалогтарды қолдану;

б) білім беру бағдарламасына "актерлік шеберлік" факультативін енгізу;

в) бақыланатын коммуникациялардың оң және теріс аспектілерін талдай отырып, студенттердің үздіксіз пассивті тәжірибесін енгізу.

Осыған сәйкес мақалада болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік ұтқырлығын дамытуға бөлінген шарттардың әрқайсысының бағыттылығы негізделетін болады.

Біздің ойымызша, коммуникативті ұтқырлықты дамытуда болашақ педагог-психологтарды оқытуда эвристикалық диалогты қолдану айтарлықтай мүмкіндіктерге ие. Бұл белсенді құндылық алмасуды жүзеге асыратын оқу сабағының материалының мазмұнын диалогтық түрде беру әлеуетін пайдалануға жақсы мүмкіндік туғызатындығына байланысты. Оқу өзара әрекеттесуінің бұл формасы, өздеріңіз білетіндей, жоғары білім берудің субъектілік парадигмасына көшу және жеке және бейресми қарым-қатынастың басымдығы арқылы анықталады.

Диалогтық тәсілді қолданудың орындылығын көрсететін себептердің ішінде Н.Г.Мокшина: диалогқа қатысушылардың

жағымды эмоционалды орналасуын; диалогтық өзара әрекеттесу субъектілерінің оқу іс-әрекетінің мазмұны мен формаларын анықтауға толық ену сезімін; танымдық процестің барлық кезеңдерінде білім алушылардың қанағаттанушылығының жоғары дәрежесін; олардың өсу мүмкіндіктерін түсіну. Бұл студенттерді оқытудың психологиялық фонының бір түрі ретінде диалогтық тәсіл туралы айтуға мүмкіндік береді.

Болашақ педагог-психологтармен оқу жұмысында диалогтық тәсілді қолданудың маңыздылығы студенттердің оқу өзара әрекеттесуінің бұл формасы қарым-қатынас ресурстарын белсенді пайдалануды көздейтіндігінде. Сонымен қатар, кейбір авторлар атап өткендей, қарапайым ақпарат алмасудан бастап, тиісті коммуникация субъектілерінің бір-бірін қабылдауына дейінгі қарым-қатынастың маңызды жақтары сұранысқа ие.

Әдебиеттерде өзара әрекеттесу стратегиясын әзірлеу кезінде диалог субъектілері өздерін қарым-қатынас серіктестерімен салыстыруға бағытталғандығы анықталды. Бұл, мысалы, диалог субъектілері серіктесінің орнына тұрғысы келетіндігінде және соған сәйкес олардың проблемаларына деген көзқарастарын орынды түрде көрсететіндігінде көрінеді. Сонымен қатар, қарама-қарсы тарап оны қалай қабылдауға және оның ойларына енуге баға беруге мүдделі. Ұтымды түрде құрылған диалог қарым-қатынастың психологиялық құнды контексттеріне ие деп айтуға болады. Оларға мыналар жатады: диалог бойынша Серіктестің жеке басына шынайы қызығушылық пен көңіл бөлу; байланыс орнатуға өзара ашықтық пен қол жетімділік; өзін-өзі көрсетудің қарапайымдылығы; консенсусқа бірлескен назар аудару және т.б. сауатты құрылған диалог, оның тақырыбына қарамастан, жемісті болуы мүмкін және жоғары моральдық және эмоционалды негізге ие. Алайда, қарым-қатынастың бұл көрінісіне басты талап қойылады, атап айтқанда: қазіргі уақытта оның қатысушылары үшін маңызды көзқарастар мен мағыналарға қатысты.

Эвристикалық диалогтың негізгі авторы-білім алушының "сұрақтар қою" бойынша қызметті жүзеге асыруға ішкі бағыты. Ол үшін А.Д. Король "сұрақ қою әрекеті" тіркесімін қолданады. Автор мұндай әрекеттің ішкі мотиві оқушыға мұғалімнің қысымы немесе қысымы болмаған кезде ғана қалыптасады деп мәлімдейді. Бұл жағдайда, автордың пікірінше, оқушы өзінің логикасын, пікірі мен беделін көрсетуге жақсы мүмкіндік алады [5, 19-б].

Осыған сәйкес эвристикалық диалогтың педагогикалық мәні студенттер оны жүзеге асыру барысында өздерінің білімдерін, дағдылары мен тәжірибелерін көрсетуге мүмкіндік алуы болып табылады. Нәтижесінде олар мәселені терең және пайымдау тұрғысынан шешуге жақындауға нақты мүмкіндік алады. Басқаша айтқанда, эвристикалық диалог тараптарының қызметі-әңгімелесуші тұжырымдаған сұрақтарға дұрыс және негізделген жауаптарды табуға

тырысу, бұл студенттердің білімі мен дағдыларын, ең алдымен, коммуникативті қызмет саласында жетілдіруге ықпал етеді. Диалогтың мұндай технологиялық көрінісі студенттердің психикалық белсенділігінің икемділігі мен ұтқырлығын ынталандыратындығын ескере отырып, бұл әдістің студенттердің ұтқырлығына тікелей әсері туралы айтуға болады.

Болашақ педагог-психологтардың коммуникативті ұтқырлығын дамыту процесінің тиімділігін арттыру ЖОО-да оқытушылар мен студенттердің оқу-педагогикалық өзара іс-қимылын ұйымдастырудың мүлдем жаңа тәсілдерін іздеу қажеттілігімен анықталады. Мысалы, театр педагогикасының принциптері мен педагогикалық құралдарын қолдану білім беру процесін едәуір байытатыны анықталды, өйткені ол қарым-қатынастың вербалды, вербалды емес және вербалды емес деңгейлерінде субъектінің қызметін жақсартуға ықпал етеді.

Осылайша, бөлінген педагогикалық жағдайлар коммуникативті ұтқырлықты дамыту үшін айтарлықтай әлеуетке ие. Оларды білім беру процесінің нақты жағдайында әдістемелік тұрғыдан дұрыс пайдалану болашақ педагог-психологтарды қарастырылып отырған аспектіде кәсіби даярлау міндеттерін шешуге ықпал етеді.

Әдебиет

1. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы, 1992. – 147 б.
2. Брудный А.А. Понимание и общение. – М., 1989 – 76.
3. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. – М.: «Знание», 1979 – 146.
4. Бехтерев В.М. Общие основы рефлексологии человека. Л., 1926.
5. Каган, М. С. Философия культуры / М. С. Каган. - СПб. : Петрополис, 1996.-416 с
6. Ломов, Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Рос.акад. наук, ин-т психологии. - М. : Наука, 1999.-349 с.

Нұрхашова Айнұр Болатқызы

п.ғ.м., аға оқытушы

Азмаханова З.Б., магистрант

Қызылорда «Болашақ» университеті

Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматривается использование методов арт-терапии в коррекции и профилактике тревожности у детей дошкольного возраста.

Abstract

This article discusses the use of art therapy methods in the correction and prevention of anxiety in preschool children.

Қазіргі уақытта психотерапияның маңызды салаларының бірі ол арт-терапия болып саналады. Арт-терапия даму үстіндегі психотерапияның әдістердің жаңа түрі болып есептеледі. Қазір Қазақстанда арт-терапия өзінің қалыптасу кезеңінде.

Арт-терапия жөніндегі білімді елімізде дәл қазіргі күнде тек қана психологтарға ғана емес, сонымен қатар педагогтарға, әлеуметтік жұмыскерлерге, қарт адамдар, жасөспірімдер психикалық ауру адамдарға тағы басқа көптеген жерлерде қолдану маңызды және қажет екендігі дәлелденуде.

Қазақстанда мектепке дейінгі білім беру жүйесі негізінен баланың танымдық қабілеттерін дамытуға бағытталған арт терапиясы қарқынды дамуда. Психологиялық көзқарас тұрғысынан да, мектепке дейінгі білім беру құрылымы баланың білімді ғана игеріп қоймай, тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына: өз-өзі бағалауға, эмоционалды қажеттілікке, сондай-ақ баланың басқа адамдармен қарым-қатынас жүйесіндегі әлеуметтік-психологиялық ерекшелігіне негізделу керек [1, 19-б].

Мектеп жасына дейінгі балаларды дамыту мәселесі ұлттық даму стратегиясымен тығыз байланысты мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі болып табылады. Бала — біздің болашағымыз. Олай болса, мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқыту баланың ғана емес, еліміздің де жарқын болашағының кепілі. Ол – үздіксіз білім берудің алғашқы деңгейі. Сондықтан, мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытудың негізгі мақсаты – баланың жеке басының қалыптасуы мен дамуы болып отыр №1.

Көптеген кіші мектеп жасындағы балалар өзінің ойын, қобалжуын сөзбен жеткізуге киналады. Олар үшін өз ойын жеткізудің

оңай жолдары ойын барысында, бейнелеу өнері немесе шығармашылық белсенділіктің басқа да формаларымен байқалады.

Психотерапияның маңызды салаларының бірі қазіргі таңда арт-терапия болып табылады. Сондықтан бұл терапия қарқынды даму үстіндегі психотерапиялық әдістердің жаңа түрі болып табылады. Терапияның бұл түрі қазіргі таңда үлкен жетістіктерге ие екендігі белгілі. Арт-терапия – балалармен психологиялық жұмыс жүргізуде орны баға жетпес әрі өте тиімді әдіс.

Арт-терапияны жеке-дара шығармашылық жұмыс жасау үшін бөлме кең және ешқандай кедергілері жоқ, әрі жарық болуы қажет.

Жұмыс жасау үшін әр түрлі құралдар қолданады: атап айтсақ, мысалы, соус, түрлі түсті қарандаштар, әр түрлі мөлшердегі щеткалар, губка, суы бар құты, политра, түрлі-түсті қағаздар, қоржын, желім, скотч, қайшы, жіп болмаса арқан және т.б. Кейбір сабақтарда маталар, батпақ, ермексаз, қамыр, ағаш, үлкен композиция жасау үшін табиғи және басқада химиялық заттарды да пайдалануға болады [2, 9-б].

В.А. Сухомлинский: «... баланың денсаулығына қам жасау – бұл жай ғана санитарлы-гигиеналық нормалар мен ережелер кешені... күн тәртібіне, тамақтандыруға, рухани күштерге қойылатын талаптар жиынтығы емес, үйлесімділіктің алтын тәжі шығармашылық қуанышы», - деп жазды №2.

Арт-терапия – өнердің адамның эмоциялық және тұлғалық-мағыналық өрісіне, қатынастар жүйесіне күшті әсеріне негізделген психотерапияның мамандандырылған түрі. Арт-терапия вербалды жеткізу қиын, терең проблемалық материалдың ашылуына және емделуіне көмектеседі. Арт-терапевтік техникалар эмоциялық қолдауға бағытталған.

Арт-терапиялық техникалар мақсаты – баланы сурет салуға үйрету емес, сурет салу арқылы балада белгілі бір эмоциялар тудырып, сөзбен жеткізе алмайтын проблемаларды жеңуге, шығармашылық энергияның шығуына көмектесу. Бала үшін маңыздысы нәтиже емес, сурет салу үрдісі. Сондықтан, арт-терапия балалармен жұмыс жасауда аса тиімді. Л.Д. Мардер «Түрлі түсті әлем» атты еңбегінде былай жазады: «бала өскен сайын үлкендер оған зор үміт артып, одан көп жақсылықтарды (жетістіктерді) күтеді. Осыған байланысты балада өз іс-әрекеті жемісіне қатысты үлкендер реакциясына мазасыздығы артады, ата-аналардың да баласының жетістіктерін күтуіне байланысты мазасыздығы артады» [3, 12-б].

Арт-терапияның негізгі мақсаттары:

- катарсистік (тазартушы, жағымсыз күйлерден босатушы);
- реттеуші (нервтік-психикалық күштенулерді түсіру, психосоматикалық үрдістерді реттеу, жағымды психоэмоционалды күйлерді үлгілеу);

- коммуникативті-рефлексивті (қарым-қатынас бұзылыстарын түзетуді қамтамасыз ету, дұрыс тұлға аралық мінез-құлықты, өзіндік бағалауды қалыптастыру).

Арт-терапияда мақсатты оқытуға емес, көркемдік іс-әрекеттің қандай да бір түріне (музыкалық, бейнелеу, театралды ойын, көркем сөйлеу) дағдылар мен ептіліктерді меңгертуге баса мәнберіледі №3.

Арт-терапия міндеттері:

- топта жағымды эмоциялық күйді қамтамасыз ету, белсенді өмірлік ұстанымды қалыптастыру;
- баламен махаббат және өзара жақындастық негізінде қатынас орнату;
- балаға оның толыққанды тұлғалық дамуына кедергі жасайтын жағымсыз эмоцияларды (қорқыныш, ашу, т.б.) елеп-ескеруіне көмектесу;
- баланың эмоциялық өрісінің баюына мүмкіндік беру;
- өзін шығармашылық жағынан жүзеге асыруына мүмкіндік жасау;
- толғандыратын проблемаларды түсінуіне көмектесу;
- өзіне және өзге адамдарға сенуді үйрету;
- құрбы-құрдастармен, тәрбиешілермен, үлкендермен коммуникация үрдісін жеңілдету.

Мектеп жасына дейінгі балалардың үйлесімділігін жан-жақты дамыту үшін арт-терапияның мынадай бағыттарымен жұмыс жүргізудің маңызы зор:

Құм терапиясы - адамға өзінің жан дүниесіндегі өз «Менін», өзін тануға, өзіне өте маңызды.

Құм терапиясы - балаларға үлкен мүмкіндік, баланың уайымдау немесе қайғыру сәтін ашып көрсете алады. Бала құммен ойнап отырып, өзінің бойындағы ауыр сезімді ұмыта бастайды. Құммен ойнағанда бала қателесуден қорықпайды. Қарапайым ойнау әдісін іске асырады.

Музыканың терапиялық әсері бұрынғы заманнан бері белгілі. Музыка терапиясының негізгі механизмдерінің әсері әдістің әр адамға ыңғайлы әрі қолайлылығын көрсетеді.

- біріншіден, ырғақ сақталған музыка мидың бөліктеріне әсер ету арқылы оның жұмыс істеуіне көмектеседі.

- екіншіден, әр музыканың өзіндік белгілері бар. Адамның белгілі бір жағдайы мен көңіл күйімен байланыса отырып, адам бойында белгілі бір эмоцияның пайда болуына әсер етеді.

Бейнелеу терапиясын қолданудың негізгі мақсаты - баланың қандай да бір қимылды таңдауына қарамастан, баланың өзін-өзі тануына және өз әлемінде өмір сүруіне демеу беру болып табылады.

Ойын терапиясы - арт-терапияның бір түріне жатады. Бұл терапияны жүргізу балалардың әлеуметтік және психологиялық мәселелерді жеңу үшін, жеке және эмоционалды дамуы үшін арнайы

ойындар қолданады. Егер бала ойынға белсенді және бар ықыласымен қатысса, емдеу әсерлі болады. Ойын баланың психологиялық ахуалын сақтауға, оның қоғаммен қарым-қатынасын анықтауға көмектеседі, ересек өмірге дайындайды №4.

Сурет – балалар үшін өнер емес, сөйлеу болып табылады. Бұл – шын объектілерді көркемдік символдарға алмастырумен тәжірибе жасап көру. Сурет салы арқылы тұлғаның өзін-өзі көрсету қажеттілігі жүзеге асады [4, 18-б].

Бейнелеу өнері құралдарымен түзету кезінде әртүрлі тәсілдерді қолдануға болады (А.И. Копытин). Олар:

1. Әр түрлі бейнелеу материалдарымен жұмыс жасауды көздейтін және жалпы белсендіру, сенсомоторлық сфераны дамыту (мысалы, саз балшықты езу, өз түйсіктеріне зейінін шоғырландыру) мақсаты бар жаттығулар.

2. Балалардың проблемаларын зерттеуге және әр түрлі әсерленулерді, толғаныстарды бейнелеп, көрсетуге (еркін тақырыпқа немесе маңызды тақырыпқа «зұлымдық» және «мейірімділік», «қорқыныш» т.б. арналған суреттер) мүмкіндік беретін «жалпы» тақырыптар мен жаттығулар.

3. Балалардың қарым-қатынас жүйесін зерттеуге және оның өзгеруіне жағымды ықпал етуге (автопортрет салу немесе соғып жасау; сені дос немесе дос емес адамдар қалай көретінін бейнелеу; өзінің жеке басына тән қасиеттерді бейнелейтін таңбасын салу т.б.) мүмкіндік жасайтын өзін-өзі қабылдаумен байланысты тақырыптар.

4. Баланың мінез-құлық бұзылыстары себептерін анықтау және оны түзету (құмсалғыш және әр түрлі фигуралар көмегімен қандай да бір тұрмыстық көріністі құрастыру; отбасы мүшелерін жануарлар немесе заттар түрінде бейнелеу) мақсатында отбасындағы қатынастарды зерттеуге мүмкіндік беретін жаттығулар мен тақырыптар.

Мектеп жасына дейінгі балалардың коммуникативті мүмкіндіктерін дамытуға бағытталған жұптасқан жұмыс («Винникот қаракөлі» - бір қатысушы қаракөл салады да оны басқа адамға біртұтас бейне жасауға береді; бір қатысушы еркін немесе берілген тақырыпқа сурет салуды бастайды, басқасы оны аяқтайды; содан соң бірлескен жұмыс нәтижелері талқыланады) [5, 22-б].

Қорыта айтқанда, арт-терапияның басқа түзету құралдарынан ерекшеленетін артықшылықтары: арт-терапия құралы вербалды емес қарым-қатынаста тиімді болып табылады, бұл өз кезегінде мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс жасауда айрықша құнды; бейнелеу іс-әрекеті балаларды жақындастырудың күшті құралы; бейнелеу іс-әрекеті баланың жай-күйін оның жасаған жұмыстары арқылы бағалауға мол мүмкіндік береді; шығармашылық потенциалды және өзіндік бағалау мен сауығудың ішкі механизмдерін жұмылдыруға негізделеді; жеке дамудың әртүрлі ауытқушылықтары мен

бұзылыстарын түзетуде тиімді. Тұлғаның сау потенциалына, өзіндік басқарудың және сауығудың ішкі механизмдеріне сүйенеді.

Әдебиет

1.Дубинская Е. Методы арт-терапии в работе с дошкольниками /Е. Дубинская // Дошкольное воспитание. – 2015 – №3 – 27 с.

2.Киселева М.В. Арт-терапия в практической психологии и социальной работе / М.В. Киселева. – СПб.: Речь, 2007 –№4- 336 с.

3. Крамер Э. Арт-терапия с детьми / Э. Крамер. – М.: Владос, 2013 –№1- 320 с.

4.Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / В.С. Мухина. – М.: Академия, 2012 – №2-456 с.

ӘОЖ 37.091.3

Мектепке дейінгі білім беру ұйымында копинг-стратегияларын дамыту

Нұрхашова Айнұр Болатқызы

п.ғ.м., аға оқытушы

Кажмахан Ұ.Ғ., магистрант

Қызылорда «Болашақ» университеті

Қызылорда қаласы

Резюме

Статья посвящена организационно-педагогические условия копинг-стратегического развития педагогов дошкольников.

Abstract

The article is devoted to the organizational and pedagogical conditions of coping-strategic development of preschool teachers.

Мектепке дейінгі білім беру жүйесінің сапасы көбінесе педагогтердің кәсіби құзыреттілігіне және олардың жұмысқа бейімделу қабілетіне байланысты болады. Педагогтер кәсіби қызметінде түрлі стресстік жағдайларға тап бола отырып, өздерін тиімді басқаруға, жұмыс жүктемесін жеңілдетуге және эмоционалдық тұрақтылықты сақтауға бағытталған копинг-стратегияларды қолдануға мәжбүр. Осы тұрғыда мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының педагогтерінің бейімделу копинг-стратегияларын дамыту маңызды рөл атқарады [3.45 б]. Мектепке дейінгі білім беру жүйесінің сапасы көбінесе педагогтердің кәсіби құзыреттілігіне және олардың жұмысқа бейімделу қабілетіне байланысты болады. Педагогтер кәсіби қызметінде түрлі стресстік жағдайларға тап бола отырып, өздерін тиімді басқаруға, жұмыс жүктемесін жеңілдетуге

және эмоционалдық тұрақтылықты сақтауға бағытталған копинг-стратегияларды қолдануға мәжбүр. Осы тұрғыда мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының педагогтерінің бейімделу копинг-стратегияларын дамыту маңызды рөл атқарады [2,78 б.].

Копинг-стратегиялар – бұл адамның қиындықтар мен стресстік жағдайларға бейімделу үшін қолданатын әртүрлі тәсілдер мен амалдар жиынтығы. Педагогтер үшін бұл стратегиялар кәсіби қызметтегі стресстік жағдайларға жауап ретінде қалыптасады. Олар түрлі эмоциялық және психологиялық қиындықтарды жеңілдетуге, жұмысқа деген қызығушылықты сақтауға, өз уақытын дұрыс ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бейімделу процесі педагогтің өзіндік сезімдеріне, эмоционалдық жағдайына, психологиялық тұрақтылығына тікелей әсер етеді [1,33 б.].

Педагогтердің бейімделу копинг-стратегияларын дамыту үшін мектепке дейінгі білім беру ұйымында арнайы ұйымдастырушылық шарттар болуы қажет. Бұл шарттар педагогтардың психологиялық, эмоционалдық және кәсіби жағдайына оң ықпал етеді. Оны төмендегі 1-ші кестеден байқауға болады.

Шарттар	Нәтиже
Педагогикалық тренингтер	Стресс деңгейін төмендету, дағдыларды жетілдіру
Ұжымдық жұмыс	Ынтымақтастықтың артуы, қолдаудың жақсаруы
Психологиялық қолдау	Эмоционалды тұрақтылықтың қалыптасуы
Жеке кеңес беру	Психологиялық күштің артуы

1-кесте. Копинг-стратегияларды дамыту шарттары

- Психологиялық қолдау: Мектепке дейінгі білім беру ұйымы педагогтерге психологиялық көмек көрсету жүйесін дамытуы тиіс. Бұл арнайы тренингтер, психологиялық кеңестер, психотерапевт мамандардың көмегі болуы мүмкін. Мұндай қолдау педагогтердің стресске төзімділігін арттырып, олардың қызметінде табысты болуына ықпал етеді.

- Кәсіби даму мүмкіндіктері: Педагогтердің кәсіби дағдыларын дамыту және оларды жаңашыл педагогикалық әдістермен таныстыру, сондай-ақ кәсіби өсу мүмкіндіктері педагогтердің стресске деген төзімділігін арттыруға және олардың кәсіби қызметіне деген сенімін нығайтуға көмектеседі.

- Ұжымдық жұмыс: Ұжымда жұмыс істеу кезінде педагогтердің өзара қолдау көрсетуі, бір-бірінің қиындықтарын түсінуі маңызды.

Бұл өз кезегінде педагогтердің эмоционалдық тұрақтылығын сақтауға көмектеседі. Ұжымдағы ынтымақтастық, моральдық қолдау және ашық қарым-қатынас педагогтердің стрессті жеңуге және жұмыста тиімді болуына септігін тигізеді.

•Жұмыс шарттарының икемділігі: Педагогтардың жұмыс уақытының икемділігі, демалыс күндерінің ұйымдастырылуы, жұмыс жүктемесінің дұрыс бөлінуі олардың кәсіби күйзелісін азайтуға мүмкіндік береді. Мұндай ұйымдастырушылық шарттар педагогтердің жұмысқа деген оң көзқарасын қалыптастырып, стрессті басқаруға ықпал етеді.

Мектепке дейінгі білім беру ұйымының педагогтерінің бейімделу копинг-стратегияларын дамыту – олардың психологиялық және кәсіби тұрғыдан дамуына, сондай-ақ білім беру сапасының артуына әсер ететін маңызды аспект. Бұл процесті жүзеге асыру үшін педагогикалық ұжымның ұйымдастырушылық және педагогикалық шарттары маңызды рөл атқарады. Мұндай шарттарды қалыптастыру арқылы педагогтер өздерінің жұмысында психологиялық қиындықтарды жеңіп, тиімді әрі шығармашыл қызмет көрсете алады.

Әдебиет

1. Әбдібекова, Ә. (2018). Педагогика және мектепке дейінгі білім беру: теориясы мен практикасы. Алматы: Білім.

2. Құнанбаева, Ж. (2017). Мектепке дейінгі ұйымдардағы педагогикалық менеджмент. Астана: Педагогика баспасы.

3. Мұқанова, Л. (2021). Кәсіби бейімделу мен педагогикалық копинг-стратегиялар: теория мен практика. Журнал “Педагогикалық зерттеулер”, 2(3), 45-56.

ӘОЖ159.9

Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық саласын ойын іс-әрекеті арқылы дамыту

Әбілхайр Әзиза Әмірханқызы
п.ф.м., оқытушы.

Жарылқасын П.Ж., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
Қызылорда қаласы

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы развития познавательной сферы дошкольников через игровую деятельность. В дошкольном периоде закладывается основа личностного и познавательного развития ребенка, причем игра является главным инструментом этого процесса. Игра развивает когнитивные процессы у детей, включая мышление, воображение, внимание и память. Это

повышает интерес детей к окружающей среде и способствует получению новых знаний и приобретению навыков.

Abstract

This article discusses the development of the cognitive sphere of preschoolers through play activities. In the preschool period, the foundation of a child's personal and cognitive development is laid, and play is the main tool of this process. The game develops cognitive processes in children, including thinking, imagination, attention and memory. This increases children's interest in the environment and promotes the acquisition of new knowledge and skills.

Мектепке дейінгі жас – бұл баланың тұлғалық дамуының негізгі кезеңі, өйткені осы уақыт аралығында оның танымдық белсенділігімен іс-әрекетке қажетті тәжірибесі қалыптасады. Мектеп жасына дейінгі баланың идеялары жарық әсерлер мен кең ауқымды қоршаған ортадан, қоғамдық құбылыстардан, өнер мен әдебиеттен, түрлі ойын түрлерінен пайда болады. Баланың өміріндегі маңызды әсерлер оның қоршаған ортаны терең түсінуіне, заттардың ерекше белгілерін көру қабілетін дамытуға, бақылауға және қызығушылықты арттыруға көмектеседі [1].

Қазіргі уақытта мектепке дейінгі білім берудің ең тиімді моделі ретінде тұлғаға бағытталған тәсіл қолданылады. Әрбір мұғалімнің міндеті – ойын негізінде балалардың жеке дамуына жағдай жасау, әрі оларды келесі жас тобынан ауысуға дайындау. Балалардың дамуына түрлі, өзгермелі және шолу жасауға қолжетімді орта маңызды рөл атқарады. Мұндай орта баланың тез үйренуіне, ережелерді қабылдауына және дұрыс мінез-құлықты игеруіне ықпал етеді.

Балалық шақ – ізденіп, түрлі сұрақтарға жауап беретін шақ. Мектепке дейінгі балалық шақта танымдық іс-әрекет баланың дамуында орасан зор рөл атқарады, ол тек білім, білік, дағдыларды меңгеру ғана емес, ең бастысы, ынтымақтастық процесінде өз бетінше немесе ересек адамның әдепті басшылығымен білімді іздеу болып табылады. Бүгінгі таңда мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық қабілеттерін дамыту қазіргі заманның өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Психологтар (Выготский Л.С., Запорожец А.В., Эльконин Д.Б., Поддяков Н.Н.) дәл мектепке дейінгі жаста психикалық даму әсіресе тез жүреді, оның қарқыны бірте-бірте баяулайды деп мәлімдейді. Сондықтан балалардың танымдық қабілеттерін дамыту үшін мүмкіндіктерін барынша пайдалану маңызды [2].

Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық қабілеттерін зерттеу саласының бірі – оны ойын түрінде зерттеу және көрсету. Балалар ойыны – ересектердің іс-әрекетін және олардың арасындағы қарым-қатынасты ерекше шартты түрде қайталайтын балалардан тұратын іс-әрекеттің тарихи дамып келе жатқан түрі. Ойынның ойлау,

ерікті қабылдау, зейін мен есте сақтау, елестету, сөйлеудің символдық қызметін дамытуға әсерін тигізеді. Ойын адамның іс-әрекетін, мотивін және іс-әрекетін жалпы адамзаттық құндылықтармен салыстыру қабілеті ретінде рефлексияны дамытуға ықпал етеді. Ойында әрекеттің өнімді түрлері дамып, оқу және еңбек әрекетінің элементтері пайда болады.

Мектепке дейінгі балалардың дұрыс ұйымдастырылған ортасы олардың дамуына, соның ішінде әлеуметтенуіне, өзіндік танымдық және рухани құндылықтарын қалыптастыруға әсер етеді. Пәндік-ойын ортасы балалардың өз бетінше ойын сюжеттерін жасауына, рөлдерге бөлінуіне, ойын ережелерін сақтауға, қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді. Бұл ретте қоршаған әлемді тану және оған деген қызығушылық балалардың білім алуы мен шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Баланың танымдық процестерін дамыту үшін ойын маңызды рөл атқарады. Дидактикалық ойындар арқылы балалар сабақ барысында алған білімдерін тәжірибе жүзінде қолданады, бұл олардың ақыл-ой қызметін белсендіреді. Ойында қателер мен қиындықтар пайда болады, және мұғалім олардың шешімін табуға көмектеседі, бұл балалардың дағды мен білімін тереңдетуге мүмкіндік береді.

Мектепке дейінгі жас– бала есейген сайын жетілдірілетін ең жалпы қабілеттердің қалыптасып, жетілетін жасы екені белгілі. Ең маңызды қабілеттердің бірі – білу қабілеті.

Баланың жан-жақты тұлға болып қалыптасуында ойынның маңызы зор. Ойын – мектеп жасына дейінгі баланың өмірінің негізгі мазмұны және оның әрекеті. Ол баланың ақыл-ойы мен ерік-жігерін белсендіреді, оның сезіміне терең әсер етеді, дененің өмірлік белсенділігін арттырады және физикалық дамуына ықпал етеді. Ойын баланың дені сау, көңілді, күшті болып өсуі үшін қажет.

Когнитивті даму мектепке дейінгі білім берудің Федералдық мемлекеттік білім беру стандартында жеке білім беру саласы ретінде анықталған. Бұл құжат мектепке дейінгі білім беру ұйымының білім беру қызметін реттейді және мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық дамуы мәселелеріне басқаша қарауға мүмкіндік береді.

Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық белсенділігі мен танымдық қабілеттерін дамыту мәселесі мектепке дейінгі тәрбие теориясы мен практикасындағы ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады, өйткені белсенділік балалардың психикалық қасиеттерін, дербестігі мен бастамасын қалыптастырудың қажетті шарты болып табылады [3].

Оқу мен білімге деген қызығушылықты дамытудың тиімді құралы ойын әрекеті болып табылады. Ойын арқылы бала өзін және өзін қоршаған әлемді таниды, талдауға, жалпылауға, салыстыруға үйренеді. Ойын – шығармашылық, ойын – еңбек. Ойын барысында

балалардың зейінін шоғырландыру, өз бетінше ойлау дағдысы қалыптасады.

Педагог жұмысының маңызды бағыттарының бірі баланың танымдық белсенділігін дамыту болып табылады, өйткені ол балалардың білуге құмарлығын, зерделілігін дамытады және олардың негізінде тұрақты қызығушылықтарды қалыптастырады. Ерте жаста танымдық даму ең алдымен ойын арқылы жүзеге асады.

Дидактикалық ойын мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық қабілетін дамытудың тиімді әдісі деп есептеймін. Дидактикалық ойындар баланың жеке басын жан-жақты дамыту құралы ретінде де әрекет етеді. Дидактикалық ойындардың көмегімен балалар өз бетінше ойлауға, алған білімдерін берілген тапсырмаға сәйкес әртүрлі жағдайда пайдалана білуге үйренеді.

Дидактикалық ойындарды қолдану балалардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады, зейінін дамытады, бағдарламалық материалды жақсы меңгеруді қамтамасыз етеді.

Ақыл-ой тәрбиесіндегі ашық ойындардың белсенді рөлі: балалар ережеге сәйкес әрекет етуге үйренеді, ойынның мәнін меңгереді, ережелерді есте сақтайды, кеңістіктік терминологияға ие болады, саналы түрде үйренеді.

Еркін ойын әрекетінде бала жаңа, кейде күтпеген ақпарат алады, өзінің іс-әрекеті мен қоршаған дүние құбылыстары арасында практикалық байланыстар орнатады, өзіндік жаңалық ашады.

Бейнелеу материалдары бар ойындар балалардың танымдық дамуы үшін пайдалы. Олардың суреттік мақсаты болмауы мүмкін, бірақ таза зерттеу сипатында болуы мүмкін. Балалар қызығушылықпен бояуларды араластырады, саусақтарымен, қылқаламдарымен, мөрлерімен қағазға штрихтар жасайды, қарындаштармен, фломастермен, бормен сызады.

Сонымен қатар, балалар әртүрлі заттар мен материалдардың қасиеттерімен танысып қана қоймайды, сонымен қатар өздерінің трансформациялық әрекеттерінен тез көрінетін әсер алады, бұл оларға ерекше қуаныш әкеледі.

Сумен, бояумен, құммен және қағазбен ойналатын ойындар балалардың тәжірибелері үшін үлкен мүмкіндіктер ашады. Олар балалар үшін өте қызықты және физикалық заңдылықтарды орнатуға, көлем, пішін, заттардың өзгеруі туралы идеяларды меңгеру және белгілі бір материалдың қасиеттері мен мүмкіндіктерін түсіну үшін пайдалы.

Серуендеу кезінде құммен, қармен, сумен, заттармен және ойыншықтармен ойнау балалардың қоршаған дүниедегі заттардың алуан түрлі қасиеттері мен қасиеттері, олардың мақсаты, қолданылуы туралы түсініктерін байытып, танымдық белсенділіктері мен эксперименттерге деген қызығушылығын оятады.

Сонымен, ойын – балалардың танымдық қабілетін, шығармашылық белсенділігін, әлеуетін дамыту үшін оңтайлы жағдай жасаудың тиімді құралы. Шынайы білім мен дағды ойын әрекеті арқылы игеріледі. Ойынның өз мақсаты бар - балаға жаңа нәрсе үйрету немесе оның бұрыннан бар білімін, дағдыларын және дағдыларын бекіту. Ойын – оқу, тәрбиелеу және дамыту құралы. Ол нәрселерді оңай есте сақтауға көмектеседі, өнімділікті арттырады, табыстарыңызды бағалауға үйретеді және оқуды қызықты әрі қызықты етеді.

Әдебиет

1. Мухамедиев Ә.Ә. "Мектепке дейінгі педагогика". – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 214 б.

2. Галиев М.Ж., Мухамедова С.Р. "Мектепке дейінгі балалардың танымдық дамуы". – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2013. – 192 б.

3. Балаубаева М.Е. "Мектепке дейінгі балалардың психологиясы мен педагогикасы". – Алматы: Білім, 2018. – 238 б.

ӘОЖ 004.77;378.1;316.4

Ойын әдістері арқылы бастауыш сынып балаларының есте сақтау қабілеттерін дамыту

«Болашақ» университетінің магистранты

Б.М.Әбдіқадыр

Ғылыми жетекшісі:

Н.Т.Сартаева

аға оқытушы, PhD доктор

Резюме

Современный мир повышает требования к человеку. Вопрос развития памяти у младших школьников становится всё актуальнее. В этой статье мы с вами разберем, как развивается память школьном возрасте, узнаем, что нужно делать, чтобы помочь ребенку лучше запоминать информацию, какими упражнениями пользоваться.

Abstract

The modern world increases the demands on a person. The issue of memory development in primary school children is becoming more and more relevant. In this article, we will analyze how memory develops at school age, learn what needs to be done to help a child better remember information, what exercises to use.

Бастауыш мектеп оқушыларының ойлау және есте сақтау қабілеті өте икемді болып келеді және ол жаңа ақпаратты өте тез, оңай қабылдауға және сөзбе-сөз қайталап айтып бере алуға қабілетті.

Ендеше қазіргі уақытта бастауыш сынып балаларында есте сақтау проблемалары қайдан пайда болады?

Есте сақтаудың нашарлауының көп таралған себептері - қызығушылықтың болмауы және қажет нәрсені есте сақтау ниетінің болмауы, немесе зейіннің тұрақтылығының болмауы. Сонымен қатар, жаратылысынан жаңа ақпаратты есте сақтауы қиынға соғатын балалар да болады. Адамның жады - бұл жаттықтыруды қажет ететін бұлшықет сияқты.

Кішкентай балалардың есте сақтау қабілеті негізінен механикалық есте сақтау болып табылады. Бұл балалар үшін есте сақтаудың ең қолайлы және таныс тәсілі, дегенмен, ең тиімдісі емес.

Сонымен қатар, жасы ұлғайған сайын бұл әдіс есте сақтаудың басқа түрлеріне көбірек орын береді. Балаңызға ақпаратты әртүрлі тәсілдермен үйренуге үйрету оған болашақта қиындықтарды болдырмауға көмектеседі. Дегенмен, өкінішке орай, есте сақтау қабілеті жаттығусыз өздігінен дамымайды. Бұл арнайы жаттығуларсыз жасай алмайтын назар аударуға тұрарлық маңызды міндет. Ол үшін алдымен жадтың не екенін және оның қандай түрлері бар екенін анықтап біліп алу керек.

Жад – адамның бұрын шайнағанын, істегенін есте сақтау, жаттау, содан кейін қайта жаңғырту процесі.

Жад түрлері:

Мотор жады (мотор). Бұл әртүрлі қозғалыстарды есте сақтауға мүмкіндік береді және күнделікті дағдыларды дамытуға көмектеседі.

Эмоционалды есте сақтау. Эмоцияларды, сезімдерді, тәжірибелерді есте сақтайтын күшті жады.

Сөздік және логикалық есте сақтау. Материалды есте сақтайды, мағыналық байланыстар орнатады. Есте сақтаудың бұл түрінің арқасында біз дәлелдеп, қорытынды жасай аламыз.

Бейнелі есте сақтау. Ойыңызда пайда болған бейнелерді есте сақтауға мүмкіндік береді.

Жадтың есте сақтау әдісі бойынша бұл процесс ақпаратты саналы түрде есте сақтау кезіндегі ерікті және еріксіз болып екіге бөлінеді. Бұл жағдайда жаттау өздігінен жүреді.

Ақпаратты сақтау ұзақтығына қарай жады қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді болып бөлінеді. Операциялық немесе жұмыстық жадты бөлек ажырату да жиі кездеседі. Мысалы, сізге бару керек мекен-жайды есте сақтау қажет. Тапсырма орындалғаннан кейін бұл мекенжай ұмытылады, себебі ол енді қажет емес. Яғни, бұл қысқа мерзімді есте сақтау жады болып табылады. Бастауыш сыныптарда оқушыларды орта мектепте оқуға дайындау, түсініктемелерді, анықтамаларды, дәлелдемелерді оңай меңгеру үшін логикалық есте сақтау қабілетін дамыту қажет. Есте сақтаудың бұл түрін үйрету олардың ой-өрісін дамыту деген сөз. Бастауыш сыныпта балаларға

есте сақтаудың қарапайым әдістерін үйретіп, оларға тиімдісін таңдауға көмектесу керек.

Арнайы дайындықсыз кіші сынып оқушылары дұрыс жаттауды білмейді және жатқа үйренеді. Олар барлық нәрсені ғана есте сақтайды және ақпаратты бөліктерге бөле алмайды. Нақты мысал: бала ұзақ тақпақ үйреніп, ортада абдырап қалып, қайта басынан айта бастайды.

Неліктен сабақта барлығына бірдей ақпарат беріледі, бірақ оны әркім әртүрлі түсінеді және қабылдайды және әртүрлі жылдамдықпен есте сақтайды?

Жауап қарапайым. Барлық адамдар өте әртүрлі. Әр адамның өзіндік қабылдау ерекшеліктері бар. Өкінішке орай, мектепте бұған мән бермейді. Әркім бағдарлама талап ететін нәрсені істеуі керек. Ақпарат дәл осылай беріледі біздің білім беру жүйеміз осылай жасалған [2]. Егер оқушының ақпаратты есте сақтауы қиын екенін байқасаңыз, кіші жастағы оқушылардың есте сақтау қабілетін дамытуға назар аудару керек. Ең алдымен, сынып жетекші баланың есте сақтау қабілетінің деңгейін анықтап алуы керек.

Адамдарда сезім мүшелері арқылы есте сақтаудың үш түрі бар:

Есту немесе дыбыс. Есту қабілеті бар адам - ақпараттың басым көпшілігін дыбыстар арқылы қабылдайтын адам. Олар көбінесе қоршаған әлемді дыбыстар арқылы сипаттауға жүгінеді. Олардың басым сезімі - есту, сондықтан олар күшті қарым-қатынас дағдыларына ие.

Кинестетикалық бала - нағыз тәжірибеші. Айналадағы дүниені жан-жақтан танып-білуге, қолына тиіп, тіпті дәмін татып көруге ұмтылады. Мектепте кинестетикалық адам оқу материалдарын ұстауды, оқу құралдарын жинауды немесе бөлшектеуді ұнатады. Олар кітап оқығанды онша ұнатпайды. Оларға жазу оңайырақ және қызықтырақ. Сондықтан мұндай балалар көбінесе жазу арқылы оқуға үйретіледі [3].

Есте сақтау қабілетін дамытуға арналған практикалық жаттығулар – ойын әдістері.

Баламен бірге жасап көретін ойын түрлері. Кіші жастағы оқушылардың есте сақтау қабілетін дамытуға арналған жаттығулардың түрлері:

Кесте-1. Есту арқылы есте сақтау қабілетін дамытуға арналған жаттығулар

Ойын атауы	Ойын барысы
«Сөздерді қайталау»	Бұл ойынның ережелері қарапайым: Сіз балаға арналған сөздерді айтасыз Бала тыңдайды Баланың міндеті - нақты тәртіпке қарамастан, бұл сөздерді дауыстап айту.
«Сынған телефон»	Ойыншылардың міндеті - жыланның, пойыздың

	немесе шеңбердің пішінінде тұру, бірінші ойыншы көршісіне бір сөзді сыбырлайды, осылайша шеңберде немесе ойыншылар тұрған ретпен сөз беріледі. Соңғысы естіген сөзді атайды. Ойын қызықты болуы мүмкін, өйткені оны әркім әр түрлі қабылдайды және ести алады.
«Дұрыс құра»	Мұғалім міндеті - балаға сөйлемдер дайындау. Содан кейін мұғалім сөйлемдерді кездейсоқ ретпен дауыстап айтады. Ойыншының міндеті – оны бастапқы күйінде айту (мысалы, «Анам дүкенге барды» - «барды, дүкен, анам; «Сырым таңертең ботқа жегенді ұнатпайды» - «ботқа, таңертең, Сырым, ұнатпайды).

Кесте-2. Бейнелі есте сақтауды дамытуға бағытталған ойындар

Ойын атауы	Ойын барысы
«Сөз және бейне»	Өзіңізге 10 сөз жазыңыз. Бұл кез келген нәрсе болуы мүмкін. Баланың алдына қағаз бен қаламды қойыңыз. Сіздің міндетіңіз - сөзді оқу. Бала бірнеше секунд ішінде осы сөзбен не байланыстыратынын салуы керек. Сіз бәрін айтып, бала сурет салған кезде, оның суреттерінен мүмкіндігінше көп сөздерді атауды сұраңыз.
«Фотограф»	Көп адамға арналған ойын. Барлық қатысушылардан бір адам таңдалады - ол фотограф. Сіз көшбасшы ретінде балаларды белгілі бір ретпен орналастырыңыз. Фотограф ойыншылардың ретін есіне түсіреді, содан кейін бұрылады. Фотограф қарап отырған жоқ, сіз қатысушылардың ретін өзгертесіз. Олар мұны өздері жасай алады. Фотограф бұрылады. Оның міндеті кімнің қандай тәртіпте болғанын есте сақтау.
«Не жетіспеді?»	Сіз кез келген затты аласыз, белгілі бір тақырыпқа байланысты объектілерді пайдаланған өте қызықты болады. Таңдалған элементтерді кестеге белгілі бір ретпен орналастырыңыз. Баланың міндеті - ретін есте сақтау. Содан кейін, бала қарамай тұрғанда, сіз қандай да бір затты алып тастауыңыз немесе ретті өзгертуіңіз керек. Баланың міндеті - оның қалай болғанын есте сақтау.

**Кесте-3. Кинетикалық есте сақтауды дамытуға арналған
жаттығулар**

Ойын атауы	Ойын барысы
«Сикырлы дорба»	Мұнда сізге керек-жарақтар: сөмке және ішіндегі заттар. Баланың міндеті – сезім мүшелерін іске қосып түйсіктерді еске түсіре отырып, көздерін жұмып, дорбадан заттардың атын атап шығару. Баланың қанша затты дұрыс тапқанын есте сақтап жеңімпазды анықтаңыз.
«Оригами»	бұл балаларды қағаздан бірдеңені модельдеу процесіне қызықтырады және бұл өте пайдалы. Бірдей қимылдарды қайталай отырып, біз мұны қалай жасау керектігін еске түсіреміз, былайша айтқанда, қолымызды дамытамыз.
Әртүрлі ұсақ моторика жаттығуларын қолданыңыз Мұнда көптеген ойындар бар. Пластилин, одан сіз көптеген қызықты қолөнер жасай аласыз, тіпті өз ертегіңізді жасай аласыз. Ғарыштық құм және басқа материалдар[4].	

Бұл ойындарды бастауыш сынып балаларымен ойнау арқылы олардың есте сақтау қабілеттерін ең тиімді жолмен дамытуға болады. Бастауыш сынып балаларының зейін қоюуы ұзақ уақытқа созылмайтындықтан ойын әдісін пайдалану ең нәтижелі әдістердің бірі.

Әдебиет

1. Выготский Л.С. Память и ее развитие в детском возрасте / Лекции по психологии. – М.: Психология, 1999. – 326 с
2. Зинченко Т.П. Память в экспериментальной и когнитивной психологии. – СПб.: Питер, 2002. – 320с.
3. Қабілетті дамытудың психологиялық негіздері //Қазақстан мектебі. –2002. - №1-2 –С. 27-29 бет.
4. Жанпейісова М.М.. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде // Алматы, 2006, -4,5 бет

ӘОЖ 159.923.2 : 37.026.9

Тұлғаның сыни тұрғыдан ойлауын дамыту шарттары

«Болашақ» университетінің магистранты
Бегимова Г. Б.
п.ғ.к., аға оқытушы Сманова Н.Т.

Резюме

В статье анализируются особенности мышления личности и приводятся условия для развития критического мышления

Abstract

In the article, the peculiarities of personal thinking are analyzed and the conditions for the development of critical thinking are given

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінің басты қайшылығы - ғылым мен технологияның қарқынды дамуы мен жеке тұлғаның оларды меңгерудегі мүмкіндіктерінің шектеулілігінің арасында. Бұл қарама-қайшылық педагогикалық теорияны білім берудің абсолютті идеалынан бас тартып, жаңа идеалға - адамның өзін-өзі дамытуы мен өздігінен білім алу қабілеттерін дамытуға көшуіне мәжбүр етті.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңының 16-бабында: «Бастауыш білім берудің жалпы білім беретін оқу бағдарламалары баланың жеке басын қалыптастыруға, оның жеке қабілеттерін, оқу ісіндегі оң талпынысы мен алғырлығын: негізгі мектептің білім беру бағдарламаларын кейіннен меңгеру үшін оқудың, жазудың, есептеудің, тілдік қатынастың, шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі көрсетудің, мінез-құлық мәдениетінің берік дағдыларын дамытуға бағытталған», - деп атап көрсетілген [1].

Қазіргі таңда бастауыш сынып оқушыларының дамуында оқыту мен тәрбиелеу үдерістерін инновациялық технологиялармен ұйымдастыружүзеге асуымен байланысты елеулі өзгерістер болып жатқанымен, оқушылардың даму потенциалы межелі көрсеткіштерден аса алмай отыр.

Бастауыш мектеп жасында балалардың ақыл-ойының қарқынды дамуы байқалады. Бастауыш мектеп жасындағы баланың ойлау қабілеті дамудың өтпелі кезеңінде болады. Осы кезеңде визуалды – бейнелі ойлаудан ауызша-логикалық, тұжырымдамалық ойлауға көшу жүзеге асырылады. Ауызша-логикалық ойлау бастауыш мектеп жасында біртіндеп қалыптасады.

Ойлау- нәтижесінде әлем туралы жаңа білім туындайтын заттар мен құбылыстардың ең маңызды қасиеттерін бейнелеу және олардың арасындағы байланыстар. Негізінде жаңа пайымдаулар мен тұжырымдар пайда болатын жеке идеялар, ұғымдар арасында бірлестіктер құрылады [2].

Ресей ғалымы А.М.Теплов ойлауды заттардың жалпы қасиеттерінің және заттардың өзара қатынастары арасындағы заңды байланыстардың мида бейнеленуіекенін тұжырымдайды [3].

Ал қазақ ғалымы Қ.Жарықбаев ойлауды сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының байланыс қатынастарының миымызда жалпылай және жанама түрде бейнелеуі деп түсіндіреді [3].

С.Бап-Баба ойлаудың дара ерекшеліктерін қарастыра келе, қорытынды жасайды: ойды жүзеге асыратын миды емес, адам, біртұтас тұлға. Талай даналық ойлардың пайдасыз болжам деңгейінде қалып жатқанының куәсіміз, сондықтан ұшқыр ойдың жасампаз, белсенді әрекетпен ұштасқаны, әр адамның өз дарынды қызметін пайдалы, өнімді еңбек әрекетіне жұмсағаны жөн деп тұжырымдайды [2].

Ойлаудың жеке ерекшеліктері оның интегралдық қасиеттерін, яғни ойлаудың кеңдігі мен тереңдігі, оның дәйектілігі мен икемділігі, дербестік және сыншылдығы ерекшеліктерін анықтайды. Әр түрлі ойлаудың аталған ерекшеліктері адамдарда түрлі жолдармен біріктіріледі және көрінеді, бұл жеке тұлғаларды және олардың жалпы ойлау ерекшеліктерін айқындайды.

Ақыл-ойдың кеңдігі адамның көкжиегінде көрінеді және білімнің әмбебаптығымен, шығармашылықпен ойлау қабілетімен және кез-келген мәселені басқа құбылыстармен байланысының әр түрлілігінде, жалпылау қабілетімен сипатталады.

Ақылдың тереңдігі мәселенің мәніне ену қабілетінде, көру қабілетінде көрінеді мәселе, ондағы басты нәрсені бөліп көрсету және шешімнің салдарын болжау. Ойлаудың сапасы ойдың тереңдігіне қарама-қайшы, пайымдаулардың үстірт болуы және ұсақ-түйек нәрсеге көңіл аудару арқылы басты нәрсені көре алмауына байланысты болады.

Ойлаудың дәйектілігі - әр түрлі мәселелерді шешудегі логикалық тәртіп орнату қабілетінде көрінеді.

Ойлау жылдамдығы - бұл тез ойлау және жағдайды жылдам бағалау шеберлігінен, әр түрлі мәселелерді шешуде оңай шешім қабылдау қабілетінде көрінеді.

Ойлаудың икемділігі – оның өмірдегі қалыптасқан стереотиптерден еркіндігінен, жағдайдың өзгеруіне байланысты дәстүрлі емес шешімдерді табу мүмкіндігінен көрінеді.

Ойлаудың тәуелсіздігі - адамның мәселелерді шешуде тың сұрақтар мен міндеттерді ұсыну, оларды шешудің жаңа жолдарын басқаның көмегінсіз өз бетінше шешу қабілетінде көрінеді.

Сыни ойлау - бұл адамның өзінің және өзгенің пікірін әділ бағалай білу, шындыққа сәйкес келмейтін ұсыныстар мен пайымдаулардан бас тартуға, басқалардың ұсыныстары мен пікірлеріне сыни тұрғыдан қарау қабілетінде көрінеді [4].

Ойлауды қалыптастырудың бастапқы кезеңін сыни ойлауға дейінгі кезең деп атауға болады. Интеллектуалды қабілеттерді қалыптастырудың алғашқы кезеңінде сынның пайда болу мүмкіндігі жоқ [5].

Сыни тұрғыдан ойлау – өмірлік жеке тәжірибеге жаңа ақпаратты енгізу арқылы дамитын ашық ойлау, дамыған шығармашылық ойлау.

Дамыған сыни ойлаудың тән белгілері: бағалау, оның ішінде бағалаудың құндылық жағы, жаңа идеяларға ашықтық, өзіндік сыни пікірлердің негіздерін көрсету.

«Сыни тұрғыдан ойлау - ашық рефлексивті бағалау ойлауы. Осы технологияның көмегімен дамыған қабілеттер - оқушыларға тек мәтіндерді мұқият оқып шығу ғана емес, құбылыстарға қатысты әртүрлі көзқарастарды қарастыра білу, сонымен қатар осы технологиямен қалыптасқан дағдылар негізінде оқыту үдерісінен

жағымды эмоциялар ала отырып, өз білімін қалыптастыруға, өзін іске асыруға дағдыланады.

Шығармашылық ойлау жаңа идеяларды алып келсе, сыни ойлау олардың кемшіліктері мен кемшіліктерін сыни тұрғыдан анықтайды [5].

Өзін-өзі тәрбиелеудің негізгі жолы-сыни рефлексивті ойлауды дамыту, рефлексияны оқыту, жоғары танымдық және метакогнитивті дағдылардың жоғары деңгейін дамыту.

«Сын тұрғысынан ойлау» ұғымы белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу, оларды жеңіл ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көзқарастармен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау деп түсіндіреді зерттеушілер.

Сыни ойлау – белгілі бір мәселе туралы бар идеяларды жинақтап оларды қайта ой елегінен өткізу және шешім қабылдаумен аяқталатын күрделі психологиялық үрдіс екенін атап көрсеткен.

Тар мағынада сыни тұрғыдан ойлау «мәлімдемелерді дұрыс бағалау» дегенді білдіреді. Неғұрлым егжей-тегжейлі анықтама: «Сенім мен әрекеттің нұсқаулығы ретіндегі бақылау, тәжірибе, рефлексия немесе коммуникация арқылы алынған ақпаратты белсенді және шебер талдау, тұжырымдамалау, қолдану, синтездеу және бағалау үдерісі».

«Сын тұрғысынан ойлау» термині «рефлексиялық ойлау» ретінде жиі қолданған философ Дж.Дьюиге тиесілі, ол кез келген наным-сенімді немесе білімнің болжамды түрін оны қолдайтын себептер мен оның салдары тұрғысынан белсенді, дәйекті және мұқият тексеру деп анықтама береді [6].

Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз не деген сұрақты одан әрі нақтылау үшін Ричард Пол сыни ойлауды әлсіз және күшті деп бөлуді ұсынды. Ол әлсіз мағынада сыни тұрғыдан ойлауды өзінің әлауқатын ойлайтын және өз іс-әрекетінің этикалық салдары туралы байыпты ойламайтын, жоғары білікті, бірақ өзімшіл ынталы интеллигенттің ойлауы деп анықтайды. Мұндай ой-пікірдегі адам көбінесе жоғары білімді, бірақ өз білімін әділетсіз және өзімшіл мақсаттарға жету үшін пайдаланады.

Екінші жағынан, сөздің қатаң мағынасында сыни тұрғыдан ойлау - бұл эгоцентристік немесе социоцентристік көзқарассыз, объективті қарау үшін проблемалардың логикасына енетін адамның ойлауы. Осы тұрғыдан алғанда сыни тұрғыдан ойлау ақиқат жолындағы кедергілерді шын жүректен жеңуге бағытталған.

Психолог Дайан Ф.Халперн сыни тұрғыдан ойлауды қажетті түпкілікті нәтижеге жету ықтималдығын арттыратын, бақыланатын, негізделген және мақсатты когнитивтік әдістерді пайдалану ретінде қарастырады. Бұл әдістер мәселені шешуде, қорытынды жасауда, ықтималдықтарды бағалауда және шешім қабылдауда қолданылады

және шешілетін мәселенің нақты жағдайына және түріне сәйкес және тиімді дағдыларды талап етеді. Одан әрі ол сыни ойлау логикалық қорытынды жасаумен, өзара дәйекті логикалық үлгілерді құрумен және пайымдауды қабылдау немесе қабылдау туралы негізделген шешімдер қабылдаумен сипатталатынын атап өтеді. Бұл анықтамалардың барлығы белгілі бір танымдық тапсырманы шешуге бағытталуы тиіс психикалық әрекетке жатады [6].

Сын тұрғысынан ойлауды үйрету үшін мына төменгі шаралар орындалуы шарт:

- 1) сын тұрғысынан ойлауды қалыптастыру үшін уақыт керек;
- 2) оқушыларға ойланып-толғануға, ойын ашық айтуға рұқсат беру;
- 3) әртүрлі идеялар мен пікірлерді қабылдау;
- 4) үйрену барысындағы оқушылардың белсенді іс-әрекетін қолдау;
- 5) қолайсыз жағдайларды туындаса, келеңсіз жағдайға айналдырмау;
- 6) оқушылардың бір-бірінің жауабына жасаған сынының дәлелді, дәйекті болуын талап ету;
- 7) сын тұрғысынан ойлауды бағалау.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту деген ұғымды кез келген жаңа идеяны сол күйінде қабылдау немесе оған түбегейлі сенім арту емес, ол идеялардың негізгі себептерін, жүзеге асыру жолдарын және нәтижесін білу, оларды өз ортаңа, өз мүмкіндігіңе, өз керегіңе, өз іс-әрекетіңе лайықты кіріктіру, талдау, ой елегінен өткізу, яғни проблемаға сыни тұрғыдан қарап, өз мақсатына пайдалана білу [4].

«Сын тұрғысынан ойлау» ұғымы белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу, оларды жеңіл септикалық ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көзқарастарымен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау деп түсіндіреді авторлар. Сыни тұрғыдан ойлау –сынау емес, шындалған ойлау. Бұл деңгейдегі ойлау тек ересек адамдарға, жоғары мектеп оқушыларына да бұл жұмысты дұрыс ұйымдастырған жағдайда өз даму деңгейіне сәйкес ойы шындалып, белгілі бір жетістіктерге жетері сөзсіз.

Сыни ойлау - өзіндік ойлау. Сыни ойлау - сұрақ қоюдан және шешімін талап ететін мәселелерді айқындаудан басталады. Оқушы өзі сұрақ қойып, шешімін өзі айқындайды.

Сын тұрғысынан ойлау:

-шындалған ойлау, кез келген даму деңгейіне байланысты мәселелерге сын көзбен қарау;

-үйрету мен үйрену бірлігінің, үйренудің қызығушылығынан тұратын, үйренушінің сеніміне негізделген құрылым.

Жеке тұлғаны сын тұрғысынан ойлауды меңгеру үшін мынадай қасиеттері болуы шарт:

- жоспарлауға дайын болуы;
- бейімделгіштігі (басқалардың идеяларын қабылдай алуы);
- қайсарлығы (қиын тапсырмаларды кейінге қалдырмауы);
- жете түсінуі (өзінің және басқа адамдардың пікірін қадағалау);
- ымыралы келісімді іздеуі.

Жеке тұлғаны сын тұрғысынан ойлауды дамыту шарттары:

- сын тұрғысынан ойлауда тәжірибе жинау үшін уақыт және мүмкіндік беру;
- оқушылардың ойлауына жағдай туғызу;
- әртүрлі идеялар мен пікірлердің тууына мүмкіндік жасау;
- оқыту үрдісінде оқушының белсенділігін қолдау;
- әрбір оқушы сын тұрғысынан ойлауға қабілетті;
- оқушының өз пікірін білдіруге жетелеу және оның пікірін бағалау.

Әдебиет

1.Қазақстан Республикасының Заңы. Білім туралы.(07.07.2020.берілген өзгерістер content мен толықтырыуларымен) <https://egi.edu.kz/wp-/uploads/2020>

2.Бап-Баба С.Б. Жалпы психология. Жоғары оқу орнындары – Алматы, 2007ж

3.Жарықбаев Қ. Б. Жантау негіздері.-Алматы: Эверо, 2005ж.

4.Зефирова Т.Л., Зиятдинова Н.И., Купцова А.М. Физиологические основы мышления / Казань, КФУ, 2015. – 42 с

5.Д. Клустердің сыни ойлауды анықтауға арналған бес ұғымы

6.Критическое мышление.<https://ru.wikipedia.org/wiki/>

ӘОЖ 373.3 : 371.3 : 004.08 : 621.377.6

Бастауыш сыныпта цифрлық оқыту ресурстарын қолданудың маңызы

«Болашақ» университетінің магистранты
Бердіғазиева Ж. Т.
п.ғ.к., доцент Машанова Раушан

Резюме

В статье излагается цель использования цифровых образовательных ресурсов в начальной школе и рассматривается важность использования цифровых технологий и информатизации образования для повышения эффективности процесса обучения в школе.

Abstract

The article outlines the purpose of using digital educational resources in primary school and considers the importance of using digital technologies and informatization of education to increase the effectiveness of the learning process at school.

XXI ғасыр – жоғары компьютерлік технологиялар ғасыры. Қазіргі бала электронды мәдениет әлемінде өмір сүреді. Ақпараттық мәдениеттегі мұғалім ақпарат ағынының үйлестірушісі болуы керек. Демек, мұғалім баламен бір тілде қарым-қатынас жасау үшін заманауи әдіс-тәсілдерді, жаңа білім беру технологияларын меңгеруі қажет. Бұл үшін цифрлық оқытудың маңызы зор.

Цифрлық оқыту – бұл компьютерлермен және технологияны тиімді пайдаланатын оқытумен қамтамасыз етілген оқытудың кез келген түрі. Ол аралас және виртуалды оқытуды пайдалануды қоса алғанда кең ауқымды тәжірибелерді пайдалануды қамтиды [1].

«Цифрлық» термині – латынның *Digitus* сөзінен шыққан, ол «саусақ» дегенді білдіреді. «Саусақ» санау құралдарының ең алғашқы түрлерінің бірі болып табылады және осыдан сандық жүйелерді көрсету үшін дискретті мәндер аймағы пайда болады. Ақпаратты сақтау, алмасу немесе сандық түрде жіберу кезінде ол ең қарапайым машиналық деңгейдегі «нөл және бір» сияқты сандарға айналады. Сандық технологияларды білім беруде қолдану идеясы ақпараттық технологиялардың дамуы басталғаннан кейін бірден пайда болды. Бұл кезеңде цифрлық технологияларды қолдануды теориялық және практикалық міндеттермен қатар оқу-әдістемелік құжаттамамен байланыстырудың маңызы зор [2].

Білім берудегі цифрлық технологиялар: білім берудегі цифрландыру ұйымдастырушылық міндеттерді жеңілдетеді; мектептің электронды күнделігіне ақпаратты жазу; мұғалімнен оқушының ата-анасына және керісінше байланыс жасауға; заманауи құралдар арқылы оқушымен жеке кесте құруға мүмкіндік береді.

Цифрландыру мектеп оқушылары үшін білім беруді ыңғайлы етеді. Осылайша, электронды ресурстар арқылы гибриді оқыту мүмкіндіктері, кейбір оқушылар сыныпта мұғаліммен бірге болса, ал кейбіреулері үйден қашықтан қосылса, денсаулығына байланысты келе алмаған кезде сабақтарды жібермеуге мүмкіндік береді. Дәстүрлі сынып форматымен қатар цифрлық технологиялар қолданылатын аралас оқыту мүмкіндіктері оқытуды жекелендіруге көмектеседі: қабілеттірек оқушыларға күрделі тақырыптар мен әрекеттер беріледі, ал әлсіз оқушыларға олар үшін ең қиын тақырыптарды өңдеуге көмектеседі.

«Электрондық ресурс» түсінігіне талдау жасасақ, оны ақпараттың, техникалық, нормативтік және әдістемелік материалдар, толық мәтінді электрондық басылымдар, оның ішінде аудио және

бейнематериалдар, иллюстрациялық материалдар мен электрондық кітапханалардың каталогтары, компьютерлік медиа материалдарын егжей-тегжейлі өңдеу арқылы электрондық ресурсты бағдарламалық қамтамасыз ету деп танымыз. Жалпы жағдайда электронды ресурстарға оқу бейнелері мен аудиожазбалары, тұрмыстық магнитофон немесе CD ойнатқыш жеткілікті, дегенмен, бұдан әрі басты назар компьютерлерде немесе олармен үйлесімді құрылғыларға арналған ресурстарға - электронды кітаптарға аударылады. Құрылғылар, электрондық кітаптар деп аталатындар электрондық түрде ұсынылған мәтіндік ақпаратты көрсетуге арналған және шектеулі функционалдылықпен сипатталатын планшеттік компьютер түрі болып табылады [3].

Электрондық білім беру ресурстары – білім беру ресурсы, онда электрондық цифрлық нысанда ұсынылған пәннің мазмұны және олар туралы метадеректер қамтылған. Электрондық ресурс модульдік құрылымға ие және үш түрлі модульдерден тұрады: ақпараттық (дәрістік) модуль, практикалық (зертханалық, интербелсенді) модуль, бақылау (тест) модулі. Ақпараттық модуль оқу ақпаратын беру, фактілерді, заңдылықтарды, түсініктерді көрсету, өзіндік жұмысты ұйымдастыру үшін қызмет етеді. Бұл қарастырылатын тақырыптарды зерделеу үдерісін көрнекі, қолжетімді және қызықты ететін ресурстар. Осы бөлімдегі «анықтама» және «кеңес» режимдері қате жіберген оқушыларға шешімді талдауға және тиісті түзетулер енгізуге көмектеседі. Мұғалімге шағын бөліктерде оқылатын материалдың айтарлықтай көлемін тексеруге мүмкіндік береді.

Дәстүрлі оқыту әдістері электрондық білім беру ресурстарын оқу үдерісіне енгізуді жоққа шығармайды, бірақ оларды оқытудың танысу, оқыту, қолдану, бақылау кезеңдерінде үйлесімді түрде толықтырады және біріктіреді. Оқыту үдерісінде электрондық ресурстарды пайдалану білім алушылардың өз бетінше шығармашылық және зерттеушілік әрекетіне де үлкен мүмкіндіктер береді. Мұғалімге арналған электронды ресурс күнделікті сабақ жоспарын мұқият жазудан, тексерулерден босатып, балалардың пәнге деген қызығушылығын оятуға, компьютер арқылы объективті бағалау мүмкіндігін жасайды [4].

Білім алушыларға арналған электронды ресурс – бұл ең алдымен шын мәнінде білім алу мүмкіндігі. Олар үйде толыққанды тәжірибелік сабақтар – мұражайларға виртуалды бару, өндірістік үдерістерді бақылау, зертханалық эксперименттер жасауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, білім алушы тексеру қызметі электронды ресурста енгізілгендіктен мұғалімнің немесе ата-ананың қатысуынсыз өз білімін, дағдыларын тесеруді өз бетінше жүргізе алады [5].

Е.В. Елисеева, С.Н. Злобинаның пікірінше, цифрлық білім беру ресурсы білім беру мақсатына арналған және цифрлық түрде ұсынылған білім беру көзі болып табылады [6]. Ресей ғалымдары:

Ю.И. Богатырева, В.М. Монахова, А.Н. Привалова, А.Н. Сергеева, Н.В. Софронова және т.б. қазіргі заманғы цифрлық технологияларды пайдалану және білім беруді ақпараттандырудың мектептегі оқу үдерісінің тиімділігін арттырудағы маңызын зерделеді.

Оқытудың жаңа моделінде сабақтың әр түрін жүзеге асырған жөн. Олардың кейбіреулерін қарастырсақ:

-Сабақ – мұғалімнің жетекшілігімен, электронды ресурстардың көмегімен жаңа материалмен таныстыру.

- Сабақ – электронды ресурстар және оқушының әрекеті арқылы жаңа материалмен таныстыру.

- Сабақ – электронды ресурстар көмегімен оқыту. Сабаққа дайындалудағы оқушылардың өздік әрекеттері.

Заманауи білім беруді заманауи оқу құралдарынсыз елестету мүмкін емес. Олардың

ішінде электронды білім беру ресурстары, әсіресе компьютерде шығарылатын электрондық оқу құралдары ерекше орын алады. Оқулықта оқытудың келесі кезеңдері көрсетілген: тапсырманы қою; ақпаратты ұсыну; мәселелерді шешу жолдарын ашу; жалпылау және жүйелеу, шоғырландыру және бақылау; өзіндік жұмыс. Оқулық екі негізгі қызметті атқарады:

- білім беру стандарттарында қарастырылған мазмұнды оқушыларға қолжетімді

формада ашатын оқу ақпаратының көзі;

- оқыту құралы ретінде әрекет етеді, оның көмегімен білім беру үдерісі, оның ішінде оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеуі ұйымдастырылады.

Оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендер келесі формаларда болады:

- оқу кітаптары мен мәтіндер;

- антологиялар;

- проблемалық кітаптар;

- шеберханалар;

- дидактикалық құралдар;

- әрі қарай оқуға арналған кітаптар;

- карталар;

- танымдық бейнелер;

- компакт-дискілердегі компьютерлік бағдарламалар;

- веб-сайттардағы мәліметтер базасы.

Бастауыш сынып оқушыларын оқытуда электронды оқу құралдарын қолдануды бастамас бұрын нені анықтап алған жөн?

Ақпараттық технология құралдарын оқу үдерісінде қолдану мақсаттары:

- білім тәсілін неғұрлым тиімді жүзеге асыру;

-оқушыларға бағытталған оқытуды жүзеге асыру.

Осыған байланысты электрондық оқыту құралдарының көмегімен сабақта сәтті шешілетін жалпы дидактикалық және нақты әдістемелік міндеттер анықталады. Аталған мақсаттардың біріншісі келесі міндеттерге сәйкес келеді:

- білім беру ақпарат көздерінің шеңберін кеңейту;
  - бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылықтарын дамыту;
  - білім беру ақпаратын қабылдау арналарының санын көбейту.
- Электронды құралдар қазіргі білімнің негізіне айналуға, оқыту мен тәрбиелеуді саралау және даралау, қажетті сапа деңгейіне кепілдік береді.

Әдебиет

1. <https://www.haileybury.kz/ru/almaty/digital-learning>
2. І.Н.Ерсари, Э.А. Бакирова. Цифрлық білім беру ресурстарын оқыту кезінде қолдану мүмкіндіктері. <https://journals.nauka-nanrk.kz/bulletin-science/article/view/2893/3245>
3. Бордовский, Г.А. Использование электронных образовательных ресурсов нового поколения в учебном процессе. Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2007.
4. Башмаков, М.И. Информационная среда обучения. СПб.: СВЕТ, 1997.-400 с.
5. Будунов Г.М. Компьютерные технологии в образовательной среде «за» и «против». - М.: Аркти, 2006.
6. Борытко, Н. М. Педагогические технологии [Текст]: Учебник для студентов педагогических вузов. Волгоград: Издательство ВГИПКРО, 2006.— 59 с.

ӘОЖ 371.124 : 373.3 : 371.133

Бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби маңызды құзыреттіліктері

«Болашақ» университетінің магистранты
Бимұрзаева Д. Н.

Резюме

В статье определяются требования к квалификации будущих учителей и рассматриваются пути формирования профессиональных компетенций.

Abstract

In the article, the requirements for the qualification of future teachers are determined and the ways of formation of professional competences are considered.

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі - сапалы білім берудің қажетті шарты. Заманауи мұғалім жоғары шығармашылықпен және трансформациялық әрекетке бағдарлануымен, технологиялық дайындығымен ерекшеленуі керек. Ал мұғалімнің кәсіби жетістігі ең алдымен мұғалімнің жеке қасиеттеріне байланысты. Ол балаларға өзін қалай көрсетсе, олар оны солай қабылдайды.

Оқытудың құзыреттілік моделіне көшу бастауыш мектеп мұғалімдерінің біліктілігіне және университеттегі кәсіби даярлығының мазмұнына қойылатын талаптарды айтарлықтай өзгертті. Болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау үдерісін ұйымдастыру кәсіби білім мен дағдыларды меңгертуді ғана емес, сонымен қатар педагогикалық қызметті ұйымдастыру технологиясын қажетті жағдайлармен қамтамасыз етуі тиіс [1].

Педагогикалық шеберлік кәсіби білімді, рухани күш-жігерді, өзін-өзі дамытуға бағытталған белсенділікті талап етеді. Заманауи мұғалім үшін оның мамандығы өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігі, қоғамдағы қызметі болып табылады. Қазіргі жағдайда мұғалімге тек белсенді өмірлік ұстаным және кәсіби біліктілікті арттыру ғана білім алушыларға маңызды құқықтарының бірі – сапалы білім алу құқығын қамтамасыз етуге көмектеседі.

Құзыреттілік – берілген пәндік салада тиімді әрекетке қажетті білім, тәжірибе және дағдылардың болуы. Бұл белгілі бір салада жан-жақты білімі бар, сондықтан пікірі салмақты, беделді адамға тән қасиет. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі – бұл мұғалімнің кәсіби іс-әрекет жағдайында кәсіптік мәселелер мен міндеттерді шешу қабілеті. Бұл жұмыстың тиімділігі мен тиімділігін анықтайтын білім мен дағдылардың жиынтығы, жеке және кәсіби қасиеттердің жиынтығы [2].

Болашақ мұғалімінің кәсіби құзыреттіліктер: жобалық, конструктивті, ұйымдастырушылық, коммуникативті, зерттеушілік және т.б, олардың әрқайсысы дағдылар жиынтығынан тұрады.

Гностикалық дағдылар мұғалімге педагогикалық жүйені басқаруға мүмкіндік береді, мектеп оқушыларының және ұжымның ерекшеліктерін зерттеуге, педагогикалық іс-әрекет үдерісі мен нәтижелерін зерттеуге, оқу материалын талдауға, оқу тақырыбының мазмұнының күрделілігіне, оқушылардың танымдық іс-әрекетінің сипатына сәйкес оқулықпен оқу құралдарын таңдауға бағытталған әрекеттерді қамтиды.

Жобалау дағдылары оқу іс-әрекетінің әртүрлі түрлерін жобалау, түпкілікті нәтиженің бейнесін қалыптастыра отырып, оқу ақпаратының мазмұнын құру, оқу материалын таңдау және құрылымдау, сабақтардың оңтайлы жүйесін негіздеу, білім алушылардың оқу-тәрбие үдерісін және өзінің кәсіби іс-әрекетін жоспарлауды қамтамасыз етеді.

Шығармашылық іс-әрекетте конструктивті дағдылар шешуші болып табылады, педагогикалық үдерісті модельдеу, оның орындалуын алдын ала қарастыру, нақты тапсырманы орындаумен байланысты.

Ұйымдастырушылық қабілет оқу-тәрбие үдерісінің мақсатына сәйкес әзірленген жобаны мұғалімнің жүзеге асыруы үшін ұжымды ұйымдастыру және оның қызметін мақсатты түрде басқару қабілетін сипаттайды. Мұғалімнің шебер ұйымдастырылған жұмысы оқу-тәрбие үдерісінің барлық саласында оң нәтижелерге жетуіне уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді.

Қарым-қатынас дағдылары оқу үдерісіне қатысушылармен педагогикалық тұрғыдан лайықты қарым-қатынас орнатуға, оқу ұжымында қолайлы әлеуметтік-психологиялық ахуалды құруға мүмкіндік береді [3].

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігіне ең жақын анықтаманы ресей ғалымы Т.М. Туркина берді. Ол маманның педагогикалық қызметті жүзеге асыруға теориялық және практикалық дайындығының ең маңызды сипаттамасы және белгілі бір еңбек әрекетін өз бетінше, жауапкершілікпен және нәтижелі орындау қабілетінде көрінетінін айтады [4].

Болашақ маманның кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру университет қабырғасында жүйелі жүргізілуді қажет етеді. Әдістемелік пәндерді дуалды оқыту жүйесі бойынша мектепте жүргізу, тәжірибе жинақтау практикаларын ұйымдастыру, білім беру бағдарламалары бойынша кәсіби тәжірибелі мамандармен тығыз байланыс т.б.

Бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін дамыту жұмыстары: біліктілікті арттыру жүйесі; педагогикалық кадрларды аттестаттау; мұғалімдердің өзін-өзі тәрбиелеу үдерісі; әдістемелік бірлестіктердің, педагогикалық кеңестердің жұмысына белсенді қатысу, семинарлар, конференциялар, шеберлік сыныптары; заманауи білім беру технологияларын меңгеру; әдістемелік техника, педагогикалық құралдар және олардың тұрақты жетілдіру; ақпараттық-коммуникациялық технологияларды меңгеру; байқауларға, ғылыми жұмыстарға қатысу; өзінің педагогикалық тәжірибесін жалпылау және тарату.

Бастауыш мектептегі жұмыс ерекшелігін көрсететін мұғалімнің кәсіби құзыреттіліктері:

1. Оқушының жетекші іс-әрекетінің ойыннан оқуға ауысуына байланысты дамуының әлеуметтік жағдайының ерекшелігін ескеріп, балалардың әлеуметтік позициясын мақсатты түрде қалыптастыру.

2. Негізгі мектепте оқу үшін қажетті деңгейге дейін оқу дағдыларын дамытуды қамтамасыз ету.

3. Оқу қызметін ұйымдастыру кезінде бастауыш мектеп жасындағы ең маңызды жаңа формациялар ретінде метапәндік білім беру нәтижелеріне қол жеткізуді қамтамасыз ету.

4. Бастауыш сынып оқушысы дамуының әлеуметтік жағдайындағы ең маңызды ересек адам ретінде балалар мен мұғалім арасындағы сенім деңгейінің жоғарылауы жағдайында қарым-қатынас жасауға дайын болу.

5. Балалардың мұғалімге тікелей өтініштеріндегі маңызды жеке мәселелерді тани отырып, жауап бере білу. Оқушылардың жеке білім нәтижелеріне жауапты болу.

6. Оқушылардың жетістіктері мен мүмкіндіктерін бағалау кезінде бастауыш мектеп жасындағы балалардың жеке психикалық дамуының біркелкі еместігін, сондай-ақ ұлдар мен қыздардың оқу іс-әрекетінің дамуының ерекше динамикасын ескеру.

Сонымен, болашақ мұғалімді кәсіби іс-әрекетке дайындау кәсіби міндеттерді табысты шешуді қамтамасыз ететін құзыреттіліктерді қалыптастыруды, тиісті дағдыларды меңгеруді көздейді. Демек, мазмұндық мазмұны мен сапалық деңгейі көптеген факторларға (педагогика және онымен байланысты ғылымдардың даму деңгейі, белгілі бір аймақтағы мәдениеттің жай-күйі, әлеуметтік, психологиялық, экономикалық жағдайлар) байланысты педагогикалық құзыреттілік тиісті оқыту жүйесін, оны жүзеге асыруды және кәсіби қызметке дайындықты қамтамасыз етуде жүйелі, біртұтас көзқарасты талап етеді.

Әдебиет

1. Zakirova R. The Structure of Primary School Teachers' Professional Competence/R. Zakirova. International Journal of Environmental & Science Education, 2016. — Vol. 11. — No. 6. — 1167–1173.

2. Парфенова Н.Н. Ключевые компетенции учителя как условие повышения качества образования <https://s-ba.ru/conf-posts-2022-05/>

3. Уракова Е.А. Формирование профессиональных компетенций педагогов профессиональной подготовки / Е.А. Уракова, Е.Н. Гусев, А.В. Гнездин // Проблемы современного педагогического образования. — 2020. — № 69 (3). — С. 236–238.

4. <https://infourok.ru/model-professionalnoy-kompetentnosti-uchitelya-nachalnih-klassov-1770119.html>

**Қазақ ұлттық киімдерінің заманауи үлгіде жасалу
ерекшеліктері**

Дуйсеманова Жанар Ахметовна.

П.ғ.м., аға оқытушы,

Дуйсебекова Нейла Асылхановна

Т. Есетов атындағы №264 мектеп-лицейі,
кәсіпкерлік және бизнес негіздері пәнінің мұғалімі
Қызылорда қаласы, Қазақстан

Резюме

В статье рассматриваются перспективы развития моделей дизайна казахской национальной одежды, ее история и особенности, гибкость, дизайн, способы декорирования и декорирования, их реализация, оригинальность в моделях казахской национальной одежды.

Abstract

The article discusses the prospects for the development of design models of Kazakh national clothing, its history and features, flexibility, design, methods of decoration and embellishment, their implementation, originality in the models of Kazakh national clothing

Қазақ ұлттық киім үлгілерін бүгінгі күн сұранысына лайықты етіп, күнделікті тұтынуға жеткізе алмасақ та, осы сала бойынша еңбек етіп, зерттеп, жобалап, сәндік әлемге шығарып, ат салысып жатқан өзіміздің отандық зерттеуші ғалымдарымыз, философтарымыз, өнертанушыларымыз және іс-жүзінде орындап, маусымдық сән апталықтарында көрсетілім жасап жатқан киім дизайнерлерінің үлесі орасан. Қазақ ұлттық киім үлгілері жайлы мазмұнды білім мен оның тарихи нұсқаларын ажырата, түсіне біліп, ұлттық киім үлгісін жобалау болашақ киімнің орасандығын көрсетеді. Сондықтанда, қазақ ұлттық киім үлгілерінің даму болашағы оның тарихы мен ерекшеліктерін, әзірлеудегі әрбір бөлшек өңдеулерінің практикалық жағынан тиімділігімен, икемділік, дизайндық, әсемдеу мен әшекейлеу әдістерінің дұрыстығы мен сән талаптарына жауап беретіндігінің сақталуы нәтижесінде жобаланса, қазақ ұлттық киім үлгілерінде өзіндік сипат сақталары сөзсіз болмақ. Себебі, қазіргі жас дизайнерлер арасында ұлттық киім үлгісін жобалауға келгендегі көзқарастарда көптеген құптарлыққа келместей жағдайлар болып жатады. Сондай келеңсіз болған азды-көпті қателіктер ұлттық киім туралы білімнің толыққанды еместігінен екені көрініп қалады. Алайда, соншама еңбек етіп, ұлттық киім үлгісін топтама ретінде ұсынылуы, киім жобалаушылардың артуы еліміздің жеңіл өнеркәсіп пен халықтың сұранысы жағынан кішігірім болса да көрініс тауып, өз ұлтымыздың

мәдениетіне қосылып жатқан үлестері болып табылады. Қазақ киімі халықтың сәндік өнерінің бір бөлігі. Халқымыздың сезімталдығын, аса зор эстетикалық талғамын аңғартатын қарқара, шұрақ айырқалпақ, қасаба сияқты зерлі – кестелі бас киімдердің, бұрын бір ата елдің, кішігірім бір рудың ортақ мұрасы ретінде, қыз ұзатып, келін түсіргенде ғана киетін, кәдесіне лағыл, жақұт, інжу, маржан, перуза, ақық секілді бағалы тастар, алтын – күміс шытырлар жаратылған сәкәгүлді, құйма төбелі сәукеле, тіптен кемер белбеу, кісе белдік, қыздар буынатын ширатпалы нәзік белдік күмістеген таптаурын кебіс, көксауыр етік секілді, қол өнеріндегі мүлтіксіздіктің шегінен көрінетін заттардың, алтынмен аптап, күміспен күптеген алқа, тарақша, шолпы, бойтұмар, сырға, білезік, сақина жүзіктердің болғаны әсемдікке құштарлықты көрсетеді. Мұның өзі қазақы киімнің табиғаттағы екі жақтылықты – тұрмыс қажеті мен сымбатты болу қамын аңғартатын жәйт. Өйткені заттық өндірістің өзі сайып келгенде, халықтың сезімталдың талғамымен біте қайнасып жататын құбылыс [1.15б.].

Орта Азиямен, Қытаймен сауда-саттық жасаудың нәтжесінде жүн-жібек, мақта-маталарын ала бастады. Ал XIII ғасырдан бастап олардың фабрикалық арзан маталардан айырбасқа көптеп алды. Бұл ұлттық киім түрлерінің көбеюіне мүмкіндік жасады. Қазақ халқының ұлттық киімдері, сән салтанатты халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан тұрмыс-тіршілігіне, табиғат жағдайына байланысты бірнеше үлгіге бөлінеді. Мысалы, Оңтүстік Қазақстанның Солтүстік Қазақстаннан, Шығыс Қазақстанның Батыс Қазақстаннан қолөнері мен киімдерінде өзіндік айырмашылық бар. Осы аймақтардың қыз-келіншектерінің киім үлгілеріндегі кейбір ерекшеліктері: сырт киім-шапан, желбегейдің пішінінен, бояу нақыштарынан ажыратуға болады. Қазақта киімнің үлгілерінің қыздарға тән нұсқаларын әр жер өзінше тіккенімен, олардың киімінің үлігілерін бір-бірінен ажырату оңай. Яғни, қыздар киімі: ашық түсті матадан, көйлегінің белі бүрмелі, етек жеңіне екі-үш қатар желбіршек салынуы, қос етек болуы, камзол етегіне, өңіріне оқа не әшекейлі кесте тігіліп, басына үкілі тақия, аяғына биік өкшелі етік киіп, тапсырмалы белдікпен буынатын болған. Ұлттық киім кию дәстүрі бұрынғы заманнан келе жатыр. Қазақтың ұлт киімдерінің түрлері мен атаулары көп. Кең байтақ қазақ даласының әрбір аймақтарына, халқының ру, тайпа, жүз сияқты ерекшеліктеріне тән киім кию үлгілері бар.

Қазақ киімдері іштік, сырттық, сулық, бір киер делініп 4 топқа бөлінеді. Іштік киімдерге: көйлек, дамбал.

желетке, камзол, казекей.

Сырттық киімдерге: шапан, күпі, тон, жидем.

Сулдық киімдерге: желетке, камзол, казекей.

Бір киер киім: шекпен, қаптал шапан, күпі, кебенек, кенеп.

Қазақтағы киімді солға қаусырынатын, шалғайына, етек – жеңіне оқа тігетін, кимешектің өңіріне, жақтауына кесте жүргізетін, сәбидің, қыз – баланың, сал серілердің бас киіміне үкі қадайтын дәстүр о баста табиғаттан тысқары, пайымдауға сыр берметін сиқырлы – сұғанақ күштердің, дәлірек айтқанда, жын, перілердің салқынын бойына тартып, пәле-жаладан, сұқық көзден, ауру-сырқаудан сақтайды мыс деген көне түркі-қыпшақ заманнан қалған ескі ұғымнан туған. Бірақ кейіннен бірте-бірте қазақша киінудің жөн-жобасына, киім-кешекті сәндендіру жүйесіне енген. Мұны біз қазақы шапанның, сеңсең тонның тыс айқара қаусырынылатынынан, өңіржиексіз кимешектің – келіншекті, ал үкісіз тақияның – қыз баланы, әсіресе оның бұрымы жоғын ұсқынсыз етіп көрсететінінен де аңғарамыз [2.105б.].

Қазақы киімге қатысты зергерлік заттарға әр түрлі құстардың, жыртқыштардың, бал арасының, көбелектің, ағаштың, жер-судың, тау тастың кескінін беретін дағдының ерте заманнан келе жатқанын және оның ежелгі сақ, үйсін тайпаларының мәдени жетістіктерін бойына сіңірген. Халық шеберлері киім тіккенде іс тапсырушының талғамын, жас ерекшелігін, дене бітімін, бет әлпетін мұқият ескерген. Киім – кешекті әр жерде мүмкіндігіне қарай өзгеше тіккенімен, бүкіл қазаққа тән ұқсастығын, пішімін, бояу – нақышын сақтап, әсіресе оның қыздар, әйелдер, кейуаналар киетіндерін ажырата білген. Мысалға алсақ, қыздар белі қымтылған, етек – жеңіне желбезек салған қос етекте көйлек, оқалы қамзол киіп, беліне металл шытырмалармен безендірілген немесе ширатпалы күміс белдік (оны нәзік белдік деп те атайды) буынады екен.

Қазақ ғұрпында бас киім көріктілік пен сәнділікті, баршылықты білдіретін қасиетті саналған. Сол сияқты сыпайышықты көрсеткенде немесе көшіріп өтінгенде бас киімді шешу сонымен қатар бөрігін аяқ астына тастауда осы лас киімді кастерлеуден туған [3.76.].

Қазақ қауымының әдетінде әйелдердің бас киіміне ерекше назар аударылған. Олардың әртүрлі жас мөлшеріне қарай өзіндік ерекшелігі, әсемделуі өзгеше болған. Бұлар көбінесе іштік жеңіл матадан, ал қатипа тақия; құндыз бөрік, шашақ бөріктер ең қымбат аң терілерінен тігілген. Әйелдердің бас киімінің тігілуінің өзіндік мәні бар. Қыздар - әдемілік деген ұғыммен егіз жаратылғаны анық. Ал әдеміліктің маңызы тікелей киімге байланысты деуге болады. Соның ішінде ең маңыздысы, адамға көрік беретін-бас киім.

Қазақта әсіресе бас киім ерекше қастерленген оны осы кезге дейін аса құрметті қонаққа ат мінгізіп, шапан жауып, бөрік кигізетін дәстүрден де аңғаруға болады. қазақстанның Оңтүстігінің, Сыр бойы мен Талас – Шу атырабының талас отырықшы немесе жартылай отырықшы қағазы жазда арнайы басылған жұқа ақ киізден үшкілдеп, сүйірлеп пішілетін, тігісі қиылысқан жерлері қара жолақпен жабылатын, қайырмасы қара барқытпен тысталатынқалпақ киген.

Оның қазақы, жырық, құйма, керей нұсқа деп аталатын түрлері болған. Орталық және Батыс Қазақстанның шонжарлары көбіне сәндік үшін аласа шошақ бөріктің үстінен алтын зермен кестеленген шымқай күрең немесе қызыл барқытпен, қайырмасы жасыл мәуітімен тысталған биік қалпақ киетін. Оны әр жерде әр түрлі атпен айыр қалпақ, мұрақ, сәукеле қалпақ деп атап келген. Қасабаның маңдайына әр түрлі шытырлардан, інжу маржан, перуза секілді тастардан тізілген дөңгелек табакшалармен бекітілген қыстырма ілінеді екен. Ал оң жағына, сатайдың үстіне туралып, маңдайдағыдан ұзынырақ күміс қоңыраушалармен ұнталған бес – алты тізбектен тұратын салпыншақ қыстырылатын болған. Қазақы киімді қастерлеу әрі құрмет тұту елдің есейгенін, оның өскелең өмірін танытады. Оның қазақтану ісінде де, халқымыздың мәдени – тарихи өмірінде де елеулі орын алатыны даусыз. Өйткені қазақ киім – кешегі ұрпақтан – ұқпаққа алмасып келе жатқан, елдің ғасырлар бойы қалыптасқан сезімталдық талғамын, сәндікке, үйлесім бірлігіне, көркемдікке ұмтылған жасампаздығы мен шығармашылығының жетістіктерін бойына сіңірген құбылыс. Қазақ халқының ұлттық киімі оның тарихымен сонау өткен заманнан бірге жасасып келеді. Сондықтан қазақ халқының ұлттық қолөнері туралы сөз еткенде, оны Қазақстан тарихымен байланыстыра сөз еткен дұрыс [4.8,96.].

Әдебиет

1.Еңбекке баулу әдістемесі./бастауыш сыныптарға арналған/.Қ.Дәулетова,

2.Киім дайындау технологиясы. М.Нұржасарова, К.Кучарбаева, А.Рустемова. Оқу құралы. «Фолиант» Астана-2011. 284-бет.

3.Жиентаева Б.Ж. Халықтық дәстүрлі қолданбалы өнер - ұлттық тәрбие құралы. Жезқазған, ЖезУ, 2000. -10б.

4.Жиентаева Б.Ж.Халық мұрасындағы ұлттық қолданбалы өнерді оқытудың тиімді әдістері. Жезқазған, ЖезУ, 2000. – 90б.

ӘОЖ 373.3: 37.026.6: 37.033

Дүниетану сабағында бастауыш сынып оқушыларының танымдылық белсенділігін дамыту

Жүнісова Ұлтай Жылқайдарқызы

п.ғ.м., аға оқытушы

Қзылорда Болашақ университеті

Резюме

В данной статье утверждается, что решение проблемы повышения познавательной активности не может быть отделено от повышения эффективности методов обучения, что эффективность того или иного метода определяется не только успехами учащихся в

приобретении знаний и умений, но и развитием их познавательных способностей.

Abstract

This article argues that solving the problem of increasing cognitive activity cannot be separated from increasing the effectiveness of teaching methods, that the effectiveness of a particular method is determined not only by the success of students in acquiring knowledge and skills, but also by the development of their cognitive abilities.

Мектеп қоғам өмірінде ерекше орын алып, әрбір адамның тағдырында маңызды рөл атқарады. Оқушыларды өзгермелі қоғамда өз бетінше қадамдар жасауға дайындау, оларға қоғам туралы қажетті білім мен дұрыс өмірлік ұстанымдар беру – басты және аса қиын жұмысты арқалаған мектеп және батылдықыпен қарсы тұруға қабілетті жаңа тупти тұлғаның пайда болуына ықпал ету. Қазіргі өмір адамнан өз мәселелерін өз бетінше шешуге дайын болуды, жеке тұлғаның субъективтілігі ретінде айқындалатын жақын және кеңірек әлеуметтік ортамен белсенді әрекеттесіп, өз өмірінің жасаушысы бола білуді талап етеді. Ал бүгінгі қоғамның әлеуметтік тапсырысы–оқушының осы пән болып қалыптасуына ықпал ету. Жалпы білім беру жүйесінде оқыту парадигмасының өзін өзгерту қажет, өйткені баланың оқу іс-әрекетіндегі «сәтсіздігі» әлі де барлық мектептер үшін проблема болып қала береді. Оның себебін оқу іс-әрекетіне дайындығы төмен балалар санының артуы деп атауға болады. Сауалнамалар мен мектептегі тестілеу оқушылардың 40%-дан 60%-ға дейін миының жетілуінде және жұмысында ауытқулар бар екенін және әлеуметтік бейімделу проблемалары бар балалар санының артқанын көрсетеді. Міндетті түрде оқыту күрт теріс салдарға әкеледі: оқушы әрқашан оқуға қатысты кемшілік кешенін тудыратын, сәттілікке оң мотивацияны жоққа шығаратын, пәнге және мектепке дұшпандық туғызатын сәтсіздік жағдайында болады және іс жүзінде жиі бас тартуға әкеледі [1].

Ғылыми зерттеулер мотивация баланың оқу іс-әрекетін анықтайтынын және көтермелейтінін растайды, ол жалпы оның оқу іс-әрекетін анықтайды және оған жеке мағынамен мән береді. Танымдық іс-әрекетті белсендіру – оқу процесінің барлық деңгейінде мектеп оқушыларының белсенді және дербес теориялық және практикалық іс-әрекетін қамтамасыз ететін әдістерді жетілдіру. Танымдық белсенділікті белсендіруде педагогикалық жұмыстың «өнімділігін» арттырудың жасырын резервтері бар. Танымдық белсенділікті белсендіру қажеттілігі тәрбие мен білімге қойылатын талаптардың жоғарылауымен байланысты. Танымдық іс-әрекетті белсендіру: білімді игеру мен оны студенттерден жаңа нәрселерді іздеуді, мәліметтерді таңдауды, бастамашылдық пен табандылықты талап ететін есептерді шешуге қолдану арасындағы тығыз байланысты

карастырады. Әсіресе жоғары белсенділік жетіспейтін және ойдан шығарылған деректері бар тапсырмаларды, сондай-ақ практикалық тапсырмаларды талап етеді, оларда объектілермен нақты әрекеттерге негізделген студенттер өздері қажетті деректерді және содан кейін ғана - шешімдерді анықтауы керек. Тапсырмалар тым оңай болмауы керек. Ақыл-ой күш-жігерін қажет етпейтін «оңай» нәрселерді белсенділікті дамыту үшін қолдануға болмайды. Қарама-қарсы пікір тудыратын сұрақтар, талқылаулар, құрастырылған дербес тапсырмалар мен шешімдерді талқылау пайдалы. Танымдық белсенділікті арттыру мәселесін шешуді оқыту әдістерінің тиімділігін арттырудан бөліп қарауға болмайды. Белгілі бір әдістің тиімділігі оқушылардың білім мен дағдыны меңгерудегі жетістігімен ғана емес, сонымен қатар олардың танымдық қабілеттерінің дамуымен де анықталады [2].

Сабақты ұйымдастырудың стандартты емес формалары.

Сабақ оқу процесінің негізгі буыны болды және болып қала береді. Дегенмен, оқушы көбінесе сабақтың пассивті «ойлаушысы», мұғалімнің монолога берілетін негізгі орын болатыны ешкімге құпия емес. Жеке оқушылардың «ауызша сұрау» деп аталатын түрі де сыныптағы жекелеген оқушылардың белсенділігін тудырмайды. Сабақты ұйымдастырудың дәстүрлі емес (стандартты емес) түрлері оқушылардың белсенділігін арттыруға, өз бетінше «шығармашылық» жасауға, әр оқушының жасырын мүмкіндіктерін жүзеге асыруға ықпал ете алады. Сонымен қатар, соңғы сабақтар ұжымшылдық сезімін, досқа деген жанашырлық, жауапкершілік, сізді түсірмеуге, сыныптастармен бірге жүруге деген ұмтылысты қалыптастырады, қосымша әдебиеттермен жұмыс істеуге үйретеді, қиялды, қиялды дамытады, көруге көмектеседі. басқа оқу пәндерімен байланысы және т.б.

Проблемалық жағдайлар.

Қазіргі уақытта дамыта оқытуды ұйымдастыру мен мазмұнын жетілдіру мәселесіне көңіл бөлінуде. Дамыта оқытудың негізгі жолы – оқушыларды шығармашылық әрекетке баулу, кіші оқушыны оқу субъектісі ретінде қалыптастыру. Оқытудың ізденімпаздық әдісінің рөлін күшейту арқылы дәстүрлі бағдарламаларды жетілдіруге бола ма деген сұрақ туындайды? Проблемалық оқытуды жақтаушылардың идеяларын еске түсіре аласыз ба?

Бастауыш мектептердегі сыныптық іс-әрекеттерді біріктіру.

Интеграция – дифференциация процесімен қатар жүретін ғылымдарды біріктіру және байланыстыру процесі. Ол білім берудің сапалы жаңа деңгейінде пәнаралық байланыстарды іске асырудың ең жоғарғы формасын білдіреді. Мұндай оқу процесі мақсатты түрде жүзеге асырылатын пәнаралық байланыстардың әсерінен оның тиімділігіне әсер етеді: білім жүйелі қасиеттерге ие болады, дағдылар жалпыланады, күрделі болады, оқушылардың танымдық

қызығушылықтарының идеялық бағыты нығаяды, олардың сенімі тиімдірек қалыптасады және жеке тұлғаны жан-жақты дамытады. қол жеткізіледі.

Саралап оқыту.

Саралап оқыту оқушылардың танымдық іс-әрекетін белсендіруде үлкен рөл атқарады, өйткені ол ғана қабілет деңгейі әртүрлі балалардың барынша дамуына жағдай жасайды: артта қалғандарды сауықтыру үшін және қабілеттілердің біліктілігін арттыру үшін. мерзімінен бұрын үйрену. Бұл шешім сәнге деген құрмет емес, адамдардың бәрібір басқаша туатынын дәлелдеген өмір. Сараланған тәсіл – оқытуды дараландырудың негізгі жолы[3].

Сабақта қызықты материалды пайдалану.

В.А. Сухомлинский мектепте баланы қоршап алған ғажайып табиғат әлемі, ойындар, музыка, ертегілер олардың алдында сынып есігімен жабылмауы керектігін насихаттады. Бала мектеп пен сыныпты мұғалім оған бұрын болған қуанышын сақтап қалғанда ғана шын сүйетін болады. Осылайша, ойын-сауық материалы мектептегі оқу процесінде баланың дамуына әсер етуді жалғастыруда. Сабақта ойын-сауық материалын пайдалану оқу үдерісін белсендіруге көмектеседі, балалардың танымдық белсенділігін, байқағыштығын, зейінін, есте сақтауын, ойлауын дамытады, балалардың шаршауын басады.

Оқыту ойыны.

Сабақта қолданатын басқа да әдіс-тәсілдермен қатар оқу пәніне деген қызығушылықты дамытудың тиімді құралдарының бірі – дидактикалық ойын. К.Д.Ушинский де кеңес берді: оқу үдерісін өнімді ету үшін оқушылардың байыпты тәрбие жұмысына ойын-сауық элементтерін қосу.

Көрнекі және дидактикалық материалды пайдалану.

Көрнекілік студенттердің оқып жатқан біліміне эмоционалды және бағалаушы көзқарасын дамытуға көмектеседі. Өз бетінше тәжірибе жасау арқылы оқушылар алған білімдерінің ақиқаттығына, мұғалім айтып отырған құбылыстар мен процестердің ақиқаттығына көз жеткізе алады. Ал алынған ақпараттың ақиқаттығына сенімділік, білімге деген сенімділік оны саналы әрі берік етеді [4].

Оқушылардың шығармашылық жұмысқа баулып, олардың белсенділігін, қызығушылығын арттыра түсу үшін, шығармашылық қабілеттерін сабаққа және сабақтан тыс уақытта дамытуда әр түрлі әдістәсілдерді қолдануға болады.

Мұнда басты назар аударатын нәрсе оқушылардың ауызша, жазбаша тілдерінің өзара ұштастырыла отырып және соған сәйкес жұмыстың ауызша, жазбаша түрде көрініс табуларын талап ету. Соның негізінде ғана, тіл байлығы мол, сауатты да шығармашыл бағытта жанжақты дамыту бүгінгі күннің басты талабы. Осы талап тұрғысынан алғанда оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастырудың сан түрлі

әдістәсілдерін іздестіру жаңа технологияларды тиімді пайдаланудың маңызы ерекше.

Қандай технологияны пайдаланған кезде де оқушының белсенділігі, мақсатқа ұмтылуы, ақпаратты өзі іздеп табуы, шапшаңдығы мен еркіндігі, шығармашылығы, көңіл-күйінің көтеріңкі болуы қамтамасыз етіледі.

Әдебиет

1. Аймағамбетова Қ., Дуниетануды оқыту теориясы мен технологиясы: Студенттерге арналған оқулық / Қ. Аймағамбетова.- Алматы, 2006.- 259 б.

2. «Қазақ Энциклопедиясы», 5-том

3. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Ғылымтану. Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е.Арын- Павлодар: ҒӨФ «ЭКО», 2006. - 430 б.

4. Биология Энциклопедия Д.Алипбаева. Астана: «Фолиант» баспасы 2013. 160б.

ӘОЖ 373.3 : 376.42 : 159.9

Бастауыш сыныпта инклюзивті білім берудің психологиялық аспектілері

Зұлхарнаева Ә.Т., п.ғ.м., оқытушы
Алпысбай М.Т., «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының 2 курс студенті
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматриваются психологические аспекты инклюзивного образования в начальной школе. Анализируются психологические факторы, влияющие на адаптацию детей с особыми образовательными потребностями в школьную среду и их социализацию. Особое внимание уделяется взаимодействию между учителями и учащимися в инклюзивной среде.

Abstract

The article explores the psychological aspects of inclusive education in primary school. It analyzes the psychological factors influencing the adaptation and socialization of children with special educational needs in school settings. Special attention is given to the interaction between teachers and students in an inclusive environment.

Қазақстандағы инклюзивті білім берудің дамуы қазіргі таңда білім беру жүйесінің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Инклюзивті білім беру дегеніміз — ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды жалпы білім беру процесіне енгізу, олардың білім

алуына тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету. Бұл балалардың мектептегі білімге деген құлшынысы, өздерін қоғамның толыққанды мүшесі ретінде сезінуі олардың психологиялық және әлеуметтік дамуына әсер етеді.

Осы мақалада бастауыш сыныпта инклюзивті білім берудің психологиялық аспектілері талданады. Бұл кезеңде балалардың психологиялық дамуы, әлеуметтенуі мен оқу үдерісіне бейімделуі маңызды рөл атқарады. Бастауыш мектеп кезеңі баланың тұлға ретінде қалыптасуындағы ең шешуші кезеңдердің бірі болып табылады. Сол себепті инклюзивті білім беру жүйесінде бұл жастағы балалардың эмоционалдық және әлеуметтік қажеттіліктерін қамтамасыз ету ерекше маңызға ие [1,19 б.].

Инклюзивті білім берудің маңызы:

Инклюзивті білім берудің негізгі мақсаты – барлық балаларға, соның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға тең білім алу мүмкіндігін беру. Мұнда тек білім беру үдерісі ғана емес, балалардың әлеуметтік дағдыларының қалыптасуы, олардың құрдастарымен және мұғалімдермен қарым-қатынасы маңызды. Бастауыш мектепте оқитын ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар үшін инклюзивті орта олардың әлеуметтенуіне оң ықпал етеді, себебі олар басқа балалармен бірге оқып, қоғамдық ортада белсенді болуға мүмкіндік алады.

Инклюзивті білім беруде психологтар мен мұғалімдердің рөлі өте үлкен. Олар балалардың өзара қарым-қатынасына, эмоционалдық жағдайына, психологиялық жай-күйіне көңіл бөлуі керек. Әсіресе, балалардың өздерін оқуда еркін сезінуі және өз потенциалын көрсетуіне қолдау көрсету маңызды.

Бастауыш сыныпта инклюзивті білім берудің психологиялық аспектілері:

Бастауыш сыныпта инклюзивті білім берудің психологиялық аспектілерін талдай отырып, бірнеше маңызды факторларды атап өтуге болады:

1.Бейімделу және мотивация:

Ерекше қажеттіліктері бар балалардың мектепке бейімделу үдерісі олардың оқу барысындағы табысына үлкен ықпал етеді. Бұл балалар көбінесе мектеп ортасына тез үйрене алмайды немесе білім алуға мотивациясы төмен болуы мүмкін. Мұндай балаларға психологиялық қолдау көрсету маңызды. Мысалы, топтық жұмыстар арқылы немесе оқушының қызығушылықтарын ескере отырып, мотивацияны арттыруға болады.

2.Эмоционалдық қолдау және өзіндік сенімділікті арттыру:

Балалар арасындағы өзара түсіністік пен қолдау – инклюзивті білім берудің басты аспектілерінің бірі. Мұғалімдер ерекше қажеттіліктері бар балаларға эмоционалдық қолдау көрсетуі керек. Себебі мұндай балалар өзін басқалардан төмен сезінуі немесе сыртқы

ортаның қолдауын сезінбеуі мүмкін. Бұл жағдайда мұғалімдер мен сыныптастарының қолдауы балада сенімділіктің қалыптасуына әсер етеді.

3.Әлеуметтену:

Бастауыш сыныпта балалардың бір-бірімен қарым-қатынасы ерекше маңызды. Инклюзивті білім беру жағдайында ерекше қажеттіліктері бар балаларды әлеуметтік ортаға енгізу арқылы олардың әлеуметтену үдерісін жеделдетуге болады. Оларға құрдастарымен тең дәрежеде қарым-қатынас жасау, өз ойын еркін жеткізу мүмкіндігі берілуі керек. Әлеуметтену балалардың тұлға ретінде қалыптасуына әсер ететін негізгі факторлардың бірі болып табылады.

4.Топтағы жұмыс және қарым-қатынас дағдылары:

Бастауыш мектепте оқушылардың топта жұмыс істеу және қарым-қатынас жасау дағдылары қалыптасады. Инклюзивті білім беру балалардың топтық жұмысқа деген бейімділігін дамытып, әртүрлі ортада бір-бірін түсінуіне көмектеседі. Мектептегі әртүрлілікке үйренген балалар болашақта қоғамның толыққанды мүшесі болуға бейімделеді [2,17 б.].

Мұғалімнің рөлі мен кәсіби дайындығы:

Инклюзивті ортада жұмыс істейтін мұғалімдер ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен тиімді жұмыс жасау үшін психологиялық дайындықтан өтуі қажет. Бұл бағытта мұғалімдердің төмендегідей дағдылары маңызды:

- Психологиялық қолдау көрсету: Мұғалімнің басты міндеті – балаларға психологиялық тұрғыдан жайлы орта қалыптастыру. Әсіресе, ерекше қажеттіліктері бар балаларға ерекше көңіл бөлу қажет. Олардың оқу үдерісіне бейімделуін қолдау, мотивациясын арттыру және қиындықтарды жеңуге көмектесу маңызды.

- Қарым-қатынасты реттеу: Инклюзивті сыныпта оқушылардың бір-бірімен және мұғаліммен қарым-қатынасы маңызды рөл атқарады. Мұғалім балалардың арасындағы түсіністікті арттыру үшін тиімді әдістерді қолдануы керек. Мысалы, әртүрлі ойындар мен топтық тапсырмалар арқылы балалардың қарым-қатынас жасау дағдыларын дамытады.

- Ата-анамен және әріптестермен тығыз байланыс: Мұғалім инклюзивті білім беру үдерісінде ата-аналармен және мектептегі әріптестерімен тығыз қарым-қатынаста болуы керек. Баланың үйдегі жағдайы мен мектептегі оқу барысы арасындағы үйлесімділік оның табысты білім алуына әсер етеді [3,33 б.].

Қорыта айтатын болсақ, инклюзивті білім беру бастауыш сыныптағы оқушылардың білім алу мен тұлға ретінде қалыптасуына үлкен әсер етеді. Инклюзивті ортадағы психологиялық қолдау, балалардың әлеуметтенуі мен эмоционалдық жай-күйі олардың білім алу нәтижелеріне тікелей ықпал етеді. Ерекше қажеттіліктері бар

балалардың әлеуетін дамыту үшін мұғалімдер мен психологтардың рөлі өте маңызды. Инклюзивті білім беруді дамыту бағытында мұғалімдердің кәсіби дайындығы мен олардың қолдауының маңызы зор.

Әдебиет

1.Қадыржанова Ж.А., Әбеннова С. Инклюзивті білім берудің негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2018.

2.Назарбаев Н.Ә. Қазақстандық білім және ғылымды дамыту стратегиясы: ғылыми және білім беру ортасының негіздері. – Астана: Елордалық баспасы, 2016.

3.Сейтқалиева А.Т., Бегімқұлова Р.Е. Инклюзивті білім беру психологиясы: оқу құралы. – Алматы: ЖШС «Жібек Жолы», 2019.

4.Мұхтарова Г.С. Инклюзивті білім берудің психологиялық аспектілері // Педагогика және психология журналы, 2020.

5.Юсупова М.С. Ерекше балаларды әлеуметтендіру мәселелері // Психология және қоғам, 2021.

ӘОЖ 373.3 : 371.3 : 004

Бастауыш сынып оқушыларының цифрлық сауаттылығын қалыптастырудың педагогикалық шарттары

Зұлхарнаева Ә.Т., п.ғ.м., оқытушы
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В данной статье рассматриваются педагогические условия формирования цифровой грамотности младших школьников. Для реализации программ в рамках обновленного содержания образования недостаточно обеспечить учителей знаниями, навыками и способствовать изменению их мнения, для этого в учебных заведениях должна быть сформирована специальная унифицированная система.

Abstract

This article discusses the pedagogical conditions for the formation of digital literacy in primary school children. To implement programs within the framework of the updated content of education, it is not enough to provide teachers with knowledge, skills and contribute to changing their opinions, for this purpose a special unified system should be formed in educational institutions.

Цифрлық сауаттылық-білім алушылардың қазіргі өмірдегі қабілеттерінің маңызды элементі, ал оқытушының цифрлық сауаттылығы-қауіпсіздіктің негізгі шарты. Прогрессивті қоғамда

өзгерістер үнемі болып тұрады. Бұл өзгерістер қазіргі заманғы білім беру мақсаттарының өзгеруіне, оқытушы мен оқушылардың жұмысында өзгерістер болуына, білім беру мазмұнының жаңаруына алғышарт болды. Мұғалімдер болып жатқан жағдайдың маңыздылығын түсінеді, жұмыстың стандартты құралдарынан, формаларынан, әдістерінен және тәсілдерінен бас тарту керек. Қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың пайда болуымен балалар ақпарат пен білімге еркін қол жеткізе алды. Олар тек үй компьютерін ғана емес, сонымен қатар әртүрлі гаджеттерді де еркін қолдана алады және шындық пен виртуалдылықты оңай біріктіреді. Бастауыш сынып оқушылары сандық тәжірибені олардың мүмкін деңгейінің үштен бір бөлігіне ие. Олардың көпшілігі Интернетті өз бетінше пайдалану дағдыларын игерді [1,197 б.].

Мұғалімдер мен бастауыш сынып оқушыларының цифрлық сауаттылығын арттыру, интернетті пайдалану мүмкіндіктерін кеңейту, цифрлық ұрпақтың ерекшеліктерін ескеру және интернеттің балалардың дамуына әсері бастауыш мектептегі жұмыстың басым бағыты болып табылады [2,150 б.].

Цифрлық сауаттылық ұғымы-цифрлық технологиялар мен интернет ресурстарын қауіпсіз және тиімді пайдалану үшін қажет білім мен дағдылардың жиынтығы.

Қазіргі уақытта Цифрлық сауаттылық қазіргі мектептегі оқушылардың қабілеттерінің қажетті элементі ретінде зерттелуде. Бұл оқушылардың қалған негізгі қабілеттері мен құзыреттіліктерін қалыптастыруға пайдалы әсер етеді. Цифрлық сауаттылық табысты оқытуға ықпал етеді.

Цифрлық қоғам және оқытуды цифрландыру әлемінде білім алушылардың цифрлық құзыреттерін қалыптастыру және дамыту міндеті қағидатты болып табылады [3,251 б.]. ҚР Бастауыш білім берудің МЖМБС қоятын басты талаптардың бірі бастауыш мектепте ақпаратпен жұмыс істеу білігін қалыптастыру, оқушылардың цифрлық сауаттылық дағдыларын меңгеру, сондай-ақ социумдағы қауіпсіз мінез-құлық дағдылары болып табылады. Бастауыш мектеп түлегінің көптеген қасиеттерінің ішінде ең маңыздыларын бөліп көрсетуге болады: жаңа жағдайда әрекет ете білу, сандық сауаттылықты, соның ішінде коммуникативті сауаттылықты игеру.

Бастауыш сыныптарда Ақпараттық технологиялар мен ресурстарды пайдалану білім беру сапасын арттырудың шарттарының бірі болып табылады. Ақпараттық қауіпсіздік саласында бастауыш сынып оқушыларының құзыреттілігін қалыптастыру маңызды мәселе болып табылады. Т.В. Бойконың пікірінше, кіші мектеп жасы балалардың ақпараттық құзыреттілігі мен цифрлық сауаттылығын дамыту үшін анағұрлым өнімді болып табылады, өйткені цифрлық орта мен ақпараттық-компьютерлік технологияларды пайдалану оқу процесінде туындайтын проблемаларды шешуге көмектеседі.

Цифрлық сауаттылықты үйрену, максималды нәтижеге қол жеткізу оқыту әдістемесі түбегейлі өзгерген кезде ғана мүмкін болады, егер оқушының өзіндік қызметі ынталандырылса, оқушының жеке басын, оның танымдық және шығармашылық дағдыларын дамытуға бағытталған болса. Сондықтан: мектеп балаларды қалай үйретеді және тәрбиелейді, өмірге дайындайды, болашақта қоғам қандай болатынына байланысты. Осылайша, қазіргі заманғы мұғалімнен балалардың цифрлық сауаттылығын қалыптастыруға барынша ықпал ететін бастауыш сынып оқушыларының оқу іс-әрекетінің құралдарын, нысандарын, әдістері мен тәсілдерін табу және қолдану талап етіледі [4,125 б.].

Қазіргі заманғы жас буын Z ұрпағына жатады, бұл сандық дәуірде туылған балалар (2003 жылдан бастап) және туылғаннан бастап цифрлық технологияларды қолданады. Қазіргі оқушылар цифрлық дәуірде өмір сүреді және оқиды. Олар ұтқырлыққа ұмтылады, интерактивті, ойын форматында ақпарат алу қажеттілігі бар, интернетке тәуелді.

Цифрлық құзыреттерді, әсіресе ақпараттық қауіпсіздік дағдыларын жүйелі және мақсатты түрде иелену қажеттілігі туралы қорытынды жасауға болады. Интернеттің ықтимал цифрлық қауіп-қатері мен теріс әсерінің алдын алу мақсатында бастауыш сынып оқушылары арасында цифрлық сауаттылықты мақсатты түрде қалыптастыру қажет [5,63б.]. Сандық қауіпсіздік-бұл бастауыш сыныптарда қалыптасуы қажет сандық сауаттылықтың құрамдас бөлігі.

Жаңартылған білім беру мазмұны аясындағы бағдарламаларды іске асыру үшін мұғалімдерді біліммен, дағдылармен қамтамасыз ету және олардың пікірлерін өзгертуге ықпал ету жеткілікті емес, ол үшін білім ордаларында арнайы бір бірізділік жүйе қалыптасу керек.

«Сабақ беру – үйреншікті жай ғана шеберлік емес, ол – жаңадан жаңаны табатын өнер» — деген екен Жүсіпбек Аймауытов. Сондықтан қазіргі таңда оқушыларға саналы тәрбие мен сапалы білім беру ісін жаңа талап тұрғысынан өзгертіп, оқыту тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыруға міндеттіміз.

Шығармашыл тұлғаны қалыптастыру үшін әр сабағымызда біз тек оқулық шеңберіндегі білімді үйретумен шектеліп қана қоймай, кең түрде әр баланың талабына, деңгейіне сай жұмыстарды саралап, ыңғайластыруымыз керек. Тұлға күзіреттілігін дамыту үшін, яғни бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын арттыруда жаңа инновациялық әдіс – тәсілдердің ең тиімдісін пайдалану жоғарғы нәтиже береді [6,19 б.].

Цифрлық технологиялар қоғамды ақпараттандырудың негізгі факторларының біріне айналды. Қоғамның ақпараттануы жаңа есептеу құралдары базасында ақпаратты қабылдау, жинау, өңдеу, сақтау мен тасымалдаудың жаңа әдістерін ендірумен ерекшеленеді.

Білім қорын жинақтау мен түрлі міндеттерді шешудің жаңа әдістері адам іс-әрекетінің барлық саласында ойлау әрекетін дамытуға ықпал ететін, есептеу тәсілдерін қажет ететін маңызды үдеріс болып саналады.

Цифрлық технологияны қолдану сандық формада ұсынылған ақпарат түрлерімен жұмыс істеуді жедел әрі жеңіл ететіні белгілі.

Сондықтан оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін дамытуды бастауыш сыныптардан бастап оқыту еліміздің білім беру жүйесіне алғашқы тәжірибе ретінде енгізілді.

Оқу бағдарламасында үш тілде оқыту ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың мектептен тыс сабақтарын үш тілде (қазақ, орыс және шетел тілдерінде) ұйымдастыруды көздейтін үш тілде білім беруді жүзеге асыру қарастырылған.

Жеке тұлғалық қасиеттердің кең спектрлі дағдылардың табиғи үйлесімде дамуы – білім алушылардың бойында: «қазақстандық патриотизм және азаматтық жауапкершілік», «құрмет», «ынтымақтастық», «еңбек және шығармашылық», «ашықтық», «өмір бойы білім алу» сияқты базалық құндылықтарды қалыптастырудың негізі болып табылады. Бұл құндылықтар білім алушылардың мінезқұлқына және күнделікті іс-әрекеттеріне ынталандырушы болуға арналған оның тұрақты тұлғалық бағдары болуы тиіс.

Цифрлық технологияларды пайдаланудағы құзыреттілік оларды үйде, мектепте, жұмыста, бос уақытта және коммуникацияда сенімді түрде және сыни тұрғыдан пайдалануды көздейді. Оқушылар Цифрлық технология бойынша дағдыларын курс бойы ақпаратты жинау, құру және басқару, ресурстармен жұмыс істеу, құрылғылар мен қосымшаларды пайдалану арқылы өз жұмыстарын бағалау, түзетулер негіздерінде дамытады [7,97 б.].

Қазір «Ғасырдың мектебі мен мұғалімі қандай болу керек?» деген негізгі сұраққа жауап ізделуде. Білім берудің ұлттық моделіне көшкен қазіргі мектепке ойшыл, зерттеуші, тәжірибелік қызметте педагогикалық үйлестіруді шебер меңгерген іскер мұғалім қажет екендігі аз айтылып жүрген жоқ. Қазір заман да, қоғам да өзгерген. Бүгінгі балалардың мақсаттары да, құндылықтары да, идеялары да бұрынғыдан мүлде басқаша. Өйткені олар – өзінің болашағына тиімділік тұрғысынан қарайтын, іскерлікке бейім, жоғары талап қоя білетін адамдар. Олай болса, бұл қоғам кез келген педагогтан өз пәнінің терең білгірі ғана болу емес, теориялық, нормативтік – құқықтық, психологиялық – педагогикалық, дидактикалық әдістемелік тұрғыдан сауатты және ақпараттық компьютерлік технология құралдарының мүмкіндіктерін жан – жақты игерген ақпараттық құзырлығы қалыптасқан маман болуын талап етіп отыр.

Әдебиет

1.«Цифрлы Қазақстан» Мемлекеттік бағдарлама. – Астана, 2017.

2.«Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2024 жылғы 2 қыркүйек. tengrinews.kz/kazakhstan_news

3.Сардарова Ж.И. Білім беруді жаңарту жағдайында бастауыш мектепті ақпараттандырудың теориясы және практикасы: педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2008 жыл.– Б. 341.

4.Сарсенбаева Н.Ф., Мырзахметова Б.Ш., Адылбекова Э.Т. Цифровизация образования в Республике Казахстан //Мир педагогики и психологии: международный научно-практический журнал. – 2021. – №01 (54).

5.Никулина Т.В., Стариченко Е.Б. Информатизация и цифровизация образования: понятия, технологии, управление// Педагогическое образование в России. – 2018. – № 8. – С. 107-113.

6.Тавадян А.М., Зима В.А., Хусаинова Н.Б. Теоретические основы подготовки студентов к педагогической деятельности в условиях цифровизации образования // КАНТ, 2019. – №3 (32). – С. 137.

7.Мошқалов А.Қ. Білім беру жүйесіне ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізудің теориялықпрактикалық негіздері // Ғылыми-педагогикалық басылым «Ұлт тағылымы». – 2012. – №2. – С. 262-267.

ӘОЖ 37.032 : 37.036(574)

Жеке тұлғаны қалыптастырудағы музыкалық мәдениеттің ролі.

Косбармакова Дамели Биркебаевна,
п.ғ.м., аға оқытушы;

Төлегенова Миуа мәдениет қайраткері, аға оқытушы
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Роль музыкальной культуры в формировании личности и превращении всех внешних влияний в переживания и эмоциональные переживания в обществе

Abstract

The role of musical culture in the formation of personality and the transformation of all external influences into experiences and emotional experiences in society

Музыкалық мәдениет жеке тұлғаны қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, өйткені ол танымның ерекше түрі — эмоционалды таным. Ол барлық сыртқы әсерлерді тәжірибе мен эмоционалды тәжірибеге айналдырады, онсыз адам бола алмайды.

Жеке тұлғаны қалыптастырудағы музыкалық мәдениеттің келесі рөлдері бар:

Эстетикалық рөл. Эстетикалық және этикалық сезімталдық пен жауаптылықты тәрбиелеу. Музыканың әсерінен әлемнің көркем бейнесінде құндылық бағдарларының өзегі ретінде эстетикалық талғамның қалыптасуы жүреді.

Танымдық рөлі. Музыкалық іс-әрекет барысында адам Тарихи дәуірлермен, тұлғалармен танысады, поэзияның, әдебиеттің ең жақсы үлгілерін, тіпті дыбыспен байланысты кейбір математикалық және физикалық ұғымдарды игереді.

Тәрбиелік рөлі. Әлемге адамгершілік қатынасты қалыптастыру, адамның мәңгілік адами құндылықтардың — махаббат, сұлулық, жақсылық, адамның қадір-қасиеті, өмірге деген сүйіспеншілігінің эмоционалды бастауын иемдену.

Дамытушы рөл. Музыканы меңгеру ойлауды дамытуға көмектеседі-бейнелі және логикалық, дерексіз және нақты. Музыка ритақ пен үйлесімділік сезімін, байқау, есте сақтау, қиял, дауыс аппараты, саусақтардың ұсақ моторикасын қалыптастырады [1,23 б.].

Музыка адамды қоршаған әлеммен әсер арқылы, сезім арқылы, терең, әлі танылмаған, қисынсыз деңгейде байланыстырады. Дәл осы түсіну процесінде адам әлеммен қарым-қатынасының үйлесімділігін сезінеді.

Адам баласы материалдық және рухани өмірдің ортасында тіршілік етеді де, өзі өмір сүріп отырған қоғамның мүшесі ретінде өзіндік ақыл-парасатымен, жеке бастың өзіне тән ақыл-ой, ерік-жігер, мінез-құлық ерекшелігімен көрінуге тырысып бағады. Қоғам мүшелерінің бәріне ортақ біркелкі мінез-құлықтық қасиеттің болуы мүмкін емес. Әр адам өзінше дараланған жеке тұлға.

Адамдар жеке тұлға болып бірден дүниеге келмейді. Әрбір адамды қалыптастыру, тәрбиелеп жетілдіру қажет.

Жеке тұлға дегеніміз адамның мінез-құлқындағы, іс-әрекетіндегі, көзқарасындығы ерекшелігімен даралануы [2,7 б.].

Қоғамдық тұлғаларға ортақ этикалық бірыңғай болуына қарамастан, өзін қоршаған орта жөнінде әр адамның қалыптасқан өзіндік ой-пікірінің, көзқарасының болуы, олардың өзі көріп-білген құбылысқа деген көзқарасын, ой-пікірін білдіруі заңды құбылыс. Мәселен, біреулер айналасындағы құбылысқа таңдана, тамашалай қараса, ал енді біреулер сын көзімен қарап ой қорытуы, сыни пікірлер айтуы мүмкін.

Адамдардың қоршаған табиғи ортадағы құбылыстарды қабылдап түсінуі де әр түрлі. Ол адамның жеке басына тән физиологиялық, психологиялық, биологиялық ерекшеліктермен тығыз байланысты. Мәселен біреулердің бір нәрсені жасауға іскерлік қабілеті болса, екінші адамда оның болмауы, біреудің ұйымдастырушылық қабілеті күшті болса, ал екінші бір адамның

ұйымдастыру ісіне қабілетсіз болуы, біреу бір айтқаннан білімді тез қабылдаса, ал екінші бір адамның абстракциялық ойлау қабілетінің баяу дамуы, біреулердің сурет салуға, ән салуға бейімділігі болуы мүмкін. Жеке бастың бұл ерекшеліктер адамдардың басқалармен ұжымдық қарым-қатынасында байқалады [3].

Сонымен бірге адам баласы өмірде үздіксіз тәрбие құшағында болатынын, бұрынғы игерген білім, білік, дағдылары біртіндеп көмескіленіп, оның орнына жаңа білім, білік, дағдыларды меңгерумен шұғылданатынын ескеруге де тура келді. Жеке тұлғаның ой-санасының, білім көлемінің толығымен байланысты оның өмірге көзқарасы, белгілі құбылыстарға баға беруінде де өзгерістердің болуы, оның жаңаруы мүмкін. Бұған қоса әлеуметтік ортаның, отбасы мүшелерінің, жолдас-жораларының, таныстары мен достарының да белгілі мөлшерде әсер ететінін ескерсек, жеке тұлғаның ерекшелігінің басым болуына оның да ықпалы зор. Сондай-ақ басқалардың көзқарасын, ой-пікірлерін қабылдау дәрежесі де түрліше болады. Сондықтан да әр адамды бір-біріне ұқсамайтын, өзіндік ерекшелігімен дараланған тұлға дейміз.

Жеке тұлға өзін-өзі бағалауға да, өзінің іс-әрекетін, оның нәтижелерін басқалардың іс-әрекетімен салыстырып байқауға, басқалардың бойындағы артықшылық қасиеттерді көре, тани білуге, соған теңелсем, сондай болсам деп ұмтылыс, іс-әрекет жасауға да қабілетті.

Жеке тұлғаға тән қасиет – ақыл, ес, яғни олар өмірді өзінің сана-сезім өлшемімен қарап бағалауға бейім тұрады. Сондықтан өмірді танып білу дегеніміз миллиондаған жеке тұлғалардың сезім, түсінігінен тұрады.

«Тұлға» дегеніміз адамның келешек өмірдегі жобасының келбеті. Яғни адам өз бейнесін өзі жасаушы. Тұлға-жеке адамның өзін өмірде көрсетудегі мақсатының орындалуы ғана емес, оның ерік-жігерінің іске асуы. Яғни өзі жөніндегі ойын еркін іске асырудың дайындығы және оны іске асыруының нәтижесі, көрінісі. Сонымен бірге, тұлға дегеніміз сезімнің, әсердің, ішкі күйініш-сүйініштің бойға жинақталған көрінісі. Тұлғаның құрылымдық компоненттері үш бөліктен тұрады. Біріншіден –оның ақыл-ойын дамыту арқылы санасын жетілдіру; екіншіден-адамзаттық өркениетті тұлғаның бойына біртіндеп сіңіру; үшіншіден-жеке тұлғаны іс-әрекетке ендіру арқылы өзін-өзі тәрбиелеуге белсене қатыстыру. Тұлғаны тәрбиелеп жетілдіруде осы үш компонент органикалық бірлікте қызмет етеді [4].

Баланың тұлғасын жан-жақты дамытуды қаншалықты ерте бастау керек. Туған күннен-ақ бастап, балаларға әр түрлі жағдайлар әсер етеді. Үй тұрмысы, үлкендердің сөзі, қарапайым балалық өлеңдер, теледидар бағдарламалары және тағы да басқа әр түрлі жағдайлар баланың білімі мен сезіміне жастайынан айрықша әсер етеді. Үлкендердің сөйлегендері баланың тұлғасына тек жағымды

әсер еткен жағдай қазіргі уақытта қол жетпейін арман. Бірақ баламен қарым-қатынаста болатын адамдар оның рухани байлығы өте төмен екенін жақсы түсінеді. Сондықтан да әрбір мектеп баланың сана-сезімін байыту мақсатымен ән-күй пәндерін кешіктірмей беру керек. Кейбір кезде балалар музыкалық білімді алмай барлық пәндерден өте төмен балды алып жүрген жағдайлар да аз емес. [5]. Оқушыларға өнер саласын ашқаннан кейін, баланың дамуына үлкен әсер етеді. Музыкалық тәрбиені беру үшін алдымен оның мақсаты мен мүмкіндіктерін бөліп шығару қажет. Музыка ең алдымен эмоционалдық қанағаттандыруды береді. Екіншіден, музыкалық тәрбиенің негіз - ақыл-ойды ғылымның көмегімен жетілдіру. Үшіншіден - бұл эмоционалдық тәрбие. Ең алдымен балалардың қызығушылықтарын ескеріп, мектепте және оны бітіргеннен кейін толық музыкалық білімді алуды қамтамасыз ету керек. Әрбір әдістің негізін музыканың теориясы емес, практикалық жұмыстары қарайды. Балалар музыкаға қызығып кеткеннен кейін ол туралы көбірек білгісі келеді: музыкалық ноталардың белгілерін жазып үйрену, оларды әнге ауыстыру және тағы басқа. Музыка пәніне қызыққан бала кейін музыкалық теорияны да оқуға талпынады. Музыкалық практика тек қана өлең айту мен аспапта ойнаумен шектелмейді, сонымен бірге әнді тыңдауда практиканы құрайды. Әндер жеңіл, аспаптар–элементарлы, ал әуендер қарапайым болуы мүмкін бірақ қаншалықты құралдар мен материалдар жеңіл болғанмен, олардың көркемдік сапасы жоғарғы сатыда болуы ықтимал. Әрине дамудың ең бірінші сатысында музыкаға деген сүйіспеншілік фундаменті қаланады. Келесі сатыда балалар меңгерген білімін музыканы тереңдетіп тануға жұмсағылары келеді. Міне, дәл осы уақытта баланы әр түрлі кезеңдердегі музыкамен, оның бағыттарымен, стильдерімен таныстыру қажет. Сондай-ақ классикалық шығармалармен қатар жаңа заман шығармаларын беру қажеттілігін ұмытпау керек [6].

Тұлғаны тәрбиелеу – бұл қарым-қатынастың барлық түрлерін сатылы әрі үздіксіз дайындау және іске асыру деген сөз. Бұның нәтижесінде тұлға қоғамдық және мектеп құндылықтарын, әлеуметтік рәсімдерді, нормаларды, ұйымдастырушылық қабілетін және т.б. игереді.

Білім беру және тәрбиелеу процессі кезінде тұлғаның әлеуметтендірілуін қамтамасыздандыру қажет. Бұл жаңа ашылыстарды игеруді, өзіндік күн көруді үйренуді, мәдениеттің минимумдық негізін салуды білдіреді. Музыка туралы білім біздің заманымызда күннен күнге үлкен рөл атқарады.

Егерде бұндай жұмыс нәтижесінде оқушылар музыка пәнінде эмоционалдық қанағаттанса, онда олар музыкаға деген сүйіспеншілікті бүкіл өмір бойы өткізе алады. Солардың біреулері болашақта композитор, біреулері - әнші, тағы біреулері – жақсы, музыканы сүйсіне тыңдайтын тындарман болуы мүмкін. Музыкалық

тәрбиешілер жастарды осы екінші, үшінші топқа қосылып кетулеріне себеп болу керек.

Әдебиет

1.Н.Ә.Назарбаев («Қазақстан-2050» жолдауы), Ә.Нысанбаев, Т.Әбжанов «Қазақ этикасы және эстетикасы». Жиырма томдық. 12-том. Астана: Аударма, 2007. – 455 б.

2. Әл-Фараби (Музыка туралы үлкен кітап 2008ж.), Әл-Фараби («Музыканың ұлы кітабы»).15 томдық. – А., 2020.

3.П.М.Сүлейменов Әл-Фараби және қазақ халқының рухани мұрасы. – А., 2011. – 197-б.

4. Балтабаев М.Х. «Педагогическая культурология». - А., 2000. 178.-183 б.

5.Қазақ мәдениеті тарихының очерктері. – А., 2005. – 67-69-бб.

6.Есжанов Г. «Музыка сабағының тәрбиелік маңызы. Бастауыш мектеп». 2000 ж. №3 9-10 б.

ӘОЖ 373.5 : 37.026.9

Білім алушылардың шығармашылығын дамыту

Лупанчук Г. В.

«Болашақ» университетінің магистранты

Резюме

В статье рассматривается проблема формирования творческих способностей будущих учителей начальных классов и предлагаются пути их развития.

Abstract

In the article, the problem of formation of creative abilities of future teachers of primary classes is considered and ways of their development are proposed.

Бүгінгі күннің негізгі талабы – білімді адамды әлемнің бүтіндей бейнесін қабылдай алатын, шығармашылық таныммен тікелей қатынас жасай алатын креативті ойлай алатын шығармашыл тұлғаға айналдыру.

Біз өмір сүріп отырған ақпараттық, техникалық заманда қоғамда қарқынды өзгерістер болуда. Бұл өзгерістерге дайын болып, өзгермелі қоғамның белсенді мүшесі болу үшін әр адам өзінің шығармашылық қабілеттерін дамытуы керек. Жеке тұлғаның шығармашылық қабілетінің дамуының жоғары жетістігі, тек сол адамның ғана жеке басының даму көрсеткіші емес, бүкіл қоғам дамуы деңгейінің көрсеткіші болып табылады.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында білім беру жүйесінің жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби

шыңдауға бағытталған ролі атап көрсетілсе, осы заңның 41-бабында: «педагог қызметкерлер оқушылардың мемлекеттік білім беру стандартында көздеген деңгейден төмен емес білім, білік, дағды алуын қамтамасыз етуге, жеке шығармашылық қабілеттерінің көрінісін, дамуы үшін жағдай жасауға міндетті», - деп атап көрсетілген [1].

Көптеген жылдар бойы тұлғаның шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесі ғылыми білімнің түрлі салалары - философия, педагогика, психология, лингвистика және басқалардың өкілдерінің назарын аударды.

Зерттеуші ғалымдар-И.Уман, В.И.Андреев, Г.С.Альтшуллер, А.М.Матюшкин, Т.В.Кудрявцев, М.И.Махмутов, А.В.Хуторскилероку үдерісіндегі танымдық қызметті ұйымдастыру жолдарын қарастырды. Зерттеу барысында тәжірибе шығармашылық қызметтің қол жетімді түрлерін дамытуға ықпал ететін бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту үдерісін ұйымдастырудың құралдарын анықтауда білім берудің объективті қажеттілігін дәлелдеп көрсетті.

Шығармашылық - бұл жаңа материалдық және рухани құндылықтар болып табылатын қызмет; психикалық белсенділіктің жоғары формасы, өз бетінше жаңа, ерекше нәрсе жасау мүмкіндігі [2].

Ресей ғалымы С.Мысник: «Шығармашылықтың мәні - ойлау синтезінің соңғы кезеңіндегі стереотиптерді жеңу және қауымдастықтардың кең өрісін пайдалану», - дейді.

Д.Б.Богоявленская: «Шығармашылық қабілеттердің негізгі көрсеткіші – танымдық және мотивациялық компонентті біріктіретін зияткерлік белсенділік», - дейді [3].

Шығармашылық - бұл адамның сапалы жаңа бірегей құндылықтарды құру үдерісі. Шығармашылықтың нәтижесі - материалдық дүние немесе материалдық емес дүние (белгілі бір білім саласындағы инновациялық идея, музыкалық шығарма немесе ғылыми теория) болуы мүмкін. Әр адамның шығармашылық қабілеті бар, бірақ адамдардың көпшілігі оларды күнделікті өмірде сирек қолданады және дамытады [4].

Орыс философы Н.Бердяев өзінің «Адамның мақсаты туралы» еңбегінде шығармашылықтың адамның керемет табиғатын көрсететінін және әр адам кереметтігі соншалық, ол данышпандық мен таланттың үйлесімі данышпанды жасайтынын жазды [5].

Белгілі шығармашылық ойлауды зерттеуші ғалым Гилфорд шығармашылықтың төрт негізгі факторын анықтады.

1.Оригиналдылық- шығармашылық ойлаудың өзіндік ерекшелігін, мәселеге ерекше көзқарас, стандартты емес жауаптар беру қабілеттілігі.

2.Икемділік - жауаптардың алуан түрлілігіне, жылдам ауысуға қабілеттілігі.

3.Интеграция - бір уақытта бірнеше нәрсені ескеру мүмкіндігі ретінде қарама-қарсы шарттар, ішкі сілтемелер немесе қағидаттар.

4.Сезімталдық- көріне қоймайтын бөлшектерді, ұқсастықтарды немесе айырмашылықтарды көре алуы қабілеттігі[6].

Адам бойындағы жоғарыдағы аталған қабілеттерді көре білу, дер кезінде қолдау беріп, тәрбиелеу - ұстаздың басты міндеті.

П.Торренс:«Шығармашылық дегеніміз - тереңірек қазу, жақсырақ қарау, түзету қателіктер, мысықпен сөйлесу, тереңдікке секіру, өту қабырғалар, күнді жағу, құмға құлып салу, болашақты қарсы алу», -деп атап көрсетті.

П.Торренс шығармашылық деп кемшіліктерді, білімдегі олқылықтарды, үйлесімсіздікті қабылдау қабілетін түсінді. Шығармашылық қызметінің құрылымында ол:

- Мәселені қабылдау;
- Шешімді іздеу;
- Гипотезалардың пайда болуы және тұжырымы;
- Гипотезаларды тексеру;
- Олардың модификациясы;
- Нәтижелерді табу,- дейді [7].

Тұлғаның шығармашылық қабілеттерін дамытудың жолдарын анықтау күрделі мәселелердің бірі. Шығармашылық - әлемдік мәдениеттің дамушы көзі. Сондықтан шығармашылық теориясын жасау адамзат тарихында өз жалғасын табуы заңдылық деп есептейміз.

Шығармашылық педагогикасының мақсаты - заманауи өзгермелі қоғамның өзгерістеріне лайықты тұлғаны дамыту жолдарын қарастыру және оң шешімдер іздестіру болып табылады.

Шығармашылық мүмкіндіктер әр адамға тән. Қолайлы жағдайда әрбір білім алушы өз ойын жеткізе алады. Шығармашылық қабілеттерді қол жетімді және қызықты әрекеттерде анықтау және дамыту педагогтің шеберлігіне байланысты.Сондықтан оқу орындарында білім алушылардың шығармашылықпен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру өзекті мәселелердің бірі

Шығармашылықты дамыту дегеніміз не?

- бұл байқағыштық, сөйлеу және жалпы белсенділік, көпшілдік, жақсы жаттықтырылған есте сақтау, фактілерді талдау және түсіну әдеті, ерік-жігер, қиялды дамыту;

- тұлғаның жеке даралығын танытуға мүмкіндік беретін жағдаяттарды жүйелі түрде құру;

- бұл танымдық бағыттағы оқу үдерісінде зерттеушілік әрекетті ұйымдастыру.

Шығармашылық ерік-жігерді, жалқаулық пен қиындықтарды жеңе білуді, барлық мәселелерде белсенділікті және ең алдымен оқуды талап етеді.

Психологиялық-педагогикалық шығармашылықты дамыту мәселелерін зерттеумен белгілі ресей ғалымдары И.Бех, А.Запорожец, С.Рубинштейн, Б.Теплов, В.Андреев, С.Бондаренко, Р.Грановская, А.Савченко, М.Холодная және т.б. айналысты.

Педагогикалық тәжірибені талдау, ғаламдардың зерттеуі бойынша, педагогикалық оқу орындарының білім алушылары оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға дайын еместігін көрсетті. Білім алушылар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру және шығармашылық белсенділігін дамытуға қажетті оқыту үдерістерін ұйымдастыру мүмкіндіктерін қолдана алмайды. Сонымен қатар, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесі университетте инновациялық технологияларды қолдану арқылы сабақтарды шеберлікпен ұйымдастыру психологиялық-педагогикалық мәселелердің арасында жетекші орын алады. Дегенмен, ғылыми-теориялық дереккөздерге аналитикалық шолу бұл мәселенің жеткілікті түрде қамтылмағанын көрсетеді. Ол оқушыны белсенді және шығармашылықпен ойлаудан, әртүрлі педагогикалық жағдайлардан шығудың лайықты жолдарын іздеуден, ойлауды, есте сақтауды, зейінді, қиялды жаттықтырудан, үлкен өнімді нәтиже беретін стандартты емес шешімдер қабылдаудан тұрады. Шығармашылық педагог – өзінің шығармашылық мүмкіндіктерін іске асыратын және дамытатын шығармашыл тұлға. Мұғалімнің шығармашылық қабілеттері олардың оқу-шығармашылық іс-әрекеттің белгілі бір түрінің талаптарына сәйкестік дәрежесін сипаттайтын және осы іс-әрекеттің тиімділік деңгейін анықтайтын мұғалімнің қасиеттері мен мінез-құлық қасиеттерінің синтезін білдіреді. Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің жоғары оқу орнында оқу процесінде шығармашылық тұлғасын дамытудың бір жолы – инновациялық технологияларды қолдану. Білім бағдарламасы бойынша қазіргі инновациялық технологияларды меңгеру, тәжірибе жүзінде тиімді қолдана білу болашақ маманның шығармашылық белсенділігін қалыптастырудың бірден бір жолы.

Педагогикалық оқу орындарында дуальды оқытуды ұйымдастыру, кәсіби шеберлік сағаттарын өткізу, шығармашылық бағыттардағы сайыстарды ұйымдастыру, ғылыми жобаларға қатысу арқылы өз мүмкіндіктерін саралау, болашақ мамандығының қыр-сырларын білу үшін зерттеу жұмыстарын жүргізу, мектеп мұғалімдерімен бірлескен әдістемелік бағыттардағы конференцияларды ұйымдастыру кәсіби мамандарды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1.Қазақстан Республикасының Заңы. Білім туралы.(07.07.2020.берілген өзгерістер content мен толықтырыуларымен) <https://egi.edu.kz/wp-/uploads/2020>

2.Миронов Н.П.Способность и одаренность в младшем школьном возрасте.а школа.-2004г. -№6.-с.33-42

3.Белозерских Г.М. Развития творческого потенциала личности. Начальная школа.2004.№1.-с.22-24.

4.Жарықбаев Қ. Б. Жантау негіздері.-Алматы: Эверо, 2005ж

5.Бердяев Н.А.О назначении человека http://www.odinblago.ru/filosofiya/berdyayev/o_naznachenii_cheloveka/1/

6.Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта // Психология мышления. Прогресс, 1969

7. Сергей Марвов.Элис Пол Торренс – Отец современной теории творчества.<https://geniusrevive.com/elis-pol-torrens-otets-sovremennoj-teorii-tvorchestva/>

ӘӨЖ 371.39-882

Бастауыш сынып оқушыларына көркем шығарманы оқыту тәсілдері

Полат Айнұр Алмасқызы,
Болашақ университетінің магистранты

Резюме

В статье рассматриваются методы, используемые при обучении художественных произведениях учащихся начальной классов.

Abstract

The article discusses the methods used in teaching artistic works to primary school students.

Өскелең ұрпақты оқыту мен тәрбиелеудің сапасын жақсарту үшін бастауыш сынып мұғалімдеріне үлкен жауапкершілік жүктелген. Ол үшін мұғалімдер оқытудың тиімді әдістері мен тәсілдерін талмай іздеп, сабақтың сапасын жақсы деңгейге көтерудің жолдарын қарастырады. Себебі бастауыш сынып мұғалімі – келешек ұрпақтың рухани дүниесі мен ой-қиялын қалыптастырып, олардың дамуына кең мүмкіндіктер ашатын адам.

Қазіргі педагогикада негізгі оқыту әдістерін түрі жағынан бірнеше топқа бөлуге болады. Оларды топтастыруда әр түрлі пікірлер қалыптасқан. Дегенмен, олардың көбі оқыту әдістерін үш топқа жіктеуді ұсынады. Олар:

- 1.Ауызша оқыту әдістері.
- 2.Көрнекі оқыту әдістері.
- 3.Практикалық оқыту әдістері.

Бұлар бір-бірімен өзара тығыз байланысты. Мысалы, ауызша оқыту әдісі көрнекі оқыту әдісінің элементтерімен өтеді, ал практикалық оқыту әдісіне ауызша оқыту мен көрнекі оқыту әдістерінің ең негізгі амал-тәсілдері пайдаланылады.

Ауызша оқыту әдісі әңгіме, түсіндіру, баяндау, лекция, сұрақ-жауап түрінде құрылады. Көрнекі оқыту әдісіне демонстрациялау, саяхат және дыбысты көрнекілік жатады. Практикалық оқыту әдістері жаттығу, бақылау, лабораториялық және кітаппен жұмыс істеу әдістерінен тұрады [1, 69 б.].

Бастауыш сыныпта оқытылатын пәндердің ішінде оқушыларға жан-жақты тәрбие беруде әдебиет ерекше орын алады. Әдебиет адамды ізгілікке, адамгершілікке тәрбиелейді.

Әдебиеттік оқу сабағының негізгі материалына көркем шығарма жатады. Көркем шығарманы оқыту кезінде бастауыш сынып мұғалімі оқушылардың көркем әдебиетке деген ынтасын арттыру үшін жұмыс жасайды. Осы пән арқылы бастауыш сынып оқушысының рухани дүниесі байиды. Мұғалім сабақ беру әдістерін жетілдіріп отыру арқылы сабақтың сапасын, тәрбиелік маңызын арттыру үшін шығармашылық ізденіспен жұмыс жасайды.

Оқушының көркем шығарманы қабылдауын үш кезеңге бөлуге болады: елестету, идеялық мазмұнын түсіну және көркем шығарманың әсері. Көркем шығарманы түсініп, түйсіну, қабылдау арқылы оқушының дүниетанымы, рухани әлемі, тұлғалық болмысы дамиды.

Көркем шығарма оқушының дүниетанымын кеңейте отырып өзіндік ойын мен пікірге білдіруге баулиды. Оның нәтижесінде оқушы көркем шығармадағы кейіпкерлерден өзін, жан-жағындағылардың бейнесін тапқандай әсерде болады. Көркем шығарманы талдауға көркем шығарманы оқығандағы алғашқы қабылдауы негіз болады.

Бастауыш сынып оқушыларының әңгімелеу түрі өте қарапайым әрі жай сөйлемдерден ғана құралатындықтан және берілген сұраққа бір сөзбен ғана жауап беретіндіктен, мұғалім оқушыларын әңгімелеуге үйретуі керек. Мұғалім оқушының сұраққа толық жауап беруін талап ету үшін төмендегідей жұмыстар жасатуы керек:

- мұғалім мәтін бойынша қойылған сұрақтың жауабын күрделі сөйлеммен беріп, оны оқытушыға қайталату;
- оқушының өзіне сөйлемдер құрату;
- мәтін бойынша берілген сөйлемге қажет сөзді тауып айтуға үйрету;
- түбір сөзге қажет қосымшаларды жалғатып, жаңа сөз құрап айтуға үйрету;
- суретке қарап әңгіме құратып айтқызу [2, 38 б.].

Бастауыш сынып оқушыларының зейіні әлі тұрақты түрде қалыптасып болмағандықтан, оқылған шығарма мазмұнын бірнеше рет қайталаған дұрыс. Сабақ барысында баланың көңілінің алаңдай

бастағанын байқағаннан мұғалім тәсілді өзгертіп, оқып отырған затты не оның бейнесін көрсетіп, образды нақтылау арқылы оқушының көңілін аудару керек.

Баланың тілін, ой танымын дамыту үшін қолданылатын тәсілдің бір түрі – әңгіме айтқызу. Ол үшін мұғалім өзі әңгімелеудің бірнеше түрін қолданады. Балаларға өмірден көргендерін, бір жағдайдан есте қалғандарын, бақылағандарын айтып беру, көркем шығарма мазмұнын түсінікті етіп әңгімелеу, суретке қарап әңгіме құрау, көркем шығарманы біреудің атынан айту сияқтылардың барлығы шығармашылық әңгімеге жатады.

Мұғалім сабақта үнемі бір тәсілмен жұмыс жасамайтыны анық. Әдебиеттік оқу сабағында көркем шығарманың қайсысының тек мазмұнын айту керегін, қайсысын жатқа айтып, қайсысын оқулықтан оқып беру керегін алдын-ала жоспарлап, сол бойынша жұмыс жасайды.

Көркем шығарманы оқу кезінде міндетті түрде сөзді анық, таза, мәнерлеп оқу қажет. Көркем мәтінді оқытудың мынадай түрлері қалыптасқан:

- түсініп оқу;
- таңдап оқу;
- іштен оқу;
- рөлге бөліп оқу;
- жұптық оқу;
- ұжымдық оқу;
- мәнерлеп оқу.

Түсініп оқу барысында оқушыға мәтіндегі түсініксіз, қиын сөздердің мағынасын түсіндіру арқылы оқытамыз. Таңдап оқуда мәтін бойынша қойылған сұраққа мәтіннен жауап іздеп, портрет, пейзаж, образдарды табу арқылы жұмыс жасалады. Іштен оқу арқылы оқушы ойлану, іздену, жауап іздеу арқылы өз бетімен жұмыс жасауға дағдыланады. Мәтінді рөлге оқу арқылы оқушылардың оқу танымдық белсенділігі мен қызығушылықтары артады да, сабақтың эмоциялық, спихологиялық мәні күшейе түседі. Оқушыларды оқу техникасына, мәнерлеп оқи алуына қарай топқа бөліп, ұжымдық оқыту барысында мәтіннің тез меңгерілуіне ықпал етеді. Жұптық оқытуда оқушының өз бетімен оқу техникасын жетілдіру дағдысы дамып, ұқыпты тыңдай білуге, бір-бірінің жұмысына талдау жасауға икемделеді. Әдебиетті оқытудың басты әдістерінің бірі – мәнерлеп оқу. Көркем шығарманы мәнерлеп оқу шығарманы қабылдауға негіз болатын ең басты тәсілдің бірі. Оның мақсаты оқушыға көркем шығарманың эмоциялық әсерін сезіндіріп, көркем мәтіндегі әр сөздің мәні мен мағынасын сөз бояуларының накышын сездіру. Мәтін мәнерлеп оқылған кезде әр сөздің өзіндік өрнегі мен мәні ашылып, оны сезінуіне тиімді ықпал етеді. Мәтінді мәнерлеп оқу дегенде жұмыс екі жақты жүруі қажет. Біріншісі, оқушының мәтінді алғаш тыңдап қабылдау әсері

шығарманы қаншалықты мәнерлеп оқуына байланысты. Екіншісі, Әдебиеттік оқу сабағында оқушылардың мәнерлеп оқу дағды, машығын қалыптастыру. Әсіресе, бастауыш сынып мұғалімінің мәтінді мәнерлеп оқуы аса маңызды. Себебі көркем шығарманы түсініп қабылдауға алғашқы қадам ретінде мұғалімнің мәнерлеп оқуы ықпал етеді.

Сондай-ақ, бастауыш сынып оқушысының көркем шығарманы тиісінше қабылдауы үшін бірнеше әдіс-тәсілдерді жүргізуге болады:

– оқыған шығармадағы кейбір сөздерден немесе ұғымдардан туындайтын ассоциация құрғызып, соған талдау жасату;

–көркем шығарманың оқушыға қалай әсер еткендігі туралы әңгіме жүргізу;

–көркем шығарманы оқығаннан кейінгі алғашқы әсері мен сабақ барысында шығарманы талдағаннан кейінгі қалыптасқан ой-пікірлерін салыстыру;

–көркем шығарманы оқығаннан кейінгі әсері туралы әңгіме жазғызу.

Көркем шығармамен жұмыс жасай отырып, оқушылардың ойланып, өз пікірлерін айтуына ықпал ету керек. Көркем шығарманы біткеннен кейін мәтін бойынша ауызша, жазбаша сұрақтар қою арқылы мазмұнын айтқызып, өзіне ұнаған тұсын баяндатуға болады. Бір кейіпкердің іс-әрекетінен мысал келтіртіп немесе мәтіннен үзінді жазып, оның қай оқиғадан алынғанын сұрауға болады.

Көркем шығармаларды оқыту бастауыш сынып оқушыларының ана тіліндегі сөздік қорын дамытуда, өз ойын ашық жеткізуде зор әсер етеді. Ол үшін оқулықта берілген мәтіннің мазмұны оқушыны қызықтыратындай болуы керек. Мәтіндер оқушыларға қазақ халқының әдет-ғұрпын, мәдениетін, ұлттық мерекелер мен жекелеген адамдардың жетістіктерімен таныстыру қызметін атқарады. Көркем шығарманың мазмұнына байланысты мұғалім оқушыға сұрақтар қою арқылы да сөздік қорын дамытады [3, 51 б.].

Көркем шығарма – оқырманның эстетикалық танымын байытатын бірден-бір құрал. Сабақ үстінде көркем шығарманы талдау барысында адамдар арасындағы қарым-қаныстарды ұғындыруөмірдің шынайылығымен байланыстырыла түсіндірілсе, оқушының жақсы тәрбие алуына үлкен мүмкіншілік туады.Түтпеп келгенде, көркем шығарманы оқытып, түсіндіру жұмыстары оқушыны дамытуға бағытталады.

Әдебиет

1.Жұмақаева Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: Оқулық. Алматы, «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 242 бет.

2.Жапбаров А. Мектеп оқушыларының тілін дамыту әдістемесі. – Алматы-Шымкент: Жібек жолы, 1997. – 200 б.

3.Молдабек Қ. Бастауыш мектепте тіл дамыту жолдары. – Шымкент: Мұрагер, 2005. – 84 б.

**Цифрлық технология жағдайында болашақ педагогтің
зерттеушілік әлеуетін дамыту**

Сағымбаева А.Б.,
«Болашақ» университетінің магистранты

Резюме

В статье рассматриваются пути развития исследовательского потенциала будущих учителей начальной школы в контексте цифровых технологий.

Abstract

Ways of developing the research potential of future primary school teachers in the context of digital technologies are discussed in the article.

Цифрлық технологиялар қазіргі заманның ажырамас бөлігіне айналды және жоғары білім беруді табысты іске асыруда әлеуеті зор. Оқу үдерісіне жасанды интеллект тәсілдерін пайдалана отырып, виртуалды және толықтырылған шынайы болмысты, интерактивті платформалар мен симуляторларды енгізу білім алушыларға теория мен практикалық дағдыларды тиімдірек меңгеруге мүмкіндік береді.

Адами капиталға инвестиция тез өзгертін әлемге бейімделе алатын технологиялық дамыған және өнімді жұмыс күшін құру үшін маңызды. Бүгінгі таңда білім беру «Қазақстан-2050» ұзақ мерзімді стратегиясының басым бағыттарының бірі болып табылады. Осы стратегия аясында Қазақстандағы білім беру реформасының жалпы мақсаты цифрлық технологиялардың дамуын ескере отырып, білім беру жүйесін жаңа әлеуметтік-экономикалық ортаға бейімдеу болып табылады [1].

Цифрлық технологиялардың басты ерекшелігі - онлайн-білім беру мүмкіндігі. Онлайн-білім беру – білім алушыларға қолайлы уақытта оқу мүмкіндігін ұсынатын тиімді құрал. Онлайн-курстар, вебинарлар мен қашықтан оқытудың басқа да түрлері білім алушыларға түрлі елдердің жетекші мамандарынан білім алуға, сондай-ақ өзге студенттермен халықаралық деңгейде тәжірибе алмасып, әріптестік орнатуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ғаламдық онлайн-зертханаларға қолжетімділік жоғары оқу орындарының тек онлайн-курстарға ғана емес, сондай-ақ виртуалды, цифрлық зертханалар мен симуляцияларға деген базалық қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Білім алушыларға деректер негізінде шешімдер қабылдау мәдениетін және олардың ашықтығын қалыптастырады, кадрлар даярлау сапасын арттырады.

«Зерттеу әлеуеті» ұғымы – күрделі ұғым. «Әлеует» ұғымы

адамның түрлі мүмкіндіктерін ашу үшін қолданылады. Ең маңызды адам мүмкіндіктері:

Интеллектуалды әлеует – зерттеу міндеттерін шешуде көрініс табатын ойлау, танымдық және ізденіс әрекеттеріне байланысты адамның танымдық қасиеттерінің жүйесі [2].

Тұлға әлеуеті – өзін-өзі дамыту, зерттеуге қызығушылық, белсенділік пен өзін-өзі бағалаудағы қозғаушы күштермен байланысты күрделі жүйе [3].

Шығармашылық әлеует - анықталмаған мәселелерді шешудегі маңыздылығына байланысты қарастырылатын тұлғалық әлеует аспектілерінің бірі [1; 4].

Болашақ мұғалімдерді даярлаудың педагогикалық құралдары соңғы жылдары цифрлық технологиялардың дамуы мен оларға негізделген, әдістемелік тұрғыдан тексерілген көзқарастың арқасында кеңейді. Сандық технологиялардың кең ауқымын қолданудың нәтижелері – заманауи технологиялық дәрістер, мультимедиялық презентациялар, интерактивті сабақтар, цифрлық платформаларға негізделген кейс-технологиялар, жоба әдістері, тренингтер, ғылыми-практикалық конференциялар, іскерлік ойындар, электронды коммуникация форматындағы немесе оны жартылай тарта отырып семинарлар – болашақ педагог кадрлардың кәсіби даярлығының сапасын арттыруға әсер ететін цифрлық ортаны жаңғырту қажеттілігін растайды. Әрине, цифрлық технологиялардың қарқынды дамуының қазіргі жағдайында педагогикалық оқу орындарының цифрлық кеңістігі мен цифрлық білім беру ортасында болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау сапасын арттырудың тұжырымдамалық негіздерін айқындау мәселелері одан әрі зерттеуді қажет етеді [5].

Жоғары оқу орындарында оқыту мен тәрбиелеудің инновациялық технологиялары арқылы жүргізілетін сабақтарда зерттеу әдістері кеңінен қолданылады. Білім алушылардың ғылыми әлеуетін арттырудың түрлі әдістері бар. Атап айтқанда:

- білім алушыларға ғылыми-зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздерін меңгерту;

- білім алушыларды сабақ барысында ғылыми-зерттеу жұмыстар жүргізуге дайындау;

- білім алушыларды ғылыми-зерттеу жобаларына қатысуға ынталандыру;

- білім алушыларды зерттеу жұмысына қажетті құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету;

- зерттеу жұмыстарының қорытындысы бойынша мақала жариялау.

Білім алушыларға ғылыми-зерттеу негіздерін меңгерту мақсатында Педагогикалық ғылымдар бағытындағы білім беру бағдарламаларында Ғылыми педагогикалық зерттеу әдістемесі, Зерттеу әдістемесінің негіздері пәндері оқытылады. Әр білім

алушығылыми жұмыспен шұғылдану барысында зерттеу жұмысының теориясы мен әдістемесін меңгеруге тиісті.

1.Зерттеу барысында білім алушыларда:

-ғылыми және теориялық әдебиеттермен жұмыс жасау;

-зерттеу барысында тиісті мәселелерді анықтау;

- ғылыми жұмысқа қажет материалдар мен ақпараттарды жинақтау, жүйелеу;

- ізденушілік, ғылыми зерттеушілік қасиеттері қалыптасады.

2.Зерттеу барысында білім алушылар:

- зерттеу жұмыстарын жүргізуді, мәліметтерді талдау және ғылыми мақала жазу арқылы ғылыми күзiреттiлiктерi;

- ақпараттарды талдау, мәселелерді анықтау, шешімдерін табу барысында сыни ойлау дағдылары;

- жаңа, ерекше шешімдер табу арқылы креативтілік;

- топта, бірлесіп басқа зерттеушілермен жұмыс істеу, шешімдерін презентациялау дағдылары қалыптасады.

Зерттеу жұмыстары білім алушылардың интеллектуалдық әлеуетін дамыта отырып, кәсіби маман болып қалыптасуынаықпал етеді.

Сонымен қатар, ғаламдық онлайн-зертханаларға қолжетімділік жоғары оқу орындарының тек онлайн-курстарға ғана емес, сондай-ақ виртуалды, цифрлық зертханалар мен симуляцияларға деген базалық қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Болашақ педагогтің зерттеушілік әлеуетін дамыту мәселесін ғалымдар философиялық, психологиялық, педагогикалық қырынан зерттеген.

Цифрлық технологиялардың оқу процесін ұйымдастыруда мүмкіндігі мол. Онлайн-курстар, вебинарлар мен қашықтан оқытудың басқа да түрлері білім алушыларға түрлі елдердің жетекші мамандарынан білім алуға, сондай-ақ өзге білім алушылармен халықаралық деңгейде тәжірибе алмасуға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1.Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Астана қ., 2012 https://kk.wikipedia.org/wiki/_2050

2.Головей Л.А., Дербенева М.Ю. Интеллектуальный потенциал как фактор профессионального самоопределения личности // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 12. Психология, социология, педагогика. 2009. Выпуск 2. 2017

3.Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей. М.: Академия, 2002.

4. Гильдингерш М.Г., Потемкин В.К., Поскочинова О. Г.

Инновационный менеджмент: Учебное пособие. СПб.: Изд-воСПбГУЭФ, 2009

5.EdTech Evidence.Exchange.[Online]. Available at: <https://edtechevidence.org/> (accessed 21.11.2022).

**Болашақ мамандардың медиақұзыреттілігін дамыту
жолдары**

Сейтмағанбетова Ә. Ғ.,
«Болашақ» университетінің магистранты

Резюме

В статье рассматриваются пути формирования медиакультуры и развития медиакомпетентности учащихся..

Abstract

In the article, the ways of development of managerial competence of future primary school teachers are considered.

Медиамәдениет жаһандану дәуірінің феномені бола отырып, қоғамның құндылықтарына, түрлі әлеуметтік-мәдени топтардың, әсіресе жасөспірімдердің дүниетанымына әсер етеді. Медиамәдениет-бұқаралық коммуникация құралдарымен байланысты жалпы мәдениеттің бөлігі. Бұқаралық ақпарат құралдары: спутниктік және цифрлық теледидар, бейне, кино, компьютерлік және ұялы байланыс, интернет, графика, музыка, радио және т.б. медиа ортаны түрлендіреді, мәдениеттің дәстүрлі түрлеріне, кітапханалардың, киностудиялардың, мұражайлардың, театрлардың жұмыс істеуіне айтарлықтай әсер етеді. Студенттердің медиа мәдениетін қалыптастыру үдерісі көптеген құрамдас бөліктерден тұрады: ақпараттық технологияларды оқып-үйрену және әлемдік мәдениеттің жауһарларымен танысу, түс пен дыбыс үйлесімділігін, визуалды қабылдау заңдылықтарын, «экрандық бейнені» жасау технологиясын және т.б. Әр маманның жас ұрпақтың медиа мәдениетін қалыптастыруға бағытталған іс-әрекеті оның өзіндік медиа құзыреттілігін қалыптастырудан басталуы керек.

Мұғалімнің кәсіби медиақұзыреттілігі – бұлтүрлі жастағы аудиторияда медиа-білім беру қызметін жүзеге асыру дағдыларының жиынтығы [1].

«Құзыреттілік» ұғымдарына педагогикалық-психологиялық тұжырымдама жасаған Дж.Равен, К.Роджерс, А.В.Хуторской, И.В.Роберт және т.б. қарастырған. Студенттердің ақпараттық технологиялар негізінде түйінді құзыреттілігін дамыту мәселелесін отандық ғалымдар: К.У.Қунакова, М.З.Джанбубекова, Қ.М.Нағымжанова т.б. еңбектерінде көрініс тапқан; болашақ мамандардың ақпараттық технологияларды қолдануға даярлығын қалыптастыруды Е.Ы.Бидайбеков, Д.М.Жүсіпалиева, К.М.Беркімбаев, А.Сағымбаева, Б.Т.Кенжебеков, Б.А.Досжанов, Г.У.Сыздықбаева, А.Т.Чакликова және т.б. әрқырынан қарастырған [2].

Ресей ғалымы А.А. Журин медиабілім беруді:

1)Бұқаралық ақпарат құралдарының балалар мен жасөспірімдерге

әсерін зерттейтін және оқушыларды БАҚ әлемімен кездесуге дайындаудың теориялық мәселелерін әзірлейтін педагогикалық ғылым;

2)Балалар мен жасөспірімдерді бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалануға және мәдениет пен дүниені қабылдаудағы бұқаралық ақпарат құралдарының рөлін түсінуге дайындау бойынша мұғалімдер мен студенттердің практикалық бірлескен іс-әрекеті;

3)Мазмұны мәдениет пен дүниені қабылдаудағы бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі туралы білім және БАҚ ақпаратымен тиімді жұмыс істей білу болып табылатын білім беру саласы,- деп тұжырымдайды [3].

Бұқаралық ақпарат құралдары анықтамада білім алушыларға қатысты сыртқы объектілер ретінде көрінеді, ал медиамәтіндерді пайдалануға қатысты бейімделгіш педагогикалық технология бар. Тиімді медиабілім студенттердің медиамәтіндерді оқу мен қабылдауы ғана емес, дайындау бойынша белсенді жұмысты меңгергенде ғана мүмкін болады. Медиақұзыреттілікті А.В. Федоров әр түрлі жастағы аудиториядағы медиабілім беру үдерісіне ықпал ететін түрткі, білім, дағдылардың (көрсеткіштер: мотивациялық, ақпараттық, әдістемелік, практикалық-операциялық/белсенділікке негізделген, шығармашылық) жиынтығы екенін айтады [4].

А.А.Бодалева: Медиақұзыреттілікті әр түрлі типтегі, формадағы және жанрдағы медиамәтіндерді таңдауға, пайдалануға, сыни талдауға, бағалауға, құруға және беруге, қоғамдағы БАҚ қызметінің күрделі үдерістерін талдауға дайындығында көрінетін жеке тұлғаның интегративті сапасы, -дейді [5].

Оқытушының медиақұзыреттілігін дамыту және медиамәдениетін қалыптастыру студенттің медиамәдениетін қалыптастыруға әсер ететін құрамдас факторлар болып табылады. БАҚ құзыреттілігін дамыту бірқатар құрамдас бөліктерге негізделген. Біріншісі – БАҚ материалдарын пайдалану тәжірибесі. Екіншісі – БАҚ саласындағы дағдыларды белсенді қолдану. Үшіншісі – өзін-өзі тәрбиелеуге дайындық. Әйгілі американдық медиа-педагог С.Дж.Баран жеке тұлғаның медиа-құзыреттілігіне қажетті дағдылардың, атап айтқанда:

- медиалық мәтіннің мазмұнын қабылдауға, түсінуге күш салу қабілеті мен дайындығы;

- медиамәтіндердің әсер ету күшін түсіну және құрметтеу;

- сәйкес әрекет ету үшін қабылдауға эмоционалды және дәлелді реакцияларды ажырата білу;

- медиамәтіннің мазмұны туралы сауатты болжам жасау;

-жанрлық шарттылықтарды білу және олардың синтезін анықтай білу;

- ақпарат көздерінің қаншалықты ықпалды екеніне қарамастан, медиа мәтіндер туралы сыни тұрғыдан ойлау қабілеті;

-әртүрлі БАҚ тілінің ерекшеліктерін білу және медиамәтіндердің күрделілігіне қарамастан олардың әсерін түсіну қабілеті,- деп жіктейді [6].

А.В.Федоров медиа білім беру циклі сабақтарында педагогикалық университет студенттерінің медиақұзыреттілігін және сыни ойлауын дамыту моделін ұсынған. Болашақ мұғалімдерге арналған медиабілім беру моделі:

1)диагностикалық компонент: оқытудың бастапқы кезеңінде берілген студенттік аудиторияда БАҚ және медиа мәтіндерге қатысты медиа құзыреттілік деңгейлерін анықтау және сыни ойлауды дамыту;

2)мазмұндық-мақсатты құрамдас: теориялық құрамдас (медиамәдениет тарихы мен теориясын зерттеу блогы, БАҚ-тың білім беру мотивациясы мен технологиясының даму блогы, яғни студенттердің аудиторияны медиа-білім беру әдістері мен формаларын зерттеу) және практикалық компонент, әртүрлі типтегі және жанрдағы медиа мәтіндерді сыни тұрғыдан қабылдау және талдау дағдыларын дамыту [7].

Оқу аудиторияда студенттердің медиақұзіреттілігін дамыту жолдарын ұсынамыз:

- практикалық және шығармашылық;
- перцептивті-шығармашылық;
- аналитикалық;
- тарихи-теориялық;
- әдістемелік;
- практикалық және педагогикалық.

Әдебиет

1.Технология развития медиакомпетентности критического творческого мышления в процессе медиаобразования студентов: общие подходы <http://ispu.ru/book/export/>

2.Г.С.Таженованың «Студенттердің медиақұзыреттілігін қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық шарттары» <https://www.kaznpu.kz/docs/>

3.Журин А.А. Интеграция медиаобразования с курсом химии средней общеобразовательной школы: Автореф. дис. ... д.п.н. – М., 2004.

4.Федоров А.В. Словарь терминов по медиаобразованию, медиапедагогике, медиаграмотности, медиакомпетентности. – Таганрог: Изд-во Таганрог.гос. пед. ин-та, 2010.

5.Психология общения. Энциклопедический словарь / Под общ.ред. А.А. Бодалева. – М.: Когито-Центр, 2011

6. Кузьмина М. В. Медиакомпетентность педагога как фактор формирования медиакультуры учащегося. <https://cyberleninka.ru/article/n/>

7. <https://ifap.ru/library/book209.pdf>

ЭОЖ371.13 : 004

**Болашақ маманның ақпараттық мәдениетін дамыту
жолдары**

Сапарова Ж. Т. магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматривается проблема формирования информационной культуры студентов вуза и предлагаются пути ее развития.

Abstract

In the article, the problem of formation of information culture of university students is considered and ways of its development are proposed.

Ақпараттық мәдениет заманауи тұлғадардан өзгерістерге қажетті әлеуметтік бейімделуді қамтамасыз ететін және қоғамдағы лайықты орынға кепілдік беретін жаңа білім мен дағдыларды, ерекше ойлау стилін талап етеді. Ақпараттық мәдениеттұлғаның ақпаратты қабылдау және өңдеу қабілетін, заманауи құралдарды, жұмыс әдістері мен технологияларын пайдалану дағдыларын дамытуға және заманауи мәдениетке енуіне ықпал етуге арналған. Ақпараттық мәдениеттің жоғары деңгейі жалпы және кәсіби мәдениеттің бір бөлігі бола отырып, қоғам мүшелерінің сыртқы орта жағдайларына бейімделуіне ықпал етеді. Жеке тұлғаның ақпараттық мәдениеті ақпараттық қоғам жағдайында әлеуметтік субъектінің өзінің әлеуметтік және кәсіби функцияларын тиімді орындауына қажетті ойлау түрін қалыптастырады. Ойлаудың жаңа типінде өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі тәрбиелеуге бағытталған бағыт басым -жеке тұлғаның ақпараттық өріске еркін ену мүмкіндігін қамтамасыз ететін, әрбір тұлғаға өз мүмкіндіктерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін жаңа коммуникация түрі [1].

Жоғары оқу орны студенттерінің ақпараттық мәдениетін қалыптастыру мәселесіне ерекше назар аударылып отыр. Студенттер оқу орнын тәмамдаған соң ақпараттық элитаның қатарына қосылады. Жас мамандар алуан түрлі ақпараттың үлкен ағындарына тап болады. Білімнің жоғары деңгейі тұлғаның жаңа ақпараттық ортаға бейімделуіне белгілі бір дәрежеде көмектесетіні сөзсіз, бірақ ақпараттық орта неғұрлым күрделі болса, функционалдық сауаттылықты сақтау үшін соғұрлым көп күш жұмсалатынын

ұмытпау керек. Тұлғада ақпараттық мәдениеттің қажетті деңгейіне қол жеткізілмесе, кез келген күш-жігер тиімсіз, тіпті мүлдем пайдасыз болатынын атап өткен жөн. Қазіргі жағдайда ЖОО түлегі маман және жан-жақты дамыған жеке тұлға болып қана қоймай, сонымен қатар кәсіби және әлеуметтік тұтастықты сақтау үшін қажетті білім мен дағдыларды, ең бастысы функционалдық сауаттылықты сақтауға бағытталған іс-әрекеттерге саналы қажеттілікті меңгеруі керек [2].

«Ақпараттық мәдениет» ұғымы кең. Бұл терминнің қысқаша тұжырымы келесідей болуы мүмкін: болашақ маманның ақпараттық мәдениеті - оның ақпарат әлемінде шарлау, қажетті ақпаратты табу және оны шығармашылықпен өңдеу қабілеті. Ақпараттық мәдениет жалпы тұлғаның мәдени қызметінің маңызды аспектілерінің бірі ретінде қарастырылуы керек. Ақпараттандыру үдерісінде құрылатын қоғамның ақпараттық-техникалық әлеуеті қазіргі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың даму деңгейімен ғана анықталып қоймайды, сонымен қатар бүкіл қоғамның да, жеке тұлғаның да ақпараттық мәдениетінің деңгейіне байланысты. Ақпараттық мәдениеті мол болашақ маман білім мен дағдының тұтас кешенін меңгерген тұлға ретінде сипатталады, атап айтқанда:

- бұл ақпараттық ресурстар, ақпараттық дүниетаным, ақпараттық орта, ақпараттық мінез-құлық, ақпараттық қауіпсіздік және т.б. сияқты ұғымдарды меңгеру;

- ақпараттық қажеттіліктер мен сұраныстарды дұрыс тұжырымдау мүмкіндігі;

- дәстүрлі және дәстүрлі емес, ең алдымен компьютерлік іздеу жүйелерін пайдалана отырып, тәуелсіз ақпаратты іздеуді тиімді және тиімді жүзеге асыру мүмкіндігі;

- ақпараттың үлкен ағындары мен массивтерін ұтымды сақтау және жылдам өңдеу мүмкіндігі; бесіншіден, «ақпараттық этика» нормалары мен ережелерін білу және ақпараттық-коммуникациялық диалог жүргізе білу [3].

Болашақ мамандарды ақпараттық оқыту үздіксіз болуы керек. Сондықтан ақпараттық мәдениетті қалыптастыру студенттер оқитын пәндердің барлық салаларында жүргізілуі керек деп айтуға болады. Бұл қазіргі заманғы компьютерлік және телекоммуникациялық жабдықтармен жабдықталған оқу орындарында педагог кадрлардың біліктілігін арттырудың үздіксіз жұмыс істейтін жүйесін, тұрақты өсіп келе жатқан кәсіби қажеттіліктерді қанағаттандыруға қабілетті тиісті бағдарламалық және әдістемелік қамтамасыз етуді талап етеді. Сонымен қатар, білім беру үдерісін бағдарламалық және әдістемелік қамтамасыз етудің жеткіліксіз дамуын ескере отырып, ақпараттық мәдениеті қалыптасқан орта арнаулы оқу орындарының оқытушылары мен студенттері үшін үлкен қызмет өрісі бар деп қорытынды жасауға болады.

Маманның ақпараттық мәдениетіне қойылатын заманауи талаптарғасәйкес оқу орындарында білім беру үдерісін ақпараттандырудың сабақтастығы, сабақтастығы мен жеткіліктілігі, арнайы және ақпараттық пәндердің интеграциясы, кәсіби бағдарланған бірыңғай ақпараттық кеңістікті қалыптастыру мәселелеріне ерекше көңіл бөлетін көп деңгейлі үздіксіз ақпараттық технологияларды оқыту жүйесі әзірленіп, енгізілуі тиіс. Ақпараттық мәдениетті қалыптастыру болашақ мамандардың ойлау қабілетін дамытуға, ойлауға, негізгіні екіншіден ажыратуға, жағдайды талдап, қорытынды жасауға, оның бейнелі, дерексіз және шығармашылық бағыттылығын дамыта отырып, сапалы әсер етеді. Ақпараттық мәдениеті қалыптасқан кәсіби құзіретті мамандар үздіксіз дамиды, яғни өз білімдерін ұдайы дамытады және жаңа ақпараттарды меңгеруге тырысады, уақытты тиімді пайдаланып, үнемі ізденісте жүреді. Сонымен қатар игерген жаңа білімдерін өңдеп, практикада қолданады және күтпеген жағдайлар туындаған кезде іс-әрекет жоспарын құрып, ұйымдастыра алады. Ғалым Н.А. Королева «Педагогтың кәсіби құзыреттілігі.Түсінігі және түрлері» атты мақаласында педагогтың кәсіби шеберлігінің аспектілеріне тоқтап, атап өткен. Мұғалімнің кәсіби шеберлігі үш аспектіден тұрады: педагогикалық қызмет түрлерін жоғары нәтижелі орындаумен тиімді; педагогикалық процестің басқа қатысушыларымен ынтымақтастықты қамтамасыз етуге бағытталған толыққанды гуманистік бағыттағы педагогикалық қарым-қатынас; жоғары өнімді педагогикалық іс-әрекет пен гуманистік бағыттағы педагогикалық қарым-қатынасқа қажетті кәсіби маңызды қасиеттердің жиынтығымен сипатталатын мұғалім тұлғасының жетілуі. Мұғалімнің кәсіби шеберлігінің осы аспектілерінің әрқайсысы оның кәсіби құзыреттілігі түрлерінің негізінде жатыр [4].

Ақпараттық құзіреттілік:

- сын тұрғысынан ұсынылған ақпараттар негізінде саналы шешім қабылдауға;
- өз бетінше мақсат қоюға және оны негіздеуге, мақсатқа жету үшін танымдық қызметті жоспарлауға және жүзеге асыруға;
- ақпаратты өз бетімен табуға, талдауға, іріктеу жасауға, қайта қарауға сақтауға, түрлендіруге және тасмалдауға, оның ішінде қазіргі заманғы ақпараттық- коммуникациялық технологиялардың көмегімен жүзеге асыруға
- логикалық операцияларды қолдана отырып, ақпаратты өңдеуге;
- өзінің оқу қызметін жоспарлау және жүзеге асыру үшін ақпаратты қолдануға мүмкіндік береді.

Қазіргі мұғалімге білім беру үдерісін компьютерлендіру келесі стратегиялық мақсаттарға қол жеткізуді қамтамасыз ететінін жеткізу маңызды:

- компьютерлік технологияларды қолдану негізінде оқу іс-әрекетінің барлық түрлерінің тиімділігін арттыру;
- жаңа ақпараттық қоғам талап ететін жаңа типті ойлау қабілеті бар мамандарды даярлау сапасын арттыру.

Болашақ мамандардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыру үшін келесі шарттар орындалуы қажет:

1. Оқу жоспарлары мен бағдарламаларының мазмұны нақты салалардағы ақпараттық технологиялардың даму тенденцияларына сәйкес болуы керек.

2. Білім беруде жаңа ақпараттық технологияларды енгізу.

3. Студенттердің ақпараттық ғылым мен компьютерлік технология құралдарын меңгерудегі кәсіби шеберлігін және өз қызмет саласында жаңа ақпараттық технологияларды қолдана білу дағдыларын дамыту.

4. Ақпараттық және компьютерлік технологиялар саласындағы педагог-мамандардың кәсіби дайындығының жоғары деңгейі.

5. Заманауи материалдық-техникалық базаның, бағдарламалық қамтамасыз ету.

Әдебиет

1. А.Н. Дулатова Информационная культура личности: учебное пособие; -М.: Либериябибинформ, 2007. -171 с.

2. Н.И. Гендина, Н.И. Колкова, Г.А. Стародубова Информационная культура личности: диагностика, технология формирования: учебное пособие, Часть I.- Кемерово: Кемеровская государственная академия, 2004. -143с. http://www/gumer.info/bibliotek_buks/

3. Ильясова Р.А. О формировании информационной культуры будущего специалиста в информационном обществе. Международный журнал экспериментального образования. 2015. №6.; <https://expeducation.ru/ru/article>

4. <https://nsportal.ru/shkola/inostrannye-yazyki/library/2017/01/03/statya-professionalnaya-kompetentnost-pedagoga>

ӘОЖ371.13 : 801.111

Болашақ мамандарға көптілді білім беру мәселелері

Тоқтарбаева Қ. Р.

«Болашақ» университетінің магистранты

Резюме

В статье рассматриваются вопросы полиязычного образования будущих специалистов и подчеркивается важность профессиональной компетентности как личностного качества.

Abstract

The article deals with issues of multilingual education of future specialists and emphasizes the importance of professional competence as a personal quality.

Қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесіне реформалар мен бағдарламалар арқылы өзгерістер енгізілуде. Бұл біздің өміріміздің саяси және экономикалық салаларындағы қарқынды даму, өзгермелі жағдайға байланысты. Бүкіл білім беру жүйесі мен жоғары мектептің негізгі қайшылығы – оның қазіргі кезеңде қоғамның жаңа әлеуметтік тапсырысын толық орындай алмауында. Жоғары білімнің заманауи мемлекеттік стандарттары, Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы болашақ мамандарды даярлау жүйесін жетілдіруді талап етеді [1].

Қоғамның қазіргі даму кезеңінде маманның маңызды қасиеттерінің бірі – ұтқырлық, тез өзгертін жағдайларда бағдарлай білу. Мұғалім тек өз шеберлігі мен дағдысын арттыруға ғана емес, сонымен қатар үнемі өзін-өзі тәрбиелеуге, оның ішінде қосымша мамандықтарды игеруге дайын болуы керек.

Осылайша, мұғалімнің білім сапасы, оның қызметін барынша тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін құзыреттілігі туралы сұрақ туындады. Бұл мәселе, біздің ойымызша, соңғы кездері білім беру саласында орын алған объективті өзгерістерге байланысты өзекті бола бастады. Солардың кейбіріне тоқталып өтейік:

-мемлекеттік емес оқу орындарының пайда болуы білім нарығында бәсекелестікке әкелді;

-ақпараттық кеңістіктің кеңеюі және мәдениеттер мен халықтардың бірте-бірте интеграциялануы білім берудің әлемдік стандартына деген қызығушылықты айтарлықтай арттырды;

-білім берудің тәсілдері мен принциптерінің плюрализмі мүмкін болды, бұл білім беру бағдарламаларының алуан түрлілігінде көрінеді, алайда бұл бағдарламалардың диагностикасы мен мониторингінің жеткіліксіз дамуы мұғалімнен дербес шешімдер іздеуді талап етеді;

-заманауи маман кәсіби міндеттерді орындауда өзіндік жеке және шығармашылық көзқарасты таңдауға еркін.

Дәл осындай жағдайларда кәсіби құзіреттіліктің тұлғалық сапа ретіндегі маңызы арта түседі. Бүгінгі ұстаз өзінің кәсіби қызметін жоғары ғылыми-педагогикалық деңгейде құрып, саналы кәсіби шешім қабылдап, өз бетінше білім ала білуі керек. Нақты әлеуметтік-экономикалық жағдайларда білім беру үдерісін шығармашылықпен ұйымдастыруға қабілетті, ақпараттық кеңістікте жылдам бағдарлай алатын, өз бетінше жетілдіріліп, дами алатын құзыретті кадрларға объективті қажеттілік бар.

Болашақ мұғалімнің көптілді құзыреттілігі – бұл арнайы, лингвистикалық, психологиялық, кәсіптік, этикалық, дидактикалық, тарихи-әдістемелік дайындық процесінде кәсіби өзін-өзі тәрбиелеуге дайындығы.

Болашақ мұғалімдердің көптілділік құзыреттілігін қалыптастыру төменгі деңгейден орташа деңгейге, одан әрі жоғары деңгейге біртіндеп көтерілуді қарастырады, ол оның қалыптасуы логикасымен анықталады [2].

Кәсіби мамандарға деген қажеттілікті қоғамымыздың ерекшеліктері ғана емес, сонымен қатар халықаралық стандарттар да көрсетіп отыр.

Дүниежүзілік қауымдастықтың әлеуметтік дамуы бойынша ЮНЕСКО ұсынымдары адам ресурстарының классикалық түсінігінен адам құзыреті тұжырымдамасына көшуді көздейді. Мұндай концепцияның мәні маманның жеке басының зияткерлік және еңбек әлеуетін дамыту, білім, білік және дағдыларының шекарасын кеңейту қажеттілігінен туындайды, бұл өз кезегінде кәсіптік мінез-құлық стратегиясын таңдауға негіз болады [3].

Кәсіби құзыреттілікті дамыту мәселесі педагогикада салыстырмалы түрде жақында дами бастады. Бұл сапаның түрлі аспектілері зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде қарастырылады: И.Д. Бағаева, С.Б. Елканова, Н.В. Кузьмина, А.К. Маркова, В.А. Ситарова, В.А. Слостенина, Б.Блум, Д.Брунер, Н.Кантор, Х.Маркус, Р.Стернер, Д.Элкинд және т.б.

Тұлғаның кәсіби дамуы оның біліктілігімен, кәсіптік құзыреттілігімен байланысты. Шетелдік ғалымдар Д.Дьюи, У.Уоллер, М.Мид, К.Юнг, П.Сорокин, Ф.Знаниецкий кәсіби құзыреттілікті тұлғаның қоғамға қажетті әрекеттер түрі ретінде қарастырады. Ал қазіргі қоғамдағы өзекті мәселе - әлемдік мәдениет пен өнерді, ғылым мен техниканы меңгеріп, өзгермелі өмірдің кез келген өзгерісіне дайын тұлғаны тәрбиелеу.

Кәсіби құзыреттілікті дамытуда коммуникативті құзыреттіліктің маңызы зор. Зерттеушілер коммуникативті құзыреттіліктің бөлігі ретінде әлеуметтік-мәдени, аймақтық, лингвоаймақтық, лингвистикалық, социолингвистикалық және дискурсивті компоненттерді ажыратады. Жоғары оқу орындарында оқытудың мемлекеттік білім беру стандарттарын, оқу бағдарламалары мен практикаларын талдау барысында қазіргі кезеңде жоғары оқу орындары бағдарламалары коммуникативті құзыреттілікті тиісті деңгейде қалыптастыруды қамтамасыз етпейтіндігін, оның себептері мамандардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру мәселелерінің теориялық және практикалық тұрғыдан жеткіліксіз әзірленуі, шетел тілін үйренуге бөлінетін сағаттардың аз саны, дискурсивті құзыреттілікті қалыптастыру бойынша оқу материалдары мен арнайы курстардың болмауы қазіргі кезеңде коммуникативтік

құзыреттілікті тиісті деңгейде қалыптастыруды қамтамасыз етпейтіндігін көрсетеді [4].

Сондықтан да бірыңғай нарықтағы көптілді коммуникациялық дағдылардың маңыздылығына баса назар аударылып келеді. Көптілді білім беру Қазақстанның барлық дерлік университеттерінде жүзеге асырылуда. Болашақ мамандарды білім мен ғылымды игеріп, бәсекеге қабілетті маман болу үшін шетелдік тәжірибені игеруде мобильді оқытудың маңызы зор.

Белгілі болғандай, Қазақстанда бағдарламаларды ауқымды қаржыландыру басталды. Әлемдік тәжірибеде Қазақстан академиялық ұтқырлықты қаржыландыруды қамтамасыз ететін жалғыз мемлекет. Қазақстандық жоғары оқу орындары білім алушылардың сыртқы академиялық ұтқырлығы үшін мемлекеттік қорлар есебінен шетелде білім алуға мүмкіндік берілді. Бұл бағдарламадан бері көптілді мамандарды дайындаудың тиімді жолы ретінде академиялық ұтқырлық еліміздің аймақтық университеттеріндегі барлық мамандықтардың білім алушыларын қамтиды. Үш тілде оқу және білім алушылардың академиялық ұтқырлығы нәтижесінде халықаралық кеңістікте жастарымыздың жетістіктерге жетуде [5].

Көптілді білім беру еліміздегі тіл мәселесінің әлеуметтік-мәдени тасымалдаушы құралы ретінде қарастырылып, жастарға жан-жақты білім алуға, ғылымдағы жаңалықтарды, алдыңғы қатарлы технологияны меңгеруде басты құрал болып табылады.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. <http://16-oskemen.mektebi.kz/main/blm-turaly-za/190-blm-turaly-za.html>

2. Сигуан М., Макки У. Образование и двуязычие. Пер. с франц. М.: Педагогика. 1990. 184 с

3. Концепция повышения качества человеческого капитала https://studme.org/1059100424230/ekonomika/kontsepsiya_povysheniya_kachestva_chelovecheskogo_kapitala

4. Жайтапова А.А., Картабаева А.А. Шетел тілін оқытудағы кәсіби бағытталған дискурсивті құзыреттілік (туризм мамандығы бойынша). Оқу-әдістемелік құрал. Алматы, 2021 ж. – 248 б.

5. Жалелова Г.И. Внедрение полиязычного образования: опыт, проблемы и перспективы. <https://elar.rsvpu.ru/bitstream/>

**Мектепке дейінгі ұйымдарда педагогикалық
технологияларды қолданудың мүмкіндіктері**

Тұнғатова Н.Ә. п.ғ.м., аға оқытушы,
Баймағанбетова Г.Б.. п.ғ.м., оқытушы
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье обсуждается важность и возможности применения педагогических технологий в дошкольных образовательных учреждениях. Авторы подчеркивают необходимость использования новых педагогических технологий для обеспечения профессионального развития воспитателей и эффективной организации образовательного процесса для детей. Педагогические технологии рассматриваются как инструменты, позволяющие обновить профессиональную деятельность воспитателя.

Abstract

The article discusses the importance and possibilities of applying pedagogical technologies in preschool educational institutions. The authors emphasize the necessity of using new pedagogical technologies to ensure the professional development of educators and the effective organization of the educational process for children. Pedagogical technologies are considered as tools that allow updating the professional activities of educators.

Мектепке дейінгі ұйымдарда педагогикалық технологияларды қолдану қазіргі білім беру жүйесінің маңызды құрамдас бөлігіне айналды. Бұл технологиялар тәрбиешілердің кәсіби дамуын қамтамасыз ету және балалардың білім алу үдерісін тиімді ұйымдастыру үшін қажетті құралдар болып табылады. Педагогикалық технологиялар тәрбиешінің кәсіби қызметін жаңартуға мүмкіндік беретін құрал ретінде қарастырылады [1, 10 б].

Педагогикалық технология – тәрбиешінің кәсіби қызметін жаңартушы жәнәсатыланып жоспарланған нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік беретін іс-әрекеттер жиынтығы. Педагогикалық технологиядағы басты мақсат – білім алушының оқу-танымдық іс-әрекетін жандандыраотырып, алға қойған мақсатқа толықтай қол жеткізу. Ал бұдан педагогикалық технологияның тиімділігі арта түседі [1, 22б].

Кәсіби қалыптасу мен даму кезеңінде маман «біліктілік» деген ұғымғасәйкес қоғамдағы өзгерістерге қарай өз әрекетін жоғарғы деңгейде жобалай, ұйымдастыраалу, өз кәсіби ойлау жүйесінесай жанартуларенгізе білу, өзінің педагогикалық әрекетінің нәтижесіне

өзіндік бақылау мен бағалау жасау сияқты әрекеттермен айналысуы тиіс. Бұл оның маман ретіндегі өзінің сапасын дамытуға деген қажеттіліктерінен, өмірдің талаптарынан туындайды да, біліктілік арқылы жүзеге асады.

Тәрбиешінің шығармашылық шеберлігі жайлы еңбектерді талай отырып: тәрбиешінің кәсіби шеберлігі – бұл оның кәсіби және жекесапаларының жоғары деңгейін көрсететін жалпыламасы деген боларедік. Оның құрамына:

- тәрбиешінің мәдениет адамдардың өкілі ретіндегі жоғарғы жекесапалары;

- кәсіби-педагогикалық құзіреттілігі;

- қазіргі оқыту технологияларын білуі;

- өзін-өзі шығармашылықпен дамыта, іске қосалуын жатқызамыз.

Әрбір педагогикалық технология жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуға, оның өзіндік және шығармашылық қабілетін жетілдіру, қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыруға және өзін-өзі дамытуда қолайлы жағдай жасауға қажетті объективті әдістемелік мүмкіндіктерін қамтиды [2, 29 б].

Тәрбиешінің оқыту технологияларын меңгеруде педагогикалық кеңестер, әдістемелік бірлестіктер, олардың зерттеушілік жұмыстары, шығармашылық іс-әрекеттері пайдаланылады.

Тәрбиешілердің біліктілігін жетілдіруде оңтайлы ұйымдастыруда негізгі үш бағдарды басшылыққа аламыз: кәсіптік бағдар, тұлғалық бағдар және шығармашылық бағдар.

Кәсіптік бағдар - кәсіби білім, іскерлік, дағдыларды меңгеру, кәсіптің маманға қояр талаптары негізінде жүргізіледі. Тұлғалық бағдарда – жекетұлғалық кәсіби сапалары, болашақ кәсіби қызметке психологиялық дайындығы қарастырылады, ал, шығармашылық бағдар – біздің зерттеу жұмысымыздың негізі. Бұлар болашақ мұғалімдерді кәсіби қызметке даярлау кезеңінде де, оларды жүзеге асыру үдерісінде де өзара байланыста бірін-бірі толықтырады.

Сондай-ақ, тәрбиешілердің біліктілігін жетілдірудің шығармашылық қабілетін дамытуға кәсіби даярлау мәселесі бойынша жүргізілген жұмыстар бізгеоның қалыптасуының негізгі компоненттерін анықтауға мүмкіндік береді: мотивациялық-құндылық; когнитивтік-интеллектуалдық; рефлексиялық-бағалау; креативтік-акмеологиялық.

Біздің ойымызша, кәсіби шығармашылық тұлғасы қалыптасқан тәрбиеші ғана, балалардың танымдық белсенділігін арттыру жолында олардың жалпы қызығушылығын, ынта-ықыласын қалыптастырып, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа бағыттай алады. Білім мазмұнын ақпарат көзіне, балалардың өздігінен білім алу құралына айналдыру, шығармашылықты дамыта білу әр ұстаздың

міндеті. Сондықтан, дайын ақпараттық фактілермен, ережелермен шектеліп қалуға болмайды, өздігінен іздендіретін, алған білімдерін тұжырымдай алатын оқу материалдарын қолдану қажет. Оқытудың заманауи технологияларының мәніне жасаған талдау, оқыту үдерісінде балалардың шығармашылық қабілетін дамыту проблемасын шешуде: сапалық қасиеттерді, шығармашылық қабілетті дамыту үшін тәрбиешілерді дамыта оқыту технологияларының элементтерін негізге ала отырып, оқытудың дамытушылық үдерісін ұйымдастыруы қажет деп қорытуға мүмкіндік береді.

Білім сапасын және пәрменділігін жандандыру мәселесі оқу үрдісіне оқытудың жаңа технологияларын тереңдетеендіру жолымен шешіле алатындығы сөзсіз және бұл ретте тұтасалғанда білім берудің сапасы мүлде көтеріліп, шығармашылықты жеке тұлғаны дамытудың жоғары деңгейіне қол жеткізу қамтамасыз етіледі.

Педагогикалық теориямен жеткілікті түрде қаруланған тәрбиешінің іс-әрекеті тиімді болатыны ерте кезден-ақ белгілі. Ендеше оқыту технологиясын оқу үрдісіне енгізу білім сапасын қажетті деңгейде және оны басқаруды қамтамасыз етеді.

Қазіргі күннің өзінде де үлкен педагогикалық және экономикалық мүмкіндіктерге ие бола тұра, оқытудың жаңа технологияларының оқу үрдісіне ендірілу қарқыны жеткілікті нәтижеде емес.

Бұны түсіндірудің бірнеше себептері бар. Мысалы, оқу орнында жаңа педагогикалық технологияларды ендіруге қажетті педагогикалық, әдістемелік шарттарының болмауы, тәриешілердің технологиялық әрекетінің жеткіліксіз мотивациялануы мен ынталандырылуы, тәрбиешілердің кәсіби әрекетке өзгеріс енгізуге құлықсыздығы, т.б.

Ең алдымен оның себебін тәрбиешілердің жаңа педагогикалық технологияларға қатынасы айқын бейнеленген жағымды мотивация мен саналылықтың жеткілікті үлкен деңгейімен сипатталғанмен, олардың технологияларды жобалау мен ендіруге дайын еместігінен, яғни әлсіз теориялық психологиялық-педагогикалық, технологиялық және технологияларды оқу үрдісінеендіру бөлгілі-бір шарттарды қажет етеді.

Олар:

-тәрбиешінің оқу үрдісін жаңа технологиялар негізінде ұйымдастыруына құзырлылығының жеткілікті деңгейі;

-оқыту субъектілерінің (тәрбиеші мен бала) жаңа технологияларды қолдануға дайындығы, жағымды психологиялық - педагогикалық ахуал;

-оқытудың жаңа технологияларын жүзегеасыруға мүмкіндік беретін оқу - әдістемелік, дидактикалық базаның болуы;

- оқу бағдарламасының қамтамасыз етілуде жана мақсаттар мен қоғам талабына сай түзетілуі және ақпараттандырылуы.

Білім сапасы тәрбиешінің шеберлігіне байланысты. Тәрбиешінің шеберлігі қойылған педагогикалық мақсатқа және бағдарламағасай қажетті мазмұнды таңдап алуда және де тиімді әдістер мен құралдарды пайдалана білуінде.

Тәрбиешінің біліктілігін жетілдіруде педагогикалық технологиялардың белгілері туралы біліммен, тәрбиешінің шеберлігіне қарасты белгілі шарттарды сақталуы талап етіледі.

Олар:

- тәрбиешінің оқытудың жаңа технологияларына бетбұруы, ынта қоюы;
- қолда бар технологиялық ресурстарға талдау жасауы;
- басты бір мақсатқа немесе мақсаттар жиынтығына бағытталған технологияларды таңдауы;
- жоспарлай алуы, жобалау дағдысының болуы;
- мақсат қоя алу және міндеттерді бөлу қабілеті;
- іс-әрекетін ұйымдастыру және оған талдау жасау мүмкіндігі;
- өз тәжірибесін рефлексия арқылы меңгеру, оны технологиялық түрде көрсету;
- технологияның ескіруін көре білу, оны қайта құру, өңдеу дағдысының болуы.

Оқыту технологияларының қайсысын болмасын пайдалану жеңіл ісемес, ол білімділікті, іскерлікті, еңбекқорлықты, шығармашылықты, құнттылықты, жаңашылдықты және мол дайындықты қажет етеді.

Жаңалықты меңгеруге бүкіл ұжым құлшыныспен кіріседі деп үміттенуге болмайды, тәрбиешілердің бұған деген іс-әрекеттерінде үлкен айырмашылық болады.

Әлеуметтанушылардың мәліметтері бойынша педагогтердің тең жартысы инновациялық әрекетке бірден енуге дайын, ал қалған жартысы сенімсіздік, ұстамдылық, тіпті кей жағдайда өшпенділік те білдіруі мүмкін.

Тәрбиешілердің педагогикалық технологияларды енгізуге байланысты кейбір психологиялық қарсылықтары түсінікті.

Бүгінгі таңдағы мектепке дейінгі ұйым алдындағы ең басты мәселе балаларды дамыта оқыту, яғни, балаланың оқу әрекетін қалыптастыру, қызығушылығын ояту. Сондықтан, тәрбиешінің алға қойған маңызды міндетінің бірі – талабы таудай жеке тұлғаны іздеп табу, оны өсіру. Әр баланың қабілетін танып біліп, дамытып адам дәрежесіне жеткізу үшін жаңашыл жұмысқа бет бұру керек.

Қазіргі педагогика теориясына елеулі өзгерістереніп, жаңа көзқарастар пайда болды. Әрі білім беру құрылымында жаңа технология өмірге келді.

Ойымызды тұжырымдай келе, соңғы кезде оқытудың әр түрлі педагогикалық технологиялары жасалып, мектепке дейінгі ұйымдарда қолдануда.

Педагогика ғылымында баланы оқыту мен тәрбиелеудің міндеті жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болғандықтан, жаңа технология бойынша әдістемелік жүйенің негізгі бөлігі оқыту мақсаты болып қалады.

Әдебиет

1. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының жұмыстарына заманауи білім беру бағдарламалары мен технологияларын енгізу: әдістемелік нұсқаулық. – Астана, 2013. – 32 б.

2. Таубаева Ш. Т., Барсай Б. Т. Оқытудың қазіргі технологиялары. – Бастауыш мектеп. – №3, 1999.

3. Өстеміров К. Қазіргі педагогикалық технологиялар мен оқыту құралдары. – Алматы, 2007

4. Жүнісбек Ә. Қазіргі заманғы педагогикалық технология негізі – сапалы білім. – //Қазақстан мектебі, №4, 2008.

5. Бұзаубақова К. Ж. Инновациялық технология. – Алматы, 2009.

ӘОЖ371.398

Мультимедиялық технологиялардың мектепке дейінгі білім берудегі тиімділігі

Түнгатова Н.Ә. п.ғ.м., аға оқытушы,
Шакен Ф.Қ. п.ғ.м., аға оқытушы
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Статья рассматривает эффективность мультимедийных технологий в дошкольном образовании, их влияние на учебный процесс и развитие творческих способностей детей. Также обсуждаются связи между мультимедийными методами и педагогическими подходами, а также трудности при их внедрении. Предлагаются пути повышения качества образования через эффективное использование мультимедийных технологий.

Abstract

The article examines the effectiveness of multimedia technologies in preschool education, their impact on the learning process, and the development of children's creative abilities. It also discusses the connections between multimedia methods and pedagogical approaches, as well as the challenges in their implementation. The article suggests ways to improve the quality of education through the effective use of multimedia technologies.

Мектепке дейінгі білім беру жүйесінде мультимедиялық технологиялардың маңызы күннен-күнге артып келеді. Қазіргі таңда ақпараттық технологиялардың дамуымен бірге, олардың балалардың оқу процесіне енгізілуі ерекше өзекті мәселеге айналды. Мультимедиялық құралдар – мәтін, бейнемазмұн, анимация, дыбыс және графиканың бірлестігін қолданатын ақпараттық ресурстар ретінде балалардың білім алуын жеңілдетуге, қызықты әрі тиімді етуге мүмкіндік береді.

Мультимедиялық технологиялар білім беру процесін көзбен көру және есту арқылы қабылдауға мүмкіндік береді, сол арқылы балалардың ақпаратты жылдам әрі тиімді меңгеруіне ықпал етеді. Бұл тәсіл балаларды тек тыңдап қана қоймай, белсенді түрде қатысуға, ойындар арқылы материалды меңгеруге шақырады [1, 4 б].

Мультимедиялық технологиялар мектепке дейінгі білім беру саласындағы оқыту мен тәрбиелік процесінің сапасын арттыруға бағытталған заманауи құралдар ретінде маңызды рөл атқарады.

Мультимедиялық құралдар мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде әртүрлі мақсатта қолданылуы мүмкін. Олар білім беру процесін жеңілдетіп, баланың оқу іс-әрекетіне қызығушылығын арттыру үшін маңызды рөл атқарады. Мультимедиялық технологиялардың қолданылуы арқылы балалардың әртүрлі сезімтал анализаторлары – көру, есту, қимыл арқылы ақпаратты қабылдау қабілеті дамиды. Мысалы, бір ғана бейнемазмұнды көру арқылы бала тек қана мәтінмен танысып қоймай, сол материалды визуалды түрде қабылдайды, ал анимациялар мен музыкалық сүйемелдеу осы материалды ұмытылмас етіп береді.

Мультимедиялық презентациялар әсіресе интерактивті элементтермен толықтырылған болса, балаларға оқыту барысында үлкен мүмкіндіктер береді. Презентациялар арқылы балалар тек теориялық ақпаратты емес, сонымен қатар оны визуалды түрде бейнелеп, тереңірек түсіне алады. Сонымен қатар, баланың назарын тек бір ғана тақырыпқа аударып қоймай, бірнеше аспектіні бірге көрсетуге мүмкіндік береді. Мысалы, өсімдіктер туралы сабақта балаларға бейнемазмұн көрсетіліп, оған сәйкес музыка қосылып, суреттер мен графика арқылы өсімдіктердің өсу процесі түсіндірілуі мүмкін [2, 9 б].

Анимациялар балалардың үйренген материалды жеңіл әрі қызықты түрде естесектеп қалуына көмектесетін тағы бір маңызды құрал. Ойын түріндегі анимациялар балаларға ойнау арқылы оқу процесіне қатысуға мүмкіндік береді. Мысалы ағылшын тіліндесөздерді үйрету барысында түрлі анимациялық кейіпкерлер сөздерді айтып, оларды іс жүзінде көрсетуі мүмкін, бұл баланың жаңа білімді жақсы меңгеруіне ықпал етеді [3, 12 б].

Бейнемазмұнбалалардың қабылдауын айтарлықтай арттырады. Мектепке дейінгі жастағы балалар бейнемазмұнды көруге көп қызығады, әрі бұл әдісоларды оқытуда өте тиімді болады. Бейнемазмұн балаларға оқытудың жалықтырмайтын әдісін ұсынады, себебі олар өздеріне таныс, әрі қызықты әлемдер арқылы білім алады. Сонымен қатар бейне мазмұнның әртүрлі аспектерін көрсету балаларға әртүрлі білім салалары бойынша кең көлемде ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Музыкамультимедиялық технологиялар құрамының маңызды бөлігі болып табылады. Музыкалық сүйемелдеу арқылы сабақтың эмоционалды әсерін күшейтуге болады. Бұл әсіресе балалардың эмоционалды дамуына пайдалы. Музыка баланың зейінін аударып, оқу процесіне белсенді қатысуына ықпал етеді.

Мультимедиялық технологиялардың мектепке дейінгі білім беру саласындағы тиімділігі айтарлықтай кең ауқымды аспектілерді қамтиды. Олар балалардың ойлау қабілеттері, шығармашылық қабілеттері және әлеуметтік дағдыларын дамытуға зор ықпал етеді. Осы технологияларды пайдалану арқылы оқыту процесі тек тиімді ғана емес, сонымен қатар қызықты, интерактивті және мотивацияны арттыратын болады.

Мультимедиялық технологиялар мектепке дейінгі білім беру жүйесінде тек техникалық құрал ғана емес, сондай-ақ педагогикалық әдіс-тәсілдермен тығыз байланысты. Мультимедиялық әдістерді тиімді қолдану үшін педагогтар әртүрлі дидактикалық ойындарды, бейнемазмұнды және интерактивті тапсырмаларды пайдалана отырып, балалардың білім алу процесін жетілдіреді. Мұндай құралдар балалардың қызығушылығын оятады, олардың ақпаратты қабылдауын жеңілдетеді және оқу процесін қызықты әрі өзектілігін арттырады.

Дидактикалық ойындар – балалардың білім алу процесінде ойнау арқылы үйренуіне мүмкіндік беретін тиімді құрал. Мультимедиялық технологиялар бұл ойындардың сапасын арттыруға үлкен көмек көрсетеді. Мысалы, педагог мультимедиялық презентацияларды қолдана отырып, түрлі тапсырмаларды ойын түрінде ұйымдастыра алады. Мультимедиялық құралдар арқылы жасалған дидактикалық ойындар балаларды белсенді қатысуға шақырып, оқыту процесін қызықты әрі шығармашылыққа толы етеді.

Интерактивті тапсырмалар мультимедиялық технологиялардың маңызды әдістерінің бірі. Педагогтар балаларға мультимедиялық әдістер арқылы интерактивті тапсырмалар ұсына отырып, олардың өзіндік әрекет ету қабілетін дамыта алады. Мұндай тапсырмалар балалардың логикалық ойлауын, креативтілігін және өзара әрекеттесу дағдыларын жақсартады. Мысалы, интерактивті тақта немесе мультимедиялық проектор арқылы ұсынылған тапсырмалар балаларды өздігінен жұмыс істеуге ынталандырады. Балаларға бейнемазмұнды қарап шыққаннан кейін олар белгілі бір

тапсырмаларды орындауы керек. Бұл тапсырмалар балалардың когнитивті дағдыларын дамытады, сонымен қатар ойын элементтерін қосу арқылы оларды ынталандырады.

Мультимедиялық технологиялармен жұмыс істеу үшін педагогтар арнайы дайындықтан өтуі қажет. Өкінішкеорай, көптеген педагогтар мультимедиялық құралдарды пайдалану үшін қажетті дағдылар мен білімдерге ие емес. Олар тек дәстүрлі оқыту әдістерімен таныс, сондықтан жаңа технологияларды тиімді қолдану үшін олар арнайы курстардан өтіп, оқу бағдарламаларын жаңартуы керек.

Мұндай дайындықтың болмауы, әсіресе мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде, педагогтардың мультимедиялық технологияларды өз сабағында қалай қолдану керектігін білмеуінеалып келеді. Бұл педагогтардың өздеріне және балаларға арналған білімді жеткізу үшін мультимедиялық ресурстарды қалай дұрыс таңдап, қалай қолдану керектігін түсінбеуіне себеп болуы мүмкін.

Кейбір мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде мультимедиялық құрал-жабдықтардың жетіспеушілігі байқалады. Мысалы, компьютерлер, интерактивті тақталар немесе мультимедиялық проекторлар сияқты құралдардың болмауы, педагогтардың мультимедиялық технологияларды енгізуіне кедергі келтіреді.

Сонымен қатар, ескі немесе жұмыс істемейтін техникалық жабдықтар да жиі кездеседі, бұл оқу процесіне кедергі келтіреді және балалардың мультимедиялық ресурстарға қолжетімділігін шектейді.

Мультимедиялық технологиялар тиімді қолданылуы үшін заманауи және сапалы құрал-жабдықтарға деген қажеттілік туындайды. Бұл, әсіресе, ауылдық мектептерде немесе бюджеті шектеулі білім беру мекемелерінде үлкен мәселе болып табылады.

Мультимедиялық технологияларды қолдану үшін тек педагогтар ғана емес, сонымен қатар ата-аналар да өз білімдерін жетілдіруі қажет. Көптеген ата-аналар өз балаларының экранмен көп уақыт өткізгенін қаламайды, олар үшін бұл мәселе үлкен алаңдаушылық тудырады. Сондай-ақ, қоғамда мультимедиялық технологиялардың артықшылықтары мен кемшіліктері туралы дұрысақпарат жеткізу маңызды. Егер қоғам осы технологиялардың тиімділігі мен пайдалану жолдарын түсінбесе, олардың енгізілуі қарсылыққа ұшырауы мүмкін.

Мультимедиялық технологиялар мектепке дейінгі білім беру саласындағы оқу процесін сапалы түрде жақсартуға зор үлес қосады. Олар балалардың білім алуын жан-жақты дамытатын, қызықты әрі тартымды етіп жасайтын құралдар болып табылады. Бұл технологиялардың негізгі артықшылықтары балалардың ойлау қабілеттерін, шығармашылықтарын арттыруға, оларды оқу процесіне белсенді қатыстыруға және жаңаақпаратты қабылдауды жеңілдетуге бағытталған.

Мультимедиялық технологиялардың тиімділігі балалардың зейінін аудару мен оқыту мотивациясын арттыруға, күрделі материалдарды қарапайым әрі түсінікті етіп ұсынуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, олар балалардың әлеуметтік дағдыларын қалыптастыруға және олардың оқу процесінде белсенді рөл атқаруына ықпал етеді.

Мультимедиялық әдістердің педагогикалық тәсілдермен үйлесімі білім беру жүйесіне жаңа көзқарас ұсынуда маңызды рөл атқарады, себебі олар дәстүрлі әдістермен қатар, балалардың жеке қажеттіліктеріне сай келетін динамикалық әрі қызықты оқыту мүмкіндіктерін ұсынады.

Әдебиет

1.Мультимедийные технологии в образовательном процессе. Горбунова, Т. В. - 2015.

2.Информационные технологии в дошкольном образовании. Романова, М. С. - 2017.

3.Мультимедийные технологии как средство повышения мотивации и эффективности обучения в дошкольном образовании. Кузнецова, И. В. - 2019.

4.Дидактика и мультимедийныесредстваобучения. Каменская, В. В. – 2016.

ӘОЖ37.022

Мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі инновациялық әдістемелер

Тұңғатова Н.Ә. п.ғ.м., аға оқытушы
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В этой статье рассматриваются инновационные методики и технологии, используемые в учреждениях дошкольного образования. Новые педагогические подходы способствуют эффективному проведению образовательного процесса в детском саду, развитию творческого и познавательного потенциала детей. Также анализируется роль методов, направленных на совершенствование различных аспектов образовательного процесса, в дошкольном воспитании.

Abstract

This article discusses innovative methodologies and technologies used in preschool educational institutions. New pedagogical approaches contribute to the effective implementation of the educational process in kindergartens, as well as the development of children's creative and

cognitive potential. The role of methods aimed at improving various aspects of the educational process in preschool education is also analyzed.

Қазақстандағы мектепке дейінгі білім беру жүйесінде соңғы жылдары инновациялық әдістемелерді енгізу білім беру үдерісінің тиімділігін арттыруға бағытталған. Бұл әдістемелер балалардың психологиялық, әлеуметтік және шығармашылық тұрғыда дамуына терең әсер етеді. Қазіргі уақытта жаңа педагогикалық технологиялар мектепке дейінгі мекемелерде оқыту мен тәрбие үдерісінің негізгі құралдарына айналуда. Балаға бағытталған білім беру әдістемелері оқу-тәрбие жұмысының сапасын жақсартуға мүмкіндік береді, ал шығармашылық пен ізденіс балалардың тұлғалық дамуын қолдайтын негізгі элементтер болып табылады [1, 17 б].

Қазақстан мектепке дейінгі білім беру саласында заманауи әдістемелерді енгізу арқылы педагогикалық процеске жаңа көзқарастар мен тәсілдер алынып келді. Бүгінгі таңда мектепке дейінгі ұйымдарда «Дамыта оқыту», «Монтессори жүйесі», «Балаға бағытталған оқыту», «Проблемалық оқыту», сондай-ақ ойын арқылы оқыту сияқты инновациялық әдістер қолданылуда. Бұл әдістер баланың жеке қабілеттерін ашуға, оның дүниетанымын кеңейтуге және өзіндік көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді [2, 21 б].

Монтессори әдістемесі бойынша білім беру жүйесі баланың өзіндік дамуын қолдайды. Қазақстанда бұл әдістеменің элементтері мектепке дейінгі ұйымдарда кеңінен қолданылып, балаларға өздігінен әрекет ету, таңдау жасау және өз жауапкершілігін сезіну мүмкіндігін береді. Балалар өздері таңдаған әрекеттерді орындау барысында жеке дамуын байқайды, сондықтан олардың оқу мотивациясы артады. Монтессори әдістемесі балалардың ойлау қабілетін дамытып қана қоймай, олардың әлеуметтік дағдыларын, топта жұмыс істей білуін де қалыптастырады [1, 39 б].

Мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде балалардың шығармашылық дамуына ерекше көңіл бөлінуде. Әр түрлі бейнелеу өнері музыка, хореография сияқты пәндер балалардың эстетикалық талғамын дамытуға, шығармашылық қабілеттерін ашуға бағытталған. Мектепке дейінгі білімде өнер мен шығармашылыққа негізделген әдістемелердің қолданылуы баланың өнерге деген қызығушылығын оятады. Сонымен қатар өнер арқылы балалардың эмоционалды дамуы да қолдау табады, олар түрлі жағдайларда өз сезімдері мен эмоцияларын дұрыс көрсетуді үйренеді.

Цифрлық технологиялардың мектепке дейінгі білім беру жүйесінде қолданысы жылдан-жылға артып келеді. Мектепке дейінгі ұйымдарда интерактивті тақталар, планшеттер, мобильді қосымшалар мен білім беру бағдарламалары балалардың білім алу үдерісін қызықты әрі тиімді етеді. Технологиялық құралдар балалардың

шығармашылығын дамытуға, ойлау қабілеттерін тереңдетуге, жаңа дағдыларды меңгеруге көмектеседі [3, 38 б].

Заманауи технологиялардың мектепке дейінгі білім беру саласына ықпалы зор. Интерактивті тақталар, бейнемазмұндар, білім беру бағдарламалары мен мобильді қосымшалар балалардың танымдық қызығушылығын арттырып, оқу үдерісін қызықты әрі нәтижелі етеді. Мектепке дейінгі ұйымдардабалаларғаарналған цифрлық құрылғылардың қолданылуы олардың компьютерлік сауаттылығын дамытуғасептігін тигізуде. Сонымен қатаройын арқылы оқыту әдісі де кеңінен қолданылады. Ойын балалар үшін ең тиімді оқу тәсілі болып табылады, өйткені ойын барысында олар өз білімдерін тәжірибе жүзінде қолданады, ой-өрістерін кеңейтеді және логикалық ойлау дағдыларын қалыптастырады.

Инновациялық әдістемелер баланың шығармашылығын дамытуға ғана емес, сондай-ақ ұлттық мәдениетке деген құрметін қалыптастыруға да бағытталған. Қазақ халқының дәстүрлері мен мәдениеті мектепке дейінгі білім беру бағдарламаларында ерекше орын алады. Мектепке дейінгі ұйымда балаларды ұлттық әндер мен күйлер, қолөнер түрлері, ұлттық ойындар арқылы тәрбиелеу балалардың ұлттық санасын оятуға көмектеседі. Ұлттық тәрбие мен мәдениет балалардың бойында өз халқының тарихына деген сүйіспеншілік пен мақтаныш сезімін қалыптастырады.

Мектепке дейінгі білім беру кезеңінде балалардың жеке тұлғасы қалыптасып, дамиды. Бұл кезеңде баланың эмоциялық интеллектісі, әлеуметтік қабілеттері және шығармашылық дағдылары дамиды. Инновациялық әдістемеле рбалаға бағытталған оқыту мен дамыта оқыту әдістемелері балалардың өздігінен шешім қабылдауына, пікір білдіруіне, өз ойларын ашық айтуына мүмкіндік береді. Мысалы, дамыта оқыту әдістемесінде баланы тыңдауға, сұрақ қоюға, зерттеуге, талқылауға ынталандырады. Мектепке дейінгі ұйымд атүрлі жағдайлар мен тапсырмалар арқылы балалардың логикалық ойлауын, проблемаларды шешу дағдыларын дамытуға болады.

Қазақстандағы мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде ұлттық мәдениетке баулу мәселесі үлкен маңызға ие. Инновациялық әдістемелердің бірі ретінде балаларды ұлттық өнер мен мәдениетке үйрету баланың бойында өз мәдениетіне деген мақтаныш сезімін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ұлттық музыканы, билерді, халық ертегілерін, қолөнерді үйрету арқылы балалар өз халқының бай мұрасын меңгеріп, оның маңыздылығын түсінеді.

Мектепке дейінгі білім беру саласындағы инновациялық әдістемелердің артықшылықтары мен кемшіліктері де жоқ емес.

Бірнеше артықшылықтарына тоқталар болсақ:

- баланың шығармашылық қабілеттерін дамыту;
- жеке тұлғалық даму мен өзін-өзі тану мүмкіндіктерін арттыру;

- оқу үдерісінің қызықты әрі мотивациялық болуына ықпал етеді.

Кемшіліктері:

- барлық балалар бірдей технологияға бейім бола бермейді.

- кейбір әдістемелер қосымша білім мен арнайы дайындықты талап етеді.

- педагогтарарасында жаңа әдістемелерді толық түсінбеу және оларды тиімді пайдалану үшін арнайы оқыту қажеттілігі.

Болашақта мектепке дейінгі білім беру саласында заманауи технологияларды қолдану арқылы балаларды дамытудың жаңа тәсілдері енгізіледі деп күтілуде. Бұл технологиялар балаларға нақты әлемді виртуалды түрде танып білуге мүмкіндік береді, сондай-ақ олардың логикалық ойлау дағдыларын жақсартады.

Мектепке дейінгі білім беру жүйесінде инновациялық әдістемелердің енгізілуі балалардың жан-жақты дамуына ықпал етеді. Ойын арқылы оқыту, шығармашылықты дамыту, цифрлық технологияларды қолдану және ұлттық мәдениетке баулу сияқты әдістер балалардың танымдық және әлеуметтік қабілеттерін жақсартуға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда инновациялық әдістемелер балалардың жеке тұлғасын қалыптастыруға және олардың болашақта білімге деген қызығушылығын арттыруға аспетігін тигізеді. Инновациялық әдістемелердің арқасында мектепке дейінгі білім беру жүйесі бәсекеге қабілетті болып, әлемдік білім беру стандарттарына сай келеді.

Әдебиет

1.Смирнова, Н. А. Инновационные подходы в дошкольном образовании: современные тенденции и перспективы. Педагогика и психология в образовании. - 2020, 15(3).

2.Ковальчук, О. В. Применение цифровых технологий в дошкольных образовательных учреждениях. Вопросы дошкольного образования. - 2018, 12(6).

3.Иванова, Е. П. Роль игры в развитии детей дошкольного возраста. Журнал детской психологии. - 2019, 22(4).

4.Зайцева, Т. М. Технологии развития творческих способностей детей в дошкольных учреждениях. Современные педагогические исследования. - 2021, 10(1).

**Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің басқарушылық
құзыреттілігін қалыптастыру**

Тұрсынова А.С.,
«Болашақ» университетінің магистранты

Резюме

В статье рассматриваются пути развития управленческой компетентности у будущих учителей начальной школы.

Abstract

In the article, the ways of development of managerial competence of future primary school teachers are considered.

Білім беру ортасының өмір сүруінің жаңа шарттары, білім беру мазмұнының жаңаруы, болашақ мұғалімнің кәсіби қызметін тиімді жүзеге асыруға дайындығы, оқытудың инновациялық нысандары мен әдістері, білім сапасына қойылатын талаптардың күннен-күнге артуы, оқу процесін ұйымдастырудың күрделі формалары – мұның бәрі кәсіби құзыреттіліктің жоғарылауы мен дамуын талап етеді. Қазіргі мектептерге жаңа материалды түсіндіріп, жұмысын ұйымдастыра алатын, сонымен қатар оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін сауатты басқара алатын мұғалімдер қажет. Әңгіме мұғалімнің жаңа рөлі – оқушыға білім берудің кепілді деңгейін қамтамасыз ете алатын мұғалім-менеджер, жоспарланған уақыт ішінде және алдын ала белгіленген ресурстық шығындармен болжамды және диагностикаланатын нәтижеге қол жеткізу.

Жоғары кәсіптік білімнің мемлекеттік білім беру стандартында көрсетілген басқару құзыреттілігін қалыптастыру өзекті мәселелердің бірі. Атап айтқанда, рефлексия, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі бақылау дағдыларын меңгеру және бірқатар құзыреттерді дамыту (оқушылардың әлеуметтену және кәсіби өзін-өзі анықтау процестеріне педагогикалық қолдау көрсету қабілеті, студенттер арасында ынтымақтастықты ұйымдастыру, белсенділік пен бастаманы, студенттердің дербестігін қолдау, олардың шығармашылық қабілеттерін белсендіру және т.б.) [1].

Зерттеулерде педагогтың кәсіби іс-әрекетінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қандай басқару қызметі ұсынылатыны және оған мақсатты түрде дайындалу қажеттігі баса айтылады. Дегенмен, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін университетте оқыту үдерісінде олардың басқарушылық құзыреттілігін дамыту мәселесі ерекше қарастырылатын мәселе. Сонымен қатар, кейбір жалпы теориялық сұрақтар жеткіліксіз түрде нақтыланбаған, оларды түсіну белгіленген тақырыпты зерделеу үшін қажет. Кәсіптік оқыту барысында мұндай құзыретті қалыптастырудың ашық, нақты

сұрақтары, атап айтқанда, анықтау және теориялық негіздеу мәселесі университетте студенттердің басқару құзыреттілігін қалыптастыруды қамтамасыз ететін психологиялық-педагогикалық жағдайлар.

Осылайша, педагогика ғылымының қазіргі мұғалімнің басқарушылық құзыреттілігін зерттеудің маңыздылығын мойындауы мен осы тақырып бойынша көптеген мәселелердің жеткіліксіз өңделуі арасында қайшылық бар. Ол - басқарушылық құзыреттілігі жоғары білікті бастауыш сынып мұғалімдеріне қоғамның қажеттілігі мен осы саладағы болашақ бастауыш сынып мұғалімінің дайындық деңгейі. Осы қайшылықтарды шешу жолдарын іздестіру біздің зерттеу мәселемізді айқындайды. Теориялық тұрғыдан алғанда, бұл болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыруды қамтамасыз ететін психологиялық-педагогикалық жағдайларды негіздеу мәселесі; практикалық тұрғыда - университетте білім алушылардың басқару құзыреттілігін дамыту бағдарламасын құру.

Жалпы білім беру жүйесіндегі басқару мәселелері ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде кеңінен көрініс тапқан. Ресей ғалымдары: П.В. Худоминский, Т.И. Шамова, Н.Д. Хмель, ММ. Поташник, В.П. Симонов, Т.И. Шамова, Е.А. Ямбург және отандық ғалымдар Умирбекова Ж.Б., Г.Т. Хайруллин т.б. зерттеу жүргізді.

Мұғалімнің басқару іс-әрекетінің мақсаты білім алушылардың шығармашылық мүмкіндіктері мен қабілеттерін барынша ашып, дамыта отырып, оқу үдерісін оңтайлы басқаруды жүзеге асыру болып табылады.

Басқару қызметін жүзеге асыратын мұғалімдер үшін олардың жұмысының ерекше пәні - ақпарат. Сонымен бірге шешілетін міндеттердің ерекшелігі анықтау, ақпаратты түрлендіру әдістері мен тәсілдерін пайдалануды, басқарылатын объектіні өзгерту үшін қажетті шешімдер қабылдауды талап етеді. Сондықтан менеджерлердің еңбек құралдары, ең алдымен, ақпаратпен жұмыс істеу. Басқару қызметінің нәтижесі мұғалімнің қойылған мақсатқа жетуіне қарай бағаланады. Жалпы, стратегиялық тұрғыдан алғанда, бұл - білім сапасы. Тактикалық тұрғыдан алғанда мұғалімнің басқару іс-әрекетінің нәтижесі мыналар болып табылады: оқу-тәрбие үдерісін нақты жоспарлау, мұғалімнің оқу-тәрбие іс-әрекетін және оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін ұтымды ұйымдастыру, мұғалімнің және жалпы педагогикалық ұжымның тәрбиелік іс-әрекетін, оқушылардың сабақтағы белсенді өзіндік іс-әрекеті.

Басқару іс-әрекетінің субъектісі – мұғалім-менеджер. Ол реттеу, басқару және бейімдеу құбылыстардың түбегейлі жаңа саласын және басқарудағы жоғары деңгейлі қарым-қатынастар жүйесін құрайтын басқарушылық шындықтың ерекше түрімен айналысады [2].

Педагогикалық ғылымдар бағытындағы білім беру бағдарламалары университетте білім беруді ұйымдастыруда шешуші

рөл атқарады. Педагогика, Білім беру менеджменті, Қазіргі инновациялық технологиялар т.б. пәндер және тәжірибе жинақтау практикалары білім беру бағдарламасы шеңберінде мұғалімнің басқару құзыреттілігін қалыптастырып, білім алушылар мен мұғалімдер арасындағы қарым-қатынастың ерекше формаларын құруға, өз жұмысында басқарудың әртүрлі стильдерін пайдалануға мүмкіндік береді.

Болашақ мұғалімдердің бастауыш сыныптарда жұмыс істеуге дайындығын дамытуда келесі міндеттер шешілді:

- бастауыш сынып оқушыларының танымдық іс-әрекетін басқару саласында оқушылардың кәсіби дағдылары мен дағдыларын дамыту;

- болашақ мұғалімнің жалпы педагогикалық шеберлігін дамыту;

- өз бетінше әрекет ету арқылы кәсіби білімді тұрақты және мақсатты түрде толықтыру қажеттілігі мен қабілетін қалыптастыру;

- тікелей және жанама бақылау арқылы оқушылардың өзіндік танымдық қиындықтарды жеңу қабілетін дамыту;

- білім беру мазмұнының құрылымдық компоненттерінің білім алушылардың танымдық және кәсіби қажеттіліктеріне органикалық сәйкестігі;

- білім алушының іс-әрекет субъектісі ретінде дамуының және оның өз мамандығы бойынша математикалық білім берудің негізгі мазмұнын меңгеруінің өзара тәуелділігі;

- мұғалім іс-әрекетінің болашақ мұғалім тұлғасының мотивациялық саласын дамытуға бағытталуы [3].

Басқару құзыреті, өз кезегінде, білім беруді басқару саласындағы теориялық және практикалық компоненттердің жиынтығы, атап айтқанда:

- қазіргі педагогикалық технологияларды, оның ішінде басқару технологияларын білу және қолдана білу;

- жоғары кәсіби деңгейде оқу пәндерін оқыту әдістемесін меңгеру;

- өзінің кәсіби іс-әрекетін және білім алушылардың іс-әрекетін жоспарлау, модельдеу, болжау және басқару қабілеті;

- оқу үдерісінде басқару қызметін жүзеге асыру мүмкіндігі [4].

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, білім алушылардың кәсіби іс-әрекетке дайындығын қалыптастыру диагностикалық, теориялық және технологиялық, мотивациялық, практикалық және рефлексиялық блоктарға бөлінеді. Сонымен қатар болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін оқытудың мазмұны ғылыми мазмұн мен практикалық бағыттың, пәндік-теориялық және процессуалдық-әрекеттік мазмұнның бірлігін қамтамасыз ететін өзара байланысты блоктар мен құрамдас бөліктердің тұтас құрылымы; оқушылардың қажеттіліктері мен қиындықтарын, оларды жеңуге жеке және кәсіби

дайындығын ескере отырып, оқытудың мазмұны мен әдістерін біріктіру және саралау; болашақ мұғалімдерге балалардың оқу дағдыларын дамытуда, олардың рефлексиялық талдауында және жеке білім беру қажеттіліктерін сезінуде тәжірибе жинақтау.

Әдебиет

1. Жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200028916>

2. Развитие управленческой компетентности будущего педагога профессиональной школы.

3. Шамхалов, Р.И. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру / Р.И. Шамхалов. — Мәтін: тікелей//Педагогиканың өзекті міндеттері: VII Интернационал материалдары. ғылыми конф. (Чита, сәуір 2016 ж.). — Чита: «Жас ғалым» баспасы, 2016.—148-150-б.—URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/189/9548/> (кіру күні: 08.02.2025)

4. Галеева Н.Л. Завуч и учитель как субъекты управления качеством образовательного процесса. [Электронный ресурс] - Режим доступа: URL: [http:// upr.1sept.ru/article.php?ID=200702011](http://upr.1sept.ru/article.php?ID=200702011) (дата обращения: 12.01.2020).

ӘОЖ: 004.8; 681.05

STEM – Білім берудегі жаңа тренд

Алматова А.Т., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
Усайнова Г.М., Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда университеті докторанты,
Ескараева А.Д., ф.ғ.к., аға оқытушы
Қызылорда Болашақ университеті,

Резюме

В данной статье рассмотрена роль направления STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) в системе образования. Цель образовательной модели STEM-обеспечить студентов навыками и знаниями в научной, технологической, инженерной и математической областях, подготовить их к решению проблем современного мира.

Внедрение программ STEM повысит интерес студентов к научно-исследовательским и технологическим инновациям, а также подготовит их к будущей профессии.

Такой подход стимулирует учащихся развивать навыки критического мышления, совершенствовать практические навыки, инновационное мышление. Концепция STEM-образования-включает не только теоретические знания, но и практический опыт и проектную работу, ориентированную на будущее. В статье представлена

исчерпывающая информация о месте и перспективах направления STEM в современном образовании и рассмотрена его эффективность в образовательном процессе студентов.

Abstract

This article considered the role of STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) direction in the education system. The purpose of the STEM education model is to provide students with skills and knowledge in the scientific, technological, engineering and mathematical fields, to prepare them for solving problems in the modern world. The introduction of STEM programs increases students' interest in research and technological innovations, as well as prepares them for future professions. This approach encourages students to develop critical thinking skills, improve their practical skills, and develop innovative thinking. The concept of STEM education includes not only theoretical knowledge, but also practical experience and project work aimed at the future. The article provides comprehensive information about the place and prospects of the STEM direction in modern education and considers its effectiveness in the process of obtaining students' knowledge.

Қоғамның қай саласының да дамуы да білім мен ғылымға тікелей байланысты. Ғылыми-технологиялық революцияның бүгінгі қарқыны тым тез һәм тым өзгермелі. Бүгінде әлем елдері ғылыми технологиялық революцияның төртінші толқынына куә болып отыр. Ол дегеніңіз — жоғары технологиялық инновациялар, таңғаларлық өнертабыстар, ақпараттардың жылдам әрі толассыз ағыны, күн сайын жетілдіріліп отырған автоматтық жүйелер, робототехника, т.б.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Жолдауында цифрландыру барлық реформаның басты элементі екеніне маңыз берді. Бұл – сәнге айналған үрдіске ілесу емес, ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі құралы, табысты болудың басты кілті. Соның ішінде білім беру, экономика, халыққа қызмет көрсету салаларын цифрландыруға қарқын беру түбегейлі өзгерістерге серпін бермек.

Дамудың жедел қарқыны білім беру жүйесіне де жаңаша талап қоятыны айқын. Талап бар, ол — қазіргі техниканың озық дамыған ғасырында жастардың бойында ақпараттық мәдениетті қалыптастыра отырып, жан-жақты, заманауи әдістер мен технологияларды білетін, терең білімді, өз білімін кез-келген салада қолдана алатын тұлға тәрбиелеу. Осы мақсатта елімізде қазір бірқатар білім бағдарламасы жүзеге асырылып жатыр. Соның бірі, білім берудің жаңа бағыты — STEM бағыты. Ең алдымен STEM ұғымын түсініп алайық. STEM деген не? Оның қандай мақсаты бар? Қашан пайда болды?

STEM аббревиатурасы ағылшын тіліндегі «science, technology, engineering, mathematics» деген сөздерден алынған. Яғни, бұл бағыт бір мезгілде ғылым, технология, инженерия және математиканы

біріктіре отырып, академиялық бағытта дамыту дегенді білдіреді. «STEM» ұғымын ең алғаш 1990 жылы америкалық бактериолог Р.Колвэлл ұсынған. Тоқсаныншы жылдары Америкада жоғары технологиялық компанияларда осы инновациялық технологияның тілін білетін жоғары білікті кадрларға тапшылық байқалды. Сондықтан білім беру саласында жаратылыстану және нақты ғылымды бір бүтін етіп қарастыратын STEM-тәсіл деген пайда болды. Бүгінде өзінің ғылыми-техникалық элитасын дамытуға бағыт алған елдерде STEM-тәсілі мемлекеттік деңгейде енгізіліп жатыр [1,56 б.].

Бұл әдіс қазіргі заманғы білім беру үрдісінде жаңа бағыт ретінде пайда болып, көптеген елдерде кеңінен қолданылып келеді. STEM білім берудің негізгі мақсаты – оқушыларға тек теориялық білім ғана емес, практикалық дағдыларды да меңгерту. STEM – болашақтың инновациялық ойлауына негіз салатын, жаңа ғасырдың талаптарына сай білім беру моделін қалыптастыратын басты тренд.

Мәселен, Канада, Финляндия, Гонконг, Германия, Австралия, Қытай, Ұлыбритания, Израиль, Корея, Сингапур, Швеция, АҚШ-та осы STEM-білім беру бағыты мемлекеттік деңгейде жүргізіледі екен. Цифрлық экономикасы жоғары дамыған АҚШ-та STEM-білім беруді дамыту бойынша 2015-2020 жылдарға арналған стратегиялық жоспар қабылданған. Бүгінде тек АҚШ ғана емес, әлем әлдерінде цифрлық технология мен цифрландыру қарқынды дамып келеді. Алыс-жақын болашақта әлемде IT-мамандарға, бағдарламашыларға, инженерлерге, жоғары технологиялық өндірістерде жұмыс істейтін білікті мамандарға, био- және нано-технологияларға сұраныс жоғары болады. Сондықтан, STEM-білім беру бағытын уақыттың өзі қажет етіп отырғаны айқын.

STEM (ғылым, технология, инженерия және математика) білім беру жүйесі қазіргі уақытта білім беру саласында ерекше маңызға ие. Бұл бағыт оқушыларды тек теориялық біліммен ғана емес, сонымен қатар практикалық дағдылармен де қаруландырады.

STEM білім берудің негізгі маңызы бірнеше аспектіден тұрады:

1. Болашаққа дайындық STEM бағдарламалары оқушыларды болашақ жұмыс нарығына даярлаудың тиімді жолы болып табылады. Қазіргі таңда цифрлық және технологиялық салалар жылдам дамып келеді, ал болашақта STEM дағдылары бар мамандарға сұраныс артатыны анық. STEM арқылы оқушыларға сыни ойлау, креативті шешімдер қабылдау, инновациялық идеяларды жүзеге асыру секілді дағдыларды меңгерту арқылы олар болашақта өздерін жетілдіруге және жаңа мүмкіндіктерді пайдалану жолында дайын болады.

2. Инновациялық ойлау мен зерттеу дағдыларын дамыту STEM білім беру әдістері оқушыларды ғылыми зерттеулер жүргізуге, нақты проблемаларды шешуге, жаңа технологиялар жасауға ынталандырады. Инженерлік және ғылыми жобаларды әзірлеу барысында оқушылар тек қана теориялық білімдерін ғана емес,

практикалық тәжірибелерін де пайдаланады. Бұл инновациялық ойлау қабілетін дамытуға және жаңа шешімдер ұсынуға көмектеседі.

3. Техникалық дағдыларды дамыту. Бүгінгі таңда әлемде жұмыс істейтін мамандардың көпшілігі техникалық дағдыларды қажет етеді. STEM бағдарламалары оқушыларды бағдарламалау, робототехника, математикалық модельдеу, деректерді талдау сияқты техникалық дағдылармен қамтамасыз етеді. Бұл дағдылар болашақта түрлі салада жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Мысалы, медицина, өндіріс, білім беру, ақпараттық технологиялар және т.б. салаларда STEM дағдылары қажет.

4. Шығармашылық пен сыни ойлауды дамыту. STEM бағдарламалары оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Оқушыларды тек теориялық білімді меңгеруге ғана емес, сонымен қатар практикалық тұрғыдан шешімдер қабылдауға, мәселелерді шешуге, жобалар жасауға үйретеді. Бұл шығармашылық қабілеттерді дамытады және ғылыми ойлау тәсілдерін қалыптастырады.

5. Топтық жұмыс пен коммуникация дағдыларын дамыту. STEM жобалары көбінесе топтық жұмысты талап етеді. Бұл оқушылардың өзара әрекеттесіп, бірлесіп жұмыс істеу қабілетін арттырады. Топ ішінде пікірталас жасау, шешімдер қабылдау және нәтижелерге қол жеткізу оқушылардың коммуникация дағдыларын дамытуға көмектеседі. Бұл дағдылар өмірде және кәсіби қызметте үлкен маңызға ие.

6. Әлемнің өзгеруіне бейімделу. Ғылым мен технологиялар күннен-күнге дамып, әлемдегі барлық салаларға әсер етуде. STEM білім берудің негізгі мақсаты – оқушыларды өзгерістерге дайын ету, оларды жаңа технологиялар мен инновацияларға бейімдеу. Бұл өзгерістерге тез арада бейімделу қабілеті оқушыларға болашақта түрлі қиындықтармен күресуге мүмкіндік береді [2,19 б.]. STEM білім беру қазіргі білім беру жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ол оқушыларға болашақ мамандықтарға қажетті дағдыларды меңгертуге, шығармашылық және сыни ойлау қабілеттерін дамытуға, жаңа технологиялар мен инновацияларды игеруге мүмкіндік береді. STEM арқылы жастар әлемдік деңгейде бәсекеге қабілетті, кәсіби түрде жоғары дайындыққа ие мамандар болып өседі.

STEM (ғылым, технология, инженерия және математика) бағдарламалары білім беру жүйесінде жаңашылдықтың символына айналды. Бұл бағдарламалар тек бір пәндер тобын емес, төрт түрлі ғылым саласын интеграциялап, оқушылардың ойлау қабілетін дамытып, практикалық дағдыларын арттыруға бағытталған. STEM бағдарламаларының құрылымы мен ерекшеліктері олардың тиімділігін арттырып, жаңа білім беру әдісін қалыптастыруға

көмектеседі [3,84 б.]. Міне, STEM бағдарламаларының құрылымы мен ерекшеліктері туралы толығырақ:

• **Ғылым (Science):**

Ғылым – табиғаттың құбылыстарын түсінуге және зерттеуге бағытталған пән. STEM бағдарламасында ғылым физика, химия, биология сияқты салаларды қамтиды. Оқушылар ғылыми әдістерді қолдана отырып, теориялық білімді тәжірибе жүзінде іске асырып, зерттеу жұмыстарын жүргізеді.

• **Технология (Technology):**

Технология – бұл құралдар мен жабдықтарды қолдана отырып, мәселелерді шешуге бағытталған білім саласы. STEM бағдарламасында оқушылар әр түрлі технологиялық құралдарды пайдалану дағдыларын меңгереді. Оларға компьютерлік бағдарламалау, деректерді талдау, сандық құрылғылармен жұмыс істеу, интернет желісін тиімді пайдалану дағдылары кіреді.

• **Инженерия (Engineering):**

Инженерия – құрылыс, жобалау, және техникалық жүйелерді жасау саласы. STEM бағдарламасында инженерлік ойлау оқушыларды нақты мәселелерді шешу үшін жүйелі түрде ойлауға үйретеді. Олар түрлі жобаларды жасау, моделдеу, конструкцияларды жобалау арқылы инженерлік дағдыларды меңгереді.

• **Математика (Mathematics):**

Математика – STEM бағдарламасының негізін құрайтын маңызды компонент. Математикалық әдістер мен есептеулер оқушыларға ғылыми деректерді талдау, дәл және дәлелді қорытындылар жасау, математикалық модельдер құрастыру мүмкіндігін береді [4,51 б.]. Бұл пәндер ғылыми жобалар мен техникалық шешімдер жасау үшін өте маңызды.

Бұл STEM бағдарламалары білім берудің жаңа парадигмасын ұсынады. Олардың құрылымы мен ерекшеліктері оқушыларды тек теориялық біліммен ғана емес, сонымен қатар практикалық дағдылармен де қаруландырып, болашаққа дайын тұлғаларды қалыптастыруға мүмкіндік береді. STEM әдіс-тәсілдері оқу үдерісінде инновациялық шешімдер мен шығармашылық көзқарастарды дамыта отырып, қазіргі заманғы еңбек нарығында табысты жұмыс істеуге қажетті білім мен дағдыларды ұсынады.

Қазіргі білім беру жүйесінде STEM тәсілінің қолданылуы білім беру мекемелерінің тиімділігін арттыруға көмектеседі. Қазақстанда да STEM бағытындағы білім беру белсенді дамып келеді. Елдегі бірқатар мектептер мен университеттер STEM бағдарламаларын енгізіп, оқушыларды ғылыми және технологиялық жетістіктерге жетелеуде. STEM мектептерінде оқыту әдіс-тәсілдері халықаралық стандарттарға сай болып, жаңа оқу құралдары мен білім беру технологиялары қолданылуда [5,40 б.].

STEM білім беру жүйесі тек теориялық білімді ғана емес, сонымен қатар практикалық дағдыларды меңгеруге бағытталған жаңа тәсіл болып табылады. Бұл бағыт жастарды болашақтағы мамандықтарға даярлаудың тиімді құралы ретінде қалыптасып келеді. STEM бағдарламалары оқушыларды шығармашылыққа, инновацияларға және ғылыми зерттеулерге ынталандырып, оларды техникалық және сандық дағдылармен қаруландырады. Осының нәтижесінде STEM білім беру жүйесі әлемдегі жаңа трендтердің біріне айналып, қазіргі заманғы білім беру жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып отыр.

Әдебиет

1. Акимжанов, А. Ж., & Әбдікәрімова Г. Қ. STEM білім беру: жаңа дәуірдің талаптары//Қазақ педагогикалық журналы. – 2020, №3.
2. Баймұхамбетова, Г. Т. Қазіргі білім беру жүйесінде STEM бағытындағы оқыту әдістері// Білім беру мәселелері.-2018, №2.
3. Жұмабекова, С. С., & Ермекова, А. А. STEM білім берудің маңызы мен оны дамыту жолдары//Жоғары мектеп. - 2019, №2.
4. Сәрсенова, Р. К. STEM білім беру арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту// Оқу және ғылым.- 2017, №1.
5. Әбдіқалықова, Ә. Т. (2015). Жоғары білім беру жүйесінде STEM бағытындағы инновациялық технологиялар// Қазіргі педагогика.-2015, №3.

ӘОЖ 37.035.6.036:7.05 (574)

Болашақ Қазақстан жастарын тәрбиелеу құндылықтары – ұлттық өнерде

О.А.Абдибекова, аға оқытушы
М.Төлегенова, аға оқытушы
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда облысы)

Резюме

В статье раскрывается проблема, исследования, национальных ценностей. Молодежь быстро усваивает происходящие в обществе новости. Поэтому масштабы национального искусства должны иметь широкий характер, в том числе глубокое изучение традиционных песен, кюйев, терме.

Abstract

The article reveals the problem of research on national values. Young people quickly assimilate the news that is happening in society. Therefore, the scale of national art should be broad in nature, including in-depth study of traditional songs, kui, and thermae.

Мақалада ұлттық құндылықтарын болашаққа мұра етіп қалдыру мәселесін айқындайды. Жастар-еліктегіш, қоғамдағы болып жатырған жаңалықтарды тез қабылдап бойына тез сіңіреді. Сондықтан ұлттық өнердің ауқымы кең соның ішінде дәстүрлі әндер, жырлар, күйлер оның ішінде терменің ұлттық тәрбие берудегі рөлі өте маңызды.

Еліміздің ертеңі, мемлекетіміздің жарқын болашағы, білімді де, білгір жастардың қолында. Қазақтың ақиық ақыны Мағжан Жұмабаев «Жастарға» деген өлеңінде: «Арыстандай айбатты, Жолбарыстай қайратты, Қырандай күшті қанатты, Мен жастарға сенемін! - деп ұрпаққа үлкен сенім артқан [1.30].

Дана халқымызда: «Асыл тастан, ақыл жастан шығады» деген нақыл сөз бар. Бүгінгі жастар ертеңгі күні Отанымызға қызмет ететін адал қызметкер болып қалыптасары анық. Жастардың бойындағы табиғи таланты мен дарынын танып, қолдау көрсете білгенде ғана олардың арасынан жасампаз тұлғалар іріктеліп шығады.

Бүгінгі таңда ұрпаққа әлемдік деңгейде өркениетті негізде білім мен тәрбие беру, ұлттық құндылықтарды олардың бойына сіңіру өзекті мәселе болып отыр. Ұлттық құндылық дегеніміз белгілі бір бағытты, мақсатты, ұлттық көзқарасты, мінез, құлықтағы адамдық тәртіп пен рухани дағдыны қалыптастырған жүйе. Олай болса, ұрпақ тәрбиесіндегі құндылықтар дегеніміз негізгі ізгілікті, ақылды адамгершілік, парасаттылық, имандылық міндеттерін ажырата білуі.

«Балаңды өз тәрбиеңмен тәрбиелеме, өз ұлтыңның тәрбиесімен тәрбиеле» деген халық мақалының философиялық мағынасы өте кең [2.8].

Ұлттық құндылықтар-әрбір ұлттың болмысында ғасырлар бойы атадан балаға мирас болып келе жатқан адамгершілік қағидаттары.

Ғасырдан-ғасырға жеткен халықтың қазынасы-тілі, діні, салт-дәстүрі, әдебиеті мен өнері ұлтымыздың рухани байлығы. Сол құндылықтың бәрі өнердің ішінде.

Ұлтымыздың рухани байлықтарын көзіміздің қарашығындай сақтап, келешекке жеткізетін біздер. Ұлттық құндылықтарын болашаққа мұра етіп қалдыру үшін әрқайсымыз тамшыдай болса да үлес қосуымыз керек. Өкінішке орай замандас құрбыларымыздың бойындағы теріс қылықтарды, қазақи бояуға мүлдем ұқсамайтын жат бейнелерді көріп ренжимін. Жастар-еліктегіш, қоғамдағы болып жатырған жаңалықтарды тез қабылдап бойына тез сіңіреді. Әсіресе батысқа табынушылық көпшілігіне тән қасиет. Кейбір санасы уланған жастарымыз сол елдердің салт-дәстүрлерін қабылдап еліктейді. Осы орайда ұлттық өнерлерді тамашалап, бойымызға сіңіруге мен құрбыларыма үндеу тастағым келеді.

Мені болашақ маман ретінде ұлттық тәрбиені дамытуға қалай үлес қоса аламын?-деген сұрақ жас болсам да үнемі мазалайды. Мен өз бойымдағы ұлттық өнерім арқылы үлес қосып, еліміздің жастарының болашағын елестете аламын.

Қазіргі жастар арасында өз ана тілінде сөйлеу, сөз саптау, сөздің түп төркінін түсіну деген жоқтың қасы. Өйткені олар жеңіл ойлауды, тез қабылдап, тез ұмытылатын әндерді тыңдауға әуестіктері басым. Осы ахаулықтарды жоюдың басты құралы ұлттық өнер. Ұлттық өнердің ауқымы кең соның ішінде дәстүрлі әндер, оның ішінде терменің ұлттық тәрбие берудегі рөлі өте маңызды. Терменің ішінде мейман-достық, сыйластық, имандылық, кішіпейілділік, салауаттық, қайырымдылық, ізгілік, еркіндік, өнерпаздық, мәдениеттілік, шығармашылық, рухани құндылық, өсиет, нақыл сөздің киесі бар.

Қазақы сөз арнау дәстүрі түрлі жанрлық, тақырыптық сипатымен өзге түрік халықтарына қарағанда өте бай. Ең бастысы байырғы рухани құндылықтарымыз таза, бастапқы пішінін жоғалтпай бүгінгі күні жалғасын тапса нұр үстіне нұр болмақ. Қазақы сөз арнау заман өзгерісіне байланысты тақырыптық жағынан түрленіп, мазмұны тереңдеп, өлең жүйесі күрделеніп отырады. Бұл заңды құбылыс. Қазақ ұлтының өзіне ғана тән бірнеше сөз арнау дәстүрі бар. Толғау мен терме соның бір көрінісі. Халқымыз ықылым заманнан келешек тағдырына алаңдаушылық білдіргені тарихтан мәлім.

Келешек тағдыры дегенде елді, жерін, ұрпақ тәрбиесін, тілін, дінін сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа мирас ету деп ойлаймын. Осы қасиеттердің ұрпақ санасына сіңіріп, атадан балаға мирас қылып қалдыру дәстүрге айналған. Осы мақсатта терең мәнді терме, толғаулар өмірге келді. Толғау мен терменің табиғатын ажыратуға арналған тұңғыш зерттеу Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» еңбегі. Аталмыш еңбегінде ғалым толғау мен термеге анықтама беріп, ара жігін ажыратуға жұмыстанған. «Толғау-іші қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құстың сайрауы, жанды тебірентетін күйі», - дейді [3.210]. Демек, іш қазандай қайнағанда ойға ерік беріп, күрмеуі қиын мәселелер шешімін тапқан. Яғни философиялық ой қорытудың ұлттық үлгісі толғау.

Терме-қазақ халқының поэзиясында қалыптасқан лирикалық өлең түрі. Гибраттылық мәні бар моральдық идеялар тұрғысынан әр нәрсені теріп айтып, бір нәрседен екінші нәрсеге еркін ауысып отыру термеге тән қасиет. Ол нақыл сөз үлгісінде құрылып, әдетте өнегелі, нұсқалы сөздердің тізбегіндей болып келеді. Жастарға егер осы өнер көбірек насихатталса ұлтжандыққа бет бұрып, кері, зиянды нәрселермен айналысуға уақыты да болмас еді.

Термені орындаудың өзіндік стилі бар. Әрине оның кез-келген адам айта алмайды. Икемі бар жастар үйреніп айтылымын орындаса, қалғандары тыңдалымға бейімделіп әрбір сөзіне мән берсе ой тиюге, жат қылықтарға тиым салуға жол ашылады деп ойлаймын.

Менің ойым мектеп табылдырығынан бастап осы терме үйірмесін жоспарға енгізсе арнаулы кәсіби білім беру мекемелерінде насихатталса тыңдарманымыз көбейіп, мәдениетіміз өркендейтініне сенімім мол. Мысалы Қазақстанды әлемге өнерімен,

ұлтжандылығымен танытып жатырған жерлесіміз Димаш ағамыз барлығымызға үлгі, биік тұлға. Қандай керемет шығармашылықтың аренасына шығып жатырса да ол ұлттық құндылықты жоғары қояды. Керек десеңіз, Қытай мемлекетіне Абай атамызды танытқан да Димаш. Әр мемлекеттің өзіндік ерекшелігі, таң қалдыратын өнері бар. Біздің қазақтың ешкімге ұқсамайтын, ешкім қайталамайтын, ұлттық құндылығы жоғары өнері-терме.

Қазіргі мектеп бағдарламсында да ұлттық аспаптану, ұлттық ойын, ұлттық қол-өнер, ұлттық дәстүрлі әндерді енгізу қолға алынып жатырғаны қуантарлық жағыдай. Осы мәселелерді жүзеге асыру маман иелерінің қолында.

Еліміздің ертеңі, мемлекетіміздің жарқын болашағы, білімді де, білгір жастардың қолында. Жастар-қоғам өмірін алға бастаушы прогрессивті күш иесі [3.]. Жастардың арасында шет тілдерін жетік меңгерген, заманауи технологияны игерген білімі терең, ойы ұшқыр қай салада да бәсекелестікке түсе алатынын білеміз. Бірақ бір «әттеген-ай» деген бір кем дүние ойды мазалайды. Ол ұлттық құндылықты ең бірінші орынға қоймауы. Керек десеңіз терме түгілі қазақша әнді тыңдамайтын, сөзіне түсінбейтін жастар да бар. Бұл ұлттық өнерге мән бермеушілік деп ойлаймын. Ұлттық өнердің ұмытылып, қажетсіздікке айналуға жол бермеуіміз керек. Бұрын ата-бабаларымыз жиын тойда терме тыңдап, оның сөзіне ой толғандырып өзін-өзі тәрбиелеуге көңіл бөлген. Осы мұраны жалғастыру менің өзекті мәселем және арман-мақсатым. Бұл өнерді өшіру де, өсіру де өзіміздің қолымызда. Терменің қай тақырыпта жазылғаны болсын бәрі тұрғанымен өсиет, нақыл сөз. Күнделікте өмірде жақсы мен жаманды немесе тиым сөздерді айта беру бала тәрбиесінде нәтиже бермеуі мүмкін. Өйткені сөзге әсіресек жастар аса мән беріп тоқтала бермейді. Енді осы тәрбиелік тағлымды әуенмен айтып, тыңдаса ол әсерлі болады деп ойлаймын.

Жырау бұл термесі арқылы жастарға жақсы мен жаманды, оң мен солын, достыққа адал болуды және дұрыс тандауды айта отырып, өмірдің қадірін білуге, жалындаған жастық шақты құр өткізбей жақсы істерге жұмылуға шақырады. Терме тәрбиелік мәні бар ұлттық өнер. Термені айтып немесе тыңдай білсек пейілі кең, парасатты ұрпақ болатынымыз айқын.

Бүкіл қоғам болып қолға алып, мәдениетті, тәрбиелі болуды өзімізден бастап, өнер арқылы насихаттасақ, еліміздің жаңа Қазақстанның тұғыры берік, туы жоғары, өзіне сенімді, ешқандай қамал алмайтын мемлекет болатынына сенімім мол.

Әдебиет

1. Мағжан Жұмабаева «Өлеңдер жинағы» Алматы баспасы.
2. Ш.Құлманова, Б.Сүлейменова «Музыка» оқулығы 3 класс
3. Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» 210 б

STEAM - Технологиялары негізінде бастауыш сынып оқушыларының креативтілігін қалыптастыру

Омарова Галина Кыдырбаевна, магистрант,
Ескараева Айгуль Дуйсенгалиевна
ф.ғ.к., аға оқытушы
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В данном докладе рассматриваются преимущества и эффективность образования в направлении STEM, его развитие в мировом и казахстанском образовательном пространстве, а также влияние на развитие креативности учащихся начальных классов.

Abstract

This report discusses the advantages and effectiveness of STEM education, its development in the global and Kazakhstani educational contexts, as well as its impact on enhancing creativity among elementary school students.

Қазіргі уақытта әлемде төртінші технологиялық революция болып жатыр: ақпараттың қарқынды ағыны, жоғары технологиялық инновациялар мен әзірлемелер біздің өміріміздің барлық салаларын өзгертіп жатыр. Қоғам сұранысы да, жеке тұлғаның қызығушылықтары да өзгеріп жатыр.

Егер бұрын қыздар еңбек сабағында алжапқыш тігіп, ал ұл балалар ағашпен немесе металлмен жұмыс істесе, онда қазіргі уақытта бұл жеткіліксіз. Робототехника, құрастыру, бағдарламалау, үлгілеу, 3D-жобалау және тағы басқа – бұның бәрі енді дүниежүзінің қазіргі оқушыларын қызықтырады. Бұл қызығушылықтарды жүзеге асыру үшін анағұрлым күрделі дағдылар мен құзыреттер керек. Білу мен істеу ғана емес, сонымен қатар зерттеу және ойлап шығару маңызды. Ғылым, математика, технологиялар және инженерия сияқты басты академиялық салаларда бір мезгілде даму керек, оларды STEM (science, technology, engineering and mathematics) деген бір сөзбен біріктіріп атауға болады [1].

➤ **STEM білім беру дегеніміз не?**

STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) білім беру – жаратылыстану ғылымдары мен инженерлік пәндерді бір жүйеге біріктіретін модель.

Ол интегративті тәсілге негізделген: биология, физика, химия және математика жеке емес, нақты технологиялық есептерді шешу үшін бір-бірімен байланыста оқытылады. Бұл тәсіл бізді ғылымның немесе технологияның бір саласының контекстінде емес, проблемаларды тұтастай қарастыруға үйретеді.

➤ **Неліктен қазіргі уақытта STEM біліміне сұраныс өсіп жатыр?**

STEM аббревиатурасын 2001 жылы жаңа білім беру парадигмасын білдіру үшін АҚШ Ұлттық ғылыми қоры енгізді. Оның көмегімен олар АҚШ-ты ғылым мен өндірісті дамыту үшін жоғары білікті техникалық мамандармен қамтамасыз етуді жоспарлады.

Бүгінгі таңда STEM мамандары әлемдік еңбек нарығында ең көп сұранысқа ие адамдар болып табылады. АҚШ-тың еңбек статистикасы бюросы сарапшыларының болжамы бойынша, алдағы он жылда STEM мамандарына деген қажеттілік басқа мамандықтардан 76%-ға асып түседі. Бір ғана АҚШ нарығы 10 миллионға жуық адамды қажет етеді, ал кадрларды даярлау қарқынының артуына қарамастан кадр тапшылығы әлі күнге өзекті болып отыр.

STEM мамандарын даярлау және өндіріске тарту АҚШ үкіметінің негізгі басымдықтарының бірі болып табылады. STEM студенттеріне әдеттегі 12 айға қарағанда 36 айға ұзартылған виза беріледі. Сонымен қатар, STEM маманының орташа жалақысы орташа республикалық деңгейден екі еседен асады – жылына 86 980 доллар, жылына 39 810 доллар.

Microsoft президенті Брэд Смиттің айтуынша, - технологиялық компанияларда STEM білікті мамандары жеткіліксіз болатын «данышпандық дағдарыс» уақыты келіп жетті. Сәйкесінше, қызметкерлерді дайындау үшін Microsoft АҚШ-ты елдегі STEM білім беруді дамытуға инвестиция салуға тартып отыр.

Ресейде де STEM білім беру қажеттілігі артып келеді. Ресей еңбек нарығында сандық технология саласына 222 000 қызметкер қажет. 2024 жылға қарай олардың саны 300 мыңға дейін өседі [3].

Жетекші компаниялардың дамуының негізгі бағыты цифрландыру және деректерді талдау болып табылады, сондықтан IT және Data Science құзыреттері технологиялық бизнеспен айналысатын әрбір адам үшін қажет. Мысалы, 2020 жылы Қытайдың өнеркәсіптік кәсіпорындары цифрлық технологиялардың арқасында 4 триллион доллардан астам қосымша құн өндірді. McKinsey мәліметтері бойынша, АҚШ-тың денсаулық сақтау саласында деректерді тану әдістерін енгізу 450 миллион долларға дейін немесе бүкіл салалық бюджеттің 17%-ын үнемдейді.

Цифрлық технологияларды пайдалану және деректерді талдау қызмет саласына қарамастан кез келген бизнеске пайда әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, үшінші тарап сияқты көрінетін ақпаратты өңдеу өте күрделі мәселелерді шеше алады. Тағы бір жарқын мысал – банк саласы. Ірі банктер әлеуетті клиенттер туралы әлеуметтік желілерден геолокацияға дейінгі кез келген ақпаратты жинайды және өңдейді. Олар бизнес-процестерді болжау және автоматтандыру үшін жасанды интеллект пен машиналық оқыту әдістерін белсенді пайдаланады.

Психологиялық-педагогикалық ғылым мен практика тұрғысынан жобалау және модельдеу – бұл тек практикалық шығармашылық белсенділік қана емес. Сонымен қатар, бұл оқушының интеллектуалды мүмкіндіктерін жүзеге асыру әдісі болып табылады. Бұл мүмкіндіктер басқа қызмет түрлерінде (бейнелеу өнері, ойын, сөйлеу және коммуникативтік іс-әрекет) жаңа мазмұндар мен объектілерді (сурет, контент, сюжет немесе сценарий, толық оқу жобасы және т.б.) әзірлеу барысында көрініс табады.

STEM-технологиясы бастауыш сынып оқушыларын оқыту кезінде репродуктивті іс-әрекеттен шығармашылық құрастыру мен өз өнімін жасауға көшуге ықпал етеді:

- жаңа конструкциялық материалдардың қасиеттерімен танысу арқылы оқушылардың дербес эксперименттерін ұйымдастыру;

- проблемалық тапсырмаларды шешу, қиялды қалыптастыруға арналған тапсырмалар және меңгерілген эксперимент жүргізу дағдылары негізінде жалпыланған әдістерді әзірлеу (соның ішінде жаңа шарттарда да) [5, 156 б].

STEM-технологиясының феноменологиялық мәнін талдау оның ерекшелігін, сондай-ақ оның технологиялық және дидактикалық артықшылықтарын айқындайтын функционалдық сипаттамаларға назар аударуға мүмкіндік береді.

Психологиялық-педагогикалық ғылым тұрғысынан STEM-білім беру орталықтарында жоғары технологиялық құралдар мен техникалық шешімдерді қолдану оқушылардың мынадай дағдыларын кешенді және жүйелі түрде жетілдіруге мүмкіндік береді:

- ойлау механизмдері мен ерік-жігерін дамыту, бұл оқушылардың жоғары мотивациясы мен мақсатқа ұмтылушылығына, қызығушылығы мен ұқыптылығына ықпал етеді;

- іс-әрекет әдістерін меңгеру барысында ұсақ моториканы дамыту;

- шығармашылық және креативтілік қабілеттерін жетілдіру, бірегей және қайталанбас объектілерді дербес және ұжымдық тұрғыда жасай білу;

- ғылыми-зерттеу қызметінің дағдылары мен қабілеттерін дамыту, пәнаралық ойлау мен өзін-өзі таныстыруға бағытталған машықтарды жетілдіру;

- меңгерілген білімді нақты іс-әрекетпен ұштастыра білу (осы білімнің шынайы өмірде қолданылу мүмкіндігін түсіну логикасында), сондай-ақ жеке жетістіктердің қазіргі және болашақтағы маңыздылығын ұғыну;

- топта және жеке жұмыс істеген кезде әлеуметтік сананы және мінез-құлықты қалыптастыру.

STEM-технологиясының мақсатты және мазмұндық бағыты оқушыны дамытуда психологиялық-педагогикалық қолдаудың ауқымды жүйесін қамти отырып, оқытудың репродуктивті тәсілімен

әлсіз байланысады. Ол қазіргі білім беру кеңістігінде кеңінен қолданылатын және тәжірибеде мақұлданған әдіс-тәсілдерге (мәселелік-ізденіс, зерттеу және жобалық оқыту тәсілдері, сыни ойлау технологиясы, кейс-әдісі, синквейн-технологиясы, жеке және топтық оқыту әдістері, тұлғалық дамуға бағытталған технологиялар және т.б.) қайшы келмейді, керісінше, оларды толықтырады және біріктіреді [6, 41 б].

Көптеген зерттеушілер интеллектуалды дамудың және танымдық қызығушылықты арттырудың ең қолайлы кезеңі бастауыш мектеп жасы екенін мойындайды.

Осы өмірлік кезеңде бастауыш сынып оқушысы үшін танымдық қызығушылық ең маңызды орынға ие болады, өйткені бұл күрделі тұлғалық қалыптасу процесі. Дәл осы жаста бала жаңа нәрсені білуге, жаңа нәтижелерге жетуге белсенді ұмтылады, бұл оның бұрын алған білімдері мен түсініктерінің шеңберіне сыймайды. Танымдық дамуды бірнеше деңгейге бөліп қарастыруға болады, олар бастауыш сынып оқушысының белгілі бір жас кезеңімен байланысты. Әр алдыңғы деңгей келесі деңгейдің негізін қалайды.

Бастауыш мектеп жасында қабылдау, зейін, ес, қиял және ойлау сияқты танымдық процестердің негізгі адамдық сипаттамалары бекітіліп, әрі қарай дамиды, өйткені олардың қажеттілігі мектепке барумен байланысты. Бұл жаста зейін ерікті түрде реттеле бастайды, бірақ әлі де болса, әсіресе бастауыш сыныптарда, еріксіз зейін күшті болып, ерікті зейінмен бәсекелесіп тұрады. Төртінші сыныпқа қарай оқушылардың ерікті зейінінің көлемі, тұрақтылығы, ауысуы және шоғырлануы ересек адамға жақындайды. Ал ауысушылық қабілеті бұл жаста ересектерге қарағанда жоғары, өйткені баланың ағзасы жас, ал орталық жүйке жүйесіндегі процестер өте икемді.

Мектеп жылдарында әртүрлі ғылым салаларына деген танымдық қызығушылықтың дамуы жалғасады. Бастауыш мектеп жасында балалардың жалпы және арнайы қабілеттері айқын көрінеді, бұл олардың дарындылығын анықтауға мүмкіндік береді.

Осылайша, әр жас кезеңіндегі танымдық қызығушылықтың белсенділігін арттыру белгілі бір ерекшеліктермен сипатталады және танымдық процестердің дамуына байланысты болады.

Бастауыш мектеп жасында жаратылыстану және математикалық ғылымдарға деген танымдық қызығушылықтың негізгі бағыты танымдық процестерді – қабылдау, ес, қиял және ойлауды жетілдіруге бағытталуы керек. Танымдық процестердің қалыптасу деңгейіне, дербес шығармашылық танымға, практикалық және интеллектуалды эксперимент жүргізу қабілетіне, жалпылауға, өз қызметінің процесі мен нәтижелерін талдауға, аналогиялар жүргізуге және ой қорытулар жасауға байланысты баланың интеллектуалды даму деңгейін және оның бастауыш жалпы білім беру жүйесінде оқытылатын пәндерге деген қызығушылығын анықтауға болады.

STEM технологиясын мектепке енгізу оны түрлі білім беру тұжырымдамаларында, негізгі және қосымша білім беру бағдарламаларында кеңінен қолдануға мүмкіндік береді.

STEM технологиясын енгізу шарттары:

- Дарынды оқушыларды іздеу, қолдау және оларды сүйемелдеу жүйесін құру қажет.

- Әр жалпы білім беретін мектепте ерекше дарынды бастауыш сынып оқушыларын анықтауға арналған шығармашылық ортаны дамыту керек.

- Сонымен қатар, қалыптасқан талантты оқушыларды қолдау жүйесін дамыту қажет.

- Отандық мұғалімдерге моральдық және материалдық қолдау көрсету жүйесін енгізу керек. Ең бастысы – мұғалімдік мамандыққа жас таланттарды тарту қажет [4, 68 б.].

Танымдық қызығушылықты белсендіру және STEM/STEAM технологияларын енгізу

Әр жас кезеңінде танымдық қызығушылықты белсендіру бірқатар ерекшеліктермен сипатталады және танымдық процестердің дамуымен тығыз байланысты.

Бастауыш мектеп жасындағы жаратылыстану және математикалық ғылымдарға деген қызығушылықтың негізгі бағыты танымдық процестерді жетілдіруге — қабылдау, ес, қиял және ойлау процестерін дамытуға бағытталуы тиіс. Танымдық процестердің даму деңгейіне, шығармашылық тұрғыда өз бетінше білім алуға, практикалық және интеллектуалды эксперименттер жүргізуге, жалпылау мен талдау қабілетіне, аналогиялар жасау мен ой қорытындыларын шығара білуіне қарап, баланың интеллектуалдық даму деңгейін және бастауыш жалпы білім беру жүйесіндегі пәндерге деген қызығушылығын бағалауға болады.

STEM технологиясын мектепке енгізу оны әртүрлі білім беру тұжырымдамалары мен негізгі және қосымша оқу бағдарламалары аясында кеңінен қолдануға мүмкіндік береді.

STEM технологиясын енгізу шарттары:

• Дарынды оқушыларды іздеу, қолдау және оларды сүйемелдеу жүйесін құру қажет.

• Әр мектепте ерекше дарынды бастауыш сынып оқушыларын анықтауға арналған шығармашылық ортаны дамыту керек.

• Сонымен қатар, талантты оқушыларды қолдау жүйесін дамыту қажет.

• Мұғалімдерге моральдық және материалдық қолдау көрсету жүйесін енгізу қажет.

• Ең бастысы – педагогикалық мамандыққа жас таланттарды тарту қажет.

Science, Technology, Engineering, Mathematics (STEM) – бұл білім беру әдістемесі мен мектеп бағдарламаларын таңдауда

қолданылатын термин. Оның мақсаты – ғылым мен технологиялар саласындағы бәсекеге қабілеттілікті арттыру. STEM білім беру жүйесі жұмыс күшін дамытуға, ұлттық қауіпсіздік мүдделеріне және иммиграциялық саясатқа ықпал етеді.

STEM бағыттарының кеңейтілген нұсқалары – STREM (оған «R» – робототехника енгізілген) және STEAM (оған «A» – өнер қосылған). Бұл аббревиатура АҚШ-тағы Ұлттық ғылыми қор директоры Рита Колвел басқарған ғылыми білім беру мәселелері жөніндегі белгілі конференциядан кейін танымал болды.

Ұсынылған әдістеме механизмі Сингапурда STEM-ді енгізу тәжірибесіне негізделеді. Пәнаралық байланыстар элементтері бар сабақтар оқушылардың әртүрлі ғылымдардың интеграциясын түсінуіне мүмкіндік береді. Оқушылардың пәндер арасындағы байланыстарды табуға деген қызығушылығы қалыптасуы тиіс. Әр сабақта алынған білім күнделікті өмірден алынған мысалдармен бекітіледі. Ұсынылған механизмнің әрбір компоненті маңызды және ешқайсысы алып тасталмауы тиіс.

Бастауыш сынып мұғалімі STEAM технологиясын енгізу барысында үш түрлі пәнаралық уақыттық байланыстармен жұмыс істейді:

- Алдыңғы байланыстар – оқушылар математика мен қоршаған орта курсының материалдарын меңгеру кезінде басқа пәндерден бұрын алынған білімдерге сүйенеді.
- Қатар жүретін байланыстар – белгілі бір сұрақтар мен ұғымдар бірнеше пәндерде бір мезгілде қарастырылады.
- Болашаққа бағытталған байланыстар – математикалық және жаратылыстану пәндерінің материалдары басқа пәндерге қарағанда ертерек меңгеріледі.

Жобалық қызметті ұйымдастыру

STEM/STEAM технологиясы жобалық жұмысты екіге бөледі: топтық және жеке жобалар.

Топтық жоба – бұл оқушылардың бірлескен оқу-зерттеу, шығармашылық немесе ойын әрекеті, ол ортақ мақсатқа, үйлесімді шешу әдістеріне және бірлескен нәтижеге бағытталған.

Топтық жобаны құру құрылымы алты кезеңнен тұрады:

1. Мотивация;
2. Міндеттерді бөлу және рөлдік зерттеу;
3. Ақпарат алмасу;
4. Ақпаратты біріктіру;
5. Қорытындылау;
6. Жобаны қорғау және рефлексия.

Топтық жоба барысында оқушылардың әрқайсысы өзін маңызды және жауапты сезінеді. Бұл әдіс жобаны орындау кезінде туындайтын бірнеше мәселені шешуге көмектеседі:

- Уақыттың жетіспеуі (топтық жобалар көбіне қысқа мерзімді болады);
- Оқушылардың бос еместігі (қосымша секциялар мен сабақтар оқушылардың уақытын алады, бірақ рөлдерді дұрыс бөлу жобаны тиімді орындауға мүмкіндік береді);
- Мотивацияның төмендігі (топта жұмыс істеу жауапкершілікті арттырады).

Жеке жоба оқушының таңдаған тақырыбы бойынша мұғалімнің жетекшілігімен өз бетінше орындалады. Ол бірнеше пәндерге немесе оқу курстарына қатысты болуы мүмкін және зерттеу, әлеуметтік, шығармашылық немесе басқа да бағыттарда жүргізіледі.

Жеке жобаның нәтижелері келесілерді көрсетуі тиіс:

- Коммуникативтік, зерттеу, сыни ойлау дағдыларының қалыптасуы;
- Инновациялық, аналитикалық, шығармашылық, интеллектуалды қабілеттердің дамуы;
- Жобалық қызмет дағдыларының жетілдірілуі, сондай-ақ әртүрлі пәндерден алынған білімді қолдана білу;
- Зерттеу мақсатын қою, гипотеза құру, жоспарлау, қажетті ақпаратты таңдау және интерпретациялау, зерттеу нәтижелерін аргументтеу және оларды таныстыру қабілеттерінің дамуы [6, 76 б].

Осылайша, біздің еліміз дамыған елдермен бірдей бағытта ілгерілеп келеді. STEM-білім беру оқуды және мансапты қосатын көпір болып табылады. Оның тұжырымдамасы балаларды технологиялық тұрғыдан дамыған әлемге дайындайды. Келешектің мамандарына жан-жақты дайындық пен жаратылыстану ғылымдары, инженерия, технологиялар мен математиканың әр түрлі білім беру салаларынан алынған білім керек.

Әдебиет

1. Назым Сапарова «Қазақстандық білім: STEAM ұлттық моделі қандай?» «Ұлан» газеті, №4 26 қаңтар 2021 жыл
2. STEM образование. <https://avanti-edu.tech/blog/stem-obrazovanie>
3. Репин А.О. «Ресейдегі STEM білімінің мемлекеттік саясаттың басым бағыты ретінде өзектілігі». Желілік ғылыми журнал «Ғылыми идея» №1, 2017.
4. Панфилова А.П. Инновациялық педагогикалық технологиялар (Белсенді оқыту): Жоғары педагогикалық оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы — М.: «Академия» баспа орталығы, 2017. – 149 б.
5. Слостенін В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. - Педагогика: Жоғары педагогикалық оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы / В.А. Слостенін. - М.: «Академия» баспа орталығы, 2020. - 234 б.

6.Сластёнин В. А., Подымова Л. С. – Педагогика: Инновациялық қызмет. — М., 2015. – 103 б.

ӘОЖ 371.67: 391745:746 (574)

Қолөнер бұйымдарын әзірлеу барысында ұлттық нақыш үлгілерін қолдану.

Дуйсеманова Жанар Ахметовна.

п.ғ.м., аға оқытушы.

Таженова Нағима Умурзаковна

п.ғ.к., аға оқытушы,

Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В ходе написания статьи мы сосредоточили внимание на методах, используемых для повышения творческих и деловых способностей студента. Учитель может использовать данные методы обучения для оптимального формирования уровня активности учащихся и в процессе обучения развитию национальных ремесел в соответствии с целью и задачей урока.

Abstract

In writing the article, we focused on the methods used to enhance the creative and business abilities of the student. The teacher can use these teaching methods to optimally shape the level of activity of students and in the development of national crafts in accordance with the purpose and objective of the lesson

«Шебердің қолы-алтын» –деп халқымыз бекер айтпаған болар, ұлттық құндылықтарымыз қайта жаңғырып, бүгінгі күні жастарымыздың тәрбиесіне халқымыздың қолөнері қоғамымыздың әлеуметтік қозғалысы болып отыр. Кешегі ата-бабалардан қалған мұраларымыз қазіргі кезде қолға алынып, жалпы ұлтпен қайта қауышып, жүректерімізден орын алуда.

Қазақ халқымыздың қолөнерінің тамаша туындыларын жасаудың қарапайым технологиясын осы күнде тұрмысқа қайта ендіріп, өсіп келе жатқан жасөспірімге қазақ халқының қолөнеріне қызығушылығын арттырып, шеберлігін дамытуға осы дипломдық жұмыстың әсері болар деген сенімдемін.

Қазіргі кезде біздің елімізде жаппай ұлттық өнерді оқушыларға үйретуге көп көңіл бөлініп отыр. Осы күнде мектеп қабырғасында сыныптан тыс үйірме жұмыстарында үйретудің жүйелі жоспарын құру арқылы жасап шығару, сонымен бірге осындай жұмыстар арқылы балаларға эстетикалық тәрбие бере отырып, оқушының ой-өрісін дамыту және патриоттық сезімін ояту болып табылады [1.10 б.].

Қазіргі күні бұл кәсіп қолданбалы сәндік өнер деп айтылады. Ағаштар түрлері жасалатын бұйымдарына қарай таңдалады. Ата-бабаларымыз ағаштың түрін, жай-күйін өте жақсы білген. Бұрынғы уақытта ағашты ию, жұмсартудың тәсілдерін жетік меңгерген. Ертеде ағашты малдың қиымен араластырып, су құйып, жерге көміп тастайды екен. Сол кезде ол қызады да, белгілі бір күйге жеткенде ағаш жұмсарады. Дәл осы сәтте қазып алып, тезге салып, өзіне қажетті қалыпқа иіп, керек бұйымын жасап алған. Міне, осындай күрделі әдіс-тәсілдердің арқасында бүгінгі күні адам баласының ойы жетпейтін дүниелер жарыққа шығарылған. Шеберлер ағаштан ойып, қымыз сапыруға арналған ожау, тегене, саптыаяқ, күбі, табақ, астаулар (ет салатын ағаш ыдыс), сонымен бірге бидай, тары түйетін келі мен олардың қажетті бөлшектері келсап, піспек сияқты бұйымдарды жасаған. Ағаштан ойып жасалған кішілеу ыдыс тостақан деп аталса, ас салатын жайпақ ыдыс табақ деп аталған. Ал қымыз құйып, оны ожаумен сапырып отыруға арналған шұңғыл ағаш ыдыс – тегене. Бұл бұйымды күмістелген темір әшекейлермен, асыл тастармен безендірген. Күбіде немесе сабада әбден пісілген қымыз, алдымен, осындай кең де шұңғыл ыдысқа, одан әрі аяқтарға құйылып таратылатын болған. Той-топырда осындай жұмысты атқарушыны аяқшы деген. Тегенеге құйылған қымызды сапырып, аяқ-аяққа құю үшін ұзындау сапты ағаш ожаулар қолданылады. Ағаштың өзегінен шауып жасалған сабы бар шұңғыл ыдыс саптыаяқ деп аталады. Бөкей ордасы тарихи-мұражай кешенінің қорында да ағаштан жасалған бұйымдар баршылық. Оларға ертеректе күнделікті тұрмыс жағдайларына байланысты қолданылған ыдыс-аяқтар, ағаштан оймышталып қымыз құюға арналған үлкен, шұңғыл ыдыс-тегене, ағаштан жасалған кішілеу ыдыс – тостақан, қос басты ағаш ожау, леген, ағаш ваза, шара аяқ, күбі, ас салуға арналған табақтар, емен ағашынан жасалған бал шелек, ал, үй жиһаздарынан тамақ, азық-түлік салу үшін әшекейлеп, оюлап жасалған ағаш сандық - кебеже, сандық астына сүйемел, жастағаш (жастықағаш), қызыл ағаштан жасалған комод, үстелдер, жаңғақ, емен, қызыл ағаштардан жасалған киім, ыдыс-аяқ салуға арналған шкафтар, т.б жәдігерлерді жатқызуға болады. Бұл жәдігерлердің әр қайсысының өз тарихы бар құнды дүниелер. Мысалы, 1977 жылы музей қорына қабылданған жастағаштың 130 жылдық тарихы бар. Жалпы ағаш қазақ тұрмысында жастықты биіктеп салу үшін қолданылатын арнайы ағаш жиһаз, яғни, жастық ағаш. Далалық мәдениетте жастағаштың тұрмыстық қажетінен басқа философиялық та мәні бар. Оны жаңадан отау құратын баласына арнап әкесі немесе атасы жасатады, яғни ол қыздың жасауына кірмейді. Сондай-ақ, жастағаштың басы неғұрлым биік болса, жасатқан адамның беделі соғұрлым жоғары болғаны және балаларына бастарың төмендемесін, айналаңа қадірің жоғары болсын деген тілегін білдіреді. Ал, ыдыс-аяқ салуға арналған буфет және емен

ағашынан киім салуға арналған шкафты 2001 жылы Орда ауылының тұрғыны Рафаэль Денгизбаев музей қорына тапсырды. Патша заманынан бері келе жатқан бұл көне жиһаздар әкесі Абдолла Денгизбевтан қалған екен. Мұражай қорына әр кезеңдерде келіп түскен, белгілі күйші бабаларымыздан қалған домбыралар да сақталған. Олар: жерлесіміз Кенжеғали Балабасұлының, Есел Қазиевтің, сондай-ақ, Ордада ұлт-аспаптар оркестрінің негізін қалаған Жанғазы Теміралиевтің қолданған домбыралары. Бөкей ордасы тарихи музейінің экспозициясынан орын алған домбыраларға тоқталсақ, жерлесіміз, домбырашы Биболат Аюповтың атасы Молдабеков Әйіптің қалақай типтес қызыл қарағайдан жасаған домбырасы, белгілі күйшілер Дина Нұрпейісованың, Сейтек Оразалыұлының қолы тиген домбыралар да назар аудартады. Осы домбыралардың ішіндегі ерекшесі, сырты боялған сындырмалы (бүктемелі немесе жиналмалы) домбыра. Алып жүруге ыңғайлы етіп жасалған бұл домбыраның мойыны алмалы-салмалы. Көненің көзі болып табылатын бұл домбыра музей залына ажар беріп тұрған құнды жәдігер.

Қазақстан көне мәдениет өлкесі. Ерте замандардан-ақ оны мекен етушілер мал бағып, егін салумен шұғылдана жүріп, өзіндік өрнегі мол, өнерін, мәдениетін қалыптастырады. Қазақ халқының қолөнері санау ескі заман тарихымен бірге өсіп. Біте қайнап келе жатқан өте бай қазына. Қазақ халқының қолөнері деп халық тұрмысында жиі қолданылатын өру, тігу, тоқу, мүсіндеу, құрастыру, бейнелеу сияқты шығармашылық өнер жиынтығын айтады.

Қолөнер түрлерінің әр қайсысының талай ғасырлық тарихы бар. Қазақ халқы өзінің күн көріс тіршілігіне қажетті үй-жай салуды, киім кешек тігуді, азық-түлік өндіруді өзінің тұрмыстық кәсібі етіп, оларды күнбез-күн тіршілік барысында пайдаланса, әсем бұйымдар жасап өмірде сән салтанат құра білді. Халық шығармашылығының қандай түрі болса да халық өмірі мен, сол халықтың қоғамдық тарихымен, кәсібімен тығыз байланысты болады.

«Өресі биік, өрісі кең» өнер атаулының қай саласынан болсын жер жүзіндегі басқа да халықтар сияқты қазақ халқыда өзінің көне замандардан бері келе жатқан тамаша тарихымен және бір өзіне ғана тән қайталанбастай ерекшелігімен көзге түседі. өнердің түрі көп. Бізді қоршаған өміріміздің барлығы өнер. Ал қандайда болсын өнер және талант иелерін өмірге келтіретін халық. Қазақтың сәндік қолданбалы өнерінің тамаша үлгілері атадан балаға мұра болып біздің заманымызға жетті. Қазақтың қолөнерін зерттеу мәселесі ерте кезден көптеген саяхатшылармен коллекционерлердің ғана емес, ғалым этнографтар, археологтар мен суретшілердің де көңілін аударып келеді. Дүние жүзінде әр халық ата-баба мұраларын, халық өнерін сақтап қалуы парыз. Атадан балаға мұра болатын қолөнерін жалғастырушы шеберлер әрқашанда халық арасында құрметті.

Қолөнер бұйымдарын дүниеге алып келу көптеген уақытты және еңбекті, шыдамдылықты қажет етеді.

Қолөнердің қайнар көзі-еңбек екенін М.Горькийдің еңбек туралы, оның адамды ұлы данышпан ететін ұлы күш екенін айтатын аталы сөзін айтуға болады. Еңбек адамның іскерлігімен ой-өрісін ғана өсіріп қоймай оның адамгершілігін, дүниеге көзқарасын қалыптастырып, рухани сезімін байытады. Еңбек-өнер өрісі-өмір жемісің-дегендей еңбек пен өнердің егіз екенін айтқан жөн. Өнердің қай түрі болмасын қажымай, талмай еңбектенуді талап етеді.

Өткен заманда қолөнер шеберлері қажетті ағаштың бәрін тікелей өз қолымен даярлаған. Оларды дер кезінде жинап, мезгілінде кесіп отырған. Мысалы: үйшілер үйдің сүйегіне керек кереге, уық, шаңырақ жасайтын сырғауылдарды отпен морлап, тезге салып иген, ырғаққа ұстап керекті қалыпқа түсірген. Қазіргі кезде ағаш өңдеу жұмысы механикаландырылған. Механикалық құрал-саймандарға электр ара, электр сүргі, электр бұрғы, электрлік және пневматикалық ажарлау аспаптары жатады. Ағашты өңдеу, оған ою-өрнек салу үшін дайын тақтай да жеткілікті. Дегенмен еңбек сабағында ағашпен жұмыс істеу үшін, оны кесуді, шабуды, тегістеуді, өңдеуді, ішінара қашауды, ойып, өрнек салуды үйренесіз. Әрине, мұның бәрін құрал-саймансыз жүзеге асыра алмаймыз.

Ағашты өңдеу жұмыстарына қажет құрал-саймандар: ара, балта, кернеу ара қолданылады. Балтамен ағаштардың бұтақтарын шапса, қабығын әр түрлі қырғыштарымен алады.

Ағаштан алынған тақтайды түрпімен, сүргімен, үлкен сүргімен т.б. құралдарымен өңдейді. Ағашты кесуге қажетті ең басты құрал - қол ара. Оның негізгі түрлері болат жолақтардан жасалады, оларды төсем деп атайды. Төсем өте қатты, тегіс және иілгіш болуы шарт. Оның иілгіштігі аз әрі тым қатты болса, төсемнің тістері тез сынады.

Ағашты кесуге араның әр түрін пайдаланады. Ағаш талшықтарын кесу бағытына байланысты оны көлденеңінен, ұзына бойы және аралас әдіспен кесуге болады. Көлденең кескенде, кесу бағытында байланысты ағаш талшығына перпендикуляр, ұзына бойы кескенде, параллель болады. Көлденең кескенде, араның тісі-үшбұрыш, ал ұзына бойы кесу үшін қиғаш болады.

Араның тістері тік бұрышты үшбұрыш пішінде болса, ол ағашты бір бағытта ғана кеседі.

Ағаш аралайтын ара төсемінің тістері өте өткір болуы үшін тістерін қиғаштап орналастырамыз.

Жақ ара ағашты кез келген бағытта кесе алады.

1. Ағашты кескенде араны жұлқыламай, қатты салмақ салмай кесу керек.

2. Дайын ағаштың кесетін жерін белгілеп, оны жұмыс үстелінің үстіне қояды.

3. Сол қолымен ағашты тіреуге тіреп, оң қолымен кесу керек.

4. Ағаш материалдарын көлденең кесетін араның өткір тісінің ұшы материалдардың талшығын кесіп, оны үгінді етіп шығарады.

5. Ағаш материалдарын ұзына бойы кесетін араның ілгері қарап тұрған кескіш қырлары талшықты жонып үгіндіге айналдырады.

Ағаш шебері (*Ағашшы*) - ағаштан түрлі тұтыну бұйымдары мен үй жиһаздарын жасайтын маман. Ағаштан түйін түйетін шеберлерді төрт топқа бөліп қарастыруға болады: балташылар - үй құрау, арба, шана, есік, терезе жақтауларын тағы басқа жасаушылар; үйшілер - киіз үйдің кереге, уық, шаңырақ, сықырлауық, адалбақан, асадал сынды тағы басқа бұйымдарын жасаушылар; оймашылар - жұкаяқ, кереует, кебеже, абдыра, саз аспаптарын оюлап жасаушылар; тоқушылар - себет, ергенек, қорап тағы басқа тұрмыстық бұйымдарын тоқушылар.

Ағашшы күнделікті тұтынатын ас-су жабдықтарын: тостаған, аяқ-табақ, сапты аяқ, ожау, қалақ, иілек, күбі, астау, ат эбзелдері (ердің қаңқасы, ашамай), үй жиһаздарын: жұкаяқ, кебеже, сандық, асадал, адалбақан, аша, бақан, тіреуіш, төсек, бесік тағы басқа дүйім дүниені жасап, мәнерлейді. Ағаштан жасалған бұйымдар төзімді, әрі жеңіл болғандықтан, қазақ көшпелі тұрмысында қолдануға ыңғайлы болды.

Ағаш тасуға ыңғайлы болғандықтан ағашшы үйін орманға жақын жерге салған. Ағашшы кәсібімен айналысатындар қайың, арша, қарағай, тораңғы сияқты ағаштарды тандап алып, көлеңке, әрі құрғақ жерде кептіріп, жонып сүргілейді. Ағашты кесу, тесу, ою, ыңғырулау, өңдеу, дайын болған соң, бояу, оюлау, бедер салу сияқты істерге кіріседі.

Ағаш үйдің уығын морлап ию, керегені қырып көктеу, шаңырақ ию, есік үйлестіру сияқты тәсілдер де кең қолданылды.

Ағаш шебері өздері өмір сүрген табиғи ортадан керегін тауып, таңдап, қажетті бұйымдар жасай білген. Ағаш желімін де қолдан қайнатып дайындаған. Сөйтіп, ағашшылар өздері жасаған бұйымдарды сатып немесе малға, тағамға айырбастап, кәсіпшілігімен күн көрген [2.17 б.]. Ағаш шеберлік аспаптары - ағаш ұқсату, өңдеу жұмыстарына қажетті саймандар. Кез келген жұмысты бастар алдында ағаш шебері құрал-саймандарын сайлап алады.

Ағаш ұсталары құрал-саймандарын кесу, шабу, қию, жону, кертү, ою, оймыштау, қырнау, қыру, тесу, сургілеу, тілу, қару, бояу, жылтырату, сырлау, шегелеу, желімдеу және тағы басқа жұмыстарда қолданды.

Ағаш шеберінің негізгі құралдары мыналар: балта, балға, ара, шот, сүргі, бұрғы, түрпі, тез, қашау, шапқы, қырғыш, ұңғы, ыңғыру, сыдырғы, егеу, тістеуік, үскі, пышак түрлері және тағы басқа ағаш шеберінің аспаптар қатарына ағаш балға, шот, атауыз (қысқы), аталғы, пышак, пәрмі, қолшығыр, балға, ағаш балға, ұртоқпақ (қолағаш), қырғыш, сүмсуір, қаламдықтемір (көзеуіш), ақсақтемір, қайрақ, білеу,

қылау, жануыш, сүргі, зімпара, бұлғауыш, қылқалам, қуысқұлақ, белтемір, інкенже, жаңғырық, сына жатады. Бұлардың кейбірі сайманды ұруға (ағаш балға, ұртоқпақ (қолағаш), екіншісі - өлшеуге (ақсақтемір) немесе кұрал-сайманды қайрау немесе астына тосып салу (жаңғырық, сына) сияқты жұмыстарға пайдаланылады [3.2 б.].

Ағашқа ою салу өнері, әсіресе, солтүстік аудандардан бастап, бүкіл Қазақстан аумағына кеңінен таралған. Стилистикалық тұрғыда ол қазақтың халықтық қолөнерінің басқа да барлық түрлерімен, ең бастысы, киізден және былғарыдан оюлап көркем бұйымдар жасаумен тығыз байланысты. Киізден оюлап жасалған дүниелер, өрмелер мен тоқымалар кестелеу және халық өнерінің басқа да түрлері тәрізді ою-өрнек салынған ағаш бұйымдары киіз үй жиһазының сәнін келтіріп, үйге қажетті тұтыну аспаптарын толықтырған, сөйтіп, өнер туындысына айналған. Қазақтардың ағашты өңдеп, пайдалануы ең алдымен, оның көшпенді өмір салтының қажетін өтеуге байланысты болған. Киіз үйдің сүйегі мен есігі, босағасы, керегесі ағаштан жасалған. Киіз үйдің сүйегіне әдетте ою салынбаған, ал есік пен жиналмалы босағаларға ою ойылып, олар түрлі бояулармен әшекейленіп отырған. Кейде, әсіресе, салтанатты ордалардың ағаштары сүйекпен, алтын, күміс, мыс-жезбен оюлап безендірілген. Көшпенді өмір салтына қарамастан қазақтардың ағаштан жасалған үй жиһазы болған, мысалы төсек, сандық, адалбақан, кебеже т.с.с.

Ағаш сандықтың да, мысалы, азық-түлік, киім-кешек, төсек-орын салатын түр-түрі болған. Сондай-ақ, теңдер мен көрпе-жастық, кілемдер мен текемет-сырмақтарды жинайтын жүкаяқтар болған. Ас бұйымдарынан ағаш табақ, астау, шара, тостаған, қымыз құятын тегене мен әшекейлі ожау, шынықап, келі-келсап, піспек, қасыққа дейін бәрі ағаштан ойылған. Оларға және ою-өрнек салынып, сырланып, немесе сүйек, металдармен өрнектеліп безендірілетін болған. Ағашқа ойылған оюлардың композициясы мен үлгісі де қазақтың халықтық қолданбалы қолөнеріндегі тәрізді қарапайымдылығы және көрнектілігімен ерекшеленеді. Жалпы түс пен өрнектердің теңдігі, жекелеген бөлшектердің жиі-жиі қайталанып отыруы да қазақы үлгі. Солардың арасында ең көбірек кездесетіні – қошқар мүйіз, екі басы тұйықталып келетін иір қайырма, S образды белгілер мен шеңберлер, төртбұрыштар, ромбтар, жапырақ формалы иірме орамдар, т.с.с. Ою салынған бұйымдардың әшекейлік шешімі олардың үлкен-кішілі көлеміне қарамастан, оюдың жекелеген бөліктері мен элементтерінің бәрі жалпы сәннің жарасым тұтастығына бағынған.

Қазақ оюшылары оюдың түрлі тәсілдерін меңгерген, тесіп ою, бедерлеп ою, жанап қырлап ою, жалпақ ою, т.с.с. Кейде олар оюдың негізгі жүйелерін қосымша өңдеп отырған. Орта Азия халықтарынан, әсіресе, қырғыздардан ерекшелігі, қазақтар ою үстіне металл жапсырып, не сүйек салып безендірген.

Металл жапсырмаларын көбіне сандықтар, кебеже мен қобдишаларға, қымыз құятын тегенелер мен тостаған, әшекейлі ожауларға, киім ілетін адалбақан, не ат әбзелдерін ілетін ілгешектерге қолданған. Ал ою үстін сүйекпен өрнектеу төсек пен есік, жүкаяқтарға, кейде ағаш ердің алдыңғы жағына орналастырған. Сүйекшілер қажетті оюды алдымен сүйектен кесіп, содан соң оны құрастырып, безендіретін бұйымның үстіне түймебас күміс шегемен жапсыратын болған. Ағаштың ою салынатын беті алдын-ала арнайы өңдеуден өтеді, оған салынған оюдың өзі кірігіп жапсырылатын металл кесіндісінің қалыңдығына қарай ұңғыланады. Соның нәтижесінде ою үстіне жапсырылған металл мен ағаштың беті бедерсіз, біркелкі жазық болып келеді [4.18 б.]. Қазақ шеберлері көбіне қаптамалы өрнектеуді қолданған, мұнда бұйымның бетіне оюланған сүйек тұтастай жапсырылып, қапталады. Ондағы сүйектен ойылған әрбір өрнек жеке-жеке орналасқанда текемет-сырмаққа салынған оюдың композициясындай жалпы жарасым тауып, бір-бірімен әдемі үйлеседі. Аса қымбат бағалы дүниелерді жасағанда сүйекке алтын-күміс жапсырмаларын қосып безендіретін болған. Сүйекші шеберлердің еңбегі өте жоғары бағаланған. Сондықтан сүйектен ойылған әдемі жиһаздар көбіне дәулетті адамдардың төріне көрік берген.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасының “Білім туралы” Заңы. /. Астана, 2000.105 б.
2. Елбасының Қазақстан халқына Жолдауы. - Алматы, 1997. 10
- 3.Маргулан Ә.Х. Казахское народное искусство. 1. Алматы, 1986. 12б.
4. Иванов А.Ф. Сельская школа: Советская педагогика. – 1990. - С. 67б.
5. Стирлин Л.Ф., Зайцева Е.С. Трудовое воспитание в сельской школе., 11б.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық сауаттылығын қалыптастырудың тиімділігін арттыру жолдары

Шыныбек Лаура Уалиқызы , магистрант,
Ескараева Айгуль Дуйсенғалиевна
ф.ғ.к., аға оқытушы,
Қызылорда Болашақ университеті,
Асанбекқызы Ақтолқын «AMANAT SCHOOL»
жеке мектебінің мұғалімі

Резюме

В статье рассматривается актуальность формирования цифровой грамотности у будущих учителей начальных классов. Целью исследования является выявление путей повышения цифровой грамотности. В качестве методов исследования использовались теоретический анализ, опросы, интервью и педагогические эксперименты. В результате были разработаны рекомендации по повышению эффективности формирования цифровой грамотности.

Abstract

The article considers the relevance of forming digital literacy of future primary school teachers. The purpose of the study is to identify ways to improve digital literacy. Theoretical analysis, surveys, interviews and pedagogical experiments were used as research methods. As a result, recommendations were made to improve the effectiveness of forming digital literacy.

Қазіргі жаһандану жағдайында білім беру жүйесінің алдында цифрлық технологияларды тиімді пайдалана алатын, өзгермелі ортаға бейімделген, бәсекеге қабілетті мамандарды даярлау міндеті тұр. Цифрлық технологиялардың күнделікті өмірге және кәсіби қызметке енуі білім берудің барлық деңгейлерінде цифрлық сауаттылықты қалыптастыру қажеттілігін тудырады. Бұл, әсіресе, бастауыш сынып мұғалімдері үшін маңызды, себебі олар оқушылардың цифрлық әлеммен алғашқы қарым-қатынасын қалыптастырады және олардың цифрлық құзыреттіліктерінің негізін қалайды [1, 13].

Қазіргі таңда болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық сауаттылығын қалыптастыру мәселесі өзектілігін жоғалтқан жоқ. Бір жағынан, цифрлық технологиялар білім беру процесіне белсенді енгізіліп, оқытудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынуда. Екінші жағынан, болашақ мұғалімдердің цифрлық құзыреттіліктері қазіргі заман талаптарына толық жауап бере алмайды. Бұл жағдай болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық сауаттылығын қалыптастырудың тиімділігін арттыру жолдарын іздестіру қажеттілігін тудырады.

Осыған байланысты, біздің зерттеуіміздің мақсаты – болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық сауаттылығын қалыптастыру тиімділігін арттыру жолдарын анықтау және негіздеу. Мақсатқа жету үшін төмендегі міндеттерді шешу қажет болды:

1. Ғылыми-теориялық әдебиеттерге талдау жасау.
2. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық сауаттылық деңгейін анықтау.
3. Цифрлық сауаттылықты қалыптастырудағы тиімді және тиімсіз тәсілдерді анықтау.
4. Цифрлық сауаттылықты қалыптастырудың тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Біздің пікірімізше, біліми салалар бойынша қарапайым сауаттылықтың функционалдық сауаттылыққа, яғни компетенцияға және компетенциялардың өмірлік дағдыларға ауысуында ерекше тиімді де бүгінгі күн талабына жауап бере алатын құрал - бұл ҚАТ. Бұл пікірімізді біз қазіргі ақпараттық технологиялардың орасан зор мүмкіндіктерімен, соның ішінде әсіресе, ақпаратпен жұмыс істеу мәдениетіне негізі болып табылатын ақпараттық сауаттылықты қалыптастырудағы ерекше мүмкіндігімен түсіндіре аламыз.

Бүгінгі таңда «сауаттылық» халықаралық деңгейде жаңа тұрғыда «өмірлік дағдылар» ұғымымен байланыстырылып, ол адамның бүкіл өмір бойында қоғамның әрбір мүшесі үшін өмір сүру және бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етудің құралы есебінде қарастырылуда. Ал өмірлік дағдыларды тар мағынада түсіну «компетенция» ұғымына сәйкес келеді, компетенция оқушының жеке біліми салалар бойынша пәндік білім, білік және дағдыларды кіріктіре білу қабілеті болып табылып, ол функционалдық сауаттылықтың мазмұнды негізі болып есептеледі [2, 23].

Егер оқу процесінде тиімді әдістер мен технологиялар қолданылса, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық сауаттылығын қалыптастыру тиімділігі артады.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық сауаттылығын қалыптастыру процесі.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық сауаттылығын қалыптастыру тиімділігін арттыру жолдары.

Бүгінгі таңда «сауаттылық» халықаралық деңгейде жаңа тұрғыда «өмірлік дағдылар» ұғымымен байланыстырылып, ол адамның бүкіл өмір бойында қоғамның әрбір мүшесі үшін өмір сүру және бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етудің құралы есебінде қарастырылуда. Ал өмірлік дағдыларды тар мағынада түсіну «компетенция» ұғымына сәйкес келеді, компетенция оқушының жеке біліми салалар бойынша пәндік білім, білік және дағдыларды кіріктіре білу қабілеті болып табылып, ол функционалдық сауаттылықтың мазмұнды негізі болып есептеледі.

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды: теориялық әдебиеттерге талдау, сауалнама, сұхбат жүргізу, педагогикалық эксперимент.

Теориялық негіздер

Цифрлық сауаттылық – бұл ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, ақпаратты табу, бағалау, пайдалану және тарату қабілеті. Бұл құзыреттілік қазіргі заманғы білім берудің ажырамас бөлігі болып табылады және болашақ мұғалімдер үшін ерекше маңызды.

Зерттеу барысында цифрлық сауаттылықтың келесі құрамдас бөліктері анықталды:

- Ақпараттық сауаттылық – ақпаратты табу, бағалау және тиімді пайдалану қабілеті.

- Медиа сауаттылық – медиа хабарламаларды талдау, бағалау және жасау қабілеті.

- Коммуникативтік сауаттылық – цифрлық ортада тиімді қарым-қатынас жасау қабілеті.

Техникалық сауаттылық – цифрлық құрылғылар мен бағдарламалық қамтамасыздандыруды пайдалану қабілеті [3, 33].

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық сауаттылығына қойылатын талаптар кәсіби стандарттарда және білім беру бағдарламаларында көрсетілген. Мұғалімдер оқу процесінде цифрлық құралдарды тиімді пайдалана білуі, цифрлық білім беру ресурстарын әзірлеуі, оқушылармен онлайн қарым-қатынас орнату білуі және цифрлық ортада қауіпсіздікті қамтамасыз етуі қажет.

Цифрлық сауаттылықты қалыптастырудың педагогикалық негіздері оқыту принциптеріне, әдістеріне және формаларына негізделген. Оқыту процесі саналы, белсенді, жүйелі және қолжетімді болуы керек. Интерактивті әдістер, жобалық әдіс, кейс-стади және басқа да белсенді оқыту әдістері цифрлық сауаттылықты тиімді қалыптастыруға ықпал етеді.

Эмпирикалық зерттеу

Зерттеу барысында болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық сауаттылық деңгейін анықтау мақсатында сауалнама және сұхбат жүргізілді. Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, студенттердің көпшілігі цифрлық құралдарды пайдалану тәжірибесіне ие, бірақ цифрлық білім беру ресурстарын әзірлеу және онлайн қарым-қатынас орнату бойынша біліктері жеткіліксіз. Сұхбат барысында студенттер цифрлық сауаттылықты қалыптастырудағы қиындықтарды атап өтті, атап айтқанда, уақыттың жетіспеушілігі, практикалық дағдылардың жоқтығы және цифрлық технологиялар бойынша оқытушылардың біліктілігінің жеткіліксіздігі.

Цифрлық сауаттылықты қалыптастырудағы тиімді және тиімсіз тәсілдерді анықтау мақсатында педагогикалық эксперимент жүргізілді. Эксперименттік топта оқыту процесінде белсенді оқыту

әдістері, цифрлық құралдар және онлайн ресурстар қолданылды. Бақылау тобында дәстүрлі оқыту әдістері пайдаланылды. Эксперимент нәтижелері көрсеткендей, эксперименттік топтағы студенттер цифрлық сауаттылық деңгейін айтарлықтай арттырды.

Ұсыныстар және талқылау

Жүргізілген зерттеу нәтижелері болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық сауаттылығын қалыптастырудың тиімділігін арттыру бойынша бірқатар ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік берді:

1. Оқу бағдарламаларына цифрлық технологияларды пайдалануға және цифрлық білім беру ресурстарын әзірлеуге бағытталған практикалық сабақтарды енгізу.

2. Оқытушылардың цифрлық құзыреттілігін арттыру мақсатында цифрлық технологиялар бойынша курстар мен тренингтер ұйымдастыру.

3. Оқу процесінде интерактивті әдістерді, жобалық әдісті және басқа да белсенді оқыту әдістерін қолдану.

4. Студенттердің цифрлық құралдарға қолжетімділігін қамтамасыз ету және цифрлық білім беру ресурстарымен қамтамасыз ету.

5. Оқу процесінде тәжірибе алмасу және өзара оқыту мақсатында студенттердің ынтымақтастығын дамыту.

Алынған нәтижелер болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық сауаттылығын қалыптастырудың тиімділігін арттырудың маңыздылығын көрсетеді. Алайда, зерттеудің шектеулерін ескеру қажет, атап айтқанда, зерттеуге қатысушылар санының аздығы және зерттеудің бір аймақпен шектелуі. Болашақта осы бағытта кең ауқымды зерттеулер жүргізу қажет [4, 17].

Қорыта келгенде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық сауаттылығын қалыптастыру – қазіргі заманғы білім берудің өзекті мәселесі. Жүргізілген зерттеу нәтижелері цифрлық сауаттылықты қалыптастырудың тиімділігін арттыру жолдарын анықтауға мүмкіндік берді. Ұсынылған ұсыныстарды практикада қолдану болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық құзыреттіліктерін арттыруға және оларды заманауи білім беру процесінде табысты жұмыс істеуге дайындауға ықпал етеді.

Әдебиет

1. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ оқушыларының оқу жетістіктерін критериалды бағалаудың жүйесін енгізу тұжырымдамасы, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Басқармасының 2012 жылдың 31 тамыздағы №38 шешімімен бекітілді.

2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан

Республикасы Президентінің №1118 Қаулысы – Астана: Ақорда, 2010 жыл 7 желтоқсан www.nkaoko.kz/documents/law_of_education/

3. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (27.07.2007ж. № 319ІІІ, 13.01.2015 жылғы өзгерістер және толықтыруларымен).

4. 2017-2018 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы: Әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2017. – 340 б.

5. Қазақстандықтардың әл ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру: Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 5 қазандағы Қазақстан халқына Жолдауы <http://inform.kz>

6. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы.- Егемен Қазақстан.-2007ж.-15 тамыз. Б. 5-8. ҚР МЖМБС 5.04.033-2011 6М010200 – «Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» Жоғарғы оқу орнынан кейінгі білім. Магистратура. – Астана

ӘӨЖ 371.124:373.3:004.087:37.026.9

**«Цифрлық құралдарды қолдану арқылы
бастауыш сынып мұғалімдерінің шығармашылық
қабілеттерін арттыру»**

Жайшылыкова Р.Е., магистрант,
Ескараева Айгуль Дуйсенғалиевна
ф.ғ.к., аға оқытушы

Резюме

Цифровая грамотность—это готовность и способность человека уверенно, эффективно, критически и безопасно использовать цифровые технологии во всех сферах жизни. Цифровая грамотность—основа безопасности в информационном обществе, важнейшее знание XXI века. Развитию цифровой грамотности уделяется такое же внимание, как и грамотности, математике и естественным наукам.

Abstract

Digital literacy is the readiness and ability of a person to confidently, effectively, critically and safely use digital technologies in all areas of life. Digital literacy is the basis of security in the information society, the most important knowledge of the 21st century. The formation of digital literacy is receiving equal attention as literacy in reading, mathematics and science.

Еліміздің өркениетті, дамыған ел қатарына қосылу үшін бүгінгі ұрпақтың алдында үлкен жауапкершілік тұр. Қазақстан Республикасы XXI ғасырда болашақ ұрпаққа білім мен тәрбие берудің жаңа парадигмасын қалыптастыру мен енгізуді міндеттеп отыр. Ол – ең алдымен білімді де мәдениетті ұрпақ тәрбиелеу. Тұңғыш Елбасы Н.

Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Жолдауында да «Ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен айқындалады» [1] деп айтқан болатын.

Әлемдік білім кеңістігінен орын алуда ұлттық білім беру жүйесінің даму бағыттарын айқындап, білім мазмұнын байыту, оқыту үрдісін жүргізу, жаңа инновациялық технологияларды енгізу, жан-жақты дамыған, рухани жетілген, бай, өз елін ерекше сүйетін тұлға қалыптастыру міндеті ең өзекті мәселеге айналып отыр. Мақсаты – өзгермелі өмір жағдайына тез бейімделетін, өз жолын, мамандығын дұрыс таңдай алатын, оң шешім қабылдап, дұрыс тұжырым жасай алатын, сыни тұрғыдан ойлай білетін, білімді де мәдениетті тұлға дайындау. Міне, сондықтан да жаңа білім беру жүйесі дәстүрлі оқыту үрдісін түбегейлі өзгерте отырып, оқытудың жаңа технологияларын қолданудың тиімді жолдарын қарастырып келеді. Бұл білім берудің, жеке тұлғаны жан-жақты дамытудың нәтижелі ізденістерін мақсатты түрде ұйымдастыра білуді, оған басшылық жасай отырып, оқушылардың білімді өз ізденісі, белсенділіктерімен ала білулеріне бағыттайды. Ол нәтижесін де беруде.

Білім беру жүйесінде үйреншікті дағдыдан үйлесімді, күрделі сабақтас-тықтарды қамтуға ұмтылатын көп деңгейлі оқу жүйесін қалыптастыру, жаңартылған оқу бағдарламалары мен оқу стандарттарын дайындау, ақпараттық, компьютерлік жабдықтармен жұмыс істеуге көшу қазіргі заман талаптарынан туындап отыр.

«Қазақстан Республикасының 2015 жылғы дейінгі білім беруді дамыту Тұжырымдамасы» еліміздің білім жүйесінде реформалық өзгерістер жасау қажеттілігінен туындайтын басты бағыт-бағдарды айқындап берді.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы (2017) еліміздің эконо-микасын дамытуды жеделдетуді көздейді. Ол үшін ең алдымен әлемдік стан-дартқа сай ұрпақ білім алып, мамандану керек. Мақсаты – орта мерзімді перспективада республика экономикасының даму қарқынын жеделдету және цифрлық технологияларды пайдалану есебінен халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада Қазақстанның экономикасын болашақтың цифрлық экономикасын құруды қамтамасыз ететін түбегейлі жаңа даму траекториясына көшіруге жағдай жасау», - делінген [2].

Еліміздің білім жүйесі әлем кеңістігімен ықпалдасуы одан әрі жалғастыруы – объективті әрі стратегиялық қажеттілік. Оны іске асыру жолында Қазақстан жоғары білім саласындағы негізгі халықаралық келісімдерге қосылды. Атап айтқанда, «Еуропа өңірінде жоғары білімге жататын біліктілікті тану туралы келісімге» (Лиссабон Конвенциясына, 1997ж.), Балон Декларациясына қол қойды. Еліміздің Балон процесіне қосылуы (2007) өз ретінде бүкіл әлім жүйесін реформалауды қажет етті. 2012 жылдың III Балон процесіне қатысушы елдер білім министрлерінің конференциясында Қазақстан

2012 жылғы 3 сәуірдегі Бухарест Коммюникесіне қосылып, мектеп тұлғаларының Еуропалық біліктілік шеңберінің 4 - деңгейіне жеткізуге міндеттеме алды.

ҚР Ұлттық біліктілік шеңбері бойынша аяқталған қазақстандық орта білім 3- біліктілік деңгейіне сай келеді. Осылайша Балон процесін ойдағыдай жалғастырудың да, мемлекетіміздің халықаралық аренада сәтті болуының міндетті шарты орта білім мазмұнын жаңарту болып табылады

Қазіргі кезеңде күнделікті өмірде қолданып жүрген заттарымыз ақпарат-тық кеңістікте «заттар интернеті» дүниесіне айналып барады. Нәтижесінде «цифрлық ақыл» деген термин қалыптасты. Сондай-ақ жылдам, ғаламтормен адамдар да, есептеуіш машиналар қосылуда. Бұл – білім жүйесіне де жоғары талап қою деген сөз. Тұңғыш Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылдың 31 қаңтарындағы Қазақстан халқына Жолдауында Төртінші өнеркәсіптік революция қарсаңында Қазақстанды үшінші жаңғырту, 2050 жылға қарай елімізді әлемнің дамыған 30 алдыңғы қатарлы мемлекеттерінің қатарына қосылу мақсатында бес басымдықты ілгерілету және «Нұрлы жол» бағдарламасы мен «100 нақты қадам» Ұлт жоспары, «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында белгіленген мақсат-міндеттерді асыру барысында бүгінгі ұрпақтың руханиятқа бет бұруына ықпал етеді. Саналы, салауатты ұрпақ қалыптастыруға әсер етеді.

Бүгінгі күннің басты талабы – баланың ақыл-ойын дамыту, ойлау қабілетін жетілдіру, өзіндік іскерлік қабілеттерін қалыптастыру, заман талабына сай ойын жүйрік тәрбиелеу. Сондықтан, үздіксіз білім берудің алғашқы сатысы – мектепке дейінгі мекемелерде осы мәселеге жан –жақты көңіл бөлінуде. Бастауыш сынып оқушыларының ойлау қабілетін дамыту күрделі процесс және өзіндік ерекшеліктері бар.

Кез – келген тапсырма балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып жасалынады. Ойлау қабілеттерін арттырып, соны практикада қолдана алу деңгейіне жеткізу. Логикалық тапсырмалар – балалардың интеллектуалдық қабілетін дамытады. Ойлаудың үздіксіз жұмысы – баланың айналадағы әлемді танып-білуінің және игеруінің маңыздылығы, бұл жеке тәжірибе аумағынан шығудың әдісі. В.С.Мухина теориясы бойынша өзінің бастамалары жағынан баланың ойлау қабілеті сәбилік шақтың соңында пайда бола бастайтын сананың белгілер функциясымен байланысты.

Зерттеушілер адамның әрекеті мен өзінің өмірін ұйымдастыруынан көрінетін оның қабілеті мен шығармашылық күші және сол арқылы қоғам дамуының тарихи даму деңгейін айқындауы деп түсіндіреді.

Бастауыш мектеп оқушыларының оқу іс-әрекеті мен оқудан тыс уақытындағы іс-әрекетінде шығармашылық қабілетін дамыту өскелең буынға тәлім-тәрбие берудегі күрделі психологиялық әрекет болып

табылады. Шығармашылық қабілеттің дамуы оқушылардың интеллектісін дамытумен байланысты екендігін негізге ала отырып, оқу үдерісін тиімді ұйымдастырудың, іс-әрекет субъектісінің шығармашылық сапалық ерекшеліктерінің, сабақ кезінде және сабақтан тыс кездерінде диагностикалық және шығармашылық тапсырмаларды ұтымды қолданудың мәні зор.

Қазіргі кезде мектептердегі білімдер жүйесінен дағдарыс кезеңдерін көруге болады. Мұның мәні – оқыту әдіс-тәсілдерінің жеткіліксіздігі немесе мектеп өмірін басқаша ұйымдастыру емес. Бүгінгі күннің негізгі талабы – білімді адамды әлемнің бүтіндей бейнесін қабылдай алатын, шығармашылық таныммен тікелей қатынас жасай алатын, жаңаша ойлай алатын шығармашыл адамға айналдыру.

Бастауыш сынып оқушыларында әлемнің көп бейнелі жақтарын шығармашылық таным негізінде қабылдай алу қабілетін дамыту қажет. Осының негізінде интеллектуалды, креативті (шығармашылық қабілетті) ұрпақты тәрбиелеп оқыту педагогикалық психологияның маңызды мәселелерінің бірі деп білеміз. Педагогикалық психология тұрғысынан шығармашылық іс-әрекетті зерттеу, соның бір тарауы шығармашылық қабілет мәселесі - аса маңызды сұрақтардың бірі.

Білім беру жүйесіндегі жаңартылған білім мазмұнын оқыту, интеллект-туалдық мектеп тәжірибесін зерделеу, мұғалімнің мәртебесін көтеру, білім алушыларда интеллектуалдық, әлеуметтік интеллект және рухани- адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру, латын әліпбиіне көшу, үш тілді меңгеру мәселелерін күн тәртібіне қойды. Жаңартылған білім бағдарламасының ерекшелігі білім алушы алған білімін өзі өңдеп, қорытындысын өзі дайындауға үйренеді. Сөйтіп шығармашылыққа бет бұрады. Теория мен тәжірибенің арасындағы алшақтық жойылады. Білім алушы өз бетінше ізденуді үйренеді, дағдыланады. Мұғалім – басқарушы, ұйымдастырушы. Оқушы – ізденуші, орындаушы. Әрбір сабақтың нәтижеге бағытталуы оқушы құзыреттілігін ақылдастырады. Оқыту жүйесі белгілі бір әдістемеге негізделеді.

Осы заманғы кезеңде ол іс жүзіне асуда. Әлемдік білім беру тәжіри-бесінде білім сапасын жетілдірудің жаңа бағыт-бағдарлары нәтижеге бағыт-талған білім беру үлгісі арқылы жүзеге асырылды. Көптеген елдердің білім берудегі ауқымды реформалары, білім берудің заманауи үлгісі тарихи қалыптасқан жағымды дәстүрлер мен ұлттық тәрбиені сақтай отырып, дамиды.

Қорытылай келгенде, болашақ педагогтарды дайындау барысында олардың жоғары кәсіби құзыреттілігі, бәсекеге қабілеттілігі, мәдениетінің жоғары болуы – бұл білім беру саласының негізгі әлеуметтік-экономикалық бағыттарының бірінен саналады, өйткені қазіргі нарық жағдайында азамат-тардың әлеуметтік жағынан

қорғалуы олардың біліміне, кәсіби біліктілігіне, құзыреттілігі және шеберлігіне байланысты деп тұжырымдаймыз.

Қазіргі заманның талабы да сол. Сондықтан ұстаздар үнемі ізденіп, шығармашылық жұмыс істеп білім деңгейін үнемі жоғарылатып отыруы қажет.

Сонда ғана оқушылар әрбір пәннің мазмұныны жүйелі меңгеріп, олардың пәнге деген қызығушылығы арта түседі, өз бетінше оқып үйренуге дағдыланады.

Әдебиет

1.Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың халқына Жолдауы. 17 қаңтар, 2014жыл.

2.«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. 12 желтоқсан, 2017жыл.

3.Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі.- Алматы: 2005жыл. – 520 б.

4.Алтынсарин Таңдамалы шығармалар жинағы -. Алматы: Рауан,1991жыл-200 б.

5.Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, «Санат», 1997ж.-928 б.

6.СМК материалдары

7.Шаповаленко С. Г. «Учебник в системе средств обучения» (М., Педагогика, 1974ж

8.Қазақстан Республикасының білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. 2018 жыл.

ӘОЖ: 373.3 : 37.018.1 : 316.74 : 37

Бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениет дағдыларын қалыптастырудағы отбасының рөлі

Қараман Ақерке, магистрант,
Ескараева Айгуль Дуйсенғалиевна
ф.ғ.к., аға оқытушы,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье рассматривается процесс формирования коммуникативных и культурных навыков у учащихся начальной школы на основе принципов нравственности и гуманизма. Правильно организованные взаимоотношения в семейном педагогическом процессе оказывают большое влияние на формирование установок,

поведения и взаимодействия детей с другими людьми, поскольку дети раннего возраста доверчивы, подражательны и послушны.

Abstract

This article is based on the principles of morality and humanism in the process of forming communication skills of primary school students. Properly organized relationships in the pedagogical process of the family have a great impact on the development of children's attitudes, behavior, and interaction with other people, because young children are gullible, imitative, and obedient.

Ұрпақ тәрбиесі барлық уақытта әр қоғамның өзекті мәселесі болып келеді. Осы жас ұрпақты болашаққа жетелейтін білім мен тәрбие жолы екендігі сөзсіз. Тәрбие мен білім беру – ажырамас ұғым. Тәрбиенің басты құралы – іс пен сөз және екеуі өзара байланысын үзбеуі шарт.

«Баланың құқығы туралы Конвенциясы» 1989 жылы БҰҰ-да, кейіннен 1995 жылы Қазақстанда қабылданған. Мұнда «Бала толық және гармониялы дамуы үшін, ол мейірім мен өзара түсіністігі бар, қызығушылыққа көп көңіл бөлетін бақытты ахуалдық ортасы бар отбасында өсуі тиіс. Сондай-ақ, бала әлі дене, ақыл-ой жағынан толыққанды жетілмегендіктен, олар туылғанға дейін де, туылғаннан кейін де ерекше мейірімділікке, қамқорлыққа, әсіресе, құқықтық қамқорлыққа мұқтаж» делінген конвенцияда әрбір ата-ана және тәрбиеші жеткіншектердің өркениетті елдерде қазіргі заман талабына сай білім алуын қамтамсыз етуге міндетті екендігін айта келіп, ол білімдердің мына бағытта: баланың жеке басын. Талантын, дене және ақыл-ой қабілетін дамыту; адам құқығын құрметтеу, баланы өз ата-анасын сыйлауға, оның мәдени-тұрмыс-салтын, тілі мен құндылықтарын, елінің ұлттық байлықтарын бағалауға тәрбиелеу; баланы еркін қоғамда ынтымақтастық, түсіністік, ұлтаралық қарым-қатынаста достық рухында саналы өмір сүруге дайындау; қоршаған ортаға жанашырлыққа тәрбиелеу жүзеге асырылуы керектігін ұсынады [1, 13].

Ж. Аймауытов «Тәрбие» атты мақаласында (1918) «адам мінезінің, ақыл-қайратының әртүрлі болуы тәрбиенің түрлі-түрлі болуынан...» деп алдымен бала тәрбиесіндегі отбасының орнына ерекше тоқталды. «Баланы бұзуға, яғни түзеуге себеп болатын бір шарт – жас күнінде көрген өнеге», «Сүтпен сіңген мінез сүйекпен кетеді» деген сөз ата-ана тәрбиесінің күштілігін көрсетеді... Ол бала мінезін қалыптастырудағы отбасы мүшелері мен әке-шешенің ықпалын ашады. Бала мінезін жас шыбыққа теңейді.

Қазіргі заманда оқыту мен тәрбиенің табысты болуы ата-аналардың тәжірибесіне, кәсіби шеберлігіне, мәдениетіне ынтымақтастығына, бір-бірін түсінушілігіне, өзара қарым-

қатынасына, көзқарастарының және мақсаттарының бірлігіне байланысты.

Отбасылық тәрбие, отбасының тұрмысы қазіргі кезде тек қана ата-аналар ісі емес, жалпы мемлекеттік іс екені анық. Әлеуметтану ғылымында «отбасы» ұғымы үш аспектіде қарастырылады:

- адамның әлеуметтік өмірі басталатын және оны әлеуметтендірудің негізгі факторларының бірі болып табылатын алғашқы әлеуметтік топ;

- қоғамда қабылданған ұстанымдар, нормалар, ережелер негізінде өмірдің түрлі жақтарын бақылайтын және қадағалайтын әлеуметтік институт;

- барлық мүшелерінің нақты статустары мен рөлдері анықталған әлеуметтік жүйе [2, 10].

Ең кең мағынады отбасы некеге, туысқандық қатынастарға негізделген және мүшелері жалпы тұрмыс ерекшеліктерімен, өзара моральдық және материалдық жауапкершіліктермен байланысқан ең кіші әлеуметтік топ.

Педагогика ғылымының даму үрдісінде отбасының тәрбие мәселелері нақты теориялық мазмұндармен толықтырылып отырған. К.Д. Ушинский, Л.Н. Толстой, П.Ф. Лесгафт, Ы. Алтынсарин, М. Жұмабаев, Н. Құлжанова тағы басқалары балалардың отбасылық тәрбиесін ұйымдастыруда олардың жас және дербес ерекшеліктерін, анатомиялық-физиологиялық нышандарын, психикалық даму деңгейлерін ескере отырып тәрбиелеу қажеттіліктерін зерттеген.

Н.К.Крупская, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский отбасындағы балалардың іс-әрекеттерін ұйымдастыруды, ондағы қарым-қатынастарды қалыптастыру мәселелерін, мектеп пен отбасының өзара әрекеттестігіне жағымды әсер жасайтын жалпы жағдайларды қарастырған.

Отбасы мынадай міндеттер атқаратыны баршамызға белгіді:

- балаларға тәрбиелік ықпал әдістерін, салт-дәстүрлерді анықтайтын конструктивтік міндеті;

- балалардың сабақтарын, еңбек іс-әрекеттерін және демалыс тәртіптерін ұйымдастыратын ұйымдастырушылық міндеті;

- ата-аналар арасындағы, ата-аналар мен балалар, балалар арасындағы, жақын туысқандар арасындағы тағы сондай ара-қатынастар нормаларын құрастыратын коммуникативтік міндет [3].

Бастауыш сынып жасындағы балалар қарым-қатынас тәсілдерін, мінез-құлықтарды өз бақылауларына, эмпирикалық тұжырымдарға сүйене отырып отбасындағы барлық қасиеттерді саналарына сіңіре береді.

Бұл жастағы балалар өз бетінше қарым-қатынастың жағымды және жағымсыз жақтарын ажырата алмайды. Қателіктер мен тәжірибелер арқылы бала адамзат қоғамындағы өмір сүрудің қарапайым нормаларын меңгереді.

Сонымен қатар отбасы ұл балалар мен қыз балалар арасындағы қарым-қатынас мәдениет дағдыларын қалыптасыруда, олардың саналарына болашақ ер адам мен әйел адамдардың арасындағы қарым-қатынастары үлкен рөл атқарады.

Көптеген ата-аналар бала тәрбиесіне уақыттарының жетіспеушілігін қазіргі әлеуметтік-экономикалық, нарықтық жағдайларға байланыстырып, өз балаларының адамгершілік мінез-құлықтары үшін жауапкершілікті мектепке ғана жүктегенді қалайды. Осыған орай А.С.Макаренконың ата-аналарға қатысты айтылған нұсқа сөздерін келтіру орынды: «Балалармен сөйлесу кезінде, оларды бір нәрсеге үйрету немесе оған бір нәрсені бұйыру кезінде ғана тәрбиелейміз деп ойламаңыздар. Сіздер балаларыңызды өз өмірлеріңіздің әрбір сәтінде, тіпті үйде болмасаңыздар да тәрбиелеп тұрасыздар. Сіздер қалай киінесіздер, басқа адамдармен қалай сөйлесесіздер, басқа адамдар туралы не айтасыздар, қалайша қуанасыздар, қалайша қайғырасыздар, достарыңыз бен дұшпандарыңызбен қалай араласасыздар, қалай күлесіздер, қалай газет оқисыздар – осының барлығы балаға үлкен әсер береді». Кейбір ата-аналар бала тәрбиесіне уақыт жеткіліксіз деп жұмыстың қиындап кетулерінен шаршағандарын себеп етіп тұрса да, адамзат тарихында олардан да көбірек қоғам үшін қызмет ете отырып өз балаларының тәрбиесіне аса көп көңіл бөле алған белгілі қайраткерлер мысалдары қаншама [4, 15].

Отбасындағы үлкендердің өз іс-әрекеттеріндегі бірізділік, моральдық тұрақтылық, адамгершілік нормалары мен талаптарына сай болулары – баланың мінез-құлқының дұрыс бағытта болуының және оны жағымсыз әсерлерден сақтаудың ең нақты кепілі.

Отбасында қарым-қатынастар шын ниетпен, кең пейілмен құрылған болса, онда балалар басқа адамдармен араласу барысында осындай жақсы қасиеттерді сақтауға тырысады. Отбасында өзара көмек көрсету, кішілерге үлгі-өнеге болу, бір-бірін қолдау, үлкендерге сый-құрмет көрсету, бірлесе істеген еңбек нәтижесінде ортақ жетістіктер қуанышына бөлену, бірлесе өткізген демалыс уақыттары – барлығы бастауыш сынып жасындағы балалар жүрегінде ерекше із қалдырады.

Ата-аналар балаларды белсенділікке ынталандырулары, оларды тек бағынышты субъектіге айналдырмай, оның тұлғалық қасиеттерін ескеріп, еркін дамуына, ішкі қабілеттерін ашуға жағдай жасаулары қажет. Педагогикада ата-аналардан балаға тек бала деп қарамай, оны өздерімен тең құқылы қарым-қатынасқа қатысушы деп бағалап, оның идеяларымен, көзқарастарымен, қызығушылықтарымен санасулары талап етіледі.

Ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынастар барысында мынадай ерекшеліктер айқындалады:

- ата-аналардың коммуникативтік мүмкіншіліктері;

- ата-ана және бала арасындағы қалыптасқан қарым-қатынас сипаттары;

- ата-аналардың қарым-қатынасты шығармашылықпен ұйымдастыры білу қабілеттері;

- балалардың дербес ерекшеліктері.

Ата-аналар үшін қарым-қатынас өнерін меңгерулері балаларды ашық әңгімеге шақыруларына, олардың сырларын, құпияларын сақтай алуларына байланысты болады. Осындай сенімді қарым-қатынастар ата—аналардың өз балаларының ерекшеліктерін дұрыс білуге, оған артқан сеніміне негізделеді. Егерде ата-аналар өз сөздерінде тұрмаса, берген уәделерін орындамаса бала жүрегінде сенімсіздік пайда болады, бала сырын көп ашылып айта беретін болмайды, ал ата-аналар өз абыройларын төмендетеді.

Сонымен отбасында қарым-қатынас мәдениет дағдыларын қалыптастыру төменде көрсетілген балалар мен ата-аналардың бірлескен маңызды іс-әрекеттері негізінде іске асады:

- халық ертегілерін бірлесе оқу;
- балаға ертегі айтқызу, оны тыңдай білу;
- үй тапсырмаларын орындауға көмектесу, қадағалау;
- мұғалім, сынып оқушыларымен тығыз байланыс жасау;
- бірлескен қозғалыс ойындар ұйымдастыру;
- ашық әңгіме-сұхбаттар;
- ата-аналардың жеке үлгі-өнеге көрсету;
- бірлесе өткізген демалыс уақыттары,
- саяхаттар, табиғатта дем алу, серуендеу;
- балалар көркем фильмдерін бірге талдау;
- салауатты өмір салтын қалыптастыру;
- бірлесе істеген еңбек нәтижесін талдау.

Ойды тұжырымдай келсек, халық кең тараған «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деген мақал жоғарыда көтеріліп отырған педагогикалық мәселе өзектілігін айғақтайды.

Қорыта келе, баланың табысты оқуының басты көзі – ата-ана. Бала – біздің болашағымыз. Білімді ұрпақ – ел болашағы. Балаларымыздың табысты болуына кішкене болса да уақытымыз бен көңілімізді бөлейік! Болашағы жарқын, білімді, тәрбиелі, адал және ата-анасы мақтан тұтар азамат тәрбиелеу өз қолымызда екенін ұмытпайық!

Әдебиет

1. Назарбаев Н. Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқаттарының артуы. «Егемен Қазақстан», 11 қазан, 1997 жыл.

2. Аймауытов Ж. Шығармалары. Алматы, «Жазушы», 1989 жыл.

3. А.С.Макаренко. Лекции о воспитании детей. –М., 1940 жыл.

4. Ю.П.Азаров. Семейная педагогика: Педагогика Любви и Свободы. – М., 1993 жыл.

5. Е.П.Арнаутова, В. М. Иванова. Общение с родителями: Зачем? Как? –М., 1981 жыл.

6. В.А. Сухомлинский. Родительская педагогика. Соч. В 3-х т., - Т.3, - М., 1981 жыл.

ӘОЖ 37.031:372

STEAM оқыту үдерісінде ЖИ құралдарын пайдалану арқылы оқушылардың креативтілік және техникалық ойлау қабілеттерін дамыту

Карл Нұрай, магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы искусственного интеллекта и внедрения технологий STEAM и цифровых технологий.

Abstract

This article discusses the issues of artificial intelligence and the introduction of STAM and digital technologies.

STEAM-білім беру – бұл білім мен дағдыларды қолдана отыра білім алушылардың болашақ мансапты таңдауға маңызды дағдыларын дамытумен байланысты оқыту нәтижелеріне бағдарланған контекстік жобаларға немесе міндеттерге интеграцияланған эксперименттік оқыту педагогикасы.

Заманауи технологиялар күрделі ғылымдарды зерттеудің жаңа көкжиектерін аша отырып, білім беру процесіне белсенді түрде енуде. Осындай инновациялардың бірі-оқытушылар мен студенттер үшін қуатты құралға айналатын жасанды интеллект. Біз ЖИ-ді қолданудың негізгі аспектілерін, сондай-ақ оқушыларды оқытуда цифрлық технологияларды, оның артықшылықтары мен жастар үшін перспективаларын қарастырайық. Оқытуға жекелендірілген тәсіл ЖИ әр оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімделген білім беру ортасын құруға мүмкіндік береді. Жасанды интеллектке негізделген бағдарламалар оқушының білім деңгейін талдайды және олардың қазіргі дағдыларына сәйкес тапсырмаларды ұсынады. Мысалы, платформа қиындық тудыратын тақырыптар бойынша қосымша материалдар бере алады немесе оқушы жетістікке жеткен тақырыптарды тездете алады [1].

Қазақстанда да STEAM білім беру белсенді дами бастады. Жаңа технологияларды, ғылыми инновацияларды, математикалық модельдеуді дамытуға бағытталған жаңа білім беру саясатын іске асыру үшін STEAM элементтерін оқу бағдарламаларына енгізу

жоспарланды, 2016-2017 оқу жылынан бастап барлық мектептерді АКТ-мен, цифрлық білім беру ресурстарымен, интернет желісіне қолжетімділікпен жарақтандыруды бастау жоспарланып, ережеге сай бәрі орындалды, 2019 жылы жоғары сыныптарда жаратылыстану – математикалық бағыттағы пәндер ағылшын тілінде оқытылды. Мектептерде, білім беру орындарында Stem кабинеттер ашыла бастады, робототехникадан олимпиадалар ұйымдастырылды, 2016 жылдан бастап, мұғалімдер арасында да Stem жобалар ұйымдастырыла бастады. Елімізде балабақшадан жоғары оқу орнына дейін және одан әрі жұмыс орнына дейін STEAM – үдерістердің жүйелі тізбегі құрылды. Қазақстанда оқушыларға арналған жобалау зертханалары қағидаты бойынша жұмыс істейтін STEM – клубтары құрылды. Мұндай орталықтар практикалық зерттеулер ұйымдастырады және нақты ғылымдарды зерттеуге қызығушылықты арттырады. Қазақстан мектептерінде Еуразиялық топтың қолдауымен 10 STEAM–зертханасы ашылды. ERG кәсіпорындары орналасқан қалаларда–Астана, Ақтөбе, Павлодар, Ақсу, Хромтау, Лисаков, Рудный және Екібастұзда жоғары сынып оқушылары инженерия, робототехника, 3D–модельдеу және бағдарламалау негіздерін меңгеру мүмкіндігіне ие болды [2,3].

STEAM білімі оны білім беру ортасындабарлық кезеңдерінде қолдануға болатындығын көрсетеді. Сондай-ақ бейіндік оқытуды ұйымдастыруды қамтиды. STEAM-тәсілдегі бейіндік оқыту пәндік оқытудан өмірдің әртүрлі салаларынан (өндіріс, қызмет көрсету саласы, медицина және т.б.) нақты қолданбалы міндеттерді шешуге бағытталған жобалық оқытуға көшумен ерекшеленеді. Жобаны зерттеу әдісі кеңінен қолданылады, жобаны іске асыру және қорғау жолдары жеке немесе командалық түрде қарастырылады. STEM-білім берудің жоғарыда келтірілген анықтамасы мен мәнінен STEM-білім беру іс-әрекеттік және құзыреттілік тәсілдердің тұжырымдамалық идеяларын тиімді іске асыруға ықпал ететіндігін көруге болады.

Негізінен құзыреттілік тәсіл және STEAM формациясы бұл екі тәсіл тұжырымдамалық тұрғыдан өзара байланысты және өзара байланысты. STEM тәсілі білім беру жүйесінің инженерлік-технологиялық трендінің талаптары, яғни осы саланы дамытудың жаңа парадигмасының инновациялық құрамдас бөлігі контекстіндегі тұлғалық-белсенділік және құзыреттілік тәсілдердің интеграцияланған форматын кеңейту және өзгерту болып табылады [4]. Тұлғалық-белсенділік және құзыреттілік тәсілдердің инновациялық әлеуетін біріктіретін және кеңейтетін STEAM-тәсілге негізделген білім берудің жаңа әдістемесі мектеп білімінің мазмұндық-әдістемелік негіздерін трансформациялауды көздейді.

Оқыту процесінде бейнелеу және модельдеу. Цифрлық технологиялар оқытуды қызықты әрі көрнекі ететін интерактивті модельдер мен модельдеулерді жасауға көмектеседі. Мектеп

оқушылары үшін мұндай бағдарламалар нақты ғылыми зерттеулерге қол жеткізуге мүмкіндік береді, олардың ақпаратты талдау және түсіндіру қабілетін арттырады, бұл оларды академиялық және кәсіби ортада бәсекеге қабілетті етеді [5].

Жасанды интеллект және STEM технологияларының зерттеу материалдарын талдау мазмұнды іріктеудің классикалық принциптерімен қатар білім беру мазмұны теориясына оларды іріктеудің келесі принциптерін енгізу қажет екенін көрсетті:

- білім беру мазмұнын (оқытуды ұйымдастыру) таңдау кезінде АКТ-ның дидактикалық мүмкіндіктерін есепке алуды және оларды қолданудың педагогикалық мақсаттарын негізді айқындауды көздейтін білім беруді цифрландыру қағидаты;

- мазмұнның білім алушының "өзекті" және "жақын" даму аймақтарын қамти отырып, оқу мақсаттарының таксономиясының барлық деңгейлерінің талаптарына сәйкестігі қағидаты. Білім берудің қазіргі мазмұны Б.Блумның "білімнен" "жасампаздыққа" дейінгі оқу мақсаттарының иерархиясының барлық спектрін, "шәкірттіктен" "шығармашылыққа" дейінгі меңгеру деңгейлерін, "репродуктивтіліктен" "өнімділікке" дейінгі танымдық іс-әрекеттің иерархиясын, Л. С. Выготский бойынша даму аймақтарының барлық спектрін қамтуы керек [6,8б].

- оқу материалының практикалық маңыздылығы мен өмірмен байланысының аспектілерін күшейтуді, оқу пәндерінің қолданбалы мазмұнын қалыптастыруды, білім беру мазмұнының ойын-сауық принципін көздейтін практикалық және қолданбалы бағыт;

- білім алушының белсенді өнімді қызметін және оқу процесінде мұғалім мен оқушылардың субъективті көзқарасын білдіретін білім беру мазмұнының субъективтілік принципі;

- білім беру мазмұнының ЖИ және STEAM - білім беру бейіндік оқыту, Maker spіce көпфункционалды зертханаларында, шеберханаларында және аймақтарында жобалау жұмыстарының талаптарына сәйкестігі;

- жобалау және оқу-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру үшін қолданбалы-практикалық маңызы бар жаратылыстану-математикалық цикл (ЖМО) пәндерінің интеграцияланған мазмұнын таңдау принципі, робототехникалық жүйелердің дидактикалық мүмкіндіктерін есепке алу;

- мазмұнның инклюзивті білім беру талаптарына сәйкестігі принципі ;

Осылайша, білім беру мазмұнының теориясын тұлғалық-белсенділік және құзыреттілік тәсілдерге түрлендіру орта білім берудің мазмұнын қазіргі қоғамның сұраныстарына және оқыту сапасын халықаралық салыстырмалы зерттеудің талаптарына сәйкес келтіреді.

Қазіргі заманғы білім алушылардың жаңа технологияларды басшылыққа алуы, құзыреттіліктің кең спектрін меңгеруі, өз бетінше шешім қабылдауы, туындайтын проблемаларды шешуде шығармашылықпен қарауы тиіс. Білім алушылар аталған барлық қасиеттердің болуына зерттеу дағдыларын қалыптастыру кезінде ғана кепілдік беруге болады. Алайда, бұл дағдыларды қазіргі әлемнің талаптарын және жеделдетілген техникалық прогресті ескере отырып қалыптастыру қажет. Білім берудің жаңа парадигмасын іске асырудың перспективалық нысандарының бірі, сөзсіз, оқушыларды зерттеу қызметіне қосу болып табылады. Бұл қызметтің мақсаты - студенттердің шындықты игерудің әмбебап әдісі ретінде зерттеушінің функционалдық дағдыларын игеру, сыни тұрғыдан ойлау қабілетін дамыту, білім беру процесінің субъектісі болу. Алайда, педагогикалық және психологиялық салада зерттеле отырып, зерттеу дағдыларын қалыптастыру мәселесі қазіргі әлемнің прогрессивті дамуын жеткілікті түрде ескермейтінін атап өткен жөн. Көптеген зерттеулер сапаны жақсартуға қабілетті инновациялық әзірлемелерді қарастырмайды білім алушының білімі. Бірі соңғы уақыттағы педагогикадағы инновациялар танымал бола бастаған STEAM жіне ЖИ білім беру құбылысы деп санауға болады. Бірқатар елдер инженерлік білім берудің маңыздылығын, сондай-ақ техникалық пәндер бойынша оқушыларды даярлау сапасын арттыруда оң нәтижелерге қол жеткізе отырып, білім беру мекемелеріне STEAM, ЖИ идеяларын енгізуде. Зерттеудің өзектілігі зерттеу дағдыларын қалыптастыру тәсілдерін, формаларын, әдістерін, технологияларын жаңғырту қажеттілігі мен бастауыш білім берудің дәстүрлі модельдерінің басым болуы арасындағы қайшылықтың болуымен расталады.

Steam және жасанды интелект технологиялары қоғамның болашақ мамандарға деген қажеттілігінен тұрады, инновациялық технологиялар саласында жұмыс істеуге дайын. Осы қызмет түріндегі адамдардан сыни тұрғыдан ойлау, мәселелерді шешудің жаңа жолдарын табу мүмкіндігі қажет, прогресстің одан әрі жүруі үшін өмір саласының жаңа бағыттарын құру. Мектеп қабырғасындағы оқушылардың сыни негіздерге үйрету ойлау, зерттеу қызметін жүргізу қабілеті, болашақ құнды кадрларды тәрбиелеуге болады. Білім берудегі құзыреттілік тәсіл оқушылардың оқытуын қамтиды, қоршаған орта жағдайларына бейімделуін қамтамасыз етеді.

Әдебиет

1. «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Қазақстан Республикасының Заңы (2018.16.05. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) 4 тарау 14 бап.

2. Әбиева Ф.Б. Педагогика мәселелері: Ғылыми-теориялық журнал. - Алматы, 2022. - 21б.

3.Қасым-Жомарт Тоқаев «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы», Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. 2022ж. 16 наурыз.

4. Торманов Н.Т. Биологияны оқыту әдісі. - Алматы, 2000. - 12-136.

5 Усманов Ә.Ә., Сарсенбаева М.Б. Педагогика дәрістер жинағы.- Алматы, 2005. - 63б.

6.«Жаратылыстану-математикалық бағыттағы пәндерді оқыту процесінде білім алушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту» әдістемелік ұсынымдар – Нұр-Сұлтан: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2022. – 280 б.

ӘОЖ 373.3 : 372. 46

Мәтін арқылы бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу әрекетін дамыту

Кенжебай Г.О., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В данной статье рассматриваются пути развития речевой деятельности младших школьников через текст. Одной из основных целей обучения родному языку в начальной школе является формирование у учащихся словарного запаса, устной и письменной речи, культуры речи. Поэтому в настоящее время учителя начальной школы уделяют большое внимание тому, чтобы учащиеся, пополняя словарный запас и используя те слова, которые они выучили, четко выразили свою точку зрения.

Abstract

This article examines the ways of developing the speech activity of younger schoolchildren through text. One of the main goals of teaching a native language in primary school is the formation of vocabulary, oral and written speech, and speech culture among students. Therefore, primary school teachers are currently paying great attention to ensuring that students clearly express their point of view by adding vocabulary and using the words they have learned.

Бастауыш сыныпта ана тілін оқытудың негізгі мақсаттарының бірі-оқушылардың сөздік қорын, ауызша және жазбаша сөйлеу тілін, сөйлеу мәдениетінің қалыптастыру болып табылады. Сондықтан да қазіргі кезде бастауыш мектеп мұғалімдері оқушылардың сөздік қорын молайтып, сол үйреген сөздерін қолдана отырып, айтайын деген ойын анық жеткізіп сөйлеуіне зор көңіл бөлуде. Осыған орай, өз сабақтарымызда оқушының дұрыс сөйлеу мәдениетін жоғары

деңгейге көтеру, яғни сөйлеу тілін дамытуға ерекше назар аударып отырамыз.

Сабақ барысында бастауыш сынып оқушыларының сөйлеген сөздерінде жиі кездесетін кемшіліктерге көңіл бөлсек, баланың сабақ үстінде айтайын деген ойын анық жеткізе алмауы, яғни мәтінге байланысты мазмұнын айтуда бір деректі айтып бітпей жатып басқасына ауысып кетуі немесе керексіз сөзді орынсыз қолдануы (мысалы: жаңағы, сосын, яғни, сөйтіп, т.б.) сияқты ауызша сөйлеу тіліндегі қатерлерді көптеп кездестіреміз [1].

Байқалған кемшіліктерді ескере отырып оқушыны ойлауы мен сөйлеу дағдыларын жетілдіру жолдарындағы ізденістерімізді оның тілі неғұрлым түсінікті, жинақы, нақты болғанын талап етіп, өз ойын дәл айтуын қадағалап отырамыз. Баланың оқуға деген ынта-ықыласын, қызығушылығын жойып алмау мақсатында кез-келген тапсырманы берер кезде:

Біріншіден, оның бала ұғымына сәйкес, түсінікті болуын ескереміз. Себебі, «баланың түсінбей қалған сөзі топастықтың бастамасы» деген нақыл сөз бар. Мысалы: калькуляторда бір сан қате болса, сол санмен орындалған есептеу нәтижесі де қате болып шығады. Міне, тап осы сияқты оқушының түсінбеген сөзге қате мағына немесе балама тауып, нәтижесінде сөйлемді қате түсінуі жиі кездеседі. (Мысалы: Ағашты аралау - сөздің кесу деген мағынасын, көшені аралау - жүру деген мағынамен шатастырады).

Екіншіден, берілетін тапсырманың тәрбиелік мәніне көбірек көңіл бөлеміз.

Үшіншіден, қандай да болсын берілген тапсырма бала бір қызығушылығын оятатындай деңгейде бөлу керектігін түсінеміз. Егер бала бір нәрсеге қызықса, онда оның табиғатына тән білсем, білгенімді айтсам деген сөйлеуге деген талпынсты күшейте түседі де, сөйлеуге деген қажеттілік туады. Логикалық мағынасын бұзбай мәтін құрастыруды үйрету жолын қарастырамыз. Себебі, мәтінмен жұмыс бір жағынан, сөздің грамматикалық және лексикалық жақтарын талдауға мүмкіндік берсе, екінші жағынан баланың сөйлеу дағдысын қалыптастырудың негізі болып саналады.

Тіл дамыту сабақтарында (3 сынып) мәтінмен жұмыс кезінде мынадай тапсырмалардың пайдаланамыз [2].

1 -тапсырма. Қате құрылған мәтінді сөйлемдерді орын-орынына қойып, логикалық жүйелікті сақтап қайта құрастыру. Мысалы: Тышқан не айтарын білмейді де, жылды кім көрсе сол жыл басы болсын деп бір қулық ойлап табады. Ерте заманда хайуандар жыл басы болуға таласыпты. Өзі түйенің үстіне шығып, өркешіне мініп отырып алыпты. Сонансоңтышқанжылдыбәріненбұрынкөріп, хабар беріп, жыл басы болыпты. Бұл жерде балаларға әдейі жеті таныс ертегі беріліп отыр. Мұның себебі, оларға ертегінің қалай басталып, қандай

оқиға болатынын, оның немен аяқталатынын білетіндіктен, сөйлемдерді орын-орнына қойып, жүйелі түрде айтып беру жеңіл.

2-тапсырма. Аяқталмаған мәтінді, логикалық ойды бұзбай жалғастырып айту. Мысалы: қоңырау соғылып, балалар үзіліске шықты. Келесі сабақ математика болатын. Мұғалім үйге қиын тапсырма берген еді. Мұраттан басқа ешкім қалған жоқ. Ол Айдостың отырған партасына барып, сөмкесін ақтара бастады. Оқиғаны әр бала бірін-бірі қайталамауға тырысып, өз ойымен аяқтаған дұрыс. Өз ойынан ертегі құрастырып айту. Ертегіні қалай бастап, немен аяқтар едің? Ол биік ағашты таңдайды да, балтасын сермейді. Ағаш қуысынан бір алтын құс шыға келеді. Құс адамша тіл қатады.

Ертегі құрастырып айту алғашқыда қиындық келтіретіндей болса, тірек сөздер беруге болады. (шал мен кемпір, үш тілек, бәз-баяғы қалпына түсіру).

4-тапсырма. Негізгі бөлімі жоқ ертегі мәтінін мазмұнына сәйкестендіріп оқиға ойлап жазу. Бір шалдың ағайынды үш баласы болыпты. Олар ылғи да болмашы нәрсеге керісіп, төбелесіп қала береді екен. Бірде үшеуі ауыл шетіндегі орманға жиде теруге барады. Қайтар кезде басқа жолға түсіп кетеді де, ауылдарынан адасып қалады. Осыдан кейін үш ұлы бірін-бірі сыйлап, тату-тәтті өмір сүріпті.

5-тапсырма. Мазмұнын айту. Мәтіннің негізгі идеясын табу. (екі түрлі вариант беріледі қайсысы тақырып, қайсысы негізгі ойды білдіреді?)

1. Кішкентай құмырсқалар.

2. Құмырсқа илеуін бұзба.

Мысалы: Құмырсқа ұйымдаса, жабыла жұмыс істейтін жәндік. Құмырсқалар кішкентай болғанымен өте ұйымшыл болып келеді. Орманда жүріп адасып кетсеңіз, құмырсқаның илеуіне қарап, бағыт-бағдарды анықтап алуға болатын көрінеді. Өйткені құмырсқалар өз илеуін тек солтүстікке қаратып салады екен. Олар өлген шыбын-шіркейді, басқа да зияндарды жеп, қоршаған ортаны тазартып, табиғатқа көп пайда келтіреді. Сондықтан олардың илеуін бұзбаған, баспағаны дұрыс. Қайта оларды қорғау сауап болады.

7-тапсырма. Берілген мәтіннің түрін анықтап, оны толықтыру.

Мысалы: Хабарландыру.

Менің өте әдемі, ақылды итім жоғалды. Тапқан адам болса, мына телефонға хабарласыңыз. 97-12-17.

Қалай ойлайсыңдар, иесі жоғалған итті осы хабарландыру арқылы таба ала ма? Бұл хабарландыруда тағы нені айту керек еді?

Тұқымы, иттің түр-түсі, т.с.с сипаттау керек.

Сөздік қорды бастауыш сыныптарда дамыту ерекшеліктері

Сөздік жұмыс оқушының тілін байыту жолдарының бірі екені белгілі. Сөздік жұмысы оқушының жаңа сөздер үйренуден бұрын білетін немесе түінбейтін сөздердің мағынасын анықтауда маңызы

зор. Сондай-ақ сөздік жұмысы сөйлем құрауға материал береді, сөздерді байланыстырып сөйлеуге, әңгіме айтуға, шығарма жазуға көмектеседі. Сондықтан да кез-келген сабақта сөзбен жүргізілетін жұмысты әрқалай түрлендіруге болады. Сөзге қатысты түрлі ойындар, сөзжұмбақтар, басқатырмалар беріледі. Бұл жұмыстар баланы, бір жағынан, ойлануға жетелесе, екінші жағынан, қызығушылығын оятып, шығармашылық белсенділікке ынталандырады [3].

Тілдің негізгі элементі - сөздік қор. Ал сөздік қор дегеніміз - тілдің құрамының ішіндегі ең тұрақты, талай ғасырлар бойы өмір сүріп келе жатқан, жалпы күнделікті өмірде кеңінен қолданылатын халыққа ортақ сөздер жиынтығы.

Тілдің негізгі сөздік қоры - тілдің сөздік құрамының ең тұрақты бөлігі. Сөздік қор тілдегі ғасырлар бойы сақтай отырып, тілдегі жаңа, туынды сөздер мен жаңа мағынаның жасалуына ұйытқы болады. Сөздердің негізгі сөздік қорда кең қолданылуы мен ұзақ сақталуы олардың сөз жасау қабілетін дамыта түседі.

Ғалымдардың сөздік қор ұғымына берген анықтамалары өте ұқсас. Қазақ тілі- ғасырлар бойы дамып жетілген, қолдану аясы кең, бай тілдердің бірі. Біздің ана тіліміз, қасиетті қазақ тілі -өзінің мемлекеттік мәртебесін абыроймен ақтарып, міндет жүгін қиналмай көтере алатын аса бай, оралымды да сұлу тіл. Ресей ғалымдарының «Қазақтың жай сөзінің өзі өлең боп құйылып жатады» (Радлов), «Түркі халықтарының ішіндегі ең суретшіл, бейнелі тіл - қазақ тілі» (Мавлов) деп, айтқыш та айшықтылығын, сұлу да сұңғылалығын есімізден шығармауға тиіспіз.

Ендеше біз қазақ тілінің байлығын, көркемдігі мен бейнелігін жас ұрпаққа таныта отырып, сөзге тапқыр, сөздік қоры мол, тіл байлығы жетілген етіп тәрбиелеуде әдіс-тәсілдердің тиімді жолдарын оқу-тәрбие ретінде қолдану туралы сөз етпекпіз.

Бала тілінің дамып қалыптасуы жоғарғы жүйке жүйесінің тығыз байланысты. Баланың айналасындағы өмірді танып, білімдегі басты жәрдемшісі - тіл. Ал тілдің дамуы оның сана-сезімінің, ой-өрісінің, басқа да психологиялық үрдістің жетіле түсуіне негіз болады.

Бастауыш сынып оқушыларының сөздік қорын байытуда сөздерді үйретудегі ұстанымдары:

-сөздің оқушылардың күнделікті өмірмен байланыстылығын ескеру;

-үйретілетін сөздердің жеңілділігі;

-бастауыш сынып оқушыларының ұғымына сөз мағынасының сай келуі;

-сөздерді оқытылатын тақырыптармен байланысты таңдап алу;

-сөздердің мағыналық ерекшеліктерін ескеру;

-сөздердің тәрбиелік, ізгілік ұғымға сәйкестілігін есепке алу және т.б.

Қорыта айтқанда, оқушыларды мәтін түзе білуге жаттықтыру үшін мәтін туралы жүйелі білім, теориялық негіз берілуі керек. Бастауыш сыныпта ана тілін оқытудың негізгі мақсаттарының бірі - оқушылардың сөздік қорын, ауызша және жазбашасөйлеу тілін, сөйлеу мәдениетін қалыптастыру болып табылады. Сондықтан да қазіргі кезде бастауыш мектеп мұғалімдері оқушылардың сөздік қорын молайтып, сол үйренген сөздерін қолдана отырып, айтайын деген ойын анық жеткізіп, сөйлеуіне зор көңіл бөлуде. Осыған орай, өз сабақтарымызды оқушының дұрыс сөйлеу мәдениетін жоғары деңгейге көтеру, яғни сөйлеу тілін дамытуға ерекше назар аударылып отыр. Мәтін туралы білім беру мына жүйеде болуы қажет деп санаймыз. Атап айтқанда, тіл білімінде: сөз сөздің тіркеске түсуі, тіркес, тіркестен сөйлем жасалатындығы, қайырым, қайырымнан мәтін құралатындығы. Жазушы мәтіннің негізгі бөлімінде жоғарыдағы келтірілген сөйлемдерді пайдалана отырып, субъект пен предикаттың қатынасы баяндайды, хабарлайды, суреттейді. Бұл әрекеттің арқасында адам түрлі-түрлі пікірлерді салыстыра, талдай отырып жеке не жалпы ой қорытындысына келеді.

Әдебиет

1. Бұқабаева Б. Алғашқы сөйлеу әрекеті және оның қалыптасу ерекшеліктері. // Қазақстан мектебі, 2006, №1, 55б.

2. Уәйісова Г.И., Жұмабаева Ә.Е., Балақаев М.Б. Қазақ тілі. Алматы «Атамұра» баспасы, 2003, 20б.

3. Меңдаяхова Қ. Байланыстырып сөйлеуге үйрету арқылы қазақ тілін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. П.ғ.к. ғылыми атағын алу үшін дайындалған дисс.жұмысы, автореферат, Алматы, 2009, 11б.

ӘӨЖ 371.398

Қазіргі бастауыш мектепте оқытудың өзекті мәселелері

Сақтанова Н.Е.,
Қызылорда Болашақ
университетінің магистранты

Резюме

В статье рассматриваются актуальные проблемы современного начального образования.

Abstract

The article examines current issues of modern primary education.

Қазіргі білім беру жүйесінің алдына қойып отырған мақсаты келешекте бәсекеге қабілетті жақсы маман даярлау болса, оның негізі мектепке тірелетіні, оның ішінде бастауыш мектеп мұғалімінің жұмысымен байланысты екені анық.

Қазіргі кезеңде бастауыш мектепте оқытудың тиімділігі мәселесі бұрынғыдан да өзекті болып отыр және осыған байланысты өзекті мәселелерді шешу қазіргі мұғалімнің императивті міндетіне айналып отыр. Бастауыш сынып оқушыларының бойында білім алу мен өзіне қызмет жасай алу қабілетін қалыптастыру, оқу үдерісінде мұғаліммен және құрдастарымен қарым-қатынас жасай алу негіздерін қалыптастыру мұғалімнің міндетіне кіреді. Сондықтан қазіргі бастауыш мектептерде тиімді оқытуды ұйымдастыру мәселелеріне баса назар аудару өте маңызды.

Бұл нәтижелерге қол жеткізу үшін бастауыш сынып мұғалімі ізденімпаз, өз кәсібін сүйетін, сабағын түрлендіре өтетін, педагогикалық әдістерді меңгерген, әрдайым өзін рухани, кәсіби дамытып отыратын шығармашыл тұлға болуы керек. Сонымен қатар мұғалім жұмысын жүйелі жүргізіп, педагогикада болып жатқан өзгерістерге тез бейімделе алса, оқушылармен де тіл табысып, іскер шебер маман иесі болары сөзсіз.

Оқу үдерісіне әдістемелік инновацияларды енгізу арқылы жоғарыда айтқандай, бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыруға болады. Мұғалім педагогикада бар инновациялық технологияларды реттеп, жүйелеп, сұраптау арқылы өзіне қажетін алып, өз тарапынан идеялар қосып, өзін-өзі дамытады. Сол арқылы оқушылардың қызығушылығы мен шығармашылық шабытын оятып, білім сапасын арттырады [1, 33 б.].

Сабақта берілген материалдарды игерту мақсатында оқытудың белсенді әдістерін пайдаланған жөн. Себебі жаңаша білім беру жүйесінде оқыту оқушылардың білімді өз бетінше меңгеруіне ықпал етеді. Сабақта оқытудың белсенді әдістерін пайдалану оқушыларға жаңа білім берумен шектелмейді, сонымен олардың танымдық қызығушылығы мен бойларындағы қабілетінің шығармашылық ойлауларының дамуына әсер етеді.

Білімді меңгеру оқушының оқытудағы мақсатты түсінуіне байланысты. Яғни, оқу мақсатын түсінген оқушы сол тақырыпқа сай берілген тапырманы өздігінен орындай алады. Мұғалім бұл жолда оқушыларға тапсырманы беруде дұрыс нұсқау бере алуы керек. Яғни, ерекше назар аударылу қажет мәселелерді оқушы жіберіп алмайтындай болу керек.

Белсенді оқыту әдістерін таңдауда туындайтын мәселелер қатарына сыныптағы оқушылардың қабілеттері мен білім деңгейлерінің әртүрлі болатыны да жатады. Мектепте қолданылатын белсенді оқыту әдістерге дәстүрлі сабақты басқаша әдіспен бастау, мәселе тударытын сұрақтар қойып, оны шешу, қорытынды шығару жолын ұйымдастыру, интербелсенді оқыту формаларын немесе олардың элементтерін пайдалану жатады. Белсенді оқыту нәтижесінде оқушы өзінің ой-пікірін жалтармай айтуға, басқа адамның айтқан пікіріне құрметпен қарауға үйренеді.

Бірлесіп оқу технологиясы арқылы оқушыларды өз беттерінше идеяларын ұсынуға, жаңа мүмкіндіктерді қолдануға бағыттап отырады. Белсенді оқудың тиімділігі білім алу үрдісінде оқушының жеке көзқарасы мен басқалардың пікірімен санаса білу мәдениеті қалыптасады. Оқушылардың бірлесіп жұмыс істеу барысындағы негізгі мақсаты – қиын тапсырмаларды орындауда, топтық жұмыстарда, ортақ тіл табысу кезінде, өзін-өзі басқара білуде қажет болатын дағдыларды қалыптастыру.

Білім беру мазмұнын жаңарту қажеттігі еліміздегі қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты қазақстандық білім беру саласында қалыптасқан ахуалдан туындап отыр. Бұл ретте біз педагогикалық әрекеттегі мұғалімнің шығармашылық жұмыстарын өздігінше орындау біліктілігін қалыптасу қажеттілігі мен педагогика ғылымында шығармашылық жұмыстарын өздігінше орындауды қамтамасыз ететін қабілетін арттыруымыз қажет. Сондықтан баланың табиғи бейімділігін дамытып, тұрақты, әлеуметтік құнды шығармашылық қабілетке айналдырудың, осы әрекетке педагогикалық басшылық етудің маңызы зор. Жүйенің басты мақсаттарының бірі – баланы оқыта отырып жалпы дамыту, еркіндігін қалыптастыру, өз бетінше ізденуге, шешім қабылдауға дағдыландыру, жеке қасиеттерін ескеру, басшылыққа алу, әрі қарай ұштау, тұлғалыққа бағыттау [2, 43 б.].

Мұғалімдер оқу әрекетін оқушылардың жеке бас ерекшеліктерін ескере отырып, оқу-ойлау қабілеттерін жетілдіру табиғатын терең білуі тиіс. Оқу әрекетінің өзіндік ерекшеліктері бар. Оқу әрекетін қалыптастыру барысында тұлғалық қасиеттер – мақсаттылық, ұйымшылдық, жауапкершілік, табандылық, т.б қалыптасады.

Мектепте білім беру ісіндегі басты бағдар – оқушылардың тек шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту және оларды шынайы өмірдегі дара тұлға етіп әзірлеу. Ол үшін ең біріншіден, өз таңдаулары бойынша оқытудың ұстанымын жүзеге асыру, яғни денсаулығын, дамуы мен қызығушылығын ескеріп, мүмкіндіктерін ашу. Екіншіден, оқыту үрдісінің сапасын арттырудың басты құрамды бөлігі – жақсы түсінікті тілмен жазылған оқулық. Бұрынғы әдіске арналған оқу үрдісінде мұғалімге басымдылық рөл берілсе, ал қазіргі оқу үрдісінде оқушы белсенділігі көрсетілуі тиіс. Ол өздігінен оқуы тиіс, ал мұғалімнің негізгі көңіл аударатын жайы: әрбір оқушылардың жеке қызығуы мен мүмкіндіктерін ашу. Әрбір оқушы басқа оқушымен салыстырылмайды. Керісінше, дамуына қарай өзімен-өзі салыстырылады. Мұғалімнің кез келген сабағы шығармашылық сипатта өткізіліп отырса, оқушы дербестігінің қалыптасуы жоғары деңгейге көтерілері сөзсіз.

Қазіргі оқу үрдісінде түрлі инновациялық технологиялар – білім сапасын арттырудың кепілі. Оны өз дәрежесінде пайдалану – оқушыны шығармашылыққа төселдіруге ықпалы өте зор.

Жас ұрпақтың дара ерекшелігін ескере отырып ойлау, шешім қабылдау, қорытынды ой-пікірін білдіруін, белсенділігін, танымдық қабілетін дамытуын, өзінің шығармашылық әрекетін жүзеге асыруын қалыптастыруына мүмкіндік туғызған дұрыс. Оқушылардың қабілетін ашып, дамытуға жан-жақты жағдай жасағанда ғана мақсатқа қол жеткізуге болады [3, 26 б.].

Уақыт талабына сай оқушылардың қабілетін дамыту үшін оқытудың жаңа ақпараттық технологиясын пайдаланған жөн деп есептейміз. Шығармашылық тұлға, яғни жас дарын жасының ерекшелігіне, қызығуына қарамастан өзгелерден даралылығымен, табандылығымен, шұғыл шешімділігімен, өз күшіне деген сенімділігімен, сезім ұшқырлығымен, өз бетімен жұмыс істеуге деген құштарлығымен, асқан шабытымен ерекшеленеді. Сол себепті де жоғары оқу орнында студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту мен қалыптастырудың мәні өте зор.

Әр күні өзгеріске толы бүгінгі жауапты кезеңде замана көшінен қалып қоймай уақыт талабына сай ертеңгі болашақ жас ұрпақты білімді етіп тәрбиелеу ұстаздарға зор жауапкершілікті жүктейді. Ол мұғалімнен үздіксіз ізденуді, өз білімін үнемі жетілдіріп отыруды талап етеді. Өйткені еліміздің ертеңі жас ұрпақтың қолында. Мұғалімнің шеберлігі мен жетістігі – сапалы білім және жақсы тәрбие алған шәкіртінде. Оқушы шығармашылығын дамыту ісі үздіксіз жүргізіле бермек. Бұл қоғам талабына сай туындайтын қажеттілік.

Қорыта келе, қазақ елінің келешегін айқындайтын, оны тұрақты даму деңгейіне көтеретін бірден-бір құндылық, ол - бүгінгі ұрпақ. Сондықтан қазіргі жаңа білім үлгісін жасау аясында бүкіл қоғамды жұмылдыра отырып, рухани, интеллектуалдық және экономикалық тәуелсіз мемлекет орнату болашағына бағдарланған, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарға үйлестірілген тәрбие мәселесін біріншіге қоятын тәрбие-білім жүйесін іске қосу - бүгінгі күннің кезек күттірмейтін мәселесі.

Әдебиет

1.Б.А. Тұрғанбекова. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе. – Алматы, 2005

2.Б.Тұрғынбаева. Шығармашылық қабілеттер және дамыта оқыту. – Алматы, 1999 ж

3.С.Көшімбетова. Оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін пайдаланудың педагогикалық шарттары. – Алматы, 2008.

**Бастауыш сыныпта оқушылардың оқу іс-әрекетін
ұйымдастыру**

Абдукадирова С.Р.
Қызылорда «Болашақ»
университетінің магистранты

Резюме

В данной статье рассматриваются способы организации учебной деятельности учащихся в начальной школе.

Abstract

In this article, methods of organizing educational activities of students in primary school are discussed.

Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында Бастауыш білім берудің мақсаты - кең ауқымды дағдылар негіздерін меңгерген білім алушы тұлғасының үйлесімді қалыптасуы мен дамуына қолайлы білім беру кеңістігін жасау, - дейді [1].

Бастауыш мектептің ерекшелігі - балалар жаңа ғана білім алу жолын бастайды, сондықтан оларға көмектесу және одан әрі сәтті оқуға деген тұрақты уәжді дамыту өте маңызды.

Оқытуды ұйымдастыру формалары дегеніміз не?

Оқыту үдерісі - оқыту актілерінің педагогикалық негізделген, дәйекті, үздіксіз өзгеруі, оның барысында тұлғаны дамыту және тәрбиелеу міндеттері шешіледі. Оқыту үдерісінде оның субъектілері – мұғалім мен оқушы өзара байланысты іс-шараларға қатысады. Оқытуды жүзеге асыру білім беруді және педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың түрлі формаларын шебер қолдануды талап етеді.

Қазіргі дидактикада парадоксалды жағдай қалыптасты. Зерттеушілер: В.К. Дьяченко, И. М. Чередов және т. б. дидактика саласындағы мамандардың да оқу жұмысын ұйымдастырудың қандай формасы екенін және оның оқыту әдісінен қалай ерекшеленетінін айту қиын екенін айтады. Дәстүрлі дидактикада форма мазмұннан алшақтап кетті, өйткені ол білім мазмұнына қатысты сыртқы белгілермен анықталады[2].

Оқушылардың білім мазмұнын игеру іс-әрекеттері әрқилы формада жүзеге асып барады. Латын сөзі «форма» тысқы бейне, сырттай көрініс, қандай да нәрсенің құрылымы дегенді аңдатады. Оқуға байланысты форма екі мағынада қолданылады:

- 1) оқу формасы;
- 2) оқу-ұйымдастыру формасы.

Қазіргі мектеп тәжірибесінде келесідей оқу формалары қалыптасқан: жеке-дара, топтық, толық сыныптық, ұжымдық,

жұптастық, дәрісханалық және дәрісханадан тыс сыныптық және сыныптан тыс, мектептік және мектептен тыс, әлбетте, мұндай топтастырудың жетілген ғылыми негіздемесі әзірге болмай тұр. Дегенмен, осы тұрғыдан оқу формаларының көптүрлілігін біршама ретке келтіру мүмкін [3].

Жеке-дара оқу формасы мұғалімнің бір оқушымен педагогикалық қатынасқа келуінен құралады.

Оқудың топтық формасында оқушылар әрқилы мүдде-мақсатқа орайласқан топтарда оқиды, тәрбиеленеді. Толық сыныппен жұмыс формасы оқуда мұғалім бір мезетте барша оқушылармен, біркелкі тапсырма, міндет белгілеп, сынып қатысушыларының бәріне ортақ іс-әрекеттер төңірегінде бірқалыпты оқу жұмыстарын алып барады.

Оқудың ұжымдық формасы. Бұл оқу түрінің фронталь оқу формасынан өзгешелігі: сынып оқушылары өздеріне тән ара қатынас, өзара ықпал жасау ерекшеліктерін сақтаумен біртұтас, мақсат-мүддесі ортақ, біртекті жұмыс бағытында бірігіп, бекіген ұжым ретінде қарастырылады.

Жұптасып оқуда негізгі өзара байланысты оқу әрекеттері екі оқушының қатысуымен орындалады. Дәрісханалық және дәрісханадан тыс, сыныптық және сыныптан тыс, мектеп ішілік және мектептен тыс оқу жұмыстары өздерінің өткізілетін орындарымен белгіленеді.

Оқу ұйымдастыру формасы – бұл оқу процесінің жекеленген бөлігінің құрылымы, дәрістің белгілі бір түрі (сабақ, дәрісбаян, семинар, саяхат, факультатив дәріс, емтихан, сынақ және т.б.) Оқудың ұйымдастырылу формалары әрқилы негіздемелерге байланысты қарастырылуы мүмкін.

1. Оқу процесінде басым болған мақсатқа орай:

- кіріспе сабақ;
- білімді тереңдете оқыту дәрісі;
- практикалық сабақ;
- білімді жүйелестіру және қорытындылау сабағы;
- білім, ептілік және дағдыларды бақылау, тексеру сабағы;

аралас сабақ формалары.

2. Дидактикалық мақсаттарға орай: теориялық, практикалық, еңбектік, аралас сабақтар формалары;

Жеке-дара өтілетін дәріс түрлері: репетиторлық, тьюторлық, менторлық, гувернерлық, отбасылық оқу, өзіндік оқу.

Ұжымды-топтық сабақ түрлері өз ішіне дәрісбаян, семинар, конференция, олимпиада, оқу саяхаттары және іскерлік ойындарды қамтиды.

Даралықты-ұжымды дәрістер-пән, тақырып жұмыстарына толық шомдыру, шығармашылдық апталары, ғылыми апталар, жоба (курстық, диплом) жұмыстары.

Оқу формаларының қалыптасуы мен жетіліп баруы. Оқу формалары қозғалысты, қоғам, өндіріс, ғылымның даму деңгейіне

тәуелді пайда болады, өрістейді, бірі бірімен ауысып отырады. Әлемдік білім тәжірибесі тарихында әрқилы оқу жүйелері қалыптасып, олардың әрқайсысы өзіне ыңғайлы оқу формаларына сәйкес қолданылған. Алғашқы адамзаттық қауымның өзінде-ақ тәжірибені бір адамнан екіншіге, ересектен жас әулет өкіліне өткізу мақсатында жеке-дара оқыту жүйесі іске асырылды. Бірақ мұндай жолмен көп санды оқушы қамту мүмкін болмады. Қоғамның бұдан былайғы дамуы сауатты адамдардың көп болғанын қажет етті. Осыдан жеке-дара оқыту басқаша ұйымдастыру формаларымен ауыса бастады. Дегенмен, жеке-дара оқыту өз маңызын осы күнге дейін жоғалтпастан, репетиторлық, тьюторлық, менторлық, гувернерлық оқу формаларында қолданым табуда.

Репетиторлық, әдетте, оқушыны емтихан және сынақ тапсыруға дайындаумен байланысты. Тьюторлық пен менторлық шет елдерде кең тараған жеке-дара оқыту формасы. Оқушының білім жолындағы іс-әрекетінің өнімділігін арттыруда өте пайдалы. Ментор немесе ұстаз-оқушы кеңесшісі, оқылып жатқан пән мазмұнына даралық сипат береді, тапсырмалар орындауға жәрдемдеседі, тұрмысқа бейімделуге көмек көрсетеді.

Тьютор-оқушыға ғылыми жетекшілік жасап, оны конференцияларға, ғылыми іс-шараларға дайындайды. Соңғы кездерде отбасылық оқу-тәрбие формасы - гувернерлық қайта жаңғыруда. Ғылыми білімдердің дамуы мен білім аймағына көпшілік қауымның тартылуымен жеке-дара оқыту жүйесі даралықты-топтық оқыту формасымен ауысуда. Мұндай оқытуда мұғалім балалардың бүтін бір тобымен оқу жұмысын алып барады, бірақ дәріс жеке оқушымен жұмыс сипатын жоймайды. Мұғалім дайындығы әр деңгейлі, әр жастағы 10-15 баламен шұғылданады. Ол кезегімен әр оқушыдан өтілген материалды сұрастырып, әрқайсысына жаңа оқу материалын жеке түсіндіріп, дара тапсырмалар беріп отырады. Балалардың бәрі бірдей, мұғалім пайымдауынша, дәріске байланысты ғылым негізін, кәсіп не өнерге тиесілі материалды меңгергенше аталған оқу жұмыстары қайталанатын [4].

Оқу процесін ұйымдастыру формаларының түрлі классификациясы бар. Жалпы жіктеулерді В.К. Дьяченко және И. М. Чередов жасаған, олар оқу қарым-қатынасының құрылымына негізделген. И.М.Чередов бойынша оқушылардың оқу жұмысының жалпы түрлері [2]:

1.Жалпы: Мұғалімнің қатаң бақылауымен бір тапсырмамен жұмыс жасау кезінде бүкіл сыныптың оқу қызметін басқару.

Топтық: Мұғалімнің қатаң бақылауымен өзін-өзі басқару қағидаттары

бойынша шағын топтардағы ынтымақтастық: бригадалық; кооперациялық-топтық; сараланған-топтық.

Жеке: мақсаткерлік, жұмысқа қабілеттілік, қызығушылық, бейімділік дәрежесін ескере отырып, оқушының бастамасының максималды көрінісі кезіндегі өзіндік келбеті: дараланған; дараланған-топтық [2].

П.В.К.Дьяченко бойынша оқушылардың оқу жұмысының жалпы түрлері[11]:

Жеке: басқа адамдармен байланыссыз жеке оқу жұмысы:оқушы-дәптер; оқушы-кітап.

Жұптық: Бір бөлек жұптың ішіндегі жұмыс, жұптың қатысушылары тұрақты, біреуі сөйлейді, біреуі тыңдайды: оқушы-оқушы, мұғалім-оқушы.

Топтық: Бір спикерді бірнеше адам немесе бүкіл сынып тыңдайды. (оқушы-оқушылар).

Жалпы: Әр оқушы кезекпен ұжымның әртүрлі мүшелерімен жұмыс істейді және керісінше, барлығы әр оқушымен жұмыс істейді: оқушы-оқушылар, оқушылар-оқушылар.

Оқу ұйымдастыру формасы - бұл оқу процесінің жекеленген бөлігінің құрылымы, дәрістің белгілі бір түрі (сабақ, дәрісбаян, семинар, саяхат, факультатив дәріс, емтихан, сынақ және т.б.) Оқудың ұйымдастырылу формалары әрқилы негіздемелерге байланысты қарастырылуы мүмкін[5].

А.К.Дусавицкийдің анықтамасы бойынша бастауыш мектептегі сабақта келесі негізгі формаларды қолдану керек:

- жалпы жұмыс;
- топтық жұмыс;
- жұптық жұмыс;
- жеке жұмыс [6].

Сабақтағы оқу әрекеті бірнеше бағытта құрылуы керек: оқушы-мұғалім, оқушы-мұғалім-оқушы, оқушы-оқушы. Сонда ғана оқытудың жеке, мета-пәндік және пәндік нәтижелерінің қажетті сапалы деңгейіне қол жеткізіледі.

Бұл тұжырымдар қазіргі білім беру үдерісі үшін үлкен маңызға ие және әр мұғалімді сабақта оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың бірнеше формаларын қолдануға бағыттайды, өйткені олардың әрқайсысы белгілі бір функцияларды орындайды.

Әдебиет

1.Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты (Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы №604 бұйрығы,

2.Чередов И.М. Система форм организации обучения в советской общеобразовательной школе / И. М. Чередов. – М.: Педагогика, 1987- 150с.

3.Смирнова Н. Развитие форм организации обучения в педагогической теории и практике. — Псков: ПГПИ, 2004

4.С.Танцоров. Групповая работа в развивающем образовании. Исследовательская разработка для учителя. – Рига: Педагогический центр "Эксперимент", 1997

5.А.К. Дусавицкий. Материалы лекций . г. Харьков, 2007 г

6.Дьяченко В.К. Общие формы организации процесса обучения. - Изд-во Краснояр. ун-та. 1984. - 184 с.

ӘОЖ 33.022

Бастауыш сыныпта ынтымақтастық педагогикасын жүзеге асырудың әдіс-тәсілдері

Абиева А.А., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются способы реализации методов и техник сотрудничества в обучении начальных классов. Сотрудническая педагогика способствует развитию взаимосвязей между учениками, повышению чувства ответственности и активному участию в учебном процессе. Такие методы, как групповая работа, проектный метод и диалоговый метод помогают улучшить знания учащихся, развить социальные навыки и творческие способности. Также приведены методические рекомендации для учителей по эффективному применению этих методов.

Abstract

The article discusses the ways of implementing collaboration methods and techniques in primary school education. Collaborative pedagogy contributes to the development of relationships between students, increasing their sense of responsibility, and active participation in the learning process. Methods such as group work, project-based learning, and dialogic teaching help improve students' knowledge, develop social skills, and enhance their creative abilities. Methodological recommendations for teachers on the effective use of these methods are also provided.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде мұғалім мен оқушы арасындағы ынтымақтастыққа негізделген педагогикалық әдіс-тәсілдердің маңызы зор. Ынтымақтастық педагогикасы оқушылардың бойында жауапкершілік, өзара құрмет, бір-біріне деген сенім мен түсіністік қалыптастыруды мақсат етеді. Бастауыш сыныпта осы әдіс-тәсілдерді қолдану балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, өзара қарым-қатынасты нығайтуға және оқу процесін қызықты әрі тиімді етуге мүмкіндік береді. Ынтымақтастық педагогикасы білім беру саласындағы жаңаша көзқарас ретінде қазіргі таңда кеңінен қолданысқа енуде. Бұл мақалада бастауыш сыныпта

ынтымақтастық педагогикасын жүзеге асырудың әдіс-тәсілдері қарастырылады.

Ынтымақтастық педагогикасы дегеніміз – мұғалім мен оқушылар арасында тұрақты әрі тең құқықты қарым-қатынас орнату, оқушының пікірін ескере отырып оқу процесін ұйымдастыру. Бұл педагогикалық әдіс оқушылардың өзара жұмыс істей отырып, бір-бірінен үйренуіне, топтық тапсырмаларды орындау арқылы жеке тұлға ретінде дамуына мүмкіндік береді. Ынтымақтастық педагогикасының негізінде мынадай принциптер жатыр: өзара сыйластық, пікір алмасу, бірлескен еңбек, тұлғалық даму, оқушының шығармашылық қабілеттерін дамыту [1].

Ынтымақтастық педагогикасының теориясы көптеген ғалымдардың зерттеулеріне негізделген. Олардың ішінде Л.С. Выготскийдің әлеуметтік даму теориясы ерекше орын алады. Выготскийдің пікіріншебілім беру барысында оқушылардың әлеуметтік ортасы мен мұғалімнің рөлі маңызды. Ол оқушының дамуында орта мен қарым-қатынастың негізгі рөл атқаратынын айтады [2]. Мұғалім мен оқушы арасындағы ынтымақтастық қарым-қатынас білім алу процесін белсенді және тиімді етеді.

Бастауыш сыныпта ынтымақтастық педагогикасын жүзеге асыру үшін әртүрлі әдіс-тәсілдер қолданылады. Осы әдістердің бірітоптық жұмыс. Топтық жұмыстың негізгі мақсаты оқушыларды бір-бірімен әрекет етуге, пікір алмасуға, бір-бірінің пікірін тыңдауға және құрметтеуге үйрету. Топтық жұмыс барысында оқушылар проблеманы бірге шешеді, бұл олардың ойлау қабілетін дамытады, әлеуметтік дағдыларын арттырады.

Екінші бір әдіс – жобалық әдіс. Жобалық әдіс арқылы оқушылар нақты тақырып бойынша топтасып жұмыс істейді. Олар ақпаратты іздейді, талдайды, қорытынды жасап, оны презентация түрінде ұсынады. Бұл әдіс оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытып, ынтымақтастықта жұмыс істеуге үйретеді.

Сонымен қатар, диалогтық әдіс те тиімді қолданылады. Диалогтық әдіс мұғалім мен оқушы арасындағы ашық сөйлесуді көздейді. Мұғалім сұрақтар қойып, оқушылардан пікірлерін тыңдай отырып, білім беру процесін ұйымдастырады. Бұл әдіс оқушылардың еркін ойлауын, өз пікірін айта білуін дамытуға көмектеседі.

Ынтымақтастық педагогикасы бастауыш сынып оқушыларын тек біліммен қамтамасыз етпейді, сонымен қатар олардың жеке тұлғалық дамуына үлкен ықпал етеді. Бұл әдіс арқылы балалар өзара сенім, құрмет, жауапкершілік сияқты адамгершілік қасиеттерді үйренеді. Оқушылардың әрқайсысы өзін команда мүшесі ретінде сезініп, жауапкершілікті бөліседі, бірге жұмыс істеген кезде оқу процесі әлдеқайда тиімді әрі қызықты болады.

Бастауыш сыныптарда ынтымақтастық педагогикасын жүзеге асыру арқылы оқушылардың оқу мотивациясы артады. Оқушылардың

өздері жетекші рөл атқара отырып, материалды меңгеруге ықпал етеді. Сонымен қатар балалардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға, бір-бірімен жақсы қарым-қатынас орнатуға, болашақта командалық жұмысқа дайын болуға көмектеседі.

Бастауыш сыныпта ынтымақтастық педагогикасын жүзеге асыру әдіс-тәсілдері оқушылардың білімін арттыруға, тұлғалық дамуына, әрі өзара ынтымақтастық дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Топтық жұмыс, жобалық әдіс, диалогтық әдіс сияқты әдістер оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуына мүмкіндік береді. Бұл олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Мұғалімдер үшін ынтымақтастық педагогикасын қолдану арқылы балалардың жеке тұлға ретінде дамуына септігін тигізетін тиімді әдістер мен тәсілдер ұсынылады.

Әдебиет

1. Абдуллина Ж. Ынтымақтастық педагогикасы: теория және тәжірибе. Алматы: Білім баспасы - 2019.

2. Выготский, Л. С. Психология искусства. Москва: Искусство – 1991.

3. Ким В. Бастауыш мектепте ынтымақтастық педагогикасын енгізу. Қарағанды: Қарағанды университеті – 2020.

4. Сериков С. Ынтымақтастық оқыту технологиялары. Алматы: Мектеп баспасы – 2021.

ӘОЖ 373.3 : 004.738.5

Бастауыш сынып оқушыларын интернет ресурстарды пайдалану мүмкіндіктері

Алиева М.З.,
Қызылорда «Болашақ»
университетінің магистранты

Резюме

В данной статье рассматриваются возможности использования ресурсов Интернета в образовательном процессе начальной школы.

Abstract

In this article, the possibilities of using Internet resources in the educational process of primary school are considered.

Бастауыш сынып мұғалімдерінің жұмысына АКТ-ны енгізу білім беруді жаңғыртудың басты мақсаты – оқыту сапасын арттыру, білім берудің қолжетімділігін арттыру, ақпараттық кеңістікке бағдарланған және заманауи технологиялардың ақпараттық-коммуникациялық мүмкіндіктерін меңгерген жеке тұлғаның үйлесімді

дамуын қамтамасыз етуге ықпал етеді. Бастауыш мектептің оқу-тәрбие процесінде ақпараттық технологияны қолдану оны жаңартуға, тиімділігін арттыруға, оқушыларды ынталандыруға ғана емес, сонымен қатар әр оқушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, процесті саралауға мүмкіндік береді. Компьютерлік желілердің құрылуы адамзатқа мүлдем жаңа коммуникация тәсілін берді. Мультимедиа саласындағы соңғы өнертабыстарды ескере отырып, деректерді беру технологиясының соңғы жетістіктері әлемнің кез келген нүктесіне дерлік деректер массасын өңдеу және беру үшін шексіз мүмкіндіктер ашады.

Қазіргі уақытта көптеген сарапшылар Интернеттің орасан зор ақпараттық мүмкіндіктері мен бірдей әсерлі қызметтері бар екенін түсінеді. Бірақ белгілі бір оқыту ортасының, ақпараттық және пәндік ортаның қасиеттеріне қарамастан, оқушылардың танымдық іс-әрекетінің негізгі дидактикалық міндеттері мен сипаттамалары білім берудің нақты мақсаттарымен анықталатынын ұмытпау керек. Интернет өзінің барлық мүмкіндіктері мен ресурстарымен осы мақсаттар мен міндеттерді жүзеге асыру құралы болып табылады. Технология өздігінен білімде сапалы өзгерістер жасай алмайды. Зерттеушілердің пікірінше: «Дәлелдер тиімді пайдаланылған технология құралдарының білім беру мәселелері контекстінде өмірлік, күрделі мәселелерді шешуге ынталандыру арқылы оқушылардың шығармашылық ойлауын қолдауға болатынын көрсетеді» [1].

Технологияны қолдану арқылы шешуге болатын жеке мәселелерге назар аударудың орнына, мектептер әртүрлі ақпаратты пайдалана отырып, проблемаларды шешу дағдыларын қолдануды талап ететін күрделі мақсаттары бар әртүрлі технологияларды қолдануды ынталандыруы керек.

Басқаша айтқанда, Интернет технологиясы мазмұнды және қызықты оқуды ынталандыру үшін қолайлы құрал бола алады. Олар оқушыларға мұғалімдердің жетекшілігімен оқуға болатындай деректер қорымен өзара әрекеттесу; басқалармен ынтымақтастықта білім алуға көмектеседі. Интернет-технологиялар сонымен қатар жоғары тиімді ойлау дағдыларын дамытуға көмектесе алады және мұғалімдерге кеңесші ретінде әрекет етуге мүмкіндік береді [2].

Интернет ресурстарды пайдаланудың мақсаты: кәсіби мәселелерді шешу үшін интернет ресурстарын сауатты пайдалану арқылы құзыреттілік деңгейін арттыру.

Міндеттер:

-желілік білім беру коммуникацияларымен және мультимедиялық технологиялармен жұмыс істеуді үйрету;

-кәсіби тапсырмаларды сапалы орындау үшін қажетті ақпаратты өз бетінше іздеу мен өңдеуді ұйымдастыру;

- кәсіби қызметте медиа-білім беру әлеуетін іске асыру үшін қосымша білім беру педагогтарының жүйелі қызметін ұйымдастыру;

-білім беру бағдарламалары үшін әдістемелік және дидактикалық материалдарды құруға ықпал ету;

-оқу үдерісіне қатысушылар мен мекемелердің әлеуметтік серіктестері арасында өзара әрекеттесу үшін жағдай жасау.

Негізгі ұстанымдар:

1.Ғылымилық және сенімділік ұстанымы: мұғалімдерге ұсынылатын ақпарат ғылымилық критерийлеріне сәйкес болуы керек, біздің ойымызша, ақпарат көздерінің ресми сипаты мен рецензиялану сипаты, авторлардың беделі және т.б.

Түсініктілік ұстанымы: дидактиканың маңызды ұстанымдарының бірі, оған сәйкес зерттелетін материалды зерттелетін объектінің ең маңызды қасиеттерін көрсететіндей етіп берген жөн.

Жүйелілік пен жүйелілік ұстанымы: оқытушыларға ұсынылатын ақпарат пәннің оқу бағдарламасына сәйкес болуы, логикалық құрылымды және толық болуы керек.

Мақсаттылық ұстанымы: білім беру процесінде ақпарат құралдарын кез келген пайдаланудың нақты белгіленген мақсаты болуы керек.

Табиғилық ұстанымы теориялық материалды меңгерудің күрделілік дәрежесі мен тереңдігі мұғалімдердің жеке ерекшеліктеріне сәйкес келуін білдіреді.

Теорияны практикамен байланыстыру ұстанымы: мұғалімдерге ұсынылатын ақпарат заманауи, өзекті болуы және нақты қазіргі өмірде оқытылатын теориялық материалдың практикалық маңыздылығын көрсетуі керек.

Саналылық пен белсенділік ұстанымы: мұғалімдердің білім беру қызметінің түпкі мақсаттары мен міндеттерін нақты түсіне отырып, ақпаратты өз бетінше іздестіру және түрлендіру үшін бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалануды көздейді [3].

Қазіргі уақытта менің білім алуыма және оқуыма байланысты бірқатар мәселелер шұғыл шешімдерді қажет етеді.

Осындай мәселелердің бірі – денсаулығы нашар немесе ауруға байланысты сабақтан қалған балаларды оқыту.

Екінші мәселе – оқу материалын меңгеруде елеулі кемшіліктері бар балаларды оларды жоймай, болашақта жаңа білімді толық меңгере алмайтындай етіп оқыту.

Үшінші мәселе – оқушыларды сабақтан кейін бос қалдыру, оның ішінде әртүрлі тесттерге, сөздік диктанттарына, бақылау жұмыстарына және басқа да тапсырмаларға дайындалу.

Төртінші мәселе – коммуникациялық революция тудырған білім берудің қазіргі түрлерінің өзгеруі [4].

Бұл мәселелердің барлығын интернет-технологиялардың көмегімен шешуге болады.Қазіргі заманда оқу үрдісінде интернет ресурстарын пайдалану қажеттілікелесі факторларға байланысты:

-қажетті ақпаратқа жылдам және арзан қол жеткізу;

-сыныптастарымен академиялық мәселелер бойынша сөйлесу (Skype, e-mail), сондай-ақ сонымен қатар мұғаліммен байланысу мүмкіндігі;

-сабаққа дайындық кезінде зерттеу және статистикалық ақпаратқа қол жеткізу;

-энциклопедиялық ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндігі (соның ішінде фото және бейне ақпарат);

-қолжетімді жаңалықтарды іздеу (түйіндеме, қоғам қайраткерлерінің сөздері, өмірбаяндары);

- онлайн қашықтықтан оқыту.

Сабақ формасы ретінде пайдалануға болатын ақпараттық ресурстарға мыналар жатады:

1. Музей, кітапхана. Мемлекеттік мұражайға экскурсияға баруға мүмкіндік жоқ кезде мұражайға виртуалды экскурсия жасай аласыз (веб-сайт <http://www.tolstoymuseum.ru/>).

2. Оқулық. Интернетте оқу әдебиетінің электронды нұсқаларын әрқашан таба аласыз. Сонымен қатар, оқушылар пайдалана алатын белгілі бір тақырып бойынша сайттардың тізімін жасап, сабақта қолдануға болады.

3. Сөздік, энциклопедия, анықтамалық. Жаңа терминдермен, ұғымдармен, атаулармен жұмысты ұйымдастыру арқылы да ұйымдастыруға болады. Бұл жаңа сөзді үйрену және оны есте сақтауды жеңілдетуге көмектеседі. Осы мақсатта Уикипедияны пайдалануға болады. Мұндай жұмыс топтық немесе жеке болуы мүмкін. Топтық жұмыста оқушылар сайттың бір емес, бірнеше бөлімін өңдей алады. Оның үстіне мұндай сайттарды пайдалана отырып, дәстүрлі емес әдіспен сабақтарды ұйымдастыруға болады, атап айтқанда: саяхат сабақтары, экскурсиялық сабақтар, зерттеу сабақтары.

Осылайша, Интернет ресурстарын пайдалану:

-сабақтарды дайындау мен өткізуді сапалы жаңа деңгейге шығарады;

-оқушыларға стандартты оқу үрдісінен шығуға, қолдануға көмектеседі;

-білім сапасын арттыру үшін компьютерлік технологиялар мен құралдар арқылы білім алу мүмкіндіктері, жаңа дағдылар мен дағдыларды меңгеру;

-нақты пәндік мақсаттарға тиімдірек қол жеткізуге мүмкіндік береді;

-практикалық маңызды мәселелерді шешу үшін әрекет ету дағдылары мен әдістерін дамытады;

-жеке ақпараттық ресурстарды құру тапсырмалары;

-оқушылардың ақпараттық мәдениетін арттырып, құштарлығын дамытады.

Әдебиет

1.Т.Колодник. Развитие теории цифрового маркетинга
<https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-teorii-tsifrovogo-marketinga>

2.«Использование сети Интернет в образовательном процессе»
Автор: преподаватель ОГБПОУ Поликша Т.В

3.Мерзлякова О.П., Наговицына Т.В. Применение средств массовой информации в процессе обучения школьников // Педагогическое образование в России 2014. №7.

4.Усманов С.А. Анализ возможностей Интернет-ресурсов для повышения эффективности образовательного процесса // Вестник РУДН. Серия: Информатизация образования. 2017. №14.

ӘОЖ 37.026

Бастауыш сыныпта дүниетану пәнін оқытуда электронды құралдарды қолдану тәсілдері

Алтынбаева Ә.Ә., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются способы использования электронных инструментов при обучении окружающему миру в начальных классах. Эти инструменты делают учебный процесс более эффективным и интерактивным, повышая интерес учащихся. Программы, такие как «Google Earth» и «Nature Trek», помогают понять природные явления. Также предоставлены методические рекомендации для учителей по правильному выбору и применению этих приложений.

Abstract

The article discusses the ways of using electronic tools in teaching the subject "World around us" in primary school. These tools make the learning process more effective and interactive, increasing students' interest. Programs such as "Google Earth" and "Nature Trek" help students understand natural phenomena. Methodological recommendations are also provided for teachers on the correct selection and use of these applications.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінде жаңа технологиялар мен әдіс-тәсілдерді қолдану білім сапасын арттыруда маңызды рөл атқарады. Бастауыш сыныпта дүниетану пәнін оқыту барысында электронды қосымшаларды пайдалану оқушылардың білім алудағы мотивациясын жоғарылатуға, сабақтың тиімділігін арттыруға көмектеседі. Бұл қосымшалар оқушыларға көрнекі түрде ақпаратты жеткізуге, олардың сабаққа деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Электронды қосымшаларды пайдалану арқылы мұғалімдер оқыту үдерісін жеке қажеттіліктерге сай бейімдеуге,

оқушылардың әрқайсысының деңгейіне сәйкес жұмыс істеуге мүмкіндік алады [1]. Қазіргі таңда көптеген электронды құралдар мен қосымшалар бастауыш сынып оқушыларын оқытуда тиімді түрде қолданылады. Осы тұрғыда дүниетану пәнінде электронды қосымшаларды қолдану жолдары мен олардың тиімділігі зерттеледі.

Электронды қосымшалар қазіргі білім беру жүйесіне үлкен өзгерістер енгізуде. Оқушыларға жаңа білімді меңгерту кезінде тек дәстүрлі әдіс-тәсілдер ғана емес, сонымен қатар цифрлық технологиялар мен электронды құралдар да маңызды орын алады. Оқу процесінде қолданыла алатын электронды қосымшаларға онлайн платформалар, мобильді қосымшалар, виртуалды зертханалар мен 3D модельдер кіреді. Бұл құралдардың көмегімен оқушылар әртүрлі табиғи құбылыстарды, қоршаған ортаны тереңірек түсініп, зерттеу жұмыстарын жүргізе алады. Мысалы, "Google Earth" арқылы оқушылар жер шарын зерттей отырып, табиғаттың әртүрлі аймақтарын визуалды түрде көре алады. Сонымен қатар, «Kahoot» және «Quizlet» сияқты платформаларда интерактивті тестілер мен викториналар арқылы оқушылардың білімін тексеруге мүмкіндік бар [2].

Бұл қосымшалар оқушылардың оқу материалын тиімді меңгеруіне және олардың білімін бағалауға мүмкіндік береді. Қосымшалардың негізгі артықшылығы олар оқушыларды оқу процесіне тарту, ақпаратты ойын түрінде ұсыну арқылы сабақтың қызықтылығын арттырады. Сонымен қатар электронды қосымшалар мұғалімдерге сабақтарды ұйымдастыру мен өткізу кезінде жаңа мүмкіндіктер береді: сабақта уақытты тиімді пайдалануға, оқушылардың жауаптарын тез арада тексеруге және нәтижелерді нақты бағалауға болады [3].

Бастауыш сыныпта дүниетану пәнін оқытуда электронды қосымшаларды пайдалану жолдарына тоқталсақ, Дүниетану пәні оқушыларды табиғатпен, қоршаған ортамен таныстыратын пән болғандықтан, оның оқытылуы барысында электронды қосымшаларды қолдану өте тиімді. Мысалы 3D модельдер арқылы табиғаттың әртүрлі құбылыстарын көрсету оқушыларға оның мәнін түсінуге мүмкіндік береді. «Google Earth» арқылы оқушылар жер шарының түрлі аймақтарында болатын табиғи құбылыстарды көріп, өздерінің зерттеу жұмыстарын жүргізе алады. «Nature Trek» сияқты қосымшалар арқылы олар табиғаттағы жануарлар мен өсімдіктерді зерттей алады. Бұл қосымшалар оқушыларға өмірдегі табиғат құбылыстарын түсіну мен оларды тануға мүмкіндік береді [4].

Бастауыш сыныптарда дүниетану пәнінде интерактивті жаттығулар мен тапсырмаларды орындау оқушылардың ойлау қабілетін дамытып, шығармашылық ойлауын ынталандырады. Сонымен қатар бұл қосымшалар оқушыларға өздеріне жаңа білімді өз бетінше алу мүмкіндігін береді. Мысалы экологиялық жүйелерді

немесе климаттық өзгерістерді түсіндіруде арнайы бейнемазмұндар мен анимацияларды қолдану оқушылардың қызығушылығын арттырады [5].

Электронды қосымшаларды тиімді қолдану үшін мұғалімдерге арнайы әдістемелік ұсынымдар қажет. Алдымен мұғалімдер оқушылардың деңгейіне сәйкес қосымшаларды таңдауы керек. Тақырыпты түсіндіруде электронды құралдарды пайдалану маңызды, бірақ оларды дұрыс қолдану үшін мұғалімдер арнайы дайындықтан өтуі керек. Сабақтың мазмұны мен мақсатына сәйкес келетін қосымшаларды таңдау маңызды. Әдістемелік тұрғыдан қарағанда, мұғалімдер қосымшаларды интерактивті жаттығулар, тестілер мен викториналар арқылы оқу материалдарын бекіту үшін қолдануы керек.

Сондай-ақ мұғалімдер оқушыларға қосымшаны пайдалану барысында көмек көрсетуі, олардың тапсырмаларды орындауда қателіктерін түзетуі тиіс. Оқушылардың қосымша арқылы алған білімін бақылап, олардың нәтижелерін талдау мұғалімге сабақтың тиімділігін бағалауға көмектеседі. Бұл үдеріс оқушылардың білімін одан әрі жетілдіруге ықпал етеді.

Бастауыш сыныпта дүниетану пәнін оқытуда электронды қосымшаларды пайдалану оқушылардың қызығушылығын арттырып, сабақтың тиімділігін жоғарылатуға көмектеседі. Электронды қосымшалар оқу процесін жеңілдетіп, оны интерактивті әрі қызықты етеді. Мұғалімдер үшін бұл құралдар сабақтардың құрылымын ұйымдастыруға, оқу материалдарын жаңаша тәсілдермен ұсынуға мүмкіндік береді. Дегенмен, электронды қосымшаларды дұрыс таңдап, оларды қолданудың әдістемесін меңгеру мұғалімнің маңызды міндеті болып қала береді. Болашақта электронды құралдардың мүмкіндіктері артып, білім беру жүйесіне жаңа технологияларды енгізу жалғаса бермек.

Әдебиет

1. Айтбаев Қ. Электронды қосымшаларды оқу үдерісінде қолдану. Астана: Білім баспасы – 2021.
2. Құдайбергенова Н. Бастауыш сыныпта электронды оқыту құралдарын пайдалану. Алматы: Қазмед – 2019.
3. Жұмабеков М. Оқу процесінде цифрлық білім беру ресурстарының тиімділігі. Қарағанды: Қарағанды университетінің баспасы – 2022.
4. Тұрғанова С. Электронды оқу құралдары: теория мен практика. Алматы: Ғылым баспасы - 2020.
5. Молдабекова Г. Цифрлық білім беру және педагогикалық инновациялар. Алматы: Университет баспасы – 2021.
6. Бейсенова Ж. Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологияларды қолдану. Астана: Білім баспасы – 2020.

Әбдібекқызы Гүлфариза
Қызылорда «Болашақ»
университетінің магистранты

Резюме

В статье рассматривается специфика развития личности ребенка в начальной школе на современном этапе.

Abstract

The article examines the specifics of the development of a child's personality in elementary school at the present stage.

Бастауыш мектеп – адамның білім алуының алғашқы және маңызды қадамы. Бала білім алуды бастайды және қоғамда белсенді түрде әлеуметтенеді. Оқушы өміріндегі жаңа кезеңге өтудің барлық бөлшектерін ескеру және жаңа ортада барынша қолайлы жағдайлар жасау маңызды. Мектеп алдында тұрған басты міндеттердің бірі – оқушылардың білімді меңгеруі ғана емес, олардың бойындағы тұлғалық қасиеттерді дамыту. Білім беру – тәрбие мен оқытудың біртұтас мақсатқа бағытталған процесі, ол әлеуметтік маңызды игілік болып табылады және адамның мүддесі үшін жүзеге асырылады [1].

Әрбір мұғалім өзінің негізгі қызметін нақты түсініп, оқушыларға көбірек дербестік, бастамашылық, еркіндік беруі керек. Сонымен қатар, олардың іс-әрекеттерін бақылап, бірдеңе дұрыс болмаса, дұрыс бағытқа бағыттау. Демек, педагогикалық жұмыстың өзегі тұлғаның дамуымен бірге жүретін барлық процестерді басқару болып табылады. Бірақ мұғалімнің іс-әрекеті әрқашан қажетті нәтижеге әкелмейді: ол оқушыда жағымды және жағымсыз реакцияларды тудыруы мүмкін немесе ол бейтарап болуы мүмкін. Тәрбиелік ықпал оқушының бойында ішкі жағымды реакция тудырып, баланы еңбекте өзіндік белсенділік танытуға итермелесе ғана оның тиімді дамытушылық және қалыптастырушы ықпалы болатыны анық.

Адам болып туады, тұлға болып қалыптасады. Адамның тұлғасы өмір бойы дамиды. Адам әртүрлі әлеуметтік институттардан (отбасы, балабақша, мектеп) өтеді. Күн сайын адам басқарылатын, сыртқы және ішкі факторлардың әсер ету жүйесіне ұшырайды. Оқушы тұлғасын қалыптастыру да ұстаздар мен тәрбиешілердің басым бағыттарының бірі болуы керек. Тәрбиенің мақсаты – тұлғаны дамыту.

Бастауыш мектепте оқушының рухани-адамгершілік тұлғасын тәрбиелеу көп жағдайда оған байланысты көзқарастарды қалыптастыруда мұғалім үлкен рөл атқарады. Қазіргі бастауыш

мектепте мұғалімнің негізгі қызметі – білім беру және дамыту процестерін басқару, яғни оқытуға бағыт-бағдар беріп, тәрбие үрдістерін басқару. Кез келген мұғалім оқушының іс-әрекетіне теріс реакция тудырмас үшін оның жеке ерекшеліктері мен мінезін ескеруі керек. Әрбір мұғалім әр баланың жеке тұлға екенін ескеруі керек. Сондай-ақ, білім беру жүйесінің тиімділігінің маңызды көрсеткіші оқушының адамгершілік дамуы, оның рухани-адамгершілік әлеміндегі елеулі өзгерістер болып табылады. Барлық оқушыларға бірдей білім беру әдістерін қолдана алмайсыз. Мұғалім мамандығының үлкен қиындығы да осында. Сондай-ақ баланың жас ерекшеліктерін ескеру қажет. Бір сөзбен айтқанда, студент өзін бақыламаған кезде, есеп беруді талап етпеген кезде дұрыс әрекет етуді үйренуі керек. Осы жағдайда ғана мұғалім жүргізетін жұмыстың тиімділігі туралы айтуға болады. Адамгершілікті дамыту – тәрбие жүйесінің нәтижесі және тәрбие жұмысының тиімділігінің басты өлшемі. Бастауыш сыныпта адамгершілікке тәрбиелеу процесінде оқушының жолдастық сезімі, шындыққа деген көзқарасы, адамдарға деген құрметі қалыптасады [2].

Мұғалімдердің ерекше назары балалар ұжымының қалыптасуы мен дамуын бақылауды талап етеді. Бұл моральдық қатынастар қалыптасатын өте күрделі және ұзақ процесс. Мектеп оқушыларына өзін тұтас, ұжымның бір бөлігі ретінде сезінуге көмектесу қажет. Әр жолдастарына қамқорлық жасауға үйретіңіз. Сондықтан балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің негізгі және маңызды алғышарттарының бірі сыныптағы және мектептегі жалпы адамгершілік «климат», оқушылар арасындағы қарым-қатынас стилі болып табылады. Өзара қамқорлық пен ілтипат, ізгі ниет пен талапшылдық жағдайында әрбір студент өзін ұжымның толық мүшесі ретінде сезінеді. Мұндай орта мектеп оқушыларының күшті жақтарын дамытуға, кемшіліктерін жоюға қолайлы. Педагог бала тұлғасын жан-жақты және үйлесімді дамыту принциптеріне сүйене отырып, адамгершілік тәрбиесінің барлық аспектілерін жан-жақты шешеді. Мұғалім бірінші сыныптан бастап мейірімділік пен әділеттілік, жолдастық пен достық, ұжымшылдық және ортақ іске жеке жауапкершілік ұғымдарын енгізе бастайды. Әрине, балалардың бойында осы қасиеттерді дамыту жұмыстары бастауыш мектептің барлық төрт жылы бойына жан-жақты жүргізіледі. Басқа нәрселермен қатар, мұғалімнің өзі жеке оң үлгі көрсетуі керек.

Мұғалімнің мінез-құлқы, қарым-қатынас стилі, қоршаған әлемге және басқа адамдарға деген көзқарасы балаларға әсер етеді арлық оқушыларға бірдей білім беру әдістерін қолдана алмайсыз. Бастауыш сынып оқушылары әсіресе осы мұғалімдермен көп уақыт өткізеді. Көптеген оқушылар өздері үшін моральдық стандарт болып табылатын мұғалімнің әрекетіне жай ғана еліктейді. Мұғалімнің балаларға деген көзқарасы да олардың қарым-қатынасының негізгі

құрамдастарының бірі болып табылады. Мұғалім өз оқушыларының тұлғасына жалпы баға бермеуі керек. Мұғалім мамандығының үлкен қиындығы да осында. Сондай-ақ баланың жас ерекшеліктерін ескеру қажет [3].

Балалардың оқу, еңбек және ойын іс-әрекеттерінде табысқа жетуді барынша ынталандыру арқылы қолдау керек. Кіші мектеп жасындағы балалардың одан әрі дамуына мотивацияны күшейту әсіресе қолайлы және жақсы пайда әкелетін сияқты. Балада өте пайдалы және жеткілікті тұрақты тұлғалық қасиет – сәттілікке жету мотиві қалыптасады, ол сәтсіздіктен аулақ болу мотивінде басым болады. Сондай-ақ ынталандыру бастауыш мектеп жасындағы балалардың басқа да қабілеттерінің жедел дамуына әкеледі. Мұғалім өзінің оқу-тәрбиелік іс-әрекетінде әрқашан шешу үшін алдына белгілі бір міндеттер қоюы керек. Кіші мектеп оқушыларының тұлғалық тәрбиесінің негізгі аспектілерін қарастыруға болады: әрбір мектеп оқушысының жеке санасына адамгершілік сана нормаларын енгізу; қоғамдық моральдың негізгі қағидаларын түсіндіру; адамгершілік тәрбиесі мен мінез-құлқын ұйымдастыру; өзін-өзі тану процестеріне ықпал ету; эстетикалық, ақыл-ой, құқықтық, еңбек, экологиялық, азаматтық, экономикалық, алкогольге қарсы тәрбие процесіне қосу; рухани құндылықтарды дамыту; тұрақты, тұтас тұлғаны қалыптастыру; оқуға деген қызығушылықты арттыру; өзін-өзі жүзеге асыруға көмектесу [4].

А.П.Ливеровтың сөзімен аяқтағым келеді: «Қоғамның орталығына айналу үшін мектептің өзі барлығы ортақ іске үлес қосатын, оқушылар мен ата-аналардың оқу-тәрбие үрдісіне тұтынушылық емес, сындарлы және шығармашылық көзқарасы бар жаһандық қоғамдастыққа айналуы керек. Мектеп концепциясын оның жалпы миссиясы мен түлектің портретінен бастап жоспар құруға дейін дамыту.

Әдебиет

1.Акимова, М.К. Психофизические особенности индивидуальности школьников/М.К. Акимова, В.Т. Козлова. – М.: Академия, 2012. – 160 с.

2.Балл, Г.А. Современный гуманизм и образование / Г.А. Балл. – Ровно: Листа-М, 2013. – 128 с.

3.Битянова, М.Р. Работа психолога в начальной школе / М.Р. Битянова, Т. Азарова и др. – Второй изд. – М.: Генезис, 2011. – 352 с.

4.Кондратенко, Л. Умственные способности ребенка/Л. Кондратенко. – М.: Главник, 2011. – 112 с.

Әбдіраманова М.К., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В данной статье рассматриваются пути развития профессиональной компетентности учителя.

Abstract

This article discusses ways to develop a teacher's professional competence.

Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар, гуманистік тенденциялардың күшеюі білім беру жүйесін түбегейлі жаңарту қажеттілігін туғызды. Қазіргі уақытта білім берудің мақсаты, міндеттері және мазмұны қайта қарастырылуда. Білім сапасын арттырудың жаңа технологияларын, әдістері мен формаларын іздестіруде. Білім беру жүйесіндегі инновациялық үдерістер педагогикалық ұжымның кәсібилігіне жаңа талаптар қояды.

Инновациялық қайта құрулар мектепшілік басқарудың негізгі субъектісі болып табылатын, білім беруді жаңғырту мәселелерін шешуге және педагогикалық процестің табыстылығын болжауға шақырылған мұғалімнің кәсіби шеберлігін дамыту мәселесі өзекті мәселелердің бірі. Зерттеу мәселесі бойынша теориялық-әдістемелік деңгейде «кәсібилік» ұғымына Ю.Бабанский, Ж.И. К.Гребенкина, Б.Т.Лихачев, П.И.Равкин, В.Я.Селезнева және т.б. ғалымдар түсінік берді.

Бұл мәселені шешудің бір жағы мұғалімнің құзыреттілігіне де байланысты. В.А.Сластенин тұлғаның кәсіби педагогикалық бағыттылығын мұғалімнің құзыреттілігінің белгісі деп санаған. Оның ойынша құзыреттілікке мыналар жатады:

-тұлғаның танымдық кәсіби-педагогикалық бағытын анықтайтын қасиеттері;

-тұлғаның психологиялық дайындығын талап ету;

-арнайы дайындықтың көлемі мен құрамы;

-мамандық бойынша әдістемелік деңгейінің мазмұны [1].

А.К. Маркова мұғалімнің технологиялық құзыреттілігіне:

- кәсіби-педагогикалық білім;

- кәсіби-педагогикалық шеберлік;

- кәсіби-негізгі қасиеттер, танымдық;

- кәсіби-педагогикалық позицияларын жатқызады [2].

Сондықтан да біз технологиялық құзыреттілікті жан-жақты және өзара бір-бірімен байланысты үш компоненттен құралғандығын

айтуымыз керек. Олар кәсіби білім; кәсіби шеберлік; педагогикалық әрекеттегі кәсіби ерекше қасиеттер. Осы аталған үш компонент маман тұлғасын дамытуда бір тұтас жүйе ретінде қолданылады. Сонымен қатар олар бір-бірін қайталамайды, күрделі диалектикалық қатынасқа түседі, сол арқылы әр компонент педагогикалық әрекет кезінде не құрал, не сілтеме, немесе даму нәтижесі ретінде қолданылады[3].

Профессор А.Л.Тряпицына кәсіби құзыреттілікті маманның кәсіби және өмірлік тәжірибесін, құндылықтары мен бейімділіктерін пайдалана отырып, кәсіби қызметтің нақты жағдайларында туындайтын кәсіби мәселелер мен типтік міндеттерді шешу қабілетін анықтайтын ажырамас сипаттама екенін тұжырымдайды[4]. Демек, құзыреттілік белсенділікте көрінеді.

Кәсіби құзыреттілікті дамыту деңгейі көптеген объективті және субъективті факторларға байланысты. Кәсіби құзыреттілікті дамытудың мазмұны мен процесінің объективті факторлары қоғам дамуының нақты тарихи кезеңінің сипаттамалары болып табылады. Психологиялық-педагогикалық ғылымның даму деңгейі мен оның үстемдік ететін парадигмасы да мұғалім тұлғасына қойылатын талаптарды көрсетеді және құзыреттіліктің дамуына әсер ететін фактор болып табылады.

Субъективті факторлар мұғалімнің тұлғалық ерекшеліктерін, оның құндылық бағдарлары мен басымдықтарын, қызығушылықтары мен қажеттіліктерін көрсетеді, олар кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру процесінде тікелей көрініс табады. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің мазмұны мен дамуының субъективті факторларына адамгершілік, рухани және интеллектуалдық дайындығы мен белсенді құзыреттілігі жатады. Педагогикалық ғылым мен тәжірибеде пайда болатын барлық жаңалықты меңгеруге, жүргізіліп жатқан қайта құрулардың белсенді қатысушысы болуға және дамып келе жатқан гуманитарлық бағыттағы мектеп құрылысына үлес қосуға мүмкіндік беретін мұғалімдердің кәсіби құзыреттілік деңгейін дамыту қазіргі заманғы білім берудің аса маңызды мәселесі болып табылады деп қорытынды жасауға болады[5].

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін дамытудың жолдары:

- жетілдірілген оқыту жүйесі;
- педагогикалық кадрларды атқаратын лауазымына және біліктілік санатына сәйкестігіне аттестаттау;
- мұғалімдердің өзін-өзі тәрбиелеуі;
- әдістемелік бірлестіктердің жұмысына, педагогикалық кеңестерге, семинарларға, конференцияларға, шеберлік сабақтарына белсенді қатысу;-
- қазіргі білім беру технологияларын, оқыту әдістерін, педагогикалық құралдарды меңгеру және оларды үздіксіз жетілдіру.
- ақпараттық-коммуникациялық технологияларды меңгеру;
- байқаулар мен ғылыми жобаларға қатысу;

- жеке педагогикалық тәжірибені жалпылау және тарату, басылымдар жасау.

Әдебиет

1.Сластенин В.А. и др. Педагогика Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; Под ред. В.А. Сластенина. - М.: Издательский центр "Академия", 2013. - 576 с

2.Маркова, А. К. Психология труда учителя [Текст] / А. К. Маркова. - М. , 1993.

3.Қилыбаева Г.К.Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің технологиялық құзыреттілігін жетілдіру мәселесінің теориялық сипаты<https://www.vestnik-kafu.info/journal/9/329/>

4.ТряпицынаА.Л. Современные тенденции развития качества педагогического образования.
<https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-tendentsii-razvitiya-kachestva-pedagogicheskogo-obrazovaniya>

4.Сафонова И.В.Развитие профессиональной компетенции педагога.<https://nsportal.ru/shkola/raznoe/library/2024/02/18/razvitie-professionalnoy-kompetentsii-pedagoga>

ӘОЖ 373.3 : 371.321.5

Бастауыш сыныптыңТРИЗ технологиясын қолданудың маңызы

Жумадилаева С.Ж., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматриваются особенности применения технологии ТРИЗ в развитии учащихся младших классов.

Abstract

In this article, methods of organizing educational activities of students in primary school are discussed.

Қазіргі қоғам білім беру жүйесіне жаңа талаптар қойып отыр. Әлемдік экономика мәліметтері бойынша сыни тұрғыдан ойлау тұлғаның маңызды қасиеттерінің бірі ретінде атап өтіледі және 2025 жылға қарай жетекші дағды болып саналады [1]. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілетін ойдағыдай дамыту сыни тұрғыдан ойлауды және жүйелі оқытуды дамыту көрсеткіштерін бағалау арқылы жүзеге асуы мүмкін.

Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту әдістерінің бірі – ТРИЗ педагогикасы.

TRIZ

педагогикасы-оқушылардың

«шығармашылығын» дамытатын және әдіс-тәсілдер аясын кеңейтетін педагогика. TRIZ технологиясының мәні – бір дұрыс шешімі жоқ, «ашық мәселелерді» шешу [2].

Өнертапқыштық есептерді шешу теориясын (ТРИЗ) Кеңес Одағында екінші дүниежүзілік соғыстан кейін, 1946 жылы кеңес ғалымы Г.С.Альтшуллер енгізді. Альтшуллер өнертапқыштар есептерді шешу үшін жиі қолданатын әдістерді зерттеді. Ол өз зерттеулерінің нәтижесінде осындай 40 әдістемені анықтап, олардың жиынтығын өнертапқыштық есептерді шешу теориясы деп атады. Бұл ретте автор ең тиімді нәтижеге бар ресурстарды пайдалану арқылы қол жеткізіледі деген қорытындыға келді.

1980 жылдары бұл теория кеңестік мектептерде сабақ беру және зауыттарда тиімділікті арттыру үшін қолданылды. Бүгінде бұл технология бүкіл әлемде танылды. Intel, HP, Boeing, Ford, Toyota, Kodak және басқа да көптеген жетекші компаниялар өз қызметінде TRIZ тәжірибесін енгізуде. Сонымен қатар, жыл сайын осы тақырыпта дүниежүзілік конференциялар өткізіліп, халықаралық, азиялық және еуропалық ТРИЗ бірлестіктері құрылды. Ал 1998 жылы бұл әдісті инженерлер мен менеджерлерге үйрету үшін АҚШ-та Альтшуллер институты ашылды.

Технология қарама-қайшылықтарды анықтауға және шешуге көмектеседі. Ол үшін мәселені барлық тиімсіз шешімдер жойылатындай етіп тұжырымдау керек. Нәтижесінде ол төменде көрсетілген үш қағиданың біріне сәйкес келуі керек:

- 1.Бәрін бұрынғыдай қалдыр.
- 2.Қажет емес, зиянды қасиеттерді алып тастаңыз.
- 3.Жаңа, пайдалы сипатты қосыңыз.

Дәл осы қадамнан кейін қарапайым мәселе өнертапқыштыққа айналады. Қарама-қайшылықтарды жоюдың бұл түрі идеалды соңғы нәтиже деп те аталады. Қарама-қайшылықта екі ұғымның немесе пайымдаудың бірі екіншісін жоққа шығарады. TRIZ әдісі қарама-қайшылықтың үш түрін қарастырады.

1.Әкімшілік қайшылық. Ол өнертапқыш жүйені жақсартуға тырысқанда пайда болады. Бірақ оның ресурстарға қол жетімділігі немесе құзыретті көзқарасты дамыту үшін жеткіліксіз білімі болуы мүмкін. Бұл мәселе қосымша ақпарат алу, қажетті ресурстарды табу немесе тиісті әкімшілік шешімдер қабылдау арқылы шешіледі.

2.Техникалық қайшылық. Жүйенің бір параметрін жақсарту екіншісін нашарлатса, пайда болады.

3.Физикалық қайшылық. Бұл түрі физика заңдарына негізделген, сондықтан оны жүзеге асыру ең қиын. Парадокс мынада: жүйені жақсарту үшін оның кейбір бөлігі бір уақытта әртүрлі физикалық күйде болуы керек және бұл логикалық тұрғыдан мүмкін емес.

Неғұрлым маңызды қарама-қайшылықтарды төрт параметр бойынша шешуге болады: уақыт бойынша, кеңістікте немесе қатынаста (мағынаны өзгерту арқылы), сондай-ақ басқа жүйенің ресурстарын пайдалану арқылы. Егер жағдай анық болмаса немесе таңдалған әдістер көмектеспесе, TRIZ қолдануға болады.

Идеал шешім немесе идеалды түпкілікті нәтиже - бұл мәселе ешқандай шығынсыз немесе шығынсыз шешілетін жағдай. Яғни, сыртқы ресурстар пайдаланылмайды, жүйеде ештеңе күрделі емес және жағымсыз әсерлер пайда болмайды. Идеалды шешімді тұжырымдау үш жолмен жасалуы мүмкін, бірақ кез келген жағдайда «өзі», «өзі», «тәуелсіз» және т.б. сөздерді қолдану қажет. Егер IFR дұрыс тұжырымдалған болса, қалаған нәтиже іс жүзінде тегін, яғни бар ресурстарды пайдалана отырып қол жеткізіледі [3].

Бастауыш сынып оқушыларын оқытуда ТРИЗ технологияларын қолдануайналысқан И.Я Гуткович, А.В. Корзун, С.Н. Ладоскина, И.Н. Мурашкова, А.А.Нестеренко, Н.В. Рубина, Т.А. Сидорчук, А.М. Страунинг, М.Н.Шустерма және басқалар [4].Бұл технология білім беру, дамыту және тәрбиелеу мәселелерін шешуге қабілеттіпедагогикалық міндеттерді шешуге ықпал етеді..

ТРИЗ педагогикасы қалыптастырудың алгоритмдік әдістерін қолданады, ойлау арқылы әрекеті бақыланатын және ойлау мәдениетін қалыптастыратын тиімді үдеріс. Бұл технология қолдану барысында оқушылардың оқуға деген жақсы көзқарасы қалыптасып, олардың тәуелсіз және өзіне сенімділігі, жалпы білім деңгейі, талдау және саралау дағдылары, жүйелі-диалектикалық ойлауы қалыптасады [5].

Тәжірибе көрсеткендей, дәстүрлі жұмыс формаларын пайдалану арқылы тұлғаны жан-жақты дамыту мүмкін емес, жаңа формаларды, әдістер мен технологияларды қолдану қажет. TRIZ - бұл мәселелерді шешу және жүйелерді жақсарту әдістерінің жиынтығы. Ол шығармашылық тәсілді қолдана отырып, балалардың қиялын және икемді ойлауды дамыта отырып, тиімділікті арттыруға және күрделі мәселелерді шешу қабілетін жақсартуға көмектеседі. Кейбір сарапшылар бұл теорияны шығармашылық дағдыларды дамыту үшін ең тиімді деп санайды, өйткені ол пайымдауға негізделмеген және бір ғана дұрыс жауап бермейді. Теория адамның жолында өнертапқыштық мәселелер туындаған кезде қолданылады. Бұл анық немесе дәстүрлі тәсілдермен шешілмейтін мәселелер болуы мүмкін. Яғни ешбір шығынсыз жеңіске жетуге көмектесетін нәрсені ойлап табу керек. Көптеген адамдар бұл әдісті зерттеп, оны өз тәжірибесінде белсенді түрде қолданды. Нәтижесінде олар оны пайдаланудың келесі артықшылықтарын анықтады:

- басқа көзқарас арқылы мәселенің мәнін ашу;
- мәселелерді шешудің дәстүрлі әдістерінен ауытқу;
- шығармашылық қызметтің тиімділігін арттыру;

- мәселені және шешудің бағытын таңдау бойынша ақпаратты іздеу процесінде білім алу және бұл білімді дұрыс жүйелеу;
- өнертапқыштық қызметке серпін алу;
- іздеудің негізгі бағыттарын дұрыс анықтау;
- логикалық, логикалық емес және жүйелі ойлауды дамыту;
- кейбір заттар мен құбылыстарға жаңаша көзқарасты дамыту;
- көкжиектерді кеңейту;
- шешімін табуға кететін уақытты қысқарту.

TRIZ шешу әдістері. TRIZ техникалық өнертапқыштық мәселелердегі қайшылықтарды шешудің 40 түрлі әдістері мен әдістерін анықтады.

1. Ұсақтау принципі
2. Жою принципі
3. Біріктіру принципі
4. «Қарама-қарсы» принцип
5. Пайдалы әрекеттің үздіксіздігі принципі
6. «Зиянды пайдаға айналдыру» қағидасы
7. «Медиатор» принципі
8. Өзіне-өзі қызмет көрсету принципі
9. Көшіру принципі
10. Төзімділіктің орнына арзан сынғыштық принципі

Бастауыш сыныптар үшін келесі әдістерді сәтті қолдануға болады:

- миға шабуыл;
- эмпатия;
- фокальды объект әдісі;
- кішкентай адамдармен модельдеу әдістемесі;
- жүйелік оператор;
- типтік қиялдау әдістері;
- Люлли сақиналары;
- морфологиялық талдау;
- дихотомия («Иә-жоқ»);
- шығармашылық сөйлеу өнімдерін жасау әдістері [6].

TRIZ педагогикасының ерекшелігі – ол ойлау әрекетінің саналы, бақыланатын, мақсатты және тиімді процесін қалыптастырудың алгоритмдік әдістерін ұсынады, яғни ойлау мәдениетін арттыруға, сол арқылы танымдық белсенділікті белсендіруге, оқуға деген ынтасын арттыруға бағытталған.

Әдебиет

1. Кожурова А.А., Петухова А.Ю. ТРИЗ-педагогика как средство развития критического мышления у младших школьников // Мир науки, культуры, образования. 2021. № 3 (88).

2.Крипчина О.С. ТРИЗ и РКМ технологии как средство развития критического и творческого мышления обучающихся // Преподаватель года 2021. М., 2021. С. 128-136.

3.<https://timeweb.com/ru/community/articles/metod-triz-что-это-такое-i-kak-rabotaet>

4.Кувшинова Т.И. Использование ТРИЗ-технологий в современной начальной школе // Инновации. Наука. Образование. 2021. № 41. С. 681-687.

5.Саттарова Ф.У. Использование ТРИЗ-технологий в современной школе // Наука и образование. 2021. Т. 2. Вып. 6. С. 638-644.

6.Чернявская И.В.<https://infourok.ru/primenenie-tehnologii-triz-na-urokah-v-nachalnoy-shkole-1738421.html>

ӘОЖ 373.3 : 372.461.2

Пәнаралық байланыс негізінде бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу әрекетін дамыту

Мирамбекова Зарина Мирамбекқызы
Қызылорда «Болашақ»
университетінің магистранты

Резюме

В статье Более подробно рассматриваются теоретические и практические аспекты развития речевой деятельности младших школьников на основе межпредметных связей. Обсуждается роль межпредметной связи в развитии речевой деятельности, методы и приемы реализации междисциплинарной связи, эффективность развития речевой деятельности учащихся и препятствия ее реализации и пути их решения.

Abstract

The article examines in more detail the theoretical and practical aspects of the development of speech activity of younger schoolchildren on the basis of interdisciplinary connections. The role of interdisciplinary communication in the development of speech activity, methods and techniques for the implementation of interdisciplinary communication, the effectiveness of the development of students' speech activity and obstacles to its implementation and ways to solve them are discussed.

Бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу әрекетін дамыту – білім берудің өзекті және маңызды міндеттерінің бірі. Сөйлеу әрекеті оқушылардың ойлауын, танымдық қабілеттерін, коммуникативтік дағдыларын дамытуға, сондай-ақ, олардың әлеуметтік бейімделуіне, тұлғалық қалыптасуына ықпал етеді. Қазіргі кезде білім беруде пәнаралық байланысқа ерекше көңіл бөлінуде. Пәнаралық байланыс

оқушылардың білімдерін жүйелеуге, оларды өмірмен байланыстыруға, шығармашылық қабілеттерін, сыни ойлауын және зерттеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Осыған орай, бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу әрекетін пәнаралық байланыс негізінде дамытудың теориялық және практикалық мәселелерін зерттеу өзекті болып табылады [1].

1. Пәнаралық байланыстың теориялық негіздері

Пәнаралық байланыс – әртүрлі оқу пәндерінің мазмұны мен әдістерін өзара байланыстыру арқылы оқушылардың білімдерін жүйелеуге, оларды өмірмен байланыстыруға, шығармашылық қабілеттерін, сыни ойлауын және зерттеу дағдыларын дамытуға бағытталған педагогикалық тәсіл. Пәнаралық байланыстың негізгі принциптері:

Жүйелілік: әртүрлі пәндердің мазмұны мен әдістерін өзара байланыстыру арқылы білімдер жүйесін қалыптастыру.

Өмірмен байланыстылық: оқушылардың алған білімдерін өмірлік жағдайларда қолдана білуін қамтамасыз ету.

Шығармашылық: оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, сыни ойлауын және зерттеу дағдыларын дамыту.

Белсенділік: оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз ету.

2. Пәнаралық байланыстың сөйлеу әрекетін дамытудағы рөлі

Пәнаралық байланыс оқушылардың сөйлеу әрекетін дамытуда келесідей рөл атқарады:

➤ **Сөздік қорды байыту:** әртүрлі пәндердің мазмұнын оқу барысында оқушылардың сөздік қоры жаңа сөздермен, терминдермен және ұғымдармен толығады.

➤ **Байланыстырып сөйлеу дағдыларын дамыту:** пәнаралық жобалар мен зерттеулерді орындау барысында оқушылар өз ойларын жүйелі, логикалық және дәлелді түрде жеткізуге үйренеді.

➤ **Шығармашылық қабілеттерді дамыту:** пәнаралық сабақтарда оқушылар әртүрлі шығармашылық жұмыстарды (эссе, баяндама, презентация, рөлдік ойындар және т.б.) орындай отырып, өз ойларын еркін және шығармашылықпен жеткізуге үйренеді.

➤ **Ойлау мен танымдық қабілеттерді дамыту:** пәнаралық байланыс оқушылардың сыни ойлауын, талдау, синтездеу, салыстыру және қорытынды жасау қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

3. Пәнаралық байланысты жүзеге асырудың әдіс-тәсілдері

Пәнаралық байланысты жүзеге асырудың келесідей әдіс-тәсілдері бар:

Пәнаралық жобалар мен зерттеулер: оқушылар әртүрлі пәндердің мазмұнын біріктіретін жобалар мен зерттеулерді орындайды.

Пәнаралық сабақтар: әртүрлі пәндердің мұғалімдері бірлесіп, ортақ тақырыпта сабақтар өткізеді.

Пәнаралық дидактикалық материалдар: әртүрлі пәндердің мазмұнын біріктіретін дидактикалық материалдар (сызбалар, кестелер, диаграммалар және т.б.) қолданылады.

Оқушылардың шығармашылық жұмыстары: оқушылар әртүрлі шығармашылық жұмыстарды (эссе, баяндама, презентация, рөлдік ойындар және т.б.) орындайды.

Интерактивті әдістер: топтық жұмыс, пікірталас, рөлдік ойындар, жобалық қызмет және т.б.

4. Пәнаралық байланыстың сөйлеу әрекетін дамытудағы тиімділігі

Пәнаралық байланыстың сөйлеу әрекетін дамытудағы тиімділігі келесідей көрсеткіштермен өлшенеді:

- Оқушылардың сөздік қорының байыуы.
- Оқушылардың байланыстырып сөйлеу дағдыларының дамуы.
- Оқушылардың шығармашылық қабілеттерінің артуы.
- Оқушылардың ойлау және танымдық қабілеттерінің дамуы.
- Оқушылардың оқуға деген қызығушылығының артуы.

5. Пәнаралық байланысты жүзеге асырудың кедергілері мен оларды шешу жолдары

Пәнаралық байланысты жүзеге асыруда келесідей кедергілер болуы мүмкін: Мұғалімдердің пәнаралық байланыс туралы білімдерінің жеткіліксіздігі. Мұғалімдердің пәнаралық сабақтарды жоспарлау және өткізу дағдыларының жеткіліксіздігі. Оқу бағдарламалары мен оқулықтардың пәнаралық байланысты жүзеге асыруға бейімделмеуі. Оқушылардың пәнаралық жобалар мен зерттеулерді орындауға деген қызығушылығының төмендігі. Бұл кедергілерді шешу үшін келесідей шаралар қабылдау қажет:

- Мұғалімдердің біліктілігін арттыру курстарын ұйымдастыру.
- Пәнаралық сабақтардың үлгі жоспарларын және дидактикалық материалдарды әзірлеу.
- Оқу бағдарламалары мен оқулықтарды пәнаралық байланысты жүзеге асыруға бейімдеу.
- Оқушылардың пәнаралық жобалар мен зерттеулерге деген қызығушылығын арттыру үшін әртүрлі мотивациялық әдістерді қолдану.

б. Пәнаралық байланыс негізінде сөйлеу әрекетін дамытудың практикалық мысалдары

«Менің отбасым» тақырыбындағы пәнаралық жоба:

Ана тілі: отбасы мүшелері туралы әңгімелер жазу, отбасылық дәстүрлер туралы эссе жазу.

Математика: отбасы мүшелерінің жасын, бойын, салмағын өлшеу, отбасы бюджетін есептеу.

Дүниетану: отбасы мүшелерінің кәсібі туралы зерттеу, отбасының шығу тарихын зерттеу.

Бейнелеу өнері: отбасы мүшелерінің портретін салу, отбасылық альбом жасау.

«Табиғат және біз» тақырыбындағы пәнаралық сабақ:

Ана тілі: табиғат туралы өлеңдер оқу, табиғат құбылыстары туралы әңгімелер құрастыру.

Математика: табиғаттағы өлшеулер (ағаштың биіктігі, көлдің тереңдігі және т.б.).

Дүниетану: табиғаттағы тірі және өлі табиғат, экологиялық проблемалар.

Музыка: табиғат туралы әндер айту, табиғат дыбыстарын тыңдау [2].

Пәнаралық байланыс бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу әрекетін дамытудың тиімді құралы болып табылады. Пәнаралық байланысты жүзеге асыру оқушылардың білімдерін жүйелеуге, оларды өмірмен байланыстыруға, шығармашылық қабілеттерін, сыни ойлауын және зерттеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып мұғалімдері пәнаралық байланысты жүзеге асырудың әдіс-тәсілдерін меңгеруі қажет.

Оқу бағдарламалары мен оқулықтарды пәнаралық байланысты жүзеге асыруға бейімдеу қажет [3].

Оқушылардың пәнаралық жобалар мен зерттеулерге деген қызығушылығын арттыру үшін әртүрлі мотивациялық әдістерді қолдану қажет.

Мұғалімдерге пәнаралық сабақтарды ұйымдастыруға әдістемелік көмек көрсетілуі керек.

Әдебиет

1. Әбилова З.А. Бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу әрекетін дамытудың педагогикалық шарттары. Алматы, 2010.

2. Жұмаділ Ақбота Әмірбекқызы. Сөйлеу әрекетін дамыту арқылы бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. 2020-2021 жж.

3. Кусаинов А.К. «Педагогика» Алматы 2008ж

**Бастауыш сынып мұғалімінің кәсіптік мәнді сапаларын
қалыптастыру**

Сайлаубекова Айшат Әбілжанқызы, магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В этой статье рассматриваются профессиональные качества учителя начальных классов.

Abstract

This article discusses the professional qualities of a primary school teacher.

Білім беру жүйесі қазіргі уақытта егеменді елде құрылып, әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциялану бағытында жұмыс жасап жатыр. Бұл білім беру процесіндегі елеулі өзгерістермен байланысты. Білім беру парадигмасы өзгеріп, білім беру мазмұны жаңартылып, жаңа тәсілдер мен жаңа қарым-қатынастар пайда болуда.

Білім беру мазмұнындағы оқыту тәсілдерінің тиімділігі қоғамның талаптарына сай болашақ ұрпақтарды оқыту мен тәрбиелеудің ғылыми-педагогикалық негіздерін дамытудағы ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Мұғалімнің қолдауы мен көмек көрсетуінің болмауы, командалық стиль, кеңес алу мүмкіндігінің жоқтығы оқушылардың ақыл-ой белсенділігін тежейді. Маңыздылық, мақұлдау, дауыс тонусындағы эмоциялық реңк, әуезді интонация білімнің бекітілуіне ықпал етеді. Осылайша, мұғалім сенім, жанашырлық, мейірімділік, шыдамдылық, өзара түсіністік, оқушылардың ішкі күйіне ену, жоғары білім, жан-жақты қызығушылықтар, материалды шығармашылықпен ұсыну, кәсіби байланыстар негізінде шынайы рухани байланыс орнату, тыңдай білу және өзара әрекеттесуге бару керек.

Е.В. Анищук педагогикалық қарым-қатынастың шын мәнінде шығармашылық процесс болатынын атап өтеді, егер жоғары ақпараттық мәдениет пен сөйлеу техникасы оқушыларға деген мұғалімнің белсенді оң көзқарасымен, эмпатия, рефлексия, сүгістік, қабылдаушы және басқа да қабілеттермен ұштасып, адамдық сезімдер мен сүйіспеншіліктен жылуымен байытылса [2].

Мұғалімнің эмоциялары оқушыға беріледі. Мұғалімнің пәнге деген эмоционалды қарым-қатынасы мен берілген материал да оқушыларға беріледі.

Мұғалімнің сыныпқа деген қарым-қатынас стилі - бұл педагог пен оқушы арасындағы барлық қарым-қатынас актілерінің дамуы

жүретін ішкі психологиялық негіз, эмоциялық фон. Осы стильге байланысты мұғалім әдейі немесе бейсаналы түрде оқушыларға әсер ету әдістерін таңдайды, әр оқушының тұлғасын және сыныптың жалпы құрамын әртүрлі қабылдайды. Қарым-қатынас стилі -бұл мұғалімнің тұлғасы мен кәсіби бағытталуының күрделі үйлесімі. Ол мотивациялық негіз жасайтын эмоционалдық компоненттерді, балаларға деген көзқарастар мен сенімдерден тұратын танымдық компоненттерді, оқушылармен қарым-қатынастың вербальды және вербальды емес құралдарының үйлесімін білдіретін операциялық компоненттерді біріктіреді [4].

Психологиялық мәдениеттің төмен деңгейі, коммуникативтік дағдылардың жетіспеушілігі, өзін-өзі реттеу дағдыларының жетілмеуі көптеген мұғалімдердің (басқа мамандықтарға қарағанда) стресстік аурулармен ауыратынын көрсетеді - көптеген соматикалық және психоневрологиялық аурулар. Бұл, өз кезегінде, мектеп оқушыларының невротизациясының себебі болып табылады, олар өз өмірлерінің көп бөлігін мұғалімдердің, соның ішінде, олар тудырған невротикалық ортада өткізеді [3].

Мұғалімнің эмоционалды тұрақтылығы - бұл психиканың қасиеті, ол оған күрделі эмоциялық жағдайда қажетті іс-әрекеттерді табысты жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Оқушылармен педагогикалық процесте үнемі әрекеттесетін педагогқа эмоционалды тұрақтылықтан басқа, эмоционалды сезімталдық, сезімталдық, қозғалғыштық, артистизм қажет.

Оқушылар мен мұғалім арасындағы қарым-қатынастарды анықтайтын әрекеттер мен іс-әрекеттердің маңызды сипаттамаларының бірі - агрессивтілік. Агрессиялық мінез-құлық адам арасындағы қақтығыстардың туындауына және олардың конструктивті емес шешілуіне әкеледі.

Мұғалімнің имиджін қалыптастыру оның қабылдауына негізделген және белгілі бір жас динамикасына ие. Мұғалім әрқашан өз мінез-құлқы мен эмоционалды жағдайы оқушылардың өзін-өзі сезінуіне, сондай-ақ олардың жеке және интеллектуалды дамуына әсер ететінін ұмытпау керек.

Бастауыш мектеп оқушысының негізгі қызметі оқу қызметі болып табылады. Оқу қызметі - бұл жеке қызметтің ерекше түрі. Ол құрылымы бойынша күрделі және ерекше қалыптастыруды қажет етеді. Еңбек сияқты, оқу қызметі мақсаттар мен міндеттермен сипатталады. Оқытушы оқушылардың оқу және танымдық белсенділігін ынталандыру; ғылыми білімдер мен дағдыларды меңгеру үшін өзінің танымдық қызметін ұйымдастыру; ойлау, жады, шығармашылық қабілеттерін дамыту; оқу дағдылары мен икемділіктерін жетілдіру; ғылыми дүниетаным мен адамгершілік-эстетикалық мәдениетті дамыту міндеттерін шешуі керек.

Ересектер сияқты, оқушы да не істеу керектігін, не үшін істеу керектігін, қалай істеу керектігін білуі керек, өзінің қателіктерін көруі, өзін бақылап, бағалауы керек. Мектепке келетін бала мұны ештеңе жаса алмайды, яғни оның өзіндік оқу қызметі үшін қабілеті жоқ. Оқу процесінде бастауыш сынып оқушысы тек білім, дағдылар мен икемділіктерді меңгеріп қана қоймайды, сонымен қатар оқу міндеттерін (мақсаттарын) қоюды, білімді меңгеру мен қолданудың тәсілдерін табуды, өзінің іс-әрекетін бақылап, бағалауды үйренеді.

Н.П. Аникееваның, А.Н. Лутошкинаның, А.С. Макаренканың, И.Е. Шварцтың және басқа зерттеушілердің жұмыстарының нәтижелері бойынша сыныптағы әлеуметтік-психологиялық климаттың толықтай мұғалімге байланысты екенін көруге болады. Дәл бастауыш мектепте оқушының әрі қарайғы білімін құратын жалпы білімдердің негізі қалыптасады. Осы контексте оқушылардың үлгерімі мен эмоциялық тепе-теңдігі көбінесе баланың мектепте қалай оқитынына байланысты екендігін атап өту қажет.

Бастауыш мектепте оқушының өмір бойы маңызды болып қалатын ұстазы - бұл оқушының әлеуметтенуіндегі маңызды тұлға. Педагог тек танымдық саладағы дамуға, қажетті білімдер мен дағдыларды меңгеруге, оқу қызметін қалыптастыруға ғана емес, оқушылардың мотивациясына да әсер етеді (негізінен танымдық, оқу мотивациясы және жетістік мотивациясы).

Мұғалімнің педагогикалық қарым-қатынас стилі оқушының әлеуметтенуі мен дамуы үшін маңызды сипаттама болып табылады.

Педагогикалық қарым-қатынас стилі - бұл мұғалімнің оқушылармен, олардың ата-аналарымен және әріптестерімен қарым-қатынасында қолданатын әдістер мен тәсілдердің тұрақты жүйесі. Әдетте, мұғалімнің қарым-қатынас стилінде оның коммуникативтік мүмкіндіктерінің ерекшеліктері, мұғалім мен оқушылар арасындағы қарым-қатынас стилі, мұғалімнің шығармашылық тұлғалығы және оқушылардың ұжымының ерекшеліктері байқалады.

Мұғалімнің педагогикалық қызметінің кейбір стильдеріне ерекше назар аудару қажет, өйткені олар оқушыларға невротикалық және бейімделмейтін әсер етуі мүмкін, бұл әсіресе бастауыш мектеп жасындағы оқушылар үшін педагогикалық такттың бұзылуынан туындайды.

Педагогтың тактын бұзуымен туындаған оқушылардың психикалық күйзелісін дидактогенез деп атайды. Дидактогенез оқушының мұғалімнің кінәсінен алған психикалық жарақатымен байланысты, ол үмітсіздік, қорқыныш, көңіл күйдің төмендеуі және т.б. түрінде көрінеді.

Авторитарлық қарым-қатынас стилінде мұғалім барлық сұрақтарды өзі шешеді, бұл сыныптың және әр оқушының өміріне қатысты.

Рұқсат беруші (анархиялық, назардан тыс қалдыратын) қарым-қатынас стилі мұғалімнің қызметке минималды қатысуымен сипатталады, бұл оның нәтижелеріне жауапкершілікті жоюмен түсіндіріледі. Мұндай мұғалімдер өздерінің функционалдық міндеттерін формальды түрде орындайды, тек оқытумен шектеледі.

Демократиялық қарым-қатынас стилінде мұғалім оқушының қарым-қатынасындағы субъективті рөлін арттыруға, барлығын жалпы істерді шешуге тартуға бағытталған.

Бұл стильдің негізгі ерекшелігі - өзара мойындау және өзара бағдарлану. Осы стильдің бірі маңызды факторы - мұғалімнің оқушының қабілеттеріне сенуі. Бұл құбылыс педагогикалық тәжірибеде алғаш рет Р. Розенталь мен Л. Якобсонның зерттеулерінде, олар оны «Пигмалион әсері» деп атаған [1].

Мұғалімнің бағалау әрекеттерінің оқушының тұлғасын қалыптастырудағы және интеллектуалды дамудағы маңызы өте зор. Бағалау кезінде де, бағалаусыз да бағалау мұғалімнің оқушыға берген бағасы қоршаған адамдардың көзінде ерекше маңызға ие. Бағалаудың маңызы, ең алдымен, ата-аналар мен басқа жақын ересектер үшін оқушының жеке тұлғасы мен интеллектінің сапасын бағалау ретінде қабылданады. Бастауыш мектептің соңында балалар жиі екілік бағалаушылар немесе үздіктер болып қалыптасады, бұл олардың өмірінің барлық аспектілеріне әсер ететін негізгі факторға айналады.

Мұғалімнің бағалау әрекетінің әсері оқушының оқу мотивациясына, өзіндік бағалауының дамуына, эмоционалды әлауқатына, өзін-өзі жүзеге асыруға және құрдастарымен қарым-қатынасқа зерттеулер көптеп жүргізілген (Г.А. Цукерман, Б.Г. Ананьев, В.В. Давыдов).

Бұл зерттеулер мұғалімнің бағасы мен бағалау пікірін балалардың қабылдау ерекшеліктерін айқындайды. Бағалау жағдайлары өз табиғатында оқушы үшін қиын болады, сондықтан бастауыш сынып оқушылары әдетте мұғалімнің жақсы немесе жаман бағасын неге қойғанын түсіндіре алмайды. Балалар көбінесе алған бағаларын өз білімдерімен және дағдыларымен байланыстыра алмайды. Бағалау баланың еңбек етуіне емес, оның жұмысына жұмсалған күштеріне негізделіп оның қабылдауына әсер етеді.

Әдебиет

1. Анищук Е.В. К вопросу о проявлении эмоциональности личности учителя в его профессиональном общении / Е.В. Анищук // Научные труды МГПИ им. В.И. Ленина. – М., 1985. – 285 с.

2. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и других / В.В. Бойко. – М.: Лотос, 2017. – 185 с.

3. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал / Л.М. Митина. – М.: КноРус, 2019. – 175 с.

**Білім беру үдерісіндегі Smart-технологияларын қолдану
ерекшеліктері**

Сәйпен Бағжан, магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Данная статья содержит такие ключевые термины, как Smart-технологии и компетенции.

Abstract

This article contains key terms such as Smart technologies and competencies.

Қазіргі заманғы технологиялар үздіксіз прогреске зияткерлік технологиялар саласындағы елеулі әзірлемелерге алып келді. Мұндай білімнің үнемі өзгеріске қабілетті болуы болашақ мамандарды дайындау деңгейінің шындыққа, яғни еңбек нарығына және дамыған тұлғаны тәрбиелеуге сәйкес келуі қажеттілігімен түсіндіріледі. Шығармашылық мүмкіндіктерді ашу, кәсіби өзін-өзі анықтау мен өзін-өзі жүзеге асыру процесін аяқтау, интеллектуалдық және әлеуметтік икемділіктің деңгейін арттыру – жоғары оқу орнының білім беру процесінің барлық осы аспектілері Smart-технологияларды қолдануды талап етеді.

Қазіргі заманғы технологиялар уақыт кеңістігінде тез өзгеріп отырады және алдыңғы буындарға қарағанда әлдеқайда жылдам қарқынмен өтіледі. Қазіргі заманғы білім беру мен оқу сыныптары оқушыларға неғұрлым тиімді және интерактивті оқыту тәжірибесін ұсыну үшін жоғары технологиялық құралдар мен жабдықтарды енгізуді талап етеді. Қазіргі заманғы технологияларда оқушыларға оқытудың жаңа тәсілдері мен құралдарын ұсынатын үлкен әлеует бар. Олардың көмегімен жаратылыстану бағыты пәндеріндегі кейбір мәселелерді шешу және сыни ойлау дағдыларын дамытуға болады; қарым-қатынас дағдыларын жетілдіруге, білімді бір ортадан екінші ортаға ауыстыруды жүзеге асыруға; өзінің де, басқалардың да ойлау жұмысын талдауға; жаңылыстарды жеңуге, командада жұмыс істеуге болады.

Қазіргі уақытта технология тез өзгеріп отырады, сондықтан мұғалім барлық өзгерістерге уақыт таба алмауы мүмкін. Кез-келген педагогикалық технология төменде қанағаттандыруы керек. сипатталған негізгі әдістемелік талаптарды Педагогикалық технологияның концептуалдылығы әр педагогикалық технология белгілі бір ғылыми тұжырымдамаға, оның ішінде білім беру мақсаттарына жетудің философиялық, психологиялық, дидактикалық

және әлеуметтік-педагогикалық негіздемесіне негізделуі керек деп болжайды. Жүйелілік дегеніміз педагогикалық технология жүйенің барлық белгілеріне (процестің логикасы, оның бөліктерінің өзара байланысы, тұтастық) ие болуы керек. Басқару диагностикалық мақсат қою, жоспарлау, оқу процесін жобалау, кезең-кезеңмен диагностикалау, нәтижелерді түзету үшін құралдар мен әдістерді өзгерту мүмкіндігін қамтиды. Тиімділік қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар бәсекелестік жағдайда болатындығын және нәтижелері бойынша тиімді және шығындар бойынша оңтайлы болуы, оқытудың белгілі бір стандартына қол жеткізуге кепілдік беруі керек екенін көрсетеді. Репродуктивтілік дегеніміз – басқа субъектілердің басқа типтегі білім беру мекемелерінде педагогикалық технологияны қолдану (қайталау, көбейту) мүмкіндігі.

Заманауи өндірісте, экономикада, әлеуметтік салада жаңа технологиялардың құрылуы мен таралуы жаһандық нарықтарда айтарлықтай өзгерістерге алып келеді. Бүгінгі таңда жаңа әзірлемелердің даму жылдамдығы және оларды енгізу жоғары қарқынмен күн сайын өсіп келеді.

Қазірдің өзінде биотехнология, жасанды интеллект, робототехника және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы соңғы жетістіктердің нәтижесі болып отырған жаһандық өнеркәсіптік революция туралы айтуға болады. Осы зерттеудің негізгі перспективасы Индустрия 4.0 дәуірінде білім беру жүйесін дамытуға бағытталған [1]. Төртінші өнеркәсіптік революция Индустрия 4.0 деп аталды. SMART түсінігі осы өнеркәсіптік революциямен байланысты. Бұл термин алғаш рет 2011 жылы Ганновердегі неміс өнеркәсіптік жәрмеңкесінде енгізілді [4]. Аталған кезеңде Германияда екі мемлекеттік бағдарлама бекітіледі: «Индустрия 4.0 платформасы» және «Өнеркәсіп 4.0». Осы екі бағдарлама да елдегі өнеркәсіпті стратегиялық дамытуға бағытталған [3]. Бұл бағдарламалардың жетекші бағыты жаһандық коммуникацияларға негізделген технологиялар мен өнеркәсіптік интернетті дамыту болды. 4.0 индустриясының негізгі лейтмотиві жаппай цифрландыру, икемді өндірісті дамыту, «цифрлық сынарын» (цифровой двойник) құру, киберфизикалық жүйелерді құру (cyber-physical system (CPS)), виртуалды және шынайы әлемдерді біріктіру, жасанды интеллект (жаңа өнеркәсіптік революция). Бүгінгі таңда мұндай бағдарламалар АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Бельгия, Жапония және т. б. сияқты әлемнің көптеген елдерінде әзірленіп, белсенді түрде енгізілуде. [2]. Мысалы, Германияда Industrie 4.0 бағдарламасы–бәсекеге қабілеттілікті стратегиялық арттыруды көздейтін, болашақтың 10 жобасының бірі, сондай-ақ өнеркәсіптік секторда ғылыми зерттеу қызметін дамытуға бағытталған бағдарламалар арқылы іске асырылуда [4]. Австралияда инновациялық әзірлемелерді коммерцияландыру мақсатында бірлескен ғылыми-зерттеу

жұмыстарын жүргізу үшін академиялық ұйымдар мен өнеркәсіптік ұйымдар арасындағы кооперацияны дамытуға бағытталған бағдарлама іске асырылуда [3]. Жапонияда Society 5.0 тұжырымдамасы іске асырылуда, ол Industrie 4.0 бағдарламасының жалғасы болып табылады, оны кеңейтіп, өнеркәсіптік дамуға әлеуметтік-мәдени компонентті қосады, яғни физикалық және киберкеңістікті интеграциялау арқылы әлеуметтік мәселелерді шешуді қарастырады [4].

«Білім беру процесін байланыстыратын негізгі элемент – белсенді оқу контенті, негізінде бірегей репозиторийлер құрылып, уақыттық және кеңістік шекараларын жоюға мүмкіндік береді» [1].

Лингвистер немесе жарнама және қоғамдық қатынастар менеджерлерін даярлау кезінде туындайтын мәселелерді электронды оқыту технологиялары (e-learning) әрқашан шеше алмайды, ал «ақылды білім беру» концепциясы өзінің икемділігімен және мультимедиялық технологиялардың максималды ауқымымен ерекшеленеді, бұл студенттің даярлық деңгейіне сәйкес келеді. Осы негізде болашақ лингвистердің кәсіби құзыреттілігін дамыту туралы айтуға болады – олардың шетел тілін білуі, аударма әдістемелері үнемі видео-сессиялар, әртүрлі сайттарға кіру мүмкіндігі және интерактивті экран немесе Smart-дисплей арқылы практикалық тапсырмаларды орындау арқасында толықтырылады. Жалпы құзыреттерге келетін болсақ, Smart-технологиялар сөзсіз адекватты қарым-қатынас жасау қабілетін, ақпараттық құзыреттілікті және проблемалық тапсырмаларды шешу дағдыларын дамытады, себебі қажетті фактілерді алу процесі видео-жүйелер мен көшіру тақталарының арқасында айтарлықтай жеделдетіледі.

Маңызды атап өту керек, Smart-концепциясы білім беру саласында айтарлықтай заңды түрде пайда болды: түрлі гаджеттердің енгізілуі арқылы, олар «кәсіби қызмет пен жеке өмірді жеңілдетеді (смартфон, ақылды үй, смарткарт – интеллектуалды автомобиль, смартборд – интерактивті интеллектуалды электронды тақта, Smart-диагностика жүйесі – компьютердің қатты дискісін өзін-өзі диагностикалау жүйесі)» [2]. Алайда, барлық осы құрылғылар Smart-концепциясының әсерінен айтарлықтай деңгейде жетілдірілді.

Осылайша, Smart-технологияларды қолдану үздіксіз өзін-өзі дамытуға жол ашады, ал жоғары оқу орнының білім беру ортасы біртіндеп Smart-ортаға айналады, яғни классикалық және заманауи әдістемелерді біріктіретін өте икемді және ауқымды оқыту кеңістігі.

Smart-технологиялар аналитикалық құзыреттілікті дамытады, яғни күрделі сұрақтарға жауап іздеуге логикалық көзқарас қалыптастырады, сондай-ақ инновацияларға ашықтықты дамытуда – лингвистер мен жарнама және қоғамдық қатынастар саласындағы мамандар үшін бұл құзырет өте маңызды. Бүгінгі күні кез келген білім

беру инновацияларының негізін біртіндеп Smart-технологиялар құрайды, олар оқу процесінің тоқтап қалмауына мүмкіндік береді.

Әдебиет

1.From Industry 4.0 to Society 5.0: the big societal transformation plan of Japan. Режим доступа: <https://www.i-scoop.eu/industry-4-0-society-5-0/>

2.Суров Д.Н. Новые тренды в образовании Международный научно исследовательский журнал – 2021 - №6 (108) –С. 151-154

3.Абдрахманова, Б.А. Смарт-технологии в образовании / [Электронный ресурс].–Режим доступа: <http://www.zkoipk.kz/b2/369-conf.html> (дата обращения: 22.04.2018).

4.Мироненко Е.С. Об использовании Smart-технологий в образовательном процессе // Журнал «Вопросы территориального развития» - 2018. - №2 (42) - С.1-9

ӘОЖ.378

Жоғары сынып оқушыларының білім беру процесінде проблемалық оқыту әдістерін қолдану ерекшеліктері

Ерназаров А., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассказывается о том, как проблемные методы обучения побуждают учащихся активно думать, задавать вопросы, проводить исследования и принимать решения. По мнению автора, с помощью этого метода старшеклассники не только получают знания, но и глубоко понимают их и развивают навыки решения различных проблем.

Abstract

The article discusses how problem-based learning encourages students to actively think, ask questions, conduct research, and make decisions. According to the author, with the help of this method, high school students not only gain knowledge, but also deeply understand it and develop skills in solving various problems.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінде оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру және олардың өз бетінше білім алу қабілетін дамыту маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Дәстүрлі оқыту әдістері көбінесе оқушыларға дайын білім беруге бағытталған, бұл олардың шығармашылық ойлауын, зерттеушілік дағдыларын және практикалық қолдану қабілеттерін шектейді. Осыған байланысты

проблемалық оқыту әдістерін қолдану – қазіргі білім беру жүйесінің өзекті бағыттарының бірі.

Проблемалық оқыту әдістері оқушыларды белсенді ойлануға, сұрақтар қоюға, зерттеу жүргізуге және шешім қабылдауға ынталандырады. Бұл әдіс арқылы жоғары сынып оқушылары тек білім алып қана қоймай, оны терең түсініп, әртүрлі мәселелерді шешу дағдыларын қалыптастырады. Қазақстан Республикасының орта білім беру жүйесінде құзыреттілікке бағытталған білім беру реформалары жүргізіліп жатқандықтан, проблемалық оқытуды енгізу оқушылардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың тиімді жолы болып саналады.

Проблемалық оқыту–бұл оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға бағытталған педагогикалық әдіс, онда оқушылар өз бетінше жаңа білім алуға, зерттеу жұмыстарын жүргізуге және шығармашылық ойлауын дамытуға ынталандырылады. Бұл әдістің негізгі ерекшелігі – оқушыларға дайын білім берілмейді, керісінше, оларды ізденуге, шешім қабылдауға және өздігінен қорытынды жасауға итермелеу.

Проблемалық оқытудың негізгі идеялары: Проблемалық оқыту теориясының негізін салған ғалымдардың бірі – Л.С. Выготский [1,73 б.]. Ол білім алудың тиімділігі оқушының белсенді ойлау процесіне байланысты екенін атап өтті. Оның айтуынша, оқушыларға дайын ақпаратты ұсынғаннан гөрі, олардың алдына мәселе қойып, оны өздігінен шешуге бағыттау – білімнің терең меңгерілуіне ықпал етеді. Джон Дьюи және Жан Пиаже сияқты ғалымдар да проблемалық оқытудың маңыздылығын зерттеген. Олар оқыту процесінің негізгі мақсаты–оқушының интеллектуалды және шығармашылық қабілеттерін дамыту деп есептеген.

Проблемалық оқытудың негізгі қағидалары:

Проблемалық оқыту әдісінің тиімді болуы үшін келесі қағидалар сақталуы керек:

1. Белсенділік қағидасы – оқушылар танымдық әрекетке өз еркімен, қызығушылықпен қатысуы тиіс.

2. Проблемалық жағдай жасау – оқу материалы оқушыға дайын күйде берілмей, оны ойландыруға, мәселені зерттеуге ынталандыру қажет.

3. Ізденіс әрекетін ұйымдастыру – оқушыларға мәселені шешу жолдарын өздігінен табуға мүмкіндік беру керек.

4. Шығармашылық пен сыни ойлауды дамыту – проблемалық тапсырмалар оқушылардың логикалық ойлауын, шығармашылық қабілетін арттыруы қажет.

5. Практикалық маңыздылық–проблемалық тапсырмалар өмірлік жағдайлармен байланысты болуы керек, яғни оқушылар оларды өз тәжірибесінде қолдана алуы тиіс.

Проблемалық оқытудың маңыздылығы:

Проблемалық оқыту әдісі дәстүрлі оқыту тәсілдерімен салыстырғанда бірқатар артықшылықтарға ие:

- Оқушының белсенділігін арттырады – ақпаратты механикалық түрде жаттап алу емес, оны өздігінен іздеу және түсіну маңызды болады.

- Сыни және шығармашылық ойлауды дамытады – оқушылар өз көзқарастарын дәлелдейді, деректерді талдайды және жаңа шешімдер ұсынады.

- Оқушылардың қызығушылығын оятады – дәстүрлі сабақтарға қарағанда, проблемалық оқыту оқушыларға қызықты әрі тартымды болады.

- Өзіндік зерттеу дағдыларын қалыптастырады – оқушылар ғылыми-зерттеу әдістерін үйреніп, мәселені шешу жолдарын өз бетінше іздейді.

- Командалық жұмыс дағдыларын жетілдіреді – топтық тапсырмалар арқылы оқушылар бір-бірімен пікір алмасып, ортақ шешім қабылдауды үйренеді.

Проблемалық оқытудың негізгі кезеңдері:

Проблемалық оқытуды ұйымдастыру бірнеше кезеңнен тұрады:

1. Проблемалық жағдайды анықтау – мұғалім оқушылардың алдына белгілі бір мәселені қояды.

2. Проблеманы талдау және шешу жолдарын іздеу – оқушылар мәселені зерттеп, шешу жолдарын қарастырады.

3. Гипотезаларды ұсыну – оқушылар мүмкін болатын шешімдерді ұсынады.

4. Эксперимент жүргізу немесе дәлелдеу – ұсынылған шешімдер тәжірибе жүзінде тексеріледі немесе теориялық негізде дәлелденеді.

5. Қорытынды жасау және рефлексия – оқушылар мәселені қалай шешкенін талдайды, қателіктерін анықтап, болашақта қалай жұмыс істеу керектігін қарастырады.

Проблемалық оқыту әдісі білім беру процесінде оқушылардың ойлау қабілетін, зерттеушілік дағдыларын және шығармашылық әлеуетін дамытуға бағытталған. Бұл әдістің тиімді болуы үшін белгілі бір қағидаларға сүйену қажет [2,23 б.].

Жоғары сынып оқушылары – бұл жасөспірімдік кезеңнің соңғы сатысында тұрған, өз бетімен ойлау, шешім қабылдау, сыни тұрғыдан талдау жасау қабілеттері қарқынды дамып келе жатқан оқушылар. Бұл кезеңде олардың танымдық белсенділігі артып, өзіндік ізденіске деген қажеттілік күшейеді. Сондықтан дәстүрлі оқыту әдістерінен гөрі, оқушының ойлау қабілетін дамытатын белсенді оқыту әдістері аса маңызды рөл атқарады.

Проблемалық оқыту оқушылардың когнитивті және метатанымдық дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді, өйткені бұл әдіс ақпаратты дайын күйінде бермей, оны оқушылардың өздері іздеуін, талдауын және қолдануын талап етеді [3,28 б.].

Зерттеуімізге байланысты көптеген ғылыми әдебиеттер мен ғылыми мақалаларды талдау бізге проблемалық оқытудың жоғары сынып оқушылары үшін маңыздылығын төмендегідей маңыздылығын көрсетті:

1. Сыни ойлау және шығармашылық қабілетті дамыту.

Яғни, проблемалық оқыту барысында оқушылар берілген ақпаратпен шектелмей, оны жан-жақты зерттеуге, басқа деректермен салыстыруға және өзіндік қорытынды жасауға үйренеді. Бұл әдіс олардың логикалық ойлау, аргументтеу және дәлелдеу қабілеттерін арттырады.

2. Танымдық белсенділікті арттыру.

Бұнда классикалық әдістерде оқушылар көбінесе дайын білімді қабылдауға мәжбүр болады, ал проблемалық оқытуда олар жаңа білімді өз бетімен іздеуге және оны меңгеруге ынталанады. Бұл олардың қызығушылығын арттырып, оқу процесіне белсенді қатысуына ықпал етеді.

3. Өзіндік ізденіс дағдыларын қалыптастыру.

Бұл маңыздылықта жоғары сынып оқушылары үшін проблемалық оқыту ізденімпаздық пен зерттеушілік қабілеттерін дамытудың ең тиімді әдістерінің бірі болып табылады. Проблемалық тапсырмалар арқылы олар ақпаратты өз бетімен тауып, оны сараптауға және практикада қолдануға дағдыланады.

4. Коммуникативтік дағдыларды дамыту.

Бұл жағдайда проблемалық оқыту әдістері көбінесе топтық жұмыс, пікірталас, бірлескен зерттеу жүргізу сияқты тәсілдерді қамтиды. Бұл оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауын, өз ойларын дұрыс жеткізе білуін және командада жұмыс істей алуын қалыптастырады.

Мақаламыздың өн бойындағы қарастырылған мәселені қорытындылай келе, қазіргі білім беру жүйесі оқушылардың тек дайын ақпаратты қабылдауына емес, оны өз бетінше ізденуіне, түсінуіне және қолдана білуіне бағытталған деген пікірімізді білдіреміз. Олай болса қазіргі білім беру үдерісінде проблемалық оқыту әдістерін енгізу мәселесі бүгінгі таңда көкейкесті мәселелердің бірі.

Әдебиет

1. Омарова А.А. Современная технология проблемного обучения //Современные наукоемкие технологии. – Алматы, 2011. - № 1. – С.73-75.

2. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т.: / Г.К. Селевко. - М.: НИИ школьных технологий, 2006. – С.23-27.

3. Хуторской А.В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения. М.: Изд-во МГУ. – С. 28.

ЭОЖ.378

Кредиттік оқыту жүйесінде университет студенттерінің шығармашылық қабілеттерін дамыту жолдары

Қанатқызы Б., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Автор в статье подчеркивает важность использования инновационных методов обучения в учебно-воспитательном процессе для развития творческих способностей студентов и формирования благоприятной творческой среды в университете.

Abstract

The author of the article emphasizes the importance of using innovative teaching methods in the educational process for the development of students' creative abilities and the formation of a favorable creative environment at the university.

Қазіргі қоғам дамуының әлеуметтік-экономикалық шындығы білім берудің бүкіл парадигмасын түбегейлі өзгертуді талап ететін жағдайларда белсенді, дербес, жауапкершілігі мол, бастамашыл, іскер, бәсекеге қабілетті маман даярлау. Зерттеушілер маманның әлеуметті мүмкіндіктері мен ішкі ресурстарының өзін-өзі дамытуы, студенттердің шығармашылығын белсендіру, олардың оқу және алдағы кәсіби қызметте өзін-өзі толық жүзеге асыруы деп есептейді.

Осыған орай, қазіргі таңда жоғары білім беру жүйесінде білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесі ерекше өзектілікке ие. Қазақстанның білім беру саласында жүзеге асырылып жатқан реформалар, соның ішінде кредиттік оқыту жүйесінің енгізілуі, оқу үдерісін жетілдіруге және халықаралық стандарттарға сай болуға бағытталған. Бұл жүйе білім алушыларға оқу үрдісінде дербестік танытуға, өз білімін жоспарлауға және шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі дамытуға кең мүмкіндіктер береді. Алайда, кредиттік оқыту жүйесі тек академиялық еркіндік пен икемділік берумен шектелмейді. Ол студенттердің өз бетінше білім алуын, сыни және шығармашылық ойлауын дамыту үшін тиімді психологиялық-педагогикалық шарттарды талап етеді. Шығармашылық қабілеттерді дамыту үшін оқу үдерісін дұрыс ұйымдастыру, инновациялық оқыту әдістерін қолдану және университетте қолайлы шығармашылық орта қалыптастыру маңызды рөл атқарады [1,32-34 б.].

Студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту – олардың кәсіби құзыреттіліктерін арттырудың, жаңашыл ойлау дағдыларын қалыптастырудың және кәсіби ортада табысты болудың негізі.

Шығармашылық қабілеттерді дамыту тек теориялық білім берумен шектелмейді, ол студенттердің практикалық тапсырмаларды орындау, жобалық жұмыстар мен зерттеулер жүргізу, топпен және жекелей жұмыс істеу барысында жүзеге асады. Осыған байланысты, кредиттік оқыту жүйесі жағдайында университет студенттерінің шығармашылық қабілеттерін дамытудың психологиялық-педагогикалық шарттарын анықтау өзекті мәселеге айналып отыр.

КӨЖ-нің басты артықшылықтары - академиялық еркіндік, білім алуға икемділік, студенттердің жауапкершілігін арттыру және олардың шығармашылық әлеуетін дамыту мүмкіндігі. Сонымен қатар, бұл жүйе студенттерге басқа жоғары оқу орындарында, тіпті шетелде білімін жалғастыруға мүмкіндік береді (академиялық мобильділік). Дегенмен, кредиттік оқыту жүйесінің кейбір қиындықтары да бар. Мысалы, студенттерге өзін-өзі басқару, уақытты тиімді пайдалану, оқу жүктемесін дұрыс бөлу секілді дағдылар қажет. Барлық студенттер мұндай дербестікке дайын болмауы мүмкін, бұл кей жағдайда үлгерімнің төмендеуіне әкеледі. Сондай-ақ, оқытушылардың жаңа рөлге бейімделуі және оқу-әдістемелік қамтамасыз етуді жетілдіру де маңызды міндет болып табылады. Қазақстанда кредиттік жүйенің енгізілуі жоғары оқу орындарын халықаралық стандарттарға сәйкестендіруге, білім беру сапасын арттыруға, студенттердің өзіндік жұмысқа бейімділігін қалыптастыруға және шығармашылық қабілеттерін дамытуға үлкен мүмкіндік берді. Сонымен қатар, бұл жүйе Қазақстанның білім беру кеңістігін еуропалық ECTS (European Credit Transfer and Accumulation System) жүйесімен үйлесімді етуге, халықаралық серіктестік пен академиялық алмасу бағдарламаларын кеңейтуге ықпал етті [2, 12 б.].

Кредиттік оқыту жүйесі (КӨЖ) білім беру процесін икемді, тиімді және студенттердің дербестігін арттыратын түрде ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл жүйенің негізгі принциптері оқу үдерісін халықаралық стандарттарға сәйкестендіріп, білім алушылардың жеке қажеттіліктерін ескеруге бағытталған. Оқу үдерісінің модульдік ұйымдастырылуы-КӨЖ-нің басты принциптерінің бірі. Оқу пәндері логикалық байланысты модульдер түрінде құрылып, әр модуль белгілі бір академиялық кредиттермен өлшенеді. Бұл тәсіл оқу бағдарламасының құрылымын икемді етіп, студенттерге оқу траекториясын өз бетінше қалыптастыруға мүмкіндік береді. Оқу жоспарында міндетті пәндермен қатар, студенттердің кәсіби және тұлғалық дамуына ықпал ететін таңдаулы пәндер де ұсынылады.

Академиялық еркіндік-кредиттік жүйенің маңызды артықшылықтарының бірі. Студенттер пәндерді, оқытушыларды және оқу уақытын өз қалауы бойынша таңдай алады. Мұндай еркіндік білім алушылардың оқу процесіне саналы түрде қатысуын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, академиялық мобильділік принципі бойынша

студенттер өз оқу орнындағы немесе басқа жоғары оқу орындарындағы (соның ішінде шетелде) пәндерді меңгеруге құқылы. Бұл халықаралық білім беру тәжірибесін алмасуға, әртүрлі академиялық ортада білім алуға жол ашады. Білім алудағы икемділік принципі оқу жүктемесін дербес басқаруға мүмкіндік береді. Кредиттік жүйе бойынша білім алушылар өз оқу жүктемесін семестрлерге бөлуді өздері жоспарлай алады. Әр пәннің оқу жүктемесі кредиттермен есептеліп, бір кредит студенттің шамамен 25-30 сағатын қамтиды. Бұл жалпы оқу көлемін нақты есептеп, студенттің өз уақытын тиімді пайдалануға жағдай жасайды.

Студенттің дербестігі мен өзіндік жұмысын арттыру - КӨЖ-нің негізгі принциптерінің бірі. Дәстүрлі жүйеден айырмашылығы, кредиттік жүйеде студенттердің өзіндік жұмысына ерекше көңіл бөлінеді. Өзіндік жұмыс көлемі жалпы оқу жүктемесінің 50%-дан астамын құрайды. Бұл студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысуына, шығармашылық тапсырмаларды орындауына және кәсіби дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Білімді бағалаудың көпбаллдық жүйесі (әдетте 100 баллдық шкала) студенттің оқу жетістіктерін кешенді бағалауға негізделген. Бағалау барысында студенттің сабаққа қатысуы, өзіндік жұмыстары, аралық бақылау нәтижелері мен емтихандық бағалары ескеріледі. Жалпы үлгерім GPA (Grade Point Average) көрсеткішімен бағаланады, бұл халықаралық білім беру кеңістігінде студенттің академиялық деңгейін айқындауға мүмкіндік береді [3,445 б.].

Жеке оқу траекториясын қалыптастыру принципі әр студенттің қызығушылығы мен кәсіби мақсаттарына сәйкес білім алуына жағдай жасайды. Оқу бағдарламаларында негізгі (major) және қосымша (minor) мамандықтарды таңдау мүмкіндігі ұсынылады. Бұл болашақ мамандардың өз саласында терең білім алуымен қатар, қосымша құзыреттіліктерді меңгеруіне мүмкіндік береді.

Университеттердің академиялық автономиясы да кредиттік оқыту жүйесінің маңызды принциптерінің бірі болып табылады. Жоғары оқу орындары оқу бағдарламаларын, пәндердің мазмұнын, бағалау әдістерін өз бетінше анықтай алады. Бұл білім беру процесінің сапасын арттыруға, заманауи талаптарға сай жаңа оқу бағдарламаларын әзірлеуге және оқытушылардың шығармашылық әлеуетін дамытуға ықпал етеді.

Шығармашылық қабілеттерді дамыту—тұлғаның интеллектуалды, эмоционалды және әлеуметтік дамуының маңызды аспектісі. Бұл үдеріс студенттердің тек теориялық білімін ғана емес, сонымен қатар олардың ойлау, қиялдау, проблемаларды шешу және жаңа идеяларды ұсыну қабілеттерін жетілдіруді көздейді.

Психологиялық-педагогикалық тұрғыдан алғанда, шығармашылық қабілеттерді дамыту мақсатты түрде ұйымдастырылған оқу-тәрбие процесінде жүзеге асырылады және

оқытудың мазмұны, әдістері мен тәсілдері арқылы қамтамасыз етіледі. Психологиялық негіздер шығармашылық қабілеттердің адамның жеке тұлғалық қасиеттерімен, ойлау процестерімен және мотивациялық ерекшеліктерімен тікелей байланысты екенін көрсетеді. Шығармашылық ойлау — дәстүрлі ойлау тәсілдерінен ауытқып, жаңа шешімдер мен идеяларды табуға мүмкіндік беретін когнитивті үдеріс. Оның негізгі компоненттері: дивергентті ойлау (бір мәселеге түрлі көзқарастармен қарау), қиял (елестету қабілеті), интуиция (жасырын заңдылықтарды тану) және ассоциация жасау қабілеті.

Психологтар Дж. Гилфорд, Э. Торренс, А.Н. Лук, Л.С. Выготский және т.б. шығармашылықтың психологиялық аспектілерін зерттей отырып, шығармашылық қабілеттердің қалыптасуы үшін қолайлы психологиялық ахуалдың, еркіндіктің және мотивацияның маңыздылығын атап көрсетеді [4,29 б.]. Шығармашылық қабілеттердің дамуына әсер ететін психологиялық факторлардың бірі — мотивация. Ішкі мотивация (өзін-өзі дамытуға деген қызығушылық, жаңа білім мен дағдыларды меңгеруге ұмтылыс) шығармашылық белсенділікті арттырады. Ал сыртқы мотивация (марапаттау, баға, әлеуметтік мойындау) студенттердің шығармашылыққа деген қызығушылығын қолдап отырады. Сондай-ақ, жағымды эмоциялар мен психологиялық жайлылық та шығармашылық үдерісін жеңілдетеді. Шығармашылықты дамыту үшін оқу процесінде проблемалық оқыту, жобалық әдіс, зерттеу жұмыстары, ойын әдістері, тренингтер және интерактивті оқыту технологиялары қолданылады. Бұл әдістер студенттерді оқу материалын терең меңгеруге, өз ойларын еркін жеткізуге, топпен жұмыс істеуге және шығармашылық тапсырмаларды орындауға ынталандырады. Шығармашылық қабілеттерді дамытуда педагогтың рөлі айрықша. Оқытушы студенттердің қызығушылықтарын анықтап, олардың дербестігін қолдап, шығармашылық ойлауды дамытуға бағытталған тапсырмалар мен жағдайлар ұсынады. Сондай-ақ, оқытушының кері байланыс беруі, қолдау көрсетуі және студенттердің жетістіктерін әділ бағалауы маңызды.

Әдебиет

1.Ахметова, А.Қ., А.Сейсембекова. Кредиттік оқыту жүйесі: теория және практика. - Алматы: ҚазҰУ баспасы, 2020. – Б.32-34.

2.Баймұхамбетов, Ж.А., Құдиярова Р.А. Университеттерде шығармашылық қабілеттерді дамыту: психологиялық-педагогикалық аспектілер. - Астана: Фолиант, 2018. - Б. 12.

3.Гилфорд, Дж.П. Creativity. - American Psychologist, 5(9). P. 444-454.

4.Торренс, Э. П. Torrance Tests of Creative Thinking: Norms-Technical Manual. Princeton: Personnel Press. – P. 29.

Бастауыш сынып оқушыларының жоғары психикалық функцияларына нейропсихологиялық талдау жүргізудің теориялық негіздері

Жанабилова А.А.

Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются высшие психические функции младших школьников. Сформулированы особенности проведения нейропсихологического анализа высших психических функций в психологической науке. Описываются возрастные особенности и этапы развития младших школьников, способ оценки высших психических функций, межполушарная диагностика, эмоциональное состояние, оценка когнитивных и двигательных функций и проблема выявления затруднений в обучении.

Abstract

The article discusses the higher mental functions of younger schoolchildren. The features of the neuropsychological analysis of higher mental functions in psychological science are formulated. It describes the age characteristics and stages of development of younger schoolchildren, the method of assessing higher mental functions, interhemispheric diagnosis, emotional state, assessment of cognitive and motor functions, and the problem of identifying learning difficulties.

Қазіргі білім беру кеңістігінде зейіннің, есте сақтаудың, ойлаудың және сөйлеудің бұзылуымен байланысты оқу қиындықтары бар балалар санының өсуі байқалады. Бұл қиындықтар жоғары психикалық функциялардың (ЖПФ) даму ерекшеліктеріне байланысты болуы мүмкін, бұл нейропсихологиялық талдауды қолдануды өзекті етеді.

Бастауыш сынып оқушыларындағы жоғары психикалық функцияларды зерттеушілер негізінен психиканың дамуының мәдени-тарихи теориясын жасаған Л.С. Выготскийдің еңбектеріне сүйенеді [1]. Аталмыш ғалым жоғары психикалық функциялар (ЖПФ) ұғымын енгізді. Оның ізбасарлары арасында Д.Б.Эльконин балалардың іс-әрекеті мен ойын әрекетінің дамуын тұжырымдады [2]. Ғалым П.Я. Галперин бастауыш сынып жасындағы балалардың ақыл-ой әрекеттерінің сатылап қалыптастыру теориясын жасады [3]. Ал, В.В. Давыдов бастауыш мектеп жасындағы балаларда теориялық ойлаудың дамуын зерттеді [4].

Нейропсихологиялық тәсіл әртүрлі ми құрылымдарының жұмысына байланысты оқу мәселелерінің себептерін анықтауға және жеке түзету және оқыту стратегияларын жасауға мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып оқушыларында жоғары психикалық функцияларға нейропсихологиялық талдау жүргізу балалардың жас ерекшеліктеріне, олардың психикалық және когнитивті даму деңгейіне, сондай-ақ мидың функционалды жүйелерінің қалыптасу кезеңіне байланысты бірқатар ерекшеліктерге ие. Бұл жас кезеңі диагностикаға мұқият қарауды қажет ететін зейін, есте сақтау, ойлау және сөйлеу сияқты функцияларды қалыптастыру үшін өте маңызды.

Бастауыш сынып оқушыларына нейропсихологиялық талдау жүргізу -бұл баланың танымдық және психикалық дамуының ерекшеліктерін анықтауға көмектесетін маңызды процесс. Дұрыс таңдалған әдістер және балалардың жасына және жеке ерекшеліктеріне мұқият қарау жоғары психикалық функциялардың дамуындағы мүмкін бұзылуларды тиімді диагностикалауға және түзетуге мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып оқушыларының жоғары психикалық функцияларын нейропсихологиялық талдау зейін, есте сақтау, ойлау, сөйлеу және үйлестіру сияқты функциялардың даму деңгейін бағалауға мүмкіндік беретін маңызды диагностикалық әдіс болып табылады. Бұл баланың дамуындағы мүмкін ауытқуларды және түзету жұмыстарының стратегиясын анықтауға көмектеседі. Бұл талдаудың маңыздылығы мынада: бастауыш мектеп жасы көптеген психикалық функцияларды қалыптастыру үшін өте маңызды және осы кезеңдегі бұзылулар баланың одан әрі оқуы мен әлеуметтенуіне әсер етуі мүмкін.

Кесте 4 - Бастауыш сынып оқушыларында нейропсихологиялық талдау жүргізу ерекшеліктері.

№	Нейропсихологиялық талдау жүргізу	Ерекшеліктері
1	Әдістерді жасқа бейімдеу.	Бастауыш сынып оқушылары психикалық және когнитивті дамудың ерте сатысында болғандықтан, нейропсихологиялық талдау әдістері олардың түсіну және қабылдау деңгейіне бейімделуі керек. Тапсырмалар ойын, қызықты және шамадан тыс жұмыс істемеуі керек.
2	Нақты функцияларды мақсатты диагностикалау.	Бастауыш сынып оқушыларындағы нейропсихологиялық талдау әдетте келесі жоғары психикалық функцияларды зерттеуге бағытталған: 1) Зейін: оқу тапсырмаларына шоғырлану және олардың арасында зейінді ауыстыру мүмкіндігі. 2) Есте сақтау: қысқа және ұзақ мерзімді жадтың көлемі, ақпаратты есте сақтау және ойнату қабілеті. 3) Сөйлеу: сөйлеуді түсіну және сөздік қор, грамматикалық құрылымдар. 4) Ойлау: логикалық ойлау, талдау, синтездеу және жіктеу қабілеті.

		5) Қозғалысты үйлестіру: нәзік және жалпы моторика, көз-қолды үйлестіру, кеңістіктік бағдар.
3	Жоғары психикалық функциялардың қалыптасу ерекшеліктерін ескеру.	Бастауыш мектеп жасында психикалық функциялар енді ғана белсенді қалыптаса бастайды. Бұл кезеңде ми жарты шарларының асимметриясын ескеру маңызды: оң және сол жарты шарлар әртүрлі әрекеттерге мамандана бастайды (мысалы, сөйлеу негізінен сол жақ жарты шарда дамиды). Сондықтан талдау баланың жеке даму ерекшеліктерін, мысалы, мидың жеке аймақтарының жетілу дәрежесін ескеруі керек.
4	Психофизиологиялық параметрлер.	Бастауыш сынып оқушыларында жүйке жүйесінің біркелкі дамуы байқалуы мүмкін. Мысалы, қозу процестері тежелу процестерінен басым болуы мүмкін, бұл гиперактивтілікте немесе алаңдаушылықтың жоғарылауында көрінеді. Сондай-ақ, қызметті жоспарлауға және бақылауға жауап беретін мидың фронтальды бөліктерінің жетілу деңгейін ескеру қажет.
5	Жарты шар аралық өзара әрекеттесуді диагностикалауға бағытталған әдістерді қолдану.	Когнитивті функцияларды дамытуда жарты шарлардың өзара әрекеттесуі маңызды рөл атқарады. Бұл процестердегі бұзылулар баланың оқу қабілетіне әсер етуі мүмкін (мысалы, дислексия немесе дисграфия). Сондықтан баланың тапсырмаларды орындау кезінде екі жарты шардың ресурстарын қалай пайдаланатынын бағалау маңызды.
6	Стресстің когнитивті функцияларға әсерін талдау.	Бастауыш сынып оқушылары әсіресе мектепке бейімделу жағдайында стресстік факторларға сезімтал болуы мүмкін. Стресс зейінге, есте сақтауға және басқа когнитивті функцияларға теріс әсер етуі мүмкін. Нейропсихологиялық талдау жүргізу кезінде баланың эмоциялық жағдайын ескеру маңызды.
7	Моторика функцияларды және олардың когнитивті процестермен байланысын бағалау.	Моториканың бұзылуы көбінесе жоғары психикалық функциялардың дамуындағы мәселелермен байланысты. Мысалы, нашар үйлестіру іс-әрекеттерді жоспарлауға және орындауға жауапты ми құрылымдарының жетілмегендігін көрсетуі мүмкін.
8	Оқу дағдыларымен корреляция	Нейропсихологиялық талдау нәтижелері оқу қиындықтарының себептерін анықтау үшін пайдалы болуы мүмкін. Мысалы, зейін мен есте сақтау функцияларының бұзылуы оқу, жазу және математика пәнінен қиындықтарға әкелуі мүмкін.
9	Бірнеше әдістерді қолдана отырып кешенді бағалау	Дәл диагноз қою үшін әртүрлі әдістерді қолдану маңызды, соның ішінде: - тестілеу әдістері (мысалы, есте сақтау тестілері, визуалды-кеңістіктік тапсырмалар); - табиғи жағдайда танымдық және моторлық қабілеттерді анықтауға көмектесетін ойын әдістері; - тестілеу кезінде баланың мінез-құлқын бақылау.

10	Қорытынды және ұсыныстар	Нейропсихологиялық талдау нәтижелері бойынша баланың дамуының күшті және әлсіз жақтары, сондай-ақ ықтимал ауытқулар сипатталатын қорытынды беріледі. Осының негізінде ата-аналар мен педагогтерге түзету жұмыстарының бағдарламаларын, оқу қызметін жақсарту және қажетті дағдыларды дамыту әдістерін қамтитын ұсыныстар жасалады.
----	--------------------------	--

Бастауыш сынып оқушыларының ми қызметін нейропсихологиялық талдау жоғары психикалық функциялардың дамуын жан-жақты бағалауға, әртүрлі қиындықтар мен ауытқуларды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл оқу үдерісін уақтылы түзетуге, жеке даму және қолдау стратегияларын ұсынуға көмектеседі. Бұл мектеп жағдайында маңызды болып табылады

Қорытындылай келе, бастауыш сынып оқушыларының жоғары психикалық функцияларын нейропсихологиялық талдау оқудағы қиындықтардың себептерін тереңірек түсінуге және тиімді даму мен түзету стратегияларын уақтылы ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл психологтар үшін де, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс істейтін тәрбиешілер үшін де маңызды.

Әдебиет

1. Выготский Л.С. История развития высших психических функций // https://www.koob.ru/vigodsky_v_1/higher_mental_functions
2. Эльконин Д.Б. "...льконин Д. Б. Э-53 Избранные психологические труды. — М.: Педагогика, 1989. 560 с. [Источник: <https://psychlib.ru/mgppu/eit/EIT-001-.HTM#p1>]
3. Галперин П.Я. Методы обучения и умственное развитие ребёнка. — М., 1985.
4. Давыдов В.В. Младший школьный возраст как особый период в жизни ребенка [Электронный ресурс] // Вестник практической психологии образования. 2012. Том 9. № 4. 78–79 с.

ОӘЖ: 371.3

Формативті бағалау үздіксіз білім алу үшін қажетті құзыреттерді дамыту құралы

Үсенғазы Н.Ж.
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В этой статье формативная оценка сформулирована как средство развития компетенций. Определяется, что формативная оценка обучающихся является основой развития профессиональной

компетентности педагогов. Проводится анализ основных идей ученых, изучавших формативные оценки.

Abstract

In this article, formative assessment is formulated as a means of developing competencies. It is determined that the formative assessment of students is the basis for the development of professional competence of teachers. The main ideas of scientists who studied formative assessments are analyzed.

Бүгінгі таңдағы жаһандану жағдайы білім беру жүйелеріне әсер етеді. Бұл педагогтерге оқыту әдістеріндегі өзгерістерге, соның ішінде технологиялар мен көптілді тәсілдердің интеграциясына бейімделу қажеттілігін тудырады. Формативті бағалау педагогтерге өздерінің тәжірибелері мен нәтижелерін жаһандық стандарттар негізінде бағалау арқылы осы өзгерістерге икемді жауап беруге мүмкіндік береді. Мәселен, Халықаралық сапа стандарттары: халықаралық ұйымдар әзірлеген бағдарламалар (мысалы, PISA, UNESCO) формативті әдістерді қоса алғанда, бағалаудың әртүрлі тәсілдерін қолдануды талап етеді. Осы орайда, әлемдік стандарттарға сәйкес келу үшін педагог қызметіндегі нәтижелілікті және сапаны талап ету алға шығады.

Формативті бағалауды оқу үдерісінде енгізу педагогтердің іс-әрекетіне жаңа талаптарды қойды. Осы орайда педагогтердің құзыреттілігін арттыруда формативті бағалаудың тигізетін әсерін негіздеу өзекті болып табылады. Педагогтерді формативті бағалау – бұл олардың кәсіби дамуының маңызды аспектісі болып табылады. Формативті бағалау үнемі бақылау және кері байланыс арқылы білім беру үдерісін жақсартуға көмектеседі. Көптеген ғалымдар мен зерттеушілер формативті бағалаудың әртүрлі тәсілдері мен әдістерін ұсынып, тақырыпты зерттеуге айтарлықтай үлес қосты.

Шетелдік ғалымдар Пол Блэк и Дилан Уильямс формативті бағалау тұжырымдамасын жасаған ең танымал зерттеушілер болды [1]. Аталмыш ғалымдардың "Assessment for Learning" жұмысы білім алушылардың нәтижелерін жақсартуда және оқыту сапасын арттыруда формативті бағалаудың маңыздылығын көрсетеді. Олар формативті бағалау оқу үдерісінің үздіксіз және интеграцияланған бөлігі болуы керек деп ұсынды. Авторлардың еңбектерінде бұл педагогтерді бағалауға да қатысты екені тұжырымдалды. Бұл тұжырымдаманың негізгі идеялары мынада болды:

- оқу үдерісінің бөлігі ретінде бағалау;
- оқу үдерісін түзету үшін кері байланысты пайдалану;
- оқушылардың өзін-өзі бағалау мен дамуға белсенді қатысуы.

Ғалым Сюзан Брукхарт – оқушылар мен педагогтерді оқытуды қолдайтын үдеріс ретінде формативті бағалауды белсенді қарастырған педагогикалық зерттеуші [2]. Оның еңбектерінде формативті бағалау

педагогтерге рефлексия және тұрақты кері байланыс арқылы кәсіби құзыреттілікті дамытуға көмектесетінін атап көрсетілген. Оның негізгі еңбектерінде формативті бағалау кәсіби өсуді жақсарту тәсілі ретінде тұжырымдалады. Сонымен қатар кері байланысты бағалау үдерісінің орталық элементі ретінде анықтап, кәсіби өзін-өзі дамытуды ынталандыру үшін бағалауды қолдану туралы идеясын ұсынды.

Формативті бағалауды Джон Хатти өз еңбектерінде қарастырды [3]. Аталмыш ғалым еңбектерінде формативті бағалаудың тиімділігін көрсететін мета-талдаулар жасалды. Дж.Хатти формативті бағалаудың педагогтер мен оқушыларға әсерін зерттейді. Сонымен қатар ғалым педагогтердің кәсіби дамуында кері байланыс пен өзін-өзі бағалау маңызды рөл атқаратынын анықтайды. Оның еңбектерінде кері байланыс табысты оқытудың маңызды факторы ретінде тұжырымдала отырып, оқу үдерісінде педагогтердің құзыреттілігін дамытуға да үлес қосатындығы қозғалады. Ең басты идеяларының бірі формативті бағалаудың кәсіби дағдылардың өсуіне әсерін болды. Сонымен қатар, педагогикалық қызметті жақсарту үшін өзін-өзі бағалаудың маңыздылығын атап өтті.

Зерттеулерді қарастыра келе формативті бағалаудың негізгі қағидаларын төмендегі кестеде көрсетеміз (1 кесте).

Кесте 1. Формативті бағалаудың негізгі қағидалары

№	Негізгі қағидалар	Сипаттамасы
1	Тұрақты кері байланыс	Педагог үнемі кері байланыс алады және береді, бұл оқыту әдістемесін де, әр оқушының жеке оқыту стратегиясын да түзетуге көмектеседі.
2	Прогресті бағалау	Формативті бағалау белгіленген стандарттармен салыстыруға емес, оқушының дамуы мен ілгерілеуіне бағытталған.
3	Оқушылардың белсенді қатысуы	Оқушылар оқуын бағалау үдерісінде белсенді рөл атқарады, өзін-өзі бағалауға және мақсат қоюға қатысады.

Формативті бағалау (немесе қалыптастырушы бағалау) – бұл педагогке оқушылардың оқу жетістіктерін бақылауға ғана емес, сонымен қатар өзінің кәсіби құзыреттілігін дамытуға көмектесетін процесс [4]. Жалпы формативті бағалау педагогтің кәсіби құзыреттілігін дамытуға қалай әсер етеді? Осы сұраққа жауап іздеп көреміз. Ең алдымен педагог рефлексиялық дағдыларын дамытуы қажет. Педагог оқушылардың нәтижелерін талдауға және олардың әдістемесін түзетуге үйренеді.

Оқушылардың оқудағы икемділіктерін арттыру - оқыту әдістерін балалардың жеке ерекшеліктеріне бейімдеуге мүмкіндік

береді. Бұл педагогтің оқыту әдістерін іріктеу, балалардың жеке ерекшеліктеріне назар қоюды басшылыққа алуына мүмкіндік береді.

Педагогтердің педагогикалық диагностикалық қызметін дамытуы маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Бұл оқушылардың біліміндегі олқылықтарды дәлірек анықтауға және оларды жою стратегияларын таңдауға ықпал етеді.

Педагогтердің коммуникативтік дағдыларын жетілдіру формативті бағалаудың маңызды факторларының бірі болып табылады. Оқушылармен кері байланысты қамтиды, бұл олардың қажеттіліктерін жақсы түсінуге көмектеседі. Тағы бір маңызды факторлардың бірі заманауи білім беру технологияларын пайдалана алу құзыреттілігі болып табылады. Оқушылардың білімін бақылау үшін сандық құралдарды (Google Forms, LearningApps, Padlet және т.б.) пайдалануды қамтиды.

Қорытындылай келе, формативті бағалау білімді бақылау ғана емес, сонымен қатар педагогтің кәсіби құзыреттілігінің дамуы және жеке өсу құралы болып табылады. Формативті бағалау педагогке өз тәжірибесінде саналы, икемді және тиімді болуға көмектеседі.

Әдебиет

1. Пол Блэк, Кристина Хэррисон, Клэр Ли, Бетан Маршалл и Дилан Уильям. «Работая Внутри Черной Рамки: Оценивание аудиторного обучения». - Фи Дельта Каппа, том 86, №1, Сентябрь 2004, -8-21 с.

2. С.М. Брукхарт. Как спроектировать и использовать шкалу оценивания. Вашингтон, 2013.- 214 с.

3. Хэтти Д. Видимое обучение. М.: Национальное образование, 2017.- 496 с.

4. Я – ЭФФЕКТИВНЫЙ УЧИТЕЛЬ. Как мотивировать к учебе и повысить успешность «слабых» учащихся? /Составители: Н.В. Бысик, В.С. Евтюхова, М.А. Пинская. Москва, университетская книга, 2017.- 5-12 с.

ОӘЖ 378.22

Педагог-психологтың кәсіби мәдениеті феномен ретінде

Баймаханова Ж. А.
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье анализируются проблемы, связанные с особенностями профессиональной культуры педагогов-психологов. Рассматриваются теоретические подходы к пониманию природы профессиональной культуры будущих педагогов-психологов. Приведены характеристики

профессиональной культуры педагога-психолога, ее компоненты, особенности, а также сформулированы функции профессиональной культуры педагога-психолога.

Abstract

The article analyzes the problems related to the peculiarities of the professional culture of teacher-psychologist. Theoretical approaches to understanding the nature of the professional culture of future teacher-psychologist are considered. The characteristics of the professional culture of a teacher-psychologist, its components, features, as well as the functions of the professional culture of a teacher-psychologist are given.

Қазіргі білім беру жағдайында педагог-психолог білім алушыларды қолдауда, стресстің алдын алуда, салауатты білім беру ортасын дамыту мен қалыптастырудағы ауытқуларды түзетуде шешуші рөл атқарады. Алайда, педагог-психолог қызметінің тиімділігі тек білім мен дағдыларға ғана емес, сонымен қатар кәсіби мәдениетке – этикалық, коммуникативті, жеке және кәсіби қасиеттердің жиынтығына байланысты келеді. Осы орайда «кәсіби мәдениет» ұғымын зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Ең алдымен «кәсіби мәдениет» ұғымына түсінік береміз.

"Кәсіби мәдениет" мәселесі С.П. Дружилов [1], Е.А. Климов [2], А.К. Маркова [3], И.В. Кузнецовамен Ю.П. Поваренкова [4], В. Д. Шадриковтың [5] еңбектерінде зерттеледі.

"Кәсіби мәдениет" - бұл кәсіп пен мәдениеттің ішінараәсері мен әрекеттесуінің үдерісі мен нәтижесін көрсететін тәуелсіз құбылысты білдіретін ұғым. Осы тұрғыдан алғанда, оны кәсіби санамен шектелген және кәсіптің психологиялық өлшемін қамтитын бағдар мен сенімдердің жиынтығы ретінде анықтауға болады. Кәсіби мәдениет маманның қызмет кеңістігіндегі қарым-қатынасына әсер ететін позициялар, құндылықтар мен мінез-құлық үлгілерінің жиынтығы ретінде сипатталады. Сонымен қатар ол кәсіби сана мен мінез-құлық элементтерін қамтитын және құндылықтарды кәсіби қоғамдастық мүшелерінің көпшілігі бөлісетін құндылық-нормативтік жүйе ретінде тұжырымдалады.

Кәсіби мәдениет-бұл белгілі бір саладағы маманның кәсіби мінез-құлқы мен іс-әрекетін анықтайтын білім, дағдылар, нормалар мен құндылықтардың жиынтығы. Ол жалпы мәдени құндылықтар, кәсіби тәжірибе және этикалық нормалар негізінде қалыптасады. Осы тұрғыда кәсіби мәдениеттің төмендегі көмпоненттерін көрсетуге болады (1-кесте).

Кесте 1. Кәсіби мәдениет компоненті

№	Компонент	Сипаттамасы
1	Танымдық	білім, кәсіби құзыреттілік, білік.
2	Аксиологиялық	құндылықтар, сенімдер, мінез-құлық нормалары
3	Коммуникативті	кәсіби ортада тиімді өзара әрекеттесу мүмкіндігі
4	Іс-әрекет	практикалық дағдылар, кәсіби этика

Кәсіби мәдениет – жұмыста жоғары құзыреттілік пен тиімділікті қамтамасыз ететін табысты мансаптың маңызды бөлшегі. Сондықтан мамандардың кәсіби мәдениетін қалыптастыру тетіктерін анықтау маңыздылығы туындайды. Біздің жағдайда педгог-психологтардың кәсіби мәдениетін феномен ретінде анықтау мәселесі алға шығады.

Ең алдымен «педагог-психологтың кәсіби мәдениеті» ұғымына сипаттама береміз. Педагог-психологтың кәсіби мәдениеті -бұл оның оқушылармен, ата-аналармен және әріптестерімен тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ететін білім, құндылықтар, нормалар мен дағдылардың жиынтығы. Ол педагогикалық және психологиялық құзыреттілік, этикалық принциптер мен кәсіби тәжірибе негізінде қалыптасады. Сондықтан педагог-психологтың кәсіби мәдениетін интегративті ұғым болып табылады.

Педагог-психологтың кәсіби мәдениетінің компоненттеріне мыналар кіреді (2-кесте).

Педагог-психологтың кәсіби мәдениеті қарым – қатынас шеберлігінің шыңына көтерілуге мүмкіндік беретін негіз болып табылады. Оны педагог-психологтың жан дүниесін оқушының рухани әлемімен байланыстырушы негіз ретінде тұжырымдауға болады. Педагог-психологтың кәсіби мәдениеті маман ретіндегі кәсібилігінің өлшемі, тиісті білімнің, сезім мен мінез-құлықтың үйлесімділігі, интеллект, дамыған интеллект және т.б. құрылымдардың көрсеткіші ретінде тұжырымдалады.

Кесте 2. Педагог-психологтардың кәсіби мәдениетінің компоненті

№	Компонент	Сипаттамасы
1	Когнитивті	психология, педагогика, нейропсихология, жас психологиясы саласындағы білім
2	Этикалық компонент	кәсіби этиканы, құпиялылықты, эмпатияны сақтау
3	Коммуникативті	оқушылармен, ата-аналармен, әріптестермен тиімді қарым-қатынас орнату мүмкіндігі
4	Жеке компонент	эмоционалды тұрақтылық, рефлексия, өзін-өзі дамыту
5	Практикалық компонент	диагностика, түзету, кеңес беру әдістерін меңгеру

Жалпылағанда педагог-психологтың кәсіби мәдениетінің маңызды ерекшелігі ретінде ақыл-ой еңбегі мен шығармашылығы, руханияты, кең ой-өрісі, гуманизмі алға шығады.

Кәсіби мәдениет феномен ретінде педагог-психолог жұмысының төмендегідей ерекшелігінде көрінеді:

- оқушылардың жеке ерекшеліктеріне икемділік және бейімделу;
- ғылыми тәсілді практикалық жұмыспен үйлестіре білу;
- білім беру ортасында психологиялық сауаттылықты дамыту;
- мектепте қолайлы психологиялық климат құру мүмкіндігі.

Педагог-психологтың кәсіби мәдениеті білім алушылармен, ата-аналармен, педагогтермен сенімді қарым-қатынас орнатуға, тұлғаның психологиялық денсаулығын нығайтуға бағытталған жұмыстардың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Дружиллов С.А. Психологические проблемы формирования профессионализма и профессиональной культуры специалиста. – Новокузнецк: Изд-во Института повышения квалификации, 2000.- 127 с.

2. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения 2010.- 304с.

3. Маркова А.К.Формирование мотивации учения/А.К. Маркова, Т.А. Матис, А.Б. Орлов/ - М.: Просвещение, 1990. - 191 с.

4. КузнецоваИ.В., ПоваренковЮ.П. Профессиональное развитие студентов педагогического вуза. - Сыктывкар: Коми пединститут, 2003. - 128 с.

5. Шадриков В.Д. О психологических конструктах и последовательности их изучения при подготовке психологов //Психология. 2004. Том 1. № 3. - 37–43 с.

ОӘЖ 159.96

Отбасылық қарым-қатынастағы зорлық-зомбылық: ұғым және теориялар

Сүндетова Н. Ж.

Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматривается понятие домашнего насилия, его определение. Определяется физические, психологические, сексуальные и экономические виды семейного насилия. Описываются механизмы насилия в семейных отношениях. Анализируются теории, в которых рассматриваются насилия в семьях.

Abstract

The article discusses the concept of domestic violence and its definition. Physical, psychological, sexual, and economic types of domestic violence are identified. The mechanisms of violence in family relationships are described. The theories that deal with domestic violence are analyzed.

Отбасындағы зорлық-зомбылық – қазіргі қоғамның өзекті әлеуметтік мәселелерінің бірі. Сонымен қатар отбасындағы зорлық-зомбылық жеке отбасына ғана емес, жалпы қоғамға да әсер ететін жаһандық деңгейдегі өзекті болып табылады. Бұл өмірдің әлеуметтік-экономикалық, мәдени және рухани саласына кері әсер ететін әлеуметтік құбылыс.

Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының Кодексінде отбасының әрбір мүшесі өзінің мүдделерін қозғайтын кез келген мәселені шешу кезінде өзінің пікірін білдіруге, сондай-ақ кез келген сот немесе әкімшілік ісін қарау барысында тыңдалуға құқылы [1]. Сондықтан отбасында баланың мінез-құлығын қалыптастыруда ата-ана қарым-қатынасының үлгісінің орны ерекше.

Қазақстандық психологиялық ғылымда қазақ отбасы зерттеу нысаны ретінде күрделі психологиялық жүйе ретінде әлі ұсынылмағанын атап өту қажет. Дегенмен, Қ.Б. Жарықбаевтың [2], А.Д. Давлетованың [3], Б.А. Әмірованың [4] қазақ отбасындағы тұлғаны әлеуметтендіру үдерісінің психологиялық ерекшеліктері қарастырылған және зерттелген жұмыстарын атауға болады. Ғалым Б.А. Әмірованың зерттеулерінде тұлғаны этноәлеуметтендірудің негізгі институты ретінде кеңейтілген қазақ отбасындағы қарым-қатынас үдерісінің ерекшеліктері ашылды [4,38 б.].

Кеңестік және шетелдік зерттеушілер Е.И. Холостова [5], М.А. Гулина [6] және т.б. отбасындағы зорлық-зомбылық мәселесін зерттеді.

Көптеген зерттеушілердің пікірінше, отбасындағы зорлық-зомбылық – бұл физикалық, экономикалық, психологиялық және жыныстық сияқты зорлық-зомбылық әрекеттерін қолдана отырып, жұбайына, серіктесіне, қызына/жігітіне немесе жақын отбасы мүшесіне билік пен бақылауды алуға бағытталған кез келген мінез-құлық үлгісі.

Жалпы алғанда отбасындағы зорлық-зомбылық – бұл бір отбасы мүшесінің екіншісіне қатысты күш-жігерін, қорқытуын, айла-шарғы жасауын және мәжбүрлеудің түрлерін жүйелі түрде қолдану. Оған физикалық, психологиялық, жыныстық және экономикалық зорлық-зомбылық кіруі мүмкін.

Отбасындағы зорлық-зомбылық – бұл физикалық, психологиялық, жыныстық немесе экономикалық зорлық-зомбылықты отбасында немесе жақын қарым-қатынаста жүйелі түрде

қолдану. Бұл ерлі-зайыптылар, серіктестер, ата-аналар мен балалар арасында, сондай-ақ басқа отбасы мүшелері арасында көрінуі мүмкін.

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың негізгі түрлері:

Физикалық зорлық-зомбылық – соққылар, ұрып-соғу, денсаулыққа зиян келтіру.

Психологиялық зорлық-зомбылық – қорқыту, қорлау, бақылау.

Жыныстық зорлық-зомбылық – жәбірленушінің еркіне қарсы жыныстық қатынасқа мәжбүрлеу.

Экономикалық зорлық-зомбылық – қаржылық бақылау, еңбек қызметіне тыйым салу, материалдық ресурстардан айыру.

Отбасындағы зорлық-зомбылық жүйелі және циклдік болып табылады. Сондықтан осы жүйелілік пен циклдік зорлық – зомбылықты анықтау мен алдын алуды қиындатады.

Отбасындағы зорлық-зомбылықтың себептері мен механизмдерін түсіндірудің бірнеше теориялары бар. Осы теорияларға қысқаша тоқталып кетеміз.

Кесте 1- Отбасындағы зорлық – зомбылықтың себептері мен механизмдерін түсіндіретін теориялар

№	Теория атауы	Сипаттамасы
1	Әлеуметтік-мәдени теория	Зорлық-зомбылық отбасындағы үстемдік пен билікті қамтитын әлеуметтік нормалар мен мәдени дәстүрлердің нәтижесі ретінде қарастырылады. Кейбір қоғамдарда патриархат тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ықпал ететін әйелдің бағынышты рөлі туралы идеяны бекітеді.
2	Әлеуметтік оқыту теориясы (А. Бандура)	Зорлық-зомбылық бақылау және еліктеу арқылы беріледі: агрессивті ортада өскен балалар зорлық-зомбылық мінез-құлыққа бейім келеді. Бұл отбасылардағы зорлық-зомбылықтың ұрпақтан таратылатыны түсіндіреді.
3	Фрустрация - агрессия теориясы (Доллар, Миллер)	Зорлық-зомбылық агрессорда стресс пен әрдайым көңілсіздіктің нәтижесі ретінде пайда болады. Күшті психологиялық күйзеліске ұшыраған адам отбасының әлсіз мүшесіне айналады.
4	Психодинамикалық теория	Агрессор жеке басының бұзылуына, балалық шақтың шешілмеген жарақаттарына байланысты зорлық-зомбылық көрсетуі мүмкін. Көбінесе мұндай адамдарда эмоционалды реттеу мен импульсивтілік төмен болады.
5	Феминистік теория	Отбасындағы зорлық-зомбылық ер адамның әйелге деген билігін бекітуге бағытталған әлеуметтік бақылау әдісі ретінде қарастырылады. Гендерлік стереотиптер әйелдердің бағынышты позицияда қалуына ықпал етеді.
6	Экологиялық теория (Юри Бронфенбреннер)	Отбасындағы зорлық – зомбылық көптеген факторлардың өзара әрекеттесуімен, жеке тұлғалық ерекшеліктерден бастап әлеуметтік жағдайларға

	дейінтүсіндіріледі.Бұған экономикалық тұрақсыздық, отбасылық қақтығыстар, қоғамның әсері кіреді.
--	--

Отбасы қоғамның ішкі бөлігі болып табылатын арнайы психологиялық жүйе бола отырып, қоғамның әлеуметтік, саяси және экономикалық дамуының негізгі көзі болып қала береді. Отбасы бір уақытта жеке тұлғаның әртүрлі жеке қажеттіліктерін (рухани, материалдық, физиологиялық, психологиялық) қанағаттандыру құралы ретінде әрекет етеді. Осылайша, "қоғам-отбасы-тұлға" бірыңғай психологиялық жүйесінде отбасы әлеуметтік маңызы бар құндылықтарды, құқықтық және моральдық мінез-құлық нормаларын қалыптастыру және сақтау үшін маңызды функцияларды орындайтын тұтастай қоғам мен адам арасындағы делдал ретінде пайда болады. Сондықтан мемлекеттің маңызды бөлшегі болып табылатын отбасының әрбір мүшесінің өмір қауіпсіздігі тұтас адамзат қоғамы үшін маңызды.

Қорытындылай келе, отбасындағы зорлық-зомбылық – бұл әртүрлі себептері мен механизмдері бар күрделі құбылыс. Отбасылық зорлық-зомбылық ұғымын және оның әртүрлі теориялардың тұжырымдары арқылы түсіну оның құрбаны болудың алдын алуға және оған көмек көрсетудің тиімді шараларын жасауға көмектеседі.

Әдебиет

1. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі.

2. Жарықбаев Қ.Б. Этнопсихология - ұлт тәрбиесінің өзегі - Алматы, Білім, 2005. - 141 б.

3. Давлетова А.Д. Ориентировка личности в психологическом пространстве родительской семьи: На материале исследования казахской семьи. Автореф. диссертации на соискание канд психол. наук. - М., 1983. - 25 с.

4. Әмірова Б.А. «The psychology of Kazakh family: theory and practice» (моногр.) – Қарағанды: «Полиграфист» б-сы. 2021. - 100 б.

5. Холостова Е.И. Социальная работа. — М.: Издательско-торговая корпорация. «Дашков и К°», 2012. — 612 с.

6. Гулина М.А., Васильева Н.Л. «Отцы и дети»: психоаналитический взгляд на роль отца в развитии личности ребенка // Консультативная психология и психотерапия. 2018. Том 26. № 4. - 151–168 с.

Құрманбек А.Ө

Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В данной статье рассматривается мотивация в процессе профессиональной подготовки. Анализируются исследование проблемы мотивации. Рассматривается учебная мотивация при профессиональной подготовке. Дается определение мотивации к обучению. Анализируются вопросы мотивации в процессе профессиональной подготовки.

Abstract

This article discusses motivation in the process of professional training. The research problems of motivation are analyzed. The educational motivation for professional training is formulated. The definition of motivation for learning is given. The issues of motivation in the process of professional training are analyzed.

Қазіргі заманғы кәсіби дайындық өзгермелі еңбек нарығы жағдайында табысты мансап үшін қажетті құзыреттерді қалыптастыруға бағытталған. Технологияларды дамыту, цифрландыру, білім беру бағдарламаларының икемділігі және практикалық тәжірибені интеграциялау қазіргі оқытудың негізгі сипаттамаларына айналды. Осы орайда болашақ мамандарды кәсіби дайындауға жоо-ға жаңа міндеттер мен талаптар қойылып отыр. Әсіресе болашақ мамандыққа деген білім алушылардың мотивациясының болуы маңызды факторлардың біріне айналды.

Психология және педагогика ғылымында мотивация теориялары көптеп саналады. Мотивацияның қазіргі теорияларының қайнар көзі әр саладағы ғылымизерттеулерде кеңінен қарастырған. Мотивация және мотив мәселелерін өткен ғасырда көптеген ғалымдар зерттеп, өз тұжырымдамаларын жасаған (Д.Н.Узнадзе [1], А.Г.Ковалев [2], А.К.Маркова [3], К.Е.Ахметов [4]).

Зерттеулерде мотивация ұғымы адамның нақты бір мақсатқа жетуге бағытталған талаптану жүйесімен түсіндіріледі [5]. Мотивациялық жүріс-тұрыс “Адам нені қалайды? Ол неге ұмтылады?” сұрақтарына жауап береді. Адамның талабы әрқашан басым қажеттіліктердің жүзеге асуымен байланысты келеді. Адамдар жүріс-тұрысының негізінде белгілі бір қажеттіліктер туындайды. Қажеттілік бұл адам бастан кешіретін мұқтаждық қанағаттануы, адам тіршілігі, оның жеке адамдық тұтастығын сақтау үшін өмірлік маңызды болып табылады [6]. Адам өзінің тіршілік етуі, дамуы және

жетілдіруі үшін өзінің қажеттіліктерін қанағаттандыруы үшін құралдар мен белсенділіктерді қажет етеді.

XX ғасырдың 20 жылдары батыс психологиясында тек адамға қатысты мотивация теориялары пайда болды. Мұнда органикалықтан басқа оқыту және теория нәтижесінде пайда болатын психогенді қажеттіліктер бөліп көрсетілді. Осы орайда оқу процесіндегі, әсіресе кәсіби дайындық барысындағы мотивацияны зерттеу мәселесі кеңінен қарастырыла бастады.

Бүгінде заманауи кәсіби дайындық икемділікке, цифрландыруға және білімді практикалық қолдануға бағытталған. Оның дамуы білім беру мекемелерінің, бизнес пен мемлекеттің өзара іс-қимылына, сондай-ақ озық технологияларды енгізуге және жаңа сын-қатерлерге бейімделуге байланысты. Сондықтан кәсіби дайындық барысындағы оқу мотивациясын жаңа бағытта негіздеу өзектілігі туындайды [7].

Оқу мотивациясы көбіне арнайы мақсатқа бағытталған жүйелі жұмыс ретінде емес, стихиялы түрде қалыптасады. Оқудың мотивациялық сферасын жүйелі басқармаған жағдайда мотивацияның регресі, оның деңгейінің төмендеуі пайда болады, оқу іс-әрекеттің мотивтері өзінің әрекеттілігінен айырылады.

Жалпы оқу мотивациясы-бұл адамды оқуға итермелейтін және оның оқыту процесіндегі белсенділігін анықтайтын ішкі және сыртқы факторлардың жиынтығы. Мотивацияны зерттеу оқуға деген қызығушылыққа не әсер ететінін, қандай кедергілер бар екенін және білім беру бағдарламаларының тиімділігін қалай арттыруға болатынын анықтауға мүмкіндік береді.

Жоғарыдағы мәселелерге орай, кәсіби дайындық процесінде мотивацияны зерттеу күрделі міндет болып табылады. Өйткені мотивациялық механизмдер көптеген факторларға байланысты: жеке, әлеуметтік, экономикалық және педагогикалық. Осы процесте туындайтын негізгі мәселелерді қарастырамыз.

Кесте 1 –Кәсіби дайындық процесіндегі мотивацияны қарастыру мәселелері

№	Негізгі мәселелер	Сипаттамасы
1	Мотивациялық факторлардың әртүрлілігі	Кәсіби дайындыққа деген мотивация көптеген факторлардың әсерінен қалыптасады: <ul style="list-style-type: none"> - ішкі (мамандыққа деген қызығушылық, өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылу, жетістіктерге деген қажеттілік); - сыртқы (материалдық сыйақы, әлеуметтік мәртебе, жұмыс берушінің талаптары). Осы факторлардың жиынтығы әр адамда әр түрлі болады, бұл мотивацияның әмбебап әдістерін дамытуды қиындатады.
2	Мотивацияның	Мотивация бүкіл оқу процесінде тұрақты болып

	өзгеріштігі	қалмайды. Бастапқы қызығушылық материалдың күрделілігіне, стресске, кәсіптің бұзылуына немесе өмірлік басымдықтардың стратегияларды үнемі қолдауды және түзетуді қажет етеді.Өзгеруіне байланысты жоғалуы мүмкін.
3	Білім беру ортасының әсері	Оқытушылық стилі, оқыту және бағалау әдістемесі мотивацияны жоғарылатуы да, төмендетуі де мүмкін. Оқытудың практикалық бағыттылығының жеткіліксіздігі студенттердің алған білімінің пайдасыздығын сезінуі мүмкін. Жұмысқа орналасудың нақты перспективасының болмауы оқуға деген қызығушылықты төмендетеді.
4	Студенттердің жеке ерекшеліктері	Әр студент академиялық мотивацияның, танымдық қабілеттің, оқудағы Тәуелсіздік дәрежесінің әр түрлі деңгейіне ие. Әмбебап тәсілдер әрдайым жұмыс істемейді, жекелендірілген тәсіл қажет.
5	Сыртқы факторлар	Әлеуметтік-экономикалық жағдай: кәсіптегі төмен жалақы студенттерді демотивациялауы мүмкін. Ата-ананың күтуі мен қысымы мотивацияға ықпал етуі де, кедергі келтіруі де мүмкін. Ақпараттың шамадан тыс жүктелуі және цифрлық орта зейін мен оқуға деген қызығушылықты төмендетуі мүмкін.
6	Мотивацияны өлшеу мәселесі	Мотивация деңгейін анықтау қиын, өйткені ол субъективті тәжірибелерде көрінеді, ал дәстүрлі әдістер (сауалнамалар, тесттер, бақылау) әрдайым нақты мәліметтер бере бермейді.

Қазіргі заманғы кәсіби дайындық еңбек нарығының өзгермелі талаптарына бейімделе алатын құзыретті мамандарды қалыптастыруға бағытталған. Бұл білімді беруді ғана емес, сонымен қатар практикалық дағдыларды, сыни ойлауды және кәсіби мотивацияны дамытуды қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді.

Қортындылай келе, кәсіби дайындықтағы мотивацияны түсіну және басқару кешенді зерттеулерді қажет етеді. Бұл мотивациялаушы білім беру ортасын құру, білім алушыларға жеке көзқарас, оқытудың белсенді әдістерін қолдану және нақты мансаптық перспективаларды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Әдебиет

1.Адашев, А.У. Мотивация персонала как функция менеджмента /А.У.Адашев, Х.О.Арслонов // Мировая наука. – 2019. – № 1(22). – 34-37 с.

2.Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки. Тбилиси:Изд-во Акад. наук Груз. ССР, 1961. 210 с.

3.Ковалев А.Г. Коллектив и социально-психологические проблемы руководства. М.: Политиздат, 1978.- 122 с.

4.Маркова А.К. Формирование мотивации учения: Книга для учителя. – М., 1990.-212 с.

5. Ахметов К.Е. Менеджмент негіздері. А., 1993.- 322 б.

6. Адашев А.У. Мотивация персонала как функция менеджмента /А. У. Адашев, Х. О.Арслонов // Мировая наука. – 2019. – № 1(22). – 34-37 с.

7. Кузнецова А.Ю. Основные теории мотивации/ А.Ю.Кузнецова //Студенческий. – 2019. – № 2-2(46). – 39-41 с.

ОӘЖ 355

Сарбаздардың әскери орта жағдайларына бейімделуін психологиялық қамтамасыз ету

Көптілеу Диас, магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В данной статье речь идет о психологическом обеспечении адаптации к условиям военной среды и сохранении психологического здоровья военнослужащих.

Abstract

This article deals with psychological support for adaptation to military conditions and maintaining the psychological health of military personnel.

Қазіргі кездегі әскери саланың төңірегінде болып жатқан даудамайлар мен шешімі жоқ күрделі мәселердің күннен-күнге өсуі мемлекеттік деңгейде барлық саланың мамандарын қобалжытып отыр. Сондықтанда психология саласында зерттеулер жүргізу кезек күттірмейтін мәселердің бірі, осы тұрғыдан алғанда жұмысымыз өзекті болып табылады. Психолог жұмысының маңызды бағыттарының бірі әскери қызметкерлердің, сарбаздардың әскери орта мен әскери қызмет жағдайларына бейімделуін психологиялық қамтамасыз ету болып табылады.

Сарбаздың әскери іс-әрекет жағдайларына бейімделуге байланысты міндеттерді оңтайлы шеше алуы оның психикалық күйіне жағымды ықпал етеді, ал оның психикалық күйінің саулығы өз кезегінде әскери іс-әрекетті тиімді атқаруына, адекватты мінез-құлық танытуына, ішкі психологиялық жайлылықты туғызуға, айналасындағылармен тиімді өзара әрекеттесуге негіз болады. Басқаша айтқанда, әскери қызметті сәтті өтеудің кепілі тұлғаның әскери қызмет жағдайларына тұрақты бейімделуімен сипатталады. Осы себептен, бейімделу процесі психологтардың, командирлердің, тәрбиелеуқұрылымдарындағы офицерлердің назарынан тыс қалмай, белсенді іс әрекеттерінің аясында болу тиіс [1].

Психологтың сарбаздардың бейімделу процесін психологиялық сүйемелдеу барысында олардың психикалық денсаулығын сақтау мен психологиялық көмек көрсету міндеті алға шығады. Сарбаздың психикалық денсаулығы дегеніміз ағзаның кәсіби іс-әрекетті табысты орындауға бағытталған белгілі бір мүмкіндіктерінің жиынтығы. Психикалық денсаулық нормасы сарбаздың әскери қызметтің нақты кезеңіндегі рухани даму деңгейімен және соматикалық күйімен, бейбіт өмір мен ұрыс жағдайларында кәсіби міндеттерді орындау ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Сарбаздардың психикалық денсаулығын сақтау мен психологиялық көмек көрсетуге байланысты жұмыстың маңызды міндеттерінің бірі жүйкелік-психикалық тұрақсыздықты дер кезінде анықтау мен оны дер кезінде психологиялық түзету болып табылады. Адамның жүйкелік-психикалық тұрақсыздығы, стреске төзімділіктің төмен деңгейі оның мінез-құлқы мен іс-әрекетіне жағымсыз реңк беруі, оңтайлы бейімделуге кедергі келтіруі мүмкін.

Бейімделу процесіне әсер ететін тұлғаның психикалық күйлерін қарастырайық. Фрустрация адам қажеттіліктері мен қоғам ұсынатын шектеулердің арасындағы қарама-қайшылықтың салдары болып табылады. Аталмыш жағдайда бұл шектеулер әскери іс-әрекеттің ерекше спецификасы мен әскери қызметтің жоғары әлеуметтік маңыздылығынан шығады. Фрустрацияның салдарлары сарбаздың тұлғасы мен мінез-құлқына тигізетін ықпалына қарай әр түрлі. Олар конструктивті және бүлдіргіш болуы мүмкін. Фрустрацияның конструктивтілігі дегеніміз оны туғызатын эмоциялық күштену адамның қажеттіліктері мен оларды жүзеге асыруға байланысты әлеуметтік шектеулер арасындағы конфликтілі жағдайдан шығар жол іздеуге бағытталған психикалық іс-әрекеті. Бұл күштер қандай да бір қажеттілікті қанағаттандыратын мақсатқа жету тәсілдерін ауыстыруға әкелуі мүмкін. Мысалы, жақындарымен қарым-қатынасқа деген қажеттіліктің орны көп жағдайда хат жазулармен, телефон арқылы тілдесумен сәтті түрде алмасады. Сонымен қатар, барлық фрустрациялаушы жағдайды қайта бағалау, нәтижесінде қажеттіліктердің жаңа кешені қалыптасуы мүмкін. Бұл жерде тұлғаның қайта бейімделуі мен аталмыш жағдайға бейімделген күйге өтуі жөнінде болып отыр. Әскери өмірде бұл құбылыстар өз қажеттіліктерін қызмет спецификасына негізделген шектеулер шегінде қанағаттандыру мүмкіндіктерін іздеуден, нәтижесі қажеттіліктің жүзеге асуы болып табылатын мақсаттарды алмастырудан көрінуі мүмкін. Жағдайды қайта бағалау қоршаған ортаның қайшылықты және жайсыз болып көрінген элементтерін жаңаша көруге мүмкіндік береді. Мысалы, әскери сарбаздың өзін-өзі бекітуге, сонымен бірге әскери қызметтестері тарапынан құрметке ие болуға деген қажеттілігі (бұрын қызмет жағдайларында сәйкес емес және қарама-қайшылықты болып көрінген) енді топ көшбасшысы

болуға әрекеттенумен оңай қанағаттандырылатын болып шыға келеді. Сонымен, фрустрацияның конструктивті жағы табысты қайта бейімделу сипатына ие. Фрустрация күйінің өзі және онымен байланысты эмоциялық күштену, қанағаттандырылмағандықты сезіну қайта бейімделудің белсенді процесіне қажетті старттық компоненттер мен стимулдар болып табылатындығына сүйене отырып, бұл процестің екінші, бүлдіруші жолының себептерін қарастыру қажет. Сонымен, әскери сарбаздардың жаңа, олар үшін дағдылы емес әскери қызмет жағдайларына сәтті түрде қайта бейімделуінің әр түрлі мүмкіндіктері болатындығы туралы қорытынды жасауға болады [2]. Адам санасы бейімделудің конструктивті жолын қамтамасыз ететін сапалар болмаған кезде көп қажеттіліктерді қанағаттандырудың мүмкін еместігін, қоршаған болмыс тарапынан тұлғаның жеке мүдделеріне, амансаулығына, құндылығына төнген қауіп-қатерді сезінеді. Тұлғаның жүйкелік-психикалық реакциялардың бұрынғы, дағдылы кешендері жаңа ортамен тиімді өзара әрекеттесуінің барысында қажетті ресурстар жеткілікті болмағанда жүйкелік-психикалық іс-әрекет тұрақсыз сипат алады. Күштеудің артуы әдетте, рационалды процестерге кедергі келтіретін эмоциялық қозуға ұласады. Адам қобалжиды, сасқалақтайды, абыржиды, күйзеліске түседі, жағдайды және өз мінез-құлқын басқара алмайды. Жүйкелік-психикалық тұрақсыздық, жүйке жүйесі қызметтері бұзыла бастайды. Ортаға бейімделуге қабілетсіз тұлғаның мінез-құлқының негізгі екі типін анықтайтын бейімделе алмау (дезадаптивті) күйлері пайда болады.

Бірінші тип – агрессивті, қарапайым түрде оны кедергіге немесе бөгетке шабуыл ретінде елестетуге болады (бұл жағдайда да оның бейімделу функциясы туралы айтуға болады). Алайда әскери қызмет жағдайларында қатаң нормативті талаптар мен құқықтық нормалар болады, оларға шабуыл жасау оларға тұрақты бейімделуді қамтамасыз ете алмайды, тіпті, әскери сарбаздың жағдайын қиындатып жіберуі мүмкін. Мұндай әрекеттердің қауіптілігі оның себебіне қатысы жоқ кез-келген кездейсоқ нысанға, бөтен адамдарға, қызметтестерге бағытталады.

Мінез-құлықтың екінші типі – жағдайдан қашу. Бұл тип адамның өз уайымдарына «кетумен», барлық жоғары стимулданған психикалық қуаттың жағымсыз күйлерін генерациялауға жұмсалыуымен, өзін-өзі жегідей жеп, өзінөзі айыптаумен сипатталады. Мазасыз-депрессивті симптомдар дамиды. Адам басына түскен барлық азаптарының себебін өзінен көреді, осыдан келіп толық шарасыздық сезімі туындайды, өйткені, ортаға немесе жағдайға ықпал етуге ол өзін қабілетсізбін деп санайды.

Сарбаздардың әскери орта мен әскери қызмет жағдайына бейімделуін психологиялық қамтамасыз етуге арналған жұмысты жоғарғы деңгейде ұйымдастырып отырғанда ғана қауіптің алдыналуға

болады. Әр сарбаздың тұлғасы оның дербестігін көрсететін тек қана өзіне тән ерекшеліктермен сипатталады. Барлық сарбаздарға ортақ психикалық бейімделу кезеңдері, олардың өту табыстылығы әр сарбаздың тұлғалық сапаларына тәуелді болады. Қайта бейімделу кезеңінің табысты болуы да тұлғаның белгілі бір сапалары мен қасиеттерінің жиынтығына негізделеді. Осыған сүйенетін болсақ, сарбаздардың жедел қызметке бейімделуін психологиялық қамтамасыз етуге арналған жұмыстың негізгі звеносы мен бастапқы кезеңі жеке құрамның адаптивті қабілеттерін диагностикалау немесе бағалау болып табылады. Ол әр сарбаздың жеке, дербес ерекшеліктерін, оның әскери қызметке мотивация деңгейін, биографиялық мәліметтерін, қызметке дейінгі әлеуметтік ортасын, т.с.с. зерттеуге негізделеді. Диагностика ерудің өткір психикалық реакциялар кезеңінде, яғни, әскери бөлімшеге түскеннен кейін бірден, сондай-ақ, сарбаздардың қызмет өтеу процесінде де үнемі жүргізіліп отыруы тиіс. Егер бірінші жағдайда бұл сарбаздың бейімделу қабілеттерін (әлеуетін) бағалау болса, ал кейін, бұл – бейімделу деңгейін бағалау (қарапайым түсінікте «бейімделу – бейімделе алмау» принципі бойынша). Басқаша айтқанда, қандай да бір күй дерегін констатациялау, яғни, анықтау. Диагностиканың ең маңызды кезеңі тұлғаның бейімделу қабілеттерін қызметке және жаңа, дағдылы емес жағдайларға түскен алғашқы күндері бағалау болып табылады [3.4]. Сонымен, тұлғаның әскери қызметке шақырылуға қатысты өзгерген орта жағдайларына бейімделуі мен бейімделе алмауының механизмдерін түсіну арқылы сарбаздардың психикалық денсаулығын сақтауға және оңтайлы бейімделуге арналған психологиялық-коррекциялық жұмысты конструктивті ұйымдастырудың маңызы зор. Әскер қатарына шақырылған не болмаса әскери жоғарғы оқу орындарында да оқитын курсанттармен жұмыс жасауда ұсынылып отырған зертеулердің нәтижесі септігін тигізетіні анық.

Әдебиет

- 1.Бурленова С.О. Әлеуметтік-психологиялық бейімделу процесіне әсер ететін негізгі факторлар -315-320 б.
2. Караяни А.Г. Военная психология: учебник и практикум для вузов 2-е изд., пер. и доп. – М. Юрат, 2019. – 594 с.
- 3.Ильин В.Н. Фрустрация, ее свойства и особенности ее возникновения в воинских коллективах. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://cyberleninka.ru / article/n/frustratsiya-ee-svoystva-i-osobennosti-ee-vozniknoveniya-v-voinskih-kollektivah](https://cyberleninka.ru/article/n/frustratsiya-ee-svoystva-i-osobennosti-ee-vozniknoveniya-v-voinskih-kollektivah)
- 4.Военная психология / под ред. А. Г. Маклакова. – СПб.: Питер, 2004. – 50 с.

Сейлханов Әдилбек Асыллович, магистрант
Усайнова Гүлжамал Манатбекқызы, аға оқытушы,
Қызылорда Болашақ Университеті

Резюме

В этой статье дается объяснение концепции буллинга среди школьников и рассматриваются его основные проявления, причины и способы его предотвращения. В исследовании анализируются факторы, влияющие на возникновение буллинга, и несколько ролей, которые против него выступают.

Abstract

This article will comment on the concept of bullying among schoolchildren, consider its main manifestations, causes and ways to avoid it. The study analyzes the factors that influence the occurrence of bullying and several roles that counteract it.

Буллинг – мектеп оқушылары арасындағы әлімжеттік көрсету, қудалау, психологиялық немесе физикалық зорлық-зомбылық әрекеттері. Бұл құбылыс баланың эмоционалдық, психологиялық дамуына кері әсер етеді және оның өзін-өзі бағалауына, мектепке деген көзқарасына, болашақ өміріне ықпал етуі мүмкін. Сондықтан буллингтің алдын алу – мектеп қоғамдастығы үшін маңызды мәселе.

Қоғамда буллинг шамадан тыс даралану, бәсекелестіктің өсуі, күнделікті өмірдегі әлеуметтік шиеленіс, өзара жанжалды қарым-қатынасқа байланысты анықталады. Аталған тенденциялар білім беру жүйесінде де жиі кездеседі. Қазір Қазақстан мектептерінде жасөспірімдер арасында болып жатқан қорқыту мен зорлық-зомбылықтар педагогтер мен ата-аналар, құқық қорғау органдарын алаңдатуымен қатар, депутаттар арасында айтылып, дабыл қағу басталды. Осыған орай әлеуметтік жүйедегі жасөспірімдер жиі қолданатын Тік-Токқа тиым салуда ұсынылуда. Әлеуметтік жүйелерді қолдануға тиым салу жасөспірімдер арасында орын алып жатқан қайғылы жағдайларды тоқтататын, тиімді шешім деп айтуға болмайды. Себебі көп жағдайда буллингке ұшыраған оқушыда, ата-аналарда, сонымен қатар буллинг болған мектепте өз беделі мен абройын ойлап, бұндай оқиғаны жасырып қалуға тырысады. Сондықтан әлеуметтік жүйе болмаса қазір халқымыздың арасында көпшілікке таралып, қызу талқыланып, наразылық танытып, шешімін табуды талап етіп жатқан жасөспірімдер арасындағы жантүршігерлік буллинг жасырын қалып, өз жалғасын таба беруі де мүмкін еді.

Мектепте бір оқушының екінші оқушыға зорлық-зомбылық жасап, қорқытуының жанжалдасудан айырмашылығы, олар

қайталанатын, жүйелі әрекеттер. Оқушылардың жас және мінез-құлық ерекшеліктеріне байланысты өзара келіспей қалуы, тіпті төбелесуі жиі кездесіп отыратын қалыпты құбылыс. Дегенмен мақсатты түрде буллинг жасау жасөспірімнің мінез-құлғындағы ауытқушылықты білдіреді. Осыған орай мектеп оқушыларының арасында қорқыту мен зорлық-зомбылықты ғылыми тұрғыда тұңғыш зерттеп, *буллинг* (қорқыту) – ұғымын 1993 жылы қолданысқа енгізген норвегиялық профессор, психолог Дэн Ольвеус.

Д.Ольвеус буллингті «әлеуметтік биліктің немесе физикалық күштің теңсіздігін қамтитын қасақана жүйелі түрде қайталанатын агрессивті мінез-құлық» [1] деп анықтады. Демек мектепте оқушылар арасында *буллинг* күш теңсіздігіне орай мақсатты, жоспарлы және жүйелі болып отырады. Оқушылар арасындағы күш теңсіздігін төмендегідей бөліп қарастырылады:

- физикалық (біреу күшті, біреу әлсіз);
- мәртебелік (біреуі танымал, беделді, біреуі беделі жоқ, «мен» әлеуеті төмен);
- әлеуметтік (біреу бай, ауқытты, біреу кедей, тұрмысы төмен);
- психологиялық (біреу өктем, бұзық, көшбасшылығы басым, біреу жуас, момын, қорқақ).

Буллинг мақсаты – қорқыту нысанасына әртүрлі формада үрей тудыру, оны өзіне бағындыру болып табылады. Түрлі зерттеулерге байланысты мектептегі буллингтің төмендегідей негізгі түрлеріне сипаттама берілген.

Психологиялық зорлық-зомбылық – балаға назар аудармау, кері итеру, бақылау және/не оқшаулауға, баланы қорқытуға, үрей сезімін тудыруға, баланың мінезіне ықпал етуге, оның өзін-өзі құрметтеу, өз бағасын білу сезімін жоюға, әлеуметтік және эмоционалдық дамуы мен жақсы өмір сүруіне кедергі келтіруге бағытталған қасақана жасалатын вербалды және іс-әрекеттік қимылдар схемасын қамтиды. Психологиялық кемсітушілік әрекетке баланың өзін керексіз, кемістігі бар, сүйкімсіз және қалаусыз болып табылатынына сендіру үшін жасалатын мазақтау, балағаттау, кемсіту, ұялту және дөрекі сөздер айту сияқты вербалды әрекеттер кіреді. Ол сондай-ақ баланы қорқыту және оны бақылау үшін қорқыныш сезімін тудыру мақсатында физикалық залал келтіре отырып балаға қауіп төндіру сияқты іс-әрекеттік қимылдарды да қамтиды.

Физикалық зорлық-зомбылық – балаға қатысты өзге баланың не ересектің тарапынан физикалық зардапқа не жарақатқа әкелетін, баланың денсаулығына, оның өмірінің ұзақтығына, дамуына, өзін-өзі бағалау сезіміне нұқсан келтіруі мүмкін физикалық күш көрсету арқылы жасалатын әрекеттер. Физикалық зорлық-зомбылық ретінде бағаланатын іс-әрекеттің түрлері көп: соққы, ұру, итеру, тебу, тұншықтыру, шаштан тарту, сілкілеу, қандай да бір затпен не қарумен шабуыл жасау. Физикалық зорлық-зомбылық көбінесе балаға залал не

жарақат әкеледі, тіпті баланың мүгедек болуына не қайтыс болуына да соқтыруы мүмкін.

Жыныстық сипаттағы сөздерді айту не қысым көрсету – қандай да бір баланың не ересектің балаға қатысты жыныстық алдап-арбауы, нәпсіқұмарлық сипатта ауызша не физикалық қысым көрсетуі, жыныстық құмарлықты ояту үшін балаға қатыгездікпен қарау. Басқа баланың жыныстық мүшелеріне қол тигізу/ұстау, баланы жыныстық белсенділікке қатысуға шақыру (нәтижесіне қарамай), жыныстық мүшелерді жалаңаштап көрсету, балаға порнография көрсету және баламен жыныстық қатынасқа түсуді қамтиды.

Бопсалау – балаға зорлық не тән жарақатын салу қаупін қосқанда, қысым жасау не мәжбүрлеу арқылы заңсыз ақша мен мүлік талап ету және алу түрінде көрінетін қылмыс.

Кибербуллинг – баланың соңына түсу, қорқыту, ұялту мақсатында интернет арқылы таралатын әлеуметтік жүйелерді пайдалану. Дәрекі, қатыгез сипаттағы мәтіндік хабарламалар жіберу; жәбірленушіні онлайн режимінде мазақ ету не жеке басына тән ақпаратты, фотоны не бейнежазбаны орналастыру; басқа баланың қыр соңына түсу не мазақ ету мақсатында жалған тіркеу жазбасын, веб-парақшаны не он-лайн режимінде бейне жасау сияқты әрекет түрлерін қамтиды.

Құрбылар тарапынан қорқытып-үркіту – нақты не болжамды күштер теңсіздігін білдіретін мектеп жасындағы балалар арасындағы агрессивті әрекеттер. Мінез-құлықтың мұндай моделі қайталанып отырады немесе белгілі бір кезең сайын қайталануы ықтимал. Баланы кемсіту қорқыту, өсек тарату, балаға физикалық не сөзбен тиісу не әдейілеп топтан шығарып тастауды қамтиды.

Кемсітушілік – баланың жынысына, ұлтына, ұлыстық мәртебесіне, әлеуметтік-экономикалық жағдайына, дініне не мүгедектігіне негізделген әділетсіз не бөліп-жару қарым-қатынасы.

Тән жазасы – физикалық күш қолданылатын, балаға қандай да бір жеңіл ауырту сезімін не қолайсыздықты сездіруге бағытталған кез келген жазаны білдіреді. Көбінесе, бұл соғып жіберу, шапалақпен тартып қалу, баланы қолмен не затпен ұруды білдіреді. Сондай-ақ тебу, сілкілеу, баланы итеру, тырнау, шымшу, шашынан тарту не құлағынан жұлқылау, балаларды қолайсыз позада ұстау, күйдіру, буға шалдыру, мәжбүрлеп жұтқызу (мысалы, баланың аузын сабынмен жуу не ащы дәмдеуіштерді жұтуға мәжбүрлеу) де қамтылады [2].

Мектептегі буллинг бойынша сарапшы ретінде танымал ғалым - Финляндиядағы Турку университетінің психология профессоры және жетекші INVEST зерттеу орталығы басшысының орынбасары Кристина Салмивалли әріптестерімен бірге мектептегі буллингке қатысушыларды анықтаған. Осыған орай педагог, психолог және ата-аналарға мектепте буллингке қарсы тұру кезінде ескеруге қажетті төмендегі бірнеше рөлдер [3] көрсетілді:

-*агрессор*: белсенді, буллинг жасауға бастама көтереді немесе өзі қорлауды бастайды, көшбасшы ретінде әрекет етеді;

- ассистент (*агрессор көмекшісі*): кудалауға белсенді қатысады, бірақ көшбасшыдан гөрі ізбасар орнын алады;

-*күшейткіш*: буллингті ынталандырады, буллинг жасалуға жағдай жасайды, қажеттіліктерді қамтамасыз етеді, қолдау тобында болады және қорлау ойынына қатысады;

-*қорғаушы*: жәбірленушіні қорғайды, буллингке ұшыраған оқушыны қолдайды, жігерлендіруге тырысады.

-*бақылаушы*: ештеңе жасамайды, шетте қалады, немқұрайлылық танытады.

-*жәбірленуші*: қорлауға ұшырайды.

Буллингтің алдын алу үшін ата-аналар мен мұғалімдер балаларды бір-біріне құрметпен қарауға үйретіп, көмек сұрауды насихаттауы керек. Қоғамда буллингке қарсы мәдениет қалыптастыру арқылы балаларға қауіпсіз орта жасауға болады.

Буллингтің алдын алу шараларын мектеп әкімшілігі, мұғалімдер және ата-аналар бірлесе отырып қолдануы қажет. Буллингтің алдын алуға бағытталған төмендегідей тиімді тәсілдерін ұсынамыз:

1. Білім беру және түсіндіру жұмыстары: Балаларға буллингтің не екенін, оның салдары қандай болатынын ерте жастан түсіндіру қажет. Бұл жерде мектептегі арнайы сабақтар мен тренингтердің маңызы зор. Мұғалімдер буллингтің көріністерін анықтау және оларға жауап беру жолдарын үйретуі керек.

2. Эмоционалдық интеллектті дамыту: Оқушыларға өз эмоцияларын түсіну және басқару дағдыларын дамытуға көмектесу қажет. Әлеуметтік-эмоционалдық білім беру бағдарламалары балалардың өзін-өзі бақылауын, жанашырлықты және өзара құрметті үйретеді.

3. Қатаң мектеп ережелері: Мектепте буллингке нөлдік толеранттылық саясаты енгізілуі тиіс. Бұл ережелер нақты жазылып, оқушылар мен ата-аналарға түсіндірілген жағдайда, балалар арасындағы қорқыту әрекеттері азаяды. Бұған қоса, буллинг жасағандарға қандай жауапкершілік жүктелетінін нақты көрсету қажет.

4. Мектептің әлеуметтік-психологиялық қолдауы: Психолог мамандардың көмегімен оқушылардың эмоционалдық жағдайын бақылап отыру, буллингке бейім балалармен жеке жұмыс жүргізу өте маңызды. Буллинг құрбандарын анықтап, оларға көмек көрсету үшін психологтар тұрақты түрде диагностика жүргізуі тиіс.

5. Ата-аналармен жұмыс: Буллингтің алдын алу тек мектепте ғана емес, үйде де маңызды. Ата-аналар балалармен ашық әңгімелесіп, олардың мектептегі көңіл-күйлерін бақылап отыруы керек. Сонымен қатар, ата-аналарға балалар арасындағы буллинг

белгілерін байқау үшін арнайы ақпараттық сессиялар ұйымдастыру қажет.

6.Топтық жұмыс және ынтымақтастықты дамыту: Оқушылар арасында достық қарымқатынастарды дамыту үшін топтық тапсырмалар мен ойындарды пайдалану маңызды. Бірлескен жұмыс балалардың өзара қарым-қатынасын нығайтып, ынтымақтастық дағдыларын қалыптастырады.

Қорытындылай келе, бастауыш мектептегі буллинг балалардың психикалық, әлеуметтік және академиялық дамуына айтарлықтай теріс әсер ететін күрделі мәселе. Буллингтің салдары құрбандар үшін де, агрессорлар үшін де ауыр болуы мүмкін, оның ішінде психологиялық жарақаттар, әлеуметтік оқшаулану, оқу үлгерімінің нашарлауы және ұзақ мерзімді денсаулық проблемалары бар. Буллингтің алдын алу үшін мектепте жүйелі шаралар қабылдап, ата-аналар мен педагогтар бірлесе отырып, балалар арасында қауіпсіз және қолайлы орта құруы тиіс. Бұл балалардың болашақтағы өмір сүру сапасына да оң әсерін тигізеді.

Әдебиет

1.ҚР “Бала құқықтары туралы” және “Білім туралы” заңдары <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P010000789>

2.Olweus D. Bullying or peer abuse in school: intervention and prevention. In G.Davies et al. (Eds.), Psychology, law and criminal justice: international developments in research and practice. Berlin: Walter de Gruyter.1995. pp. 248-263.

3.Peter K.Smith “Understanding School Bullying: Its Nature and Prevention Strategies” 2014.

4.Реан А.А., Новикова М.А., Коновалов И.А., Молчанова Д.В. Руководство по противодействию и профилактике буллинга: методические рекомендации. – М., 2019. - 64с.

ӘОЖ 159.9.015.7

Жеткіншектердің тұлғасының қалыптасуына әлеуметтік желілердің әсері

Алпысбаева А.К., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматривается влияние социальных сетей на формирование личности подростков.

Abstract

The article examines the influence of social networks on the formation of the personality of adolescents.

Жеткіншектердің жеке басының қалыптасуына әлеуметтік желілердің әсері мәселесі қазіргі уақытта бұрынғыдан да өзекті. Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер болашақ ұрпақтың тұлғалық қалыптасу процесі мен олардың әлеуметтік-психологиялық бейімделу деңгейіне айтарлықпай ықпал етуде.

Цифрлық дәуірде адамның қоғамда әлеуметтену процесі негізінен әлеуметтік желілер арқылы жүзеге асады, мұнда нақты өмірде белгілі бір шектеулері бар жасөспірім әрекет ету еркіндігіне ие болады. Бұл әсіресе ішкі қарама-қайшылықтармен сипатталатын жеткіншектік кезеңде орын алады. Жеткіншектің жеке басының дамуы – бұл мінездің, дүниетанымның, құндылықтар мен әлеуметтік көзқарастардың қалыптасуын қамтитын күрделі және көп факторлы процесс. Жеткіншектік кезеңдебаланың танымдық психикалық процестері дамып, оның тұлғасы қалыптасады, қызығушылығында, ақыл-ойы мен қабілеттерінде айтарлықтай өзгерістер орын алады. Бұл кезең адамның өзіндік «Менін» іздеумен, қоғамға бейімделумен және мінез-құлықтың тұрақты үлгілерін қалыптастырумен қатар жүреді. Баланың «Мен» бейнесі дамып, мінез-құлықты реттеудің негізі ретіндегі өзіндік бағалау қалыптасады. Осы кезеңдегі баланың өзіндік бағалауы өзіндік таным, өзін-өзі тәрбиелеу секілді процестерге және жалпы тұлғаның дамуына айтарлықтай ықпал етеді. Жеткіншек өзінің сыртқы келбетіне үйреніп, тәнінің тұрақты бейнесін қалыптастырады. Біртіндеп бірінші орынға «Мен» бейнесінің жаңа сапалары шыға бастайды – олар қоршаған ортамен қатынастың және іс-әрекеттің нәтижелілігіне әсер ететін ақыл-ой қабілеттері, еріктік және моральдық сапалар.

Қазіргі әлемде әлеуметтік желілер жасөспірімнің жеке тұлғасын дамытуда үлкен рөл атқарумен бірге жаңа мүмкіндіктерді де, көптеген мәселелерді де туғызады. ЮНИСЕФ-тің баяндамасына сәйкес әрбір үшінші интернет пайдаланушысы–бала екен. Сонымен қатарбалалардың интернетке кіру жасының қысқарғанын дәлелдейтін көп дерек бар. Тіпті кейбірелдерде 15 жастан кіші балалар 25 жастан асқан ересектер сияқты интернетті жиі қолданады [1].

Заманауи жасөспірімдер әлеуметтік желілерде көп уақыт өткізетінін ескерсек, оның оң да, теріс те әсері бар. Әлеуметтік желінің оң әсері:

а) Білім көкжиегін кеңейту. Жасөспірімдер білім беру мазмұнына, қызықты жобаларға қол жеткізе алады;

б) Өзін-өзі көрсету мүмкіндіктері. Әлеуметтік желі шығармашылықпен бөлісуге, пікірлес адамдармен байланысуға және қолдау табуға мүмкіндік береді.

в) Әлеуметтік бейімделу. Желідегі топтарға қатысу жасөспірімдерге өздерін қоғамның бір бөлігі ретінде сезінуге көмектеседі.

Әлеуметтік желінің теріс әсері:

а) Шындықты бұрмалау. Идеалдандырылған өмірді көрсететін фотосуреттер мен жазбалар қызғаныш, өзін-өзі төмен бағалау және депрессияны тудыруы мүмкін;

б) Тәуелділік. Әлеуметтік желіні шамадан тыс пайдалану оқу үлгерімінің нашарлауына және шынайы өмірде әлеуметтік белсенділіктің төмендеуіне әкеледі;

в) Кибербуллинг қаупі. Жасөспірімдер агрессияның құрбаны болуы мүмкін, бұл олардың эмоционалдық жағдайына теріс әсер етеді.

Жеткіншектер тұлға болып қалыптасуы кезеңінде ата-ананың, ұстаздың, қоғамның назарын талап ететін бірқатар қиындықтарға тап болады. Олардың жеке басын қалыптастырудағы негізгі мәселелерінің бірі–өзінің жеке басын іздеуі. Әлеуметтік нормалардың, ата-аналардың үміттері мен құрдастарының қысымының әсері бұл процесті қиындатуы мүмкін. Жеткіншектер көбінесе эмоционалды және гормоналды өзгерістерден туындаған стрессті бастан кешіреді. Бұл агрессия, оқшаулану немесе мазасыздық түрінде көрінуі мүмкін. Әлеуметтік желі жеткіншектердің өздерін басқалармен салыстыру тенденциясын күшейтеді, бұл өзіне деген сенімсіздікпен өзін-өзі кемшілік сезімін тудыруы мүмкін.

Зерттеулер әлеуметтік желінің жасөспірімдер дамуындағы когнитивті, эмоционалды, мінез-құлық аспектілеріне әсер ететінін көрсетті [2,289-293]. Интернет дамытумен және қалыптастырумен қатар күйзеліске түсіретін ақпаратты беруге қабілетті жаһандық желі болып табылады. Интернеттің танымдық контенттің орасан зор көлеміне қол жетімділік беретіндігіне дау жоқ. Дегенмен, бала террористік, экстремистік, суицид тақырыптарына, тәуекел мінез-құлық, жалған құндылықтар мен есірткі құралдарын пайдалану контентіне жылдам еніп кетуі мүмкін. Мәселен, Қазақстандық қоғамдық даму институтының әлеуметтанулық зерттеуінің [3] нәтижелері қазақстандықтардың пікірінше жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқының ең басты себебі компьютер мен телефондағы виртуалды ойындар екенін көрсетті.

Көптеген зерттеулердің нәтижелері интернет-коммуникацияны барынша қарқынды қолданатын жастар өзін-өзі тану және өзін-өзі дамытуға онша қызығушылық танытпайды деп айтуға негіз береді. Алайда, интернет-коммуникацияны қолданудың орташа және жоғары қарқындылығы бар пайдаланушылар арасындағы ақша, материалдық әл-ауқат олардың құндылық иерархиясында екі есе жиі кездеседі. Интернет-коммуникацияның қарқындылығы неғұрлым жоғары болса, пайдаланушылардың моральдық қасиеттері екінші орынға ысырылады. Интернет-коммуникацияны қарқынды қолданушылар арасында әлеуметтік мәртебе, бедел, билік, көшбасшылық өмірдегі басты құндылық ретінде жиі кездеседі [5,219].

Әлеуметтік желілер нақты әлемде бір тапсырманы орындауға қарағанда айтарлықтай төмен энергия шығындарымен әртүрлі рөлдер арқылы өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бұл факторәсіресе материалдық, құқықтық, әлеуметтік және басқа аспектілерде іс-әрекет еркіндігі нақты әлемде шектелген жасөспірім үшін маңызды.

Интернетке тәуелділік нәтижесінде гормоналды фон да өзгеруі мүмкін. Адам шынайы қарым-қатынас жасау дағдысын жоғалтады. Қазіргі таңда жасөспірімдерде зейіннің шоғырлануының төмендеуі, ақпаратқа тәуелділік, стресс, интеллекттің төмендеуі жиі кездеседі. Ең әуелгісі әлеуметтік желілерге шамадан тыс отыру денсаулығына, жүйке жүйесіне, көздің көру қабілетінің төмендеуі, омыртқалардың қисаюуына әкеледі. Зерттеулер әлеуметтік желілерде шамадан тыс уақыт өткізу жеткіншектердің психикалық денсаулығының нашарлауына, соның ішінде депрессиялық және суицидтік көңіл-күйдің дамуына әкелуі мүмкін екенін дәлелдейді. Интернетті, әсіресе әлеуметтік желіні пайдалану мен жеткіншектердің суицидтік ойлары мен мінез-құлық қаупі арасында тікелей және қауіпті байланыс бар. Виртуалды өмірге беріліп кеткен жеткіншектер отбасы мүшелерімен, достарымен байланысы азайып, оларды тіпті байқамай қалуы мүмкін. Нәтижесінде, тұтастай алғанда жас ұрпақтың өмір салты мен аға ұрпақтың өмір салты арасындағы айырмашылық барған сайын айқындала түсуде. Мамандардың айтуынша, көбіне виртуалды әлемнің «тұтқыны» атанатын 6-9 сынып оқушылары, яғни 12-16 жас шамасындағы балғындар. Бұл жасөспірімдердің онлайн белсенділігін мұқият бақылаудың және уақтылы араласудың маңыздылығын көрсетеді. Осыған байланысты Қазақстанда жасөспірімдер суициді – әлеуметтік, психологиялық және экономикалық факторлармен қатар, қарқынды дамып келе жатқан әлеуметтік желінің әсері де күрделімәселе екенін атап өткен жөн [6]. Балалар мен жасөспірімдерді онлайн-кеңістіктегі зиян келтіретін және өздерінің жас ерекшелігіне сәйкес келмейтін контенттен қорғау қоғамның маңызды міндеттерінің біріне айналуға. Ата-аналар мен балалардың цифрлық сауаттылығын арттыру маңызды, себебі ол сын-қауіптерді анықтап, оларды еңсеру жолдарын білуге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда жеткіншектердің жеке басының дамуы оның өміріндегі негізгі кезең болып табылады, бұл кезде жақын ортаның да, қазіргі заманғы технологиялардың, соның ішінде әлеуметтік желілердің де әсерін ескеру маңызды. Жеке тұлғаға, эмоционалдық тұрақсыздыққа және әлеуметтік салыстыруға қатысты мәселелерді ересектердің қолдауымен және қолайлы орта құру арқылы жеңуге болады. Жеткіншектердің жеке басын дамытудағы әлеуметтік желілердің рөлін елемуге болмайды – олар даму құралы да, қауіп көзі де бола алады. Интернетті саналы түрде пайдалану, сыни тұрғыдан ойлау және жақын адамдарының қолдауы жасөспірімдердің үйлесімді

тұлға болып қалыптасуына және өмірдің осы маңызды кезеңін сәтті өтуіне көмектеседі.

Әдебиет

1. Положение детей в мире, 2017 год: дети в цифровом мире : Доклад Детского фонда ООН (ЮНИСЕФ)

2. Толстая С. Влияние мультфильмов на детскую психику // Studia Universitatis Moldaviae (Seria Ştiinţe ale Educaţiei). – 2007. – № 5.

3. Берекелі отбасының қалыптасуына әсер ететін факторлар : ҚҚДИ әлеуметтанулық зерттеуі, 2024 ж.

4. Б.А. Ильясова. А.М. Жусупова. Жасөспірімдердің рухани дамуына әлеуметтік желілердің ықпалы // <https://docviewer.yandex.ru/view/0/?=I4f2q48sXSZvbHo5Fltd7ix8UUt7InVybCI6Imh0dNBzOi8v>

5. Сидоров А.И., Мухарлямова А.Ю. Социальные сети и их влияние на молодежь // Заманауи ғылыми технологиялар. – 2013 – № 7-2.

6. Цифрлы кеңістіктегі балалар қауіпсіздігі: ата-аналар мен мұғалімдерге арналған әдістемелік құрал». / О.Т.Бейсенбаев, О. В. Николаева, А. Б. Иманқұл, А. С. Беймишева, Р. Б. Дюсенова, – Астана қ., «Қазақстандық қоғамдық даму институты» КеАҚ, 2024 ж. 100 б.

ӘОЖ 004.8 : 004.896 : 656.25

«70 қадаммен Жасанды Интеллект арқылы теміржол жүйесін дамыту»

Қонақбай Анар Рысбековна
Қазалы көлік-техникалық жоғары колледжі
Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті

Резюме

В данной научной статье исследуются возможности применения технологий искусственного интеллекта (ИИ) для развития железнодорожных систем. Авторами предложены 70 шагов для улучшения управления пассажирскими и грузовыми перевозками путем автоматизации и оптимизации железнодорожной инфраструктуры. В статье рассматривается использование ИИ для обеспечения безопасности, сокращения времени перевозок и повышения эффективности управления. Результаты исследования показывают, что внедрение ИИ значительно повышает эффективность железнодорожных систем. Данное исследование закладывает основу для применения новых технологий в железнодорожном транспорте.

Abstract

This scientific article explores the possibilities of applying artificial intelligence (AI) technologies to the development of railway systems. The authors propose 70 steps to improve the management systems of passenger and freight transportation by automating and optimizing railway infrastructure. The article discusses the potential of AI to ensure safety, reduce transport times, and enhance efficient management. The research results demonstrate that AI implementation significantly improves the efficiency of railway systems. This study lays the foundation for the application of new technologies in the railway transport sector.

Теміржол көлігі–кез келген елдің көлік инфрақұрылымының маңызды бөлігі болып табылады. Оған сұраныс тек жолаушылар мен жүк тасымалы көлемінің ұлғаюына байланысты ғана емес, сондай-ақ қауіпсіздік шаралары, тасымалдау уақыттарын қысқарту және экологиялық мәселелермен байланысты да артуда. Алайда, қазіргі уақытта теміржол жүйесінің тиімділігін арттыру үшін әлі де шешілмеген бірқатар мәселелер бар, мысалы, инфрақұрылымның толықтырылмауы, басқару жүйелерінің жетілдірілмеуі және қауіпсіздік мәселелері. Осы мәселелерді шешуде жаңа технологиялар, әсіресе жасанды интеллект (ЖИ) саласындағы инновациялар маңызды рөл атқарады [1].

Жасанды интеллект (ЖИ) қазіргі таңда әртүрлі салада кеңінен қолданыла бастады. Теміржол көлігі саласында ЖИ қолдану көлік жүйелерін автоматтандыру, тиімді басқару, жолаушылар мен жүк тасымалдауды оңтайландыруға мүмкіндік береді [2]. ЖИ технологияларының теміржол жүйесіне енгізілуі көлік секторындағы жаңа сапалық деңгейге көтерілуге мүмкіндік береді [3]. Осыған байланысты, ЖИ негізінде теміржол жүйесін дамыту мәселесі өзектілігін арттыруда.

Зерттеудің негізгі мақсаты—жасанды интеллект технологияларының көмегімен теміржол жүйесінің тиімділігін арттыруға арналған 70 қадамды айқындап, олардың іске асырылу жолдарын ғылыми негізде ұсыну [4].

Зерттеу мақсатына жету үшін келесі міндеттер анықталды:

1. Жасанды интеллекттің теміржол жүйесіндегі мүмкіндіктерін талдау. Бұл бөлімде ЖИ негізіндегі басқару жүйелері мен автоматтандырудың қазіргі жағдайы мен даму бағыттары зерттеледі.

2. Теміржол жүйесінде ЖИ қолдану бойынша халықаралық тәжірибені қарастыру. Жиі қолданылатын ЖИ шешімдерінің әлемдегі теміржол жүйелерінде қандай әсер тигізгені талданады.

3. ЖИ технологияларының көмегімен теміржол жүйесін дамытуға арналған 70 қадамды айқындау. Әр қадам бойынша ЖИ жүйелерінің ықтимал қолдану әдістері мен олардың тиімділігі сипатталады.

4. Зерттеу нәтижелерін талдау және практикалық ұсыныстар беру. ЖИ енгізу процесіндегі мүмкін қиындықтар мен оларды жеңу жолдары анықталады.

Зерттеу жұмысында аналитикалық, эмпирикалық және моделдеу әдістері қолданылды. Осы әдістерді негізге ала отырып, теміржол жүйесіне ЖИ енгізудің нақты әдістері мен алгоритмдері ұсынылады.

1. Деректер жинау: Зерттеу барысында қазіргі теміржол жүйелерінің деректері жинақталды. Бұл деректерге пойыздардың қозғалыс кестесі, қауіпсіздік жағдайы, жолаушылар мен жүк тасымалының көлемі және инфрақұрылымның жай-күйі туралы ақпараттар кіреді [5].

2. Моделдеу әдістері: Теміржол жүйесінің әртүрлі аспектілерін болжау үшін математикалық модельдер мен алгоритмдер қолданылды. Мысалы, пойыздардың қозғалысын болжау және кестені оңтайландыру, жүк тасымалының тиімділігін арттыру және қауіпсіздік шараларын жетілдіру үшін жасанды интеллекттің болжау модельдері қолданылды.

3. Статистикалық талдау: Теміржол жүйесінің тиімділігін бағалау үшін статистикалық өңдеу әдістері қолданылды. Бұл әдістер көлік ағынын, пойыздардың қозғалу уақытын, жолаушылардың сұранысын болжауға мүмкіндік береді.

4. ЖИ алгоритмдері: Машиналық оқыту, деректерді талдау және нейрондық желілер сияқты ЖИ әдістері теміржол жүйесінің жұмысын автоматтандыруға және оңтайландыруға бағытталған.

Зерттеуде қолданылған барлық әдістер мен процедуралар халықаралық тәжірибелер мен ғылыми жұмыстарда ұсынылған, сондықтан бастапқы дереккөздерге сілтеме жасалған.

Қолданылған әдістердің ерекшелігі – теміржол жүйесінің әртүрлі аспектілерін ЖИ технологиялары арқылы біртұтас басқару моделін жасауға мүмкіндік беруінде. Бұған дейін ұсынылған басқа жұмыстарда ЖИ жүйелерін енгізу тек қауіпсіздік немесе жүк тасымалына қатысты болған, ал осы зерттеуде барлық негізгі жүйелердің біріктірілген тұжырымдамасы жасалады. Сонымен қатар, статистикалық процедуралар мен деректерді өңдеу әдістері басқа жұмыстарға ұқсас, бірақ олар теміржол саласының нақты ерекшеліктеріне бейімделген.

Теміржол жүйесін дамытуда жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының қолданысы түрлі саладағы тиімділікті арттыруға мүмкіндік береді. Бұл технологиялар жолаушылар мен жүк тасымалын басқару, қауіпсіздік жүйелерін автоматтандыру, жол қозғалысын басқару сияқты көптеген аспектілерде қолданылуы мүмкін. ЖИ қолданудың бірнеше негізгі бағыттары бар: автоматтандырылған басқару жүйелері: ЖИ технологияларын қолдану арқылы теміржол қозғалысын автоматтандыру мүмкіндігі артады. Бұл жүйелер пойыздардың қозғалысын болжау, кестені оңтайландыру, жол жағдайын бақылау және қауіпсіздік шараларын бақылауды қамтамасыз етеді; қауіпсіздік жүйелерін күшейту: ЖИ арқылы теміржолда болатын ақаулар мен апаттарды алдын ала болжау мүмкіндігі пайда болады. Машина оқыту алгоритмдері арқылы пойыздардың қозғалысы мен жолдардың жағдайын үнемі бақылап отыру арқылы қауіпсіздік деңгейі артады; жолаушылар мен жүк тасымалын оптимизациялау: ЖИ арқылы жолаушылар мен жүк тасымалын жоспарлау және болжау жүргізілуде. Жолдардың жағдайы, сұраныс және тасымал көлемі бойынша нақты деректер жинау арқылы тиімді тасымалдау жүйесі құрылады.

Зерттеу барысында ЖИ технологияларын теміржол жүйесіне енгізу бойынша 70 қадам белгіленді. Әрбір қадам теміржол жүйесін автоматтандыру мен тиімділікті арттыруға бағытталған. Олардың кейбірін талқылайық:

Қадам 1: Пойыз қозғалысының болжауы және жоспарлау. ЖИ-дің көмегімен пойыздардың қозғалысын болжау алгоритмдері жасалды. Бұл жүйе пойыздың нақты уақыттағы жағдайын, қозғалыс бағытын және мүмкін болатын кідірістерді есепке ала отырып, оңтайлы маршрутты жоспарлайды.

Қадам 2: Жүк тасымалын оңтайландыру. ЖИ арқылы жүк тасымалының сұранысын болжау мен тасымалдау кестелерін тиімді

жоспарлау мүмкіндігі артады. Алгоритмдер түрлі факторларды ескере отырып, тасымалдың тиімді жолдарын анықтайды.

Қадам 3: Қауіпсіздік шараларын автоматтандыру. ЫЖИ қауіпсіздік жүйелерін автоматтандыруды жүзеге асырады. Машина оқыту алгоритмдері ақауларды немесе жолдағы мүмкін болатын қауіптерді ерте анықтап, алдын алу шараларын дереу қабылдайды.

Қадам 4: Инфрақұрылымды бақылау және басқару. Теміржол инфрақұрылымының жағдайын үнемі бақылау үшін ЖИ шешімдері енгізіледі. Жүйе жолдардың, станциялардың және басқа да маңызды нысандардың жағдайын бақылап, оларды жөндеуді жоспарлайды [6].

Зерттеу барысында ЖИ енгізудің әртүрлі бағыттарындағы тиімділік өлшемдері анықталды. Қолданылған әдістердің нәтижесінде келесі негізгі нәтижелер алынды: қауіпсіздік деңгейінің артуы: ЖИ жүйелерінің енгізілуі пойыз қозғалысының қауіпсіздігін арттырды [1].

ЖИ технологияларының теміржол жүйесіне енгізілуі экономикалық және әлеуметтік тиімділікті арттырып, үлкен ықпал ететінін көрсетеді. Осы зерттеудің нәтижелері бойынша, келесі тұжырымдарға келуге болады:

1. ЖИ технологияларының тиімділігі: Жи жүйелері теміржолдың барлық деңгейлерінде қолданыла отырып, тасымал жүйесін оңтайландырады. Жолаушылар мен жүк тасымалын жоспарлау мен болжаудың тиімділігі артады.

2. Қауіпсіздік шараларын жетілдіру: ЖИ қауіпсіздік шараларын күшейтеді, бірақ жүйенің толықтай сенімді болуы үшін қосымша тестілеу мен қауіпсіздік шараларын сақтау маңызды.

3. Қиындықтар мен шешімдер: ЖИ жүйелерін енгізу кезінде техника мен жабдықтарды жаңарту, сондай-ақ жоғары білікті мамандардың даярлығы сияқты бірқатар қиындықтар кездеседі. Бұл мәселелерді шешу үшін тиісті инвестициялар мен оқыту бағдарламаларын әзірлеу қажет.

Суретте пойыз қозғалысын автоматтандыру жүйесі көрсетілген. Бұл жүйе ЖИ көмегімен нақты уақытта пойыздардың қозғалысын бақылап, қозғалыс бағытын өзгертуге мүмкіндік береді.

Сурет 1. ЖИ арқылы пойыз қозғалысын автоматтандыру схемасы

Кесте 1. ЖИ технологияларының енгізілген теміржол жүйесіндегі тиімділігі

Параметр	Әсері
Қауіпсіздік	Пойыз апаттарының санын 30%-ға азайту
Пойыз қозғалысы	Жүру уақытын 15%-ға қысқарту
Қызмет көрсету сапасы	Жолаушылар сұранысының дәл болжауы

Зерттеу нәтижелері ЖИ технологияларының теміржол жүйесін дамытудағы маңыздылығын және оның тиімділігін дәлелдеді. ЖИ кездесетін техникалық қиындықтар мен инвестициялық шығындар, әрине, нақты шешімді талап етеді, бірақ жалпы алғанда, ЖИ технологияларын енгізу теміржол жүйесінің болашақтағы дамуы үшін маңызды қадам болып табылады.

Әдебиет

1. Айтмағамбетов, К. К., & Бекжанова, А. М. (2020). Теміржол көлігі саласындағы автоматтандыру және жасанды интеллект технологиялары. *Қазақ технологиялық журналы*, 34(2), 121-130.

2. Chien, S., Ding, Y., & Wei, C. (2018). Artificial intelligence in railway operations: A review. *Computers in Industry*, 97, 36-44. <https://doi.org/10.1016/j.compind.2018.02.002>

3. Шаронов, М. А., & Дмитриева, Л. И. (2019). Железнодорожный транспорт: автоматизация и инновационные технологии. *Транспорт России*, 15(3), 18-27.

4. Жолдасбаев, М. С., & Әлиев, Т. Ж. (2021). Жасанды интеллекттің көлік саласындағы рөлі: теміржол көлігі мысалында. *Көлік және логистика журналы*, 28(1), 75-83.

5. Романов, А. П., & Егорова, Н. В. (2022). Применение искусственного интеллекта для оптимизации графиков движения поездов. *Современные технологии в транспорте*, 8(4), 92-104.

6. Сейдахметов, А. Б., & Бейсенбаев, Д. К. (2019). Жасанды интеллект технологияларын теміржол көлігінде енгізу және оның пайдасы. *Қазақстан ғылымы мен білім журналы*, 37(2), 45-50.

УДК 656.07

Влияние модернизации транспортной инфраструктуры на транзитный потенциал

Асель Садыкова,
Председатель Союза автомобильных перевозчиков и
экспедиторов Казахстан, г. Алматы
Диназат Касымова, к.т.н.,
Национальная Школа государственной политики Академии
государственного управления при Президенте Республики Казахстан,
г. Астана

Түйіндеме

Мақала Қазақстан Республикасының транзиттік әлеуетіне көлік инфрақұрылымын модернизациялаудың әсерін талдауға арналған. Зерттеу транзиттік әлеуетті арттыру үшін басым бағыттарды анықтады, соның ішінде логистикалық хабтар мен мультимодальды тораптар құру, сондай-ақ цифрлық технологияларды енгізу. Мақалада

модернизацияның транзиттік потенциалды жақсартудағы маңыздылығын атап көрсетіледі.

Abstract

This article analyzes the impact of modernizing transportation infrastructure on the Republic of Kazakhstan's transit potential. It discusses critical aspects of modernization, including the construction of new facilities, the reconstruction of existing ones, and the implementation of modern management technologies. The study identified priority areas for enhancing transit potential, such as establishing logistics hubs, creating multimodal nodes, and introducing digital technologies. The results of this study highlight the importance of modernization for the future of Kazakhstan's transportation infrastructure.

Современная транспортная инфраструктура играет ключевую роль в укреплении экономического потенциала страны, поддерживая ее позиции на международном рынке. Основной задачей модернизации транспортной инфраструктуры является улучшение транзитного потенциала, что способствует ускорению грузоперевозок и повышению конкурентоспособности на глобальном уровне. Президентом Республики Казахстан К.-Ж. Токаевым отмечена важность активизировать усилия по укреплению транспортно-логистического потенциала страны [1]. Концепцией развития транспортно-логистического потенциала Республики Казахстан до 2030 года предусматривается содействие экономическому росту страны и повышению качества жизни населения через развитие доступных, эффективных и безопасных транспортно-логистических услуг с вхождением Казахстана к 2030 году в число региональных лидеров по уровню развитости транспортно-транзитного потенциала, обеспечивающего как внутренние, так и внешние потребности в эффективных перевозках [2].

Модернизация транспортной инфраструктуры представляет собой ключевой фактор, способствующий улучшению экономической эффективности стран и регионов, обеспечивая их транзитный потенциал. В условиях глобализации, когда логистика и международная торговля играют все более важную роль, развитие инфраструктуры становится основой для роста международных перевозок и повышения конкурентоспособности.

Совершенствование транспортной инфраструктуры является важным условием роста региональной экономики [3]. Транспортная инфраструктура - совокупность всех элементов, обеспечивающих эффективное перемещение товаров и людей: дороги, железные дороги, морские порты, аэропорты, а также системы управления движением, логистические хабы и терминалы. Современные и эффективные транспортные сети создают условия для быстрого и безопасного перемещения грузов и пассажиров, что критично для

стран, играющих роль транзитных узлов между континентами и регионами.

Вместе с тем, транзитный потенциал государства или региона включает в себя не только физические элементы инфраструктуры, но и логистические системы, которые обеспечивают согласованную работу всех звеньев. Это включает в себя оптимизацию маршрутов, цифровизацию процессов, улучшение логистических цепочек и интеграцию с международными транспортными сетями.

Модернизация транспортной инфраструктуры напрямую влияет на улучшение транзитных возможностей. Для достижения объективной оценки влияния модернизации транспортной инфраструктуры на транзитный потенциал был проведен опрос среди специалистов разных уровней (исполнительского, среднего и управленческого звена) и различных отраслей транспортного сектора (автомобильный, железнодорожный, портовый и авиационный транспорт). Респонденты отвечали на вопросы, касающиеся оценки текущего состояния инфраструктуры, приоритетных направлений модернизации и факторов, необходимых для успешной реализации стратегий обновления.

Проведенное среди специалистов в транспортной отрасли исследование позволило определить основные направления, требующие обновления. Опрос позволил выделить некоторые важные аспекты влияния модернизации транспортной инфраструктуры на развитие транзитного потенциала.

• Основные направления модернизации транспортной инфраструктуры

Согласно результатам опроса, ключевыми направлениями модернизации являются:

- Строительство новых объектов и дорог — 68% участников считают строительство новых объектов и дорог важным для развития инфраструктуры региона.

- Реконструкция существующих объектов - 55% отметили, что обновление уже построенной инфраструктуры является не менее важной задачей.

- Внедрение современных технологий управления транспортом - 49% акцентируют внимание на автоматизации и цифровизации процессов, что позволит повысить эффективность использования инфраструктуры.

- Создание логистических хабов и мультимодальных узлов - 49% участников отметили, что соединение различных видов транспорта в единые логистические центры улучшит слаженность перевозок (рисунок 1).

Эти направления, по мнению респондентов, являются основными для повышения скорости, эффективности и безопасности транспортных операций.

Рис.1. Каковы, на Ваш взгляд, ключевые направления модернизации инфраструктуры для повышения транзитного потенциала?

- Роль модернизации в развитии транзитного потенциала.

Модернизация инфраструктуры не только повышает качество внутренних перевозок, но и способствует увеличению транзитного потенциала страны. Около 64% респондентов считают модернизацию инфраструктуры критически важной для увеличения транзитного потенциала, еще 25% определяют её как «важную». Эти данные подчеркивают необходимость системного подхода к обновлению инфраструктуры, ориентированного на укрепление логистических возможностей страны и увеличение её роли как международного транспортного узла.

- Влияние модернизации на грузоперевозки и экономическое развитие.

В соответствии с данными анализа, улучшение транспортной инфраструктуры положительно влияет на эффективность грузоперевозок (Рисунок 2). Современная транспортная инфраструктура позволяет значительно увеличить объемы транзитных грузов, сокращает логистические издержки и снижает себестоимость услуг для бизнеса, что, в свою очередь, способствует росту внутренней экономики и улучшению инвестиционного климата.

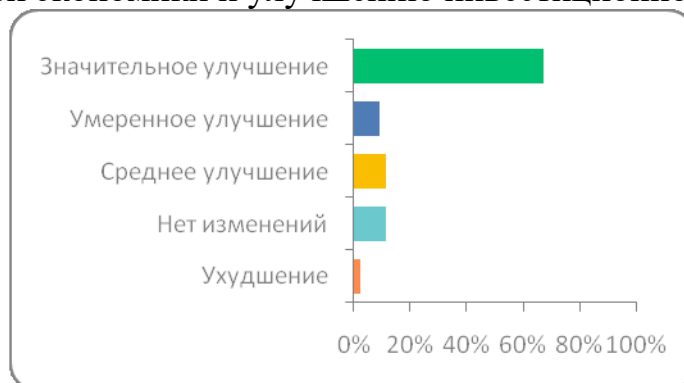

Рис.2. Как Вы оцениваете влияние улучшения транспортной инфраструктуры на скорость и эффективность грузоперевозок?

- Приоритетные направления

Более половины респондентов (55%) считают, что первоочередной задачей является улучшение дорожной инфраструктуры, а 26% выделяют развитие мультимодальных логистических систем (Рисунок 3).

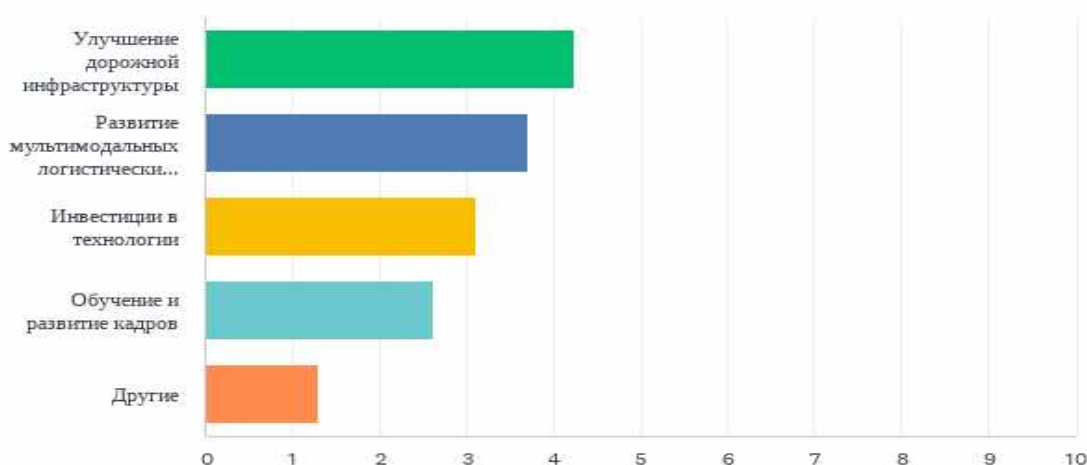

Рис.3. Какой аспект стратегии модернизации, по Вашему мнению, следует рассмотреть в первую очередь?

•Ключевые факторы успешной реализации проектов модернизации

Основными факторами для успешной модернизации являются:

1.Финансирование — 65% участников опроса назвали финансирование основным элементом успеха. Разработка устойчивых схем финансирования, включая государственно-частное партнерство, позволит обеспечить своевременную реализацию проектов.

2.Современные технологии— внедрение автоматизированных систем управления, блокчейн-технологий и цифровых платформ для управления транспортом позволит обеспечить высокую точность, прозрачность и гибкость логистических операций.3. Квалифицированные кадры — кадровое обеспечение и постоянное обучение специалистов по внедрению и обслуживанию новых технологий обеспечат бесперебойное функционирование инфраструктуры.

Основными препятствиями для реализации модернизации инфраструктуры остаются сложности с финансированием, особенно в условиях бюджетных ограничений, а также нехватка специалистов, обладающих опытом в управлении сложными инфраструктурными проектами. Однако растущий спрос на качественные логистические услуги в регионе и заинтересованность международных партнеров создают хорошие перспективы для привлечения частных инвестиций и расширения рынков сбыта.

Таким образом, реализация стратегии модернизации транспортной инфраструктуры требует комплексного подхода и внедрения передовых решений. Прочные механизмы финансирования, развитие мультимодальных хабов и внедрение автоматизированных систем контроля обеспечат эффективное управление процессами и ускорят внедрение инноваций. Особое внимание должно уделяться системе мониторинга и контроля качества реализации проектов, что, по мнению большинства респондентов, является неотъемлемой частью успешного внедрения изменений. Только в этом случае можно ожидать устойчивый и эффективный рост транспортной инфраструктуры, который будет отвечать запросам общества и бизнеса в будущем

Модернизация транспортной инфраструктуры является неотъемлемой частью развития транзитного потенциала страны, что подтверждают результаты проведенного опроса. Важно использовать полученные данные для улучшения планирования и реализации стратегий в транспортной сфере.

Результаты этого исследования позволяют выделить ключевые аспекты, на которые влияет модернизация транспортной инфраструктуры. Улучшение инфраструктуры непосредственно способствует росту транзитного потенциала, что делает страну более привлекательной для международных партнеров.

Литература

1. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. «Глава государства провел расширенное заседание Правительства». 7 февраля 2024 года. <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-rasshirennoe-zasedanie-pravitelstva-714237>

2. Об утверждении Концепции развития транспортно-логистического потенциала Республики Казахстан до 2030 года. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2022 года № 1116. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200001116>

3. Сисенова А.Т., Жарылкасын Ж.К. Транзитный потенциал страны как важнейший фактор экономического развития. Вестник университета «Туран». 2020;(3):55-58. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2020-1-3-55-58>

Ескуниева М.Е.,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматривается влияние цвета и формы в графическом дизайне на эмоциональное восприятие зрителей. Визуализация цвета и формы играет важную роль в общении и может существенно влиять на эмоциональное состояние и реакцию людей на рекламные и маркетинговые материалы. Также в статье анализируется психологическое воздействие различных цветов и форм на потребителей.

Abstract

The article examines the influence of color and shape in graphic design on the emotional perception of viewers. Visualization of color and form plays an important role in communication and can significantly influence the emotional state and reaction of people to advertising and marketing materials. The article also analyzes the psychological impact of various colors and shapes on consumers.

Графикалық дизайн брендтің визуалды сәйкестігін қалыптастыруда және тұтынушылардың назарын аударуда үлкен маңызға ие. Оның маңызды аспектілерінің бірі – түс пен пішінді пайдалану. Түс пен пішін тұтынушылардың эмоциялық қабылдауына айтарлықтай әсер етіп, белгілі бір реакциялар тудыруы мүмкін.

Психология дизайндағы басты рөлдердің бірін атқарады, өйткені ол адамдардың қоршаған әлемді қабылдауын және онымен өзара әрекеттесуін анықтайды. Бұл саладағы ең маңызды аспектілердің бірі – түстердің, пішіндердің және сызықтардың адамның эмоциялық күйіне және мінез-құлқына әсерін зерттеу.

Зерттеулер көрсеткендей, әртүрлі түстер адамдарда әртүрлі эмоциялар тудырады. Мысалы, қызыл түс – энергия мен күштілікті, көк – тыныштық пен сенімділікті, жасыл – табиғат пен сергектікті білдіреді. Пішіндер де тұтынушыларда белгілі бір эмоциялар мен ассоциациялар тудыруы мүмкін. Мысалы, дөңгелек пішіндер көбіне жұмсақтық пен мейірімділікпен, ал бұрышты пішіндер – күш пен тұрақтылықпен байланыстырылады.

Графикалық дизайнның негізін әртүрлі геометриялық пішіндер мен цифрлар құрайды. Олар логотиптер, иллюстрациялар және басқа да дизайн элементтерін жасау үшін қолданылады. Пішіндер бірнеше функцияны орындайды: дизайнға қызықтылық қосады, элементтерді ұйымдастыруға көмектеседі және ең маңызды ақпаратқа назар

аударуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, пішіндер жай ғана декоративті элементтер емес, олар символикалық мәнге ие болып, белгілі бір эмоциялар тудыруы мүмкін.

Түс – өміріміздің маңызды бөлігі, ол біздің көңіл-күйіміз бен эмоциялық жағдайымызға тікелей әсер етеді. Түстердің психологиялық әсері көбіне субъективті және әр адамның мәдениеті мен жеке ерекшеліктеріне байланысты өзгереді.

Белгілі психолог және психиатр В.М. Бехтерев: *«Дұрыс таңдалған түстер гаммасы жүйке жүйесіне кейбір дәрі-дәрмектерден де пайдалы әсер етуі мүмкін»* деп айтқан[2].

Ежелгі дәуірден бері дәрігерлер түстерді түрлі ауруларды емдеуде қолданған. Түстердің адам денсаулығы мен психикасына қаншалықты әсер ететіні уақыт өте келе дәлелденген.

Түстер мен олардың әсері – тек талғам мәселесі емес. Профессор Макс Люшер жасаған әйгілі түстік тестке сүйенсек, түстер – «визуалды сезімдер». Олар адамның ежелгі, архетиптік тәжірибесімен тығыз байланысты және физиологиялық процестерге де, қоршаған ортаны қабылдауға да әсер ете алады.

Адам қабылдайтын ақпараттың 80%-ы визуалды екені белгілі. Осыдан-ақ түстердің біздің әлемді қабылдауымыздағы рөлін түсінуге болады [1].

Веб-дизайн адамдардың мінез-құлқына әсер етуі тиіс болғандықтан, дизайнерлер түстер психологиясына көбірек көңіл бөлуде. Олар мақсатты аудиторияға сенім, жеделдік немесе құпиялылық сезімін қалыптастыру үшін мәдени ерекшеліктерді де ескереді.

Түстер психологиясын зерттеу веб-дизайнды жақсартуға үлкен ықпал етеді. Дұрыс түстерді пайдалану клиенттерді әрекетке итермелеп, оларды белгілі бір шешім қабылдауға бағыттай алады. Түс – тұтынушылардың назарын аударып, қажетті эмоциялар туғызу арқылы сатылымды арттыруға көмектесетін қуатты құрал.

Брендтің қабылдануы көбінесе оның түстік палитрасына байланысты. Сондықтан түстер психологиясының сендіру үдерісіндегі рөлін түсіну өте маңызды. Мұнда мәселе тұтынушылардың әрекетін өзгерту туралы болып отыр, ал бұл әрекет – өнімді сатып алу немесе белгілі бір шешім қабылдау болуы мүмкін.

Ғылыми зерттеулер тауарлардың түсі мен сатып алу ниетінің байланысын дәлелдеген. Әр жолы белгілі бір түсті көрген кезде, миыңыздағы гипоталамус реакциялар тізбегін іске қосады. Бұл реакциялар қалқанша безінің гормондарын бөлінуіне себеп болып, эмоцияларыңызды қозғап, мінез-құлқыңызға әсер етеді. Шындығында, сатып алу шешімдерінің 62%-90% түске негізделген! Сондықтан түстер психологиясын тереңірек зерттеу сайттың конверсиясын арттыруға көмектесе алады.

Түстер кейде көзге көрінбейтіндей көрінгенімен, олардың әсері өте маңызды. Назар аудару керек негізгі аймақтар мыналар:

- суреттер;
- қалқымалы терезелер;
- шекаралар;
- тақырыптар;
- фон реңктері;
- негізгі веб-баннерлер немесе графикалық элементтер;
- әрекетке шақыру түймелері.

Түстердің эмоционалды және кеңістіктік қасиеттері

Түс	Қасиеттері
Сары	Көру аймағын кеңейтеді, көтеріңкі көңіл-күй сыйлайды, жылылық пен жеңілдік сезімін тудырады.
Қызғылт сары	Кеңістікті жақындатады, қалыңдық әсерін береді, қуаныш сезімін тудырады.
Күлгін	Кеңістікті тарылтады, салқындық пен ауырлық сезімін береді, мұң мен жабырқау тудырады.
Көк	Кеңістікті қысқартады, салқындық, тазалық және тыныштық әсерін береді, адамды пассивті етеді.
Жасыл	Кеңістікті аздап тарылтады, салқындық пен табиғилық сезімін береді, тыныштандырады.
Қызыл	Кеңістікті тарылтады, жылулық пен ауырлық сезімін тудырады, қоздырады. Үлкен жастағы адамдар үшін қызыл түс аса қолайлы емес, себебі ол динамикалық, агрессивті және қауіптілікті білдіреді.
Ақ	Кеңістікті кеңейтеді, жеңілдік сезімін береді, эмоционалды тұрғыда бейтарап қалдырады.
Қара	Кеңістікті тарылтады, ауырлық пен салмақтылық әсерін тудырады, тұрақтылық пен стильділік сезімін береді.
Сұр	Кеңістікке әсер етпейді, бейтараптық пен байсалдылық сезімін береді.

Moz компаниясы жариялаған зерттеуге сәйкес, онлайн ойын автоматтары өндірушісі өз сайтындағы әрекетке шақыру түймесінің түсін жасылдан сарыға өзгерткенде, конверсия деңгейі 187,4%-ға артқан!

Сондықтан веб-сайттарда әртүрлі түстер схемаларын қолдану ұсынылады. Көп өлшемді тестілеу жүргізіп, мақсатты аудиторияға ең үлкен әсер ететін түстерді анықтау – сәтті дизайнның кілті.

Түстер психологиясының негізділігін дәлелдейтін тағы бір зерттеу бар. Академиялық ортада қызыл түс көбінесе қателерді белгілеумен байланысты. Рочестер университетінің зерттеушілері бұл тұжырымды төрт түрлі эксперимент арқылы сынап көрді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қызыл түсті қолдану (мысалы, қызыл футболка кию) адамның нәтижелілігіне теріс әсер етуі мүмкін. Бұл қызыл түстің қауіп, қысым және қателікпен байланыстырылуымен түсіндіріледі. Осы себепті білім беру және академиялық ортада қызыл түсті шамадан тыс қолдану ұсынылмайды [3].

Түсті қолдану – қолданушыға эмоциялық және функционалдық әсер ететін маңызды аспект. Түстер үйлесімін және олардың адам миына әсерін түсіну дизайнерлерге тиімді және тартымды жобалар жасауға мүмкіндік береді.

Түстер психологиясын дұрыс қолдану арқылы керемет нәтижелерге қол жеткізуге болады, сонымен қатар аудиторияға оң әсер етуге мүмкіндік туады.

Дұрыс таңдалған түс пен пішін тұтынушылардың эмоциялық қабылдауына ықпал етіп, белгілі бір сезімдер мен ассоциациялар тудырады. Бұл брендтің немесе өнімнің таныла түсуіне және есте сақталуына көмектеседі.

Сондықтан графикалық дизайн жасағанда, түстер мен пішіндердің адам эмоцияларына әсерін ескеру өте маңызды.

Әдебиет

1. Гаральд Браэм Психология цвета 2011. С. 13-14.
2. Панина А.А, Сычева Л.А. Психология цвета 2016.
3. Шейн Баркер. Психология цвета в веб-дизайне 17 сентября 2021.
4. Тихонюк А. Н. Фирменный стиль театра-студии «Грани», 2013.

ӘОЖ 33.338

Аймақтағы шағын кәсіпкерлікті қолдау мен дамытуды ұйымдастыруды жетілдіру

Қалымбетова Салтанат.,
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
(Тараз қаласы)

Резюме

В данной статье рассматриваются методы управления малым бизнесом в Республике Казахстан, так как в настоящее время большое внимание уделяется управлению и развитию малого бизнеса. Целью данной статьи является определение механизмов совершенствования управления малым бизнесом в Республике Казахстан.

В статье рассматривается совершенствование организации развития малого бизнеса в регионах Республики Казахстан.

Abstract

This article discusses the methods of small business management in the Republic of Kazakhstan, as currently much attention is paid to the management and development of small businesses. The purpose of this article is to identify mechanisms for improving the management of small businesses in the Republic of Kazakhstan. The article discusses the improvement of the organization of small business development in the regions of the Republic of Kazakhstan.

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында шағын бизнесті дамыту мемлекеттік реттеудің маңызды бағыттарының бірі болып жарияланды. Оған экономикалық мәселелерді шешуде үлкен үміт артылады: кәсіпкерлік пен сауданы дамыту, шағын меншік иелері класын қалыптастыру, жаңа жұмыс орындары есебінен салық базасын кеңейту есебінен бюджетке төлемдерді қамтамасыз ету, кәсіпкерлік белсенділікті арттыру.

Мемлекет нарықтық қатынастарды дамытуда, кәсіпкерлік базаны, оның ішінде шағын бизнесті жетілдіруде де маңызды рөл атқарады. Өйткені, бұл нақты бизнестің әл-ауқатына алғашқы серпін беретін мемлекет. Бұл бизнестің болашақта өркендеуі және тек иесі үшін ғана емес, мемлекет үшін де жеміс беруі үшін. Мемлекет оны барлық кедергілерден қорғауы керек. Қазіргі уақытта президент Қазақстан Республикасында шағын және орта бизнесті дамытуға мүдделі [1].

Бизнесті дамыту көптеген мәселелерге тап болады, атап айтқанда ақпараттық, қаржылық, институционалдық, білім беру және қоғамдық (бюрократия, сыбайлас жемқорлық), осы мәселелердің барлығы шешілді және менің ойымша, жақын арада ел осы мәселелерді шешу үшін қойылған міндеттерді орындай алады. Дәл осы шешімдердің арқасында ел экономикасы дамуда. Қазіргі жағдайда экономикалық дағдарысты еңсеру жеделдетіледі және осы негізде әрбір кәсіпорынның, бірлестіктің, ауданның, саланың және тұтастай республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуы жеделдетіледі.

Әр ұлт өз кәсіпкерлерінің қызметімен мақтанады. Бірақ әрбір ұлт, оның әрбір жеке өкілі нақты кәсіпкерлік идеяны жүзеге асыруға қатысатындығын мақтан тұтады. Кәсіпкерлік әлеуметтік қатынастарды білдірудің өзіндік нысандарының бірі ретінде қоғамның материалдық және рухани әлеуетін арттыруға ғана емес, әр адамның қабілеттері мен таланттарын жүзеге асыруға қолайлы жағдай туғызады, сонымен қатар ұлт бірлігіне, оның ұлттық рухы мен ұлттық мақтанышын сақтауға ықпал етеді [2].

Соңғы уақытта Қазақстандағы кәсіпкерлік кәсіпорындар мен оларда жұмыс істейтін қызметкерлер санының тұрақсыз өсу серпінімен сипатталады. Бизнестің әр түрі икемді басқаруды және жаңа шешімдерді, технологияларды және нарықтарды үнемі іздеуді

қажет етеді. Шағын бизнес иесінің басты проблемаларының бірі-оның дамуының барлық кезеңдерінде шағын бизнесті жетілдіру. Егер бастапқыда дара кәсіпкер құрған шағын кәсіпорын "табиғи әдістерді" басқара алса, онда персонал саны немесе тапсырыс көлемі ұлғайған сайын шағын бизнесті жетілдіруге бағытталған шараларды іске асыру қажет.

Көптеген шағын бизнестің басты кемшіліктерінің бірі-қаржылық көрсеткіштерді нақты жоспарлаудың болмауы. Шағын бизнесті жетілдірудің тағы бір бағыты-жаңа өндірістік технологияларды қолдану. Көптеген шағын бизнес иелері ескірген жабдықты сатып алуға мәжбүр, ол толығымен жарамсыз болғанға дейін қолданылады. Өкінішке орай, әрбір кәсіпкер өз бизнесі үшін жабдықты жанартуға немесе сатып алуға қаражат бөле алмайды, бұл шағын кәсіпорын өндіретін өнімге теріс әсер етеді. Шағын бизнесті жақсарту кадр саясатына да әсер етуі керек. Егер компания дамудың бастапқы сатысында болса, онда сіз достарыңызға өз бизнесіңіз туралы айтып, қызметкерлерді жалдай алатын болсаңыз, онда шағын бизнесті кеңейту барысында Сіз Жұмыспен қамту агенттігіне хабарласуыңыз керек немесе "жұмыс күшін" іздеу үшін интернетте жарнама орналастыруыңыз керек [3].

2024 жылғы қаңтарда өнеркәсіп өнімдері 62,1 млрд. теңгені, НКИ -90,1% құрады.

Кен өндіру өнеркәсібінде және карьерлерді қазуда 23,2%-ға (6,2 млрд. теңге), сумен жабдықтау, қалдықтарды жинау өңдеу және жою, ластануды жою қызметтерінің көлемінде 1,6%-ға (0,5 млрд.теңге) өсім байқалады.

Сонымен қатар, өңдеу өнеркәсібі 21,4%-ға (40,1 млрд. теңге), электр энергиясымен, газбен, бумен, ыстық сумен және кондиционерленген ауамен жабдықтауда 5,4%-ға (15,3 млрд. теңге) төмендеді.

2024 жылы құны 34,9 млрд. теңгені құрайтын 5 өнеркәсіптік-инновациялық жобаны іске асыру жоспарлануда және 426 жаңа жұмыс орынын құру жоспарлануда («Shagala Mining» ЖШС-Мойынқұм ауданындағы мыс кендерін үймелеп шаймалау бойынша кәсіпорын салу, құны - 29568 млн. теңге, қуаттылығы - 9072 тн/жыл., 200 жаңа жұмыс орыны ашылады (Мойынқұм ауданы); «Kazchemtrading» ЖШС- цемент зауытының құрылысы, құны – 4500 млн.теңге, қуаттылығы – 400 мың тн/жыл., 167 жаңа жұмыс орыны ашылады (Сарысу ауданы); «IMG Group» ЖШС – мақсары майы өндірісін құру, құны – 120 млн. теңге, қуаттылығы – 360 тн/жыл., 8 жаңа жұмыс орыны ашылады (Жуалы ауданы); «Genesis» ЖК – қызанақ шырынын өндіру, көкөніс өсіруге арналған жылыжай салу, гидропоникада жасыл жем өндіру, құны – 220 млн. теңге, қуаттылығы – қызанақ 250 тонна, қияр – 375 тонна, қызынық шырыны – 35000 литр, жасыл жем–250 тонна жылына, 18 жаңа жұмыс орыны ашылады

(Жуалы ауданы); «Satellie GS» ЖШС– мыңарал кен орнының құрамында алтын бар кенді өндіру және байыту бойынша зауыт құрылысы, құны–500 млн.теңге, қуаттылығы – 30 мың тонна құрамында алтын бар кен концентраты жылына, 33 жаңа жұмыс орыны ашылады (Мойынқұм ауданы)).

Өнеркәсіптік-инновациялық жоба іске асырылды, онда 170 жаңа жұмыс орны құрылады [4].

1.«АлельАгро» АҚ– Жамбыл облысында құс еті шаруашылығын дамыту. Жоба құны - 25 600 млн. теңге. Жоба қуаттылығы – жылына 135 мың тонна. 100 жаңа жұмыс орнын құру жоспарлануда (Байзақ ауданы).

2. «Мол Даму» ӘКК - сүт және сүт өнімдерін қайта өңдеу цехын салу. Жоба құны – 300 млн.теңге. Жоба қуаттылығы – жылына 7 мың тонна. 20 жаңа жұмыс орнын құру жоспарлануда (Жуалы ауданы).

3.«KazGazBlock» ЖШС-г - автоклавты газдалған бетон өндіретін зауыт құрылысы. Жоба құны – 1298,5 млн.теңге. Жылдық қуаттылығы – жылына 100 мың текше метр. 50 жаңа жұмыс орнын құру жоспарлануда (Байзақ ауданы).

2021-2025 жылдарға арналған кәсіпкерлікті дамыту Ұлттық жобасы аясында (Бизнестің жол картасы - 2025 іске асырылуы бастағаннан бері) барлық қаржылық қолдау құралдары бойынша сомасы 243,9 млрд.теңгеге 10217 жоба іске асырылуда.

Инвестиция көлемінің өсуі Жуалы ауданында «Қарасаз - 2023» АӨК және «Алатау-Береке» АӨК ауыл шаруашылығы техникасын сатып алу есебінен, Меркі ауданында «Қазавтожол» ҰК» АҚ Жамбыл облыстық филиалының республикалық маңызы бар «Мерке-Бұрыл Байтал» автожолының учаскесін қайта жаңартуға есебінен, Талас ауданында «ИнвестКомпани» ЖШС-нің негізгі құралдарын сатып алу есебінен, Шу ауданында «Қазақмыс корпорациясы «Балхашцветмед» өндірістік бірлестігі» ЖШС-нің Шатыркөл-Жайсан кластерінде қайта өңдеу фабрикасының құрылысы есебінен қамтамасыз етілді.

Есепті кезеңде құрылыс жұмыстарының көлемі 5,1 млрд. теңгені немесе 2023 жылдың тиісті кезеңіне 218,8%-ды құрады.

Өсім республикалық маңызы бар «Меркі-Бұрыл Байтал» автожолының Шу қаласының 90-000-126+638 шақырымындағы айналма бөлігін қайта жаңғырту есебінен қамтамасыз етілді («ҚР «СиньСинь» Құрылыс және даму жөніндегі Қытай компаниясы» ЖШС-гі филиалымен).

Тұрғын үй. Пайдалануға берілген тұрғын үйлердің жалпы көлемі 30,7 мың ш.м немесе 2023 жылдың тиісті деңгейіне 116,6%-ды құрады.

Инфляция деңгейі 2024 жылғы қаңтар айында 2023 жылғы желтоқсанға 0,8% - құрады. Азық - түлік тауарларының бағасы 1,0% - ға, азық-түлік емес тауарларға - 0,5% - ға, ақылы қызметтерге - 0,8% - ға өсті.

Облыс бойынша инфляция деңгейі орташа республикалық деңгейінде қалыптасты (ҚР - 0,8%).

Шағын бизнесті жетілдірудің маңызды кезеңдерінің бірі- өкілеттіктерді бөлу. Шағын бизнес иесі кәсіпорынды басқару кезінде туындайтын барлық мәселелерді физикалық түрде шеше алмайды. Есептілікті дайындау және тапсыру сияқты кейбір жұмыс түрлері тапсырманы тезірек және жақсырақ орындайтын басқа шағын кәсіпорынға тапсырылуы мүмкін [5].

Қазақстандағы шағын бизнес проблемаларын шешу жолдары:

-шағын кәсіпорындардың іскерлік белсенділігін арттыру үшін құқықтық және ұйымдастырушылық жағдайлар жасау;

-экономикалық саясатты, оның ішінде ғылыми-техникалық, инновациялық, инвестициялық, баға саясатын іске асыру;

-шағын бизнестің тиімді дамуын қамтамасыз ету үшін салық және кредиттік-қаржылық саясатты іске асыру;

-шағын кәсіпорындарға сыртқы экономикалық қызметті жүзеге асыруға жәрдемдесу; олардың әрқайсысының ерекшеліктерін ескере отырып, шағын кәсіпорындарды қолдаудың арнайы шараларын қолдану.

-кәсіпкерлердің жекелеген топтары мен қызмет түрлерін жеңілдету; тіркеу және есеп беру рәсімдерін жеңілдету, лицензияланатын қызмет түрлерінің тізбесін қысқарту. Әлеуметтік сақтандыру шығындарын азайту.

Шағын бизнесті дамытуға жәрдемдесу мемлекеттік реттеу саясатының мақсаттарын іске асыруды қамтамасыз етеді, атап айтқанда:

-жұмыспен қамтуға жәрдемдесу, әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты, халықтың жалпы әл-ауқатын арттыру;

-инвестициялық процестерді жандандыру; жаңа өнімдерді әзірлеуді қаржыландыру арқылы инновацияларды ынталандыру.

Әдебиет

1.Об утверждении Концепции развития малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан до 2030 года <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000250>

2.Об утверждении Государственной программы поддержки и развития бизнеса "Дорожная карта бизнеса-2025" <https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/documents/details/20997?lang=ru>

3.Совершенствование системы государственной поддержки предпринимательства в республике казахстан <https://journals.nauka-nanrk.kz/bulletin-science/article/view/5833>

4.Жамбыл облысының әкімдігі ресми сайты <https://www.gov.kz/memleket/entities/zhambyl/documents/details/598677?lang=kk>

5.Есиркепова,А.М.Бизнес-жоспарлау [Мәтін] : оқу құралы / А.М. Есиркепова. - Алматы : ЭСПИ, 2021. - 296 б. - ISBN 978-601-342-885-7<http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Web/SearchResult/ToPage/1>

6.ДиМаттео Ларри А.Халықаралық бизнес құқығы және заңнамалық орта: транзакциялық тұрғыдан зерделеу [Мәтін] = International bussiness law fnd the legal environment : оқу құралы / ДиМаттео Ларри А.; Ауд. К. М. Абишова, Г.С. Жолдасбаева, Е.Н. Искаков және т.б. - 3-ші басылым. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" ҚҚ, 2019. - 680 б

ӘОЖ. 164.01

Қазақстандық экспорттық стратегияны дамытудағы астық логистикасы

Камысбаева Айжан Талгатовна,
т.ғ.м., аға оқытушы,
Марат Сара

т.ғ.м., аға оқытушы,
Қайратұлы Аян

ОПД-23 оқу тобының студенті
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В данной статье рассматривается текущее состояние экспорта пшеницы Казахстана, основные направления и логистические проблемы. Казахстан является одной из ведущих стран мира по производству зерна, однако для повышения эффективности экспорта необходимо снижать транспортные расходы, улучшать инфраструктуру и увеличивать долю переработанной продукции.

Abstract

This article examines the current state of Kazakhstan's wheat exports, key directions, and logistical challenges. Kazakhstan is one of the world's leading grain producers; however, to enhance export efficiency, it is essential to reduce transportation costs, improve infrastructure, and increase the share of processed products.

Қазақстан Республикасы – әлемдегі жетекші азық-түлікке жарамды бидай өндіруші елдердің бірі болып табылады және тұрақты түрде бидай мен ұнды халықаралық нарыққа жеткізетін алғашқы он елдің қатарына кіреді [2]. Қазақстанның әлемдік бидай экспортындағы үлесі жыл сайын өнім көлеміне байланысты өзгеріп отырады.

Әлемдік нарықта бидай экспорты бойынша көшбасшы орын АҚШ-қа тиесілі [3]. Бұл ел өндіріс көлемі жағынан Еуропалық Одақ, Қытай және Үндістаннан кейінгі орында болғанына қарамастан, экспорт көлемі бойынша бірінші орында тұр.

Әлемдегі екінші ірі бидай өндіруші ел – Қытай, алайда ішкі нарықтағы жоғары сұранысқа байланысты, ел өз өндірісінің барлығын тұтынатындықтан, бидайды экспорттамайды, керісінше, импорттайды.

Пәкістан әлемдік нарықта бидай экспорттаушы елдер қатарында айтарлықтай үлеске ие емес. Үндістан 2012 жылдан бастап экспорт көлемін айтарлықтай арттырып, алғаш рет бидай экспорттаушы елдердің алғашқы ондығына кірді. Египет пен Иран өз өндірісі мен импорт арқылы ішкі нарықтың қажеттіліктерін қамтамасыз ететіндіктен, бидай экспорттамайды.

Бидай өндірісі бойынша әлемдік көшбасшы саналатын Еуропалық Одақ, экспорттаушы әрі импорттаушы елдер қатарында жетекші орын алады.

Жыл сайын әлемдік бидай импортының 50%-дан астамы Солтүстік Африка, Таяу Шығыс және Азия елдеріне бағытталады. Нарықтағы бидай бағасы негізінен осы өңірлердің қажеттіліктеріне байланысты қалыптасады.

Қазақстандық бидайдың әлемдік нарықтағы негізгі бәсекелік артықшылықтары: жоғары протеин мен белок мөлшері (12,5%-дан жоғары) және шикі желімтектің (глютен) деңгейі (23-30%); экологиялық тазалығы және генетикалық модификацияланған қоспалардың болмауы [4].

Жыл сайын Қазақстандағы 1-3 сыныптың бидайы жалпы жиналған бидайдың аз дегенде 70%-ын құрайды [5]. Бұл бидай көптеген елдерде нан пісіру үшін арнайы жарамдылықты арттыру мақсатында кеңінен қолданылады. Алайда, Қазақстанның өз атынан дүниежүзілік тауар биржаларында жеке бидай бағасы жоқ, сондықтан ол Қара теңіз аймағының (Ресей мен Украина) бидай бағасына тікелей тәуелді.[6]

Қазақстанның бидай экспортының негізгі бағыттарына Орта Азия елдері, Ауғанстан, Кавказ елдері және Иран жатады. 2023 жылы Қазақстанның жалпы бидай экспорты 9,2 млн тоннаны құрады, оның ішінде Орта Азия елдеріне 5,7 млн тонна, Ауғанстанға 2,1 млн тонна, Иран мен Кавказ елдеріне 1,4 млн тонна жөнелтілді [2]. Сонымен қатар, Қазақстан жыл сайын 3 млн тоннаға дейін ұн экспорттайды, бұл әлемдік ұн экспортының 10%-ын құрайды.

Алайда, соңғы жылдары Қазақстандық ұн экспортының көлемі төмендеуде. Мысалы, 2015 жылы Қазақстан 2,4 млн тонна ұн экспорттаса, 2023 жылы бұл көрсеткіш 1,8 млн тоннаға дейін қысқарды. Бұған көршілес елдердің өздеріндегі диірмен өндірісін ұлғайтуы, сондай-ақ импортқа енгізілген салықтар мен баждар себеп болуда. Мысалы, Өзбекстан Қазақстандық ұнға 11% акциз салығын енгізсе, Қырғызстан 70 АҚШ доллары көлемінде импорттық баж салығын қолдануда.

Кесте 1. 2023 жылғы Қазақстанның бидай экспортының негізгі бағыттары

Экспорт бағыты	Экспорт көлемі (млн тонна)	Жалпы экспорттағы үлесі (%)
Орта Азия елдері	5,7	62
Ауғанстан	2,1	23
Иран мен Кавказ елдері	1,4	15
Барлығы	9,2	100

Қазақстандық бидай мен ұн экспортын ұлғайту үшін логистикалық шығындарды азайту, жүк тасымалдау тиімділігін арттыру бойынша бірқатар ұсыныстар бар. Статистикалық мәліметтерге сәйкес, Қазақстаннан теңізге шығу мүмкіндігі шектеулі болғандықтан, транзиттік тасымалдау шығындары өнімнің жалпы құнының 30-40%-ын құрайды [5]. Осы шығындарды азайту үшін теміржол тасымалын оңтайландыру, шекаралық өткізу пункттеріндегі бюрократиялық кедергілерді азайту, сондай-ақ астық терминалдарының инфрақұрылымын дамыту қажет [6].

Бұдан бөлек, Қазақстан бидай экспортын шикізат түрінде емес, өңделген өнімдер – ұн, макарон өнімдері және крахмал өндірісі арқылы ұлғайтуы тиіс. Бұл қосымша құн қосып, экспорттық табысты арттыруға мүмкіндік береді. Мысалы, егер Қазақстан экспортталатын 1,8 млн тонна ұнның көлемін 2,5 млн тоннаға жеткізсе, бұл ел экономикасына қосымша 150 млн АҚШ долларына дейін кіріс әкелуі мүмкін.

Жалпы, Қазақстан бидай мен ұн нарығындағы орнын сақтап қалу және нығайту үшін экспорттық бағыттарды әртараптандыру, логистикалық шығындарды азайту және жоғары қосылған құнға ие өнімдерді өндіруді кеңейту маңызды.

Қазақстанның бидай экспортының негізгі бағыттарына Орта Азия елдері, Ауғанстан, Кавказ елдері және Иран жатады. 2023 жылы Қазақстанның жалпы бидай экспорты 9,2 млн тоннаны құрады, оның ішінде Орта Азия елдеріне 5,7 млн тонна, Ауғанстанға 2,1 млн тонна, Иран мен Кавказ елдеріне 1,4 млн тонна жөнелтілді. Сонымен қатар, Қазақстан жыл сайын 3 млн тоннаға дейін ұн экспорттайды, бұл әлемдік ұн экспортының 10%-ын құрайды.

Алайда, соңғы жылдары Қазақстандық ұн экспортының көлемі төмендеуде. Мысалы, 2015 жылы Қазақстан 2,4 млн тонна ұн экспорттаса, 2023 жылы бұл көрсеткіш 1,8 млн тоннаға дейін қысқарды. Бұған көршілес елдердің өздеріндегі диірмен өндірісін ұлғайтуы, сондай-ақ импортқа енгізілген салықтар мен баждар себеп болуда. Мысалы, Өзбекстан Қазақстандық ұнға 11% акциз салығын енгізсе, Қырғызстан 70 АҚШ доллары көлемінде импорттық баж салығын қолдануда.

Қазақстандық бидай мен ұн экспортын ұлғайту үшін логистикалық шығындарды азайту, жүк тасымалдау тиімділігін арттыру бойынша бірқатар ұсыныстар бар. Статистикалық мәліметтерге сәйкес, Қазақстаннан теңізге шығу мүмкіндігі шектеулі болғандықтан, транзиттік тасымалдау шығындары өнімнің жалпы құнының 30-40%-ын құрайды. Осы шығындарды азайту үшін теміржол тасымалын оңтайландыру, шекаралық өткізу пункттеріндегі бюрократиялық кедергілерді азайту, сондай-ақ астық терминалдарының инфрақұрылымын дамыту қажет.

Бұдан бөлек, Қазақстан бидай экспортын шикізат түрінде емес, өңделген өнімдер – ұн, макарон өнімдері және крахмал өндірісі арқылы ұлғайтуы тиіс. Бұл қосымша құн қосып, экспорттық табысты арттыруға мүмкіндік береді. Мысалы, егер Қазақстан экспортталатын 1,8 млн тонна ұнның көлемін 2,5 млн тоннаға жеткізсе, бұл ел экономикасына қосымша 150 млн АҚШ долларына дейін кіріс әкелуі мүмкін.

Жалпы, Қазақстан бидай мен ұн нарығындағы орнын сақтап қалу және нығайту үшін экспорттық бағыттарды әртараптандыру, логистикалық шығындарды азайту және жоғары қосылған құнға ие өнімдерді өндіруді кеңейту маңызды.

Қазақстанның бидай және ұн экспорты аграрлық сектордың маңызды бөлігі болып табылады және ел экономикасына айтарлықтай үлес қосады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, экспорт көлемін арттыру үшін көлік шығындарын төмендету, логистикалық инфрақұрылымды жақсарту және өнімнің қосылған құнын арттыру маңызды факторлар болып табылады. Бидайды шикізат түрінде емес, қайта өңделген өнімдер түрінде экспорттау арқылы Қазақстан халықаралық нарықта бәсекеге қабілеттілігін арттырып, экспорттық түсімдерді көбейте алады [3]. Сонымен қатар, шекаралық кедергілерді азайту және сауда әріптестерімен тиімді ынтымақтастық орнату елдің агроөнеркәсіптік кешенін дамытуға қосымша мүмкіндік береді [4]. Осылайша, Қазақстанның астық нарығындағы тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін экспорттық стратегияны жетілдіру қажет.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі. Ауыл шаруашылығы статистикалық мәліметтері, 2023.

2. Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігі. Қазақстанның экспорттық саясаты. – Нұр-Сұлтан: Экономика институты, 2022.

3. FAO (Food and Agriculture Organization). Global wheat market trends and trade analysis, 2023

4. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы. Сауда және экспорт көрсеткіштері, 2023.

5.Еуразиялық экономикалық комиссия. Агроөнеркәсіп кешені туралы шолу, 2023.

6.Назарбаев Университеті. Қазақстанның бидай өндірісінің логистикалық мәселелері. – Алматы: Экономика институты, 2021.

ӘОЖ.81.33

"Жылы құрылыс ерітінділерін" қолдана отырып, тұрғын ғимараттың кірпіш қалауының және еден құрылымының жылу қорғау қасиеттерін арттыру

Рыскалиев М.,
Табылдиев Е.,
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан
аграрлық-техникалық университеті
(Орал қаласы)

Резюме

В статье рассматривается использование теплых строительных растворов в условиях холодного климата Казахстана для повышения энергоэффективности жилых зданий. Основное внимание уделяется улучшению теплоизоляционных свойств зданий с помощью применения легких наполнителей (перлит, вермикулит, пеностекло), которые снижают теплопроводность растворов. В статье описаны преимущества теплых растворов, включая их низкую теплопроводность, хорошую звукоизоляцию, экологичность и огнестойкость. Также рассматриваются их применение для кладки кирпичей и укладки полов, что способствует уменьшению теплопотерь и улучшению комфорта в помещениях. Исследования показали, что использование теплых растворов повышает теплоизоляционные свойства зданий на 20-25%. Результаты показывают, что теплые растворы являются эффективным способом улучшения качества строительства и энергоэффективности в условиях холодного климата.

Abstract

The article discusses the use of warm building mortars in Kazakhstan's cold climate to improve the energy efficiency of residential buildings. The focus is on enhancing the thermal insulation properties of buildings by using lightweight fillers (perlite, vermiculite, foam glass), which reduce the thermal conductivity of the mortars. The article outlines the advantages of warm mortars, including their low thermal conductivity, good sound insulation, environmental friendliness, and fire resistance. It also discusses their application in bricklaying and flooring, which helps reduce heat loss and improve comfort in buildings. Studies have shown that the use of warm mortars improves the thermal insulation properties of buildings by 20-25%. The results indicate that warm mortars are an

effective method for improving construction quality and energy efficiency in cold climates.

Қазақстанның климаттық жағдайлары тұрғын үйлердің энергия тиімділігіне жоғары талаптар қояды. Суық климаттық аймақтарда ғимараттардың жылушығынын азайту және тұрғындардың жайлы өмір сүру шарттарын қамтамасыз ету негізгі міндеттердің бірі болып табылады. Осыған байланысты жылу оқшаулағыш материалдарды қолдану және құрылыс процестерін оңтайландыру мәселелері өзекті болып отыр.

Құрылыс саласында жылу оқшаулағыш материалдарды қолдану, әсіресе «жылы құрылыс ерітінділерін» пайдалану – перспективалы бағыттардың бірі. Бұл ерітінділердің жылу өткізгіштігі төмен, салмағы жеңіл және энергияны үнемдеу көрсеткіштері жоғары. Олар дәстүрлі құрылыс ерітінділерімен салыстырғанда тиімділігі жоғары, сондықтан заманауи құрылыс стандарттарына сәйкес келеді [1].

«Жылы құрылыс ерітінділерін» пайдалану кірпіш қалаумен еден конструкцияларында жылу сақтауды жақсартуға мүмкіндік береді. Олар жылу көп жоғалатын аймақтарда – тігіс орындарында және еденнің астыңғы қабатында – жылуды тиімді ұстап тұрады. Мұндай ерітінділердің құрамы жеңіл толтырғыштар (перлит, вермикулит, пеностекло) мен арнайы қоспалар негізінде дайындалады, бұлолардың жылу оқшаулағыш қасиеттері арттырады.

«Жылы құрылыс ерітінділерінің» қасиеттері мен құрамы

Қазіргі заманғы жылы ерітінділер дәстүрлі компоненттер (цемент, құм) негізінде жылу оқшаулау қоспаларын қосу арқылы жасалады. Мұндай қоспаларға мыналар жатады:

- Перлит;
- Вермикулит;
- Пеностекло;
- Пемза;

Органикалық талшықтар (мысалы, целлюлоза).

Бұл қоспаларды пайдалану ерітіндінің тығыздығын және оның жылу өткізгіштігін төмендетуге мүмкіндік береді. Зерттеулер көрсеткендей, жылы ерітінділердің жылу өткізгіштік коэффициенті 0,1-ден 0,3 Вт/(м·К) аралығында болады, бұл дәстүрлі цемент-құм қоспаларынан айтарлықтай төмен [2].

Жылы құрылыс ерітінділерінің қасиеттері

• *Жылу өткізгіштігі төмен:* Бұл негізгі қасиет жылу шығындарын азайтуға мүмкіндік береді.

• *Ылғалға төзімділік:* Кейбір түрлері ылғалдың әсеріне төзімді.

• *Дыбыс оқшаулау:* Көптеген жылы ерітінділер жақсы дыбыс оқшаулау қасиеттеріне ие.

• *Жеңіл салмақты:* Бұл құрылыс конструкцияларына жүктемені азайтады.

- *Экологиялық тазалық:* Кейбір түрлері экологиялық таза болып саналады.

- *Өртке төзімділік:* Өртке төзімділігі әр түрлі болуы мүмкін.

Жылы құрылыс ерітінділерінің ерекшеліктері

Жылы құрылыс ерітінділері – қолдануалдында 30–60°C дейін қыздырылған арнайы қоспалар. Олар келесі артықшылықтарға ие:

Беріктікті арттыру – жылы ерітінділердің адгезиясы жоғары, бұл кірпіш арасындағы байланысын күшейтеді.

Құрылыс мерзімін қысқарту – ерітіндінің тез қатуы құрылысты жылдамдатуға мүмкіндік береді.

Жылу жоғалтуды азайту – жылы ерітінділер материалдардың жылу өткізгіштігін төмендетеді.

Тұрғын ғимараттардың кірпіш қалауының жылу қорғау қасиеттерін арттыру[3].

Кірпіш қалау кезінде жылы ерітінділерді пайдалану бірнеше маңызды нәтижелер береді:

- 1.Ерітіндінің біркелкі таралуы – жылы ерітінділер материалдың ішіне жақсы сіңіп, кірпіш арасындағы жылулық көпірлердің пайда болуын азайтады.

- 2.Мұз қатудың алдын алу – қыста ерітіндінің жылулығы арқасында құрылыс процесі үздіксіз жүреді.

- 3.Жылу оқшаулау қоспаларын қосу – жылы ерітінділердің құрамына перлит, вермикулит немесе басқа жеңіл толтырғыштар қосу арқылы олардың жылу өткізгіштігін төмендетуге болады.

Еден құрылымдарының жылу қорғау қасиеттерін жақсарту [4].

Еден құрылымын жылулық қорғау үшін жылы құрылыс ерітінділерін қолдану бірнеше артықшылық береді:

Қатудың алдын алу – еден ерітіндісінің жылы болуы бетон қоспасының біркелкі қатуын қамтамасыз етеді.

Жылу оқшаулау әсері – жылы ерітіндімен төселген едендер жылуды ұзақ сақтайды, бұл ғимарат ішіндегі жайлылықты арттырады.

Қабаттар арасындағы байланыс күшеюі – жылы ерітінділер қолданылған жағдайда бетон мен төсемелер арасындағы адгезия жоғарылайды.

Зерттеу әдістері мен нәтижелері

Жылы құрылыс ерітінділерін қолданудың тиімділігін анықтау үшін келесі сынақтар жүргізілді:

10°C, 35°C және 50°C температурадағы ерітінділермен жасалған кірпіш қалауының жылу өткізгіштігін салыстыру.

Жылы ерітіндімен және қалыпты ерітіндімен төселген еден конструкцияларының температуралық динамикасын өлшеу.

28 күннен кейін материалдардың беріктігі мен жылу оқшаулау қасиеттерін салыстыру.

Нәтижелер көрсеткендей, 35–40°C температурадағы жылы құрылыс ерітінділерімен жасалған кірпіш қалау және еден

конструкциялары жылу қорғау қасиеттері бойынша 20–25% жақсы нәтижелер көрсетті [5].

Жылы құрылыс ерітінділерін пайдалану тұрғын ғимараттардың кірпішқ алау мен еден құрылымдарының жылу оқшаулауын жақсартудың тиімді тәсілі болып табылады. Бұл әдіс:

Жылу жоғалтуды азайтады.

Құрылыс сапасын арттырады.

Суық климаттық аймақтарда құрылыс жұмыстарын үздіксіз жүргізуге мүмкіндік береді.

Осылайша, жылы құрылыс ерітінділерін қолдану – энергия үнемдеудің және құрылыс сапасын жақсартудың заманауи тәсілі.

Әдебиет

1. ГОСТ 28013-98 – Құрылыс ерітінділері. Жалпы техникалық талаптар.

2. ГОСТ 31384-2008–Құрылыстағы аязға төзімділікке қойылатын талаптар.

3. Снежкин Е.Ф., Бычков В.В. Влияние температуры раствора на качество кладки в зимнее время // Строительные материалы и технологии. – 2017. – №4. – С. 45-50.

4. Казаков А.Н., Смирнов П.П. Применение теплых растворов в строительстве // Современные строительные технологии. – 2020. – Т. 12, №1. – С. 78-85.

5. ҚР Құрылыс нормалары (ҚН) 2.04-21-2004 – Қысқы уақытта құрылыс-монтаж жұмыстарын жүргізу ережелері.

ӘОЖ. 35.077.1

Мемлекеттік басқарудағы электрондық үкіметтің мәні мен рөлі

А.С.Байғалиева

Қазақстанның инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университеті
(Орал қаласы)

Резюме

Историческая идея электронного правительства стала известна в конце прошлого века, когда в сферу общественной деятельности вступило в силу внедрение вычислительной техники или информатизации. Человеческое общество встречает третье тысячелетие, и период, на котором пересекаются века, по-разному обозначается и определяется особенностями развития общественной жизни: в этом смысле «информационное общество» - это эпоха техногенной цивилизации, постиндустриальное общество, постмодернистское общество и т.д. Так же одним из наиболее часто

используемых сравнений современности является "информационное общество".

Abstract

The historical idea of e-government became known at the end of the last century, when the introduction of computer technology or informatization came into force in the sphere of public activity. Human society is entering the third millennium, and the period in which centuries intersect is variously designated and determined by the peculiarities of the development of social life: in this sense, the "information society" is the era of man-made civilization, post-industrial society, postmodern society, etc. Also, one of the most frequently used comparisons of our time is the "information society".

Электрондық үкіметтің басты мақсаты барлық мемлекеттік қызметтер саласын түбегейлі өзгерту болуы тиіс. Осы идеяға сәйкес электрондық үкіметтің мәні қызметтерді көрсету модельдерін жетілдіру үшін және билік органдарының және мемлекеттік мекемелердің қызмет істеуінің тиімділігін жоғарлату үшін виртуалды кеңістікті пайдалануда. Қазір әлемде болып жатқан ақпараттық революция балама жолын ашты. Ол азаматтар, түрлі қоғамдастықтар, қауымдастықтар, жеке сектор, бизнес, мемлекеттік мекемелер және "қоғам" және "жұртшылық" ұғымдарына кіретін басқа көптеген құрылымдардан тұратын қоғамның пайдасына басқару функцияларының қатарын және билік уәкілеттіліктерін ерікті бөлу болып табылады.

«Электрондық үкімет» терминін алғаш кім айтқанын анықтау қиын. Ол «электронизация» кезеңінде пайда болған. Ол беталыстың бірінші кезеңі 2003 жылдың желтоқсанында Женевада болған ақпараттық қоғамның дүниежүзілік кездесулерінің құжаттарында да айқын көрінді. Олардан біз электрондық бизнес, электрондық денсаулық сақтау, электрондық ауыл шаруашылығы, электрондық ғылыми қызмет тағы басқасы сияқты терминдерін таба аламыз.

Ақпараттық қоғам–постиндустриалды қоғамның қалыптасуының қажетті және табиғи жемісі (1-сызба). Отандық ғалым С.Мырзалы ХХ ғ. 60 жылдарынан бастап біршама индустриалдық сатыға көтеріліп, ол информациялық, яғни ақпараттық қоғам деп аталғанын және де постиндустриалды қоғамда көп адамдар өзін еркінмін деп сезінгенімен, іс жүзінде, биліктегілердің байқалмайтын нәзік ықпалының шеңберінен шыға алмайтындығын көрсетеді. Оны іске асыратын – сол елдердегі «mass-media» (насихат, ақпарат беру) құралдары болып табылады.

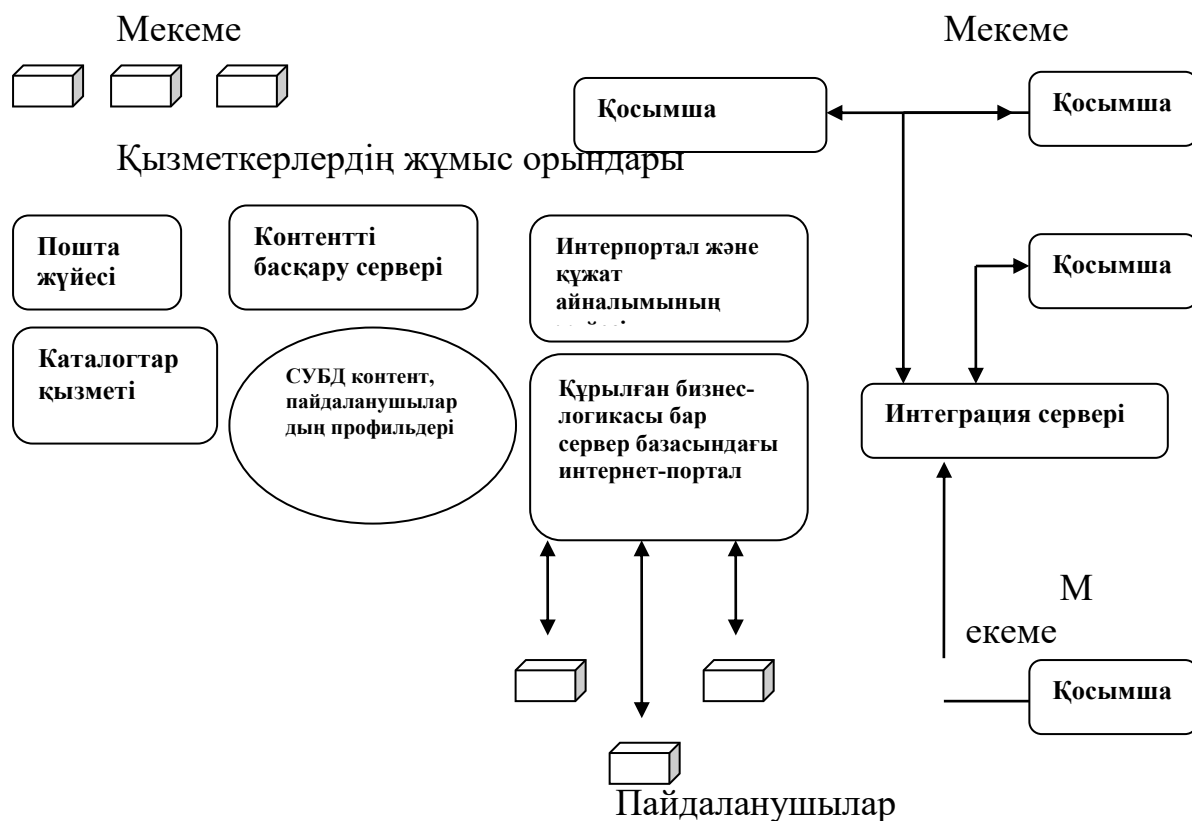
Ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану саласын белгілеу үшін ақпараттық қоғамда ағылшын тіліндегі "i-" (information - ақпарат) және "e-" (electronic - электронды) сөз алды

қосымшалары кеңінен пайдаланыла бастады. Осыдан электрондық сауда, электрондық қамтамасыз ету және тағы басқасы пайда болды.

Электрондық үкіметтің басты мақсаты - мемлекеттік басқару жүйелерін олар азаматтардың, ұйымдар мен кәсіпорындардың мүдделерін ескеретін және оларға мемлекеттік саясатты қалыптастыруға қатысу үшін мүмкіндіктерді беретін және азаматтармен биліктің әрекеттестік рәсімдерін оңай етіп жасау.

Электрондық үкімет биліктің негізгі үш мәселесін шешуге мүмкіндік береді:

- электронды құжат айналымын енгізуге мүмкіндік береді, бюрократиялық кедергілерді азайтады және шешімдерді қабылдауды жылдамдатады;
- азаматтардың және бизнестің билікпен қарым-қатынасын "бір терезе" принципі бойынша қатынасуды электронды формаға аударады;

1-сызба. Ақпараттық-коммуникациялық технология

• мемлекеттік және муниципалдық басқаруды мөлдір етуге, биліктегі бюрократияны жоюға және билікті азаматтарға жақындатуға мүмкіндік береді.

Электрондық үкіметті енгізу нәтижесінде өзі ұйымдастырылатын қоғамның жаңа, тиімді формасы құрылады, мемлекеттің және қоғамның, үкіметтің және оппозицияның

арасындағы конфронтация жұмсарады, мемлекеттік қызметтерді көрсету (анықтамаларды, рұқсаттарды және т.б. алу) оңай бола түседі, бюрократия мен жемқорлық азаяды.

2-сызба. Электрондық үкіметті енгізу

Электрондық үкіметті енгізу елдегі билік пен халықтың қарым-қатынастарын үйлестіреді, билікке деген наразылықты азайтады, саяси қарама-қарсы тұруды мыналардың арқасында жұмсартады:

- 1) азаматтардың мемлекеттік саясатты әзірлеу процесіне қатысу;
- 2) мемлекеттік билік органдарының қызметтерін ыңғайлы алу;
- 3) барлық қоғам және биліктің арасында санқилы диалог құру;

Нәтижесінде барлық құрылымдар мен қоғам институттарының, мемлекеттік қызметкерлер, бизнес, белсенді азаматтар, білім беру және зерттеу институттары, қоғамдық топтар, азаматтық ұйымдардың ғаламтор арқылы өзара әрекеттестігіне негізделген мемлекеттік басқарудың жаңа парадигмасы қалыптасады.

Электронды үкіметке көшу едәуір күрделі, ол - мәселені түйсіну үшін біраз уақытты, сондай-ақ оны жүзеге асыру үшін мықты саяси жетекшілікті талап етеді. Электронды үкіметті басқа да көптеген электронды байланыс түрлеріне қарағанда, өте мұқият енгізген жөн, өйткені бұл жағдайда экономикалық есептеулер ғана емес, саяси мүлт кетулер де болуы мүмкін. Кейбір елдерде ақпаратқа қол жеткізудегі азаматтардың конституциялық құқықтарының сақталуын бақылайтын арнайы мемлекеттік лауазымдар бар. АҚШ-та бұл лауазым Chief Information Officer (ақпараттық мәселелер бойынша жауапты) деп аталады, Ұлыбританияда e-envoy (электронды өкіл) деп аталады.

Көптеген елдерде үкімет құрамында ақпараттық технологияларды енгізу бойынша кеңестер құрылған [4, 40-43 б.].

Электрондық үкімет өндіргіш күштерінің құрамында жетекші рөлде ғылыми техникалық әлеует ойнайды. Сондықтан да ол ілімнің қоғамы, білімге негізделген қоғам деп те жиі аталады. Мұндай қоғамдағы өнеркәсіп пен қызмет көрсету саласында кең ауқымда ғылыми инновацияның үлес салмағы басым. Электрондық үкіметтегі инновацияның өмірде қолданысқа енгізілуі каскад тәріздес болып келеді: мысалы өркениетті елдерді, оның ішінде АҚШ-ты алсақ, Американдықтардың 25 пайызы автомобиль алғаш пайда болған кезден кейінгі 35 жылда, телефон туындағаннан кейінгі 39 жыл ішінде осынау игіліктерге қол жеткізген болса, одан кейінгі кезеңде халықтың 25 пайызы дәл осындай көрсеткішке ұялы телефон пайда болғаннан кейін 13 жылда, интернетке қосылуға бар жоғы 7 жылда қол жеткізген. Көріп отырғанымыздай, жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологиялар туындаған сайын, олардың өмірде қолданысқа енуі жылдамдай түсуде.

Электрондық үкіметтің жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды игеру мен саяси жүйеге енгізу ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің кепілі. [3, 80-84 б.].

Әдебиет

1. Есім Ғ. “Бесінші жол” – елдік рух философиясы // Егемен Қазақстан. 21 қазан 2009 жыл. -3 б.

2. Электрондық үкіметті құрудың әлемдік және қазақстандық тәжірибесі. Монография.-Алматы: «Print-S», 2010. -173 б.

3. Электронды үкімет ақпараттық қоғамның қажеттілігі ретінде // Саясат. -2009. -№ 6-7.80-84 б.

4. Электронды басқару концепциясының әлемдік тәжірибеде жүзеге асырылуы // “Қайнар” университетінің хабаршысы. -2009. - №1/1. 40-43 б.

Жасанды интеллект және білім

Шертаева Жадыра Муратбековна
Жамбыл атындағы №5 мектеп- гимназиясы
(Тараз қаласы)

Абстракт

В данной статье рассматриваются преимущества и негативные последствия интеграции искусственного интеллекта в систему образования. Анализируются преимущества ИИ в повышении эффективности индивидуального обучения, автоматизации повседневных задач преподавателей и более эффективном планировании учебного процесса. Также рассматриваются основные недостатки использования ИИ, такие как снижение уровня человеческого взаимодействия, этические и личные проблемы, ухудшение критического мышления учащихся и технические ограничения. Данная статья направлена на более глубокое понимание роли ИИ в сфере образования и его будущего влияния, а также акцентирует внимание на важных аспектах для безопасного и эффективного использования технологий.

Abstract

This article examines the benefits and drawbacks of integrating artificial intelligence (AI) into the education system. It explores AI's advantages in enhancing the effectiveness of personalized learning, automating teachers' daily tasks, and enabling more efficient lesson planning. Additionally, the main disadvantages of AI use are considered, including reduced human interaction, ethical and privacy concerns, decreased critical thinking skills among students, and technical limitations. This article aims to provide a deeper understanding of AI's role and future impact in education while highlighting key aspects for its safe and effective use.

Қазіргі уақытта жасанды интеллект (ЖИ) бізге жат емес, ол күнделікті өміріміздің әртүрлі қырларын жеңілдетіп, жылдам қарқынмен дамып жатқан құрал болып табылады. Білім әрқашан адамзаттың ең құнды және қуатты қаруы болып келген және солай қала береді. Дегенмен, жасанды интеллекттің қарқынды дамуы мен оның білім беру жүйесіне енуі көптеген адамдарға білім беру болашағы туралы сұрақтар туындатады. Ғылым саласында болашақта жасанды интеллект арқылы білім беру мен оқыту жүйелерін түбегейлі өзгерту мүмкіндігі туралы көптеген болжамдар бар. Бұл мақала жасанды интеллекттің білім беру жүйесіне енуінің артықшылықтары мен кемшіліктерін талдап, оның жеке оқыту, білім беру тиімділігі, этикалық мәселелер және болашақтағы ықпалын қарастырады.

Жасанды интеллекттің білім беру саласындағы басты артықшылықтарының бірі – жеке оқытудың тиімділігін арттыруы. Әр оқушының жеке үлгерім темпі, оқуға деген ынтасы әртүрлі екені бәрімізге мәлім. Оқыту процессінде мұғалімдерге әр оқушының ерекшелігі мен оқу үлгеріміне байланысты жеке бағдарлама дайындау өте ауқымды әрі қиын жұмыс. Осы тұста жасанды интеллектоқушылардың қажеттіліктеріне сәйкес білім беру материалдары мен әдістерін әр оқушыға жеке бейімдеуге мүмкіндік береді. ЖИ-мен басқарылып бейімделетін оқу жүйелері оқушылардың білім алу өнімділігі мен информацияны қабылдау қабілеттеріне байланысты оқу материалдарының қиындықтарын реттей алады. Knewton компаниясының зерттеуі бойынша, ЖИ-мен бейімделетін оқу жүйелері дәстүрлі оқыту әдістеріне қарағанда студенттердің нәтижелерін 20%-ға дейін арттыра алатындығы дәлелденген [3]. Бұл жеке оқыту оқушылардың өз қарқынымен үйренуіне және күрделі концепцияларды жақсы түсінуіне көмектеседі.

Оқушының жеке білім алу негізі ретінде үй жұмысын орындау процессін қарастырайық. Әр оқушы тапсырмаларды орындауда қиындықтарға тап болуы мүмкін және әрқашан өз бетінше шешім таба алмайды. Осындай жағдайда ЖИ көмегімен әр оқушының чат-бот кейіпінде жеке көмекшісін реализациялауға болады. Мұғалім прогресті қадағалап, қосымша көмек көрсете алу мақсатында оқушы мен боттың чат тарихы сақталуы тиіс және мұғалімге қолжетімді болуы қажет. Жеке көмекші ретінде әрекет ететін чат-бот оқушыны кез-келген тапсырмасын орындау барысында сүйемелдей алады, оған қиындықтарды жеңуге және білімін тереңдетуге көмектеседі. Оқушының жауаптарын талдай отырып, бот тапсырмалардың күрделілігі мен оқу қарқынын әр оқушының жеке ерекшеліктеріне бейімдей алады. Бұл жеке оқу процесінің тиімдірек және қызықты болуына әсер етеді. Алайда бот тапсырмаларға дайын жауаптар бермеуі керек, ол оқушыны жетекші сұрақтар қою және пайымдаудағы қателіктерді талдау арқылы оқушының тапсырманы өзі шешуіне бағыттауы керек. Осылайша, бот көшіру құралы емес, оқушыға көмек көрсете отырып, тәуелсіздік пен сыни ойлауды дамыту құралы бола алады. Сонымен қатар, мұғалім оқушылардың ботпен өзара әрекеттесуінен алынған деректерді оқу процесін бағалау және түзету үшін пайдалана алады.

Білім беру процессіне жасанды интеллекттің интеграциясының келесі маңызды артықшылығы – мұғалімдердің күнделікті міндеттерін автоматтандыру. Бұл мұғалімдердің шығармашылық жұмысқа және оқушыларға жеке қолдау көрсетуге көбірек уақыт бөлуге мүмкіндік береді. Доктор Линда Дарлинг-Хаммонд зерттеу жұмысында атап өткендей, оқуда ЖИ қолдану мұғалімдерге әр оқушыға жеке көзқараспен қарауға көбірек уақыт

беру арқылы оқу процесінің тиімділігін арттыра алады [2]. Бұл өз кезегінде оқушылардың академиялық нәтижелерін жақсартуға және оларды оқуға ынталандыруға ықпал етеді. Мысалы, эсселер мен тесттерді бағалауға арналған платформалар секілді кез-келген тапсырмаларды автоматты түрде тексеру жүйелері педагогтардың күнделікті міндеттерін айтарлықтай жеңілдетеді. Олар оқушылардың жұмысын алдын-ала белгіленген критерийлер бойынша бағалай алады, сол арқылы мұғалімдерді монотонды және көп уақыт қажет ететін жұмыстардан босатады. Бұл оқытушыларға оқу процесінің маңызды аспектілеріне назар аударуға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта осындай жүйелердің бірі – білімгерлердің жұмыстарының түпнұсқалығын бағалау және жазу құрылымы мен стилі бойынша кері байланыс беру үшін қолданатын ЖИ – Turnitin көбіне жоғарғы оқу орындарында қолданылады [1]. Бұл мұғалімдерге плагиат тұсынан жұмыстарды тексеріп қана қоймай, студенттердің жазу дағдыларын жақсартуға көмектеседі. Сонымен қатар, білім алушылардың нәтижелерінен жиналған деректерді ЖИ арқылы тиімді анализдеу және талдау болашақ оқу процессін дұрыс болжап, жоспарлауға әсер етеді. Бұл білім беру мекемелеріне өздерінің бағдарламалары мен оқыту әдістерін білім алушылардың қажеттіліктеріне сәйкес бейімдеуге мүмкіндік беріп, олардың табысты оқуына ықпал етеді.

Жасанды интеллект, жоғарыда айтып өткенімдей, білім беру саласына көптеген пайдасын тигізе алады, алайда орның жағымды ықпалымен қатар, назар аударуды және түсінуді қажет ететін маңызды кемшіліктер де бар. Білім беру ортасында жасанды интеллектті қауіпсіз және тиімді пайдалануды қамтамасыз ету үшін осы жағымсыз жақтарын ескеру маңызды.

Білім беруде жасанды интеллектті қолданудың басты кемшіліктерінің бірі – адамның өзара әрекеттесу деңгейінің төмендеуі. Мұғалімдер оқушылар үшін білім беру процессінде ғана емес, сонымен қатар олардың әлеуметтік және эмоционалдық дағдыларын дамытуда да маңызды рөл атқарады. Мұғалімдердің басым функцияларын жасанды интеллектпен алмастыру бетпе-бет қарым-қатынас пен эмоционалды қолдаудың болмауына әкелуі мүмкін. Кей ғалымдардың зерттеуі бойынша, ЖИ-мен білім алатын оқушылар эмпатия мен эмоционалды қолдаудың жетіспеушілігін сезінуі мүмкін, бұл олардың жалпы дамуы мен психологиялық жағдайына кері әсер етеді [4].

Сонымен қатар, білім беру жүйесінде ЖИ қолдану барысында білімгерлердің үлгерімі, мінез-құлқы және басқа да жеке деректері ғаламторда, яғни ЖИ тарихында сақталады. Бұл жеке деректердің құпиялылығы мен қауіпсіздігі мәселесін көтереді. Мұндай деректерді жинау және өңдеу олардың дұрыс пайдаланылмауына немесе құпиялылығы сақталмай ашық қол жетімді болуына әкелуі мүмкін, бұл білім алушыларға теріс әсер етеді.

Мысалы, 2018 жылы Edmodo білім беру платформасындағы деректердің бұзылуы миллиондаған студенттерге әсер етіп, информация құпиялығының ықтимал қауіптерін көрсетті [6]. Бұл білім беру саласында ЖИ қолдану барысында қатаң қауіпсіздік шаралары мен этикалық нормалардың ұстану қажеттілігін көрсетеді.

Сондай-ақ, жасанды интеллект жүйелері әрдайым мінсіз жұмыс істемеуі мүмкін. Олар техникалық ақауларға және алгоритмдік қателіктерге бейім болуы мүмкін, бұл қате бағалаулар мен шешімдердің ықтималдылығын көбейтеді. Мәселен, 2020 жылы Ұлыбританияда A-level емтиханының тексеру барысында ЖИ алгоритмінде қателік болып, емтихан нәтижелері дұрыс саналмады. Нәтижесінде, халық арасынан жаппай наразылықтар түсіп, нәтижелерді қайта қарау талап етілді [5].

Қорытындылай келе, ғылым саласында жасанды интеллектті қолданудың көптеген артықшылығына қарамастан, ол айтарлықтай ыңғайсыздықтар мен қиындықтарды тудырады. Адамдардың өзара әрекеттесуінің азаюы, этикалық және жеке мәселелер, білім алушылардың сыни ойлауының төмендеуі және техникалық шектеулер-мұның бәрі мұқият көзқарасты және білім беру процесіне жасанды интеллектті саналы түрде енгізуді талап етеді. ЖИ құралын барынша пайдалану үшін осы жағымсыз аспектілерді ескеру және оларды азайту үшін шаралар қабылдау қажет.

Әдебиет

1. Turnitin. <https://www.turnitin.com/>
2. Darling-Hammond, L., et al. (2019). "Жасанды интеллекттің оқыту мен үйретуге әсері". Journal of Educational Technology.
3. Knewton. <https://www.wiley.com/en-us/education/alta>
4. Yang, S., & Evans, C. (2020). "Жасанды интеллекттің оқушы-мұғалім қарым-қатынасына әсері". Journal of Educational Psychology.
5. Burgess, M. (2020). "Ұлыбританиядағы A-level бағалау алгоритмі дауы". BBC News.
6. "Edmodo деректерінің ағып кетуі туралы не болды?" (2024) <https://www.twingate.com/blog/tips/edmodo-data-breach>
7. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2021). "Білім берудегі жасанды интеллект және оның сыни ойлауға әсері". Educational Researcher.

ЭОЖ.164.01

Интермодальды, мультимодальды және аралас жүктерді тасымалдау: ұғымдарды салыстырмалы талдау

Марат Сара Алғабекқызы
Т.ғ.м., аға оқытушы,
Камысбаева Айжан Талғатовна
Т.ғ.м., аға оқытушы,
Сарышев Даниал Қайратұлы
ОПД-24 оқу тобының студенті
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматривается актуальность использования комбинаций различных видов транспортных средств с целью повышения эффективности транспортного процесса, а также проводится сравнительный анализ понятий мультимодальных, интермодальных и смешанных перевозок.

Abstract

The article examines the relevance of using combinations of different types of transport vehicles to improve the efficiency of the transportation process. It also provides a comparative analysis of the concepts of multimodal, intermodal, and combined transportation.

Қазіргі уақытта әртүрлі көлік түрлерін үйлестіріп пайдалану ішкі және халықаралық саудадағы тасымалдауды ұйымдастыруда кеңінен қолданыс табуда, өйткені бұл логистикалық шығындарды азайтуға әкеледі.

Ақпараттандыру және тауар қозғалысы процестерін автоматтандыру жағдайында тасымалдау процесінің ерекшелігі – ақпараттық байланыстардың үнемі кеңейтілуі және жаңадан құрылуы болып табылады. Қазіргі уақытта ақпарат ағынын тиімді басқару қазіргі заманғы техника мен технологияны қолдану қабілетіне байланысты, өйткені логистикалық тізбектің буындары арасында жүктер өтетін тораптық пункттерде басқарылатын процестердің үздіксіздігін қамтамасыз ету қажет.

Бүкіл әлемде, соның ішінде Қазақстан, жүк бірлігін көлік құралдарының жүк сыйымдылығымен үйлестіруді ескере отырып, тасымалданатын жүктің көлемін үнемі арттыру өзекті мәселе болып табылады. Бұл жылжымалы құрамды оңтайлы пайдалануға және жалпы логистикалық шығындарды азайтуға мүмкіндік береді.

Қазақстан географиялық орналасуы Еуропа мен Азия арасында транзиттік жүк ағынын өткізуге мүмкіндік беретіндіктен, әртүрлі көлік құралдарының комбинациясын қолдануға болады. Атап

айтқанда, мультимодальды, интермодальды және аралас тасымалдау технологияларын пайдалану тиімді болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – осы тасымалдау технологияларын салыстырмалы түрде талдау.

Аралас жүк тасымалы – тасымалдау процесі үшін көліктің бірнеше түрі пайдаланылған кезде жүк партиясын жөнелту пунктінен межелі пунктке дейін тасымалдау. Көлік инфрақұрылымы кәсіпорындарының (порттардың, әуежайлардың, терминалдардың) қатысуымен де, оларсыз да жүк көліктің бір түрінің тасымалдаушысынан екіншісінің тасымалдаушысына берілу арлығы жүзеге асырылады [1].

Аралас қатынаста жүк тасымалдау – бұл екі немесе одан да көп көлік түрлерінің қатысуымен, олардың кезекпен жұмыс істеуі арқылы жүзеге асырылатын тасымал. Бұл тасымал бірыңғай көлік құжаты негізінде орындалып, келісімшарттың жасалғанын растайды және бірыңғай кешенді тарифтік мөлшерлеме бойынша төленеді [5].

Көбінесе аралас тасымалдаулар басқа жүк тасымалдау түрлерінің бір түрі ретінде сипатталады. Мысалы, С. Э. Сханова оларды мультимодальды тасымалдауларға жатқызады, бұл жағдайда негізгі шарт ретінде жүк барлық жол бойы бір контейнерде немесе алынбалы жүк салғышта тасымалдануы, яғни қайта жүктеусіз тасымалдау белгіленеді [3]. Профессор В. М. Никишин комбинацияланған тасымалдауларды интермодальдық тасымалдаулар ретінде анықтайды, мұнда рейстің негізгі бөлігі теміржол немесе су көлігімен жүзеге асырылады [4].

Мультимодальды тасымалдау дегеніміз-бір шарт шеңберінде әртүрлі көлік түрлерімен жүктерді тасымалдау, бұл ретте жүк үшін жауапкершілік делдал ұйымға жүктеледі.

Халықаралық көлік дәліздері шеңберінде тасымалдарды, оның ішінде мультимодальды тасымалдарды жүргізу кезінде жауапты тұлғалар ретінде экспедитор-ұйымдар әрекет етеді. Оларға Шарттың талабы бойынша жолдың әрбір нақты кезеңінде жүк үшін жауапкершілік жүктеледі.

Осылайша, мультимодальды тасымалдау-бұл "Есіктен есікке" барлық жүк тасымалдауды ұйымдастыратын тасымалдаушы бүкіл жүк тасымалы үшін жауапкершілікті өз мойнына алатын тасымалдау. Бұл жағдайда ол жөнелтушіге жүктің бүкіл жолын қамтитын мультимодальды тасымалдау құжатын бере алады [1].

БҰҰ Еуропалық экономикалық комиссиясы (ЕЭК ООН) және Еуропалық комиссия дайындаған, сондай-ақ Еуропалық көлік министрлері конференциясында қарастырылған «Аралас тасымал терминологиясы» құжатына сәйкес, мультимодальды тасымалдау келесідей қысқа анықтамаға ие: «Мультимодальды тасымалдау – бұл жүктерді екі немесе одан да көп көлік түрімен тасымалдау».

Мультимодальды тасымалдаудың негізгі белгілері:

- а) бірнеше көлік түрін пайдалану;
- б) бірыңғай көлік құжаты (мультимодальды коносамент);
- в) бірыңғай кешенді тарифтік мөлшерлеме;
- г) тасымалдауды бірыңғай оператор немесе оның атынан әрекет ететін тұлға (тасымалдаушы) ұйымдастыруы;
- д) тасымалдау бойынша жауапкершілік бір тұлғаға (операторға немесе тасымалдаушыға) жүктелуі.

Бүгінде "аралас тасымалдау" және "мультимодальды тасымалдау" сияқты терминдермен қатар "интермодальды тасымалдау" ұғымы жиі қолданылады. Интермодальды тасымалдау – бұл жүктің бірдей тасымалдау бірлігінде немесе автокөлік құралында екі немесе одан да көп көлік түрімен дәйекті тасымалдануы, мұнда жүк түрін ауыстырмай тасымалдау жүзеге асырылады.

Интермодальды тасымалдауда тасымалдау ұйымдастырушысы, құқықтық база және құжаттар нақты анықталмайды, бірақ бұл технология жүк тасымалдауды контейнерлер, трейлерлер және алынбалы кузовтар сияқты ірі тасымалдау бірліктерінде жүзеге асыруды қарастырады [2].

Интермодальды тасымалдау-жүк иесінің қатысуынсыз бір көлік түрінен екіншісіне ауыстырып тиеу пункттерінде оларды қайта тиеумен бірыңғай тасымалдау құжаты бойынша жүктерді көліктің бірнеше түрімен жеткізу жүйесі. Бұл жүкті бір жүк бірлігінде немесе автокөлік құралында тасымалдау процесі, онда көлік түрі өзгергенімен, жүктің өзі қайта тиеуге ұшырамайды.

Көптеген авторлар UNCTAD конференциясында бекітілген терминдерді пайдалануды орынды деп санайды. Алайда, кейбір анықтамалар мультимодальды, аралас және интермодальды тасымалдауларды бірдей деп қарастырады, ал интермодальды тасымалдауды олардың жеке бір түрі ретінде санайды [6].

С.В.Милославская өз еңбектерінде интермодальды тасымалдауды «аралас (мультимодальды, кешенді) тасымалдаулардың кең ұғымының бір бөлігі ғана» деп сипаттайды [3].

Бұл терминнің С.Э.Сханова ұсынған «аралас тасымалдау» анықтамасына сәйкес келетінін байқауға болады. Профессор Л.Б. Миротин өз еңбектерінде интермодальды тасымалдауды бірыңғай құжат бойынша жүзеге асырылатын және ауыстырып тиеу пункттерінде жүк иесінің қатысуынсыз орындалатын бірнеше көлік түрімен жүктерді жеткізу жүйесі ретінде сипаттайды [4].

Осылайша, «мультимодальды тасымалдау» ұғымы жалпы түсінік болып табылады және оған интермодальды және аралас тасымалдау түрлері кіреді. Өз кезегінде, интермодальды тасымалдау аралас тасымалдауды қамтиды, ол интермодальды тасымалдаудың тар мағыналы бір түрі болып саналады. Осыған байланысты, аралас тасымалдау тек өзіне тән сипаттамалармен ғана емес, сонымен қатар интермодальды тасымалдаудың ерекшеліктерімен де сипатталады.

Әдебиет

1. Баранова Ю.О. Интермодальные и мультимодальные перевозки: проблемы терминологии // Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета. – 2012. – № 6. – С. 85 – 88.

2. Ушаков Д. В. Интермодальные перевозки рефрижераторных грузов. [Электронный ресурс]. URL: <http://holod-delo.ru/ushakov.pdf> (дата обращения: 09.03.2015).

3. Милославская С. В., Плужников К. И. Мультимодальные и интермодальные перевозки : учеб. пособие. М. : РосКонсульт, 2001. 368 с.

4. Логистика: управление в грузовых транспортно-логистических системах : учеб. пособие / под ред. проф. Л. Б. Миротина. М.: Юристъ, 2002. 414 с.

5. Левиков Г. А. Смешанные перевозки / Г. А. Левиков, В. В. Тарабанько. М. : РосКонсульт, 2004. - 320 с.

6. United nations conference on trade and development. Implementation of multimodal transport rules (Geneva. 27 June 2001) [Электронный ресурс]. URL: <http://unctad.org/en/Docs/posdtetlbd2.en.pdf>

7. Терминология комбинированных перевозок (Terminology on combined transport). [Электронный ресурс]. URL: <http://www.internationaltransportforum>.

ӘОЖ 33.338

Маркетинг және маркетингтік зерттеулер маркетингтің құралдары мен міндеттері

Тажикова Жанат Жумановна
Арнайы пән оқытушысы,
«Болашақ» университетінің жоғары колледжі,
Қызылорда қаласы,

Резюме

В данной статье обсуждаются задачи, виды маркетинговых исследований, любое маркетинговое исследование, сбор и обработка информации, необходимой для решения определенной проблемы или получения инсайта. Нет единой системы классификации маркетинговых исследований, так как существует множество признаков, обосновывающих наличие как минимум нескольких способов их выполнения. Вам также следует учитывать особенности бизнес-идеи, над которой вы работаете. В широком смысле многие маркетологи рассматривают маркетинг как философию бизнеса, то есть изучение рынка, система ценообразования, знание и прогнозирование предпочтений клиентов, эффективная поддержка,

связанная с потребителями для удовлетворения их потребностей и, соответственно, получение прибыли для своего предприятия.

Abstract

This article discusses the tasks, types of marketing research, any marketing research, collection and processing of information necessary to solve a certain problem or get insight. There is no single system for classifying market research, as there are many signs that justify the presence of at least several ways to perform them. You should also consider the specifics of the business idea you are working on. Broadly speaking, many marketers view marketing as a business philosophy, that is, market study, pricing system, knowledge and forecasting of customer preferences, effective support associated with consumers to meet their needs and, accordingly, making a profit for their enterprise.

Қазіргі таңда нарықтық қатынас жағдайда бірде-бір кәсіпорын нарық тұтынушыларының қалауы мен ұсынысын ұғына отырып, маркетингтік зерттеулерді пайдаланбай жұмыс атқара алмайды. Маркетингтік зерттеулер ақпараттарды жүйелі іздеу, жинақтау және талдаудан тұрады.

Әрбір маркетингтік зерттеулердің мақсаты компанияның дамуы, нарық жағдайы, потенциалды мүмкін факторларды есепке ала отырып, компанияның стратегиясы мен тактикасының құрылуын негізгі алып, даму болжамын қарастырып бағалау болып табылады.

Аталған мақаланың актуалдылығы тауарлар мен қызмет көрсетуді таңдаудағы тұтынушы лардың іс-әрекеттері мен бәсекелестіктің артуына негізделген.

Қазіргі кезде маркетингтік зерттеу кәсіпорынның шешім қабылдауы кезіндегі мәселелерді кеміту деңгейін реттейтін коммуникация жүйесінің құралы болып табылады.

Мақаланың мақсаты маркетингтік зерттеулердің комплексін қолдана отырып, нарықтағы киім мен аяқ киім интернет-дүкендердің тұтынушылар қабілетін игеріп, зерттеу жобасын тарату [1].

Мақаланың міндеті:

-Маркетингтік зерттеу жобасының жүргізілу технологиясын игеру және оқып түсіну.

-Басқару шешімін қабылдау үшін маркетингтік ақпаратты қайта өңдеу және жинақтау құралдарын кешенді қолдануды үйрету;

-Логика мен зерттеу дағдыларын дамыту жолдарының теориялық, әдістемелік және практикалық аспектілері таңдау;

-Сауалнама жасап, оны жүргізу;

-Интернет-дүкенді таңдау мақсатын анықтау;

- Маркетингтік іс-шаралар мен бағдарламалардың тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар мен сұраныстарды қалыптастыру;

Зерттеу нысаны-киім мен аяқ киімнің интернет-дүкендерінің нарығы. Жұмыста тақырыптың теориялық аспектілері

қарастырылады. Сонымен қатар, әдістемелік, тарауы зерттеу әдістемесін таңдауды негіздеуге арналған. Экономикалық және маркетингтік компоненті тұрғысынан сипаттама беріліп, анықтама жасалған.

Мекеменің маркетингтік қызметінің негізгі мақсаты тұтынушылардың қажеттіліктері мен сұраныстарын мейлінше нақты қанағаттандыру болып саналады. Кәсіпорын өз мақсатына жету үшін аталған қажеттіліктерді айқындау қажет. Сол себепті аталмыш ұйым маркетингтік зерттеулер жүргізеді. Маркетингтік зерттеулер дегеніміз басқару шешімдерін қабылдау кезінде нарықтық орта жайлы ақпаратты жинақтау, өңдеу және талдаудың жүйеленген үрдісі [1]. Маркетингтік зерттеудің негізгі мақсаттары әр қилы болады және маркетингтік стратегияны дайындау құралдарына, баға, тауар, коммуникация, сату саясатын енгізуге және кәсіпорындағы маркетингті басқарудың басқа аспектілеріне байланысты.

Маркетингтік зерттеулердің негізгі мақсаттары:

1. Таңдау мақсаттары-мәселені алдын-ала бағалау және оны құрылымдау үшін ақпарат жинау;

2. Анықтамалық мақсаттар-аталған құралдарды, зерттеу объектілерін және олардың жағдайына әсер ететін факторларды анықтау;

3. Себептік мақсаттар-қол жетімділік туралы гипотезаны тексеру

4. Тест мақсаттары-перспективалық нұсқаларды таңдау немесе қабылданған шешімдердің дұрыстығын бағалау;

5. Болжамды мақсаттар-келешекте объекті қызметінің нәтижесін болжау.

Маркетингтік зерттеулер-бұл ақпараттың көмегімен маркетингтік ортаның бүкіл өзге элементтері және маркетингтік тарды нарықтар, тұтынушылар, бәсекелестермен байланыстыратын функция. Әрбір компанияның кәсіби қызметінің жетістігі оның басшылығы қабылдаған басқару шешімдерінің сапасына, атап айтқанда маркетинг саласына қатысты. Осындай шешімдердің сапасы ақпараттың толықтығы мен сенімділігімен айқындалады.

Маркетингтік зерттеулер жүргізу барысында төмендегідей қағидаттар негізгі алынады: [3].

1. Ғылыми-ғылыми ережелер мен объективті алынған мәліметтер бойынша, сондай-ақ осы үрдістер мен құбылыстардың даму заңдылықтарын айқындау арқылы нарықтық үрдістер мен құбылыстарды ұғындыру және болжау;

2. Жүйелілік-зерттелетін құбылысты құрайтын жеке құрылымдық элементтерді оқшаулау, олардың иерархиялық байланысы мен өзара бағыныштылығын анықтау;

3.Кешенділік-құбылыстар мен үрдістерді олардың толықтығымен, маркетингтік ортамен және дамумен байланысын зерттеу;

4.Сенімділік-ақпаратты жинау мен өңдеудің, ақпараттық-есептеу техникасын бақылау және қолданудың ғылыми принциптерін қамтамасыз ету есебінен бірдей деректерді алу;

5.Объективтілік-осы немесе басқа құбылыстарды өлшеудің мүмкін қателіктерін ескеру керек.

6.Тиімділік-болашақтағы мақсаттарға қол жеткізген кезде алынған нәтижелерді шығындармен өлшеу керек.

Маркетингтік зерттеу технологиясы өзара байланысты екі бөліктен тұрады: біріншіден, фирма басшылығының нықталуына жауап бермейтін сыртқы қаражаттарды зерттеу, екіншіден, әкімшіліктің қадағалауындағы мекеменің ішкі компоненттері мен фирманың қоршаған ортадағы өзгерістерге анықталған реакцияларын талдау.

Маркетингтік зерттеу кейбір мәселені шешудің жолдарын қарастыруға арналған немесе қандай да бір маркетингтік мәселемен байланысы мүлдем жоқ. Екінші жағынан, маркетингтік зерттеу келешекте мәселелерден арылуға немесе мекеменің дамуына ыңғайлы мүмкіндіктер қарастыруға жағдай жасайды. Маркетингтік зерттеулер жүргізу ақпараттың көмегімен нарықтағы белгісіздік деңгейін азайтуға, басқару шешімдерінің тиімділігін көбейтуге мүмкіндік береді. Сол себепті, маркетингтік зерттеулер нәтижесінен алынған ақпарат сыртқы ортаның энтропиясын азайту және кәсіпорын қызметінің қаупін жою құралы саналады.

Маркетингтік ақпарат мекемеге мүмкіндік береді:

- қаржылық тәуекел мен фирма имиджіне қауіпті кеміту;
- бәсекелестік артықшылықтарға ие болу;
- маркетингтік ортаны бақылаңыз;
- стратегияны бөлу; қызметтің тиімділігін бағалау;
- менеджерлердің ішкі түйсігін күшейту.

Нақты маркетингтік мәселелерді шешу үшін ақпарат шынымен пайдалы болуы үшін оны таңдау келесі критерийлер бойынша жүзеге асырылуы керек [5]:

1.Ақпараттың өзектілігі . Анық маркетингтік зерттеулер мен нақты қорытындылар алу үшін керекті мезетте жаңа ақпаратты өткізумен қамтамасыз етіледі.

2.Ақпараттың сенімділігі. Ақпараттарды жинақтау мен талдаудың әдістемелік ережелерін ұстанумен, анық емес ақпаратты жинақтау мен өңдеудің ғылыми принциптерінің әртүрлі көздердегі көрсеткіштермен салыстырумен, әр түрлі тенденциямен күресумен қамтамасыз етіледі.

3.Ақпараттың өзектілігі. Маркетингтік зерттеудің қойылған міндеттеріне сәйкес ақпарат алу қамтамасыз етіледі.

4. Ақпараттың толықтығы. Зерттеуді жоспарлау, зерттелетін құбылыстың немесе үрдістің мәнін айқындауға, зерттеуді құрылымдау, ішкі және сыртқы байланыстарды анықтау және модельдеу арқылы қамтамасыз етіледі.

5. Орындылығы. Ақпаратты алуға кететін уақыт пен қаржылық шығындардың қойылған міндеттерді шешу үшін оның маңыздылығымен ара қатынасы қамтамасыз етіледі

6. Жүйелілік Әр түрлі көздерден алынған ақпаратпен қамтамасыз етіледі

Қорытындылай келе, маркетингтік зерттеулер-бұл күрделі көп сатылы үрдіс. Қазіргі заманғы кәсіпорынның күшті бәсекелестік пен белгісіздік жағдайында сәтті жұмыс істеуіне байланысты зерттеу объектісін терең білуді талап етеді. Маркетингтік зерттеулер басқару шешімдерін қабылдау кезінде мамандар мен фирма басшыларының алдында тұрған белгісіздік дәрежесін төмендету мақсатында жүргізіледі. Ол тұтынушының мінез-құлқын және оның қажеттіліктерін, бәсекелестердің қызметін, нарықтық жағдайды және экономикалық тенденцияларды түсіну үшін қажетті ақпаратты ұсынады, бұл басқару шешімдерін қабылдау кезінде тәуекелдерді айтарлықтай азайтуға мүмкіндік береді. Ақпарат алу үшін маркетингтік зерттеулердің ерекшелігі мен технологиясын жақсы білу қажет. Зерттеуге жоғары білікті мамандарды тартқан жөн, Әйтпесе қажетсіз, артық ақпарат алу және (немесе) негізсіз пайда болу мүмкін

Біз ұсындық: 1. Тауарлары қол жетімді бағамен сатылатын өндірушілерге баса назар аударыңыз; 2. Көрнекі мазмұнмен қамтамасыз етілген тауарлардың егжей-тегжейлі сипаттамасын беріңіз; 3. Өлшем кестесін жасаңыз; 4. Тауарлардың бағасын және тегін жеткізу шегін төмендетіңіз; 5. Адал тұтынушыларға сатылымдар мен жеңілдіктер беру; 6. Қызмет көрсету деңгейін арттыру; 7. Теріс пікірлермен жұмыс; 8. Сайтта консультациялық бөлім құру

Әдебиет

1. «Кәсіпкерлік қызмет негіздері» курсы бойынша техникалық және кәсіптік білім беру оқытушыларына арналған нұсқаулық /Е.С.Дүйсенханов, Н.Е.Жұлдызбаев, А.С.Успаева, А.С.Өтепқалиев, С.Ат агельдинова-«Атамекен» ҚР ҰҚП-Нұр-Сұлтан: «Шаңырақ-Медиа» ЖШС, 2019ж 7-200 б

2. Современные методы реализации исследовательского проекта по изучению факторов потребительских предпочтений, выбора и фактической покупки в магазинах онлайн и офлайн форматов Малкова Е. М. Краснодар 2017

3. Сафронова Н.Б. Маркетинговые исследования. Учебное пособие М.: Дашков и Ко, 2013.

4. Карасев А. П. Маркетинговые исследования как фактор снижения риска деятельности предприятия на рынке // Социально-

экономические риски XXI века: Мифы и реальность: коллективная монография. Ярославль: Канцлер, 2013.

5. Черчилль Г.А., Браун Т.Дж. Маркетинговые исследования. СПб.: Питер, 2010

ӘОЖ: 336.717.1:336.7

ҚР Әлеуметтік-экономикалық жағдайында банктердің қызмет көрсету нарығын жетілдіру жолдары

Нурманалиева Гульназира Ахметбековна
М.Х. Дулати атындағы Тараз Университеті КЕ АҚ
Тараз қаласы

Резюме

В статье рассматриваются пути совершенствования рынка услуг коммерческих банков. В ходе анализа «Цесна Банк» АО с указанием перспективных планов развития. Предложены пути повышения качества обслуживания.

Abstract

The ways of perfection of market of services of commercial banks are examined in the article. During an analysis "Tsesnabank" of propulsion module with pointing of perspective plans of development. The ways of upgrading of service offer.

Қазақстанның бүгінгі экономикалық ақиқатының фактілері мен проблемалары болып, экономикалық нақты және қаржы секторларының дамуының арасындағы ертерек пайда болған тепе-теңсіздіктерге тереңделу табылады.

Нақты сектордың кәсіпорындарын несиелендіруді ұлғайту көп жағдайда, нақты экономиканың салаларындағы құрылымдық түрлендірілуінің темптері мен мінездемелері арқылы анықталады, сондай-ақ кәсіпорынның меншігінің қаржылық жағдайы мен құрылымы туралы мәлімет деңгейімен анықталады. Осылайша, көп жағдайда экономиканы нақты және банктік секторындағы қабылданатын шешімдердің келісімділігі мен тиімділігі, бір жағынан, нарықтық және несиелік тәуекелдердің бөлістірілу механизміне; екінші жағынан, кәсіпорынның қаржы шаруашылық жағдайынан және қалыптасқан экономикалық конъюктурасын бағалануына байланысты болады.

Бұл негізгі орынды екінші деңгейлі банктер мен нақты сектордағы кәсіпорындардың қаржы жағдайының меншікті мониторинг жүйесін құру сұрақтары алады. Бұл банктерге өзінің мәліметтер базасын құруға мүмкіндік береді және несие алушы-кәсіпорындардың бағалануын оңайлатады.

Қазақстанның банктік жүйесінің одан ары дамуының негізгі мақсаттары болып, оның тұрақтылығын күшейту, ақша қаражаттарын аккумуляциялау бойынша орындалатын функциялардың сапасын жоғарылату, банктің салымшылары мен басқа кредиторларының сенімділігін күшейту, олардың мүдделерінің қорғанысын күшейту, банктерді сенімсіз коммерциялық тәжірибеде қолдануын тоқтату табылады. Бұл Қазақстан экономикасының даму мүдделеріне жауап беретін, банктік істі жетілдіру мен банктік жүйені қалыптастыру бойынша берілген міндеттерді шешуге Қазақстанның Ұлттық банкінің және атқарушы органдарының мақсатқа жету талаптарының орындалуына ықпал ету керек. Даму стратегиясының жүзеге асырылуы мақсатында бірнеше іс-шаралар жүргізу және ұйымдастыру шараларының кешенін жүзеге асыру қажет болады. Айта кететін жайт, бұл аталған стратегия жобасының сөзсіз өңделуі мен жетілдірілуін қажет ететіндігінде, бірақ, меніңше, ол біріншіден, Қазақстанның Ұлттық Банкімен жасалған “2011 жылға дейінгі қаржы секторының даму концепциясына” балама ретінде, екіншіден, стратегия концепцияға қарағанда ауқымы бойынша таралу құжат болғандықтан, яғни тек экономиканың банктік секторын ғана қарастыратын болғандықтан, онда ол орта мерзімді перспективаға Қазақстанның банктік жүйесінің даму концепциясының толық өңделуі үшін негіз ретінде қолданыла алар еді. Банктік істегі сәттілік және сәтсіздік жеке банктік фирмалардың бақылауынан тыс жалпы факторлармен анықталады. Оларға банктік қызметті реттеу, экономикалық жағдайлар, пайыздық ставкадағы ауытқулар жатады [1, 456].

Коммерциялық банктердің маркетингтік ортасы-бұл банктен тыс әрекет ететін және маркетинг қызметінің басшыларына клиенттермен жақсы қатынасты қолдауға және белгілеу мүмкіндігіне әсер ететін күштермен белсенді субъектілердің жиынтығы. Коммерциялық банктердің маркетингтік ортасын зерттеуді келесі түрде жүргізуге болады: жалпы әлеуметтік ортаны зерттеу; банктік іспен байланысты ғылыми-техникалық даму жағдайын зерттеу; нарықтық сұранысты зерттеу, анықтау; бәсекелестіктерді зерттеу; өткізу ортасын талдау. Карточкалық бизнесті дамытуға бағытталған өткен жылғы әзірлік шараларының нәтижелері Банктің төлем карталары рыногында сәтті дамуын болжауға мүмкіндік береді. Карточкалық бизнесті дамыту шеңберінде банкоматтар мен POS-терминалдар желісін бұдан былай кеңейту, банкоматтарда карта ұстаушыларға ұсынылған қызметтерді кеңейту болжанады.

Кез-келген банктің өз капиталын есептеу кезінде сол банктің субординирленген қарызын қосуға болатындығы қарастырылады. Біздің ойымызша субординациялық қарыздың меншік капиталына барлық жағынан ұқсас екендігіне қарамастан, ол бәрібір болып табылады. Меншік капиталының өзге де ресурстарынан ерекшелігі –

ол банк құрылтайшыларының еңбегімен жинақталған жәнетабыс көзінің заңдылығы Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес келетін капитал бола тұра, банк ақшасын сатып алу кезінде белгілі бір шектеулер қойылады.

Банк үшін маңызды әрі барынша пайда алып келетін операциялары болып, несие, депозиттер болып табылады. Сондықтан банк үшін осы операция түрлерін үнемі жетілдіріп, жаңартып тұрған маңызды. Себебі пайда банк үшін де, клиент үшін де маңызды.

Жалпы банк өз жеткен жетістіктерінде тоқталмайды. Болашақ стратегиясы, сонымен қатар, Қазақстан БСҰ кірген уақытта өз бәсекелестік мүмкіндіктерін жоғарылату мақсатында жоспарын келесі кестеден көруге болады [2, 37 б].

Банктің алдағы жылдарға арналған даму жоспары келесідей болып табылады:

- ✓ Шағын және орта бизнесті қаржыландыру көлемін өзінің несиелеу бағдарламасының шеңберіне де, сондай-ақ халықаралық қаржы институттарының қаржыларын тарту арқылы да ұлғайту.

- ✓ Сауданы қаржыландыруды тарихи түрде қалыптасқан тиімді өнімдер бағытында дамыту.

- ✓ Жаңа қарыз нарығын және банктің географиясын кеңейту мақсатында ҚР тыс жерлерден халықаралық серіктестік қарым-қатынастарын жетілдіру.

- ✓ Халыққа бөлшек бизнес қызметін көрсету рыногында жетекші банк атану. Ең бастысы - сатулар жүйесін құру, оның арқасында Банктің кеңінен таралған филиалдар желісінде тұрғындарға қаржылық қызметтің толық жиынтығы ұсынылады;

- ✓ Активтерді басқару рыногындағы өз айқындамасын күшейту (кең мағынада алғанда, оның ішінде зейнетақы қорын, өмірді сақтандыру компаниясын, брокерлік компанияны, активтерді тікелей басқару жөніндегі бөлімшелерді қоса алғанда);

- ✓ Жалпы сақтандыру рыногында табанды да берік айқындама ұстануға қол жеткізу;

- ✓ Үлесті иемдену;

- ✓ Шағын және орта кәсіпкерлерге несие беру рыногында жетекші банктің бірі болу;

- ✓ Ірі экспорттық кәсіпорындарға қызмет көрсетуде мығым айқындама жасау;

- ✓ Бәсеке қабілеті жоғары, ең алдымен клиенттердің құрал-жабдық сатып алу мұқтаждығын қамтамасыз ете алатын лизинг компаниясын құру;

- ✓ Қазақстан мен оған шектес өңірде қаржы тобының шеңберіндегі құрылымдық өнімдер бойынша бизнес ашу;

- ✓ Стратегиялық серіктеспен бірлесіп Қазақстан аумағынан тыс жерлерде бизнесті қолға алу және 5 жылдың ішінде шетелдік бизнестің жалпы өнім көлеміндегі үлесін 30 пайызға жеткізу.

Ресеймен саудалық қарым-қатынасқа оның ішінде шекаралық саудаға (саудалық қаржыландыру) қызмет көрсету бизнесін құру.

✓ Қорландыру мерзімін ұзарта отырып, қор базасын сараландыруды жалғастыру.

✓ Халықаралық қаржы стандарттарына сәйкес, TEMENOS T 24 бизнес процестерін автоматтандырудың жаңа жүйесін енгізу.

✓ WAP(ыңғайлы) банкинг және интернет-банкинг сияқты қазіргі заманға сай алыстан банктік қызмет көрсету жүйесін енгізу.

✓ Қазақстан бойынша филиал жүйесін дамыту.

✓ Банктік, сақтандыру және басқа да қаржылық өнімдер мен қызметтер түрлерін көбейту және одан әрі дамыту. Сонымен қатар клиенттерге тиімді шешім қабылдау мақсатында жаңа технологияларды енгізу және дамыту.

Қызмет көрсетудің сапасын жоғарлату, клиенттік сенімді диалог құру мақсатында банк менеджерлер персоналын ұсынады. Олар қаржылық консультация береді, іскерлік әріптестіктер табуға жәрдемдеседі, кеңестер береді және әр түрлі қаржылық құралдарды пайдалану бойынша нұсқамалар береді.

Осының салдарынан клиенттердің шоттарын ашу жөнінде қызмет көрсету есебінен комиссияндық кірістер ұлғаяды.

Корпоративтік клиенттерге қызмет көрсету тұрғысынан алғанда корпоративтік және инвестициялық банкингтегі айқындамаларды нығайту қажет. Мақсатты клиенттік база мыналар болуға тиіс:

✓ аса ірі клиенттер, экспортер-кәсіпорындар, оларға жергілікті және шетелдік жетекші банктердің ұсынатын қызметтерімен салыстыруға келетін қызметтер түрін көрсететін жағдай жасау. Мұндай клиенттерге жоғары деңгейдегі сапалы қызмет пен кешенді банктік және қаржылық қызмет ұсынылуға тиіс;

✓ сонымен қатар қазіргі уақытта кредитті қажет етпейтін клиенттерге де көңіл бөлінгені жөн және оларға қаржы тобының банктік емес, пайызы жоқ өнімдерін ұсыну қажет;

✓ шағын және орта бизнес саласындағы клиенттер базасын бөлшек банкинг секторындағы секілді «one stop shopping» арқылы және түйіспелі сатулар есебінен жетілдіру керек [3, 65 б].

Әдебиет

1.Муратова Д.Б. Банк ісі: электронды оқу құралы / Д.Б. Муратова. - Тараз : ЦАКТО, 2022

2.Сейтқасымов Ғ.С. «Ақша, несие, банктер» оқу құралы, А.: Экономика 2012ж.

3.Молдабекова, А. Ш. Қаржы және несие: электронды оқу құралы/ А. Ш. Молдабекова. - Тараз : ЦАКТО, 2022.

**Қазақстан республикасының әкімшілік іс жүргізуін
цифрландыру**

Серкебаев Дауренбек Жубаевич

з.ғ.м., аға оқытушы

Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматривается процесс цифровизации государственных органов Казахстана, в контексте реализации данного процесса в сфере защиты и охраны Государственной границы, обосновываются преимущества данного процесса и необходимость ведения формированиями Республики Казахстан административного производства в цифровом формате.

Abstract

The article examines the process of digitalization of state bodies of Kazakhstan, in the context of the implementation of this process in the field of protection and security of the State Border, substantiates the advantages of this process and the need for the formations of the Republic of Kazakhstan to conduct administrative production in digital format.

XXI ғасырда әлемнің көптеген елдері өнеркәсіптік революция дәуіріне қадам басты, технологиялық, экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан түбегейлі әрі жедел өзгерістер кезеңі туды.

Жаңа технологиялық жүйе қоғамға барлық қызмет салаларындағы жаңа әзірлемелерге тез бейімделуді, өмір сүріп қана қоймай, бәсекеге қабілетті болуды талап етеді [1].

Бүгінде цифрландыру үдерісі әлемнің барша елдерін дерлік қамтып отыр, сонымен бірге әр ел өз цифрлық дамуының басымдықтарын дербес айқындайды. Айта кету керек, қазіргі уақытта 15-тен астам ел цифрландыру бойынша ұлттық бағдарламаларын іске асырып келеді.

Еліміздің жаһандық технологиялық өзгерістер мен сын-қатерлерге дайын болуын қамтамасыз ету мақсатында Қазақстанда «Цифрлық Қазақстан» кешенді бағдарламасы қабылданды.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының (бұдан әрі – Бағдарлама) негізгі мақсаттары – орта мерзімді кезеңде цифрлық технологияларды пайдалану арқылы Қазақстан Республикасының экономикасын дамытудың қарқынын жеделдету және халықтың өмір сүру сапасын арттыру, сондай-ақ ел экономикасының түбегейлі жаңа даму траекториясына көшуіне жағдай жасау. Бұл өз кезегінде ұзақ мерзімді перспективада цифрлық болашақ экономикасын құруды қамтамасыз етеді.

«Цифрлық Қазақстан» бағдарламасын іске асыру жөніндегі болжамдарға сай, оның нәтижесінде Қазақстан 2025 жылға қарай әлемнің озық елдері рейтингінде 25-орынға, ал 2050 жылға қарай 15-орынға көтеріледі деп күтілуде [2].

Қазіргі уақытта ел мәртебесінен арылу үшін Қазақстанға цифрландырудың барлық бағыттары бойынша революциялық, серпінді шаралар қажет.

Бағдарламаның ең алдымен мемлекеттік секторға бағытталған бағыттарының бірі—«Электронды іс» (Электронды қылмыстық іс, Әкімшілік өндірістердің бірыңғай тізілімі, Тексеру субъектілері мен объектілерінің бірыңғай тізілімі, Аналитикалық орталық және Электронды өтініштер) жобасын құру және енгізу болып табылады.

Осы жобаны іске асыру мақсатында Қазақстанда қылмыстық және әкімшілік іс жүргізуді электронды форматқа кезең-кезеңімен көшіру жүргізіліп жатыр.

Бүгінгі өзгерістер аясында, әсіресе тактикалық деңгейде шекаралық құрылымдар жүзеге асырып отырған әкімшілік іс жүргізудің қағаз форматта қалуының «көнерген» сипатын атап өткіміз келеді. Қазіргі таңда шекараның көптеген учаскелерінде ол «классикалық» үлгіде сақталған, яғни іс қағаз құжаттар түрінде жүргізіледі және 2014 жылы Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне (бұдан әрі – ҚРӘҚБТК) енгізілген өзгерістерден бері айтарлықтай өзгере қойған жоқ.

Әкімшілік өндірісті әдеттегі «Қағаз» форматында жүргізгенде, құқық бұзушылар айыппұлдарды уақытылы төлегенімен, түрлі себептерге байланысты төлем туралы мәліметтер деректер базасына енгізілмей қалып жатады. Соның салдарынан азаматтардың банк шоттарына тыйым салынып, мүлкіне шектеу қойылған жағдайлар кездесті. Ал цифрлық әкімшілік өндірісті пайдалану кезінде мұндай қателіктерге жол берілмейді, өйткені Әкімшілік өндірістердің бірыңғай тізілімі (ЕРАП) екінші деңгейлі банктермен біріктірілгендіктен, айыппұл төлемі туралы ақпарат қосымшаға онлайн режимде түседі.

Қазақстанда цифрлық әкімшілік өндірістің «пилоттық» жобасын іске асыру нәтижесінде электронды форматта жалпы сомасы 427 миллион теңге болатын 55 510 әкімшілік айыппұл салынды. Ерікті түрде төленбеген айыппұл дереу мәжбүрлеп орындатуға жіберіледі. ЕРАП жүйесінің артықшылығы айқын, «қосарлы жұмыс» жасау қажет емес.

Құқық бұзушыны ұстау жеткіліксіз екенін түсіну керек, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді дұрыс рәсімдеп, соңғы нәтижеге жеткізу, яғни құқық бұзушыны тиісті жауапкершілікке тарту қажет. Бұл қызметтік уақытты, кейде материалдық шығындарды да едәуір талап етеді.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» кодексіне сәйкес, Шекара қызметі өз құзыреті шегінде қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды пайдалану, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасының белгіленген режимін және Қазақстан Республикасы аумағында болу тәртібін сақтау саласында әкімшілік іс жүргізуді жүзеге асырады [3].

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізу барысында лауазымды тұлғалардың орындайтын міндеттері мынадай бағыттарды қамтиды.

Осы жағдайларға байланысты Шекара қызметінің лауазымды тұлғалары іске асыратын әкімшілік іс жүргізуді, оның ішінде цифрлық форматқа көшуді ескере отырып, жетілдіру қажеттілігі туындап отыр.

Мемлекеттік шекараны тікелей күзетуді жүзеге асыратын бөлімшенің мысалында цифрлық (электрондық) әкімшілік іс жүргізуді пайдаланудың артықшылықтарын қарастырған жөн.

Шекараны күнделікті қорғау барысында портативті планшет қолданылады (әкімшілік өндірістің құрамдас бөлігі, онда ЕРАП базасы орталықтандырылған түрде енгізілген).

Бұл планшетте әкімшілік құқық бұзушылықтар базасымен, ҚРӘҚБТК-пен, жеке және заңды тұлғалардың деректер қорымен және т.б. біріктірілген мәліметтер қамтылған. Қызмет атқару кезінде шекаралық құрылымның лауазымды тұлғасы қойылған міндетті басшылыққа алып, құқық бұзушы анықталып, ұсталған жағдайда, құзыреті шегінде анықталған әкімшілік құқық бұзушылықты тіркейді. Содан кейін онлайн режимде ұсталушының бұрынғы құқық бұзушылықтар тарихын тексеріп, осы мәліметтерді ескере отырып, құқық бұзушылық әрекетіне тиісті баға береді.

Осының бәрі лауазымды тұлғаларды өздеріне жүктелген негізгі міндеттерді орындаудан алаңдатпайды. Сондай-ақ, бұзушыны ұстау орнынан қызмет бөлімшесінің орналасқан жеріне жеткізу қажеттілігі жойылады, өйткені бөлімше көбіне алыс қашықтықта орналасады, бұл өз кезегінде уақыт пен қаржыны үнемдейді.

Әкімшілік құқық бұзушылықтардың орталықтандырылған деректер қорына жеке тоқталу қажет. «Әкімшілік құқық бұзушылықтардың бірыңғай тізілімі» (ЕРАП) – әкімшілік құқық бұзушылықтар және оны жасаған тұлғалар туралы ауқымды ақпарат жинақталған, компьютерлік өңдеуден өткен және ұжымдық пайдалануға арналған деректер базасы.

Деректер базасы негізінде әкімшілік жазаны орындау үдерісін оңтайландыруға мүмкіндік беретін электронды сервистер құруға болады. Мысалы, ҚР ІІМ Жол департаментінің электронды сервисі жүргізушіге салынған айыппұлды тексеріп, оны уақытылы төлеуге жағдай жасайды. Бұл сервис ҚР ІІМ-нің айыппұлдар базасы негізінде жұмыс істейді. Жол қозғалысы ережелерін бұзуға байланысты

әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама толтырылғаннан кейін, тиісті мәліметтер деректер базасына енгізіледі, онда нақты әкімшілік құқық бұзушылықтар жөнінде ақпарат сақталады [4].

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істің құрамына кіретін барлық материалдар – хаттамалар, қаулылар, хаттар, салынған санкциялар жөніндегі деректер және т.б. – деректер базасында сақталады және осы өңірдегі әкімшілік практикаға жауапты органға істердің жалпы ахуалын бақылап, талдамалық есептер жасауға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, шекара аймағында қасақана және бірнеше рет әкімшілік құқық бұзушылық жасайтын тұлғаларға қатысты талдау жүргізуге болады. Рецидив деңгейіне байланысты мұндай санаттағы тұлғалардың шекаралық аймаққа немесе белдеуге кіруін шектеу мүмкіндігі туындайды (профилактикалық шаралар, алдын алу жұмысы).

Жоғарыда баяндалғандар электрондық әкімшілік істің көмегімен шешуге болатын барлық міндеттерді толық қамтымайды. Технологиялар жетіліп, Мемлекеттік шекараны қорғаудың жаңа техникалық құралдары енгізілген сайын электрондық әкімшілік істі қолдану аясы кеңейе бермек. Бұл мақаладағы бүгінгі әкімшілік іс жүргізудің жай-күйі бар қиындықтарды тереңірек түсінуге және цифрлық технологияларды пайдалана отырып әкімшілік іс жүргізуге көшу үшін қажетті ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік береді.

Әдебиет

1.Единый реестр административных производств: ошибки и фальсификации остались в прошлом Информационный портал. – Режим доступа: [Tengrinews.kz:https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/erap-oshibki-i-falsifikatsii-ostalis-v-proshlom-356910/...](https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/erap-oshibki-i-falsifikatsii-ostalis-v-proshlom-356910/)(дата обращения 21.03.2023).

2.Кодекс Республики Казахстан «Об административных правонарушениях» - Алматы: издательство «ЮРИСТ», 2022.

3.«Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции»: Информационный портал. – Режим доступа: <https://www.zakon.kz/4897960-poslanie-prezidenta-respubliki.html...> (дата обращения 20.03.2023).

4.Постановление Правительства Республики Казахстан «Об утверждении государственной программы «Цифровой Казахстан» от 12 декабря 2017 года №827.

**Бизнес саласында кадр потенциалы және оны жетілдіру
бағыттары**

Советалы А.,
М.Х.Дулата атындағы Тараз университеті
(Тараз қаласы)

Резюме

Статья посвящена исследованию кадрового потенциала в сфере бизнеса. Авторы рассматривают основы направления для совершенствования кадрового потенциала и их эффективное управление для успешному развитию компании в условиях современной экономики.

Abstract

The article is devoted to the study of human resources in the field of business. The authors consider the fundamentals of the direction for improving human resources and their effective management for the successful development of the company in the modern economy.

Қазіргі нарықтық экономиканың шарттарында ұйымның табысты болуы тек сыртқы факторларға ғана емес, сонымен қатар ішкі ресурстарға, оның ішінде адам ресурстарына да байланысты. Адам ресурстарының тиімді пайдаланылуы мен дамуы кез келген бизнестің табысты болуына ықпал етеді. Бизнес саласында кадр потенциалы – ұйымның негізгі активтерінің бірі болыпта былады. Бұл жұмысшылардың кәсіби деңгейі, дағдылары, жұмысқа деген ынтасы және жеке қасиеттері арқылы жүзеге асырылады. Сондықтан кадр потенциалын тиімді басқару мен жетілдіру бизнестің стратегиялық мақсаты болып табылады [1].

Кадр потенциалы–бұл тек қызметкерлердің кәсіби білімдері мен дағдыларынан ғана емес, олардың жеке қасиеттері мен мотивациясынан да тұратын күрделі жүйе. Осы құрамдас бөліктердің әрқайсысы жеке-жеке маңызды және олардың барлығы бірге ұйымның табысына ықпал етеді.

Қызметкерлердің кәсіби білімдері мен дағдылары олардың тиімді жұмыс істеуіне мүмкіндік береді. Қазіргі әлемде жаңартылған технологиялар мен үнемі өзгеріп отыратын нарық жағдайлары қызметкерлердің білімдерін жаңартып отыруды талап етеді. Бұл үшін кәсіпорындар үнемі тренингтер, курстар, семинарлар ұйымдастырып, қызметкерлердің дағдыларын арттырып отыруы тиіс.

Қызметкерлердің жеке қасиеттері мен мотивациясы да өте маңызды. Мотивацияның екі түрі бар: ішкі және сыртқы. Ішкі мотивация–бұл қызметкердің өз ісіне деген қызығушылығы мен

ықыласы, ал сыртқы мотивация – материалдық ынталандырулар мен сыйақылар. Қызметкердің жұмысқа деген ықыласы мен ниеті оның өнімділігін арттырып, ұйымның жалпы табысына әсер етеді.

Қызметкерлердің кәсіби деңгейі мен жеке қасиеттері ғана емес, олардың ұйым ішіндегі орны мен рөлі де маңызды. Ұйымның тиімді жұмыс істеуі үшін жақсы басқару жүйесі мен дұрыс құрылым қажет. Ұйымдағы әрбір қызметкердің рөлі мен міндеттері нақты белгіленгенде, жұмыс процесі тиімдірек болады. Бұл жерде басшылардың көшбасшылық қасиеттері мен шешім қабылдау қабілеттері шешуші рөл атқарады.

Кадр потенциалының жақсы деңгейде болуы көптеген артықшылықтармен бірге келеді. Әрбір кәсіпорынның өз кадрларын дұрыс басқаруы мен дамытуы оның ұзақ мерзімді жетістігіне ықпал етеді.

Кадр потенциалының жоғары деңгейі бизнес өнімділігін арттырады. Білікті қызметкерлер өздерінің ісіне жауапкершілік пен қарап, нәтижелі жұмыс істеуге ұмтылады. Бұл өз кезегінде ұйымның жалпы тиімділігін көтереді. Қызметкерлердің кәсіби дағдыларын жетілдіру, олардың жұмысқа деген ынтасын арттыру өнімділікті жоғарылатады.

Білімді және шығармашыл қызметкерлер жаңа идеяларды жүзеге асырып, ұйымға инновациялық шешімдер енгізуге мүмкіндік береді. Бұл бизнеске нарықтағы бәсекелестерінен ерекшеленуге және жаңа мүмкіндіктерді игеруге көмектеседі. Кадрлардың үздіксіз дамуы мен білім алуы олардың шығармашылық әлеуетін арттырып, бизнестің даму жолдарын жаңа бағытқа бұрады.

Ұйымда жоғары мотивация мен кәсіби деңгейге ие қызметкерлердің болуы жұмыс атмосферасын жақсартады. Жақсы жұмыс ортасымен бірлескен ынтымақтастық ұжымдық мәдениетті қалыптастырады. Қызметкерлер өз жұмысын ұнатып, ұйымның мақсаттарына жету үшін ынталы болады. Бұл ұйымның ішкі тұрақтылығын сақтауға және қызметкерлердің арасындағы қарым-қатынасты жақсартуға мүмкіндік береді [2].

Кадр потенциалын жетілдіру үшін бірнеше негізгі бағыттарды қарастыру керек. Бұл бағыттар қызметкерлердің кәсіби дамуына, олардың мотивациясын арттыруға және ұйымның тиімділігін көтеруге бағытталған.

Кәсіби дамыту және тренингтер: Қызметкерлердің кәсіби деңгейін үнемі арттырып отыру өте маңызды. Бұл үшін тренингтер, курстар және семинарлар ұйымдастыру қажет. Әрбір қызметкер өз кәсіби бойынша жаңалықтармен танысып, дағдыларын жетілдіріп отыруы тиіс. Осы арқылы ұйымның барлық қызметкерлері өз жұмысын жақсырақ орындап, тиімділікті арттырады.

Лидерлік және басқару дағдыларын дамыту: Басшылардың көшбасшылық қабілеттерін дамыту ұйымның табысына тікелей әсер

етеді. Басшылардың өз командаларын басқару, жұмыс атмосферасын қалыптастыру және дұрыс шешімдер қабылдау қабілеттері олардың табыстылығын қамтамасыз етеді. Бұл үшін арнайы басқарушылық тренингтер мен коучинг бағдарламалары жүргізілуі керек.

Мотивация және сыйақы жүйесін жетілдіру: Қызметкерлердің жұмысқа деген құлшынысын арттыру үшін мотивация жүйесін жетілдіру қажет. Қазіргі кезде мотивацияның әртүрлі түрлері бар: материалдық және моральдық ынталандыру. Материалдық ынталандыру қызметкерлердің қаржылық жағдайын жақсартуға өмектеседі, ал моральдық ынталандыру олардың жұмысына деген адалдығын арттырады. Жақсы сыйақы жүйесі қызметкерлерді ынталандырып, олардың жұмысқа деген қызығушылығын арттырады.

Цифрлық дағдыларды дамыту және жаңа технологияларды енгізу: Қазіргі уақытта цифрлық дағдылардың маңызы артып келеді. Технологиялық құралдарды пайдалану және цифрлық білімдер қызметкерлердің жұмысын жеңілдетіп, тиімділікті арттырады. Бұл бағытта қызметкерлерді жаңа технологиялармен таныстыру, олардың цифрлық дағдыларын дамыту өте маңызды. Сонымен қатар, технологиялардың көмегімен бизнес процестерін автоматтандыру мен оңтайландыру ұйымның жалпы нәтижелілігін арттырады.

Қорыта айтқанда, кадр потенциалы кез келген ұйымның табысты болуы үшін өте маңызды. Қызметкерлердің кәсіби білімдері мен дағдыларын жетілдіру, олардың жеке қасиеттері мен мотивациясын арттыру бизнес үшін стратегиялық мақсат болып табылады. Кадр потенциалын тиімді басқару және дамыту арқылы ұйым өзінің бәсекеге қабілеттілігін арттырып, нарықта алға шығуға мүмкіндік алады. Сондықтан, кадрларды дамытуға инвестиция салу – бұл кез келген бизнес үшін маңызды әрі қажет қадам. Әрбір ұйым өз кадрларын дұрыс басқару мен дамыту арқылы ұзақ мерзімді табысқа қол жеткізе алады.

Әдебиет

1. Жанузақова, С.Т. "Кадрларды басқару: теория және тәжірибе." – Алматы: Қазақ университеті, 2018.
2. Муханов, Д.Е. "Ұйымдардағы адам ресурстарын басқару." – Алматы: Қазақ университеті, 2019.

ӘОЖ:33.338.2

**Қазақстандағы шағын және орта бизнесті дамытудағы
мемлекеттік қолдау шаралары**

Спанова Л.Қ., э. ф.м, аға оқытушы,
Ә-24-2 оқутобының білім алушысы Батырбек Ү.Б.,
Қызылорда "Болашақ" Университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В Казахстане МСБ поддерживается через льготное кредитование, субсидии, налоговые послабления и упрощение административных процедур. Реализуются программы, такие как «Дорожная карта бизнеса–2025». Государство создает новые возможности через цифровизацию и инновации, несмотря на существующие барьеры.

Abstract

In Kazakhstan, SMEs are supported through preferential lending, subsidies, tax incentives, and simplified administrative procedures. Programs like the "Business Roadmap 2025" are being implemented. Despite existing barriers, the government is creating new opportunities through digitalization and innovation.

Қазақстанда шағын және орта бизнесті қолдау – экономиканы дамытудың маңызды бағыты. Мемлекет кәсіпкерлерге түрлі қолдау көрсетіп, олардың тұрақты дамуына жағдай жасауда. Ең алдымен, заңнамалық деңгейде бизнесті жүргізуді жеңілдету шаралары қолға алынған. Лицензиялау, салықтық есептілік пен тексеру процестері оңтайландырылып, әкімшілік кедергілер азайтылды. Бұл кәсіпкерлерге өз ісін бастау мен жүргізуді айтарлықтай жеңілдетті.

Қаржылай қолдау да басты назарда. Кәсіпкерлерге жеңілдетілген несие мен мемлекеттік гранттар ұсынылады. «Бизнестің жол картасы–2025», «Қарапайым заттар экономикасы» сияқты бағдарламалар арқылы кәсіпкерлер төмен пайызбен несие алып, субсидиялар мен кепілдіктерге ие бола алады [1,50б.]. Сонымен қатар, жас кәсіпкерлер мен әлеуметтік осал топтарға қайтарымсыз гранттар қарастырылған. Бұл шағын кәсіпті енді бастаған азаматтарға үлкен мүмкіндік береді.

Салықтық жеңілдіктер де кәсіпкерлер үшін үлкен көмек. Кейбір салаларда салық жүктемесі азайтылып, стартаптарға белгілі бір уақытқа салықтық каникул берілді. Экспортқа шығуды жеңілдету үшін кедендік рәсімдер оңтайландырылып, халықаралық нарықтарға шығатын кәсіпкерлерге қолдау көрсетілуде.

Бизнесті жүргізу үшін қажетті инфрақұрылым да дамып келеді. Қазақстанда индустриалды аймақтар мен бизнес-инкубаторлар ашылып, кәсіпкерлерге қажетті жағдай жасалуда. Цифрландыру бағытында да үлкен қадамдар жасалды. Мемлекеттік қызметтердің көпшілігі онлайн форматқа көшіріліп, кәсіпкерлерге уақыт пен ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік беріп отыр.

Кәсіпкерлік мәдениетін дамыту мақсатында оқыту және біліктілікті арттыру жобалары іске қосылды. «Бастау Бизнес», «Жас кәсіпкер» сияқты бағдарламалар аясында азаматтар бизнес жүргізудің қыр-сырын үйреніп, өз ісін ашуға мүмкіндік алуда. Сонымен қатар, инновация мен жаңа технологияларды енгізу бағытында да қолдау бар. Мемлекет заманауи шешімдерді енгізетін кәсіпкерлерге гранттар ұсынып, стартаптардың дамуына жағдай жасауда [2, 95 б.].

Жалпы, Қазақстанда шағын және орта бизнесті қолдау жүйелі түрде жүзеге асырылуда. Құқықтық, қаржылық, салықтық, инфрақұрылымдық және білім беру бағыттарындағы қолдау кәсіпкерлерге тұрақты дамуға мүмкіндік береді. Мемлекеттік бағдарламалар мен реформалар шағын бизнестің экономикадағы үлесін арттырып, елдегі кәсіпкерлік белсенділікті күшейтуге ықпал етуде.

Қазақстанда шағын және орта бизнесті дамыту үшін бірнеше мемлекеттік бағдарлама іске қосылған. Олардың басты мақсаты – кәсіпкерлерге қаржылай және инфрақұрылымдық қолдау көрсету, бизнес жүргізуді жеңілдету және жаңа жұмыс орындарын ашу.

Ең ауқымды бағдарламалардың бірі – «Бизнестің жол картасы – 2025». Бұл бағдарлама кәсіпкерлерге жеңілдетілген несие беру, субсидиялау және кепілдік ұсыну арқылы олардың қаржылық жүктемесін азайтуға бағытталған. Сондай-ақ, бизнес жүргізуге қажетті инфрақұрылымды дамытуға көмектеседі. Бағдарлама аясында кәсіпкерлерге 6%-бен несие алу мүмкіндігі беріледі, ал қалған пайыздық мөлшерлемені мемлекет субсидиялайды.

Тағы бір маңызды бағдарлама – «Қарапайым заттар экономикасы». Ол отандық өндірісті қолдауға және импортқа тәуелділікті азайтуға бағытталған. Бұл бағдарлама аясында өңдеу өнеркәсібімен айналысатын кәсіпкерлерге жеңілдетілген несие беріліп, шикізаттан бастап дайын өнімге дейін өндіріс процесін дамытуға көмек көрсетіледі. Әсіресе, тамақ өнеркәсібі, жиһаз өндірісі, құрылыс материалдары сияқты салаларға басымдық беріледі.

Кәсіпкерлікпен жаңадан айналысып жатқан азаматтарға арналған «Бастау Бизнес» және «Жас кәсіпкер» бағдарламалары да сұранысқа ие. Бұл бағдарламалар негізінен кәсіпкерлік негіздерін оқытуға және бизнес ашуға гранттар беруге бағытталған. Жыл сайын мыңдаған адам осы бағдарламалар арқылы өз ісін бастап, мемлекеттен қаржылай көмек алуда. Әсіресе, жастар мен әлеуметтік осал топтарға ерекше қолдау көрсетіледі.

Жұмыссыз және өзін-өзі жұмыспен қамтыған азаматтарға арналған «Еңбек» бағдарламасы да кәсіпкерлікті дамытуға ықпал етеді. Оның аясында шағын несие алу, кәсіпкерлік дағдыларын үйрену және жаңа жұмыс орындарын ашу бойынша қолдау көрсетіледі.

Мемлекет сондай-ақ инновациялық және технологиялық бизнесті дамытуға ерекше көңіл бөлуде. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы аясында кәсіпкерлерді цифрландыру, онлайн бизнесті дамыту және IT-жобаларды қолдау шаралары жүзеге асырылуда. Сонымен қатар, «Агроөнеркәсіптік кешенді дамыту» бағдарламасы ауыл шаруашылығымен айналысатын кәсіпкерлерге қаржылай және инфрақұрылымдық қолдау көрсетеді.

Инновацияны дамыту мақсатында «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы аясында кәсіпкерлерге IT-шешімдерді енгізуге, бизнес-процестерді автоматтандыруға және онлайн платформаларда жұмыс істеуге жағдай жасалуда. Мемлекет инновациялық жобаларға гранттар бөліп, стартаптарды қолдауды күшейтіп келеді.

Кесте 1 – Қазақстандағы ШОБ-тың дамуына кедергі келтіретін негізгі мәселелер

№	Кедергі	Сипаттамасы
1	Қаржыландырудың шектеулілігі	Жоғары пайыздық мөлшерлемелер, кепілдік талаптарының күрделілігі, несие алу қиындықтары.
2	Бюрократиялық кедергілер	Лицензиялау, рұқсат алу, салық есептілігі және тексерулердің көптігі.
3	Бәсекелестіктің жоғары деңгейі	Ірі компаниялармен бәсекелесу қиындығы, нарықтағы монополиялану үрдісі.
4	Білікті кадрлардың тапшылығы	Техникалық және басқарушылық мамандардың жетіспеуі, әсіресе өңірлерде.
5	Инфрақұрылым мен логистика	Өндірістік алаңдардың, қоймалардың, жеткізу жүйелерінің жетілмеуі.
6	Жемқорлық мәселелері	Кейбір әкімшілік рәсімдерде заңсыз төлемдердің болуы.

Қазақстанда шағын және орта бизнестің дамуына бірнеше негізгі мәселелер кедергі келтіреді. Біріншіден, қаржыландыруға қолжетімділік мәселесі өзекті. Кәсіпкерлер үшін несие алу шарттары көбінесе қиын, жоғары пайыздық мөлшерлемелер мен кепілдік талаптары шағын бизнестің дамуын тежейді. Мемлекеттік қолдау бар болғанымен, оның бәріне қолжетімді болмауы мәселені күрделендіреді.

Екіншіден, бюрократия және әкімшілік кедергілер бизнес жүргізуге тосқауыл болады. Лицензия алу, салық есептілігін тапсыру, түрлі рұқсат құжаттарын рәсімдеу кәсіпкерлерден көп уақыт пен күш

талап етеді. Кей жағдайда жемқорлық факторлары да бизнестің өркендеуіне кері әсерін тигізеді.

Үшіншіден, бәсекелестік пен нарықтық шектеулер де үлкен қиындық туғызады. Ірі компаниялармен бәсекелесу шағын кәсіпкерлер үшін қиын, ал нарықтың кейбір сегменттері монополияланған. Сонымен қатар, халықтың төлем қабілеттілігінің төмендеуі де ШОБ-тың қаржылық тұрақтылығына әсер етеді.

Төртіншіден, білікті кадрлардың тапшылығы байқалады. Кәсіпкерлер үшін кәсіби мамандарды табу қиын, әсіресе өңірлерде техникалық және басқарушылық дағдылары бар кадрлар аз.

Бесіншіден, логистика мен инфрақұрылым мәселелері де кедергі келтіреді. Кәсіпкерлер үшін қойма, өндіріс орындары мен жеткізу жүйелерінің дамымағандығы қосымша шығындарға әкеледі.

Осы мәселелерді шешу үшін мемлекет бизнеске қолдау көрсету шараларын жетілдіруде, бірақ кәсіпкерлер үшін әлі де көптеген қиындықтар бар.

Әдебиет

1. Тоқаев Қ.К. Әділетті Қазақстан: баршаға бірдей мүмкіндік // Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауы. – 2022.
2. Қазақстан Республикасының «Кәсіпкерлік кодексі» // Нұр-Сұлтан, 2015.

ӘОЖ 33.338

Кәсіпорында маркетингтік стратегияларды басқаруды жетілдіру

Калдыгозова Мерует.,
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
(Тараз қаласы)

Резюме

В данной статье рассматриваются теоретические основы методики формирования и оценки эффективности маркетинговой стратегии в молочном производстве в Казахстане. Даны практические рекомендации по совершенствованию мер по улучшению маркетинговой стратегии предприятия.

Abstract

This article describes the theoretical foundations of the methodology for forming and evaluating the effectiveness of a marketing strategy in milk production in Kazakhstan. The enterprise is given practical recommendations for improving measures to improve its marketing strategy.

Маркетингтік стратегия компанияның қолданыстағы
ассортиментіне нарықтық өтінімдерді ұйымдастырудың

байланыстырушы факторыретінде қарастырылады.Маркетингтік стратегияны жүзеге асырудың құралдары келесідей:

-сұранысты қалыптастыру және сатуды ынталандыру мақсатында нарықты талдау;

- нарық конъюктурасының қанағаттанушылығын арттыру үшін өнімді зерттеу және олардың ассортиментін бақылау;

- клиенттермен тікелей байланыс;

- шетелдік өкілдіктер қызметкерлерінің біліктілігін арттыру және жетілдіру;

- көрмелер мен жәрмеңкелерге көбірек қатысу;

- шетелге экспортталатын тауарлар ассортиментін толықтыру (эртараптандыру) ;

- қызмет көрсету тиімділігін арттыру және құру;

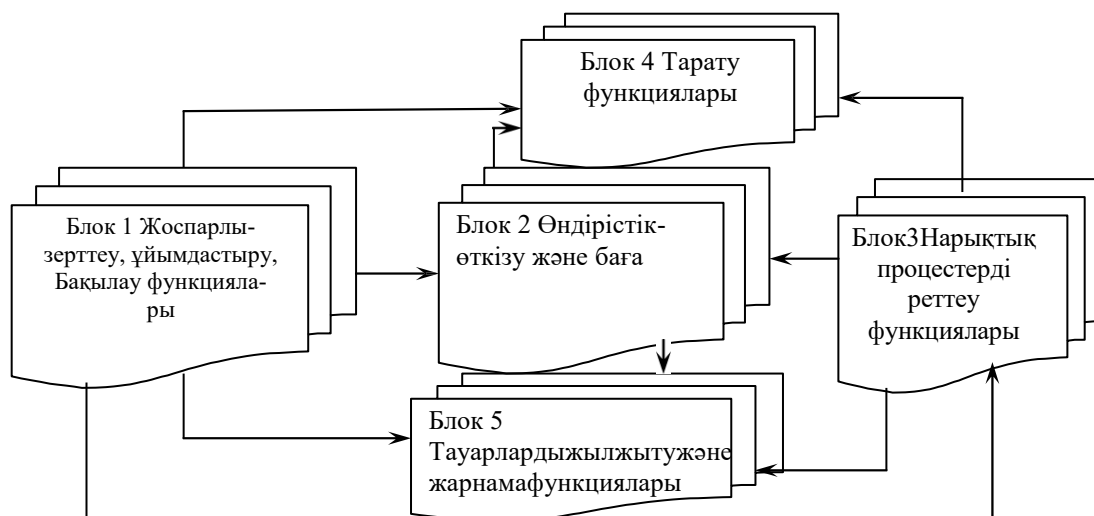
- тұтынушының нақты мәртебесі үшін өнімді реттеу;

- маркетингтік қызмет;

- бағаны бақылау.

- бірлескен кәсіпорындар арқылы жаңа нарықтарға шығу;

- мүдделер нарығында тиімді жұмыс істеу дағдылары бар компаниялармен мәмілелердің ынтымақтастығы [1]. Маркетинг нарықтық механизмнің құрамдас бөлігі болып табылады және сатушылар мен сатып алушылар тарапынан өзара пайда табуды оңтайландыруға, сұранысты ынталандыруға, нарықтық процестерді басқару мен өндірістің нарықтық мүдделеріне бағытталған құнды және басқа нарықтық құралдарын пайдалануға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда өркениетті нарықтағы сұранысты қанағаттандыру арқылы пайда табуды анықтайтын механизм қалыптасуда. Өз пайдасын ұлғайтуға ұмтылатын кәсіпкер сұранысты ынталандыруға және тұтынушылардың қалауымен байланысты өндірістік және сату операцияларын жүргізуге міндетті.

Сурет 1.Маркетинг циклының кезеңдері

Маркетингтік стратегияларды әзірлеу процесі белгілі бір шараларды жүзеге асыруды қамтиды:

1.Көбінесе компанияның маркетингтік әдістерін әзірлеудегі алғашқы қадамдардың бірі-міндеттер мен мақсаттар қою. Содан кейін нақты мақсатқа жету әзірленген әдісті енгізу процесін көрсетеді.

2.Стратегиялық трендті түсіндіру және олардың қозғалысының неғұрлым өнімді әдістері мен формаларын таңдау үшін стратегиялық талдау жүргізіп, компанияның позициясын анықтау қажет (сыртқы және ішкі талдау, мүмкіндіктерді, бәсекелестік ортаның сипаттамаларын, саладағы қозғаушы күштерді бағалау).

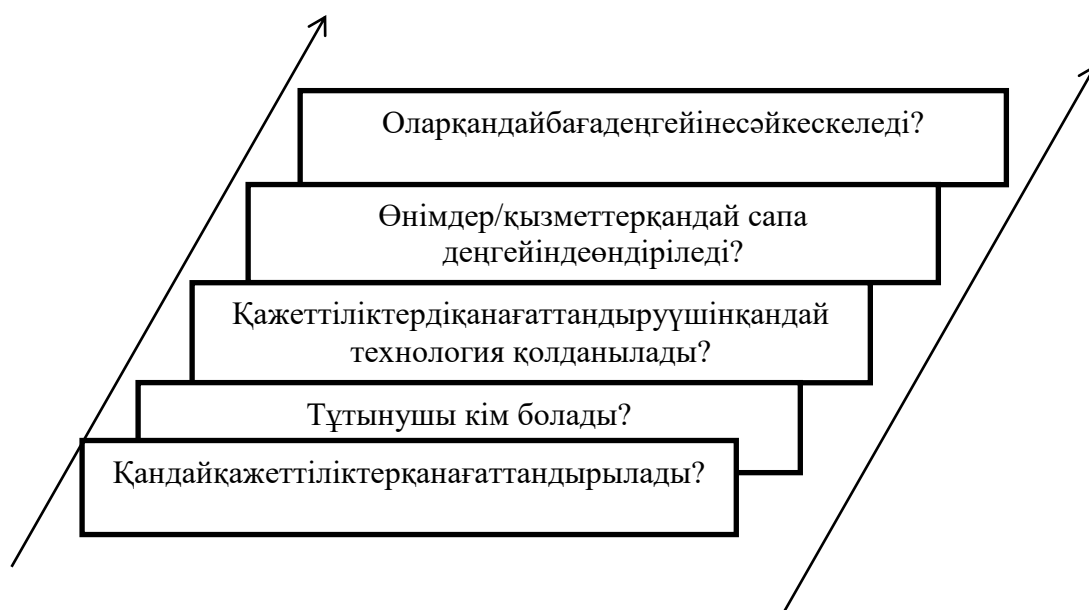
3.Жүргізілген стратегиялық талдау негізінде тактикалық алғышарттар қалыптастырылады. Таңдау компанияның бар мүмкіндіктеріне және сыртқы жүйені дамыту мүмкіндігіне деген сенімге негізделген белгілі бір тәсілдің пайдасына жасалады.

4.Уақытты жоспарлаудың соңғы қадамы-енгізу техникасын жоспарлау. Бұл қызметтің процесі маңыздылығы тұрғысынан үлкен және орташа қуаттылықтың нақты функцияларын жүзеге асыруға бағытталған іс-әрекеттердің нақты тізімін құруды қамтиды [2].

Компанияның миссиясы-компания жұмысының қоғамдық рөлі (компанияның бизнестегі рөлін көрсету). Миссия-компанияның жұмысы қандай және ол неге бағытталған деген сұрақтарға жауап береді.

Миссия- компания қызметінің негізгі мазмұны мен бағытына бағытталған және жеке ерекшеліктерін, жұмыс бағытын және дамуын ескере отырып, бір компанияны екіншісінен ажыратуға мүмкіндік береді.

Компанияның миссиясын құру кезінде мына негізгі сұрақтарға жауап беруіміз керек (Сурет 2):

Сурет 2.Компанияның миссиясын құру сатысы

Бұл сұраққа кезең-кезеңімен жауап бере отырып, компанияның қоршаған орта, қоғам және қызметкерлер алдындағы алдын ала міндеттемелерін анықтауы керек. Миссияны анықтаудағы соңғы аспектісі-компания ұстанатын негізгі құндылықтарды сақтап қалу [3].

Миссия-кез келген бизнестегі ең қиын міндеттердің бірі. Оны жүзеге асыру кезінде бес компонентті ескеру қажет: компанияның тарихы, меншік иелері мен менеджерлерінің қалауы, нарық секторы, компанияның активтері және нақты бизнес мүмкіндіктері. Компанияның миссиясы нарыққа мейлінше қолайлы және компания қол жеткізгісі келетін нәрсеге негізделуі керек; ол шынайы болуы керек және компанияның тағдырын анықтайтындардың пікірлері мен тілектерін ескеруі керек.

Компанияның міндеттері-компания жүзеге асырғысы келетін жұмыстың қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді нәтижелері. Нақты тапсырмаларды бөлу өнімді тактиканы дамытуға және компанияның миссиясын белгілі бір қызметке айналдыруға мүмкіндік береді. Міндет-белгілі бір уақытта белгілі бір шешімге қол жеткізу үшін әкімшілік жұмыс.

Компанияның келешекке әзірленетін стратегияларының негізін оның маркетингтік стратегиясы қамтиды. Ұйымдар нарықта нақты түрде маркетингтік зерттеу жүргізе отырып, ағымдық жағдайына баға беріп қана қоймай, болашақта атқарылатын жұмыстарының мақсат пен міндеттерін анықтап нақтылайды. Осы орайда жұмыс жасау үшін М.Портердің бәсекелес күштер үлгісін негіз ете отырып, кәсіпорындар ортасындағы бәсекелестердің жағдайын анықтауы керек [4].

Маркетингтік стратегияны әзірлеу кез келген бизнестегі ең маңызды құжаты болып табылады. Компанияның маркетингтік стратегиясы нарықтағы бизнесті дамытудың негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Маркетингтік стратегия ұзақ мерзімді перспективада компанияның кірістілігін арттыру мақсатында өнімді жылжыту бағытын анықтайды.

Сурет 3. Компанияның стратегиялық дамуының иерархиялық жүйесі

Әдебиет

1. Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 14 декабря 2012 года. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050>

2. Г.А. Савчук., Ю.В. Мокерова. Управление маркетингом на предприятии: учеб. пособие // М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург : Изд-во Урал., 2014. 21 с.

3. https://vuzdoc.ru/207429/tehnika/vidy_konkurentnyh_strategiy

4. Голубков Е.П.: О понятии «стратегия», ее роли и месте в маркетинговом планировании Маркетинг в России и за Рубежом. 5/2014, 4, 52 с.

5. Ж.З. Арынова. Маркетинговая стратегия рынка молочной продукции в Карагандинской области Республики Казахстан /<https://rep.keu.kz/bitstream/>.

6. Диксон П.Р. Управление маркетингом. -М.: Бинوم, 1998, 42 с.

7. Агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған бағдарламасы. https://www.inform.kz/kz/agroonerkasiptik-keshendi-damytudyn-2017-2021-zhyldarga-arnalghan-bagdarlamasy-engizilmek_a2971678

8. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамыту жөніндегі 2021 – 2025 жылдарға арналған ұлттық жобаны бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 732 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000732>

УДК 330.34: 332.12

Управление реализацией государственной политики обеспечению устойчивого развития кластера

Калдыгозова Меруэт.,
Таразский университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз

Түйіндеме

Кластерлік даму ЕО елдерінің тәжірибесіне енгізілген әлемдік саясаттың негізгі мақсаттарының бірі болып табылады, мұнда экономиканың тұрақтылығын дамытатын іске асырылып жатқан жобалар мысал бола алады. Бұл мақалада әдебиеттер мен есептерді жүйелі зерделеу, еуропалық кластерлердің қызметін талдау, дамушы салалар үшін жаңа технологияларды әзірлеудің технологиялық ғылыми нәтижелері, ірі технологиялық компанияларды тарту және жергілікті фирмаларды әлемдік деңгейдегі құндылықтар жүйесіне

қосу негізінде осы процесті қамтамасыз ететін негізгі факторлар кластерлерді дамыту мәселелері зерттеледі. Мақалада кластерлердің тұрақты дамуға қатысу бөлігіндегі әсері көрсетілген, өйткені олар білімді құруға, бірлесіп оқытуға, технологияларды беруге, ынтымақтастық пен тұрақты инновацияларға ықпал етеді.

Abstract

Cluster development is one of the main goals of world politics, which has been introduced into the practice of EU countries, where examples can be implemented projects that develop the sustainability of the economy. This article examines the issues of cluster development, namely the key factors that ensure this process, based on a systematic study of literature and reports, analysis of the activities of European clusters, technological scientific results of the development of new technologies for developing industries, attracting large technology companies and connecting local firms to world-class value systems. The article shows the impact of clusters in terms of their participation in sustainable development, as they contribute to the creation of knowledge, collaborative learning, technology transfer, as well as cooperation and sustainable innovation. well as to review the activities of clusters in support of sustainable development.

Агропромышленный комплекс во многих странах мира является важным сектором экономики, как и в Казахстане. Имея опыт работы в этой сфере, контролируя все процессы, как со стороны государственного управления, так и в частном секторе, я думаю, что именно эффективное управление является ключевым понятием, чтобы сосредоточиться на сельском хозяйстве, а также на других отраслях экономики Казахстана.

Таким образом, для устойчивого развития отрасли АПК кластерный подход отличается более благоприятным подходом во всем мире. Что означает слово "Кластер"? "Кластер-это группа географически связанных взаимосвязанных компаний и связанных с ними организаций, работающих в определенной области, характеризующихся общностью деятельности и взаимодополняющих друг друга" [1].

Разработка модели кластеров часто помогает скорректировать деятельность хозяйствующих субъектов в данном сегменте рынка.

Одной из важных характеристик можно отметить, что кластерная ориентация влияет не на отдельные сегменты отрасли, а на связи между предприятиями и организациями, то есть на их профессиональные сообщества:

- развивается производство и конкуренция;
- инновационный метод;
- распределение рисков осуществляется внутри кластера (TGA);
- всесторонний доступ к зарубежным рынкам;

- есть возможности для совместных исследований, подготовки и переподготовки специалистов .

Основная функция кластеров-отдавать предпочтение интегрированным организациям. класс позволяет легко общаться со структурой, обмениваться информацией, защищать права, внедрять новые технологии и повышать квалификацию сотрудников. В результате количество транзакций должно привести к продуктам более высокого качества по сравнению с конкурентами.

Тема кластерного подхода хорошо сохранилась в зарубежных и отечественных литературных источниках, а также во многих качественных исследованиях. Эта политика реализуется на протяжении веков. Основоположителем теоретических основ этого направления является австрийско-американский экономист, политолог, социолог Дж.Шумпетер .

Для реализации всех выявленных задач сформирована стратегия создания кластеров, которая должна включать модернизацию связей между частным сектором и государственным аппаратом, научной базой, эффективное использование сырья, специалистов, маркетинга и инноваций, то есть создание нового продукта.

Под развитием кластера Автор понимает:

1. Переход к новой современной политике, где частный бизнес не сталкивается с бюрократией и где государство всегда может услышать;

2. Непрерывная поддержка со стороны местных органов власти в части информирования о новых трендах государственной поддержки;

3. Создание необходимой атмосферы взаимного доверия между предпринимателями региона;

4. Обеспечение квалифицированными специалистами с опытом производственной работы;

5. Организация образовательных программ, различных мероприятий, направленных на повышение мотивации участников кластера;

6. Межрегиональное сотрудничество с другими странами для дальнейшего обучения сотрудников.

Роль государства в создании кластера очень важна. Стоит отметить, что кластеры более охотно создаются при финансовой и институциональной поддержке со стороны государства. К наиболее популярным видам поддержки можно отнести такие стимулы, как:

1. Создание офисов или наем специалистов-консультантов, финансируемых властями, для создания и управления кластерами.

2. Субсидии на создание кластера и расходы на управление им (особенно в начальный период работы).

3. Облегчение заявки на государственные гранты на исследования и разработки (в виде дополнительных баллов за простой

факт принадлежности к кластеру), что дает преимущество по сравнению с некластерными предприятиями.

4. Рекламные и информационные мероприятия, финансируемые государственными органами, для увеличения интенсивности создания кластеров.

Для реализации кластерной политики предлагается:

- Определение приоритетных направлений путем расчета коэффициента локализации производства (МСХ и акимам определить приоритетные кластеры для каждого региона, внести поправки в законодательство, включая правила субсидирования);

- Определение участников кластера (внутренняя среда-ядро, обслуживающие организации, сырьевая база, научная база и квалифицированные кадры, вспомогательные организации, органы власти и внешняя среда-потребители, инвесторы, конкуренты, международное сотрудничество, финансовые организации и т.д.);

- Определение организационно-правовой формы ядра кластера;

- Установление статуса участников кластера;

- Разработка и утверждение Положения об органе управления (администрация региона, координационный совет из числа ядра кластера);

- Реальная поддержка кластера со стороны правительства (разработка 2-летней программы развития с адресным планом финансирования участников кластеров по каждому кластеру);

- Оценка эффективности деятельности кластеров может быть определена путем расчета рентабельности производства, производительности труда и чистой прибыли.

Также кластеры способствуют устойчивой модернизации малых и средних предприятий и поощряют участие заинтересованных сторон в процессе устойчивого развития. Направление, рассматриваемое в статье, связано с мировым сотрудничеством, что, в главной степени, имеет своё влияние на все уровни социального менеджмента, культивируя положение кластеров. Это межгосударственное взаимодействие формирует новейший элемент производства, благотворно сказывающийся в областях экологии, в определении характеристики экономического положения индивида или социальной группы, и находит отражение в количественных параметрах явлений и процессов в экономике.

Задачи статьи нашли своё решение в апроприации кластерного подхода, который, помимо вышеуказанных областей, характеристик и параметров, затрагивает также культуру обучения населения, научный мир, внедрение новшеств в жизнь человека, фундаментальные форсайты.

Задачами статьи являются: исследование кластеров в ключе их влияния на устойчивое развитие в настоящий момент; рассмотрение направлений кластерной политики ЕС через призму влияния на

устойчивое развитие в течении последних двадцати лет; а также обзор деятельности кластеров в поддержку устойчивого развития.

Литературы

1.Акимбекова,Г.У., Баймуханов,А.Б., Каскабаев,У.Р., Мухаджан,М.С. Механизм формирования и функционирования отраслевых кластеров в сферах производства, хранения, переработки сбыта сельскохозяйственной продукции (методические рекомендации).–Алматы, 2017.–25с.

2.Чемоданова, Е.В.Кластерный подход в инновационном развитии АП Крегиона. -URL:<http://science-education.ru/ru/article/view?id=13055> 10.12.2019).–Текст:электронный.

3.Сағдат, Ж.Б. кластеры в отрасли сельского хозяйства Республики Казахстан, научный журнал «Студенческий вестник»№43-4, декабрь 2020 года.78стр. 4.Завьялов, М.В.Оценка уровня устойчивого развития региона как основа формирования его стратегических ориентиров /М.В. Завьялов//Вестник МИРБИС.– 2020.–№2(22)– С.122-130.

4.Капогузов, Е.А.Кластерная политика регионального развития: ресурсы институциональные условия / Е.А. Капогузов, Р.И. Чупин, М.С. Харламова //Журналэкономическойтеории.– 2019.– Т.16.– №1.– С.22-36.

5.Уралбаев Н.К. Методы организации инновационных кластеров в Казахстане на опыте Российской Федерации // Инновации инвестиции. 2020.№8.

УДК 33.338

Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдаудың жолдары

Тагаева Айнұр.,
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
(Тараз қаласы)

Резюме

При создании программ и проектов развития, на наш взгляд, необходимо обращать внимание на указанные параметры, а также на достижения и отставание РК. Государственное регулирование в РК требует создания новых инструментов контроля на основе эффективных механизмов развития бизнеса. Анализ тенденций развития систем государственной поддержки малого предпринимательства в современной экономике показывает возрастающую роль мер государственной поддержки предприятий, осуществляющих научно-техническую и инновационную деятельность.

Abstract

When creating development programs and projects, in our opinion, it is necessary to pay attention to these parameters, as well as to the achievements and lag of the Republic of Kazakhstan. State regulation in the Republic of Kazakhstan requires the creation of new control tools based on effective business development mechanisms. The analysis of trends in the development of state support systems for small businesses in the modern economy shows the increasing role of state support measures for enterprises engaged in scientific, technical and innovative activities.

Өңірдің орнықты экономикалық дамуының негізгі аспектілерінің бірі "салауатты" бәсекелестік орта құруға, халықты жұмыспен қамтуға, өңірде жалпы өнім өндірісін ұлғайтуға, халықтың нақты табысын ұлғайтуға және өмір сүру сапасын жақсартуға қабілетті шағын бизнесті дамыту болып табылады. жергілікті және өңірлік бюджеттердің кірістерін ұлғайту.

Шағын бизнес негізінен аймақтық деңгейге бағытталған, өйткені олар шектеулі қызмет түрлеріне, ресурстар мен маркетингтік сатылымдарға қол жетімділіктің жеткіліксіздігіне және басқа да сипаттамаларға байланысты тауарлар мен қызметтерге жергілікті сұранысты қанағаттандыруға бағытталған.

Соңғы жылдары шағын бизнесті дамытуға үлкен қызығушылық әртүрлі жағдайларда пайда болды. Бір жағынан, шағын кәсіпорындар өңірдің өндірістік қуаттарын пайдалану үшін тиімді экономикалық база құруға, нарықтың барлық секторларында кәсіпкерлікті дамыту үшін жағдай жасауға, көптеген жаңа жұмыс орындарын қамтамасыз етуге және халықтың қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді. белгілі бір дәрежеде біздің қоғамдағы экономикалық өзгерістерге байланысты әлеуметтік күйзелістердің салдарының азайғандығын байқаймыз.

Екінші жағынан, кішігірім компаниялар басқару үшін өте аз капиталды қажет етеді, олар үлкен пайда табу үшін қауіпті шаралар қолданады және көбінесе ережелерге өте сезімтал, сондықтан кішігірім инновациялар оларға айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

Шағын бизнес елдің әлеуметтік тұрақтылығы мен экономикалық өсуіне айтарлықтай әсер етеді. Жалпы, шағын бизнес нарықтық экономиканың тиімділігін едәуір арттыратын жағдайлар жасаумен белсенді айналысады. Схемалық түрде экономикалық өсуге әсер ететін процестер бағдарламада көрсетілген [2].

Әрине, шағын бизнестің жұмысының тиімділігін көрсететін көптеген экономикалық артықшылықтары бар.:

- нөмір;
- коммуникацияларды қарапайым ұйымдастыру және басқару;
- тиісті бағыт, тәжірибе және бизнес түрі;
- ірі компаниялар үшін тиімді және тиімді қызмет бағыты;
- өзгертін нарықтық жағдайларға бейімделу;

- инновациялық технологияларды енгізу тәсілі;
- еркін бәсекелестікке ықпал ету;
- әртүрлі өңірлер мен жалпы елдердің инновациялық дамуы үшін алғышарттар жасау.

Шағын бизнестің тиімділігі бірқатар стратегиялық міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

елдер мен өңірлердегі экономикалық өсуді арттыру;

- инновациялық дамуды қолдау;
- жаңа жұмыс орындарын құру;

ЖІӨ өсуі және т. б.

Алайда шағын бизнес операцияларының кейбір кемшіліктері бар:

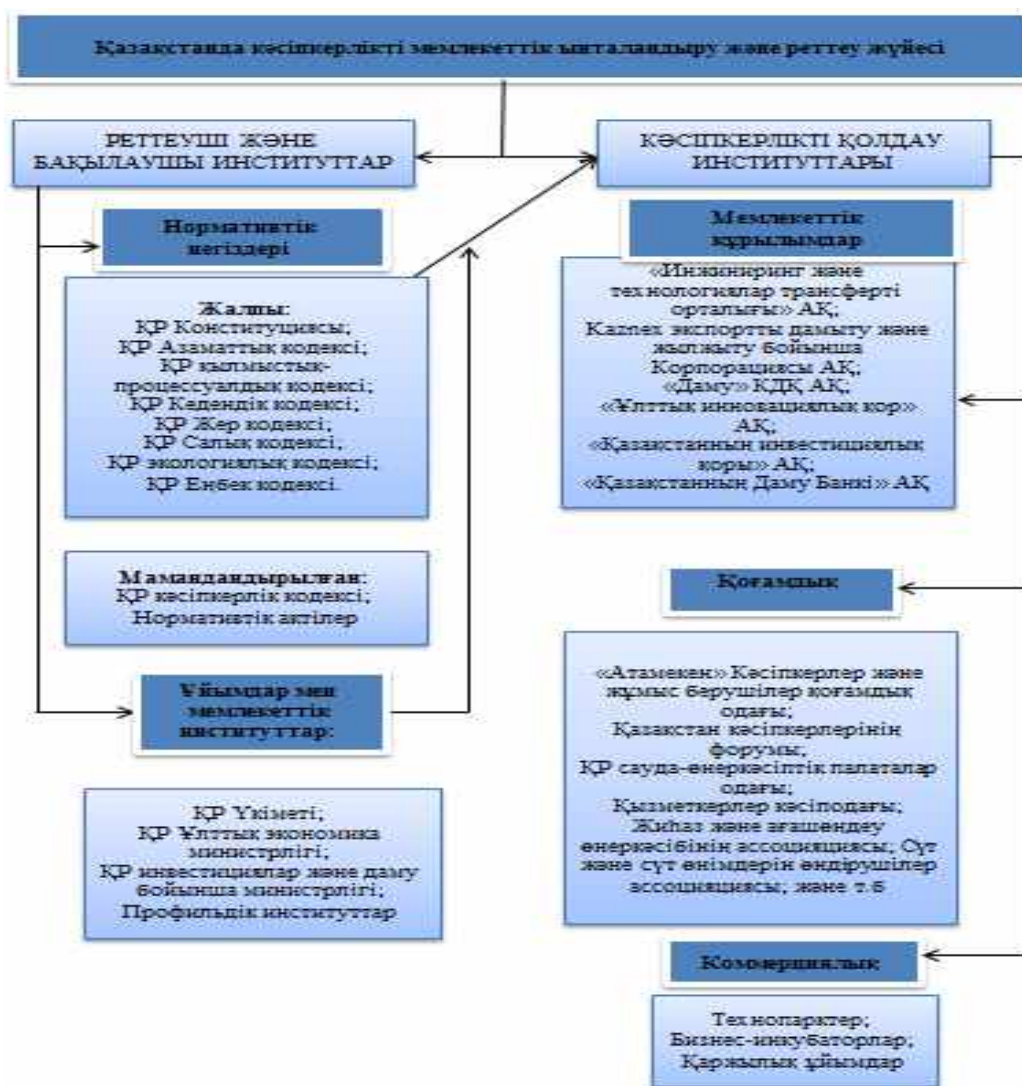
- шектеулі ресурстық база (қаржы, логистика, еңбек ресурстары);
- әлсіз несиелік мүмкіндіктер;
- еңбек жағдайлары мен қызметкерлерді әлеуметтік қорғау ірі компанияларға қарағанда нашар;
- төмен жалақы және т. б.

Шағын бизнесті қолдау осы еңбек шектеулерінің әсерін жоюға немесе азайтуға бағытталуы керек. Қазіргі уақытта шағын бизнес пен мемлекеттік мекемелерді қолдаудың тиімді тетіктерін әзірлеу мемлекеттік саясатты жетілдірудің маңызды тетігі болып табылады [1].

Қазақстанда бизнесті жүргізуді мемлекеттік реттеу мен ынталандырудың институционалдық жүйесі келесідей (1-сурет. 1): ОЛ кәсіпкерлік қызметті бақылау құрылымын қамтиды; кәсіпкерлікті дамытуға жауапты ұйымдар, бизнес мүдделерін білдіретін ұйымдар және билік органдары.

Кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі мемлекеттік саясатты іске асыратын ұйымдар, егер тікелей болмаса, Президенттің қарамағында болады.

Оларға мыналар жатады: кедендік және қаржылық бақылау комитеті; Салық комитеті; қаржы нарықтарын бақылау және реттеу департаменті; Табиғи монополияларды бақылау, Бәсекелестік және тұтынушылардың құқықтарын қорғау департаменті; Экономикалық қылмысқа қарсы күрес департаменті.

Сурет 1. ҚР кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу және ынталандыру жүйесінің құрылымы

Мемлекеттік органдар-бұл жеке бизнесті дамытуға жауапты мекемелер. Қызметтің осы бөлімінің бас орындаушысы Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігі болып табылады, оның құрылымына кәсіпкерлікті дамыту департаменті кіреді, ол кәсіпкерлікті дамыту және кәсіпкерлікті ынталандыру саласындағы мемлекеттік саясат пен нормативтік актілерге құқықтық нормаларды енгізу жөніндегі міндеттерді орындайды. Департаменттің негізгі міндеттері: кәсіпкерлікті дамыту үшін жағдайлар жасау, инвестициялар тарту жөніндегі шараларды әзірлеу, сондай-ақ кәсіпкерлерге мемлекеттік лауазымды тұлғалардың заңсыз әрекеттеріне шағымдану және шағым беру жөнінде шаралар қабылдау болып табылады.

Қазақстан Республикасының "Атамекен" Ұлттық кәсіпкерлер қауымдастығы орталық атқарушы билік органдары деңгейінде түсініктемелер дайындау үшін құрылды.

Көбінесе атқарушы билік құру жоспарлары, сондай-ақ бизнес мүдделерін білдіретін институттарды (30-дан астам оқуға болатын бизнес қауымдастықтар) құруды реттеу жұмыстары бар.

Кәсіпкерлік саласындағы заманауи зерттеулердің нәтижелерін қорытындылай келе, ұйымдық ортаның сапасы бизнес-ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігіне айтарлықтай әсер етеді, инвестициялық шешімдерге, өндірісті ұйымдастыруға әсер етеді және экономикалық өсуге әсер етеді. Бқпал ету саласы шегінде бизнесті жүргізуді ынталандырудың Мемлекеттік құралдары тұтастай алғанда 2-суретте көрсетілген.

Сурет 2. Бқпал ету саласындағы кәсіпкерлік үшін мемлекеттік ынталандыруды іске асыру құралдары

Бұдан басқа, Қазақстан Республикасы үшін шағын және орта бизнестің даму және тиімділік параметрлерін айқындау қажет (сурет.3).

Сурет 3. ҚР шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың нысаналы критерийлері

Даму жоспарлары мен жобаларын құру кезінде, біздің ойымызша, осы көрсеткіштерге, сондай-ақ Қазақстан Республикасының жетістіктері мен қиын жағдайына назар аудару қажет, өйткені олар халықаралық даму индекстерін ескере отырып, қазіргі заманғы экономика мен бизнеске айтарлықтай әсер етеді.

Жалпы, бірақ іс жүзінде оларды сақтау кәсіпкерлікті тиімді дамытуға мүмкіндік береді. Олардың кейбіреулері Қазақстан Республикасында толық нақтылануы мүмкін (мысалы, инвесторлардың құқықтары мен меншік құқықтарын қорғау, сыртқы экономикалық қызметті қолдау, өзін-өзі жұмыспен қамтуға жәрдемдесу, жұмыс істеп тұрған әлеуметтік мәртебе елдегі кәсіпкерлік бағдарламаларды дамыту бағытында тиімді тренд болып табылады) [3].

Қазақстан Республикасын мемлекеттік реттеу жаңа бақылау органдарын құруды және олардың негізінде кәсіпорындарды дамытудың тиімді тетігін талап етеді.

Қазіргі экономикадағы шағын бизнесті мемлекеттік қолдау жүйесінің даму тенденцияларын талдау ғылыми-техникалық және инновациялық қызметпен айналысатын кәсіпорындарды мемлекеттік қолдау шараларының өсіп келе жатқан рөлін көрсетті. Дамыған елдердегі шағын инновациялық кәсіпорындар осындай мемлекеттік қолдаудың негізгі объектісі болып табылатынын атап өткен жөн.

Әдебиет

1. Аль-СаббагНурФайез Саид, Карлик А.Е. Малый и средний бизнес в системе промышленного производства// Вопросы экономики и права. – М.- 2019. – №3. – С.89-94.

2. Калмагамбет 3. Актуальные проблемы развития предпринимательства и пути их решения//Основы экономики: преподавание в школах, колледжах и университетах.- 2019.-№ 2-3(51).

3. Фазылбаева А.Ф. Шағын бизнесті мемлекеттік қолдаудағы негізгі бағыттары мен проблемалары //ҚазҰУ хабаршысы. Экономика сериясы.- 2017.- №3 (97).- 193б.

ӘОЖ 371.671 : 004 : 371.3

**"Цифрлық білім беру құралдарының оқу процесіне әсері:
Қазақстандағы тәжірибе"**

Туктыбаева Ляззат Умырзақовна,
арнайы пән оқытушысы
Қазалы көлік-техникалық жоғары колледжі
Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті

Резюме

Стремительное развитие цифровых технологий привнесло значительные изменения в систему образования. Использование цифровых образовательных инструментов в Казахстане способствует повышению эффективности учебного процесса и улучшению качества образования. В статье рассматривается влияние цифровых образовательных инструментов на учебный процесс, опыт Казахстана, а также преимущества их применения для повышения качества образования. Кроме того, обсуждаются проблемы внедрения цифровых инструментов и предложены пути их решения. Особое внимание уделено необходимости укрепления интернет-инфраструктуры, повышения цифровой грамотности учителей и улучшения технического оснащения для развития цифрового образования.

Abstract

The rapid development of digital technologies has brought significant changes to the education system. The use of digital educational tools in Kazakhstan has enhanced the effectiveness of the learning process and improved the quality of education. This article explores the impact of digital educational tools on the learning process, the experience in Kazakhstan, and the advantages of these tools in improving educational quality. Additionally, it discusses the challenges of implementing digital tools and offers solutions. The need to strengthen internet infrastructure, enhance teachers' digital literacy, and improve technical equipment for the development of digital education is emphasized.

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы білім беру саласына айтарлықтай өзгерістер енгізді. Қазақстанда цифрлық білім беру құралдарын қолдану оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруға, білім сапасын арттыруға және студенттердің қызығушылығын оятуға мүмкіндік беруде. Бұл мақалада цифрлық білім беру құралдарының оқу процесіне әсері қарастырылып, Қазақстандағы тәжірибелер мен жетістіктер талданады. Сонымен қатар, білім беру жүйесінде кездесетін өзекті мәселелер мен оларды шешу жолдары ұсынылады.

Цифрлық құралдар білім беру процесін жекешелендіруге, оқытудың интерактивті әдістерін енгізуге, сондай-ақ қашықтықтан

оқыту мүмкіндіктерін кеңейтуге мүмкіндік береді. Олардың негізгі артықшылықтары:

- Оқу материалдарын қолжетімді ету – кез келген уақытта және жерде оқуға мүмкіндік береді.
- Интерактивтілік – білім алушылардың оқу процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз етеді.
- Дербестендірілген оқыту – әр студенттің қабілетіне сәйкес білім беру.
- Бағалаудың жаңа әдістері – тесттер мен тапсырмаларды автоматтандырылған түрде орындау.
- Үнемділік және экологиялық тиімділік – қағазбен жұмыс істеуді азайтады, бюджеттік үнемдеуге септігін тигізеді.

Қазақстанда цифрлық білім беру құралдарын енгізу «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы аясында жүзеге асуда. Бұл бағытта мынадай бастамалар жүзеге асырылуда: BilimLand және Daryn.online платформалары арқылы оқыту, Kundelik.kz электрондық журнал және күнделік жүйесі, STEM және робототехника зертханаларының ашылуы, цифрлық сауаттылық курстары мен педагогтарды оқыту бағдарламалары, цифрлық контент әзірлеу – студенттер мен мұғалімдерге арнап онлайн ресурстар құру[3].

Қазақстандағы тәжірибе көрсеткендей, цифрлық білім беру құралдары оқу процесіне айтарлықтай оң әсерін тигізеді [1]:

- Оқу жетістіктері жақсарады – студенттерге оқу материалдарын игеруге көмектеседі.
- Мұғалімдер мен студенттер арасындағы қарым-қатынас артады – кері байланыс жедел жүзеге асады.
- Шығармашылық қабілеттер дамиды – интерактивті тапсырмалар арқылы студенттердің қызығушылығы артады.
- Қашықтықтан оқыту мүмкіндіктері кеңейеді – пандемия кезінде онлайн білім беру жүйелері өз тиімділігін дәлелдеді.

Алайда, цифрлық білім беру жүйесінде бірқатар өзекті мәселелер бар:

- Интернет инфрақұрылымының әлсіздігі – ауылдық аймақтарда интернет байланысының нашарлығы.
- Мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігінің төмендігі – кейбір педагогтар жаңа технологияларды тиімді қолдануда қиындықтарға тап болуда[6].
- Техникалық жабдықталу мәселелері – көптеген мектептер мен жоғары оқу орындарында компьютерлер мен планшеттердің жетіспеушілігі байқалады.
- Студенттердің артық экран уақытын өткізуі – денсаулыққа әсер ететін факторлардың бірі.

Цифрлық білім беру құралдары Қазақстанның білім жүйесін жаңғыртудың маңызды элементі болып табылады. Сонымен қатар,

интернет инфрақұрылымын нығайту, мұғалімдердің біліктілігін арттыру және техникалық қамтамасыз етуді жақсарту мәселелерін шешу – цифрлық білім берудің тиімділігін арттырудың басты қадамдары болып табылады [4].

Цифрлық құралдар тиімді болуы үшін интернетке тұрақты және жылдам қолжетімділік қажет. Ауылдық аймақтар мен шалғай аудандардағы интернет байланысы үнемі тұрақсыз болатыны белгілі. Бұл студенттер мен мұғалімдер үшін үлкен кедергі тудырады. Сондықтан, интернет инфрақұрылымын жақсарту үшін мемлекеттік қолдау көрсету қажет. Әсіресе, ауыл мектептеріне және жоғары оқу орындарына жоғары жылдамдықты интернетпен қамтамасыз ету мен арзан интернет пакеттерін ұсыну – басты міндет болуы тиіс [2].

Мұғалімдердің жаңа технологиялармен жұмыс істеу дағдыларының дамуы маңызды. Көптеген педагогтар жаңа цифрлық құралдар мен платформалармен жұмыс істегенде қиындықтарға тап болуы мүмкін [5]. Бұған қоса, мұғалімдер мен студенттер арасында цифрлық мәдениетті қалыптастыруға бағытталған тренингтер мен семинарлар ұйымдастырылуы керек.

Жоғары сапалы оқу процесі үшін заманауи техникалық құралдар, яғни компьютерлер, планшеттер, интерактивті тақталар және басқа да цифрлық жабдықтар қажет. Қазіргі уақытта көптеген мектептер мен университеттерде оқу құралдарының жетіспеушілігі байқалады. Сондықтан білім беру мекемелерін қажетті техникалық жабдықтармен қамтамасыз ету үшін мемлекет тарапынан инвестициялар мен қаржылық қолдау көрсетілуі тиіс. Сонымен қатар, заманауи жабдықтарды тиімді пайдалануға үйрету де маңызды.

Пандемия кезеңінде қашықтықтан оқытудың маңызы айқын болды. Дегенмен, бұл жүйе толыққанды білім беру процесін қамтамасыз ету үшін бірқатар қиындықтар тудырды. Студенттердің мотивациясын жоғалтуы, оқу материалдарын меңгеру деңгейінің төмендеуі сияқты мәселелер туындады. Қашықтықтан оқытуды одан әрі дамыту үшін арнайы онлайн платформалар мен цифрлық ресурстарды дамыту қажет. Сонымен қатар, студенттердің бір-бірімен және мұғаліммен тиімді байланыс орнатуын қамтамасыз ету үшін онлайн сабақтар мен тренингтердің өзара тиімділігін арттыру керек.

Цифрлық білім беру құралдарының бірден-бір кері әсері – бұл студенттердің артық экран уақытын өткізуі. Ұзақ уақыт компьютер немесе планшет алдында отыру денсаулыққа зиян келтіруі мүмкін. Осы мәселеге байланысты мектептер мен жоғары оқу орындарында студенттердің экран алдында өткізетін уақытына шектеу қою, арнайы жаттығулар мен дене шынықтыру сабақтарын енгізу, сондай-ақ психологиялық қолдау көрсету бағдарламаларын жүзеге асыру қажет [6].

Цифрлық құралдарды инклюзивті білім беруді дамытуда тиімді қолдану қажет. Арнайы қажеттіліктері бар студенттер үшін оқу

процесін жеңілдету үшін арнайы цифрлық бағдарламалар мен ресурстарды әзірлеу өте маңызды. Бұл студенттерге оқу материалдарын қолжетімді ету, сондай-ақ олардың оқу процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз ету үшін маңызды қадам болады[7].

Цифрлық білім беру құралдары Қазақстанның білім жүйесін жаңғыртудың басты бағыттарының бірі болып табылады. Олар оқу процесін тиімді ұйымдастыруға, білім сапасын арттыруға және студенттердің қызығушылығын оятуға көмектеседі. Дегенмен, цифрлық білім берудің толыққанды және тиімді болуына қол жеткізу үшін бірқатар мәселелерді шешу қажет. Интернет инфрақұрылымын дамыту, мұғалімдердің цифрлық сауаттылығын арттыру, техникалық жабдықтарды жаңарту, қашықтықтан оқытуды жақсарту және студенттердің денсаулығын қорғау мәселелерін шешу – Қазақстанда цифрлық білім берудің дамуына маңызды ықпалын тигізеді. Бұл бағыттағы жетістіктер Қазақстанның білім беру жүйесін жаңа деңгейге көтеріп, әлемдік білім беру тенденцияларына сәйкес дамытуға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Жұмабаев, Қ. (2020). Цифрлық білім беру: теория және практика. Алматы: Алтын Орда.
2. Туктыбаева, Л. У. (2021). Қашықтықтан оқыту және цифрлық сауаттылық. Қызылорда: Қазалы көлік-техникалық жоғары колледжі.
3. Назарбаев, Н. Ә. (2017). Цифрлық Қазақстан: Мемлекеттік бағдарлама. Алматы: Елбасылық.
4. Баймолдаева, А. (2019). Қазақстандағы цифрлық білім беру құралдарының дамуы. Журнал "Білім беруді жаңғырту", 34(5), 21-30.
5. Омарова, Ә. (2018). Оқытудағы жаңа технологиялар. Қарағанды: ҚарМУ баспасы.
6. Власова, И. С. (2020). Цифровизация образования в Казахстане: проблемы и перспективы. Журнал "Образование и наука", 10(12), 102-110.
7. Алдамбергенова, Ж. (2019). Цифрлық технологияларды қолдану: білім берудегі жаңа әдістер мен тәсілдер. Астана: Елорда баспасы.

Шамсудинова Г.М.,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В настоящее время информационные технологии играют важную роль в системе образования. Введение ІТ технологий в Казахстане способствует улучшению качества образования, открывает новые возможности и помогает эффективно организовать учебный процесс. В рамках программы «Цифровой Казахстан» осуществляется процесс цифровизации образовательной сферы, и школы и университеты оснащаются новыми технологиями. Этот процесс внедряет онлайн-образование, дистанционное обучение и использование цифровых учебных материалов, что улучшает качество образования.

Abstract

Currently, information technologies play a significant role in the education system. The introduction of ІТ technologies in Kazakhstan enhances the quality of education, opens up new opportunities, and helps to organize the learning process efficiently. Under the "Digital Kazakhstan" program, the process of digitizing the education sector is being implemented, and schools and universities are being equipped with new technologies. This process introduces online education, distance learning, and the use of digital learning tools, which improves the quality of education.

Қазіргі таңда ақпараттық технологиялар барлық салаларда кеңінен қолданылып, білім беру жүйесінде де өз әсерін тигізуде. Қазақстанда ІТ технологияларының енгізілуі оқу процесінің тиімділігін арттыруға, білім беру сапасын жақсартуға және жаңа мүмкіндіктерді ашуға мүмкіндік береді. Еліміздің білім беру саласындағы цифрландыру деңгейі әртүрлі болғанымен, бұл салада айтарлықтай жаңартулар мен өзгерістер байқалады. Бұл процестер білім беру жүйесін жаңғыртып, қазіргі заман талабына сай дамытуға ықпал етуде.

Интернеттің және ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы білім беру саласының трансформациясына әкелді. Қазіргі кезде ІТ технологиялары білім беру жүйесіне жаңа әдіс-тәсілдер мен мүмкіндіктерді енгізіп, оқу процесін сапалы түрде өзгертуге мүмкіндік береді [1]. Студенттер үшін онлайн платформалар, цифрлық оқу құралдары және виртуалды оқу орталықтары жаңа білім алу жолдарын ұсынады. Әсіресе, қашықтан оқыту жүйелері білім

алушыларға уақыт пен орынды шектеусіз білім алу мүмкіндігін беріп, оқу үдерісін икемді әрі тиімді ете түседі. Сонымен қатар, бұл технологиялар білім беру сапасын әрдайым бақылап отыруға, студенттердің оқу нәтижелерін бағалауға, дербес білім алуын қолдауға ықпал етеді.

Қазақстанда 2018 жылы қабылданған "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы аясында ақпараттық технологиялардың білім беру саласында кеңінен қолданылуының маңызы зор. Бұл бағдарлама еліміздегі барлық мектептер мен университеттерді жаңа технологиялармен жабдықтап, оқыту процесін цифрлық құралдармен қолдауға бағытталған. Бағдарламаның басты мақсаты – еліміздің білім беру жүйесінің сапасын көтеріп, оны әлемдік деңгейге жеткізу. Сонымен қатар, бұл бастама мұғалімдер мен студенттердің цифрлық сауаттылығын арттыру, ақпараттық ресурстарға қолжетімділікті жақсарту, сондай-ақ білім беру мекемелерінде инновациялық әдіс-тәсілдерді енгізуді көздейді [2].

Сондай-ақ, еліміздің жоғары оқу орындары мен мектептерінде білім беру платформалары мен бағдарламаларының санын арттыру, оларға қажетті инфрақұрылымды қамтамасыз ету жұмыстары да жүргізілуде. Бұл қадамдар білім сапасын жақсартуға, оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруға және Қазақстанды халықаралық білім беру кеңістігінде бәсекеге қабілетті ете түседі.

Қазақстанда білім беру жүйесін цифрландыру үдерісі басталғанымен, бұл бағыттағы мәселелер мен қиындықтар әлі де айтарлықтай көп. Біріншіден, білім беру мекемелерінің техникалық инфрақұрылымының жетіспеушілігі маңызды кедергілердің бірі болып табылады. Қала мен ауыл мектептері арасында үлкен айырмашылықтар бар, әсіресе ауылды аймақтардағы білім беру ұйымдарында қажетті техникалық жабдықтардың болмауы оқу сапасына теріс әсер етеді. Интернет жылдамдығының төмендігі, компьютерлер мен басқа да цифрлық құралдардың жетіспеушілігі студенттердің толыққанды білім алуына кедергі келтіреді. Бұл жағдай тек студенттердің білім деңгейін ғана төмендетіп қоймай, оларды цифрлық дәуірде бәсекеге қабілетті болуға дайындықсыз қалдырады.

Қашықтан оқыту немесе онлайн білім беру сияқты жаңа әдістерді енгізу кезінде бұл инфрақұрылымдық мәселелер айрықша байқалады. Интернетке тұрақты қолжетімділік болмағандықтан, студентлар мен мұғалімдер үшін тиімді оқу процесін ұйымдастыру қиындайды. Бұл әсіресе ауылдық аймақтарда білім сапасының төмендеуіне әкеліп соғуда, себебі қаладағы мектептерге қарағанда ауыл мектептерінде тиісті жабдықтар мен ресурстар жеткіліксіз [3].

Екіншіден, мұғалімдердің цифрлық сауаттылығын арттыру мәселесі тағы да өзекті болып отыр. Қазіргі уақытта білім беру саласында мұғалімдердің жаңа технологияларды пайдалану мүмкіндігіне де, олардың осы технологияларды тиімді қолдану

дағдыларына да үлкен сұраныс бар. IT құралдарын оқыту процесінде қолдану үшін мұғалімдерге арнайы тренингтер, курстар мен семинарлар ұйымдастыру қажет. Дегенмен, көптеген мектептер мен оқу орындарында бұл үшін қажетті ресурстар мен инфрақұрылым жоқ. Мұғалімдердің цифрлық сауаттылығы мен білім беру әдістемелерін жетілдіру үшін арнайы кәсіби дамыту бағдарламаларын енгізу маңызды болып табылады. Мұғалімдер тек оқу бағдарламаларын меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар цифрлық құралдарды тиімді қолдана білуі тиіс. Мұғалімдердің осындай дағдыларға ие болуы студенттерге сапалы білім беру мен олардың цифрлық сауаттылығын арттыруға септігін тигізеді. Бұдан бөлек, білім беру саласында цифрландыруды толыққанды жүзеге асыру үшін жоғары деңгейдегі техникалық кадрларды даярлау мәселесі де аса маңызды [4].

Білім беру саласында цифрландыруды жүзеге асыру үшін бірнеше деңгейде кешенді шаралар қажет. Бұл — инфрақұрылымды жетілдіру, мұғалімдер мен студенттердің цифрлық дағдыларын дамыту, жаңа технологиялармен жұмыс істейтін кадрларды даярлау және аймақтық теңсіздікті жою. Тек осындай бағытта жұмыс жүргізгенде ғана біз білім беру жүйесін тиімді цифрландыруға қол жеткізе аламыз және білім сапасын халықаралық деңгейге көтеруге мүмкіндік аламыз.

IT технологияларын қолдану білім беру процесін айтарлықтай тиімді әрі қызықты етеді. Студенттер үшін цифрлық оқу құралдары мен ресурстар оқу материалдарын терең түсінуге, жаңа тақырыптарды тез меңгеруге, сондай-ақ білімін түрлі формада тексеруге мүмкіндік береді. Әсіресе, интерактивті тақталар мен электронды оқулықтар оқыту сапасын жақсартады, себебі олар дәстүрлі оқулықтарға қарағанда оқу процесін көбірек бейнелеп, студенттердің қызығушылығын арттыра алады. Онлайн тестілеу жүйелері студенттердің білімін тиімді бағалауға, оқу нәтижелерін нақты бақылауға мүмкіндік береді. Осылайша, цифрлық ресурстар оқу сапасын жақсартып, студенттердің білім деңгейін көтеруге ықпал етеді [5].

Қазақстандағы білім беру жүйесінде инновациялық өзгерістерге бағытталған бірқатар жобалар жүзеге асырылып, елімізде білім берудің жаңа бағыттары дамып келеді. Бұл өзгерістердің негізгі мақсаты – жастарға заманауи білім беру мүмкіндіктерін ұсыну, оларға цифрлық дәуірде бәсекеге қабілетті болуға қажетті дағдыларды қалыптастыру. Қазақстанда IT саласындағы білім беру бағытында бірқатар арнайы курстар мен факультеттер ашылып, жоғары білім алуға мүмкіндіктер кеңейтілді. Әсіресе, университеттер мен колледждерде ақпараттық технологиялар бойынша мамандар даярлау үшін арнайы білім беру бағдарламалары енгізілді. Мұндай бастамалар

студенттерге тек теориялық білім ғана емес, сонымен қатар практикалық дағдыларды меңгеруге де мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, Қазақстанда стартаптар мен ІТ жобалары білім беру саласында жаңа идеялар мен тәсілдер ұсынуда. Жастар арасында кәсіпкерлік дағдыларды дамыту мақсатында ақпараттық технологиялар саласында көптеген инновациялық бастамалар пайда болуда. Мысалы, мектептер мен жоғары оқу орындары өзара байланысып, түрлі стартаптар мен жобалар арқылы студенттерді кәсіпкерлікке баулуда. Бұл жоба жастарды жаңа технологияларды қолдануға, кәсіпкерлік ойлау мен инновацияларды жүзеге асыруға үйретеді. Сонымен қатар, ІТ саласындағы жобалар мен стартаптар білім беру үрдісін жақсартып, оқу материалдарын цифрлық форматта ұсынуға мүмкіндік береді.

Білім беру жүйесіндегі цифрлық трансформацияның болашағы өте зор. Әрбір мектеп пен университет заманауи құралдармен жабдықталуы тиіс. Қашықтан оқыту мен онлайн білім беру бағдарламалары одан әрі дамиды. Студенттер мен мұғалімдерге арнайы цифрлық платформалар арқылы білім алу мүмкіндігі ұсынылады.

Қазақстанда ІТ технологияларын білім беру жүйесіне енгізу бағытында көп жұмыстар атқарылуда, бірақ бұл үдерісті одан әрі дамыту үшін қосымша күш-жігер қажет. Білім беру мекемелерінің инфрақұрылымын жақсарту, мұғалімдердің цифрлық сауаттылығын арттыру, және барлық аймақтарға тең мүмкіндік беру маңызды.

ІТ технологияларын білім беру жүйесіне тиімді енгізу үшін бірнеше маңызды қадамдар жасау қажет. Алдымен, техникалық инфрақұрылымды жақсарту, мұғалімдер мен студенттердің цифрлық дағдыларын дамыту керек. Сонымен қатар, барлық білім беру мекемелеріне жаңа технологияларды тиімді пайдалануға мүмкіндік жасау қажет. Қазақстанның білім беру саласында цифрландырудың болашағы өте үлкен, және бұл саладағы өзгерістер әлемдік стандарттарға сәйкес болуы тиіс.

Әдебиет

1. ҚР Білім және ғылым министрлігі. (2020). *Цифрлық Қазақстан* мемлекеттік бағдарламасы. Алматы: Білім баспасы.

2. Мұхамедали, Н. (2019). Ақпараттық технологиялар және білім беру жүйесі. *Қазақ білім журналы*, 5(24), 34-42.

3. Бейсенова, К. (2020). Қашықтан оқыту: Қазақстандағы жаңашылдықтар. *Жаңа білім беру парадигмалары*, 1(5), 102-109.

4. Назарбаев, Н. (2017). *Қазақстанның білім беру жүйесін модернизациялау стратегиясы*. Астана: Елорда баспасы.

5. Kauffman, D. (2021). *Digital Transformation in Education: Opportunities and Challenges*. *Journal of Educational Technology*, 29(3), 87-98.

ӘОЖ: 330.1.101

**Қазақстан экономикасының даму ерекшеліктері:
кәсіпкерлік бизнестің рөлі мен маңызы
(Қызылорда облысы деректерінің мысалында)**

Э.Ф. К. Шураева С. Н.,
Э-23М оқу тобының магистранты Қындыбаева Ж.Р.
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматриваются проблемы развития малого бизнеса по региону, оказываемые государством меры поддержки бизнеса, способы повышения престижа рабочих специальностей и улучшения системы технического и профессионального образования.

Abstract

The article examines the problems of small business development in the region, government-provided business support measures, ways to increase the prestige of working specialties and improve the system of technical and vocational education.

Қуатты Қазақстан-ең алдымен өңірлердің қуаты. Елдің болашағы экономикадағы перспективалы салаларды дамытумен байланысты, ал мемлекет тарапынан тиімді реформалар кәсіпкерлік саланы дамытуға, нарықтық экономиканы әлеуметтік бағдарлауға, халықтың басым көпшілігінің өмір сүру жағдайларын жақсарту жөніндегі бағдарламалар мен стратегияларды әзірлеуге және іске асыруға ықпал етеді.

Экономикалық өсу мемлекеттің әлеуетін нығайту мақсатында әлеуметтік теңсіздіктің төмендеуімен және орта таптың күшеюімен қатар жүруі тиіс.

Елдің өнеркәсіптік әлеуетін толыққанды ашу үшін Үкімет 17 ірі жобаның тізбесін жасады, онда басымдықтардың бірі жоғары шектерді игеру, яғни отандық шикізат пен компоненттерді барынша пайдалану, алыптардың айналасында аралас өндірістерді жолға қою болды [1].

Елдің кадрлық әлеуетін арттыру өте маңызды. Экономиканы білікті кадрлармен қамтамасыз ету-ең өзекті міндет. Ең алдымен, салалық мамандардың, соның ішінде, су шаруашылығы мамандарының, құрылысшылардың, энергетиктердің және т.б. тапшылығын ескеру керек. Бұл бағыттағы жұмыс қазірдің өзінде басталды, деп атап өтті ҚР Президенті ел халқына Жолдауында [1].

Әлемдік қауымдастықтар шағын бизнес жалпы экономика үшін тиімді ғана емес, сонымен қатар өндіріске, маркетингке, сатуға, тұтынуға байланысты барлық іс-шараларды қамтитынын бұрыннан мойындаған.

Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің Қазақстан халқына Жолдауында елдің дамуы үшін стратегиялық бағдарларды белгіледі, онда басты хабарландырулардың бірі 2025 жылды жұмысшы мамандықтар жылы деп жариялау болды. Мемлекет басшысы сондай-ақ жұмысшы мамандықтарының беделін арттырудың, техникалық және кәсіптік білім беру жүйесін жақсартудың маңыздылығын атап өтті. Елдің өмір сүру жағдайларын үнемі жақсарту мемлекетіміздің әлеуметтік-экономикалық саясатының басым бағыты болып табылады [1].

Кәсіпкерлер өз кезегінде салауатты бәсекелестікті дамыту бойынша үлкен жұмыс атқаруда. Шағын бизнестің онсыз да таусылып бара жатқан табиғи ресурстарды тиімсіз пайдалануды шектеу, ішкі сұраныстың импортқа тәуелділігін болдырмау, жұмыссыздық, кедейлік мәселелерін шешуге қосқан елеулі әлеуетті мүмкіндіктері мен үлесі. Осыған байланысты экономикадағы жетістіктер, мемлекет көрсеткен бизнесті қолдау шаралары жеке кәсіпкерлердің жалдамалы жұмысшылардың жалақысын көтеру бастамасын қолдауына айтарлықтай әсер еткенін атап өткен жөн [4].

Үкімет өз алдына бес жыл ішінде кәсіпкерлік саланың барлық қаржы көздеріне шығындарды арттыру міндетін қойды. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының алдын ала деректеріне сәйкес, 2024 жылдың бірінші жартыжылдығының қорытындысы бойынша ел экономикасы 51,9 триллион теңгені құрады, яғни республикалық бюджеттің ЖІӨ-ге қатысты шығыстары 20,4% - құрады.

2025 жылы ЖІӨ - нің нақты өсімі 5,6 пайызды, 5 жылдағы ЖІӨ-нің орташа жылдық өсімі 5,4 пайызды құрайды деп болжануда. Номиналды ЖІӨ 2025 жылы 150,8 триллион теңгеден 2029 жылы 234,2 триллион теңгеге дейін өседі. Экономиканың барлық салаларында өсу күтілуде

2024 жылы ең төменгі жалақы 85 000 теңгеге дейін өсті, бұл 2023 жылмен салыстырғанда 21,4% - ға артық (ЕТЖ 70 000 теңгені құраған кезде). Айлық есептік көрсеткіш 2024 жылы 3 692 теңгеге дейін ұлғайды, бұл 2023 жылғы 3 450 теңгемен салыстырғанда 7% - ға артық. 2024 жылы тағы бір маңызды өзгеріс-бұрын талап етілмеген жұмыс берушінің зейнетақы жарналарын (МЗЖ) енгізу [4].

Жұмыс берушілердің міндетті зейнетақы жарналарының (МЗЖ) ставкаларын көтеру талқылануда, олар 1% - ға, ал әлеуметтік аударымдар-1,5% - ға өсуі мүмкін, егер жалдамалы қызметкерлер үшін олардың қолына алатын сома маңызды, ал аударымдар мен салықтар олар үшін кадр артында қалады деп есептесек, онда бұл төлемдердің барлығы кәсіпкерлерге салмақ болмақ [5].

2024 жылы ЖТС бойынша салық шегерімдерінде өзгерістер болды, бұл ретте қызметкерлерге берілетін салық шегерімдерінің түрлері өзгермейтіні, бірақ белгіленген сомалармен немесе

шектеулермен шегерімдер түзетілетіні атап өтілді. Мысалы, 14 АЕК мөлшеріндегі стандартты салық шегерімі өзгеріссіз қалады, бірақ АЕК құнының 3 450 теңгеден 3 692 теңгеге дейін ұлғаюына байланысты шегерім сомасы да тиісінше ұлғаяды [4].

ҚР Үкіметінің 2019 жылғы 24 желтоқсандағы № 968 бекітілген қаулысына өзгеріс енгізілді. ҚР Үкіметінің 2020.04.20 №225; 2020.07.30 №491 қаулылары жеке кәсіпкерлік деңгейін және бірінші кезекте шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту мақсатында "Бизнестің жол картасы-2025" бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасын іске асырды. Шағын және орта кәсіпкерліктің ел экономикасын әртараптандырудағы рөлі маңызды. Бұл бағдарламаның барлығы халықтың өндірістік белсенділігінің қуатын арттыру мақсатында мемлекет тарапынан қаржыландыруды ұлғайтуды қоса алғанда, отандық кәсіпкерлердің мүдделерін сақтау кезінде тәуекелдерді азайтуға бағытталған.

2020 жылдың қорытындысы бойынша индустрияландырудың 10 жылында алғаш рет өңдеуші өнеркәсіптің экономиканы дамытуға қосқан үлесі тау-кен өндіру саласының үлесінен асып түсті. Мақсат 2025 жылға қарай өңдеу өнеркәсібінің экспортын 1,5 есеге, 24 млрд. долларға дейін, ал еңбек өнімділігін 30%-ға ұлғайту.

Бұл өз кезегінде белсенді кәсіпкерлердің үлесін 50% - ға арттыруды талап етеді [3]. 2024 жылға арналған жергілікті бюджеттің қаржылық мүмкіндіктерін ескере отырып, өңірлік шағын және орта бизнес саласын одан әрі қарқынды дамыту мақсатында инвесторларды тартуды есепке алу бойынша да жүйелі жұмыс жүргізілуде. 10 айда жоспарланған 517 млрд.500 млн. теңгеден 478 млрд. 300 млн. теңге инвестиция тартылды. Оның 74% - ы жеке инвестициялар. Бүгінгі таңда облыс бюджеті 744 млрд. теңгеден асты, 2022 жылмен салыстырғанда облыс бюджеті 364 млрд. теңгені құрады. Өсім 204,4% құрады. Біздің бюджетіміздің 55,4%- ы әлеуметтік салаға бағытталған. Соңғы 2 жылда облыстың даму бюджеті 3,6 есеге ұлғайды. 2024 жылдың 10 айының қорытындысы бойынша Қызылорда облысының әлеуметтік-экономикалық дамуында оң үрдіс сақталды. Өңір барлық негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер аясында республика бойынша бірінші орынға шыққан. Өнеркәсіптік өндіріс 0,8% - ға, өңдеу өнеркәсібі - 22,8% - ға, ауыл шаруашылығы - 3% - ға, құрылыс жұмыстарының көлемі - 50% - ға, тұрғын үй-7,4% - ға, көлік-3,5% - ға, сауда-6,5% - ға ұлғайды деп мәлімдеген еді Kyzylorda-news.kz.

Қазіргі уақытта облыс экономикасы тұрақтылықпен және жоғары өсу қарқынымен сипатталатын даму сатысында тұр.

Қызылорда облысының бәсекеге қабілетті өнім түрлерін өндіру бойынша 2024-2025жж. маңызды жетістіктерінің бірі 87 жұмыс орнын құрумен теңге сомасына 2 жобаны іске асыру жоспарын атап өтуге болады. Бұл жоба жалпы сомасы 1,7 млрд. теңгені құрайды.

Қызылорда өңірінің шағын бизнесін индустриялық-инновациялық дамытуға ықпалы елеулі болмақ [5].

2024-2025 жылдарға өңір бойынша 27,9 млрд теңгеге бағаланатын 15 жобаны іске қосу жоспарланған. Қызылорда облысында кәсіпкерлікті қолдау бойынша жұмыс нәтижелеріне қатысты 2024-2025 жылдары жұмысқа орналастыру сияқты мәселелерді шешу мақсатында жаңа нысандарды іске қосу есебінен қосымша 603 жұмыс орнын құру көзделген.

Бұдан басқа, тау-кен саласы құрылысымен Шалқия полиметалл кен орындарын өнеркәсіптік игеру жөніндегі жоба іске асырылуда. Ақпаратқа сәйкес, кәсіпорынның қуаттылығы жылына 4 млн тоннаны құрайды. Жалпы құны 323,6 млрд теңгені құрап, 1,5 мың адам жұмысқа орналасады деп күтілуде [5].

Облыста энергетикалық инфрақұрылымды жаңғырту шеңберінде түрік инвесторының қатысуымен қуаты 240 МВт аралас циклді электр станциясы ашылады. Жобаның құны-215 млрд теңге. Құрылыс жұмыстары басталғаны атап өтілді. Басталуы 2025 жылға жоспарланған [5].

Жаңа өндірістер ашу, Қызылорда өңірі бойынша жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарды кеңейту есебінен 2024 жылы 46475 жұмыс орнын құру жоспарлануда, бұл ағымдағы жылдың 1 қазанына 4.4 жастар жұмыссыздығының көрсеткішін және жұмыссыздықтың жалпы деңгейін 5,1-ге төмендетуге мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта Қызылорда облысы бойынша шағын кәсіпкерлік субъектілері 432,9 млрд теңге сомасына өнім немесе НКІ 133,6% өндірді. Бұл ретте жалпы өңірлік өнімдегі ШОБ үлесі 20,4% - ға, ал орта кәсіпкерліктің үлесі 3,9% - ға жетті.

2024 жылғы 1 қазанда тіркелген шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны 69 198 бірлікті, ал жұмыс істеп тұрған субъектілердің саны 65 603 бірлікті құрады [6].

2024 жылы өңір бойынша тұтыну бағаларының индексі ҚР Ұлттық Банкі белгілеген инфляция дәлізі шегінде сақталып, биылғы жылдың қорытындысы бойынша 108,4% -құрады [6].

Әдебиет

1. "Әділ Қазақстан: Заң және тәртіп, экономикалық өсу, қоғамдық оптимизм" Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы.02.09.2024 жыл.

2. Акбергенова Д. А. Особенности развития экономики Казахстана: до и после кризисных явлений // Вестник РУДН. Серия Международные отношения.-2012. - № 3. - С. 101-111.

3. Іскерлік ақпарат орталығы Kapital.kz Қызылорда облысы әкімінің баспасөз қызметіне берген есебіне сілтеме жасай отырып, 2018ж.

4.<https://www.1cbit.kz/blog/chto-izmenilos-dlya-bukhgalterov-v-raschete-zarabotnoy-platy-v-2024-godu-primery/>

5.Kyzylorda-news.kz.

6.ҚР-ң Ұлттық статистика бюросы

ӘОЖ 331.1;658.025.2

Ғылыми-техникалық прогресс және аспанжол көлігі

Б.А.Джураев Қызылорда
ОПД-23-1 оқу тобының студенті
Ғылыми жетекші: Әнуар Тәжібайұлы,
доцент, техника ғылымының кандидаты
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В данной статье рассматриваются новые сведения о работе транспорта аспанжол, действующего в современных развитых странах.

Abstract

This article discusses new information about the work of aspanjol transport operating in modern developed countries.

Бүгінгі кезде адам мен жүкті тасымалдау уақыт үдерісіне төтеп бере алмауда. Бүгінде жыл сайын 1,5 млн. адам автокөлік апатынан көз жұмып, 15 млн. адам жарақат алуда. Ал әскери қақтығыстарда жыл сайын бірнеше миллиондаған адам қаза табатынын ескерсек, адамзатқа қарсы шайқас кімнің пайдасында екеніне көз жеткіземіз. Автокөлік жолдарының табанындағы жер көлемі 5 Англияның аумағын алып жатыр, ірі қалаларды құрсаған кептелістерді айту өз алдына. Теміржолдардың табаны да одан қалыспайды, еуропалық ірі екі мемлекеттің аумағындай жерді қолданыстан шығаруда.

Қазіргі ғылыми-техникалық үрдістер деңгейі жаңа мүмкіншіліктерді және қазіргі қиыстырмалық материалдарды, ақпараттық жасалымгершілікті заман талабына сай жетілдіріп отыруды қажет етеді [1, 2, 3, 4]. Кез-келген көлік жобасын жасауда қазіргі уақытта энергетикалық қозғалтқыштар мен қондырғыларды, отын менжағармайдың жетілдірілген түрлерін жаңа жасалымгершілікте өндіріске еңгізу жақындағы болашақтың мүмкіндіктері бола бермек. Яғни, оларға жаңаша, ерекше, арнайы және дәстүрлі емес көлік түрлерін ішекті аспанжол көлік түрлерін, гидро және пневмокөліктерді, дирижабль, су асты қанаты бар, әуе жастығы бар кемелер, электромобильдер, күн мобильдері, монорельстер, конвейерлі және космостық көліктүрлерін жетілдіруді айтуға болады [4, 5, 6].

Электроэнергия көлігі арнайы «жүк» - электр энергиясы үшін біртұтас көлік жүйесінің құрамды бөлігі болып табылады [7, 8]. Электрберіліс желілері энергияны беру үшін «жылжымалы құрам» болып табылады. Біз таныстырғалы отырған тақырып әлемдік экономиканың басқа сипатқа өтуіне үлес қосарлық технологияның біріне қатысты. Ол технология Sky Way ішекті аспанжол көлігі деп аталады.

Осындай «жаңа» көлік түрлері бұрын да ұсынылған, бірақ олардың қолданылмай қалып, қайтадан ұсынылып, қазіргі техникалық негізде жаңадан туындауы заңдылық. Сондықтан да осындай көлік түрлерін «арнайы», ерекше, дәстүрлі емес деп анықтау қажет [9, 10].

Аталмыш жасалымгершілік құрылымға тоқтауымыздың бір себебі, бұның бүгінгі таңдағы ғылыми идея мен технология сатысынан өтіп, нақты іске асу жолындағы жоба екендігінде. Салыстырмалы түрде айтқанда, әлемге мәшһүр немістің СИМЕНС компаниясы JR-Maglev атауымен мәлім магниттік көпшік технологиясына 66 жыл арнап, 6,5 млрд. АҚШ долларын жұмсап, ақыры нәтижесіз қалып, жобаны доғарып қоюында еді. Әзірге жолы болмаған бұл көліктің шапшаңдығы сағатына 600 шақырым болдатын. Мұның кейбір нұсқасы қазіргі кезде Жапония мен Қытайда, тағы бірқатар елдерде іске асып жатыр. Дегенмен, жүзеге асуы доғарылған бұл жобалар мен кейбір іске аса бастаған магнит жолдардың тиімсіздігі ғалым А.Юницкидің айтуы бойынша, олардың орасан қымбаттығында көрінеді. Айталық, JR-Maglev көлікті жылжытуға кететін магнит өрісін туғызу үшін қыруар қуат жұмсалады, ал қауіпсіздігінің төмендігі өз алдына, себебі, магнит өрісін құйындататын пойыздың етегіндегі қуысқа әлдебір құмалақ түсіп кетсе де оны шайқалатындай жайт туындайды екен.

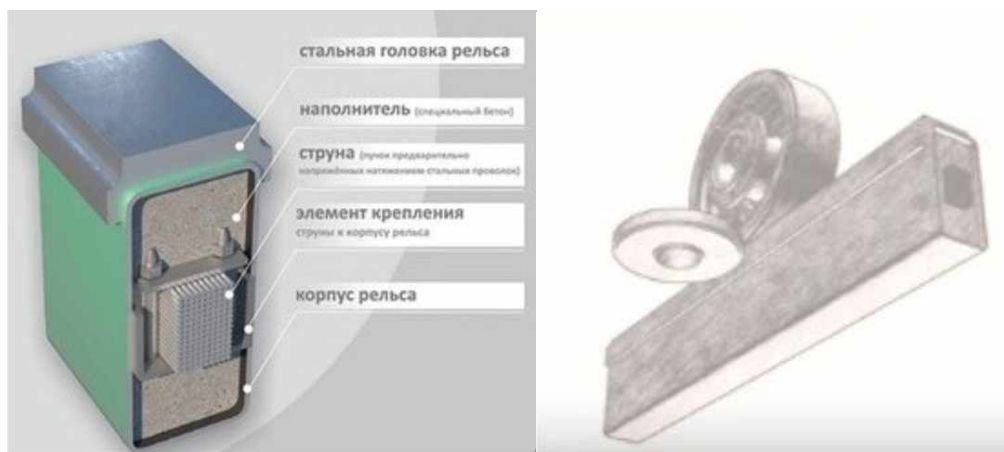
Соңғы жылдары жаһандық технологиялардағы күштер тепе-теңдігі толығымен өзгеруде. Бір кездері әлемдік зауыт деп саналған Қытай қазір ең озық салалардағы тенденциялар болып табылады.

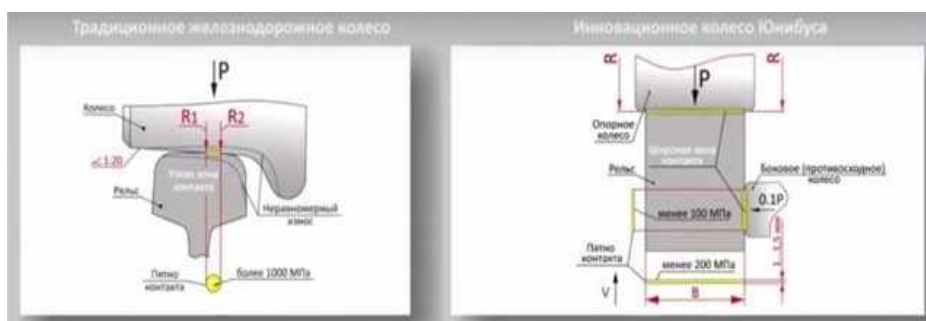
Көліктегі өзгерістері әсіресе 2024 жылы ешкім күтпеген өзгерістер болды, яғни қытайлық компаниялар 15000-нан астам авторлық куәлік алған – патенттері, осы бағытта шығарылған көліктік инновациялық жаңалықтары АҚШ-тан да асып түсті. Бұл Еуропаның барлық елдерін біріктірген патентінен де көп. Ойлаңызшы, бұл сандардың артында не жатыр? Қаншама жаңа идея, изобретение, патент, ұтқырлық туралы түсінік, техникалық жаңалық, өзгертілген революциялық әзірлемелер Қытайелін алға жылжытуда.

Қытайда аспанжол көлігін Sky Train небәрі 7 айдың ішінде салып пайдалануға берді. Осыған ұқсас метро желісін салу үшін, кейбір мемлекеттер кем дегенде 3-5 жыл қажет етеінін ескерсек, керемет уақыт. Бұл жылдамдықтың құпиясы бастапқыда ғарыштық бағдарламаға арналған модульдік дизайн мен ультра жеңіл материалдарда жатыр. Аспанжол пойызының әр бөлегі небәрі 48 сағатта алынып, принтер көмегімен қайта жасалады. Бұл материалдар дәстүрліге қарағанда 60% жеңіл, бірақ айтарлықтай берік. Аспанжол пойызы 10 қабатты үйдің биіктігінде қозғалады, жердегі кептелістерден мүлдем аулақ болады және 15 электромобильге қарағанда аз энергия жұмсайды. Биіктік құрылымы бос көшелерде бұл құрылым жылдам қозғалуды қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен қатар саябақтар мен жолдарды кеңейтуге мүмкіндік береді. Оның шатырындағы күн батареялары энергия қажеттілігінің 30% - на дейін жабады, ал жасанды интеллект желдің күші мен жолаушылар санына байланысты жылдамдықты реттейді. Белсенді тұрақтандыру жүйесі тіректерге тіпті күшті сейсмикалық белсенділікке төтеп беруге мүмкіндік береді.

Hyperloop–“типерілмек” аталған, 2012-2013 жылдары америкалық венчур-капиталист Илон Маск ұсынған вакуумдық пойыз жобасының жолы болмағандығы белгілі. Бұл көлік сағатына 1200 шақырымнан артық жүйіткүі тиіс еді. Вакуумдық құбыржолға қатысты оның тіпті де адам тасуға қабілеті жоқ болатындығын айтқан ғалымдар [10], бұл жол ғарышқа адам ұшырғанмен бірдей әрі түтіктің ішімен “атып жіберу” оны өлтірумен тең дейді. Себебі, адам қаны ауасыз кеңіс жағдайында қайнап кететін көрінеді, кейбір ғарышкерлер осындайға ұшырап қаза тапқан. Мамандардың айтуынша, сағатына 300 шақырым жылдамдықтан шапшаң жүйіткітін көліктің қай-қайсысына да басты дұшпан-отынның 90 пайызын шығындайтын аэродинамикалық кедергі, яғни ауа ағынының қарсы күші көрінеді. Міне, осы кедергіні айналып өту үшін Илон Маск идеясы бойынша ірі құбырдың ішінен ауа сорылып алынып, соның ішіне орналасқан капсул-көлік арзан әрі шапшаң жүйіткүі тиіс болатын.

Ал, зерттеуші А.Э.Юницкий бұл мәселенің басқа шешімін тауып қарастырған. Оның бүгінде конструкторлық бюросы көліктің ауа ағынына төтеп бере алатын сыртқы тұрпатын ойлап шығарып, оны патенттеп үлгерген. Юницкийдің ішектіаспанжол көлігіне тоқталсақ, бұның аталмыш көліктер шеше алмаған немесе қарастырмаған барлық мәселелерді кешенді түрде шешіп келе жатқандығына куә боламыз.

Skyway көлік кешені (Юницкийдің ішекті аспанжол көлігі) болат доңғалақты көлік болып табылады, жолаушыларға – “юнибус”, жүк тасуға – “юнитрак”, тепкіншегі бар жеңіл серуендік-саяхаттық түрі – “юнибайк” деп аталады. Бұлардың бәрі ішекті релстерде жайғасқан, ал релстердің өзі жердің бедері мен жағдайына қарай түрлі биіктіктегі жерге қадалған тіректі бетон қадаларға бекітіледі. Көлік кешеніне барлық инфрақұрылымдар – бекеттер, вокзалдар, терминалдар, жөндеу шеберханалары, бағыттаушы ауыстырғыштар, басқару мен қауіпсіздіктің автоматты жүйесі, қуат пен байланыс кіреді. SkyWay құрылымының мейілінше тегіс әрі сымдай тартылған қатты ішек-релстерінің арқасында сағатына 500 км жылдамдық еңсерілмек. Ішекті-релс трассасы біржолды да, көпжолды да болмақ. Сондай-ақ көліктер – баспалы (аспанжол көлігі қос ішекті басып жүретін релске жайғастырылады) және аспалы (көлік бір немесе қос ішекті релске асылған күйі жылжиды).

Аталмыш Skyway көлік жүйесі тасымалдық қабілеті мен сыйымдылығына қарай - аса жеңіл, жеңіл, орташа, ауыр, және аса

ауыр түрлерге бөлінеді. Жылдамдық режимі бойынша – баяу (100 км/с-қа дейінгі), жылдам (200 км/с-қа дейінгі), жүйрік (300 км/с-қа дейінгі), аса жүйрік (400 км/с-қа дейінгі) және гипержүйрік (500 км/с-қа дейінгі) болып келеді. Сөйтіп бұл көлік жүйесі мынадай көлік салаларын қамтитын болады: аса жылдам қалааралық жолаушы тасымалы, қалаішілік жолаушы тасымалы, кез келген кәсіпорынның кез келген жүгін тасымалдау.

Көлік жүйесі тау-тас, шатқал, мәңгі тоң, теңіз-көл бетімен және басқа да бүгінгі қол жеткізу қиын әрі күрделі жерлерді оңай әрі арзан жол қатынасымен қамтымақ.

SkyWay технологиясын халықаралық сараптау мен сертификаттау жұмысы біткен соң, оны енгізу 2027 жылдың мамыр-маусым айына жоспарланып отыр. Бұл технологияны әлемге ресми түрде таныстыру барысында 140 млрд. доллардан астам тұратын тапсырысқа алғашқы сатыда қол жеткізбек. Қазіргі кезде құны 300 млн. фунт-стерлинг тұратын технопарктің құрылысы басталған.

SkyWay аспалы ішекті-рельсі: рельс-табан; ішектер шоғы; ішектерді рельс қорабына бекіту элементі; толтырғыш (арнайы бетон); рельстің корпусы. Бұлардың барлығы, SkyWay технологиясының патенттелген өнертабысы.

Бұл өнімді тек қана аспанжол көлігі үшін ғана емес, көпірлер мен паромдарға да қолдану мүмкіндігі зор. Ішекті рельсте тігіс болмайды, біртұтас ұзына бойына созылған аспалы болат жолдың қажалуына болмаса, дыбыс шығаруына себеп жоқтың қасы көрінеді.

Өйткені, әдеттегі теміржол рельсінің ішкі жағын вагонның кертіш доңғалағы қажауға мәжбүр, бұдан жол да, доңғалақта қажалып, жолдың сапасы мен көлік жүрісіне, залалы мол екені мәлім. Ал, Юницкий рельсінің нақ бетінде ешбір кертіші жоқ доңғалақ пен рельстің ішкі бетін ала көлікті рельстен шығармайтындай міндеті бар

доңғалақтар зырламақ. Бұның бәрі болат темірдің бір-біріне үйкелісін болдырмайды.

Юнибустарды жүргізуге келтіретін агрегаттың төрт түрі қарастырылған:

а) сәйкес түрде доңғалақтарды айналдыратын жылжытқыш (қозғалтқыш) пен ауа қаңғалағы;

ә) мотор-доңғалақ;

б) электр желісіне қосылған жылтқыш;

в) газ турбиасы.

SkyWay технологиясының бір қитұрқысы – оның жер бетінен асылған ішекті жолға негізделуінде, бұл аэродинамикалық кедергіні мейлінше азайтады. А.Э.Юницкийдің дәйектеуінше, ішекті көлік кәдімгі автокөлікке қарағанда 20-25 есе тиімді. Sky Way – тіреулер арасында керілген рельстердің көмегімен жылжыйтын жерүстіліккөлік жүйесі. Мұндай көлік сағатына 500 км жылдамдықпен жүйткіп, оның қозғалысы автоматты түрде реттеліп отырмақ.

Аспанжолда әр жолаушыға әрі кеткенде 120-150 келі жүк қана тиетінін салыстырып, өз технологиясының тиімділігін дәлелдеп отыр. Ішекті жолда жүйткітін юнибустар мен юникарларда ешбір алып мотор не дизель жоқ, доңғалақтарға бекітілген шағын ғана жылжытқыш (двигатель) бар. Аталмыш көліктің жұмсайтын шығыны, бірнеше есе аз көрінеді. Sky Way теміржолмен салыстырғанда мейлінше аз шикізат талап етеді, пайдаланыс барысында арнайы қызмет пен бап талғамайды, ауа райына тәуелсіз және жүктің барынша қауіпсіздігін айғақтайды.

Жаңа жоба авторы - бұл жасалымгершілік ғана емес, барлық мәселелердің шешімін қарастыратын ішекті аспанжол көліктік жүйесі деп есептейді. Салыстыра қарағанда, көліктің жылжу тәсілі – асфальттағы резина доңғалақ емес, рельстегі болат доңғалақ, көлік жүйелері, аэродинамика, тасылатын жолаушы саны мен оған кететін қуат мөлшерін қарастырып, ғылыми түрде дәйектеп, кешенді түрде бұл жобаны жасаған. Теміржолдың әрбір шақырымына 20 млн.долларға дейін қаржы жұмсалса, аспанжол көлігінің бір шақырымы 1-5 млн.доллардан аспайды және оны жыл сайын жөндеу мен күнделікті қосымша баптау керек емес. Аспанжол көліктерінің үнемділігі сонша, оның арқасында бүгінгі мешкей көліктер азайып, миллиардтаған тонна отын үнемделіп, ауа мен жер тазармақ.

Дәстүрлі теміржолдар мен тасжолдар экологияны бұзуда, су мен ауа ағыны табиғи айналыстан шығып, бөгеліп, жер бетіндегі табиғи апаттарға септік етуде көрінеді. Айталық, жолдармен бөгелген алқаптың бір жағы құрғаса, енді бір жағын су басуға бейім болады. Ал аталмыш көлік жүйесі керісінше экологияны қалпына келтіруге арналған жоба болып табылады. Теміржолдар мен тасжолдардың табанынан миллиондаған гектар жер босайды.

Сарапшы мамандарының айтуынша, бұл тек қана көлік жүйесі емес, болашақта адам аяғы бармайтын аумақтарды игерудің басты құралына айналмақ, өйткені, аспанжол көлігінің жүйесі тау мен тасты да, шатқалды да, аралды да, теңіз үстін де шырмап, әлемдік жолдар желісіне айналады. Бұл көлік жүйесі болашақта қалалардың әлпетін де өзгертпек, өйткені қалалықтарға керек материалдық игілікті тасып жеткізу мейлінше ыңғайлы болуы үшін қалаларда осындай жолдар салынады. Бұған қоса, аталмыш жол желісі көп ұзамай байланыс пен қуат желісін де өзімен бірге тасымалдайтын әмбебап желіге айналмақ. Skyway технологиясының міндеті бүгінгі өркениетті өзгерту, жаңа жол жүйесін енгізу ғана емес, жердің экологиясын тазарту, қалпына келтіру. Қиялға бергісіз оның бекеттерінде алма ағашы мен көкөністер өсетін бау-бақтар қолға алынбақ. Қалалардағы аспанжолдың бекет – тораптары бүгінгі супермаркеттер мен базарларға бергісіз сауда, сарай орындарын қамтитын болады.

Жоба жүзеге асып, мындаған аспанжолдар тартыла бастағанда миллиондаған тонна мұнай жағылмайтын, жер беті қопарылып, жол үшін үйінді жасалмайтындай, адам баласы табиғатқа кесел келтірмей көшіп-қонатындай жағдайға жетіп, елдердің мемлекеттік шекарасын кесіп өтетін жол желінің адамзат үшін қаншалықты қажеттігін елпескеруге де уақыт аз қалған секілді [11,12,13].

Аталмыш инноватция ғылыми идеядан инноватциялық технология ретінде мойындалып, тәжірбеден өткен. Ендігі міндет оның коммерциялық үлгісін жасап, тапсырысшылар алдында насихаттап, әлем үшін аса қажет жолдың құрлысын бастап кетуіміз керек.

Қазіргі кезде, Қазақстан экономикасы мен халқының дамуына қажет кемінде 25 мың км темір жол салу керек екен. Ал оны салу аса қымбат әрі жуық арада мүмкін емес. Мұнша ұзын теміржол салу ел экономикасына ауырпалық түсіреді. Ал, бұл жолды салуға 1 трлн. 250 млрд. доллар керек, ал 25 мың шақырым аспанжолға 100 млрд-тан да аз қаржы жұмсалмақ. Пайдалану кезінде бұл теміржолға бір жылда 15 млн. киловат қуат кетсе, аспанжолға -3 млн.киловаттан көп болмайды. Пайдалануы бойынша жалпы үнем жылына 50 млрд.доллар екен. Аталмыш жолға 100 млн. болат, 500 млн.куб/м-ден аса бетон, 250 млн.куб/м топырақ жұмыстары, түрлі төгінді құрылыс материалдары 1 трлн. тоннадан асып кетпек. Дәстүрлі шапшаң теміржолға қазақстандық жолаушы 1000 шақырымға 10 мың теңге жұмсаса, аспанжолға 2 мың теңге аралығында болмақ. Технолог-ғалымдарымыздың есебінше, Қазақстан үкіметі ынта білдірсе, орасан бұл аумаққа тиімді стратегиялық көлік жүйесі мен жоспарының жобасын жасауға болады.

Қорытынды

Қорта келіп айтқанда, келешектік экологиялық тиімді жол, кең байтақ еліміздің ана шеті мен мына шетіне тез жеткізетін - ішекті

аспан жол көлігін пайдалану жолдарын осы кезден бастап зерттеу жүргізуді қарастыруымыз керек. Сонымен қатар, жаңашекті аспан жол көлігінің артықшылығын мемлекетіміздің назарына сала отырып, осы жаңа технологиялық жобаны жүзеге асыру жолдарын нағыз жібек жолы етіп осыбағыта іздестіруге қаржылай көмек бөліп, әлемдік өркениеттіелдердің қатарында алға жылжыуға көңілаудармасқа, ізденістер жүргізіп, жауап іздемеске.

Әдебиет

1. Вайнсон А.А. Подъемно-транспортные машины: Учебник для вузов 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Машиностроение, 1989. - 536 с.

2. http://www.metallist-tula.ru/production/lent_konveer.htm

3. Костюк В.С., Волкова Л.П., Фащиленко В.Н. Регулируемый электропривод шахтных установок: Учебное пособие. – М.: МГИ, 1984. – 65 с.

4. Ляхомский А.В., Фащиленко В.Н. Автоматизированный электропривод горных машин и установок. Часть 1: Автоматизированный электропривод механизмов циклического действия: Учебное пособие / Под ред. А.В. Ляхомского. – М.: Издательство «Горная книга», 2014. – 476 с.

5. Ляхомский А.В., Фащиленко В.Н. Управление электромеханическими системами горных машин. – М.: Издательство Московского государственного горного университета, 2004. – 296 с.

6. Шеховцев П.В. Расчет и проектирование ОУ и электроустановок промышленных механизмов / М.: ФОРУМ, 2010. - 352 с.

7. Москаленко В.В. Автоматизированный электропривод. М.: 1986. - 416 с.

8. М.Г. Чиликин, М.М. Соколов, В. М. Терехов, А.В. Шинянский Основы автоматизированного электропривода. Учеб. пособие для вузов. М., «Энергия», 1974. – 568 с.

9. Герман-Галкин С.Г. Компьютерное моделирование полупроводниковых систем в MATLAB 6.0: Учебн. пособие. – СПб.: КОРОНА принт, 2001. – 320 с.

10. Асинхронные двигатели серии 4А. Справочник. А.Э. Кравчик. М.: 1982

11. Түзелбаев Б.И. Сала экономикасы: оқу құралы - Алматы, 2007.

12. Хакімжанов Т.Е. Еңбек қорғау. Жоғары оқу орындары үшін оқу құралы. – Алматы: «ЭВЕРО», 2008 – 240 б.

13. Дереккөздер: «Біртұтас көлік жүйесі» пәніне арналған дәрістердің негізінде құрастырылды, 2025.

«Кәсіпкерлік негіздері» пәнін оқытуда шетелдік
тәжірибелерді қолдану мәселелері

Тулеуова Жанар, Алтаева Фатима.
М.Мәметова атындағы Қызылорда
педагогикалық жоғары колледжі
оқытушылары.
Қызылорда қаласы.

Резюме

В статье говорится о значении преподавания дисциплины «Основы предпринимательства». Также анализируется, какие компетенции формируются у обучающихся при использовании зарубежного опыта в преподавании данной дисциплины.

Abstract

The article discusses the importance of teaching the course "Fundamentals of Entrepreneurship." It also analyzes the competencies that are developed in students through the use of international teaching experiences in this subject.

Кәсіпкерлік ел экономикасында маңызды рөл атқарады және негізгі тірегі болып табылады. Еңбек нарығында құзыретті және бәсекеге қабілетті мамандарды дайындау экономикалық дамыған елдер үшін басты міндет болып табылады.

Ғалым Белл Робиннің пайымдауынша, бұл бағыттағы білім сапасы дамушы елдердің де экономикалық жағдайын көтеруге ықпал ете алады. Кәсіпкерлік білім мінез-құлықты, көзқарасты және қабілеттерді дамыту ретінде көрсетілуі мүмкін және шығармашылық, инновация, бизнесті бастау сияқты мәселелерді шешу мақсатында кәсіпкерлік қарым-қатынастарды, дағдыларды және ақыл-ойды арттыруға бағытталған бірнеше күш-жігердің барлығын көрсетуге болады және идеялардың генерациясы кәсіпкерлік білімнің шыңына жетеді.

Мюнхен Техникалық университетінің профессоры Изабель Велпе кәсіпкерліктің жеке тұлға мен қоғамға маңызын төмендегі ойлары арқылы дәл жеткізген: «Кәсіпкерлік –қоғамның қажеті. Бұл жеке бастамаға және кәсіпкерлік жай ғана жұмыс табумен шектеліп қалмайды дейтін түсінікке сүйенетін философия, адамның өз орнын табуына ықпал етеді, оған деген құрмет қалыптастырады және әлемді жақсырақ ете түсуге қажет қадамдарды іздестіріп, шынайы инновацияға жол ашады» [1].

Кәсіпкерлік кез келген елдің экономикалық дамуының маңызды аспектісі болып табылады, әсіресе жұмыссыздық пен кедейлік сияқты күрделі мәселелер әлі де сақталып отырған дамушы мемлекеттер үшін

жоғары жұмыссыздық деңгейі, білім деңгейінің төмендігі және сыбайлас жемқорлықтың кең таралуы жағдайында жастардың кәсіпкерлік ойлау қабілетін қалыптастыру өте маңызды. Оларға креативтілік, тәуекелдерді басқару және проблемаларды шешу дағдылары сияқты негізгі құзыреттерді бере отырып, кәсіпкерлік ойлау барлық мамандықтағы білім алушылардың еңбек нарығындағы құндылығын айтарлықтай арттырады.

Кәсіпкерлік ойлауды дамыту бағдарламаларының танымалдығы артып келе жатқанына қарамастан, олардың жастардың жұмыспен қамтылуы мен мансабына ұзақ мерзімді әсерін зерттеу шектеулі болып қалуда.

Қазіргі таңда, инновациялар мен технологиялық өзгерістермен толтырылған тез өзгеріп жатқан әлемде кәсіпкерлік экономикалық және әлеуметтік прогрестің қозғаушы күші болып табылады. Жастар арасында кәсіпкерлік ойлауды дамыту тек жеке өсу аспектісі ғана емес, сонымен бірге қоғамның тұрақты дамуының негізгі элементі болып табылады. Кәсіпкерлік кез келген елдің экономикалық дамуының маңызды факторларының бірі болып табылады. Ол тек жұмыс орындарын құрып, халықтың табысын қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен қатар инновацияларды ынталандырады, бұл өз кезегінде қоғамның әл-ауқатын арттыруға ықпал етеді.

Кәсіпкерлік ойлау жүйесінің заманауи білім беру жүйесі ХХІ ғасырдың сын-қатерлеріне жауап беруі керек және бизнес жүргізу дағдыларын қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Бұл дағдылар келесі басым инновациялық салалардың әлемдік даму үрдістерін ескере отырып қалыптастырылуы керек:

- Өмір туралы ғылымдар;
- Ақпараттық-телекоммуникациялық жүйелер;
- Наносистемалар индустриясы;
- Қоршаған ортаны ұтымды пайдалану;
- Көлік және ғарыш жүйелері;
- Энергия тиімділігі, энергия үнемдеу, ядролық энергетика [2].

Қазіргі заманғы жағдайда көптеген кәсіпкерлер қызметкерлерден аналитикалық және жүйелі ойлау, бастамашылдық және коммуникативтілік, жауапкершілік пен шешім қабылдай алу дағдыларының болуын талап етеді. Мұндай қасиеттерді мектеп деңгейінен бастап қалыптастыру керек. Осы мақсатта шетелдік білім беру жүйесінде дамыған оқитудың жеке бағыттары мен кәсіпкерлікке деген көзқарастар отандық жалпы білім беретін оқу орындары үшін де қызығушылық тудырады. Әлем елдеріндегі кәсіпкерлік білім берудің озық үлгілерін қарап талдайтын болсақ;

АҚШ-тағы білім беру үшін «Мансапқа бағытталған білім беру» (Career Education) тұжырымдамасы жетекші болып табылады. «Мансапқа бағытталған білім беру» бағдарламасының негізінде кәсіпорындар мен мекемелердің заманауи қызметкерлеріне қажетті

кәсіби білім, іскерлік, дағдылар мен жеке қасиеттерді бірізділікпен қалыптастыру жатыр. Жаңа жұмыс жағдайларында өз бетінше білім алу және бейімделу дағдыларын қалыптастыратын педагогикалық технологияларға басты рөл беріледі.

Жапониядағы кәсіпкерлік білімнің ерекшелігі – кәсіпкерлер мен мектеп арасында ерекше қарым-қатынаста қалыптасқан. Жапон индустриясының үлкен жетістіктері мектеппен тығыз байланысты. Бірақ бұл байланыс соншалықты қарапайым емес. Еуропа елдерінен айырмашылығы, Жапондықтар өз бағытымен жүрді. Еңбек немесе кәсіби дайындыққа қосымша сағаттарды енгізу емес, жалпы білім беру, жоғары оқу деңгейі, жеке тұлғаны дамыту, еңбек әдетін тәрбиелеу – бұл оқушыларды кәсіби еңбек әлеміне енуге дайындаудың негізі болып табылды.

Ұлыбританияда кәсіпкерлік білім оқушыларды мектеп дайындығының маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Қазіргі уақытта экономиканың дербес курсы ретінде Ұлыбритания мектептерінің 21% – ы (1995 жылы-10-нан 12% - ға дейін) оқытылады. Мұғалімдердің пікірінше, қазіргі қоғамның экономикалық аспектілерін түсіну кез-келген жастағы оқушыларға қол жетімді. Ұлыбритания мектептеріндегі маңызды бағыттардың бірі – жалпы білім берудегі практикалық цикл пәндеріне көбірек көңіл бөлу болып табылады. Бұған көбінесе Британдық педагогикалық әдебиеттерде бүгінгі күннің экономикалық талаптары және барлық жасөспірімдерді жоғары технологиялық қоғамдағы өмірге дайындау қажеттілігі эсер етеді. Бұл процесс британдық мектептердің оқу жоспарларын зерттеуде айқын көрінеді, онда көптеген практикалық курстарды табуға болады, мысалы, «Инженерлік теория және практика», «Көлік қозғалыстарын зерттеу», «Фотография», «Кино түсіру», «Сауда», «Бизнес», «Машина жасау», «Стенография». Нарықтық экономика жағдайлары оқушылардың өмір мен еңбекке кең және жан-жақты дайындығын талап етеді..

Франциядағы кәсіпкерлік білім. Барлық дамыған елдердегідей, Францияда да мектепке ұлттың болашағы, ұлттық экономиканың кадрлары қалыптасатын әлеуметтік институт ретінде көзқарас кең таралған. Франция мектептеріндегі білім беруді модернизациялау жолдарын анықтау, әлемдік нарықтағы бәсекелестіктің күшеюі жағдайында ғылыми-техникалық революция мен жаһанданудың әсері орын алады. Білім беру сапасын, оның ішінде мектеп оқушыларын кәсіпкерлік даярлауды елеулі түрде арттыру қажеттілігі мемлекеттік органдардың шешімдерінде, ғалымдардың еңбектерінен, Француз жұртшылығының пікірлерінен байқалады. Бұл ретте бүгінгі білім беру экономиканың, техниканың, қоғамдық қатынастардың қазіргі заманғы даму кезеңін көрсетіп қана қоймай, сондай-ақ ХХІ ғасырдағы елдің ғылыми-техникалық дамуының перспективалық деңгейіне сәйкес келуі тиіс екендігін де көрсетеді. Барлық оқушыларға сапалы

экономикалық білім беру қажеттілігі 1985 жылы Францияда қабылданған «Болашақ білім» үкіметтік бағдарламасында атап өтілген. Францияда бастауыш мектеп жасынан бастап балаларды мақсатты түрде қазіргі өндіріс пен негізгі мамандықтар туралы жалпы түсінік беріліп, экономикалық білімнің негіздерімен таныстыра бастайды.

Сонымен қатар Еуропаның солтүстік елдеріндегі, оның ішінде Норвегиядағы заманауи жалпы білім беру қызығушылық тудырып, онда бастауыш мектепте математика, ана тілі және ағылшын, сурет, музыка тілі пәндері және үй экономикасы пән ретінде міндетті пәндер тізіміне енген. Оқу процесі оқушылар белгілі бір шешімдерді бірлесіп шешуді, бағалауды үйренетіндей ұйымдастырылған [3].

Біз әрбір білім алушы бизнесмен бола бермейтінін түсінеміз. Бұл мүлдем қалыпты тәжірибе. Біздің пәніміз Президент айтқан «жұмсақ дағдыларды» қалыптастырады. Яғни, өмірлік сипаттағы біліктер жиынтығы – коммуникация жүргізе білу, адамдармен сөйлесе білу, өз ойын жеткізе білу, командада жұмыс істеу, қандай да бір жағдайды сыни бағалау. Мұның бәрі кәсіпкерлік ұғымы. Балалар қандай да бір жобалармен жұмыс жасағанда, жұмсақ дағдыларды дамыту жүреді» [4].

Жоғарыда ұсынылған оқытудың шетелдік үлгілері білім алушылар арасында кәсіпкерлік құзіреттілікті арттыруға, білім беру саласындағы жұмыс істеп тұрған кәсіпкерлер мен болашақ бизнестің әлеуетті жасаушылары арасындағы ынтымақтастықты дамытуға және өз жобасын әзірлеуге ықпал етеді.

Қорытындылай келе, болашақ мамандарға кәсіпкерлік құзыреттіліктерін дамытуға, сонымен қатар мақсатты, белсенді, жас кәсіпкер ұрпақ өсіруге көмектесетін тәжірибелі елдердің тәжірибесін қолдану қажет деп айта аламыз.

Әдебиет

1. Н.Е.Балгинбаева, А.Т.Ақжолова. Болашақ білім беру педагогтерін бизнес-инновация негізінде кәсіби іс-әрекетке даярлау. Абай атындағы ҚазҰПУ-ң ХАБАРШЫСЫ «Педагогика ғылымдары» сериясы, №4(80), 2023ж.

2. М.Д.Сайымова, Ғ.А.Мауина, А.С.Байдалинова, Г.М.Сағындықова. Қазақстан жастарының кәсіпкерлік ойлау қабілетін дамытуға ықпал ететін және кедергі келтіретін факторларды талдау. ҚазТБУ ХАБАРШЫСЫ - VESTNIK KazUTB - ВЕСТНИК КазУТБ.- 362б.

3. Білім беру мазмұны жаңартылған оқу бағдарламасымен «Кәсіпкерлік және бизнес негіздері» оқу пәнін (10-11-сыныптарда) оқыту бойынша әдістемелік ұсынымдар. Әдістемелік ұсынымдар. – Нұр-Сұлтан: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2020. – 246 б.

4. Е.Ж. Смагулов, А.Н. Джакупова. Болашақ математика мұғалімдеріне “Кәсіпкерлік негіздері” курсының оқытудың ерекшеліктері. 67 -Том. № 2 (2021): Хабаршы "Педагогикалық ғылымдар" сериясы.

ӘОЖ: 336.717

Банктердің депозиттік операцияларын жетілдірудің негізгі бағыттары

Нурманалиева Гульназира Ахметбековна
М.Х. Дулати атындағы Тараз Университеті КЕ АҚ
Тараз қаласы

Резюме

В статье рассматриваются методы совершенствования депозитной деятельности коммерческих банков и гарантирования вкладов. Предложены пути привлечения высоко доходных клиентов вовклады.

Abstract

The article discusses methods for improving the deposit activities of commercial banks and guaranteeing deposits. Ways to attract highly profitable clients into deposits are proposed.

Халықтардың қаржы мекемелеріндегі жинақтары әр мемлекеттің ішкі инвестицияларының негізгі көзі болып табылады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда төмендеу капиталдандырылған рынок жағдайында банктер халықтың жинақтарын тарту мәселесіне басымдық көрсетуде. Міндетті ұжымдық кепілдік беру жүйесін немесе жеке тұлғалардың депозиттерін сақтандыруды енгізгеннен кейін соңғы бірнеше жылда банктердегі халықтың жинақтар көлемінің елеулі өсуі азаматтардың банктік жүйеге сенімі өскендігін көрсетеді. Бұл орайда азаматтар кірісті пайыз түрінде алады, ал банктер қаражатты кредиттеу мен инвестициялау үшін пайдаланады.

Депозиттерге кепілдік беру жүйесінің негізгі мақсаты салымшылардың құқықтары мен мүдделерін қорғау, халықтың банктік секторға сенімін өсіру және соның негізінде ұйымдастырылған жинақтар мәдениетін көтеру болып табылады.

Заңмен банк мәжбүрлеп таратылған жағдайда қаржы рыногының едәуір қауқарсыз инвесторлар бөлігінің – жеке тұлға салымшыларының кепілдік өтімдерін кепілдік өндіру құқығы бекітілген, депозиттерге кепілдік беру жүйесінің негізгі мақсат қағидалары, қордың мәртебесі мен мақсаттары, банктердің жүйеге қатысу тәртібі, сондай-ақ Қордың және қатысушы банктердің құқықтары мен міндеттері белгіленген.

Қазақстан депозиттеріне кепілдік беру жүйесінің жеке тұлғаларына шоттар ашу және жүргізу операцияларына және депозиттерді қабылдауға лицензиялары бар банктердің оған міндетті қатысуына негізделген.

Бұл орайда кепілдік жеке тұлғалардың банктік шоттарының банк салымдарының шарттарымен немесе басқа салым құжаттарымен куәләндырылған банктегі теңдеу және шет ел валютасындағы банк депозиттерін қамтиды. Немесе депозиттер банкті немесе ақшаны орналастыруға салым түрін таңдау барысында, оның жинақтарына кепілдік беріледі ме әлде жоқпа деп ойлануының қажеттігі жоқ.

Бірақ, кепілдік беру депозиттердің негізгі сомасына ғана таратылады және ол бойынша есептелген сыйақыны қамтымайды. Сонымен қоса, жоғарыда аталғандай, Заңмен бір депозит бойынша барынша жоғары кепілдік төлем мөлшері – 700 мың теңге деп белгіленген

Заңды толық әзірлеу барысында және кепілдік өтелінің жеке барынша жоғары мөлшерін әзірлеу кезінде әлемдік озық тәжірибе қолданылды. Халықаралық валюталық қордың және халықаралық депозиттерге кепілдік беру жүйесі қауымдастығының ұсынылымына сәйкес бірінші ретте шағын салымшылар қорғалуы қажет, ал депозиторлар банктердің қателігін бағаламаған жағдайда және депозиттік негіз олардың қателерді басқару жүйесінен тез өскенде моралдық қатерді төмендету мақсаты мен кепілдік мөлшері шағын болуы тиіс [1. 45 б].

Бұл орайда осы халықаралық ұйымдар мен кепілдік төлемінің барынша жоғары мөлшерін анықтауға мынандай өлшемдер жасалған:

-100% мөлшерінде өтелінетін депозиттер саны кепілдік депозиттер санынан 80%-90% астам мөлшерінде болмауы тиіс.

- Барлық кепілдік депозиттер бойынша жиынтық шартты өтем сомасы кепілдік депозиттерінің жалпы сомасынан 20% мөлшерінен аспауы тиіс.

- Кепілдік төленуі барынша жоғары мөлшері халықтың жан басына шаққанда 1 немесе 2 ЭЖО шетінде түрлендіруі тиіс.

Жеке тұлғалардың депозиттеріне міндет беру жүйесі мен көзделген шараларға қосымша ретінд салымшылар өздерінің тәуекелдерін сақтандыру үшін сақтандыру ұйымдарының қызметтерін, олар ерікті сақтандырудың сәйкес өнімдерін ұсынған жағдайда пайдалануларына болады.

Қазақстан Республикасының коммерциялық банктері қызметі тәжірибесінде депозиттер бойынша сыйақы (мүдде) пайыздық ставкасын белгілеу банктердің Басқармасының қаулысымен бекітілген пайыздық саясатына сай жүзеге асырылады.

Клиенттердің депозиттері бойынша сыйақы пайыздық ставкасының мөлшерін анықтауда банктер келесі факторларды басшылыққа алады:

- қаржы нарығының конъюнктурасын;
- депозиттер нарығындағы пайыздық ставкалар деңгейін;
- банкаралық ресурстардың құнын;
- мемлекеттік бағалы қағаздардың табыстылық деңгейін;
- инфляция деңгейін;
- қайта қаржыландыру ставкасы мөлшерін;
- депозиттердің құрылымын;
- халықтың табысының өсу қарқынын.

Сонымен, банк басқармасының алдында депозит бойынша пайыздық ставканы барынша нақты анықтау мен баға белгілеудің әдісін таңдауда күрделі проблема туады. Баға белгілеу бұл маркетингтік қызметтің құрамдас бөлігі. Банк басқармасы банктік тәжірибеде бар пайыздық ставканы анықтаудың әр түрлі әдістерін қолдана алады. Олардың негізгілері мыналар:

Шығындарды анықтауға негізделген әдістер:[3].

1) «Шығындар + пайда» әдісі. "Ш + п" әдісі бойынша баға белгілеу депозиттер бойынша қызметтердің әр түрінің құнының есептелуін қажет етеді. Мұны қалай істеуге болады? Кең түрде қолданылатын әдістердің біреуі – банктің шығындарын бағалау негізінде депозиттің бағасын калькуляциялау болып табылады. Банкке мына келесі мәселелерді шешуі қажет:

а) банктің қаражаттарының әр қайнар көзі бойынша үстеме шығындардың ставкасын есептеу;

ә) үстеме шығындардың әр ставкасын әр көзінен түсетін банктің қаражаттарының салыстырмалы шамасына көбейту;

б) банктің қаражаттардың орташа салмақтанған құнын анықтау үшін барлық алынған шамаларды қосу;

2) Депозиттерге пайыздық ставкаларды шекті шығындар бойынша белгілеу.

Көптеген қаржы сарапшылары пайыздық ставкаларды белгілеу бойынша өздерінің әртүрлі ой-пікірлерін ортаға салады. Бұл депозиттердің бағасын анықтау үшін орташа салмақтанған құнды анықтау емес, шекті шығындарды анықтау, яғни қаражаттарды тартумен байланысты қосымша шығындарды қолдану жөн деп түсінеді. Себебі, пайыздық ставкалардың жиі өзгерулері орташа шығындардың сомасын депозиттерге баға белгілеу үшін сенімсіз және нақты базасы етпейді. Мысалы, егер пайыздық ставкалар төмендесе, жаңа ақшалай қаражаттарды тартудың қосымша (шекті) шығындары банкте жиналған барлық қаражаттар бойынша орташа шығындардан төмендеуі мүмкін.

Орташа шығындармен салыстырғанда пайдасыз болып көрінетін кейбір несиелер мен инвестициялар бүгінгі күні жаңа несиелер мен инвестицияларды ұсыну үшін жүзеге асыру қажетті проценттерді төлеуге кететін ең төмен шекті шығындардың бағалағанда ең пайдалы болып көрінеді. Және керісінше, егер проценттік ставкалар өссе, бүгін

жаңа ақшалай қаражаттардың шекті құны қаражаттардың орташа құнынан едәуір асып кетуі мүмкін. Егер басқарма жаңа қарыздарды орташа шығындар негізінде есептесе, олар бүгінгі күні нарықтағы жаңа қаражаттарды алудың ең жоғары шекті шығындарын пайдаланумен бағалағанда пайдасыз болып қалуы мүмкін. Депозиттерге белгіленетін пайыздық ставкаларға қатысты сұраққа жауап беру үшін бізге 2 негізгі бапты білуіміз қажет: депозиттік ставкалардың бір деңгейінен екіншісіне өту барысындағы шығындарын және банк алған қосымша қаражаттардың салыстырмалы шамасы ретіндегі шекті шығындардың нормасын. Егер бізге шекті шығындардың нормасы белгілі болса, біз онда банктің жаңа салымдардың қаржаттарды инвестициялаудан күтілетін қосымша кірістерімен салыстыра аламыз.

Нарыққа өтуді қамтамасыз ету үшін депозиттер бойынша пайызды орнату. Банктің пайдасы мен шығынының шамаларын есепке алмауға мүмкіндік беретін баға белгілеу әдісінің біреуі - бұл нарыққа өтуді қамтамасыз ету үшін депозиттер бойынша пайыздарды белгілеу. Мұның идеясы мынада: жаңа клиенттерді неғұрлым көбірек тартылу үшін комиссияндық алымдардың төмен тарифтерін орнату және жоғары пайыздық ставкаларды ұсыну. Басқарма мұнда салымдардың үлкен көлем және банктік несиелердің ең көп көлемі пайданың төмендеуінің орнын толтыратынына сенеді. Нарыққа өту әдісі бойынша баға белгілеуі – банктік нарықтың олардың көп бөлігін жаулап алуға үміт ететін нарықтардың тез өсуі кезіндегі болатын стратегиясы болып табылады [2. 29 б].

Жеке салымшылар үшін тарифтік ставкалардың дифференциациясы. Қатаң бәсеке депозиттер бойынша комиссияндық алымдардың тарифтік ставкаларын кең түрде қолдануға әкелді. Көптеген экономистер осы амалды шарттарға байланысты баға белгілеу деп атайды, себебі банктер төмен төлем алынатын немесе алынбайтын қызметтерге бағалар шкаласын, олардың шоттарындағы қалдықтары кейбір минимальды деңгейден асып кеткен жағдайда орнатады, бірақ орташа қалдығы осы минимальды деңгейден төмен түссе клиенттер қызметтерді жоғары ставка бойынша төлейді. Сонымен, клиент қызметтерді өз салымын қалай пайдаланғанына қарай өтейді. Депозиттер бойынша қызметтерге белгіленген тарифтердің айырмасы төменде келтірілген факторларға тәуелді болады:

1) Шот бойынша өткізілетін операциялар саны (яғни, жазылған чектердің, жасалған салымдардың, телеграфтық аударымдар, төлемдердің тоқтауы немесе қаражаттардың жетіспеуі туралы хабарламаның саны).

2) Белгілі бір мерзім бойында шоттың орташа қалдығы (әдетте 1 ай).

3) Салым жасалынатын мерзім (күн, апта, ай).

Клиент қызметтер үшін комиссиянды алымдардың минималды мөлшері немесе чектер санын, қаражаттарды салу мен алу сомасын және шоттағы орташа қалдығын есепке алғандары максималды процентке табысыбар банкті және салымды таңдайды.

Ірі жоғары табыстары бар клиенттерді тартуға бағытталған баға белгілеу. Көптеген банктер, әсіресе ірі қалалардағы банктер, жоғары табысты клиенттерді тартуға бағытталған баға белгілеу әдісін кең түрде қолданады. Олар тәжірибелі мамандар, яғни экономистер, заңгерлер, кәсіпкерлер, менеджерлер және жоғары табыстары бар азаматтар үшін қызметтермен және сол қызметтерге бағалармен таныстыру үшін жақсы дайындалған жарнамалық бағдарламаны қолданады. Басқа депозиттік шоттарына, бірнеше ретте қалдықтардың шамалы мөлшері мен операциялардың үлкен саны болса соларға сұранысын төмендетуге әкелетін шарттарды орнатуға болады немесе солардан жоғары бағалардың көмегімен құтылуға болады. Әдетте, бағаларды орташа деңгейден артық орнату стратегиясы банктің стратегиялық бағдарламасына байланысты болады. Сол банктің бағдарламасы бойынша әр дәулетті клиент клиенттің банктегі барлық жұмыстарын жүргізетін жеке қызметкерге бекітіледі.

Сонымен қатар, клиент қажет болған жағдайда депозиттің негізгі сомасының ішінен қайта-қайта ішінара ала бермеуі үшін есептелетін сыйақы мөлшерлемесі ай сайын төленіп отырғаны жөн. Бұл, бір жағынан салымшыға психикалық жағынан әсер ете отырып, үстіндегі пайызы тұрғанда салымның негізгі сомасынан ішінара алудың қажеті жоқ болатындай көрінеді. Сондай-ақ, қолда бар қаражатты жұмсамау үшін банкке салып қойып, үстіндегі ақшасын алып отыруына мүмкіндік болады [3.56 б].

Әдебиет

1. Муратова Д.Б. Банк ісі: электронды оқу құралы / Д.Б. Муратова. - Тараз : ЦАКТО, 2022

2. Сейтқасымов Ғ.С. «Ақша, несие, банктер» оқуқұралы, А.: Экономика 2012ж.

3. Молдабекова, А. Ш. Қаржы және несие: электронды оқу құралы/ А. Ш. Молдабекова. - Тараз : ЦАКТО, 2022.

Бодыкова А.Т.,
магистр, аға оқытушы,
А.Д.Туебаева,
Э-21 оқу тобының студенті
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье представлены факторы развития человеческих ресурсов, мотивации и формы и методы управления людьми.

Abstract

The article presents the development of human resources, motivation factors and forms and methods of managing people.

Соңғы онжылдықта басқару теориясындағы жетекші орындардың бірі адам ресурстарын басқару мәселесі болып табылады. Бұл тәжірибе көрнекті ғалымдар мен менеджерлердің компанияның тиімді дамуы үшін тек адами ресурстар таусылмайтын мүмкіндіктер жасайды деген пікірін растауымен байланысты. Соныменқатар, адами ресурстар ұйымның ең күрделі, болжанбайтын және кейде тұрақсыз элементі болып табылады, сондықтан оларды басқару ерекше көзқарасты қажет етеді.

Адами ресурстарды басқару-бұл ұйымның мақсаттарына жету үшін олардың еңбек әлеуетін пайдалану үшін жағдай жасауға бағытталған ұйымдастырушылық, экономикалық және әлеуметтік шаралар арқылы жұмыс берушінің қызметкерлерге әсер ету процесі.

Адами ресурстарды дамыту-бұл олардың жұмысының тиімділігін арттыру мақсатында ұйым қызметкерлерінің жеке басын жан-жақты дамытудың кешенді және үздіксіз процесі.

Адами ресурстарды дамыту саласында, егер "жоғарыдан төменге" бастама мен қолдау болмаса және барлық менеджерлер біртұтас көзқарасты түсінбесе және қолдамаса, ұйымдасқан оқыту болмайды. Оның орнына, адам ресурстарын дамыту әр бөлімшеде, басқа бөлімшелерде не болып жатқанын ескерместен, топ немесе "жүйенің бөлігі" үшін "тиімділікке қол жеткізудің" мүмкін нәтижесімен, бірақ ұйымның корпоративтік мақсаттарына қол жеткізудегі және стратегиялық жоспарды іске асырудағы тиімді қызметінен айрылуымен болады [1].

Басқару рөлдері мен функциялары ұйымдарға көбірек таралған сайын, барлық менеджерлер үшін "адам ресурстарының үздіксіз дамуы" үшін жеке жауапкершілікті дамыту қажет. Мұнда, әрине, өте күрделі сұрақтар мен қызығушылық тудыратын салалар бар, сондықтан сіз осы салалардағы өз біліктілігіңізді белгілі сақтықпен

бағалауыңыз керек. Біздің аз адамдарымыз "идеалды" ұйымдарда жұмыс істейді және адами ресурстарды дамыту саласында біз іс жүзінде мүмкін және қол жетімді нәрсемен тепе-теңдік қабілетін дамытуымыз керек.

Жеке тұлғаны дамытудағы маңызды рөл қызметкерлердің мансаптық мотивациясына тиесілі. Қызметкердің мансаптық процесінде 1-суреттегі бес аспект жиі қызығушылық тудырады.

Мансаптағы әділеттілік. Қызметкерлер ұйымдық бақылаудағы бейтараптыққа, мансаптық өсуге ықпал ететін жылжыту жүйесіне үміттенеді.

Басшылықтың қызығушылығы. Қызметкерлер менеджменттің мансапты дамытуда белсенді рөл атқарғанын қалайды. Қызметкерлерді кері байланыс қызықтырады, бұл сауалнамаларды үнемі жүргізуге және жоғары басшылыққа жағдай туралы егжей-тегжейлі ақпарат беруге ықпал етеді.

Толық хабардар болу. Қызметкерлер ұйымдағы алға жылжудың барлық мүмкіндіктері туралы білгісі келеді.

Қызметкерлердің мүдделері. Қызметкерлер мансапты жоспарлау және дамыту кезінде олардың мүдделері ескерілгенін қалайды. Адамдардың мансапқа деген әр түрлі көзқарасы, ең алдымен, жеке факторлармен (қажеттіліктер, мүдделер, көзқарастар) анықталады. Кейбіреулер тік мансапқа қызығушылық танытады, басқалары көлденең, ал басқалары өмір бойы мансаптың алғашқы 2-3 кезеңінен өтеді және бұған риза болады.

Мансапқа қанағаттану. Мансапқа қанағаттану дәрежесі көптеген факторлармен анықталады және ең алдымен жас пен кәсіп түріне байланысты болады. Қанағаттанбаудың жоғары деңгейі дағдарысқа немесе жұмыс орнының, кәсіптің өзгеруіне әкеледі. Мансапқа қанағаттану көбінесе адамның бүкіл жұмыс өмірінде мансапты таңдауды анықтайды.

Сурет 1. Мотивациялау факторлары

Қазіргі заманғы адам ресурстарын басқаруда үш ішкі жүйені бөліп алу әдетке айналған.

1.Адам ресурстарын қалыптастыру. Ұйымның еңбек және шығармашылық әлеуетінің негізі және оны одан әрі арттыру перспективалары қаланды. Бұл ішкі жүйенің мақсаты ұйымның стратегиясы қабылдаған адами ресурстарға сапалы және сандық қажеттіліктерді уақтылы қамтамасыз ету болып табылады.

2.Адам ресурстарын пайдалану. Қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін қызметкерлердің зияткерлік, кәсіби, шығармашылық, кәсіпкерлік қабілеттерін неғұрлым тиімді іске асыру үшін жағдайларды қамтамасыз ету.

3.Адами ресурстарды дамыту ұйымның стратегиялық даму міндеттеріне сәйкес қызметкерлердің құзыретін арттыруға бағытталған [2].

Дамыған елдердегі көптеген компаниялардың жетістіктері адами ресурстарды ұйым деңгейінде басқарудың перспективалы инновациялық тетіктерін құрумен байланысты, олардың қалыптасуына адам әлеуетін пайдалану мен дамытуға кешенді, стратегиялық көзқарас негізделген. Жұмыс күшін пайдаланудың икемді нысандары, адам ресурстарының сапасын үздіксіз арттыру, еңбекті ұйымдастыру мен ынталандырудың жаңа тәсілдері, Еңбек өнімділігі мен еңбек өмірінің сапасының мәдени-этикалық факторларына жүгіну басым бағыттарға айналды. Бүгінгі таңда адами ресурстардың экономикалық пайдалылығы мен әлеуметтік құндылығын тану өте маңызды, олардың дамуы ресурстардың басқа түрлері сияқты инвестицияны қажет етеді. Адами ресурстарды инновациялық басқару қызметкердің қызмет процесінде қабілеттерін толық пайдалануға бағытталуы керек.

Нарыққа көшумен адамдарды басқарудың формалары мен әдістері түбегейлі өзгереді. Құндылық пен мотивациялық құрылымдар айтарлықтай өзгереді.

Ішкі басқаруды жетілдірудің қазіргі заманғы процесінің маңызды белгілері:

- жергілікті орындаушылардың өкілеттіктерін кеңейту және бақылау нысанын өзгерту;
- бірлесіп экономикалық шешімдер қабылдау және фирмада сенім атмосферасын құру;
- негізгі қызметкерлер үшін мансапты жоспарлау және "өмір бойы жұмыспен қамту" тетіктерін дамыту;
- мәселелерді кеңінен көру және фирманың стратегиялық қондырғыларымен байланыстыруда адам ресурстарына тұтас көзқарас;
- инновациялық типтегі корпоративтік мәдениетті құру.

Адам ресурстарын басқарудың заманауи жүйесінің принциптері:

1)адам ресурстарын компанияның негізгі ресурсы, экономикалық тұрғыдан пайдалы және әлеуметтік тұрғыдан құнды деп есептеу;

- 2) персоналды басқаруға стратегиялық тәсілге бағдарлау;
- 3) инвестициялық принцип;
- 4) өзін-өзі басқару және демократияландыру;
- 5) Даму принципі;
- 6) еңбекөмірінің сапа принципі;
- 7) басқаруды кәсібилендіру принципі;
- 8) инновациялылық қағидаты [3].

Ұлттың байлығы оның адам капиталына негізделген жапондар олардың өмір сүруі табиғи емес адам ресурсына байланысты екенін әрқашан да білген. Бұл жерде адам капиталын экономикалық категория ретінде қарастыру керек екенін ойлау керек. Өндіріс пен экономиканың дамуының жаңа заңдары мен тенденцияларына сәйкес индивидтің өндірістік мүмкіндіктерінің параметрлері мен аспектілерін көрсету тек категория жүйесін қолданса ғана мүмкін болатынын айтқан жөн.

Адами ресурстар санатын экономиканың ғылыми-теориялық аппаратына енгізу қызметкерлердің кәсіби білімі, тәжірибесі, шығармашылық, кәсіпкерлік қабілеттері ұйымның нарықтық ортадағы экономикалық тиімділігі мен бәсекелестік артықшылықтарын шынымен қамтамасыз ететіндігін көрсетеді, олардың қызметі нәтижесінде жалпы ұйымдастырушылық (пайданың өсуі) және жеке (қызметкерлердің әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыру) мақсаттарға қол жеткізіледі.

Әдебиет

1. Управление человеческими ресурсами в условиях модернизации экономики Казахстана//Вестник КазНПУ.–2017–№3.
2. Арсеньев Ю.Н. Управление персоналом. Модели управления: учеб. М :ЮНИТИ-ДАНА, 2015
3. Десслер Г. Управление персоналом/Пер. с англ.–М.: Издательство «ВИНОМ».

ӘОЖ 658.1:331

Қазақстандағы жұмыс күші мен кадрлардың тұрақтамау факторлары

Сегизбаева Д.У.,
магистр, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматриваются причины неустановления специалистов в Казахстане и вопросы сохранения кадров.

Abstract

The article discusses the reasons for the lack of accommodation of specialists in Kazakhstan and issues of personnel retention.

Қазақстанды қоса алғанда, әлемнің барлық елдерінде дамудың қазіргі кезеңі индустриялық дәуірден постиндустриалды дәуірге өтпелі кезең ретінде сипатталады, онда экономикалық өсудің шектеулі тұжырымдамасының орнына адам өзінің сапалық сипаттамаларының бүкіл жиынтығында қаралатын ұйымдастырушылық, әлеуметтік, психологиялық және т.б. сияқты экономикада жаңа тәсілдер ұсынылады.

Кез-келген ұйым үшін оның қызметкерлерінің қабілеттері мен мүмкіндіктерін, яғни сол еңбек әлеуетін ашып, іске асыра білу өте маңызды. Сондай-ақ, адам ресурстарын пайдалануға қатысты Сіздің идеяларыңыз бен жоспарларыңызды іске асыратын жүйені құру қажет. Басқаша айтқанда, әр кәсіпорында адам ресурстарын басқару немесе персоналды басқару жүйесін құру қажет.

Адам ресурстарын пайдалануды талдау-бұл қызметкерге оның функцияларын қалай атқаратындығы туралы ақпаратты анықтау және жеткізуді және оның жұмысын жақсарту жоспарын әзірлеуді қамтитын процесс.

Ресурстармен қамтамасыз ету стратегиялары адам капитал ресурстарын стратегиялық және ағымдағы қажеттіліктерге сай болуына әкеледі және олардың практикада тиімді қолданылуын қамтамасыз етеді. Бұл стратегиялар адами капиталға болашақ қажеттіліктерді және оны тиімді пайдалану мүмкіндіктерін анықтай отырып, бизнес-стратегияны әзірлеуге үлес қосады. Сонымен қатар, олар ешқандай әрекет жасалмаса, адам капиталын шектеу жоспарын орындауға қалай кедергі келтіруі мүмкін екенін көрсетеді.

Мұндай шектеулерге: біліктіліктің жеткіліксіздігі, адамдарды жалдау және ұстау проблемалары, өнімділіктің төмендігі, жұмысқа шықпаудың көп мөлшері, икемділіктің болмауы немесе бірлесіп жұмыс істеуге және міндеттеме қалыптастыруға кедергі келтіретін әлеуметтік климат жатады [1].

Ресурстармен қамтамасыз ету стратегиялары жоспарлауға негізделген адами ресурстардың қажеттілігін қамтамасыз ететін адами ресурстар оларды қанағаттандыру үшін жоспарлар анықталады және жасалады. "Жасау немесе сатып алу" туралы шешім қабылдануы мүмкін. Аз немесе аз дәрежеде ұйымдар өздерінің таланттарын өсіруге және компания ішінде алға жылжуға күш салады ("құру" туралы шешім). Бірақ олар қажетті қабілеттері бар жұмысшыларды сатып алу туралы шешім қабылдауы мүмкін ("сатып алу" туралы шешім). Қандай тәсілге байланысты саясатты таңдау керек – "құру" немесе "сатып алу" - компания үшін қолайлы.

Тұрақтамау – бұл жалдамалы қызметкердің бір ұйымнан басқа ұйымға өз бетінше қабылдаған шешімінің негізінде ерікті ресми кетуі.

Тұрақтамау себептері:

1 себеп – дандайсу.

Кейде бұл сәтті сондай-ақ, қызметкердің негізгі сөз орамы: барлығы әбігер, мен барлығын білем, мен барлығын байқағанмын, мен маманмын, мені ешкім үйретпейді болған кезде, "Соломон кезеңі" деп те атайды. Бұл ұйым туралы дұрыс ұғым емес және онда өз рөлің қызметкерде компанияда жұмысы басталғаннан бастап 1,5-2 жыл өткен соң пайда болуы мүмкін. Оған барлығы өзінің айналасында болып жатқандай көріне бастайды. Мұндай адаммен тіпті командада да жұмыс істеу қиын болады. Сондықтан уақыт өте келе қызметкердің қызметіне анық бағалауды, барабар сынды және анық, нақты мақтауды беру керек және бұл ретте оны тек қорқытып қана қоймай, мақтауға да болмайды.

2 себеп – мүддені жоғалту.

Кейбіреулерге жай ғана қызықты болмайды. Әдетте бұл шамамен алғанда бес жылдан жеті жылға дейінгі мерзімде болады. Біреу дәл осы уақытта міндетті түрде жұмысты ауыстырып, өз ой-өрісін кеңейту керек деп есептейді. Мұндай көзқарас болу құқығына ие, бірақ біреу компания ішінде қызметкердің мүмкіндігінің ой-өрісін кеңейту мүмкін емес деп кім айтқан? Әрдайым бұл жұмыстағы жаңа бағыт, жаңа келісімшарт, басқа қалаға компанияның филиалына көшу болсын. Бұл уақытты өткізіп алмаңыз, әсіресе егер бұл топ-менеджер немесе компания үшін басқа маңызды қызметкер болса да.

3 себеп – хедхантинг, қызметкерлерді еліктіру.

Стандартты жағдайды алайық: сіз жұмысқа адам жалдадыңыз, ол өзінің кәсіптік қызметінде жақсы нәтижелер көрсетіп отыр, бірақ сіз қанша тырыссаңыз да, бәрібір осы қызметкерді бәсекелестерден қорғай алмайсыз. Олай болса сіздің тамаша қызметкеріңізге басқа компаниядан пайдалы ұсыныс түседі. Не істеу керек? Біріншіден, нені істемеу керектігін айқындап аламыз, яғни: дауыс көтермеуді, сатқындыққа және әділетсіздікке кінәламауды, жеке беделіне зиян келтірумен қорқытпауды. Біз нарықтық экономика заманында өмір сүріп отырмыз және адами ресурстар—бұл да рынок және жеткілікті түрде бәсекеге қабілетті. Бізге компанияның кадрлық ресурстарымен өзара тиімді және ойдағыдай ынтымақтасу керек. Олай болса, ең үздік нұсқа— бұл саудаласу. Қызметкермен сөйлесіңіз. Оның мұқтаждығын біліңіз де, әрекет етіңіз. Адамға бәсекелестерге қарағанда, пайдалы жағдай (орынды шекте және басшылықтың келісімімен) ұсыныңыз және мынаны ұмытпаңыз: байқаусыз пайда пайда болып табылмайды [2].

Қызметкерлерді ұстап тұру құралдары:

-Материалдықсыз ынталандыру. Іс жүзінде, материалдықсыз ынталандырудың негізгі міндеті қызметкерге ол туралы қамын ойлау және оны бағалайтынын көрсету болып табылады;

- компанияңыздың көп мәнділігін, көп деңгейлігін және көлемділігін көрсете білу;

-жетістіктерді көрсете білу;

-жеңілдіктер беру.

Қызметкерлерді жұмыстан босату компания үшін өзіндік шығындарға ұшыратады, жұмыстан босату коэффициенті қызметкерлерді жұмыстан босату кезінде туындайтын компанияның шығындарын есептеп шығаруға мүмкіндік береді. Кадрлар тұрақсыздығының есебі сондай-ақ жұмыс ұзақтығының жарты мерзімінің коэффициентін айқындауды да қамтиды. Бұл коэффициент компанияда бір уақытта жұмыс істей бастаған қызметкерлердің белгілі бір тобының елу пайызы осы компанияны тастап кету сәтіне дейін қанша уақыт өтетінін айқындауға мүмкіндік береді. Жаңа келген қызметкерлерді жұмыстан босатумен байланысты, компания шығындар мөлшерін бағалай алуы үшін кадрлардың тұрақсыздық есебі керек. Қызметкерлерді жұмыстан босату компания үшін қаражатты едәуір жоғалтуына әкелуі мүмкін. Кадрлар тұрақсыздығының құны қызметкерлер шағын маманданған кезде, оларды табу қиын болған кезде және олар өте мұқият даярлауды талап ететін кезде өседі.

Кадрлар тұрақсыздығының құны төменде аталған блоктардан, яғни:

- қызметкерді жұмыстан босатқаннан кейінгі өндірістің жіберіп алған көлемінен;

- жұмыстан босатылған жаңа қызметкердің жұмысын орындайтын қызметкерлерге жұмысына ақы төлеуден (жұмыстан босатылған қызметкерді алмастырушыны іздеу уақытында);

- білікті қызметкерлерді жеңіл жұмысқа пайдалану мүмкіндігі (тағы да – басқа қызметкерді күту үшін);

- жаңа қызметкер жұмысты меңгеріп жатқан кезеңдегі ақаулар мен ауытқулар құнынан;

- тарту, іріктеу құнынан және басқа да осындай шығындардан;

- оқытуға арналған шығындардан;

- жұмыстан босатылған жаңа қызметкерді төлем тізімдемесінен алып тастаумен байланысты әкімшілік шығындардан;

- жаңа қызметкерлерді оқыту кезеңінде өнімділіктің төмен деңгейінен жинақталады. Дегенмен, алғашқы көзге жоғарыда аталғандардың барлығы әрдайым көріне бермейді, десек те, компания жаңа қызметкерлерді қабылдау және жұмыстан босату кезінде жеткілікті ақша қаражаты санын жоғалтып алуы мүмкін. Кадрлардың үлкен тұрақсыздығы әзірге жаңа қызметкерлерді іздестіру жүргізіліп жатқанда, компанияның шығындарын едәуір ұлғайтуы мүмкін [3].

Қазақстанның экономикалық жағдайын жақсарту үшін, біздің мемлекетіміз әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті болуы үшін, мемлекеттің ішіндегі кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін қадағалау қажет, яғни әрбір кәсіпорын ең жоғары деңгейде жұмыс істеуі қажет. Қазіргі кезеңде Қазақстан экономикасында әлеуметтік-экономикалық қайта құру жағдайында, сондай-ақ жаһандану

жағдайында кадрлардың кәсібилігіне ерекше мән беріледі, бұл басқаруды оқытудың жаңа жолдарын іздеуге, адами ресурстарды басқарудың шетелдік әдісі практикасын дамытуға итермелейді. Басқару, сондай-ақ адами ресурстарды дамыту бизнес пен экономикалық дамуды ұйымдастырудағы жетістіктердің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Әдебиет

1. Мухамедиева А. Д. Тенденции развития современного международного рынка труда // Экономика и статистика. 2000. №2.

2. Грачев М.В. Управление трудом. Теория и практика капиталистического хозяйствования.- М.: Наука, 1990

3. Беляцкий Н.П., Велесько С.Е., Ройш П.. Управление персоналом: Учеб. пособие Мн.: Интерпрессервис, Экоперспектива

УДК: 338.465.2

Анализ расчета влияния материально-технической базы предприятия на развитие доходности предприятия

Сағынаева М.С.,
м.э.н., старший преподаватель,
А.Н.Қазбекова, студент группы Э-22,
Кызылординский университет «Болашак»
(г.Кызылорда)

Түйіндеме

Мақалада кәсіпорынның материалдық-техникалық базасының кәсіпорынның табыстылығына әсерін есептеу мен талдауы, қор өнімділігі мен қор сыйымдылығының көрсеткіштерін талдау, жұмыс күнінің орташа ұзақтығы және өндіріс (тауар айналымының көлемі) көрсеткіштері қарастырылады.

Abstract

The article examines the analysis of the calculation of the impact of the material and technical base of the enterprise on the development of profitability of the enterprise, the analysis of indicators of return on capital and capital intensity, the average working day and output (volume of turnover).

Анализ показателей фондоотдачи и фондоемкости в предприятиях чаще всего проводят в динамике, так как сложно определить плановую среднегодовую стоимость производственных основных средств. Показателями интенсивности и эффективности использования материально-технической базы на предприятиях помимо объема товарооборота на 1 м² всей площади является фондоотдача (объем товарооборота на один тенге всех произ-

водственных основных средств или активной их части), фондоемкость (размер основных средств на один тенге товарооборота). Если в изучаемом периоде произошла переоценка производственных основных средств, то ее влияние на фондоотдачу измеряют путем расчета последней до и после указанных изменений и сравнением полученных результатов [1, 93с].

Таблица 1. Анализ эффективности использования производственных основных средств» за 2021-2023 гг.

Показатель	2021 год	2022 год	2023 год	2022/ 2021	Отклонение 2023 года от	
					2021 года	2022 года
Доход от реализации товаров, работ и услуг.тыс.т	231021	355800	463512	+124779	+232491	+107732
Среднегодовая стоимость производственных основных средств, тыс.тенге	69846	88516	106308	+18670	+36192	+17522
В том числе активной их части	50217	42075,3	67994	-81417	+17777	+25918,7
Фондоотдача всех основных средств, тенге	3,31	4,02	4,37	+0,71	+1,06	+0,35
Фондоотдача активных средств, тенге	4,6	8,6	6,8	+4,0	+2,2	-1,8
Фондоемкость всех основных средств, тенге	0,30	0,25	0,23	-0,05	-0,07	-0,02
Среднесписочная численность работников, чел.	32	35	41	+3	+9	+6
Фондовооруженность труда работников тыс.тенге	2182,7	2529,0	2586,3	+346,3	+403,6	+57,3
Техническая вооруженность труда работников, тыс.тенге	1074,7	930,1	1540,8	-144,6	+466,1	+610,7

Из данных таблицы 1 видно, что фондоотдача всех основных производственных фондов по ТОО «Табабер» в 2023 году по сравнению с 2021 годом увеличилась на 1,06 тенге или на 90,5%, по сравнению с 2022 годом фондоотдача увеличилась на 0,35 тенге или на 8,0% , что заслуживает положительной оценки деятельности предприятия. Рассмотрим основные факторы, оказавшие влияние на это изменение:

2023 год по сравнению с 2022 годом.

Изменение среднегодовой стоимости основных фондов:

$$463532/106038 - 463532/88516 = 4,37-5,24 = -0,87$$

Эффективность использования основных фондов.

$$463532/88516-355800/88516 = 5,24-4,02 = +1,22$$

Таким образом, увеличение среднегодовой стоимости основных производственных фондов в 2023 году по сравнению с 2022 годом на 17522тыс.тенге, вызвало увеличение фондоотдачи на 0,35 тенге. В свою очередь, если бы стоимость основных средств в 2023 году по сравнению с 2022 годом осталась неизменной, это привело бы к увеличению фондоотдачи на 10,7 тенге.

Рассмотрим влияние факторов на изменение фондоотдачи в 2023 году по сравнению с 2021 годом.

Изменение среднегодовой стоимости основных фондов:

$$463532/106038-463532/69846 = 4,37-6,64 = -2,27$$

Эффективность использования основных фондов.

$$463532/69846-231021/69846 = 4,37-3,31=+1,06 \text{ тенге}$$

Итак, увеличение фондоотдачи в 2023 году по сравнению с 2021 годом на 1,06 тенге произошло за счет:

а) увеличение среднегодовой стоимости основных фондов на 18070 тыс.тенге. привело к увеличению фондоотдачи на 1,06 тенге;

б) увеличение дохода в 2023 году по сравнению с 2021 годом на 232491 тыс.тенге и неизменном уровне стоимости основных средств могло бы привести к увеличению фондоотдачи на 1,06 тенге.

Таким образом, увеличение фондоотдачи в ТОО «Табабер» во всех анализируемых периодах вызвано тем фактом, что темпы роста среднегодовой стоимости основных средств в 2023 году по сравнению с анализируемыми годами не опережали темпы увеличения дохода от реализации продукции и оказанию работ и услуг.

Таблица 2. Алгоритм расчета влияния материально-технической базы предприятия на развитие доходности в действующих ценах ТОО «Табабер» за 2022-2023 гг., тыс.тенге

Факторы	Влияние на изменение дохода за 2022 год		Влияние на изменение дохода за 2023 год	
	расчет	сумма	расчет	сумма
Изменение среднегодовой стоимости производственных основных средств	+18670* -0,7	-1313,2	+17522 * 4,02	+70438,44
Изменение фондоотдачи производственных основных средств	-0,87 * 106038	-92253,06	+1,06 * 106308	+112400,28

Изменение доходности всего	-1313,2- 92253,06	-93566,26	+70438,44+ 112400,28	+ 182838,72
В том числе изменение фондоотдачи за счет повышения цен на товары и услуги	(1,41+0,7)*885 16	+186768,76	(4,37- 4,02)*106038	+106038,35
Всего	*	+93202,5	*	+288877,07

В процессе анализа эффективности использования материально-технической базы предприятий следует определить, как изменились по сравнению с планом и прошлым годом площадь зданий где они устанавливают оборудования, количество рабочих дней за год, средняя продолжительность рабочего дня и выработка (объем товарооборота) на 1 м² площади за 1 ч работы и как повлияли эти факторы на развитие доходности предприятия. По данным таблицы 3 изучим режим работы ТОО «Табабер». Выработка на 1м² рабочей площади за час работы находится по формуле:

Доход от реализации работ и услуг / площадь зданий и сооружений / (Количество рабочих дней за год * Средняя продолжительность рабочего дня) * 1000

Таблица 3. Анализ режима работы структурных подразделений ТОО «Табабер» в 2021-2023 гг.

Показатель	2021	2022	2023	Отклонение 2023 года		2023 год в %	
				от 2021 года	от 2022 года	к 2021 году	к 2022 году
Площадь зданий и сооружений, м ²	4674	4524	4413	-261	-111	94,42	97,55
Количество рабочих дней за год	324	330	327	3	-3	100,93	99,09
Средняя продолжительность рабочего дня, ч.	11	11	11	-	-	100,00	100,00
Выработка на 1 м ² площади за час работы, тыс.т.	0,856	1,074	1,358	0,501	0,283	158,55	126,38
Доход в действующих ценах за год, тыс.тенге	14264	17642	21551	7286,895	3909,384	151,09	122,16

Как видно из проведенного анализа, выработка на 1м² площади зданий и сооружений за час работы в 2023 году увеличилась по сравнению с 2021 и 2022 гг. на 0,501 и 0,283 тыс.тенге соответственно или на 58,55 и 26,38% в относительном выражении.

Литературы

1. Международные стандарты бухгалтерского учета и отчетности, Алматы, 2007 г.

2.Нурсеитов Э.О. Нурсеитов Д.Э. бухгалтерские расчеты/Алматы: ТОО «Издательство LEM» 2010г., 112с

УДК 004(075.8)

Методические рекомендации по организации уроков-квестов по информатике

Калиянов Еркен Картанбаевич
Учитель IT школы-лицея №217 имени Б.Шалгынбаева
Казахстан, Кызылорда

Түйіндеме

Мақалада қазіргі кездегі информатика сабағына оқушыларды қызықтыру мақсатында қолданылатын квест-сабақтың әдістемесі берілген.

Abstract

The article presents the methodology of the quest lesson, which is currently used to interest students in computer science lessons.

В эпоху гаджетов школьная информатика многим родителям кажется архаизмом, ведь дети приходят в класс, уже зная принципы работы со смартфоном и множество других базовых вещей. Но информатика — это не только технологии, но еще наука и программирование. Рассказываем, как учителю увлечь детей «настоящей» информатикой.

При обучении информатике надо помнить, что уроки должны быть интересными, надо научить учеников работать вместе и рисковать. Нужно убедиться, что мы используем правильный язык на своих уроках. Нет необходимости использовать милые слова вместо настоящих. Кроме того, надо позволить ученикам выполнять работу самостоятельно, чтобы они усвоили важные уроки [1].

Главным нововведением в системе обучения в Казахстане является совершенствование знаний учителей в новом формате. Это тенденция цивилизации. А человек, сопровождающий современную цивилизацию, должен стремиться к знаниям на протяжении всей своей жизни. Теперь в моей педагогической практике цель состоит в том, чтобы, преодолевая различные барьеры в процессе обучения, анализировать, изучать и дополнять полученные знания и искать пути эффективного использования методов и приемов, направленных на эффективное образование

А чтобы эффективно использовать эти методы в процессе урока, цель урока должна быть четкой и доступной. На современном этапе потребность в улучшении качества образования, изменении методической основы возникает в соответствии с требованиями современности. Ведь каждый день школы наполнен множеством

научных открытий, глубоких социальных изменений. Если раньше учитель играл главную роль в учебном процессе, то сейчас наступает момент, когда обучающийся проявляет активность. Урок оценивается действиями обучающегося, а не учителя. В наше время все важнее не то, что преподавать, а то, как преподавать.

На сегодняшний день современное образование делает уклон на то, чтобы учащиеся овладевали определенными компетенциями, что отражено в стандартах рабочих программ школ. Также актуальными являются инновационные технологии в образовательном процессе, т.е. использование особых форм, методов, способов, приемов в учебно-воспитательном процессе. Одним из таких способов является урок-квест.

Урок-квест – это одна из форм нетрадиционного урока, представляющая собой определенный сюжет или определенную последовательность действий с определенными правилами, с точно установленным временем, на протяжении которого педагог руководит коллективной познавательной и иной деятельностью группы учащихся с целью формирования определенных компетенций. Это довольно новое понятие, используемое на занятиях. Данная форма уроков постепенно начинает включаться в занятия по различным дисциплинам. В нём должны быть все признаки урока как учебной формы работы, и одновременно игровой формы обучения. Игровая форма уроков часто приобретает наибольшую популярность на занятиях во многих образовательных учреждениях [2].

Урок-квест как информационная технология может активно применяться для передачи информации и обеспечения взаимодействия учителя и обучаемого в современных системах открытого и дистанционного образования. Но в данной ситуации современный учитель должен не только обладать знаниями по своему предмету, но и в области ИКТ, а также интеграции одной области в другую и, наоборот, в учебно-воспитательном процессе.

На основе анализа научно-методической литературы, а также опыта учителей предметников выделим ряд методических рекомендаций по организации и проведению уроков-квестов.

Тема урока. Никакой урок не обходится без темы. Будь то изучение нового материала, повторение или контрольная работа, всегда присутствует тема урока. Поэтому, прежде чем составлять урок-квест, нужно сформулировать его тему.

Сюжет. Т.к. квест – это игра, значит обязательно должен присутствовать некий сюжет. Сюжет как сложное целое состоит из элементов, каждый из которых имеет свою функцию. Элементами сюжета являются завязка, развитие действия, развязка. Педагогу нужно придумать историю, в которую ученики готовы будут окунуться.

Цель. Это главная задача, актуальная для игрового мира. «Пройти учебную тему» – это не игровая цель, а пункт для отчётности. Кто бы стал играть в шутер или стратегию, цель которых обозначается авторами как «пройти игру»? Формулировка «взломать Пентагон» звучит интереснее. Например, Пентагон хранит очень важные документы и вы, как хакеры прирождённого класса, должны их заполучить. Такой урок информатики заинтересует учащихся больше.

Роль учеников. Внутри игрового пространства ученики выступают в роли игровых персонажей. Например, учёные, которые строят МКС? Инженеры, проектирующие роботов? Группа астронавтов, которые отправились на Марсе? Путешественники во времени? Всё зависит от сюжета и главной цели.

Кооперативные действия. Усложняя игру, можно добавлять ролевые элементы. В этом случае класс нужно поделить на группы, добавить соревновательности, дать части игроков личные цели, сделать взаимную помощь необходимой по механике, усложнить систему взаимодействий. Такие методы будут не только способствовать усвоению предмета, но и улучшать социальные навыки. Ситуация, при которой каждый ученик делает свою часть работы и ждёт других, мало чем отличается от обычного решения примеров на уроке. Поэтому хорошо работает кооперация. Например, одни игроки владеют методом решения, а другие – данными.

Загадки и головоломки. С этой частью у учителя не должно возникнуть проблем: любое задание из сборника задач можно поместить в интересный контекст. Задачи на знание предмета полезно совмещать с загадками на сообразительность, которые задействуют смекалку. Важно: задача должна быть условием для того, чтобы двигаться дальше.

Игровые механики. Это те правила, которые работают в игре и обеспечивают причинно-следственные связи. Например, чтобы двигаться дальше, нужно собирать ресурс. Или с каждым следующим шагом игроки получают дополнительные возможности. На основе выделенных рекомендаций, был разработан урок-квест информатики на тему «Устройство компьютера» для учащихся 8 классов.

Цель урока: Закрепить и обобщить сформированное представление об устройстве компьютера с помощью квест-заданий.

Задачи урока: образовательная: обобщить знания о функциональном назначении устройств компьютера; развивающая: продолжить развивать внимание, аналитическое и операционное мышление, логику, развивать навыки использования компьютерных терминов; воспитательная: продолжить воспитывать интерес к предмету информатика, формировать умение работать в группе.

Оборудование: компьютер, проектор, демонстрационный экран, системный блок, жетоны, раздаточный материал.

Прогнозируемый результат: в результате занятия учащиеся должны: знать компьютерные термины, устройства компьютера, компоненты системного блока; уметь характеризовать устройства компьютера, собирать системный блок, работать в группах.

План урока

Организационный момент (3 мин).

Основная часть (37 мин)

Задание 1. Тест на тему «Устройство компьютера» (10 мин)

Задание 2. Соотношение устройства ввода/вывода и его описание (7 мин)

Задание 3. Сборка системного блока (15 мин)

Задание 4. Кодировка букв в двоичной системе (5 мин)

Подведение итогов (5 мин) [3].

В заключении, урок-квест в образовательном процессе может служить педагогической информационной технологией, направленной на овладение учащимися определенными образовательными компетенциями, т.к. в нем учащиеся проявляют свои способности, применяют знания, полученные на практике, сами исследуют некоторые вопросы, которых у них не было на уроках информатики, а также показывают работу в коллективе и добиваются результата за отведенное им время.

Литература

1. <https://pedsovet.org/article/5>
2. <https://scienceforum.ru/2018/article/>
3. Угринович Н.Д. Информатика и ИКТ: учебник для 8 класса / Н.Д. Угринович. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2008. – 178 с.: ил.

УДК:330.354

Анализ доходов экономического субъекта и возможности их роста

Сағынаева М.С. м.э.н. кафедры
«Экономика, аудит, бизнес и управление»
Кызылординский университет «Болашак»
(г.Кызылорда)

Түйіндеме

Мақалада сатылған өнімнің (қызметтердің) табыстың деңгейі, жалпы активтердің айналымы, көрсеткіштер арасындағы байланыс, көрсетілген жұмыстар мен қызметтердің кірістілік коэффициенті, айналым қаражатын бекіту коэффициенті қарастырылады. Белгілі бір кәсіпорынның мәліметтері бойынша математикалық есептеулер келтірілген.

Abstract

The article examines the level of profitability of products (services) sold, the turnover of total assets, the relationship between indicators, the coefficient of profitability of works and services sold, and the coefficient of working capital consolidation. Mathematical calculations based on the data of a specific enterprise are given.

Как известно, важнейшую роль в формировании чистого дохода играет доход от реализации продукции, который является одним из показателей деловой активности. Поэтому специалисты, придерживающиеся второй точки зрения, отмечают, что изменение уровня доходности общих активов происходит под влиянием следующих факторов, являющихся факторами первого порядка:

- 1) уровня доходности реализованной продукции (услуг) – одного из относительных показателей доходности предприятия;
- 2) оборачиваемости общих активов.

Взаимосвязь между этими показателями может быть представлена в следующем виде:

Уровень доходности общих активов = доходность реализованной продукции (услуг) $\times$ оборачиваемость активов

Для анализа названных факторов уровня доходности авансированного капитала (общих активов) составим следующую аналитическую таблицу 1.

Факторы первого порядка рассчитывается приемом цепных подстановок, т.е. последнего изолирования. Условным показателем (подстановкой) будет уровень доходности активов (D_a) при коэффициенте доходности продаж (услуг) прошлого года и фактическом коэффициенте оборачиваемости активов отчетного года. [1, с159]

$$D_y = 4,4 \times 0,3 = +1,32 \% \text{ (Уровень доходности активов)}$$

Используя этот показатель и показатель уровня доходности активов (авансированного капитала) за прошлый год и от четные годы, приведенные в таблице, рассчитаем степень влияния факторов первого порядка. В нашем примере она характеризуется следующими данными:

- 1) изменение коэффициента доходности реализованной продукции:

$$-2,2 - 1,32 = -3,52$$

- 2) изменение коэффициента оборачиваемости общих активов:

$$+1,32 - 6,5 = -5,18$$

Таблица 1. Влияние изменения коэффициента доходности реализованных работ и услуг и оборачиваемости активов на отклонение в уровне доходности авансированного капитала за 2022-2023 годы.

Наименование показателей	2022 год	2023 год	Отклонение 2023/2022	В т.ч. за счет изменения коэффициентов	
				Доходности продаж	Оборачиваемости активов
Чистый доход, т.т	4692	3330	-1362	X	X
Доход от реализации, т.т	66271	75149	+8878	X	X
Среднегодовая стоимость общих активов, тыс.тенге	53893	51474	-2419	X	X
Уровень доходности общих активов (авансированного капитала),%	8,7	6,5	-2,2	-3,52	-5,18
Коэффициент доходности реализованных работ и услуг, %	7,1	4,4	-2,7	x	x
Коэффициент оборачиваемости активов	1,2	1,5	+0,3	x	x

Следовательно, на рост уровня доходности общих активов (авансированного капитала) положительное влияние оказало повышение коэффициента оборачиваемости общих активов, а замедление коэффициента доходности реализованной продукции (услуг) привело к резкому его снижению.

Детализация факторов производится приемом долевого участия. Для этого рассчитываются коэффициенты долевого участия как отношение уровня влияния факторов высшего порядка к абсолютной сумме изменения факторов низших порядков. На практике широко применяется такой показатель, как доходность текущих активов.

Он показывает, сколько дохода получает предприятие с одного тенге, вложенного в текущие активы: $D_{т.а.} = D^ч / T_a$

Так в данном предприятии этот показатель равен: если вместо чистого дохода проанализировать доход от реализованной продукции:

$$В\ 2021 = 3490 / 24476 = + 0,14$$

$$В\ 2022 = 4692 / 46660 = +0,10$$

$$В\ 2023 = 3330 / 48247 = +0,07$$

Для предприятий работающих на правах собственников компаний, основным показателем оценки степени доходности вложенных капиталов, т.е. эффективности использования капитала, принято считать процентное соотношение чистого дохода предприятия к его собственному капиталу. Он рассчитывается по следующей формуле: $D_{т.а} = D^ч / C_k$

Так в нашем примере, этот показатель равен:

$$\text{Дск 2021} = 3490 / 10574 = +0,33$$

$$\text{Дск 2022} = 4692 / 15266 = +0,31$$

$$\text{Дск 2023} = 3330 / 18597 = +0,18$$

Он является важным показателем в экономическом и финансовом анализах. Именно этот показатель играет важную роль при анализе финансовых результатов.

За отчетный период доходность основных производственных запасов составили 103,2%, а в прошлом году 64,9%, значит их значение увеличилось на 38,3%. Для определения влияния факторов на доходность производственных запасов определим значения путем цепных постановок:

1. Изменение чистого дохода на 1 тенге реализованной продукции привело к его снижению на 1,4 пункта. (63,5-64,9), здесь $+63,5 = +0,07:(0,11+0,0002)*100$

2. увеличение фондоемкости, т.е. увеличение фондоотдачи привело его к снижению на 69, пункта (103,2 -172,8), здесь $172,8 = +0,07: (0,04+0,00005) *100$:

3. закрепление оборотных материалов привело к снижению коэффициента, материалдық т.е. увеличение оборотности производственных запасов привело к увеличению уровня доходности на 38,3 пункта.

Таблица 2. Анализ показателей влияющие на уровень доходности производственных запасов

№	Показатели	Сим вол	2022 год	2023 год	Изменения (+.-)
1	Чистый доход, т.т	Дч	4692	3330	-1362
2	Доход от реализации, т.т	Дн	66271	75149	+8878
3	Среднегодовая стоимость основных фондов, тыс.тенге	F	7232	3226	-4006
4	Среднегодовая стоимость оборотных средств, тыс.тенге	E	12,5	40,2	+27,7
5	Среднегодовая стоимость производственных запасов, тыс.тенге	F+E	7144,5	3267,2	-3877,3
6	Коэффициент фондоотдачи продукции	Кпф	0,11	0,04	-0,07
7	Коэффициент закрепления оборотных средств	Кпз	0,0002	0,0005	+0,0003
8	Доходность на 1 тенге реализованной продукции, тенге	Дчн	0,07	0,04	-0,03
9	Уровень доходности производственных запасов, %	Дф	64,9	103,2	+38,3

В условиях рыночных отношений немаловажное определение является доход от основной деятельности, который определяется по следующей формуле: $\text{До.д} = \text{До}/\text{Sn}+\text{Pn}$

Где: До.д – доход от основной деятельности;

S_n – себестоимость реализованной продукции;

P_n – расходы периода.

Основным показателем доходности от основной деятельности является доходность реализованной продукции, который определяется делением чистого дохода на доход от реализованной продукции, работ и услуг.

$$Дч.н = Дч/Дн$$

Где $Дн$ – доход от реализации продукции.

Показатель модификации доходности продукции – это доходность объема продаж, который определяется:

$$Дв.н = Дв/Дн$$

Изменения доходности объема продаж можно представить в следующей таблице:

Таблица 3. Факторы влияющие на доходность объема продаж продукции

№	Факторы изменения дохода	Исчисление	Влияние факторов
1	Структура продукции	1,21-1,24	-0,03
2	Себестоимость продукции	1,23-1,24	-0,02
3	Цена реализованной продукции	1,20-1,23	-0,03
4	Всего:	1,20-1,21	-0,01

Литература

1. В.Черняк, У.Шалболова Қаржылық талау; Оқу құралы Астана, 2013

2. Р.Е.Джаншанло, Г.Т.Андыбаева Ұйымның қаржылық жағдайын талдау: оқу құралы -Алматы -2015

УДК 338.5

Особенности ценообразования в условиях интернет-торговли

Сейсекеев Алмат Оразгалиевич

кандидат экономических наук, ст.преподаватель

Акылбек Дамир Талгатұлы

магистрант группы Э(М)-24-1

Кызылординский университет «Болашак»

(г. Кызылорда)

Түйіндеме

Мақалада цифрлық экономика шеңберіндегі баға белгілеудің негізгі тенденциялары мен тетіктері қарастырылады, баға белгілеу процесіне базалық тәсілдер, электрондық сауданы дамыту жағдайындағы баға белгілеу әдістері, ұсыныстың жалпы құндылығы, сондай-ақ баға белгілеу стратегияларының ерекшеліктері және тауарлар құндылығының ақпараттық факторын ескере отырып, оларды өзгерту мәселелері қарастырылады.

Abstract

The article examines the main trends and pricing mechanisms in the digital economy, defines the basic approaches to the pricing process, pricing methods in the context of the development of electronic commerce, determines the overall value of the offer, and identifies the features of pricing strategies and their modifications taking into account the information factor of the value of goods.

В условиях трансформации товарных рынков, расширения масштабов электронной торговли обоснование цен и управление ценовыми стратегиями на основе учета системы факторов внутренней и внешней среды следует рассматривать в качестве базовых технологий адаптации фирмы в условиях цифровизации экономических отношений.

Цифровая трансформация экономических отношений, обусловленная появлением инновационных технологий, новых информационно-коммуникационных способов взаимодействия, получения и распространения информации, вызвали изменения и в политике обоснования и управления маркетингом на предприятии, включая ценовые стратегии. Возможности использования инструментов электронной коммерции также открывает новые возможности для трансформации ценовых стратегий. «В условиях развития производства информационных благ и их продаж путем электронной торговли все большее число компаний начинает устанавливать цены не с позиции анализа издержек, а с позиции потенциальной ценности блага для потребителя, отмечает А. В. Сигарев. Данный подход не является новаторским и используется компаниями при традиционных формах торговли, однако его актуальность существенно повышается в условиях развития информационной экономики. Особенности информационных благ приводят к появлению новых форм ценовой дискриминации и сетевым эффектам» [1, с. 3].

Роль и значение ценовой политики в системе комплекса маркетинга постоянно менялась. Очевидно, что такая тенденция была обусловлена не только неравномерностью развития товарных рынков, но и рядом системных изменений в мировой торговле, которая однозначно может быть как катализатором, так и ограничителем роста. «Во второй половине 20 века произошли значительные изменения потребительских рынков, связанные с ростом благосостояния, прогрессом технологий и вытекающими отсюда новыми возможностями конкуренции, качества и сервисного обслуживания клиентов» [2, с. 8].

В маркетинге цена рассматривается, прежде всего, как обменное отношение. Ж. Ж. Ламбен, Р. Чумпитас и И. Шулинг подчеркивают, что «с точки зрения покупателя, цена, которую он готов

заплатить за товар, определяется интенсивностью потребления, а также объемом и природой ожидаемого удовлетворения. С точки зрения продавца, цена, по которой он готов продать товар, зависит от стоимости входящих ресурсов, использованных при изготовлении данного продукта, и прибыли, которую он рассчитывает получить» [3, с. 648–649].

Определение цены осуществляется в рамках ценовой политики на основе методов ценообразования. Существующие методы ценообразования образуют маркетинговый треугольник, каждая из сторон которого позволяет учитывать определенную совокупность факторов, обусловленных особенностями государственного регулирования цены и действием исключительно рыночных сил. К ним относят методы ценообразования, ориентированные на издержки производства, методы ценообразования, ориентированные на спрос и конкуренцию, и параметрические методы. С использованием первой группы методов ценообразования – учитывающих издержки – определяются исходные точки для обоснования рыночной цены. Они должны быть дополнены другими методами, поскольку «в них не учитывается ни спрос, ни воспринимаемая ценность товара, ни конкурентная ситуация» [3, с. 660].

Ценообразованию и ценовым стратегиям фирм в условиях электронной торговли посвящено большое число работ зарубежных исследователей. Вопросам конкуренции под влиянием развития электронной торговли посвящены, например, работы Ф. Котлера, К. Л. Келлера, Джеффри Р. Брауна и О. Гулсби.

Среди исследований, посвященных особенностям ценообразования на электронных рынках, взаимосвязи развития маркетинга и информационной экономики, следует выделить работы российских авторов О. Н. Антипиной и В. В. Герасименко об особенностях развития товарных рынков и их структурных трансформациях, модернизации ценовых стратегий, обусловленных этими процессами. Так, В. В. Герасименко в этих условиях увязывает «цифровую трансформацию рынков с повышением их прозрачности, ростом персонализации цен, что вызывает к жизни новые формы конкуренции и инструменты цифрового маркетинга» [4, с. 275]. Указанные процессы еще в большей степени усиливают и модернизируют механизмы конкуренции на товарных рынках. О. Н. Антипина, продолжая исследования в сфере информационной экономики и конкуренции, предлагая новую концепцию информационной ценности, впервые вводит понятие «информационный фактор ценности благ» [5, с. 10] как фактор, позволяющий модернизировать действующие ценовые стратегии с учетом повышения значения информации для потребителя в процессе принятия решений.

Производители и посредники в рамках ценовых стратегий вынуждены адаптировать цены, принимая во внимание и используя методы, повышающие общую ценность предложения в глазах потребителя. Зачастую «от совершения покупки покупателем удерживает высокий воспринимаемый уровень риска» [6, с. 324], порождаемый либо отсутствием информации, либо ее несовершенством. Установив базовую цену, компании в процессе продвижения товара на рынок «создают целую систему цен, отражающую различия в спросе и издержках по географическому признаку, требования конкретных сегментов рынка, распределения закупок во времени, объемы заказов, частоту поставок, гарантии, договоры об обслуживании и другие факторы» [6, с.324].

Возможности Интернет-торговли повышают доступ покупателей к информации о цене и предложении, что делает рынки более конкурентными. «Данные особенности в условиях глобального изменения поведения позволяют выработать технологии наиболее точного определения эффективных "точек соприкосновения" с потребителем, определения этапов принятия решений о покупке, там, где более вероятно создается лояльность потребителя» [7, с. 68].

Выводы. Цифровая трансформация экономических отношений, обусловленная появлением инновационных технологий, новых информационно-коммуникационных способов взаимодействия, получения и распространения информации, вызвала изменения в политике обоснования и управления маркетингом на предприятии, включая ценовые стратегии. Изменение динамики конкуренции между Интернет-магазинами и торговыми розничными сетями способствует получению потребителями дополнительной ценности в виде большей прозрачности цен, а производители или посредники имеют возможность не только отслеживать взаимодействие с потребителем в онлайн-режиме, но и прогнозировать поведение потребителя на основе наблюдения в режиме тестирования. Ценовые стратегии Интернет-торговли ориентированы на применение ценовых стратегий, адаптирующих деятельность субъектов к цифровизации поведения потребителей, включая стратегии кастомизации, применение стратегии групповых цен, стратегию создания информационной ценности для потребителя. С развитием Интернета появляется возможность оценивать мнения покупателей в онлайн-режиме. В условиях цифровой трансформации рынков субъекты Интернет-торговли вынуждены значительно чаще изменять цены, применять гибкие ценовые стратегии, ориентированные на малую группу потребителей или применять персональный маркетинг. Используемые в результате стратегии цен способствуют их большей прозрачности. Цифровые источники данных о поведении потребителей, получаемые субъектами электронной торговли, могут рассматриваться в качестве

этапа прогностических программ, которые создадут необходимые условия для формирования оптимальных моделей целевого цифрового маркетинга.

Литература

1. Сигарев, А. В. Ценовые стратегии фирм в условиях электронной торговли : дисс. ... канд. эконом. наук : 08.00.01 / А. В. Сигарев – М., 2014. – 127 с.
2. Герасименко, В. В. Ценообразование: учебн. пособие / В. В. Герасименко, – М. : ИНФРА–М., 2005. – 422 с.
3. Ламбен, Ж. Ж. Менеджмент, ориентированный на рынок / Ж. Ж. Ламбен, Р. Чумпитас, Шулинг, – Петербург : СПб гос. университет, 2017. – 928 с.
4. Ломоносовские чтения–2019. Секция экономических наук. Экономические отношения в условиях цифровой трансформации: сборник тезисов выступлений. – МГУ им. Ломоносова; 2019 – 1026 с.
5. Антипина О.Н. Ценообразование в информационной экономике: автореф. дис. д-ра экон. наук : 08.00.01 / О. Н. Антипина ; МГУ им. Ломоносова М. В. – М., 2014. – 54 с.
6. Котлер, Ф. Маркетинг менеджмент: Экспресс-курс 3 изд. / Ф. Котлер, К. Л. Келлер.; пер. с англ., под ред. С. Г. Жильцова. – СПб.: Питер, 2018–143с. Дроздович, Л. И. Маркетинговые технологии сегментирования и ребрендинга / Л. И. Дроздович //Экономическая наука сегодня: сб. науч. статей / БНТУ. – Минск. – вып.10.– С. 61–69

ЭОЖ 343.81

Сотты болғандардың еңбекпен қамтудағы шет елдік тәжірибесінің ерекшеліктері

Абдукурова А.М., аға оқытушысы
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Требуют корректировки нормативные правовые акты, регулирующие эти правоотношения. Определяющим фактором при создании рабочих мест в учреждениях должна быть роль государственных органов, через размещение на предприятиях государственного заказа. Этот путь наиболее сложный и требует внесения изменений в целый ряд законов. Аналогией госзаказа может стать перевод группы товаров, потребляемых государственными структурами, в разряд имеющих стратегическое значение и производить их в секторе УИС.

Abstract

Regulatory legal acts regulating these legal relations need to be adjusted. The determining factor in creating jobs in institutions should be the role of government agencies, through the placement of government orders in enterprises. This path is the most difficult and requires amendments to a number of laws. An analogy of a government order may be the transfer of a group of goods consumed by government agencies to the category of those of strategic importance and their production in the information security sector.

Сотталғандарды еңбекпен қамтамасыз етудің шетелдік тәжірибесін зерделеу міндетін қоя отырып, отандық қылмыстық-атқару жүйесінде анықталған оң аспектілерді іске асырудың ықтимал жолдарын да ойластырған жөн. Сотталғандарды еңбекпен қамтудың проблемалық аспектілерін баяндау өте күрделі сипаттағы және жергілікті жерлерде шешілетін мәселелерді нақтылау форматында жүргізілетін болады.

Сотталғандардың еңбегін ұйымдастыру-бұл объективті сипаттағы процесс, онда экономика мәселелерінің жалпы сипатынан, ұзаққа созылатын дағдарыстық құбылыстардан туындайтын қиындықтар мен қиындықтар бар.

Қалыптасқан жағдай талқылауға ұшырады және тиісінше, бас бостандығынан айыру орындарында өнеркәсіптік кәсіпорындардың жоқтығына және бәсекелестік пен нарықтың қысымына, әсіресе ҚАЖ жүйесінде назар аудара отырып, сотталғандарды еңбекпен қамтамасыз етудегі қиындықтарды дұрыс бағалаған практика өкілдері де, ғалымдар да екіұшты реакция тудырды [1, 236 б.].

Сотталғандардың жұмыспен қамтылуымен қаралатын мәселелер бір мезгілде туындамады, олар бірнеше жылдар бойы қылмыстық-атқару жүйесінде орын алды, бұл, әрине, осы саладағы істердің жай-күйіне әсер ете алмады. Сотталғандардың жұмыспен қамтылуының қалыптасқан жағдайына және Ресей Федерациясында қалыптасқан тәжірибеге сүйене отырып, Арктикалық Аймақты тазарту бойынша үлкен тәжірибе аясында Біз Қазақстанда қалыптасқан жағдайға ұқсастық жасауға тырысамыз. Арктикалық аймақ түсініктемелерсіз, бұл күрделі климаттық аймақ, Арал теңізі аймағы, әсіресе оның құрғақ түбі теңгерімсіздікте ерекшеленеді. Теңіздің құрғауына байланысты жыл сайын 100 миллион тоннаға дейін тұз, шаң және құм пайда болады, бұл құмды және тұзды дауылдардың салдарынан Еуропа мен Антарктикаға жетуі мүмкін. Топырақтың тұздануы мен деградациясы, шөлдер аймағының ұлғаюы өсімдіктер мен жануарлар әлемінің дамуына және белгілі бір аймақтағы жергілікті халықтың денсаулығына кері әсерін тигізеді [2].

Мемлекет басшысы Қ. К. Тоқаев «Париж келісімі мен Қазақстанның көміртегі бейтараптығы мақсаттарына қол жеткізу

жолдары» халықаралық конференциясында көмірқышқыл газының әсерін басу факторы ретінде ағаш отырғызудың маңыздылығына назар аударды. Елімізде 2025 жылға дейін 2 миллиард ағаш егіледі, оның ішінде Арал теңізінің құрғақ түбінде 1,5 миллион гектар сексеуіл егіледі.

Сотталғандардың жұмыспен қамтылуын ұлғайту жөніндегі бірқатар ұстанымдар «100 нақты қадамда», «Жұмыспен қамту – 2017» жобасында белгіленді, олар халықаралық практикаға сәйкес активтерді мекемелерге қайтару, персоналды оқыту мақсатында заңнаманы түзетуді көздеді, онда БҰҰ: «өнеркәсіптік және ауылшаруашылық өндірісіне басшылықты жеке меншікке емес, түрме әкімшілігіне жүктеуді» тікелей ұсынады мердігерлер. Алыс және жақын шетелдердің бірқатар елдерінде колония бастығы еңбекті ұйымдастырумен айналысады. Іске асыру еңбекке қабілетті тұтқындарды 75% - ға дейін жұмыспен қамтуды қамтамасыз етуі тиіс. Сотталғанды ұстау жылына 750 мың теңгені құрайды. 5 мың сотталушының 29 миллиард талап бойынша қарызы бар, оның жартысынан көбі мемлекетке. Оның 1% - ы өтелді [3].

Ел Үкіметі шешімі мемлекеттік тапсырысты орналастыру арқылы, мемлекеттік құрылымдар тұтынатын тауарлар тобын стратегиялық маңызы бар разрядқа ауыстырудың прототипі арқылы көрінетін осы салаға ерекше назар аударуға және оларды ҚАЖ секторында жүргізуге тиіс. Бұған дейін бюджеттік ұйымдарға арналған бұйымдар өндірісіне назар аударылған [4].

Бұл мәселелерде Еуропа елдерінде қолданылатын компенсаторлық саясаттың элементтерін қолдану қажет, атап айтқанда прагматизм, жазалау мен тәрбиеден өтемдік векторға көшу [5, 209 б.].

Біліктілігі жоқ сотталғандардың еңбек проблемасы, сондай-ақ өндіріс базасы бағдарланған дайындалатын өнімнің түпкі мақсаты. Тиісінше, біз жоғары технологиялармен ерекшеленетін өнімді ала алмаймыз, бірақ дәл осы жұмысты қолданудың жолдарын іздеуіміз керек. Ол үшін мекемеден тыс жерде еңбекті пайдалану жолдарын ойластыру қажет. Мәселен, Қазақстанда пандемия жағдайында саны кейде 700-800 мыңға дейін жеткен мигрант-гастарбайтерлердің болмауы олардың қатысуымен орындалатын құрылыс материалдары мен қызметтерінің қымбаттауына алып келді. Бұл ретте 2025 жылға дейінгі еңбек нарығына білім беру, Ауыл шаруашылығы, өңдеу өнеркәсібі секторларында қосымша миллион жалдамалы жұмысшы қажет болады [6].

Жүздеген мың және миллиондаған жұмыс қолының аясында 15-20 мыңға жуық сотталғандарды және Қазақстанда жұмыс іздеп жүрген көшіп-қонушылардың жалпы санының 4,5%-ы құрайтын пробациядағы сотталғандардың өсіп келе жатқан санын жұмысқа орналастыру талап етіледі. Азаматтық қоғам бұл салада не болып жатқанына алаңдамайды. Себебі пенитенциарлық мекемелердің

жұмысының нашар хабардар болуы [7].

Жүйенің ерекшелігінде түсіндірілетін мемлекеттік-жекеменшік әріптестіктің мүмкіндіктері нашар пайдаланылады. Нұсқалардың біріжеке түрмелердің құрылысын болдырмайтын, бірақ концессионерге қылмыстық жазаны орындау функциясын жүзеге асырудан басқа, концессия шартының мерзімі аяқталғанға дейін (30 жыл) осы объектіде өндірістік-шаруашылық қызметті құруға мүмкіндік беретін мекемелер құрылысына концессия шарттарын жасасу [8].

Қазақстанның ішкі істер министрлігі МЖӘ-нің табысты мысалдарына назар аударды, бұл жалға алу, сенімгерлік басқаруға беру, бұл, әрине, осы бағыттың мәні мен мүмкіндіктерін толық көрсетпейді. 2015 жылы сотталғандар бір миллиард теңгеге жуық шығынды өтеді, ал 2014 жылы небәрі 352 млн. Тұтқындармен жұмыс істеудің негізгі қағидаттарында тұтқындарға пайдалы еңбекпен айналысуға жағдай жасауға баса назар аударылады, бұл олардың өз елдерінің жұмыс күші нарығында қайта интеграциялануын жеңілдетеді және оларға өздеріне және отбасыларына қаржылық көмек көрсетуге мүмкіндік береді [9, 76 б.].

Ол үшін сотталғандардың өздері қызығушылық танытуы керек, әсіресе олардың мүмкіндіктері мен мамандықтарды үйренуге және игеруге деген ұмтылысы. Қазіргі уақытта 50 жалпы білім беретін мектеп жұмыс істейді, онда жыл сайын 2 мыңнан астам сотталушы оқиды, ал 44 кәсіптік колледж базасында 2,8 мыңға жуық адам оқудан өтеді [10, 244 б.].

Сотталғандарды еңбекпен қамтамасыз ету жағдайын және жағдайды шешудің перспективалық бағыттарын қарастыра отырып, біз белгілі бір тұжырымдар мен ұсыныстар жасаймыз.

1. Сотталғандардың жұмыспен қамтылуындағы қиындықтардың объективті сипаты осы саладағы ойластырылмаған саясатпен күшейе түсті.

2. ҚР ПМ ҚАЖК Еңбек нарығындағы жағдайды мониторингілеу қажет, стандартты емес жағдайларда жүйені жүктеу туралы ұсыныстар енгізу үшін, атап айтқанда, оларға Арал теңізінің түбін өсімдіктермен себу жұмыстарын жатқызуға болады. Мұндай жағдайлар бір қарағанда көп болуы мүмкін. Елде жұмыс қолдары қажет көптеген аймақтар бар.

3. ҚАЖ-дағы өтемақы саясатына бағытталған МЖӘ-ні іске асыру мүмкіндіктерін пысықтау қажет.

Әдебиет

1. Карганова Б.Г., Аветисян Г.Г. Средства достижения целей лишения свободы // Медиативный потенциал уголовного права: материалы VII Международной научно-практической конференции,

посвященной памяти М.И.Ковалева (Екатеринбург, 20-21 февраля 2010 года) / отв. ред. И.Я.Козаченко. – Екатеринбург: Издательский дом «Уральская государственная юридическая академия», 2011. С. 236.

2.Таран О. Обеспечивая эффективность правовой системы. Беседа с заместителем Генерального прокурора РК Ж.Асановым // Казахстанская правда 29 мая 2015 г.

3.Асанов Ж.К. Нужна консолидация усилий // Деловой Казахстан 12 июня 2015 года.

4.Общественный мониторинг пенитенциарных учреждений Республики Казахстан // Материалы круглого стола. Алматы, 29-30 сентября 2003 года. Алматы, 2004 г. С.77.

5.Рогова Н.Н. Цель наказания – кара или предупреждение преступлений? // Медиативный потенциал уголовного права: материалы VII Международной научно-практической конференции, посвященной памяти М.И.Ковалева (Екатеринбург, 20-21 февраля 2010 года) / отв. ред. И.Я.Козаченко. – Екатеринбург: Издательский дом «Уральская государственная юридическая академия», 2011. С. 209.

6.Тихонова Е. Работы хватает. Общественно-политическая газета «Время», 27 мая 2021 года.

7. Қазақстан Республикасындағы сот және құқықтық реформаны қолдау. Үшінші аралық есеп 2011 жылғы 15 ақпан – 2011 жылғы 15 тамыз. «І» қосымшасы-қылмыстық шешімдердің орындалуын жалпы бағалау бойынша есеп. «Қылмыстық шешімдер мен пробация қызметін заманауи орындаудың үздік құқықтық Еуропалық тәжірибесі» 66 б.

8.Қазақстан Республикасында мемлекеттік-жекешелік әріптестікті дамыту жөніндегі 2011-2015 жылдарға арналған бағдарлама. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 29 маусымдағы № 731 қаулысымен бекітілген

9.Қазақстан Республикасының заңнамасын: өмір бойына бас бостандығынан айыруға сотталғандар; өлім жазасы өмір бойына бас бостандығынан айыруға ауыстырылған сотталғандар; оған қатысты оны орындауға мораторий қолданылатын өлім жазасына сотталғандар құқықтарының халықаралық стандарттарына сәйкестігі мәселелері бойынша зерттеу. Материалдар жинағы. Алматы ҚБ «ОСТ-21 ғасыр», 2005 ж.б. 76 б.

10.Сқақов А.Б., Сағынбеков К. С. қылмыстық-атқару заңнамасын жетілдіру мәселелері//құқықтық мәдениет және құқықтық тәрбие: ғылыми еңбектер жинағы / ч. ред. т. к. Әкімжанов. - Алматы: «Интерлигал» ПИК, 2014.– 244 б.

**Жымқыру себептерінен туындайтын
теміржол көлігі объектілерінің мәселелері**

Абдукерова А.М

аға оқытушы,

Бекманова Ж.У

Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматриваются основные причины хищений грузов с объектов железнодорожного транспорта и условия, способствующие их совершению. В качестве причин автор рассматривает деформации экономического, политического и нравственно- психологического характера. Вопрос, рассмотренный автором, вызван отсутствием отечественного теоретического исследования в области причин и условия краж, совершаемых в исследуемой отрасли хозяйствования. Сделанные автором выводы приводят к мысли о том, что нельзя полагаться лишь на совершенствование деятельности ОВД на транспорте и в целом на уголовно-правовые меры правоохранительных органов. Тем самым им предлагается механизм совершенствования организационно-правовых пробелов в законодательстве.

Abstract

The article discusses the main causes of theft of goods from railway facilities and the conditions conducive to their commission. The author considers economic, political, moral and psychological deformations as the reasons. The issue considered by the author is caused by the lack of domestic theoretical research in the field of the causes and conditions of thefts committed in the studied branch of the economy. The conclusions drawn by the author lead to the idea that one cannot rely solely on improving the activities of the Department of Internal Affairs in transport and, in general, on the criminal law measures of law enforcement agencies. Thus, they are offered a mechanism for improving organizational and legal gaps in legislation.

Заң ғылымында теміржол көлігі объектілерінде жасалатын жасырын ұрлықтың детерминанттарын зерттеудің әртүрлі тәсілдері бар. Атап айтқанда, О. в. Ивушкина, Л. в. Новикованың ғылыми еңбектері,

В. В. Фомина, О. Г. Фокина және басқалары қарастырылып отырған мәселені зерттеудің әртүрлі тәсілдерін дәлелдейді.

Бұл жерде зерттелетін объектілерде жасалатын жасырын ұрлықтың детерминанттары мәселесін әртүрлі тәсілдермен зерттеуге болатындығын атап өткен жөн. Алайда, қарастырылып отырған шаруашылық саласындағы ұрлықтың себептері мен жағдайларының мызғымастығы мемлекеттің басқа салаларына да тән ұқсастыққа байланысты.

Сонымен қатар, теміржол көлігінің жұмыс істеу ерекшеліктері мен қарастырылып отырған салада болып жатқан процестер туралы ұмытпаңыз. Өйткені, олар қарастырылып отырған салада қылмыстың пайда болуының бірқатар ерекше детерминанттарын береді. Қалай болғанда да, олардың жиынтығы теміржол көлігі объектілерінде жасырын ұрлықты анықтайтын тікелей себептер мен жағдайларды жинақтайды.

Зерттеу әдіспен жүргізілдіжүйелік тәсіл (қарастырылып отырған шаруашылық саласында ұрлық сияқты жағымсыз құбылыстың туындауына ықпал ететін детерминанттарды талдау кезінде), сондай-ақ ПО қызметкерлеріне, сондай-ақ теміржол көлігі объектілеріндегі адамдарға әлеуметтік сауалнама жүргізу.

Құқық қолдану практикасының материалдарын, көліктегі ПО-ның ұйымдық-құқықтық қызметін, сондай-ақ кәсіпкерлік субъектілерін зерделеу.

Біздің ойымызша, теміржол көлігіндегі қауіпсіздікті қамтамасыз ететін құқық қорғау органдарының қызметіндегі ұйымдық - құқықтық кемшіліктер жеке қарауды талап етеді.

Жүргізілген социологиялық зерттеудің нәтижелері құқық қорғау органдарының қызметіндегі елеулі проблемаларды көрсетеді. Мәселен, мысалы, «көліктегі полиция қызметін ұйымдастырудағы қандай кемшіліктер, Сіздің ойыңызша, көлік объектілерінде ұрлық жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайлар болып табылады?» біздің ПО қызметкерлері арасынан келген респонденттер келесідей жауап берді: әлсіз кадрлық әлеует - 15,5%; көлікте полиция қызметкерлерін даярлауға мамандандырылған оқу орындарының болмауы - 21,3%; техникалық жарактандырудың жеткіліксіздігі - 34,7%; желілік бөлімшелер қызметкерлерінің шектеулі штат саны - 39,3%; аумақтық полиция бөлімшелерімен, қылмыстық - атқару жүйесімен, теміржол ұйымдарымен өзара іс - қимылдың әлсіздігі - 9,8%; басқалары - 35,6%.

Сауалнаманың жоғарыда аталған нәтижелері ПО-ның жекелеген бөлімшелерінің құқық қолдану қызметіне ешқандай дәрежеде қайшы келмейді. Мәселен, мысалы, тергеу тәжірибесінде темір жол көлігінің материалдық-техникалық қорының элементі болып табылатын жолдардың жоғарғы құрылымының бөлшектері қара және түсті металды қабылдау пункттерінде табылған жағдайлар тіркеледі. Бұл бөлшектер еркін сатылымда емес. Осыған байланысты, олар ұрланған деп қорытынды жасауға болады.

Аталған жағдайда тергеу органдарының қызметіндегі кемшілік қылмысты сапасыз тергеу, қылмыстық істердің осы санатының ашылуының төмендігі, сондай-ақ Қылмыстық жолмен көрінеу өндіріп алынған мүлікті сатып алғаны және өткізгені үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылатын адамдардың аз саны болып табылады. Мысалы, 2018-2024 жылдар аралығында 3954 ұрлық және Қылмыстық

жолмен әдейі өндірілген мүлікті сатып алу мен сатудың 12 фактісі тіркелді. Жоғарыда атап өткеніміздей, қылмыстық істердің тек 26,9% - ы қаралатын қылмыстық іс-әрекет бойынша сотқа жіберіледі. Қалғандары қандай да бір заңды негіздер бойынша қылмыстық қудалау сатысында тоқтатылады.

Қылмыстық жауапкершілікке тартылған адамдардың көпшілігі қара және түсті металл қалдықтарын сатып алушылар. Мұнда «түсті және қара металдардың сынықтары мен қалдықтарын жинау (дайындау), сақтау, қайта өңдеу және өткізу жөніндегі қызметті хабарлама тәртібімен жүзеге асыратын заңды тұлғаларға қойылатын талаптарды белгілеу туралы» Қазақстан Республикасы индустрия және инфрақұрылымдық даму министрінің міндетін атқарушының 2022 жылғы 11 мамырдағы № 259 бұйрығына сәйкес:

«Заңды тұлғалар электротехникалық, әскери және зымырандық-ғарыштық сынықтардан, байланыс желілерінің кабельдерінен, рельстерден, пайдаланылған теміржол төсемі мен жылжымалы құрам элементтерінен, кәріз люктерінің қақпақтарынан басқа жеке тұлғалардан түсті және қара металдардың сынықтары мен қалдықтарын қабылдайды» [1].

Алайда, осы ережені бұза отырып, келіп түсетін сынықтар мен түсті және қара металдардың қалдықтары туралы мәліметтер есепке алу журналдарында, қабылдау-тапсыру актілерінде әрдайым көрсетіле бермейді.

Оны қарауды талап ететін тағы бір маңызды мәселе-металл сынықтарын қабылдау және сатып алу субъектілерінің қызметін бақылау мәселесі. Бұл жерде Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 27 желтоқсандағы «өнеркәсіптік саясат туралы» Заңына сәйкес индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігінің бөлімшелері түсті және қара металдардың сынықтары мен қалдықтарын жинау (дайындау), сақтау, қайта өңдеу және өткізу жөніндегі қызметті реттеуді жүзеге асыратынын атап өткен жөн:

- «хабарлама тәртібімен түсті және қара металдардың сынықтары мен қалдықтарын жинау (дайындау), сақтау, қайта өңдеу және өткізу жөніндегі қызметті жүзеге асыратын заңды тұлғаларға қойылатын талаптарды белгілеу;

- түсті және қара металдардың сынықтары мен қалдықтарын жинау (дайындау), сақтау, қайта өңдеу және өткізу жөніндегі қызметті жүзеге асыратын заңды тұлғалардың түсті және қара металдардың сатып алынған және өткізілген сынықтары мен қалдықтары туралы есептілігінің нысаны мен мерзімдерін айқындау» [2].

Осы ереженің мазмұнынан осы коммерциялық қызметтің барлық субъектілері белгілі бір құқықтар мен міндеттерді белгілей отырып, заңды тұлға ретінде тіркеуден өтуі керек. Мысалы, аталған кәсіпкерлер қабылданған тауарлардың есебін жүргізіп, оған уәкілетті органға үнемі есеп беруі керек.

Сонымен қатар, аталған заңды тұлғалардың қызметі халық шаруашылығының өндірістік объектілерінен ұрланған металдарды сатып алуға жол бермеу мақсатында құқық қорғау органдарының жедел-іздігіне қызметінің объектісі болуға тиіс. Осыған байланысты олардың жұмысы қаралып отырған кәсіпкерлік субъектісінің қызметіне бақылауды жүзеге асыратын Қазақстан Республикасы Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігінің уәкілетті органымен үйлестірілуге тиіс.

Сонымен қатар, тергеу тәжірибесінде мүдделі кәсіпорындарға, мекемелерге және ұйымдарға жіберілген қылмыстық қудалау органдарының нұсқамаларын орындамау мәселесі бар. Осы нұсқаманың басты мақсаты көлікте ұрлық жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жою болып табылады. Сонымен, ҚР ҚІЖК-нің 200-бабында мыналар көзделеді: «қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде қылмыстық құқық бұзушылық жасауға ықпал еткен мән-жайларды анықтай отырып, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам тиісті мемлекеттік органдарға, ұйымдарға немесе олардағы басқару функцияларын орындайтын адамдарға осы мән-жайларды немесе заңның басқа да бұзушылықтарын жою жөнінде шаралар қабылдау туралы ұсыныс енгізуге құқылы, қылмыстық құқық бұзушылық және басқа да заң бұзушылықтар жасауға ықпал етті» [3]. Алайда, аталған бапта бекітілген ережелерді бұза отырып, Құқық қорғау органдарының нұсқамаларын шаруашылық жүргізуші субъектілер, оның ішінде теміржол көлігі ұйымдары елемейді және орындамайды. Бұл жағдай, біздің ойымызша, ПО-ның алдын алу қызметін төмендетеді, сондай-ақ қылмыстың, оның ішінде ұрлықтың таралуына ықпал етеді.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, біз зерттелетін шаруашылық саласында жасалған ұрлықтың тікелей детерминанттарына құқықтық әсер ету қажет деп санаймыз. Мұндай жағдай қолданыстағы қылмыстық заңнаманың жетілмегендігіне, сондай-ақ құқық қорғау және орталық атқарушы мемлекеттік органдар арасында үйлестірілген іс-қимылдардың болмауына байланысты.

Әрине, біздің пікіріміз даусыз, бірақ оның өмір сүруге құқығы бар, өйткені ол қолданыстағы нормативтік құқықтық актілерді жетілдіруге бағытталған.

Әдебиет

1. «Ведомстволық тәртіппен түсті және қара металдардың сынықтары мен қалдықтарын жинау, сақтау, қайта өңдеу және өткізу жөніндегі қызметті реттейтін заңды тұлғаларға қойылатын талаптарды белгілеу туралы" Қазақстан Республикасының Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігі 2022 жылғы 11 мамырдағы № 259 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200028082>. өтініш берген күні:

27.10.2022 ж.

2. 2021 жылғы 27 желтоқсандағы № 86-VII ҚРЗ "өнеркәсіптік саясат туралы" Қазақстан Республикасының Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000086#z132>. өтініш берген күні: 27.10.2022 ж.

3. Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу кодексі // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>. жүгінген күні: 11.02.2020 ж.

ӨӘЖ 428.304.2

Рухани қауіпсіздіктегі қоғамның ролі

Наурызбаев Б.А.,

Бекманов Н.А.

Қызылорда«Болашақ» Университеті

Резюме

В данной статье в рамках духовной безопасности общества рассматривается проблема религиозного экстремизма.

Abstract

In this article, within the framework of the spiritual security of society, the problem of religious extremism is considered.

Адамзаттың саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени және рухани жағдайына әсер етіп отырған діни экстремизм мен терроризм ХХІ ғ. дертіне айналып отыр. Террорлық актілерге итермелейтін қайшылықтар өсе түсуде. Қазіргі таңда діни лаңкестік бір ғана аймаққа, бір ғана мемлекетке тән құбылыс емес. Әлемдік дәрежеде лаңкестікке апаратын экстремизмнің алуан түрлері жалғаса түсуде. Әр түрлі ұйымдар осыны пайдалану арқылы саяси-экономикалық мәселелерді шешуге тырысуда. Бүкіл әлемде орын алып отырған дінді пайдаланып экстремизм мен терроршылдықтың саяси-әлеуметтік негіздерін зерттеу өте өзекті мәселе. Негізінде, дінге байланысты экстремизм мен террор кеше мен бүгін ғана пайда болған құбылыс емес. Оның ертеден келе жатқан тарихи тамырлары бар. Қазіргі лаңкестік әрекеттердің мәнін түсінуде адамзат тарихындағы діни көзқарастар мен саясаттарды ғылыми жағынан зерттеудің маңызы өте зор. Себебі ол, осы кездегі діни экстремизм мен терроризмнің саяси-әлеуметтік негіздерін анықтауға жәрдемдеседі. Бұдан кейін, қазіргі кезде Қазақстан Орталық Азияға үлкен қақпа ролін атқарып тұр. Өйткені, мұнда негізгі интеллектуалдық және техникалық мүмкіншілік пен үлкен табиғи байлық шоғырланған. Қазақстан Еуразиялық мемлекет. Үшіншіден, алып мемлекеттер тарапынан лаңкестікке ғана күресте қарсы кінәлілерді біліп алмай, оның пайда болу себептерін анықтап алмай тұрып беталды соғыс жүргізу орын алуда. Сондықтан «діни экстремизм», «исламдық радикализм» туралы әлемдік ақпарат

құралдарындағы құбылыстарда, ғылыми дәлелдемелер жетіспейді, оны бағалауда біржақталық басым. Келесі, еліміз тәуелдіздік алғалы діннің дамуына кең жол ашылды. Көп жыл кеңес тегеуірінің көрген мұсылман қауымы Құранды еркін оқуға қол жеткізді [1].

Экстремизм термині шектен тыс көзқарастар мен әрекеттерді ұстану, қоғамдағы тәртіп пен нормаларды терістеу ретінде анықталады. Экстремизм бұл әр уақытта жан жақты көрініс беретін өте күрделі құбылыс. Оған анықтама беруде эксперттік ортада әртүрлі түсінік бар. Оны екі топқа бөлуге болады: бірінші топ экстремизмді негативті және әлеуметтік қауіпті құбылыс деп бағалайды. Бұл бағытты ұстанушыларды «консерваторлар» деп белгілеуге болады. «Консерваторлар» бағытындағылар негізінен ғылыми академиялық орта, сонымен қоса құқық қорғау органдарының қызметкерлері. Зерттеушілердің бір бөлігі бұл мәселені салыстырмалы түрде, жіктеп қарастыруға тырысады. Оларды шартты түрде «либералдар» деп атауға болады. Либералдар экстремизмді жағымсыз құбылыс деп анықтаудан бас тартады. Экстремизмді әртүрлі құбылыстарды кеңінен алатын іс-әрекет мүмкіншілігі ретінде де түсінуге болады. Сондықтан экстремизмге шек қою мүмкін емес. Қазіргі ойдың алуан түрлілігіне салатын болсақ, экстремизм қылмыс емес. Бұған планетадағы ортақ құпталған шеңберден шыққан іс-әрекеттің бәрін кіргізуге болады дейді. Сонымен қоса қоғамдық құрылысқа қарсы құбылыс болса, құқықты шектеуші ретінде анықтау дұрыс емес. Себебі, кейбір әлеуметтік наразылықтар да (аштық жариялау, мемлекеттің қаулыларына қарсылық үрдістер) қоғамдық қауіпті феномен деп анықталып кетуі мүмкін болар еді.

Экстремизмнің негізінде адамдардың табиғи мүдделерінің қақтығыстары: экономикалық, әлеуметтік, этникалық және конфессиялық қарама-қайшылықтары жатыр. Бұл мүдделердің, қарама-қайшылықтардың көлемі әр түрлі болуы мүмкін: жеке тұлғаның бүкіл қоғамға қарсы тұруынан бастап, бүкіл мемлекеттік жүйелердің қатал тайталасымен аяқталады. Қанда да бір себептермен мүдделері сақталмай қалған жағдай да тайталас екі жақтың бірі өздерінің саяси, діни, этникалық, тағы басқа мәселелерінің шешімін табу үшін шектен шыққан әдістерге көшуі мүмкін.

Экстремизмнің пайда болуы себебі әр қоғамда әр түрлі болады және сол қоғамдағы объективтік және субъективтік жағдайға байланысты. Әйтсе де экстремизмнің пайда болуы мен таралуының базистік жағдайы бар. Ол кез-келген қоғам мен мемлекетке тән. Қазіргі кезеңде экстремизмнің пайда болуының негізгі факторлары ретінде эксперттер мыналарды ұсынады: әлеуметтік экономикалық тоқырау; жергілікті тұрғындардың көп бөлігінің өмір сүру деңгейінің күрт түсуі; мемлекеттік басқару жүйесі мен саяси институттардың деформациясы; олардың қоғамдық дамудың пісіп тұрған мәселелерін шешуге қабілеті жетпеу; саяси тәртіптің тоталитарлық сипат алуы;

биліктегілердің оппозицияны басып тастауы; еркін, жаңаша ойлауды қуғындау; ұлттық қанау; жеке топтардың өз міндеттерін шешуін жеделдетуі; көшбасшылардың саяси ерекшеліктері және т.б.

Бұл негізгі факторлармен қоса ғалымдар экстремизмнің пайда болуы және дамуына әсер ететін қосымша факторларды атап көрсетеді. Оларға халықаралық немесе мемлекеттік жүйеде экстремизм көріністеріне қарсы күрестің осалдығы, тұрғындардың, жеке топтардың саяси және құқықтық мәдениетінің төмендігі, мемлекетаралық қатынастың әлсіреуі, әлеуметтік шиеленістің өсуі т.б.

Дін адамзаттың рухани мәдениетінің маңызды бөлшегі. Дін арқылы адамдар арасындағы рухани байланыстан, ұлтаралық келісім мен қоғамның беріктігі, адами құндылықты, салт-дәстүрді сақтаудың ең жақсы мүмкіндігін көре білуіміз қажет. Ұлттық мәселелердің дұрыс шешілуі Қазақстанның халықаралық қауымдастықта лайық орынға ие болуына, әлемдік өркениеттің горизонттарынан орын алуға мүмкіндік береді.

Қоғамның діни өмірінің демократизациялауы бір жақты оң нәтиже бере бермейді. Қазақстан көп ұлтты мемлекет. Бұл көптүрліліктің нәтижесі діни конфессиялар формасы. Бұлардың әр қайсысы өз наным-сенімдерінің қағидаларымен өмір сүреді. Өртүрлі діндердің бір кезеңде, бір этно-мәдени кеңістікте болуы теологиялық мәселе ғана емес, әлеуметтік мәселе тудыратындығы сөзсіз. Діндердің өзгертуге болмайтын өзіндік діни ілімдері мен дәстүрлері бар, кейбір жағдайларда бір-біріне қайшы келетін, тіпті жоққа шығаратын, дінаралық сұхбат мүмкін болмайтын жақтары да кездеседі. Сондықтан, шешім қандай жағдайда болсын нақтылы болуы керек. Дерексіз шешім болмайды. Қорытынды жасау үшін нақтылы тарихи, әлеуметтік, қоғамдық, саяси, мәдени жағдайды есепке алуымыз керек. Нақтылы жағдай - Қазақстан Республикасы, яғни, осы мемлекеттің мазмұнына, оның мүддесіне орай шешілуі керек [2].

Қоғамдағы экстремизм мен радикализмнің кез келген көріністеріне және біздің азаматтарымыздың конституциялық құқықтарына қысым жасауды көздейтін әрекеттерге қарсы қатаң әрі дәйекті қарсы тұру қаралды. Қазақстан Республикасының басқару тәртіптері мемлекетіміздің Ата Заңы-Конституцияда белгіленгендіктен ол талаптар қоғамның әрбір мүшесі тарапынан орындалуы тиіс.

Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкес - Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылған. Мақсаты немесе іс-әрекеті Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге, оның тұтастығын бұзуға, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік топтық және рулық араздықты қоздыруға бағытталған

қоғамдық бірлестіктер құруға және олардың қызметіне, сондай-ақ заңдарда көзделген әскерилендірілген құрамалар құруға тиым салынады.

Қазақстан Республикасының «Қоғамдық бірлестіктер туралы» Заң жобасына сәйкес, экстремистік мақсаттарды көздейтін қоғамдық бірлестіктерді құруға және олардың қызметіне, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Заңнамасында көзделмеген әскерилендірілген құрылымдарды құруға тиым салынса, «Экстремизмге қарсы күрес туралы» Заңымен Қазақстан Республикасының аумағында экстремистік бағыттағы ұйымдардың, бөлімдердің ашылуына және олардың қызметіне тиым салынған.

Қазақстан Республикасының Конституциясында ар-ұждан бостандығы мен діни бостандықтың принциптері, әр түрлі конфессияларға жататын азаматтардың өздерінің діни бірлестіктерін құруға тең құқылығы, мемлекеттің шіркеуден бөлінгендігі туралы принциптер бекітілген. Сондай-ақ діннің және діни бірлестіктердің әлеуметтік қызметтерін реттеудің халықаралық тәжірибелеріне негізделген өзге де бірқатар нормативтік-құқықтық негіздер дайындалып шығарылды. Қазақстандағы қандай да болмасын діни бірлестіктердің қызмет етуінің нормативтік құқықтық негізі белгілі дәрежеде әзірленгендігіне қарамастан, діннің мәртебесі, оның қоғам өміріндегі шынайы жағдайы мен ролы, яғни діннің қоғамның әлеуметтік-саяси, рухани салаларына тигізер әсерінің мәртебесі, кеңістігі және шекаралары қазірге дейін дәл анықталмаған. Еліміздегі осы белгісіздік, әсіресе оның теріс салдары еліміздегі қазіргі діни жағдайда орын алған жаңа тенденцияларға байланысты анық та, айқын аңғарылуда. Бұл, әрине, әсіресе дін мен діни сананың күдік туғызатын діни-рухани нормалары мен догмаларына негізделген жаңа діни ағымдар мен бағыттардың елімізде еркін қызмет жасауының көрінісі. Мұндай әсірешіл нышандар діни фундаментализм мен діни экстремизм ретінде көрініс табуы толығымен мүмкін [3].

Қазақстанның зайырлы мемлекет болуына байланысты, ресми идеология дінге мейлінше бейтарап қарайды: ол діншіл де, дінге қарсы да сипатқа ие емес. Қазіргі Қазақстандағы діннің жағдайы авторитарлық, тоталитарлық және теократиялық басқару жүйесі бар мемлекеттерден түбірлі өзгешелікке ие. Конфессияаралық бейбітшілік пен келісім көпұлтты, көптілді және көпконфессиялы Қазақстан үшін мейлінше күрделі мәселе. Бүгін Қазақстан әлемге тек мұнай өндіруші ел ретінде ғана емес, сондай-ақ Бүкіләлемдік діни-рухани форумның орталығы ретінде де жақсы таныс. Қазақстанда әлемдік және дәстүрлі діндердің басшылары анағұрлым маңызды, осы заманғы өзекті әлемдік діни, саяси, өркениетаралық мәселелерді шешу үшін жиналады. Әлемдік және дәстүрлі діндердің басшыларының осындай кездесулерінің соңғысында еліміздегі конфессияаралық келісім мен диалогтың маңыздылығы ерекше атап өтілді. Әлемдік және дәстүрлі

діндердің басшыларының осы бір кездесуінде конфессияаралық келісім мен сұхбаттың негізгі қағидалары айқындалды. Олар: толеранттық, өзара құрмет көрсету мен түсінісу, ұлтаралық келісім мен діни төзімділік. Бұл туралы Елбасының Қазақстан халқына жолдауында: «Қазақстан діни наным бостандығын қамтамасыз етті, конфессияаралық диалог пен діни құқықтық саясатты жүйелі түрде жүргізіп келеді. Бізде әртүрлі конфессиялардың бейбіт қатар өмір сүруі қамтамасыз етілген» - деп айтылған. Әрине, дін біріктірудің, шоғырлану үрдістерінің күшті факторы бола алады. Ол үшін діндерден қайшылықтарды емес, керісінше ортақ белгілер мен ұқсас принциптері, ортақ негіздер мен ортақ құндылықтарды, біріктіруші бастаманы іздеуіміз қажет.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы.
2. Н.Ә.Назарбаев. Сындралы он жыл. - Алматы: Атамұра, 2003.
3. Бурханов К.Н., Карин Е.Т., Сатпаев Д.А., Давыдова И.М. Экстремизм в Центральной Азии. – Алматы: Институт России и Китая, 2000.

ӘӨЖ349.41

Жерді құқықтық сақтау мен қорғаудың жалпы түсінігі

Қындыбаева Р.Р

Қызылорда «Болашақ» университеті

(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматривается характеристика земель, вопросы правового сохранения земель и охраны земель.

Abstract

The article examines the characteristics of lands, issues of legal conservation of lands and land protection.

Жерде туылған адам оның байлықтарын пайдаланбай өмір сүре алмайды. Ол жерден, оның табиғи ресурстарынан өзінің әлеуметтік және экономикалық қажеттіктерін қанағаттандыруға қажеттінің барлығын алады. Сонымен қатар, жер адам өмірінің орны мен жағдайы болып табылады. Сондықтан да, адамға оның барлық құрамдас бөліктері- атмосфералық ауа, өсімдіктер және жануарлар әлемі, су көздері, жер қойнауы, жердің үстіңгі қабаты, ауа кеңістігі қажет. Оған қоса, жер еңбек және өндіріс құралы, сонымен қатар, мемлекет аумағы, оның шектері болып табылады.

ҚР Конституциясының 6 бабында «жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар халыққа тиесілі. Халық атынан меншік құқығын мемлекет жүзеге

асырады. Жер, сондай-ақ заңда белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте де болуы мүмкін» деп көрсетілген [1].

Қазіргі нарық жағдайында жер заңдарының басты міндеттері жерді ұтымды пайдалана отырып, экологиялық тұрғыда жерді құқықтық қорғау және заңсыз жер пайдаланудан туындайтын зардапты қайта қалпына келтіру болып отыр. Бұл нормативтік талапты орындау бүгінде құқықтық мемлекет құрып жатқан Республикамыздың әрбір азаматының құқықтық борышы болып табылады.

Жер мен оның байлығын барлық адамзат баласы қажетсінеді және халықтың өсу жағдайына байланысты жерге деген сұраныста ұлғая бермек. Осындай қажеттілікті қанағаттандыру үшін берілген жер пайдалану құқықтарын жүзеге асыру үшін ауқымды жұмыстар жүргізіліп жатыр. Бұл жерде, біздіңше, жер құнарлылығын сақтау мен экологиялық залал-зардаптың алдын алу мәселелерін ескеру қажет. Осы орайда жер иелену мен пайдаланудың ғана емес, ол сонымен қатар құқықтық қорғаудың да объектісі екендігін ұмытпауымыз қажет.

Олай болса, қоршаған ортаның бір бөлігі ретінде жерді адам игілігі үшін мейлінше ұтымды пайдалану, оның қолайлы жағдайын сақтау және құнарлылығын қалпына келтіру қоғам талабына сай туындап отырған көкейтесті мәселелердің бірі.

Жер - Қазақстан Республикасының егемендігі белгіленетін шектегі аумақтық кеңістік, табиғи ресурс, жалпыға ортақ өндіріс құралы және кез келген еңбек процесінің аумақтық негізі. Жердің айрықша ерекшеліктері болып оның көлемінің шектелгендігі, орналасу орнының тұрақтылығы, ауыспайтындығы және жылжымайтындығы табылады.

Жерді құқықтық қорғау деген не? Алдымен осының мазмұнын ашып алайық.

Жерді құқықтық қорғаудың негізгі мәні оның қолайлы жағдайын сақтау, қалпына келтіру және жақсарту болып табылады. Бірақ бұл шаралар жерге тікелей мемлекет меншігін және жер пайдаланушылардың құқықтарын қорғауға бағытталмаған. Жерді сақтау - жерді пайдаланғанда, жердің сапасы нашарламауы керек. Жерді қалпына келтіру - оны қалпына келтіру жұмысын жүргізу болып табылады. Жердің жағдайын жақсарту - мелиорация - суландыруды қолданып, жердің өнімділігін арттыруды жүзеге асыру.

Жер мемлекет меншігі болғандықтан, мемлекеттің жерге меншік құқығын қорғау қажеттігі туады. Ол жер пайдаланушылардың пайдалануында болады. Соған орай, мемлекеттің жерге меншік құқығын, жер пайдаланушылардың жер пайдалану құқығын қорғауға бағытталған деген қорытынды да бар.

Г.Т. Айгаринова заң нормаларының мазмұнына қарай жерге мемлекеттік меншік құқығын қорғауды екіге - жерге мемлекет меншігін оқшаулаудан және жерге мемлекет меншігіне орнатылған тәртіптерді бұзудан қорғауға бөліп қараған. Жерді құқықтық

қорғаудың бөлінбес бөлігі ретінде жердің құнарлы қабатын - топырақты қорғау да бар[2, 50б].

Барлық ғалымдарға ортақ бір мәселе ол - жерге мемлекет меншігін және жер пайдаланушылардың құқығын қорғау - жерді қорғаудың негізгі мәселесі және жерді табиғат объектісі ретінде қорғау болып табылады. Бірақ, бұл мәселеге әр түрлі жолдармен, біреулер жерді қорғау жерге мемлекеттік меншік құқығынан туындайды десе, кейбіреулері жерге мемлекеттің басқару құқығынан туындайды және ол мемлекеттің жеке құзыреті деушілер де бар.

Қазіргі кезде Жер кодексінің нормаларынан жердің біріншіден, меншік құқығы объектісі екенін, оны мемлекеттік, мемлекеттік емес және азаматтардың, соның ішінде шетел азаматтарының, азаматтығы жоқ адамдардың пайдалану объектісі екендігін де байқаймыз. Қазақстан Республикасы Жер Кодексінің 140-бабында жерге меншік құқығы мен жер пайдалану құқығын қорғау қаралған. Онда жерді қорғау, топырақ құнарлылығын қалпына келтіру, табиғи ортаны сақтау мен жақсарту Қазақстан Республикасы жер заңдарының міндеті болып саналады [3]. Осыларға қарағанда, жердің жоғарыда атап өткеніміздей, меншік объектісі және пайдалану объектісі оның үстіне ең негізгісі - жер табиғи объект - табиғи ортаның ең белді объектісі. Табиғи ортаны сақтау мен жақсарту жердің табиғи жағдайына тығыз байланысты.

Сонымен қатар меншік құқығы мен жер пайдалану құқығы Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 259 бабында меншік иесі меншік құқығын тануды талап етуге құқылы дейді [4].

Жер және оның қойнауы, су, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар Қазақстан халқына тиесілі. Қазақстан халқының атынан меншік құқығын мемлекет жүзеге асырады.

Бұл ретте мемлекеттің меншік құқығын жүзеге асыруы Қазақстан халқының мүддесі үшін мемлекеттік меншік режимі арқылы іске асырылады.

Жер заңда белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте де болуы мүмкін.

Азаматтық кодекстің бұл баптарында меншік иесінің меншік құқығын тануды талап ету құқығы, оны заңсыз иеленгеннен талап ету құқығы, иелік құқығын айыруға байланысты болмағанымен, оларды бұзудың қандайын болса да жоюды талап ету құқығы, меншік құқығы болмағанымен, шаруашылық жүргізу, оралымды басқару, тұрақты жер пайдалану құқығымен не заң құжаттарында немесе шартта көзделген өзге де негізбен мүлікті иеленушінің де көзделген құқықтарын қорғау құқығы, Қазақстан Республикасы меншік құқығын тоқтататын заң құжаттарын қабылдаған ретте, осы құжаттарды қабылдау нәтижесінде меншік иесіне келтірілген залалдарды меншік иесіне Қазақстан Республикасы толық көлемде өтеу, меншік иесінің құқықтарын және басқа заттық құқықтарды бұзатын өкімет, басқару органдары мен лауазымды адамдар құжаттарының жарамсыздығы және одан меншік

иесіне келтірілген залалды өтеу және басқа осы мәселелерге байланысты ақша, бағалы қағаздарды талап ету, есеп айырысу, мүлікті талап ету құқығы қаралған.

Сонымен, бұл аталған Азаматтық кодекстің нормаларынан нені байқадық және қандай қорытындылар шығаруға болады? Олардан мынадай қорытындылар шығаруға болады.

Бірінші: Азаматтық кодекстің бұл нормалары жерге меншік иелерінің (мемлекет пен тұлғалардың) және жер пайдаланушылардың меншік құқығын тану мен оны заңсыз иеленуден талап ету құқығы;

Екінші: осы заңсыз иеленуді талап етуді және оларды қайтарып алу жолдары және соған байланысты қаражаттар мен шығындарды өтеу жолдары;

Үшінші: жерге меншік иелері мен жер пайдаланушылардың осы құқығын заңсыз тоқтатқанға байланысты оны қалпына келтіру және залалдарды өтеу құқығы бар екенін;

Төртінші: жерге меншік иелері мен жер пайдаланушылардың меншік құқығы мен олардың жерге байланысты заттық құқықтарын Азаматтық заң нормаларымен қорғалатынын байқаймыз.

Ал, енді, жерге мемлекет құқығын, жерге жеке меншік құқығын және жер пайдаланушылардың құқықтарын қорғау Азаматтық кодекс көрсетіп берген нормалармен шектеле ме немесе оларды қорғаудың басқалай жолдары бар ма деген екінші сұрақ пайда болуы мүмкін. Біз бұл сұраққа жерге меншік иелерінің меншік құқығын, жер пайдаланушылардың жерді пайдалану құқығын қорғайтын Қазақстан Республикасының Жер туралы заңдарында басқа да нормалар бар деп жауап береміз.

Жерді қорғаудың ауқымын Жер кодексі жерді ұтымды пайдалануға, ауыл шаруашылығы мен орман шаруашылығы айналымынан жерді негізсіз алынуын болдырмауға, сондай-ақ топырақ құнарлылығын қалпына келтіру мен арттыруға бағытталған құқықтық, ұйымдық, экономикалық, технологиялық және басқа шаралар жүйесімен шектеген. Жер кодексінің нормаларында жерді табиғи объект, Қазақстан Республикасы халқының өмірі мен қызметі негізі ретінде сақтау Қазақстан Республикасы жер заңдарының қағидаттарының бірі қатарында белгіленген. Бұл нормадан жерді қорғау және жерді сақтау сияқты жер нысандары бар екенін де байқаймыз.

Біздің пікірімізше, Қазақстан Республикасы жер заңдарының қағидаттары жер заңдарының нормаларынан туындап, оның жүзеге асырылу шаралары жер катынастары катысушылардың міндеттерінде, жердің құқықтық мәртебелерінде оны сақтау талаптары болуын қажет етеді. Егер жерді сақтау жерді қорғаудың тәртіптерімен жүргізілетін болса жерді қорғау деп атау керек.

Мысалы, ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жерлерін сақтау мақсатында ондай аумақтардағы жер учаскелерін өзге мұқтаж

үшін алуға тыйым салынған. Бірақ бұл талап жерді сақтау емес, ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жерін қорғау тәртіптері қатарында қаралған. Сол сияқты ауыл шаруашылығы мақсатындағы алқаптар айрықша қорғалады. Оларды ауыл шаруашылығы емес мақсаттарға пайдалануға жол берілмейді.

Ауылшаруашылық алқаптарын бір түрден басқасына ауыстыруды Қазақстан Республикасы Үкіметі белгілейді. Ауыл шаруашылығы алқаптарының мұндай тәртібі, олардың көлемі мен аумағын пайдалану мақсатында сақтау үшін белгіленген. Бірақ ауылшаруашылығы жерлерінің мұндай тәртібі ауылшаруашылық жерлерінің ерекше қорғалуына жатқызылған. Осындай жағдайларға байланысты жерді сақтауды емес жер заңдарының орындалуына немесе жер заңдарының бұлжытпай орындалуына бақылау жасау қаралған.

Жерді немесе оның белгілі бір алқаптарын табиғи әсерлерден (жел, су эрозияларынан, көшкіндерден) лауазымды адамдар мен табиғат пайдаланушылардың заңсыз әрекеттері мен міндетті шараларды яғни алдын алу шараларын қолданбауы нәтижесінде пайда болатын Семей, Арал апат аймақтары сияқты теріс әсерлерден сақтауды немесе қорғауды табиғат қорғау жер заңдары өзінің міндеті етіп қояды.

Жер - табиғат объектілерінің ең негізгісі болғандықтан (жер қойнауы, су, орман, жануарлар мен өсімдіктер дүниесінің орналасуы және соңғыларының өсімін молайту мен сақталуы жерге байланыстылығы) жеке адамның денсаулығы мен өмірі, сондай-ақ тіршілігі жерге байланысты болғандықтан Жер заңдарының міндетіне қарай жердің табиғи болмысын сақтау және жақсарту жер заңдарының негізгі мәселелері есебінде қаралуы тиіс еді және оларды жүзеге асыру механизмдерінің де тиісінше сонда қаралғаны жөн болар еді.

Сонымен, жерді құқықтық сақтау дегеніміз - жердің табиғи сипатын, құнарлылығын, ауыл шаруашылығы және орман шаруашылығы өндірістеріндегі көлемін азайтпай, мақсатты пайдалануын қамтамасыз етуге арналған шаралар жүйесі. Жерді қорғау - жердің табиғилығына, құнарлылығына, сапасына зиян келтірмеу және меншік объектісі мен пайдалану құқығын бұзуға жол бермеу, егер бұзылған жағдайларда шаралар қолдану жүйесі.

Жерді сақтау шараларының жүйесі жерге меншік иелері мен жер пайдаланушыларға белгілі міндеттерді орындау, мемлекеттік ұйымдастыру, жерді сақтау шараларын жүзеге асыруға қаржы бөлу, жер мониторингін жүргізу, ерекше қорғалатын аймақтарды белгілеу және басқа осы сияқты жерді сақтауға бағытталған қызмет болса, жерді қорғау жер құқық қатынастары субъектілерінің жер заңдарының орындалуын, заңдылықты бұзбауды талап ететін, егер бұл талаптар

орындалмаған жағдайларда заңды жауаптылық қолданылатын заң нормаларын қамтиды.

Әдебиет

1.Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995ж. (01.01.2023 жылғы өзгерістер және толықтырулармен).

2. Айгаринова Г.Т., Қазақстан Республикасының тұрақты даму жағдайында жер нарығын құқықтық реттеудің теориялық мәселелері / Г.Т. Айгаринова.- Алматы: Қазақ университеті, 2020.- 312 б.

3.Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 20 маусымдағы N 442 Жер кодексі. (22.11.2024жылғы өзгерістер және толықтырулармен).

4.Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ. (01.09.2024 жылғы өзгерістер және толықтырулармен).

ӘӨЖ 349.6

Қоршаған орта байлықтарын қорғаудың құқықтық негіздері

Қындыбаева Р.Р

Қызылорда «Болашақ» университеті

(Қызылорда қаласы)

Резюме

В данной статье рассмотрены экологические проблемы Республики Казахстан и вопросы (задачи) по использованию богатств окружающей среды.

Также, рассматривая законные права и обязанности (задачи) граждан Республики Казахстан, предлагаются методы борьбы по защите богатств окружающей среды.

Abstract

This article deals with environmental problems of the Republic of Kazakhstan and issues on using of environmental resources.

Taking into consideration law rights and obligations of the citizens of the Republic of Kazakhstan as well, the control methods of protection on environmental resources are suggested.

Егеменді және тәуелсіз Қазақстан табиғи ресурстарға бай мемлекет болып табылады. Алайда, біздің еліміздің табиғи ресурстарының соншама молдығына қарамастан, оған қамқорлықпен қарау әрқашан туындап отырады. Қоғамның қазіргі дамуы табиғи ресурстардың шаруашылық мұқтаждықтарына кең түрде пайдаланылуына сүйенеді. Бұл процесс нарықтық қатынастар дами түскен сайын одан әрі күрделене береді.

1991 жылы Қазақстан Республикасы өзінің мемлекеттік тәуелсіздігін алуы және нарықтық экономикаға көшуі туралы

жариялауы табиғат пайдалану қатынастарының қайта құрылу, нарықтың талаптарына бейімделу, барлық меншік нысанының және содан туындайтын табиғат пайдалану құқықтарының тең негізде дамуына құқықтық, экономикалық, ұйымдастырушылық жағдайлар жасау, азаматтар мен заңды тұлғалардың табиғат ресурстарына байланысты құқықтарын қорғау қажеттілігін туындатты. Осыған орай, республикада табиғат ресурстарына байланысты табиғат пайдалану қатынасы субъектілерінің құрамы өзгерді, табиғат ресурстарына заттық құқықтардың жаңа түрлері пайда болды.

Бірақ, табиғат ресурстарын ұтымды пайдалану және қоршаған табиғи ортаны қорғау әлі де болса көкейкесті мәселелердің бірі болып отыр.

Жылдан жылға күшейіп келе жатқан дүниежүзілік экологиялық дағдарыс қоршаған ортаны және адамдардың экологиялық құқықтарын қорғау мәселесін ең өзекті мәселелер қатарына шығарды. Қоршаған ортаның дағдарыстық жай-күйі қазірдің өзінде миллиондаған адамдардың өміріне, денсаулығына, мүлкіне зиян келтірді және де оның әрі қарай тереңдей түсуі орын толмас экологиялық және биологиялық салдарға әкелуі мүмкін. Қоршаған ортаның қолайлылығын сақтап қалу өмірлік маңызды қажеттілік, тіпті адамзаттың тағдырын шешетін ең басты проблемаға айналды деп айтуға толық негіз бар.

Қоршаған орта байлықтарын пайдалану құқығы заңдарда жан-жақты қарастырылған. Онда табиғи ресурстарды пайдалану оларды қорғаумен тығыз байланысты болғандықтан, табиғатты қорғау, соның ішінде табиғатты пайдаланушылардың оны қорғау міндеттері де қамтылады.

Бұл табиғатты қорғау заңдарының ғана емес, ол Қазақстан Республикасы Конституциясының да талабы. Онда «Қазақстан Республикасы азаматының құқығы мен бостандығының жүзеге асырылуын оның міндеттерінен ажыратып қарауға болмайды, бұл міндеттердің орындалуы жеке, қоғамдық және мемлекеттік мүдделерді қамтамасыз ету үшін қажет»-деп көрсетіледі [1].

Ал табиғат қорғау заңында көрсетілген азаматтардың жалпы айналадағы табиғи ортаны қорғау саласындағы міндеттері:

1) Қазақстан Республикасының Айналадағы табиғи ортаны қорғау туралы және Қазақстан Республикасының өзге де табиғат қорғау, табиғи ресурстар жөніндегі заңдар талаптарын қатаң сақтау.

2) Еңбек қызметінде және тұрмыста табиғатқа және оның объектілеріне ұқыпты қарауды қамтамасыз ету.

3) Табиғат қорғау органдары мен қоғамдар қызметкерлерінің заңды талаптарын мүлтіксіз орындау.

4) Өзінің кінәсінен айналадағы табиғи ортаға келтірілген зиянды толық көлемінде өтеуге міндетті.

Табиғат ресурстарын пайдалану барысында оларды орынсыз, тиімді пайдаланбағандықтан оның принциптерін сақтамағандықтан, сапасын бұзғандықтан, улы, зиянды қалдықтармен ластағандықтан табиғи ортаның нашарлап, адамдардың денсаулығына және өміріне қауіпті жағдайлар тууы мүмкін. Сондықтан табиғат қорғау заңы табиғи ресурстарды пайдаланумен қатар адамның өмірі мен денсаулығына айналадағы табиғи ортаның ыңғайлы болуы құқығын экология құқығының объектісі деп санайды.

Қазақстан Республикасы үшін экологиялық проблемалар аса күрделі және өз шешімін таппаған мәселелердің бірі болып табылады. Мемлекетіміздің өз даму сатысында жаңа тарихи кезеңге өтуі қоршаған табиғи ортаның жай-күйіне теріс әсер етуші факторлар санының көбеюіне әкеп соқты. Олардың қатарына: елде болған экономикалық дағдарысқа байланысты экологиялық бағдарламалардың қаржыландыруын азайтуды, шетел фирмаларымен экологиялық ластандырушы өндіріс түрлерін салуды, Қазақстанның аумағына зиянды қалдықтарды әкелу, орналастыруды және т.б. жатқызамыз [2, 77б.].

Қоғам мен табиғаттың қатар өмір сүруі бір-біріне тығыз байланысты заңдылық. Айналадағы табиғи орта-адам өмірі мен денсаулығына қатысты әлеуметтік және экономикалық қажеттіктерді өтейді. Оның байлығын дұрыс пайдалана білсе, ол сарқылмайтын игілік көзі болмақ. Бірақ ол, қоғам мен мемлекет тарапынан әлемдік мәні бар жәйттерді ескере отырып, экономикалық, экологиялық, әлеуметтік қатынастарды реттеуді талап етеді. Бұл ретте қоғам табиғи байлықтарды ұтымды пайдалану, оның сапасын арттыру, жаңарту, табиғи ортаны бүгінгі және келешек ұрпақтардың мүддесі үшін қорғау шараларын жүзеге асыруды міндеттейді.

Қоршаған орта байлықтарын пайдалану адамның жаратылысқа келгелі бері жалғасып келе жатқан өмірдің, тіршіліктің негізгі материалдық және әлеуметтік негізі және ол үзілмейтін процесс.

Өкінішке орай, қазіргі қоғам, дамушы немесе қазіргі нарықтық заманда әлі күнге дейін табиғат байлықтарын үнеммен пайдалануды үйрене алған жоқ, арғы жағында күмәнсіз өзін-өзі біртіндеп жою басталатын белгілі бір шектен шығуға мүмкіндік бермейтін моральдық және материалдық шараларды да қолдана алмай жүр. Қоршаған орта байлықтарын пайдаланудың экономикалық проблемалары, сөз жоқ өте күрделі және жеткілікті түрде айқындалмаған.

Қоршаған орта байлықтары бізсіз өмір сүре алады, ал біз одан тыс өмір сүре алмаймыз, осы қарапайым шындықты түсінетін уақыт әлдеқашан жетті. Қоғамда қалыптасқан көзқарастарға сүйенсек, табиғатты қорғау мәселелесі әлі күнге тек айып салу мен оны күзету деңгейінен аса алмай келеді. Алайда мұндай іс жүргізудің тиімсіздігі бұрыннан және бәріне аян. Бұл шара арқылы біреулерді үрейлендіру

мен азын-аулақ ақша өндіріп алудан басқа ешқандай табиғатты қорғай алу әдісіне қол жеткізе алмаймыз. Түрлі аймақтардағы қоршаған орта жағдайларының салыстырмалы құндылығын ескеретін объективтік экономикалық көрсеткіштер, бұған дейінгі ұрпақтардың атқарған жұмыстары мен жұмсаған шығындарының қорытындылары, ресурстарды пайдаланудың, олардың сапасына, орналасу тереңдігіне және барланған қорына байланысты ыңғайластырылған төлем жүйесін жасау мен өндіру әлі күнге қолданылмай келеді.

Қоғамның қай азаматы болмасын қоршаған ортаға ұқыптылықпен қарау пікірімен келісіп келеді. Алайда бұл дұрыс экологиялық көзқарас материалдық игілікті өндіру және қажетке жарату туралы сөз болғанда ұмытылып келеді. Осы қарама-қайшылықтардан шығатын дұрыс жол таба алмаған қоғам мен адамдар табиғат мүдделерін аяққа басып, оны құрбандыққа шалуда. Әрине басқалардың келеңсіз тәжірибесі мен қоршаған ортаны бүлдірудің жалпылама сипатына сілтеме жасау-сөзсіз жұбаныш. Дегенмен гүлдеп тұрған алаңқайдың-бүлінген жерге, әдемі көлдің-шіріп бара жатқан батпаққа, шұрайлы шалғындар мен жайылымдардың-сусылдақ құмға айналуының жеке адам немесе адамдар тобының әрекеті екені түсінікті.

Қазақстан Республикасының Конституциясында табиғи ресурстарға мемлекеттік меншік арқылы пайдалану, оны қорғау, оны басқару табиғат туралы заңның бастамасы болды. Сонымен бірге Қазақстан Республикасы адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы қоршаған ортаны қорғауды өзінің мақсаты етіп қойды.

Қоршаған орта байлықтарын пайдалану-қоғам мен табиғат арасындағы негізгі қатынастар. Онда қоғам мүшелері-адамдар өздерінің экологиялық, экономикалық, мәдени-сауықтыру, эстетикалық қажеттіктерін өтеу үшін табиғат объектілерін белгіленген тәртіп бойынша пайдаланады.

Табиғи ресурстарды пайдалану құқығын мақсатына қарай екіге бөлуге болады. Біріншісі-табиғи ресурстарды экономикалық, экологиялық сауықтыру, өнегелі-эстетикалық қажеттіктер үшін пайдалану құқығы. Екіншісі-табиғи ресурстарды адам өмірі мен денсаулығы үшін пайдалану құқығы.

Бірінші топтағы табиғи ресурстарды пайдалану құқығы табиғи қорлардың белгілі бір түрін немесе түрлерін заңдарда көрсетілген мақсаттарға тиімді пайдалануды және оларды қорғауды көздейді.

Екінші топтағы табиғи ресурстарды пайдалану құқығы атмосфералық ауаның тазалығын, климатқа, жерге, орманға, суға, тағы басқа табиғат объектілеріне табиғи немесе жасанды апаттың болмауын талап етеді.

Бұл ерекшеліктер табиғи ресурстарды пайдалану мен қорғаудың экологиялық қатынастарын реттеу кезінде қолданылады. Табиғи ресурстарды пайдалану табиғатты жалпы және арнайы пайдалану

тәртібімен жүзеге асырылады. Табиғатты жалпы пайдалану-бұл адамның күнделікті өмірі мен денсаулығы, мәдени-эстетикалық қажеттіктерін табиғат объектілері есебінен тегін қанағаттандыру [3, 30б.].

Табиғатты жалпы пайдалану үшін табиғи ресурстар жекелеген азаматтарға бекітіліп берілмейді. Кейбір реттерде арнайы уәкілдік берілген органдар мен жергілікті өкілетті органдар табиғатты жалпы пайдаланудың өзге шарттарын төлеп қанағаттандырады. Табиғатты арнайы пайдалану-бұл табиғатты, оның қорын пайдаланушылардың әлеуметтік және экономикалық мұқтаждықтарын табиғи қорлар есебінен ақы төлеп қанағаттандыру. Қоршаған орта байлықтарына-жер қорлары, су қорлары, орман қорлары, жер қойнауларының кен байлықтары, жануарлар мен өсімдіктер дүниесінің жеке түрлері жатады. Аталған қорлардың және басқа табиғи объектілердің кез-келген түрін иелену немесе пайдалану объектісі бола алмайды. Сондықтан табиғи ресурстардың заңда көрсетілген түрі ғана иемдену немесе пайдалану объектісі бола алады [4, 25б.].

Қазақстан Республикасының Ата заңына сәйкес қоршаған орта байлықтары ерекше қорғалуға тиіс. Бұл саладағы экономикалық қатынастар табиғи ресурстарды пайдалануға, оларды молайтуға немесе жаңғыртуға және сақтауға тиісті қатынастармен тығыз байланысты жұмыс жасауда. Осыған орай зерттеу жұмысының негізгі құндылығы айналадағы табиғи ортаның, ондағы табиғи ресурстардың құқықтық жағдайларын кешенді түрде қарауында болып отыр.

Қазақстан Республикасы табиғат қорғау заңдарын оқып-білу, аталған табиғи байлықтарды заңға сәйкес дұрыс, тиімді пайдалану, оларды жаңғырту немесе қалпына келтіру, сақтау және қорғау заңгерлерге ғана емес, жалпы Қазақстан Республикасы азаматтарының заңды құқықтары мен міндеттері болып саналады.

Егемендік алған аз уақыттың ішінде Республикада осындай шараларды жүзеге асыру үшін көптеген жұмыстар атқарылды. Айналадағы табиғи ортаны қорғау, жер, жер қойнауы және мемориалдық шикізатты ұқсату, су, орман кодекстері, жануарлар дүниесін қорғау, оның өсімін молайту және пайдалану туралы заңдар қабылданды.

Осы және басқа да экологиялық заңдар экология құқығының мақсаттары мен міндеттерін белгілеумен бірге, адамның денсаулығы мен өмірін экологиялық қолайлы жағдайлар жасауға, табиғатты жаңғыртуға оны тиімді пайдалануға, қорғауға, тәртіпті нығайтуға және заңдылықты орындауға қызмет етеді.

Табиғатты қорғау-табиғаттың өзіндік болмысын сақтау немесе оны қалпына келтіру арқылы табиғи ресурстарды ысырапсыз пайдалану үшін құрылған мемлекеттік жүйедегі қоғамдық шара.

Қоршаған ортаға құқық - адамның өмірі мен денсаулығына зиян келтірмейтін табиғи ортада тұру мұқтаждықтарын қанағаттандыруға

арналған негіз салушы құқықтарының бірі болып табылады. Ажырамас субъективтік құқық ретінде кез келген тұлғаға тумасынан беріледі және адам қайтыс болғанға дейін үнемі жүзеге асырылуда болады. Бұл құқықтың әлеуметтік маңызы – жеке тұлғаға өзінің экологиялық мүдделерін қорғауға мүмкіндік береді және экологиялық дағдарыспен күресудің тиімді құралы болып табылады.

Әдебиет

1.Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995ж (01.01.2023 жылғы өзгерістер және толықтырулармен).

2.Байдельдинов Д.Л. «Экологическое законодательство РК» (проблемы совершенствования, перспективы развития). - Алматы, 1995.

3.Культелеев Сагындык, Экологическое право Республики Казахстан. особенная часть: Учебник / С. Культелеев.- Алматы: НАС, 2007.- 368 с.

4.Айгаринова Г.Т., Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы: Жалпы және ерекше бөлім. Оқу құралы / Г.Т. Айгаринова, А.К. Жангабулова.- Алматы: Қазақ университеті, 2018.- 488б.

ӘОЖ.302.3

Алдын ала тергеу мен сот тергеуінде дәлелдемелерді жинау

Ержанова Зауре Алтынбаевна,
з.ғ.м, оқытушы
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Предварительное следствие является стадией уголовного процесса. В ходе него следователь собирает и исследует доказательства по всем обстоятельствам, имеющим значение для правильного решения дела.

Abstract

The preliminary investigation is the stage of the criminal process. In the course of it, the investigator collects and examines evidence on all the circumstances that are important for the correct decision of the case.

Қылмыстық істер бойынша жүргізілген алдын ала тергеу дұрыстылығы барлық жағдайда сот талқылауының сапасын анықтайтындығы бәрімізге белгілі. Сондықтан, алдын ала тергеуді жүргізуде, яғни қылмыстық әрекетті және оны жасаған адамдарды әшкерелеу бойынша, дәлелдемелерді жинау мен бекіту барысында заңмен қойылған талаптарға сайкес болмаса сот тергеуінде дәлелдемелерді толық, жан-жақты, объективті зерттеуді қамтамасыз ету мүмкін емес. Сол себепті, қылмыстыкі іс жүргізуде алдын ала

тергеудің маңызды талабы олардың толықтылығында ,жан – жақтылығында және объективтілігінде болып табылады. Аталған талап ҚР ҚІЖК 24 бабында орын алған, аталған принцип тергеушіден айыпталушыны айыптайтын не ақтайтын, сонымен қатар оның кінәсін және жауапкершілігін ауырлататын не жеңілдететін барлық мән-жайларды зерттеп анықтауды талап етеді.

Алдын-ала тергеу — қылмыстық процестің кезеңдік сатысы. Оның барысында істің дұрыс шешімін табу үшін маңызды барлық мән-жайлар бойынша тергеуші дәлелдемелер жинап, тексереді. Алдын-ала тергеу қылмыстық іс қозғалғаннан соң басталады да, айыптау қорытындысын прокурорға жолдаған немесе қылмыстық істі доғарған кезде аяқталады. Анықтау жүргізілген істер бойынша Алдын-ала тергеу ол аяқталған соң басталады. Алдын-ала тергеуді ішкі істер органдарының, ҰХК-інің, салық полициясы органдарының тергеушілері жүргізеді және ол екі айлық мерзімнен ұзамай аяқталуға тиіс. Алайда осы мерзімді 6 айға және одан да көп уақытқа ұзарту тәртібі де арнаулы заңда көзделген. Алдын-ала тергеуді бір немесе бірнеше тергеуші жүргізеді. Оның заңға сәйкестігін прокурор қадағалайды [1, 5б.].

Айыпталушының кінәлілігін болжау алдын ала тергеуде анықталады соттылығы бойынша істі мәні бойынша қарауға сотқа жіберіледі. Ал, сот талқылауында айыпталушының кінәлілігін болжау емес , оның дұрыстылығы тексеріледі. Әрине, сот тергеуіне қарағанда алдын ала тергеу қылмыстың оқиғасына жақынырақ, себебі қылмыс жасаған адамды әшкерелеуге қатысты, қылмыстың алдын алуға байланысты бұлтартпау шараларын қамтамасыз ету, дәлелдемелерді жинау, анықтау және сақтаудың барлық ауыртпалылығы алдын ала тергеуге тиесілі, бірақ бұл сот талқылауының міндеттеріне жатпайды деп айту қате пікір. Дегенмен, сот органдарының мүмкіншілігі алдын ала тергеу органдарына қарағанда ерекше, мысалы, бір уақытта және бір жерде (сот отырысы залында) процеске барлық қатысушыларды (сотталушы, куәлар, жәбірленуші, сарапшы және т.б.) жинап екі тараптың (прокурор, сотталушы және оның қорғаушысы) қатысуымен және туындаған қайшы дәлелдемелерді жауап алу көмегімен дер кезінде тексеруден өткізіп, зерттеуге мүмкіндігі бар. Біздің көзқарасымыз бойынша қылмыстық ізге түсу органдарының және соттың алдына қойған міндеттері бірдей, яғни іс бойынша объективті ақиқатты анықтау, бұл үшін айыпталушының кінәлілігін немесе кінәлі еместігін анықтайтын нақты дәлелдемелер жинау болып табылады. Өйткені тергеуші, прокурор айыпталушының кінәлілігі туралы мәселелерді шешу барысында қорытынды шешім шығарады және істі қысқартуға да құқылы [2, 21б.].

Дегенмен, сотталушының кінәлі немесе кінәлі еместігі туралы мәселені тек сот шешеді деген пікір, тергеушіні немесе прокурорды бұл мәселені шешуден босатпайды. Себебі, тергеуші және прокурор

айыптау қорытындысын жасау барысында дәлелдемелердің жеткіліктілігіне көз жеткізуі тиіс. Жазбаша нысанда мәлімделген өтінім іске қоса тіркеледі, ал ауызша өтінім сот талқылауының хаттамасына енгізіледі.

Істі алдын ала тыңдау немесе сот тергеуі сатысында мәлімделген өтінім бойынша дәлелдемені жарамсыз деп тану туралы соттың шешімі даулы дәлелдемелерді зерттегеннен және бағалағаннан кейін соттың үкімінде немесе қаулысында дәлелденуі тиіс.

Егер өтінім сот тергеуі барысында мәлімделсе және даулы дәлелдемені қосымша тексеруге қажеттілік болмаса, онда сот кеңесу бөлмесінде осы мәселе бойынша қаулы шығаруға құқылы.

Егер дәлелдемені, ол заң талабы бұзыла отырып алынған деген дәлелмен жарамсыз деп алып тастау туралы өтінімді сотталушы, оның заңды өкілі, қорғаушы мәлімдесе, онда бұл дәлелдер мемлекеттік айыптаушымен теріске шығарылады [3, 326.].

Егер көрсетілген негіздер бойынша өтінімді мемлекеттік айыптаушы, жеке айыптаушы, жәбірленуші, азаматтық талапкер және жауапкер (сотталушыдан, оның заңды өкілінен және қорғаушыдан басқа) және олардың өкілдері мәлімдесе, онда оларды мәлімдеген процеске қатысушы өз уәждерін дәлелдеуі тиіс. Жәбірленушінің немесе куәнің айғақтарын жариялауға, сондай-ақ олардан жауап алудың бейнежазбалары мен киноға түсірулерін, сотқа дейінгі тергеп-тексеру жүргізу немесе сот талқылауы кезінде олардың бұрын берген мәліметтерін жариялауға олардың және сотта берген айғақтарының арасында елеулі қайшылықтар болған жағдайларда, сондай-ақ сотқа келуге мүмкіндік бермейтін себептер бойынша осы тұлғалар сот отырысында болмаған кезде (егер бұрын айғақтар қарама-қайшы болмаса, дәлелдемелермен жоққа шығарылмаса және т.б.) тергеу судьясы айғақтарды сақтауға қойған кезде тараптардың өтінімі немесе соттың бастамасы бойынша жол беріледі. Сотқа дейінгі тергеудің нысандары, форматтары және мерзімдері. Сотқа дейінгі тергеу анықтау, алдын ала тергеу нысанында және хаттамалық нысанда жүргізіледі. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру, хаттамалық нысандағы істерді қоспағанда, жеделдетілген тәртіппен аяқталуы мүмкін. Егер жиналған дәлелдемелермен қылмыс фактісі және оны жасаған адам 2 анықталса, оның өз кінәсін толық тануы, келтірілген залалдың (зиянның) мөлшерімен (сомасымен) келісім, бұл туралы күдіктіні хабардар ете отырып және оған осы шешімнің құқықтық салдарын түсіндіре отырып, онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар, сондай-ақ ауыр қылмыстар бойынша сотқа дейінгі жеделдетілген тергеу жүргізілуі мүмкін. Сотқа дейінгі жеделдетілген тергеу он бес тәулік ішінде аяқталуға тиіс. Сотқа дейінгі жеделдетілген тергеп-тексеру кезінде сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам жасалған

қылмыстық құқық бұзушылықтың мән-жайларын анықтайды және күдіктінің оны жасауға қатысуын растайтын дәлелдемелерді жинайды. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам нәтижелері қылмыстық құқық бұзушылықтың іздерін және күдіктінің, айыпталушының кінәсінің өзге де дәлелдемелерін тіркейтін тергеу және өзге де іс жүргізу әрекеттерін ғана жүргізуге құқылы [4, 2б.]. Сотқа дейінгі жеделдетілген тергеу қолданылмайды: 1) қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығына қатысты, олардың ең болмағанда біреуі аса ауыр болып табылса; 2) сот ісін жүргізу жүргізілетін тілді білмейтін адамдарға қатысты; 3) қылмыстық қудалаудан артықшылықтары мен иммунитеті бар адамдарға қатысты; 4) қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысушылардың ең болмағанда біреуі өз кінәсін мойындамаған жағдайда; 5) кәмелетке толмағандар немесе өздерінің дене немесе психикалық кемістіктеріне байланысты өзінің қорғану құқығын өздері жүзеге асыра алмайтын адамдар жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша қылмыстық жауаптылықтан босатылады. Қазақстан Республикасында қылмыстық сот ісін жүргізу қағаз және (немесе) электрондық форматта жүргізіледі. Қылмыстық процесті жүргізуші адам өз қалауы бойынша қылмыстық сот ісін электрондық форматта жүргізе алады, бұл туралы дәлелді қаулы шығарылады. Қылмыстық сот ісін электрондық форматта одан әрі жүргізу мүмкін болмаған жағдайда, қылмыстық процесті жүргізуші адам қағаз форматқа көшеді, бұл туралы дәлелді қаулы шығарылады [5, 25б.]. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру қылмыстық істің күрделілігін, тергеу әрекеттерінің көлемін және істің мән-жайларын зерттеудің жеткіліктілігін ескере отырып, ақылға қонымды мерзімде, бірақ Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде белгіленген қылмыстық қудалаудың ескіру мерзімінен аспайтын мерзімде аяқталуға тиіс. Қылмыстық сот ісін жүргізудің ақылға қонымды мерзімін айқындау кезінде қылмыстық істің құқықтық және нақты күрделілігі, сотқа дейінгі іс жүргізуге қатысушылардың іс жүргізу құқықтарын іске асыруы, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның сотқа дейінгі іс жүргізуді уақтылы жүзеге асыру мақсатында өз өкілеттіктерін іске асыру тәсілі сияқты мән-жайлар ескеріледі. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру мерзімі арыз мен хабарлама сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізілімінде тіркелген кезден бастап айыптау актісімен немесе медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы мәселені қарау үшін істі сотқа беру туралы қаулымен қылмыстық іс прокурорға жіберілген күнге дейін не іс бойынша іс жүргізуді қысқарту туралы қаулы шығарылған күнге дейін есептеледі. Анықтау істері бойынша сотқа дейінгі тергеу алдын ала тергеу істері бойынша бір айдан және екі айдан аспауға тиіс. Осылайша, қылмыстық процесте сотқа дейінгі тергеудің үш нысаны, сот ісін жүргізудің жазбаша және электрондық форматы көзделген

Әдебиет

1. Зейнелгабдин А., Исабаева С., Кибербезопасность Казахстана в период цифровой трансформации // Государственный аудит. - 2019. - №4 (45). – С. 46-55
2. Warnes, K., Cybersecurity, Salem Press Encyclopedia. 2019 // <https://ezproxy.nu.edu.kz/login?url=https://ezproxy.nu.edu.kz:2358/login.aspx?direct=true&db=ers&AN=89677538&site=eds-live&scope=site>. 13.03.2019
3. Szakos J., Szadeczky T., Building a Cybersecurity Ecosystem in a Hungarian City – The Potential for Innovative Growth // The Choice-Architecture behind Policy Designs. – С. 195-202. // <https://www.nispa.org/files/publications/PRACTIC-monograph-final.pdf>. 25.03.2020
4. Бочков С.И., Макаренко Г.И., Федичев А.В. Об окинавской хартии глобального информационного общества и задачах развития российских систем коммуникации // Правовая информатика. 2018. № 1. С. 4-14. DOI: 10.21681/1994-1404-2018-1-4-14
5. Указ Президента Российской Федерации от 09.05.2017 № 203 «О Стратегии развития информационного общества в Российской Федерации на 2017–2030 годы» // Собрание законодательства РФ. - 2017. - № 20. - Ст. 2901.

УДК 37.015.3;378.146

Исследование и развитие кейс-метода и практическое применение в области образования.

Жусупова Гульназ Аппазовна
к.э.н., и.о.ассоциированный профессор
Досманбетов Санжар Бауыржанұлы, магистрант
Университет Болашак, г.Кызылорда

Түйіндеме

Бұл жұмыс ойын технологиялары контекстінде кейстерді (case-study method) пайдалану мәселесін қарастырады. Автор жалпы білім беру мекемелерінің тәжірибесінде және жоғары білім беру жүйесінде кейс-технологияларды қолдану мысалдарын ұсынады.

Abstract

In this paper, the problem of using case-study method in the context of gaming technologies is considered. The author presents examples of the use of case technologies in the practice of general education institutions and in the system of higher education.

Кейс-метод является одним из методов социально-научных исследований, наряду с экспериментом, опросом, анализом

информации. Каждый из этих методов имеет преимущества и недостатки в зависимости от трех условий: типа исследуемого явления, контроля над событиями, ретроспективного взгляда.

В общем, кейс-метод – предпочтительная стратегия исследования с постановкой вопроса «как?» и «почему?», когда исследователь имеет небольшой контроль над событиями в реальном контексте. Развитие кейс-метода становится все более актуальным вопросом для совершенствования образовательного и исследовательского процесса.

Общепризнанно, что разные исследовательские стратегии выстраиваются по иерархии. Считается, что кейс-метод лучше использовать на исследовательской фазе расследования определенного исследования. Но многие кейсы чаще имеют описательный характер [1].

Преимущество кейс-метода это то, что собирается большое количество доказательств: документы, фактические материалы, анализы, наблюдения. Но многие исследователи пренебрегают кейс-методом, часто рассматривая его как менее предпочтительный метод, чем эксперимент или опрос.

Кейс-метод пытается ответить на следующие вопросы и получить правильные решения:

- «Почему приняли данное решение?»
- «Какие были разработаны мероприятия по внедрению оптимального решения?»
- «Каковы полученные результаты?»
- «Каков эффект данного решения?»

Кейс-исследование может быть основано полностью на количественных доказательствах; кейс-исследование не всегда нуждается в прямом детальном наблюдении за фактами, людьми. Существует по крайней мере четыре функции кейс-метода: описать причинно следственные связи в реальной обстановке, описать реальный контекст данного события, извлечь пользу из подхода, использовать в тех ситуациях, где нет ярко выраженного результата [2].

В кейс-исследовании необходимо помнить, используя вопросы «как» и «почему», составить ключевые вопросы раскрывающий суть рассмотрения.

Создание кейса – это процесс от решения создать кейс по той или иной причине, от исходных контекстов с конкретными предприятиями до факта его написания и использования в аудитории. Учебные кейсы создаются, как правило, самими преподавателями.

Хронологический порядок создания кейса следующий:

1. Ответьте на вопрос: «Зачем нужен данный кейс?»
2. Определите цель, специфические идеи и организационные моменты для кейс-исследования.

3. Установите контакты с объектом кейса, предприятием
4. Соберите данные и аналитическую информацию по объекту кейса.
5. Напишите кейс
6. Получите разрешение у предприятия использовать кейс для образовательных целей [3].

Как же можно найти ситуацию, которая способна дать достаточно материала для удовлетворения запросов по созданию обучающего кейса? Важно подобрать не только специфические ситуации, но определить ряд организаций, согласных предоставить помощь. Одна из главных проблем – поиск фактов из действительности. Источники – журнальные и газетные статьи, рекламные агентства, предприятия. Очень важно пропагандировать сотрудничество с бывшими студентами, которые уже являются не только рядовыми сотрудниками, но и руководителями крупных организаций [4].

Основными вопросами для создания кейс-исследования:

- действительно ли ситуация, описываемые в кейсе, существует?
- согласны ли менеджеры фирмы помочь автору описать создавшуюся ситуацию

Если на эти вопросы будут получены ответы, то процесс создания кейса может быть решен.

Что может заинтересовать компанию в сотрудничестве? Можно отметить руководству компанию, что использование данного исследования в учебном процессе может привести к известности и современности. Также можно подчеркнуть, что это форма благотворительности, но с определенной отдачей. Автор кейса должен оговорить, что компания оказывает безвозмездную помощь образованию, которая впоследствии может обернуться дополнительной прибылью за счет хорошо обученного персонала.

Создатель кейса, никогда не должен являться без предупреждения, управляющий планирует свое время и, зная о цели визита, может заранее собрать нужные сведения, и тем самым будет лучше подготовлен.

Самый стандартный метод – это интервьюирование. Но при этом нужно соблюдать определенные правила: во-первых, лучше спросить об успехах, во-вторых никогда не нужно спорить с собеседником, в-третьих записывать все итоги исследования. Множество непредсказуемых факторов могут повлиять на процесс интервьюирования, в основном из-за некорректированных вопросов можно обидеть собеседника, в результате чего можно не получить, необходимую информацию [5].

Основной аспектом начала исследования – это выработка плана.

Основными правилами интервьюирования:

- уделять большое внимание собеседнику и дать понять, что вы не претворяетесь, что вы искренне;
- слушать внимательно, сведя к минимуму свои комментарии;
- никогда не спорить;
- никогда не советуйте;
- нужно подвести разговор так, чтобы интервьюированный сообщил не только что он хочет сказать, но и то, что он утаивает;
- сделать наброски с последующей коррекцией;
- также самое основное конфиденциальность.

Собранные данные должны быть обобщены и даны ответы на вопросы:

- Каково содержание материала?
- В какой форме предполагается предоставить материал?
- Как будут решаться поставленные задачи?

Основным аспектом в проведении и оформлении кейса требуется разрешение и маскировка полученных данных. Но не для всех результатов необходимость разрешения отпадает, например, на статистические данные, данные из газет и журналов, из решений судебных процессов и т.д. [6].

Маскировка - достаточно сложное дело.

Слайд №1
Таблица 1.

Основные проблемы, связанные с маскировкой

Маскировки каких вопросов хочет избежать преподаватель высшего учебного заведения	Что больше всего хочет замаскировать менеджер компании
Приоритеты расположены в порядке убывания	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Название компании 2. Цифровая информация 3. Отрасль производства 4. Наименование видов продукции 5. Даты 6. Месторасположение 7. Фамилии служащих 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Название компании 2. Фамилии служащих 3. Объем продаж, финансовая информация 4. Наименование видов продукции 5. Отрасль производства 6. Даты 7. Месторасположение

Из данной таблицы видно, что самый лучший пункт для достижения компромисса – имена служащих.

Получение разрешения на опубликование кейса является одним из важных вопросов. Но основные этапы получения разрешения следующие:

1. Поиск наиболее удачного руководителя
2. Достижение взаимопонимания по принципиальным вопросам
3. Сбор информации, в том числе конфиденциальной

4. Написание кейса
5. Представление работы на окончательное утверждение
6. Разрешение

При подготовке кейсового материала нужно убедить, что кейс будет печататься человеком, незнакомым материалом.

Образец письма руководителю фирмы слайд №2

Уважаемый господин _____

Предлагаем две копии проекта кейса «_____». Мы убеждены, что этот кейс будет хорошим обучающим инструментом. Надеемся на ваше сотрудничество. Если у Вас есть исправления и поправки, то укажите их письменном виде.

Очень признательны за помощь и сотрудничество. Еще раз благодарим Вас.

С искренним уважением автор кейса _____

На сегодняшнее время очень актуальны кейсы исследования на тему коррупции в разных областях, в основном в области государственной системы, образовании. Часто эти исследования проводятся по инициативе самих руководителей организаций. Впоследствии, эту информацию используют для эффективного искоренения.

При проведении пробного исследования кейса «Демократия без взяток» в целом методом интервьюирования, можно делать следующие выводы, что явление коррупции на низких уровнях, как правило, с устоявшимися формами и достаточно простыми механизмами, а именно взяточничество. Основным выводом из опроса причина взяточничества респонденты назвали низкую заработную плату, безнаказанность [7].

Рассматривая данные исследования интересен рейтинг продажности чиновников различных ведомств по версии респондентов (слайд №3): дорожные полицейские–43,5%, медперсонал – 22,6%, педагоги – 18,8%, сотрудники проверяющих и контролирующих органов–10,8%, работники акиматов–10,2%, полицейские–9,7%, сотрудники прокуратуры–5,9%, суды 3,8%, затруднились ответить–9,7%. Но эти данные достаточно некорректные так как большинство респондентов имеют связь чаще всего с дорожными полицейскими, медперсоналом и педагогами, поэтому процент продажности чиновников по данным категориям достаточно велик. Рассматривая уровень взяточничества по денежным единицам складываются следующим образом на ведущих местах являются чиновники проверяющих органов, сотрудники прокуратуры, суды.

Основными вопросами, при проведении данного исследования с использованием кейс-метода следующие

1. Что такое коррупция? Каковы ее проявления?
2. Каковы формы и содержание взяток , даваемых студентами преподавателям?
3. Как государство должно бороться с коррупцией?
4. Какие последствия можно ожидать от дальнейшего увеличения, распространения коррупции?
5. Сталкивались ли Вы с коррупцией?
6. Каковы, по Вашему мнению, основные причины коррупции?
7. А Вы помните свою первую взятку?

Заметьте сам порядок представления вопросов идет от расплывчатых сообщений к более конкретизированным вопросам, где соответственно будет дан четкий ответ [8].

Также рассмотрения других фирм, которые соглашаются на исследования по поводу деятельности организации, пока не актуальны, из-за страха неконфиденциальности информации. В нынешнее время это прекрасный метод обучения для студентов ВУЗа, при разработки аналитического мышления и практического применения в будущем.

Литература

1. Андюсев Б.Е. Кейс-метод как инструмент формирования компетентностей М., 2014. - С. 61
2. Багиев Г.Л., Наумов В.Н. Руководство к практическим занятиям по маркетингу с использованием кейс-метода. СПб.: Наука, 2019. С. 23-25
3. Балуюян С.Р. Кейс-метод в обучении культуре делового общения. М.: Известия, 2013. - С. 239
4. Барнс Л. Б. Преподавание и метод конкретных ситуаций. 2015. - С. 502
5. Безбородова Ю. Кейс-метод. М., 2018 - С. 163-165.
6. Бовт В.В. Моделирование и инструментальная поддержка технологии онлайн обучения практическим навыкам с использованием метода кейс-стади. М., 2015. - С. 150
7. Быкова Н.И. Исследование «кейс-метода»: Теоретические аспекты. СПб.: СПбУЭиФ, 2012 - С. 16
8. Как написать авторский проектный социально-экономический кейс в формате КЕЙКИС. Методика и сборник деловых игр. М. 2019.

Оценка воздействия Газотурбинных электрических станции на экологию Кызылординской области

Курманбаев Г.Б¹. к.т.н., Жайлаубаев А. Ж¹.
студент гр.Эл-23-1, Камалова Г.Н², учитель физики

¹Кызылординский университет Болашак.

²Школа-лицей №10 имени Ы. Алтынсарина г. Кызылорда

Түйіндеме

Бұл жұмыста Газ турбиналық электр стансаларының жұмыс істеу барысында, қоршаған ортаға әсер ететін факторлар туралы мағлұматтар берілген.

Abstract

This paper provides information on the environmental impacts of gas turbine power plants.

Экологический эффект при внедрении газотурбинных технологий связан с децентрализацией энергопроизводства. Развитие комбинированной выработки электроэнергии и тепла на ТЭЦ является значительным достижением энергетики. Однако стремление выработать как можно больше электроэнергии на тепловом потреблении приводит к излишней концентрации электрогенерирующих мощностей в крупных городах и промышленных центрах. Спад производства и развитие энергосбережения в большей степени отразились на потреблении тепла, в результате чего на ТЭЦ возросла доля выработки электроэнергии по конденсационному циклу с низкой эффективностью использования топлива. Это привело к снижению КПД станций в целом.

Так же как и традиционные тепловые электростанции, ГТЭС вносят свой вклад в загрязнение окружающей природной среды. Это обстоятельство диктует необходимость комплексной оценки воздействия ГТЭС на компоненты природной среды при планировании размещения МГТЭС, обосновании предпроектной и проектной документации, разработке предложений по организации природоохраных мероприятий, эксплуатации ГТЭС и выводе их из эксплуатации. Подобная оценка подразумевает учет природно-техногенных условий территорий размещения ГТЭС [1]

Экологические аспекты по эксплуатации данных технологий, некоторые особенности которых рассмотрены на примерах ГТЭС эксплуатируемых в Кызылординской области Республики Казахстан. На каждой подобной станции предусматривается установки или объекты (Рис-1-4), на котором по ходу эксплуатации происходит нормируемые и сверх нормативные выбросы вредных газов, а также

техногенные отрицательные влияние на организм человека. Например шум, вибрация, температура, давление газа и.т.д.

На сегодняшний день особенно актуальной проблемой городов является не только электроэнергия, но и теплоснабжения. Поэтому некоторые ГТЭС спроектированы с теплофикационным подогревом. Такая станция называется когорационной, для подготовки горячей воды в город(рис-5).

Как известно, при эксплуатации ГТЭС наиболее значимые воздействия включают:загрязнение атмосферного воздуха;шумовое и вибрационное воздействие;водопотребление, воздействие на поверхностные и подземные воды;образование отходов.

Загрязнения атмосферного воздуха при эксплуатации ГТЭС происходит два этапа. Первый этап загрязнения топливными газа до сжигание в турбине и второй этап отработанные газами. Технологический цикл подготовки топливного газа включают несколько ступеней. Первый - это сбор газа после разделение его на сепараторах на полевых групповых установках. Разделенный газ с помощью газовых компрессорных установок (с давление 3-6 бар) перекачивается на центральный пункт приема газа газотурбинной станций. На большинство станциях, расположенных на нефтегазовых месторождениях газ проходит несколько ступеней очистки на сепарационных установках и с помощью газовых компрессоров подается на турбину (с давлением 15-20 бар). На ГТЭС расположенных в городах, где давления газа достаточно высока не требуется дополнительного повышения давления газа. Все это приводит тому, что чем больше узлов, соединений, повышенного давления, тем выше риск утечки газа. Поэтому самым основным местом загрязнения газами на ГТЭС являются газовые компрессора, газораспределительные пункты, сепараторы и газоподготовительные системы (Рис-1,2, 3).

Чтобы избежать чрезмерного повышения концентрации вредных газов и для обнаружения их на всех участках и в помещениях, где установлены вышеуказанные установки и оборудования укомплектовается вытяжными вентиляторами и детекторами газа. Но это не факт, что все эти вредные газы полностью утилизируется. Некоторое часть все же выбрасываются на атмосферный воздух. Поэтому они и остаются основными источниками загрязнения окружающей среды во время эксплуатации ГТЭС. Качественный и количественный состав попутного газа с месторождений Кумколь можно увидеть в таблице-1. и оно мало отличается от других месторождений Кызылординской области.

Рис-1. Газокомпрессорные агрегаты ГТЭС Кумколь

Рис-3 Осушка газа ГТЭС Кумколь
Рис-2. Сепараторная установка ГТЭС Кумколь

Периодические замеры о присутствии предельной концентрации вредных газов на отдельных объектах ГТЭС показывают ниже установленные данные. Но в эти данные не включены те результаты, когда проводятся ремонтные и аварийно-восстановительные работы. В таких случаях концентрация газов может увеличиться на значительные значения. Существенные различия в концентрациях и выбросах, создаваемых ГТЭС на разных объектах размещения, обусловлены разным числом устанавливаемых оборудования и разными технологическими циклами.

Рис-4 Блок подготовки газа ГТЭС Кумколь
Рис-5 Общий вид ГТЭС КТЭЦ

Результаты исследования компонентного состава и свойства попутного газа показаны в таблице №1. Здесь можно увидеть

количественную характеристику загрязняющих газов на месторождения Кумколь.

Таблица-1. Компонентный состав и свойства попутного газа

Наименование параметра	Г-235/18 (Р = 3,3 бар, Т = 12 °С)		
	мол.%	объем.%	масс.%
Углекислый газ	0,879	0,883	1,385
Азот	2,050	2,068	2,056
Метан	58,255	58,688	33,466
Этан	13,169	13,186	14,180
Пропан	13,537	13,437	21,375
Изо-бутан	2,624	2,572	5,461
Н-бутан	5,902	5,768	12,283
Нео-пентан	0,023	0,022	0,060
Изо-пентан	1,247	1,200	3,222
Н-пентан	1,453	1,386	3,754
Гексан	0,665	0,617	2,051
Гептан	0,191	0,169	0,687
Октан	0,005	0,004	0,020
Плотность газа при 20°С, кг/м ³	1,1683		
Относительная плотность по воздуху	0,9700		
Влажность газа, г/м ³	4,5		
*Метановое число	45,1		

Примечание: * - данный параметр не входит в область аккредитации НИЛЦ АО «НИПИнефтегаз». Условия выполнения данных испытаний соответствуют требованиям, предъявляемым к аккредитованной деятельности.

Следующим фактором влияющего на окружающую среду является шум и вибрация. Ежегодные контрольные замеры шума на объектах ГТЭС показывают превышения уровня шума до 132ДБ(26.10.2018 № КР ДСМ-29). В связи с этим все помещения, где находятся и работают обслуживающий персонал стараются планировать на безопасном расстоянии.

Результаты расчета эквивалентного уровня шума в ближайших объектах ГТЭС приведены в табл. 2.

Таблица 2. Эквивалентный уровень шума от ГТУв ближайших точках

ГТЭС	ГТЭС Акшабулак	ГТЭС Кумколь	ГТЭС КТЭЦ
Расстояние до операторской, метр	28	25	18
Эквивалентный уровень шума, дБА	48	53	55

Наряду с шумом газотурбинные установки вырабатывает и вибрацию. Вибрация оказывает на организм человека разноплановое действие в зависимости от спектра, направления, места приложения и продолжительности воздействия вибрации, а также от индивидуальных особенностей человека. Воздействие вибрации на человека имеет негативное последствие, что послужило основанием для выделения *вибрационной болезни* в качестве самостоятельного заболевания. Ежегодные замеры вибрации на объектах ГТЭС, приведены в табл.3.

Таблица 3. Уровень вибрации от ГТУ в ближайших точках

ГТЭС	Расстояние, метр	Единица измерения	Операторская
ГТЭС Акшабулак	28	мм/с	0,05
ГТЭС Кумколь	25		0,08
ГТУ КТЭЦ	18		0,09

На ГТУ уровень вибрации может доходить до 10-12мм/с. Это отрицательно высказывается на здоровье обслуживающего персонала. Поэтому пребывания человека в таких местах ограничивается по времени.

Во время эксплуатации ГТЭС образуется множества производственных отходов, требующего утилизации. С каждым годом количество этих отходов тоже увеличивается, так как детали, материалы и оборудования изнашивается, требуя дополнительного ремонта.

Таблица 4. Годовое количество отходов, образующихся при эксплуатации ГТЭС

МПГТЭС	ГТЭС Кумколь	ГТЭС Акшабулак	ГТУ КТЭЦ
Ртутные лампы, люминисцентные и ртутьсодержащие трубки, т	0.063	0,03	0.02
Масла моторное отработанные, т	6,5	3,5	2,2
Масло гликольное	0,7	0,52	-
Масла трансформаторные отработанные, т	1,2	0,7	0.3
Обтирочный материал, т	0.07	0.05	0.025
Мусор от бытовых помещений	6,7	5,5	2,5

Вывод

Анализируя вышеуказанные данные и приведенные примеры можно увидеть общую экологическую картину по эксплуатируемым газотурбинными станциями. Как и раньше рассказывали, что степень воздействия на окружающую среду ГТЭС намного ниже, чем остальные энергетические объекты. Но при этом надо учесть те факторы (отклонение от технологического режима, аварийные ситуации), когда предельные концентрации вредных газов выходят за

рамки нормы. Происходит разовые выбросы на атмосферный воздух, загрязнение почвы и воды технологическими отработанными маслами и химическими жидкостями. Все это в конечном счете отразится в общую экологическую ситуацию в регионе.

Литературы

1. <https://eco-oos.ru/biblio/konferencii/mezhdunarodnaia-nauchno-prakticheskaia-konferentciia-ustoichivoe-razvitie-ratsionalnoe-prirodopolzovanie-tekhnologii-zdorovia-2011/17/>

2. Геоэкологическая оценка комплексного воздействия мобильных пиковых газотурбинных электростанций на состояние окружающей среды./Черемкина Е. А., диссертации на соискание ученой степени к.т.н., Москва-2012г.

3. Анализ данных попутного газа ГТЭС Кумколь. / АО «НИПИ нефтегаз» Актау-2018г.

4. Анализ экологичности газотурбинной теплоэлектростанции Н. В. САКОВА/- Омский научный вестник №3 (093), 2010

ӘОЖ. 531. (07)

Құрама конструкция тіректерінің реакциялық күштерін анықтау

Боранбаев Б. Т.,

Қызылорда «Болашақ» университеті

(Қызылорда қаласы)

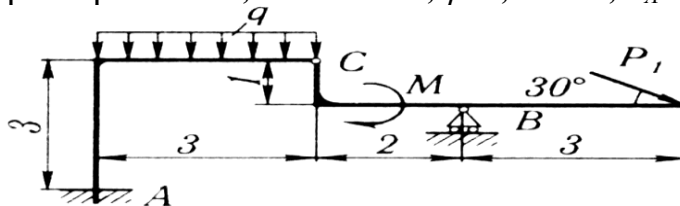
Резюме

Статья посвящена методам расчета конструкции, находящейся под действием произвольной плоской системы сил. Расчет конструкции производится с использованием уравнения равновесия. Применяется принцип освобождения от связей, они заменяются соответствующими реакциями. Конструкция рассматривается под действием активных сил реакции связей

Abstract

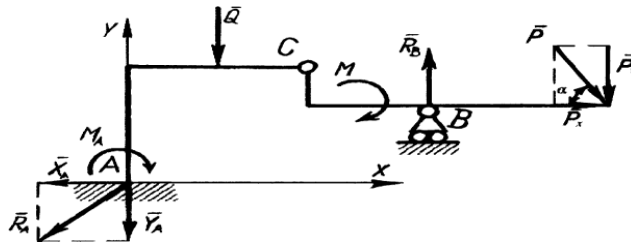
The article is devoted to the methods of calculating a structure, which is the appropriation of an arbitrary flat system of forces. The design is calculated using equilibrium equation. The principle of release from connections is applied, they are replaced by appropriate reactions. The design is considered by the assignment of active forces and reaction of the connections

Бастапқы деректер: $P=9кН$; $M=16кН/м$; $q=1,6кН/м$; $R_A=?$

I. II 1 сурет Құрама

2-суреттегі схемаға байланыстар реакциялары түсірілген.

2-сурет. Ішкі топсалы

Қарқындығы q біркелкі таралған күшті осы күш әсер ететін учаскенің ортасына түсірілген, оған тең әсерлі Q қадалған күшпен алмастырамыз.

$$Q = q \cdot l = 1,6 \text{ кН/м} \cdot 3 \text{ м} = 4,8 \text{ кН}. [1, 16 \text{ б}]$$

A тірегінің реакциясы x және y координаттар осьтері бойымен бағытталған X_A және Y_A компоненттеріне жіктелген және қатаң байланыста пайда болатын M_A моменті түсірілген [2, 215б]

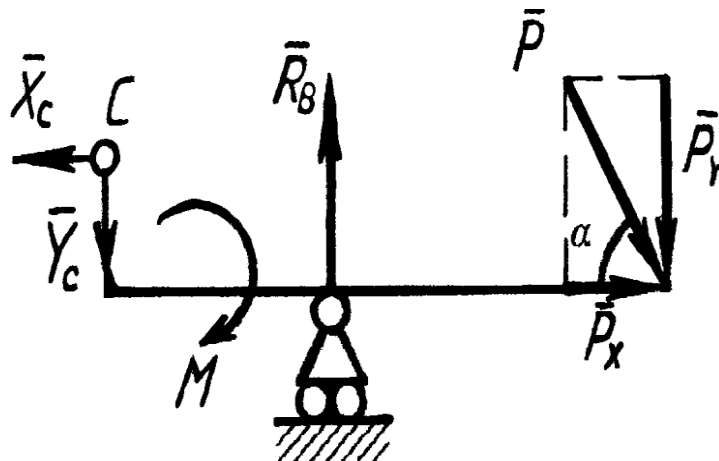
R_B жылжымалы топсалы B тірегінің реакциялық күші тікбағытталған.

P күші екі P_x және P_y құраушыларға жіктелген, олардың модульдері:

$$P_x = P \cdot \cos \alpha = 9 \text{ кН} \cdot \cos 30 = 9 \text{ кН} \cdot 0,866 = 7,794 \text{ кН};$$

$$P_y = P \cdot \sin \alpha = 9 \text{ кН} \cdot \sin 30 = 9 \text{ кН} \cdot 0,5 = 4,5 \text{ кН}. [3, 112б]$$

II. Есептеулерді конструкцияны екі бөлікке бөлу тәсілімен жүргіземіз. Ол үшін конструкция C шарнирінде жіктеліп, біріншіде оның оң бөлігі қарастырылады (3-сурет).

3-сурет.

Конструкцияның оң жақ

Конструкцияның осы бөлігі үшін үш тепе-теңдік теңдеулерін құрамыз [4, 135 б]:

$$1. \Sigma F_{kx} = 0; P \cdot \cos \alpha - X_C = 0.$$

$$2. \Sigma F_{ky} = 0; R_B - P \cdot \sin \alpha - Y_C = 0.$$

$$3. \Sigma M_C = 0; R_B \cdot 2 + P \cdot \cos \alpha \cdot 1 - P \cdot \sin \alpha \cdot 5 - M = 0.$$

3-ші

тендеуінен:

$$R_B = \frac{-P \cdot \cos \alpha \cdot 1 + P \cdot \sin \alpha \cdot 5 + M}{2} = \frac{-9 \cdot 0,86 \cdot 1 + 9 \cdot 0,5 \cdot 5 + 16}{2} = \frac{-7,74 + 22,5 + 16}{2} = \frac{30,76}{2} = 15,38 \text{ кН}.$$

$$1\text{-ші тендеуден: } X_C = P \cdot \cos \alpha = 9 \cdot 0,86 = 7,74 \text{ кН}.$$

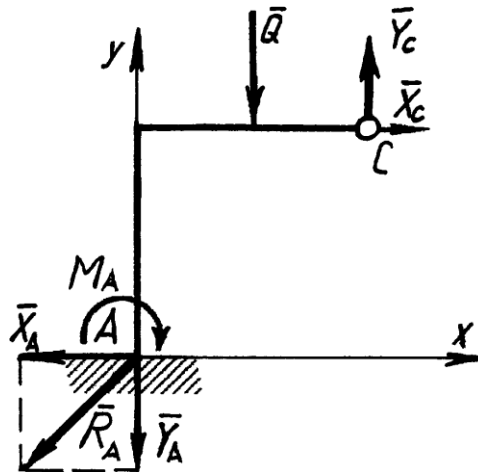
$$2\text{-ші тендеуден: } Y_C = R_B - P \cdot \sin \alpha = 15,38 - 9 \cdot 0,5 = 10,38 \text{ кН}.$$

III. Конструкцияның сол жақ бөлігі үшін үш тепе-теңдік тендеулерін құрамыз [5, 1286] (4-сурет):

$$1. \Sigma F_{kx} = 0; -X_A + X_C = 0.$$

$$2. \Sigma F_{ky} = 0; -Y_A - Q + Y_C = 0.$$

$$3. \Sigma M_A = 0; -M_A - 1,5 Q - 3 \cdot X_C + 3 \cdot Y_C = 0.$$

4-сурет. Конструкцияның сол жақ бөлігінің схемасы

$$X_A = X_C =$$

2-ші тендеуден:

$$Y_A = Y_C - Q = 10,38 - 4,8 = 5,58 \text{ кН}$$

3-ші тендеуден:

$$M_A = -1,5 \cdot Q - 3 \cdot X_C + 3 \cdot Y_C = -1,5 \cdot 4,8 - 3 \cdot 7,74 + 3 \cdot 10,38 = -7,2 - 23,22 + 31,14 = 0,72 \text{ кН} \cdot \text{м}$$

A тірегінің толық реакциясы

$$R_A = \sqrt{X_A^2 + Y_A^2} = \sqrt{7,74^2 + 5,58^2} = \sqrt{59,9 + 31,14} = \sqrt{91,04} = 9,54 \text{ кН}$$

IV. Табылған реакциялық күштер мәндері кестеде келтірілген

X_A	Y_A	X_C	Y_C	R_A	R_B	M_A
7,74кН	5,58кН	7,74кН	10,38кН	9,54кН	15,38кН	0,72кН·м

Әдебиет

1. Дүзелбаев С.Т. Инженерлік механика: Жоғары кәсіптік «Сәулет» және «Құрылыс» саласындағы мамандар дайындайтын техникалық оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық. - Алматы. 2013
2. Түсіпов А. Инженерлік механиканың есептер жинағы: Оқулық, - Алматы. 2013
3. Іңкәрбеков А.Б. Теориялық механика: Статика және кинематика. - Алматы. 2012
4. Түсіпов А. Инженерлік механика. – Алматы: «Қарасай». 2009
5. Туғанбаева Д. Т., Төлегенова Қ. Б. Теориялық механика. Оқу құралы. Алматы, 2012.

ӘОЖ 69.057

Азаматтық ғимараттардың пайдалану қасиеттерін кешенді тәсілмен арттыру

Н.К.Келмағамбетов,
Л.Бисембайқызы,
Есенгелдиев Азат
С-23-1 оқу тобының студенті
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматриваются методы, стимулирующие поиск рациональных архитектурно-строительных и организационно-технологических решений для повышения эксплуатационных свойств гражданских зданий.

Abstract

The article examines approaches that stimulate the search for rational architectural, construction, organizational and technological solutions to improve the performance properties of civil buildings.

Ғимараттың қызмет ету мерзімі техникалық қызмет көрсету және жөндеу шараларын жүзеге асырған жағдайда оның жұмыс істеу ұзақтығын білдіреді. Ғимарат элементтерінің, оның жүйелері мен жабдықтарының ақаусыз жұмыс істеу ұзақтығы бірдей емес. Ғимараттың нормативтік қызмет ету мерзімін анықтау кезінде негізгі тірек элементтерінің: іргетастар мен қабырғалардың орташа қызмет ету мерзімі қабылданады.

Жобалаушылардың, құрылысшылардың және пайдаланушылардың қызметінің мәнін зерттей отырып, олардың барлығы бірдей мәселені шешетінін, бірақ әр түрлі кезеңдерде, сондықтан әр түрлі тәсілдермен: ғимаратқа оның мақсатына сәйкес

қажетті пайдалану қасиеттерін - беріктігін, герметикалығын, жылу қорғанысын және т.б. анықтайды (содан кейін қолдайды).

Әртүрлі мақсаттағы ғимараттардағы пайдалану қасиеттері әртүрлі бағаланады. Мысалы, қабырға материалының, жабынды окшаулаудың оңтайлы ылғалдылығы ғылыми негізделген: кірпіш үшін - 4%-дан аз, кеңейтілген саз және кеңейтілген сазды бетон үшін - 10%-дан аз. Ғимараттар қабырғаларының ішкі бетінің температурасы бөлмедегі ауа температурасына сәйкес келуі керек және одан 6 °С-тан аспауы керек, ал жақсырақ 1-3 °С, өйткені әйтпесе қабырғалардың бетіне конденсация түседі. Тұрғын бөлмелердегі ауа температурасының рұқсат етілген төмендеуі: қыста қалыпты климатта бөлмелердегі ауаның ылғалдылығы 30 - 45% және оның 20 - 21 °С температурасында оны 19 °С дейін төмендетуге болады; бұл конденсация оған түспеуі үшін сыртқы қабырғаның минималды қалыңдығын дәлірек анықтауға мүмкіндік береді [4]. Пайдалануға рұқсат етілген еден иілістерінің шамасы темірбетон конструкцияларының созылған аймағында жарықтар пайда болуының басталуымен айқындалады және жүктемелерге, аралықтың шамасына және басқа факторларға байланысты айқындалады.

Ғимараттардың пайдалану қасиеттерінің параметрлері деп құрылымдық элементтің, ортаның және т. б. ғылыми негізделген сипаттамаларын (бір немесе бірнеше) түсіну керек.

Пайдалану қасиеттерінің жиынтығымен және олардың мәндерімен бір ғимарат екіншісінен ерекшеленеді, ал тиісті пайдалану қасиетін белгілі бір деңгейде орнату, материалдандыру және қолдау жүйесінің өзі дизайнерлердің, құрылысшылар мен пайдаланушылардың күш-жігерін біріктіреді, оларды жұмысшылардың тәжірибесін зерттеуге және пайдалануға міндеттейді.

Мұндай жүйе ғимараттар құрылысының ғылыми негізделген базасы болып табылады, өйткені үш негізгі кезеңнің әрқайсысында (жобалау, тұрғызу және пайдалану) жұмыс нәтижелері пайдалану қасиеттері параметрлерінің мәндерімен тексеріледі: жобалау кезінде - бекітілген әдістемелер бойынша нормалармен және есептеулермен салыстыру; тұрғызу кезінде - жобамен және онда бекітілген параметрлермен салыстыру; пайдалану кезінде - нақты мәндерді салыстыру жобалық аспаптармен өлшенген пайдалану қасиеттерінің параметрі.

Қазіргі уақытқа дейін ғимараттардың пайдалану қасиеттері ұғымының бірыңғай анықтамасы қалыптасқан жоқ. 1-кестеде ғимараттың пайдалану қасиеттерінің мазмұны, сондай - ақ олармен байланысты пайдалану сипаттамалары (көрсеткіштері) ұғымдары туралы түсінік беретін бірнеше анықтама берілген.

Кесте 1 - Ғимараттардың пайдалану қасиеттерінің анықтамалары

р /с	Көрсеткіш	Анықтамалар
1	Ғимараттың пайдалану қасиеттері	Ғимараттардың, құрылыстардың, олардың элементтерінің нақты физикалық-техникалық және технологиялық қасиеттері.
2	Ғимараттың пайдалану талаптары	Ғимаратты сипаттайтын, анықтайтын айырмашылықтар мен ерекшеліктер, сондай - ақ оның жұмыс істеуінің әлеуметтік-тұтынушылық тиімділігі. Оларға: жайлылық деңгейі, ақаулардың болуы, ыңғайлылық пен техникалық қызмет көрсетудің қарапайымдылығы, жылу деңгейі және энергия тұтыну, жөндеуге жарамдылық және т. б жатады
3	Ғимараттың пайдалану көрсеткіштері	Ғимаратқа қойылатын талаптар (критерийлер) жүйесімен және оның сапасын айқындайтын жиынтықпен салыстырылған ғимараттың техникалық, көлемдік-жоспарлау, санитарлық-гигиеналық, экономикалық және эстетикалық сипаттамаларының жиынтығы
4	Қойылатын талаптар	Жұмыстың сапасы

Ғимараттың пайдалану қасиеттерін кешенді арттыру мәселесін шешу тәсілі оларды жетілдіру міндеттерін шешу үшін барынша толық есепке алуды және саралауға дейінгі жіктеуді қамтитын, оларды жан - жақты жүйелеуді көздейді. Ғимараттарға техникалық қызмет көрсету бойынша ғимараттың интегралды пайдалану қасиеттерінің параметрлерін екі үлкен топқа бөлу ұсынылады: ғимараттың мақсатына физикалық - техникалық және технологиялық сәйкестік параметрлері [1].

Азаматтық ғимараттардың пайдалану қасиеттерін жетілдіру үшін нарықта осы құрылыс жүйелерінің үстемдігі және оны шешу үшін жеткілікті әлеуеті бар монолитті және құрама монолитті қаңқалы ғимараттар үлкен қызығушылық тудырады. Ғылыми-зерттеу институттарының деректері бойынша жалпы алаңның 1 млн. м² есебімен биіктігі 9 қабатты монолитті ғимараттар ірі панельдермен салыстырғанда: құрылыстың сметалық құнын 5% - ға; 400 маркалы цемент шығынын-4% - ға; ғимараттарды тұрғызуға энергия ресурстарының шығынын төмендетуді қамтамасыз етеді бастапқы материалдар да, конструкциялар да - 27 %. Құрастырмалы-монолитті қаңқасы бар ғимараттар үшін толық құрастыру нұсқасымен салыстырғанда аудан бірлігіне келтірілген техникалық-экономикалық көрсеткіштердің төмендеуі: еңбек сыйымдылығы-10-15 %,

құрылымдарды салуға күрделі салымдар - 15% дейін, болат шығыны - 30% дейін [3].

Азаматтық ғимараттың пайдалану қасиеттері - бұл ғимараттың өмірлік цикліне қатысушылар қалыптастыратын және ең алдымен осы ғимаратты қауіпсіз, ыңғайлы және үнемді пайдалануда, сондай - ақ оған қызмет көрсетуде көрсетілген тұтынушылық құндылығы бар оның өзара байланысты параметрлерінің жиынтығы.

Сонымен қатар, монолитті және құрама монолитті азаматтық ғимараттарды жобалау, салу және пайдалану тәжірибесі ескерілді.

Тұтынушылар пайдалану қасиеттеріне көбірек қызығушылық танытады, сондықтан ұсынылған жіктеудегі қасиеттер тек мамандар ғана емес, тұрғындар да түсінетін критерийлер бойынша жіктеледі. Жіктеу барлық пайдалану қасиеттерін екі топқа бөлуге негізделген:

- 1) инвестициялық пайдалану қасиеттері;
- 2) инженерлік-функционалдық пайдалану қасиеттері [5].

Пайдалану қасиеттерінің бірінші тобы құрылыс объектісін пайдалану басталғанға дейін құрылысқа қатысушылар анықтаған кеңейтілген сипаттаманы білдіретін - бұл оның құны. Ол негізінен жобалау құнынан, құрылыс материалдары мен бұйымдарынан, құрылыс-монтаж жұмыстарынан, сондай-ақ жер құнынан, инженерлік желілерді қосу қызметтерінен және банктік несие шарттарынан тұрады.

Екінші топтың сапасының номиналды мәндері нормалардың талаптарымен реттеледі, жобалық шешімдермен және өндірістік - технологиялық процестің параметрлерімен қалыптасады, ал олардың нақты сандық мәндері тұтынушыға тек пайдалану кезеңінде белгілі болады.

Азаматтық ғимараттардың құрастырмалы-монолитті жүйелерінің конструктивтік және технологиялық ерекшеліктерін талдауды қамтитын басылымдардың едәуір санына қарамастан, оны жетілдірудің әлеуетті мүмкіндіктерін бағалаудың бірыңғай практикалық әдістемесі ұсынылмаған. Зерттеулерде инновациялық әлеует ұғымы инновациялық қызметті жүзеге асыру үшін қажетті ресурстардың әртүрлі түрлерінің жиынтығы ретінде қарастырылады. Азаматтық ғимараттардың құрама-монолитті жүйесінің инновациялық әлеуеті оның инвестициялық және инженерлік-функционалдық пайдалану қасиеттерін (ПҚ) жақсарту мүмкіндіктерін көрсететін сипаттамалардың жиынтығы ретінде қарастырылады, соның арқасында оның бәсекеге қабілеттілік деңгейі, пайдалану ауқымы және экономикалық көрсеткіштері артады. Инновациялық әлеуетті іске асыру тиісті нормативтік-әдістемелік және технологиялық қамтамасыз ету, сондай-ақ үнемі жаңартылып отыратын сындарлы және технологиялық шешімдерді патенттік қорғау есебінен жүзеге асырылады.

Әдебиет

1. Волков, А.С. Влияние дефектов строительства на несущую способность железобетонных конструкций монолитного каркасного здания / А.С. Волков, Е.А. Дмитренко и др. // Строительство уникальных зданий и сооружений. - 2015. - № 2. - С. 45- 56.

2. Байбурин, А.Х. Методы инноваций в строительстве / А.Х. Байбурин, Н.В. Кочарин. - М.: Лань, 2019. - 164с.

3. Байбурин, А.Х. Обеспечение качества и безопасности возводимых гражданских зданий / А.Х. Байбурин. - М.: Издательство АСВ, 2015. - 336с.

4. Безопасность эксплуатируемых зданий и сооружений / под ред. В.И. Теличенко, К.И. Еремина. - М., 2011. - 428с.

5. Анпилов, С.М. Монолитное строительство/ С.М. Анпилов. - М.: АСВ баспасы, 2005. - 280с.

6. Аншин, Л.З. Проектирование зданий / Л.З. Аншин, В.В. Семкин, А.В. Шапошников. - М.: Издательство АСВ , 2015. - 134с.

ӘӨЖ.342.5.

Конституциялық бақылау органының заң шығару қызметіне қатысуы

Пиржанова А.С.

Қызылорда «Болашақ» университеті

(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматривается нормотворческая деятельность Конституционного Суда Республики Казахстан, как органа конституционного контроля.

Abstract

The article examines the rule-making activities of the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan as a body of constitutional control.

Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты Конституцияның нормаларына ресми түсіндірме беретін жалғыз мемлекеттік орган (Қазақстан Республикасы Конституциясының 72-бабы 1-тармағының 4-тармақшасы). Жалпы құқықтық реттеудегі конституциялық нормалардың ролі айтарлықтай артқан жағдайда Конституцияны ресми түсіндіру үлкен маңызға ие. Конституциялық Сот Қазақстан Республикасы Президентінің, Сенат Төрағасының, Мәжіліс Төрағасының, Парламент депутаттары жалпы санының кемінде бестен бір бөлігінің, Премьер-Министрдің өтініші бойынша нормативтік құқықтық актілердің конституциялылығы жайында баға бере алады.

Бұл түсіндірмені жоғарыда көрсетілген шектеулі адамдар саны талап ете алуы мүмкін; ол белгілі бір мәселелер бойынша шешім қабылдағанда өз түсіндірмесін қолданады. Конституциялық Сот

норманы түсіндіре отырып өзінің сипаттамасын беріп, оның мазмұнын ашады және түсіндіреді және сол арқылы оның әрекет ету шекарасын анықтайды. Осы жағдайда норма қолданудың «шектерін» анықтау нормативтік болып табылады (бұл норманың қолдану аясын өзгертеді), жүргізілген түсіндірме құқықшығармашылық арқылы жаңа ережені орнату болып табылады. Әрине, құқық шығармашылықтың бұл түрі өте ерекше болып келеді, біріншіден, онымен конституциялық бақылау органы айналысады, екіншіден, құрылған норма тек осы норманың ықтимал қолданылуының нақты бағытын бекітеді. Мұндай қызмет парламентте заңдарды қабылдау процесімен салыстырғанда кейінгі болып келеді, бірақ Конституцияға түсіндірме беру бойынша қызмет құқық шығармашылық қызмет түрлерінің бірі болып табылатыны мәлім. Конституциялық Соттың ресми түсіндірмесі күмән туғызбайды, өйткені ол Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген. Конституциялық Соттың бұл қызметі мемлекеттік билік тармақтары арасындағы дауларды шешуде ерекше маңызға ие болады; биліктің бөліну қағидасын қорғау - оның негізгі міндеттерінің бірі екенін атап өткен жөн, себебі конституциялық және саяси тұрақтылықты қамтамасыз етіп отыр [1,3б.]. Конституцияда тікелей сілтеме болмағанына қарамастан, сот оны конституциялық құқықтық дауларды қараған кезде жүзеге асырады.

Өтпелі экономикасы бар елдерде Конституцияны түсіндірудің әлемдік тәжірибесі конституциялық бақылау органдарының құқықтық табиғатының ерекшелігі тек Конституция мен құқықты қолдану ғана емес, сонымен қатар «құқықты» табулары тиіс деген теориялық тұжырымдар жасайды [2,79б.]. Бұл жағдайда әлеуметтік қатынастардағы өзгерістерді ескере отырып, Конституцияның біртіндеп өзгеруі орын алады. Конституциялық бақылау органы Конституцияны түсіндіріп, ресми түсініктеме бере отырып, мұндай өзгерістерді түсіндіреді. Конституциялық Сот Конституцияны түсіндіру арқылы конституциялық доктринаны қалыптастырады, Конституция нормаларына өз түсінігін береді және осылайша құқық жасау функциясын орындайды. Әрине, осы функцияны жүзеге асыратын конституциялық бақылау органы заң шығарушы орган болып табылмайды және парламентшілерді алмастырмайды. Конституцияны түсіндіру арқылы Конституциялық Сот заңнамалық процеске белсенді қатысады, позитивті құқықты қалыптастырады және осылайша заңнаманы жетілдіруге ықпал етеді.

Конституциялық Соттың Конституцияны ресми түсіндіру туралы қаулысы қолданыстағы құқықтың ажырамас бөлігі болып табылады, нормативтік сипатқа ие және белгілі бір құқықтық салдарға әкеп соғады. Кез келген мемлекеттік орган нормативтік құқықтық актіні әзірлеген кезде олардың Конституция нормаларына қайшы келуін болдырмау үшін Конституциялық нормаларды бейресми түрде

түсіндіре алуы мүмкін, бірақ мұндай түсінік беру құқықтық салдарға әкеп соқпайды.

Қазақстан Республикасы Конституциялық Соттың Қаулысына енгізілген Конституция нормасы мен мазмұнын түсіндіру тек осы ережені қолданатын барлық заңды тұлғалар үшін міндетті болып табылады. Бұл конституциялық бақылау органына тән құқық шығармашылық қызметтің ерекше түрі, өйткені, түсіндіру арқылы олар мемлекеттің қолданыстағы ережелерінің жиынтығын өзгерте алады. Алайда, биліктің бөліну қағидасына сүйене отырып, Конституциялық Сот конституциялық заң шығарушының өкілеттіктеріне кедергі жасай алмайды және сәйкесінше Конституцияның кейбір баптарының сәйкестігін тексеруге, биліктің әр түрлі салаларының конституциялық өкілеттіктерінің мазмұнын түсіндіру арқылы өзгертуге құқылы емес. Мұндай жағдайларда Конституциялық Соттың өзін-өзі шектеуі жоғары мемлекеттік билік органдары арасындағы конституциялық тепе теңдікті қамтамасыз етудің міндетті шарты болып табылады.

Конституциялық Соттың негізгі функцияларының бірі нормативтік құқықтық актілердің конституциялылығын бақылау болып табылады.

Нормативтік актілерге олардың жіктемелік негізіне қарай конституциялық бақылау жүргізудің бірнеше түрін бөліп көрсетуге болады:

Тексеру пәні бойынша: формальды, материалды; тексеру сәті бойынша: алдын ала, кейінгі; нақты іспен байланысы бойынша: абстрактілі, нақты [3,52б.]. Кейінгі бақылауға келетін болсақ, Қазақстан Республикасының Конституциясының 78-бабына сәйкес соттар (егер, қолданылатын заң Конституцияда бекітілген азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтірсе, судья өндіріс бойынша істі уақытша тоқтатуға міндетті және Конституциялық Сотқа жүгіне алады) оны жүзеге асыра алады. Соттардың адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретінін нормативтік құқықтық актілерді конституцияға сәйкес емес деп тану үшін Конституциялық Сотқа жасаған ұсыныстар өздерінің көлемі бойынша барлық өтініштердің шамамен үштен бірін құрайды.

Алайда олардың абсолютті сандары жеткіліксіз болып көрінеді, өйткені Конституцияға толығымен сәйкес келмейтін атқарушы билік органдары шығарған актілердің арасында әлі де көп нормалар бар болғандықтан Қазақстан заңнамасының нақты жағдайын көрсетпейді.

Конституциялық бақылаудың әрбір түрі, әрине, өз сипаттамаларына ие, алайда біз үшін жалпы нәтиже маңызды: Конституциялық Сот актілердің нормаларын Конституция нормаларына сәйкестігі туралы зерттеу жүргізеді, егер қайшылық табылса тексерілетін акт заңды күшінен айрылады.

Актіні конституциялық емес деп тану нәтижесіндегі конституциялық бақылау органы шешімінің салдары болып мемлекеттің құқықтық нормаларының жүйесіндегі сөзсіз өзгерісі табылады. Заң шығарушылық жаңа нормаларды жасаудан көрінетіндіктен Конституциялық Сот осындай қызметті жүзеге асыру кезінде (құқықтық актілердің конституциялылығын бақылау) өзінше бір заң шығарушы болып табылып отыр. Конституциялық Соттың заң шығару процесіндегі осы ерекше рөлін «жағымсыз» деп атауға болады, өйткені ол құқыққа осы саладағы қызмет шеңберінде тек нормаларды жою арқылы әсер етеді [4, 5 б.].

Осы көзқарастың қарсыластары Конституцияға сәйкес келмейтін нормалардың априори жарамсыз деп танылғаны жөніндегі тезисті ұсынады; алайда, егер бұл акт дау тудырмаса және жарамсыз деп танылмаса, онда қамтылған барлық нормалар «өміршең» және мемлекет құқығының бір бөлігін құрайды. Конституциялық бақылау органдары заң шығару органдары сияқты нормалардың әрекетін тоқтатын, мемлекет құқығын өзгерте алады. Мұндай заң шығару функциясы билік бөлу теориясының логикалық салдары болып табылмайды (заң шығару функцияларын негізінен өкілетті органға тиесілі). Бұл функция іс жүзінде Конституциялық Сотта нормативтік актінің нормалары мен Конституция нормалары арасындағы сәйкессіздікті анықтаған кезде міндетті түрде шешімдер қабылдау құқығын жүзеге асыру процесінде қалыптасқан.

Құқықта белгілі бір кемшіліктер табылған жағдайда Конституциялық Соттың заң шығару процесіне қатысу әрекетінің үш нұсқасы бар және олардың кез-келгенін пайдалана алады.

- Конституциялық Сот Конституцияны түсіндіреді және түсіндіру арқылы Конституцияда белгіленген заң шығарушының еркі бойынша кемшілікті толықтырады;

- «Қайта құрушылық бастама» құқығын пайдалануы мүмкін, яғни, іс жүзінде заңнамалық ұсыныс жасау. Конституциялық Сот заң шығару бастамасы құқығының субъектісі болып табылмаса да, оны жанама түрде пайдалана алады, мысалы, елдегі конституциялық заңдылық режимі туралы Парламентке Жолдауында құқықтағы кемшіліктерді атай алады.

Мысалы, Конституциялық Соттың қаулысын шығару арқылы шешу қажет болатын мәселе қатарына, заңдарға, соның ішінде конституциялық заңдарға түсіндірме беретін субъектіні анықтау мәселесін жатқызуға болады.

Конституциялық бақылау органдарының жоғарыда аталған мүмкіндіктері оларға «Конституция сақшысы» деген ерекше мәртебесі негізінде заң шығару процесіне қатысу құқығын береді және басқа мемлекеттік органдардың құқықтарын еш кемітпейді. Конституциялық бақылау органының заң шығарушылық қызметіне қатысуының сипатталған жолдары Конституциялық Соттың

Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығын қалыптастырудағы белсенді ролі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Мәми Қ. Конституциялық бақылау: Сабақтастық және даму // Егемен Қазақстан. - 2023. - 1 қаңтар (№ 1). - 3 б.

2. Ибраева А.К., Утегенов Ч.К. Еуропалық тәжірибе контекстіндегі Қазақстан Республикасындағы конституциялық бақылауды ұйымдастыру // Ғылым. - 2023. - № 4 (79). - 78-85 б.

3. Темербекова А. А. Конституционный контроль в Казахстане: функции и виды // Правовая реформа в Казахстане. - 2012. - № 2(58). - С. 52-54.

4. Ахмади М., Жұмағали А. Конституциялық сот- құқық қорғаудың әрі тетігі, әрі кепілі // Егемен Қазақстан. - 2023. - 28 тамыз (№ 162). - 5 б.

УДК 006:656 ББК 30:39

Метрологиядағы мемлекеттік саясаттың басты бағыттары мен стратегиясы және ғылым ретінде даму жолдарын айқындау

Қодар Е.Т., т.ғ.к, доцент,
Тұрақбай И.Т., ОПД-24/3 оқу тобы,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Национальная политика страны в области метрологии защита государства и общества вследствие отрицательных результатов измерений, обеспечивающих стратегический национальный приоритет. Основными вопросами этой национальной политики является создание системы измерений, обеспечивающей единство измерений в гармонии с рыночными экономическими принципами, международными правилами и нормами.

Abstract

The country's national policy in the field of metrology is the protection of the state and society due to negative measurement results, ensuring a strategic national priority. The main issues of this national policy are the creation of a measurement system that ensures uniformity of measurements in harmony with market economic principles, international rules and regulations.

Қазақстан Республикасының метрология саласындағы ұлттық саясатының негізі, ол - метрологиядағы мемлекеттік саясаттың басты бағыттарын, келешектегі мақсаты мен мәселелерін, стратегиясын, өлшем бірлігін қамтамасыз ететін метрологияның ғылым ретінде

дамуын анықтау және оларды жүзеге асырудағы басты бағыттарын, жолдарын айқындау.

Еліміздің қазіргі кездегі метрология саласындағы ұлттық саясаты мемлекет пен қоғамды, стратегиялық ұлттық басымдықты қамтамасыз ететін өлшемнің теріс нәтижелері салдарынан қорғау. Бұл ұлттық саясатының негізгі мәселелері нарықтық экономикалық принциптерге, халықаралық ережелер мен нормаларға үйлесе негізделіп өлшем бірлігін қамтамасыз ететін өлшем жүйесін құру. Қазақстан өлшем жүйесі өлшеуіш техникаларды, метрология мен өлшем ақпараттарының тұтынушыларын қамтиды. Бұл жүйенің өзегі Өлшем бірлігін қамтамасыз ететін мемлекеттік жүйе/3/.

Дүние жүзілік елдеріндегідей Қазақстанда өлшем бірлігін қамтамасыз ету жөніндегі қызметті басқару заңды тәртіппен мемлекеттік деңгейде жүргізілуде.

Бүкіл әлемдік қауымдастық елдердің өлшем бірлігін қамтамасыз ету саласындағы ұлттық заңдылықты жақындастыру үшін біржақтылық ғаламдастандыру мен халықаралық интеграцияны ескеріп, халықаралық, үкіметаралық метрологиялық ұйымдармен бірлесе Ғаламдық өлшем жүйесін құру мәселелерін қою қажет болды. Сондықтан өлшем жүйесін әрі қарай әлемдік өлшем жүйесінің Қазақстандағы бөлігі ретінде дамыту маңызды іс.

Өлшеу мен сынау нәтижелерін өзара тану үшін өлшем бірлігін әлем деңгейінде қамтамасыз ету оңды, олай етпеген күнде саудада техникалық кедергілер табыла береді, бұл Бүкіләлемдік сауда ұйымының принциптеріне қайшы келеді. Халықаралық заңдық метрология ұйымы, Мемлекетаралық кеңес, Мемлекеттік метрологиялық мекемелердің Еуразиялық ара қатынасы және басқа да халықаралық, аймақтық ұйымдардың жұмыстарына Қазақстанның араласа қатысуы, оларда пайда болған бағыттарды ескеріп, қабылданатын жалпы шешімдерге әсерін тигізуге мүмкіндік береді.

Метрологияға қатысты ұлттық саясаттың стратегиясы билік және республикалық атқарушы мекемелер мен Қазақстан өлшем жүйесінің субъектілері күштерін заңмен реттеу жолында да және қажетті көрсеткіштерге аз мөлшерлі ресурспен жететін бағыттағы реттелмейтін салаларда да, олардың күштерін шоғырландыруы абзал.

Метрологияның заң шығару саласында да төмендегідей айқын тенденциялар байқалуда:

1. Өндірісте және басқа да қоғамдық қызметтер аясындағы техникалық мәселелердің кейбір басқару бөлімдерін тәуелсіз тұлғаларға, сонымен бірге қоғамдық ұйымдарға беріп, топтастыру, мониторинг, бақылау мен қадағалауды мемлекеттік функцияға қалдырып, мемлекеттік ықпалды азайту;

2. Соңғы жылдары Қазақстанда көптеген заңдар, ережелер, адам қызметі саласындағы нормалар қабылданды, оларды тура және тиімді қолдану өлшем нәтижелерінің айқындығын талап етеді. Сонымен

бірге көптеген елдер мемлекеттік реттеудің әсерін азайтып, әкімшілік түрдегі реттеуді азайтуға едәуір күштерін салуда;

3.Елдер арасында өлшеу мен сынаудың нәтижелерін өзара тану принциптерін дамыту, сәйкестікті бағалау жөніндегі ұлттық мекемелердің жұмыс көлемін қысқартуға әкеп соғады. Бұл халықаралық техникалық мекемелер торабының рөлін жоғарылатады.

4.Қазіргі ақпараттық технологияны ендіру, ақпаратты беру, тіркеу және деректік базадан алынып тасталған өлшем нәтижелерін өңдеу сияқты қызметтерді қашықтан жүргізуге мүмкіндік береді.

Ұлтымыздың деңгейінде метрологиялық қызметтің стратегиялық мәселерін шешудегі негізгі бағыттарда заңнамалар шығаруға негізінен атқарушы және бақылау мен қадағалау жатады.

Заң шығарудағы бағыт – метрология жөніндегі қызметтер және оған сәйкес дайындалған Қазақстан Республикасының заңдары мен Үкімет қаулылары, актілері және заңдық метрологияның нормативтік базаларының дамуы.

Атқарушы бағыт – Мемлекеттік метрологиялық қызмет, заңды тұлғалардың метрологиялық қызметтері, метрологиялық қамтамасыз етудегі іргелі және қолданбалы сынақтар жүргізуден тұратын Қазақстан Республикасының метрологиялық қызмет жұмыстарының қамтамасыз болуы.

Бақылау – қадағалаудағы бағыт – белгіленген метрологиялық ережелер мен нормаларды (өлшем құралдарының түрін бекіту, салыстырып тексеру, өлшем құралдарының күйі мен оларды дұрыс пайдалану, аттестатталған өлшемдерді орындау әдістемелері т.б.) сақтау мақсатында мемлекеттік бақылау мен қадағалауды жүргізу, осы мақсатта Қазақстан Республикасы әділет, сот арбитраждық сот мемлекеттік басқару мекемелерімен өзара байланысып тұруы.

Атқарушы қызметтің негізі Қазақстан Республикасының метрологиялық қызметін құрайтын Мемлекеттік метрологиялық қызметтің, мемлекеттік басқару мекемелердің, жеке және заңды тұлғалардың метрологиялық қызметтерінің, уақыт және жиілік, заттар мен материалдардың құрамы мен қасиеттерінің стандарттық үлгілерінен, заттар мен материалдардың физикалық тұрақты шамалары мен қасиеттері туралы стандарттың анықтама – деректері мемлекеттік қызметтердің, сондай-ақ өлшем бірлігін қамтамасыз ететін өзге де мемлекеттік қызметтердің жұмыс істеп тұруы болады.

Атқарушы бағытта іргелі және қолданбалы метрология Қазақстан Республикасының ғылымы мен технологиясы және техникалары дамуының басымдық бағыттарымен тығыз байланысты, оларға:

- ақпарат – телеқатынастық технология мен электроника;
- космостық технология;
- жаңа материалдар мен химиялық технология;
- өндірістік технология;

- нақты жүйелердің технологиясы;
- отын мен энергетика;
- көлік;
- экология және табиғатты тиімді пайдалану, сонымен қатар республикалық, аймақтық және салалық деңгейдегі дағдарыстық технологиялар жатады.

Еліміздің метрологиялық инфрақұрылымын құрайтын Мемстандарттың «Қазақстан метрология институты» Республикалық мемлекеттік кәсіпорны мен салыстырып тексеру құқығына аккредиттелген заңды тұлғалардың метрологиялық қызметтерін жетілдіру талап етіледі.

Бақылау – қадағалау бағыттағы мемлекеттік метрологиялық бақылау және қадағалаудағы форма мен әдістерді жетілдіру ғана емес, сонымен бірге заңды тұлғалармен жүргізілетін метрологиялық қызметтердің де формасы мен әдістерін жетілдіру көзделуде.

Қазақстан ұлттық стратегиялық басымдықтарын қамтамасыз етудегі техникалық саясатты іске асыру үшін бірқатар, мынадай төмендегі:

- халық өмірінің сапасын арттыру саласында экологияның, денсаулықты сақтау, тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі мен сапасын, еңбек қауіпсіздігі мен қызмет көрсету;

- экономиканың даму саласында шикізат пен отын-энергетикалық ресурстарын тиімді пайдалану, сапалы және бәсекеге жарамды өнімдерді шығару, сауда мәселелерін шешумен қатар;

- елді қорғау мен оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласында Қазақстан Республикасы қарулы күштерінің метрологиялық қызметі, еліміздегі қауіпсіздіктің барлық түрін, онымен бірге ақпараттық қауіпсіздік, электромагниттік ұқсастық қауіпсіздіктерін қамтамасыз етуді метрологиялық қолдау болуда.

Өлшем бірлігін қамтамасыз етудің мемлекеттік жүйесіне негізделген қазақстандық өлшем жүйесін онан әрі дамыту үшін:

- техникалық регламентті ескеріп, өлшеуіш техника мен құралдар шығаруды дамытудың басымдықтарын анықтау;

- мемлекеттік метрологиялық бақылау мен қадағалау мәселелерін қамтитын метрологиялық қызметтің мемлекеттік жүйесін жетілдіру;

- Қазақстанда жеке және заңды тұлғалар мекемелерінің метрологиялық қызметін қамтитын метрологиялық инфрақұрылымды оңтайландыру;

- әлемдік өлшем жүйесіне (Қазақстанның метрология жөніндегі үкіметаралық халықаралық ұйымдарға қатысу жолымен) Қазақстан өлшем жүйесінің үйлесімді кіруінің шарттарын қамтамасыз ету жолдарын түпкілікті шешуді қарастырған жөн.

Қазақстан өлшем бірлігін қамтамасыз ету жөніндегі қызметтің негізгі бағыттарына жататындар:

- еліміздің эталондық базасын оздыра дамыту, жетілдіру және оңтайландыру;
- өлшемқұралдарының әдістерін, отандық құралдар шығаруды дамыту мен жетілдіру;
- нормативтік базаларды (заңдар мен қаулыларға, стандарттардың техникалық тәртібін белгілеуге және басқа да ғылыми техникалық құжаттарға өзгерістер енгізу) жетілдіру;
- халықаралық жұмыстарға, сонымен бірге шама бірліктерінің эталондарын салыстыруға Қазақстанның қатысуын тиімді ұйымдастыру [1].

Метрологиялық қамтамасыз етудің ғылыми негізін қалаумен өлшеу туралы ғылым – метрология шұғылданады. Ал оның ұйымдастырылуымен Қазақстан Республикасының метрологиялық қызметі айналысады.

Техникалық құралдар бірнеше жүйелерден тұрады, оның ішінде: эталондардан, жұмыс өлшеу құралдарына өлшем бірліктерін көшіру эталондарынан, стандартты үлгі қалыптардан, стандарттың анықтамалықтардан және де сол сияқтылардан. Метрологиялық қамтамасыз етудегі біркелкі өлшеудің ережелері мен нормалары Қазақстан Республикасының «Біркелкі өлшеумен қамтамасыз ету туралы» заңына және біркелкі өлшеумен қамтамасыз етудің Мемлекеттік жүйесінің нормалық құжаттарына енгізілген.

Біркелкі өлшеуді қамтамасыз етуді мемлекеттік қадағалау заң тұрғысында құқықтары мен міндеттерді айқындалған мемлекеттік инспекторлар жүзеге асырады.

Метрологиялық қамтамасыз етудің ұйымдастыру негіздері:

Метрологиялық қызмет ету - біркелкі өлшеуді қамтамасыз етуге бағытталған, жұмыс түрлері мен қызметтердің субъективтік жиынтығы. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының метрологиялық қызмет етуі Мемлекеттік метрологиялық қызмет етуден, сондай-ақ, заңды тұлғалар мен мемлекеттік басқару органдарының метрологиялық қызмет етулерінен тұрады. Бұл қызметтердің тиімділігінің артуы бүкіл метрологиялық қызмет көрсетуге ҚР Мемстандарты жетекшілік жасап отырғандығынан ғана емес, сондай-ақ, біркелкі өлшеудің жалпы негізгі мақсаттарының, нормативтік құжатта айқындалғандай Қазақстан Республикасы территориясында міндетті күшінің қатаң сақталуында болып отыр [2].

Мемлекеттік басқару органдары мен құқықтық тұлғалардың метрологиялық қызмет етуі біркелкі өлшеумен қамтамасыз ету жұмыстарын атқару мен метрологиялық қамтамасыз етудің деңгейін көтеру үшін арналған. Метрологиялық қызмет етудің кейбір функцияларын басқа да структуралық бөлімшелерге міндеттеуге де болады. Мемлекеттік басқару органдары мен құқықтық тұлғалардың метрологиялық қызмет етуі өзінің атқаратын қызметтерін «Біркелкі өлшеумен қамтамасыз ету» туралы ҚР заңының ережелері және басқа

да метрологиялық сұрақтарды реттейтін нормативтік заң және шығарудағы құжаттардың негізінде ұйымдастырады.

Мемлекеттік басқару қызметінің метрологиялық қызмет етуі осы мекеменің жетекшілігінің бұйрығымен құрылған келесі жүйелерден тұрады: орталық аппараттағы бас метрология қызметі, саладағы метрологиялық қызмет етудің бас және базалық ұйымдары, кәсіпорнының метрологиялық қызмет етуі.

Қорыта айтқанда, еліміздің метрологиялық инфрақұрылымы және оның әлемдік өлшем жүйелеріне қатысуы, Қазақстан Республикасының ғылымы мен технологиясы және техникасының дамуы басымдық нысанаға бағытталуы абзал.

Әдебиет

1. Адамбаев Р.С. Метрология және метрологиялық қамтамасыз ету: оқу құралы / Р. Адамбаев.-Алматы: ҚазҰТУ, 2014.

2. Өзара ауыстырымдылық, стандарттау, сертификаттау негіздері және техникалық өлшеулер. Сапа менеджменті. М.Самсаев, И. Самсаев, Б. Жүнісбаев, ж.б.-Алматы: Бастау, 2010. 262 б.

3. Қодар Е.Т., Мүсілімова Н.М. Стандарттау, сертификаттау және техникалық өлшеулер негіздері: Оқулық. – Қызылорда, «Тұмар», 2020.-188 б.

4. Қодар Е.Т. Өзара ауыстырымдылық, стандарттау және техникалық өлшеулер: оқу құралы. – Қызылорда, ҚМУ ақпараттық есептеу орталығы, 2020. – 62 б.

5. Нурманов М.Ш. Метрология, стандарттау және сертификаттау: оқу құралы / М.Ш. Нурманов, А.Т. Құрманов. – Алматы: Эверо, 2009.–116 б.

УДК 666.972.125

Сапасыз саздардан және өндірістік қалдықтардан жасанды кеуекті толықтырғыштар өндіру технологиясының негіздері

Ембергенов Мұратбек Әбдікәрімұлы
т.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Бек Сұлтан С-22-1 топ студенті
Қызылорда «Болашақ» Университеті
Қызылорда қаласы

Резюме

Рассмотрены вопросы создания физико - химических основ технологии производства искусственного пористого наполнителя-аглопорита, который присоединяется к теплоизолирующему бетону с добавлением нефтебитумных пород из некачественных глинистых пород, золы ТЭЦ и эмульсии из этих пород. В результате исследований показано, что можно получить аглопорит по ГОСТу,

соответствующий марке 600.

Abstract

The issues of developing the physico - chemical foundations of the technology for the production of artificial porous filler-agglomerite, which is added to heat-absorbing concrete by adding Petroleum bituminous rocks from low-quality clay rocks, CHP ash and emulsion from these rocks are considered. As a result of the research, it was shown that it is possible to obtain Agglomerite according to Gost, which corresponds to the 600 mark.

Құрылыс материалдары өнеркәсібін дамытудың шешуші шарты жеңіл кеуекті толтырғыштарды өндіру үшін жергілікті шикізатты зерттеу қажеттілігі болып табылады. Өкінішке орай, Қызылорда облысында және жалпы республикада табиғи текті кеуекті толтырғыштар (туфтар, опокалар, ұлу жыныстары және т.б.) өте аз. Сонымен қатар жасанды кеуекті толтырғыштарды, атап айтқанда аглопорит өндіруге арналған шикізаттың мол қоры бар.

Аглопориттің шикізат базасын жылу электр станцияларының күлі мен қожын, құрамында көмірі бар шахталық жыныстарды, көмір дайындаудан, мұнай тақтатастарын өндіруден және өңдеуден алынған қалдықтарды пайдалану арқылы кеңейтуге болады.

М.Элинзон ұсынған классификация бойынша аглопорит алу үшін қолданылатын шикізаттың барлық түрлерін үш топқа бөлуге болады: біріншісіне құрғақ, тығыз немесе түйіршікті шикізаттар – (отын шлактары, тақтатас шахтасы немесе сазды жыныстар); екіншісі – табиғи немесе жоғары ылғалдылықтағы борпылдақ жыныстар (шахталық сазды жыныстар, саздар, саздақтар, құмды саздар); үшінші – құрғақ шанды материалдар (негізінен ЖЭС күлі) [2].

Агломерацияға арналған шихтаны екі жолмен дайындайды: құрғақ (бірінші топтағы шикізат) және дымқыл, содан кейін түйіршіктеу (екінші және үшінші топтағы шикізат). Аглопорит өндіру технологияларының дамуын М.П.Элинзон, В.Н. Бурмистров, С.Г. Васильков, Х.Р. Гринштейн, Е.Ф. Вегман, С.М. Ицкович, М.К. Петров, Л.Н. Попов, Г.И.Книгина, В.К.Бишімбаев, Ж.Т.Сүлейменов, Р.И.Ходская, Ф.М.Шухотович, С.В. Базилевич [3-13] және т.б зерттеген., бірақ олар Қазақстан Республикасы мен Орта Азияда әлі де кең тараған жоқ.

Аглопорит алу үшін олар ұсынатын технология нұсқалары еліміздің барлық дерлік аймақтарында қолданылады және керамзит өндіруге арналған шикізатпен салыстырғанда шикізатқа аз талап етеді. Қазіргі уақытта аглопорит алу үшін сазды жыныстар басым қолданылады. Шикізаттың құрамына байланысты аглопориттің әртүрлі маркаларын алуға болады.

Ісінгіш саздар аглопорит өндіруге жарамсыз, өйткені олар ісінген кезде түйіршік аралық қуыстар толып, олар арқылы жану аймағына ауа ағыны тоқтайды, нәтижесінде жану процесі өшеді -

«жану бұзылысы» пайда болады. Әртүрлі типтегі кеуекті толтырғыштарды (аглопорит, керамзит, пемза және т.б.) өндірудегі негізгі технологиялық операция шикізатты термиялық өңдеу (күйдіру) болып табылады. Алынған өнімдердің қасиеттері термиялық өңдеу әдісіне және осы мақсатта қолданылатын күйдіру құрылғыларына байланысты.

Аглопорит технологиясының даму проблемасы бойынша әдебиеттерді талдау оның зерттеу сатысында екенін және кеңінен енгізілмегенін және шихта құрамындағы көмірдің қарқынды жануы кезінде шикізаттың агломерациялануы және ішінара балқуы болатынын көрсетті. шихтаның негізгі компоненттерінің бірі отын қоспалары болып табылады, оның ішінде кокс, көмір, үгінділер, көмір өңдеу қалдықтары, күл және т.б. пайдалану ұсынылады. Шикізат ретінде қожды, күлді және көмірі бар жыныстарды пайдаланған кезде олардың құрамындағы көмірдің мөлшері термиялық процестің жүруі үшін жеткілікті болуы мүмкін. Егер ол жетіспесе, шихтаға көмірдің қосымша мөлшері енгізіледі, ал артық болса, сазды шикізаттың қосымша мөлшері қосылады. Бұл ретте құрамында отын бар шикізат көздері болмаған жағдайда аглопорит алу жолдарының бірі МБЖ қолдану болуы мүмкін. Қазақстанның мұнай битуминозды жыныстары құрамында отын құрамдас бөлігі бар және аглопорит өндіру үшін отын бар шикізат базасы болып табылады.

Осыған байланысты аглопорит өндіруге мұнайлы-битумды жыныстарды кеңінен тарту бойынша зерттеулер жүргізу кезек күттірмейтін мәселе болып табылады.

Бұл мәселені шешу Қазақстандағы құрылыс саласының дамуын айтарлықтай жеделдетеді.

Бұл жұмыстың мақсаты жергілікті сазды шикізатты, жылу электр станцияларының қалдықтарын және мұнай-битумды жыныстарды пайдалана отырып, жоғары сапалы кеуекті агрегат-аглопорит алудың ғылыми негізделген технологиясының физика-химиялық негіздерін жасау болды.

Бұл жұмыста 21216.0-81 + 21216.12-81 МемСТ-тарда белгіленген стандартты зерттеу әдістері қолданылды; және физика-химиялық талдау әдістері; химиялық, оптикалық және электронды микроскопия, радиографиялық және дифференциалды термиялық.

Пайдаланылған шикізаттар: Қызылорда кен орнының саздақтары, Мұнайлы-Мола кен орнының мұнайлы-битумды жыныстары, МБЖ эмульсиясы, Қызылорда ЖЭО-інің күлі, сипаттамалары төменде келтірілген.

Қызылорда кен орнының сазы отқа төзімді қасиеттері бойынша оңай балқитындарға, Fe_2O_3 мөлшері бойынша бояғыш оксидтері көп саз балшықтарына жатады, Al_2O_3 мөлшері бойынша саз балшықтарына жатады. қышқылды шикізат.

Гранулометриялық құрамы бойынша саздақтар дәрежі, орташа пластикалық шикізатқа жатады. Ірі түйіршікті қосындылар (0,5 мм) негізінен гипспен, саздақтардың лайлы үлесі (0,1-0,01 мм) кварцпен – 19,79 – 43,02%, дала шпаттары – 10,38-28,16 %, тау жыныстары – 10,38-28,16 % және тау жыныстары сынықтары – 66,22% саздақтармен берілген. аз мөлшерде минералдардың басқа топтары. Саздың химиялық құрамы келесідей: pp-16,33, SiO₂ -44,86, Al₂O₃-12,20, Fe₂O₃-4,6, CaO-13,70, MgO-2,93, SO₃-0,8 , TiO-0,56, -1,06, -2,41.

МБЖ минералды бөлігі келесі химиялық құрамға ие: SiO₂-86,71%, Al₂O₃-5,73%, Fe₂O₃+FeO-0,97%, CaO-0,45%, TiO₂-0,34%, SO₃-0,1%, Na₂O-1,1%, K₂O- 2,71%, б.б.-1,42%. Мұнайлы-Мола кен орындарының МБЖ органикалық бөлігінің физикалық-техникалық қасиеттері төмендегідей берілген: Саңылаулары бар стандартты вискозиметр бойынша тұтқырлық. 5 мм, 60⁰С - (232-236) сек; Иненің ену тереңдігі 25⁰С, мм-толқ; «Сақина мен шар» үшін жұмсарту температурасы, 200С; Созылғыштығы 25⁰С, мм-17,5. Битумның жоғары ену жылдамдығы мұнай:асфальтендер қатынасымен түсіндіріледі. МБЖ битумының созылу беріктігі салыстырмалы түрде төмен, бұл шайырдың әртүрлі болуымен түсіндіріледі, олардың мөлшері неғұрлым жоғары болса, соғұрлым созылу беріктігі жоғары болады және керісінше. Алынған МБЖ эмульсиясы баяу ыдырайды, суға төзімділік сынақтарына төтеп береді және қабаттаспайды. № 014 електе қалдықпен сақтаған кезде эмульсияның тұрақтылығы 7 күннен кейін 0,8-ден және 30 күннен кейін 1,2-ден аспайды, ал цементпен араластырғанда эмульсияның ыдырау жылдамдығы 10 минуттан жоғары.

Қызылорда ЖЭО күлі табиғи түрінде қара түйіршікті материал болып табылады және келесі қасиеттерімен сипатталады: тығыздығы - 2,41 г/см³; меншікті бетінің ауданы – 2775 см²/г; көлемдік тығыздығы – 0,755 г/см³; көміртегі мөлшері - 5,5%. Балқулық сипаттамалары: деформацияның басталу температурасы 1205⁰С, балқу температурасы 1360⁰С және сұйық балқу күйінің температурасы 1375⁰С. Күлдің химиялық құрамы: pp-8,70, SiO₂-57,7, Al₂O₃-24,5, Fe₂O₃-4,10, CaO-1,10, MgO-1,0, SO₃-0,13, Na₂O-1,57.

Шикізат қоспаларында қосымша отын бар қоспа ретінде калориясы 4340-6610 ккал/кг Қарағанды көмірі пайдаланылды.

Шикізат қоспаларының құрамын зерттеу келесі құрамдар бойынша жүргізілді: саз-НБП-көмір, саз-көмір-эмульсия, күл-сазды-эмульсия.

Тәжірибе нәтижелері бойынша қоспалардың оңтайлы құрамдары анықталды: саздақ – МБЖ – көмір, оның физикалық-механикалық қасиеттері 2-кестеде көрсетілген.

Кесте 2. Оңтайлы құрамдардың физика-механикалық қасиеттері

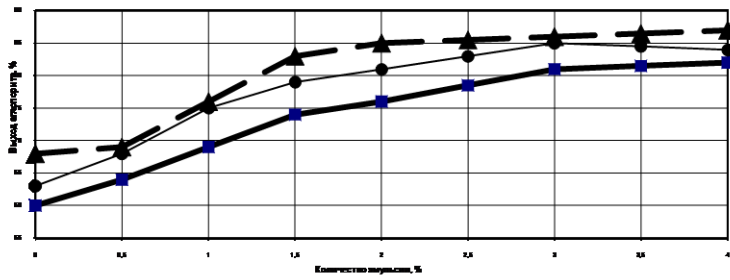
Шикізат қоспасының құрамы (шығымы) Саз-МБЖ-көмір %	Көлемдік тығыздық кг/м ³ , фракциясы бойынша		Аглопорит маркасы, фракциясы бойынша		Беріктігі МПа, фракциясы бойынша		аглопорит массасының жоғалуы			
							Силикатты ыдырау фракциясы бойынша		темірлік ыдырауы фракциясы бойынша	
	5-10	10-20	5-10	10-20	5-10	10-20	5-10	10-20	5-10	10-20
6,0 : 20,0 : 4,0	783	693	800	700	2,08	1,52	3,1	4,5	4,2	2,3
66,0 : 30,0 : 4,0	700	642	700	650	1,86	1,48	3,6	2,7	2,9	2,6
56,0 : 40,0 : 4,0	760	686	800	700	1,79	1,69	4,1	2,1	5,3	3,5

Түйіршіктерді термиялық өңдеу зертханалық агломерациялық ыдыста келесі режим бойынша жүргізілді: шихтаның тұтануы кезінде қысым- 900 Па, ал агломерация кезінде- 2300 Па болды. Күйдіру қабатының қалыңдығы 20 см.

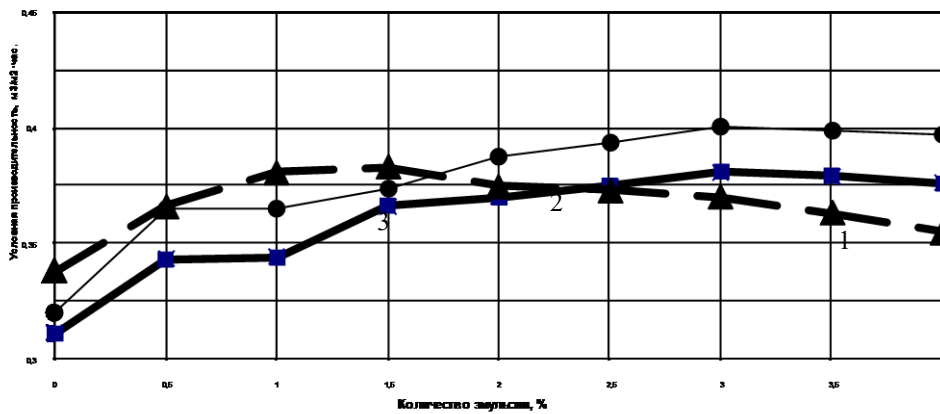
Саз-МБЖ-көмір құрамында шикізат құрамының зерттелетін ауданы сәйкесінше қабылданған: саздақ - 56-76%, МБЖ - 20-40%, көмір - 1-4%.

Зерттеудің келесі кезеңінде шикізат қоспаларында күйдіргіш қоспа ретінде МБЖ эмульсиясы қолданылды. Шихта құрамындағы МБЖ эмульсиясының оңтайлы құрамын таңдау ең кіші квадраттар әдісімен жүргізілді. Математикалық жоспарлау нәтижелері шикізат қоспаларының (саз-көмір-эмульсия) эксперименталды зерттеулерімен тексерілді: №1 – саздақ 92%, көмір 8%, №2 – 90 және 10%, №3 – 88 және 12%. тиісінше. Эмульсия құрамында қыздыру және агломерация аймағынан оңай шығарылатын ұшқыш заттардың айтарлықтай бөлігі бар екенін ескере отырып, оның 100% астамы қоспаға енгізілді. Шикізат қоспасындағы эмульсияның мөлшеріне байланысты аглопориттің орташа тығыздығының өзгеруі және технологиялық параметрлері 1, 2, 3-суреттерде көрсетілген. 1, 2, 3-суреттерде көрсетілген деректер эмульсияны енгізу көлемді азайтатынын көрсетеді. тығыздығын арттырады және аглопорит өндірудің технологиялық параметрлерін жақсартады. Өндіріс жағдайында агломерациялық тордың аудан бірлігінен өнім шығымының үлкен практикалық маңызы бар екенін ескере отырып, шихта құрамындағы эмульсияның оңтайлы құрамын анықтаушы параметрлердің бірі ретінде қондырғының өнімділігі алынды.

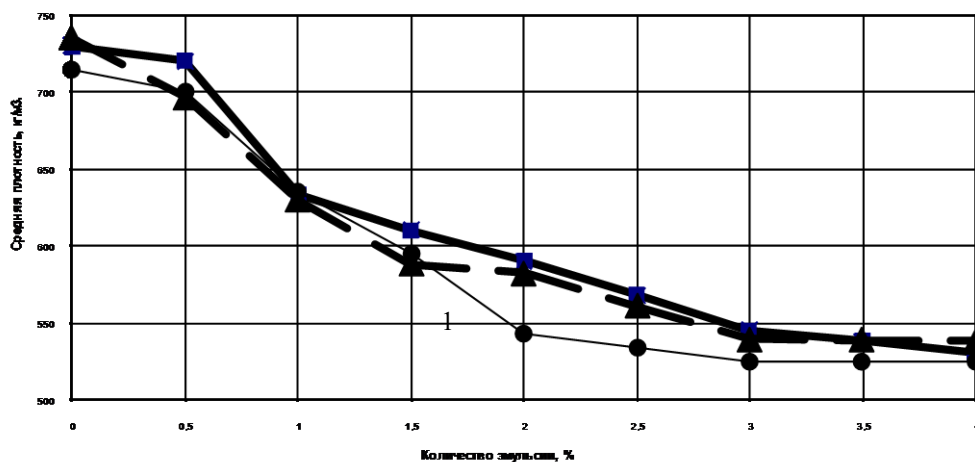

Қисықтардың белгіленуі: шихта құрамы %, 1) саз-92, көмір-8;
 2) саз-90, көмір-10; 3) саз-88, көмір-12.
 1-сурет. Енгізілген эмульсия мөлшеріне байланысты аглопорит шығымының өзгеруі

Қисықтардың белгіленуі: шихта құрамы %, 1) саз-92, көмір-8;
 2) саз-90, көмір-10; 3) сазды-88, көмір-12.

2-сурет. Енгізілген эмульсия мөлшеріне байланысты шартты өнімділіктің өзгеруі

Қисықтардың белгіленуі: шихта құрамы %, 1) саз-92, көмір-8;
 2) саз-90, көмір-10; 3) сазды-88, көмір-12.

3-сурет – Аглопориттің орташа тығыздығының енгізілген эмульсия мөлшеріне байланысты өзгеруі

Құрылғының максималды өнімділігін қамтамасыз ететін шихтадағы эмульсияның оңтайлы мөлшері технологиялық отынның мөлшеріне байланысты болды және көмір шығыны 12% және 8 және 10% көмір тұтыну кезінде 3% болған кезде 1,5% болды. Бұл ретте орнату өнімділігі 0,383, 0,381 және 0,401 м³/м²сағ құрады. тиісінше.

Келесі кезеңде аглопориттің шикізат қоспасындағы: күл-сазды-эмульсия технологиясын жасау бойынша зерттеулер жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері шихтаның ең жақсы түйіршіктілігі келесі құраммен қамтамасыз етілетінін көрсетті: күл – 80%, саздақ – 20% және концентрациясы 15% – 21,6% 100%-дан жоғары эмульсия. Бұл ретте шихтадағы 10 мм-ден аз фракция бөлшектерінің мөлшері 8,9% құрайды; фракциялар 10-20 мм - 59,5% және 20% -дан жоғары фракциялар -31,6%. Ұсақтау беріктігі 565 г/дән, ал соққының сыну күші 10,2. Оңтайлы құрамнан шикі түйіршіктердің температураға төзімділігі 470⁰С болды, бұл МемСТ стандарттарының талаптарына сәйкес келеді. Эмульсияның агломерация процесіне әсерін және күл аглопоритінің физика-механикалық қасиеттерін зерттеу нәтижелері 3-кестеде келтірілген.

Оңтайлы құрам келесі қоспа ретінде алынды: күл 80%, саздақ - 20%. Зерттеу нәтижелерін талдау судың орнына эмульсияны қолдану термиялық өңдеу процестерін жақсартатынын көрсетті. Сонымен, эмульсияны пайдаланған кезде кептіру аймағындағы температура 250⁰С, процестің ұзақтығы 4-5 минут болса, қоспаны сумен ылғалдаған кезде бұл көрсеткіштер 300⁰С және 5-7 минутты құрады тиісінше.

Зерттеу нәтижелері эмульсияның органикалық компоненттері түйіршіктерді термиялық өңдеудің барлық уақытында күйіп кететінін көрсетті, агломерация және кеуектер түзілу процестерін күшейтеді. Алынған аглопорит 600 маркаға сәйкес келеді және физикалық-механикалық қасиеттері бойынша МемСТ 9757-90 талаптарына сәйкес келеді.

Кесте 3. Күйдіру процесінің негізгі көрсеткіштері және күлдік аглопорит қасиеттері

Көрсеткіштер	Бірлік өлшемдер	Қоспалар	
		эмульсия	су
Күйдіру процесінің көрсеткіштері:			
Ылғалдылық	%	21,6	26,5
Кептіру температурасы	⁰ С	250	300
Кептіру уақыты	мин	4-5	5-7
Тік агломерация жылдамдығы	мм/мин	16,1	14,8
Шартты өнімділік	м ³ /м ² ·ч	0,50	0,39
Көлемдік тығыздық	кг/м ³	585	669
Сусіңіру	%	21	19

Цилиндрдегі қысу күші	МПа	1,8	2,3
Кеуектілік	%	58	49

Әдебиет

- 1.Роговой М.Т. Технология искусственных пористых заполнителей и керамики.- М.:Стройиздат,- 1974.-С.316.
- 2.Элинзон М.П. Производство искусственных пористых заполнителей.-М.: Стройиздат, 1967, 291 с.
- 3.Васильков С.Г., Элинзон М.П., Якуб И.А. и др. Аглопоритовый гравий из золы ТЭС и легкие бетоны на их основе.// Сб.Тр. ВНИИСтром 1970. №19(47).-с.19-21
- 4.Вегман Е.Ф. Теория и технология агломерации .- М.:Металлургия,1974-288с.
- 5.Ицкович С.М. Заполнители бетона.-Минск, 1983.-с.54-80
- 6.Книгина Б.И., Тацки Л.И. Производство и применение аглопорита.-М.: Metallургия ,1969.-115с.
- 7.Сулейменов Ж.Т., Косаев Б.Е. Эффективные теплоизоляционные материалы на основе отходов промышленности.// Сб. трудов Наука и технология-93. Шымкент: 1993, с.-95
8. Ходская Р.И., ПетровЛ.К. Роль гранулометрического состава угля в процессе агломерации глинистых пород.// Аглопорит и аглопоритобетон.- Труды НИИССМ БССР. Минск,1964.-с.53-63
9. Базилевич С.В., Вегман В.Р. Агломерация .-М.: Metallургия .-289с.
- 10.Элинзон М.П., Васильков С.Г., Попов В.В. Основы производства аглопорита.-М.: Госс Стройиздат, 1962-128 с.
11. Надиров Н.К. Нефтебитуминозные породы и перспективы их использование// Алматы: Наука, 1982.-С.5-10.
12. Алтаев Ш.А., Бишимбаев В.К.,Тумаков В.А.,Черний Г.М. О рациональном использовании битуминозных пород (киров) Западного Казахстана//Комплексное использование минерального 13. Бочаров В.С., Гончаров Л.Б. и др. Киры в дорожном строительстве. -М., 1980. - 135 с.

УДК 343.98:343.85

Криминалистика в борьбе с преступностью

Наурызбаев Б.А.

Кызылординский Университет «Болашак»

Түйіндеме

Мақала қылмыстың алдын алуды сот-медициналық қамтамасыз ету мәселелерін қарастыруға арналған. Профилактикалық іс-шараларды ұйымдастыруды теориялық және практикалық негіздеуде сот сараптамасының басым ролі көрсетілген. Құқық бұзушылықтың

алдын алу саласындағы қылмыстық іс жүргізу заңнамасына ретроспективті талдау жасалды. Қылмыстың алдын алуды криминалистикалық қамтамасыз ету мәселелері бойынша кеңестік және посткеңестік кезеңдегі ғылыми криминологтар мен процессуалистер көзқарастары берілген. Криминалистиканың профилактикалық рөлі бөлімдерге байланысты көрсетіледі: технология, тактика, әдістеме.

Abstract

The article is devoted to the consideration of issues of criminalistic provision of crime prevention. The dominant role of forensic science in the theoretical and practical justification of the organization of preventive activities is demonstrated. A retrospective analysis of criminal procedure legislation in the field of crime prevention has been carried out. The points of view of criminologists and processualists of the Soviet and post-Soviet periods on the issues of criminalistic provision of crime prevention are presented. The preventive role of criminology is shown depending on the sections: technique, tactics, methodology.

В нормативно-правовых документах, различных программах и стратегиях правового характера красной нитью проведены вопросы обеспечения правопорядка и законности, искоренения преступности, устранения всех причин ее порождающих. Огромное значение в работе правоохранительных органов имеет цель полного раскрытия всех преступлений и своевременное привлечение к ответственности виновных лиц. В решении поставленной цели огромная роль принадлежит криминалистике, призванной разрабатывать и внедрять научные методы обнаружения, фиксации, изъятия и исследования доказательств и использовать их при расследовании и предупреждении преступлений. Вооружая предварительное расследование новыми средствами и методами борьбы с преступностью, криминалистика способствует проведению следствия на научной основе.

Вопросы криминалистического обеспечения предупреждения преступлений длительный период времени поднимались различными учеными. В одной из своих первых работ, изданной в начале XX века, основатель отечественной криминалистики Якимов И. Н. отмечал, что «криминалистика как наука имеет своим предметом изучение наиболее целесообразных способов и приемов применения методов естественных, медицинских и технических наук к расследованию преступлений и изучению физической и моральной личности преступника, а своей целью ставит помощь правосудию в раскрытии материальной истины в уголовном деле» [1, С. 29].

В период становления советского государства появляется и законодательное закрепление необходимости выяснения причин преступления. Так, уголовно-процессуальное законодательство 1922

года закрепляло, что «недостаточным и неправильно проведенным признается следствие, которое проведено неправильно, то есть таким образом, что не подвергались обследованию и выяснению возможные действительные причины, обстоятельства и виновные в совершении преступления, коих подлежало выяснить» [2]. В 1923 году был принят новый, переработанный, уголовно-процессуальный закон, который уже никаким образом не предусматривал задач предупреждения преступлений или выяснения причин, обстоятельств их совершения. Ситуация кардинально изменилась в связи с реформированием уголовного законодательства в 1960 г., где уголовно-процессуальный закон в задачах своей деятельности устанавливал, что «уголовное судопроизводство должно способствовать укреплению социалистической законности, предупреждению и искоренению преступлений» [3]. Указанные исходные положения достаточно длительный период времени не получали теоретического развития. Только с начала 1950-х годов стали появляться работы монографического уровня, в которых вопросы криминалистического обеспечения предупреждения преступлений получили некоторое развитие [4].

В 1948 г. Александров Г. Н. писал: «настала пора отказаться от приоритета в криминалистике вопросов техники расследования преступлений и подчинить эту науку насущным задачам борьбы с преступностью, для чего необходимо, чтобы вопросы методики расследования преступлений заняли подобающее им место. Особенное значение приобретает новый для криминалистики вопрос о методах предупреждения преступности, имеющий большое общегосударственное значение. Наряду с разработкой научных проблем в области методики расследования преступлений, он тоже должен получить отражение в работах криминалистов» [5, С. 7]. Митричев С. П. так же не отделял предупреждение преступлений от аспектов их раскрытия и расследования: «советская криминалистика, являясь наукой о следствии, предоставляет в распоряжение следователя научно-разработанную систему приемов, способов и технических средств, применяемых для раскрытия преступлений, изобличения виновных и для организации работы по предупреждению преступлений» [6, С. 15]. Позднее, в его работах можно встретить изучение и анализ возможностей судебной экспертизы в предупредительной деятельности. Так, в 1961 г. Митричев С. П. отмечал, что «основная задача следователя и органов дознания – это раскрыть преступление, обнаружить и изобличить виновных в совершении преступления. Но очень важно вовремя предупредить правонарушения, вскрыть причины и условия, способствующие их совершению, и устранить их. ... Поэтому очень важно, чтобы научно-исследовательские институты и лаборатории судебной экспертизы

уделяли больше внимания решению вопросов, связанных с предупреждением преступлений» [7, С. 32].

Тарасов-Родионов П. И. так рассматривал предмет криминалистической науки: «советская криминалистика служит прогрессивным целям раскрытия преступлений, установления истины по уголовным делам, предупреждения преступлений и в конечном итоге способствует искоренению преступности в стране социализма» [8, С. 7].

В 1961 г. Колмаков В.П. развитию данной теории посвятил уже научную статью, где рассматривал «некоторые вопросы криминалистической профилактики преступлений» [9].

В конце 1960-х годов известный советский криминалист Васильев А. Н. дал иное определение науки криминалистики и включил в ее предмет деятельность по предупреждению преступлений: «... лучше определить криминалистику как науку об использовании данных естественных и технических наук, в частности физики, химии, механики, биологии, как и психологии, логики, науки управления и других, в деятельности по расследованию и предупреждению преступлений, осуществляемой на основе уголовно-процессуального закона» [10, С. 31].

К началу 1970-х годов предупреждение преступлений в том или ином виде признавалось многими учеными как одна из задач криминалистики. Определенную точку в возможных дискуссиях поставил Белкин Р.С., уделявший внимание организации предупредительной деятельности через призму установления причин и условий, способствовавших их совершению или сокрытию. Причем установлению условий, способствовавших сокрытию преступлений, также отводилась первостепенная роль [11, С. 165]. Криминалистическому обеспечению предупреждения преступлений отводится отдельный параграф в широко известном труде профессора Белкина Р. С., посвященном проблемам, тенденциям и перспективам в криминалистике [12, С. 82-83].

Борьба с преступностью – это не только высокое качество расследования. Своевременное предупреждение преступлений имеет важное значение. Именно криминалистика, изучая способы совершения преступлений, разрабатывает средства криминалистической защиты интересов государства и общества, прав и свобод личности от преступных посягательств.

Интересы оперативности, всесторонности и объективности расследования требуют выявлять (изучать) обстоятельства, способствовавшие совершению преступлений.

При допросе свидетелей, потерпевших, подозреваемых и обвиняемых выясняются многие вопросы о подготавливаемых преступлениях, об обстоятельствах, способствующих их совершению. К примеру, что известно допрашиваемому о подготавливаемых

преступлениях; о возможных участниках преступного деяния (местожительство, место работы, образ жизни и так далее); кто входит в состав группы, роль каждого из участников; какое предполагается использовать оружие или средство при совершении преступления; через кого и каким образом приобретались эти средства; способы сокрытия следов преступлений.

Изложенное позволяет сделать вывод, что предупреждение преступлений и устранение причин и условий, им способствовавших, составляет основу работы органов предварительного расследования, а криминалистика призвана вооружать должностных лиц знаниями методов предупреждения преступлений.

Литературы

1. Якимов И.Н. Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике. М. : ЛексЭст, 2003. 471 с.

2. Уголовно-процессуальный Кодекс РСФСР 1922 года (утратил силу) // Собрание узаконений и распоряжений РКП РСФСР. 06.1922. № 20-21, ст. 230.

3. Уголовно-процессуальный Кодекс РСФСР от 27.10.1960 (утратил силу) // Ведомости ВС РСФСР. 1960. № 40, ст. 592.

4. Нуждин А.А. Криминалистическое обеспечение предупреждения преступлений: история и современность. В сборнике: Советская и российская криминалистика: традиции и перспективы. Материалы всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Москва, 2023. С. 126-130.

5. Александров Г.Н. Совершенствование методов расследования преступлений – в центре внимания советской криминалистики // Социалистическая законность. 1948. № 2. С. 7–8.

6. Митричев С.П. Задачи советской науки криминалистики // Социалистическая законность. 1951. № 6. С. 6–17.

7. Митричев С.П. Предупреждение преступлений и задачи судебной экспертизы // Социалистическая законность. 1961. № 12. С. 32–35.

8. Тарасов-Родионов П. И. Советская криминалистика // Социалистическая законность. 1951. № 7. С. 6–15.

9. Колмаков В.П. Некоторые вопросы криминалистической профилактики преступлений // Советское государство и право. 1961. № 12. С. 106-109.

10. Васильев А.Н. Предмет криминалистики // Социалистическая законность. 1967. № 1. С. 29-33.

11. Белкин Р. С. Курс криминалистики: Общая теория криминалистики : в 3 т. Т. 1. М. : Юристъ, 1997. С. 408.

12. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частная теории. М. : Юрид. лит., 1987. 272 с.

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР СЕКЦИЯСЫ

ӘОЖ 16.21.47

Салт-дәстүр, әдет-ғұрыптардың гендерлік ерекшеліктері

Жүнісбекова Кенжегүл,
ф.ғ.к., аға оқытушы
Бегежанова Рауан,
КЯ-23М оқу тобының магистранты
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье рассматриваются гендерные особенности традиции и обычаев.

Abstract

The article examines the gender characteristics of tradition and customs.

Гендерлік лингвистика – бұл тіл мен гендер арасындағы байланысты зерттейтін сала. Ол тілдің гендерлік аспектілерін, яғни ерлер мен әйелдер арасындағы тілдік айырмашылықтарды, гендерлік стереотиптерді зерттейді.

Гендерлік лингвистикада қарастырылатын кейбір мәселелер:

1. **Тілдік стильдер:** Ерлер мен әйелдер арасында тілдік стильдер мен сөйлеу тәсілдерінің айырмашылықтары.

2. **Сөздік қор:** Ерлер мен әйелдердің қолданатын сөздері мен фразаларының айырмашылықтары.

3. **Гендерлік стереотиптер:** Тілдің гендерлік рөлдер мен стереотиптерді қалай көрсететіні.

Гендерлік ғылым 1970 жылдары әлеуметтану ғылымының негізінде қалыптасты. Бұл теория – «гендер» және «жыныс» ұғымының мәнін ғылыми тұрғыда аша отырып, олардың зерттелуін басшылыққа алады. Ғалымдардың айтуынша, «жыныс» — адамдардың биофизиологиялық ерекшелігін айқындайтын термин. «Еркек», «әйел» ұғымының табиғи биологиялық тіршілік иесі екенін анықтайды.

Гендерлік лингвистика адам болмысы мен тіл табиғатының арасындағы жынысаралық ерекшеліктерді зерттейді. Тілдік қолданыстағы жынысаралық ерекшеліктер әрбір ұлт пен этностың мәдениеті, салт-дәстүрі, психологиясымен, дүниетанымымен тығыз қарым-қатынаста келіп, қоғамдық сананың орнығуына қарай өзгеріп отырады.

Ресей тіл білімінде гендерлік лингвистика О.Л.Антинескул, Е.М. Бакушева, Г.Вэшле, Е.Г.Голян, Е.И.Горошко Д.О.Добровольский, В.И. Жельвис, Е.А.Земская, А.В.Кирилина, А.П.Мартынюк, В.М.

Сергеева, А.М Холод, М.А.Ягубова еңбектерінде зерттелді. Қазақ тіл білімінде гендер мәселесі профессор Б.Хасанов, А.Салқынбай, Г.Смағұлова, Г.Қосымова, Б.Момынова, Г.Гиздатов, С.Ақаев, Ж.Манкеева, Г.Мамаева, А.Смайлов, А.Байғұтова, Г.Шоқымның зерттеу еңбектерінен бастау алады.

Қазақ этносында ұрпақтан ұрпаққа мирас болып келе жатқан дәстүр көп. Дәстүрге байланысты гендерлік ассоциация қалыптасады. Оны гендерлік концепт теориясының лингвомәдени аспектісі ретінде этностың болмысын зерделейтін тілдік таңбалардың символдық түрлеріне жатқызып, гендерлік-концептуалдық талдау жасауға болады. Соның бірі – әдептілік дәстүрді танытатын ат тергеу, кісіге қосымша ат қою.

Қазақ халқының ат тергеу дәстүрін келіндер атқарады. Бұл келіндердің үлкенге көрсеткен үлкен өнегелі құрметті болып саналады және келінің ибалы, иманды, арлы, ақылды, көргенді, білімді келін екенін көрсетеді. Келінің текті жерден шыққаны, жөн-жосынды білетіні сол ат тергеу дәстүрін толық атқаруынан аңғарылады. Бұл дәстүрде келіндерге ата-ене, қайын жұрт, туыстар мен ауыл адамдарымен қарым-қатынаста ерекше құрмет көрсетуді талап етеді.

Ат тергеу – қазақтың ескі әдет-ғұрпы бойынша келін болып түскен қыз күйеуінің туыс-туғандарының атын турасынан атамай, оған лайықты ат, жарасымды есім тауып қояды. Мысалы Аюбай болса – Қорқытбай деп, Қасқырбай болса – Ұлыма, Түлкібай болса – Құлықбай, Қайрақбай болса – Жаныма, Қозыбай болса – Маңырама, Тышқанбай болса – Қаптесер деп атаған. Қазақ келіндерінің иба сақтап, ұяла жасқанып, өздеріне жанай қойған атын, есімін «ат тергеу» деп атаған

Ат тергеу кезінде келіннің әрбір отбасы мүшесіне жеке беоген атауынан, келіннің тапқырлығы, сөйлеу мәдениеті және отбасылық қарым-қатынастарға, білімділігі мен сақтаған ибаллы іс-әрекеті сыналады. Туыс-тумалардың жақындық дәрежесі, келіннің ат тергеуі, аналардың ат теруі, үлкенді, сыйлы кісіні құрметтеуге байланысты ат тергеу концепт теориясының лингвомәдени қырларын танытады. Ерлерге, әйелдерге, қайын ағаларға, қайын інілерге қайын сіңілдерге, ұл балаларға, қыз балаларға құрметтеуге байланысты қолданылатын лексика-семантикалық топ гендерлік концептінің конуептуалдық өрісін құрайды.

Гендерлік ерекшелікті көрсететін салт-дәстүрлердің бірі – келіннің **сәлем салуы**. Келіннің сәлем салуы – сыйластық ортаны қалыптастыратын, өзгелердің субординация сияқты дүниелерді қатаң сақтауына, өзін дұрыс ұстауына жетелейтін керемет бір этикалық мәні бар ереже, тәртіп ретінде орныққан дүние.

Этнографтардың айтуынша, сәлем салу жай ғана иіле салу емес, оның ар жағында үлкен тәрбие, сыйластық жатыр. Сәлем салған

келінге үлкендер де «Өркенің өссін», «бақытты бол», «көп жаса» деп жауап қайтарып, ризашылығын білдіріп жатады.

Сонымен қатар, сәлем салу дәстүрі арқылы келіндер әулеттің берекесі мен ырыс-ынтымағына өз үлестерін қосады. Бұл әрекет тек отбасылық қатынастардың қалыптасуында ғана емес, жалпы қазақ қоғамындағы адами құндылықтарды сақтау мен нығайтуда маңызды рөл атқарады.

Отқа май құю – келін түскенде, келіншек босанғанды, жас отау шаңырағы көтерілгенде жасалатын жақсы ырымдарды бірі. От - халық зердесінде қасиетті ұғым. Отпен аластау; «от анна» , «отың өшпесін», «ошақтан от кетпесін» деген тілек пен ырым сабақтастығы ертеден келе жатқан ғұрып. Ежелгі түркілердің мифологиялық түсінігі бойыншы жақсылық жаршысы-отбасының қамқоршысы Ұмай Ана болған. Әулетке жаңа қосылған жан, жаңа түскен келінді ауылға шымылдықпен алып келіп, шашу шашады, бет-жүзін үлкендерге көрсетпей, қайын атасының үйіне алып кіргізеді. Келін үлкен шаңырақтың босағасын оң аяғымен аттай кіріп, тізе бүгіп сәлем береді. 3 рет иіліп сәлем берген келінге атасы: «Көп жаса қарағым, бақытты бол!» деп бата береді. Сонан кейін келінді от басына төселген тулаққа отырғызады. Ол «жаңа түскен жас келіннің мінезі иленген тулақтай (тері) жұмсақ, биязы болсын» деген ырым. Келіннің қолына әйелдердің біреуі ішінде май құйылған ыдысты ұсынып, отқа май құйғызады. «От-Ана, Май-Ана, шапағатыңды жаңа түскен жас келінге тигізе көр, жарылқа!» дегізеді.

Бұл жөнінде Ш.Уәлиханов өзінің мақаласында былай деген: «...От әулие (киелі) болып саналады... Қарғыс... Отқа түкіруге, ошақты басуға болмайды. Жаңа түскен келін (күйеуінің) әкесінің үйіне кіріп, сәлем жасап, «аруақ» разы болсын» деп тағзым етіп, отқа бір қасық май құю керек. Жас келін сәлем еткенде, аруақ разы болсын деп, тізе бүгіп, еңкейіп, маңдайын еденге тигізеді. Отқа тамызған май жанып жатқанда, жас келіннің енесі немесе әйелдердің бірі алақанын отқа қыздырып, келіннің бетін сипайды. Үлкен үйдің отының құрметіне деп, қалыңдық атасының иығына шапан жабады, отағасы жас келінді: «Иін қандырып илеген терідей, мінезің жұмсақ болсын, қарағым», - деп бата беріп, тулаққа, қой терісіне отырғызады. Жан беру (ант) беру үшін, екі жерден от жағып, адам сол екі оттың арасынан өтіп, кісі өлтірген мылтықтың ұңғысын сүюге тиіс... Барлық шамандық салттың ішінде отқа табыну қазақтарда әлі күшінде. Қазақтар отты әулие деп санайды. Аса жоғары құрметтеудің белгісі ретінде, қазақтар моңғолдар сияқты отты ана деп атайды. Отта тазартушы қасиет бар деп түсінеді, екі оттың арасынан өткізіп тазартады. Оны «аластау» дейді. Қыстаудан көшкенде көшті екі оттың арасынан өткізеді» [1,22].

Жаңадан түскен келін жыл толмай жатып төркініне бармайтын болған. Жыл ішінде елін, бауырларын, ата-анасын, туыстарын

сағынады. Сонда елден бір жақыны келсе, келін сағыныш сезімін жасыра алмай жылап, өлеңдете отырып амандасқан. Қазақ дәстүрінде бұл – **көрісу** деп аталады. Көрісе отырып, келін өзінің сағынышымен бірге өкпе – назын, мұңын айтып, қуанышын білдірген. Халықта мұны ерсі көрмеген. Себебі бұл әйелдердің эмоционалдылығының бір белгісі.

Қорыта келгенде, гендерлік лингвистиканың пайда болу, зерттелу тарихына үңіле отырып, көптеген жайды аңғаруға болады. Тілдегі гендерлік зерттеулерге байланысты тіл білімінде көптеген бағыттар өмірге келеді: феминистік, маскулиндік, социодетерминистік, биодетерминистік. Олардың әрқайсысының ұстанған өзіндік тұжырымдары болды. Маскулиндік бағыттың өкілдері әйелдердің жазба тіліндегі қателіктерін қарастырса, феминистер – тілдегі патриархат мәселеін шешуді, әйел тілінің ескерілуін талап етеді. Биодетерминистер – гендерлік лингвистика биологиялық, физиологиялық себептерге байланысты туады деп ғылыми тәжірибелерін ұсынса, социодетерминистер бұл ұсынысты жоққа шығарып, бұл құбылыс әр ұлттың өзіндік ерекшеліктеріне, қоғам мен мәдениетке қатысты болады деп дәлелдеуге тырысады.

Әдебиет

1 Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы // Қазақ бақсыбалгерлері: Құрастырған Ж.Дәуренбеков, Е.Тұрсынов. -Алматы: Ана тілі, 1993. -8-36 бб.

ӘОЖ 16.21.47

Хамза Есенжановтың «Ақ жайық» роман-трилогиясындағы топонимдердің құрылымдық ерекшеліктері

Жүнісбекова Кенжегүл,
ф.ғ.к., аға оқытушы
Тұрсынбай Ақгүл Махмұтқызы
КЯ-23М оқу тобының магистранты,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье рассмотрены структурные особенности топонимов в романе-трилогии Хамзы Есенжанова «Ақ Жайық»

Abstract

The article discusses the structural features of toponyms in the novel-trilogy of Khamza Yesenzhanov «White Ural»

Топонимика – географиялық атауларды, яғни жер, су, елді мекен, тау, өзен, көл және басқа да географиялық объектілердің атауларын зерттейтін ғылым. Топонимика тіл білімі, тарих, география,

мәдениеттану және басқа да салалармен тығыз байланысты. Топонимиканың зерттелуінің негізгі аспектілері: 1. **Тарихи аспект:** Топонимдердің шығу тегі мен тарихи даму процесін зерттеу. Географиялық атаулардың тарихи контексте қалай өзгергенін анықтау. 2. **Лексикалық аспект:** Топонимдердің тілдік құрылымы, морфологиясы және семантикасы. Топонимдердегі тілдік элементтердің (мысалы, префикстер, суффикстер) рөлі. 3. **Географиялық аспект:** Географиялық объектілердің орналасуы мен олардың атауларымен байланысы. Топонимдер арқылы жергілікті мәдениет пен табиғаттың ерекшеліктерін зерттеу. 4. **Этнографиялық аспект:** Топонимдер арқылы халықтың мәдениеті, дәстүрлері мен өмір салтын зерттеу. Атаулардың халықтың дүниетанымы мен тарихи-мәдени контекстіндегі маңызы. 5. **Қазіргі аспект:** Заманауи қоғамдағы топонимдердің рөлі, мысалы, урбанизация, жаһандану және т.б. Топонимдердің әлеуметтік, экономикалық және экологиялық факторларға әсері.

Ономастиканы (кісі аттарын, жер, су, ру, тайпа аттары т.б.) зерттеудің теориялық-әдістанымдық негіздері мен тілмен сабақтастықта қарастырылатын ұлттық этномәдени, әлеуметтік сипатын анықтаудың қажеттілігін В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Н.Катанов, А.Н.Самойлович, С.Е.Малов, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Қ.Жұбанов, І.К.Кеңесбаев, С.Аманжолов, Ә.Қайдар, Т.Жанұзақов, Ә.Абдрахманов, Е.Жанпейісов, Қ.Рысбергенова, Г.Мадиева, А.Жартыбаев т.б. ғалымдар өздерінің еңбектерінде жан-жақты көрсетті. Ономастика өз ішінде бірнеше салаға бөлінеді: **топонимика** (жер, су, қала атауларын зерттейтін ғылым), **антропонимика** (адам аттарын зерттейтін ғылым), **этнонимика** (ру, ел, халық аттарын зерттейтін ғылым), **зоонимика** (хайуандар аттары), **гидронимия** (теңіз, өзен, су, көл атауларын зерттейді) т.б.

Түркі тіл білімінде жан-жақты зерттеліп, ғылыми негізі қаланған ономастиканың күрделі бір саласы – топоантропонимика. Топонимика жер-су аттарын зерттейтін ономастиканың бір саласы.

Топонимдердің құрылымдық сипаттарын баяндаған ғылыми еңбектер жер-жерде баршылық. Олардың баса назар аударған мәселелері – синтаксистік құрылыстағы топонимдердің компоненттері, олардың орын тәртіптері.

Қазақстан топонимдері құрылымдық типтеріне қарай: *дара, біріккен, тұлғалы және көп құрамды* болып үшке бөлінеді. Алайда, бұларды құрамына қарай кейде екі топқа бөліп: толық құрамды атаулар – дара тұлғалы және күрделі тұлғалы топонимдер деп атаймыз. Дара тұлғалылар негізінен аппелятивтерден (жалпы есім сөздерден) жасалып, көбіне жұрнақ-жалғаусыз келеді. Мәселен, Айыр – тау асуларының бірі [1, 29], Аса – Жамбыл облысындағы өзен аты [1, 52] т.б. Бұл топтағы топонимдер жасалуы жағынан тілдік заңдылыққа, оның нормасына тікелей бағынышты. Дара тұлғалы

атаулар ежелден белгілі, дәстүрлі қалыптасқан жолмен жасалып отырады. Оларға қосымшалар жалғау нәтижесінде жаңа тұлғалы атаулар пайда болады. Оны *туынды тұлғалы топонимдер* дейміз. Мәселен, Жарық – мекен, өзен, көл аты [1, 113], Жыланды – Қазақстан бойынша әр тараптарындағы мекен аттары [1, 121], Қайрақты – Қазақстанның оңтүстік және батыс атыраптарындағы далалы мекендердің және бұлақтардың аттары [1, 143]. Бұл топонимдердің құрамындағы қосымшалар: *-ық, -ды, -ті, -ты* т.б.

Топонимдердің, жалпы ономастикалық категориялардың түрленіп, тұлғаларының өзгеріп отыруында қосымшалардың рөлі зор. Топонимдердің морфологиялық құрылымына қарай саралап жіктеу барысында анықтауыштық қызметі жағынан, әсіресе есім сөздердің басым екендігі байқалады. Ең көп кездесетін атаулар зат есім, сын есім, сан есім сөздерден жасалып отырған. Осындай есім сөздерден қатар топонимдік атаулар жасауға басқа да сөз топтары – етістік тұлғалар, есімдік, үстеу және басқалар қатысып отырғаны анық көрінеді.

Морфологиялық құрылымына қарай жіктеп, саралау барысында зерттеліп, отырған аймақтағы топонимдердің сөз таптарынан жасалу бірдей еместігін байқаймыз. Сан есім, үстеу сияқты сөз таптарынан жасалған топонимдерге қарағанда, өлкеде етістіктер мен етістік тұлғалы сөздердің қатысуы арқылы жасалған топонимдер дара, біріккен және күрделі тұлғаларда кездеседі. Олардың ішінде етістіктің ашық рай тұлғаларымен қатар көсемше тұлғаларымен келетін топонимдер де аз емес.

Етістікті топонимдерді ішінара топтағанда: а) нағыз етістіктен жасалған топонимдер; б) қатыстық (жартылай) етістік тұлғалардан жасалған топонимдер бары байқалады. *Дара тұлғалы етістіктен жасалған топонимдер: Бұқпан* – Орталық Қазақстандағы және Сарқан өңіріндегі (Жетісуда) мекен аттары. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі бұқпан сөзінің етістік мағынасын ғана ашыпты. Бұқпан атауларының мәнін объект есебінде «бұқпа» немесе «қалқан» есімдерімен тең мағынада деуге болады [2, 84]. *Демікпе* – Жоңғар Алатауының шоқысының аты. *Демік* (ет. бұйрық райына) + *-пе* қосымшасын жалғау арқылы жасалған ороним [3, 105]. *Кешпе* – мекен аты. *Көне түр. «кешу»* (ет.) түріндегі атау тұлғасы. «*Кечік, Кечув, Кесік*» формаларымен мәндес [1, 130]. *Балаөлген* – Сарыарқадағы жайлау аты. Өсімдік сипатына сай қойылған атау. Бұзауөлген атауының аналогиясы бойынша: *балау* өлең тіркесімен қалыптасып, айтыла келе, біраз ықшамдалған, сөйтіп *бала өлген* формасын қабылдаған топоним [1, 63]. Етістіктен жасалған топонимдер зат есім, сын есімдерден жасалған топонимдерден гөрі аз. Олардың ішінде нағыз етістіктен гөрі етістік тұлғалы сөздерден жасалған топонимдер, көбінесе есімшенің *-ған, -ген, -қан, -кен, -ар, -ер* формалары арқылы жасалып, сол жер аты ретінде аталып отырған

жердегі іс-әрекет, жай-жағдай, белгілі бір болған оқиғадан мағлұматы береді.

Етістік тұлғалы жер-су аттары: *Барсакелмес, Кескентал, Кескенбегім, Көшкентал, Қашқанбегім, Қашқансу, Бөрітүскен, Оразбайқойған, Биесойған, Қалмаққырған, Балакескен, Қызкеткен, Күнтимес, Қостіккен, Терісаққан, Төрелелді, Қарынсалды, Ұзынқашқан, Есекқырылған, Сиырқырған, Тасқашаған, Жолбұзар, Ұзақөлген, Найзатапқан, Атбайлаған, Есекартқан, Желтимес т.б.* [31, 35-48].

Батыс Қазақстан топонимдері құрылымдық сипатына қарай **дара, қос құрамды** және көп құрамды болып бөлінеді. Соңғы екеуі күрделі топонимдер деген түрді құрайды. Демек, классификациялық сөзжасам принциптеріне сәйкес батыс аймақ топонимдерін дара және күрделі деп екіге топтастырамыз. Осындай құрылымдық ерекшелік түркі тілдерінің бәріне тән. Дара топонимдер құрылысына қарай **негізгі және туынды** болып бөлінсе, **күрделі топонимдер де біріккен топонимдер және тіркесті топонимдерге** бөлінеді.

Негізгі және туынды топонимдер. Негізгі топонимдер. Негізі жалпы есімді опелятивтерден жасалып, қосымшасыз келеді. Мысалы: *Қамыс, Өзен, Қона, Жаға, Құлақ;*

Дара топонимдер тілдік заңдылықтарға, оның нормасына сәйкес тілімізде ежелден қалыптасқан дәстүрлі жолмен жасалып отырады. Туынды дара топонимдерге қарағанда негізгі топонимдер саны әлдеқайда көп болып келеді. Семантикалық қасиетіне қарай олар топонимиялық кластарға бөлінеді.

Негізгі дара топонимдерге романда кездесетін бірнеше топонимдерді мысалға келтіруге болады. Мысалы: *Чижжа, Уфа, Амур, Бұлан, Теңіз, Арал, Рум, Қырым, Торғай, Орда, Қоқан, Қошқар, Тұран, Ырғыз, Хорезм, Хиуа, Дуана, Қисық, Бұлан, Арқа, Москва, Имран, Жем, Сағыз, Ресей, Азия, Ащы, Дон, Теке, Иран, Сібір т.б.*

Туынды дара топонимдер бірнеше тәсілдер арқылы жасалады. Ол тәсілдер арасында қазақ тілінде ежелден қалыптасқан сөзге қосымшалар жалғану арқылы жасалатын классикалық-синтетикалық тәсілдің орны ерекше. Сонымен қатар туынды топонимдердің жасалуына тілдің басқа салаларында көп кездесе бермейтін тың тәсілдердің де қолданылатын айта кету керек. Олар - топонимизация, трансопонимизация және транстопонимизация тәсілдері.

Қазақ тілінде туынды топоним қалыптастыратын қосымшалар саны көп емес, олардың ішінде бүгінгі топоним тудыру процесінде көп кездесе бермейтін көнесі де, әлі атау тудыру қызметі самарқауланбаған жаңасы да бар. Саны жағынан көп болмаса да, олар қолданылу жиілігі жағынан басқа жұрнақтар мен жалғауларға қарағанда әлдеқайда өнімді қолданыс табады.

Қорыта келгенде, жер-су аттары туралы халықтық этимологиялар ел-жұрттың ой-өрісінің, салт санасының, таным-

түсінігі мен өткен тарихының көрінісін береді және олар топонимдерді келер ұрпаққа жалғастырудың тәсілі ретінде танылады.

Әдебиет

1. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары. -Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.
2. Жанұзақ Т. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. -Алматы: Сөздік-Словарь, 2010. -223 б.
3. Жеріңнің аты. Еліңнің аты. Энциклопедиялық анықтамалық. -Алматы: Арыс, 2005. – 150 б.

UDK 801.111.

The importance of using web quest technology in a foreign language teaching

Oralbaeva Gulzhaina Smetullakzy
Master of Science in pedagogy and psychology,
Senior lecturer of Kyzylorda Bolashak University

Түйіндеме

Мақалада білім беру жүйесін модернизациялау контекстінде АКТ-ның, атап айтқанда веб-квест технологиясының жобалық қызмет түрі ретінде қолданылуы қарастырылады.

Бұл технологияны шет тілі сабағында қолданудың артықшылықтары, оның ішінде оның жоғары мотивациялық қауіпсіздігі, АКТ қолдану, оқушылардың тәуелсіздігін дамыту және т.б. талқыланады.

Резюме

В статье рассматривается использование ИКТ, в частности технологии веб-квестов, как вида проектной деятельности в контексте модернизации системы образования.

Обсуждаются преимущества использования этой технологии на уроках иностранного языка, в том числе ее высокая мотивационная безопасность, применение ИКТ, развитие самостоятельности учащихся и др.

In modern society, more and more attention is paid to the personal qualities of a person that allow him to adapt to rapidly changing living conditions. A modern person can no longer do without knowledge of foreign languages. The main purpose of teaching a foreign language in the modern world is the formation of a foreign language communicative competence, which enables a person to enter a foreign culture, accept, analyze, transmit information and receive an answer. In recent years, the role of information and communication technologies in the learning process has also increased markedly.

At foreign language lessons, with the help of modern Internet technologies, it is possible to solve a number of educational tasks: to form reading skills and abilities using authentic online materials; to improve students' writing skills; to replenish students' vocabulary; to motivate students to learn a foreign language. In addition, the work aimed at exploring the possibilities of Internet technologies will have a great impact on expanding the horizons of students. Such work will allow you to establish and maintain business contacts and contacts with your peers in different countries

In the twenty-first century, the foundation for the growth and welfare of the human personality is education, knowledge, information, and communication. A modern student must develop his abilities to critically analyze any symbolic systems' information in order to be prepared and able to adapt to social and professional changes (figurative, sound, text). In this regard, educators are faced with new challenges: preparing the next generation for life in the information age, teaching them to perceive and comprehend a variety of information, and developing technical communication skills based on non-verbal forms of communication. [1]

Information and communication technologies (ICT) are growing in popularity in these circumstances. The Federal State Educational Standard states that the primary goal of foreign language instruction is for students to become competent communicators. Multimedia is also one of the most effective cognitive tools because it enables simultaneous perception of information through multiple senses. More "The more sensory organs that participate in the perception of an impression, the more firmly these impressions fall into our mechanical, nervous memory, or rather they are preserved by it and are easier to remember later," wrote K.D. Ushinsky. The efficiency of information perception through the auditory and visual senses, when combined in the learning process, increases perception efficiency to a maximum of 65%.

Modern ICTs are a collection of contemporary computer hardware, communication tools, interactive software tools, and methodological support for contemporary learning technologies. They entail a wide range of tasks, including project-related ones like Web quests.

Web quest is an effective and universal technology applicable to any school subject, which makes it popular in the pedagogical environment. Despite the fact that the educational web quest has not yet been theoretically substantiated, most often in Russian pedagogy, this term is understood as a problematic task with elements of a role-playing game, for which information resources of the Internet are used. The relevance of integrating a web quest into the process of learning a foreign language is explained by its three main components that make language learning productive. These include problemativeness, authenticity and interactivity.

The term "Web Quest" was first proposed by Bernie Dodge, professor of educational technology at the University of San Diego (USA)

in 1995. Educational Web quest - (webquest) is a problem task with elements of a role-playing game, for which information resources of the Internet are used [2]. Web quests can cover a separate problem, an academic subject, a topic, and can also be interdisciplinary.

Firstly, the use of this technology involves the formulation of current issues and problems that are close in spirit to students, arouses their interest and, accordingly, increases motivation to study problems by improving the psycho-emotional mood in teaching, structuring the presentation of educational material and modality (using a large number of sensory channels of information perception).

In addition, the peculiarity of Web quests is that they involve not only independent, but also group work of students. Working in a group imposes on the student a certain responsibility to the other participants of the Web quest, stimulating his cognitive activity, the desire to get a good result [3].

The next advantage of Web quests is the development of the ability to think. The independent solution of the task develops the skills of analytical thinking, a critical view of things, and the search for the necessary information from a large volume of materials. According to the creators of Web quests, this technology includes elements of cognitivism and constructivism.

Moreover, in the process of creative work, students do not receive "ready-to-use" knowledge, but are themselves involved in search activities, which in turn contributes to the development of independence.

Another advantage is that students get access to search engines, the latest news concerning the problem, via the Internet. The Internet also provides an opportunity to learn the opinion of an expert, an expert group, people who are somehow interested in a particular issue. Such a variety of opinions gives the student the opportunity to choose the closest one and helps in formulating his own opinion.

As for the process of evaluating the results of the Web quest, it should be noted the possibility of presenting the final product to a live audience, publishing works on the Internet.

When using technologies such as Web quest, the teacher gets an effective way to form the motivation of teaching, creative understanding of the material [4, p. 131]. The integration of this technology into the educational process makes it possible to implement modern principles of teaching foreign languages: the principle of interactivity (learning immersed in communication, creating conditions for the development of skills to work in a team, i.e. to study together, not side by side); the principle of independence, which is realized in the ability to independently manage their activities; the principle of problemativeness, consistency, etc. This technology also provides ample opportunities for the development of critical and creative thinking, imagination, creativity of students due to the wide range of tasks that are offered for completion.

Web quest technology promotes the development of various skills: it helps to develop computer literacy, speech competencies, replenish vocabulary, promotes a positive attitude to the learning process, forms the ability to work in a team, develops critical thinking and creativity.

As a result of working with the web quest technology in the classroom, students get the opportunity to use a foreign language in various activities and spheres of communication, as well as to consolidate lexical and grammatical material, training language and speech competence and their control by the teacher [5].

Despite the obvious advantages, the use of web quest technology may have some difficulties:

- additional teacher training is required (monitoring of information provided on the Internet in order to select the most satisfying educational goals; creating a web quest on the site; certain technical skills). It is worth noting that these difficulties are one-time, because having created a web quest once, it can be used repeatedly in the future;

- to complete tasks, students must have access to the Internet, and at a fairly stable speed, since the bulk of the materials intended for use in the web quest consists of video fragments;

- using tasks of this type based on authentic texts requires students to have a certain level of language proficiency. To overcome this difficulty, it is advisable to use a web quest as a final task at the end of the section, or accompany it with lexical and grammatical exercises to remove difficulties.

Creating a high-quality web quest is not an easy process, in which it is necessary to study a huge amount of information offered on the Internet in order to choose suitable sources and offer them to students. Students' different levels of language proficiency should be taken into account when developing a web quest.

Thus, the Web Quest technology allows you to realize the visibility, multimedia and interactivity of learning. Visibility includes various types of demonstrations, presentations, videos, and the display of graphic material in any quantity. Multimedia adds to the traditional teaching methods the use of sound, video and animation effects. Interactivity combines all of the above and allows you to influence virtual objects of the information environment, helps to introduce objects of personality-oriented learning, provides students with the opportunity to fully reveal their abilities [6].

To sum up, the Web quest does not force the student to participate in the educational process, but involves him, providing him with space for independent creative activity, motivates him with an original, congenial and interesting statement of the problem, endows the student with a certain socially significant role in this situation, activation of various cognitive processes during the solution of tasks.

Literature

- 1.The use of Web quest technology in the educational process [Electronic resource]. - URL: <http://kak.znate.ru/docs/index-973.html> (accessed 14.12.2012).
- 2.Application of Web-quest technology in modern education [Electronic resource]. - URL: [S^://open the wallet.rf/articles/671383/](http://open.the-wallet.rf/articles/671383/) (accessed 07.09.2018).
- 3.Shcherbina A.N. Web-quest as an innovative technology in the system of implementation of the Federal State Budget // Electronic scientific journal "Science and Prospects". -2016. - №4.
- 4.Yastrebtseva E.N. School library media center: from idea to // Moscow: BMC : Shk. library", 2001.
- 5.Dodge B.Some Thoughts About WebQuests [Electronic resource]. -URL: http://edweb.sdsu.edu/courses/edtec596/about_webquests.html (accessed 27.04.2014).
- 6.March T. What WebQuests Are (Really) [Electronic resource]. - URL: [http://tom-march.com/writings/what-webquests-are /](http://tom-march.com/writings/what-webquests-are/) (accessed 27.04.2014).

ӘОЖ 023.1

Кітапханашының кәсіби этикасы

Абенова Жамал Ануаровна
«Болашақ» университетінің аға оқытушысы

Резюме

В статье отражены культурные отношения между пользователями библиотеки и библиотекарем, влияние норм и нравственности профессионального этического поведения библиотечного работника на работу библиотеки.

Abstract

In the article, cultural relations between users of library and librarian, the norms and standards of professional ethics librarian on the work of library.

Кітапхана ақпараттық, мәдени және білім беру мекемесі болып табылады, оның қызметі кітапханашы кәсібінің адамгершілік құндылықтары мен моральдық принциптеріне негізделген. Кітапханашы мамандығы және ол туралы алғашқы этикалық идеялар алғашқы кітапханалардың кезінде-ақ пайда болды. Сол кездің өзінде ғибадатхананың кітап қоймаларында «кітап шығарушылар» үшін моральдық нормалар қолданылды, олар бастапқыда кітаптарға қатысты «күзетші» болды. Ғасырлар өтті, кітапханашының этикалық мінез-құлық нормалары кітапхана маманының кәсіби этикасына айналды. Сонымен, кітапхана этикасы ұғымы нені білдіреді?

Кітапхана этикасы-кітапхана қызметін жүзеге асыру процесінде туындайтын этикалық қатынастардың жиынтығы және олардың кітапхана теориясындағы көрінісі. Кәсіби этика кітапханашының қызметінде маңызды рөл атқарады. Мамандық пайда болған сәттен бастап кітапханашының моральдық көзқарасы кітапханадағы әріптестердің қарым-қатынасына, олардың оқырмандармен қарым-қатынасына айтарлықтай әсер етті. Кітапхана саласындағы кәсіби этика мәселелерімен көптеген шетелдік мамандар мен кітапхана қауымдастықтары айналысқан. Олар арнайы кодекстерде бекітілген кітапхана этикасының нормаларын әзірледі. Айта кету керек, мұндай кодекстер әлемнің 34 елінде, соның ішінде Ресей, АҚШ, Англия, Канада, Израиль, Финляндия, Жапония, Тайланд, Украина, Армения, Эстонияда т.б. қабылданған [1].

Кітапханашының кәсіби этикасы қоғамдағы ғылыми, мәдени, ақпараттық қызметтердің негізін құрайды. Оның кәсіби маманның жеке қасиеттері мен құндылықтарын ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және мәдени тұрақтылықты да ілгерілетуде маңызы зор. Кітапханашылар этикалық принциптерді сақтай отырып, оқырмандарға қызмет көрсету сапасын, ақпаратқа қол жетімділікті және қоғамға қызмет етуді қамтамасыз етеді.

Кітапханашының кәсіби этикасы-кәсіби маманның жұмысындағы моральдық құндылықтарды, стандарттарды және принциптерді білдіреді. Кітапханашылардың жұмысы ақпаратқа қол жеткізу, білім беру, мәдени және ғылыми құндылықтарды сақтау, қоғамға қызмет көрсету мәселелерімен тығыз байланысты.

Кітапханадағы ақпараттық қолжетімділік тек ақпарат ресурстарына қол жеткізумен шектелмейді, сонымен қатар оны тиімді пайдалану, қоғамның ақпараттық сауаттылығын жоғарылату және мәдениет пен білімді дамытуға бағытталған. Бұл процеске кітапханашылардың, пайдаланушылардың және жалпы қоғамның қатысуы маңызды.

Кітапханадағы әлеуметтік инклюзия жергілікті және халықаралық қауымдастықтардың дамуына, білім алуға, мәдениетпен танысуға мүмкіндік беретін маңызды аспект. Инклюзивті кітапхана ортасы әрбір адамның әлеуметтенуіне, білім алуына, ақпаратқа қол жеткізуіне және мәдени құндылықтарды түсінуіне жағдай жасайды. Бұл процесстің қоғамды біртектес ету, тұрақтылықты нығайту және әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету үшін маңызы зор. Ол үшін кітапхана ғимаратының физикалық қол жетімділігін қамтамасыз ету қажет, пандус, лифт, арнайы орындар мен әжетханалар жасалады. Сонымен қатар оқу және шығармашылық жұмыстар үшін жайлы, қауіпсіз және инклюзивті орта қалыптастырылады [2].

Кітапханашылардың кәсіби этикасы бойынша әрбір азаматқа, оның әлеуметтік мәртебесіне, жынысына, ұлтына, дініне, немесе басқа

белгілеріне қарамастан, сапалы ақпараттық қызметті бірдей көрсетуге міндетті.

Кітапханашылар мәдени мұраны, өлкетануға байланысты әдебиетті және ұлттық дәстүрлерді насихаттауға тиіс және оқырмандарға оқуға, зерттеуге және өз білімдерін кеңейтуге көмектесу үшін білім беру бағдарламаларын, тренингтер, семинарлар ұйымдастырады. Оқырмандардың жеке ақпараттарын, олардың оқу таңдауын және тарихын қорғау, олардың деректерінің сақталуы және қорғалуы - кәсіби этиканың маңызды бөліктерінің бірі.

Кітапханашылар өз білімдерін, дағдыларын және кәсіби тәжірибелерін тренингтерге, конференцияларға қатысып, жаңа технологияларды үйрену арқылы жетілдіріп отыруға тиіс. Олар кітапханалық қызметтің стандарттарына, әдістемелерге және принциптерге сәйкес жұмыс атқарып, оқырмандармен және басқа да мүдделі тараптармен адал, ашық және ықпалды қарым-қатынас қалыптастырулары, ақпаратты беру кезінде алаламай, барлық ақпарат көздерін тең дәрежеде қарастыруы қажет.

Кітапханашы оқырмандармен, әріптестерімен, басшылықпен, мектептермен, кәсіби білім беру ұйымдарымен сыйластық қарым-қатынаста болып, кез келген мәдениет пен білім беру инициативасына қатысып, оқырмандарға ақпараттарға қол жеткізу, оқу материалдарын таңдау, зерттеу жүргізу бойынша кеңес беруге тиіс, бұл кәсіби ортада жайлы ахуал қалыптастыруға ықпал етеді. Кітапханашының мұндай кәсіби адамгершілігі кітапханалық қызметтің негізін құрайтын этикалық және моральдық нормалардың жиынтығы. Кітапханашы - қоғамдық пікірді қалыптастыруға, ақпаратқа және білімге қолжетімділікті қамтамасыз етуге жауапты маман. Оның адамгершілік құндылықтары мен этикалық нормалары оқырмандармен қарым-қатынасында, сондай-ақ қызмет барысында маңызды рөл атқарады.

Кітапханашының кәсіби адамгершілігі - бұл тек кітапхана қызметіне қатысты емес, сонымен қатар қоғамдағы жауапкершілікті және этикалық нормаларды түсіну мен қабылдауға негізделген. Оның адамгершілік құндылықтары қызметкерлер мен оқырмандар арасындағы сенімді қарым-қатынасты орнатуға, ақпаратқа қолжетімділікті қамтамасыз етуге және білім мен мәдениетті насихаттауға ықпал етеді. Кітапханашылар ақпараттық қоғамның белсенді мүшелері ретінде, өздерінің кәсіби этикасына және адамгершілік жауапкершіліктеріне үлкен назар аударуы тиіс.

Кітапханашының кәсіби адамгершілігі адамдармен тікелей қарым-қатынасқа, олардың мүдделеріне үнемі назар аударуға, оқырмандардың сұраныстарын толығымен қанағаттандыруға ұмтылуға негізделген. Кітапхананың табысты жұмысы ғана емес, сонымен қатар қоғамның ғылыми, мәдени, рухани әлеуетін дамыту кітапханашының адамгершілік көзқарастарына байланысты. Кітапханада қарым-қатынас мәдениеті жоғары кітапханашы жұмыс

істейтін болса, ол әр түрлі факторларды (гендерлік көзқарас, жас, психологиялық ерекшеліктер, денсаулық жағдайы, дін, ұлт, кәсіби ерекшеліктер және т.б.) ескере отырып, адамдардың ақпаратқа, білімге, қарым-қатынасқа деген қажеттіліктері мен мүдделерінің алуан түрлілігін қанағаттандыруға бағытталған болса, онда кітапхана адами қарым-қатынастың орталығына айналады, өзінің имиджін арттырады, әлеуетті пайдаланушылар үшін шынайы өмір қалыптастырады.

Кітапханашының кәсіби этикасы-бұл ақпаратты тұтынушыларға қызмет көрсету бойынша кәсіби міндеттерін орындау кезінде нақты талаптар мен адамгершілік нормаларының жиынтығы. Ол кітапханашыда өзінің кәсіби парызы мен ар-намысы туралы түсінік қалыптастырады, қарым-қатынас мәдениеті мен жоғары кәсібилік дағдыларын қалыптастырады, кітапханашының мінез-құлқын оның беделін нығайтатындай етіп реттейді, гуманистік аспектілерге толы мамандықтың қоғамдық маңыздылығын ашады. Кітапханашының кәсіби этикасы кітапхана қызметкерлерінің кәсіби мінез-құлық нормалары мен ережелерінің моральдық аспектісін зерттейді. Қызметтік этикет ережелері дәрежелік пен қорлауға, өз міндеттерінен алшақтатуға тыйым салады, айналасындағыларға сезімталдықпен, мұқият қарауды талап етеді. Қызметтік этикет ережелерін ұстанатын кітапханашы сыпайылық, әдептілік, ұқыптылық, орындаушылық және жауапкершілік сияқты қасиеттерді өз бойында қалыптастыруы тиіс. Сонымен, кітапханашының кәсіби адамгершілігі дегеніміз дүниетанымдық бағыт, бұл белгілі бір нормалар мен тыйымдардың жиынтығы ғана емес, сонымен қатар ішкі реттелген жүйе, белгілі бір дүниетаным.

Кітапхана қызметкеріне қандай адамгершілік қасиеттер тән? Ең алдымен, бұл әр оқырманның жеке басын және адамның қадір-қасиетін бағалай білу, оқырманмен достық қарым-қатынас орнату, оның мәдени, рухани және адамгершілігін байыту мақсаттарын көздей отырып, кәсіби ақпарат беру, кәсіби ортада салауатты атмосфера құру.

Қызмет көрсету барысында кітапханашы пайдаланушымен қарым-қатынас этикасын сақтауы керек, ол үшін психологиялық мәдениетті де меңгереді. Ең алдымен, кітапханашы өзін емес, сұхбаттасушыны ести білуі керек, оқырманның өтінішін түсініп, орындай білуі керек, ал оқырман кез-келген этикеттің бұзылуына жол берсе де, кітапханашы әрдайым сабырлы қалпын сақтауы қажет. Кітапханашының қарым-қатынас тәсілі әр оқырманның жеке ерекшеліктеріне сәйкес келуі керек. Оқырмандармен үнемі байланыста болатын кітапханашылар үшін іскерлік қарым-қатынас жасау қабілеті маңызды ғана емес, сонымен қатар кәсіби қажеттілік. Сондықтан кітапханашының сөзіне жоғары талаптар қойылады. Сөйлеуді, оның барлық байлығын білу-бұл жалпы мәдениеттің, кәсібиліктің және этикет ережелерін білудің көрсеткіші.

Кітапханашының сөзі әдеби болуы керек. Оқырмандармен немесе әріптестермен қарым-қатынаста ауызекі тіл, вульгаризм және жаргон сөздерге жол берілмейді [3].

Тақырыпты қорытындылай келе, кәсіби этика мәселелері кітапханашының қызметінде маңызды рөл атқаратынын тағы да атап өту керек. Бұл іскерлік атмосфераны құруға, кітапханашылардың мәдени деңгейін, сондай-ақ ақпараттық-кітапханалық мекеменің мәртебесін, жалпы кітапхана кәсібінің беделін арттыруға арналған этика.

Әдебиет

1. <https://translate.yandex.ru/>
2. <https://elar.urfu.ru/bitstream/>
3. <https://sciencejournal.uz/>

ӘОЖ 28:28-523.4(574.54)

Дін және ағартушылық ордасы болған Қалжан ахун мешіт-медресесі

Альсугурова М. С., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассказывается о просветителе и педагоге Калжане ахуне, открывшем в Кызылординской области собственную мечеть-медресе.

Abstract

The article tells about the educator and teacher Kalzhan Akhuna, who opened his own mosque-madrasain the Kyzylorda region.

XIX ғасырдың бірінші жартысынан бастап Қазақстанның барлық аймақтарынан мешіттер салына бастаған. Жалпы Сыр өңірінде 100-ге тарта мешіттер мен медреселер болған. Сондай медреселердің бірі, бүгінде жергілікті маңызы бар тарихи-мәдени нысан ретінде танылып, мемлекет қорғауына алынған Қалжан ахун мешіт-медресесі.

XX ғасырдың басында Қалжан ахун мешіт-медресесі Сыр өңіріндегі бірегей білім, ғылым ордасы болды. Алғашқы мешіттің құрылысы кесектен салынып, пайдаланылған. Одан кейін кесекті күйдіру арқылы кірпіш шығарылып, қазіргі Қалжан ахун мешіті асқан ыждаһаттылықпен салынған. Мешіттің ұзындығы 44 м, ені 44 м, биіктігі 5 м болған. Мешіттің алғашқы құрылысында 21 бөлме болып, ол балаларды оқытатын діни оқу орнына айналған.

Әулиелі жерлер мен шағын діни ғимараттарды бұздырған Кеңес өкіметі тұсында Қалжан ахунның салдырған медресесі астық

қоймасы, тіпті бір жылдары мал фермасы, шошқа базасына да айналған екен.

XIX-XX ғ.ғ. – Қалжан ахун Бөлекбайұлы (1862 – 1916, Сыр бойы) – дін қайраткері, дін ілімін жете меңгерген ғұлама ұстаз. Әкесі Бөлекбай жігіт кезінде Қарақалпақстандағы туыстарына келіп, сол жерде үйленіп, қалып қояды. Кейін Қарақалпақстандағы қазақ жұртына басшылық жасайды. Хиуа хандығының бегі болады. 1875 жылы 90 жасында дүниеден қайтқан.

Қалжан ахунның өзі Хиуа хандығында Үргеніш қаласына жақын маңда 1862 жылы өмірге келген. Оның шын есімі – Қалмұхамед екен. Білегінде туа біткен қалы болғандықтан осылай аталған. Ата-анасының еркелетіп Қалжан деп атап кеткен есімімен тарихта қалған. Ол Хиуа мен Бұхарада оқыған, кейін 1879 жылы Көкілташта оқып білім алған.

Қалжан ахун Бөлекбайұлының өмірі мен шығармашылығы туралы алғаш ауқымды еңбек жазған Сәбит Салқынұлы болды. 2008 жылы жарық көрген «Сырдың дүлділ діндары Қалжан ахун» атты кітабында ахунның ислам дінін өркендетудегі еңбектері жан-жақты талданады. Аталған зерттеуде: «Бөлекбай батыр Қалжан ахунды жеті жасынан бастап медресеге беріп діни сауатын аша бастаған. Қалжан ахунның шарифат қағидасы бойынша кәмілетке қараған 13 жасында әкесі Бөлекбай дүниеден өтеді. Баласының зеректігімен алғырлығына қанық Бөлекбай батыр дүниеден өтерде, артында қалғандарға, Қалжанға, ары-қарай білімін жалғастыруға көмектесулерін өсиет еткен. Қалжан ахун Хиуа, Бұхарадағы діни медреселерде тағы төрт жыл білімін шындап 17 жасында айтулы Көкілташ медресесінде 10 жыл, яғни 27 жасына дейін тапжылмастан білім алған. Қалжан ахун негізгі оқуы Шарифат және Заң саласын толығымен тәмамдап, оларға қоса философия, астрономия, математика, биология ғылымдарын тауыса оқып, сондай-ақ шаруашылық басқару ісін игеріп шығады», [1,55] - деген деректер берілген. Араб, парсы, шағатай тілдерін еркін меңгерген Қалжан ахун сол медреседен «ахун» атағын иемденеді. «Ахун» мұсылмандық діни лауазым - баулушы ұстаз деген мағына береді. Бұл атақ діни кітаптарды аударушыларға, әрі ел арасында дінді насихаттаушыларға, медреседе толық білім алған талантты жандарға берілген.

Осында Сырдарияның Қорқыт ата аймағынан келген Ораз ахун Бекетайұлымен сырлас дос болады. Қалжан Ахунның білімдарлығын танып-білген Ораз ахун оған қызы Зейнепті қосып, 1890 жылы оны шыққан тегі бір табындардың ортасына (Жалағаш қыстағына) алып келеді. Қалжан ахун ширек ғасыр бойына өзінің атымен аталатын мешітте (Қалжан ахун мешіті) имам болады.

Қалжан ахун 1902 жылдары Сыр бойына мешіт-медресе салу ісін қолға алады. Оның бұл бастамасын жергілікті халық қызу қолдайды. Осы уақытта іргетасы қаланған медресе құрылысы 1916

жылдары аяқталады. Медресе құрылысы аяқталғанша Қалжан ахун өз бетінше келіп білім алуға талпынған шәкірттерге дәріс оқиды. Ол ширек ғасыр бойына өзінің атымен аталатын мешітте имам болды. Қалжан ахуннан Уамық, Муаммар, Айша, Карима, Хасан, Акбар, Таутай атты ұл-қыздары тараған. Олпатшаәкімдерініңқудалауына ұшырап, түрмегеқамалады [2, 320]. Сөйтіп жүріп, 1916 жылы рамазан айында басын сәждеге қойған кезде өмірден өтеді. Қалжан ахун өз мешітіндегі қорымға жерленеді.Өлкетанушы Жәнібек Махамбеттің айтуынша, Қалжан ахун бабамыз осы жерде қоныстанған уақытында дарияның сағасынан арық қаздырып, үйінің айналасын бау-бақшаға айналдырған. Есігінің алдына шығыс үлгісімен хауыз салдырып, айналасы гүл жайқалып, құстар сайрап жататын керемет орын болған екен. Бұл хауызға халықтың қызығушылығы зор болған сияқты. Содан кейіннен жалпы көпшілікке арнап үлкен хауыз да салдырғандейді [3].

Қалжан ахун 1916 жылы дүние салған соң, жаңадан салынған медреседе ахунның үздік шәкірттері тереңөзектік Мұхаметрахым Алшынбайұлы мен жалағаштық Әбдірашит Бердаулетұлы ұстаздық еткен. Сондай-ақ, халқының игілігіне қызмет еткен ахунның шәкірттері қатарында Сейіткерей Үсебайұлы, Әбсаттар Нұралұлы, Сыздық Қазанбайұлы, Тұрсынқұл Ахметқызы, Шекер Ермағанбетова секілді азаматтар болған.

Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейінде Сыр өңірінен шыққан ахун-ишандарға арналған арнайы қор бар.Музей қорында 50-ден астам араб, ескі түркі, шағатай тілдерінде жазылған кітап сақтаулы. Бұлардың көбі Қалжан ахунға қатысты екен. Сонымен қатар ахунның пайдаланған заттары да сақталған. ҚордаҚалжан ахунның Садық ахунға, Ораз ахунға жолдаған өз қолымен жазылған сәлемдеме хаттары, сонымен қатар ағартушылық қызметінде пайдаланған Санкт-Петербург, Қазан, Ташкент қалаларындағы баспаханалардан шыққан парсы, шағатай араб тілдерінде философия, поэзия, билік және шарифат заңдары жайлы кітаптары сақталған. Негізінен қорда Қалжан ахунға қатысты деректер ғана кездеседі. Ал басқа ахун-ишандарға қатысты материалдар жоқ болғандықтан, олардың өмір баяндарына ғана мәлімет берілген. Қалжан ахунның қолжазбаларын, кітаптарын Түркиядан атажұртқа қайта оралған немересі Хасанатулла Йылдырым музей қорына өткізген.

Сондай-ақ музейде Қалжан ахунның қолданып келген төмендегі кітаптары мен қолжазбалары сақтаулы. Олар: Қалжан ахунның:

1.Ташкент баспасынан 1893 жылы шыққан Далаиліл қайрат кітабы, реттік саны № 6598.

2.Қазан баспасынан 1905 жылы шыққан Диуани сайқали кітабы, реттік саны № 6599.

3. Санкт-Петербургтен 1894 жылы шыққан Туһфатулмулук кітабы, реттік саны 6600.

4. Қазан баспасынан 1896 жылы шыққан Тасаурат кітабы, реттік саны № 6601.

5. Қазан баспасынан 1900 жылдар шамасында шыққан ескі түркі тіліне аударылған араб тілінің сөздігі кітабы, реттік саны № 6602.

6. Қазан баспасынан 1894 жылдар шамасы шыққан Таузих маатталвих Жәмми аррумуздың I және II томдары бір кітапқа біріктірілген кітабы, реттік саны № 6603.

7. Ташкент баспасынан шыққан жылы белгісіз Құран кітабы, реттік саны № 6604. Ташкент баспасынан XX ғасырдың басында басылған араб тіліндегі Құран кітабы, реттік саны № 6605.

8. 1890 жылы басылған ескі түркі тіліндегі Осман империясындағы 2-ші сыныпқа арналған діни кітабы, реттік саны № 6606.

9. Ташкент баспасынан 1900 жылы басылған парсы тіліндегі Қожа афыз жыры кітабы, реттік саны № 6607.

10. Араб тіліндегі Ибнеабеден кітабы, реттік саны № 6608.

11. 1895 жылдар шамасында басылған араб тіліндегі Шарһилақадін нәсәфия кітабы, реттік саны № 6609.

12. 1900-1901 жылдар шамасында шыққан Дамуула Бекжан Жәутекұлының қолжазбасы, реттік саны № 6610.

13. Шыққан жылы белгісіз араб тілінде жазылған Шарифат заңдары жайлы қолжазба, реттік саны № 6611.

14. Хижра бойынша 1285 жыл, қазіргіше 1864 жыл жазылған Әлмәлікелуаһаф жазуының аты бір мұқабаға екі түрлі қолжазба тіркелген, реттік саны № 6612.

15. 1870 жылдар шамасында жазылған араб тіліндегі Шарифат Ислам заңдары, хадистері жайлы қолжазба, реттік саны № 6613.

16. 1800 жылдар шамасы жазылған араб тіліндегі Шарифат заңдары жайлы қолжазба, реттік саны № 6614.

17. 1850 жылдар шамасында жазылған Шарифат заңдары жайлы қолжазба, реттік саны № 6615.

18. 1850 жылдар шамасында ескі түркі тілінде жазылған Рерлатнама шарифат заңдары жайлы жазылған қолжазба, реттік саны № 6616.

19. Шыққан жылы белгісіз ескі түркі және шамалы арабша жазылған Шарифат заңдары жайлы жазылған қолжазба, реттік саны № 6617.

20. Баспадан шыққан жылы белгісіз ескі түркі тілінде жазылған Дәруіш дастаны, реттік саны № 6618.

21. Ескі түркі тілінде жазылған Ислам тарихы жайлы кітаптың бөлігі, реттік саны № 6619.

22. Баспадан шыққан жылы белгісіз ескі түркі тілінде жазылған Пайғамбарымызды мадақтау. Жыр түрінде берілген. Кітаптың бөлігі. Реттік саны № 6620.

23. Ескі түркі тілінде жазылған Гүлшан-Науан жыры. Кітаптың бөлігі. Реттік саны № 6621.

24. Ескі түркі тілінде жазылған Пайғамбарлар, сахабалар жайлы дастан. Кітаптың бөлігі. Реттік саны № 6622.

25. Ескі түркі тілінде жазылған Ислам парыздары жайлы діни кітаптың бөлігі. Реттік саны № 6623.

26. Ташкент баспасынан 1904 жылы басылған шағатай тіліндегі Нұрнама. Кітаптың бөлігі. Реттік саны № 6624.

27. Бұхара баспасынан 1900 жылдар шамасында басылған араб тіліндегі мектеп кітабы Ресале шамсия Ресале нафиқа. Кітаптың бөлігі. Реттік саны № 6625.

28. Қазан баспасынан 1899 жылы басылған араб тіліндегі Жәммиаррумуз III, IV кітабы. Реттік саны № 6628.

29. Баспадан шыққан жылы белгісіз шағатай тіліндегі бүкіл пайғамбарлардың өмір баяндамалары жайлы кітап. Реттік саны № 6629[4].

Бұл қолжазбалардан Қалжан ахунның сопылық философияны негіздеуші, мұсылмандық-түркілік бағытта шәкірт тәрбиелеуші ұстаз, ғалым болғанын көруге болады.

Әдебиет

1. Салқынұлы С. // Сырдың дүлділ діндары Қалжан ахун. – Алматы, - «Атамұра корпорациясы», - 2008-172 б.

2. Ахметбек Б. М., Екімбаева А. С., Елеуов Е. А., Садықов Ғ.Ж. Қасиетті Қазақстан энциклопедиясы. 3 том. — Нұр-Сұлтан, 2019.

3. Ғазиза Әбілда. Халқы қадірлеген Қалжан ахун./ <https://syrboyi.kz/adebiet/haly-adrlegen-alzhan-ahun-35581/>

4. Му з е й қ о р ы т ү с і м к і т а п .—№4,№6.

ӘОЖ 94 (574.4) «652653»

Өткен тарихымыздан сыр шертетін тарихи нысандар

Альсугурова М. С., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматривается история ценных старинных исторических объектов города Кызылорда, хранящихся на сегодняшний день, значение их сохранения для последующих поколений.

Abstract

The article examines the history of valuable ancient historical sites of the city of Kyzylorda, preserved today, and the importance of their preservation for future generations.

Қызылорда қаласында өткен заманның архитектурасынан көрініс беретін ескі тарихи нысандар қатары біршама көп болған. Жалпы жаһандану заманында аталмыш нысандардың өскелең ұрпақтың тарихи санасын қалыптастыруда маңызы зор.

Облыс көлемінде 567 тарихи-мәдени мұра нысандары мемлекет қорғауына алынған, оның ішінде 31-і республикалық, 256-ы жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген болса, 280 ескерткіш алдын-ала есепке алынған тарихи-мәдени мұра нысандарының тізіміне алынған.

Еліміздің алғашқы астанасы болған бұрынғы Ақмешіт, қазіргі Қызылордада өткен тарихымыздан сыр шертетін ескі ғимараттар мен ескерткіштер аз емес. Сол кездері халық арасында Николай патша атауымен аталған кірпіштен салынып, әлі күнге дейін қалпын жоймай сақталып тұрған құнды ескі ғимараттар сол тарихи дәуірдің куәгері. Дегенмен тарихи нысандарға деген дұрыс көзқарастың болмауы салдарынан көптеген ескі тарихи ғимараттар бұзылған. Бүгінде қалада жиырмаға жуық нысандар сақталып қалған.

Қызылорда астана болған жылдары ұлт зиялыларының біразы Сыр өңірінде қызмет етті. Бүгінде ұлы тұлғалардың жұмыс істеген орындары мен тұрған үйлері үлкен тарихи маңызға ие. Қаламыздың әрбір бұрышы тарих десек, қателеспейміз. Өйткені, мұнда ХХ ғасыр басындағы қазақ тарихының бір кезеңі жатыр. Дерекке сәйкес, Перовск қаласы болып тұрған кезде бұл аумақта ХІХ ғасырдағы Орынбор сәулет үлгісімен 35-тен астам ғимарат салыныпты. Сол уақытта ескі қалада екі кірпіш зауыты, екі жел диірмені, үш монша мен төрт шайхана жұмыс істеген.

Қызылорда қаласындағы ең көне сәулет ескерткіші Айтбай мешіті болып табылады. Айтбай мешітінің құрылысы 1878 жылы бай көпес, Бұқара қаласының тумасы Айтбай Балтабаевтың қаражатына салынған. Сондықтан мешітке оның аты берілген. Кейбір мәліметтер бойынша, құрылыс 1875 жылы басталып, үш жыл бойы жалғасқан. Мешіт пен мұнара құрылысының жалпы құны 40 мың сомға жеткен.

Мешіттің құрылысын салған Әулиеатадан келген халық шеберлері Исқан мен Қамал деген кісілер болған. Айтбай мешітінің сыйымдылығы 500 адамға арналған. Мешіт ғимаратында медресе мен ислам кітапханасы да орналасқан.

Сәулет жобасы жағынан ғимарат ұзартылған тіктөртбұрышты болып, оның өлшемі 22x16 м құрайды. Қабырғалары күйдірілген кірпіштен салынған, төбесі қаңылтырмен жабылған. Мешіттің қасбеті және мұнарасы әшекейлі кірпіш қалауымен безендірілген. Ішкі

көріністері сыланған және ақталған, төбесі боялған. Ғимаратпен аула құрылыстары жанасып тұр, олар мешітпен бірге ортақ кешенді құрайды. Сол жай ішкі жағынан зал және вестибюльге бөлінген. Кеңес уақыты кезінде мешіт діни мекемесі ретінде пайдаланылған, 1970 жылдары мешіттің ғимараты облыстық өлкетану мұражайына беріледі. 1982 жылы мешіт ғимараты Қазақстандағы республикалық маңызды тарих пен мәдениет ескерткіштерінің тізіміне енгізілген және мемлекет бақылауына алынған. Өкінішке орай, мешіт ғимаратының басындағы түрі бізге жетпеген. Өзгертілген ғимараттың қасбеті ғана сақталғандықтан, мамандар оны тарихи құндылығы жойылған деп бағалаған.

Перовский кезеңінен қалған ғимараттардың бірі – Құдай анасының иконасына арналған қасиетті-Қазан соборы. Бұл ғимарат Қызылорда және Қызылорда облысындағы Орыс православ шіркеуінің жалғыз храмы және Қазақстан Республикасы үшін маңызы бар сәулет ескерткіші.

300-ге жуық адамға ыңғайлап салынған ғибадат орнына келушілерінің дені Сыр жеріне қоныс аударған өзге ұлт өкілдері болды. Бастапқыда шіркеу ғимараты 1863 жылы салынып, сабан мен кірпіштен өрілген екен. Кейін бұл нысан 1890-1895 жылдары жергілікті құрылысшы Есаков пен инженер Калининнің жобасы бойынша жасалған. Биіктігі 18 м, қабырғасы 17 метрден қиылған бұрыштары бар, күйдірілген кірпіштен қаланған. Ішкі бөлмесі крест сияқты бөлінген екі жарықты күмбезделіп жабылған, ғимараттың алдыңғы жағында шіркеу мұнарасы салынған. Қас беті өрнекті қышпен өрілген. Шіркеуде алғашында 9 қоңырау болған. Оның ең үлкенінің салмағы 136 пұт, яғни 2 тоннадан асқан көрінеді. Кейіннен қоңырауларды большевиктер балқыту үшін алып кеткен деген дерек бар. Содан бүгінде 1 қоңырау ғана сақталған.

Шіркеу 1930-жылдары депортацияланғандарға арналған жатақхана, кейін архив, музей болған. 1938 жылдың 23 желтоқсанында қазіргі облыстық мемлекеттік мұрағатқа шіркеу ғимараты беріледі. 1946 жылдың 8 шілдесінде Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты және мұрағат бөлімі жаңа ғимаратқа Горсоветская №4 үйге орналасқан жеке ғимаратқа көшірілген [1-13]. Сонда 1938 жылдан 1946 жылға дейін шіркеу ғимаратына мұрағат орналасқан. 1941 жылы Қызылордаға Орджоникидзе өлкесінің мемлекеттік архиві көшіріліп әкелінеді. Осы жылдың 17 желтоқсанында Орджоникидзе мемлекеттік архивінің 221 қоры, 45 мың сақтау бірлігі, филиалының 148 қоры, 22527 сақтау бірлігі, Черкиск автономиялық облысының 12 қоры, 1546 сақтау бірлігі, Қарашай автономиялық облысының 7 қоры, мың сақтау бірлігі, Кизляр округі мемлекеттік мұрағатының 15 қоры, 3859 сақтау бірлігі шіркеу ғимаратында сақталған [2-51].

Кеңестік билік дәуірінде 1982 жылға дейін бұл ғимаратта тарихи-өлкетану мұражайы жұмыс істеді. 1989 жылғы мамырдан бастап ескі ғимарат православтық орыс шіркеуі ретінде берілді. Ол қазірде қаладағы барлық христиандардың бас қосып, мінәжат ететін негізгі орнына айналып отыр. Шіркеу мемлекеттің қорғауына алынып, бұл орын еліміздегі осы үлгімен салынған жалғыз құрылыс болып табылады және республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енді.

Облыстық мемлекеттік мұрағатта 1890-1920 жылдардағы мешіт, шіркеу кітабы сақталған. Өзбекстан Республикасындағы Ә.Навои атындағы Ұлттық кітапхананың сирек қорлар бөлімінде генерал-адъютант К.П.Кауфманның тапсырмасымен жасалған Жөлек елді мекені мен Перовск қаласы тыныс-тіршілігін жан-жақты бейнелейтін үш сурет альбомы сақталғаны, онда Жөлек пен Перовск базары, мектеп, шіркеу үйлері және сол кезде пайдаланылған ұлттық киімдер, ыдыс-аяқтар суреттерінің басылғаны анықталған. [3-8б.] Міне, осындай халықтың қымбат қазынасы болып табылатын құжаттардың тарихты тапжылтпай тануға қосар үлесі мол.

Қазіргі көркемсурет галереясы орналасқан облыстық әскери комиссариат ғимаратының да тарихы тереңде жатыр. Облыстық әскери комиссариаттың ғимараты ХІХ ғасырдың аяғында, яғни 1896 жылы Орынбор генерал-губернаторлығының тапсырмасымен ресейлік патша әскерінің казармасы ретінде салынған. Ескерткіш бұрынғы Ақмешіт бекінісінің қамалы аймағында, Сырдария өзенінің оң жағалауында орналасқан. Ғимарат күйдірілген кірпіштерден тұрғызылған, іргетасы таспалы, нығыздалған тастардан қаланған. Екі қабатты, жоспарында созылған тікбұрышты, негізгі және артқы қасбеттердегі шығыңқы ризалиттермен өрілген. Ғимарат айқын жоспарланған құрылымдардан тұрады. Ғимараттың архитектурасы «кірпіш стиліндегі» өзінің әсем мүмкіндіктерін қажетті деңгейде пайдаланғанын көрсетеді. Кеңес уақытында және тәуелсіздік жылдарында ғимарат әскери комиссариаттың шақыру пункті негізінде қызмет еткен. 2000 жылдары әскери комиссариаттың басқа ғимаратқа көшуіне байланысты қараусыз қалған. 2005 жылы жөндеу жұмыстары жүргізіліп, мемлекеттік мекемелер орналастырылған. 2014 жылы оған толық қайта жаңғырту жұмыстары жүргізіліп, қорғау аймағы бойынша қоршалды. «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасы аясында 2018 жылы ол Қызылорда облысының 3D форматтағы интерактивті картасына енгізілген және қабырғасына ескерткіш туралы толық ақпарат алу үшін QR-код тақтайша орнатылған.

Сол сияқты бір кездері қаланың ескі базар аумағында әскерилердің балалары үшін оқу ордасы ретінде салынып, кейін қыздар приход училищесі, аудармашылыққа дайындайтын түземдік мектеп болған. Ең алғаш «Қыздар приход училищесі» болып ашылып, кейіннен «Перовск орыс-қазақ училищесі» болып жұмыс істепті.

Аталған училищеде Мұстафа Шоқай 1899-1902 жылдары аралығында білім алған. Бүгінде ғимарат алдына арнайы М.Шоқайдың оқығаны жайында тақта орнатылған.

Күйдірілген кірпіштен салынған бұл ғимараттың ірге тасы 1878 жылы инженер, генерал Брюноның жобасы негізінде қаланған. Жергілікті маңызы бар тарихи ғимарат бір қабаттан тұрады. Алдыңғы қасбетінің орталық бөлігінде «1878 г» деген жазу бар. 1925-1929 жылдары ең алғаш республикадағы баспахана осы ғимаратта орналасқан. Яғни, «Еңбекші Қазақ» және «Советская степь» газеттері шыққан. Астана Алматы қаласына көшкен кезеңнен бастап ғимаратта 1973 жылға дейін облыстық кітапхана, тігін-тоқыма фабрикасы орналасқан. 1990 жылы жаппай жекешелендіру салдарынан «Аль-асад» сауда үйіне айналған. Ғимарат жергілікті маңызы бар тарихи және мәдени ескерткіштердің мемлекеттік тізіміне енгізілген.

Негізінен бұған дейін бұзылып кеткен ғимараттардың қатарында тарихи маңызы зор нысандар аз емес. Бұзылып кеткен ғимараттардың ішінде Қызылорда астана болып тұрғанда Қазақ АКСР-ның Үкімет үйі болған ғимарат та бар еді. 1925 – 1929 жылдары үкімет үйінде Қазақ АКСР Өлкелік Партия Комитеті, Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесі, Қазақ АКСР Орталық атқару комитеті орналасқан еді. Аталмыш нысан Қызылорда қаласы ғана емес, ел тарихы үшін өте құнды ғимарат еді. Алаш зиялылары тұрған үйлер, олар жұмыс істеген қасиетті орындар ешқашан да құндылығын жоғалтпауға тиіс. Сондықтан әлі де сақталып тұрған тарихи орындарды көздің қарашығындай қастерлеп ұстауға тиіспіз.

Әдебиет

1. ҚОММ (Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты). 148-қор, 1-тізбе, 103- іс.
2. ҚОММ. 148-қор, 1-тізбе, 66- іс.
3. Ғасырлармен тілдескен мұрағат.-Астана, 2009-136 б.

ӘОЖ 16.21.41

Shortening of spoken words

Atazhanova Zeynep Myrzakhozhakyyzy
Myrzakhozhayeva Zeynet Sultanbekkyzy
Myrzakhozhayeva Meruert Sultanbekkyzy

Түйіндеме

Бұл мақалада ағылшын тіліндегі ауызекі сөздердің қысқартулары және оның түрлері туралы баяндалады.

Резюме

В данной статье рассказывается о сокращениях разговорных слов в английском языке и их видах.

Word-building process involved not only qualitative but also quantitative changes. Derivation and compounding represent addition, as affixes and free stems are added to the underlying form.

Shorting, on the other hand, may be represented as significant subtraction, in which part of the original word is taken away.

The spoken and the written forms of the English language have each their own patterns of shortening, but as there is a constant exchange between both shores, it is sometimes difficult to tell where a given shortening really originated.

As a type of word-building of spoken words, also called clipping or curtailment, is recorded in the English language as far back as the 15th century. It has grown more and more productive ever since. This growth becomes especially marked in many European languages in the 20th century, and it is a matter of common knowledge that this development is particularly intense in English.

Newly shortened words appear continuously; this is testified by numerous neologisms, such as demo n “a demonstration” frig or fridge refrigerator; mike n from microphone; TV n from television set; vac n from vacuum cleaner, etc.

It is interesting in this connection to compare the morphemes tele - in television and telecast. They are homonymous but not identical, Tele - in television is derived from Greek tele “far”, it is a combining form used to coin many special terms denoting instruments and process which produce or record results at a distance, such as telecommunication, telemechanics, telepathy, telephone, telescope. Tele - in telecast does not mean <<far>>, it is a new development - the shortened variant of television rendering a special new notion [1.].

Television > vision at a distance

Tele (broad) a broadcast at a distance

Tele (broad) cast > a television broadcast.

The correlation of a curtailed word with its prototype is of great interest. Two possible developments should be noted:

1) The curtailed form may be regarded as a variant or a synonym differing from the full form quantitatively, stylistically and sometimes emotionally, the prototype being stylistically and emotionally neutral, e.g., doc - from doctor, exam from examination. Also in proper names: Becky from Rebecca, Frisco from San Francisco, Japs from Japanese [2.].

2) In the opposite extreme case the connection can be established only etymologically. Consequently pair of etymological doublets comes into being, e.g., chap < Chapman, fan < fanatic, miss < mistress. Various classifications of shortened words have been or may be offered.

The generally accepted one is that based on the position of the clipped part. According to whether it is the final, initial or middle part of

the word that is cut off we distinguish final clipping, initial clipping and medial clipping.

1) Final clipping in which the beginning of the prototype is retained and forms the bulk of the class: e.g., ad from advertisement, ed from editor, gym from gymnasium, lab from laboratory, etc.

2) Initial-clipped words retaining the final part of the prototype are less numerous but much more firmly established as separate lexical units, e.g. fend v from defend, mend v from amend, story n from history, phone from telephone, chute from parachute, etc.

3) Curtailed words with the middle part of the word left out are equally few. They may be subdivided into two groups:

a) words with a final-clipped stem retaining the functional morpheme: math from mathematics, specs from spectacles, etc;

b) contractions due to a gradual process of elision under the influence of rhythm and context, e.g. fancy from fantasy, ma'am from madam [3.].

Graphical Abbreviations. Acronyms

Because of the ever closer connection between the oral and the written forms of the language it is sometimes difficult to differentiate clippings coined in oral speech from graphical abbreviations.

Graphical abbreviations often pass into oral speech and become widely in conversation. Words formed from the initial letter or letters of each of the successive parts are called acronyms.

Two possible types of orthoepic correlation between written and spoken forms should be noted:

1) If the abbreviated written form can be read as though it were an ordinary English word it will be read like one. Many examples are furnished by political and technical vocabulary. UNESCO, also Unesco [ju: 'neskou] - United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization; U.N.O, also ['ju:nou] - United Nations Organization.

2) The opposite subgroup consists of initial abbreviations with the alphabetic reading retained [4.]. The examples are well-known: BBC ['bi:'bi:'si:] - the British Broadcasting Corporation; GI ['d,i:' ai] - Government Issue; MP ['em 'pi-l - Member of Parliament; SOS ['es'oues] - Save Our Souls, a wireless code - signal of extreme distress.

The term abbreviation may be also used for a shortened form of a written word or phrase used in a text on place of the whole, for economy of space and effort.

All kinds of shortening are very productive in present day English.

They are especially numerous in colloquial speech.

Literature

1. Adams, Valerie, An Introduction to Modern English Word-Formation. London: Longman. 1973, 2001

2. Alekseev P.M. Graphemic and Syllabic Length of Words in Text and Vocabulary. Journal of Quantitative Linguistics, 1998

3. Booij, Geert, The Grammar of Words. Oxford, UK: Oxford University Press, 2005

4. Huddleston, Rodney and Geoffrey K. Pullum, The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2002

ӘӨЖ 16.21.47

Borrowing is the main source of enriching English vocabulary

Atazhanova Zeynep Myrzakhozhakyzы
Myrzakhozhayeva Zeynet Sultanbekkыzy
Myrzakhozhayeva Meruert Sultanbekkыzy

Түйіндеме

Бұл мақалада шетел тілінен енген сөздердің көмегімен ағылшын тілі тіл қорының көбею баяндалады.

Резюме

В этой статье затрагиваются способы увелечения английского словарного состава путем заимствованных слов.

In the modern world, borrowings in general occupy an important place, as one of the main sources of vocabulary development.

Despite the fact that most of the vocabulary of the English language consists of borrowed words, it has not lost its qualities, but on the contrary, it has been enriched not only with new lexical units, but also with concepts. One way or another, all languages are full of foreign words and expressions, and this problem is unlikely to ever lose its relevance, due to the rich common history and mixing of languages. The clarification of the main sources of the introduction of foreign borrowings into the English language, definition of their role in modern vocabulary, study of the reasons for the penetration of borrowings into the language development of borrowing classification proof that the English language has not lost its individuality, despite the colossal number of loanwords. The analysis of borrowed words can be carried out by various methods: descriptive, comparison, observation of linguistic phenomena and analysis of foreign language vocabulary in the media [1.].

The vocabulary of the language has constantly changed throughout English history in the course of various invasions and conquests, the development of trade and the influence of the cultures of neighboring countries. One of the features of borrowings that have come into English is their number, which is quite large in comparison with other languages. On average, borrowings make up more than fifty percent of the vocabulary, while the remaining layer of vocabulary contains native English words and

expressions. Language borrowings provide a sufficiently high quality of intercultural communication. The vocabulary of the English language includes part of the Germanic words, namely: borrowed from the Scandinavian and Old English languages, from Latin, Russian, French, Spanish and many other languages. The names of the basic concepts, as well as almost all numerals, have their origin in the Old English language, for example: life and death, night and day, hot and cold, etc. A large number of verbs, nouns and adjectives come from Old English and Scandinavian languages. (e.g. Wife, sit, bring, brother, land, happy, wrong, etc.) peoples. Indeed, despite the huge number of borrowings, the grammatical structure of the language remains unchanged.

English, like no other, had the opportunity to borrow words due to the fact that Great Britain was constantly in direct contact with neighboring countries, which ultimately led to the spread of foreign words on its territory. However, despite the fact that there are a huge number of borrowings in the language, modal verbs, conjunctions, adverbs, almost all pronouns and almost all verbs, as well as many nouns, are native words. The influence of a particular language can always be associated with historical factors, such as various conquests, trade, wars, and many others. All these reasons lead to varying intensity of the introduction of borrowing, depending on the circumstances prevailing in a given period of time [2.].

In the modern world, borrowings in general occupy an important place, as one of the main sources of vocabulary development. Loanwords are words adopted by the speakers of one language from a different language (the source language). A loanword can also be called a borrowing. The abstract noun borrowing refers to the process of speakers adopting words from a source language into their native language. "Loan" and "borrowing" are of course metaphors, because there is no literal lending process. Borrowing is a consequence of cultural contact between two language communities. Borrowing of words can go in both directions between the two languages in contact, but often there is an asymmetry, such that more words go from one side to the other. The process of borrowing can be carried out in two ways, namely, written and oral. In the event that a word is borrowed orally, assimilation occurs much faster than in the case of a written one. But, despite this, words borrowed in writing retain grammatical, spelling and phonetic features much longer. The introduction of borrowings is realized in most cases independently, as well as with the help of other languages (for example: many Greek words came to English with the help of Latin).

There are three main ways to introduce borrowings: transcription, tracing and transliteration.

1. Transcription is a phonetic way of borrowing, i.e. when a word is transferred to another language, its sound form is preserved (fr. restaurant).

2. Tracing is a way of borrowing words in which the constituent parts (morphemes) are replaced by their equivalents in the borrowing

language (eg: Miniskirt "miniskirt", suicide "suicide"). In the process of tracing, parts of the borrowed word are combined in the likeness of a foreign word.

3. In the case of transliteration, the spelling of the word is borrowed, the letters in the borrowed word are replaced by the letters of the foreign language, and therefore the word begins to be read according to all the rules of the borrowing language (eg: hotel, zebra, sport).

There are many classifications of borrowed vocabulary proposed at different stages of the development of linguistic teachings. Let's consider the main ones.

Classification by source of borrowing, first of all, it must be remembered that the source of borrowing is the language from which the word is taken into the English vocabulary.

The sources of borrowing words into English are numerous for historical reasons. Over the centuries, Britain entered into various contacts with many countries, was subjected to invasions and conquests, and later became the "mistress of the seas" and the mother country for a large number of colonies. All this led to intensive language contacts, which resulted in the mixed nature of the English lexical composition. The most significant influence on the English vocabulary was made by Latin, French and Scandinavian languages.

Latin borrowings entered the English language in several waves. The earliest layer dates back to the time when the Germanic tribes of the Angles, Saxons, Jutes and Frisians, even before moving to Britain, entered into trade and military contacts with the Romans. At this time, the designations of objects of material culture were mainly borrowed - English, sir (lat. Sarra), butter (lat. butyrum), copper (lat. cuprum), etc. Before the capture by the Germans, Britain was under the rule of the Roman Empire for about four hundred years. It was during this period that such borrowed words as street (lat. via strata), wall (lat. vallum), mint (lat. menta, moneta) and others appeared in English [3.].

French borrowings, contrary to popular belief, appeared in English long before the Norman Conquest. The number of borrowed words that have survived to this day is small, but they testify to the existence of linguistic contacts between the British and the Normans, a Scandinavian people who lived from the 9th century. on the northern coast of France, in the duchy of Normandy and speaking the northern dialect of French. Among the surviving borrowings of this period are the words proud, tower, chancellor (we give the modern form of the words). Beginning with the Norman Conquest in 1066 and up to the 16th century. French borrowings are pouring into the English language in a powerful stream. The English vocabulary is replenished with words from different thematic groups, reflecting the peculiarities of life in Britain at that time. So, to describe the country, the French words country, valley, river, border, etc. appear. A large group of words is associated with the naming of social relations.

Native English words in this thematic group are few; they are king, queen, earl, lord, lady. The borrowed words are emperor, duke, duchess, baron, count, dame, damsel, etc., conveying new concepts that have entered the life of the British. The Normans became the new rulers of the country, and this was reflected in the language by the presence of French borrowings in the thematic group "Governance of the country": sovereign, crown, administration, parliament, guardian, reign, etc.

In the XII-XVI centuries. French borrowings come mainly along with religious concepts, and also in connection with the spread of French fashion, cuisine, crafts: chastity, innocence, devotion; barber, butcher, merchant, coin; garment, cotton, towel; fry, boil, mutton, cabbage.

In the 17th century the bulk of French borrowings are commercial and industrial terms: capital, commerce, insurance, bank, machine, investment, etc.

In the 18th century, the political terms of the French Revolution are added to them: aristocrat, democracy, despot, section, etc. Later, the flow of borrowings from French gradually dries up.

Scandinavian borrowings also largely determined the mixed nature of the English vocabulary. This was largely facilitated by the direct coexistence of the British with the Danes on the territory of England during the period of Danish rule (X-XI centuries). Unlike Latin borrowings that came through written sources, Scandinavians appeared mainly as a result of oral communication. Only a few words of Scandinavian origin can be found in Old English written monuments. Only towards the end of the XII century, with the advent of written sources reflecting dialectal forms, there is evidence of earlier oral borrowings from the Scandinavian languages. The belonging of both English and Scandinavian languages to the same Germanic group allowed those who spoke them to at least understand each other, and in this process there was a strong mutual influence of languages. Borrowed mainly nouns, verbs and adjectives. give, take, hit, leg, skin, sky, and even the pronoun they are examples of Scandinavian words. Their division into thematic groups is difficult due to the very large variety; the semantics of most words is of a general nature: husband, fellow, drag, bag, snare, leg, calf, skin, skirt; cast, take, guess; ill, wrong, low and many other words. In recent times, borrowings from the Scandinavian languages are rare.

Trade and industrial relations between England and Holland led to the appearance in English of a large number of Dutch terms from the field of shipbuilding and navigation (bowsprit, buoy, cruise, dock, reef, yacht) and weaving (rock - spinning wheel, spool - bobbin, stripe - flap). Dutch art was reflected in the borrowing of the terms of art history (easel, etch, landscape); the Dutch colonization of South Africa brought vocabulary related to the ethno- and geographical features of this country (bushman, kraal, veldt). Borrowings from Romance languages (Spanish, Italian, Portuguese) also reflect the history of relations between these countries and

Britain. A large number of Italian words from the field of culture and art have penetrated into the English language since the 16th century. These are musical terms (adagio, allegro, basso, opera, trio, sonata), vocabulary related to literature and fine arts (cameo, fresco, studio, intaglio; canto, stanza). A number of words are introduced into English through the description of Italy by British travelers (volcano, lava, casino, gondola, cicerone). Some words denoting political and commercial concepts (fascism, bank, traffic) were borrowed. Recently, Italian borrowings have been recorded mainly in American English, which is easily explained by the ethnic composition of the United States. Examples of such late borrowings are the words pasta, paparazzi, mafia.

Spanish borrowings are especially numerous in the 16th-17th centuries, when, on the one hand, England and Spain dispute the primacy of each other in the foreign policy arena, develop the territories of the recently discovered America, and on the other hand, Spanish literature is in its prime, introducing the rest of Europe Spanish realities. Spanish borrowings include armada, banana, barbecue, canyon, cargo, chocolate, cigar, cocoa, hurricane, potato, ranch.

Classifications according to the degree of assimilation of borrowings: Coming into the recipient language, the word is assimilated in a new system in different ways. First of all, let's take a look at what happens to the form of the borrowed word. In some cases, it can be very easy to recognize a "stranger" by graphics and / or phonetics that are not typical for the English language. The word retains its material shell, while its morphological composition is also partially reworked. If the semantics of the prototype is also preserved in the word, then it is classified as a foreign word and refers to full borrowings (domino, protege, tete-a-tete). Also, words partially processed in phonetic and grammatical terms can be attributed to full borrowings. They are clearly felt as borrowed, but subject to the pronunciation and grammatical norms of the English language (reason, culture, exhibition) [1.].

With the further existence of borrowing in the language, it enters into different compatibility with other words, which often leads to a change in its semantics compared to the prototype. So, the Latin word caseus (cheese), being borrowed into English in this sense, later acquired the figurative, terminological meaning of "reel". The Old French verb alouer, "to rent," was transformed into the modern English allow, "to allow." Typical examples of such borrowings are the English canister (from the Latin canistrum, "wicker basket"), coffin (from the Old French coffin, "box"), and travel (from the French travailler, "to work"). Borrowings of this type are called relative and make up the majority in the English vocabulary, which is easily explained by the influence of the system of the receiving language on the elements newly included in it. Morphemic borrowings are especially distinguished, which are words created from foreign morphemes within the English language. These include many

terms, such as anion, cation (from the Greek. ana - "up", cata - "down" and ion - "going"); telephone, phonograph, teletype. The above classification is based mainly on the formal features of borrowed words. The distribution of types of borrowings according to the degree of assimilation of the semantics of words looks somewhat different. The least recognizable group of borrowings, and therefore most consistent with the standards of the English language, are completely assimilated words. Once in the English language from different sources, over time and under the influence of the system of the recipient language, they have changed phonetically, grammatically and semantically so much that native speakers recognize them as primordial. Completely assimilated words form the core of the vocabulary along with native ones. Examples of this type are the Scandinavian verb take, the Latin wall, the French table, and many others. Words that are fully assimilated by the English language, proposes to call native.

The main reason for borrowing is to provide a word from the source language variety when there is no suitable existing word in the target language. English language, still, continues to expand its vocabulary by means of loanwords from other languages. The English language has a very high percentage of borrowings over 70% most of which are borrowed from French and Latin.

As the Danish linguist Otto Jespersen noted, "English is a chain of borrowings," which resulted in numerous conquests. With each conquest, the English language was more and more enriched with foreign words, which is why conquests are one of the main reasons for the appearance of borrowings. It not only borrows from other languages but also is borrowed by others. The more contacts, the more loan words the language will acquire. The borrowing and lending lead to the merging of different languages from different nations and form new English words. Thus, the English language, having been formed over many centuries, has become the way we know it now. Presently modern English has developed a set of scientific and technological terms common to and used by all languages as is true with politics, media, and finance.

Literature

1. И.В.Арнольд Лексикология современного английского языка. – Москва: Высшая школа, 1986, стр.56,61
2. И.В.Арнольд English Word. – М., 1986, p.78
3. Артушина English Lexicologyю – М., 1985. стр. 95

**XX ғасырдың басындағы Түркістанды мекендеген
халықтардың ұлт-азаттық қозғалысы**

Бибасова Айнур Муратовна
И-23М оқу тобының магистранты

Резюме

В статье рассматривается национально-освободительное движение народов, населявших Туркестан в начале XX века

Abstract

The article examines the national liberation movement of the peoples who inhabited Turkestan in the early twentieth century.

Түркістан атауы ежелгі жазба деректерінде VII-IX ғасырлардан бастап пайда бола бастады және парсы тілінде «Түркілердің отаны» дегенді білдіреді.

Алғаш рет бұл атау VII-IX ғасырларда араб-парсы тарихшылары тарапынан қолданылған және ол барлық түркі тілдес тайпалардың мекендеген жерін қамтиды. IX ғасырдағы араб географы Ибн Хордадбек өзінің «Китаб ал-масалик уа-машлик» еңбегінде: «Мервтен екі жол шығады, бірі – Шағиқа және түркі еліне, екіншісі – Балх пен Тохаристанға апарды» деп жазған. Оның замандасы, тарихшы әрі географ ал-Якуби бұл ұғымды нақтылап, өзінің «Китаб ал-булдан» шығармасының бір тарауын «Түркістан» деп атап: «Барлық түркі елдері Хорасан мен Седжестанмен шектеседі. Түркістанда түркілер бірнеше елге, тайпаға бөлінеді» деп көрсетеді. Осылайша, Түркістан атауы IX-X ғасырлардан бастап этно-географиялық мәнге ие болып, кеңінен қолданылуға кіріседі.

Түркістан – түркі халықтарының мәдени және тарихи орталығы болып табылады. Атаудың шығу тегі туралы мынадай деректер бар: Түркі тілінен: «Түркістан» сөзі «түркілердің жері» деген мағынада. «Түркі» – түркі халықтарының атауы, ал «стан» – «жер» немесе «ел» дегенді білдіреді. Тарихи деректерге сүйенсек, Түркістан қаласы мен оның айналасындағы аймақтар тарихта көптеген мәдениеттер мен өркениеттердің тоғысқан жері болған. Бұл жерде ислам мәдениеті, сауда жолдары, сондай-ақ, түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті дамыды. Түркістан Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан, бұл оның тарихи маңыздылығын арттырады. Қала Ұлы Жібек жолының бойында орналасқандықтан, бұл сауда мен мәдени алмасудың орталығы болды.

XX ғасырдың басында Түркістанда ұлт-азаттық көтерілістері кеңінен таралды. 1916 жылы Ресей империясының әскери реквизициясына қарсы халықтың наразылығы өршіді. Түркістандықтар, әсіресе, қазақтар мен өзбектер, ұлттық автономия

мен тәуелсіздік үшін күресті. Бұл көтерілістер ұлттық сана-сезімнің оянуына, ұлттық бірліктің нығаюына ықпал етті.

XX ғасырдың басында бүкіл қазақ және де басқа да түркі жерлері Патшалы Ресейдің қол астында болды. Ресей Орта Азиядағы шағын мемлекеттерді бағындарғаннан кейін, бүкіл аймақ бөлініп, негізінен екі губернияға біріктірілді: 1867 жылы Түркістан генерал-губернаторлығы құрылды, ал 1882 жылы Дала генерал-губернаторлығы құрылды.

Түркістан губерниясына Сырдария мен Каспий сырты (Закаспийская) облыстары, ал Дала губерниясына Ақмола, Семей және Жетісу облыстары кірді. 1899 жылы Жетісу облысы Түркістан губерниясының қарамағына өтті. Түркістан генерал-губернаторлығының 2 обылыс болған. Осы Түркістан генерал-губернаторлығының территориясының көлемі 1млн. кв. км. Ал Түркістанның орталығы Ташкент қаласы болды. Түркістанның территориясы солтүстік және солтүстік-батыста Оренбург және дала өлкесіне дейінгі, шығыста Қытайға және Монғолияға дейінгі жерді, оңтүстік және оңтүстік батысында Ауғанстанмен, Бұхарамен, Қоқан және Хивин патшалықтарымен, батысында Каспий теңізі және Кавказға дейінгі жерлерді алып жатты.

Ресей патшалығы осылай қазақ елін губернаторлыққа, облыстарға, уездерге бөліп тастады да өз билігін, отарлық саясатын күшейтіп жіберді. Сонымен бірге патшалы Ресей әр губернаторлыққа өз адамдарын губернатор етіп қойды. 1867-1917 жылдар аралығында Түркістан генерал-губернаторлығын басқарған генералдар: Генерал-майор Константин Петрович фон Кауфман (1867-1882) - Түркістан генерал-губернаторлығының алғашқы генерал-губернаторы. Генерал-лейтенант Александр Александрович Каппель (1882-1884) - Краткосрочный генерал-губернатор. Генерал-лейтенант Михаил Васильевич Скобелев (1884-1886) - Түркістанда әскери реформаларды жүргізген. Генерал-лейтенант Николай Иванович Герасимов (1886-1891) - Генерал-губернаторлықты басқарған. Генерал-лейтенант Владимир Алексеевич Каппель (1891-1895)-Түркістанның әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал еткен. Генерал-лейтенант Алексей Алексеевич Брусилов (1895-1904) - Түркістандағы әскери және азаматтық басқаруды нығайтқан. Генерал-лейтенант Николай Николаевич (1904-1906) - Генерал-губернаторлықты басқарған. Генерал-лейтенант Анатолий Алексеевич (1906-1910) - Түркістанның дамуында маңызды рөл атқарған. Генерал-лейтенант Михаил Федорович (1910-1917) - Соңғы генерал-губернатор.

Ал 1914-1916 ж.ж. өлкенің уақытша үш губернатор Ф.Ф.Фиуг, Н.Мартсон және А.Ерофеев болды. Бұл аталған үш генерал-губернаторды патша арнайы жарлықпен бекітпеді. Бұл генерал-губернаторлардың барлығы дерлік дворяндар сословкесінен шыққандар еді. Жоғарыда аталған генерал-губернаторлар Оңтүстік

Қазақстан генерал-губернаторлары еді. Түркістан өлкесіндегі билеп-төстеген әскери-губернаторларда өз қызметінде ұзақ тұрмай жиі алмастырылып отырды. Бір ғана Сырдария облысында 7 әскери-губернаторларда алмастырылды: 1867-1877ж.ж. Генерал-лейтенант Н.Н.Головачев, 1877-1893 ж.ж. генерал-лейтенант Н.И.Гродиков; 1893-1905 жж генерал – лейтенант Н.И.Коробков; 1905-1906 жж генерал – майор И. И. Федотов; 1906-1911 жж генерал – лейтенант А.С.Палкин. Бұл тізімдерден біздің байқайтынымыз барлық әскери губернаторлар орташа және жоғарға әскери білімі бар, дворян отбасынан шыққан.

Билік орындары мен қоғам арасындағы тартыс бірінші дүние жүзілік соғыс уақытында одан әрі шиелінісіп кетті. Соғыс жағдайын пайдаланып, отаршыл билік өкілдері жергілікті халыққа салық салуды күшейте түсті. Атап айтқанда, 1 қаңтардан тікелей салықтың 21 процентін құраған соғыс салығы салынды. 1914-1917 жылдары «өз еркімен» халық тарапынан соғыс мұқтажына деп 3,2 млн аса ақша жиналды, оның 2,8 млн сомдай мөлшерін Оңтүстіктің жергілікті тұрғандарынан жиналды.

1915 жылдың көктемінен бастап майданның кара жұмысшыларына яғни тылда бекіністер салу, көпірлер салу, каналдар қазу, отын даярлап, армия қажетіне арналған шалдарды күтіп бағып теміржолдарды күзету, тузету т.б. істерге шығыстағы отар елдерден тегін адам күшін жолдау кең қанат жая бастады.

Жетісу және Сырдария облыстарында көтерілістің өршеленіп, ұят-аралық қатынастардың шиелнісіп кетуіне қазақтар емес, тікелей орыс бүлігі мен шенеуніктері айыпты деп көрсетті М.Тынышбаев Түркістан генерал-губернаторына берген түсініктемесінде.

Алайда патша өкіметі бүкіл Түркістан шарпылған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті аяусыз басып жаншыды. Оның қатал көрінісін Жетісу халық басына түскен ауыртпалық жайлы төмендегі деректер байқатады. 1916 жылғы көтеріліс барысында Жетісудағы 94 қазақ-қырғыз ауылы бүліншілікке ұшырап, 50373 үй өртке оранды, 1905 адам қаза болды, 684 кісі ауыр жарақат алды, 1105 адам тұтқынға түсті, Жетісудың 300000-дай тұрғыны Қытайға ауып, босқынға айналды.

Жетісудағы көтерілістің басшылары да аяусыз жазаға ұшырады: Б.Б.Әшекеевті дарға асты, Ж.Мәмбетовты түрмеде у беріп өлтірді.

1916 жылғы көтерілістің бір себебі XIX ғасырдың аяғы XX ғасыр басында Түркістан өлкесіне негізілген реформалардың зардаптарынан да туындарды деуге негіз бар. Өйткені жер мәселесінің, рұхани езгінің ресми бастау олар тұсы осы заңдылық құжаттар негізінде жасалғаны білгілі.

Сонымен Түркістан жерін XIX соңы-XX ғасыр басында Ресей Империясы шеншігіне айналдыру мақсатында патша өкіметі әр қадамын заңмен негіздеп отырды. Түркістандық жүргізілген саяси

әкімшілік реформалар отаршылдық билік жүйесі жергілікті халықты ұлттық мемлекеттіліктен айырды. Сөйтіп жалпы өркениеттік даму үрдісіне қатысу жолын бөгеу тастады.

Александр Бенингин «Түркістанға большевиктерге келместен бұрын, халық арасындағы көшбасшылықты интеллигенция, жер иелері, бай саудагерлер мен ғұламалар құрастырды. Бірақ олардың арасынан халықты біріктіріп, соларға басшылық жасайтын тиянақты көшбасшы шықпады. Түркістан халқы бөлек-бөлек топтасын қана күрес жүргізді. 1905-1917 жылдар аралығында Түркістан мұсылмандары аяқ астынан саяси күреске аттанды. Оның екі негізі болды: біріншісі – тәуелсіздікті алу, екіншісі – исламды қорғау. Осы екі негіз халықтың болмысын орыстардан сақтап қалды.

XIX ғасырдың ортасында Батыс Түркістанда Бұхара, Хиуа (Хорезм), Қоқан хандық мемлекеттері, ал Шығыс Түркістандағы Жақыпбектің мемлекеті өмір сүріп жатты. Бұхара, Хиуа және Қоқан мемлекеттері ХҮІ ғасырдың басында Темір әулеті мемлекетін жойған өзбек түрік Шейбани хан әулеті мемлекетінің ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырларда бөлшектенуінің нәтижесінде пайда болған еді. Шығыс Түркістан 1877 жылы мемлекеттік мәртебесін жоғалтуға мәжбүр болды. 1933 жылы 12 қарашада өмірге келген Шығыс Түркістан Республикасы Қытай мен Ресейдің бірлескен қимылдарының нәтижесінде 1934 жылы 16 сәуірде жойылды. Батыс Түркістандағы мемлекеттер ішінде Бұхара хандығы кезінде қазіргі Түркістанның үштен екі бөлігін қамтыған күшті мемлекет болатын. Ресей Түркістан далаларын (Ұлы, Орта, Кіші жүздері) ХҮІІІ ғасырдың ортасынан XIX ғасырдың басына дейін түгел жаулап алғаннан кейін Қоқан мемлекетін де өзіне бағындыру қимылдарын бастады. Ресей армиясы 1852 жылы Қоқан хандығының Арал көлі маңындағы Ақмешіт бағытында шабуылға шығып, оны басып алған соң Қоқан хандығының арасында 1852-1876 жылдарындағы 24 жылдық соғыстың қорытындысында Ресей ақыры Қоқан мемлекетін жойды. Бұл хандықтың бөлшегі болып табылған Алай бассейнінің әміршісі Құрбанжан датқа Ресей үстемдігін таныған, бірақ ішкі мәселелерде толық тәуелсіз кішкене Алай мемлекетін құрған еді. 1907 жылы Құрбанжан датқа қайтыс болған соң Ресей бұл мемлекеттің ішкі істеріне де араласа бастады. Ал 1922 жылы Қызыл армия Алай өңірін біржола басып алды. Ресей 1865 жылы тәуелсіз Бұхара мемлекетнің жерлерін басып ала бастады. 1865-1868 жылдар аралығындағы Ресей-Бұхара соғысында Бұхара жеңіліске ұшырады. 1868 жылы 23 маусымдағы Ресей мен Бұхараның арасындағы бейбіт бітім жөніндегі келісімге сәйкес Бұхара мемлекеті өзінің, Оратөбе және Жизақ сияқты қалалары мен облыстарын Ресейге беруге мәжбүр болды. 1873 жылы 28 қыркүйекте Ресей мен Бұхара арасында 18 баптан тұратын жаңа келісімге қол қойылды.

Кеңестік Ресей мемлекеті 1920 жылдың ортасына дейін Түркістан автономиялық кеңестік социалистік республикасының

басқару формалары мен құқықтары жайында нақты шешім қабылдаған жоқ. Ресей атқару комитеті 1920 жылы 27 тамызда Түркістан республикасы жайындағы қаулы ретінде Түркістан кеңес социалистік республикасының РСФСР-дің автономиялық бөлгі екенін хабарлады. 1920 жылы қыркүйекте бұл кеңес республикасының жаңа конституциясы қабылданды. 1921 жылы сәуірде кеңес мемлекеті Мәскеуде бұл конституцияны бекітті. Ташкентте жұмыс істеген бұл кеңес автономиялық республиканың үкіметі мен әскернің Түркістандағы кеңес билігіне тосқауыл боларлық жағдайы жоқ-тын. Ал Түркістандағы ұлт-азаттық күрес (басмашылық, қозғалысы) Түркістандағы кеңес билігін жоятын дәрежеге жеткен еді. Кеңестік Ресей жетекшілері Түркістанда кеңес билігін сақтап қалу үшін көптеген шаралар қабылдады. Солардың екеуі аса елеулі болды. Бұлардың біріншісі – 1919 жылы 11 тамызда Ресейдің Түркістан (соғыс) майданының, екіншісі – 1919 жылы қазан айында Ресей мемлекеті мен коммунистік партиясының Түркістан комиссиясының құрылуы. Бұл комиссияға Түркістанда диктаторлық сипатта жұмыс жүргізуге рұқсат етілді. Комиссия 1925 жылы 2 ақпанда таратылды. Түркістан майданының қолбасшысы Фрунзе 1919 жылы 14 тамызда берген бұйрығында «Армияның, негізгі мақсаты – бүкіл Түркістанды басып алу», - деп көрсеткен болатын. Бұл майданның Түркістанды қайтадан жаулап алуда, Бұхара мен Хиуа мемлекеттерін кеңестендіруде үлкен «еңбегі» болғанын әркім біледі. Түркістан майданы 1926 жылы 4 мамырда таратылды, ал оның міндеттері Орта Азия әскери округі жалғастырды.

Қорыта келгенде, XX ғасырдың басы ұлт-азаттық қозғалыстарға толы кезең болды. Біздің бүгінгі буыны қатпаған жас ұлт-азаттық қозғалысымыз тарихында уақыты келген сайын еске алатын қаншама тарихи күндері баршылық. XX ғасырдың басында Түркістан халқы Патшалы Ресейдің қол астында болатын. Бұл кезеңде Патшаны Ресей өзінің қаһарлы салсатаын Түркістан жерінде екі ғасырдан артық отарлау саясатын жүргізді. Бұл езгі XX ғ басында бұрынғысынан да күшейе түсті.

Әдебиет

1. Бимақанов З.Ш. Қазақстан тарихы. –Алматы, 2015. -129 б.
2. Мұ х а т о в а О. 19-20 ғ а с ы р л а р д а ғ ы Қа з а қ с т а н т а р и х н а м а с ы. –Ал м а т ы: Ғ ы л ы м, 20002.

Қазақ поэзиясындағы "бақыт" мотиві

Шаймаганбетова Кадыргул Бердибековна
аға оқытушы,
Жанай Динара,
КЯ-24 оқу тобының студенті

Резюме

В данной статье всесторонне анализируется мотив «счастья» в казахской поэзии. В произведениях казахских поэтов счастье раскрывается в различных аспектах: оно ассоциируется с любовью, родной землёй, свободой, семейным благополучием и духовным удовлетворением. Сравняются особенности понятия «счастье» в традиционной и современной казахской поэзии, выявляется его историко-культурное значение. Рассматриваются произведения таких поэтов, как Абай, Магжан Жумабаев, Касым Аманжолов, Мукагали Макатаев, а также исследуется, как концепт «счастья» отображается в современной поэзии XXI века.

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the motif of "happiness" in Kazakh poetry. Kazakh poets depict happiness in various aspects, associating it with love, homeland, freedom, family well-being, and spiritual satisfaction. The study compares the concept of "happiness" in traditional and modern Kazakh poetry, highlighting its historical and cultural significance. Works by poets such as Abai, Magzhan Zhumabayev, Kasym Amanzholov, and Mukagali Makatayev are examined to understand how happiness is perceived in the national worldview. Additionally, the research explores how the concept of "happiness" is reflected in contemporary 21st-century poetry.

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында бақыт ұғымы материалдық және рухани құндылықтармен тығыз байланысты болды. Қазақ фольклорында "бақыт" көбінесе төрт құбыласы тең, бейбіт өмір сүріп, ұрпағы өсіп-өнген, дені сау, адал еңбек еткен адамға тиесілі деп есептелген.

Отбасы бақыты – қазақ қоғамында отбасы ең маңызды құндылықтардың бірі болған. "Бақытты отбасы – баянды өмірдің кепілі" деген түсінік кең таралған.

Еңбек арқылы бақытқа жету – халық даналығында "Еңбек – бақыттың тұғыры" деген ұғым бар. Адал еңбек пен маңдай терін төккен адам ғана шынайы бақытқа жетеді деген сенім болды.

Еркіндік пен жердің қасиеті – көшпелі қазақ қоғамында еркіндік үлкен бақыттың бір бөлігі болып саналған. "Жерсіз ел – бақытсыз ел" деген мақал осыны айғақтайды.

Қазақ ақын-жыраулары бұл идеяларды өз шығармашылығында бейнелеген. Мысалы, Абай Құнанбайұлы өзінің қара сөздерінде және өлеңдерінде бақытты білім мен ақыл-ойдың жетілуімен байланыстырады:[1]. "Адамның бақытты болуы өзіне байланысты, еңбек етіп, ізденсе, шынайы бақытқа жетеді."

Жүсіп Баласағұнның "Құтадғу білік" еңбегінде бақыт – білім мен әділдіктің нәтижесі деп көрсетіледі. Оның ойынша, бақытқа жетудің негізгі жолы – парасаттылық, әділеттілік, еңбекқорлық.[5]

Халық ауыз әдебиеті – қазақ халқының өмірлік философиясы мен дүниетанымын бейнелейтін маңызды мәдени мұра. Мақал-мәтелдерде бақыттың әртүрлі аспектілері сипатталады: отбасы, денсаулық, еңбек, білім және елдің тыныштығы.

Отбасы бақыты:

"Бақыт қайда барасың? – Бірлікке барамын."

"Отбасы тату болса – бақыт тұрақтайды."

"Ағайын тату болса – ат көп, абысын тату болса – ас көп."

Бұл мақалдардан бақыттың тек жеке адам үшін ғана емес, бүкіл отбасы мен қоғам үшін маңызды екенін көруге болады.

Еңбек пен адалдық арқылы келетін бақыт:

"Еңбек – бақыттың бастауы."

"Адал еңбек – өмірдің сәні."

"Талаптыға нұр жауар."

Бұл мақал-мәтелдер еңбектің, әділдіктің және табандылықтың адамды бақытқа жеткізетінін көрсетеді.

Білім мен ақылдың рөлі:

"Ақыл – бақыттың шырағы."

"Білімді мыңды жығады, білекті бірді жығады."

Бұл ойлар қазақ халқының білім мен ақылды нағыз бақытқа апаратын жол деп түсінгенін көрсетеді.

Жырлар мен эпостардағы бақытқа жету жолдары

Қазақтың эпостық жырларында бақытқа жету жолы көбінесе батырлық, әділеттілік, махаббат, адалдық және ата-анаға деген құрмет арқылы сипатталады.

"Қозы Көрпеш – Баян Сұлу" жырында

Бақыт – нағыз махаббатпен байланысты. Қозы мен Баянның шынайы сүйіспеншілігі олардың басты бақыты болып саналады. Бірақ бұл бақытқа жету жолында көптеген кедергілер мен сынақтар кездеседі. Бұл эпостық жыр қазақ халқы үшін шынайы махаббат пен адалдық – бақыттың негізі екенін көрсетеді [9].

"Қобыланды батыр" жырында

Бақыт – туған жерін жаудан қорғау мен сүйген жарымен қауышу. Батыр жауды жеңіп, елін қорғағанда ғана толыққанды бақытқа қол жеткізеді.

Қазақ поэзиясында "бақыт" ұғымы әр ақынның дүниетанымы мен шығармашылық бағытына байланысты әртүрлі сипатталады. Бірі бақытты білім мен еңбектен іздесе, енді бірі оны рухани еркіндікпен, махаббатпен, қарапайым өмірдің мәнімен байланыстырады [9].

Абай Құнанбайұлы: "Бақыт – ғылымда, адал еңбекте"

Абай Құнанбайұлы өз шығармаларында бақытты тек жеке бастың емес, жалпы қоғамның кемелденуімен байланысты қарастырған. Оның ойынша, адам бақытқа жету үшін білімді болуы, адал еңбек етуі және адамгершілік қасиеттерді ұстануы қажет [8].

"Ғылым таппай мақтанба" өлеңінде:

"Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым – ойлап қой,
Бес асыл іс – көнсеңіз."

Абай бұл өлеңінде адамның нағыз бақыты білім мен еңбектің арқасында келетініне сендіреді. Ол жалқаулық пен надандықты бақытсыздықтың себептері ретінде көрсетеді.

Қара сөздерінде:

"Адамның ең үлкен бақыты – адал еңбек етіп, халыққа қызмет етуінде." Абай үшін шынайы бақыт – адамның ішкі тазалығы мен оның қоғамға тигізген пайдасында [1].

Мағжан Жұмабаев: "Рухани еркіндік пен бақыт"

Мағжан Жұмабаев поэзиясында бақыт рухани еркіндік, азаттық, шығармашылық және ұлттық сана-сезіммен байланыстырылады. Ол жеке тұлғаның еркіндігі мен елінің тәуелсіздігін бақыттың басты шарттары деп біледі.

"Мен жастарға сенемін" өлеңінде:

"Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты,
Қырандай күшті қанатты –
Мен жастарға сенемін!"

Бұл жолдардан Мағжанның бақытты жастардың еркіндікке, білімге және ұлттық рухқа деген ұмтылысы арқылы көретінін байқаймыз [2].

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейінгі поэзияда бақыт мотиві күрделі трансформацияға ұшырады. Жаңа заман ақындары бақытты бұрынғыдай еңбек, махаббат, отбасы ұғымдарымен ғана байланыстырмай, оны адам мен қоғамның рухани үйлесімділігі тұрғысынан қарастыра бастады [3].

Орхон Әбдірахман, Танакөз Толқынқызы, Ерлан Жүніс, Ақберен Елгезек, Ұларбек Нұрғалым сынды қазіргі ақындар бақытты жеке тұлғаның ішкі күйімен байланыстырады. Олардың поэзиясында

бақыт – бір мезеттік сезім, тыныштық, еркіндік және жеке адамның рухани дамуы.

Мысалы, Ақберен Елгезектің поэзиясында бақыт көбіне адамның өзін табуымен байланысты:

"Бақыт деген – өзінді тану,
Өмір деген – уақытты бағу..."

Бұл жолдардан қазіргі ақындардың бақытты ішкі үйлесім мен рухани ізденістен іздейтінін байқаймыз.

Қазақ поэзиясында бақыт ұғымының дамуы ғасырлар бойы өзгеріп, әр дәуірдің ерекшелігіне сай жаңа сипат алды [6].

Халық ауыз әдебиетінде бақыт көбінесе отбасы, туған жер, елдің тыныштығы, еркіндік секілді ұғымдармен байланысты болды.

Абай Құнанбайұлының шығармаларында бақыт – білім, ақыл, еңбек пен адалдық арқылы келетін құндылық ретінде сипатталды.

Мағжан Жұмабаевтың поэзиясында бақыт – рухани еркіндік, ұлттық сана-сезім және азаттыққа ұмтылыс ұғымдарымен байланысты болды.

Мұқағали Мақатаев бақытты қарапайым өмірдің мәні, шынайы сезімдер, адамдық қасиеттер арқылы сипаттады.

Қазақ ақындары бақытқа жету жолдарын әртүрлі сипаттайды:

Абай – білім алу, адал еңбек ету, әділ болу.

Мағжан – рухани еркіндікке, ұлттың азаттығына ұмтылу.

Мұқағали – қарапайым өмірдің қуанышын сезіну, адамгершілік құндылықтарды сақтау.

Қазіргі ақындар – ішкі үйлесімділікке жету, рухани ізденіс, шынайы сезімдер арқылы бақытты табу.

Әдебиет

1. Құнанбайұлы, А. (1995). *Қара сөздер мен өлеңдер жинағы*. Алматы: Ғылым.
2. Жұмабаев, М. (2012). *Шығармалар жинағы*. Алматы: Ана тілі.
3. Мақатаев, М. (2011). *Жырлайды жүрек*. Алматы: Жазушы.
4. Әуезов, М. (1967). *Әдебиет тарихы*. Алматы: Ғылым.
5. Сейітова, А. (2019). *Қазақ поэзиясындағы бақыт концепциясы*. Ғылыми мақала, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясы.
6. Ахметов, З. (1973). *Қазақ поэзиясының өркендеу жолдары*. Алматы: Жазушы.
7. Қазақ әдебиетінің тарихы (2015). Оқулық. Алматы: Білім.
8. Сыздықова, Р. (2004). *Абайдың поэтикалық тілі*. Алматы: Ғылым.
9. Қазақ фольклорының типологиясы (2001). Алматы: Ғылым.

ӘОЖ793.3(574)

Дәурен Әбіровтың 100 жылдығына арналған «Би биігіндегі
ғазиз ғұмыр»

Караматуллаева Х.Е.,
М.Х.Дуллати атындағы Тараз университеті
(Тараз қаласы)

Резюме

Статья посвящена трудам выдающегося хореографа Казахстана Даурена Абилова, внесшего большой вклад в развитие казахского танцевального искусства.

Abstract

The article is devoted to the works of the outstanding choreographer of Kazakhstan Dauren Abirov, who made a great contribution to the development of Kazakh dance art.

Кәсіби сахнада қазақ би өнерінің қалыптасуының алдында ұлттық мәдениеттің жалпы дамуына байланысты ұзақ әрі күрделі жол болды. Қазақ хореографиясының қазіргі даму кезеңі қазақ би өнерінің негізін қалаушылардың шығармашылығымен тығыз байланысты. Кез келген елдің тарихында шығармашылық қызметі ұлттың рухани мәдениетін дамытуда терең із қалдырған тұлғалар бар. Қазақ би мәдениетінде мұндай тұлғаларға ең алдымен көрнекті режиссер-хореограф, педагог Дәурен Тастанбекұлы Әбіровты айтуға болады. Егер біз қазақ биінің даму жолдары, хореографияның қазіргі қазақ педагогикасы туралы айтатын болсақ, онда ұлттық би өнерінің қалыптасуындағы жолды талдаусыз жасай алмаймыз.

Қазіргі ұрпақ қазақтың көрнекті хореография өнерінің қайраткері Дәурен Тастанбекұлы Әбіровке міндетті. Оның есімі қазіргі ұрпақ үшін қазақстандық хореография өнері мен педагогиканың тарихи феномені болып табылады. Оның шығармашылық, оқытушылық және тәлімгерлік қызметінің жасампаздық функциялары бүгінгі таңда ғылыми және зерттеу тәсілдерін талап ететін көп қырлы қазақ биін дамытуға мүмкіндік берді.

Дәурен Әбіров - қазақ халық биінің классигі және Қазақстанның ұлттық балетмейстер мектебінің негізін қалаушылардың бірі. Көрнекті қазақстандық балетмейстер, педагог, қазақ биінің білгірі Дәурен Тастанбекұлы Әбіровтің өмірбаяны әр хореографқа белгілі, Ол өзінің шығармашылығы мен хореографиялық туындыларын тануға толы жарқын өмір жолынан өтті. Д. Әбіров өз қызметін би ұжымдарын құруға және ұйымдастыруға арнады, оның ішінде Қызылорда облысының «Сыр сұлуы» ансамблі, Шығыс Қазақстан облысының «Қаламқас», Алматы облысының «Алтынай» ансамблі және т.б.

Дәурен Әбіровті кәсіби сахнаға ұлттық және халық билерін алғаш әкелген тұңғыш кәсіби қазақ балетмейстері деп атауға болады. Бүкіл өмірін өнерге арнаған адамның жетістіктерін «тұңғыш қазақ балетмейстері» деген сөздермен анықтағым келеді. Белгілі зерттеуші Р. В. Захаров айтқандай: «Біз балетмейстерлерді бірнеше топқа бөлуіміз керек: балетмейстер-құрастырушы, балетмейстер-қоюшы, балетмейстер-репетитор, балетмейстер-реставратор, балетмейстер-жетекші және бимейстер» [1].

Д. Әбіровтың жұмысы бірнеше қосымша бағыттардан тұрады: оқыту, хореография және қазақ халық биін насихаттау және дамыту саласындағы жұмыс. 1942 жылы хореографиялық училищені бітіріп, Кеңес Армиясында қызмет еткен Д.Әбіров өзінің мансабын Абай атындағы опера және балет театрында биші болып бастаған. Осы жылдар ішінде театрдың балет репертуарын шығармашылықпен зерттей отырып, ол тек классикалық балет қойылымдарына көп көңіл бөлінетінін байқады. Қазақ хореографиясы, Халықтық билер классикалық негізде ХХ ғасырдың 30-жылдарындағыдай күйде қалып отыр. Сонымен бірге ол өнердің бір орында тұрмайтынын, ол дамып келе жатқанын, жаңа элементтер пайда болатынын, одан да әсерлі қойылымдар пайда болатынын түсінді. Сонымен қатар, соғыстан кейінгі кезеңде Абай атындағы опера және балет театрының труппасы әр түрлі болды: мұнда КСРО-ның әртүрлі қалаларынан келген бишілер жұмыс істеді, олардың кейбіреулері, негізінен Алматы хореографиялық училищесінің түлектері репертуарды нашар білді, сахна бойынша серіктестермен жұмыс істей алмады. Осыған байланысты Д. Әбіров шығармашылық тұлға бола отырып, ұлттық материалға негізделген спектакльдерге қызықты би байланыстары мен жаңа элементтерді енгізе бастайды. Сонымен қатар, ол бұл процеске біртіндеп басқа бишілерді тартады.

Қазақ билері - көбіне-көп нақты белгілі бір тұрмыс - тіршілікке құрылады да халықтың бейне болмысының айнасына айналады. Ол елдің сән - салтанатын, жастардың махаббатын, ерлігін, елдігін, қайғы - мұңын, әл-қуатын дәлме-дәл сан мыңдаған қимылмен, қозғалыспен баяндап тұратын болғандықтан биші сахнада оны бар шеберлігімен, бар жан тәнімен жеткізуге тырысатыны хақ. Хореографиялық білім алған кәсіпқой биші де биді қойған кәсіпқой балетмейстер де жаңа дүниенің сапасына бірдей жауапты. Биші «биді әйтеуір билеп шықсам болды» деп ойламай, бидің көріністік әсерінен гөрі оның ішкі айтайын деген табиғи сұлулығына көбірек мән беріп, халықтың назарын соған аударуға ден қойса, онда ол бишінің биі көңілден шықты деген сөз. Әр бидің де адам сияқты өзіндік ерекшелігі, мінез-құлқы бар екенін биші есте естен шығармауы керек.

Әр халықтың тұрмыс-салтына, шаруашылық түрлеріне, психологиясына, этикалық, эстетикалық рухани дүниетанымына сәйкес ғасырлардан жеткен тарихи-әлеуметтік салт-дәстүрлері,

тәлімдік ой-пікірлері мен ұлттық мәндегі тәжірибелері бар. Олар, халықтың ертедегі қалыптасқан әдет-ғұрып, салттары мен дәстүрлерінен, жазу-сызуынан, әдеби және өнер фольклорының мазмұнынан, халықтың тәлім-тәрбиелік әдіс-тәсілдерінен, бір сөзбен айтқанда, халқымыздың рухани-мәдениетінің материалдық және эстетикалық құндылықтарының мазмұнынан көрініс береді. Қазақ халқының дүниетанымының мол үлгісі фольклорда тұнып тұр. Дүниетанымның негізгі, мәдени, рухани қазынасы байырғы ауыз әдебиеті түрлерінде, тұрмыс-салт жырлары, аңыз ертегілері, батырлар жырлары, лиро-эпостық және тарихи жырларда жатыр. Біздің бабаларымыз өз кезегінде өмір құбылыстарын, қоршаған табиғаттың сыр-сипатын жұмбағын, болмыстың мәні мен мақсатын келесі ұрпаққа жеткізіп отырған.

Педагогикалық тәжірибе, оның жылдар бойғы жұмысын талдау бізге композицияны құру әдістерін, балетмейстердің жеке қолжазбасын, қозғалыстардың үйлесіміндегі академиялық логиканы, олардың би мен жеке комбинациялардағы үйлесімі мен дәйектілігін байқауға және анықтауға мүмкіндік береді. Мұның бәрі жүйелілікті, әдістемелік әдістерді және оқытудағы терең академиялық тәсілді қамтиды.

Мысалы, оның Е. Брусиловскийдің музыкасына арналған «Алтынай» және Құрманғазы музыкасына арналған «Балбырауын» данышпандық билері қазақ биі бойынша кез келген қарастыру тұрғысынан оқу құралы болып табылады (техникалық әдістер, бай хореографиялық лексика, сипаты, мазмұны, композициялық жоспары мен дамуы, музыкалылығы, эмоционалдылығы, барлық би билерінің комбинациялары және әрбір қозғалыс жеке және т. б.). Мұның бәрі оның шығармаларына тән белгілер, бұл кез-келген қолөнерді оқытудың дидактикалық принциптерінің негізгі белгілері. Мұнда шығармашылық және оқу міндеттерінің керемет үйлесімі айқын көрінеді. Сонымен қатар, бұл композицияларда менталитет бар, қазақтардың шынайы-эмоционалды рухы және қазақ биі мен музыкасының дірілдеген эстетикасы сақталған.

Орыс классикалық мектебінің балет спектакльдерін қоюдағы маңызды рөлін мойындай отырып, Д. Әбиров қазақ биіне де аз көңіл бөлінеді деп есептеді: «бұрын қазақ халық билері мен олардың орындаушыларының шығармашылығын ешкім зерттемеген. Бұл Қазақстанда кәсіби өнердің пайда болуы кезінде кәсіби сахнада қазақ биінің қалыптасуына үлкен көмек көрсеткен шақырылған хореограф мамандардың шығарма жазуына әкелді бұл билер қазақ халық хореографиясына негізделмеді, бірақ халық салт-дәстүрлерін, ойындары мен еңбек процестерін биге айналдырды» (Абиров, 1984: 4-бет)[2]. Сонымен қатар, Д.Әбировтың Қазақстанның ұлттық хореографиясын дамытудағы сіңірген еңбегін атап өткен жөн:

- соғыстан кейінгі кезеңде жасаған ең бастысы-ол инновациялық әдістерді қолдана отырып, ұлттық бидің сахналық формаларын құра алды және солардың негізінде ұлттық режиссура мен хореографияның дамуындағы жаңа кезеңге айналған алғашқы ұлттық балеттерді қойды;

- өзі қалыптастырған балет труппасының және репетициялық жұмыстың дұрыс ұйымдастырылған процесінің арқасында бишілердің хореографиялық шеберлігі жаңа биікке көтерілді;

- балет өнерінің басқа қайраткерлерімен бірге ол 1994 жылы хореография жоғары мектебінің ашылуына қол жеткізді, соның арқасында кәсіби балет кадрлары балет саласында жоғары режиссерлік және педагогикалық білім ала алды. Нәтижесінде Қазақстанға білікті педагогтар мен хореографтар көбірек түсе бастады;

- халық биін насихаттай отырып, Д.Әбиров ұлттық би өнерінің сақталып қана қоймай, жаңа біліммен байытылуына ықпал етті. Қазақ халқының би фольклоры, түпнұсқа шығарма ретінде, жаңашыл режиссураның арқасында кәсіби сахнаға көшірілді және осылайша бүгінгі күнге дейін сақталды.

Д.Әбиров қазақ биін жаңғырту жөніндегі көптеген ойлары мен идеяларын «Қазақ халық хореографиясының бастаулары мен негізгі элементтері» [3] және «Қазақ биінің тарихы» [4] сияқты баспа еңбектерінде көрсетті. Оларда ол ұлттық хореографияны дамыту үшін фольклордың маңыздылығын жан-жақты атап өтті және халық шығармашылығының барлық байлығын зерттей отырып, әрі қарай жүруге болады деп сенді. Ол жинақталған тәжірибені шығармашылықпен қайта өңдеу қажеттілігі туралы көп жазады.

Дәурен Әбиров - қазақ хореографиясының жарқын бейнесі. Бірінші хореограф қазақ биін жаңа тақырыптармен, жаңа бейнелермен байытты, қазақ биінің аясын кеңейтті, заманауи ұлттық сахналық бидің негізін қалады. Үнемі шығармашылық ізденісте ол ұлттық хореографиялық өнердің кәсіби жанрларына көптеген жаңалықтар енгізді. Оның хореограф және зерттеуші ретіндегі тәжірибесі көптеген хореографтар үшін нұсқаулық болды.

Қорыта келгенде, айтарымыз, би биігіндегі ғазиз ғұмыр сүрген Дәурен Тастанбекұлы Әбировтің халқымыздың ежелгі би өнерін сапалы жаңа деңгейге көтерген, артына мұра етіп қалдырған еңбегі орасан зор болды.

Әдебиет

1. Айтқалиева Қ. Балетмейстер Дәурен Әбировтің шығармашылық мұрасы / Диссертация. — Алматы, 2007. — 188 б.

2. Абиров Д. Т., Исмаилов А. М. Қазақ халық биі. - Алматы: Онер, 1984. — 160 б.

3. Абиров Д. Т. Қазақ халық хореографиясының бастаулары мен негізгі элементтері. — Алматы, 1992.

УДК 81.373

Зооморфизмы в русской фразеологии

Султанова Шолпан Кенесбаевна
Университет «Болашак», ст. преподаватель
г. Кызылорда

Түйіндеме

Мақала жануарлар мен орыс тіліндегі фразеологиялық тіркестердің арақатынасына арналған.

Баяндамада жан-жануарлар тіршілігінің сан алуан жақтарымен байланысты фразеологиялық бірліктерді талдап, олардың тіл мен мәдениетте қолданылуын қарастырамыз.

Abstract

The article is devoted to the relationship between animals and phraseological expressions in the Russian language.

In the report, we will analyze phraseological units that are associated with various aspects of animal life, and consider their use in language and culture.

При знакомстве с фразеологизмами отмечается, что во многих из них часто упоминаются названия животных. Такие устойчивые неделимые словосочетания называют зооморфизмами. Нас заинтересовало, откуда произошли такие фразеологизмы, как часто в них употребляются наименования различных животных, какие животные чаще других встречаются во фразеологизмах? Узнать, какие черты характера человека символизируют наши любимцы, выяснить, всегда ли название животного во фразеологизме с ним связано.

Для ответа на возникшие вопросы мы провели исследование.

Практическая значимость работы в том, что знание фразеологизмов помогает употреблять их в собственной речи, что придаёт ей образность, эмоциональную окрашенность и своеобразие, облегчает понимание различных текстов.

Зооморфизмы - это одна из самых многочисленных групп фразеологизмов. По частоте упоминания первое место занимают зооморфизмы, содержащие названия домашних животных – 40 %. Это закономерно, ведь жизнь людей издавна протекала в тесной связи с домашними животными.

Существует четыре основных источников происхождения зооморфизмов:

1. Наблюдения человека. Это самый обширный и полный источник знаний о животных. Люди с древних времен наблюдали

за повадками и поведением животных и приписывали животным многие грехи, приписывали и свои, человеческие качества, чаще всего плохие. А потом животное оставалось символом, носителем такого качества.

Больше всего не повезло козлу.

Козлы считались представителем нечистой силы, чему во многом способствовали рога и особый запах, идущий от него. И вот козла стали специально держать на конюшне, чтобы отпугивать нечистую силу от коней, чтобы домовый не мог по ночам загонять лошадей. Поэтому появился фразеологизм: служить за козла на конюшне, т.е. бездельничать. И в других выражениях козел и коза выглядят не очень хорошо:

- как сидорову козу (лупить) – жестоко, беспощадно;
- на козе не подъедешь - к кому-то невозможно найти подход;
- отставной козы барабанщик- малозначащий человек, занимавший незначительное служебное или общественное положение и потерявший его;
- как от козла молока – очень мало;
- драть козла – петь плохо, неприятным голосом.

Таким образом, зооморфизмы несут информацию не столько о типичных чертах животного, сколько о качествах характера человека.

Проанализировав по словарям фразеологизмы с названиями животных, мы выявили, что многие наименования животных стали устойчивыми метафорами, обозначающими свойства и качества человека, например: [1]

- физические качества, возможности: как рыба в воде; нюх, как у собаки;
- внешний облик: козлиная бородка; вобла сушёная; толстый, как боров;
- черты характера: уперся, как баран; задирист, как петух;
- интеллект: глуп, как сивый мерин; уставиться, как баран на новые ворота.

2. Библейские сюжеты второй источник зооморфизмов, в русском языке немного. Их всего 7: [2]

- валаамова ослица - покорный, молчаливый человек, который неожиданно для окружающих выразил свое мнение или протест;
- волк в овечьей шкуре – лицемер, прячущий под маской добродетели свои злые намерения;
- заблудшая овца – человек, сбившийся с истинного пути;
- золотой телец – символ наживы, власти, алчности;
- метать бисер перед свиньями – напрасно говорить о чем-либо или доказывать что – либо тому, кто не способен или не хочет ни понять, ни оценить это должным образом;
- как птица небесная – беззаботно, беспечно;

- козел отпущения – о человеке, на которого постоянно сваливают чужую вину.

3. Обороты из древнегреческой мифологии и античной литературы – это еще одна группа фразеологизмов.

Осла в львиной шкуре по крику узнаешь (Эзоп «Осел и лисица»)

- так говорят о невежде, ничтожном человеке, который пытается скрыть свою убогую сущность, но чем-нибудь обязательно выдаст.

Из истории о Троянской войне для обозначения коварного, хитроумного замысла, таящего в себе опасность или гибель для тех, кому они предназначены, употребляется фразеологизм «троянский конь, дары данайцев» [3].

4. Из художественной литературы пришли в нашу речь немало метких выражений.

Например, говоря о человеке, который не умеет пользоваться чем-либо, мы вспоминаем название басни И. А. Крылова, «Мартышка и очки», ставшее фразеологизмом.

Сильнее кошки зверя нет (И.А. Крылов «Мышь и Крыса») - так иронически говорят о страхе перед человеком, который кажется значительным и сильным только тому, кто слабее его.

Далее мы посчитали, какие животные чаще других упоминаются в зооморфизмах.

Какие же животные чаще других упоминаются в зооморфизмах?

Чаще всего в русских фразеологизмах встречаются собака и кошка. Кошка и собака наиболее загадочны из домашних животных и никак не поддаются полному одомашниванию. Недаром известен образ кошки, которая гуляла сама по себе.

В русской фразеологии кошка еще представляет непривлекательную, потрепанную, неряшливую, изможденную женщину: драная кошка.

Человек, наблюдая за поведением и повадками кошки, рано стал замечать сходство её поведения со своим. Эти наблюдения формулируются и в форме утверждения:

- кошки на сердце скребут – тоскливое настроение, состояние тревоги, беспокойства;

- тянуть кота за хвост - нудно, медленно говорить;

- как кот на сметану - очень хочет чего-нибудь;

- черная кошка пробежала – произошла ссора.

Подобно кошке, собаку также оценивают и положительно, и отрицательно.

Несмотря на дружбу человека с собакой, большинство зооморфизмов со словом «собака» имеют отрицательное значение:

- вешать собак на шею - наговаривать, клеветать на кого-либо, необоснованно обвинять в чем-либо;

- собака на сене – не пользуется сам чем-либо и другим не дает пользоваться;

- гонять собак – бездельничать;

- собачий холод – очень холодно.

Собака воспринималась когда-то «представителем» нечистой силы. Позже авторы изменили отношение к ней. Во фразеологизмах русского языка появляется положительная оценочная интонация, например:

- собачья верность - о верности, любви и преданности;

- смотреть собачьими глазами - смотреть преданными глазами.

Таким образом, изучение фразеологизмов во многом помогает понять культуру и быт народа, освоить выразительные средства и приёмы языка.

В результате сопоставительного анализа фразеологизмов мы пришли к выводу, что образы животных, особенно близких человеку (собаки и кошки) несут как положительную, так и отрицательную нагрузку во фразеологизмах. Анализ зооморфизмов помогает выявить их точность и меткость при характеристике человека, его внутреннего и внешнего мира, а также наиболее универсальных житейских ситуаций.

Литература

1. Адамова Е.А. Крылатые слова. - М.: Детская литература, 1979
2. К.Н. Дубровина. Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов. – М.: Флинта, 2010
3. Успенский В.В., Успенский Л.В. Мифы Древней Греции.- Л.: Детская литература, 1989
4. Фразеологический словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1986
5. Интернет – ресурсы:
http://madamelavie.ru/rusky_yazyk/frazeologizmy_pro_zhivotnyh/
<http://frazbook.ru/frazeologizmy/>

УДК: 9.929

Қазақ тарихының қайраткері: Бекмаханов мұрасы

Кипшакбаев Канат Зейнуллаевич
аға оқытушы, п.ғ.м.,
Қызылорда қаласы

Резюме

Данная статья посвящена анализу научного наследия выдающегося историка Ермухана Бекмаханова. Его труды внесли значительный вклад в изучение ключевых этапов истории Казахстана, особенно национально-освободительных движений XIX века. Рассматривается значимость его работ, историографическая борьба в советский период и его роль в новом осмыслении казахской истории.

Abstract

This article is devoted to the analysis of the scientific legacy of the prominent historian Yermukhan Bekmakhanov. His works made a significant contribution to the study of key periods in Kazakhstan's history, particularly the national liberation movements of the 19th century. The importance of his research, his historiographical struggle during the Soviet period, and his role in reinterpreting Kazakh history are comprehensively examined.

«Тарихты білмей, болашаққа қадам басу мүмкін емес»
Е.БЕКМАХАНОВ

Ермұхамет Бекмаханов - Қазақстан тарихының маңызды зерттеушісі, ғалым- тарихшы, ұлттық гуманитарлық ойсанасының дамуына өзінің улан-ған үлесін қосқан тарихи тұлға. Оның қайраткерлігі мен қазақ тарихының толық сипатталуы үшін атқарған еңбектері айтулы мәнге ие.

Ол 1915 жылы ақпанның 15 жұлдызында Павлодар облысының Баянауыл ауданында қарапайым шаруаның отбасында дүниеге келген. 1937 жылы Ресейдің Воронеж қаласындағы педагогикалық институтын бітіргеннен кейін Қазақ КСР халық ағарту комиссариатының жанындағы ғылыми зерттеу институтында еңбек етті. Ұлы Отан соғысы жылдарында Республиканың халық ағарту комиссариатының басқарма бастығы болды. Сонымен қатар Алматының жоғарғы оқу орындарында ұстаздық қызмет атқарды. 1946-47 жылдарда Е. Бекмаханов Қазақ КСР Ғылым академиясында жаңадан құрылған тарих, археология және этнография институты директорының ғылыми жұмысы жөніндегі орынбасары, ал 1947 жылдан бастап өмірінің соңына дейін, яғни 1966 жылғы мамырдың 6-на дейін (қуғын – сүргінге ұшырауына және «халық жауы» деп айыпталуына байланысты айдауда өткен жылдарды қоспағанда) Қазақ мемлекеттік университетінде өзі ұйымдастырған Қазақстан тарихы кафедрасын басқарды. Кеңес өкіметі тұсында тәрбие алған кәсіби тарихшы ғалымдардың бірі болған [1, 37-бет].

Оның еңбектері XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы қазақ тарихын зерттеуде үлкен маңызға ие. Бұл кезеңде қазақ халқының әлеуметтік-саяси жағдайы, экономикасы, мәдениеті мен тұрмыс салтының өзгерістері кеңінен қарастырылды. Оның ғылыми зерттеулерінің басты ерекшелігі – тарихи құжаттарға негізделген, объективті әрі жан-жақты талдаулар жасау қабілеті.

XIX ғасырдың 20-40 жылдары қазақ жерінде көптеген әлеуметтік-саяси өзгерістер орын алды. Ресей империясының ықпалы күшейіп, қазақ хандығының тәуелсіздігі біртіндеп әлсіреді. Бұл кезеңде халықтың тұрмысы, шаруашылығы мен мәдениеті жаңарғанымен, әлеуметтік теңсіздік пен саяси қысым күшейді.

Сонымен қатар, Ресей империясының билік жүргізу әдістері, әсіресе қазақтардың дәстүрлі басқару жүйесіне әсері, ұлттық бірегейліктің сақталуы мәселелері айқындала түсті.

Е.Бекмахановтың еңбектерінде қазақ халқының осы кезеңдегі өмірі мен мәдениетін зерттеу бағытында үлкен жұмыс атқарылды. Оның басты ғылыми зерттеулерінің бірі «Қазақстанның социалистік революциясы және оның халық шаруашылығына әсері» атты монографиясы болды. Бұл жұмыс қазақ халқының революциялық қозғалыстарындағы рөлін, сондай-ақ XIX ғасырдағы әлеуметтік өзгерістерді талдауға арналды.

Аталған монографияда Бекмаханов қазақтардың жаңа тарихи жағдайларға бейімделуі, олардың әлеуметтік-экономикалық ахуалын жақсарту жолындағы күресі мен басқару жүйесіндегі өзгерістерді жан-жақты зерттейді. Сонымен қатар, Ресейдің қазақ жеріндегі отарлау саясатын, қазақ халқының қарсылығын және оған қарсы қозғалыстарды терең талдайды [2, 98-бет].

Е.Бекмахановтың ғылыми еңбектері көбінесе тарихи деректерге, архив құжаттарына және нақты оқиғаларға негізделген. Ол өз зерттеулерінде объективтілік пен ғылыми нақтылықты ұстанды. Оның еңбектерінде тарихшылардың субъективті пікірлерінен гөрі нақты тарихи шындыққа мән берілген. Бұл Бекмахановтың өз кезеңіндегі ғылыми әдіснаманың дамуына үлес қосқанын көрсетеді. Бекмахановтың ғылыми еңбектерін талдау кезінде оның тарихи әдіснамасы мен көзқарастарын түсіну өте маңызды. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін Қазақстан тарихының көптеген тұстары идеологиялық тұрғыдан қайта қаралды. Тарихшылар мен ғалымдар Кеңес Одағының партиялық нұсқауларына сәйкес жұмыс істеуге мәжбүр болды. Бұл шектеулер Бекмахановқа да әсер етті. Атап айтқанда, Кеңес үкіметі саясаты Қазақстанның тарихын халықтардың теңдігі мен социалистік құрылысты мақтаныш ету үшін қайта жазуға тырысты. Мұндай идеология ғылымның барлық саласында көрініс тапты. Бекмахановтың ғылыми жұмыстары да осы жағдайдан тыс қалмады. Оның зерттеулерінде Кеңес үкіметінің идеялары мен тұжырымдары жиі кездеседі, бірақ ол сол тұжырымдарды ғылыми тұрғыдан қарастыруға тырысты. Бекмахановтың ең танымал және маңызды еңбектерінің бірі – «Қазақстан тарихы» кітабы. Бұл кітапта Кеңес дәуірінің саяси идеологиясы айқын байқалады. Бекмаханов қазақ халқының өткенін, оның әлеуметтік және мәдени дамуын зерттей отырып, кейбір кезеңдерде Кеңес үкіметі идеологиясымен үндесетін тұжырымдар жасаған. Мысалы, оның еңбегінде қазақтың ұлт-азаттық қозғалысы мен оның жетекшілеріне қатысты Кеңес үкіметінің қабылдаған көзқарасы көрсетіледі. Бұл тұрғыда ол Қазақ халқының ұлт-азаттық күресін, оның батырларын, сол кезеңдегі жағдайды кеңестік идеология тұрғысынан қайта қарастырған. Бұл

тұжырымдар сол уақыттағы кеңестік саяси тұжырымдамаларға толық сәйкес келді.

Өзінің ғылыми жұмысына ғана емес, оның жеке өміріне де Кеңес идеологиясы әсер етті. 1952 жылы Бекмаханов «классовая борьба» теориясына негізделген зерттеулерінде партиялық сыни пікірлерге тап болды. Бекмахановтың еңбектері «контрреволюциялық» деп бағаланып, ол қамауға алынды. Бұл жағдай оның ғылыми жолындағы үлкен бұрылыс болды.

Е. Бекмаханов қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстары тарихын зерттеуде де ерекше еңбек сіңірді. Оның Кеңесары Қасымұлы бастаған көтеріліс туралы зерттеуі тарих ғылымында жаңа бетбұрыс жасап, ұлттық қозғалыстарды объективті бағалауға жол ашты. Алайда, бұл еңбегі кеңестік идеологияға қайшы келді деп танылып, ғалым саяси қуғын-сүргінге ұшырады.

Соған қарамастан, Е. Бекмахановтың ғылыми мұрасы бүгінгі таңда да өз маңызын жоғалтқан жоқ. Оның еңбектері Қазақстан тарихын зерттеуші ғалымдар мен студенттер үшін құнды дереккөзі болып табылады. Бекмахановтың тарихи әдістері мен зерттеу тәсілдері отандық тарих ғылымында ерекше орын алады, ал оның идеялары тәуелсіз Қазақстанның тарихнамасында лайықты жалғасын табуда.

Бекмахановтың өміріндегі бұл кезең Кеңес үкіметінің саяси идеологиясына қарсы келушілерге қалай қарағанын көрсетеді. Осының нәтижесінде, ғалым ғылым мен саяси идеология арасында қиын таңдау жасады. Ол ғылымды адал зерттеу үшін саяси қысымдарға төтеп беруге мәжбүр болды, алайда кеңестік жүйеге қарсы келудің салдары оның ғылыми карьерасына үлкен нұқсан келтірді [3, 150-бет].

Қазіргі кезде Бекмахановтың еңбектері қазақ тарихнамасының классикалық үлгісі ретінде қарастырылады. Оның ұсынған әдіснамалық тәсілдері мен тарихи оқиғаларды талдау үлгісі бүгінгі жас зерттеушілер үшін маңызды болып табылады. Қазақстанның тәуелсіздік алуынан кейін оның еңбектері қайта қаралып, тарихи шындық тұрғысынан бағаланды. Бекмахановтың тарихқа деген объективті көзқарасы қазіргі отандық тарих ғылымының дамуына жол ашты.

Бүгінде қазақ тарихшылары Бекмахановтың идеяларын негізге ала отырып, жаңа зерттеулер жүргізуде. Оның тарихи процестерді талдаудағы методологиялық ұстанымдары көптеген ғылыми еңбектерде көрініс табуда. Сонымен қатар, Бекмахановтың еңбектері оқу бағдарламаларына енгізіліп, жоғары оқу орындарында оқытылуда. Қазіргі таңда көптеген зерттеулер Бекмаханов негізін қалаған концептуалды ұстанымдардан бастау алады. Оның Кеңесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісті қазақ халқының

еркіндікке ұмтылуындағы маңызды тарихи оқиға ретінде қарастыруы бүгінгі тарихшылар үшін үлгі болып табылады [4, 111-бет].

Е.Бекмахановтың ғылыми зерттеуінің құндылығы мен ерекшелігі – оның Кенесары мен оның інісі Наурызбайға қатысты халық арасында кеңінен тараған ауыз әдебиеті үлгілерін аса орынды пайдалана білуі еді. Олардың ішіндегі сол тұстағы қазақ болмысын кеңінен ашатын «Наурызбай мен Ханшайым», «Жасауыл қырғыны», «Санжар батыр», «Кенесары туралы жыр» және басқада жырларды тарихшы өзінің еңбегінде талдайды. Сонымен қатар, онда бір қатар халық жауларының мұралары да талданады. Автор қорытындысынды Нысанбай мен Досқожа жыраулардан басқалардың көбісінің шығармаларының әлі жарық көрмегеніне өкініш білдірді. Бүгінгі зерттеушілердің осы ескертпеге назар аударғандары жөн болар еді.

Е.Бекмахановқа тән тағы бір ерекшелік – осы ауыз әдебиеті мұраларын бұрмалау атауларына төзбей, шындық бетіне тұра қарап, өзінің пікірін бүкпесіз айтуы еді. Мысалы, ол Жүсіпбек Байсығарын 1924 жылы Мәскеуде жинап бастырған Нысанбай жыраудың «Кенесары–Наурызбай» дастанының бұрмалануын, ондағы Кенесарыны «қаншерлер», «қарақшылар», «ұрылар» және «қаңғыбастар» көсемі ретінде суреттейтін тұстардың жолдан қосылғанын ашық айтты.

Шындығында да кезінде,
Наурызбай төре кеткен соң,
Бастан ауды бағымаз.
Кенесары кеткен соң,
Иесіз қалды тағымаз.
Бұлбұлдай сайрап жүр едік,
Байланды тіл мен жағымыз,

–деп жырлаған Нысанбай жыраудың Кенесарыны жоғарыдағыдай тобыр арасында бейнелеуі мүмкін емес.

Е. Бекмаханов Нысанбай жыраудың Кенесарыны Иман, Жауке, Толыбай, Ағыбай, Бұқарбай, Мендібай, Дулат және Шәкір тәрізді тамаша батырлар мен халыққа қадірлі кісілердің ортасында суреттегенін ескертеді. Сондай-ақ, жырау Ұлы жүздің Байзақ батырын да ерекше шабытпен жырлағаны белгілі. Алайда, осы тарихи шындыққа қарсы пікір айтып, тарихтың қатты ағысына қарсы жүзгендер де болды. Оларды үлкен беделіне қарамастан, Е. Бекмаханов аяусыз сынады.

Тарихшы Е. Бекмаханов өз еңбегінде Кенесары қозғалысының халықтың кең бұқарасымен тығыз байланысын көрсетіп, бұл қозғалыстың жетекшісі халыққа жақын бола отырып, оның әлеуметтік ортасынан шыққанын дәлелдейді. Кенесарыны басқалардан ерекшелендіретін оның батырлық және қолбасшылық қабілеттері ғана емес, сонымен бірге оның саясатындағы әділдік пен халыққа жақындық еді. Бұл ерекшеліктерді зерттеген Бекмаханов, Кенесарыны

халықтың мұңын мұндап, қиындықты бірге көтерген көшбасшы ретінде сипаттайды.

Оның есімін ел арасында дәріптеген батырлар мен қолбасшылардың көпшілігі, әсіресе, оның өз туыстары мен жақын серіктері болғанын атап өтеді. Сонымен қатар, Бекмаханов Кенесарының билігіне әлеуметтік таптар мен феодалдық жүйелердің қатынасы жайлы кеңінен тоқталады. Оның жұмысы қоғамның жоғарғы әлеуметтік топтары мен олардың Кенесары қозғалысындағы рөлін зерттеуге бағытталған.

Тарихшы Кенесарының қатал болғандығы туралы айтқанда, бұл сипаттама негізінен оның сатқындық пен билікке мойынсұнбаған сұлтандарға қарсы қолданған әдістеріне қатысты. Кенесары сатқындық жасаған адамдарға өлім жазасын қолданғаны туралы деректер де бар. Бірақ Бекмаханов бұл қадамдардың саяси қажеттілік және мемлекетке деген адалдық тұрғысынан негізделгенін атап өтеді.

Осылайша, Е. Бекмахановтың зерттеулері Кенесарыны тек қана батыр және қолбасшы ғана емес, сонымен бірге үлкен мемлекет қайраткері ретінде тануға мүмкіндік береді.

Ермұхан Бекмахановтың тарих ғылымына қосқан үлесі мен тоталитарлық жүйе жылдарындағы ерлігі үлкен маңызға ие. Дегенмен, оның шығармашылығының кейбір қарама-қайшылықтары мен көлеңкелі тұстары да бар. Сталиндік қуғын-сүргіннен кейін ғалымның ғылымдағы орны қалпына келтірілгенімен, оның зерттеулері мен көзқарастары Кеңестік идеологияның ықпалымен өзгеріске ұшырады.

Бекмахановтың бұрынғы көзқарастары, әсіресе Кенесары Қасымұлының ұлт-азаттық қозғалысы туралы жазған еңбектері, жаңа кезеңде өзгерді. Кеңес үкіметінің саясаты бойынша, ұлт-азаттық қозғалысына қатысты пікірлер коммунистік партияның концепциясына сәйкес болуы керек еді. Бұл орайда, тарихшы «Қазақстанның Ресейге қосылуы» атты жаңа монография жазып, өз көзқарасын өзгертті. Бұл еңбек Бекмахановтың ғылыми атағын қайта қалпына келтіріп, ғалымның беделін көтерді. Алайда, сол уақытта ол Кенесарының күресін теріс бағалап, оның қозғалысын сынға алды. Бұл тұрғыда Бекмахановтың көзқарасы Қазақстан тарихындағы маңызды тұлғаны кері, теріс тұрғыдан сипаттауға себеп болды.

Кейінірек жазылған оқулықтарда да осы бағыттағы көзқарас сақталып, Кенесары Қасымұлының бейнесі теріс сипатталып, оның ұлт-азаттық күресі бұрмаланып көрсетілді. Бұл жағдай, өкінішке орай, тәуелсіздік алғанға дейін өзгермей жалғасты. Ермұхан Бекмахановтың осындай екіұшты әрі қайшылықты көзқарастармен жұмыс істеуі тек оның жеке өмірі ғана емес, бүкіл Қазақ тарихының сол кезеңдегі қасіреті болып саналады. Бұл мәселе тарихты идеологияның ықпалына сүйене отырып зерттегенде, ақиқаттың бұрмалануына әкелетінін көрсетеді. Сондықтан да тәуелсіздіктің мәні мен маңызы

халқымыз үшін, оның ұзақ әрі ауыр тарихы үшін ерекше маңызды болып табылады [5, 50-бет].

Қорыта келгенде, Е.Бекмаханов қазақ тарих ғылымының, халқымыздың мақтанышы. Бірақ, өкінішке қарай, оның бұл басты еңбегі 50 жылдардың басында қаралы тізімге ілінді де, Сталиндік-империалық бұғаудың үзіле бастауы да оның жарыққа шығуына жол ашпайды. XIX ғасырдың 20-40 жылдар, оның ішінде Кенесары Қасымұлы бастаған халық көтерілісі үш жүзді қамтыған ең көлемді бас көтеру болғандығын, оның азаттық үшін болған ұлы аттаныс екенің тарихшылар іштей мойындаса да, Бекмахановтың еңбегіндегі ұлы істерді толығымен көрсете алған жоқ.

Оның ғылыми мұрасын насихаттау арқылы тарихты бұрмалаудан сақтап, ұлттың шынайы өткенін ұрпақ санасына сіңіру мүмкін. Бекмаханов еңбектеріндегі тарихи әділдік қағидаттары бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Оның зерттеулерін оқу және дәріптеу арқылы жас ұрпақ тарихқа деген қызығушылығын арттырып, ұлттық бірегейлікті нығайта алады. Осы тұрғыда оның еңбектерін оқу бағдарламаларына енгізу, ғылыми еңбектерін қолжетімді ету – маңызды қадамдардың бірі [6, 10-бет].

Сондай-ақ, Бекмахановтың ғылыми ізденістерінің нәтижелері қазіргі Қазақстанның тарихи жадын жаңғыртуда маңызды орын алады. Оның әділдік жолындағы күресі мен табандылығы ғылымға адалдықтың жарқын үлгісі ретінде қалады. Сондықтан оның еңбектері тек өткенді зерттеумен ғана шектелмей, болашақ ұрпақ үшін де бағыт-бағдар бола алады.

Әдебиет

1. Сарсеке.З.Л.Е.Бекмаханов.–Астана.«Фалиант»,2010 – 550 б.
- 2.ТұрсынЖұртбай.«КенесарыжәнетарихшыЕ.Б.Бекмаханов қалай қазақ халқының жауы болып жарияланды» // Алаш айнасы. 02.11.2014 ж. – 5 б.
- 3.АманжоловК.Р.Қазақстантарихы.(Дәрістеркурсы). –Алматы, 2004
- 4.БекмахановЕ.Б.ПрисоединениеКазахстанакРоссии.–М., 1957.
- 5.Бекмаханов Е.Б. XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан. – А., 1992.
- 6.АсфендияровС.Қазақстантарихыныңочерктері.–А.,1994.

Қытай тіліндегі неологизмдер: пайда болу жолдары және жіктелуі

Нурмагамбетова Лиза Калдыбековна

оқытушы, п.ғ.м

Қаратаева Назерке Нәлібаевна

оқытушы, п.ғ.м

Қызылорда қ.

Резюме

В данной статье рассматривается понятие "неологизм", его происхождение и выполняемая функция в речи, а также природа и факторы неологизмов, определяющие возникновение; используются примеры неологизмов в современном китайском языке, делается вывод о современном состоянии лексики китайского языка, его тенденциях и направлениях развития.

Abstract

This article discusses the concept of "neologism", its appearance and performed function in speech, as well as the nature and factors of neologisms that determine its appearance; examples of neologisms in modern Chinese are used, conclusions are drawn about the current state of the vocabulary of the Chinese language, its trends and directions of development.

Ғылым мен техниканың дамуына байланысты кез-келген тіл, нәтижесінде қоғам өзінің әртүрлі салаларында өзгерістерге ұшырайды. Ең маңызды өзгерістер оның лексикалық құрылымында орын алады: үнемі жаңару және байыту, қоғам өміріндегі үлкен өзгерістердің көрінісі, тілдің жаңа бірліктерінің үлкен массивінің пайда болуы. Кейбір сөздер мен конструкциялар аз қолданылады (немесе мүлдем қолданыстан шығады), ал басқалары, керісінше, әр түрлі қызмет салаларында ана тілінде сөйлейтіндер белсенді қолдана бастайды. Жаңа шындықтар мен ұғымдардың пайда болуына байланысты оларды сөйлеуде белгілеу, мәдениетаралық қарым-қатынасты сақтау және дамыту үшін бір тілден екінші тілге аудару мәселесі туындайды [1-6]. Мұнда неологизм сияқты ұғым туралы айтуға болады. Әдетте неологизм "жалпы белсенді лексикаға әлі енбеген, тілге енбеген және жаңалығы сөйлеушілер сезінетін жаңа сөздер" деп түсініледі [7]. Қытай тіліне оның өмір сүруінің ұзақ тарихында көптеген лексикалық бірліктер енген. Бұл кірме сөздер процесі тілді байытады, оны сыйымды және мәнерлі етеді. Кірме сөздер лексикасы -бұл лингвистикалық байланыстардың, халықтардың тілдік өзара әрекеттесуінің көріністерінің бірі.

Қытай тіл білімінде бұл терминнің көптеген анықтамалары бар, бірақ ең көп қабылданған үш анықтама-Ван Текун, Дяо Янбинем және Яо Ханьминем [8, 420-430 бб]:

«为了适应社会生活的变革和科学文化发展的需要，利用已有的构词材料，按照汉语的构词规律新创造出来的词和语。新词语是指一个新创造的或从其他语言中，从本民族语言的方言词、古语词和行业语种借用过来的词语，也指一个产生了新语义、新用法的固有词» [9, 10 б.].

Неологизмдер-бұл қоғамдық өмірдегі өзгерістер мен ғылым мен мәдениеттің дамуынан туындаған тілдік номинацияның қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қытай тілінің нормативтік сөзжасамдық модельдері бойынша бұрыннан бар тілдік материал негізінде жасалған жаңа сөздер мен өрнектер, сондай-ақ басқа тілдерден, қытай тілінің диалектілерінен, ежелгі қытай тілінен, кәсіби арго мен жаргоннан алынған сөздер, жаңа мағыналар мен қолданудың жаңа тәсілдерін алған сөздер.

«新词语包括两种形式：一种是以往汉语中没有的，新时期里随着新生事物、新概念、新制度的产生而产生的词语；一种是以往汉语中有的，但是在新时期的语言交际中增加了新的义项，并且该义项以较高的频率被使用的词语» [10, 5 б.].

Неологизмдерге сөздердің үш категориясы кіреді: Бұрын Қытай тілінде қолданылмаған сөздер; 1949 жылы ҚХР құрылғанға дейін қолданылған, бірақ жақында қолданысқа енген сөздер; және Қытай тілінде ұзақ уақыт бойы қолданылған, бірақ жақында жаңа мағынаға ие болған және осы жаңа мағыналарда жиі қолданылатын сөздер. Бұл анықтамалар неологизмдерде әдетте сөйлеушілер роман ретінде қабылдайтын, әлі жалпы белсенді лексиканың бөлігі болып табылмайтын және тілде бекітілмеген жаңа терминдер бар екенін анық көрсетеді [12].

Неологизмдердің пайда болуы сөзжасамның шексіз әлеуетінің дәлелі ретінде қызмет етеді. Неологизмдердің көпшілігі жаңа идеялар мен нәрселерді көрсететін сияқты. Сонымен қатар, олар тілде бұрыннан бар сөздердің синонимі ретінде көрінуі мүмкін. Неологизмдер сөзжасам процесінде адамдар өміріндегі қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді өзгерістерді бейнелеу үшін жасалады. Бұрыннан бар сөздермен тығыз ұқсастығына қарамастан, бұл құбылыс сапалық жағынан ерекшеленеді. Әдетте, кірме сөздер дүниелік және рухани өмірдегі заттар мен оқиғаларды сипаттау үшін қолданылады [7].

Неологизмдер бұрыннан бар сөздермен, формалармен және сөз тіркестерімен олардың қалай жасалатынына және қалай

қолданылатынына байланысты азды-көпті байланысты. Осы байланыстарды зерттей отырып, сөздік қорын дамытудағы негізгі заңдылықтарды, сондай-ақ қазіргі сөзжасам техникасын, туынды бірліктердің тірі түрлерін және сөздік қорын толықтыру процестерін анықтауға болады. Адамзат қоғамы мен интеллектінің үздіксіз эволюциясы, сондай-ақ лингвистикалық белгілеуді қажет ететін жаңа идеялар мен құбылыстардың пайда болуы жаңа сөздердің жасалу себептері болып табылады. Қолдану мәнмәтіні мен стилі бойынша ерекшеленетін және бір-бірінің семантикасын толықтыратын жаңа және ескі атаулардың қатар өмір сүруі комплементарлық деп аталатын тағы бір кең таралған құбылыс болып табылады.

Қытай тілінде күнделікті өсіп келе жатқанына қарамастан, орыс және басқа тілдер сияқты неологизмдер көп емес. Бұл лингвистикалық фактіні екі негізгі фактор түсіндіреді: біріншіден, Қытайды салыстырмалы түрде оқшауланған және жақын еткен бұрыннан келе жатқан феодалдық жүйе; екіншіден, лингвистикалық факторлар (тілдік құрылым, иероглифтік жазу). Қытай тіліндегі неологизмдердің сипаттамалары. Неологизмдер сөзжасамның нормативтік үлгілеріне сәйкес жасалады, яғни олар Қытай тілінде танылған лексикалық үйлесімділік стандарттарынан ауытқымайды. Нәтижесінде олардың ішкі құрылымы айқын көрінеді және оларды қоғамдастық оңай еске алады және қабылдайды. Арнайы ғылыми және кәсіби терминология, сондай-ақ жаңадан танымал сөздер мөлдір ішкі формаға ие. Неологизмдердің басым көпшілігі туынды сөздер болып табылатыны мағынасы бар, өйткені бұрыннан бар модельдер мен элементтерді (негізгі лексемалар) пайдалану өзіне тән мағынасы жоқ мүлдем жаңа фонетикалық кешенді ойлап табудан әлдеқайда қарапайым. Қоғамдық тұлғалар, авторлар мен журналистер кейде неологизмдердің едәуір санын ойлап табады [1].

Неологизмдерге арналған категориялар. Неологизмдер үш критерий бойынша жіктеледі: 1) олардың пайда болу тәсілі; 2) олардың жасалу жағдайлары; және 3) олардың жасалу себебі. Неологизмдердің пайда болу тәсіліне қарай екі түрі бар: лексикалық (сөзжасам үлгілері арқылы жасалған немесе басқа тілдерден алынған) және семантикалық (бұрыннан бар терминдерге жаңа мағына беруден туындайтын). Фонетикалық кірме сөздер-басқа тілдерден кірме сөздердің ең танымал тәсілі. Шетелдік сөздің сыртқы пішіні немесе дыбыстық қабығы фонетикалық кірме сөздер арқылы қайталанатын. Мағынаны да, дыбысты да жеткізетін жаңа фонетикалық қарыздардың өсу тенденциясы байқалады. Бұл бұқаралық ақпарат құралдарының жаңалыққа деген қажеттілігінің нәтижесі, сонымен қатар тіл қолданушыларының психологиялық талаптарын көрсетеді [13].

Ағылшын тілінен аударғанда "кішкентай, кіші" дегенді білдіретін 迷你 [míní] термині осы тәсілге баламалы. Неологизмдерді өндіріс параметрлеріне қарай жеке авторлық (белгілі бір авторлар

енгізген) немесе жалпы лингвистикалық (тілде жаңа ұғымның пайда болуына байланысты пайда болған) деп жіктеу керек. Барлық неологизмдерді олардың жасалу себебіне және сөйлеуде қалай қолданылатынына байланысты стилистикалық немесе номинативті деп жіктеуге болады. Кейінірек атаулары бар заттарға бейнелі қасиеттерді ұсынса, біріншілері номинативті рөл атқарады. Көбінесе ғылыми лексиканы үздіксіз толықтыратын жоғары мамандандырылған тіркестер номинативті неологизмдердің көпшілігін құрайды. Құбылыстарды атаудан басқа, стилистикалық неологизмдер сөздер мен сөз тіркестерін әртүрлі жағдайларда қолдануға болатын жаңа мағыналармен қамтамасыз етеді. Мысалы, сөз 毒坛 [dútán] — нашақор; нашақорлар әлемі (毒 [dú] — "улану, улану", 坛 [tán] - "саз ыдыс", "үйінді", "өріс, Арена") — мұнда морфеманың мағынасының өзгеруін байқауға болады; 坛 [tán] — бұрын ол тек қолданылған позитивті сипаттағы сөздерді қалыптастыру үшін, сөздегідей 文坛 [wéntán] — әдеби қоғам (文 [wén] — "иероглифтер", "жазу", "әдеби тіл", 坛 [tán] — "саз ыдыс", "үйінді", "өріс, арена"). Осыған ұқсас неологизм-бұл сөз 黑人 [hēirén] - басқа адамдарды сынауға немесе жала жабуға байланысты әрекеттер (黑 [hēi] — "қара", "қараңғы", "күпия, заңсыз", 人 [rén] - "адам"), алайда бұрын жарияланған сөздіктерде басқа мағына байқалды — "тіркеусіз адам", "тұрғылықты жері бойынша тіркелмеу" [13].

Нәтижесінде, неологизмдер қазіргі уақытта Қытай тілінде үнемі дамып келе жатқан құбылыс болып табылады, жазбаша және ауызша қарым-қатынаста бірегей қолдану үлгілері бар. Жыл сайын иероглифтерді араластыратын, күрделірек құрастырылған, тіпті сандарды қамтитын жаңа тіл пішіндері қосылады. Сыртқы саяси қатынастардың эволюциясы нәтижесінде несиелер саны да өсуде. Күнделікті заттар мен жаңа қарым-қатынас құралдары арқылы таралатын әлеуметтік құбылыстар мұқият зерделеуді және санаттауды қажет ететін мүлдем жаңа сөздік қорын тудырады. Тіл мамандары неологизмдердің шығу тегін зерттеуге және кейіннен талдауға ерекше қызығушылық танытады. Сөзжасамның лексикологиялық құрамдас бөлігі, лингвистикалық лексиканы толықтырудың негізгі көзі неологизмнің қалыптасуы және олардың эволюциясының заңдылықтары мәселесін қарастырады.

Әдебиет

1. Семенас А. Л. Лексика китайского языка / А. Л. Семенас. — М.: Муравей, 2000. — 312 с.
2. Тихонова Е. В. Компоненты устного билингвального дискурса (на материале китайского языка) // Молодой ученый. 2015. № 10 (90). С. 1443–1446.

3. Кулманакова Е. В. Формирование и развитие коммуникативно-речевой компетенции студентов, изучающих китайский язык // Проблемы и перспективы развития образования в России. 2010. № 1. С. 178–181.
4. Тихонова Е. В., Белов Д. Н. Профессиональная компетентность военного переводчика (на материале китайского языка) // Молодой ученый. 2015. № 14. С. 525–528.
5. Привороцкая Т. В. Особенности перевода кинодиалога с китайского языка на русский [Текст] /Т. В. Привороцкая / Язык и культура: сб. статей XXIII Международной научной конференции. Томск: Издательство Томского университета, 2013. С 90–92.
6. Tikhonova E. V., Tereshkova N. S. Information and Communication Technologies in the Teaching of Interpreting // Procedia — Social and Behavioral Sciences. 2014. Т. 154. С. 534–538.
7. Горелов В. И. Лексикология китайского языка: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2103 «Иностр. яз».. — М.: Просвещение, 1984. — 216 с.
8. 郭嘉伟、亢世勇. 新词语研究的现状. [электронный ресурс] — China Academic Journal Electronic Publishing House, 2007. URL: <http://www.cnki.net> (дата обращения 01.11.2011).
9. 王铁琨. 十年来的汉语新词语研究.// 语文建设通讯·1991年, 第4期, 9–13页.
10. 刁宴斌、盛继艳. 近 10 年新词语研究述评.// 辽宁师范大学学报·2003年, 第1期, 4–10页.
11. 姚汉铭. 新词语·社会·文化. — 上海: 上海辞书出版社·1998年, 221页.
12. Жданова Л. В. Особенности перевода неологизмов китайского языка на русский язык в контексте: выпускная квалификационная работа / Л. В. Жданова. — Томск, 2012. — 74 с.
13. Хаматова А.А. Тенденции развития лексики китайского языка в начале XXI века // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. 2012. № 4 (21) С. 9–13.
14. Кулманакова Е. В. Психология студентов и развитие их мотивации к изучению китайского языка // Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения. 2010. № 12–2. С. 105–110.
- Жукаускене Т. С. Сравнительный анализ фонемы и слогоморфемы в английском и китайском языках // Язык и культура (Приложение). 2012. С. 5–12.

ӘОЖ. 94. (574)

Ұлт жанашыры- Өзбекәлі Жәнібеков

Каримов.Қ.С.,
8D01604-«Тарих педагогтерін даярлау»
білім беру бағдарламасының докторанты,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті

Резюме

В статье рассказывается о видном деятеле казахской культуры и духовности, этнографе, историке, государственном и общественном деятеле - Узбекали Жанибекове во второй половине XX века, о его общественно–политической деятельности и вкладе в модернизацию национальных ценностей, сохранение и пропаганду культурного наследия. Он один из тех людей, чье имя навсегда останется в истории нации.

Abstract

The article tells about the outstanding figure of Kazakh culture and spirituality, ethnographer, historian, statesman and public figure - Uzbekali Zhanibekov's socio–political activities in the second half of the XX century and his special contribution to the revival of national values, preservation and promotion of cultural heritage. He is one of the figures whose name will forever remain in the history of the nation.

Өзбекәлі Жәнібек – тарихшы-этнограф, қазақ халқының ұмыт қалған құндылықтарын түгендеп, ұлттық мәдени мұраны қайта жаңғыртқан рухани бай, биік парасат иесі.

1931 жылдың 28 тамызында Өзбекәлі Жәнібек қазіргі Түркістан облысы, Отырар ауданына қарасты Маяқұм ауылында дүниеге келген. Әкесі Жәнібек Құдиярұлы ерте қайтыс болып, көп ұзамай анасы Қаныша Томашқызы да өмірден озды.

«Қазақстанда Өзбекәлінің қолы тимеген тас жоқ» деген Әбіш Кекілбаевтың терең ойлы сөзінде үлкен мән жатыр. Тарихымызды, этнографиямызды және мәдениетімізді Өзбекәлі Жәнібековтей жан-жақты зерттеген тұлға кемде-кем. Оның құнды ғылыми еңбектерін зерделеген сайын, бүгінгі «Мәдени мұра» деп аталып жүрген маңызды істердің негізін дәл осы кісі қалағандай әсер қалдырады.

Өзбекәлі Жәнібеков қай қызметте жүрсе де, Қазақстан комсомол жастарының басшысы, Торғай облыстық партия комитетінің хатшысы, мәдениет министрі немесе Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің хатшысы ретінде елге өшпес өнеге қалдырды. Ол ата-бабаларымызды құрметтеуді үйретіп, ұмыт бола бастаған әулие-әмбиелерді, шежіреге толы қасиетті мекендер мен көне шаһарларды халқымыздың жадына қайтаруға зор үлес қосты.

1938 жылдың 1 қыркүйегінде Өзбекәлі ағамыз мектепке алғаш рет қадам басты. Сол кезеңде балаларды дайындығына байланысты екі топқа бөліп оқытатын дәстүр болған. Әлеуметтік жағдайы жақсы отбасылардың балалары бірден 1-сыныпқа қабылданатын. Ал тамақтануы нашар, тұрмысы төмен отбасылардың балалары дайындық сыныбында оқып, жыл соңында үлгерімі жақсы деп танылғандары ғана 1-сыныпқа көшірілетін. Алайда сол жылы бұл жүйе педагогикалық талаптарға сәйкес келмейді деп танылып, қолданудан шығарылды [1,144б.].

Соғыс жылдары көптеген балалар оқуларын тастап кетсе де, Өзбекәлі білім алуды жалғастырды. Жеті жылдық мектепте оларға жалғыз мұғалім – М. Рақымбаев сабақ берді. Соғыс аяқтала бастаған кезде майданнан жарақатпен оралған басқа мұғалімдер де жұмысқа қайта кірісіп, мектептің жағдайы жақсара түсті. Сол кездердегі балалық жүрегіне ерекше әсер еткен жайт немістер басып алған аумақтардан көшіріліп келген адамдармен қарым-қатынасына байланысты еді. Қазақ халқы ол уақытта «эвакуация» деген сөзді қолданбайтын. Оның орнына «туыстар» деген ұғым кең таралған болатын. «Туыстар келе жатыр», «туыстарға берейік, жесін» деп ауыл тұрғындары өзара әңгімелесіп жататын [2,192б.].

1945 жылдың күзінде Өзбекәлі жеті жылдық мектепті тәмамдап, аудан орталығы Шәуілдірдегі Жамбыл атындағы орта мектептің 8-сыныбына қабылданды. Бұл мектепті ол 1948 жылы аяқтады. Балалық шағында ерекше әсер қалдырған тұлғалардың бірі әйгілі халық ақыны Айтбай Белгібайұлы болды. Өзбекәлінің мұғалімдік жолы Қазақстанның Өзбекстанмен шектесетін оңтүстігіндегі Келес ауданының «Ленин жолы» орта мектебінде басталды. Үш жыл бойы мұғалімдік еткен ол бұл қызметтің білім мен тәжірибені үздіксіз жетілдіруді талап ететінін түсінді.

1955 жылдың тамыз айында Өзбекәлі Жәнібеков аудандық партия комитетінің штаттағы насихатшысы қызметіне ұсынылды. Үш айдың ішінде ол партия жұмысының қыр-сырын меңгеріп, идеология саласында алғашқы қадамдарын жасады. Бұл кезең оның болашақтағы саяси қызметіне негіз қалады.

Келес аудандық комсомол комитетінің хатшысы қызметіне 1955 жылдың қараша айында сайланғаннан кейін, жастарды нақты істерге жұмылдыру басты мақсаттардың бірі болды. Бұл жұмыс ауылдарды көгалдандыру, санитарлық тазалықты сақтау, спортпен айналысу,

көркемөнерпаздыққа қатысу сияқты бағыттарда жүргізілді. Ауданда мәдениет эстафетасы өткізіліп, әрбір комсомол ұйымы жоғары нәтижелерге қол жеткізді. Әсіресе, 1957 жылы Мәскеуде өткен жастар мен студенттердің дүниежүзілік фестиваліне дайындық кезінде жастардың шығармашылығы мен белсенділігі кеңінен көрінді. Жақсылық жаңалықтары облыс аумағынан үздіксіз жетіп жатты. Бұл хабарлар әдетте келесідей мазмұнда болды: «Ауылда үлкен фестиваль ұйымдастырылды», «жастарға арналған клуб ашылды», «ардагерлермен жүздесу өтті», «саябақ отырғызу шарасы өткізілді», «Ташкент облысымен шекарада достық кездесуі ұйымдастырылды», «спорт мектебі жұмысын бастады» және тағы да басқа игі іс-шаралар [3,192б.]. Аймақта комсомол және пионер ұйымдары тарихи орындарға қамқорлық жасап, саябақтар мен аллеялар отырғызу сияқты шараларға қатысты. 1950-жылдары Бетпақдаланы игеру, Шардара су бөгетін, Арыс-Түркістан каналын, Шымкент цемент зауытын салу секілді ірі жобалар жүзеге асырылды. Бұл жобаларға жастардың қатысуы маңызды рөл атқарды. Сондай-ақ, жастар ұйымдары балалар үйлерін қамқорлыққа алды. Оларға облыстық комсомол комитеті тікелей жауапты болды. Ұйымдастыру жұмыстары ұлттық мәдениетке, тарихқа, салт-дәстүрлерге ерекше сүйіспеншілікпен жүргізілді.

1988 жылдың 9 ақпанында Өзбекәлі Жәнібеков Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы болып сайланды. Бұл кезеңде партия басшылығы «қайта құру» үдерісінің экономикалық, әлеуметтік және қоғамдық-саяси салалардағы жағымсыз салдарын реттеу жолдарын қарастыруды қолға ала бастаған еді. Елдегі экономикалық тұрақсыздық пен табыстағы белгісіздік кеңестік қоғамның негіздерін біртіндеп шайқалтып, қоғамдағы наразылықтардың күшеюіне ықпал ете бастады [4,1 б.].

Өзбекәлі Жәнібеков тарихи сананың қалыптасуына ерекше назар аударып, ғылым, мәдениет және өнер салаларындағы жұмыстарды қайта қарауды ұсынды. Ол Орталық Комитеттің әдебиет пен өнерге, сондай-ақ жеке қайраткерлердің шығармашылықтарына қатысты 1930-40 жылдар мен 1950 жылдардың басында қабылдаған шешімдерінде өрескел қателіктер жіберілгенін атап өтті. Осы қателіктерді түзету мақсатында Жәнібеков тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге бағытталған бірқатар бастамалар көтерді. Оның ұсынысымен арнайы комиссия құрылып, әдебиет пен өнер саласында бұған дейін теріс бағаланған тұлғалардың шығармашылығын зерттеу және әділ бағалау жұмыстары жүргізілді. Комиссия Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов сынды көрнекті қайраткерлердің істерін қарастырумен айналысты. Бұл жұмыс тек үш тұлғаны ғана ақтап алумен шектелмей, Алаш қозғалысы мен Алаш Орда үкіметінің қызметіне жаңаша баға беруге негізделді [5,1290 б.]. Өзбекәлі Жәнібеков бұл мәселені көтеру

барысында аталған қайраткерлердің іс-әрекеттерінен ұлтшылдықты көре алмайтынын және олардың әдеби, саяси мұрасын әділ зерттеу қажеттігін баса айтты. Нәтижесінде бұл қайраткерлер толығымен ақталып, олардың есімдері мен еңбектері халқына қайта оралды.

Өзбекәлі Жәнібеков Орталық Комитетте қызмет атқарған кезең Қазақстан үшін аса ауыр жылдармен тұспа-тұс келді. Сонымен қатар, Өзбекәлі Жәнібеков Наурыз мейрамының қайта жаңғыруына және дәстүрлі мереке ретінде қалпына келтірілуіне орасан зор үлес қосты. Наурыз мейрамы ислам діні қабылданғанға дейінгі жүздеген жылдар бұрын пайда болған көне мереке еді. Қазақ халқы арасында Наурыз – «Жыл басы – жаңа күн» немесе Ұлыстың ұлы күні ретінде бағаланып, көне заманнан 1926 жылға дейін атап өтілген. Алайда, 1920 жылдары кейбір шолақ белсенділердің бастамасымен Наурыз «діни мереке» деп танылып, 62 жыл бойы тойланбай қалды. Бұл қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасына жасалған үлкен әділетсіздік еді, өйткені Наурыздың діни сипатқа ешқандай қатысы жоқ болатын. Наурыз мейрамының халқымен қайта қауышып, жаңғыруына Өзбекәлі Жәнібековтің қосқан үлесі шексіз. Ол ұлттық мерекенің мәнін қайта жандандырып, халқына қайтарған ұлы тұлға ретінде тарихта қалды.

1989 жылы Наурыз мейрамы Қазақстанның барлық өңірлерінде кеңінен атап өтілді. Әсіресе Алматы, Жетісу өңірі, Оңтүстік Қазақстан, Сыр өңірі, Жезқазған, Қарағанды, және Павлодар облыстарында ерекше есте қаларлық, халықтық сипатқа ие мерекелік шаралар ұйымдастырылды. Осылайша, Наурыз мейрамы көпшіліктің өміріне қайта оралып, өзінің ұлттық мереке ретіндегі мәнін жаңғыртты. Мерекенің мәнін арттыратын тағы бір маңызды оқиға – Тайқазанның Қазақстанға қайта оралуы болды. Санкт-Петербургтегі Эрмитаж мұражайынан Тайқазанды қайтару оңайға түспеді. Бұл істі ұйымдастыруда Өзбекәлі Жәнібеков ерекше қажырлық танытып, мемлекетаралық келіссөздерді мұқият дайындады. Тайқазан елге қайтарылды. Тайқазан Түркістанға жеткізілгенде, кесене ішіндегі орны алдын ала белгіленіп, биік тұғырға қойылды [6,1 б.]. Бұл тарихи оқиға елдің рухын көтеріп, барша халықтың қуанышын еселеді. Тайқазанның елге оралуы – Өзбекәлі Жәнібековтың еңбегінің жемісі болды.

Өзбекәлі Жәнібеков қазақ халқының ұлттық мәдениетін, ана тілін және дәстүрлерін жаңарту мен дамытуға елеулі үлес қосты. Оның бастамасымен Қазақстанның әртүрлі қалаларында этнографиялық мұражайлар ашылып, «Арқас» қоғамы құрылды, бұл қоғам Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштерін сақтау мен қалпына келтіру бағытында қызмет атқарды. Ол сондай-ақ «Шертер», «Адырна», «Алтынай» сияқты фольклорлық өнер ансамбльдерін ұйымдастырып, ана тілін дамыту бағдарламасын жасауда белсенді атсалысты.

Қорытындылай келе, Өзбекәлі Жәнібеков — еліміздің көрнекті мемлекет қайраткері, этнограф, тарих ғылымдарының кандидаты және мәдениет саласында елеулі із қалдырған тұлға. Оның еңбек жолын Ахмет Байтұрсынұлының ұлт ағарту ісіндегі қызметімен салыстыруға болады. Ахмет Байтұрсынұлының ғылым-білім жолындағы еңбегін тұтас бір ғылыми институттың атқарған жұмысы деп бағалауға болады. Ал, қазақ мәдениетінің асыл мұраларын сақтап, келешек ұрпаққа ұсынған Өзбекәлі Жәнібековке де біз солай аянбай еңбек етуіміз керек.

Әдебиет

1. Джанибеков У. Культура казахского ремесла. [Текст] -Алма-Ата: Өнер, 1982.-144 с.
2. Жәнібеков Ө. Уақыт керуені [Мәтін] / Ө. Жәнібеков.- Алматы: Жазушы, 1992.- 192б.
3. Жәнібеков, Ө. Тағдыр тағылымы [Мәтін]: Естеліктер. Бірінші кітап /Ө. Жәнібеков.- Алматы: Рауан, 1996.- 192б.
4. Қабышұлы Ғ. «Қазақтың бекзат перзенті»/.qazaquni.kz.-2016ж.
5. Bashirov, N., Kamzabekuly, D., Daribayev, S., Sutzhanov, S., Omarova, S.(2024). Intelligence of Kazakh: Idea of national liberation in literary works of Alash figures (XIX-XX). Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys, (55), 1290-1297.DOI: 10.54919/physics/55.2024.129ky0.
6. Алаш миссиясының мұрагері – Өзбекәлі Жәнібековтің туғанына 90 жыл.https://www.inform.kz/kz/alash-missiyasynyn-murageri-ozbekali-zhanibekovtintuganyna-90-zhyl_a3829462

ӘОЖ 654.197 (574)

Қызылорда облыстық телеарнасының қалыптасу және даму тарихының зерттелуі

Досмаханова М. А.
Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда университетінің
магистранты,
Ғылыми жетекшісі: Сәтбай Т.Я.,
тарих ғылымдарының докторы

Резюме

В статье рассказывается об изучении истории становления и развития Кызылординского областного телеканала.

Abstract

The article describes the study of the history of the formation and development of the Kyzylorda regional TV channel.

1991 жылдың 30 сәуірінде өз қызметін бастаған Қызылорда облыстық телеарнасының қалыптасуының тарихи тәжірибелерін

зерттеудің маңызы зор. Сондықтан өңірлік телеарнаның құрылу кезеңдері, материалдық-техникалық және кадрлықәлеуеті мен бағдарламалық ерекшеліктеріне талдаулық зерттеулер жүргізу отандық тарихшылар үшін өзекті. Телеарнаның 1991-2024 жылдар аралығындағы қалыптасуы мен даму тарихы баспасөз материалдары мен тиісті әдебиеттер мен құжаттар негізінде алғаш рет жүйеленді. Қазіргі кезде Қызылорда облыстық телеарнасы тарихын арнайы зерттеген бірде-бір ғылыми еңбек жоқ. Зерттеуде жарияланған деректердің көпшілігі ғылыми айналымға алғаш рет енгізілді.

Тәуелсіздік жылдарының ерекшелігі – жаңа жағдайларда Қызылорда облыстық телеарнасы қатқыл бәсеке жағдайында қалыптасты. Өйткені республика көлемінде облыстық телеарналардан бөлек жаңадан ондаған дербес телеарналар ашылып, қызмет жасап жатты. Мұндай жағдайда көрермендер үшін күресу қажеттігі туындап, бюджеттік базалық қаржыландырудан бөлек қосымша қаражат көздері іздестірілді. Осы орайда нарыққа бейімделу үшін коммерциялық телеарналар жұмыс істеді.

Алғашқы құрылған күннен бастап облыстық телеарна ұжымының жеке құрамы өз бағдарламаларында тұрғындардың азаматтық белсенділігін көтеру бағытында шығармашылықпен жұмыс істеді. Олардың барлығы тәуелсіздігіміздің рухани-мәдени негіздерін нығайтуға қызмет етті. Ұлттық құндылықтар мен әдет-ғұрып, менталитет тақырыбында көптеген қызықты хабарлар жасалды. Сондықтан тәуелсіздік жылдарындағы аймақтық телеарнаның тарихын зерттеу объективті түрде қазіргі облыс тұрғындарының ой-өрісі мен танымын кеңейтетіні сөзсіз.

Мұнымен қатар 30 жыл ішінде облыстық телеарна ұжымының сандық және сапалық құрамы да үнемі толығу үстінде болып, шығармашылық жағынан кемелденді. Облыстық телеарнаөзінің тәуелсіздік жылдарындағы отыз жылдық тарихында белгілі бір тарихи кезеңнен өтті. Сыр бойы тұрғындары қоғамдық пікірінің айнасы болды және аймақтық қоғамдық саяси тұрақтылық пен ұлттық келісімге қызмет етті.

Аймақтық телеарналардың маңызын, олардың даму жолдарын, айрықша сипаттарын бағаламамауға болмайды. Сол сияқты бүкіл ел телевидениесінің даму тарихын өңірлік телеарналардың тарихынсыз көзге елестету мүмкін емес. Ал өңірлік телеарналардың жүріп өткен тарихи жолдары да тегіс емес, өзіндік ерекшеліктері де жетерлік. Солай бола тұра аймақтық телеарналардың тарихы зерделеніп, ғылыми айналымға қосылмаған. Оның бір себебі дерек көздерінің аздығы болуы мүмкін. Содан болар зерттеушілер көбіне кең көлемде, ауқымда жазғанды, не өткен мен қазіргіні баяндағанды жөн көреді.

Отандық электронды БАҚ саласын түрлі бағытта ғылыми тұрғыдан зерттеген К.Аманбаев «Создание и развитие телевидения в Казахстане – действенное средство идеологической работы КПСС

(1958-1970 гг.) [1], М.Барманқұлов «Общность и специфика документальных жанров печати, телевидения и радиовещания» [2], т.б. диссертацияларында тележурналистика әдісі, функциясы, типологиясы т.б. жайлы айтылады. Зерттеу еңбектер мен диссертацияларда теледидардың жекелеген проблемалары ғана қарастырылады.

Ал осы Қызылорда облыстық телеарнасы қызметінің отыз жылдық тарихының бізге дейін кәсіби тарихшылар тарапынан мүлде зерттелмегендігін бірден айта кеткенімізді жөн көрдік. Өткен ғасырдың 70-80- жылдарында Кеңестік Қазақстан телеарнасының қызметі мен қалыптасу тарихы азды-көпті зерттелгендігіне көзіміз жетті. Олардың ішінен тележурналистиканы зерттеуші С.Масғұтовтың [3], оның жанрларын зерттеуші Б.Барманқұловтың [4], кеңестік тоталитарлық қоғамдағы отандық телеарнадағы идеялогиялық ықпалы жөнінде Қ.Аманбаевтың [5], сондай-ақ Ә.Сүлейменова [6] мен Ғ.Ибраеваның [7] еңбектерін айта аламыз. Бұл еңбектердің барлығы да біздің тақырыбымызға бойлауға, игеруімізге септігін тигізді.

Дерек көздеріне жүргізілген талдау бүгінгі күні телевидение жайлы әдебиеттерде негізінен күнделікті баспасөзде жарияланған мәліметтердің басым екендігін көрсетеді. Ал телевидение тарихына қатысты жүргізілген монографиялық зерттеулер жоқтың қасы. Осы кезге дейін қорғалған диссертациялардың көпшілігі филология, журналистика, не өнертану саласымен байланысты. Оның өзінде де өңірлік телеарналар тарихы жайлы мүлде жазылмайды. Яғни біздің зерттеу жұмысымыз осы бағыттағы тұңғыш еңбектердің бірі деп толық сеніммен айтуға болады.

Қызылорданың ақпарат айдынында облыстық телеарнаның шаңырақ көтергеніне де 30 жылдан асты. Тарих таразысына тартқанда аз болып көрінгенімен, бір ұжымның қалыптасу кезеңі үшін бұл аз уақыт емес. Осы уақыт ішінде тележурналистиканың белгілі ғалымы Қ.Тұрсын айтқандай: «көгілдір экран сахнасында сан мыңдаған тарландардың тағылымды істерінің іздері, жүректерінің табы, ақыл-ойларының сілемдері қалды [8].

Осы жұмыста Қызылорда облысында телеарнаның қалыптасуы мен дамуының өңірлік ерекшеліктерін анықтау үшін алғаш рет нақты тарихи талдау жасалды. Бұл өз кезегінде саланың материалдық-техникалық жарақтануын, кадрлар құрамымен жасақталуын, телевидение қызметін қамтамасыз ету, т.б. сұрақтарды талдауды қажет етті.

Тақырыпқа қатысты арнайы зерттеу жұмыстарының болмағанын жоғарыда айттық. Аймақтық телеарна туралы байсалды мақалалар мен естеліктердің облыстық телеарна қызметінің мерейтойлық даталы күндерге шыға бастады. Сипаты мен формасы жағынан оларды зерттеу жұмыстары деп айтуға болмас еді. Дегенмен

оларға облыстық телеарнаның тарихына қатысты байсалды публицистикалық мақалалар деп бағалар едік.

2011 жылы облыстық телерадиокомпания құрылуының 20 жылдығына орай, жалпы редакциясын Жағыппар Қарабала басқарған «Сырдың сырлы сандығы» атты естеліктер жинағы жарыққа шықты [9]. Облыстық телерадиокомпанияның 20 жылдығы Ел тәуелсіздігінің 20 жылдығымен сәйкес келген еді. «Қазақстан-Қызылорда» телеарнасының мерейтойына арналып шығарылған бұл кітапта облыстық телеарна құрылуының алғашқы күнінен бастап 2011 жылға дейінгі тарихы – қалыптасу кезеңдері мен сатылары баяндалды.

Сол сияқты дәл сол 2011 жылы «Қазақстан-Қызылорда» телеарнасының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген мерейтой шараларының материалдары «Жиырма жылдық жаңғырығы» деген атпен өз алдына жинақ болып баспадан шықты [10].

2016 жылы «Қазақстан-Қызылорда» телеарнасының құрылғанына 25 жылдығына орай «Ширек ғасыр антологиясы» деген атпен естеліктер жинағы жарық көрді. «Қазақстан РТРК» АҚ Қызылорда облыстық филиалының директоры, «Құрмет» орденінің иегері Ж.Қарабаланың естеліктері өте құнды [11].

Сондай-ақ осы жинаққа енген А.Шәріп, Н.Рахмет, А.Шалғынбаева, Қ.Есімсейітова, А.Қасымова, Б.Шөкенов, Ю.Ефанов т.б. естеліктерінің деректік маңызы зор.

Бүгінгі күні Қызылорда облысы ақпарат кеңістігінде барлығы 148 бұқаралық ақпарат құралдары жұмыс істейді. Оның ішінде 120 баспа, 26 интернет-сайт пен ақпараттық агенттік, 2 телеарна бар. Сол екі арнаның бірегейі - Қызылорда облыстық телеарнасы тәуелсіз еліміздің тарихымен қатар алға қарай қарыштап қадам басып жатқан ұжым. Ал облыстық телеарна даму тарихының алғаш рет зерттелуі жалпы Қазақ телевидениесінің тарихына қосылған тың үлес болып табылады.

Әдебиет

1. Аманбаев К. Создание и развитие телевидения в Казахстане – действенного средства идеологической работы КПСС (1958-1970 гг.): автореф. дис. ...канд.ист.наук.Алма-Ата, 1971. 22 с.

2. Барманкулов М. Общность и специфика документальных жанров печати, телевидения и радиовещания: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Москва, 1980. 37 с.

3. Масғұтов С. Телевизиялық журналистика негіздеріне кіріспе. Алматы, 1975. 110 б.

4. Барманкулов М. Жанры печати, радиовещания и телевидения. Алматы: КазГУ, 1974. с.128.

5. Аманбаев К. Действенное средство идеологической работы. Алматы, 1981. 153 с.

6. Сулейменова А. Проблемы многоязычия в телевидении (на материалах телевидения Казахстана): Автореф. дис....канд.филол.наук. Киев, 1992. 24 с.

7. Ибраева Г. Телевидение Казахстана в условиях становления демократической государственности. Алматы: Қазақ университеті, 1995. с.260.

8.Тұрсын Қ. Көгілдір экран әлемі (телешығармашылық зертхана). Алматы: Қазақ Ұлттық университеті, 2007. 163 б.

9. Сырдың сырлы сандығы. Қызылорда : Тұмар, 2011. 288 б.

10. Жиырма жылдық жаңғырығы. Қызылорда: «ASU» баспа үйі, 2011. 92 б.

11. Ширек ғасыр антологиясы. Естеліктер жинағы. Қызылорда, 2016. – 112 б.

ӘӨЖ 16.21.47

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі әлеуметтік жарнама дискурсы

Нұрсұлтанқызы Жазира, ф.ғ.к., доцент
Маханбеталиева Галия Турсынбаевна
АК-24М оқу тобының магистранты

Резюме

В данной статье рассматриваются особенности дискурса социальной рекламы на казахском и английском языках. Социальная реклама выступает как коммуникативный инструмент, поднимающий важные вопросы в обществе и воздействующий на сознание граждан. В ходе исследования сравнительно проанализированы языковые, стилистические и прагматические особенности социальной рекламы на казахском и английском языках.

Abstract

This article examines the features of the discourse of social advertising in Kazakh and English. Social advertising acts as a communication tool that raises important issues in society and influences the consciousness of citizens. The study comparatively analyzed the linguistic, stylistic and pragmatic features of social advertising in Kazakh and English.

Қазіргі жаһандану дәуірінде ақпараттық кеңістіктегі әлеуметтік жарнама қоғамға ықпалетудің маңызды құралдарының бірі болып табылады. Әлеуметтік жарнаманың негізгі мақсаты – қоғамның назарын әлеуметтік маңызды мәселелерге аударып, қоғамдық санада белгілі бір құндылықтарды қалыптастыру. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі әлеуметтік жарнама дискурсы өзара ұқсас болғанымен, тілдік, мәдени және стилистикалық ерекшеліктерге ие. Осыған

байланысты, бұл тақырыптың зерттелуі әлеуметтік коммуникацияның тиімділігін арттыру және әртүрлі тілдік ортадағы әлеуметтік жарнама механизмдерін түсіну үшін маңызды.

Әлеуметтік жарнама қазіргі қоғамда маңызды рөл атқарады, себебі ол экологиялық мәселелерден бастап, денсаулық сақтау, жол қауіпсіздігі, инклюзивтілік, адам құқықтары сияқты тақырыптарды көтереді. Әр мәдениет пен тілдік жүйе әлеуметтік жарнаманы өзіндік ерекшеліктерімен ұсынады. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі әлеуметтік жарнамалар арасындағы дискурстық айырмашылықтарды зерттеу, олардың тиімділігі мен коммуникативтік стратегияларын талдау қазіргі тіл білімі, социолінгвистика және мәдениетаралық коммуникация тұрғысынан өзекті мәселе болып табылады.

Дискурс ұғымы қазіргі заманғы лингвистикада және оған жақын ғылыми салаларда кеңінен зерттеліп жүрген күрделі феномендердің бірі болып табылады. Дискурс теориясына қатысты зерттеулерде әртүрлі анықтамалар мен тұжырымдар ұсынылған.

Дискурс – көпқырлы ұғым, ол тек лингвистиканың ғана емес, философия, әлеуметтану, психология, педагогика және басқа да ғылым салаларының зерттеу нысаны болып табылады. Дискурстың лингвистикалық түсіндірмесі бойынша оны сөйлеу актісімен немесе мәтіннің ерекше түрімен байланыстыруға болады. В.И.Карасик дискурсты әлеуметтік және лингвистикалық аспектілер тұрғысынан зерттеп, оның интерактивті процесс екенін атап көрсетеді [1,5-20б]. Ол дискурсты тұлғалық және институционалды түрлерге бөлуді ұсынады. Н.Д.Арутюнова дискурсты экстралингвистикалық факторлармен байланыстырылған тұтас мәтін ретінде қарастырады. Оның пікірінше, дискурс – белгілі бір әлеуметтік контексте қалыптасқан тілдік әрекет [2,688 б]. Т.А. Ван Дайк дискурсты когнитивті және әлеуметтік аспектілермен байланыстырып, оны белгілі бір мақсатқа бағытталған тілдік әрекет ретінде сипаттайды [3, 276 б].

Дискурс ұғымын әртүрлі тұрғыдан зерттеген еңбектерде бірнеше аналитикалық тәсіл ұсынылған. Коммуникативті тәсіл бойынша дискурс диалогтық қарым-қатынас түрінде қарастырылады. Құрылымдық-синтаксистік тәсілде дискурс мәтіннің бір бөлігі ретінде қарастырылады, бірақ оның мағыналық байланысы маңызды рөл атқарады. Құрылымдық-стилистикалық тәсіл бойынша дискурс негізгі мәтіннен тыс орналасқан, оқырманға әсер ететін тілдік құралдардың жиынтығы ретінде сипатталады. Әлеуметтік-прагматикалық тәсілде дискурс мәтіннің ішіндегі мәтін ретінде зерттеледі. Осы тәсілдерге сүйене отырып, дискурстың көпаспектілігін және оның лингвистикалық талдау барысында әртүрлі қырынан қарастыру қажеттігін көруге болады.

Жарнамалық дискурс қазіргі заманғы ақпараттық қоғамның маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Жарнама –

тұтынушыға ықпал етудің ерекше түрі және ол прагматикалық бағытталған тілдік бірліктерден тұрады. Жарнамалық дискурсты зерттеген негізгі ғалымдар қатарында Г.П.Гриндер [4], Дж. Кук [5], Л.Ақтанова [6], Г.Бүркітбаеваларды [7] жатқызуға болады. Олар жарнамалық дискурстың коммуникативтік, стилистикалық және семантикалық ерекшеліктеріне талдау жасаған. Жарнамалық дискурстың негізгі белгілері ретінде қысқа әрі нақты құрылым, адресатқа тікелей үндеу, эмоционалды әсер ету, слоган мен лозунгтердің кең қолданылуы, манипулятивтік стратегиялардың болуы айқындалады.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі жарнамалық дискурстардың зерттелуі бұл екі тілдік жүйеде әлеуметтік коммуникацияның әртүрлі тәсілдермен жүзеге асатынын көрсетеді. Қазақ тіліндегі жарнамалық дискурс ұлттық құндылықтарға бағытталған, атаулы сөйлемдер мен нақыл сөздер жиі қолданылады, құрмет пен сыпайылық реңкі байқалады. Ал ағылшын тіліндегі жарнамалық дискурс қысқа және нақты құрылыммен ерекшеленеді, белсенді әрекетке итермелейтін сөздер жиі қолданылады, эмоционалды бағытталған стратегиялар кең таралған. Жарнамадағы мәдени айырмашылықтар тұтынушының қабылдауына айтарлықтай әсер етеді.

Дискурс – динамикалық әрі көпқырлы құбылыс. Дискурс тек тілдік бірлік ретінде ғана емес, әлеуметтік-мәдени және когнитивтік құбылыс ретінде де зерттеледі. Жарнамалық дискурс өзінің құрылымы мен қызметіне байланысты ерекше зерттеу нысаны болып табылады. Дискурс теориясында әртүрлі тәсілдер бар, олардың әрқайсысы оның белгілі бір аспектісін зерттеуге мүмкіндік береді. Жарнамалық дискурс – тұтынушыға ықпал етудің тиімді құралы және оның лингвистикалық ерекшеліктері зерттелуі қажет. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі жарнамалық дискурстар ұлттық-мәдени ерекшеліктерге байланысты әртүрлі коммуникативтік стратегияларды қолданады.

Әлеуметтік жарнама – қоғамға маңызды әлеуметтік, мәдени және этикалық құндылықтарды жеткізу мақсатында әзірленетін ақпараттық құрал. Ол адамның мінез-құлқын өзгертуге, белгілі бір мәселені түсіндіруге және оған шешім ұсынуға бағытталған. Әлеуметтік жарнаманың коммерциялық жарнамадан басты айырмашылығы – оның сатылымды ұлғайту емес, қоғамдық сананы қалыптастыруға бағытталғандығында.

Жарнама дискурсы – мәтіндік және визуалды элементтердің өзара байланысы арқылы жасалатын коммуникациялық процесс. Ол белгілі бір риторикалық тәсілдер мен манипулятивтік стратегиялар арқылы жүзеге асады. Жарнамалық дискурста эмоционалды әсер ету, қысқа әрі нақты тілдік құрылымдарды пайдалану, лозунгтар мен ұрандарды енгізу маңызды рөл атқарады.

Әлеуметтік жарнаманың тілдік ерекшеліктері оның мақсаты мен мақсатты аудиториясына байланысты. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі жарнамалық мәтіндер құрылымдық және мазмұндық тұрғыдан ерекшеленеді.

Қазақ тіліндегі әлеуметтік жарнама: ресми және әдеби стильге жақын, ұлттық дәстүр мен мәдени құндылықтарға басымдық береді. Жарнама мәтіндерінде нақыл сөздер, мақал-мәтелдер жиі қолданылады. Халықтық тәрбиелік мәнге ие ұғымдар мен ұлттық болмысқа сай сөздер жиі кездеседі. Тілдік құрылымдар көбінесе аналитикалық сипатта болып келеді.

Ағылшын тіліндегі әлеуметтік жарнама: Қысқа әрі нақты, түсінікті сөз тіркестерін қолданады. Тікелей үндеу, белсенді шақыру формалары басым. Эмоционалды әсер беру үшін метафоралар, салыстырулар кеңінен қолданылады.

Көп жағдайда ағылшын тіліндегі жарнамаларда слоган мен риторикалық сұрақтар кездеседі. Мысалы,

Қазақ тіліндегі әлеуметтік жарнама: *«Жол ережесін сақта – өміріңді қорға!»*

Ағылшын тіліндегі әлеуметтік жарнама: *«Drive safe, stay alive!»*

Әлеуметтік жарнамада адамдарға әсер ету үшін түрлі риторикалық тәсілдер мен манипулятивтік стратегиялар қолданылады.

Эмоционалды әсер ету: Жарнама аудиторияның сезімдеріне әсер етіп, оларды белгілі бір іс-әрекетке итермелейді.

Қазақша: *«Балаңыздың болашағы сіздің қолыңызда!»*

Ағылшынша: *«Your child's future depends on you!»*

Қорқыныш факторы: Адамдарды теріс салдардан қорқыту арқылы олардың әрекетін өзгерту.

Қазақша: *«Темекі – өлімге апарар жол!»*

Ағылшынша: *«Smoking kills!»*

Мысал арқылы сендіру: Нақты өмірден алынған оқиғаларды қолдану арқылы аудиторияның сенімін арттыру.

Қазақша: *«Бұл бала 5 жасында анасынан айырылды. Себебі ол қауіпсіздік белдігін тақпаған...»*

Ағылшынша: *«He lost his mother at 5. She didn't wear a seatbelt...»*

Слоган мен қысқа лозунгтар: Жарнаманың есте қалуын қамтамасыз етеді.

Қазақша: *«Таза қала – жарқын болашақ!»*

Ағылшынша: *«Clean city, bright future!»*

Әлеуметтік жарнамада мәдени ерекшеліктер айқын көрінеді. Әр халықтың дүниетанымы, құндылықтары және өмір сүру салты жарнамалық дискурста көрініс табады.

Қазақ мәдениеті: Қазақ тіліндегі әлеуметтік жарнамаларда ұлттық дәстүрлерге, отбасы құндылықтарын ерекше мән беріледі.

Сонымен қатар, бірлік, сыйластық, үлкендерді құрметтеу сияқты құндылықтар насихатталады.

Мысалы, «*Ата-анаңды ренжітпе – жақсылығыңды көр!*»

Бұл мәтін қазақтың дәстүрлі тәрбиесіне негізделген.

Ағылшын мәдениеті: Ағылшын тіліндегі жарнама көбінесе жеке тұлғаға бағытталған. Жеке жауапкершілік, бостандық, өз таңдауыңды жасау принциптері айқын көрінеді.

Мысалы, «*Your choices define your future!*» (*Сенің таңдауың – сенің болашағың!*)

Осылайша, әлеуметтік жарнаманың дискурстық ерекшеліктерін талдау оның тек ақпарат тарату емес, сонымен қатар белгілі бір мәдени құндылықтарды насихаттайтынын көрсетеді.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі әлеуметтік жарнама дискурсы бір қатар ерекшеліктерге ие. Қазақ тіліндегі әлеуметтік жарнама ұлттық дәстүрлерге, мәдени-рухани құндылықтарға негізделсе, ағылшын тіліндегі әлеуметтік жарнама қысқа әрі нақты, эмоционалды әсер етуге бағытталған. Сонымен қатар, екі тілдегі жарнамада да риторикалық тәсілдер кеңінен қолданылады. Зерттеу нәтижелері әлеуметтік жарнаманың тиімділігін арттыру үшін әрбір мәдениеттің ерекшеліктерін ескеру қажеттігін көрсетеді.

Қорыта келгенде, қазақ және ағылшын тілдеріндегі әлеуметтік жарнаманың тілдік құрылымымен стилистикасы әртүрлі; әлеуметтік жарнамада қолданылатын риторикалық тәсілдер мен манипулятивтік стратегиялар қоғамға ықпал етудің негізгі құралдары болып табылады; әлеуметтік жарнама әр елдің мәдени құндылықтары мен ұлттық ерекшеліктерін бейнелейді.

Әдебиет

1. Карасик, В. И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 2000. – С. 5–20.

2. Арутюнова, Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь / Н. Д. Арутюнова. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 688 с.

3. Van Dijk, T. A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 276 p.

4. Grinader, G. P. Advertising Discourse: Language and Persuasion Techniques. – London: Routledge, 1998. – 256 p.

5. Cook, G. The Discourse of Advertising. – London: Routledge, 2001. – 272 p.

6. Ақтанова, Л. Дискурс, мәтін, сөйлесім, тілмәселелері. – Алматы, 2006. – Б. 10–11.

7. Бүркітбаева, Г. Деловой дискурс. Онтология и жанры. – Алматы: Ғылым, 2005. – 235 б.

ӘОЖ 336.225

Халық қаржысының қазіргі уақыттағы алатын рөлі

Молдабекова А.Ш.,
Э.ғ.к., доцент,
М.Х.Дуллати атындағы Тараз университеті,
(Тараз қаласы)

Резюме

В статье анализируется домохозяйство как элемент социально - экономической структуры общества, а также рассматривается его социально - экономическая роль с точки зрения теории человеческого капитала. Отмечается, что особое внимание уделяется финансам домохозяйства и его социальной специфике.

Abstract

The article analyzes the household as an element of the socio-economic structure of society, and also examines its socio-economic role from the point of view of the theory of human capital. It is noted that special attention is paid to household finances and its social specifics.

Қаржы жүйесінде халық қаржысының қаржысы жеке құрылымдық элементке бөлінеді. Қазіргі уақытта халық қаржысы қаржылық қарым-қатынастардан тыс бола алмайды, ол тұрақты түрде халық қаржысының ішінде, сондай-ақ сыртқы халық шаруашылығына қатысты нарықтық субъектілермен пайда болатын қатынастарға түседі.

Халықтың қаржысы, тұтас алғанда қоғам қаржысы сияқты, шаруашылық мүшелерінің материалдық және элеуметтік жағдайларын және олардың ұдайы өндірісін қамтамасыз ету мақсатында ақшалай қорларды қалыптастыру және пайдалану жөніндегі экономикалық ақшалай қатынастар болып табылады. Жеке отбасы деңгейінде қаржы жүйесінде буын бола отырып, ол қоғамның элеуметтік-экономикалық құрылымының бастапқы элементі болып келеді. Ішкі жалпы өнім мен ұлттық табыстың құнын жасауда, алғашқы бөлуде және пайдалануда шешуші маңызы болатын коммерциялық кәсіпорындар мен ұйымдардың қаржысынан айырмашылығы үй шаруашылықтарының қаржысы қаржы жүйесінің басым буыны болған емес және қаржылық қатынастардың жалпы жиынтығында маңызды болғанымен бағынышты рөл атқарады.

Халық қаржысының ішкі қаржысына отбасылық ақша қорларын қалыптастыру жөнінде оның қатысушылары арасында туындайтын қатынастарды жатқызуға болады, олар әртүрлі нысаналы мақсаты бар ағымдағы тұтыну деңгейін қолдау үшін сақтандыру резервтері, ақша қорын одан әрі инвестициялау мақсатындағы күрделі шығыстар деңгейін арттыру үшін ақша резервтері және т. б.

Халық қаржысының сыртқы қаржылық қатынастар жүйесі күрделі. Халық қаржысы келесідей қаржылық қатынастарға түсе алады:

-бірлескен ақша қорларын қалыптастыру және пайдалану жөнінде басқа да халық қаржыларымен (оларға үй шаруашылықтары да қатыса алатын өзара алмасу қатынастары жатпайды); материалдық өндірістің әртүрлі салаларында жұмыс істейтін кәсіпорындармен немесе өндірілген жалпы ішкі өнімнің құндық түрін бөлу жөнінде үй шаруашылығына қатысушыларға қатысты жұмыс берушілер ретінде әрекет етушілер,

- коммерциялық банктермен тұтыну кредиттерін тарту, оларды өтеу жөнінде; уақытша бос ақша қаражатын орналастыру жөнінде банктік шоттарға қаражат;

-сақтандыру ұйымдарымен қалыптастыру және пайдалану бойынша әр түрлі сақтандыру қорларымен;

-бюджеттік және бюджеттен тыс қорларды құру және пайдалану жөнінде мемлекетпен.

Жоғарыда аталған қатынастар "халық қаржысы" санатының элеуметтік-экономикалық мазмұнын құрайды. Демек, халық қаржысы – бұл өзінің элеуметтік-экономикалық қызметі процесінде үй шаруашылығы мен оның жекелеген қатысушылары кіретін, ақша қаражаты қорын құру және пайдалану туралы ақша қатынастарының жиынтығы.

Халық қаржысын «адами капиталдың» деп жұмыскерлердің қабілеттілігін, білімін және іскерлігі түсініледі, олар жұмыскерлерге элеуметтік және экономикалық салаларда белсенді іс-әрекет етуге мүмкіндік береді. Бұл сапалар, бірінші кезекте, ұлттың білім және денсаулық деңгейімен айқындалады. Адами капиталдың негізгі элементтеріне ұсынылымына сәйкес мыналар жатады:

- білім капиталы (жалпы және арнаулы білімдер);
- өндірістегі даярлық капиталы (біліктік, машық, өндірістік тәжірибе);
- денсаулық капиталы;
- экономикалық мәнді ақпараттарға ие болу (бағалар мен табыстар туралы ақпараттылығы);
- көші-қон капиталы (жұмыскерлердің жұмылдырылғыштығын қамтамасыз етуші);
- экономикалық қызметтің уәждемесі.

Осыдан «адами капитал жұмсалатын инвестиция» яғни адам дамуына қаражаттар жұмсау, қызметтің таңдамалы сферасында шеберлікті арттыру, адами тұрмысының рухани және табиғи жақтарын жетілдіру ұғымы дамыды. Адами капиталға жұмсалатын инвестициялардың жалпы экономикалық сипаттамасы олардың рентабелділігі нақты капиталдағы пайдалылықтан әлдеқайда көп болып табылатындығына. Бұл тұжырымдар дамыған капиталистік елдерде ағарту және кадрлар даярлау сферасының теңдесті дамуы үшін теориялық негіздеу болды. Адами капиталдың бірнеше қағидатты маңызды қағидаларын бөліп көрсетуге болады:

- адами ресурстарды сақтау және дамыту қоғамның ұзақ мерзімді экономикалық дамуы үшін негіз болып табылады;
- адами капиталдың сапасы Ұлттық білім, ғылым, мәдениет және денсаулық деңгейімен айқындалады;
- адами капитал ұдайы өндірілетін капиталдың кез келген басқа нысаны сияқты, тозуы мүмкін және тұрақты қолдауды талап етеді;
- адами капитал құнсызданады, егер оның сапасына (білім, денсаулық, ғылым және басқалары) әсер ететін факторлар нашарласа.

Ішкі мүмкіндіктермен қамтамасыз етілетін үй шаруашылықтарының едәуір элеуеті жөнінде ІЖӨ-дегі үй шаруашылықтары жасайтын өнім мен қызметтердің салыстырмалы жоғары және әрдайым көбейіп отырған үлесі растайды (17,6%, соның ішінде: 16,9% үй шаруашылықтарының секторы бойынша және 0,7% үй шаруашылығына қызмет көрсететін коммерциялық емес ұйымдарының секторы бойынша). ІЖӨ-ні нақты түпкілікті тұтынуға пайдалануда үй шаруашылықтарының секторы 50,7 %-ды алады.

Халық қаржысының элеуметтік-экономикалық мәні олардың атқаратын қызметтері арқылы көрінеді.

Халық қаржысы бөлу функциясын орындайды, яғни қоғамдық қаржы келісілген құн бөлу құралы болып табылады [1,135 б.].

Бірақ егер қоғамдық қаржының ерекше тағайындалуы әр түрлі шаруашылық субъектілері арасында ақшалай нысанда жалпы қоғамдық өнімнің құнын бөлу және қайта бөлу үшін көрсетілсе, онда халық қаржысы осы құнды, барлық қатысушылары арасында одан әрі бөлуді қамтамасыз етеді. Осылайша, олар тарату процесінің соңғы сатысында басты рөл атқарады. Бөлу қызметін орындай отырып, халық қаржысы өндірістік факторлардың бірі ретінде материалдық ресурстармен жұмыс күшін қалпына келтіру процесінің үздіксіздігін қамтамасыз етеді. Осы қызмет арқылы әрбір адам өмірді қолдау үшін қажетті ресурстармен қамтамасыз етіледі. Бөлу қызметінің әрекет ету объектісі - салық және басқа да міндетті төлемдерді төлегеннен кейінгі халықтың иелігінде қалған, қолда бар жиынтық табыстың бір бөлігі.

Халық қаржысының тағы бір қызметі - бақылау қызметі. Нарықтық экономика жағдайында үй шаруашылығы дербес шаруашылық жүргізуші субъект болып табылады, яғни үй шаруашылығы мүшелерінің өмір сүру деңгейі толығымен оның үлесіне келетін табыстың мөлшеріне тәуелді. Бұл шамаға бірқатар факторлар әсер етеді. Олардың әсерінен ол ұлғаю жағына да, азаю жағына да өзгеруі мүмкін.

Халық қаржысының экономикасы оның әртүрлі қатысушылары арасындағы қатынастардың күрделі кешеніне сүйенеді. Экономикалық мүдделерді келісу үй шаруашылығының әр түрлі қатысушылары үшін оларды реттеумен қамтамасыз етіледі, халықтың бір санатына кететін қолда бар кіріс бөлігінің ықтимал өзгеруімен түсінділеді.

Демек, халық қаржысы тағы бір маңызды қызметті орындайды – реттеуші, ол үй шаруашылығының біртұтас теңгерімді дамуын қолдайды. Бұған қаржы ресурстарын қайта бөлу арқылы қол жеткізіледі. Шаруашылық деңгейінде оның дамуын реттеу негізінен өзін-өзі реттеу арқылы жүргізілетінін атап өту қажет. Бұл үдерісте халық қаржысына қатысушылардың еркіндігін мемлекет шектей алмайды. Осылайша, халық қаржысы мемлекеттің қаржы жүйесінің элементтерінің бірі болып табылады, алайда олардың жүйенің басқа элементтерінен ерекшеленетін өз ерекшеліктері бар.

Халық қаржысының ерекшелігі, бұл қаржы қатынастарының саласы мемлекетпен ең төмен дәрежеде регламенттелген. Шынында да, мысалы, орталықтандырылған ақша қорларын құру және жұмсау процесі, мемлекеттік бюджет ретінде қатаң мемлекеттік бақылауда тұрады. Халық қаржысының субъектілері ақша қорларын қалыптастыру қажеттілігі мен тәсілі, олардың көлемі мен мақсаты және оларды пайдалану уақыты туралы дербес шешім қабылдайды. Басқаша айтқанда, нарықтық экономика жағдайында мемлекеттің халықтың қолда бар кірісін бөлу процесіне тікелей әсер ететін құралдары жоқ.

Сонымен қатар, мемлекет халықтың қолында бар табысының жалпы көлеміне әсер ете алады. Халықтың нақты кірістері халық пен мемлекеттің қаржылық қатынастарын іске асыру процесінде ортақ қоғамдық өнімнің құнын бірнеше рет бөлу және қайта бөлу нәтижесінде құралады. Жеке тұлғалар төлейтін салық ставкаларын арттыру олардың нақты табыс көлемін қысқартартады [2,6 б.].

Қоғамдық қайта өндіру жүйесіндегі халық қаржысының инвестициялық функциясы маңызды болып табылады. Ол экономика үшін қаржы ресурстарын негізгі жеткізушілердің бірі болып табылады. Халық табыстарының өсуі осы функцияны орындау үшін материалдық негіз болып табылады. Халықтың инвестициялық функциясын көбінесе капиталданатын кірістердің үлесімен ғана

байланыстырады, яғни жинақ ретінде пайдаланылатын(эртүрлі қаржы институттары мен нақты өндіріске қаражатты салу).

Әдебиет

1.Нұрымов А.А., Бұлақбай Ж.М. Қаржы. Оқу құралы. –Астана: Мастер По ЖШС -2014 ж. 309б.

2.Молдабекова А.Ш., Омап А., Нурманалиева Г.А.Халық қаржысы: оқу құралы.-Тараз: Dulary university, 2024.-270 б.

ӘОЖ 336.71

Аймақтың әлеуметтік- экономикалық дамуында жергілікті қаржының алатын рөлі

Магистрант Мыркалыков А.Ж.,
э.ғ.к., доцент Молдабекова А.Ш.,
М.Х.Дулари атындағы Тараз университеті
(Тараз қаласы)

Резюме

В данной статье рассматривается совокупность финансовых связей региона в процессах накопления, использования, перераспределения конкретных частей средств – продукции финансового направления в зависимости от возложенных на них функций региональными управленческими органами.

Abstract

This article examines the totality of the financial relations of the region in the processes of accumulation, use, and redistribution of specific parts of funds – financial products, depending on the functions assigned to them by regional management bodies.

Әр қилы мемлекеттердің өмір сүрулерінің негізгі шарттары ақшалай қаражаттарды жұылдырулары, бөлулерді және қолдануларын ұйымдастыру бағыттарын қамтитын, еліміздің басты қаражаттық заңы болып саналады. Еліміздің бюджетрі мемлекеттік ұйымдарға өз қызметтерін орындау бағытын қаржымен қамтиды. Орталық қор еліміздің ішінде және сыртында саясаттарды іске асыру үшін шаруашылық тетіктердің жалпы салалардың қаржысын жинақтайтын құралдар негізінде пайдаланылады. Бюджеттер арқылы ұлттық кірістерді салалар арасында, өңірлерде қайта бөлулер, шаруашылық тетіктерде мемлекет аралық реттеу мен ынталандыруды, халықтың әлеуметтік жағдайларын қаражаттандыруды іске асырады [1,429 б.].

Аймақтың қаражаттары еліміздің қаражаттық жүйелерінің құрамдас бөліктері болып саналады. Ол аймақтық бюджеттердің, арнайы бюджеттерден тыс ресурстарды және басқарушылықтың өңірлік органдары жүйесіндегі өндірістік және өндірістік емес салалардың қаржыларын біріктіреді.

Аймақтарды қаражаттары қоғамның әр түрлі топары мен шаруашылық тетіктердің мәндері жалпылама еліміздің қаражаттарына ұқсас келеді.

Басқарушылықтың аймақтық ұйымдарына мемлекетіміздің әр түрлі топтарына бағдарламаларды іс жүзіне асыруға нақты міндеттер қойылған.

Халықтарға әлеуметтік көмектер көрсетулер бойынша қаражаттандыру аймақтық қаражаттық қорлар есебінен іске асырылады. Қоғамдық топтардағы инфрақұрылымдар салаларының көптеген бөліктері орталық қор қаржылары есептерінен қалыптастырылған ресурстардан қаржыландырылады.

Жалпылама аймақтық қаражаттары келесілерден байқалады: [3].

- еліміздің жалпы өндірістік тиімділік жағдайларынан;
- өңірдің шаруашылық тетіктері мен әлеуметтік жағжайларынан;
- аймақтық органдардың құқтары мен міндеттерінің нақты кезеңде реттейтін мемлекеттіміздің заңдық құқықтарына байланысты;
- аймақтық құқықтардың басқарушылық құзіреттілік дәрежелеріне қатысты айқындалады.

Дамылған елдерде аймақтың қаражаттары еліміздің ресурстық қорларының қалыптастыруы және қолдануы үдерістерінде ерекше орын алады. Аймақтық орталық қордың ауыз толтырарлықтай дербестіктері бар және батыстық елдерде олар мемлекеттің орталық қордың жүйелеріне есептелінбейді.

Аймақтық бюджетте қаржыларды жұмылдыру мен қолдануы, өндірістік және қайта бөлушілікке қатысушыларды атап айтсақ: шаруашылық жүргізушілер және мемлекеттің араларындағы, макроэкономикалық өндірістердің және атқарылатын жұмыстар салаларындағы мекемелер мен орталық қорлар жүйелерінің араларындағы, мемлекет пен халықтың араларындағы қоғамдағы өндірілген өнімдер құндарының қозғалыстарын көрсетеді.

Аймақтың бюджеті шаруашылық тетіктерінің мәндері келесі бағыттардан көруге болады:

- биліктің және басқарушылықтың аймақтық ұйымдарына қаржылай ресурстарды жұмылдыру;
- бұл жиналған қаржылай ресурстарды өңірлік деңгейде инфра-құрылымдық салалар және елдің араларында қайта бөлістіру.

Аймақтың бюджеттері биліктің және басқарушылықтың өңірлік ұйымдарының әр түрлі қызметтерінің негізі қаржылық базаларды құрайды, олар негізінен шаруашылық тетіктерінің дербестіктерін арттырады, өндірістік қызметтерді өрбітеді, өз құзіреттілік шегінде өңірлердің инфрақұрылымдарын өркендетеді, аймақтың экономикалық әлеуеттерін кеңейтеді, қаражаттық қорлардың резервін ашып, қолдануларына мүмкіндіктер жасайды.

Аймақтың бюджеттері өңірлік деңгейлердегі шаруашылық тетіктер мен халықтың әлеуметтік жағдайларын көтеруде үлкен мәнге ие. Бұлар тұтыну кездерінде өндірістік ресурстарды бөлген уақыттарда көрініс табады. Аймақтық бюджеттер негізінде еліміздің орталық қор қаржыларының көп бөліктері халықтың әлеуметтік инфрақұрылымдарына бағытталады.

Аймақтық бюджеті еліміздің бюджет қорының құрамдас бөліктері болып саналмайды, бірақ республика бюджетімен бірге еліміздің бюджет жиынын құрайды.

Аймақтық бюджеттерге (облыстық, республикада маңыздары бар қалалар, аудандар, олардың орталық қорлары Бюджет Кодексімен анықталған кірістер есептерінен қалыптасып және де қатысты деңгейлердегі аймақтың мемлекеттік органдарының, оларға өз күзиреті шегінде еліміздің ұйымдары мен мекемелерінің міндеттері мен қызметтерін қаражатпен қамтуы және аймақтық жүйелерде мемлекеттің саясаттарын жүргізуге арналатын орталық қордың қаражаттық ресурстары болып есептелінеді.

Аймақтың бюджетінің құрамдары келесілерден тұрады:[2,99 б.].

1) түсімдер:

- салық кірістері;
- салыққа жатпайтын кірістер;
- нақты капиталдарды өткізуден түсетін кірістер;
- трансферттік кірістер;

2) шығыстар:

3) таза бюджеттен несиелеу;

- бюджеттен несиелеу;
- бюджеттен несиелерді жабу;

4) қаражаттық активтердің қызметтері арқылы қалдық:

- қаражаттық активті сатып алулары;
- еліміздің қаражаттық активін өткізуден түсетін кірістер;

5) бюджет тапшылықтары және артықшылығы;

6) бюджет тапшылықтарын қаражаттандыру (артықшылықтарды қолдану);

- қарыздық түсімдері;
- борыштарды жабу;
- бюджет қаражаттарының қолдану қалдығы.

Бюджетті бекітуі және олардың орындалуы туралы құжаттарды түзетулері осы айтылған құрамдар арқылы іске асады.

Аймақтық бюджетін болжауды жоспарлап отыратын кезеңдерге бағытталған аймақтың орталық қор кірістерінің көлемдері және ұзақ мерзімді жоспарлары, еліміздің әлеуметтік және шаруашылық тетіктерін дамыту мақсаттарына байланысты оларды қолдану жүйелерін анықтау жолындағы ұсынымдарды әзірлеудің үдерістері

болып саналады. Аймақтың орталық қор жобасын әзірлеудің тәртіптерін Үкімет анықтайды:

1) аймақтың әлеуметтілік - шаруашылық тетіктердің дамыту болжамдарының жобаларын қарастыру және оны аймақтың орындаушы органдарының қолдаулары;

2) орындаушы мекемелердің ұзақ мерзімді жоспарлары, орталық қор өтінімдер жобасын әзірлеу және оларды облыстардың, республиканың маңыздары бар қалалардың, аудандардың орталық қор комиссияларының қараулары;

3) аймақтың орталық қор туралы мәслихаттың шешімдерінің жобаларын әзірлеу.

Аймақтың орталық қор кірісінде салықтар жоғарғы үлесті алады. Қазіргі уақытта әр түрлі мемлекеттердің шаруашылық тетіктеріне араласудың негіздері – ол салық болып есептелінеді. Салықтар барда мемлекетіміз бар. Салықтар мен мемлекеттер ажырамас ұғымдарды білдіреді. Еліміздің өз алдына алған міндеттері, азаматтардың алдында – оны қорғау, тіршілік етулерін қаржымен қамтуы, білім берудегі және денсаулықтарын сақтаудағы бағыттарын жүргізуде тек осы салықтары жинау арқылы іске асады.

Салық жалпы барлық мемлекеттерде оның өндірістік шаруашылық тетіктерінің құрылыстары мен саяси бағыттарына еліміздің табыстарының нақты көздері – ұлттық кірістерді қайта бөлулердің нақты қаражаттық құралдары, еліміздің табыстары мен бюджет кірісін жұмылдырудың нақты көзі.

Салықтар келесідегідей қызметтерді атқарады: [3,123 б.].

- *реттейтін қызметтері* – осы арқылы салықтар шаруашылық тетіктерге ықпал етеді, яғни салықты реттеуді іске асырады.

Салықтардың түрлерін, салықты есептеудің тәсілдері реттеудің тетігі болып есептелінеді.

- *қайта бөлушілік қызметтері* негізінде шаруашылық жүргізуші субъектілердің кірістерінің бір бөлігі мемлекеттің табысына өтеді. Бұл қызметтердің іс – әрекеті ІЖӨ –де салықтың алатын үлесі арқылы есептелінеді. Қазіргі уақытта салықтардың үлесі қырық пайыздан жоғары болып отыр.

- *фискалды қызметі* – бұл арқылы орталық қор ресурстары жұмылдырылады. Салықтың өндірістік міндеттері арта түседі. Салық арқылы еліміздің орталық қордың табыстары жұмылдырып, шаруашылық тетіктерді, әлеуметтік – мәдени іс – шараны қаржыландыруды қамтамасыз етуге бағытталады.

Әдебиет

1.Құлпыбаев С. Қаржы. Оқулық. –Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011 -784 бет

2.Нұрымов А.А., Бұлақбай Ж.М.- Астана: Мастер По ЖШС - 2014 ж. -309 б.

3.Молдабекова А.Ш., Нурманалиева Г.А., Омар А., Қаржы қатынастары: Оқу құралы. Тараз:Dulaty university, 2022-274 б.

ӘОЖ 14.04.11

«Ценностная ориентация на профессию и личность педагога студентов вуза»

Абдукаликова А.Ж.

Қызылорда «Болашақ» университеті

(Қызылорда қаласы)

Түйіндеме

Автор мақалада болашақ заманауи педагогтарды даярлауда жоғары оқу орандарында кәсіби-құндылыққа бағдарланған жүйенің ғылыми – практикалық өзектігін атап көрсетумен бірге аталған жүйенің нәтижелі болуының бір шарты ретінде ғылыми модельді ұсынады.

Abstract

The article, based on theories of value orientation and interdisciplinary study, examines the possibility of forming a professional-pedagogical system of students' values, proposing a hypothetical model of students' value orientation to wards the teaching profession.

В современную эпоху мировое сообщество увязывает перспективы развития земной цивилизации с модернизацией образовательной системы, которая признается определяющим фактором социального и экономического прогресса. Поэтому в обществе ценится способность нового мышления, для которого характерны ориентированность в будущее и преобразующий характер, фундаментальность и новаторство, многогранность и системность, гуманистическая направленность и ценностная доминированность [2].

В решении данных задач немало важная роль отводится педагогу, в связи с чем профессия педагога - это одна из самых значимых и востребованных профессий в обществе.

Педагог через процесс обучения и воспитания формирует ценности, личности обучающихся, способных быть ответственными членами общества, их знания и мировоззрения. Наряду с этим, педагог-ученый, который разрабатывает актуальные научно-теоретические проблемы, методологию педагогики.

В связи с этим в развитии проблемы профессиональной подготовки учителей, в том числе и учителей русского языка и литературы, как представителей гуманитарного направления педагогической сферы, определилось специальное направление, характеризующееся ценностно-ориентационным подходом.

Теоретико-педагогические основы формирования ценностной ориентации на профессию учителя рассматриваются в исследованиях А.А.Васильевой, М.Г.Казакиной, А.В. Кирьяковой; социально-педагогические исследования ценностных ориентаций представлены в трудах С.Г.Верзловского, Р.Г.Гуровой, С.Н.Иконниковой; в концепции ценностного ориентирования личности будущего учителя научной школы Т.К.Нурғалиевой.

Резюмируя исследования философов, педагогов, психологов, лингвистов, социологов, экономистов по проблеме, мы присоединяемся к мнению о том, что ценностью является все то, что содействует процессу прогресса, развитию, совершенствованию человеческого общества и человеческой личности, что целесообразно и полезно человеку [1].

С категорией «ценность» очень тесно связано понятие «ценностные ориентации», которое в последнее время весьма часто употребляется в педагогике, социологии, философии.

Такие ученые, как Птицына Е.В., Князева Т.Н., Копченова Е.Е., под ценностной ориентацией понимают избирательность сознания и поведения, внутренней расположенности человека к восприятию и усвоению тех или иных социальных норм и ценностей, с детерминированностью представлений личности о ценностях жизни общества

Поэтому использование ценностной ориентации в деле подготовки будущих учителей считаем очень даже целесообразным, так как процесс ценностного ориентирования личности выполняет ряд функций, которые отражают специфичность ценностного подхода к организации целостного педагогического процесса:

- информационную (интериоризованная ценность побуждает человека к поиску, познанию);

- прогностическую (ценностные ориентации характеризуются устремленностью в будущее, программируют, определяют действия, связанные с созданием будущего);

- оценочную (осознание ценности невозможно без оценки, выражающейся в соотношении объектов внешнего мира с потребностями и интересами человека);

- ориентирующую (ценностное отношение к миру и явлениям предлагает поиск альтернативных решений на основе значимости, целесообразности или необходимости) [3]

Исходя из вышеизложенного понимания сущности процесса ценностного ориентирования, взяв за основу междисциплинарную

теорию личности, мы предлагаем гипотетическую модель ценностной ориентации личности обучающихся на профессию учителя как важный фактор профессиональной подготовки студентов.

Гипотетическая модель ценностной ориентации студентов на профессию учителя

Психологические компоненты	Системообразующие компоненты		
	Теоретический	Научно-исследовательский	Методический
Когнитивный	Знание-осознание-роли и значения теоретических знаний в профессиональной подготовке	Знание-осознание - роли и значения Научно-исследовательской работы в профессиональном становлении педагога	Знание-осознание-роли и значения Методических знаний в Профессиональном самосовершенствовании
	Умения: - обосновывать развитие ребенка с опорой на	Умения: - проектировать развитие личности ребенка;	Умения: - анализировать педагогические ситуации;
Поведенческий	Междисциплинарную теорию личности и Деятельности; - выдвигать воспитательные цели и задачи; - проектировать содержание урока с опорой на современные знания; - теоретически обосновывать педагогический инструментарий	- использовать достижения науки; - составлять программу и процедуру диагностического исследования; - умение анализировать результаты констатирующего эксперимента - и на их основе выдвигать педагогические цели и задачи	- применять вариативные способы обучения и воспитания; - определять режиссуру урока и воспитательных дел; - проектировать взаимодействие участников педагогического процесса
Мотивационный	- интерес к современному уровню теоретических знаний	- интерес к исследовательской работе	- интерес к инновационным процессам педагогической практики
Качества личности	Компетентность	Креативность	Аналитичность

Ведущими показателями в модели являются:

- овладение профессионально-педагогическими знаниями
- мотивация профессиональной деятельности;
- включенность в профессиональную деятельность.

С нашей точки зрения, модель предусматривает не только усвоение профессионально-педагогических знаний и формирование адекватных методологических приемов преобразования педагогической деятельности, но и создает социальную и профессиональную позицию педагога, т.е. систему эмоционально-оценочных отношении к миру, педагогической действительности и деятельности.

С одной стороны, позиция определяется требованием, задачами, возможностями, предъявляемыми обществом. С другой стороны, действуют внутренние, личные источники деятельности - мотивы, интересы, влечения, ценности, мировоззрение. Интегральным показателем социально активной личности будущего педагога являются его профессиональные ценности, такие, как понимание социальной и педагогически роли учителя и знаний в развитии образования и общества, наличие мотивационно-ценностного отношения к педагогической деятельности, общественно и личностно значимых мотивов в выборе профессии, потребность в профессиональном самообразовании и самовоспитании, культура общения с детьми и взрослыми.

Одно из наиболее важных направлений профессионально - ценностной ориентации будущих учителей основано на сформированности их как языковой личности. Ведь в содержание языковой личности включаются такие компоненты, как ценностный, мировоззренческий, культурологический, компонент содержания воспитания т.е. система ценностей или жизненных смыслов.

Как отмечал известный ученый - лингвист В.Гумбольдт: “изучение языка служит высшей и общей цели познания человечеством самого себя и своего отношения ко всему видимому и скрытому вокруг себя”

Поэтому полагаем применение технологий ценностного ориентирования важным и востребованным при подготовке учителей языковых дисциплин, том числе, разумеется учителей русского языка и литературы.

И в заключении, считаем необходимым отметить, что развитие ценностной ориентации на профессию и личность учителя у студентов педагогических специальностей, способствует формированию контрольно - оценочной деятельности, привитию soft-skills (софт-скилс) навыков, т.е. гибких, таких, как деловое общение, нетворкинг (сетевое взаимодействие), системное мышление,

эмоциональный интеллект, менторинг, целеполагание, критическое мышление.

Литература

1. Асташова Н.А. Концептуальная модель развития профессиональных ценностей будущих учителей/ Н.А. Астаншва-Дискуссия. - 2015.- №1. – С.87-95

2. Киселева А.Д. Педагог как носитель духовных ценностей/ А.Ю. Киселове, О.Е. Осипове // науке и образование: новы время, - 2019-№1-С.401-404

3. Нино А.А. -Ценностные ориентации молодых педагогов в профессионально –личностном развитии/А.А.Нино// Вестник педагогического опота – 2023 -№2 – с.23-36

4. Ходирев А М. Проблема изучения ценностей педагогического деятельности /А. М.Ходирев//Ярославский педагогический вестник. 2020,-№2. с. 34-40.

ӘӨЖ 63.00

Тарих пәнін оқытуда жасанды интеллект платформаларын тиімді пайдалану

Нурпеисова Эльмира Серикбаевна
тарих пәнінің оқытушысы,
педагог-зерттеуші, п.ғ.м.,
Қызылорда медициналық жоғары колледжі,
Қызылорда қаласы

Резюме

В данной статье автор описал главный инструмент XXI века – искусственный интеллект, которая формируется в сфере образования, ее особенности, в том числе преимущества использования искусственного интеллекта на уроках историй.

Abstract

In this article, the author described the main tool of the 21 st century – artificial intelligence, which is being formed in the field of education, its features, including the advantages of using artificial intelligences in history lessons.

Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев өз сөзінде «Жасанды интеллект бұдан былай ғылыми фантастика емес, өмірдің ақиқатына айналды. Жаңа дәуірдің басталғанына куә болып отырмыз. Кезінде электр жарығы мен интернетті ойлап табу тіршілігімізді қалай түбегейлі өзгертсе, жасанды интеллекті технологиясының ықпалы да дәл сондай орасан зор. Ол адамзаттың тұрмыс салтын мүлдем басқа арнаға бұрып, жұмыс процестерін автоматтандырады және ауқымды экономикалық құндылық қалыптастыра алады» - деп атап өткеніндей жасанды

интеллект (ЖИ) қазіргі заманда білім беру жүйесінде революциялық өзгерістерді жүзеге асырып келеді. Жақында Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық республикасы бірігіп жасанды интеллект (ЖИ) орталығын ашпақ. Орталық жасанды интеллект, қашықтықтан зондтау, геоақпараттық жүйелер және болжамды модельдеу саласындағы озық технологияларды біріктіретін алдыңғы қатарлы зерттеулер орталығына айналмақ. Білім саласындағы жасанды интеллект дегеніміз – оқу процесін жақсарту және білім беру мүмкіндіктерін байыту үшін адамның интеллектіне еліктеп, арттыруға арналған технологиялық әдістер мен жүйелерді пайдалану. Білім берудегі жасанды интеллект мына аспектілерді қамтиды:нейрондық желілер, виртуалды көмекшілер және білім беру қолданбалары, деректерді талдау, автоматтандыру. Жасанды интеллект (ЖИ) білім беру саласы, оның ішінде тарих пәніне қолдану мүмкіндіктері зор. ЖИ технологиялары оқу процесін тиімдірек және қызықтырақ ете отырып, тарихи тереңірек өңдеуге мүмкіндік береді. Білім алушыларға жеке оқу бағдарламаларын жинақтау, тарихи деректерді талдау және автоматтандырылған бағалау сияқты мүмкіндіктер тарих пәнін оқытуды жаңа деңгейге көтереді.Тақырып бойынша, виртуалды шындық (VR) немесе кеңейтілген шындық (AR) сияқты құралдар арқылы тарихи оқиғаларды интерактивті түрде көрсету білім алушыларға өткен тәжірибеліктер түрінде сезінуге мүмкіндік береді. Дегенмен, ЖИ технологияларын тарих сабақтарында қолдану кейбір тәуекелдерге мүмкіндік жасайды. Деректердің сапасы мен дәлдігі оқытушылардың ЖИ құралдарын қолдануға деген мүмкіндіктерін арттырады. Білім алушыларға дұрыс білім беру үшін оқытушылар ЖИ жүйелерін тиімді пайдалану үшін арнайы білім беру қажет. Оны тиімді қолдану үшін дайындық пен инфрақұрылымдық қолдау қажет [1]. Сондықтан білім беру саласына жасанды интеллект тереңдеп еніп, қарыштап даму үстінде. Өзім дәріс беретін «Қазақстан тарихы» пәнінен әр сабағыма үнемі түрлі заманауи цифрлық технологияларды, жасанды интеллектіні (ЖИ) үздіксіз қолданып және дамытып келемін. Жасанды интеллектіні қолдану арқылы оқытушы мен білім алушының уақытын үнемдеуі, сабаққа деген қызығушылықтың артуы, тақырыптың тез және оңай меңгерілуі, білім алушылардың өз білімінің қай деңгейде екендігіне көз жеткізуі немесе өзін-өзі бағалауы секілді көптеген нәтижелеріне көз жеткізіп келемін. Яғни, «Қазақстан тарихы» пәнінен қолданылатын жасанды интеллектінің (ЖИ) платформаларын тиімді пайдалану үшін мынадай бірнеше тәсілдері бар: біріншіден, интерактивті оқыту құралдарын қолдану. Атап айтар болсақ Duolingo, Kahoot! немесе Quizlet, білім алушыларға тарихи тақырыптарды жеңіл әрі қызықты түрде үйретуге мүмкіндік береді. Мұндай платформалар арқылы білім алушыларға тарихи оқиғалар туралы сұрақтар қойылып, нақты уақыт ішінде жауаптар тексеріліп отырады. Бұл білім алушыларды сын тұрғысынан

ойлауға және белгілі бір тарихи тақырып бойынша терең түсінік алуға ынталандырады.

Екіншіден, жеке білім беру жолдарын ұсыну, яғни ЖИ платформалары білім алушылардың оқу үлгерімін бақылап, олардың қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне негізделген арнайы оқу жоспарларын ұсына алады. Мысалы, «Socratic» немесе «Edmodo» сияқты платформалар білім алушылардың деңгейін бағалап, әрқайсысына жеке тапсырмалар мен оқу материалдарын ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл әдіс білім алушылардың өз қарқынында оқуына және қиындықтарға тап болған кезде көмек алуға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, тарихи деректер мен мәтіндерге талдау жасау, ЖИ технологиялары, әсіресе NLP (кұжаттарды өңдеу және табиғи тілде талдау) әдістерін қолданатын платформалар, тарихи мәтіндерді талдай алады. Мысалы, «IBM Watson» немесе «Google AI» арқылы білім алушыларға тарихи мәтіндермен жұмыс істеуге, олардың негізгі идеясын, маңыздылығын анықтауға көмектесетін құралдар ұсынылады. Бұл тәсіл білім алушыларға тереңірек түсінік алуға және мәтіндерді жақсы талдай білуге үйретеді.

Төртіншіден, тарихи оқиғаларды симуляциялау және виртуалды экскурсиялар, яғни ЖИ-ді қолдана отырып, білім алушылар тарихи оқиғаларға виртуалды түрде қатыса алады. «Google Expeditions» немесе «TimeLooper» сияқты платформалар виртуалды шындықты (VR) және толықтырылған шындықты (AR) пайдаланып, тарихи орындарға немесе оқиғаларға саяхат жасауға мүмкіндік береді. Білім алушылар осы тәжірибелер арқылы нақты тарихи жағдайларды көріп, түсінік алады.

Бесіншіден, тарихи карталар мен хронология құру, яғни ЖИ платформалары тарихи карталарды және оқиғалардың хронологиясын жасауға мүмкіндік береді. «HistoryMap» немесе «TimelineJS» сияқты құралдар тарихтың маңызды кезеңдерін визуализациялауға көмектеседі. Білім алушылар белгілі бір тарихи кезеңдер мен оқиғалар арасындағы байланыстарды көре алады, бұл олардың тарихи процестерді тереңірек түсінуіне көмектеседі.

Алтыншыдан, әңгімелесу және диалогқа негізделген оқыту, яғни ЖИ чат-боттар мен виртуалды ассистенттер білім алушылармен тікелей байланысқа шығу арқылы сұрақтарға жауап береді және қосымша түсіндірмелер ұсынады. «ChatGPT» немесе «Google Assistant» сияқты құралдар білім алушылардың тарихи сұрақтарына нақты әрі түсінікті жауаптар бере алады. Бұл тәсіл білім алушыларға өз бетінше ізденуге және өз сұрақтарын шешуге мүмкіндік береді. Келесі тәсіл – білімді бағалау және кері байланыс, яғни ЖИ платформалары білім алушылардың білімін нақты уақытта бағалауға және олардың оқу жетістіктері туралы кері байланыс беруге мүмкіндік береді. «Flippity» немесе «Edmodo» сияқты платформалар арқылы білім алушылардың тапсырмалары мен жобаларын автоматты

түрде тексеруге болады, бұл оқытушыларға уақытты үнемдеуге және білім алушыларға тез арада кері байланыс беруге мүмкіндік береді. Сегізінші тәсіл, оқу нәтижелерін талдау және болжам жасау, ЖИ білім алушылардың оқу үлгерімін талдай отырып, олардың болашақтағы нәтижелерін болжауға мүмкіндік береді. Мұндай аналитикалық құралдар оқытушыларға оқыту әдістерін жақсарту және білім алушылардың әлсіз тұстарын анықтау үшін пайдалы болады [2.456].

Енді тарих сабағында өз тәжірибемнен бұрыннан қолданып жүрген бірнеше технологиялық оқу платформалары мен 3D форматтағы және жасанды интеллект негізіндегі оқу платформаларымен таныстырып өтейін. Топты топқа бөлу үшін қолданып жүрген платформаларым – «Qaz math» және «Flippity» платформалары. Ең алдымен күнделікті сабағымызға қажетті дидактикалық ойындарды қолдану сабақ мақсатына жетуге мүмкіндік туғызады. Сондықтан бүгінгі таңда кең көлемді түрде қолданылып жатқан «wordwall» платформасы өте тиімді платформа болып саналады. Бұл платформаның көмегімен барлық сабақ тақырыбы бойынша әр түрлі деңгейдегі тапсырмалар дайындауға болады. Өзімнің сабақ беретін пәнім тарих пәні болғандықтан тарих пәніне қажетті картамен тапсырмалар дайындау маған өте тиімді болды. Сонымен қатар «Қазақстан тарихы» пәнінен «Тарихи және мәдени ескерткіштер» тақырыбын өткенімде ескерткіштер классификациясының 4 тобын ажыратып көрсетуге арналған, сақтар әлеуметтік-таптық жіктелуіне арналған, үйсін, қаңлы, ғұн, түрік, моңғол мемлекеттерінің басшылары мен қазақ хандарының басқарған жылдарын сәйкестендіруге т.б. тақырыптарға арналған түсінікті, өте қолайлы тапсырмалар дайындадым. «Қазақ халқының музыкалық және әдеби мұрасы» тақырыбына күйші және әнші, ақындардың суреті арқылы қай тұлға күйші, қай тұлға әнші, ақын екендіктерін анықтауға арналған тапсырма, сонымен қатар қазақтың музыкалық аспаптары классификациясына арналған аспаптардың суреті арқылы қайсы аспап үрмелі, қайсы аспап ұрмалы, қайсы аспап шертпелі екендіктерін ажыратуға арналған өте ыңғайлы тапсырмалар дайындау арқылы білім алушының тақырыпты меңгергендігін жылдам әрі тез анықтауға болады. Тапсырмалардың дәл осындай шаблондарымен жасанды интеллектінің көптеген платформаларымен де тапсырмалар жасадым.

Келесі платформа «Blooket» деп аталады. «Blooket» платформасы бойынша тақырыптық тапсырмалар әзірлеп, білім алушылар бұл тапсырманы жарыс түрінде жылдам жауап беруге тырысады. Жылдам жауап берген білім алушы көп алтынды иеленеді. «Интеракты» платформасының функциясы да дәл осы платформа іспеттес. Бұл платформалар арқылы да «Кеңестік кезеңдегі мәдениет саласындағы жетістіктер мен қайшылықтар» тақырыбына көптеген тапсырмалар әзірледім. Күнделікті сабағымызға қолдануға болатын

тағы бір ең тамаша әдіс – «Spin the Wheel» деп аталады. Бұл әдіс арқылы кездейсоқ таңдау құралы бір, екі немесе үш виртуалды доңғалақты тренажеры дербес немесе бір уақытта пайдалануға арналған. Сонымен қатар бұл әдісте бірінші шеңберге білім алушылардың есімдерін, ал екінші шеңберге әр білім алушыға арналған жеке сұрақтарын орналастырамыз. Екі дөңгелекті бір мезетте айналдыру арқылы әр білім алушы жауап беріп болған соң, жауап беріп болған білім алушы мен оның сұрағын генератордан өшіріп отырасыз. Сөйтіп, бұл әдісте топтың барлық білім алушысы қамтылады.

«Пликерс» платформасы арқылы дайындаған тапсырмаңыздың нәтижесін өзіңіздің ұялы смартфонның арқылы тез әрі жылдам көре аласыз. Оны көру үшін алдын-ала әр білім алушының қолына нөмірленген QR – қағазын таратасыз. Сонан соң сол QR – қағазындағы A,B,C,D жауаптары арқылы білім алушылар өз жауаптарын көрсете алады. Келесі жасанды интеллект платформасы «Conker» платформасы. Бұл платформа сізге өз дәрістеріңіз арқылы тестті өзі әзірлеп береді.Әдетте біз күнделікті сабағымызға тестті өзіміз құрастырып сәл-пәл уақыт керек болады. Ал осындай жағдайда тестті жылдам әрі тез өзі құрастырып беретін «conker» платформасы қазіргі таңда оқытушыларға таптырмас құрал. Бұл платформа арқылы күнделікті сабағыңыздың мәтіні толық меңгеріледі.

«Magic school» платформасының функциясы да дәл осындай. Бұдан өзге келесі «ODLU», «Gamilab», «TinyTap», «Lumio», «StudyStuck», «Classrooms», «Purpose Games», «umaigra», «Bamboozle», «QuizWhizzer» дидактикалық ойындары білім алушыларды қызықтыратын әрі білім сапасын арттыруға мүмкіндік беретін бүгінгі таңдағы тарих пәнінен қолданылатын ең қызықты, тиімді платформалар болып табылады. Бұл әдістерді үй тапсырмасын сұрау мен жаңа сабақты бекіту кезеңдерінде білім алушының функционалдық сауаттылықтарын арттыру үшін пайдалануға болады. Сонымен қатар жаңа сабақты болжау кезінде, миға шабуыл ретінде қолданып жүрген жасанды интеллект платформаларым - «Mozaik 3D», «Nearpod», «Merge Cub+ObjectViewer», жасанды интеллект «D-ID», 3d объектілі «Jigsaw» секілді 3D платформалар сабағыңызды визуалды түрде қызықты өтуіне мүмкіндік жасайды. Сабақта білім алушылар өзіміз барып көріп саяхаттай алмайтын әлемдік ескерткіштер мен жәдігерлерді, тарихи оқиға өткен орындарды, тарихи құбылыстар мен объектілерді өзі барып көргендей, қолымен ұстағандай кейіпте болып виртуалды түрде саяхат жасайды. Бұл әдістер «миға шабуыл» жаңа сабақты болжау кезеңінде және сергіту сәттерінде пайдалануға болады. Мұнымен қоса тарих сабағында үй тапсырмасы ретінде қазіргі ақпараттық технологияның тамаша жетістігі саналатын өзіміздің отандық музейлер және әлемдік музейлерге де виртуалды, визуалды саяхат жасауды тапсыруға болады.

Сабақтың қызықты, тартымды өтуіне әсер ететін көрнекіліктің бірі – сабақ презентациясы. Презентация жасауда қазіргі таңдағы оқытушылар «Microsoft Power Point» секілді бұрынғы жылдардағыдай бағдарламаны емес заманауи «Genially», «Voicethread», «Sliderocket», «Canva», «SlidesMania», «Moovly», «Focusky», «Pear Deck», «SlideDog», «Google Slides», «Sway», «Crello», «Glogster», «Buncee», «Prezi», «Emaze», «Flowries», «Visme» секілді қызықты да, тартымды презентацияларды сонымен қатар оқытушыға қажет түрлі нейрожелілерді пайдаланады. Сонымен қатар бір минутта жасалатын «Wepik», «Presentation ai» және т.б. жасанды интеллект презентация платформалары өте көп. Барлық сабағыма қажетті тарату материалдарын, тақырыптық, мәтіндік тапсырмаларды, көрнекіліктерді «Canva» құрылғысы арқылы өзім әзірледім. Барлық сабаққа қажетті қолданбалар мен заманауи онлайн сервистерді өзім жинақтап, платформалардың қыр-сырына үңіліп, оларды қалай қолдануға болатынына, сабақтың қай бөліміне оны пайдалануға болатындығына зерттеу жасадым. Зерттеу жұмысымның қорытындысында түйгенім, бұл заманауи жасанды интеллект қолданбалары мен сервистердің барлығы да қазіргі таңдағы «Альфа» буынды ұрпаққа білім беруде ең қажетті құралдар болып табылады. Білім алушылардың білімдерін жетілдіру мен оқу сапасын арттыруға мүмкіндік туғызатын артықшылықтары көп.

Тарих сабағында осы инновациялық технологияларды қолдану білім алушылардың пәнге қызығушылықтарын арттырады, креативті, жан-жақты болуына мүмкіндік береді. Білім алушылардың функционалдық сауаттылықтарының артуына әсер тигізеді. Сондықтан жүйелі білім беру үшін жасанды интеллект дәуірінің ұстазы үнемі өзін жетілдіріп, ізденісін тоқтатпау керек, жалықпай жаңа инновациялық технологияларды өз жұмысында пайдаланып білім алушыларды пәнге қызықтыра білуі қажет.

Қорыта айтқанда, тарих пәнін оқытуда ЖИ платформаларын тиімді пайдалану білім алушыларға тек тарихты тереңірек түсінуге ғана емес, сонымен бірге жаңа технологияларды пайдалану дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Оқытушыларға оқу процесін оңтайландыру, білім алушыларға жеке көзқарас ұсыну және әрбір білім алушының өз қарқынында оқуына көмектесу үшін жасанды интеллектінің мүмкіндіктерін толық пайдалану маңызды.

Әдебиет

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 1 қыркүйек 2021 ж. <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy>.

2. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. «Педагогтардың ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі», Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2010. 45.б.

3. Иманбаева С. «Оқу-тәрбие үрдісін ақпараттандыру ділгірлігі». Қазақстан мектебі, № 2, 2000. 12.б.

4. Нұрғалиева Г., Таутаева Г., Тілеуова С. Ақпараттандыру - білім беруді реформаландырудың негізгі механизмі, Алматы, 2000. 75.б.

ӘОЖ 16.21.47

Қазақ және ағылшын тіліндегі «Адам / Man» концептісі

Ж.Нұрсұлтанқызы
ф.ғ.к., доцент
А.Байдаулетова
ф.ғ.к., аға оқытушы
Ә.Төлеш

АК-24М оқу тобының магистранты

Резюме

В статье рассматривается концепт «Человек / Man» на казахском и английском языках.

Abstract

The article discusses the concept of "Man" in Kazakh and English.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі “адам” концептісі лингвистикалық, этнолингвистикалық, когнитивтік және мәдениетаралық аспектер тұрғысынан қарастырылды. Қазақ мәдениетінде адам – рухани-адамгершілік құндылықтарды биік қоятын, қоғаммен және табиғатпен үйлесімді өмір сүруші тұлға болса, ағылшын мәдениетінде адам – дербес, құқықтары бар, өзін-өзі қалыптастыратын субъект. Екі тілде де адам қоғамда өмір сүреді, оған жақсылық пен адамгершілік қасиеттер тән деп есептеледі. Сонымен қатар қазақ тілінде “ұжымдық сана”, “туыстық” ұғымдары маңызды орын алса, ағылшын тілінде “жеке бостандық”, “индивидуализм” қағидалары басым екендігі анықталды. Бұл айырмашылықтар екі халықтың тарихи дамуы мен дүниетанымындағы ерекшеліктерден туындайды.

Адамзат тарихында “адам” ұғымы барлық мәдениет пен тілдің басты назарында болған іргелі концептінің бірі. Тіл – тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сондай-ақ ұлттың дүниетанымын, мәдени-әлеуметтік және рухани құндылықтарын көрсететін күрделі құбылыс. Осы тұрғыдан алғанда, “адам” концептісі әрбір тілдің болмысын, мәдениетін, тарихи даму жолын тереңірек тануға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда глобализация мен мәдениеттердің өзара ықпалы артып жатқан заманда тілдік және мәдениаралық коммуникация мәселесі де өзекті болуда. Соның ішінде қазақ және ағылшын тілдеріндегі “адам” концептісін зерттеу – екі халықтың да дүниетанымдық ерекшеліктері мен құндылықтарын салыстырмалы түрде ашуға және осы екі тілдің лексикалық-фразеологиялық қорында “адам” ұғымының берілу жолдарын анықтауға септігін тигізеді.

Адам концептісін зерттеу – көптеген салалар үшін маңызды. Лингвистикада бұл концепт когнитивтік, этнолингвистикалық, мәдениеттанулық қырлардан қарастырылады. Философияда адамның мәні, еркіндігі, рухани құндылықтары талданса, психологияда жеке тұлғаның ішкі сезімдері мен мінез-құлқы зерделенеді. Антропологияда адамның биологиялық және әлеуметтік сипаттамалары бірлесе зерттеледі. Осы сан қырлы көзқарастар “адам” концептісінің күрделі әрі ауқымды екенін дәлелдейді. Қазақ тіл білімінде адам ұғымы көбіне этнолингвистика, когнитивтік лингвистика, мәдениетаралық коммуникация және лексикография салаларында талданады. Белгілі ғалымдар Ә.Қайдар, Р.Сыздық сияқты ғалымдар адам концептісін мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер, тарихи лексикология негізінде зерттесе, Қ.Әбдірәсілқызы тәрізді когнитологтар қазақ тіліндегі “адам” концептісінің ұлттық-ментальдық ерекшеліктерін сараптаған. Ағылшын тіл білімінде Джордж Лакофф, Чарльз Филмор, Ноам Хомский, Марк Джонсон сынды ғалымдар адамның танымдық жүйесі мен тілдің өзара байланысын әр қырынан талдап, “man/human” концептісінің мәнін ашуға үлес қосты [1,2].

Бұл мәселенің өзектілігі бірнеше факторлармен түсіндіріледі. Біріншіден, жаһандану заманында қазақ тілінің ұлттық сипатын сақтап, мәдени кодтарын зерттеу, оны басқа тілдермен салыстыра отырып зерделеу – ұлттық болмыс пен дүниетанымды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Екіншіден, ағылшын тілі – әлемдік коммуникацияның басты құралдарының бірі. Сондықтан ағылшын тіліндегі “адам” ұғымының мәдени және тілдік ерекшеліктерін білу халықаралық қатынастарда, аударма теориясы мен практикасында, лингвомәдениеттану саласында өзекті. Үшіншіден, қазақ және ағылшын мәдениеттерінің өзара ықпалдасуы күшейіп келе жатқан кезеңде адамдардың бір-бірін жақсырақ түсінуіне, мәдениетаралық диалогты дамытуға ықпал етеді. Лингвистикалық концепт – белгілі бір тілде сөйлейтін халықтың санасында қалыптасатын, сол халықтың мәдени-танымдық әлемін сипаттайтын күрделі ментальдық құрылым. Концепт тек лексикалық мағынаны ғана емес, сондай-ақ тарихи, мәдени, этнолингвистикалық және психологиялық мәндерді де қамтиды.

“Адам” концептісі – осы концепттердің ішіндегі ең іргелі, басты категориялардың бірі. Когнитивтік лингвистикада концепті

“адамзаттық танымның бірлігі, ұжымдық сананың жемісі” ретінде танылады (Лакофф, Джонсон). Бұл ретте “адам” концептісі әртүрлі ассоциациялар, метафоралар, символдар, тілдік бірліктер арқылы көрініс табады. Айталық, қазақ тілінде “адам” ұғымы көбіне рухани-адамгершілік құндылықтарды, moral және этикалық нормаларды айқындаса, ағылшын тілінде “man” және “human” лексемалары, олардың этимологиясы мен қолданысы еркіндік, құқық, дербестік ұғымдарымен тығыз байланысты. Этнолингвистика – тілді халықтың мәдениеті мен дүниетанымы тұрғысынан қарастыратын ғылым саласы. “Адам” концептісі этнолингвистикалық зерттеулерде аса маңызды орынға ие, себебі адам – мәдениетті жасаушы әрі оны тұтынушы негізгі субъект. Сол себепті адамға қатысты ұғымдар, наным-сенімдер, әдет-ғұрыптар мен моральдық құндылықтар тілде тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер түрінде бекітіліп, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасады.

Қазақ тілінде “адам” сөзі ең негізгі әрі көнеден келе жатқан лексемалардың бірі. Тарихи тұрғыдан “адам” сөзінің түптөркіні туралы түрлі болжамдар айтылғанымен, қазіргі қазақ тілінде оның мағынасы жалпылама “адамзат өкілі”, “кісі” дегенді білдіреді. Дегенмен, “адам” концептісі күнделікті өмірде, әдебиетте, фольклорда, тұрақты сөз тіркестерінде біршама терең әрі көпқырлы мазмұнға ие. Қазақ тілінің фразеологиялық қорында “адам” концептісіне қатысты көптеген тіркестер бар. Мысалы: “Адам бол” – бұл жерде адамның өзін-өзі жетілдіруі, рухани-адамгершілік қасиеттерді меңгеруі меңзеледі. “Адамның күні адаммен” – адам баласының тек қоғаммен ғана дами алатынын, басқалармен қарым-қатынас арқылы өмір сүретінін көрсетеді. “Адам деген ардақты ат” – адам болмысының жоғары құндылық екенін, адамның қадір-қасиетін ұлықтауды аңғартады. Мақал-мәтелдерде адам ұғымы бірнеше мәнде көрінеді: адамгершілік, достық, ынтымақ, жауапкершілік, мейірімділік. Мысалы: “Адамгершілік – асыл қасиет” – адамның ішінде болатын моральдық құндылықты атап өтеді. “Жаман адамнан қосқа (жақсыға) пайда жоқ” – адамдық сапаны мінез-құлық пен әрекет өлшемі арқылы қарастырады. “Адамдықтың белгісі – жақсылыққа елгезек” – адам болмысының ең басты өлшемі – жақсылық жасауға деген ұмтылыс [3].

Ағылшын тіліндегі “man” сөзінің тарихи даму жолы ерекше. Ежелгі ағылшын тілінде (Old English) “mann” сөзі жалпы адамзат баласын білдірсе, уақыт өте келе ол көбіне “ер адам” мағынасында жиі қолданылатын болды. Ал “human” термині латынның “humanus” сөзінен шығып, жалпылама “адамды” (еркек, әйел, жас, кәрі) білдіреді. Қазіргі заманғы ағылшын тілінде “man” көбіне “male adult”, яғни “еркек” деген ұғымға тұрақтанса да, кей контексттерде әлі де “адамзат” мәнінде қолданылады: “Mankind”, “Man as a social being” және т.б. Ағылшын тілінде “man” және “human” ұғымдарына

байланысты көптеген идиомалар мен метафоралар бар. Мысалы: “No man is an island.” – бұл идиома адамның жалғыз өзі өмір сүре алмайтынын, қоғамның бір бөлігі екенін көрсетеді. “A man of his word.” – уәдеге берік, сенімді адамды білдіреді. “Human error.” – “адамдық қателік” деп аударылады, бұл жерде адамның кемшілігі, қателесуі табиғи құбылыс екенін аңғартады. Бұған қоса, ағылшын тілінде адамның ішкі сезімі, ақыл-ойы, психологиялық күйі көбінесе метафоралық үлгілермен беріледі: “Mind as a container” (ақыл-қойма), “Body is a machine” (дене – машина), “Heart vs. Mind” (жүрек пен сана арасындағы күрес) және т.б. Бұл метафоралар адамның ішкі жан дүниесі мен танымын тілде бейнелеудің көрінісі [4].

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі адам концептісі бірқатар ұқсастықтарға ие, сонымен қатар айтарлықтай айырмашылықтары да бар.

Ұқсастықтар:

1.Қоғаммен байланыс: Қазақ тілінде “Адамның күні адаммен” деген мақал болса, ағылшын тілінде “No man is an island” деген идиома бар. Екеуі де адамның өзге адамдармен аралас-құралас болмағы – табиғи қажеттілік екенін білдіреді.

2.Адамгершілік құндылықтар: Қазақта “адамгершілік” қасиеттер, мейірімділік, досқа адалдық аса жоғары бағаланса, ағылшын тілінде де “a man of integrity” деген сөз орамы бар, ол тура мағынасында адал, принципті адам дегенді білдіреді.

3.Уәде беру және сөзінде тұру: Қазақ тілінде “Сөзі бір адамның – өзі бір” деген мақал бар, ағылшынша “A man of his word” – “Сөзіне берік адам”. Екі мәдениетте де сөзге беріктік, уәдеде тұру аса құнды.

Айырмашылықтар: 1. Индивидуализм мен ұжымшылдық: Қазақ дүниетанымында адам – көбіне қоғамның, қауымның бір бөлшегі, ал ағылшын мәдениетінде адам – жеке құқықтары мен еркіндігі бар дербес субъект.

Қазақ тілінде адамға қатысты сөз орамдары көбіне “туысқандық”, “бауырмалдық”, “жарылқау” сияқты әлеуметтік сезімдерді қозғайды. Ағылшын тілінде жеке бастың жетістігі, өзін-өзі дамыту, тәуелсіздік идеясы жиі ескеріледі [4,5]

Қорыта келгенде, қазақ және ағылшын тілдеріндегі “адам/man” концептісі – екі халықтың да мәдени-тарихи ерекшеліктерін, дүниетанымдық ұстанымдарын, тілдік дүниені көруінің құрылымын бейнелейтін күрделі ментальдық құрылым. Қазақ дүниетанымында адам көбіне рухани-адамгершілік, қоғамдық жауапкершілік, табиғатпен және қауыммен үйлесімде өмір сүру идеяларымен астасса, ағылшын мәдениетінде адам – жеке құқығы мен бостандығына ерекше мән беретін, индивидуализм қағидатын ұстанатын, дербес тұлға ретінде танылады. Әсіресе, қазіргі жаһандану жағдайында тілдік және мәдени ерекшеліктерді сақтай отырып, басқа мәдениеттерді

түсіну маңызды. Осы ретте “адам” концептісі – өзімізді де, өзгелерді де танудың ерекше бір “кілт” іспеттес.

Әдебиет

1. Иманбаева Г.Т. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі когнитивтік модельдер. -Алматы: Ана тілі, 2017.
2. Әбдірәсілқызы Қ. Қазақ тіліндегі адам концептісі: когнитивтік талдау. -Алматы: Қазақ университеті, 2015.
3. Сүлейменова Э.Д. Тіл біліміндегі концептуалды талдау әдістері. -Алматы: Ғылым, 2008.
4. Johnson M. The Meaning of the Body: Aesthetics of Human Understanding. Chicago: University of Chicago Press, 2007.
5. Құсайынов Б. Қ. Этнолингвистика және мәдениетаралық коммуникация. -Астана: Еуразия баспасы, 2013.

ӘОЖ 16.24.47

Қазақ-ағылшын тілдеріндегі анималистік метафоралардың семантикалық ерекшеліктері

Нұрсұлтанқызы Жазира, ф.ғ.к., доцент
Амангелді Жанерке
АК-24М оқу тобының магистранты

Резюме

В данной статье рассматриваются семантические особенности анималистических метафор на казахском и английском языках.

Abstract

This article discusses the semantic features of animalistic metaphors in Kazakh and English.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі анималистік метафоралар – халықтың дүниетанымы, мәдениеті мен менталитетінің көрінісі. Бұл метафоралар тілдегі зоонимдік атаулар арқылы адамның мінез-құлқын, қасиеттерін сипаттайды.

Анималистік метафоралар – тілдің маңызды бөлігі, олар адамның мінез-құлқын, іс-әрекетін, әлеуметтік жағдайын немесе өмірлік құбылыстарды сипаттау үшін жануарлар бейнесін қолданады. Бұл метафоралар әр халықтың өмір салтына, мәдениетіне, дүниетанымына және тарихына байланысты қалыптасады.

Бұл мақалада қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі анималистік метафоралар салыстырылып, олардың семантикалық ерекшеліктері, ұқсастықтары мен айырмашылықтары қарастырылады [1].

Анималистік метафоралардың қалыптасуына әсер ететін факторлар: Әрбір тілдегі анималистік метафоралар белгілі бір

әлеуметтік-мәдени және географиялық факторларға байланысты пайда болады.

Қазақ тілі – көшпелі мал шаруашылығына негізделген тілдердің бірі. Сондықтан қазақ тіліндегі анималистік метафоралар көбіне жылқы, түйе, қасқыр, қой сияқты жануарлармен байланысты.

Мысалдар:

- *"Жылқы мінезді"* – еркіндікті сүйетін, тектілігі бар адам
- *"Қасқыр мінезді"* – ержүрек, тәуелсіз адам
- *"Түйе мінезді"* – сабырлы, шыдамды адам
- *"Қой аузынан шөп алмайтын"* – өте момын, зиянсыз адам

Орыс халқы отырықшы өмір сүргендіктен, олардың метафораларында орманда тіршілік ететін аңдар мен үй жануарлары жиі кездеседі.

Мысалдар:

- *"Хитрый как лиса"* – айлакер, қу адам (*"Түлкідей айлакер"*)
- *"Упрямый как осел"* – қырсық, айтқанынан қайтпайтын адам (*"есектейқырсық"*)
- *"Волк в овечьей шкуре"* – сырттай момын болып көрінгенімен, іштей арам ойы бар адам (*"Қой терісін жамылған қасқыр"*)

Ағылшын тілінде ит, түлкі, арыстан, есек сияқты жануарлармен байланысты анималистік метафоралар көп кездеседі. Бұл халықтың отырықшы өмір салтына және аңшылық дәстүріне байланысты [2].

Мысалдар:

- *"Brave as a lion"* – арыстандай батыл (*"Арыстан жүректі"*)
- *"Sly as a fox"* – түлкідей айлакер (*"Түлкідей қу"*)
- *"Stubborn as a mule"* – есектейқырсық (*"Есектей қыңыр"*)
- *"Dog-eat-dog world"* – қатыгез, бәсекелестікке толы әлем.

Бірдей мағына беретін анималистік метафоралар:

Кейбір жануарларға қатысты метафоралар барлық тілдерде ұқсас мағынада қолданылады. Мысалы, арыстан үш тілде де батылдық пен ержүректіліктің символы болып табылады. Қазақ тілінде *"арыстан жүректі"*, орыс тілінде *"смелый как лев"*, ал ағылшын тілінде *"brave as a lion"* деген тұрақты сөз тіркестері бар. Барлық мәдениеттерде арыстан патшалықтың, күш-қуаттың белгісі ретінде қабылданады.

Сол сияқты түлкі метафорасы қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде айлакерлікті, қулық-сұмдықты білдіреді. Қазақ тілінде *"түлкідей қу"*, орыс тілінде *"хитрый как лиса"*, ал ағылшын тілінде *"sly as a fox"* тіркестері бар. Бұл ұқсастық халықтардың табиғат заңдылықтарын бірдей қабылдауынан туындаған.

Мағынасы ішінара өзгертін метафоралар

Кейбір анималистік метафоралар үш тілде де бар, бірақ олардың мағынасы сәл өзгеше.

Қасқыр бейнесі

- Қазақ тілінде *"қасқыр мінезді адам"* деген тіркес батыл, тәуелсіз, қайсар адамды сипаттайды.

- Орыс тілінде *"одинокий волк"* метафорасы жеке өмір сүретін, тәуелсіз адамды білдіреді, бірақ міндетті түрде батылдық мәні бола бермейді.

- Ағылшын тіліндегі *"a lone wolf"* тіркесі де жалғыз жүретін, оқшау адамды сипаттайды.

Қой образы

- Қазақ тілінде *"қой аузынан шөп алмайтын"* тіркесі өте момын, зиянсыз адамды сипаттау үшін қолданылады, жағымды мәнге ие.

- Орыс тілінде *"покорный как овца"* тіркесі бағынышты, өз ойы жоқ адамға қатысты айтылады, бірақ ол кейде әлсіздікті білдіруі мүмкін.

Ағылшын тілінде *"followlike sheep"* тіркесі адамды өз бетімен ойланбайтын, тобырға еріп кететін адам ретінде сипаттайды. Бұл метафора көбінесе негативті мәнге ие [3].

Әр тілде әртүрлі мағына беретін метафоралар:

Кейбір анималистік метафоралар әр тілде мүлдем басқа мағынада қолданылады.

Ит туралы метафоралар

- Қазақ тілінде *"ит тірлік"*, *"ит өмір"* тіркестері ауыр, қиын жағдайды сипаттау үшін қолданылады. Ит бейнесі қазақ мәдениетінде көбінесе жағымсыз мағынада беріледі.

- Орыс тілінде *"собачья жизнь"* де қиын, бейнетке толы өмірді білдіреді. Бірақ *"верный как собака"* (ит сияқты адал) тіркесі итті адалдықтың символы ретінде көрсетеді.

- Ағылшын тілінде *"It's a dog's life"* тіркесі кейде қиын өмірді, кейде керісінше, жайлы өмірді сипаттауы мүмкін. Сонымен қатар, *"lucky dog"* (бақытты ит) тіркесі сәттілікке ие болған адамды білдіреді.

Есек туралы метафоралар

- Қазақ тілінде есек көбінесе негативті мағынада қолданылады, мысалы, *"есектей қырсық"*.

- Орыс тілінде де *"упрямый как осел"* тіркесі айтқанынан қайтпайтын, қырсық адамды білдіреді.

Ағылшын тілінде *"stubbornas a mule"* деген тіркес бар, оның мағынасы орыс тіліндегімен бірдей [4].

Қорыта келгенде, қазақ және ағылшын тілдеріндегі анималистік метафоралар – халықтың дүниетанымы мен мәдени ерекшеліктерін бейнелейтін маңызды тілдік құрал. Зерттеу нәтижесінде олардың семантикалық ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды. Кейбір метафоралар екі тілде де ұқсас мағынада қолданылса, кейбірі мәдени ерекшеліктерге байланысты өзгеше мәнге ие. Аударма барысында мағыналық сәйкестікті сақтау маңызды, себебі мәдени

және тілдік кедергілер туындауы мүмкін. Жалпы, зерттеу анималистік метафоралардың тіл мен мәдениеттегі рөлін түсінуге ықпал етеді.

Әдебиет

1.Ахметова, Б. С. Тілдік метафоралардың ұлттық мәдени ерекшеліктері. Алматы: Қазақ университеті. – 2016.

2.Қалиева, С.Қ.

Қазақ тіліндегі анималистік фразеологизмдер және олардың аударма мәселелері. Абай атындағы ҚазҰПУ ғылыми еңбектері.-2018.

3. Гак, В. Г.Языковые преобразования: Очерки по семантике и деривации. Москва: Языки славянской культуры.– 1998.

4.Кунафин, Г. С.Когнитивная лингвистика и национальный менталитет. Москва: Наука. –2007.

5.Lakoff, G., & Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press. –1980.

6. Cambridge Dictionary of Idioms. Animal Idioms and Their Meanings. Cambridge University Press.– 2021.

ӘӨЖ 16.21.47

Қазақ және ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдердің ұлттық рухани лақуналары

Ж.Нұрсұлтанқызы

ф.ғ.к., доцент

А.Байдаулетова

ф.ғ.к., аға оқытушы

Усенова Гүлнұр

АК-24М оқу тобының магистранты

Резюме

В статье исследуется лингвокультурная картина национальных духовных лақун в пословицах и поговорках на казахском и английском языках.

Abstract

The article examines the linguistic and cultural picture of national spiritual gaps in proverbs and sayings in Kazakh and English.

Мақал-мәтелдер халықтың ғасырлар бойы жинақтаған өмірлік тәжірибесін, ой-толғанысын, ұлттық дүниетанымын, салт-дәстүрін және мәдениетін білдіретін ерекше тілдік бірліктер болып табылады. Олар белгілі бір ұлттың болмысын, психологиясын, дүниеге деген көзқарасын айқындайтын көріністерді танытады. Мақал-мәтелдердің ұлттық рухани лақуналармен байланысы – тіл мен мәдениеттің өзара тығыз байланысын түсінудің маңызды аспектісі. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдерді салыстыра отырып, ұлттық рухани

лакуналардың лингвомәдени көрінісін зерттеу, әр халықтың дүниетанымы мен мәдениетінің тілдегі көрінісін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Мақал-мәтелдер және лексикалық лакуналар

Мақал-мәтелдер тілдің негізгі құрылымдары мен ұлттық танымдарды сақтау және ұрпақтан ұрпаққа жеткізу тәсілі ретінде қызмет етеді. Лексикалық лакуна термині белгілі бір тілде жоқ, бірақ басқа тілдерде бар ұғымдарды немесе мағыналарды білдіреді. Бұл лакуналар ұлттық мәдениет пен дәстүрдің бірегейлігін, оның дүниетанымын танытуға мүмкіндік береді. Лакуна – бұл бір тілдің ішкі лексикасында немесе мәтінінде болмауы мүмкін, бірақ сол тілдің басқа мәдениетіне немесе басқа тілдерге тән ұғымдарды білдіретін орын болып табылады. Лексикалық лакуналар тілді ұлттық мәдениеттің айнасы деп қабылдауға мүмкіндік береді, себебі әрбір ұлттың өзіне тән бейнесі мен дүниетанымы оның тілінде көрініс табады.

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер және ұлттық рухани лакуналар

Қазақ халқының мақал-мәтелдері көбінесе адамның табиғатпен, қоғаммен және өзін қоршаған әлеммен қарым-қатынасын, сондай-ақ ұлттық психология мен дәстүрді көрсетеді. Мақал-мәтелдерде ұлттық рухани және мәдени құндылықтар ерекше орын алады. Олардың ішінде моральдық нормалар, адамгершілік қағидаттары, сыйластық, қонақжайлық сияқты ұғымдар айқын көрінеді.

Табиғатпен байланыс. Қазақ халқының мәдениетінде табиғатпен үйлесімді өмір сүру өте маңызды. Сондықтан қазақ мақал-мәтелдерінде табиғаттың адам өміріндегі рөлі ерекше көрініс табады [1]. Мысалы:

«Табиғат – тіршіліктің анасы»

«Жаңбыр жаумамай, жер жомарт болмайды»

Бұл мақал-мәтелдер табиғаттың адам өмірінде алатын орны мен оның маңызды екенін айқындайды. Ағылшын тілінде дәл осындай терең табиғатпен байланысқа негізделген мақал-мәтелдер сирек кездеседі.

Қонақжайлық пен сыйластық. Қазақ халқында қонақжайлық пен үлкенді сыйлау аса маңызды мәдени құндылықтар болып табылады. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер осы қасиеттерді жоғары бағалайды:

«Қонақ келсе, құт келеді»

«Үлкенге – ізет, кішіге – құрмет»

Бұл ұлттық рухани құндылықтар ағылшын мәдениетінде көбінесе аз көрінеді, себебі ағылшын мәдениетінде көбінесе тәуелсіздік, жеке тұлғаның құқығы бірінші орынға қойылады.

Ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдер және ұлттық рухани лакуналар

Ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдер де өз халқының рухани құндылықтары мен дүниетанымын көрсетеді. Бірақ олардың кейбірі қазақ тіліндегі мақал-мәтелдермен салыстырғанда ерекшеленеді, себебі ағылшын мәдениетінде жеке тұлғаның еркіндігі, табысқа жету және отбасы құндылықтары басым болады.

Жеке тұлғаның тәуелсіздігі. Ағылшын мәдениетінде жеке адамның еркіндігі мен тәуелсіздігі жоғары бағаланады. Оған сәйкес келетін мақал-мәтелдер көп:

«*Every man for himself*» (Әркім өз пайдасы үшін әрекет етуі керек).

«*Mind your own business*» (Өз ісіңмен айналыс).

Бұл мақалдар ағылшын қоғамының индивидуализм мен жеке тұлғаның еркіндігіне баса назар аударғанын көрсетеді.

Табыс пен еңбек. Ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдерде табысқа жету, еңбек пен шешім қабылдаудағы еркіндік басым:

«*No pain, no gain*» (Еңбек етпесең, табысқа жете алмайсың).

«*The early bird catches the worm*» (Ерте тұрып, еңбектенген адам жеңеді).

Бұл мақал-мәтелдер ағылшын қоғамының табысқа жетудегі еңбек пен уақыттың маңыздылығына баса назар аударады.

Ұлттық рухани лакуналар және лингвомәдени айырмашылықтар

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдерде ұлттық рухани лакуналардың көрініс табуы екі халықтың мәдениетінде маңызды айырмашылықтардың бар екенін көрсетеді. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер табиғатпен тығыз байланысты және қоғамдық қатынастар мен дәстүрлерге үлкен мән береді. Бұл өз кезегінде, қазақ халқының тарихи және мәдени құндылықтарын көрсетеді. Ал ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдер көбінесе жеке тұлғаның табысы, еңбекқорлығы және тәуелсіздігі туралы айтады.

Осы айырмашылықтар лингвомәдени айырмашылықтар мен ұлттық психологияның көрінісін білдіреді. Қазақ халқының мәдениетінде отбасы, дәстүр, сыйластық маңызды болса, ағылшын мәдениетінде жеке адамның құқығы, еңбекқорлық және табысқа жету мәселелері бірінші орынға шығады. Бұл ерекшеліктер мақал-мәтелдерде байқалады және тілдегі лакуналардың нақты көрінісін береді [2].

Мақал-мәтелдер – халықтың ғасырлар бойы жинақтаған өмірлік тәжірибесін, салт-дәстүрін, рухани құндылықтарын білдіретін ерекше тілдік бірліктер. Олар адамның моральдық және әлеуметтік нормаларын, дүниетанымын, табиғатпен және қоғаммен байланысын сипаттайды. Мақал-мәтелдер ұрпақтан ұрпаққа жететін құнды мұра ретінде, халықтың мәдениетін сақтау мен дамытуда маңызды рөл атқарады. Әр халықтың мақал-мәтелдерінде оның ұлттық

ерекшеліктері мен дүниетанымының, тілдік құрылымдарының, мінез-кұлқының көрініс табатыны сөзсіз.

Лексикалық лакуналар – бұл белгілі бір тілде жоқ, бірақ басқа тілдерде кездесетін ұғымдарды немесе мағыналарды білдіретін терминдер мен сөз тіркестері. Лакуналар тілді әр халықтың мәдениетінен, дүниетанымынан, тарихи тәжірибесінен айқын көрсетеді. Мақал-мәтелдерде кездесетін лакуналар да тілдің ерекшеліктері мен мәдени айырмашылықтарын көрсетеді. Олар тілдегі және мәдениеттегі белгілі бір ұғымдардың болмауы немесе басқа тілдерде көрініс табуы арқылы анықталады.

Мақал-мәтелдер арқылы халықтың рухани және мәдени дүниесі, оның өмір салты мен дәстүрлері айқын көрініс табады. Мақал-мәтелдерде қолданылатын сөздер мен тіркестер сол ұлттың әлеуметтік, мәдени, тарихи тұрмысын сипаттайды. Лексикалық лакуналар көбінесе бір тілде бар, бірақ басқа тілде жоқ немесе толық сәйкес келмейтін ұғымдарды білдіреді. Бұл ұғымдардың өз кезегінде әртүрлі мәдениетаралық ерекшеліктерді, рухани құндылықтарды және ұлттық дүниетанымды көрсету мүмкіндігі бар.

Мақал-мәтелдердегі лакуналар ұлттық мәдениеттегі өзіндік ерекшеліктерді білдіреді. Мысалы, қазақ халқының мақал-мәтелдерінде қонақжайлық, отбасы, сыйластық және табиғатпен үйлесімді өмір сүру сияқты құндылықтар басты орын алады. Ал ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдерде жеке тұлғаның тәуелсіздігі, табысқа жету, еңбек ету сияқты тақырыптар жиі кездеседі. Бұл екі тілдегі мақал-мәтелдердегі айырмашылықтар олардың мәдениеттегі және қоғамдағы айырмашылықтарды айқындайды [3].

Мақал-мәтелдердегі лексикалық лакуналар мысалдары

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі лакуналар. Қазақ мақал-мәтелдерінде табиғатпен тығыз байланысты ұғымдар мен тіркестер кездеседі. Мысалы:

«Табиғат – тіршіліктің анасы»

«Жаңбыр жаамай, жер жомарт болмайды»

Бұл мақал-мәтелдерде табиғаттың адам өміріндегі рөлі мен оның маңызы көрініс табады. Ағылшын тілінде осы ұғымдарды дәл әрі нақты білдіретін мақал-мәтелдер сирек кездеседі, себебі ағылшын мәдениетінде табиғаттың адам өміріне әсері қазақ мәдениетіндегідей айқын көрініс таппайды.

Ағылшын мақал-мәтелдеріндегі лакуналар. Ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдер көбінесе жеке тұлғаның еркіндігі мен табысты болуды, еңбекқорлықты насихаттайды. Мысалы:

«No pain, no gain» (Еңбек етпесең, табысқа жете алмайсың).

«The early bird catches the worm» (Ерте тұрып, еңбектенген адам жеңеді).

Бұл мақал-мәтелдер ағылшын мәдениетінің жұмысқа деген қарым-қатынасын, табысқа жету жолындағы еңбек пен уақыттың

маңыздылығын көрсетеді. Қазақ тілінде дәл осындай мақал-мәтелдер сирек кездеседі, себебі қазақ халқының дүниетанымында еңбек пен табыстың орнына табиғатпен үйлесімділік, отбасы құндылықтары мен қонақжайлық басым.

Қазақ мәдениетінде қонақжайлық, үлкенді құрметтеу, табиғатпен тығыз байланыс ерекше бағаланады, ал ағылшын мәдениетінде жеке тұлғаның тәуелсіздігі, табысқа жету және еңбекқорлық басты назарда. Мақал-мәтелдерде кездесетін лақуналар осы мәдени айырмашылықтарды айқын көрсетеді.

Мақал-мәтелдер тілдің және мәдениеттің маңызды құндылықтарын сақтайтын және ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін құрал болып табылады. Лексикалық лақуналар мақал-мәтелдер арқылы тілдер мен мәдениеттер арасындағы айырмашылықтарды және ұлттардың рухани құндылықтарын көрсетеді. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдердегі лақуналар олардың мәдениетіне тән өзіндік ерекшеліктерді танытады [4].

Қорыта келегенде, қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдерде ұлттық рухани лақуналар мен лингвомәдени айырмашылықтардың көрінісі тілдің ерекшеліктерінде, халықтың дүниетанымында, мәдени құндылықтарында анық байқалады. Қазақ мәдениетінде табиғатпен үйлесімді өмір сүру мен қоғамдық байланыстар маңызды болса, ағылшын мәдениетінде жеке тұлғаның тәуелсіздігі, табысқа жету және еңбек ету мәселелері басты назарда тұрады. Мақал-мәтелдер арқылы халықтың рухани құндылықтарын танып білу, олардың мәдениетіне тереңірек үңілуге мүмкіндік береді.

Әебиет

1 Қасымова Р. Қазақ мақал-мәтелдері: мазмұны мен қолданылуы. – Алматы: Білім, 2019.

2 Есім Ж. Ұлттық дүниетаным және мақал-мәтелдер. – Астана: Фолиант, 2018.

3 Лингвокультурология: теория және практика / Под ред. И.Н. Шевченко. – М.: Наука, 2016.

4 Филлипс Дж. Cultural Differences in Proverbs and Idioms. – London: Routledge, 2015.

УДК 16.21.43

Сочинительные конструкции в стихотворных описаниях

Спасова Л.В.

Қызылординский университет «Болашак»
(г.Қызылорда)

Түйіндеме

Мақалада өлең тіліндегі сипаттамалық мәтіндердің синтаксистік құрылымы қарастырылады. Өлең тілін үйлестірудегі байланысқа ерекше назар аударылады.

Abstract

The article examines the syntactic organization of descriptive texts in poetic speech. Special attention is paid to the compositional connection.

Качественно-количественный анализ стихотворных описательных контекстов (Ок) на уровне текс предложения показал высокую активность рядов однородных членов внутри простого предложения, а среди сложных предложений преобладание сложносочинённых перечислительного типа /как союзных. так и бессоюзных/. Подобная связь превалирует и на более высоком уровне при объединении самостоятельных предложений сверхфразовых единств. В лингвистической литературе она также интерпретируется как сочинительная. «Сфера функционирования сочинительной связи не ограничивается рамками простого и сложного предложения и распространяется далеко за его пределы, утверждает П.Н.Холодов.

Сочинение используется для связи абзацев, разделов, глав... Способы реализации связи данных единиц в более сложные единства в принципе остаются теми же, что и в предложении: при помощи сочинительных союзов или сочинительной бессоюзной связи» [1, 14].

Анализ материала показал, что в ОК объединение отдельных предложений в более сложные синтаксические построения осуществляется сочинительно-перечислительной связью. Таким образом, перечислительные ряды являются основой организации синтаксической структуры ОК на всех уровнях: в организации членов предложения, строения сложных предложений, в конструировании сверхфразовых единств. Для изобразительной речи «принципиально свойственна активность однородных построений в силу того, что объект изображения конкретен и его надо списывать в единстве различных сторон, деталей, частных признаков, дополняя, уточняя, конкретизируя [2, 3]. Описание ведь и определяется как перечисление признаков объекта и картинах природы, внешности человека, писатель как бы выстраивает факты образной действительности в ряд на полотне мысленной картины, называет образные объекты.

Перечислительные ряды представляют собой настолько своеобразное синтаксическое явление, что послужили объектом специальных лингвистических исследований не только в плане конкретных наблюдений над их функционально-стилистическими особенностями, но и в определении их общего лингвистического статуса. Так, Е.А. Панова определяет перечислительные ряды как «...синтаксические построения открытой структуры, представляющие собой рядоположенную последовательность однофункциональных словоформ, частей сложного предложения или законченных

предложений, объединённых с помощью тех или иных средств синтаксической связи для выражение некоторой общей идеи перечисления, по отношению к которой члены ряда выступают как конкретизаторы» [4].

Этим конструкциям присущи такие структурно-семантические признаки, как открытость структуры, то есть потенциальная возможность увеличивать количество компонентов синтаксического построения, однофункциональность компонентов, рядоположенность элементов перечисления, то есть контактное расположение их одного за другим. В смысловом плане существенным признаком перечислительных рядов являются объединённость членов перечня общей идеей перечисления.

В стихотворной речи эти черты выступают ещё ярче: перечислительные ряды гармонично сочетаются с метрической формой стихотворных произведений, взаимодействуя с ней, поскольку сама по себе эта речь с её делением на изометрические отрезки в своей основе представляет собой не что иное, как перечень, компонентами которого являются стихи строки/. Активность конструкций с сочинением в стихотворных ОК обусловлена и тем, что в их синтаксическом механизме заложены такие качества, которые хорошо удовлетворяют требованиям стиха. Г.Ф.Калашникова, классифицируя многокомпонентные сложные предложения по степени приспособленности их к стихотворному ритму, отмечает максимальную приспособленность сочинительных конструкций К метрической организации стиха, поскольку они свободно развёртываются, обладают гибким интонационным рисунком. «В моделях, построенных на основе сочинительной связи, наблюдается взаимосвязь между синтаксической структурой и метрической системой, которая в свою очередь «поддерживает» перечислительные ряды» [5].

Смысловые отношения перечисления в стихотворных ОК могут быть выражены различными синтаксическими конструкциями. Распространены ОК, представляющие собой цепочку законченных простых предложений: Дохнул на лес прохладный ветер, /Притихли бойкие дрозды. И огоньками бересклетин/ Зажглись поблекшие кусты,/ И за рябиной придорожной,/ За тенью старого плетня, /Прозрачней, чище и тревожней / Блестит осенняя стерня//А.Жигулин. Осень/.

ОК может быть составлен из сложносочинённых предложений: В пыли веков мгновенны и незримы, Идут по ней, как прежде, пилигримы,/И машет им прощальная рука./Навстречу им июльские деньки/ Идут в нетленной синенькой рубашке/. По сторонам-качаются ромашки, /И зной звенит во все свои звонки, /И в тень зовут росистые леса.../ Н.Рубцов. Старая дорога/.

Не менее частотны ОК, в которых предикативные единицы объединяются в сложные предложения: Поморский чёрный крест / на берегу крутом / торчит, грозя окрест/ раскольничьим перстом./ да стая белых птиц повисла в синеве, да небо без границ, да лодка на Двине / Ст. Куняев. Поморский чёрный крест.../.

В сложноподчинённых предложениях перечислительные ряды обычно представляют однородные сочинительные придаточные: Расскажи, как зарёю плывут леса/ По изгибам дышащих волн, /Как серебряные веретенца овса/ Льют застенчивый, тонкий звон/ Э.Дубровина. Сон о Севере/.

В составе таких сложных перечней могут встречаться и сложноподчинённые предложения обычно минимальной конструкции: Вот-вот...ещё немножко.../ И, поднимаясь/ В гаснущей дали, / Весь ужас ночи/ Прямо за окошком/ Как будто встанет/ Вдруг из-под земли! И так тревожно в час перед набегом/ Кромешной тьмы Без жизни и следа./ Как будто солнце Красное под снегом, Огромное, Погасло навсегда... /П.Рубцов. Наступление ночи/.

Статус элемента перечислительного ряда иногда получают придаточные предложения, обретшие самостоятельность в результате парцелляции: Шиповник, рдея у дороги, / Глядит на голые поля. Где стая птиц полна тревоги/ И скорбен голос журавля. Где в тростнике сухие звуки / Как о гибели намёк./ И где газель нам о разлуке/ Читает чистый ручеёк/ М.Дудин. Шиповник, рдея у дороги.....

В рамках более крупных фрагментов текста описания строятся объединением сверхфразовых единств: Мелкий кустарник, Сырая осина, Синие ветки/ В лесной полосе./ Тонкая лёгкая/ Сладость бензина/ После заправки/ На раннем шоссе.// А впереди/ Догорают берёзы, Чёрная ёлка./Сосна и ольха./ Тихое солнце/ Глядит на покосы, На побелевшие За ночь луга/ А.Жигулин. Мелкий кустарник.../. В целом данный фрагмент стихотворения представляет собой описание природы, которая окружает лирического героя, однако ОК чётко разделён на два сверхфразовых единства, каждое из которых имеет свою тему: первое воспроизводит местопробытия субъекта в данный момент, а во втором дана перспектива то, что он видит перед собой. Структурная самостоятельность сверхфразовых единств подчеркнута объединением их в отдельные строфы, автономные ритмико-синтаксические единицы стихотворного текста.

Перечислительные ряды представляют собой самые разнообразные комбинации двусоставных и односоставных предложений. Это могут быть ряды только из двусоставных конструкций: вчера ломал деревья ураган, /И, словно танки, громыхали тучи, И озеро бежало к берегам/ И расшибалось о седые кручи /М.Дудин. Вчера ломал деревья ураган.../. Специфической чертой стихотворных ОК является обилие односоставных номинативных создающих предложений, разные по

объёмуперечислительные ряды. Это явление отмечалось исследователями на материале поэзии в целом и как особенность индивидуального стиля у ряда поэтов /И.И. Ковтунова, О.Н.Панченко, Т.Г Почтенная, З.В.Ульихина/.

Литература

1.Холодов Н.Н. Сложносочинённые предложения в современном русском языке. Учебное пособие. Ч.1. -Смоленск, 1975, переизд. в 2012, С.14.

2.Васильева А.Н. Художественная речь. М.: Русский язык., 1983, переизд. в 2014 г., С.56.

3.Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис. М.: Наука, 1986, переизд. в 2016 г., С. 154, 156.

4.Панова Е.А. Перечислительные ряды как явление стихотворного синтаксиса / на материале произведений А.С.Пушкина// Формирование семантики и структуры художественного текста: Сб.статей / Отв. Ред. М.Н.Везерова. -Куйбышев, 1984, переизд. в 2014 г.

5.Калашникова Г.Ф. Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке. -Харьков: Изд-во ХГУ, 1988, переизд. в 2012 г., С.142.

УДК 808.2:801.541.

Источники развития лексического поля цвета

Шумейко Н.Е.,

к.ф.н., доцент

Кызыординский университет «Болашак»

Түйіндеме

Мақалада тілдің семантикалық құбылыстарының маңызды мәселелері қарастырылады. Автор сөздің лексекалық мағыналарының жоғалу сатыларына талдамалар жасаған.

Abstract

This article is devoted to the significant problem of dissimantization of language units. Analiging the language material the authior describes the levels of disappearance of lexical meanings of the language units in the process of nomination.

Вопрос об отражении в системе языка вообще и на уровне лексических единиц цветового восприятия мира важен и интересен.

Использование номинаций цвета в речи свидетельствует о постоянной эволюции лексико-семантического поля. Это выражается в увеличении и разнообразии форм представления цветовой семантики.

В плане структуры ЛСП. В плане конкретизации цвета. Кроме того, понятие тона, насыщенности, интенсивности, связанные с видением носителя языка, показывают стремительное развитие этих категорий. В этом отражается стремление человека адекватнее выразить своё ощущение цвета. Надо понимать, что все вышеуказанное обогащает вариативность системы языка, что делает язык богаче. Активизация поля цвета связана с экономическим развитием общества, а также с демократизацией языка, которая особо ощущается в конце 20 – начале 21 века.

Так, как известно, функциональные исследования отличаются взаимодействием двух противоположных подходов к изучению языковых единиц: ономаσιологическим и семасиологическим. При семасиологическом подходе отправной точкой является звуковая оболочка языковой единицы и изучаются её значения в системе языка. Такой подход предполагает ответ на вопрос: «Что означает данный знак?». Ономаσιологический подход предполагает движение от содержания к форме, рассмотрение единиц языка с точки зрения их соотносительности с внеязыковым предметным рядом. В этом случае исследуется вопрос: «Какой языковой знак следует избрать для выражения данного значения, содержания?»

Настоящая статья выполнена в соответствии с основными принципами функциональной грамматики в плане изучения языковых средств, выражающих семантику признака.

Следует отметить, что для лингвистической реперезентации признакового значения цвета, является слово. Однако номинация не может быть сведена только к однословной конструкции, она может быть представлена и в виде аналитической формы.

Неоднословные конструкции свойственны системе русского языка. Их можно разделить на два типа, грамматические и номинативные.

В грамматической парадигматике аналитические конструкции встречаются в выражениях глагольного времени (пишу – напишу – буду писать), в способах выражения степеней сравнения (красивый – более красивый). Они не образуют новых номинаций, а служат для выражения грамматических категорий.

Что же касается неоднословных конструкций второго типа, то они – результат процесса образования устойчивой структуры с новыми, «типичными для аналитических форм» отношениями между компонентами словосочетания.

Если грамматикализованные словосочетания пополняют арсенал средств выражения грамматических категорий слова, тогда как модели аналитических наименований, пополняют номинативный состав языка.

Этот процесс можно назвать транспонированием признаковой семантики, или номинализацией, в данном случае признак,

выраженный именем прилагательным, представляется различными конструкциями имен существительных.

Высокая частотность именных сочетаний цветовой семантики увеличивает данное лексико-семантическое поле, что обуславливает значительный интерес к этому вопросу. Так, материал показывает рост форм передачи цвета: от двусловных моделей до шестисловных. Основой номинативных рядов служат однословные модели. В ряду с ними стоят аналитические номинации такого же содержания. Нередко односложного наименования в языке нет по причине словообразовательной недостаточности. Такие лакуны заполняются аналитическими номинациями. Возникает вариативность с коннотативными нюансами, и это делает наименование неповторимым.

Лакуны это пустое место в лексической системе языка, отсутствие слов, которые должны присутствовать в языке, если исходить из его отражательной функции. Это отсутствие слова для обозначения понятий, которые в данном обществе существуют, но не имеют словесного обозначения [1].

Таким образом, аналитические единицы как средство наименования цветового признака играют наряду с единообразными единицами такую же существенную роль.

Зачёт чего номинативные ряды структурно различных возможностей языкового выражения категории признака множатся?

Во-первых, относительно образования цветообозначений надо понимать, что большую часть слов, используемых для обозначения цвета, составляют адъективированные образования от названий предметов, имеющих характерную окраску (лавандовый, угольный, цыплячий), ибо большая часть прилагательных, обозначающих цвет, выражала сходство с предметом по окраске. Так в древнерусском языке возникли цветовые обозначения крапивный (зелёного отлива), маковый (ср. «словно маков цвет»). Круг тех именных основ, от которых производились прилагательные, менялся в истории языка, и не все из соответствующих имён прилагательных были одинаково способны к широкому обобщению своего качественного значения.

Во-вторых, аналитизм приводит к возможности использования для обозначения цвета имен существительных, которые представляют собой объекты действительности, понимаемые как оттенки цвета.

В этом случае прототип-референт включается в процесс создания аналитической структуры. В настоящее время этот вариант образования и использования цветовой модели достаточно активен. Носитель языка легко создаёт подобные наименования, используя собственные представления относительно цвета прототипа-референта (ср.: цвета соломы, цвета хурмы цвета лазури, цвета чая; или белесый, как солончак, красный, как вино, оранжевый, как мандарин).

В-третьих, поскольку число оттенков цвета, различаемых человеком, бесконечно, а число «имён цвета», зарегистрированных в самых объёмных толковых словарях, не превышает 150. Ясно, что номинативная система испытывает недостаток наименований со значением цвета и будет развиваться, ибо не всегда может охватывать разные оттенки цвета. [2]

В то же время внеязыковые причины – увеличение числа продуктов материального и духовного производства, артефактов – диктуют появление новаций. Бесконечное число оттенков недостаточно в языке, поэтому, чтобы как можно точно выразить мысль, носитель языка создает многословные наименования цветовой семантики, которые заполняют относительные лакуны, пользуясь при этом уже имеющимся в языке строительным материалом – словами.

В-четвёртых, номинативные ряды открыты и пополняются новыми аналитическими моделями. Структура моделей интересна семным притяжением составных частей, скрепляющим всю конструкцию. Именно это создаёт новую речевую номинацию без участия деривационных средств с помощью известных слов.

Природа номинализации тесно связана с особенностями языковой деятельности человека, языковым творчеством, в основе которой лежит способность человека творчески использовать свои знания – реструктурировать старые и порождать новые номинативные модели.

Языковая система стремится к более тонким оттенкам передачи цвета, учитывая такие параметры, как главный компонент – тон, зависимые – насыщенность и яркость.

Аналитический способ передачи цвета обладает большими дифференциальными возможностями. Несколькословная номинация – один из видов вторичной номинации, которая легко и свободно создается, представляя собой способ выражения объективной реальности.

Неоднословные наименования удобнее в употреблении, когда необходимо уточнить цветовой признак, ибо словосочетания имеют возможность включать в свой состав определения, (ср.: *цвета верблюжьей шерсти, цвета воронёной стали, цвета восходящего солнца, цвета морской волны, цвета молочного шоколада, цвета морской волны с рассыпанными по нему золотыми блёстками, цвета перестоявшегося пива, цвета старых фортепьяных клавиш, цвета топлёного молока, цвета слоновой кости, цвета холодной варёной говядины и пр*).

Говорящий делает выбор из этих номинаций, причем этот выбор определяется целями и задачами, мотивацией и условиями общения.

Литература

1. Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики – 1971: Сб. тр./ Отв. ред. С.К.Шаумян.-М.: Наука, 1972.- С.267-395.

2. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Перевод с англ.-М.:1993.-345с.

3. Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке: Учебное пособие для студентов вузов. - М: Логос, 2001.

4. Гайсина Р.М. Межкатегориальный переход понятия и обогащение лексики: Уч.пос.- Уфа: БГУ, 1985.-80с.

5. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности /Отв.ред. А.Серебрянников.-М.: Наука, 1986.-157с.

6. Никитевич В.М. Минимальная и предельная номинативные единицы как результат ономотологического членения текста // Вопросы русского языкознания: Сб.н.тр./ Под ред. Горшковой К.В.- М.: МГУ, 1979.- Вып.2.

7. Русский язык конца 20 столетия (1985-1995). Отв.ред Е.А.Земская.-М., 2000.- 230с.

8. Русский язык сегодня \Отв.ред. Л.П.Крысин.-М.,2015.-193 с.

9. Способы номинации в современном русском языке./Отв.ред Д.Н.Шмелёв.-М.:Наука, 1982.-295с.

10. Языковая номинация. Общие вопросы.- М.: Наука, 1977.

ӘӨЖ 16.21.47

Қазақ, ағылшын тілдеріндегі ертегі дискурсына салғастырмалы талдау

Теңізбай Гаухар

АК-24М оқу тобының магистранты

Резюме

В статье проведен сравнительный анализ дискурса сказок на казахском, английском языках, выявлена лингвокультурная специфика.

Abstract

The article provides a comparative analysis of the discourse of fairy tales in Kazakh and English, and reveals linguistic and cultural specifics.

Ертегілер көптеген халықтардың мәдениетінде ерекше орын алады, олар фантастикалық элементтерді, дүниетанымдық сабақтарды және мәдени құндылықтарды біріктіре отырып, халықтың тарихи және мәдени өзіндік ерекшеліктерін көрсете алады. Бұл ертегілер уақыт пен кеңістіктен асып, әрбір мәдениеттің тарихы мен жеке ерекшеліктерімен терең байланысын көрсетеді. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі ертегі дискурсын зерттей отырып, біз екі тілдің өзіндік ерекшеліктерін анықтайтын тілдік, тақырыптық және мәдени

аспектілерді көреміз, сонымен қатар олардың ертегілік дәстүрлеріндегі ұқсастықтарды да байқаймыз.

Ертегілер ежелден бері адамзат мәдениетінің маңызды бөлігі болып табылады. Олар адамгершілік құндылықтарды қалыптастырып, қоғамның сенімдерін көрсетіп, балалар мен ересектерді қызықтырады. Ертегі дискурсы – олардың құрылымы, тақырыптары мен тілі әр мәдениетке байланысты өзгеше болуы мүмкін. Қазақ және ағылшын ертегілерінің құрылымы ұқсас болып келеді: алдымен оқиға орын алатын жерді белгілейтін кіріспе, негізгі қақтығыс немесе қиындық, әрі соңында моральдық сабақ беру арқылы шешім табу. Бұл ертегілердің басты кейіпкері жиі күш-жігерін сынап, зұлым күштермен немесе күрделі тапсырмамен күресетін батыр болып табылады.

Қазақ ертегілері, мысалы, *«Алпамыс батыр»* қазақ халқының ежелгі дәстүрлерін бейнелейді, көбінесе батырлық, адалдық және жақсылық пен жамандық арасындағы күрестің маңыздылығын көрсетеді. Бұл ертегілер ұрпақтан ұрпаққа ауызша тарап, батырлар арқылы отбасын, жерді және ар-намысты қорғау үшін ерекше ерліктер жасайтын кейіпкерлерді көрсетеді. Ал ағылшын ертегілерінде, мысалы, *«Күлше қыз»* немесе *«Үш кішкентай шошқа»* сияқты ертегілерде ар-ұжданның және әділдік жолындағы күш-жігердің маңызы айқынырақ. Мұндай ертегілерде ізгілік пен әділдіктің, зұлымдықты жеңу мен ақылдылықтың құндылығы басты назарда болады.

Қазақ ертегілерінің бір ерекшелігі – олардың салт-дәстүрмен тығыз байланысы, көбінесе ертегі өлең немесе ән түрінде айтылады. Сөздің ырғағы мен әуені тыңдаушы мен ертегінің арасындағы байланысты орнатуға көмектеседі. Ал ағылшын ертегілерінде көбінесе тек баяндау басым болады, бірақ оларда да кейбір өлеңдер мен ырғақтар, мысалы, *«Twinkle, Twinkle, Little Star»* сияқты балабақша әндерінде кездеседі [5,4].

Қазақ және ағылшын ертегілерінде де дүниетанымдық сабақтар ерекше орын алады. Ағылшын ертегілерінің көпшілігінде кішіпейілдік, мейірімділік және еңбекқорлықтың артықшылығы туралы айтылған. Мысалы, *«Күлше қыз»* ертегісінде басты кейіпкердің мейірімділігі мен сабыры сыймен марапатталады, бұл ізгілік пен жақсы мінездің жамандық пен қаталдықтан үстем болатынын көрсетеді.

Қазақ ертегілерінде де өмірлік сабақтар маңызды орын алады, бірақ олардың мәні мәдени контекстке байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Қазақ ертегілерінде үлкендерге және табиғатқа деген құрмет ерекше орын алады, бұл көшпелі өмір салтымен тығыз байланысымызды көрсетеді. Қазақ ертегілерінде батырлық та отбасын және қауымдастығын қорғау тұрғысынан маңызды құндылық болып табылады. Әсіресе, *«Алпамыс батыр»* ертегісінде батыр қиын

жағдайлармен бетпе-бет келіп, отбасын қорғау және халықтың қауіпсіздігі үшін жаулармен күреседі. Бұл тақырып қазақ қоғамында өте маңызды, себебі отбасы мен қауымдастықтың байланыстары ерекше мәнге ие.

Қазақ және ағылшын ертегілеріндегі тіл қарапайым әрі түсінікті болғанымен, метафораларға бай. Ағылшын ертегілерінде архетипті тіл жиі қолданылады, мысалы, «*Бір кезде*» немесе «*Ақырында бақытты өмір сүрді*» деген сөздер ертегінің басталуы мен аяқталуын белгілейді. Бұл тіркестер оқиғаның фантастикалық элементтеріне жол ашады, ғажайып атмосфера жасайды. Қазақ ертегілерінде тіл терең поэтикалық болып келеді, табиғаттан және қоршаған ортадан алынған метафоралар жиі пайдаланылады. Жануарлар мен аспан туралы сипаттамалар кездеседі және бұл элементтер терең мағыналарды жеткізу үшін символдық түрде қолданылады. Табиғатты пайдалану тек оқиғаға тереңдік қосып қана қоймай, қазақ халқы мен табиғат арасындағы мықты байланысты көрсетеді [1,15].

Қазақ және ағылшын ертегілері арасында айқын мәдени айырмашылықтар болса да, олардың негізгі тақырыптары мен құндылықтарында ұқсастықтар бар. Екі халық та ізгілік, жақсылықтың жеңісі, жеке тұлғаның өсуі және құндылықтардың маңыздылығын дәріптейді. Қазақ ертегілері көбінесе туған жермен, отбасы мен ар-намыспен байланысты болса, ағылшын ертегілері жеке мінез-құлық пен іс-әрекеттердің моральдық салдарын басымырақ көрсетеді.

Ерекше бір айырмашылық – ертегілердегі гендерлік рөлдердің бейнеленуі. Көптеген ағылшын ертегілерінде әйел кейіпкерлер көбінесе белсенді емес, оларды ержүрек ханзада немесе батыр құтқарып алады. Ал қазақ ертегілерінде әйелдер күшті, қабілетті тұлғалар ретінде көрсетіледі, көбінесе маңызды шешімдерге қатысып, оқиғаның өзгеруіне әсер етеді. Мысалы, «*Қыз Жібек*» ертегісінде басты кейіпкер тек сұлу ғана емес, батыл және ақылды, бұл оны жай ғана құтқарылушы кейіпкер емес ертегінің белсенді қатысушысы етеді [3,41].

Қорыта келгенде, қазақ және ағылшын ертегілері мәдениет, құндылықтар мен моральдық сабақтарды жеткізудің маңызды құралы болып табылады. Тілдік және құрылымдық айырмашылықтарына қарамастан, бұл ертегілер жақсылық пен жамандықтың күресі, тұлғаның дамуы және ізгілік мәні сияқты жалпы адамзаттық тақырыптарды қозғайды. Қазақ ертегілерінің ән және табиғат бейнелері арқылы біз өткен шақтағы оқиғаларды ерекше көзқараспен көре аламыз. Ал ағылшын ертегілері қарапайым баяндау стилімен тыңдаушыларды баурап алады. Әр мәдениет өз ерекшеліктерімен бізге ертегілердің күшін, сенімдерімізді қалыптастыруда, күмәндарымызды жеңуде және қиялымызды оятуда маңызды рөл атқаратынын көрсетеді.

Әдебиет

1. Krappe A. The Science of folklore. NY, 1964.
2. The Types of Folktale. A Classification and Bibliography Anti Aarne's Verzeichnis der Marchentypen/Translated and enlarged by Stith Thompson. Helsinki, 1964.
3. The study of fairy tale discourse //«Science and life of Kazakhstan» International Scientific Journal.
4. Artistic tools in the discourse of fairy tales //«Science and life of Kazakhstan» International Scientific Journal.
5. Male Breast. *Kazakh fairy tales*. <http://tale.kazakh.ru/24480/>

ӘОЖ 94 (574)»19

Ашаршылық жылдарындағы балалардың тағдыры

Төлегенова Ж.Ж., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье анализируется судьба детей, наиболее пострадавших в годы голода 1930-х годов в Казахстане и состояние детских домов.

Abstract

The article analyzes the fate of the children who suffered the most during the famine of the 1930s in Kazakhstan, and the state of orphanages.

1930-жылдардағы «ұлы ашаршылық» қазақ халқының тарихында бұрын-соңды болмаған ұлттық апат болды. Осы жылдары жүздеген мың бала ашаршылықтың құрбанына айналды. Бейкүнә балалар тағдырдың аяусыз шеңгеліне түсіп, аштықтың зардабынан көз жұмды. Аман қалғанының өзі ата-анадан көз жазып, жетімдер үйіне тапсырылды. Куәгерлердің айтуынша, аштыққа ұрынған жұрт амалсыздан балаларын өз қолдарымен осында әкеп тапсырған. Сол балаларынан кейін хабарсыз қалған ата-аналары өмірлерінің аяғына дейін үмітін үзбей өмірден өтті.

Ашаршылық сол кездегі талай баланы балалық шағынан айырды. Ашыққандардың арасындағы балалар жайында нақты мәлімет айту қиын. Бұл арнайы зерттеуді қажет етеді. Себебі сол кездерде аштықтан қырылып қалған, босып кеткен ауылдарды жасырып қалу фактілері жиі кездескен. Б.Елкеев пен Қ.Алдажұманов ашаршылық шығыны әсіресе 9-ға толмаған балалар арасында 60 пайыз болғанын, ал ең көп шығын сәбилер арасында 72 пайыз болды деген ойларын айтады [1,148]. Бұл деректерден байқайтынымыз, қырғынға көп ұшыраған панасыз жас балалар мен қарттар болып шығады.

1930-жылдары аштық басталған кезде балалар үйінің жағдайы ауыр болған. Балалар үйі дұрыс жабдықталмағандықтан, әрі тойып

тамақ ішпегендіктен, тамақтың құнарсыз болуы мен киімнің жоқтығынан жұқпалы ауру жиілеп, өлім көбейген.

Ашаршылыққа душар болғандарға көмек беру ол бастан дұрыс ұйымдастырылмады. Алматы, Шымкент, Семей, Әулиеата, Қызылорда, Ақтөбе және басқа да қалалардың көшелерінде аштан өліп жатқандар көп болған. Оларды жинап, көмуге арнайы жасақтар құрылды. Алыс ауылдардан елді пункттерге жете алмаған аналар балаларын тастап кетуге мәжбүр болған. Тек 1932 жылдың 5-6 қаңтарында Әулиеатадағы бір шайханадан үсіп өлген 20 баланың, қаладан 84 ересек адамдардың денесі табылған.

Қызылорда облысының мемлекеттік архив қорындағы осы кезең барысына шолу жасасақ, 1932 жылы 28 ақпанда өткен Қызылорда аудандық атқару комитеті мәжілісінің күн тәртібінде көшіп - қоныстанушылар мен панасыз балаларды орналастыру мәселесі қаралып, панасыздықпен күрес бөлімінің жұмысы сынға алынған. Онда азық - түлікпен қамтамасыз етудің дұрыс жолға қойылмағандығы, есебі жүргізілмегендігі, желтоқсан айында берілетін азық - түлік қаңтар айының соңында үлестіріліп, талан - таражға түскендігі айтылып, кінәлілерді жауапқа тарту ұсынылған. Жауапты қызметкерлердің өзі ысырап пен ұрлыққа жол беріп, тіпті олардың өздерінің де қатысы болған осындай фактілер архив құжаттарында кездеседі.

Ақтөбе облысынан және Қарсақпай ауданынан келіп жатқан көшпенділер мен панасыз балалар саны күннен - күнге көбейген. Бұл көрсеткіш ақпан айында 835 болса, наурыз айының басында 928-ге жеткен. Осы айдың ортасында тағы да Қарсақпайдан - 630, Батпаққарадан - 510, Қостанайдан - 47, Торғайдан - 14, Ырғыздан - 2 адам, 1665 панасыз балалар келген. Олардың 1500-і балалар үйіне, 150-сәбилер үйіне орналастырылған, 10- оқуға, 5- кәсіпорындарға жұмысқа жіберілген, балалар үйіне және сәбилер үйіне жіберілгендер арасында 109 бала аштықтан өлген. Азық - түліктің жетіспеушілігіне байланысты үнемдеу мақсатында адам басына 1 айға 1 килодан дән бөлінген. Осыдан кейін жиналған панасыз балалар Қазалы, Қармақшы, Теренөзек, Түркістан балалар үйіне жіберілген [2,23].

Өзге облыстардан көшіп - қоныстанушылар онсыз да қиын әлеуметтік-экономикалық жағдайды мұнан әрі төмендетті. Ақтөбе облысы мен Қарсақпай ауданы басшыларының назарына осы аймақтардан келген халықты тұрақты мекен-жайларына қайтару үшін өз өкілдерін жіберу туралы ұсыныстар жауапсыз қалады. Аудандық кәсіподақ комитетінің 1933 жылы 19 қаңтарда өткізілген кезектен тыс мәжілісінде көшпелілерді отырықшы елге айналдыру жөніндегі Үкімет қаулысының орындалмай жатқандығына, бөлінген азық - түліктің нақты жеткізілмей отырғанына сын айтылып, сырттан келгендерді өздерінің тұрақты мекен - жайына қайтаруға бағытталған үгіт - насихат жұмысын жүргізу мәселесі қаралды. Аудандық денсаулық

сақтау бөлімінен дәрігерлік көмек көрсету үшін арнайы бригада құрылады.

1933 жылдың 1 қаңтары мен 20 ақпаны аралығында панасыз балалардың саны 1311 болса, оның 44-і коопкомбинатқа жұмысқа жіберілген, 2-і кәсіпорынға, 20 адам «Овцевод» кеңшарына жіберілсе, 105 бала сәбилер үйіне орналастырылған. 315 бала қайтыс болған. Ескертпеде берілген мәліметте балалардың көпшілігінің өліміне аштық себеп болғандығы көрсетілген [3,2]. Ал енді бір деректе 1933 жылдың 10-20 наурызы аралығында 1759 панасыз баланың 1660-ы балалар үйіне, ал қалған 99-ы сәбилер үйіне орналастырылған. 59 бала балалар үйінде, 38 бала сәбилер үйінде, барлығы 97 бала қайтыс болған. Ғ. Мұратбаев балалар үйіндегі мәлімет бойынша 1933 жылдың 1 қаңтары мен 20 ақпаны аралығында бес баланың қайтыс болғандығы айтылған, оның біреуі туберкулез, төртеуінің өкпесіне салқын тиген. Ал қазан революциясы балалар үйінің хабарлауынша осы жылдың қаңтары мен ақпаны аралығында 26 бала аштықтан өлген. Сәбилер үйінің дерегі бойынша 1933 жылдың 21 қаңтар – 1 ақпан аралығында 45 бала, 15 ақпан – 20 ақпан аралығында 50 бала, 20 ақпанда – 11 бала, оның бесеуі қыз бала, алтауы ұл бала, 25 ақпанда – 20 бала, оның тоғызы қыз бала, он бірі ұл бала, 26 ақпанда 2 ұл, 7 қыз қайтыс болған [3,3,5]. Балаларды қабылдап бөлетін балалар үйінде 1933 жылдың 1 қаңтары мен 20 ақпаны аралығында 46 бала аштан өлгендігі көрсетілген. Ал қаңтар - наурыз аралығында барлығы 61 баланың аштықтан өлгені туралы мәлімет бар [4,10].

Елдің қалалық аймақтарына босқындармен қатар қараусыз балалардың көптеп ағыла бастауы және сол балалардың балалар үйіне орналастырылып, үкіметтің қарамағына алынғанын бүгінгі күні архивтік деректер дәлелдеп отыр. Ашыққан, босқан балалардың тұрмысын жақсартуда Қазақ ағарту халкомы арқылы губерниялық халық ағарту бөлімі балалар үйі мен бақшаларын жаппай, керісінше, балаларды уақытша жайғастыра тұратын орындар ашып, үй-күйі жоқ балаларды қабылдау, оларды тіркеу арқылы тамақтандыруды қолға алды.

1933 жылдың 20 қаңтар – 20 ақпан аралығында панасыздықты жою айлығы жарияланып, барлық ұжымдарда жедел жиналыстар өткізіліп, қаржы жинау, панасыздар пайдасына 10 тиындық талон маркасын енгізу ұсынылған. Панасыздықпен күрес штабының Халық ағарту комиссариатының төрағасы С.Меңдешевтің қатысуымен 1933 жылы 28 маусымда өткен кеңейтілген мәжілісінде 25 маусымнан 25 шілдеге дейін тағы да айлық өткізу, аудандық оқу бөлімінде кеңестік бюро құрып, балалар коммунасы қызметкерлеріне тұрақты түрде әдістемелік көмек көрсету, семинарлар мен мәдени шараларға ағарту қызметкерлерін жұмылдыру керектігі айтылды. Балаларды әдеби кітаптармен, ойыншықтармен қамтамасыз ету жұмыстарын бақылау,

жасөспірімдерді егіндікке жұмысқа шақырып, еңбекке баулу тәрбиесі қаралды.

Үкіметтің жергілікті ауыл және село мұғалімдерінің тұрмыстық жағдайын жақсарту жөніндегі шығарған бірқатар шешімдері орындалмады, айлық жалақылары берілмеді, азық - түлік айына бір рет қана бөлінді. Ауылдық партия және қоғам қайраткерлерінің де тұрмыстық жағдайлары айтарлықтай болмады. Олар ешқандай азық - түлік пайын алмады. Алматы қаласында Қаскелең ауылдық кеңесіне жіберген хатында ашыққандарды тамақтандыру орны мәлімет бойынша ашылғанымен бұл пункттерде адамдардың жоқтығы, жоғарыдан берілген директивалардың орындалмағандығын айта отырып, үкіметтік шараларға салғырттық танытқандар жауапкершілікке тартылатындығы айтылған [5,32].

КСРО-ның Жабдықтау халық комиссариаты 1933 жылы 7 тамызда Қазақстанда орталықтан жабдықталатын балалар үйіне 10 мың панасыз баланы орналастыру туралы жарлығы, ал 15 тамызда қосымша тағы 10 мың панасыз баланы балалар үйлеріне жіберу туралы шешім қабылданады. Осылайша, Қазақстан бойынша 70 мың панасыз балаларға қажетті жағдайлар жасау туралы мәселе көтерілген. Құжатта балаларға бөлінетін азық-түліктің көлемі көрсетілген. Оның ішінде КСРО-ның Жабдықтау халық комиссариаты қорының есебінен: «3-тоқсанда (тоннамен): ұн-135, жарма-33, балық-30, қант-7,5 бөлінеді» делінген. [6,94].

Қазақ АКСР Халық комиссарлар Кеңесі мен өлкелік комитетінің 1933 жылдың 3 қыркүйегіндегі «Панасыздарға қарсы күрес жағдайы туралы» қаулысында Алматы облысы Қаратал- Аягөз ауданы, Оңтүстік Қазақстан облысы Арыс, Қызылорда аудандарындағы орын алған кемшіліктер, атап айтқанда балалардың өліміне апарып соқтырған жағдайлар, медициналық көмектің берілмейтіндігі, балалар қорына бөлінген қаржының жымқырылуы т.б. жағдайлар қатты сынға алынды. Осыған байланысты балалар үйіндегі 8-10 жас аралығындағы балаларды мектепке оқыту, 3-7 жастағы балаларды балалар бақшасымен, интернаттармен, 3 жастағы балаларды сәбилер үйлерімен қамтамасыз ету, қиын балалар үшін 1100 балаға арналған 8 балалар коммунасын құру міндеттелді [2,8]. Бастапқыда ашыққан, жетім қалған балалардың жағдайы үкімет тарапынан ескерілмей, қайта жасыруға тырысты. Кейіннен, жағдай әбден ушыққан кейін барып, партиялық-кеңестік мекемелер панасыз балаларға жағдай жасауға мәжбүр болды.

Қорыта айтқанда, қазақ халқын қынадай қырған Ф.И.Голощекиннің қазақ еліне жасаған қасірет таңбасы тарих бетінен өшпек емес. Қолдан ұйымдастырылған ашаршылық миллиондаған адамдардың, оның ішінде балалардың да тағдырын тәлкек етті. Аштықтан қырылған, жетім қалған, панасыз қазақ балалары көп болған еді.

Әдебиет

1. Елкеев Б. Алдажұманов Қ. Босқындар. // Жұлдыз, 1993-9 қыркүйек.
2. Ғасырлармен тілдескен мұрағат. –Астана, Елорда, 2009-136 б
3. ҚОМА (Қызылорда облысының мемлекеттік архиві) Р-2-қор. 2-тізбе.5-іс.
4. ҚОМА. Р-2-қор.1-тізбе.2-іс.
5. Саланчина Н. Әбдірахманова А. Ашаршылық тауқыметі мұрағат құжаттарында (1932-1933 ж.ж.).//Қазақ тарихы, 2007 №5
6. 1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты-Правда о голоде 1932-1933 годов /Аяған Б.Г., Қыдырәлиева Ж.Ү., Ауанасова Ә.М., Қашқымбаев А.Н., Анафинова М.Л., Ілиясова К.М. - Алматы: ТОО «Литера-М», 2012-336 б.

ӘОЖ 94 (574)»19/...»

Нәубет жылдарының зардаптары

Төлегенова Ж.Ж., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются последствия голода в Казахстане в 30-е годы XX века.

Abstract

The article examines the consequences of famine in Kazakhstan in the 30s of the twentieth century.

Қазақ даласындағы ең қасіретті де сұрапыл кезеңдердің бірі болған XX ғасырдың 30-жылдарындағы қолдан жасалған ашаршылық қазақ халқына жойылып кету қаупін төндірген еді. Аштықтан қырылғандардың саны есепсіз болды. Осы күнге дейін нақты аштықтан, жұқпалы аурулардан өлгендердің сандары нақтыланбай отыр. Қазақстандағы күшпен ұжымдастырудың және зорлап отырықшыландырудың алып келген ауыр зардаптарының бірі-демографиялық апат еді. Тарихи зерттеулерде Қазақстандағы 1931-33 жылдардағы ашаршылыққа байланысты ғалымдар зерттеу барысында түрлі пікірлер айтады. Қазақстандық тарихшы демограф ғалымдар осы жылдардағы ашаршылық құрбандарын 1,5 миллионнан 3 миллионға дейін жеткізіп жүр. Манаш Қозыбаев бастаған ғалымдар бірнеше мақалалары мен зерттеу еңбектерінде ашаршылық жылдары 2 миллион 100 мың адам опат болды, оның 1 миллион 750 мыңы қазақтар деп көрсетеді [1,67]. Талас Омарбековтың айтуынша, ашаршылық кезінде 2 миллион 300 мың қазақ өлген [2, 50]. Қазіргі кезде жүргізіліп жатқан зерттеулер бойынша аштықтан өлгендердің

санының артуы мүмкін. Сондықтан бұл мәселені жіті зерттеу аса маңызды. Сол кездегі ресми құжаттардан ашаршылықтан өліп жатқан адамдардың нақты санын кездестіру қиын, тек қалалар бойынша жұқпалы аурулар мен індеттің қасіреті туралы мәліметтер кездеседі. Себебі, Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Ф.И. Голощекин өзінің жүргізіп отырған қанды қылмысты саясатын жасыруға тырысты. Бүгінде қазақ жеріндегі нәубет бар елге тән болғаны белгілі. Бірақ бұл нәубет әр халыққа әр қырынан көрінді. Мәселен, қазақтар саны 2,2 млн, пайызбен есептегенде 49 пайыз, қырғыздар саны тиісінше 300 мың (25 пайыз), мордва 400 мың (12 пайыз), украиндар 100 мың (12 пайыз), немістер 6 мың (11 пайыз), белорустар 300 мың (10 пайыз), дүңгендер 1 мың (10 пайыз), татарлар 9 мың (10 пайыз), өзбектер 20 мың (8 пайыз), ұйғырлар 10 мың (8 пайыз), орыстар 85 мың (6 пайыз), басқалары 9 мың (10 пайыз) [3,195].

Большевиктер билік басына келгеннен кейін қазақ жері екі дүркін 1920-шы, 1930-шы жылдар басында жан түршігерлік ашаршылықты бастан кешті. Ашаршылық КСРО мемлекетінің көптеген аймақтарын қамтыды. Әсіресе, Еділ бойы, Солтүстік Кавказ, Украинадағы ашаршылық көлемі тым үлкен болды. Алайда осы елдердің ішінде ең ауыр зардап шеккен Қазақстан болатын.

Ашаршылық кеңес өкіметінің Қазақстандағы мал атаулыны тәркілеу туралы шешімінен бастау алды. Бар тіршілігі төрт түлікке байланысты болған қазақ халқына аштан өлуден басқа жол жоқ еді. 1931-32 жылдары болған қуаңшылық жағдайды мүлдем шиеленістіріп жіберді.

Қазақ даласындағы ашаршылық туралы БК(б)П ОК-нің Бас хатшысы И.В. Сталин мен Қазақ өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы болған Ф.И. Голощекинге жолданған Т. Рысқұловтың «Сталинге хаттары», Ғ. Мүсірепов, М. Ғатаулин, М. Дәулетқалиев, Е. Алтынбеков, Қ. Қуанышев жазған «Бесеудің хаты» және т.б. хаттарда қазақтың аштықтан қырылуы мен үдере шетел асуының негізгі себептерін айғақтайтын нақты мәліметтер берілді. Алайда, қазақ зиялыларының жанайқайы тыңдаусыз қалды.

Нәубет жылдарының ауыртпалықтары туралы жазылған еңбектерде халықтың аштан өлмеу үшін тышқан аулап, тентіреп кеткені, тіпті адам жеу, өз балаларын жеу оқиғаларының орын алғаны туралы да ащы шындықтар айтылады.

Аштықтың жантүршігерлік көрінісі туралы ғалым Т. Омарбеков мұрағат қойнауындағы жеті адам қол қойған Шу елді мекеніндегі жағдай туралы мынадай дерек береді. «Шу поселкесінің маңайындағы төңіректе №75 барақтағы босқындар жатағының және тамақтандыру орнының санитарлық жағдайын тексеріп шықтық. Сонда мыналарға кездестік: ішінде босқындардың жатақханасы және тамақтандыру орны орналасқан №75 барақ жан төзгісіз жағдайда. Баспана әл дәрмені таусылған, көбі эзер дегенде қозғалатын босқындарға лық толы.

Баспана іші былғаныш, сасық. Жүзге тарта аш адамдар жерде жатыр. Баспананың айналасы ластанып кеткен. Барлық жерде сүйектер, барақтан біраз жерде солтүстік жерде тағы да өлік. Барақтың орынынан шығысқа қарай бір жарым шақырымдай қашықтықта шұқырда тағы бес өлік жатыр. Көмілмегені, сирақ және қар еттерінің кесіліп алынғаны кісі етін жеу болғанын айғақтайды. Қазақ бейіті жас молаға толы». Мұндай масқара құбылыстан басқа мынадай мысалға душар болып отырмыз: Сталин атындағы ұжымшардың №12 «Ақтас - жартас» ауылында 4 адам 19 адамды жеп қойыпты. Олардан адам еттерін және өлекселерін тауып алдық. Әлібек ұжымшарында 22 адамның 21-і өлген кезде қалған біреуі өзінің туған ағасының етін жеген. Хат иелері қол қоймаған тағы бір құжатта мынадай мәліметтер бар: «1933 жылдың қаңтарынан 31 наурызына дейінгі уақытта Қордай ауданы бойынша жиналып алынған өліктер: ауылдық кеңестің берген мәліметтері: ауылдық кеңестерде өлген адамдардың аттары, ... 671 адам. «Успен ауылдық кеңесінде бір байдың баласы көшеде екі адамның басын сүйретіп жүрді (Ол ұсталды. ОГПУ тұтқынында отыр) [4,228, 229].

Осылайша 30-жылдардағы аштық халықты күйзелтіп қана қоймай, күйретіп кетті. Аштық қысқан халық арасында сүзек сияқты жұқпалы аурулар эпидемиясы басталады. Ашаршылық салдарынан сол жылдары 1030 мың адам туған елден шекараасып, шұбыра босқындыққа ұшырайды. Халық көршілес Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Тәжікстан, тіпті, Қытай мен Моңғолияға қашады.

Қазақстаннан тысқары кеткен 1030 мың адамның 414 мыңы ғана кейіннен қайтып оралады. [5,273]. Аштықтан аман қалу қамымен ел ауып кеткен жерлестеріміздің қайтадан ата - мекенге оралуға ниетті екендері архив құжаттарынан байқалады. Қазақстан Орталық Атқару Комитеті төрағасына 1933 жылғы 15 сәуірде Тәжікстан Республикасы Исфара ауданы Лекан ұжымшарының тұрғындары атынан жазған арызында уәкіл Төлебай Қисықов: «Біз, Қызылорда ауданы, 2-ші ауыл тұрғындары, 1932 жылы аштықтан отбасымызды, балаларымызды аман алып қалу үшін Тәжікстанға үдере көштік, енді туған жерімізге қайта оралып, еңбек еткіміз келеді, бірақ қайтуға қаражатымыз жоқ. Сондықтан, Тартоғай стансасына дейін поезбен жетуге қаражат берсеңіздер. Барлығымыз 30 отбасы, 810 адамбыз», - делінген [76.46].

Ашаршылық зардабының жергілікті халықты мұншалықты мүшкіл халге жеткізуі сол кездегі ресми саясаттың нәтижесі болатын.

Әдебиет

1. Қозыбаев М. Абылхожин Ж. Татимов М. Казахстанская трагедия. // Вопросы истории. 1989 г. №7; Козыбаев М.К. Абылхожин Ж.Б. Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане трагедия крестьянства. - Алматы: Ғылым, 1992-420

2. Омарбеков Т. Аштық апатын анықтай алдық па? // Ақиқат, 1994-№5.

3.Әбдіәкімұлы Ә. Қазақстан тарихы. Алматы: республикалық баспа кабинеті, 1997-403 б

4. Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. –Алматы: ҚАЗАқпарат, 2001-404 б

5. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. – Алматы: «Атамұра», 2010, 752 б

ӘӨЖ 82-024:89(574.54)

Тұрмағанбет ақынның «Шаһнама» дастанындағы шығыстық сарын

Сапартаева Ләззат Егізбайқызы
Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда

Резюме

В этой статье рассматриваются восточные традиции в поэме «Шаһнама» известного поэта Сырдарьинского региона Турмағанбета Изтлеуова.

Abstract

This article examines the oriental traditions in the poem "Shahnama" by the famous poet of the Syrdarya region Turmaganbet Iztleuov.

Ұлттық сөз өнерімізге негіз болған ақын-жыраулар поэзиясындағы шығыстық дәстүр әдебиетіміздің дамуында маңызды орын алады. Көне өркениеттің бесігі болған Сыр бойында өмір сүрген белгілі шайырлар шығармаларында қазақ әдебиеті мен шығыстық әдеби үрдістің терең байланысы бар. Шығыстың әдеби мұрасымен сусындап, кейін оны өз шығармашылығының арқауы еткен шайырлар халықтың жандүниесін шығыстық қисса-дастандармен, ертегі-әңгімелермен байытты.

Ғалым Ғ.Тұяқбаев зерттеу еңбегінде Сыр бойы ақын-жырауларының шығыстық дәстүрде жазған дастан, мысалдарына тоқтала келе: «Сыр сүлейлері Балқы Базар, Қарасақал Ерiмбет, Кете Жүсіп, Шораяқтың Омары, т.б. шығыс үлгісінде бірнеше дастан, мысал өлеңдер жазды. Басқасын айтпағанның өзінде Тұрмағанбет әлем халқы «шығыстың «Илиадасы» деп бағалаған «Шаһнаманы» аударды. Қаңлы Жүсіптің де бірқатар дастандары мен мысалдары шығыс үлгісінде жазылды» [1, 12 б.],– дейді. Ғалым С.Дәрібаев та Сыр шайырларының қисса-дастандарын «Шаһнама», «Мың бір түн» хикаяларын, діни сюжеттер, Орта Азиялық сюжеттер, енді бір шығармаларды үндінің «Тотынамасын» негізге ала жырланған туындылардың қатарына жатқызуға болатыны туралы мынадай пікір білдіреді: «Бұл қисса-дастандардың әрідегі дәстүрі, әрине, «Мың бір

түн», «Шаһнама», «Тотынамаға» барып тірелуі мүмкін. Солардағы айтылатын желілерге салып, бірақ оқиғаны, оның болған жерін, кейіпкерлерін, Орта Азия, қазақ өміріне жақындатып алған қисса-дастандар туған» [2, 78 б.].

Сыр дүлділі Тұрмағанбет Ізгілеуовтің шығыстың әйгілі дастаны «Шаһнаманы» қазақ ұғымына үйлестіре жырлап шығуы – ақындық өнеріндегі шоқтығы биік елеулі ерекшелігі. Осы туындыдағы сюжеті шытырман оқиғаға құрылған бөлімнің бірі – «Сам Зал батыр».

Дастандағы Сам палуан мен Мәликеден туған баланың тұр-сипатын ақын былайша баяндайды.

Мәлике жүкті болып бір ұл туды,
Етті елі ұл туды деп ұлы дуды.
Түк басқан тұла бойын түрі жаман
«Бұл не?» – деп көргендердің көңілі суыды.
Қара емес, қардай аппақ шыққан шашы,
Сап-сары, салпы ерін, жік-жік басы.
Әрмен көз, бермен маңдай, бірақ оның
Көзінің жанған шамдай шұғыласы [3, 266 б.].

Шығыстық дастандардың желісіндегі дәстүр бойынша бала әкесі аң аулап жүрген кезде дүниеге келеді. Аңнан келген Сам батыр баланың түрінен шошып, өлтіруге бұйрық береді. Алайда тапсырманы орындаушылар баланы өлтірмей, орманға тастап кетеді. Баланы жолбарыс асырайды. Шығыс хикаяларындағы баланы арыстан, қасқыр секілді күшті жануарлардың асырауы – оның болашақта батыр болып өсетінінен хабардар ететін әдіс.

Бірде жолбарыстың бауырында өсіп жатқан баланы Самұрық құс балапандарына жемтік үшін алып кетеді. Бірақ олар баланы қызық көріп, өздерімен бірге өсуін қалаған соң өлтірмей, балапандарымен бірге асырайды. Зал үш жасқа келгенде Самұрық құсты анасы деп қабылдайды. Батыр тұлғалы бала өсе келе ұялас бауырларын ойнап жүріп өлтіріп алады. Дегенмен Самұрық баланы бұрынғысынша асырай береді. Бірде баланы Асфаһаннан шыққан жолаушы саудагер көріп, елге барған соң патшасына баланы көргенін баяндайды. Бұл кезде Сам палуан да түс көреді:

Түсінде бір шырайлы жігіт көрді,
Ажары аңдап тұрса артық таңнан.
Есепсіз келе жатыр ертіп қолды,
Көркіне көргендердің көңілі толды.
Құлдарша қол қусырып иіледі,

Адамдар алдындағы ашып жолды [3, 267 б.],– деп суреттеледі.

Сам баланы алып келу үшін жолға шығады. Самұрық құс оны өлтірмекші болады. Тек ұядағы балапандарын аждаһадан аман алып қалғаны үшін ғана Самға тиіспейді. Бұл оқиға да көптеген шығыс қиссаларына тән сарын.

Мұнан кейінгі оқиғаларда бала еліне келіп, адамзат тәрбиесіне көнеді. Сұлу да сымбатты жігіт болып өскен баланың ержүректілігін, жауға шапқандағы бейнесін Тұрмағанбет қазақ ұғымына жақын жырлайды:

Баланың түсі сары, қара көзі –
Рас болса бұрынғының айтқан сөзі.
Қайтпайтын қара тастан қасқыр жүрек,
Болады баһадүрдің нағыз өзі [3, 267 б.].

Ақынның «Жирун» атты хикаясы да шығыс халықтарында көп кездесетін сюжет ізімен өрбиді. Рум елінде Сәлім әулетінен шыққан, байлығына қоса әуе, аспан ілімін меңгерген атақты Жирун деген бай болады. Жирун елші жіберіп, сол елдегі тағы бір Қайсар атты байдың Катаюн деген қызын әйелдікке сұратады. Бұл кезде Катаюн сұлу әкесінің рұқсатынсыз бір кедей жігітпен кетіп қалады. Қайсар: Кімдекім қызыма үйленгісі келсе, Тасқұн үңгіріндегі алып жыланды жеңсін. Сол адамға қызыммен бірге қазына-байлық беремін,– деп жар салады.

Жіберген елшісінен мән-жайды білген Жирун ніжун ілімі бойынша келешегін болжап, алыс жолға шығады. Сол елде батырлығымен мәлім Кәштасып деген батыр болады. Ол Қайсардан іргесін аулаққа салмақ ниетімен көшіп кеткен болатын. Жирун сол Кәштасып батырды іздеп таппақшы болады. Әкесі Һештің үйінде жүрген батыр аң аулап кеткен екен. Баласы келген соң әкесі Кәштасыпқа Жирунның бұйымтайын жеткізіп, алып жыланды өлтіріп беруін сұрайды. Қайсар ол жыланды өлтіруге талай рет қосынмен барып, бос қайтқан екен. Әкесін тыңдап болған соң Кәштасып Жирунға: Босқа аң аулағанша, осы жыланды өлтірейін. Бірақ сен Сәлім бабаңның алмас қылышы мен өзіңнің атыңды бересің,– дейді. Жирун қуанып, батырдың айтқанына келісімін береді. Батырды әкесімен бірге қонақ етіп, тарту-таралғы жасайды.

Сәлімнің алмас қылышын қолына алып, қасына Һеш пен Жирунды ерткен Кәштасып батыр жолға шығады. Жол бастаған Һеш пен Жирун батырды Тасқұнға дейін ертіп барып, үңгірді көрсетеді. Енді екеуің өз қамдарыңды қылыңдар,– деп Кәштасып оларды аулағырақ қалдырып, өзі алып жылан жатқан жерге қарай беттейді. Ұзақ уақыт айдаһармен алысқан батыр жыланның басын қылышымен екіге бөлген сәтін ақын былайша әсерлі суреттейді:

Көз қадап, киреңдетіп керіп бойын,
Ысқырды ісіп-кеуіп, толғап мойын.
Құйрығын екі-үш рет ұрып жерге,
Жіберді тозаңдатып жатқан ойын.
Кәштасып тұра сала атты оқты,
Оқ тиіп ашумен кеп атқа соқты.
Мүйіздеп әрлі-берлі, атты өлтіріп,
Аузынан шашыратып зәрін төкті.
Ұмтылды омыраулай өзіне енді,

Жалақтап жұтайын деп жақын келді.
Қылышпен қақ маңайдан ұрып еді,
Жыланның жарып басын екі бөлді [3, 425 б.].

Кәштасыптың батырлығына таң қалған Жирун оны тағы қонақ етіп, ат мінгізіп, алтынға орап шығарып салады. Кәштасып пен Һеш ақылдасып, бұл тірліктен бейхабар болғанды. Сол күні Жирун Қайсарға: Айтқанын орындадым, ертең күйеу болып барамын, дайындалсын,– деп кісі жібереді. Қуанған Қайсар нар жегілген арбалармен айдаһарды алғызады. Жирунның ерлігіне тәнті болған Қайсар жар салып, оның құрметіне алтын шатыр тіккізіп күтеді, қызын қосады.

Дастандағы Кәштасып пен Һештің бейнелері адамдықтың ақ туын желбіреткен, бейнетпен күнелткен адамдардың бейнесінде суреттеледі. Екеуінің бойындағы берген сертті бұзбайтын адалдығын, уәдеге беріктігін көрсету арқылы ақын шығарманың негізгі идеясын білдіреді. Алтыннан шатыр тігу көбіне шығыс елдеріне тән үрдіс болса, Қайсардың құда, күйеу күтудегі қонақжайлылығын ақын қазақ өміріне жақындатқан сыңайлы.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінде қисса-дастан жазу үрдісі Сыр бойы ақындарының шығармашылығында кеңінен қанат жайды. «Нәзира» дәстүрін терең меңгерген сүлейлердің артында талай-талай сюжеті шымыр, көркемдік қуаты мол қиссалар қалды.

Түйіндеп айтсақ, Сыр бойының атақты шайыры Тұрмағанбет Ізтілеуов шығармаларында шығыстық үлгідегі өлең дәстүрі берік қалыптасқан. Оған сол шығыс әдебиетіндегі гуманистік ойлардың әсері, әлем әдебиетімен байланысы негіз болғаны айқын.

Әдебиет

1. Тұяқбаев Ғ. Қаңлы Жүсіп Қадірбергенұлының әдеби мұрасы. Филология ғыл. канд. авторефераты. – Тараз, 2004
2. Дәрібаев С.Д. Сыр шайырлары поэзиясындағы ежелгі әдебиет дәстүрі. Филология ғыл. канд. авторефераты. – Алматы, 2002
3. Рүстем-Дастан// Фирдоуси «Шаһнамасының» ізімен жырлаған халық ақыны Т.Ізтілеуов. – Алматы: ҚМКӘБ, 1961. – 604 б.

ӘОЖ793(574)

Шара Жиенқұлованың қазақ халқының хореографиялық өнерін дамытуға қосқан үлесі

Караматуллаева Х.Е.,
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
(Тараз қаласы)

Резюме

Статья посвящена исследованию творческой и педагогической

деятельности Шары Жиенкуловой как своеобразной исполнительницы и основоположницы казахского танца, значимой в культурной жизни казахского народа.

Abstract

The article is devoted to the study of the creative and pedagogical activities of Shara Zhienkulova as a kind of performer and founder of Kazakh dance, significant in the cultural life of the Kazakh people.

Би – ұлттық өнердің басқа да түрі сияқты халық тұрмысына берік еніп, олардың әдет-ғұрып ерекшелігі мен іс-әрекетін бейнелейтін өнерге айналды. Би сабақтары арқылы балалардың туған халқының мәдени құндылықтарын игеруін толық қамтамасыз етуде, мұғалім, жалпы педагогикалық білім негіздерімен қоса, ұлттық өнердің даму тарихын, өнер саласындағы көркемдік мәдени мұралардың тәлім-тәрбиелік мәнін сапалы меңгеруі тиіс.

Шара Жиенқұлова қазақ биінің негізін салушы екені белгілі. 1934 жылы 13 қаңтарда Қазақстандағы Қазақ мемлекеттік музыкалық театрының шымылдығы алғаш рет көтерілгенде «Айман-Шолпан» спектакліндегі жарқын сәттердің бірі қазақтың тұңғыш ұлттық биі «Келіншек» болды. Оны Шара Жиенқұлова ойлап тауып, қойып, өзі орындады, бұл қазақ хореографиясының бастамасы болды.

Шара Жиенқұлова «Қыз Жібек», «Жалбыр» және «Ер Тарғын» операларында халық билерін орындаған. Жиенқұлова «Қалқаман - Мамыр» ұлттық балетінде басты партияны биледі, ал «Амангелді» кинофильмінде басты рөлді сомдаған. Балетмейстер Л. А. Жуковпен бірге И.Н.Надиоровтың «Көктем» балетін қойды. Ол таңғажайып қырымен ерекшеленді, бірақ әсіресе қолдың суреті, саусақтардың, бастың қимылдары ерекше болды.

Ұлтымыздың болмысын, келбетін көрсететін «Қамажай», «Маусымжан», «Келіншек», «Қос алқа», «Айжан қыз» секілді төл билерімізді кәсіби деңгейге жеткізген кешегі Шара апамыздың арқасында біздің биіміз әлемге танылған. Айтқандай, қазақ биі ұлттық өнердің басқа түрлері сияқты халықтың тұрмыс-салтында, әдет-ғұрпында берік орын алған. Мысалы, еңбек қимылдарын көрсететін «Өрмек биі», аңшылар өмірін бейнелейтін «Қоян биі», «Қоян-бүркіт», «Құсбегі-дауылпаз», әзіл-оспақ пен күлкіге құрылған «Насыбайшы», аң-құстар мен жан-жануарларға арналған «Ортеке», «Қара жорға», т.б. халық билері бар [1].

1966-1975 жылдары Жиенқұлова Алматы хореографиялық училищесінің директоры болып жұмыс істеді. Оның шәкірттері: ҚазКСР Халық әртісі Г. Талпакова; ҚазКСР еңбек сіңірген әртістері К. Қарабалинова, Б. Байжуманова және т. б.[2].

Қазақ ұлттық биі – бишінің қозғалысы мен дене қимылы арқылы көркем образды бейнелейтін, ұлттық сахна өнері. Қазақтың халықтық би өнері ерте заманнан қалыптасқан, халқымыздың аса бай ауыз

әдебиетімен, ән-күйлерімен, дәстүрлі тұрмыс салтымен біте қайнасып келе жатқан елмұрасы болып табылады. Халықтың көркемдік ойының бір көрінісі ретіндегі би өнері өзінің көркемдік білім болмысында қазақ жұртының жалпы дүниетанымына сай арман-мұраттарын бейнелейтін қимылдар жүйесін қалыптастырған. Қазақ халқы ежелгі би өнерінің дәстүрі мен өрнегін сақтап, өзінің рухани қазынасымен ұштастыра отырып, ғасырлар бойы дамытқан. Қазақ биі халықтың тіршілік-тынысын, адамның табиғатқа көзқарасын, дүниетанымын айшықтайтын өнер ретінде өркендеуде.

Қазақстандағы хореографиялық өнердің қалыптасуы мен дамуының негізгі бағыттарын, қазақ халқының ежелгі ұлттық би мәдениетінің жандануын Д.Т. Әбіров, К. Д. Айтқалиева, О. В. Всеволодская-Голушкевич, Г. Т. Джумасейтова, А. А. Жолтаева, Т. О. Ізім, А. К. Кульбекова, Л. А. Мамбетова, Л. П. Сарынова, А. Б. Шанкибаева зерттеді [3].

Қазақтар - XX ғ. басына дейін өмірдің көшпенділік бейнесін сақтап қалған аздаған халықтардың бірі. Халықтың тілінде және көркем шығармашылығында өмір сүрудің көп ғасырлық ерекше ырғағы туралы осы уақытқа дейін ескірмеген қалпында жиды. Эпос, фольклор, өлендер, музыка, сәндік-іргелі және бейнелеу өнері, қазақтардың сәулет ескерткіштері — осының бәріне тұрақты қозғалыстың, ауыстырушылықтың және кеңістік пен уақытқа олар тудырған өзіндік қарым-қатынастың мөрін өзіне әкеледі (Ауезов М. Энкидиада: к проблеме единства миров кочевья и оседлости. Кочевники. Эстетика. А., 1993, с. 31, 34) [4].

Халық билерінің тақырыбы кең және көп қырлы, оның дәлелі сақталып қалған би миниатюралары болып табылады, олардың ішінде: еңбек миниатюралары («Орман биі», немесе «Тоқымашылар биі»), аңшылық билер («Қоян биі» — қоянды бүркітпен аулау, «Құсбегі-дауылпаз» — құсты аң аулауға үйрету), сондай-ақ би-жарыстар («Ұтыс биі»), сатиралық, әзіл — сықақ («Насыбайшы»), жануарларға пародия («ортеке» - арқар-секіргіш, «тепенкок» және «Қара жорға», — жорға жүгіру және ат биі, «аю би» - «Аю биі»), әр түрлі заттармен би. Сондай-ақ, музыкалық фольклорда хормен ән айту, би билеу және т. б. лирикалық театрландырылған билер кең таралды.

Білім беру, тәрбиелеу жүйесіне елеулі өзгерістер енгізіліп жатқан қазіргі кезең мектепке дейінгі мекемелер ісін жақсарту, баланың жеке басын дамыту, оны ізгілікке баулып, шығармашылық ойын жинақтай білуді, көркемөнерге қызығушылығын арттыруды талап етуде. Жас ұрпаққа тәрбие беру ісін жаңа сапалық деңгейге көтеріп, мазмұнын жақсарту жолында педагогтардың парыз бен қарызға беріктігін, адамгершілік пиғылы мен көркемдік талғамын, іскерлігі мен шығармашылық қабілетін дамыту, өз ісіне құштарлығын арттыру міндеті бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Әрине, Шара Жиенқұлова, Дәурен Әбіров, Зауыр Райбаев, Болат Аюханов, Гүлжан Талпақова сынды бишілер қалыптастырған салт та, дәстүр де қазақ биінің өзіне тән ерекшеліктерді бойына сақтаған әрі оны басқа елдердің билерімен салыстыруға әсте келмейді. Қай жағынан алсаңыз да оның ұлттық иірімдері, билеу мәнері дараланып тұрады.

Себебі, біздің табиғатымыз даламен, еркіндікпен, кеңдікпен тікелей байланысты. Қазақ оның төсінде өскен төл баласы. Бұл қасиет оның өнеріне де тән құбылыс әрі заңдылық. Сондықтан да би өнерінің негізі, қалыптасуы, тууы міне осыдан бастау алып жатады. Бұған «Қазақ биі», «Айжан қыз», «Қаражорға», «Былқылдақ» сияқты ондаған ұлттық билеріміз куә. Бұлардың дені классикалық өнер туындыларына, бишілеріміз үшін би үлгілеріне баяғыда-ақ айналып кеткен. Олар халық өмірін би тілімен баяндайды, соны мың бұралған әсем қимылдармен көрерменге жеткізеді. Қазақ биінің түп төркінінде халықтың рухани таным түсінігінің жиынтық көрінісі жатқандай көрінеді маған. Біздің ұлттық мәдениетіміз оның ішінде өзіміз тілге тиек етіп отырған би де еліміздің қоғамдық өмірінде орын алған өтпелі кезең кезінде басқа өнер түрлері тәрізді біраз қиындықтарды бастан кешіргені рас. Бірақ ол ертеден келе жатқан желісін үзіп алған жоқ, классикалық негізінен адасып, оны жоғалтқан жоқ. Өйткені оның тамыры тереңде, халықтың санасында жатыр. «Қазақ биі кеңес дәуірінің алғашқы жылдарында пайда болды», - деген жаңсақ пікірмен өз басым келіспеймін. Сонда мыңдаған жылдық тарихы бар елде «би өнері болмады» дегенге кім сенеді. Әрине, кеңестік дәуірдің кейбір қоғамдық ағымының кесірінен қағажу көріп, классикалық деңгейге көтеріле алмай қалды. Жаңа замандық әуеннің көлеңкесінде қалып қойды [5].

Еңбек қимылына жататындар: «ширатпа» (жіп есу — еңбек дағдысы) «жүн түту», «ши орау», «ұршық иіру», «кілем қағу» (шығыс кілемін сілкіу). «білек сыбану» (жең қайыру), «орама», «қамыр илеу» (қамыр жайған әйел қимылын елестету), «саба пісу» (саба — теріден тігілген ыдыс және басқалар.

Еркек қимылдары, біріншіден, тұрмыстағы ер адамдардың дағдылы қимылдарын сипаттаса, екіншіден, бұлшық еттерін, күшін көрсетеді. Ерлер қимылына жататындар: «сәлем» (ерлерше иілу), «мұрт сипау», «шығыр» (ерлер қолының шеңбер тәрізді қимылы), «теңселу» (атшабыстың әр түрлі нұсқасы), «аударыспақ» (ойын), «малдасқұру» (отыру), «шаршы қол» (қолды ежелгі дәстүр бойынша шаршылап, төртбұрышты етіп қою), «қол ырғақ» (иық пен қолды тербелту, селкілдету «буын ойнату» (шынтақ буынын ойнату, қол буыны мен саусақ буындарын ойнатып кезектестіріп бұгу, «бүркіт» және басқалар. Балетмейстерлер Ш.Жиенқұлова, Д.Әбірев және О.Всеволодская-Голушкевичтер бұл қимылдарды байқап әрі ары қарай дамытты.

Қазақ биінде орындалатын әр қимылдың алатын орны және өзіндік мағыналары бар. Атап айтқанда «Қошқар мүйіз», «Кереге көз», «Сыйлық», «Үлкен сыйлық», «Қызғалдақ», «Білезік», «Бота мойын», «Айна», «Сәндену» тағы басқа қимылдар қыздардың орындауында кездеседі. Әр қимылды бидің мағынасына қарай би қойылымдарында қолданып отырған (образға, сюжетке байланысты). Жоғарыда айтылған қимылдарды қыздың сұлулығын, нәзіктігін, еркелігін табиғатпен байланыстырып қолдануға болатындығын көріп жүрміз [6].

Халық шығармашылығын зерттеушілері қазақ би фольклорының әрқашан қазақтың сахналық билерін одан әрі байытуға септігін тигізген зор байлықтарға ие болғанын атап өтті. Осылайша, уақыт өте келе қазақ халқының би мәдениеті қалыптасып, күрделеніп, жетілдіріліп, ұрпақтан ұрпаққа лексика, композициялық суреттер, сюжеттер мен бейнелер берілді.

Әйгілі Латиф Хамидидің «Қазақ вальсі» осы вокалдық жауһар туындыны жасау процесіне белсене қатысқан Күләш Байсейітоваға арнайы жазылған. Ән 1940 жылы дүниеге келген. Оның халық арасында танымал болғаны сонша, биде екінші өмірге ие болды. Шара Жиенқұлова бидің қойылымын жасап, сахналық өмірінің соңына дейін вальс музыкасына би биледі.

Ол концерттік бағдарламадағы Шараның өзіндік визит карточкасы, қазақ биінің ұлттық мектебін құрушы тұңғыш кәсіби эстрада бишісінің сымбаттылығының, жарқыраған мінезі мен талантының символы болды.

Міне, сондықтан да болар, суретші Гүлфайрус Исмаилова көрнекті мәдениет және өнер қайраткерлерінің портреттерінің топтамасын бастап, халық суретшісі Шара Жиенқұлованың жанды би күйінін алғаш рет портретін жасады. Картинаның аты «Қазақ вальсі» (1958).

Шараның әйел сұлулығы мен дарыны бейнеленген сурет-портреті. Оның қолдары әдемі қимылмен тербелді, ал төңірегінде ұзын-сонар тігілген көйлектің кең орамы бар. Портреттегі бұл би - сұлулық пен бояулардың салтанаты. Ә.Қастеев атындағы өнер мұражайында қойылған.

Шара Жиенқұлова қазақтың алғашқы кәсіби бишісі, педагог, ҚазКСР Халық әртісі, ҚазКСР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, қазақ ұлттық хореографиясының негізін құрайтын қозғалыстарды ойлап тапқаны анықталды.

Қорытындылай келе, қазақтың халық биінің болашағы зор екенін айтқымыз келеді. Оны сақтау және дамытумен айналысатын мамандардың тарихи қалыптасқан дәстүрлерді басшылыққа алуы, хореографияның жаңа жетістіктерін дұрыс пайдалануы және қазақ би шығармашылығына қазақ халқының көркем мәдениеті мен жалпы адамзаттық мәдениеттің элементі ретінде қарауы маңызды.

Әдебиет

1. Қазақ бии қолдауға зәру. <https://alashainasy.kz/culture/kazak-bi-koldauga-zaru-18744/>
2. Толығырақ кино театрында.РУ <https://www.kino-teatr.ru/teatr/acter/w/sov/251708/bio/>
3. Кульбекова А.К. Формирование профессионального мастерства хореографов в вузах и учреждениях культуры и искусств в Республике Казахстан. Автореферат диссертации. <https://www.dissercat.com/content/formirovanie-professionalnogo-masterstva-khoreografov-v-vuzakh-kultury-i-iskusstv-kazakhstan>
4. Ауезов М. Энкидиада: к проблеме единства миров кочевья и оседлости. Кочевники. Эстетика. А., 1993, с. 31, 34
5. Қазақ бии өнері. <https://www.zharar.com/kz/referat/7590-bi.html>
6. «Білім және өнер». Би қимылының сыры. <https://bilimainasy.kz>

ӘОЖ 16.21.47

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразалық етістіктердің семантикасы

Икромханова Фируза Икромовна
ф.ғ.д., профессор
Өзбекстан Республикасы
Кәрім Әнел Ғалымжанқызы
АК-24М оқу тобының магистранты

Резюме

В статье исследуются фразовые глаголы и рассматриваются теории, предложенные отечественными и зарубежными учеными. В нем рассматривается сравнительный анализ фразовых глаголов в английском и казахском языках

Abstract

The article explores phrasal verbs and examines the theories proposed by both domestic and foreign scholars. It discusses the comparative analysis of phrasal verbs in English and Kazakh languages.

«Фразалық етістік» терминін алғаш рет британдық зерттеуші Л.П.Смит енгізді және 1986 жылы КСРО-да шыққан етістік тіркестерінің ағылшынша-орысша сөздігінде тіркелді. Фразалық етістіктер тіл білімінің тұрақты тіркесін зерттейтін саласы фразеологиямен тығыз байланысты. Алайда фразеологизм сөздердің барлық тіркестерін қарастырмайды, тек белгілі бір тұрақтылығы бар сөздерді ғана қарастырады. Фразеологиялық етістіктер – етістіктен және бір немесе бірнеше көмекші сөз бөліктерінен тұратын күрделі (немесе көп сөзді) етістік конструкциялары (multi-word verbs). Мұндай

конструкциялар шағын тіркестерге ұқсайтындықтан, оларды фразалық етістіктер деп атайды.

Қазіргі ағылшын тіліндегі көптеген сөздер сияқты, көптеген етістіктер латын (роман) немесе герман тілдерінен шыққан. Тарихи тұрғыдан герман сөздері бейтарап немесе ауызекі лексикаға жатады және олар фразалық етістіктердің көп санының қалыптасуына негіз болды.

Фразеологизмдер ағылшын фразеологиясының құрамдас бөлігі болып табылады, мағынасы жартылай немесе толық түсіндірілуі мүмкін тұрақты сөз тіркестерін зерттейтін тіл білімінің саласы. Олар ағылшын тілін тірі, динамикалық дамып келе жатқан жүйе ретінде зерттеудің маңызды көзі болып табылады. Фразалық етістіктер өздерінің жиілігі, мәнерлілігі мен қысқалығының арқасында ағылшын тілді қоғамда қарым-қатынастың тиімділігін айтарлықтай арттырады. Алайда, басқа тіл мәдениетінің өкілдері үшін олар күрделі және көп мағыналы құбылыс болып табылады, өйткені олардың мағыналық және прагматикалық ерекшеліктері, сонымен қатар сөйлеу әрекеті бөлек зерттеуді қажет етеді [1].

Ағылшын тілінде фразалық етістіктер жеке сөздер сияқты сөйлеуде қызмет ететін тұрақты тіркестер болып табылады. Оларға етістік және септік деп аталатын сөз кіреді, олар предлогпен, үстеумен немесе бөлшектердің екі түрінің тіркесімімен ұсынылуы мүмкін. Фразалық етістіктерді лексикографиялық талдау олардың мағыналық мүмкіндіктері туралы неғұрлым толық және объективті түсінік алуға мүмкіндік береді. Етістік кіретін сөз тіркесінің құрылымы оның мағынасына айтарлықтай әсер етеді [2, 14].

Британдық лингвист Дж.Повей фразалық етістікті біртұтас синтаксистік және семантикалық тұтастықты құрайтын «қарапайым» етістік пен септік жалғауының тіркесімі ретінде сипаттайды [3]. Фразалық етістіктердің тағы бір маңызды ерекшелігі олардың коммуникация саласына белсенді енуі болып табылады, онда олар көбінесе күрделі синтаксистік құрылымдарды ауыстырады, бұл оларды ақпаратты білдіруді модельдеуге және жеңілдетуге ыңғайлы құрал етеді.

Соңғы жылдары қазақ тілін генетикалық және типологиялық жағынан туыс емес тілдермен салыстыра зерттеу тіл білімінде жиі талқыланатын тақырыпқа айналды. Салыстырмалы лингвистика әдісі туыстас және туыс емес тілдердегі фонетика, лексика, грамматика және фразеология сияқты әртүрлі жүйелерді талдауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс туыстас тілдердің тарихи деректерін талдап, олардың шығу тегін, қарым-қатынасын, өзгерістерін, дамуын, лексикалық және грамматикалық құбылыстардың бірлігін қадағалап отыру үшін 19 ғасырдың басында пайда болған салыстырмалы-тарихи көзқарасқа негізделеді. Уақыт өте келе бұл қалыптасқан әдіс тіл біліміндегі жаңа деректермен, ұстанымдармен толықтырылды. 20 ғасырда туыс емес

тілдердің салыстырмалы зерттеулері кеңірек зерттеу өрісін ашты. Бұл тәсіл қазіргі уақытта дербес зерттеу саласы болып саналатын және көптеген ғылыми еңбектердің өзегі болып саналатын салыстырмалы фонетика, лексикология, грамматика және фразеология сияқты жаңа тілдік қосалқы салалардың дамуына байланысты соңғы кезде кеңірек тарады. Фразеология лингвистика ғылымының бай әрі мәнді саласы ретінде әртүрлі мәдениеттердің ойлау процестері мен даналығын көрсететін ауыз әдебиетінде де, жазба әдебиетінде де ерекше орын алады.

Бүгінгі таңда ағылшын тілі осы екі параллельді жолмен дамуды жалғастыруда. Сондықтан, ағылшын тіліндегі жүздеген фразалық етістіктердің француз, латын немесе грек тілдерінен алынған синонимдері бар және олар бірдей мағынаға ие. Міне, сол синонимдердің кейбірі: blow up – explode (жарылу); find out – ascertain (анықтау); give up – surrender (берілу); go against – oppose (қарсы шығу); hand in – submit (тапсыру); leave out – omit (қалдыру); look forward to – anticipate (күту); look up to – admire, respect (құрметтеу); make up – fabricate (құрастыру); point out – indicate (көрсету); pull out – extract (шығару); put off – postpone (кейінге қалдыру); put out – extinguish (сөндіру); put together – assemble, compose (жиналу, құрастыру); speed up – accelerate (жылдамдату); stand up for – defend (қорғау). Фразалық етістіктер кез келген стиль мен жанрдағы мәтінде кездескенімен, олардың негізгі қолданылу аймағы – ауызша тіл. Ресми іскерлік және ғылыми стильде француз, латын немесе грек тілдерінен шыққан сөздер жиі қолданылады. Фразалық етістіктер ағылшын тілінде тілдің дамуына әсер еткен табиғи жолмен пайда болды. Бұл оқиға 1066 жылы болған Норман шапқыншылығы еді. Жаулап алушы Уильям елге басып кіріп, қоғамның жоғары таптарында билікке ие болғаннан кейін француз тілі үстемдік етті, ал ағылшын тілі қарапайым халықтың тіліне айналды. Бұл жағдай бір жарым ғасыр бойы сақталып, 1204 жылы Англия француз билігінен босатылды. Осы уақыт ішінде француз тілі білімді адамдардың тіліне айналды, ал жазушылар ағылшын тілінің сөздік қорын толықтыру үшін жаңа сөздерді осы тілден ала бастады. Сонымен қатар, көптеген ғалымдар латын мен гректі білгендіктен, олар осы тілдерге жүгініп, жаңа білім салаларының терминдерін пайдаланды. Ағылшын тілі шетелдік сөздермен байи түсті, мысалы, «foretell (болжау)» деген сөз латын немесе грек тілдерінде «predict» немесе «prophecy» деп аударылады. Нәтижесінде, туған фразалық етістіктер халықтық сөйлеуде табиғи түрде дамыса, ал кіріктірілген сөздер ғылыми және әдеби тілдерді кеңейтті.

Шылау мен предлогтың формалары бірдей болғандықтан, фразалық етістіктерді предпозициялық етістіктермен шатастыру оңай, себебі олар сыртқы түрі жағынан өте ұқсас. Предпозициялық етістік өзімен бірге предпозициялық тіркесті қажет етеді. Қозғалыс

етістіктері осының айқын мысалдары болып табылады. Мысалы, «to go» (бару) етістігі толық етістік емес, контекстісіз ол жеке сөйлемде толық мағына бере алмайды; оған предпозициялық тіркес қажет. «I went» (Мен бардым) дегенді айту жеткіліксіз, оның орнына «I went to the store» (Мен дүкенге бардым) сияқты орын туралы предпозициялық тіркестің болуы керек. Предпозициялық етістіктер фразалық етістіктерден қозғалысқа қатысты ерекшеленеді, себебі предлогтар өз объектілерінен кейін жылжи алмайды. Мысалы, «I went the store to» деп айту мүмкін емес, сондықтан «went» – предпозициялық етістік.

Ғасырлар бойы үстеулер мен предлогтардың қосылыстарынан жасалатын күрделі етістіктердің саны көбейіп, тіпті олардың мағыналары кейде танымастай өзгереді. Мағыналардың дамуын көрсету үшін, «out» үстеуін қарастырайық. 9-шы ғасырда ол тек «сыртқа қозғалу» деген мағынада болған, мысалы, «to walk out» (шығып кету) және «to ride out» (мініп кету) деген тіркестерде. 14-ші ғасырда «дыбысты алып тастау» деген мағына қосылды, мысалы, «cry out» (айқайлау) және «call out» (шақыру, үндеу). 15-ші ғасырда «жоғалу» мағынасы пайда болды, мысалы, «die out» (жойылу) және «burn out» (күйіп кету). 16-шы ғасырда «тегіс тарату» мағынасы қосылды, мысалы, «pass out» (тарату) және «parcel out» (жөнелту). 19-шы ғасырда «мазмұнды шығару» мағынасы қосылды, мысалы, «clean out» (тазарту) және «rinse out» (шаю). Сонымен қатар, қазіргі заманғы ауызекі ағылшын тілінде «pass out» («есінен танып қалу») мағынасында қолданылады.

Фразалық етістіктердің семантикасына тоқталсақ, көптеген фразалық етістіктердің түбір етістіктері бір буынды және көбінесе қозғалыс, әсер ету, беру, болу немесе әрекет ету сияқты мағыналарды білдіретін етістіктер болып табылады. Бір түбір етістік бірнеше шылаумен қолданылып, көптеген фразалық етістіктерді құрайды (мысалы, get up, get out, get off, get on).

Фразалық етістіктердің түбір етістіктерінің түрлері әдетте бірнеше семантикалық топтармен шектелсе де, фразалық етістіктердің өздері соншалықты шектеулі емес. Диксон былай деп жазады: «Нәтижедегі фразалық етістіктер кеңірек түрлерге бөлінеді; олардың кейбіреулері айтарлықтай абстрактілі және ерекше мағынаға ие, олардың мономорфемді синонимдері жоқ» [4, 275]. Фразалық етістіктер лексиканың ең қиын бөлігі болып саналады (әсіресе өз ана тілінде фразалық етістіктер жоқ студенттерге, мысалы, орыс және қазақ). Мұндай оқушылар фразалық етістіктерді ана тіліндегілерге қарағанда аз қолданады және бір сөзді етістіктерді көбірек пайдаланады.

Қазақ және ағылшын тілдерін салыстыру қазіргі таңда өзекті тақырыпқа айналған, себебі Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін Еуропа елдерімен саяси, экономикалық және мәдени байланыстар белсенді түрде дамып жатыр. Соңғы 15-20 жылда қазақ және

ағылшын тілдерінің салыстырмалы фразеологиясы бойынша зерттелген жұмыстар жарияланды. Оқушылардың қабылдау деңгейіне салыстырмалы талдау жасау үшін бұл тілдік құбылысты тура және идиоматикалық мағыналармен салыстырған дұрыс (Кесте 1).

Кесте 1 – Қазақ және ағылшын тілдерінің вербальды жүйелеріне салыстырмалы талдау жасау

Ағылшын тіліндегі фразалық етістік	Тура мағына	Идиоматикалық мағына
to set up	орналастыру, құру	жоспарлау, ұйымдастыру
to pick up	алу, көтеру	үйрену, түсіну
to turn down	төмендету, бас тарту	ұсынысты қабылдамау
to go over	тексеру, қарау	талқылау, түсіндіру
to give up	тастау, беріліп кету	үмітін үзү, күресті тоқтату
to run into	жолықтыру, соқтығысу	кездейсоқ кездесу

Ағылшын тілі фразалық етістіктерге толы және бұл тілдік бірліктердің жасалуында жылдам өсу байқалады. Көптеген фразалық етістіктердің бірнеше мағынасы бар, оларды тек контексте анықтау керек. Сонымен қатар, фразалық етістіктердің семантикалық, синтаксистік, құрылымдық, стилистикалық және прагматикалық ерекшеліктері бар, олар аударма жасау барысында қиындық тудыруы мүмкін. Бұдан басқа, фразалық етістіктер герман тілдеріне тән болып келеді және қазақ тілінде жоқ, ал Бейкердің айтуынша, «грамматикалық құрылымның болмауы концептуалдық ақпаратты аударуды өте қиындатуы мүмкін» [5, 301]. Екі тілдің форма және құрылымындағы айырмашылықтар ақпараттың берілу әдісінде айтарлықтай өзгерістерге әкелуі мүмкін. Қазақ тіліндегі фразалық етістіктермен мағынасы сәйкес және олардың аударма баламалары болатын күрделі етістіктер өте аз, бұл аудармашыға қазақ тілінде баламасын табуды қиындатады, әрі динамикалық эквиваленттілікті сақтауға мүмкіндік бермейді. Тіпті егер ағылшын фразалық етістігіне қазақ тілінде балама болса, құрылымдар соншалықты әртүрлі болуы мүмкін, ол екі мәтін арасындағы формалды сәйкестікті сақтауды қиындатады. Мұндай жағдайда екі тіл арасындағы алшақтық аударма барысында үлкен шығынға әкелетіні анық. Осы фактілерді ескере отырып, қазақ тіліндегі фразалық етістіктердің аудармасына қатысты арнайы зерттеу жүргізілмегендіктен және ағылшын тілінен қазақ тіліне арналған сөздіктер болмағандықтан, осындай лексикалық бірліктерді аудармада зерттеу қажеттілігін дәлелдейтін көптеген себептер бар. Фразалық етістіктердің өнімділігін дәлелдейтін нәрсе олардың санының үнемі өзгеріп отыруы, кейбіреулерінің жоғалып

кетуі, бірақ көбірек жаңа фразалық етістіктердің пайда болып, таралуы немесе олардың мағыналарының өзгеруі немесе жаңа мағыналардың қосылуы. Collins Cobuild сөздігінде фразалық етістіктердің 3000-нан астамы бар және 5500-ден астам мағына түсіндіріледі. Әр жағдайда, шетелдік оқушылар үшін фразалық етістіктер көбіне грамматикалық мәселелерден гөрі лексикалық мәселелер туғызады.

Қорытындылай келе, фразалық етістіктер ағылшын тілінің сөздік құрамының негізгі құрамдас бөлігі болып табылады деп айтуға болады. Олар негізінен ауызекі тілде қолданылады және тіркестердің қайталанбауына жаңдай жасайды, тілді серпінді және тартымды етеді. Фразалық етістіктердің кең тарауы олардың қарапайымдылығы мен жан-жақтылығына байланысты. Мысалы, «to put up» фразалық етістігі мынадай мағыналарды қамтиды: көтеру, салу, тұрғызу, (спектакльді) қою, көрсету, шығару, сату үшін ұсыну, бағаларды көтеру, инвестициялау, жинау, ұйымдастыру және т.б. Демек, негізгі элементтердің минималды саны арқылы сөйлеуші көптеген түсініктерді білдіре алады.

Әдебиет

1 Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивно-семантический анализ языка: монография. Воронеж: Истоки, 2006. 226 с.

2 Алефиренко Н. Ф., Семенов Н. Н. Фразеология и паремиология. М.: Флинта: Наука, 2009. 344 с.

3 Povey J. Phrasal Verbs and How to Use Them. М.: Высшая школа, 1990. 176 р.

4 Dixon R.M. W. A new approach to English grammar, on semantic principles. – Oxford: Clarendon Press, 1992. – 275 р.

5 Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London: Routledge, 1992. – 301 р.

ӘӨЖ 03.20

Н.Төрөкуловтың өскен ортасы және алғашқы қызмет жолы

Дюсенбинова Гульзира Ермухановна
Алматы қаласы
КММ №149 ЖЖБ мектеп

Резюме

В статье рассматривается среда в которой вырос Н.Төрөкулов и первый путь деятельности.

Abstract

The article examines the environment in which N.Torekulov and the first way of activity.

Нәзір Төрекұлов – көрнекті қазақ совет қайраткері, дипломат, публицист, шығыстанушы және әдебиеттанушы. Ол Қазақстанда совет өкіметін орнатуға белсене қатысқан, білім беру, мәдениет және сыртқы саясат салаларында маңызды рөл атқарған тұлға. Н.Төрекұлов қазақ тарихында бұрын-соңды ақпараттық басылымында атын атауға тыйым салған мемлекет қайраткерінің бірі. Ол да бірнеше қазақ зиялыларын сияқты «Тап жауы» атанып, жазықсыз жалаға ұшыраған. Атап айтсақ, Патшаның 1916 жылы 25 маусымдағы жарлығы бойынша қара жұмысқа алынған отандастарының арасында үгіт жүргізу үшін оқуын тастап, Батыс майданға кеткен Минск қаласының маңында Орта Азия мен Қазақстаннан барған жастардан «Еркін дала» атты жасырын ұйым құрды. Қоқанда шыққан «Халық газетіне» мақалалар жазып, тілегі бір, мұңы бір халықтың тағдырын бірігіп шешу мақсатында өзбек әдебиеттерінің классигі Х.Ниязмен бірге революциялық жұмыстар жүргізді. 1921-1922 жылдары түркі тілдес халықтардың жазуын латын әліппесіне көшіру туралы Орталық комиссия мүшесі болды. 1928-1936 жылдары КСРО мен Сауд Арабиясы арасындағы елшілік қызметін атқарған. Н.Төрекұлов – кең ойлана білген азамат, білікті тұлға. Ол өзіне берілген тапсырмаларды орындап қана қоймай, басына тиімсіз болып тиетін жұмыстарға араласа білген азамат. Өзінің көзі жетіп, көңілі сенген мәселелерді іске асырудан тартынбаған, қиындықтан қорықпайтын кемел қасиеттерге толы кісі екендігі жасаған еңбектерінен көрініп тұрады. Оның тағдыр кешулері өзімен тұтас даңқты қазақ қайраткерлерінен өзгешелеу екендігін көрсетеді.

Қолдағы бар деректерге қарағанда Н.Төрекұлов Сыр бойының Түркістан өңіріндегі Қандөз ауылында 1892 жылы дүниеге келген. Ол жастық шағын Қоқан қаласында өткізді. Алғаш мұсылманша хат таниды. Қаладағы 8-жылдық коммерциялық училищені бітіреді. Жасынан зерек Нәзір бұл жылдары түрік, араб, парсы, орыс тілдерін меңгерумен бірге Шығыс әдебиеттері тарихын терең оқып, біледі. Әсіресе «Құран Кәрімде» жатқа айта білген [1]. «Өз өмірін өз қалауынша құру құқысынан айырылған тәуелді халықтар, төл тарихына да империялық күштердің көзімен қарауға тиісті болды. Сондықтан да қазақ қазақ тарихындағы ұлт-азаттық көтерілістерге, «феодалдық-монархиялық», жалпы ұлттық қозғалыстарға «буржуазиялық-ұлтшылдық», жеке немесе топтық қарсылықтарға «ұлттық ауытқушылық», халықтың өз қарапайым құқықтарын қанағаттандыруын талап еткен ұсыныстарға «қазақ ұлтшылдығы» сияқты өмірлік шындықтан алшақ, туптеп келгенде ұлттың өз азаттылығына деген табиғи ұмтылысын тұншықтыру мақсатынан туындаған айыптаулар тағылды» [2].

Нәзір Төрекұлов – Орта Азия халықтарын орыстандыру саясатын батыл әшкерелеген, ұлт мүддесі үшін күрескен қайраткер. Ол – тұңғыш қазақ елшісі әрі ағартушы ғалым ретінде өшпес із

қалдырған тұлға. Кезінде еңбектері лайықты бағасын ала алмай, ұзақ уақыт бойы зерттеусіз қалса да, бүгінде оның мұрасына қызығушылық артып, терең зерделеуге жол ашылуда. Нәзір Төрекұловтың шоқтығы биік тұлға екені біз үшін зор мақтаныш!

Қазақстандық дипломатияның тарихы туралы айтқанда Нәзір Төрекұловтың тұлғасын назардан тыс қалдыра алмаймыз. Н.Төрекұлов кеңестік кезеңінің мемлекеттік қайраткері. Көрнекті шығыстанушы, журналист әрі педагог, КСРО-дағы тұңғыш елші-қазақ болды. Жас кезінен, Мәскеу комерциялық институтының студенті кезінен-ақ Н.Төрекұлов саяси қызметпен белсенді түрде айналысты. 1918 жылы ол большевиктер қатарына өтті, Қызыл әскерге ерікті түрде енеді. Одан әрі оның әдеттен тыс іскерлік қасиеті және жұмысқа ерекше қабілетілігі шынайы әскери мансап жолында басталды: Түркістан майданы революциялық әскери кеңесінің мүшесі, Орталық Азия бюросының мүшесі, Түркістан Атқару Комитетінің төрағасы. 1923 жылдан бастап КСРО Орталық Атқару Комитеті Жанындағы Орталық баспа басқармасының төрағасы, бір мезгілде Шығыс халықтары институтының ректорының орынбасар қызметін атқарды. Төрекұловтың келу сәті Сауд Арабиясындағы саяси жағдайдың, жас монархтардың Парсы шығанағы аймағындағы анағұрлым қуатты күш Ұлыбританиямен қарым-қатынасының шиеленісе түскен кезеңі болатын. Оқиғалардың осылай дамуының қозғаушы күші 1925 жылы саудтықтардың Хиджаздағы ағылшындар қолдап отырған хашимиттік басқаруды құлату болды. Н.Төрекұловтың алдына күрделі міндет қойылды. Ол аймақта КСРО-ның саяси қатысуын күшейтуге, өзара ынтымақтастық туралы кең ауқымды шарт жасасу қажеттігіне Сауд басшылығының көзін жеткізуге және екі мемлекет арасындағы белсенді сауда-саттыққа жәрдемдесуге тиіс болатын. Н.Төрекұлов қысқа мерзім ішінде Әл-Сауд Корольдігінің негізін салушымен, саяси және іскер топтардың өкілдерімен және сенімді байланыстарды жолға қойды [3].

Нәзірдің тікелей қатысуымен 1933 жылы КСРО-мен сауда-саттыққа қатысты саудтық өкімет орындарының шектеулерін толық алып тастауға қол жеткізілді, денсаулық сақтау саласында Корольдікке жәрдем беру ұйымдастырылды, сондай-ақ бірқатар маңызды жобалар, оның ішінде Ат-Таиф қаласында Сауд Аравиясындағы тұңғыш АТС-ты орнату жүзеге асырылды. Қазақстанның дипломаттарға тиісті құрмет көрсете отырып, Мәлік Фазыловты атап өту керек. 1940-шы жылдардың аяғында ол Мәскеу Мемлекеттік халқаралық институтын бітірді. 1970 жылдардың ортасынан бастап Кеңестер одағының Малидегі елшісі болып тағайындалды. Нәзір Төрекұловтан кейін М. Фазылов жоғары дипломатиялық қызметпен айналысу қызметіне ие болған бірінші (және соңғы) біздің отандасымыз болды [4]. Бірқатар жылдар бойы Шәкен Нәдіров Монғолиядағы кеңеселшілігінде кеңесші-елші болып

жұмыс істеді. Зейнетке шыққанға дейін ол КОКП ОК халқаралық бөлімінде жұмыс істеді.

Қазақстан тәуелсіздік алған соң, жас мемлекет дипломатиялық қызметті нөлден бастап құру міндетімен бетпе-бет келді. Кеңес Одағының құрамында болғандықтан, Қазақстанның дербес сыртқы саясаты болмады, шетелдердегі дипломатиялық өкілдіктері де саусақпен санарлықтай еді. Осы қиындықтарға қарамастан, Төлеутай Сүлейменовтің басшылығымен алғашқы сыртқы істер министрлігі құрылды. Халықаралық тәжірибе мен қазақстандық жағдайды жақсы білетін тәжірибелі дипломаттар: Сәлім Құрманғожин, Нұрлан Дәненов, Қайыр Омаров, Ибрагим Аманғалиев, Болат Нұрғалиев, Болат Нұржанов, Сайлау Батыршаұлы, Констатин Жигалов, Алмас Хамзаев, Сергей Денжиевтар осы жаңа қызметтің іргетасын қалауға өз үлестерін қосты.

Нәзір Ресей отаршылдығының Түркістан халықтарына қаншалықты қасірет болып жабысқанын жан-жүрегімен сезеді. «Түркістан автономиялық Республикасы» деген еңбегінде бұл Ресей Түркістанда шикізат өндіретін ел ретінде санап, оның мәдени өркендеуіне зердегі де мүдделі болмағанын, қайта жергілікті халықтардың ұлттық дамуын барынша тежеп отырғанын әшкерелейді. Мәселен, 1915-1916 жылдары Орта Азияда мақта өнімі Ресей тоқыма өнеркәсібіне қажетті шикізаттың тең жарымын өндіргенімен, жергілікті халық әлеуметтік теңсіздік қыспағында қала бергенін, қазақтың ең шырайлы жерлерін тартып алудың тұрпайы зорлықпен жүргізілгенін дәлелді талдайды: «Қазақтардың ең шұрайлы жерлерін тартып алып, ондағы шаруашылықты тып-типыл етті. Ақ патшаның әмірін орындаушымыз деген қазақтар мен кулактар күннен-күнге жергілікті халықты талам-таражға ұшыратып, елді тонады, күш көрсетті. Жер-жердегі әкімшілік орындары кулактардың қолтығынан су бүркіп отырды, жергілікті халықтың жекеменшігіне ешқандай кепілдік болмауының, керісінше отаршылдардың жүгенсіздігін қоштауының салдары 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне әкеліп соқтырды» деп жазды [5, 16].

Қазақ халқының біртуар перзенттері Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсыновтармен жақын араласып, өзіне ұстаз тұтып, құрметтеген. 1916 жылы патша өкіметінің озбырлық саясаты салдарынан Орта Азия жастарының бір тобы Батыс майданындағы Беларусьқа қара жұмысқа жіберілді. Мәскеудегі оқуын тастап осы жерге келген Төреқұлов «Земсоюз» мекемесінде нұсқаушы болып орналасты. Сол кезеңдері Н.Төреқұлов бір сөзінде: «Сол жылдардағы мендегі түйсікпен социол-демократтар қатарына кіру мүмкін емес. Өйткені, мен саяси-әлеуметтік жолды таңдау үшін ескі және жаңа шаһар ортасында сарсаң болып жүрген едім. Мұсылмандар арасында тәрбие алғандықтан, әлеуметтік тегімді ұмытпағандықтан һәм соңынан 1916 жылғы халық толқуын көрген

соң біржола халықтың көзқарас жағына шықтым,»,- ағынан жарылып мойындапты, содан бастап-ақ патшаның отарлау саясатына әшекерлеу, Түркістан өлкелі еңбекшілерінің ұл-азаттық көтерілісіне дем беру мақсатымен Минск қаласы маңында «Еркін дала» атты құпиялы қоғамын құрды [6].

Н.Төреқұлов отандастарының ауыр тағдырына, өкімет орындарының әділетсіздігіне, тіршілік тауқыметіне бұрын да бей жай қарамайтын. Қоқанда тұрған кезінде-ақ қыстақтардағы жарсыз – жақыбайлардың әкесіне мұңын шағып келетінін, байлардың, кулактардың зорлық зомбылығы туралы жоғарыдағы басшыларға шағым жазып беруін өкінетінін көріп өсті. Жан баласын жатырқамайтын Нәзір келгендердің жай-жапсарын сұрастырып, заңсыздыққа ызаланатын. Ол арызданып келгенімен, шындыққа жете алмай, жаны жабырқауларды, ұрыс-сөгіс естіп мүлдем қарасын батырғандарды жиі көріп өскен.

1920-1922 жылдары Нәзір Төреқұлов Түркістан Орталық Атқару Комитетінің төрағасы, Түркістан коммунистік партиясының бірінші хатшысы, Халық ағарту комиссары қызметтерін қоса атқарып, ел басқару ісіне белсене араласты. Оның қызметінің басты мақсаты – халықты азаттық пен тәуелсіздікке жеткізуге ұмтылу болды.

1921 жылы Кеңестердің бүкіл Түркістандық X съезінде Түркістан Орталық Атқару Комитеті атынан баяндама жасаған Төреқұлов ұлттық білім беру жүйесін құруды ұсынды. Сонымен қатар, Түркістан мұсылман бюросын құру кезінде жергілікті халықтардың мәселелеріне ерекше көңіл бөліп, Түркістан Атқару Комитеті жанынан қазақ, өзбек және түркімен бөлімшелерін ұйымдастырды.

1922 жылы Нәзір Төреқұлов мемлекет басшылығындағы қыруар жұмысына қарамастан «Төңкеріс» атты журналды ұйымдастырып, оның бас редактры болды. Ол журналға «Дәуіріш» деген бүркеншік атымен материалдар жариялап отырған, онда сол кездегі өзекті мәселелерді өткір түрде қозғап отырып жазған.

1922 жылдың соңынан 1928 жылға дейін Мәскеуге орталық баспасөз бөлімінің бастығы болып істеген қызметімен ерекшеленеді, мұнда халқымыздың тарихы мен тілін зерттеуге көңіл бөлген. Дәл осы жылдың наурыз айында Кремльде В.И.Лениннің қабылдауында болып оған жергілікті халықтардың ана-тілі мемлекеттік тіл білу керектігін көлденең қоя берді. Дәл осы жылы ерекше айта кететін мәселе Төреқұловтың осы кезеңде қазақтың ел ағалары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаевтарды шығармашылық қызметке тартып, қамқорлық көрсеткені мәлім. Ұлтшыл атанып, Кеңес өкіметі басшыларының және қазақтың Жандайшап белсенділерінің қырына алып, шеттеліп жүрген ғұлама қайраткерлерді аялап, көңіл бөлуге ло кездегі ондай ерлікке екінші бірінің жүрегі дауламайтын еді. Ал Нәзір

Төрекұлов олармен араласуға жүрексінбеді, бұл олардың өшпес еңбектерін бағалағаны белгілі еді.

Билік тұтқасына келгенде де қызыл өктемдікке бой бермеген Нәзірдің дінге көзқарасы дилеманы шебер үйлестіреді: мизан тасының бір басында өз билігін және үстемдігін қызғыштай қорыған, көпке жаны ашымайтын қазақ, ғұламаларға қарсылықты жан айқайы, екінші басында өктемдікке, мазаққа ұшырыған ислам дүниесінің имандылықтың үстіне құлап түсуі, жан ұшырар қорғаған терең пайымы, ділгер құлқы. Нәзір Төрекұлов көзқарасы бір қызығы, әліге құнын жоғалтпаған

Әдебиет

1. Нәзір Төрекұловтың шығармалары // -Алматы 1997
2. Сахабат., Сәрсен Бек. Төреғұлдың Нәзірі// -Алматы. 2003
3. Тоқаев Қ. «Қазақстан Республикасының дипломатиясы» - Алматы: 2002.
4. Әбдізұлы Қ. «Алаш перзенті» // Егемен Қазақстан 2007
5. Мансуров Т. Н. Төрекұлов. -Алматы: Қазақстан 2005.
6. Төрекұлов Н. шығармалары. -Шымкент: 1996.

ӘОЖ 16.24.47

Қазақ, ағылшын тіліндегі «7» киелі санының семантикасы

Байдалиева Оксана Темирбайқызы
АК-24М оқу тобының магистранты
Дармишева Айгуль Жанузаковна
КЯ-24М оқу тобының магистранты
Казиева Аяна Нағымжанқызы
АК-24М оқу тобының магистранты
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье рассматривается семантика сакрального числа «7» на казахском, английском языках.

Abstract

The article examines the semantics of the sacred number «7» in Kazakh and English.

Санның онтологиялық сипаттамасы – бұл сандардың болмысы туралы философиялық сұрақтарды зерттеу. Сандар дегеніміз не? Олар материалды әлемде бар ма, әлде біздің ақыл-ойымыздың жемісі ме? Бұл сұрақтарға жауап беру әртүрлі философиялық көзқарастарды тудырады.

Сандардың онтологиялық сипаттамасына қатысты негізгі көзқарастар: Платонизм: Бұл көзқарас сандар нақты және тәуелсіз

болмыстар ретінде өмір сүреді деп тұжырымдайды. Олар біздің ойлауымызға немесе материалды әлемдегі заттарға тәуелді емес. Платонистер сандарды идеалды формалардың бөлігі ретінде қарастырады, олар біздің сезім мүшелеріміз арқылы қабылдай алмайтын, бірақ ақыл арқылы түсіне алатын абстрактілі объектілер. Логицизм: Бұл көзқарас сандарды логикалық тұжырымдарға негіздеуге тырысады. Логицистер сандарды логикалық ұғымдар мен аксиомалардан шығаруға болатындығын дәлелдеуге тырысады. Мысалы, 1 саны – «өзіне тең болатын объектінің бар болуы» деген логикалық тұжырыммен анықталуы мүмкін. Формализм: Бұл көзқарас сандарды мағынасы жоқ таңбалар немесе символдар ретінде қарастырады. Формалистер математиканы осы символдармен жұмыс істеу ережелерінің жиынтығы деп санайды. Сандардың өзіндік болмысы жоқ, олар тек белгілі бір ережелерге сәйкес қолданылатын белгілер ғана. Конструктивизм: Бұл көзқарас сандарды ақыл-ойымызбен құрастырылған объектілер деп санайды. Конструктивистер математикалық объектілердің (соның ішінде сандардың) бар болуы, оларды құрастыру жолын көрсеткенде ғана мүмкін болады деп тұжырымдайды. Номинализм: Бұл көзқарас абстрактілі объектілердің (соның ішінде сандардың) бар болуын жоққа шығарады. Номиналистер сандарды тек сөздер немесе белгілер ретінде қарастырады, олар нақты объектілерді белгілеу үшін қолданылады. Мысалы, «үш алма» дегенде «үш» - бұл жай ғана алмаларды сипаттау үшін қолданылатын сөз. Әрбір көзқарастың өзіндік дәлелдері мен қиындықтары бар. Сандардың онтологиялық статусы туралы пікірталастар әлі де жалғасуда және математика философиясының маңызды бөлігі болып табылады. Бұл мәселені зерттеу математиканың негіздерін тереңірек түсінуге және біздің әлемді қабылдау тәсілімізге әсер етеді.

Қазақ тілінде «жеті» санымен байланысты фразеологизмдер өте көп. Тіпті фразеологиялық сөздікте 26 тіркес болса да, олардың жалпы саны бұдан да асып түседі. Осы фразеологизмдерді мағыналық жағынан топтастыруға болады.

1. Жетімен келетін «ежелден», «бұрыннан», «байырғыдан», «ескіден» деген семантикалық қатарды түзетін фразеологиялық сөз тіркестері: Жеті ата – Арғы ата, ата-баба. Жеті ата жау – Ежелгі дұшпан. Жеті ата, жеті түптен бері қарай – Үрім-бұтақ жұрағатынан бері қарай. Жеті атасына бітпеген – Өмірінде үрім-бұтағына бітіп көрмеген. Немесе Жеті атасынан қара көк – Арғы аталарынан бері аты шулы бай, шынжыр балақ, шұбар төс. Жеті атасынан түк көрмеген – Ата тегінен бері қарай өмірі аузы жарымаған. Жеті атасын білмеген мұрт (кұл) – Өз аталарының шежіресін білмеген «кәпір», жеті атасын білмеген, діннен шыққан, тексіз құл деген мағынада.

Жоғарыдағы талдаулар нәтижесінде «Жеті ата» тіркесі қандай сөзбен келсе де «ескі», «байырғы», «ежелгі» мағыналарын білдіретіні

анықталды. Бұл тіркеспен байланысты жеті мысал табылды. Тек «жеті жасынан» деген тіркес қана «жеті ата» -мен бірге кездесе де, аталған топпен мағыналас болып шықты. «Жеті ата» тіркесінің пайда болуына салт-дәстүр әсер еткенімен, бұл салт-дәстүрдің қалыптасуына ислам дінінің ықпалы зор болған. Ал «жеті жасынан» тіркесі осы ұлттық ұғымнан туындаған.

2. Жетімен келетін «әсірелеу» мағынасындағы семантикалық қатарын түзетін фразеологиялық сөз тіркестері: жеті басты (жалмуыз, айдаһар, дәу т.б.) – ауыз әдебиетінде ғана кездесетін таңғажайып бейнелердің бірі. Жеті ғалам немесе Жеті ғылым (ықылым) – Бүкіл дүниежүзі, шар тарап. Жеті қабат жер, жеті қабат көк немесе Жеті қат көк, тоғыз қат көк – жеке-жеке тарататын болсақ: жеті қат жер: 1. Тұңғиық 2. Жылан 3. Су 4. Қос балық 5. Қара тас 6. Көкөгіз 7. Жер [1]. Жеті қабат (хат) жер астында – Өте тереңде. Жеті қабат тау үсті – Адам аяғы әзер жетер қиын, алыс жер. Жеті қараңғы түн немесе Жеті түн – Тастай қараңғы түн, түн іші, беймезгіл уақыт. Жеті қырдың астында – Тым алыста, баруы қиын жерде.

3. Жетімен келетін «барлық», «барша» семантикалық қатарын түзетін фразеологиялық сөз тіркестері: Жеті атасына бітпеген – Өмірінде үрім-бұтағына бітіп көрмеген. Жеті атасынан қара көк – Арғы аталарынан бері аты шулы бай, шынжыр балақ, шұбар төс. Жеті атасынан түк көрмеген – Ата тегінен бері қарай өмірі аузы жарымаған. Жеті атасын білмеген мұрт (кұл) – Өз аталарының шежіресін білмеген «кәпір», жеті атасын білмеген, діннен шыққан, тексіз құл деген мағынада. Жеті атасын (мал) өлтірген – Дүниеқор, дүние қоңыз. Жеті ғалам немесе Жеті ғылым (ықылым) – Бүкіл дүниежүзі, шар тарап. Жеті дуан ел – Байтақ ел, дүйім жұрт. Жеті жұрт – Көп ел. Жеті жұртқа әйгілі (белгілі) – Үлкен-кіші түгел біледі, бар ел-жұртқа танымал.

Талдау нәтижесінде «жеті ата» тіркесінің бұрыннан белгілі «ескі», «байырғы» мағыналарынан бөлек, «барша», «барлық» деген жаңа қыры ашылды. Бұл «жеті» санының басқа сөздермен тіркесіп, осындай мағына бере алатынын көрсетеді. Осыған байланысты, аталған топтағы тіркестер қазақ мәдениетіне ғана тән болуы мүмкін деген тұжырым жасауға болады. Ал діни және мифологиялық негізде қалыптасқан тіркестер басқа ұлттарда да кездесуі ықтимал.

4. Жетімен келетін «ең», «сұрыпталған», «негізгі» деген семантикалық қатарын түзетін фразеологиялық сөз тіркестері: Жеті амал – Жеті амалға табиғат құбылыстарын жатқызған: 1. Күннің тоқырауы – күннің қысқаруының аяқталуы. 2. Қарашаның қайтуы. 3. Үркердің батуы. Үркер көрінбей кеткен кезде, қазақтар: «үркер жерге түсті дейді». Есепшілердің айтуы бойынша, «егер Үркер суға түссе, жаңбыр көп болады. Құрғақ жерге түссе, аңызак жел көп болып, құрғақ, қуаңшылық болады; үркер тасқа түссе, шылыңғыр қатты ыстық болады» деп ұйғарады. 4. Мұздың қатуы, қараша айында

болады. 5. Киіктің матауы – киіктің үйірге түсуі немесе теке бұрқылдақ деп те аталады. 6. Тоқсанның кіруі – үш тоқсанның түсуі, яғни қыстың түсуі. 7. Айдың тоғамы. Үркер мен айдың тоғысуы. Айдың үркерді басып өтуін «тоғыз немесе тоғау деп атайды. Жеті амал ауа райы туралы ұзақ болжам жасау үшін қолданылған. Жеті бүзірік (мүдірік) әулие – Жеті түрлі әулие, жеті қилы әулие. Жеті ғашық – Ләйлі-Мәжнүн, Фархад-Шырын, Таһир-Зухра, Арзу-Қамбар, Уалик-Ғарра, Уаки-Күлшаһ, Жүсіп-Зылиқа [2,42]. Сонымен, осы семантикалық қатардың арқасында жеті санының ең, сұрыпталған деген мағынаға ие екенін мысалдармен дәлелденді.

5. «Жеті» санымен келетін фразеологиялық тіркестердің бір тобы «ең үздік», «сұрыпталған» деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Seven Wonders of the Ancient World* (Әлемнің жеті кереметі) – Грек мәдениетінен бастау алған, әлемдегі ең таңдаулы жеті құрылыс. *Shakespeare's Seven Ages of Man* (Шекспирдің адам ғұмырының жеті кезеңі) – Шекспирдің «*As you like it*» шығармасындағы адам өмірінің ең маңызды жеті сатысы. *Seven deadly sins* (Жеті ауыр күнә) – Христиан дініндегі адам жасайтын ең үлкен жеті күнә (тәкаппарлық, ашу, көре алмаушылық, құмарлық, ашкөздік, ашқарақтық, еріншектік). *Seven virtues* (Жеті артықшылық) – Алдыңғы мысалға қарама-қарсы, христиан дініндегі ең маңызды жеті жақсы қасиет (сенім, үміт, естілік, әділеттілік, табандылық, рақымшылық, шыдамдылық). Бұл тіркестердің барлығында «жеті» саны ең жақсы, ең маңызды, ең сұрыпталған деген мағынаны білдіреді.

6. «Жеті» санымен келетін, әсірелеу және күшейту мақсатында қолданылатын фразеологизмдер:

To knock seven bells out of somebody (Біреуді жеті қоңыраумен ұру) – Теңіз терминінен шыққан, біреуді қатты ұру дегенді білдіреді. «Жеті рет» нақты санды емес, күшейтуді білдіреді. *To scare seven bells out* (Жеті қоңырауды қорқыту) – Бұл да теңіз термині, қатты қорқыту мағынасында қолданылады. *Seventy times seven* – Інжілден алынған, шексіз рет кешіру керектігін білдіреді. «Жетпіс жеті рет» нақты санды емес, көп мөлшерді көрсетеді. *Seven years ago* (Жеті жыл бұрын) – Нақты жеті жыл емес, өте көп уақыт бұрын болған оқиғаны айту үшін қолданылады [3,182]. Қазақ тіліндегі «екі сағат күттім» деген сияқты. *Seven years bad luck* (Жеті жыл қара сәттілік) – Айна сынған жағдайда, жеті жыл бойы сәтсіздік болатынын білдіретін ырым. Қазақша «жеті жұтқа алып келеді» дегенге ұқсас. Бұл фразеологизмдердің барлығында «жеті» саны нақты санды емес, әсірелеу мен күшейтуді білдіреді.

Қорыта келгенде, тіл мен мәдениеттің сабақтастығы тұрғысынан сандарды зерттей отырып, біз халықтың терең дүниетанымы, ұлттық сана-сезімі, эстетикалық көзқарасы, адамгершілік құндылықтары және ғасырлар бойы қалыптасқан тәрбиесін көре аламыз. Сандар – әлемнің

мәдени бейнесін беретін маңызды және ерекше символдар болып табылады.

Әдебиет

1Хасенов Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімдер: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1957.–58 б.

2Есім Ғ. Қазақ ренессансы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 90 б.

3Құлсариева А.Т. Аударма өркениет феномені: филос. ғыл. док. ... дис.–Алматы, 2006. – 250 б.

ӘӨЖ 16.21.47

Using new technologies in English lessons

Дәдікбай Тұраш Әбдібекқызы

Аға оқытушы

Шәкір Сымбат

АК-22 оқу тобының студенті

Қызылорда «Болашақ» университеті

(Қызылорда қаласы)

Түйіндеме

Бұл түйіндеме ағылшын тілі сабағында жаңа технологияларды біріктіруді зерттеп, олардың артықшылықтары мен қиындықтарын атап көрсетеді. Кіріспе білім берудегі цифрлық құралдарды өсіп келе жатқан рөлін және олардың оқу тәжірбиесін жақсарту қабілетін көрсетеді. Негізгі бөлімнің абзацында технологияның тілді меңгеруді серпінді ететін ойын жаттығулары сияқты интерактивті оқыту платформалары арқылы өзара әрекеттесуге қалай ықпал ететіні талқыланады. Жеке қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін бейімделген оқытудың студенттерге өз қарқынымен ілгерілеуге қарай мүмкіндік беретінін қарастырады. Цифрлық теңсіздік пен мұғалімдердің технологиялық бейімделу қабілеті сияқты мәселелерде қарастырады, мұғалімдерді оқыту және аралас оқыту тәсілдері сияқты шешімдерді ұсынады. Қорытынды теңдестірілген және инклюзивті енгізу қажеттілігіне баса назар аудара отырып, ағылшын тілі сабақтарындағы технологияның трансформациялық әсерін қайталайды. Мақала академиялық және журналистік дереккөздермен расталып, оның дәлелдеріне сенімділік береді.

Резюме

Статья исследует интеграцию новых технологий на уроках английского языка, подчеркивая их излишества и трудности. Введение демонстрирует растущую роль цифровых инструментов в образовании и их способность улучшать учебный опыт. В основном разделе обсуждается, как технологии способствуют взаимодействию с

интерактивными обучающими платформами, такими, как игровые упражнения, которые делают изучение языка более динамичным.

В статье рассматривается, как адаптивное обучение для удовлетворения индивидуальных потребностей позволяет студентам продвигаться вперед в своем собственном темпе, рассматривается способность преподавателей к технологическому развитию, а также предлагаются решения, такие как преподавание смешанного обучения.

The development of modern technology has brought about great changes in education, evidenced by the changes in the teaching environment, teaching content, learning form, etc. Many studies have shown that modern technology can improve the outcomes of education. Due to this, governments from all over the world have attached much importance to the integration of modern technology into education. For instance, the U.S. Department of Education issued “National Education Technology Plan 2010 (NETP2010)”, aiming to apply the advanced technologies used in our daily personal and professional lives to our entire education system to improve students’ learning; the UK launched the “Harnessing Technology Strategy and the Next Generation Learning Campaign” to raise people’s awareness of the benefit of the use of technology in education; China also has issued the “Ten-Year Plan of Educational Digitalization (2011-2020)” in order to enhance the integration of technology into education. Under the current educational policy, many educational technologies have been introduced into classrooms and teachers are encouraged to integrate technology in teaching to achieve the improvement of their students’ academic performance and technological literacy. This paper aims to suggest using modern technology to improve English education. The coming of modern technology and the studies that proved the benefits of modern technology bringing to education suggest us using modern technology in English education to achieve a more effective way of English teaching and learning. This paper highlights the theoretical aspects of integrating technology into English education and the advantages of using modern technology in English teaching and learning. In addition, suggestions for the effective use of modern technology in education are also presented.

1. Methodology

Qualitative methodology is adopted in the study, mainly by analysing the theoretical basis of integrating modern technology into English education, the shortcomings of the traditional teaching methods, and the advantages of using modern technology for English teaching and learning. The previous research published in journals and conference proceedings included in Web of Science and SCOPUS, regarding the use of modern technology for English education, is used as a support.

1. Theoretical basis

3.1 Constructivism: Constructivism is a theory of knowledge and learning. The earliest proponent of constructivism can be traced back to Swiss psychologist J. Piaget, who is an influential psychologist in the field of cognitive development. Constructivism believes that knowledge is not obtained by learners through teachers' instruction but through the construction of meaning which is achieved by collaborating with others in a certain context [1]. Constructivism considers "context", "collaboration", "conversation" and "meaning construction" as four essential elements in the learning environment. The "context" refers to creating a learning environment conducive to the meaning construction of the learned knowledge. "Collaboration" takes place throughout the learning process. Collaboration plays an important role in the collection and analysis of learning materials, the evaluation of learning outcomes, and the final construction of meaning. The "conversation" is an indispensable part of the collaboration process. The members of the group must discuss how to complete the learning tasks. The "meaning construction" is the ultimate goal of the entire learning process.

4.4. Supporting individual learning

Modern technology enables individual learning. Teachers can send videos or teaching materials to students, which often happens in a flipped class. Students can watch the videos and learn the teaching materials at their own pace. They can fast-forward, rewind, or replay the videos whenever they require [2]. This is helpful for the less informed students. They can listen to a teacher's lecture again and again, which can not be realized in a traditional class. Particularly, for those students who cannot attend the class, technology-assisted learning is an aid. Furthermore, there are various kinds of Apps that can be downloaded onto phones. Students can use them, based on their needs, for learning English vocabulary or grammar. Some Apps may provide e-books, which are useful for the improvement of reading and listening skills. Only if there is internet, students can study without time and place limits.

Literature

1. ISTE National Educational Technology Standards for Teachers.
http://cnets.iste.org/teachers/t_stands.html

2. Dostál, J., Wang, X., Nuangchalerm, P. "Experiments in education supported by computer use: teachers' attitudes towards computers", In Proceedings of the 9th International Conference on Computer Supported Education (CSEDU)-Volum2, Greece. 2017, pages 248-254

3. Chaaban, Y., Ellili-Cherif, M. "Technology integration in EFL classrooms: A study of Qatari independent schools", Education and Information Technologies, 22(5), 2016, pp. 2433–2454.

ӘОЖ. 028:808(048)(574.54)

Кітапханашы мен оқырман арасындағы байланыс: әдеп және сөйлеу мәдениеті

Канкожаева Шамшахар Жанкожаевна,
аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассказывается о развитии библиотекарем языковой культуры, литературной речи посредством книжного обучения читателя, повышения его речевого мастерства, мыслительной активности.

Abstract

The article describes the librarian's development of language culture and literary speech through book education of the reader, improving his speech skills, and mental activity.

«Мен кітапханаларды ақыл-білім, адамгершілік парасат ордасы деп білемін. Ал кітапханашыларды сол ешқашанда жоғалмауға тиісті асыл қазынаның сақшылары деп санаймын».

Ә. Кекілбаев

Адамзат баласының қол жеткізген игіліктерінің бірі – білім қазынасы. Ол ұрпақтан-ұрпаққа жазба түрінде немесе әдебиет түрінде жеткен. Кітап адам баласының санға сырлық ақыл-ойының жемісі. Кітапхана – оқырман мен кітап арасындағы негізгі алтын көпір. Бір ғажабы осы заманғы ақпарат тасымалдаушы технология жүйесінде де кітапханамаңызды буын болып саналады.

Қазіргі таңда оқырманның өскелең талабын қанағаттандыру, рухани байлығымен жалпы қабілетін дамыту және жоғары эстетикалық талғамын қалыптастыру міндеттерін іске асыруда кітапханалардың алатын орны ерекше. Кітапханашы мамандығы өзінің өте қызықты да тартымдылығымен ерекшеленеді. Себебі, күн сайын жаңалыққа толы сәттер, яғни жаңа келген газет-журналдар, келіп жатқан оқырмандар легі. Сөйтіп, кітапханашы мен оқырманның бірлескен іс-әрекеті мен этикалық қарым - қатынасы жалғасады. Кітапханашының алдында өз оқырмандарына кітаппен, ақпаратпен жұмыс жасауға көмектесу, оқу мәдениеттілігіне тәрбиелеу міндеті тұр.

Кітапханада қызмет атқаратын қызметкерлерден кәсіби біліктілікпен қоса жоғары талғам талап етіледі. Сондықтан кітапханаға келетін оқырмандар әдептілік нормасынан алыс кетпеуі керек. Оқырмандар кітапхана шаңырағына келген сәтте өздерінің қандай жерге келгеніне баса назар аударуы қажет. Мысалы, кейбір оқырмандар кірген сәттен бастап қатты даурығып сөйлесіп, оқырмандардың шырқын бұзады.

Көпшілігі ұялы телефондарын өшірмей келіп, оларға хабарласқан сәтте қатты сөйлесіп жауап беріп жатады. Жалпы қандай да бір әдеп, этика дегеніміз – адамдардың бірімен-бірінің амандасуынан, сөйлеу мәдениетінен басталады. Жақсы кітапханашы-ол ойлампаз, парасатты, байқағыш, оқырманның мінез-құлқын білетін адам. Кітапханашы мен оқырманның арасында негізгі рөлді кітапханашының шеберлік этикасы атқарады. Кітапханашыға оқырмандармен көп әңгімелесуге тура келеді. Сондықтан, бұл жерде кітапханашының сөз сөйлеу мәдениеті, сөз саптауы мен тіл байлығы талап етіледі.

Сонымен қатар, оның сыртқы түр-тұлғасы, өзін-өзі ұстауы, әдептілігі негізгі рөлді атқарады. Кітапханашы еңбегінің ерекшелігі екі жақты іс-әрекетке бағытталған. Оның бірі-оқырманды тәрбиелей отырып, оған қызмет етуге, ал екінші жағы өз оқығанына есеп бере отырып, оны оқырманға жеткізу болып табылады. Сонда ғана кітапхана оқырман үшін үлкен тәрбие мектебі, сансыз сұрақтардың жауабын табуға болатын сиқырлы да киелі орда.

Қазіргі кезде адамдардың өскелең талабын қанағаттандыру, рухани байлығы мен жалпы қабілетін дамыту және жоғары эстетикалық талғамын қалыптастыру міндеттерін іске асыруда кітапханалардың алатын орны ерекше. Кітапхана мәдениет саласы ретінде ақпараттық, білім беру және мәдени-ағарту қызметінің негізі болып табылады [1].

Кітапханашы еңбегінің ерекшелігі екі жақты іс-әрекетке бағытталған. Оның бірі-оқырманды тәрбиелей отырып, оған қызмет етуге, ал екінші жағы оқырманның оқыған кітабы туралы пікірлесу болып табылады. Сонда ғана кітапхана оқырман үшін үлкен тәрбие мектебі, сансыз сұрақтардың жауабын табуға болатын сиқырлы да киелі орда бола алады. Айта берсек, кітапханада атқарылып жатқан еңбек аз емес. Мұның барлығы болашақ жастардың игілігі үшін екенін барлығымыз жақсы білеміз. Кітапхана – оқырман мен кітап арасындағы негізгі алтын көпір. Ал кітап пен кітапхананың тіршілігіне жан беретін, ұлттық құндылықтар мен оқырмандар арасында жалғастырушы – кітапханашылар десек қателеспеспіз.

Сөз – кітапханашының көпшіліктің алдында сөйлеуінің көрінісі: ол әр түрлі өндірістік жиналыстарда, оқырмандармен жеке және көпшілік жұмыстар өткізген кездерде байқалады. Сөз сөйлеу әр адамның жеке мүмкіншілігіне, біліміне, тақырыпты білуіне,

аудиторияға байланысты. Сөз сөйлеген кезде оратор іс-шараға қатысушыларды көзқарасымен қамти отырып сөйлеуі керек.

Маманның жұмыстағы жетістіктері оның өзін қоғамда, ұжымда өзін ұстауына, кәсіби этикетті, сөз сөйлеу мәдениетін, телефонмен сөйлесуді меңгергеніне байланысты. Сөйлеу мәдениетімен қатар этиканы білу кәсіби дәрежеде өсуге, ұжымда қалыпты ахуалды қалыптастыруға, оқырманды кітапханаға тартуға көп ықпал етеді. Этикет — адамдармен қарым-қатынас жасаудың белгілі бір ережесі. Кітапханашыларға этиканың негізгі принциптері белгілі, олар: кішіпейілділік, әдептілік, сыпайылық, дәлдік, жауапкершілік, ұқыптылық. Олар кітапханадағы жұмыс жетістіктерінің жиынтығы болып табылады.

Сөйлей білу де өнер, ол табиғи дарын. Ал біздің қызметте бойыңа дарындылықты бермесе, үйреніп, оқып, ізденіп, тіпті түрлі тіл жаттығулары арқылы сөйлеу мәдениетін игеру керек. Журналист, мұғалім мамандықтары тәрізді кітапханашы маманына да сөйлеу мәдениетін, сөз өнерін меңгеріп, жоғары кәсіби деңгейде белгілі бір кітапты насихаттау, болмаса, өзінің көзқарасын білдіріп, адамдармен қарым-қатынасқа түсу үшін білім ғана жеткіліксіз, кітапханашыға сөйлеу мәдениетіаса қажет. Жақсы сөзді дайындау өз алдына, оның мазмұнын тындаушылардың жаны мен жүрегіне дұрыс жеткізе білу негізгі шаруа. Әр оқырман кітапханашының алдына келгенде, оның бойынан парасаттылық пен біліктілікті көргісі келеді. Оқырманның 80 пайызы кітапханашыға кітап таңдауда ақылшы, көмекші болуын қалайды. Осы ізгі ниетін жоғалтпас үшін кітапханашы оқырманға ерекше ықыласпен назар аударып, сөйлесу барысында адамның көзіне қарап, жылы жүзбен, ілтипатпен сөйлескені дұрыс.

Ұлы Абай сөз құдіретін:

«Өткірдің жүзі,

Кестенің бізі

Өрнегін сендей сала алмас» -деп тамсана бағалаған [2].

Кітапханашы өз оқырманының мінез-құлқын, мәдени деңгейін, тағы да басқа ерекшеліктерін сұхбат барысында ескергені жөн. Бір ауыз сөз арқылы оқырманды риза ету, көңілін жайландыру, іздеген кітабытабылмаса да оны жігерлендіріп, үміттендіріп мейірімділікпен шығарып салған дұрыс. Жазушы З.Қабдолов: «Көп біліп - дөп сөйлеген шешен, аз біліп көп сөйлеген - мылжың», - деп әдемі түйіндеген.

Кітапханадағы қарым-қатынастың өзіне тән маңызы бар, олар: - коммуникативтік - бұл кітапханалық қарым-қатынастың түрі; кітапханалар ортасындағы қарым-қатынастық қызметтің құралы болып есептеледі;- ақпараттық - кітапхана оқырманға ақпарат беріп отырады.

Ақпарат пайдаланушыға беріледі, пайдаланушы мен ақпараттың арасында байланыс болмаса ақпарат өзінің маңыздылығын жоғалтады.

Сонымен бірге кітапханашы өзінің білімін үнемі көтеріп отыруы қажет. Осы мақсатпен кітапханашылар әр түрлі әдістемелік ғылыми семинарларға, өндірістік кеңестерге, іс-тәжірибе алмасу шараларына, кітапхана ассоциациясының отырыстарына қатысып, баспасөз беттері арқылы өз іс-тәжірибелерін бөлісіп отыруы керек;- реттеушілік қызмет - кітапханашының қарым-қатынасын реттеп, кәсіби ұжымда өз орнын табуға, пайдаланушымен қызметтік қарым-қатынас шекарасын орнатып, этикалық тұрғыдан дұрыс жолға қоюға көмектеседі; -тәрбиелік қызмет - кітапханашы оқырманмен қарым-қатынас кезінде қызмет көрсетуді жақсартуға ақпарат алады, оқырманның білімі мен мәдениетінен өзіне қажетті жақтарын пайдалана алады, сол сияқты оқырман да кітапханашыдан тәрбиелік әсер алады.

Кітапханадағы сөйлеу қарым-қатынасы үш алғы шартты басшылыққа алуы қажет: адамдарды дұрыс тани білуіне, олардың іс-әрекеті неге бағытталғанына назар аудару керек. Оқырмандар мен әріптестердің әрқайсысының жеке ерекшелігіне қарай қарым-қатынасты тандап алса, «Кітапханашы-оқырман» арасындағы қарым-қатынас жүйесі құрылады. Оқырман кітапханашыны көп білетін, білімді, қайырымды, кез-келген уақытта көмекке келетін маман ретінде қабылдайды. Осы түсініктен ауытқыған жағдайда «кітапханашы-оқырман» арасындағы қарым-қатынас қайшылыққа ұшырап, оқырман кітапханашыға сыни көзқараспен қарай бастайды [3].

Қорыта айтқанда, кітапханашының сөйлеу мәдениеті және өзін ұстау этикасы адам өмірінде қызмет барысында сөйлеу мәдениетінің алатын орны зор.

Ал кітапхана саласында бұл мәселеге ерекше назар аудару қажет. Халық мақалы: «Күш білімде, білім кітапта», - дейді. Білім тізгінін ұстап отырған кітапханашы өзінің ой-өрісін әсерлі түрде оқырманға қысқа да нұсқа жеткізе білсе, кәсіби қызметінің алға басқаны. Сөз - сөйлеушінің ойын, сезімін білдіріп қана қоймайды, оның мінездемесі болып табылады. Сондықтан кісінің тәрбиелік деңгейі көбіне сөзінің сипатынан байқалады. Орынды сөйлеу, қисынды сөйлеу кітапхана қызметкері үшін өте қажет қасиет.

Әдебиет

1. <https://tou.edu.kz/>
2. Абай Құнанбаев. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қара сөздер / Абай Құнанбайұлы.– Алматы: Мектеп, 2007.- 241бет.
3. <https://ustazvko.orleu-edu.kz/>

ӘОЖ 931(571)

Азаттықтың алғашқы қоңырауы атанған «Қазақ» газеті

Акмурзаева К.Е., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қ.

Резюме

В статье рассматривается газета «Қазақ», объединившая казахскую интеллигенцию в начале XX века, освещавшая актуальные, острые проблемы того периода.

Abstract

The article examines the newspaper "Kazak", which united the Kazakh intelligentsia at the beginning of the twentieth century, covering the current, acute problems of that period.

XX ғасырдың басында қазақ зиялыларының басын біріктірген «Қазақ» газеті сол кезеңнің өткір мәселелерін жариялап, бұқара халықты хабардар етіп отырған басылым болды. Бүгінгі күні баға жетпес дерек көзіне айналған «Қазақ» газетінің 1913-1918 жылдар аралығында 265 саны жарияланған. Аталмыш басылым Орынборда 1915 жылға дейін аптасына бір рет, кейіннен аптасына екі реттен шығып отырған. Таралымы – үш мың, кейін сегіз мыңға жеткен. Бірінші редакторы ғалым, ұстаз, жазушы, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынов, екінші редакторы – жазушы, қоғам қайраткері Міржақып Дулатов болды.

«Қазақ» газетінің алғашқы санында жарияланған А.Байтұрсыновтың «Құрметті оқушылар!» деген мақаласында айтылған «Әуелі газет–халықтың көзі, құлағы һәм тілі», –деген әйгілі сөзі сол уақыттан бері қазақ баспасөзінің басты ұранына айналды. «Адамға көз, құлақ, тіл қандай керек болса, халыққа газет сондай керек. Газеті жоқ жұрт басқа газеті бар жұрттардың қасында құлағы жоқ керең, тілі жоқ мақау, көзі жоқ соқыр сықылды» деп газеттің халық үшін маңыздылығын басып көрсетеді [1,10]. Сондай-ақ басылымның неліктен «Қазақ» аталғанының мәнісін «Аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың аруақты аты деп, газетіміздің есімін «Қазақ» қойдық» деп түсіндіреді. Халықтың шын жанашыры бола білген қазақ зиялылары «Ұлт үшін деген істің ұлғаюына күшін қосып, көмектесіп, қызмет ету қазақ баласына міндет. Халыққа қызмет етемін десендер, азаматтар, тура жолдың бірі осы. Жол ұзақ,

ғұмыр қысқа, қолдан келгенін ғұмыр жеткенінше істеп кетелік. Малша оттап, асап ішіп, халық үшін қам қылмай, қарын тойғанына мәз болып, мал өлімінде өлмейік» – деп, басылымның ұлт үшін қызмет ететіндігін жеткізіп, бірлесе қызмет етуге шақырған еді [1,11]. Осыдан аңғаратынымыздай, қазақ зиялылары газетті шығаруда ең бірінші ұлттың мүддесін басты орынға қойды.

Халқының болашақ даму жолының бағытын айқындауға бел шеше кіріскен ұлт зиялылары халықтың рухын ояту, көздерін ашып, біліммен қаруландыру үшін ұлттық идеяны насихаттайтын газет шығару керек екендігін жақсы түсінді. Олардың алға қойған мақсаттарын «Қазақ» газеті де ойдағыдай орындап шықты. Газетте Ахмет Байтұрсыновтың қазақ үшін баспасөздің айрықша қажеттілігін айтқан пікірлері жарияланды. «Газетті жұрт керек қылмаса, миллиондап капитал ол үшін жұмсамас еді. Осылардың бәрі де газет керек нәрсе екендігін көрсетеді. 1907 жылғы санаққа қарасақ, Россияда сол жылы екі мың бір жүз жетпіс үш есімді газет һәм журнал шыққан екен. Оның бір мың үш жүз тоқсан алтысы орыс тілінде, сегіз жүз алпыс жетісі басқа тілде басылыпты. Сол сегіз жүз алпыс жетінің ішінде біздің татар қандастарымыздың отыз шамалы газет - журналдары болды. Бізде біреуі де болмады. Онан бері бес жыл өтті. Бұл бес жыл ішінде газет журналдардың саны бұрынғыдан да өсті. Біз де құр қалғанымыз жоқ. «Айқап» журналы шықты. Бұл бұрынғыдан гөрі, бір адым болса да ілгері басқанымыздың белгісі. Бірақ бір адым ілгері басып, сол күйімен тұрып қалсақ, онымен алысқа ұзай алмаймыз. Ілгері басқанның үстіне ілгері басуымыз керек. Озғандарға жету керек, жеткендерден озу керек. Дүниенің төріне қызыққандар төрден орын алып жатыр. Тырмыспағандар есікте қалып жатыр. Есікте қалмай, төрге тырмысалық, басқалар төрге қарай бара жатқанына қарап, біз де солардың істегенін істейік. Басқалардың заманға қарай өтіп жатқан амалын көруімізге газет - журнал керек» дейді [1,11].

Алаштанушы ғалым М. Қойгелдиев: «Қазақ» газеті, белгілі дәрежеде, сол кезеңдегі қазақ ұлт-азаттық қозғалысының ең белсенді қайраткерлері Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов және М. Дулатовтың үлкен еңбегінің ортақ жемісі еді» [2, 187] деп объективті бағасын берді. Осы ұлт зиялыларының есімдерімен ұштасып жатқан басылым – талай тарихтың куәсі болды. Газет шығару арқылы олар халықты оқуға шақыруда, әйел теңдігін насихаттауда, патша үкіметінің отаршылдық саясатын әшкерелеп, халықтың көзін ашуда айтарлықтай істер тындырды.

«Қазақ» газетінде сол кездегі қазақ халқының ең көкейкесті мәселелері, атап айтқанда дін, тіл, жер мәселесі, оқу-ағарту, бала тәрбиесі, әдебиет, өнер, Дума, бірінші дүниежүзілік соғыс, солдат мәселесі, 1916 жылғы көтеріліс, 1917 жылғы қос революция аралығындағы қазақ халқының әлеуметтік тұрмыс-тіршілігі, саяси

жағдайлар, жұқпалы індет шешек ауруы, одан сақтану жолдары туралы, Алаш қозғалысының мүшелерінің қоғамдық-саяси қызметі, ашық хаттар, кеңес хаттар, жалпы мұсылман съезі, жалпы қазақ съезі, Алаш партиясы, депутаттар сайлау т.б. мемлекеттік саяси мәселелерге дейін түгел қамтылды.

«Қазақ» газетінің авторлары ішінде А.Байтұрсыновтан басқа Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, М.Шоқай, А.Бірімжанов, Б.Айбасов, Ж.Аймауытов, Ж.Ақбаев, М.Әуезов, А.Досжанова, Х.Досмұхаметов, С.Дөнентаев, І.Жансүгіров, Б. Майлин, Ғ.Қарашев, М.Жұмабаев, М.Көпеев, Ш.Құдайбердиев т.б. ғалым, қоғам қайраткерлері болды.

А.Байтұрсыновтың орыс патшасының қысымына, қаражаттың жоқтығына қарамастан «Қазақ» газетін шығарып, өткір мәселелерді батыл көтеруі сол кезең үшін сөзсіз ерлік еді. Газет бірінші санынан 46-шы санына дейін Бұхара қаласындағы діни медреседе, Уфадағы «Ғалия» медресесінен білім алған Мұстафа Оразаевтың қаражатымен шығып тұрса, ал 47-ші нөмірінен бастап газеттің басылуын «Азамат» серіктігі қолына алған. «Азамат» серіктігінің құрылуының себебін Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов «Алаш азаматтарына» деген мақалада «Серіктестіктің басты мақсаты – ақша өсіріп, серіктестікті байыту емес, істеген істің жұртқа пайдалы болуы. Ақша жағына сол пайдалы істерді істеуге, күш, қуат болуға қажет нәрсе мағынасында қаралады. Бұл серіктік көпес серіктігі емес, кәсіпші серіктігі емес, «Азамат» серіктігі» деп түсіндіріп, оған кіретін адамдарды жалғыз ақшасымен серіктес болмай, көңілімен, ниетімен де серіктес болуға шақырған [1,78-79].

1913 жылы желтоқсан айында Орынборда құрылған «Азамат» серіктігінің негізгі мақсаты – мүшелік жарна есебінен «Қазақ» газетінің үзіліссіз шығып тұруына жәрдемдесу болған. Сондай-ақ, қазақ қоғамындағы оқу-ағарту жұмыстарын өрістетіп, зәру оқу құралдары мен әдебиеттерді баспадан шығару, мектеп-медреселердегі мұқтаж шәкірттерге қаржылай көмек беру т.б. қайырымдылық шараларын ұйымдастыру ісімен айналысқан [3, 15-16].

Газет шығару үшін баспахана ашуға қаражаттың тапшылығын «Ауқатты алаш азаматтарына» деген үндеуінен байқауға болады. Онда «Газетаның екі шығуын тілесек, енді біздің істейтін ісіміз бір тәуір баспахана ашу. «Азамат» серіктігін ашқандағы мақсатымыз осы он мың сом құралғандай, серіктер табылар деген есеп еді. Он облыс қазақтан жүз сом жарнаға күші жетерлік жүз азамат табылар деп едік. Бүкіл қазақ жұртынан жүз сом жарна шығаруға жарайтын жүз азамат шықпады. Он облыста болыстыққа мыңдап шашатын жүз емес, жүз мың кісі бар екені шексіз болса да, ұлт жұмысына дегенде жүз сомға тәуекел ететін жүз азамат табылмағаны өзек өртенерлік күйінішті хал. «Азамат» серіктігін ашқалы екі жыл болды, тапқанымыз 31-ақ азамат. Бұл 31 кісінің 3 мың 1 жүз сом жарнасы екі жылдан бері тек жатыр. Үйткені баспахана ашуға жетпейді, газета жұмысымен бірге

басқа жұмысты жүргізуге қисыны келмейді. Қазір бар сома мынау: 3 мың бір жүз сом «Азамат» серіктігінің ақшасы: 1 мың сом он жарнаға ие болып Сағындық мырза Досжанов бермекші болып отыр. Орынборда тұрған қазақтар өз арамыздан жиыстырып, 2 мыңға жақын ақша шығармақпыз. Сөйтіп, 6 мың сом қолымызда бар деп есеп етеміз. Енді ең аз болғанда 4 мың сом табу қажет. Екі жылдан бері тапқан азаматымыз 31-ақ болған соң, 40 азамат табудан Сағындық сияқты 4 мырза тезірек табылуы ықтималдау көрінеді» деп көптен көмек сұрауы газеттің қандай қиындықпен шыққанын көрсетеді. Газет қаржылай көмек бергендердің аты-жөндерін, қанша көлемде ақша бергеніне дейін жариялап, жәрдем бергендері үшін алғыс білдіріп отырды [1,231-232]. Бірнеше жыл бойы «Азамат» серіктігі арқылы қаржы жинаған Алаш зиялылары баспахана ашу мақсатына тек 1917 жылдың соңына қарай ғана қол жеткізген.

«Қазақ» газеті өзінің өмір сүрген жылдары елдегі келеңсіз жәйттерді сынға алғаны үшін бірнеше рет патша әкімшілігі тарапынан салынған айыппұлды төлеуге мәжбүр болды. Сөйтіп, газет патша әкімшілігінің қырағы көзіне ілініп, әрбір жарияланған мақалалары қатаң тексерілді. Газеттің 80-ші нөмірінде жарияланған жаңа закон жобасы туралы бас мақала үшін газетке мың жарым сом айыппұл салынады, төлемеген жағдайда газет шығарушыны үш ай абақты күтіп тұрған еді. А.Байтұрсынов жаңа шыққан газетке бұл айыппұлдың ауыр болатындығын ойлап, 3 ай абақтыға отыруға да келіседі. Бірақ денсаулығы сыр беріп, абақтыда екі күн отырып, мың жарым сом төлеп шыққан [1,115].

Газет – Алаш қозғалысының әрбір қадамын тізіп, тасқа таңба басқандай қағаз бетінде қалдырды. Газетте «Алаш» партиясының бағдарламасы, ұлт зиялыларының ой-пікірлері басылды. Аталмыш басылым біршама XX ғасыр басындағы дүрбелең кезеңнің куәсі болды. Ол туралы «Ақиқат» журналы: «Қазақ» өзі өмір сүрген бес жыл ішінде талай күрделі құбылыстардың, қоғамдық сілкіністердің куәсі болды. Бір ғана қолдың саусағымен санауға болатын жылдар ішінде бір емес, бірнеше ұрпақтың ғұмырына жетерліктей оқиғаларды басынан өткерді. Тарих үшін қас-қағым деп айтуға келмейтін уақыт аралығында бірнеше ғасырға татырлық өзгерістерді басынан кешірді. Атап айтсақ, «Қазақ» екі жойқын соғыстың (1 дүниежүзілік және азамат соғыстары), 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің, екі қоғамдық-саяси төңкерістің (ақпан және қазан), төрт саяси биліктің (патша өкіметі, Уақытша үкімет, Алаш Орда үкіметі, кеңес өкіметі) куәсі болды» – деп жазды [4,78]. Сондықтан да сол кезеңдегі Қазақстан тарихын зерттеуде «Қазақ» газетінің тарихи дерек көзі ретінде алар орны ерекше дер едік.

Әдебиет

1.«Қазақ» газеті. /Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 560 б.

2.Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том. – Алматы: Мектеп, 2008. – 480 б.

3.Алаш. Алашорда. Энциклопедия / Құраст: Ғ. Әнес, С. Смағұлова. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 544 б.

4.Не екен ойландырған арыстарды?//Ақиқат,1998, №4

ӘОЖ 16.21.47

Қазақ, ағылшын тілдерінің стереотипизацияланудың когнитивті аспектілері

Икромханова Фируза Икромовна,
ф.ғ.д., профессор
Өзбекстан Республикасы
Нұрсұлтанқызы Жазира,
ф.ғ.к, доцент
Жұмабай Мерейлім Ерланқызы,
АК-24М оқу тобының магистранты

Резюме

Когнитивный процесс стереотипизации заключается в систематизации и классификации информации, что способствует её упрощённому восприятию и закреплению определённых представлений о мире. В казахском и английском языках стереотипы выражаются посредством устойчивых словосочетаний, фразеологических единиц и культурных концептов. Данное исследование направлено на анализ когнитивных особенностей стереотипизации, выявление различий и сходств в языковом представлении стереотипов в двух культурах.

Abstract

The cognitive process of stereotyping involves organizing and categorizing information, facilitating its simplified perception and reinforcing specific worldviews. In both Kazakh and English, stereotypes are manifested through fixed expressions, idioms, and cultural concepts. This study focuses on analyzing the cognitive features of stereotyping, exploring differences and similarities in the linguistic representation of stereotypes across these two cultures.

Стереотипизация танымдық процестерде маңызды рөл атқарады, қоршаған әлем туралы идеяларды қалыптастырады. Олар ақпаратты өңдеу процесін жеңілдететін жалпыланған бейнелер, бірақ сонымен бірге қате тұжырымдарға әкелуі мүмкін. Тіл саласында стереотипизация әртүрлі лингвистикалық құрылымдар мен тұжырымдамаларда көрінеді. Бұл мақала қазақ және ағылшын

тілдеріндегі стереотипизацияның танымдық аспектілерін қарастырады, олардың шындықты қабылдауға және қарым-қатынасқа әсерін анықтайды [1].

Стереотипизация – бұл ақпаратты санаттауға және оны өңдеуді жеңілдетуге бағытталған когнитивті процесс. Тілде стереотипизация арқылы көрсетіледі:

- Лексикалық бірліктер (тұрақтыөрнектер, афоризмдер);
- Фразеологиялық бірліктер мен идиомалар;
- Тілде көрсетілген мәдени тұжырымдамалар;
- Белгілі бір жалпыланған көріністерді бекітетін грамматикалық және синтаксистік ерекшеліктер.

Когнитивті стереотипизация – бұл адамның санасында ақпаратты өңдеу және сақтау процесінің бөлігі. Бұл схемалар мен категорияларды құру арқылы шындықты қабылдауды жеңілдетеді. Когнитивті тұрғыдан стереотипизация [1]:

- Ақпаратты өңдеу мен сақтауда когнитивті үнемдеу рөлін атқарады;
- Қоршаған әлем туралы идеяларды құрылымдау үшін қолданылады;
- Әлеуметтік қатынастар мен мәдени нормалардың қалыптасуына әсер етеді.

Дегенмен, стереотипизацияның оң және теріс жақтары бар. Бұл ақпаратты тез қабылдауға ықпал етеді, бірақ сонымен бірге бұрмалануға және бір жақты түсініктердің қалыптасуына әкелуі мүмкін.

Тіл-мәдениеттің ажырамас бөлігі және қоғамның дүниетанымын бейнелеудің маңызды құралы. Тіл стереотипизациясын зерттеу көмектеседі:

- Қоғамдағы тарихи және әлеуметтік өзгерістерді түсіну;
- Ұлттық ерекшеліктер мен мәдени құндылықтарды анықтау;
- Стереотипизацияның коммуникацияға әсерін талдау;
- Тілдік образдардың танымдық негіздерін үйрену.

Стереотипизация – бұл қоршаған әлемді қабылдауға және түсіндіруге әсер ететін маңызды когнитивті процесс. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі стереотиптерді салыстыру осы тілдерде сөйлейтіндердің дүниетанымының ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді [2]. Әр мәдениетте стереотиптер тілде тұрақты өрнектер, фразеологиялық бірліктер және мәдени ұғымдар арқылы бекітіледі. Осы аспектілерді талдау әлемнің екі тілдік картинасының арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтауға көмектеседі.

Когнитивті стереотипизация тұрақты когнитивті құрылымдарды қалыптастыратын бірнеше негізгі кезеңдерді қамтиды. Бірінші кезең-ақпаратты қабылдау және санаттау, онда жаңа деректер өңделеді және

белгілі бір топқа жатады. Бұл кезеңде ақпараттың қалай қабылданатынын және түсіндірілетінін анықтайтын әлеуметтік және мәдени факторлар маңызды рөл атқарады. Екінші кезең – презентациялар мен бейнелер белгілі бір әлеуметтік топтармен немесе ұғымдармен байланысқан кезде ассоциативті байланыстарды қалыптастыру. Мұнда бұқаралық ақпарат құралдары, білім беру жүйесі және әлеуметтік орта айтарлықтай әсер етеді. Үшінші кезеңде стереотип бекітіледі, топтар туралы бар идеялар күшейтіледі, ал қайталау мен күшейту бұл идеяларды адамның когнитивті құрылымына біріктіреді. Соңғы кезең-бұл әлеуметтік өзара әрекеттесудегі стереотиптерді қолдану және өзгерту, сондай-ақ олардың тарихи және мәдени факторлардың әсерінен өзгеруі.

Стереотипизация механизмі әмбебап болғанымен, оның көріністері мәдени және тілдік контекстке байланысты айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Қазақ тілінде стереотиптер көбінесе ұжымшылдықты, дәстүрлерді құрметтеуді және тарихи жадыны бейнелейді. Ағылшын тілінде, керісінше, индивидуализмге, прагматизмге және әлеуметтік мәртебеге баса назар аударылады. Мысалы, қазақ тілінде ар-намыс пен қонақ жайлылыққа байланысты өрнектер ұлттық сананың маңызды бөлігі болып табылады. Ағылшын тілінде жеке жауапкершілік пен тәуелсіздікке баса назар аударатын идиомалар кеңінен қолданылады [3].

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі стереотипизация тек танымдық құбылыс қана емес, сонымен қатар мәдени кодтың маңызды элементі болып табылады [4]. Оның механизмдерін зерттеу осы тілдерде сөйлейтіндердің дүниетанымын жақсы түсінуге көмектеседі, сонымен қатар мәдениет аралық қарым-қатынасты тереңірек түсінуге ықпал етеді. Стереотиптердің лингвистикалық көрінісіндегі айырмашылықтар әрұлттың әлемді қабылдау ерекшеліктерін көрсетеді және жаһандық контекстегі мәдени өзгерістерді талдауға көмектеседі. Қазақ тілі түркі тілдер отбасының өкілі ретінде ұлттық стереотипизацияны көрсететін бай өрнектерге ие. Олардың кейбіреулері мәдени және тарихи факторларға негізделген.

- Қонақжайлық – қазақтардың қонақжай халық ретіндегі дәстүрлі идеясы.

- Туған жер – алтын бесік – туған жерге деген сүйіспеншілігін білдіреді.

- Ер жігіттің екі сөйлегені – өлгені – адал сөздің құндылығын көрсетеді.

Бұл мысалдар стереотипизацияның тілде қалай бекітілетінін және Ұрпақтар арқылы берілетінін көрсетеді.

Ағылшын тілінде ағылшын тілді халықтардың дүниетанымын көрсететін көптеген стереотиптік өрнектер бар. Олардың ішінде мыналарды ажыратуға болады:

- The early bird cat chese the work – еңбекқорлық пен ұқыптылыққа баса назар аудару.

- A gentlmen an never tells – ағылшын джентльменінің дәстүрлі бейнесінің көрінісі.

- American dream – еңбекқорлық арқылы сәттілік пен өркендеуге деген сенімнің белгісі.

Ағылшын стереотипизациясы көбінесе индивидуализммен, прагматизммен және еңбекқорлықпен байланысты, бұл анна тілінде сөйлейтіндердің мәдени ерекшеліктерін көрсетеді.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі стереотипизацияны салыстыру мәдени бағдарлардағы айырмашылықтарды анықтайды. Қазақ тілінде ұжымшылдықты, салт-дәстүрлерді және туыстық байланыстарды баса көрсететін өрнектер көп. Ағылшын тілінде индивидуализм, жеке табыс және әлеуметтік мәртебе ұғымдары басым. Бұл екі тілде сөйлейтіндердің дүниетанымындағы айырмашылықтарды көрсетеді.

Қорыта келгенде, стереотипизация – бұл адамның қабылдауын, тілдік коммуникациясын және мәдени қатынастарын қалыптастыратын когнитивті және лингвистикалық құбылыс. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі стереотипизацияны зерттеу олардың мәдениет пен қоғамдағы ролін түсінуге көмектеседі. Болашақта осы саладағы зерттеулер стереотипизацияның динамикасына және олардың өзгеруіне назар аударуы мүмкін. Стереотипизация әлемді танымдық қабылдаудың ажырамас бөлігі болып табылады және тілде көрініс табады. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі стереотипизацияны зерттеу олардың сөйлеушілерінің мәдени ерекшеліктерін және лингвистикалық тұжырымдамаларды қалыптастыру механизмін жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Тіл стереотипизацияны көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар қарым-қатынас пен мәдениет аралық өзара әрекеттесу процестеріне әсер ететін дүниетанымды қалыптастырады.

Әдебиет

1. Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. University of Chicago Press.

2. Куатова, А.К. (2018). Когнитивные аспекты интерпретации межъязыковых грамматических лакун. Казахский национальный педагогический университет имени Абая.

3. Амирбекова, А.Б. (2013). Когнитивные аспекты изучения казахского поэтического текста. Вопросы когнитивной лингвистики.

4. Жолдасбекова, С. (2015). Культурные стереотипы в казахском языке: когнитивное исследование. Алматы: Қазақуниверситеті.

ӘӨЖ 16.21.47

Шешендік сөздердегі гендерлік ерекшеліктер

Снасаспова Жанар Жумашовна
С. Лапин атындағы №261 мектеп
Қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі

Резюме

В статье проанализированы гендерные особенности ораторского искусства.

Abstract

The article analyzes the gender characteristics of public speaking.

Тіл арнаулы «еркектік» және «әйелдік» болып бөлінбесе де, олардың сөйлеу әрекетіндегі мінез-құлқына қарай айырмашылықтар байқалады. Антропоцентристік парадигмадағы гендерлік лингвистика қоғамдағы гендерлік рөлдермен астасып, ұлттық-мәдени ерекшеліктермен, халықтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, наным-сенімдерімен тығыз байланыста қарастырылуды қажет етеді. Гендерлік лингвистика – тіл ғылымының жаңадан қалыптасып келе жатқан саласы, индивидтің мінез-құлық нормалары мен өзіне тән өзгешеліктерін биологиялық жыныс ерекшелігімен қатысты зерттейтін әлеуметтік-мәдени бағыт болып табылады. Гендерлік лингвистика адам болмысы мен тіл табиғатының арасындағы жынысаралық ерекшеліктерді зерттейді.

Гендерлік лингвистиканың қалыптасуы мен қарқынды дамуы ХХ ғасырдың соңғы онжылдығынан басталады. Бұл постмодернистік философияның дамуымен және гуманитарлық ғылымдардағы ғылыми парадигманың ауысуымен байланысты.

1922 жылы О.Есперсен тілдің пайда болуы мен дамуы туралы іргелі еңбектің бүкіл тарауын әйелдердің тілдік ерекшелігіне арнады.

Алғашқы гендерлік зерттеулер АҚШ, Англия, Франция және Германияда пайда бола бастады. ХХ ғасырдың 70-ші жылдары американдық университеттерде әйелдердің тәжірибесін зерттеп, талдайтын әйелдік зерттеулер жүргізілді. ТМД елдерінде гендерлік топшылаулар, ой-тұжырымдар 1990 жылдарда қалыптасты. Ресейде М.Арутюнян, Т.Рурко, А.Клецин, О.Воронина, Т.Клименкова, В.Бодрова т.б. зерттеушілер гендерлік бағытты дамытты. А.В.Кириллина мен Р.Лаккоф гендерді тілмен өзара байланыста қарастырды. А.В.Кириллина өз еңбектерінде «гендер» және «жыныс»

ұғымдарын ажыратып берді: «Гендер (социальный или социокультурный пол) не является языковой категорией, но его содержание может быть раскрыто путем анализа структур языка, что объясняет востребованность лингвистической компетенции для изучения культурной репрезентации пола» [1,133].

Гендерлік зерттеуді орыс ғалымдары негізінен әлеуметтік-мәдени деңгейде қарастырады. И.А.Гусейнова мен М.В.Томская өздерінің «Гендерный аспект в текстах современной рекламы» деген мақаласында гендерлік зерттеулерге психоллингвистика, когнитивті лингвистика, этнолингвистика, әлеуметтік лингвистика және басқа ғылым салалары тілдік талдаулар үшін деректер бере алатынын жазады [2,81].

XX ғасырдың 80-шы жылдарынан бастап гендерлік зерттеулерге арналған еңбектер көбейе түсті. Тіл білімінде жыныстарға қатысты сөйлеу үлгілерін зерттейтін ғылым – гендерлік лингвистика пайда болды. Гендерлік лингвистика теориясын, әдістемесін талдап-түсіндіруде батыс лингвистері Дж.Лакофф, Д.Спендер, О.Есперсен, орыс лингвистері А.В.Кирилина, М.А.Китайгородская, Н.Н.Розанова елеулі үлестерін қосты. Батыс елдерінің лингвистері мен орыс лингвист-ғалымдары жалпы тіл біліміндегі гендер мәселесін, гендерлік лингвистика теориясын, әдістемесін, феминистік теорияның себеп-салдарын т.б. гендерология ғылымының басын ашуда үлкен еңбек сіңірді. Дж.Лакофф, Д.Спенсер, М.Блок, Д.Камерон, О.Есперсен т.б. батыс лингвистерінің жалпы тіл біліміндегі гендер мәселесіне, балалар мен ересектердің сөйлеуіндегі гендерлік айырмашылықтарға, гендерлік стереотиптер мен ассиметрияларға, әйел мен ердің тілдік бейнесіне, гендерлік лингвистика теориясына, феминистік теорияның себеп-салдарына т.б. қатысты зерттеулерін басшылыққа алған.

Қазақ тіліндегі гендерлік факторды зерттеу тарихи сипатқа ие. Гендер факторы қазақ ағартушы, зиялыларының еңбектерінде де жиі ескеріліп отырған. Атап айтқанда, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов еңбектерінде әйел тілі, өзіндік ерекшелігі сөз болады.

Қазақ гендерлік лингвистикасының негізін қалаушы көрнекті ғалым, тұңғыш профессор Қ.Жұбанов әртүрлі халықта әйелдер тіліне тән ерекшеліктер болатынын көрсеткен. Қ.Жұбановтың еңбектерінде әйел тілінің спецификалық ерекшеліктеріне баса назар аударылған. Қ.Жұбанов «Күншығыстағы әйелдер тұрмысы ерекше жағдайда болғандықтан, әйелдерге арнаулы түрлі әдет-ғұрып өзгешеліктері мұнда жиі ұшырайды. Сол әдет-ғұрып өзгешеліктерінің бірі – осы күнге шейін Кавказда армян, грузин, түріктер арасында сақталған әйелдердің ым тілі. Жаңа түскен келіншек қай жерде бір айға, қай жерде бір жылға шейін ата-енесімен дыбыстап сөйлеспейді, ымдап сөйлеседі. Бұл тілді армяндар «нашнауар» дейді. Нашнауар сондай

бай, сондай дыбыс тілінен еш кемдігі жоқ сияқты. Мұндай, әйелдерге ғана арнаулы, жүйелі болмаса да, әйел тілінің өзгешелігі қазақта да жоқ емес. Сол өзгешеліктердің бірі – әйелдерде ғана болатын «ернін шығару» (кеміткенде), «бетін шымшу» (ұятсынғанда), «аузын шылп еткізу» (таңданғанда), «аузын быртылдату» (кекеткенде). Бұлар әйелдердің специфик тілі болып табылады», - дейді [3,41].

Шешендік сөздердегі гендерлік ерекшеліктер – бұл ерлер мен әйелдердің сөйлеу стилі, тілдік таңдау және қарым-қатынас тәсілдеріндегі айырмашылықтарды зерттейді. Ерлер мен әйелдер шешендік өнерде түрліше көзқарастар мен әдістерді қолдана алады, бұл олардың әлеуметтік рөлдері мен мәдени контекстегі орнына байланысты.

Ерлер көбінесе логикалық және дәлелді аргументацияға баса назар аударады, ал әйелдер эмоциялық байланыс пен тыңдаушылармен қарым-қатынас орнатуға көп көңіл бөледі.

Ерлер мен әйелдер арасындағы сөйлеу әрекетіндегі айырмашылықтар жыныстардың психологиялық ерекшеліктерін көрсетеді. Мұны кейіпкерлердің репликаларындағы көңіл-күй мен сезімдер дәлелдей алады. Прагмалингвистикада адресатқа субъектінің сөзбен әсер етуі қарастырылады. Адресатқа субъектінің сөзбен әсер етуін гендерлік тұрғыдан қарастырсақ, мәселен, әйелдердің сөзді ұтымды пайдаланып тығырықтан шығып кетуі шешендік сөздерде көптеп кездеседі.

Сырым бір үйге қонса, бір келіншек шай құйып отырады. Келіншектің өзі жас, күйеуі шал адам екен. Сырым отырып өз жолдасына қарап:

– Япырай, аққудың қасында жапалақ жараспайды екен-ау! – дейді.

Сонда келіншек түсіне қойып:

– Батыр, сіз бір кезде тай жейтін Сырым едіңіз, енді қой жейтін Сырым болдыңыз, әр нәрсе өз уақытында емес пе? – депті [4, 35 б.].

Мұнда тығырықтан шығып, ұтымды сөз айта білген әйел бейнесі айқын көрініс береді. Адресант пен адресат бір-біріне сөзбен әсер ете отырып, қарым-қатынас орнатады.

Кейде адресанттар вербалды амалдарсыз тек бейвербалды амалдармен қарым-қатынасқа түсе алады. Оған төмендегі мысал дәлел.

– Жиренше түскен үй іңір болған соң от жақты, келін сиыр сауды. Кемпір от басында, қыз үйдің іргесінде отыр.

Жиренше төрде отырып қызға қарап басын сипады. Бұл сенің қалың малың шашымнан көп-ау, – дегені еді. Қыз оған түсініп астындағы тақыр тұлақты сипады. Ол теңімді тапса тақыр кедей болса да береді дегені еді [4, 26 б.].

Жиренше мен қыз бірін-бірі ұнатқанын осылай ұғысады. Дене кимылы (басын сипау, тұлақты сипау) арқылы қарым-қатынас

жасаған. Бұл мысалда да әйел адамның тығырықтан шығып, өз ойын жеткізіп қана қоймай, сұраққа жауап бергенін көруге болады.

Бір топ жолаушы Сырымды іздеп келе жатса, алдарынан әйел шығады. Жөн сұрасып, жолаушылардың Сырымға бара жатқанын біліп, беріп жіберетін аманаты бар екенін айтып, оны Сырымға жеткізуді өтінеді.

– О не аманат, жеңіл ме, ауыр ма? – деп сұрайды жолаушылар.

– Қадірім білсеңіз жеңіл де емес, алып жүруге ауыр да емес, – дейді де әйел басындағы орамалын көтеріп бір тал шашты желкесінен, енді бір тал шашты маңдайынан жұлып алып жолаушыларға береді. Содан кейін оң жақ қолтығынан бір жапырақ шүберек жыртып береді. Тезек теріп жүрген қабының бір бұрышын жыртып алып, оны да Сырымға жеткізіңіз деп береді. Жолаушылар: «Мұны кім берді деп айтамыз» дегенде, «әйел Сырымның өзі біледі», – деп жауап қайтарады.

Жолаушылар Сырым ауылына келіп, болған мән-жайды айтып, аманатын тапсырады.

Сырым: – Бұл әйел Байбақты баласы көрінеді, елден ерте кеткен екен. Желкеден шаш алғаны – туған жерім, туысқан елім артымда қалды дегені. Төбеден шаш алғаны – содан бері мына бастан бірталай уақиға өтті дегені. Маңдайынан шаш алғаны – әлі жаспын, өмірден үмітім бар дегені. Оң жақ қолтығынан шүберек жыртып бергені – қолтықта бауыр бар. – Мен сенің бауырыңмын дегені. Қаптың бұрышын бергені үйге тезекпен кіріп, күлмен шығып күң болып жүрмін дегені, – дейді Сырым [4, 55 б.].

Осындай түрлі жағдайларда өз ойын әрі нақты, қысқа, өрнекті етіп, бейвербалды амалдарды қатыстыра отырып жеткізуі қазақ әйелі үшін үлкен қасиеттер – тапқырлық, ұтымдылық ақылдылық, зеректілікті айқын көрсетіп береді.

Қорыта келгенде, жалпы тілдегі гендерлік ерекшеліктер адамның физиологиялық құрылымы мен психологиялық жағдайын қоршаған орта, діни сенімдер, ұлттық дәстүрлер және әлеуметтік жағдаймен байланыстыра отырып қарастырады. Бұл гендерлік зерттеулерді тілдің әртүрлі деңгейлері арқылы жүргізуге негіз болады.

Әдебиет

1. Кирилина А.В. Язык и гендер. - М.: Языки славянской культуры, 2005. -624 с.

2. Гусейнова И.А., Томская М.В. Гендерный аспект в текстах современной рекламы // Филологические науки . – 2000. -№3, с.81-91.

3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. -Алматы: Ғылым, 1999. –581 б.

4. Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 156 б.

ӘОЖ 931(571)

«Айқап»–ағарту ісі мен мәдениеттің жаршысы

Акмурзаева К.Е., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қ.

Резюме

В статье рассматривается значительная роль журнала «Айқап» в пропаганде и распространении литературы и культуры в социальной, политической жизни казахского народа.

Abstract

The article examines the significant role of the Aikap magazine in the promotion and dissemination of literature and culture in the social and political life of the Kazakh people.

Қазақ халқы ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында жаңа тарихи кезеңдерге қадам басты. Бұл кезеңде татар зиялыларының жәдидтік ағартушылық ойлары қазақ даласына ықпал ете бастаған еді.

Ұлттың бірлігін, жердің тұтастығын ойлаған қазақ зиялылары халықтың сауатын ашып, ұлттық рухы мен сана-сезімін көтеру арқылы теңдік пен еркіндікке жетуге тырысты. Бұл бағытта қазақтың тұңғыш баспасөздерінің де атқарған қызметтері ерен.

Патша үкіметінің ресми органы ретінде шыққан газеттер «Түркістан уалаяты» (1870-1872ж.ж) мен «Дала уалаяты» (1888-1902ж.ж) қазақ баспасөзінің алғашқы қарлығаштары болды. Ұлттық басылымдардың тарихын зерттеуші, ғалым Ү.Субханбердина «Революциядан бұрын қазақ тілінде 14 газет, бір журнал шыққан. Олар: «Түркістан уалаятының газеті» (1870-1872), «Дала уалаятының газеті» (1888-1902), «Серке» (1907), «Бірлік туы» (1917), «Қазақ газеті» (1907), «Дала» (жылы белгісіз), «Қазақстан» (1911–1913), «Ешім даласы» (1913), «Қазақ» (1913-1918), «Айқап» (1911–1915), «Алаш» (1916–1917), «Сарыарқа» (1917), «Ұран» (1917), «Үш жүз» (1917), «Тіршілік» (1917), – дейді [1,6-9].

Патша үкіметінің жіті бақылауына ілінген бұл газеттер ұзаққа бармай жабылып қалды. Аталған басылымдардың ішінде қазақтың тұңғыш журналы «Айқап» және «Қазақ», «Қазақстан» газеттерінің ғұмыры ұзақтау болды.

«Түркістан уалаятының газеті» мен «Дала уалаятының газеті» патша үкіметінің отаршылдық саясатын насихаттау мақсатында арнайы шығарылса, қалғандары ұлт мүддесі жолында күреске шыққан қазақ зиялыларының саналы әрекеті барысында дүниеге келген басылымдар еді.

Өз заманының айнасы болған мерзімді басылымдарды тарихи дерек көзі ретінде пайдалану өткен тарихымызды жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Белгілі деректанушы-ғалым Қ.Атабаев мерзімді басылымдарды дереккөз ретінде зерттей отырып, қазақ баспасөз тарихын мынадай кезеңдерге бөліп қарастырған: «1. 1870–1917 ж. наурызы, «Түркістан уалаяты газетінің» шыққан күнінен патша өкіметінің құлатылған күніне дейінгі қазақ баспасөзінің тарихы. 2. 1917 ж. наурызы – 1918 ж. ортасы. Уақытша үкімет тұсындағы демократиялық бастамалар кезіндегі ұлттық баспасөз. 3. 1918 ж. ортасы – 1920 ж. аяғы. Демократиялық күштердің большевиктік авантюраға қарсы жанталасқан күресі кезеңіндегі баспасөз. 4. 1921 ж. – 1991 ж. аяғы. Кеңес өкіметі немесе большевиктік диктатураның толық орнауы, тоталитарлық жүйенің қалыптасуы және коммунистік партияның шексіз үстемдік етуі жылдарындағы мерзімді басылым. 5. 1991 жылдың соңынан бүгінгі күнге дейінгі, тәуелсіз Қазақстан тұсындағы ұлттық баспасөз» [2, 58, 59].

«Айқап» журналы 1911 жылдың қаңтарынан 1915 жылдың тамызына дейін Троицкі қаласында шығып тұрған. Алғашқы жылы айына 1 рет, кейінгі жылдары 2 рет шыққан журналдың 88 саны шыққан. 1911 жылы 12 саны, 1912 жылы 14 саны, 1913 жылы 24 саны, 1914 жылы 24 саны, 1915 жылы 14 саны толық шықты. Қазақ даласына түгел тарап, халық арасында танымал болған «Айқап» журналының редакторы белгілі ақын, жазушы Мұхамбетжан Сералин болды. Журнал бастапқыда қарызға алынған ақшаға шығарылса, кейін өз қаржысымен шығарылды. Ол қаржының тапшылығынан кейде шағын көлемді болып шығып жүрді.

М.Сералин журнал шығаруды не себептен және қалай бастағаны туралы былай дейді: «1910 жылғы декабрь жұлдызының ақырында «Айқап» журналын бастап жіберуге ойланып, шығарайын десем журналдың таралып кетуіне, һәм халықтың құптап қарсы алуына сене алмай, шығармайын десемалты миллиондай халықтың ортасында бірімен-бірі танысқандай, түсінгендей бір журналдың, яки газеттің жоқтығына шыдай алмай, толғақ қысқан әйелдерше түйсініп жүрген замандар болып еді. Журнал шығаруға көңіл шын тілесе де шығару үшін керекті аспаптардан екі аспаптың бірі жоқ. Өзім жалғыз, ақылдасатұғын, көмек беретұғын кісі тағы жоқ болып, «жалғыз кісі жау алмас» деген мысал бар болса да, тәуекел етіп журналды шығара бастап едім. Садағасы кетейін жұрт мүлдем ілтифатсыз тастамады», деп жазған [2,162]. 1906 жылдан бастап

М.Сералиннің газет шығармақ болған әрекеттері сәтсіз аяқталып, тек 1911 жылдың басына қарай ғана журнал шығару мүмкін болды.

Журналдың атауы туралы М.Сералин бас мақаласында: «Журналымызға «Айқап» деп есім бердік. Бұл сөзге түсінгенде болар, түсінбегенде табылар. Біздің қазақтың «Айқап» демейтұғын қай ісі бар?! ...«Қап» дегізген қапияда өткен істеріміз көп болған соң жорналымыз да өкінішке лайық «Айқап» болды» деп, журналды шығару үшін қаламға жармасқанын, мақсаты атақ шығарып, білім сату емес екенін, журналға басылуға жіберілген сөздер қазақша, ноғайша, орысша, түрікше болсада қабылданатынын айтады. Журналдың соңғы бетінде қазақ жұртына журналға жазылу және қолдау туралы үндеуі басылды. Ол туралы Ү. Субханбердина былай деп жазды: «Троицк қаласындағы «Энергия» баспасында қазақ тілінде үзбей шығып тұрған «Айқап» журналы халқымыздың әлеуметтік, саяси өмірінде, әдебиет пен мәдениетімізді насихаттап, таратуда елеулі роль атқарды» [2,24]. Бұл «Айқап» журналына байланысты берілген шынайы пікір болатын. «Айқап» журналын дерек көзі ретінде талдауда, ондағы мәліметтерді тарих дерегі ретінде қарастыруда Ү.Суханбердина дайындаған «Айқап» бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар» атты мазмұндалған библиографиялық көрсеткішінің алар орны ерекше [3].

«Айқап» журналында XX ғасыр басындағы қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық хал-ахуалы, тұрмыс-тіршілігі, рухани-мәдени деңгейі көрініс тапты. Журналоқу-ағарту, тәрбие, шаруашылық, жерге орналасу, отырықшылыққа көшіп, қала салу, жер, тіл, дін, әділ сайлау, әйел теңдігі сияқты сол кезеңнің өзекті мәселелеріне баса назар аударды. Сондай-ақ ескі әдет-ғұрыптарға, жалқаулыққа, надандыққа қарсы күресті.

Журналда оқу мәселесі туралы ең көп талқыланған тақырыптар: медресе ашу, төте оқу және қыздарға білім беру мәселелері еді. Ол үнемі «Бізге не істеу керек?», «Қайтсек біз тез ілгері басып, ел қатарына қосыла аламыз?» деген сұрақтар қойып, солардың жауабын табуға тырысты. Бұл сұрауларға тапқан жауабын «Айқап» 1911 жылғы 6-санындағы «Бізге не істеу керек?» деген бас мақаласында жариялады:

1. Отырықшы болып, қала салу, жерден қол үзіп қалмау керек;
2. Мектеп, медресе салып, оқу мәдениетке жетілу керек;
3. Дін жұмысын өз қолымызға алу-мүфті сайлау керек;
4. Мемлекет думасына мүддемізді айтып, сөзімізді өкіметке жеткізіп отыратын депутаттарымыз болу керек;
5. Петербургта өкіліміз болу керек, ол сонда біздің ісімізді жүргізіп, өткізіп отыру керек, – деді.

М.Сералинмен қатар Б. Қаратаев, Ж. Сейдалин, С. Торайғыров журналдың рухани жетекшілеріне айналды. Журналға А. Ғалымов, М. Жолдыбаев, Т. Жомартбаев, М. Кашимов, Қ. Кеменгеров, М.Ж.

Көпеев, А. Мұсағалиев, Б. Сыртанов, С. Лапин, Н. Манаев және тағы басқалар белсене қатысып тұрды. Журнал беттерінде С. Сейфуллин, Ш. Құдайбердиев, Б. Майлин, С. Дөнентаев, С. Торайғыров, М. Жұмабаевтардың шығармалары жарияланып тұрды. Қазақ әйелдері Сақыпжамал Тілеубайқызы, Мариям Сейдалина, Гүлайым Өтегенқызы, Нәзипа Құлжанова журнал беттерінде әйелдердің тең құқығы, қалың мал мәселелерін көтерді.

Қорыта айтқанда, «Айқап» журналы ағарту ісі мен мәдениеттің жаршысы болды. М. Сералин жәдиттік қозғалыстың көшбасында тұрған И. Гаспринскийді өзінің ұстазы және тәлімгері деп білді. Қазақ халқын ағартушылыққа бастаған алғашқы қазақ журналы «Айқап» өз бағытынан жаңылмай, қазақ тарихында өзіндік ізін қалдырды. Бүгінгі күні деректік маңызы зор ХХ ғасыр басындағы ұлттық басылымдар қазақ зиялыларының тынымсыз еңбегі, көп күш жұмсауы арқасында дүниеге келген еді.

Әдебиет

1. «Айқап» Энциклопедиясы / Бас ред. Р. Нұрғалиев. – Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 1995. – 368 б.

2. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі. Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). Ғылыми монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 358 б.

3. Ү. Суханбердина. «Айқап» бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар. Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар. Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1961-156 б.

УДК 371.2;378.1

Основные принципы методики преподавания и обучения в рамках обновления образования

Тымбаулиева Гулнур,
учитель русского языка
и литературы средней школы №149,
Шиилийский район

Түйіндеме

Берілген мақалада жалпы білім беру мазмұнын жаңғырту стратегиясы мен білім беруді жаңартудың тәсілдері қаралады.

Abstract

This article discusses the strategy for modernizing the content of education in general and approaches to updating education

Социально-экономические изменения в Казахстане привели к необходимости модернизации многих учебных заведений, и в первую очередь системы образования, которая напрямую связана с

экономическими процессами через подготовку производительных сил. Основу новой структуры ценностей составляет позиция, которую можно назвать компетенцией. Компетенция включает совокупность взаимосвязанных качеств личности – знаний, умений, навыков, способов деятельности, задаваемых по отношению к определенному кругу предметов и процессов, необходимых для качественной продуктивной деятельности по отношению к ним. Компетенция – это владение, обладание человека соответствующей компетенцией, включающей его личностное отношение к ней и предмету деятельности.

Компетентность – это, прежде всего, общая способность и готовность личности к деятельности, основанные на знаниях и опыте, которые приобретены благодаря обучению, ориентированы на самостоятельное участие личности в учебно-познавательном процессе и направлены на ее успешную интеграцию в социум. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы предусматривает формирование эффективной системы повышения квалификации и переподготовку кадров, углубление профессиональных знаний и навыков, приобретение новых профессий и специальностей в соответствии с требованиями индустриально-инновационного развития страны. Стратегия модернизации содержания общего образования одним из оснований обновления образования называет компетентностный подход. Предполагается, что в основу обновленного содержания общего образования будут положены «ключевые компетентности» [1].

Компетентностный подход – это попытка привести профессиональное образование в соответствие с потребностями рынка труда, т.е. компетентностный подход связан с заказом на образование со стороны работодателей – тех, кому нужен компетентный специалист. Сегодня перед казахстанской школой очень остро встал вопрос: Какое необходимо образование? В последние годы в мире получила распространение концепция формирования у детей универсальных социальных компетентностей, согласно которой к образовательным результатам школы необходимо отнести сформированность у учащегося навыков широкого спектра. «Навыки широкого спектра» не следует противопоставлять знаниям или умениям и навыкам. Понятие включает формирование критического мышления, возможностей решения проблемных задач, коммуникативных способностей. Навыки широкого спектра формируются в процессе обучения, но не только в школе, а и под воздействием семьи, друзей, работы, политики, религии, культуры и др. В связи с этим реализация компетентностного подхода зависит от всей образовательно-культурной ситуации, в которой живет и развивается школьник. 50 В число формируемых и развиваемых в школе «навыков широкого спектра» должны войти следующие: -

компетентность в сфере самостоятельной познавательной деятельности, основанная на усвоении способов приобретения знаний из различных источников информации, в том числе внешкольных; - компетентность в сфере социальной деятельности – высокая степень включенности в коллективную творческую деятельность; - речевая компетентность и общая коммуникативно-речевая культура – обладание навыками строить продуктивное общение в паре, группе; - интеллектуальное развитие – сформированность основных аналитико-синтетических компетентностей [2].

Структура содержания общих навыков, развитие которых способствует эффективной интеграции обучающихся в общество, представляет собой следующую совокупность:

- способность и готовность искать, получать информацию; - способность и готовность изучать, организовывать взаимосвязь знаний и систематизировать их, организовывать свои собственные приемы обучения и др.;

- способность и готовность думать критически относиться к тому или иному аспекту, занимать позицию в дискуссиях и высказывать свое собственное мнение и др.;

- способность и готовность включаться в деятельность, входить в группу или коллектив и вносить свой вклад, нести ответственность и др.;

- способность и готовность сотрудничать, работать в группе, договариваться на основе разумного компромисса и др.;

- способность и готовность адаптироваться, использовать новые технологии усвоения информации и коммуникации, показывать стойкость перед трудностями и т.д. В основу целевой установки обновления образования и заложены характеристики эффективного преподавания и обучения, которые распределены на восемь принципов, необходимых для создания благоприятной среды обучения:

1. Активное обучение – наличие общих знаний, для вовлечения всех обучающихся в практику. Наряду со знаниями, умениями и навыками задействует работу мозга. Задания должны быть ориентированы на развитие мыслительной деятельности.

2. Совместное обучение – наличие навыков взаимодействия в обществе, включая способность доносить личные чувства и мнения до общества, способность адаптации к изменяющимся условиям, способность к самокритике и восприятию критики, способность работать в команде.

3. Межпредметная связь–учебная программа состоит из различных разделов, связанных с другими дисциплинами. Лексические темы носят интеллектуальный характер и предлагают широкий круг различных тем, связанных с другими предметами. 4. Дифференциация – предлагает различные виды, методы и формы

работ для поддержки обучения обучающихся с учетом их познавательных потребностей.

5. Реакция на потребности – своевременное определение социальных, коммуникативных и познавательных преград обучающихся по достижению целей обучения.

6. Использование ИКТ – для углубления понимания учащихся и удовлетворения их запросов следует использовать интернет ресурсы, привлекать учащихся к созданию слайдов, презентаций.

7. Учебные диалоги – создавать благоприятную среду для диалогового обучения, привлекать учащихся в диалог-расспрос, обсуждение и оценивание результатов обучения.

8. Моделирование – обеспечить учащихся с образцами видов работ, поддерживать обучение, показывая примерные варианты. Конструктивистский подход, как и другие инновационные подходы в обучении в условиях обновления образования, требует поэтапного внедрения [3].

На различных этапах занятия, ученики являются не пассивными слушателями, воспроизводящими действия 51 учителя, а активными участниками процесса познания. Таким образом, формируются такие элементарные общеучебные навыки школьников, как:

- извлечение основного содержания прочитанного или услышанного;

- точная формулировка мыслей, построение оригинальных высказываний по заданному вопросу или теме;

- исследование различных вариантов решения задач, выбор наилучшего, принимая во внимание различные критерии;

- сотрудничество с другими (учениками и учителем) при выполнении общего задания; - планирование действий и времени;

- оценка результатов своей деятельности и т.д. Очевидно, что перечисленные умения школьников должны формироваться не как отдельно взятые, а в целостной системе навыковых блоков, называемых «навыками широкого спектра» [4].

В заключение можно выделить основные направления обновления образования:

1. Пересмотр взглядов на возможности каждого ребенка, так как все ученики могут стать компетентными, сделав свой выбор в широчайшем спектре занятий; соответственно учителю нужно научиться видеть каждого ребенка с точки зрения наличия у него уникального набора качеств, важных для успехов той или иной сфере деятельности.

2. Изменение технологий, методов и форм обучения, которые должны содействовать выявлению и формированию компетентностей учеников в зависимости от их личных склонностей и интересов.

3.Изменение позиций учителя, который становится в большей степени «координатором» или «наставником», чем непосредственным источником знаний и информации.

4.Создание открытого образовательного пространства, позволяющего каждому выстроить образовательную траекторию, которая наиболее полно соответствует его образовательным потребностям.

Литература

1.Храмей И.С. Казахстанское образование вчера, сегодня и завтра.

2.Лебедев О.Е. Компетентностный подход в образовании. 2004.

3.Салин Р.М., Маликова Б.Х. Дополнительное профессиональное образование.// Алматы.

4.Муканова С.Д. Журнал «Открытая школа», 2009.

ӘОЖ 631.115.6 : 349.422.23

Сталиндік күштеп отырықшыландыру: қазақ халқының дәстүрлі өмір- салтының бұзылуы

Тоқтамуратова М.Ж., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматривается, какими путями осуществлялась политика советской власти по насильственному у переселению кочевников и полукочевых на оседание.

Abstract

The article examines the ways in which the policy of the Soviet government was implemented to forcibly resettle nomads and semi-nomads to settle.

Кеңестік биліктің Қазақстандағы социализм құру барысындағы жүргізілген саясаты орны толмас зардап әкелгені белгілі. Жаппай ұжымдастыру, отырықшыландыру және байларды тәркілеу науқаны қазақ халқының шаруашылығына үлкен зиянын тигізді. Бұл өзгерістер шаруашылықтағы бұрыннан қалыптасқан жүйені аяусыз қиратып, қазақ халқын қасіретке ұрындырды.

Орталықтың нұсқауымен Қазақстан өлкелік партия комитетінің бюросы 1929 жылы 6-қарашадағы мәжілісінде қазақ шаруаларын жоспарлы түрде отырықшылыққа көшіру жөнінде арнаулы қаулы қабылдады. Қабылданған қаулы бойынша 1929-1930 жылдары «отырықшыландыру аудандарындағы барлық қожалықтардың кем дегенде 12 пайызын қамтуды» (84 мыңнан астам) талап етті [1,223]. Халықтың өмір салтын ескермей қабылданған қаулы өмір шындығынан

мүлде алшақ еді. Қаулыда қазақ халқының тұрмысы социалистік құрылыспен үйлесе алмайтындығы, отырықшыландырудың басты мақсатының бірі көшпелі қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрін және тұрмысын өзгерту екені ашық айтылды.

Отырықшыландырудың Қазақстан бойынша 1930 жылға арналған жоспары жергілікті жерлерге наурыз аяғының аяғына қарай жіберілген. Бірақ нақты жоспардың бекітілуін күтпестен, мемлекеттік негізгі нұсқаулар 1930 жылдың қаңтар-ақпан айларында жергілікті жерлерге жедел жолданған еді. Нұсқауда отырықшыландырудың қанша шаруашылықты, қандай аймақтарды қамтитыны белгісіз болып, жергілікті органдарды тығырыққа тіреді. Қазақ шаруаларының отырықшы өмірге күштеп көшірілуі жаппай ұжымдастыру науқанымен қатар жүргізілді. Қазақ АКСР ОАК-нің 1930 жылы қаңтарда болып өткен 2-сессиясында «Қазақ халқын отырықшыландыру жолдары туралы» арнайы қаулы қабылданды. Осы міндеттерге сәйкес сессия «Бес жылдың ішінде Қазақстанның солтүстік және оңтүстік аудандары қоныстандырылып болуы керек. Бес жылдың аяғында 808 мың үй қоныстандырылып 567 мың үй агрономдық жолдармен отырықшылыққа айналдырылсын», – деп көрсетті. Осы сессияның қаулысы жоспарлы түрде жаппай отырықшылыққа айналдырудың басы болды. Қазақ АКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің жанынан отырықшыландыру комитеті (Оседком) құрылды [2, 41]. Аса жауапты шараны жүзеге асыру үшін үш ай кешігіп дайындықсыз құрылған бұл комитет пәрменді қызмет атқара алмады. 1930–1931 жылдары оның қызметі бірнеше рет өзгерді. Халық Комиссарлары Кеңесінің жанынан жалпы басшылық, тапсырылған жұмыстарды бір орталықтан бақылайтын орган ретінде құрылған аталмыш комитеттің аппараты да 5-ақ адамнан: 1 төраға орынбасары, 1 экономист, 2 нұсқаушы, 1 есепшіден тұрған [3,42]. Науқан кезінде одақтық бюджет тарапынан бөлінген мардымсыз қаражаттың өзі орынды жұмсалмай, талан-таражға түскен. Мәселен, Қазақстанға бөлінген 2 млн сом қаражатты аталған комитет отырықшыландыру аудандарында шаруашылық мақсатына емес, құрылыстар салуға жұмсаған [1,230,231]. Шаруалар орналасу жұмысына байланысты шығындардың көбін өздері өтеуге мәжбүр болған. Ал мемлекеттік органдар бөлген қаражат қосымша қолдау түрінде ғана көрінген.

Алғашқы жылдары отырықшыландырылғандар көбіне жертөлелерге немесе екі бөлмелі лашықтарға қоныстанды. Қаржының жеткілікті мөлшерде бөлінбеуі нәтижесінде салынған үйлердің сапасы да төмен болды. 1930 жылдың қазан айындағы мәлімет бойынша барлығы 3863 үйдің құрылысы басталып, оның 1815-і бітіп, 2048-і аяқсыз қалған, оның ішінде ең жауапсыздық танытқан «Ұжымшар құрылыс» басқармасы болды. 2050 үйдің құрылысын бастап, тек 184-ін ғана бітірген. 70 мал қораның 15-і ғана салынып, 55-і аяқталмай қалған. Үй құрылысы мәселесіндегі келеңсіздіктер баспана тұрғызу ауыртпалығын

қазақ шаруасы өз мойнымен көтерді деген пікірдің дұрыстығын көрсетеді. 1930 жылы үй құрылысына жұмсалған 9988375 сомның 7102575 сомын халық қаражаты құрайды деген мәлімет те осыны дәлелдейді[2,44]. Ф.И.Голощекин көшпеліні отырықшыландыруда шаруашылықтық мәселелерді бірінші кезекке қойып, тұрғын үй, баспана мәселесін екінші кезектегі мәселе деп білді. Ал отырықшыландырылған шаруа «екі жылдай киіз үйде отыра тұруы» және біртіндеп «өз күшімен» баспананы өзі салып алуы тиіс болды. Осыдан келіп Ф.И. Голощекин отырықшыландыруға байланысты құрылысты шаруаның жанұясына арналған баспана салудан емес, алғаш қора-қопсылар, яғни шаруашылықтық құрылыстар салудан бастауды ұсынды» [1, 233]. Мұндай қате көзқарас және жұмыс барысындағы асыра сілтеулер ауыр зардаптарға ұрындырды. 1930 жылдан бастап қазақтардың қоныстарынан ауа көшулері үдей түсті. Көрші республикалар аумағына қоныс аударғандар саны 1 млн. адамнан асып түсті. Осылайша отырықшыландыру саясаты шын мәнінде сәтсіздікке ұшырады.

Отырықшыландыру шараларын жүзеге асыруды қиындата түскен басты нәрсе – оған деген бюрократиялық және әкімшіл-әміршіл біржақты көзқарастың орын алуы және отырықшыландырудың да науқаншылдық сипат алуы болды. Отырықшыландырудың алғашқы жылының қорытындылары бұл бағыттың қате екендігін көрсетіп берді. Бірде-бір бағдар бойынша міндеттер мен жоспарлар орындалмады. Қазаққа өз қаржысымен отырықшыландыру оларды босқынға ұшыратты.

Отырықшыландырылатын қазақ ауылдарын техникалық жабдықтау мәселесі аса үлкен қажеттілікке айналды. Алайда, жоспарда белгіленген аз ғана техниканың өзі де қазақ ауылына уақытында жетпей қалып жатты. Машинамен жабдықтауға бөлінген несиені халық отырықшыландырудың төртінші жылынан бастап қана төлеуі тиіс еді. Ал, жергілікті басшылар болса машинаны босатқан бетте оның құнының 30-40 % -ын алдын-ала жедел төлеуді талап етті[1,239]. Мұның өзі отырықшыландыру барысында бар малынан айрылып, қайыршылана бастаған халықтың тұрмысын ауырлата түсті.

Отырықшыландыру басталғанда техникалық жағынан жабдықтау мәселесі аса үлкен қажеттілікке айналды. Сондықтан отырықшыландырудың алғашқы жылында-ақ көшпелі және жартылай көшпелі қазақ ауылдарына машина жеткізудің жоспары алдын-ала жасалынып, онда өлке бойынша 30120 соқа, 30225 тырма, 5977 тұқым сепкіш машина, 14590 шөп шабатын машина жеткізу жоспары белгіленді. Отырықшыланып жатқан тек Орталық Қазақстанның өзінде ғана 310 мың қазақ шаруаларының қожалықтары бар екенін ескерсек, көрсетілген машина саны өте аз екенін түсінуге болады. Шаруалардың ауыл шаруашылығы машиналарының тілін білмеуі бұрынғыша ата-

баба әдісімен жұмыс жасауға мәжбүр етті. Сөйтіп пайдаланылмаған машиналар тозып бітті.

Жалпы отырықшыландыру науқаны, ресми деректерге сүйенсек, 1936 жылға дейін созылған. Республика бойынша 338,7 мың шаруашылық отырықшылыққа көшкен [2,42].

Тарихшы ғалым Т.Омарбеков «Отырықшыландыру барысында жеделдету мақсаты қойылып, қазақ ауылының ерекшеліктері ескерілмей, екі жолмен жүргізілгендігін атап өтеді. Оның біреуі – жүздеген шаруашылықты бір жерге иіріп әкеліп, шоғырландыра орналастырып, малын өнім дайындау қорына өткізу. Екіншісі – әлгіндей көп халықтың киіз үйлерін қар үстіне көше секілдендіріп тігіп, қалашықтар құру, сосын бұлардан ұжымшар жасау. Осылайша Ресей секілді егіншілік өңірлердің ұжымдасу формасы малшы өңірге күштеп таңылды. Көшпелілер мен жартылай көшпелілерді отырықшылыққа сталиндік күштеп көшіру саясатықазақ этносының тіршілік ету жүйесін мықтап бұзды». Бір жерге көптеп шоғырланған, азық-түлік қорларынан, тиісті күтімнен айырылған малдар Солтүстік Қазақстанның қытымыр қысына шыдамай қырылып қалды. Бұрынғы кезде көшпелілер қыста малдарын жылы жаққа, қыстауға айдайтын болса, енді бұл мүмкіндіктен айырылып қалғаны кездейсоқ емес еді. Соның салдарынан Қазақстандағы шаруашылықтарда мал басы 1928-29 жылдардағы 40 миллионнан 1932-33 жылдары 5 миллионға дейін қысқарды. Бұл нәубеттің түп-тамыры Ф.И.Голощекиннің өлкеде жаппай отырықшыландыру саясатын нақты жағдаймен санаспай, «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын», «Қайдан тапсаң одан тап - қаптың түбін мықтап қақ» дейтін ұранмен жүзеге асыруында еді.

Қорыта айтқанда 1920-1930 жылдар тоғысындағы Қазақстандағы сталиндік режимнің саясаты қазақ халқының кедейленуіне, көші-қонның өсуіне, әлі статистикалық түрде дәл анықталмаған жағымсыз әлеуметтік-демографиялық салдарларға соқтырды. Мұның зардаптары еліміздің тарихында орны толмас із қалдырды.

Әдебиет

1. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: Санат, 1997–320 б.

2. Жұмабаева Ж. Отызыншы жылдардағы отырықшыландыру саясаты. // Қазақ тарихы, 2003–№2

3. Қойгелдиев М. Тарих тағылымы не дейді? / М. Қойгелдиев, Т. Омарбеков. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 208 б.

ӘОЖ 001: 94 (574)

**Қазақстандағы мемлекеттік астық пен ет дайындау
науқандарының салдары**

Токтамуратова М.Ж., магистрант

Резюме

В статье рассматриваются механизмы и последствия государственных хлебозаготовок и мясозаготовок в Казахстане в 1929–1932 годах.

Abstract

The article examines the mechanisms and consequences of state grain and meat procurements in Kazakhstan in 1929–1932.

XX ғасырдың 20–30 жылдарында шаруаларды көшпеліліктен отырықшылыққа көшіру, ұжымдастыру, меншіктен айыру науқандарының қатаң күштеу тәсілдерімен жүзеге асырылуы халықтың наразылығын күшейтіп, босқыншылықты туғызған еді. Жаппай отырықшылыққа көшірудің алғашқы тәжірибесі күшпен ұжымдастыру, астық пен ет дайындау аштық пен жергілікті халықтың жаппай үдере көшуіне ұласып, нәтижесіз аяқталды.

Астық және ет дайындау науқандарының күштеу арқылы жүргізілуі аштықтың негізгі себептерінің бірі болды. Бұл науқан шаралары ел ішіндегі ахуалды одан бетер шиеленістіріп жіберді. Халықтың мүмкіндігімен санаспай ет және астық дайындау жоспарының жыл сайын жүгенсіз өсуі Кеңес Одағында қалыптасқан жағдаймен байланысты болды. 1929 жылдың ақпанында Кеңес Одағының барлық территориясында нанға карточка, арада аз уақыт салып осы жылдың шілдесінде етке карточка енгізілді. Ал, қазанда нан, жарма, ет, май, қант, шәй мен жұмыртқаның жетіспеушілігі айқын сезіліп, бәрі карточкамен беріле бастады [1]. Сондықтан, азық-түлік жетіспеушілігі жағдайында Мәскеу Қазақстанды астық, ет дайындаудың негізгі көзі ретінде таныды. Бірақ, Қазақстанда да жағдай онша емес еді. 1930 жылдың өзінде Қазақстанның кейбір аймақтарында ашаршылық етек алуына қарамастан, орталықтан астық, ет дайындау қарқынын одан сайын арттыру қажет деген талап қойылды.

Елді ашаршылық жайлап, халық қырылып жатса да астық, ет салығы төмендеген жоқ. Жиналған астықты толық алып кетіп отырған. Бірқатар шаруашылықтарға және шаруаларға берілген тапсырма жиналған астық мөлшерінен бірнеше есе көп болатын.

1926–1927 жылдары жалпы астық дайындау жоспары екі есеге артық орындалған. Бұл жылдары астық дайындау 25290 мың пұт болып жоспарланса, іс жүзінде 54910 мың пұт жиналған. Ал 1927–1928 жылдарға арналған жоспар 28 700 мың пұт, ал осы жоспардан орындалғаны 2307 мың пұт болған. Қазақстаннан 1929 жылы – 37,8 млн пұт, 1930 жылы – 40,7 млн пұт, 1931 жылы – 40,4 млн пұт, 1932

жылы 45,3 млн пұт астық алынды [2, 50]. Осы кезден бастап, партиялық және үкіметтік мекемелердің төменге жолдайтын бұйрықтары қатаң стилге ауысты. Астық дайындау туралы нұсқаулар бұзылған жағдайда республика прокуроры бұл істердің қысқа мерзімде қаралуын тапсырып, кінәлілерді жауапкершілікке тартуы тиіс болды [3, 9].

БК(б)П Орталық комитеті 1929 жылдың 20 желтоқсанында «Ет проблемасын шешуге байланысты шаралар» туралы қаулы қабылдайды. Бұл қаулы мал шаруашылығымен айналысатын қазақ шаруаларын күйзелтіп жіберді. Ет дайындаудың көлемі алдын ала жоспар межесімен белгіленді. Бірақ бұл жоспарларда көрсетілген мал көлемі шаруалардың қолындағы нақты бар малмен мүлде сәйкес келмейтін. 1931 жылдың қысында Қазақстанға келген Халық комиссары А.Микоянның Сталин мен Молотовқа «есепке алынбаған орасан көп мал бар..» деп берген жеделхатынан соң шаруаларға қысым күшейді. Мал сою орындары ашылып, тартып алынған малды сою қарқын алды.

Ф.И.Голощекин Қазақстанды Одақта ет дайындаудың неғұрлым ірі аймағы деп есептеді. Мәскеу қаласы мен Мәскеу облысына 1931 жылдың ақпан-наурыз айларында жеткізілген еттің 53,9 пайызы, Ленинград қаласы мен Ленинград облысына жеткізілген еттің 43,3 пайызы Қазақстаннан әкелінген. Ал РСФСР-дің Мәскеу мен Ленинградтан басқа аймақтарына жеткізілген еттің 57,5 пайызы Қазақстаннан жеткізілген [1]. Көріп отырғанымыздай, 1931 жылы ақпан-наурыз айларында Мәскеуге жеткізілген еттің жартысынан астамы Қазақстаннан әкелінген болатын. Халық амалсыздан өкіметтің жергілікті жерлердегі күштеу саясатына ашық қарсылық білдіруге көшті. 1929-31 жылдары қазақтардың күшпен тәркілеу және ұжымдастыру саясатына қарсы 372 наразылық көтерілістері болып, оларға 80 мыңға жуық адам қатысты.

Белгілі тарихшы Қ.С.Алдажұманов Абыралы көтерілісінің басталу себептерін және барысын төмендегіше баяндайды: «Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, 1931 ж. көтерілістері дайындау науқандарының бүкіл барысында пайда болды. Мысалы, Абыралы ауданында жоғарыдан түсірілген өткізілуге тиісті мал басы дайындалуға тиісті жоспарланған өнімнен 2,5 есе көп болды. БК(б)П аудандық партия комитетінің хатшысы Н.Мәметековтің жоғарғы органдарды мұндай жоспарды орындау мүмкін еместігіне сендірмек болған әрекеті ешқандай нәтиже бермеді. Тек кейініректе ғана, Алматыда БК(б)П Өлкелік партия комитетінің пленумына қатысқан ол өзінің айтқанына қол жеткізді және түзетілген дайындау жоспарын алып қайтты. Бірақ та бұл сандардың өзі де нақты жағдайды ескермеген болатын: бюрократ кадрлардың жасаған жоспары бойынша халыққа бұрынғы 8745 тоннаның орнына тағы да 3379 тонна етті тірідей салмақпен өткізу тапсырылды. Бірақ солай бола

тұрса да, бұл жоспарды аудан 100%-ға орындай алмады. Елдің барлық малын өткізгеннің өзінде де осылай болып шықты. Ал енді Н.Мәметекөв ауданға қайтып оралғанша, жергілікті басшылардың және белсенділердің «талпыныстарының» арқасында әбден ашынған халық көтеріліске шығып кеткен еді» [4,369].

Тек тартып алуды ғана білетін белсенділер алыс аудандардағы күшпен алынған мал басына байланысты есеп-қисаптарды мүлде жүргізбеді. Онда тіптен мал басына айырбастайтын аса қажетті тауарлардың өзі де жеткізілмеген болатын. Осының бәрі аштық қаупін күшейте түсті. Дайындау жоспарының күннен-күнге өсуіне байланысты, мал шаруашылығымен айналысатын қазақ аудандарындағы барлық шаруалар қолдағы бар малдарын салық ретінде өткізулері тиіс болды. Мысалы, Қарқаралы ауданында мал өткізу жоспарын 24 сағаттың ішінде орындауға тиіс болған жергілікті қызметкерлер Қарқаралы округінің Шет ауданында малды даладан қуалап алып кеткен. Осылайша, етке мал өткізу жоспары бір күннің ішінде орындалған. Осы округтің Қарқаралы ауданында шолақ белсенділер халықтан малды күшпен тартып алып, ет өткізу орындарына айдап кеткен. Шолақ белсенділердің өздері де тапсырманы орындау барысында қысымға ұшырап, малды аз айдап келген жағдайда таяққа жығылып, темірге таңылған. Қазақстанның көптеген аудандарында Мәскеуден келген өкілдердің талабын орындайтындай мал басы шын мәнінде жоқ еді, сондықтан да оны орындау мүлде мүмкін емес болатын.

Елдің мүмкіндігінен 17 есе артық жоспарланған егін мен мал салығы ұлан даланы тақырға айналдырды. 1928-1932 жылдардың ішінде халықтан 6 миллион 509 мың ірі қара, 18 миллион 566 мың қой, 3 миллион 516 мың жылқы тартып алынып, барынан айырылған жұрт ауа көшкен. Егер 1929 жылы 1 қаңтарға Қазақстанда ірі қараға шаққанда 44,7 млн бас мал болса, 1931 жылы ол 8,6 млнға дейін кеміп кеткен. Ал 1934 жылдың 1 қаңтарына қарай шамамен 4,7 млн бас қалған. Мұның себебін, Қ.С.Алдажұманов асыра сілтеу, мемлекетке мал өткізу жоспарының жыл сайын үстемелеп өсуі, босқындыққа ұшыраған шекара аудандарының тұрғындары кей жағдайда малдарын айдап алып кетуі және ең бастысы жұқпалы мал ауруының елді жайлап алуы еді. Бұл туралы бүгінде айтыла бермейді, жұқпалы қатерлі аурулар салдарынан өкіметке деп жиналған мыңдаған бас малдың қырылуы бұған куә, –деп көрсетеді [5,63].

Ф.И.Голощекиннің атына ОГПУ басшылары 1931 жылы 14 тамызда түсірген мәліметке қарағанда, Адай даласында ет даярлаудың жоспары ең болмаса жарым-жартылай да орындалмаған. Ет тапсырудың жоспарын орындамай қойғандар мен одан бас тартқандар әртүрлі қоқан-лоққының, жаппай айып салып, үздіксіз қысым жасаудың құрбандығына айналды. Заң жүзінде №61-бапқа сәйкес сотталғандар да аз болмады. Ет тапсыру жоспарын

орындамағандарға алғаш ескерту ретінде 10 сом көлемінде ақшалай айып салынды [4,414]. Оның үстіне адайларға тек ет салығын ғана салған жоқ. Олар адамның ойы тұрмақ, түсіне кірмес әртүрлі салықтар төлеуі тиіс болды. Мәселен, жылқының жал-құйрығы, ит терісі, есек терісі, сарышұнақ терісі, жылан, кесірткелер, ескі-құсқы шикізат: шүберек, резеңкелер, сүйек-саяқ. қазақтарға мұндай салық түрлерінің салынуының өзі әрі түсініксіз, әрі барып тұрған қорлау еді.

Сонымен, малды тәркілеу 1929 жылдан бастап қарқын алып, 1932 жылға қарай қазақтар мал атаулыдан айрылады. 280 мың отбасы немесе 1 миллион 700 мың халық республикадан тыс жерге үдере көшті. Сөйтіп, ғаламат ашаршылық басталған еді.

Әдебиет

1.Құрманғали Дәркенов. Қазақ неге ашаршылыққа ұшырады? //https://e-history.kz/kz/news/show/500000242.

2.Хлебозаготовительная политика в годы первой пятилетки и ее результаты (1929-1933 гг.). – М. : Политическая энциклопедия, 2014.

3.Қ.С. Алдажұманов, Е.И. Стамшалов. Қазақстандағы мемлекеттік астық пен ет дайындау саясаты және шаруалар көтерілістері (1928–1932 жж.)//Вестник Карагандинского университета.Серия «История. Философия». № 3(103)/2021

4.Омарбеков Т.О. 1929–1931 жылдардағы халық көтерілістері:Зерттеу. –Алматы: «Арыс» баспасы, 2018. – 480 б.

5.Алдажұманов Қ.С. Қазақстандағы 1931-1933 жылдардағы ашаршылық тарихы мәселесіне. // «Дүниежүзі тарихы: зерттеу және оқыту мәселелері» атты «Нұрпейісов оқулары». Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдар жинағы. –Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2010-446 б.

ӘОЖ 809.434.2:81.114-4

Шақ категориясының жақты сөйлем жасаудағы қызметі

Садуахасова Г.Ж., п.ғ.м., аға оқытушы,
Сманова Н.Т., п.ғ.к., аға оқытушы

Резюме

В статье анализируется функция категории времени в казахском языке при образовании простого личного предложения.

Abstract

The article analyzes the function of the category of time in the Kazakh language in the formation of a simple personal sentence.

Сөйлеуші тарапынан берілетін хабар мазмұны сөйлеу жағдаятынан бұрын болған немесе сол кезеңде болып жатқан, болмаса кейін болатын іс-әрекет туралы болуы мүмкін. Осыған байланысты осы шақ, өткен шақ, келер шақ деп аталатын үш шақ түрі, оларға сай

шақтық тұлғалар жүйесі бар екені белгілі. Аталған шақтық қосымшалардың мәндері әр уақытта өзі тіркесетін етістіктердің лексикалық мағынасымен, ондағы жақтық мәннің берілуімен тығыз байланыста анықталады. Бұл әсіресе бір негізді белгілі жақты сөйлем тәрізді субъектісі тек жақ тұлғасы арқылы ғана анықталатын сөйлемдер үшін айрықша қажет.

Бір негізді белгілі жақты сөйлемдердің шақтық мәндерінің берілуі екі негізді сөйлемдердің шақтық мәндерінің берілуінен аса бір айырмашылығы жоқ. Көп жағдайда екеуі бірдей дәрежеде көрінеді. Осы тұрғыдан қарағанда, белгілі жақты сөйлемдегі шақтық мәннің берілуі арнаулы тұлғалар арқылы да, лексикалық жолмен де, синтаксистік жолмен де беріле береді. Мысалы, таза бұйрықтық мағына білдіретін түбір етістіктің лексикалық мәнінде 2-жақтық мағына болумен бірге, көбінесе келер шақтық мағына да болады. Сондай-ақ, қалау, шартты райлары да үнемі келер шақтық мәнде тұрады. Бірақ бұл райлардың келер шақтық мәні кейде арнаулы шақтық формалар арқылы берілсе, кейде оны жасап тұрған сөздердің семантикалық мәнінен, сөйлемнің тұтас мазмұнынан белгілі болады да, негізінен сөйлеушінің хабар мазмұнына деген субъективтік көзқарасын айқындайды. Етістік баяндауыштың ашық рай формасында ғана үш шақтың да арнайы тұлғалары болады.

Осы шақтың семантикалық мәні сөйлеу әрекеті кезінде болып жатқан іс-әрекет, жай-күйдің субъектіге қатысын айтушы тарапынан білдіру болып табылады. Қазірге дейінгі зерттеулерде болсын, оқулықтар да болсын осы шаққа беріліп жүрген анықтамалар осы мазмұндас. Шақтың бұл түрі жөнінде ғалымдар арасында пәлендей қайшы пікірлер кездеспейді.

Шақ категориясын арнайы зерттеген Т.Қордабаев осы шақты үшке (нақ, жалпы, ауыспалы) бөлсе [1; 39], А.Ысқақов та осылай бөледі [2; 143]. Ы.Маманов арнайы бөліп қарамаса да, мектеп грамматикасында беріліп жүрген екі түрін (нақ және ауыспалы) қолдайтындығын көрсетеді [3; 156]. Қалай бөлгенде де, белгілі бір нормаға сүйену қиын. Өйткені, көп жағдайда, шақтық мәнді сөйлемнің тұтас мазмұны (семантикасы) шешеді.

Зерттеулерге қарағанда, осы шақты жасауда қалып етістіктерінің (отыр, тұр, жатыр, жүр) мәні айрықша екені байқалады. Қалып етістіктері жақтық жалғауларды 1, 2-жақтарда тікелей қабылдайды да, әрі субъектілік мәнге, әрі предикативтік мәнге ие болып, сөйлемдік дәрежеге жетеді. Бірақ олардың түбір күйіндегі предикативтік мәні (*жүр*-ден басқасы) тек субъектінің белгілі бір қалпын білдіруден басқа активті іс-әрекет, қозғалыс, қимылды білдірмейді (*отырмын, жатырсың, тұрмын*). Ал субъектінің активті іс-әрекетін, қимыл-қозғалысын білдіру үшін предикаттық бас мүшенің негізі міндетті түрде осындай мәнді етістіктерден болады да, қалып етістіктері тек көмекшілік қызмет атқарады. Мұндай жағдайда олар

өзінің бастапқы мағынасын және жіктелу ерекшелігін сол күйінде сақтап қалады. Мысалы: а) *...Не істерімді білмей, күнделігімді алып жазып отырмын. (Ж.Айм.)* ә) *...Сөз өз басыңда болған соң келіп тұрмыз. (М.Ә.)* Бұл сөйлемдерде субъектінің қимылын негізгі етістіктер (*жаз, кел*) білдіріп тұр да, ал қалып етістіктері жіктелген күйінде әрі субъектінің өзін, әрі оның қалпын білдіріп тұр.

Қалып етістіктерінің бұл ерекшеліктері негізінен ашық райға қатысты. Алайда, қалып етістіктері түбір күйінде бұйрық райын да білдіре алады. Бұл жағдайда оның шақтық мәні де, жіктелу үлгісі де басқаша болады. Мысалы:

– *Отыр да, сөйле! Мен тыңдаймын. (М.Жұм.)* – *Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел... (Абай).*

Осы сөйлемдердегі бұйрық райлы қалып етістіктері басқа етістіктер тәрізді 2-жақтық мағынаны өз бойында сақтаған. Сондықтан, ол жіктік жалғаусыз-ақ жақтық мағынаны білдіріп, келер шақтық мағынада қолданылып тұр. Ал 1-жақта ол сөздер «*отырайын*», «*жүрейін*» түрінде жіктеліп келген болар еді. Осы ыңғайда олар келер шақтық мәнді иеленеді. Бұл тұста қалып етістіктерінің әмбебап қызметі айқын көрінеді.

Келер шақ – сөйлеу кезеңінен кейін болатын, болуға тиіс іс-әрекеттер мен жай күйдің субъектіге қатысын білідіретін шақ категориясының бір түрі. Бұл шақтық мән субъекті тарапынан іс-әрекеттің келешекте дәл мүлтіксіз орындалуын айқындаумен бірге, алдағы уақытта әйтеуір бір орындалуға тиіс іс-әрекет жөнінде де білдіреді. Сондықтан мұндай шақтық мәнде құрылған сөйлемдерде хабаршының субъективтік көзқарасы басымырақ болады.

Болжалды келер шақ етістікке есімшенің *-ap/-ep/-p, -ejурнақтары* жалғану арқылы жасалады.

Мұндай тұрғыдағы сөз жіктеліп келіп (1, 2-жақта) предикаттық сипат алғанда, субъекті іс-әрекетінің орындалуы тек тұспалдап, болжалдап қана көрсетіледі. Нақты орындалуға сенім бола бермейді. Мысалы: – *Артқы күнді көріп алармыз. Жасқанбасын қалың жатақ бауырым! (М.Ә.)* – *Атпа, тарт былай! Аруақ бары рас болса, бұдан келген керді көрермін! – деді. (М.Ә.)*

Мақсатты келер шақ етістік түбіріне *–мақ/-мек, -пақ/-пек* жұрнағының жалғануы арқылы жасалады.

Мысалы: – *Елге қашан жүрмексің? (С.Сейф.)* ...*Таңертеңгі қатқақпен жүріп кетпекпіз. (М.Ә.)*

Өткен шақ субъектіге тән іс-әрекет пен қимыл-қозғалыстың сөйлеу жағдаятынан бұрын болғандығын білдіреді. Бұл шақ мағыналық жағынан да, тұлғалық жағынан да тілде өте жиі қолданылады. Және ол болып өткен іс-әрекетті білдіретіндіктен, нақты мағынаға ие болады.

Қазіргі қазақ тілінде өткен шақты мағыналық ерекшеліктеріне қарай әр түрлі топтау байқалады. Солардың ішінде *жедел өткен*

шақ, ауыспалы өткен шақ, бұрынғы өткен шақ деп жіктеу кеңірек етек алған.

Жедел өткен шақ әдетте негізгі, туынды және етіс тұлғалы етістіктерге, кейде күрделі етістіктің көмекші құрамына *-ды/-ді (-ты/-ті)* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады. Іс-әрекеттің орындалу шегі жедел өткен шақта сөйлеу кезеңіне өте жақын болады. Өте жақындығы сондай кейде бұл тұлғаның осы шақтық мән де беріп кетуге дайын тұратындығы жоғарыда ескертілген болатын. Жедел өткен шақтық тұлғадан кейін жақ жалғауы қысқарған күйде (1-жақ: *-м*, көпше: *-қ, -к*; 2-жақ: *-ң*, көпше: *-ңдар*) жалғанады. Мысалы: 1. – *Бақа! Бақа салып жібердім көйлегіңе, – деп, Абайды бұрыңғыдан да жаман тітіркендірді. (М.Ә.)* 2. *Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым. Етек басты көп көрдім елден бірақ. (Абай)* 3. – *Көкешім, келдің бе, келдің бе маған, ұмытпапсың зой ағаңды, – деп ол мені қыса түсті де, буыны босап құлай берді. (Д.Ис.)* 4. *Бір жарым-ай өткен соң ауылшаруашылық институтының студенті болдым. Қандай қуандым десеңші сонда! (Д.Ис.)*

Әрине, жедел өткен шақ тұлғасының негізгі мәні жоғарыда айтқанымыздай болғанымен, сөйлеу жағдаяты және мәнмәтін ыңғайында сөйлемнің тұтас мазмұнымен де байланысты болып жатады.

Бұрынғы өткен шақ – субъектіге қатысты іс-әрекеттің сөйлеу кезеңінен әлдеқайда бұрын болып өткендігін білдіретін шақ тұлғасы. Бұндай шақтық мән, әдетте, есімше, көсемше тұлғалары арқылы беріледі. Бұл екі тұлға беретін шақтық мәндерде мезгілдің шегі жағынан аздап болса да айырмашылық бар деп есептеген қайсыбір ғалымдар оларды ежелгі және бұрынғы деп бөліп жатады. Кейде мұндай шекараны айқындай түсу үшін мезгіл мәніндегі зат есім, үстеу сөздер қолданылады.

– *Сол күні кәлектің көкжал айғырын құдыққа жыққамыз... (Ғ.Мүс.);*

– *Таптан хабарым болмаса да, үстем таптың тізесіне жөргекте-ақ ілініппін. (Ғ.Мүс.);*

– *Сонша жерді шарлағанда талай сұлумен сұқбат құрған шығарсыз-ау, ағай, ә? (С.Дос.)*

Осы сөйлемдерден бұрынғы өткен шақтық жұрнақтардың дара етістіктерге де, күрделі етістіктерге де жалғана алатынын байқауға болады.

Бұрынғы өткен шақ *-ушы* тұлғалы тұйық етістікке «*е*» көмекші етістіктің тіркесуі арқылы да жасалады: – *Сізді көрген сайын «Осы кісі неге соғысқа бармайды» деп ойлаушы едім. (Д.Ис.)*

Сонымен бірге, есімшенің ауыспалы өткен шақты білдіретін жұрнағы болатын *-атын (-етін, -йтін)* тұлғасы арқылы да бұрынғы өткен шақ жасалады: ... *Ботаны көргенде өзімді көргендей, інгенді көргенде шешемді көргендей болатын болдым. (Ғ.Мүс.)*

Кейде мәнмәтін ыңғайында келер шақтық тұлғалар өткен шақтық мән береді: *...Сол жылы Ыбырай байдың төл үйінде қыстадық... Мал жайлайым. Отын тасиым. Ас пісірем. Күл шығарам... (Ғ.Мұс.)*

Сонымен, бір негізді белгілі жақты сөйлемнің де шақтық мәнін білдіретін алуан түрлі тұлғалар, оның жақтық мәнін білдіретін тұлғалармен бірге бас мүше бойында бірлікте болып, сөйлем предикатын оның субъектісімен бірлікте ұстайтын грамматикалық тұлғалар ретінде қызмет атқарады.

Әдебиет

1. Қордабаев Т.Р. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктердің шақ категориясы. Алматы, 1953. –116б.
2. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, 1991. – 385б.
3. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. Алматы, 1966. –156б.

ӘОЖ 94 (574) «19»

Қазақстанда кеңестік еңбекпен түзету лагерлері жүйесінің құрылуы

Муханова И.К., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылордақаласы)

Резюме

В данной статье рассматривается становление и развитие системы лагерей, колоний для реализации репрессивной политики советской власти в Казахстане.

Abstract

This article examines the formation and development of a system of camps and colonies for the implementation of the repressive policy of the Soviet government in Kazakhstan.

Кеңес мемлекетінде тоталитарлық жүйенің қалыптасуы саяси қуғын-сүргінмен қатар жүріп, түрмелер мен лагерьлер жүйесінің дамуына әсер етті. Бұл жазалау орындарының құрылымымен жұмыс істеуі белгілі бір дәрежеде сталиндік террордың озбырлығын әшкерелейтін. Кеңестік Ресейде мәжбүрлі еңбек лагерьлері арнайы мақсаттағы лагерьлер, жалпы типтегі концлагерьлер, өндірістік лагерьлер, әскери тұтқындар лагерьлері және таратушы лагерьлер болып бес түрге бөлінген [1,12]. 1929 жылы 27 маусымда БК(б)П ОК Саяси бюросының отырысында кеңестік лагерьлер атауына өзгеріс енгізіліп, еңбекпен түзету лагерьлері деп жарияланды.

КСРО-ның саяси жүйесін құру мен жетілдіруде Біріккен мемлекеттік саяси басқармасы мен Ішкі Істер Халық комиссариаты маңызды рөл атқарды. Бұл органдар кеңестік жүйені қорғау бойынша қойылған міндеттерді шешуге ұмылдырылды.

1929 жылдың 11 шілдесінде КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің «Қылмыстық тұтқындардың еңбегін пайдалану туралы» қаулысымен лагерьлер Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың немесе Ішкі Істер Халық Комиссариатының қарамағына берілді. Бірінші құрылымның негізін 3 жылдан жоғары мерзімге бас бостандығы шектелгендердің еңбекпен түзету лагерьлері құраса, екінші құрылым 3 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығы шектелгендерге арналған орындарды қамтыды. КСРО-да жазалау мекемелерінің екі түрі, атап айтқанда еңбекпен түзету лагерьлері және еңбекпен түзету колониялары болды. Олардың арасындағы айырмашылықтар қамауда ұстау мерзімі, режимді күшейту дәрежесі, қылмыстық бап негіздері, өндірістік қызметтері бойынша еді. Лагерьлерде 3 жылдан 25 жылға дейінгі мерзімге сотталғандар орналасты. Олар РСФСР Қылмыстық кодексінің 58 бабымен контрреволюциялық, антикеңестік қызметі үшін сотталғандар болды. Тұтқындар аса ауыр еңбекпен жазаланды және қысқа мерзімде ауқымды мемлекеттік тапсырмаларды орындауға мәжбүрленді [2, 4].

Бүкіл Кеңес Одағының әр түкпірінде құрылған тұтастай еңбекпен түзету лагерьлері жүйесінен Қазақстан да шет қалған жоқ. 1930 ж. мамыр айында КСРО ХКК «Қазақстанда еңбекпен түзету лагерін құру (ҚазЕТЛАГ) туралы» қаулы қабылдады. 1937-1938 жылдары Сталиндік режимнің жазалау саясатының күшеюімен еңбекпен түзету лагерьлерінің желісі және ондағы тұтқындар санының өсуі байқалады. Бірінші бесжылдықтың басында жоспарланған экономикалық міндеттерді шешу үшін мәжбүрлі еңбекті пайдалану мақсатында түрмелер мен лагерьлер жүйесін қайта құру жүзеге асырылады. 1930 жылдардың басында лагерьлерді басқарудың репрессиялық органы ретінде қалыптасқан ГУЛАГ 53 лагерьден, 425 еңбек түзету колониясынан тұрған [3, 89].

1932 жылы еліміздің аумағында ГУЛАГ-тың 11 еңбекпен түзету лагерьлері құрылды. Олар: АЛЖИР, Карлаг, Дальний, Степной, Песчаный, Камышлаг, Ақтөбе, Жезқазған, Петропавл, Кеңгір және Өскемен лагерьлері. Тоталитарлық жүйе кеңес адамының іс-әрекетін, мінез-құлқын, ой бостандығын шектеу идеологиялық саясатын терең енгізді. Кеңес Одағының түкпір-түкпірінен саяси қылмыс жасады деп айыпталған адамдардың көп бөлігі мәжбүрлі еңбекпен түзету лагерьлеріне жіберілді. Лагерьлер тұтқындардың тегін еңбектерінің арқасында өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын дамыту аймағына айналды. Тұтқындар ауыр еңбек жағдайында жұмыс істеуге және негізгі қажеттіліктердің тұрақты тапшылығына үйренуге мәжбүр

болды.Лагерь режимі адамды толығымен басып-жаншуға және жоюға арналды.

Карлаг — КСРО-дағы ең ірі мәжбүрлі еңбек лагерлерінің бірі болды және бірнеше қосалқы лагерьлер мен еңбек поселкелерінен тұрды.1931 жылы 19 желтоқсанда Гигант кеңшарының негізінде құрылған Карлагтың орталығы Қарағандыдан 45 шақырым жерде орналасқан Долинка ауылында болды. Карлагты құруда орналасқан жерінің табиғи ерекшеліктері ескерілді. Халқы аз, табиғи ресурстарға бай үлкен аумақ тау-кен металлургиясы мен ауыл шаруашылығын дамытуға қолайлы орын болды. Лагерьге бөлінген үлкен аумақта 80 мың адам тұратын 4000 қазақ киіз үйі, неміс, орыс және украин тұрғындарының 1200 үй шаруашылығы болды. Жергілікті халықты мәжбүрлеп көшіргеннен кейін бос жерлерге тұтқындардың көптеген колонналары қоныстанды. Олар лагерьдің бүкіл аумағына тарап, темір жол, Карлаг басқармасының ғимаратын, тұтқындар және әскерлендірілген күзетшілердің қазармаларын, командирлерге арналған тұрғын үйлерді салды.Тұтқындар социализмді құрудың Сталиндік бағдарламасын жүзеге асыруда тегін жұмыс күші ретінде пайдаланылды.

Карлагты ұйымдастырудың негізгі мақсаттарының бірі Орталық Қазақстанның қарқынды дамып келе жатқан көмір және металлургия өнеркәсіптері, Қарағанды көмір бассейні, Жезқазған және Балқаш мыс балқыту зауыттары үшін ірі азық-түлік базасын құру болды. Лагерь ГУЛАГ-қа тікелей бағынатын құрылым болды. Республикалық және облыстық партия және кеңес органдары оның қызметіне іс жүзінде ешқандай ықпал ете алмады. Негізінде мемлекет ішіндегі мемлекет сияқты құрылған оның нақты күші, қару-жарағы, көлік құралдары, почтасы мен телеграфы болды. Мұнда жазасын өтеушілер – бұрынғы партия өкілдері, байлар мен кулактар, діндарлар, айыпты ретінде танылған жұмысшылар мен шаруалар, түрлі қызметкерлер еді. Кеңес үкіметі оларды «қоғамдық пайдалы еңбекке жұмылдыру арқылы еңбекпен түзету» деген уәжге сүйеніп мәжбүрлі жұмысқа жекті. Олардың жазасын өтеу колонияларын да осылай «жұмсартып» атады. Ресми статистика көрсеткендей, қуғын-сүргін жылдарында қазақстандық лагерьлерге 5,5 миллион адам жер аударылған. Карлагта 1930-1959 жылдары шамамен 800 мың тұтқын болған.

Карлагтан ГУЛАГ-тың филиалы ретінде өмір сүруінің бүкіл кезеңінде ол арқылы орта есеппен бір миллионнан астам тұтқын өтті. Соғыс жылдарында және соғыстан кейінгі кезеңде Карлаг тұтқындарының саны «Отанын сатқандар», Кеңес армиясының әскери тұтқындары және Закавказье, Батыс Украина, Балтық жағалауы және басқа елдерден жер аударылған халықтар есебінен толықтырыла бастады. 1946-1947 жылдары Карлагта 20 мыңға жуық «Отанын сатқандар» ұсталды.

Карлагтың тағы бір ірі филиалы жақын жерде орналасқан Спасск арнайы лагерь бөлімі болды. Лагерь 1941 жылы ұйымдастырылды. Орталық бөлімде 6 мың әскери тұтқын ұсталды. Лагерьде әскери тұтқындар арасында өлім-жітім жоғары болды. Мысалы, 1942 жылдан 1946 жылға дейін ол 7 мың адамды құрады [4,22]. Арнайы мақсаттағы Спасск лагері 1956 жылға дейін Карлаг құрамында болды.

Кен орындарын игеру мақсатында 1948 жылы Қарағанды облысының Жезқазған қаласының маңында «аса қауіпті қылмыскерлер» үшін Степной (Степлаг) лагері құрылды. 1950 жылдың 1 қаңтарында лагерьде 27850 тұтқын болды [5,212].

Степлаг әкімшілігі Қазақстанның Қарағанды облысындағы Кеңгір ауылында орналасқан. Ол Жезқазғандағы №39 әскери тұтқындар лагерінің базасында құрылды. Степлаг тұтқындары да еліміздің жалпы өндірістік әлеуетін көтеруге атсалысты. Соғыстан кейін зауыт, жылу электр орталығы, Кеңгір су қоймасындағы бөгет құрылыстары басталды. Степлаг 1954 жылдың мамыр-маусым айларында ГУЛАГ жүйесіндегі ең қасіретті көтерілістердің бірі – Кеңгір көтерілісі болғанымен белгілі. Сталин қайтыс болғаннан кейін тұтқындар лагерь режимі жұмсарып, заңсыз сотталғандар ақталады деп үміттенді. Бірақ Степлаг күзетшілері заңсыз жазалар мен өлім жазасын қолданып, тұтқындарға аса қатыгездікпен қарауды жалғастырды. 1954 жылдың 18 мамырында көтеріліс басталып, көтерілісшілер азық-түлік пен киім-кешек қоймаларын, шеберханаларды тартып алып, 252 тұтқынды босатты. Осылайша лагерь тұтқындардың бақылауына өтіп, аз күнге болса да еркіндікті жеңіп алған. Ерлер де, әйелдер де қатысқан, қырық күнге созылған көтеріліс танк, пулеметтің күшімен әрең басылды. ГУЛАГ құжаттары бойынша көтерілісті басу кезінде 37 тұтқын өлді, тағы 9 адам жарақаттан қайтыс болды.

Песчанлаг 1949 жылдың қыркүйек айының басынан 1955 жылдың тамызына дейін қызмет етті. Бұл лагерьдегі тұтқындардың саны 40 мыңға жеткен. Песчанлаг тұтқындары Қарағанды және Екібастұз көмір бассейндерінің шахталарында, «Қарағанды көмір» зауытында және басқа да кәсіпорындарда жұмыс атқарды. Оның үстіне 1954 жылғы мәліметтер бойынша, саяси қылмыстар үшін сотталғандар саны «тұрмыстық қылмыстар» үшін сотталғандардан 52 есе көп болған [6]. Карлагтың 37-ші учаскесі 1934 жылы Балқашта салынған лагерь болды. Ол 1955 жылға дейін өмір сүрді. Балқашлагта 17 тұтқын 58 бап бойынша өлім жазасына кесілген.

Сонымен, Кеңес мемлекеті басшыларының 1920-1950 жылдары жүргізген қылмыстық саясаты халықтарды үлкен трагедияға ұшыратты. Карлаг миллиондаған қазақ, орыс, неміс және басқа ұлттарға жазылмас жара мен ұмытылмас үрейді қалдырды.

Әдебиет

1. Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. 1923–1960: справоч. / Общ-во «Мемориал». ГА РФ. / Сост. М.Б. Смирнов; под ред. Н.Г. Охотина, А.Б. Рогинского. – М.: Звенья, 1998. – 600 с.

2. Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря НКВД–МВД СССР на территории Казахстана (30–50-е годы XX века.– Алматы,: Кітап, 2002. – 344 с.

3.Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг. – Караганда: Нац. агентство по делам печати и массовой информ. Респ. Казахстан, 1997 – 175 с.

4.Кригер В. Казахстан // Энциклопедия изгнаний: Депортация, принудительноевыселение и этническая чистка в Европе в XX веке /редкол.: Брандес Д., Зундхауссен Х.,Трёбст Ш. – М.: РОССПЭН, 2013–727 с.

5. Жумасултанова Г.А. Политические репрессии в Казахстане в условиях тоталитарного режима (20-е - начало 50-х годов): автореферат дис. кандидата исторических наук:07.00.02. –Караганда, 1999– 32 с.

6.АлтынзерДаулетбаева. История исправительных лагерей Казахстана//<https://e-history.kz/ru/news/show/4230>

ӘОЖ 94 (574) «19»

АЛЖИР лагерінің тарихы

Муханова И.К., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются история создания и функционирования Акмолинского лагеря жен «изменников Родины», трагические судьбы узниц и их детей.

Abstract

The article examines the history of the creation and functioning of the Akmola camp for the wives of "traitors to the Motherland", the tragicfates of the prisoners and their children.

АЛЖИР (Отан сатқындары әйелдерінің Ақмола лагері) сталиндік қуғын-сүргін дәуірінің қаралы беттерінің бірі. Қарағанды лагерінің 17-ші бөлімшесінің, артынан 26-шы нүкте болып құрылған осынау тозақ орталығында қазақтың көптеген зиялы азаматтарының әйелдері азапты кезеңді бастан өткерді.Тұтқындардың 90%-ын осы зиялы қауымның әйелдері құрады, барлығы дерлік жоғары білімді болған.АЛЖИР-де С.Сейфулиннің, Б.Майлиннің, Т.Рысқұловтың, Ж. Шаниннің, Т.Жүргеновтың, С.Меңдешовтың, Ж.Тәтімовтың,

С.Есқараевтың, А.Аспандияровтың, С.Сармолдаевтың тағы басқа көптеген қазақ азаматтарының әйелдері жазасын өтеді.

Аталмыш лагерь Астана қаласының оңтүстік батысында, Төңкеріс (Малиновка) елді мекенінде КСРО Ішкі Істер Халық Комиссариатының 1937 ж. 5 тамыздағы бұйрығы негізінде құрылды [1,65]. АЛЖИР – бүкіл ГУЛАГ жүйесіндегі тек әйелдерден тұратын жалғыз еңбекпен түзету лагері болды. Лагерь өмір сүрген 15 жыл ішінде одан кезең-кезеңімен 18 мыңға жуық әйел «Отан сатқындарының» отбасы мүшелері ретінде 5 жылдан 8 жылға дейін жазасын өтеген. Жаза арқалауға «халық жауымен» жақын қарым-қатынастың өзінде жеткілікті негіз болған еді.

«Отан сатқындарының» отбасы мүшелері санатына аналары, әпке-апалары мен қыздары да кірді. Бірақ сол кездегі заңнамалық актілерде лагерь атауларында «Отан сатқындары әйелдері» термині әрдайым дерлік қолданылған. 1937 жылы 15 тамызда КСРО ПХК «Отан сатқындарының» әйелдеріне қатысты ұсыныстарды егжей-тегжейлі түсіндіріп, № 00486 бұйрық шығарды. Сталиндік қуғын-сүргін машинасының қамауға алудан бастап лагерьге жіберуге дейінгі бүкіл процесін қамтыған бұйрық Отан сатқындарының отбасы мүшелеріне қарсы жаппай қуғын-сүргінді бастауға мұрындық болды. Бұл құжат ең алдымен саяси айып тағылғандардың әйелдерінің кінәсін еш дәлелдемей-ақ қамауға алуға және лагерьлерге жіберуге құқық берді. Құжатқа сәйкес, қамауға алу кезінде күйеуімен заңды немесе іс жүзіндегі некеде болған, сондай-ақ ажырасқанымен оның контрреволюциялық әрекетіне тікелей қатысқан, не оны жасыруға көмектескен, бірақ бұл туралы тиісті органдар білмеген» әйелдер міндетті түрде тұтқындауға жатты.

Жартысына жуығын сәбилі әйелдер құраған 70-тей әйелдердің алғашқы легі 1938 жылы 6 қаңтарда лагерьге әкелінген. Мұнда алғашында бірнеше казарма болып, қалған казармаларды лагерь тұтқындарының өздері салған. Тұтқынға түскен әйелдердің этникалық құрамы мен жас шамалары да әртүрлі болды. Лагерь кеңес елінің түкпір-түкпірінен келген 62 түрлі этнос өкілдерінен тұрды. Орыстар – 55%, еврейлер – 16,5% және украиндар – 12,7% құрады [2]. Тұтқындардың ішінде 87 қазақ әйелдері болған. Жас шамаларына келетін болсақ, 30-дан 40 жасқа дейін – 48%, 20-дан 30-ға дейін – 29%, 40-50 – 13%, 50-60 – 6%, 20 жасқа дейінгілер – 3%, 60-тан жоғары – 1% [3, 86]. Сонымен лагерьдегі әйелдердің негізгі бөлігін жұмысқа жарамды жастағылар құраған.

Сталиндік лагерьлер саяси мақсатпен бірге экономикалық мақсатты да көздеді. Басқа лагерьлер сияқты АЛЖИР де адамдарды қайта тәрбиелеу орталығы ғана емес, сонымен қатар үлкен өндіріс орталығы болды. 30 гектар аумақты алып жатқан лагерь ауыл шаруашылығы және тігіншілікпен айналысты. АЛЖИР лагерінің жанында «Жалаңаш» аталған көл маңында әйелдер қамыс шауып,

күніне 40 бау қамыс жинаған. Егер бұл талапты орындамаса, бір тілім нан да, тамақ та бермеген. Тәулігіне 12-14 сағат жұмыс істеген әйелдер мемлекетке ауылшаруашылық өнімдерін, сондай-ақ ерлер мен әйелдердің киімдерін дайындады. Олар лагерьдің ауыр тіршілігіне қарамастан тапсырысты өте жоғары деңгейде орындаған. Сонымен АЛЖИР өндірістік көрсеткіштер бойынша Карлагтың барлық басқа бөлімшелері арасында үздік болды.

1930 жылдардың ортасынан бастап Отан сатқындарының отбасы мүшелерін қылмыстық жауапкершілікке тартуды көздейтін бірқатар заңдар қабылданды. Жалпы алғанда, қуғын-сүргін Орталық Атқару Комитетінің, КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының және Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулыларынан, сондай-ақ ОГПУ, ПХК, прокуратура және басқа да органдардың бұйрықтары мен нұсқауларынан тұратын кең нормативтік базаға негізделді. Қылмыстық және әкімшілік іс жүргізудің жалпы танылған қағидалары мен нормалары бұрмаланып, оларға біржақты жазалау бағыты беріліп, билік органдарының әділетсіздігі, озбырлығы ынталандырылды. Нормативтік құқықтық актілер Конституцияда белгіленген ережелерге сәйкес келмеді.

Өздерінің заңсыз әрекеттерін ақтау үшін жалпы ережелер мен қылмыстың нақты белгілері өте анық емес тұжырымдалған заңнамалық база жасалды. Осыған байланысты тергеу органдары мен сотқа кез келген істі бұрмалауға кең өкілеттіктер берілді. Мысалы, 1936 жылғы КСРО Конституциясының 133-бабында «Отанға опасыздық жасау: антты бұзу, жау жағына өту, мемлекеттің әскери күшіне нұқсан келтіру, тыңшылық аса ауыр қылмыс ретінде заңның барлық шегінде жазаланады» деп көрсетілген[3,88]. Өлім жазасын қарастыратын бұл бапқа кез келген азамат дерлік түсуі мүмкін еді. Көп тараған тағы бір бап тыңшылыққа қатысты күдік болды, ол үшін лагерьде 5 жылдан 8 жылға дейін жаза тағайындалатын.

Көбінесе әйелдер күйеулері ату жазасына кесілген болса 8 жылға, ал лагерьде жазасын өтеген жағдайда 3 жылға бас бостандықтарынан айырылатын. 2891 әйел (64,5%) ең жоғары 8 жылға, 1430 адам (31,9%) 5 жылға, 161 адам (3,6%) 3 жылға бас бостандықтарынан айырылды [3,85]. Бұл деректер, әрине, ПХК жазалау органдарының № 00486 бұйрықты орындауда жазаның ең жоғарғысын қолдануға бейімділігін көрсетеді.

Лагерьдегі әйелдердің тұрмыс жағдайы өте ауыр болды. Көбінесе әйелдердің 40 градустық аязда жартылай жалаңаш жұмыс істеуі салдарынан үсікке шалынуы өлімге әкелетін. Тағам құнарсыз және өте аз мөлшерде бөлінді. Жұқпалы аурулар белең алып, өлім-жітім деңгейі жоғары болды. Әйелдердің күйеулері мен балаларының тағдыры туралы іс жүзінде ештеңе білмеуі жағдайды одан әрі қиындата түсті. Құқықтарынан айырылған әйелдер өндіріс нормаларын орындамағаны үшін жазаланды.

АЛЖИР-де 4 жасқа дейін орта есеппен 400-ге жуық бала болған. Содан кейін олар балалар үйіне жіберілген, онда өлім-жітім де жоғары болды. Мысалы, 1943 жылы ғана Карлагта 226 бала шетінеген. Көптеген АЛЖИР тұтқындарының балалары Қарағанды облысындағы Осакаров және Долинский балалар үйінде, 18 балабақша мен бөбекжайда тәрбиеленді[4].

Тұтқындардың саны жыл сайын өсіп отырған. 1932 жылы олардың саны 10 400, 1934 жылы 24 148, 1939 жылы 40 109 адам болды. Егер алғашқы кезде Карлаг тұтқындары көп жағдайда тұрмыстық қылмысы үшін сотталғандардан тұрса, 30-жылдардың аяғында олардың саны 27%-ға дейін азайған. Ал контрреволюциялық қылмыстар бойынша 58%-ға дейін өскен[3,87]. Саяси айыпталған тұтқындардың мұндай жоғары пайызы репрессиялық шаралардың күшеюімен және халықтың барлық топтарын қамтыған үлкен террордың жүзеге асуымен байланысты болды.

1941 жылы 26 маусымда Ақмола бөлімшесіне «контрреволюциялық қылмыстары» үшін сотталған ерлер мен әйелдердің үлкен тобы келді. Осы сәттен бастап Алжир таза әйелдер лагері болудан қалды. Соғыс жылдарында бөлімге тек саяси себептермен ғана емес, таза қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін де сотталған адамдардың колонналары келіп жатты.

1953 жылы Сталин өлгеннен кейін «АЛЖИР»-ді жабу туралы шешім қабылданады. Бірақ лагерь 1955 жылға дейін жұмыс істеп тұрған. Кейін барлық құрылыстары, барактары мен әкімшілік ғимараттарының бәрі бұзылып, жермен-жексен етіледі.

Осылайша Кеңес Одағының жазалау құрылымдары миллиондаған адамның өмірін қасіретке ұшыратып, зұлмат-зобалаңымен тарих бетінде қалды.

Әдебиет

1. Айбын. Энциклопедия./ Бас ред. Б.Ө.Жақып. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. - 880 бет. ISBN 9965-893-73-X

2. Сжатые в ГУЛАГ. <https://www.delfi.lt/ru/news/live/szhatye-v-gulag-19485521>

3. Кукушкина А.Р. Акмолинский лагерь жен «изменников Родины»: история и судьбы. - Караганда, 2008. - 248 с.

4. Зиябек Кабульдинов. АЛЖИР: лагерь насилия// file:///C:/Users/Admin/Downloads/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82.

ӘОЖ 16.21.47

Қазақ тіліндегі әйелдер киіміне қатысты лексикалық бірліктер

Бейбітова Нұрай Бейбітқызы,
КЯ-24М оқу тобының магистранты

Резюме

В статье исследуются лексические единицы, связанные с одеждой казахской женщины, имеющие большое этнолингвистическое значение, сформированные на основе языкового, исторического и культурного развития населения.

Abstract

The article examines the lexical units associated with the clothes of a Kazakh woman, which have great ethnolinguistic significance, formed on the basis of linguistic, historical and cultural development of the population.

Ұлттық мәдениетімізді танытатын, ерекше көрініс беретін саласы – киім-кешекке байланысты атаулар. Киім адам өміріне қажетті негізгі құралдардың бірі болып табылады. Киім-кешек атаулары ұлттық, мәдени, тілдік ерекшеліктер туралы ақпарат беріп қана қоймайды, олар тілдік шығармашылықты да танытады. Халықтың қоғамдық өмірінің алғашқы белгісі ретінде пайда болып, ұлтымызбен бірге өмір сүріп келе жатқан, әлі күнге дейін сақталып, бүгінде халықтың ұлттық мұрасына айналды.

Халықтың тілдік, тарихи және мәдени дамуы негізінде қалыптасқан киімге қатысты лексика даму барысында тілдік өзгерістерге ұшырап, әр кезеңдегі әдет-ғұрып, салт-санаға қатысты түрлі семантикалық өзгерістерге ұшырап отырады. Оның бір дәлелі - қазақтың ұлттық киімдерінің түрлі атауы. Қазақтың киім-кешек атауларының пайда болуы, қалыптасуында басқа туыс, көршілес халықтардың әсері болмай қалған жоқ. Мұндай өзгерістердің барлығы тілде көрініс табуы заңды құбылыс. Сол себепті киім-кешекке қатысты атаулар, тұрақты тіркестертағы басқа ұлт мәдениетін білдіретін сөздер тілдің байлығын көрсетеді [1].

Кез келген тілдің лексикасы белгілі бір қарым-қатынастар мен байланыстардағы тақырыптық және семантикалық топтардың негізінде тілдің құрылымдық жүйесін құрайды. Осы кезге дейінгі зерттеулерде, этнограф ғалымдардың еңбектерінде қалыптасқан топтастыруды ескере отырып және жинақталған нақты тілдік деректер негізінде қазақ тіліндегі киім-кешек атауларын мынадай үлкен екі топқа бөліп қарастыруға болады:

I. Дәстүрлі, ұлттық, тарихи киім

II. Қазіргі күнделікті киім

Негізгі киім түрлерінің бұл екі тобы да әрі қарай мынадай лексика-семантикалық топтарға бөлінеді: ер адамның сырт киімі, әйелдің сырт киімі.

Әйелдер киіміне байланысты лексика тілдік қорымыздағы өзіндік орны мен сыр-сипаты бар, күрделі әрі жүйелі категория болып саналады. Өйткені олардың атаулары бір қарағанда жалаң

грамматикалық нысан болып көрінгенмен, тамыры алыста жатқан, халықтың тарихымен, рухани-мәдени өмірімен астарласқан этнолингвистикалық мәні зор мәселелер қатарына жатады.

Қазақ әйелдерінің ұлттық киімі, негізінен, көйлек, кимешек, жаулық, сәукеле, желек, тақия, камзол, кебіс-мәсі, көкірекшеден тұрады. Әшекей, ажар жағынан төрт топқа арналып тігіледі. Олар қыз киімдері, келіншек киімдері, орта жастағы әйелдер мен бәйбішелердің киімдері. Қыз киімдері кеуделері тар, қынамалы, жаға, жең, кеудесі, өңірі кестелі, әшекейлі келсе, жас ұлғайған сайын неғұрлым етеккі, мол қаусырмалы бола түседі.

Қыздар мен әйелдердің өздеріне лайықтап сәндеп тіккен шапандары, шекпендері, тайжақылары, тондары, ішіктері, т.б. сырт киімдері бар. Олардың үлгілері, нақыштары ерлердің сырт киімдерінен өзгеше, жатық тігісті, кестелі, зерлі-оқалы, пішімі сыпайы, сәнді келеді.

Әйелдің сырт киім үлгілері:

Белдемше – той-думандарда көйлек үстінен киетін сәнді сырт киім үлгілерінің бірі. Той киімі ретінде жаңа түскен келінге де арнап тігіледі.

Келеме – жібектен тігілген, сәнді киер сырт киім.

Кеудеше – кеудеге киетін сырма, жұқа жеңіл киім.

Кәзекей – жеңсіз, жағасы кеңірек ойылған, етегі белден төменірек түсетін, бағалы матадан тігілген жеңіл киім.

Қамзол – көйлек сыртынан киетін жеңсіз не шолақ жең жеңіл сәндік әрі жұмыс киімі.

Кіреуке – алтын тінді зерлі жіппен тігілген, аса қымбат, сәнді жібек шапан.

Сатипа – жеңіл шолақ сырт киім.

Тізеқап – суықта, аязды күндері екі бұтқа ғана киетін, ауы, ышқыры жоқ екі балақ.

Қырмызы тон – қыз-келіншектерге арналып қызыл масатыдан тігілген қаптал шапан.

Қамқа тон – иі қандырылып өңделген жұмсақ қой терісінен, қамқадан, өзге де әдемі аң терісінен жаға салып тігілген, қаусырмамен түймеленетін бағалы киім.

Әйелдің бас киімдері: Орамал – әртүрлі матадан, әр алуан үлгіде жасалған басқа тартар.

Біртартар – үшкіл, кішігірім бас орамал.

Түрме – түре тартатын жеңіл орамал.

Шаршы – кішкене шаршы бас орамал.

Байлама – басқа салатын шағын орамал.

Шылауыш – кимешек үстінен байланатын үлкен ақ шаршы.

Кимешек – ақ матадан тігілген, омырау мен арқаны жауып тұратын, беті ойылып жасалған әртүрлі үлгідегі бас киім.

Жаулық – ақ матадан, ақ жібектен тігілген бас киім. Үлгісі көп.

Бергек – жаңа түскен келіншектің әшекейлі бас киімі, той өткен соң киетін сәукеленің жеңіл түрі.

Сораба – тақия тәріздес, артында шалпыншағы бар, төңірегі шашақты қыздар киетін бас киім.

Делегей – ертеде қыздардың қыста киетін бас киімі.

Жырға – асыл тас, моншақ тізіп тіккен, көп салпыншақты сәнді бас киім.

Тақия – қызыл, жасыл, көгілдір түсті шұға, мауыт, мақпалдан ұлттық өрнек салып тіккен қыздардың үкілі жаздық бас киімі. Айшықты, зерлі түрлері болады.

Қасаба – үшкір төбесіне бір шоқы үкі қадап, маңдай тұсын алтын, күміс, асыл тастармен безендірген, оң жақ самайлығына моншақты 5-6 қатар төгілдіре қадап, ұзын салпыншақты етіп тіккен қыздар тақиясының бір түрі.

Зере – ұзын, іші қуыс, сәукелемен бірге киетін бас киім.

Сәукеле – қыздардың ұзатыларда, келін болып түсерде киетін көп әшекейлі, қымбат бағалы, сәнді бас киімі. Жұқа ақ киізден сырылып тігіліп, сырты қызыл шұғамен тысталады. Қымбат бағалы аң терісімен әдіптеліп, алтын, күміс, моншақ әшекейлер тағылады. Жоғары жағы жіңішкеріп, төбесіне үкі қадалады. Тірсекке түсетін асыл тасты, оқалы бау тігіліп, бетті көлегейлейтін желекті болады. Бұл атаулар, сонымен бірге, әр тап өкілдері өздерінің әлеуметтік орнына, қызмет-кәсібіне қарай түрліше киінетінінен де хабар береді. Сондықтан да киім-кешек атаулары қазақ халқының көркемдік мұрасы ғана емес, оларды халықтың тарихи, қоғамдық, әлеуметтік болмысынан да бағалы деректер беретін мол қазынасы ретінде танылатындығын ғалым Ж.Манкеева өз зерттеуінде атап көрсетеді.

Қазақтың ұлттық киімдері өздерінің негізгі кәсібі мал шаруашылығына байланысты және тұрмыс жайы- көшіп-қонып жүруіне ыңғайлы етіп тігілді. Тарих деректері бойынша судың тұнығы мен шоптің сонысын қуалап, көшіп-қонып жүретін көшпелі және жартылай көшпелі ата-бабаларымыз киімді малдың илеген терісінен, жұқа киізден, қойдың, түйенің жүнінен тікті [2]. Ғалым Ж.А. Манкееваның пікірінше, «Көненің көзіндегі тілдің қат-қабат қойнауларында сақталып қалған, осы дүниенің сыры мол тіл әлемінің тереңіне үңіліп, тарихымен тұтас қарап, сырын ашу-этнолингвистиканың үлесі. Атап айтқанда, рухани бұлақтарда (халық ауыз әдебиеті, фразеология, мифология, көркем мәтіндер т.б.) этносқа қатысты рухани мәдениеттің тілдік бейнесінің сан түрлі арналар жүйесі қалыптасқан» дейді.

Қорыта келе, мәдениет тілде таңбаланады, сондықтан да тіл – мәдениет көрінісі, мәдениетті таныту құралы болып табылады. Мәдениеттің таңбалық сипаты дегенде, оның тілдік таңба семантикасы арқылы айшықталуы деп түсінуге болады. Тілдік таңба мен мәдени таңба арасындағы сабақтастық этномәдени мазмұн

арқылыпайымдалады. Тіл – тек мәдениетті танытушы құрал ғана емес, тілде мәдениеттің арқауын құрап, негізін қалайтын ұлттық рухтың ізін айқындап тұратын ұлы күш саналады.

Әдебиет

1.Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері.-Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014.

2.Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негізі. – Алматы: «Жібек жолы» , 2008.

ӘОЖ.81.33

Жыраулар поэзиясындағы «жалғыздық» концептісі

Әмірханқызы Жанна,
КЯ-24М оқу тобының магистранты,
Қалам Қарақат,
КЯ-23 оқу тобының студенті

Резюме

В статье анализируется концепт “одиночество” в поэзии жырау и его особенности в традиционной казахской культуре и отражение в поэзии жырау. Это исследование направлено на выявление тесной связи одиночества в поэзии жырау с судьбой нации, а не единственной личности, и раскрытие того, как одиночество исторически переплетается с социальными и политическими ситуациями в тяжелые времена нации. Исследуются основные символы и образы, используемые жырау для передачи идеи одиночества, а также способы выражения гражданской позиции через поэзию.

Abstract

The article analyzes the concept of “loneliness” in the poetry of Zhyrau, its features in traditional Kazakh culture and its expression in the poetry of Zhyrau. The purpose of this study is to determine the close connection of loneliness in the poetry of poets with the fate of the nation, and not just the individual, and to identify how loneliness is related to social and political conditions during difficult periods of the nation’s existence.

Жырау–қазақ мәдениетінің бірегей феномені, ол импровизатор-ақын, халық аңыздарының, тарих пен философиялық ойлардың орындаушысы және сақтаушысы болып табылады. Олардың поэзиясында терең философиялық ойлар бейнеленген, олардың арасында "жалғыздық" тақырыбы мен азаматтық мотивтер ерекше орын алады. Бұл мақала жырау поэзиясындағы "жалғыздық"

концептісін және оның азаматтық көңіл-күймен байланысын егжей-тегжейлі талдауға арналған [1].

Қазақ мәдениетінде "жалғыздық" ұғымы көп қырлы мағынаға ие. Ол адамның физикалық оқшаулануын да, қоғамдағы өмірі, тағдыры мен орны туралы ойларымен байланысты терең ішкі күйін де көрсете алады. Жырау поэзиясында "жалғыздық" көбінесе даналықтың, рухани ізденістің және өзін-өзі танудың символы ретінде әрекет етеді.

Көшпелі өмір салтына негізделген дәстүрлі қазақ қоғамында ұжымшылдық маңызды рөл атқарды. Осыған қарамастан, жалғыздық тақырыбы мәдени сананың ажырамас бөлігі болды. Жалғыздық физикалық жағдай ретінде ғана емес, сонымен бірге рухани дамудың қажетті кезеңі ретінде де қабылданды. Жырау даналық пен білімнің тасымалдаушысы ретінде терең түсініктер мен әлемді түсіну үшін жалғыздық жолын жиі таңдады.

Жырау поэзиясында жалғыздық көбінесе "ар" ұғымымен байланысты. Бұл тұрғыда жалғыздық ішкі диалогтың, өз іс-әрекеттері мен моральдық құндылықтарын түсінудің қажетті шарты болады. Осылайша, жыраудың жалғыздық призмасы арқылы жеке жауапкершілік пен адамгершілік таңдау мәселелері көтеріледі [2].

Жырау қазақ қоғамында, әсіресе әлеуметтік және саяси өзгерістер кезеңінде шешуші рөл атқарды. Олардың поэзиясы тарихи оқиғаларды, моральдық құндылықтар мен қоғамдық мұраттарды жеткізу құралы болды. Көшпелі өмір салты мен тұрақты соғыстар жағдайында олардың жұмысындағы жалғыздық тақырыбы халықтың жеке тәжірибесін де, ұжымдық көңіл-күйін де көрсете отырып, ерекше өзектілікке ие болды.

Соғыстар мен әлеуметтік сілкіністер кезінде жырау халықтың дауысына айналды, оның тілектерін, қорқыныштары мен үміттерін білдірді. Олардың поэзиясы нақты оқиғаларды бейнеледі, дәуір шежіресі және жас ұрпақты тәрбиелеу құралы болды. Мұндай уақытта жалғыздық тақырыбы жеке тәжірибені де, ұжымдық сынақты да бейнелейтін ерекше мәнге ие болды.

Бұқар жырау және Мәшһүр Жүсіп Көпеев өз шығармаларында терең философиялық және азаматтық идеяларды жеткізу үшін пайдалана отырып, жалғыздық тақырыбына жиі жүгінетін. Олардың поэзиясы жеке тәжірибені ғана емес, сонымен бірге қоғамның ұжымдық көңіл-күйін де бейнеледі, тарихи оқиғалар мен моральдық құндылықтарды жеткізу құралы болды.

"Жалғыздық" концептісі XV–XVIII ғасырлардағы қазақ жырауының поэзиясында ерекше орын алады, ол адамның өмірі, тағдыры мен әлемдегі орны туралы терең философиялық ойларды бейнелейді. Олардың шығармаларында жалғыздық физикалық оқшаулану ретінде ғана емес, сонымен бірге шындықты түсінуге және

ішкі үйлесімділікке қол жеткізуге ықпал ететін жан күйі ретінде көрінеді.

Жырау поэзиясында жалғыздық көбінесе терең өзін-өзі тану және рухани өсу үшін қажетті шарт ретінде қабылданады. Жалғыздық ақынға әлемнің қарбаласынан арылуға, ішкі тәжірибеге назар аударуға және даналыққа ие болуға мүмкіндік береді. Сонымен, Асан Қайғының шығармаларында жалғыздық заттардың шынайы табиғатын түсіну және қоршаған әлеммен үйлесімділік табу тәсілі болады.

Ақиқатты іздеп жүрген кезбе адамның бейнесі жырау поэзиясындағы кілттердің бірі болып табылады. Саяхат рухани ізденісті білдіреді, ал жол бойындағы жалғыздық сөзсіз серікке айналады. Доспамбет жыраудың шығармаларында батыр жалғыздықта бола отырып, өмірдің мәні, өзінің тағдыры мен әлемдегі орны туралы ой жүгіртеді. Бұл жағдай оған өзін және айналасындағы шындықты тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Жырау поэзиясында жалғыздық көбінесе кейіпкердің ішкі жанжалын, оның өзінің күмәні мен қорқынышымен күресін көрсетеді. Шалкиіз жырау өз шығармаларында кейіпкердің жеке қалауы мен қоғамдық міндеттері арасындағы қайшылықтарға тап болған сәттерін сипаттайды. Жалғыздықтың бұл күйі маңызды шешімдер қабылдауға және өмірлік құндылықтарды қайта қарауға катализатор болады.

Қуғын-сүргін және мәжбүрлі жалғыздық тақырыбы жырау поэзиясында да көрініс табады. Өз қоғамынан тыс қалған кейіпкерлер жалғыздықтың терең сезімін сезінеді, бұл оларды өздерінің жеке басы мен тиесілігі туралы ойлауға итермелейді. Бұқар жыраудың шығармаларында қуғын-сүргін рухани ізденіс пен шындыққа деген ұмтылыстың метафорасына айналады, ал жалғыздық — бұл жолдағы қажетті кезең.

Жырау поэзиясындағы табиғат көбінесе жалғыздық күйін берудің негізі болып табылады. Шөлді далалардың, жалғыз ағаштардың немесе қаңырап қалған таулардың бейнелері кейіпкердің оқшаулану мен алшақтық сезімін көрсетеді. Ақтамберді жырау шығармаларында табиғат ішкі жалғыздық пен үйлесімділікке деген ұмтылысты бейнелейтін рухани жағдайдың айнасына айналады.

Өлім мен болмыс туралы ойлау көбінесе жалғыздықтың мотивімен бірге жүреді. Жырау соңы сөзсіз екенін түсініп, жалғыздықты басқа әлемге көшуге дайындалу тәсілі ретінде пайдаланады.

Жырау поэзиясындағы "жалғыздық" концептісі адамның өмірі, тағдыры және әлемдегі орны туралы терең философиялық ойларды көрсете отырып, ерекше орын алады. Бұл тақырып әсіресе көрнекті қазақ ақыны және батыр Ақтамберді Сарыұлының (1675-1768) шығармашылығында айқын көрінеді. Оның жеке тәжірибесі мен өмірлік тәжірибесіне толы шығармалары физикалық оқшауланудан

терең рухани ізденістерге дейінгі жалғыздықтың әртүрлі аспектілерін ашады.

Ақтамберді қазақ халқы көптеген сыртқы қауіптер мен ішкі келіспеушіліктерге тап болған кезеңде дүниеге келген. Жас кезінен бастап ол жоңғар басқыншыларына қарсы күресте белсенді қатысып, оның дүниетанымы мен шығармашылығына із қалдырды. Ақынның жеке өмірі де сынақтарға толы болды: ата-анасының ерте жоғалуы, тұрақты әскери жорықтар және күрделі шешімдерді жалғыз қабылдау қажеттілігі. Мұның бәрі оның поэзиясында көрініс тапты, онда жалғыздық тақырыбы басты орын алады.

Өз өлеңдерінде Ақтамберді даланың ортасында тұрған жалғыз ағаштың бейнесіне өзінің оқшаулануы мен беріктігінің символы ретінде жиі жүгінеді. Ол өз шығармаларының бірінде жазады:

"Жапанға біткен терекпін,
Еңсемнен жел соқса да теңселмен,
Қарағайға қарсы біткен бұтақпын,
Балталасаң да айырлыман.
Сыртым құрыш, жүзім болат,
Тасқа да салсаң майрылман.» [3, 60 б.]

Бұл үзіндіде ақын өзін шөл даланың ортасында жалғыз өскен ағашпен салыстырады. Барлық қиындықтарға қарамастан өскен жерімен салыстыру оның шешімділігі мен ерік-жігерін көрсетеді. "Сыртым құрыш, жүзім болат" бейнесінің ішкі күші мен кез келген сынаққа төтеп беруге дайын екендігін көрсетеді.

Ақтамберді поэзиясындағы жалғыздық тақырыбы тағдыр ұғымымен және өмірлік сынақтардың сөзсіз болуымен тығыз байланысты. Ол жалғыздық оның жолының ажырамас бөлігі екенін түсінеді және оны берілген деп қабылдайды. Өлеңдерінің бірінде ол былай дейді:

"Атадан тудым жалқы боп,
Жақыннан көрдім талқы көп.
Жасым жетпей он беске.» [3, 61 б.]

Мұнда ақын жалғыз ұл болып туылғанын және жас кезінен көптеген қиындықтарға тап болғанын айтады. Өмірлік жағдайларға байланысты ерте жетілу оны жалғыздықты тағдырының ажырамас бөлігі ретінде қабылдауға мәжбүр етті.

Алайда, барлық қиындықтарға қарамастан, Ақтамберді жалғыздықты тек жағымсыз құбылыс ретінде қабылдамайды. Ол үшін бұл ойлау, өзін-өзі тану және рухани өсу уақыты. Жалғыздықта ол өмірлік сынақтарды жеңуге күш табады және ішкі үйлесімділікке ие болады. Толғаудың бірінде ол ой жүгіртеді:

"Жалғыздық, сені қайтейін,
Жүрегімнің бастары
Сары да жалқын су болар.»

Мұнда ақын жалғыздыққа жүгінеді, оның жүрегіне әсерін мойындайды, ол "Сары да жалқын су" — сары және бұлтты болып, сағыныш пен қайғыны бейнелейді. Алайда, бұл жағдай оны терең ойлауға және өмірдің мәнін іздеуге итермелейді.

Ақтамберді сонымен қатар жалғыздық жақын адамдар мен қолдаудың болмауының салдары болуы мүмкін екенін атап көрсетеді. Өлеңдерінің бірінде ол отбасымен қоршалған адамның өмірін жалғыздықпен салыстырады:

"Атадан алтау туғанның
Жүрегінің бастары
Алтын менен бу болар.
Атадан жалғыз туғанның
Жүрегінің бастары
Сара да жалқын су болар.» [3, 60 б.]

Бұл жолдарда ақын көп балалы отбасында туылғандар мен жалғыз бала болғандардың өмірін салыстырады. Біріншісінің жүрегі қуаныш пен жылулыққа толы, ал екіншісінің жүрегі — қайғы мен сағыныш. Бұл салыстыру адамның өміріндегі отбасылық қолдау мен жақын қарым-қатынастың маңыздылығын көрсетеді.

Бір қызығы, жалғыздықтың ауырлығын мойындағанына қарамастан, Ақтамберді оның жағымды жақтарын да көреді. Жалғыздық оған өз ойларына назар аударуға, тәуелсіздік пен ішкі күшке ие болуға мүмкіндік береді. Өлеңдерінің бірінде ол былай дейді:

"Жалғыздық, сенен көремін,
Жамаулы киім кигенін,
Жарлылық, сенен көремін.»

Мұнда ақын жалғыздықты кедейлікпен және жамылған киім кию қажеттілігімен байланыстырады. Алайда, бұл оның қиындықтарды өз бетінше, көмексіз жеңе алатындығын көрсетеді. Жалғыздық ол үшін күш пен төзімділіктің қайнар көзіне айналады [4].

Азаматтық мотивтер жырау шығармашылығында басты орын алады. Олар бірлікке, әділеттілікке және туған жерді қорғауға шақыру арқылы көрінеді. Жырау халықтың дауысы ретінде өнер көрсетіп, оның ұмтылысын, үміті мен ұмтылысын көрсетті. Олардың поэзиясында әлеуметтік әділеттілік тақырыптары, әділетсіз билеушілерді сынау және қоғам игілігі үшін белсенді әрекетке шақыру бар.

Жырау поэзиясында азаматтық мотивтер әртүрлі бейнелер мен рәміздер арқылы көрінеді. Осындай бейнелердің бірі-өз Отанын қорғайтын жауынгердің бейнесі. Жырау батырлық пен батылдықты жырлайды, сыртқы қауіп-қатерлерге қарсы бірлікке шақырады. Олардың поэзиясы қиын кезеңдерде халыққа шабыт пен жұмылдыру көзі ретінде қызмет етеді. Сонымен қатар, жырау өз шығармаларында әлеуметтік әділетсіздік тақырыптарын көтеріп, әділетсіз билеушілерді

сынға алып, реформаларға шақырады. Олардың поэзиясы әділдік пен теңдікке деген ұмтылысты көрсетеді, жақсылыққа деген үмітін білдіреді.

Әдебиет

1. Алтаев Ж., Ғабитов Т., Қасабек А., Мұхамбетқалиев Қ. Философия және мәдениеттану. - Алматы: Литера, 2001.
2. Философия тарихы. Оқулық. - Алматы: Жеті жарғы, 1999.
3. Бақтарбаев Қ. Жыраулар поэзиясы. - Ақтөбе, 2001.
4. Омарұлы Б. Зар заман ақындары және Абай // Қазіргі абайтанудың өзекті мәселелері. - Алматы: Ғылым, 2002.

ӘОЖ 16.01.11

Қазіргі тіл біліміндегі функционалды прагматика

Мамбетжанова Ардак Алдонгаровна,
Өтеуов Наржан Ғалымжанұлы,
КЯ-24М оқу тобының магистранттары

Резюме

В статье рассматриваются изучение прагматического направления и прагматические аспекты языка в казахском языкознании

Abstract

The article examines the study of the pragmatic direction and the pragmatic aspects of language in Kazakh linguistics

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінде технологиялар мен инновациялар студенттердің оқу мотивациясын арттырудың негізгі құралдарының біріне айналып отыр.

Сөз – күрделі құбылыс болып табылады. Сөз деректі жеке тұлғаға қатысты айтылым болғандықтан сөзді адамнан, адамды сөзден бөліп қарастыру ешқашан мүмкін емес. Тіл білімінде прагматикалық зерттеулер ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қарқынды жүргізіліп, күні бүгінге дейін жалғасып тауып отыр. Ал қазіргі тіл біліміндегі функционалды прагматиканың ерекше дамуы, түрлі көзқарастар мен тілдік бағыттардың қалыптасуына орасан зор әсер етіп отыр.

Тіл – тыңдаушы мен сөйлеушінің арасында ақыл-ой процестерін жүзеге асыратын қарым-қатынас құралы болып табылады. Коммуникация барысында сөйлеуші мен тыңдаушының ойы, мақсаты, уәжі, іс-әрекеттері үнемі өзгеріп отырады. Ондай өзгерістер

коммуникацияға түсушілердің сөзінен, вербалды, бейвербалды амал-әрекеттерінен аңғарылады.

Сөз – когнитивті-ақпараттық, психологиялық, прагматикалық ережелер бойынша толық ұйымдасқан коммуникация бірлігінің негізгі белгілерінің жиынтығы. Дыбыстық тілдің адам факторы арқылы үйлесімді, ырғақтық, құрылымдық-семантикалық ұйымдасуы мен эмоционалды, стилистикалық әсер ету қызметін прагматикалық аспектіде түсіндіру сөзтанудың ғылыми-теориялық мәнін толық анықтайды. Сөз лингвистикасы мәтінінің прагматикалық бағдарын қамтамасыз ететін коммуникативтік мақсаты айтушыға әсер ету, сөз тактикасы мен стратегиясы, этикасы, бейвербалды іс-әрекет эмоционалдылығы кешенді түрде зерттеуді талап етеді [1, 19].

Сол бағыттың бірі–функционалды прагматика болып табылады. Қазіргі тіл біліміндегі функционалды прагматика – герман тіл біліміндегі орны бар ерекше бағыт болып табылады. Жаңашыл бағыттың герман тіл білімінде дамуына Еуропа тіл білімінде прагматиканың дамуы мен зерттеушілердің етене назарға ілігуде. Оның пайда болуын К.Элих пен Й.Ребайн есімдерімен тікелей байланысты болып отыр. Осы бағыт бойынша А. Реддер, Л. Грисхабер және К. Бюриг және отандасымыз Г. Массакова т.с.с. шәкірттерінің де орны ерекше. Сонымен қатар қазіргі тіл біліміндегі функционалды прагматика тек теориялық жағымен емес, эмпирикалық зерттеу әдістерімен де ерекшеленіп отыр. 1970 жылдары осы бағыттың Еуропада ерекше орын алуымен қатар Л. Аустин және К. Бюлер, К. Элих пен Й. Ребайн тіл біліміндегі «іс-қимыл» теориясын қалыптастырды. Тіл біліміндегі іс-қимыл теориясы шындық категориясының 3 түрлі өлшемін көрсетеді:

- 1) экстралингвистикалық шындық;
- 2) менталды шындық;
- 3) тілдік шындық .

Бұл теория тілді әлеумет тәжірибесінің көрінісі ретінде форма - функция - байланыс құралы ретінде кешенді қарастырылады. Қазіргі тіл біліміндегі функционалды прагматика- тілді адам тіршілігінің айнымас бөлшегі деп танылып, оның пайда болуын қоғамдағы коммуникацияның дамуымен ұштастырады. Яғни, қазіргі тіл біліміндегі функционалды прагматика тілдің даму формаларын тануға бағытталмаған, тілдің қоғамдағы тарихи-әлеуметтік әлеуетін айқындауда ғана пайдаланады. Қазіргі тіл біліміндегі функционалды прагматика теориясы дискурс анализіне ұқсас болғанмен, тілді қоғамның айнымас бөлшегі етіп зерттейді. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі функционалды прагматиканы тіл білімінің бір бағыты ретінде психолог әрі тілші К.Бюлердің идеяларының негізінде туындаған. Әсіресе, ғалымның референция және сөйлеу жағдаятының анализі туралы көзқарастары соған дәлел болды алады. Функционалды прагматиканы «функция» және «прагматика» негізгі ұғымдары

құрайды. Прагматика автор мен оқырманның арасындағы байланысты қарастырып, сөйлеу актісі кезінде жүзеге асады. Дәлірек анықтамасын келтіретін болсақ, прагматика – коммуникаттардың бір-біріне және мәтіннің мазмұнына олардың коммуникативтік пиғылымен және сұхбаттасу мән-жайымен санасқан жеке қарым-қатынасы. Функция термин сөзі тіл білімінде «жұмсалым», «қызмет» ұғымдарын береді.

Қазіргі тіл біліміндегі функционалды прагматиканың базалық категориясы ретінде сөйлеу әрекеті де алынып отыр. Яғни, тіл «әрекет» формасы ретінде де қарастырылады. Коммуникация ол әрекет етудің спецификалық формаларын, сөйлеу жағдаяты, тілдік белгілерден, бір немесе бірнеше сөйлеуші мен жазушы, бір немесе бірнеше тыңдаушы не оқырман секілді бір-біріне әсер ететін төрт компоненттен құралады. Демек тіл біліміндегі функционалды прагматика коммуникативтік функцияны да зерттейді. Коммуникацияның негізгі формасы – дискурс пен мәтін болып табылады.

Дискурс – көп мағынаға ие термин. Ол қарым-қатынас құралы ретінде сөздің тіл әлеміндегі жаңаша мағыналық-ақпараттық туындысы. Дискурста пресуппозиция, интенция, коммуниканттардың стратегиясы мен тактикасы, т.б. айтылым ерекшеліктері прагматикалық мақсатқа сай құрыла отырып, стилистикалық амал-тәсілдерді де таңдайды. Қазіргі тіл біліміндегі функционалды прагматикада дискурс тілдік жағдаят ретінде де қарастырылады.

Функционалды прагматиканы «функция» және «прагматика» негізгі ұғымдары құрайды. Прагматика автор мен оқырманның арасындағы байланысты қарастырып, сөйлеу актісі кезінде жүзеге асады. Дәлірек анықтамасын келтіретін болсақ, прагматика – коммуникаттардың бір-біріне және мәтіннің мазмұнына (ауызша және жазбаша түрде) олардың коммуникативтік пиғылымен және сұхбаттасу мән-жайымен санасқан жеке қарым-қатынасы [2, 24]. Функция термин сөзі тіл білімінде «жұмсалым», «қызмет» ұғымдарын береді. Аталған ұғымдарды келесі тарауларда кеңінен тарқатып айтатын боламыз.

Болашақта жасанды интеллект қалыптастыру жолындағы зерттеу жұмыстарында қазіргі тіл біліміндегі функционалды прагматикадағы эмпирикалық зерттеу әдісінің де маңызы өте зор. Себебі функционалды прагматиканың мақсаты-аутентикалық тілді транскрипциялау болып табылады. Қазіргі таңда хабарлама, қоңырауға жауап беруші боттардың (робот) көбеюі осындай әдістердің жемісі болып отыр. Сондай-ақ кез келген салада әсіресе, қызмет көрсету саласында адресат пен адресант арасындағы диалогтың істің сәтті аяқталуына, атқарылып отырған жұмыстың тиімді әрі сапалы жүзеге асуына да өз ықпалын тигізеді. Қазіргі тіл біліміндегі функционалды прагматика теориялары мен талдау әдіс-тәсілдерін тілді үйретуде, тілдің қоғамдағы рөлі мен жағдайын

анықтап, салыстыруда кеңінен қолданылуда. Қазіргі таңда прагматикалық, әсіресе соның ішінде тіл біліміндегі функционалды прагматикалық талдауларда кез келген тілді кеңінен зерттеуге, сөздің аутентикалық күйіне анализ жасау арқылы келешекте жасанды интеллект құрастыруда да маңызды екендігін айтуымыз өте қажет. Қорыта келгенде, қазіргі тіл біліміндегі функционалды прагматика прагмастилистикасының ғылым теориялық негіздерін толық жүйелейді.

Әдебиет

1 Әлкебаева Д. Сөз мәдениеті: Оқу құралы.–Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 214 б.

2 Қалиев. Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі – Алматы: Сөздік – Словарь, 2005. – 358 б.

ӘОЖ 16.01.11

Тілдік қатынас пен іскери қатынастың сөйлеу стиліне қатысы

Рахман Динар Берікұлы,
КЯ-24М оқу тобының магистранты

Резюме

В статье рассматривается отношение языкового общения и делового общения к стилю речи.

Abstract

The article examines the relationship of language communication and business communication to the style of speech.

Тілдік қарым-қатынас әр адамның өмірінде шешуші рөл атқарады. Ол ақпарат берудің, байланыс орнатудың, ойды білдірудің және әлеуметтік және кәсіби байланыстарды қалыптастырудың негізгі құралы болып табылады. Қарым-қатынас кез-келген қызметтің ажырамас бөлігіне айналған қазіргі әлемде сөйлеу стилі, әсіресе іскерлік салада ерекше мәнге ие болады. Тұлғаның кәсіби қызметтегі жетістігі, келіссөздердің тиімділігі, ынтымақтастық және ұзақ мерзімді серіктестік құру қабілеті адамның өз ойын қаншалықты сауатты, анық және дұрыс білдіруіне байланысты.

Іскерлік қарым-қатынастың күнделікті қарым-қатынастан айырмашылығы, белгілі бір формалдықты, дәлдікті, логиканы және этикет нормаларын сақтауды талап етеді. Іскерлік ортада тілдің сауатты қолданылуы, ақпаратты қысқаша және дұрыс жеткізе білу, ресми тонды ұстану қабілеті бағаланады. Сондықтан іскерлік қарым-қатынастың маңызды аспектісі – ресми, стандартталған, дәлдікпен және объективтілікпен сипатталатын іскерлік сөйлеу стилі [1].

Экономиканың, ғылымның, технологияның және халықаралық ынтымақтастықтың дамуы іскерлік коммуникацияны одан да маңызды етеді. Компаниялар жоғары бәсекелестік жағдайында жұмыс істейді, мұнда әр сөз шешім қабылдауға, мәмілелер жасауға және келіссөздердің сәттілігіне әсер етуі мүмкін. Тұжырымдамадағы қателіктер, дұрыс емес сөйлеу стилі немесе сөйлеу нормаларын сақтамау түсінбеушілікке, серіктестер арасындағы сенімнің төмендеуіне және тіпті қаржылық шығындарға әкелуі мүмкін.

Жаһандану дәуірінде іскерлік қарым-қатынас бір тіл мен бір мәдениетпен шектелмейді. Халықаралық келіссөздер, шетелдік серіктестермен ынтымақтастық, іскерлік хат алмасу және халықаралық форумдарға қатысу тек қосымша тіл білімін емес, сонымен қатар басқа мәдениеттердегі қарым-қатынас ерекшеліктерін түсінуді талап етеді. Бұл тұрғыда сөйлеудің іскерлік стилі әртүрлі ұлттар мен дәстүрлердегі адамдар арасында тиімді байланыс орнатуға көмектесетін құралға айналады.

Алайда, іскерлік қарым-қатынастың жалпы принциптеріне қарамастан, ол қызмет саласына, кәсіби ортаға және нақты жағдайларға байланысты өзгеруі мүмкін. Мысалы, мемлекеттік басқарудағы іскерлік қарым-қатынас корпоративтік сектордағы іскерлік қарым-қатынастан ерекшеленеді, ал заңды сөйлеудің маркетинг немесе IT саласындағы сөйлеумен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктері бар. Сондықтан іскерлік сөйлеу стилін түсіну және сауатты пайдалану кәсіби өсу мен табысты мансапқа ұмтылатын кез келген адам үшін маңызды дағды болып табылады.

Бұл мақалада тілдік қарым-қатынас ұғымы, оның түрлері мен функциялары, сондай-ақ іскерлік сөйлеу стилінің ерекшеліктері

қарастырылады. Оның негізгі сипаттамалары, тілдік ерекшеліктері және кәсіби коммуникацияға әсері талданады.

Әрбір ұлт, ұлыс өз тарихын, салт-дәстүрін, мәдениетін қалай құрметтесе, өзінің ана тіліне де солай қарауы керек[2]. Тілдік қарым-қатынас – бұл адамдар арасындағы өзара әрекеттің негізі, ақпарат берудің, әлеуметтік тәжірибені қалыптастырудың және тұлғааралық және іскерлік байланыстарды орнатудың маңызды құралы. Бұл әр түрлі салалардағы коммуникацияның тиімділігін анықтайтын күнделікті өмірдің де, кәсіби қызметтің де ажырамас бөлігі.

Тілдік қарым-қатынас – бұл тілдік құралдарды қолдана отырып, ақпарат, ойлар мен эмоциялармен алмасу процесі. Ол сөйлеу әрекеті арқылы жүзеге асырылады және сөйлеушінің (ақпарат берушінің) де, тыңдаушының да (алушының) қатысуын қамтиды.

Тілдік қарым-қатынас түрлеріне тоқталайық. Ақпаратты беру әдісіне байланысты тілдік қарым қатынастың екі негізгі түрі бар:

1. Ауызша тілдік қарым-қатынас – ақпарат дыбыстық (сөйлеу) түрде берілетін қарым-қатынас түрі. Оған мыналар кіреді:

- диалогтық байланыс (екі немесе одан да көп қатысушылар арасындағы әңгіме);

- монологиялық қарым-қатынас (баяндамалар, дәрістер, көпшілік алдында сөйлеу);

- тікелей байланыс (бетпе - бет) және делдалдық (телефон арқылы, аудио және бейне байланыс арқылы).

Ауызша қарым-қатынастың ерекшеліктері:

- интонацияны, қимылдарды, мимиканы қолдану;
- жылдам кері байланыс және ақпаратты нақтылау мүмкіндігі;
- эмоционалды қанықтылық.

Іскерлік салада ауызша қарым-қатынас келіссөздер, сұхбаттар, кездесулер, презентациялар мен сөйлеулерде шешуші рөл атқарады.

2. Жазбаша тілдік қатынас – жазбаша белгілер (мәтін) арқылы ақпаратты беру процесі. Ол іскерлік хат алмасу, есептер, шарттар, электрондық хаттар және басқа құжаттар түрінде ұсынылуы мүмкін.

Жазбаша қарым-қатынастың ерекшеліктері:

- формализация және құрылымдау;
- ақпаратты өңдеу ұзақтығы (ауызша қарым-қатынаспен салыстырғанда);

- жедел кері байланыс жоқ;
- ақпараттың жоғары дәлдігі мен құжаттамасы.

Іскерлік салада жазбаша қарым-қатынас, әсіресе, заңдық маңызы бар құжаттар, келісімдер жасасу, есептер және ресми хат-хабарларды жүргізу үшін өте маңызды.

Іскерлік ортадағы тілдік қарым-қатынас қызметкерлер, серіктестер және клиенттер арасындағы тиімді өзара әрекеттесуді қамтамасыз ететін бірқатар маңызды функцияларды орындайды.

1. Ақпараттық функция – кәсіби тапсырмаларды орындау үшін қажетті ақпаратты беру, алу және өңдеу. Мысалы, басшылықтың бұйрықтары, іскери хат-хабарлар, есептер, нұсқаулар.

2. Реттеуші функция – қызметкерлердің жүріс-тұрысы мен қызметін басқару, міндеттер қою және ұжымдағы әрекеттерді үйлестіру. Мысалы, нұсқаулар, бұйрықтар, корпоративтік ережелер.

3. Байланыс функциясы – іскерлік қатынастарды орнату және қолдау, серіктестер, әріптестер мен клиенттер арасында сенім қалыптастыру. Мысалы, іскерлік келіссөздер, телефонмен келіссөздер, желі.

4. Сенімді (персуазивті) функция – белгілі бір нәтижелерге қол жеткізу үшін әңгімелесушілердің пікірі мен мінез-құлқына әсер ету. Мысалы, іскерлік презентациялар, жарнамалық өтініштер, келіссөздердегі дәлелдер.

5. Эмоционалды-экспрессивті функция – бұл жеке және ұжымдық өзара әрекеттесу кезінде ерекше маңызды болып табылатын эмоциялар мен пікірталас тақырыбына деген көзқарасты білдіру. Мысалы, мотивациялық сөйлеу, ынталандыру, ұжымға үндеу.

6. Сәйкестендіру функциясы – корпоративті мәдениеттің көрінісі, компанияның қарым-қатынас стилі және оның құндылықтары. Мысалы, іскери хат алмасудың стандарттары, корпоративті этикет, көпшілік алдында сөйлеу стилі.

Осылайша, тілдік қарым-қатынас кәсіби өзара әрекеттесудің негізі болып табылады. Оны іскерлік салада сауатты және тиімді пайдалана білу кәсіби құзыреттілікті арттыруға, іскерлік байланыстарды нығайтуға және мансапты табысты дамытуға ықпал етеді.

Іскерлік қарым-қатынас тілге және сөйлеу формасына ерекше көзқарасты қажет етеді. Күнделікті сөйлеуден айырмашылығы, ол қарым-қатынастың анықтығына, дәлдігіне және тиімділігіне қол жеткізуге бағытталған белгілі бір нормалар мен ережелерге бағынады. Осыған байланысты кәсіби ортадағы қарым-қатынас ерекшеліктерін анықтайтын іскерлік сөйлеу стилі ерекше рөл атқарады.

Іскери сөйлеу стилі – бұл ресми іскерлік салада қолданылатын тілдің функционалды стилі, соның ішінде келіссөздер жүргізу, құжаттарды рәсімдеу, іскери хат алмасу және көпшілік алдында сөйлеу. Ол ұйымдар, қызметкерлер мен серіктестер арасындағы іскерлік қатынастарды орнатуға, дамытуға және қолдауға бағытталған.

Іскерлік сөйлеу стилінің негізгі міндеттері:

- Ақпаратты нақты, тура, дәл беру;
- Құжаттардың заңды және ресми маңыздылығын қамтамасыз ету;
- Іскерлік коммуникацияға қатысушылар арасындағы тиімді өзара іс-қимыл;

- Кәсіби этика мен қарым-қатынас нормаларын сақтау.

Іскерлік сөйлеу стилі оны тілдің басқа функционалды стильдерінен ерекшелендіретін бірқатар сипаттамаларға ие.

Іскерлік сөйлеу қисынды және дәйекті болуы керек. Іскерлік қарым-қатынастағы логиканың негізгі принциптері:

- Фактілер мен дәлелдерді нақты көрсету;
- Ақпаратты дәйекті түрде ұсыну;
- Қарама-қайшылықтар мен түсініксіз тұжырымдардың болмауы.

Ақпаратты құжаттарда, баяндамаларда және іскери хат-хабарларда құрылымдау өте маңызды. Мысалы, іскери хаттар тақырыпты, кіріспені, негізгі бөлімді және қорытындыны қамтуы керек. Іскерлік сөйлеуде қысқалық пен артық ақпараттың болмауы бағаланады. Күрделі айналымдардан, түсініксіздіктен және артықтықтан аулақ болған жөн. Лаконизмнің негізгі принциптері:

- Қысқа, түсінікті сөйлемдерді қолдану;
- Қосымша кіріспе сөздер мен бұрылыстардың болмауы;
- Мәселенің мәнін тікелей көрсету.

Іскерлік стиль грамматикасы ақпаратты берудің дәлдігі мен қисындылығын қамтамасыз ете отырып, қатаң нормалар мен ережелерге бағынады. Негізгі грамматикалық ерекшеліктері:

1. Күрделі синтаксистік конструкциялардың басым болуы. Іскерлік сөйлеу көбінесе күрделі және күрделі сөйлемдерді қамтиды.

2. Пассивті конструкцияларды қолдану-пассивті формалар ресми құжаттарда және іскери хат-хабарларда кеңінен қолданылады.

3. Сөздердің жалпылануы мен тұлғасыздығы - іскерлік стиль тікелей қарым-қатынас пен жеке есімдіктерден аулақ болады.

4. Инфинитивті құрылымдарды қолдану.

5. Стандартталған грамматикалық құрылымдар - іскери сөйлеуде тұрақты тіркестер қолданылады, мысалы:

Іскерлік қарым-қатынас стилі формальдылыққа, дәлдікке және стандарттауға бағытталған. Іскерлік стильдің тілдік ерекшеліктері ақпаратты берудің дәлдігіне, формалдылығына және тиімділігіне бағытталған. Ол кәсіби лексиканы, стандартталған өрнектерді, күрделі синтаксистік конструкцияларды және ресми іскерлік тонды қолданумен сипатталады. Бұл ерекшеліктер іскерлік қарым-қатынастың айқындылығы мен қисындылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, бұл әсіресе бизнес, басқару және ресми хат алмасу саласында маңызды. Іскерлік қарым-қатынастың тілдік нормаларын сауатты меңгеру табысты қарым-қатынас пен кәсіби мақсаттарға қол жеткізуге ықпал етеді.

Іскерлік қарым-қатынастағы сөйлеу стилі тиімді кәсіби байланыстар орнатуда, ұжымды басқаруда, келіссөздер жүргізуде және іскерлік беделді қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Сауатты құрылған іскерлік қарым-қатынас әріптестік қатынастарды нығайтуға,

түсініспеушілік тәуекелдерін азайтуға және өзара іс-қимылдың өнімділігін арттыруға ықпал етеді.

Сөйлеу стилін дұрыс қолданбау іскерлік ортада қайшылықты жағдайлар мен түсініспеушіліктерге әкелуі мүмкін. Іскерлік қарым-қатынастағы сөйлеу стилі қарым-қатынас тиімділігінде, іскерлік имиджді қалыптастыруда және қақтығыстардың алдын алуда шешуші рөл атқарады. Сауатты құрылған Іскерлік сөйлеу нәтижелі өзара іс-қимылға ықпал етеді, серіктестер арасындағы сенімді нығайтады және кәсіби мақсаттарға табысты қол жеткізуге көмектеседі. Табысты ынтымақтастық пен кәсіби дамуды қамтамасыз ету үшін іскерлік қарым-қатынаста дәлдікті, логиканы, ресми және сыпайылықты сақтау маңызды.

Әдебиет

1. Әлкебаева Д. Сөз мәдениеті. Қазақ университеті. -Алматы 2014.- 212бет.

2. Утешова А.Ж.Сөйлеу мәдениеті. Оқу құралы. –Шымкент, 2021. -79бет.

ӘОЖ 94(574):9-05

Қазақстандағы жаппай саяси репрессиялар қасіреті

Баширов Е.Е., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются причины и последствия политических репрессий в Казахстане в 30-е годы XX века.

Abstract

The article examines the causes and consequences of political repression in Kazakhstan in the 30s of the twentieth century.

Сталиндік репрессиялар – КСРО тарихындағы ең қайғылы кезеңдердің бірі. Сталиндік режим жылдарында көптеген қоғам және мемлекет қайраткерлері, қоғамның әртүрлі топ өкілдері, тұтас ұлттар мен ұлыстар негізсіз саяси қуғын-сүргінге ұшырап, тұрғылықты жерлерінен күштеп жер аударылды. Сталиндік террор 1930 жылдардың ортасына дейін тек қана «тап жауларына» бағытталса, Орталық Комитеттің 1937 жылғы наурыз Пленумынан кейін жаппай сипат алды. Осы пленумда жасалған «Партия жұмысындағы кемшіліктер және троцкийшілдер мен өзге де екі жүзділерді жою

шаралары туралы» баяндамасында жауларды «түп орнымен құрту», «көздерін жою» деген сөздерді нақты атайды. И.В.Сталиннің «партияға дұшпандар еніп кетті және біздің бейқамдығымыз бен жайбарақаттығымызды жоятын уақыт келді» деген мәлімдемесінен кейін партия ішінде «тазарту» басталады. Мұнда негізінен, Сталиннің жалпы бағытына адалдық танытпаған немесе болашақта опасыздық танытуы мүмкін зиялы қауыммен қатар дін өкілдерін де түп тамырымен құрту мақсат етілді. Кейін осы пленумда сөйлеген 73 адамның 56-сы атылған.

Бастапқыда ПХК назарына патша өкіметінің бұрынғы шенеуніктері, кулактар, кез келген саяси партиялардың бұрынғы мүшелері мен партия ішілік оппозиция, шетелден оралған ақ эмигранттар, саяси қылмысы үшін сотталған адамдар, діни қызметкерлер, шекаралас өлкелердің тұрғындары іліккен еді. Алайда, уақыт өте келе террор ауқымды болды. 1937-38 жылдары, Үлкен террор» деп аталатын кезеңде жасалған осынау заңсыз саяси репрессияның басында Сталин тұрды. Өйткені Сталиндік режим репрессияларды халықты қорқыту және өз билігін нығайту құралы ретінде пайдаланды.

Республика жұртшылығына қысым жасау саясаты 1925 жылы қыркүйекте БКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің бірінші хатшылығына Ф.И.Голощекиннің келуімен ерекше қатал сипат алды. Оның «Кіші Қазан» саясатының салдары ұлт зиялыларын жаппай қуғындауға әкеліп соқтырды. Адам құқықтарын бұзу барлық жерде нормаға айналып, колхоздар мен совхоздардың қарапайым жұмысшылары, қызметкерлері азаматтық соғыс кезеңіндегі жиырма жыл бұрынғы әрекеттері үшін сотталды. Осылайша, тарихтағы ең гуманистік қоғамды құруды өзінің мақсаты деп жариялаған жүйе ең қарапайым нормаларды – адамның жеке құқықтарын құрметтеуді өрескел бұзды.

Кеңестік билік жүйесінің саяси қуғын-сүргініне ең алдымен Алаш қайраткерлері тап болды. Кеңестік билік алаштықтарды өзіне қарсы тұрған ықпалды әрі қауіпті күш ретінде бағалап, оларды түп-тамырынан жою керек деп шешеді. 1928 жылдың ортасынан Алаш зиялыларын тұтқындау басталды. Оларға «буржуазияшыл-ұлтшыл», «КСРО-ны құлату үшін жасырын контрреволюциялық ұйымдар құрды» деген заңсыз жала жабылды. 1928 жылы 44 алашордашы тұтқындалады. Іс бойынша тергеу екі кезеңнен тұрды. Бірінші кезеңде, яғни 1928 жылғы қазаннан 1929 жылғы шілдеге дейін Қызылорда мен Алматыда, ал екінші кезеңде Мәскеуде жүргізілді. ОГПУ алқасының 1930 жылғы 4 сәуірдегі қаулысымен 44 сотталушының 13-і ату жазасына кесілсе, 7 адамның ату жазасы концлагерьге 10 жыл түрмеге жазасын өтеумен ауыстырылды, 15 адам – үш жылдан алты жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айырылды. Тергеу барысында екі сотталушы қайтыс болды [1,344,345]. 1931 жылы қаңтарда КСРОО ГПУ алқасы 1930 жылғы 4

сәуірдегі қаулысына оралып, айыпталушыларға жазаны жеңілдетті. Олардың 28-і ақталды. А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Бірімжанов, Есполовқа қатысты ату үкімі оларды концлагерьге 10 жыл мерзімге қамаумен ауыстырылды. Алаш орда зиялыларын қуғын-сүргінге ұшыратудың бірінші кезеңінің негізгі қорытындылары осындай болды. Қарсыластарының бірінші тобына шабуылды сәтті аяқтағаннан кейін, Голощекин тиісті органдарға Алашорда зиялыларын түпкілікті талқандауды және сонымен бірге олардың қазақ халқының санасына әсерін жоюға бұйрық береді.

Ұлттық зиялылардың екінші тобы 1930 жылдың қыркүйек-қазан айларында тұтқындалып, оның 15-і Ресейге жер аударылды. Осы жылдың 20 қарашасында Алматыдағы ОГПУ түрмесінде қазақ ұлтшылдығы туралы №2370 іс бойынша 40-қа жуық адам отырды. Олардың ішінде М.Тынышпаев, Х.Досмұхамедов, Ж.Досмұхамедов, А.Ермеков, Ж.Ақпаев, М.Әуезов, Қ.Кемеңгеров және басқа да танымал қоғам қайраткерлері, ғалымдар, жазушылар, ағарту қызметкерлері және т. б. болды.

Оларға тағылған айыптардың сипаты бірінші топпен бірдей болды. Айыптау жазбасында 1921-1922 жылдары жасырын контрреволюциялық ұйымдарға қатысы, З.Валидимен, басмашылықпен байланысы, Қазақстандағы жерге орналастыру, бай мүлкін тәркілеу, шаруашылықтарды ұжымдастыру және мал дайындау бойынша кеңестік науқандарды бұрмалауға және бұзуға бағытталған іс-шаралар ұйымдастыру, осы мақсатта Кеңес аппаратының басшы қызметкерлерін пайдалануға ұмтылу, кеңес үкіметін құлату үшін қарулы көтеріліс дайындауға қатысу сияқты айыптаулар тағылды [1,346].

Бірінші топтан айырмашылығы, қазақ ұлтшылдары туралы №2370 тергеу ісі басынан аяғына дейін Алматы қаласында жүргізілді, тек сотталушыларды жазалаудың түпкілікті шарасын анықтау Мәскеудегі ОГПУ бас мекемесінің қатысуымен шешілді. Алайда, бұл жолы да айыпталушылардан жауап алу біржақты жүргізілді. Айыпталушылардың көпшілігі жауап алмай немесе нақты айып тағылмай бірнеше ай бойы ОГПУ камераларында отырды. Ақырында, бір жылдан аз уақыт қамауда ұсталғаннан кейін 20 адам босатылды және бұл айыпталушыларға қатысты тергеу іс бойынша жиналған дәлелдердің жеткіліксіздігінен тоқтатылды.

Қалған жиырмасының айыптау қорытындысы Қазақстандағы ОГПУ үштігіне бекітуге берілді. Үштіктің 1932 жылғы 20 сәуірдегі шешімімен 15 адамның концлагерьде бес жылға бас бостандығынан айыру жазасы сол мерзімге Ресейдің Воронеж облысына жер аударумен ауыстырылды. Олардың қатарында М. Тынышпаев, Х. Досмұхамедов, М.Мурзин, Ж.Ақпаев, С.Қадырбаев, Ж.Досмұхамедов, Қ.Кемеңгеров, Ж.Кудерин және т.б. болды. А.Ермеков және М.Әуезов концлагерьге үш жыл мерзімге шартты түрде бас

бостандығынан айырылды. Қалған үшеуі Б.Сүлеев, Б.Омаров және Д.Исхаков қамаудан босатылды [1,347].

1935 жылдан бастап И.В.Сталиннің сөйлеген сөздері мен директиваларында антикеңестік элементтерге қарсы аяусыз күресу туралы бастамаларын бірнеше рет кездестіруге болады. Сталин КСРО социализмге қарай ілгері жылжыған сайын дұшпандық элементтер азайып қана қоймай, социализм ісіне одан бетер зиянын тигізетінін және мұндай элементтермен күрес соншалықты аяусыз болуы керектігін мәлімдеді. «Үлкен террор» кезінде жиырмасыншы жылдардың аяғымен салыстырғанда «халық жауларын» табуда нақты іс-әрекет күшейді.

КСР Одағы Ішкі істер халық комиссары, мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің бас комиссары, БК(б)П ОК жанындағы партиялық бақылау комиссиясының төрағасы Н.Ежовтың 1937 жылғы 30 шілдеде құпия түрде шығарған №00447бұйрығы қуғын-сүргін науқанын бастап берді. 400 мыңнан астам адамды ату жазасына кескен «кулак операциясы» басталды. Бұл науқан 5 тамызда басталып, төрт айдың ішінде аяқталуға тиіс болатын. Осы бұйрық бойынша ұсталғандардың тізімі бірінші және екінші санат деп бөлінген. Соның біріншісі ату жазасына кесілгендер, ал екіншісі – 10 жыл және одан жоғары мерзімге қамалатындар. Өңірлердің басшылары осы екі өлшемдегілердің тізімдерін арттыруды сұраған. Сол кездегі Қазақстанның басшысы, республика партия комитетінің бірінші хатшысы Л.Мирзоянның өз қолымен бірінші топтың лимитін 600 адамға, екінші топты 1000 адамға арттыруды сұрап, Сталинге өтініш жазған құпия хаты сақталған [3]. 1937 жылы «Халық жауын» анықтау мәселесі де арнайы нұсқаумен жүргізілген. Мирзоянның лимитін орындауда бірін-бірі аңду, бірінің үстінен екіншісінің жала-арыз жазуы өршіді.

Аталған бұйрық өзінің ауқымы бойынша бұрын-соңды болмаған террорлық науқанға серпін берді, ол келесі екі жылда бүкіл кеңес қоғамын шарпыды. Сталиндік террор қоғамның барлық саласына дерлік әсер етті. Қуғын-сүргінге ұшырағандардың ішінде тергеушіге жауабында болып жатқан оқиғалардың мәнін дұрыс түсініп қана қоймай, бұл туралы ашық және батыл сөйлегендері де болды. Солардың бірі Ф.И.Голощекиннің және Қазақстандағы тоталитарлық режимнің қарсыласы әдебиет сыншысы, публицист, қоғам қайраткері Ыдырыс Мұстамбаев болды. Жыл сайын ондаған мың адамдардың түрмеге тоғытылып жатқанын, олардың көпшілігі ешқашан саяси күресті білмегенін, соған қарамастан Кеңес үкіметін құлатуға тырысып, Отанына опасыздық жасады деп айыпталып жатқанын ашық айтады. 1933 жылдан бастап 1937 жылы атылғанға дейін түрмеде отырған ол өзіне тағылған жалған айыптауларды мойындаудан бас тартты [2,4,5]. Ы.Мұстамбаев ең жоғары жазаға кесілді.

Қазақстанда 103 мыңнан астам адам қуғын-сүргінге ұшырап, 25 мыңнан астам адам ату жазасына кесілген. Осы науқанда КСРО бойынша алғанда екі жылдың әрбір тәулігінде орта есеппен 1200-1300 адамды атып отырған. Мұндай қылмыс адамзат тарихында болмаған еді. 1930-50-ші жылдардағы тоталитарлық жүйенің қасіретін елдегі әрбір отбасы дерлік басынан кешірді. Бұл ХХ ғасырдағы адамзаттың нағыз трагедиясы болды.

Әдебиет

1.Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов. – Алматы, 2009. – 448 с.

2.Красный террор: из истории политических репрессий в Казахстане (Сборник документальных материалов 20-50-х годов ХХ века) Сост. : М.К.Койгелдиев, В.И.Полулях, Ш.Б.Тлеубаев. - Алматы: «Алаш» баспасы», 2013. - 384 с.

3.Үлкен террор// <https://egemen.kz/article/159073-ulken-terror>

ӘОЖ 94(574)

Алаш партиясының бағдарламасы: ұлттық идеялар

Мұратбекұлы Мейрамбек, магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье проведен анализ актуальных проблем программы партии «Алаш».

Abstract

The article analyzes the current problems of the Alash party program.

ХХ ғасырдың бас кезі қазақ қоғамы үшін түрлі ағымдардың өзара қақтығыс, күрес кезеңі болды. 1905-1907 жылдарғы тұңғыш буржуазиялық-демократиялық революция қазақ халқының саяси санасының оянуына, отарлық езгіге қарсы бағытталған әлеуметтік-саяси күштің қалыптасуына жол ашты. Сонымен бірге қазақ зиялыларының саяси белсенділігін оятты. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов және басқа да қайраткерлер патша мен Үкіметке жолданған петициялармен жеделхаттардың авторлары, аудармашылары мен ұйымдастырушылары болды. Ең танымал

петиция 1905 жылы Қоянды жәрмеңкесінде жасалды. Мәдени және рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру туралы өтініштермен қатар бірінші кезектегі талаптар қазақтардың жерлерін келімсектерге беруді тоқтату, қазақтардың жерді иелену құқығын растау, сондай-ақ жергілікті әкімшілікпен сотты жақсарту болды. Бұл ережелер кейіннен «Алаш» бағдарламасының негізін қалады.

1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін кеңес билігін жер-жерлерде орнату қиын да күрделі процесс түрінде өткен еді. Бұл кезеңде большевиктерге қарсы күресті ұйымдастыратын күштердің алауыздықтарына байланысты ұлттық аймақтардағы демократиялық күштер мен олардың саяси ұйымдары өздеріне одақтастарды тиімсіз жағдайда іздеуге мәжбүр болды. Д.А.Аманжолова ол туралы «...ұлттық коммунистік ұйымдардың болмауы, жергілікті жерлерде большевиктердің атын жамылған «ерекше диктаторлық билік», шет аймақтардағы большевиктік қозғалыспен қатар жүрген зорлық, тонау және қызмет бабын пайдалану, «толық анархия» Алаш қозғалысын антисоветтік күштердің лагеріне итермеледі» деп көрсетеді [1,40]. Алаш зиялылары арасында большевиктер бағдарламасы әуел бастан-ақ қолдау тапқан жоқ. Олардың түсінігі бойынша, большевиктер ұстанған бағыт Қазақстан емес, тіпті Ресейдің өзіне де азапты болашақ әкелетін бағыт болатын.

1917 жылғы қараша айында «Қазақ» газетінде «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасы жарияланды. Жобаны жазушылар Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Елдес Ғұмаров, Есенғали Тұрмұхамедов, Ғабдулхамид Жүндібаев және Ғазымбек Бірімжанов болды. 10 бөлімнен тұратын бағдарламада қазақ даласының өзекті мәселелері: сөз бен баспасөз бостандығы, жиналыс еркіндігі, тең құқықтық негізде білім беру, оқу орындарында ана тілінде оқыту, дін ісінің мемлекет ісінен бөлінуі, билік пен сот, ел қорғау, салық және т.б. қарастырылды.

1917 жылғы большевиктік революцияға дейін «Алаш» қозғалысының жетекшілері мемлекеттік тәуелсіздік мәселесін аса сақтықпен көтерді, қазақ облыстарына жергілікті ерекшеліктерді ескере отырып, земстволық өзін-өзі басқаруды беру, сот ісін жүргізу, әскери міндеттерді орындау құқығын беру талаптарымен ғана шектелді. Ал Ресейдің федеративті демократиялық республика деп жариялануы жағдайында тиісінше осы Федерация құрамындағы қазақ халқына мемлекеттік автономия беру туралы мәселені айқын көрсетеді. Себебі сол кезеңдегі қалыптасқан жағдайда Қазақстанның тәуелсіз ел болуы үшін қажетті шарттар әлі қалыптаспаған еді.

Бағдарлама жобасының «Мемлекет қалпы» деп аталатын бірінші бөлімінде Ресей демократиялық, федеративті республика болуы тиіс деп атап көрсетілді және демократия мен федерация ұғымдарына түсінік берілді. Демократия – халық билігі, ал федерация

өзара тең мемлекеттерге бірлесу. Әрқайсысы өз тізгінін өзі алып жүреді. Яғни, өзін-өзі басқаратын тең құқықты мемлекеттер одағы.

«Алаш» партиясы ұсынған бұл идеяда іргесі бөлек, ынтымағы бір дербес басқарылатын автономиялардан тұратын федеративті әрі демократиялық Ресей туралы қағида енгізілді. Алғашқы уақытта Қазақстанның болашақ Ресей федеративтік республикасы құрамындағы автономия ретінде болжануы түсінікті еді. Бірақ, іс жүзінде олай болмай шықты. Ресейде демократиялық билік сақталмады.

Бағдарламада «Алаш» партиясы өзінің күшін халықтың әлауқатын арттыруға бағыттайтынын көрсетті. Шамамен сол көзқарастан салық салу мәселесін шешу қарастырылады: «салық салу мүлктік жағдайы мен кірісіне байланысты әділ жүзеге асырылады, яғни бай көп төлейді, кедей аз төлейді». Жұмысшылардың құқықтары арнайы заңдармен қорғалатыны туралы мәселеде «Алаш» партиясы социал-демократтардың (меньшевиктер) бағдарламасын жақтады. Қазақ жерінде зауыт, фабрика аз, соған байланысты қазақтың жұмысшылары да аз. Ал бар жұмысшылар заң панасында болады» деп көрсете отырып жұмысшы заңдарын даярлау қажеттілігін айтады.

Алаш қайраткерлері ең алдымен большевиктердің қоғамдық меншікке көшу идеясын үзілді-кесілді қабылдаған жоқ. Өйткені олардың ойы бойынша, қазақ қоғамы жағдайында мұндай шараға бару мүмкін емес-тін, тіптен ондай әрекет, біріншіден, оны қабылдауға мүлдем даярлығы жоқ қазақ бұқарасы арасындағы түсінбеушілік туғызса, екіншіден, әлеуметтік теңдік орнатудан бұрын, әлеуметтік апатқа апаруы толық мүмкін еді. Дәстүрлі шаруашылық түрінің бұзылуы, қазақ шаруаларының, жалпы қоғамның қоғамдық меншікке негізделген шаруашылық жүргізуге қай жағынан болса да даярлығының жоқтығы осындай нәтиже бермей қоймайды деп түсінді. Қазақ зиялылары большевиктердің тап күресі туралы теориясын да қолдамады. Олардың түсінігі бойынша, қазақ қоғамы Ресейдегідей таптық жіктелу деңгейінен алыс жатты. Ал сол тарихи кезеңде «отарлық езгідегі қазақ жұртына қандай да болса жіктелуден гөрі ортақ ұлттық мүдде негізінде бірігу ауадай қажет еді. Жіктелу керісінше, оны әлсіретіп, негізгі мәселелерді шешуге мүмкіндік бермейді деп түсінді» деп пайымдайды М.Қ.Қойгелдиев [2,26,27].

Бағдарламада мемлекетті басқарудан қандайда бір әлеуметтік топтарды шектеу туралы мәлімет кездеспейді. Олар әлеуметтік теңдік мәселесінде жалпыұлттық мүдде, гуманизм тұрғысынан келетіндігін көрсетіп: «Алаш» партиясы қазақтың би, болыс, ауылнайлары сияқты орындарында қызмет ететін адамдар жұртқа пайдалы, жұрт үшін қызмет етуге көңілді адамдар болуын жаһид қылады. Земстволар управаларында, милицияларында таза қызметші боларлық адамдардың атын халық қалауына салады дейді. Ондай шараларды күн тәртібіне қоюдың өзі қазақ қоғамын бөлініп-жарылуға апаратын.

Сондықтан да қазақ зиялылары сол тарихи кезеңдегі қазақ қоғамының ерекшеліктерін ескерген деп айтуға толық негіз бар.

Бағдарламаның антифеодалдық сипаты, әсіресе оның «негізгі құқық», «ғылым-білім үйрету» сияқты тарауларынан анық байқалған еді. «Русия республикасында дінге, қанға қарамай, еркек-әйел демей адам баласы тең болады.

Жиылыс жасауға, қауым ашуға, жария сөйлерге, шығаруға, кітап бастыруға еркіншілік. Үкімет қызметшілері иесінен рұқсатсыз ешкім табалдырығын аттамаушылық. Законсыз жолмен ешкімді үкімет адамдары ұстамаушылық. Сот сұрамай, билік етілмей, тұтқын қылмаушылық. Қылмысты болған адам судия (судья) бар жерде 24 сағат ішінде, судиясыз жерде бір жетіден қалмай судияға тапсырып жауап алса, судия үкімімен жабылу. Кісі хатын ашқанға айып, оқығанға жаза болу».

Дін саясаттан ажыратылып, мемлекет зайырлы принципке сүйенетін болуы тиіс деген саяси ұстаным негізделді. «Дін ісі» бөлімінде «Дін ісі мемлекет ісінен айырулы болу. Дін біткенге тең құқық. Дін жаюға ерік. Кіру-шығу жағына бостандық. Муфтилік қазақта өз алдына болу. Неке, талақ, жаназа, балағаат қою сияқты істер моллада болу Жесір дауы сотта қаралу» мәселелері айқындалды [3.20,21]. «Алаш» партиясының бағдарламасына сәйкес, Қазақ автономиясы зайырлы мемлекет болуға тиіседі. Дін мемлекеттен бөлінеді. Сонымен бірге барлық азаматтарға діни сенім бостандығы беріледі. Бағдарламаның 2-ші бөлімінде «Реті келсе, қазақ автономиясы сыбайлас жұрттармен әзірге бірлесе болу, реті келмесе, бірден-ақ өз алдына жеке болу» деп жеке мемлекет болудың маңыздылығы көрсетілді. «Алаш» партиясының бағдарламасынан қазақ халқының тәуелсіздікке ұмтылысы байқалады. Алаш зиялыларының басты мақсаты, яғни тәуелсіз мемлекет құру бастамасын нақты көрсетті.

Алаштанушы ғалым М.Қ.Қойгелдиев Совет өкіметіне балама билік Алашорда үкіметі болды деп тұжырымдайды. Алаштықтардың жасаған бағдарламасы қазақ қоғамына қатысты большевиктердің қолында да болмағанын айтады.

Біріншіден, өз бағдарламаларына сәйкес алаштықтар поляктар немесе финдер сияқты Ресейден бөлініп, дербес мемлекет құратынын мәлімдеген жоқ. Олар егер Ресей Демократиялық Федерациялық мемлекеттік құрылымға көшсе, қазақ қоғамы оның құрамында автономия түрінде болатындығын жобалады.

Екіншіден, алаштықтар қоғамдық дамуда еуропалық жолды, яғни демократиялық және рыноктық құндылықтарды ұстанатындықтарын өз бағдарламаларында ашық жария етті. Басқаша айтқанда, ұлт тарихындағы бұл буын ұлт өмірін бейбіт эволюциялық жолмен реформалау ұстанымында тұрған буын болатын.

Үшіншіден, Ә.Бөкейханов пен оның серіктері өздерін ұлы орыс мәдениетіне жақын тұрғандықтарын, тіптен осы жолда өздерін шәкірт санайтындықтарын ылғи да ескертіп отырды. Қазақ қоғамында орыс әдебиеті мен мәдениетінің озық үлгілерін насихаттау жолында тұрды [4] деп атап көрсетеді.

Айта кету керек, ұлттық саяси элитаның мақсатты қызметі өз нәтижелерін берді. Екінші жалпы қазақ съезінде (1917ж. желтоқсан) Алаш автономиясын құру туралы шешім қабылданып, «Алаш Орда» Үкіметі сайланады. Осылайша, ұлттық өмір қайта жанданады. Бұл кезең қазақ халқының бір тұтас ұлттық-территориялық мемлекет болып аз да болса өмір сүрген тарихи уақыты болып саналады. Алайда, халық өміріндегі бұл табиғи және қалыпты өзгерістерге жалпы империялық күштердің өрескел араласуы олардың өмірін қысқа етті.

Әдебиет

1. Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия: История движения Алаш /Послесл. Ю.А. Полякова; Ассоц. исследователей рос. общества XX в. – М.: Изд. центр «Россия молодая», 1994. –

2. Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы (Көмекші оқу құралы). – Алматы: Санат, 1995.

3. Төлепберген Болатбек. Алаш жолы: Публицистикалық зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: 2017 – 240 б.

4. Мәмбет Қойгелдиев: Қазақстандағы советтік билік баламасыз билік пе еді? <https://qazaquni.kz/alash/82956-maembet-qojgeldiev-qazaqstandaghy-sov>

ӘОЖ 94(574):32.

Облыстық қазақ съездері: ұлттық мемлекеттіліктің жаңғыруы

Кулжумырова Г.З., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье анализируются актуальные вопросы, обсуждавшиеся на областных казахских съездах и их роль в созыве первого Всеказахского съезда.

Abstract

The article analyzes the current issues discussed at the regional Kazakh congresses and their role in convening the first All-Kazakh Congress.

1916 жылғы оқиғалар патшалық Ресей билігінің қазақ қоғамының еркін дамуының кепілі бола алмайтынын дәлелдеген еді. 1917 жылғы ақпанда патша үкіметінің құлатылуымен бірге қазақ қоғамында тәуелсіз ұлттық мемлекет құруға деген үміт пайда болды. Ақпан төңкерісі қазақ зиялыларының тізе қосып іс-қимыл жасауына ықпал етті. Қазақ зиялылары Мемлекеттік Думада жұмыс істеп жүріп, біраз тәжірибе жинақтаған еді. Нәтижесінде облыстық, уездік, болыстық, жалпы қазақ съездерін өткізіп, мемлекеттік биліктің бастапқы органдарын қазақ комитеттерін құрды. Бүкіл ресейлік Құрылтай жиналысына сайлауды сәтті өткізіп, демократиялық жолмен Уақытша үкіметті сайлады. Қазақ зиялыларының қызметінің ең маңызды нәтижесі, әрине, ұлттық мемлекеттілікті жаңғырту әрекеті еді.

1917-1918 жылдары, яғни революциялық өзгерістер кезеңінде 68 қазақ съезі өткен [1]. 1917 жылдың көктемінде қазақ даласындағы саяси белсенділік күшейеді. Осы жылдың сәуір-мамыр айларында жалпы халықтық талқыға салыну керек деп есептелген мәселелерді қарау үшін бүкіл Қазақстан бойынша облыстық және уездік съездер өткізіледі. Облыстық қазақ съездерін бастап берген 1917 жылдың 2-8 сәуір аралығында А.Байтұрсыновтың төрағалығымен Орынборда өткен Торғай облысы қазақтарының съезі еді. Оған делегат есебінде 300 адам қатысады. Съезге Торғай облысының комиссары қызметіне бекітілген Ә.Бөкейханов та қатысады. Съездің күн тәртібінде 13 мәселе, атап айтқанда жер - жердегі азаматтық мәселелер, жалпықазақтық және жалпы мұсылмандық съездер, мемлекеттік басқару формалары мен құрылтай жиналысы, дін басқармасы, аграрлық мәселе, сот, земство, баспасөз, почта, қоғамдық қаражат, уездік бастықтар мен зиянды шенеуніктер, соғысқа көзқарас, қазақтарды тыл жұмысына шақыруға байланысты Торғай облысында болған оқиғалар қаралды. Облыстық съездердің ішінде Торғай съезі көлемі мен қабылданған шешімдері бойынша айрықша ерекшеленді.

Съезд шешімдерінде «Алаш» қозғалысының бағдарламалық талаптары өз көрінісін тапты. Ол мемлекеттік құрылыс жөнінде кеңесе келіп, «Ресей мемлекеті демократиялық, парламенттік, қатаң бір орталыққа бағынбаған республика болсын» деген тоқтамға келеді. Ал бүкілресейлік құрылтай жиналысына әр халықтан санына қарай депутат сайлауын, сайлауға әйелдердің де қатынасуын қолдайды. Съезд үкімет орындары - ауылдық, болыстық, уездік және облыстық комитеттер ашу туралы қаулысында оларды құру жолдарын көрсетіп, ескі биліктің өз өкілдігін жаңа сайланған атқару комитеттеріне өткізу тәртібін, сондай-ақ жаңа билік орындарының жұмыс ретін белгілеп берді [2,278]. Торғай облыстық қазақтарының съезінде қабылданған тағы бір маңызды шешім – бірінші жалпықазақ съезінің шақыру орны мен күнін белгілеу және бағдарлама жасау міндеті жүктелген

Ә.Бөкейханов басқаратын «арнайы ұйымдастыру бюросын» құру мәселесі болды. Осы жылдың 13 сәуірінде Орынборда Ә.Бөкейхановтың басшылығымен барлық халық күштерін біріктіру, оның қажеттіліктерін нақтылау және талқылау мақсатында жалпы ұлттық съезді шақыру жөніндегі ұйымдастыру бюросының отырысы өтеді [3,117].

Торғай облысы қазақтарының екінші съезі 1917 жылдың 20-25 тамыз аралығында Ақтөбе қаласында өтті. Съезге 150 делегат қатысып, төрағалығына М.Есболов сайланады. Съезде қаралған ең өзекті мәселелер: мемлекет билеу түрі, жер мәселесі, земство, оқу мәселесі, сот ісі, рухани-діни іс, әйел мәселесі, Бүкіл ресейлік мұсылман кеңесі т.б. Съезд облыстағы қазақ халқын басқару үшін ұлттық-территориялық қазақ автономиясын енгізуді талап етті, қазаққа өз алдына ұлттық саяси партия құруды қажет деп тапты, әйел мәселесін шешуді мұсылман діни жиналысына тапсыру керектігін айтты. Қорыта айтқанда, Торғай облыстық қазақ съездерінде заман ағымындағы өзекті мәселелер талқыланып, белгілі бір дәрежеде нақты іс-әрекеттерге қол жеткізілді [2,279].

Торғай облыстық съезінің маңыздылығы оның қазақтың ұлт зиялыларының басын қосқан алғашқы жиын болуымен қатар қазақ саяси партиясын құру үшін жалпыұлттық съезді шақыру жөніндегі ұйымдастыру бюросын сайлауы еді. Шын мәнінде, съезде өзінің аздығына қарамастан қазақ зиялылары ұлттық мемлекеттілікті жаңғырту мәселелерін шешу ауыртпалығын өз мойнына алуға қабілетті екенін көрсетті.

Ә. Бөкейхановтың қазақ қоғамын дамыту мәселелері жөніндегі идеялары басқа облыстық съездердің шешімдерінде де көрініс тапты. Жетісу облыстық съезі Верный қаласында 1917 жылдың 12-23 сәуірі аралығында өтті және қатысушы делегаттардың саны салыстырмалы түрде аз болды (81 делегат). Бұл, ең алдымен, облыста сақталған әскери жағдай режиміне байланысты еді. Съездің ашылуына әскери шенділердің қатысуы осы жағдайдың көрінісі болатын. Съезде 17 мәселе талқыланды. Торғай облыстық съезінен айырмашылығы Жетісу съезі соғыс және Уақытша үкімет және Қытайдан босқындарды қайтару жолдары туралы мәселелерді қарастырды.

1917 жылғы 19-22 сәуірдегі Жаһанша Досмұхамедов төрағалық еткен Орал облыстық съезі басқалардан тек қатысушылардың санымен (800 адам), 23 мәселенің күн тәртібіне қойылуымен ғана емес, сонымен бірге оларды құқықтық өңдеу дәрежесімен де ерекшеленеді. Шын мәнінде, делегаттар қазақ автономиясының қалыптасуы мен ұлттық үкімет және өзінің саяси партиясын құру мәселелерін құқықтық түсіндірудің негізін қалыптастырды.

Съездің қарарында: «қазақ халқы демократиялық республика идеясын қолдайды, ерекше федеративтік-демократиялық құрылымды жақтайды... аз халықтардың өз келешегін өзі анықтауына құқығы

бар» екендігі атап көрсетілді. Жер мәселесі жөнінде: «облысқа сырттан қоныс аудару тоқтатылсын, жерді бөтенге беру тоқтатылсын, қазақ жерлерін ешкім тартып алуына жол берілмейді, арендаға берілмейді, салық қаржылары қазақтардың пайдасына қалдырылсын, ал бұрын қоныс аударып келгендер сол жерлерге иелік ете берсін, қазақтар олармен тату көршілік жағдайда тұратын болсын» деген қағидалар жазылды. Орал облыстық қазақ съезі өз жұмысының үшінші күні облыстың қазақ аудандарын басқаруды қайта ұйымдастыру және тиісінше «Орал облысының Дала бөлігін басқарудың Уақытша ережелерін» қабылдау туралы Жаханша Досмұхамедовтың арнайы баяндамасын тыңдады. Бүгінгі таңда «уақытша ережелер» болашақ қазақ мемлекетінің әкімшілік құқығының негізін қалады деп айтуға болады [4,69].

1917 жылғы сәуірдің 25-нен мамырдың 7-не дейін Омбы қаласында заңгер Айдархан Тұрлыбаев төрағалық еткен Ақмола облыстық қазақ съезі өтті. Оған Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Омбы және Петропавл уездерінен 250 делегат қатысты. Съезде соның алдында ғана өткен Орынбор және Орал қазақ съездерінің қараған мәселелері мен қабылдаған құжаттары талқыланды. Атап айтқанда: Қазақстанның барлық аймақтарында билікті қолына алатын қазақ комитеттерін құру, жалпықазақтық және жалпымұсылмандық съездер өткізу, Ресей Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау, халыққа білім беру, қаржы, дін, әйел, земство қызметі мәселелеріне тоқталды. Қорытынды мәжілісте он адамнан Омбы облыстық қазақ комитеті құрылды.

Қорыта айтқанда, облыстық қазақ съездері жалпыұлттық саяси партия және автономия түріндегі қазақтың ұлттық мемлекеттілігін құрудың саяси-құқықтық негізін қалап берді. Облыстық және уездік съездердің жалпы бағыты «Қазақ» газетімен үндес болды және Ә. Бөкейхановтың саяси көзқарастарының желісі сезіліп тұрды. Облыстық қазақ съездерінің барлығында қазақ қоғамында өзекті болып тұрған мәселелер қаралып, оны шешу жолдары қарастырылған және осы мақсатта қазақ зиялыларының стратегиялық міндеттерін, бағыттарын белгілеп берді. Мемлекеттіліктің бастауы болған Қазақ комитеттері және қазақ съездері ұлттық зиялы қауымның жетекшілік рөл атқара алатындығын көрсетті. Қазақ халқының тәуелсіздікке ұмтылған алғашқы қадамы осы съездер болды.

Әдебиет

1.105 жыл бұрын: Алаш арыстары сәуір айында не істеді?//<https://e-history.kz/kz/news/show/33549>

2.Алаш қозғалысы. Құраст: Е.Тілешов, Д.Қамзабекұлы, И.Нұрахмет. Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2008-324 б.

3. Аманжолова Д. А. Партия Алаш: история и историография / Д. А. Аманжолова. - Семипалатинск, 1993. - 137 с.

4. Григорьев В.К., Панфилов А.В. Областные казахские съезды весны 1917 г. // Научные труды Адилет, № 1 (5), 1999

ӘОЖ 94(574):9-05

**Ресейдің бірінші және екінші Мемлекеттік Думаларындағы
қазақ депутаттарының қызметі**

Кулмурзаева Т.Б., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье проведен анализ деятельности казахских депутатов в первой и второй государственных думах России и поднятых ими вопросов.

Abstract

The article analyzes the activities of Kazakh deputies in the first and second state Dumas of Russia and the issues they raised.

XX ғасырдың басында Ресейдің қоғамдық-саяси өмірінде елеулі оқиғалар болды. Олардың ішінде буржуазиялық демократияның қалыптасуы мен дамуының алғашқы қадамдары үлкен қоғамдық мәнге ие болған еді.

1905 ж. 9 қаңтарда Санкт-Петербургтегі «Қанды жексенбі» оқиғасынан бастау алған бірінші орыс революциясында жағдайдың өрши түсуі Ресей патшасын 17 қазанда манифест жариялауға мәжбүр етті. «Бостандық манифесі» атанған бұл құжаттың конституциялық монархияны заңды түрде бекітуі нәтижесінде біршама демократиялық бостандық негіздері жүзеге асырылды. Бірінші орыс революциясы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының жаңа сатыға көтерілу кезеңін бастап берді, ал саяси күрес ең алдымен патшаға, отарлық билікке петиция жазып тапсыру түрінде көрінді. Қазақ елінің мұқтажын білдірген арыз-тілектер Оралдан, Қарқаралыдан, Жетісудан, т.б. жерлерден келіп жатты. Қазақ зиялыларының тікелей араласуы нәтижесінде жазылған бұл петицияларда қазақ қоғамының өмірлік мүддесінен туындаған талап-тілектер баяндалды.

Сол кездегі ерекше маңызды қоғамдық-саяси оқиға Мемлекеттік Думаның шақырылуы болды. Жоғарғы заң шығарушы органның он екі жыл ішіндегі (1906-1917) қызметі Ресей тарихында және оның құрамындағы халықтардың өмірінде елеулі із қалдырды. Мемлекеттік Дума империяның құрамына кірген әртүрлі халықтардың мүдделерін ескеретін өкілді орган ретінде құрылды. Бұл қоғамда реформалар мен тұрмыс жағдайын жақсарту талаптары күшейген кезең еді. 1906 жылы 27 сәуірде Санкт Петербургтегі Таврия

сарайында Ресей империясының Бірінші Мемлекеттік Думасы өз жұмысын бастады.

Бірінші Мемлекеттік Дума – Ресейдегі мемлекеттік басқарудың конституциялық-монархиялық жолға түсуін әйгілеген заң шығарушы жоғары өкілетті билік органы болды. 1906 ж. 27 сәуірден 9 шілдеге дейінгі аралықта, 72 күн қызмет етті. Жиынға негізінен, кадет, социал-демократия, трудовик партияларының мүшелері қатысты. Думаның төрағасы болып С.А. Муромцев, төрағаның серіктері қызметіне княз Долгоруков және Гредескул, хатшылығына княз Шаховский сайланды. Бұл қайраткерлердің бәрі де сол кездегі орыс қоғамында аса беделді азаматтар еді. Олар мемлекеттің бұлыңғырланған халіне шындап жаны ауырғандар санатында болатын [1,6].

Халықтың әртүрлі топтарының өкілдеріне алғаш рет заң шығару процесіне қатысу мүмкіндігі берілді. Депутаттардың құрамы Ресей мемлекетінің әлеуметтік және этникалық құрамының күрделілігін көрсетті. Парламент қабырғасында партиялық негізде құрылған фракциялардан басқа аумақтық-таптық немесе ұлттық-конфессиялық негізде құрылған бірнеше депутаттық бірлестіктер жұмыс істеді. Солардың ішінде украин қауымдастығын, казак депутаттары тобын, автономистер фракциясын, белорус-литва-поляк тобын және т.б. атап айтуға болады.

Бірінші Мемлекеттік Думаға депутаттарды сайлау жұмыстары 1906 жылдың ақпан-наурыз айларында жүргізілгенімен, казак даласындағы сайлау кешіктіріліп өткізілді. Оның үстіне Дала облыстары мен Түркістан өлкесіндегі тұрғындар үшін Жалпы сайлау заңдарынан бөлек Ерекше ережелер шығарылып, аталған аймақтағы халықтың сайлауға түсу мүмкіндіктері шектеле бастады. Соның әсерінен, жергілікті мыңдаған тұрғындары бар әр облыстан тек бір-бір депутаттан сайланады. Қазак халқының арасында депутаттыққа сайлау жұмыстарының өткізілуін Ә. Бөкейханов өз естелігінде сынға алған болатын. Ол барлық казак даласындағы сайлаулардың ең соңғы уақытқа қалдырылып, тіпті Жетісу облысындағы сайлаудың Бірінші Мемлекеттік Думаның таратылу күніне дейін жүргізіліп үлгерілмегендігін атап өтеді [2,36-39]. Сонымен қатар, Дала облыстарындағы сайлау мамыр-маусым айларында, яғни, Петербургтағы Дума өз жұмысын бастап кеткен кезде өткізіледі. Қазак даласындағы сайлаулар әртүрлі себептерге байланысты өткізілмей немесе кешіктіріліп өткізілгеннің өзінде де казак халқының өкілдері Думаның жұмыстарына қатысуға ынталылық танытып, өз халқының мүдделерін қорғауды мақсат тұтты.

Бірінші Мемлекеттік Думаға казак өкілдерінен 4 депутат Бірімжанов (Торғай облысы), Қалменов (Орал облысы), Ә. Бөкейханов (Семей облысы), Ш. Қосшығұлов (Ақмола облысы) сайланды [3,36-39]. Алайда, казак депутаттарының ішінде Бірімжанов пен Қалменов қана Дума жұмысына қатыса алды. Дума мүшелері

қатарында қазақ жерінен тысқары өңірлерден сайланған С. Жантөрин (Уфа губ.) мен Д. Тұндыт (Астрахан губ.) сияқты қазақ азаматтары да болды. Қазақ депутаттары Думадағы мұсылман фракциясы құрамында қызмет етті.

Бірінші Мемлекеттік Думада ірі фракцияны кадеттер құрады. Кадеттерді ұлттық аймақтардың депутаттары да қолдады. Думаның құқығын кеңейту, саяси кешірім жариялау жөніндегі кадеттердің ниеті Ресей патшасы тарапынан қолдау таппады. Оған жауап ретінде Дума патша билігін тоқтатуды талап етті. Жер мәселесін талқылау өте тартысты жүрді. Бірінші Дума Николай патшамен, оның жүргізген саясатымен ымыраға келе алмай жағдай шиеленіскен соң, 9 шілдеде патша жарлығымен таратылды. Дәл сол күннің кешінде Думадағы оппозицияның 182 өкілі (кадеттер, трудовиктер, меньшевиктер) Выборг қаласында жиналып, Манифест дайындап, оған өздерінің қолдарын қойды. Олардың арасында Ә.Бөкейханов та бар еді. Сол үшін ол келесі Думаға сайлану құқығынан айрылып қана қойған жоқ, сонымен бірге жауапқа тартылып, абақтыға жабылады. Сөйтіп, халық бұқарасының назарын алаңдату үшін шақырылған бірінші Мемлекеттік Дума оның үміттерін ақтамады.

Екінші Мемлекеттік Дума – 1907 жылы 20 ақпаннан 3 маусымға дейін жұмыс жасаған 103 күн ішінде 2 рет сессия ашып, 53 мәжіліс өткізді. Қазақ халқынан Думаға сайлау 1905 жылы 11 желтоқсандағы сайлау заңы бойынша жүргізілді. Думаға Қазақстаннан 14 депутат, олардың 6-ы қазақ ұлтының өкілдері: молда Ш.Қосшығұлов–Ақмола облысынан, би Х.Нұрекенов–Семей облысынан, адвокат Б.Қаратаев–Орал облысынан, сот тергеушісі А.Бірімжанов–Торғай облысынан, Т.Алдабергенов–Сырдария облысынан, қатынас жолдары инженері М.Тынышбаев–Жетісу облысынан сайланды.

Негізгі пікір тартысын тудырған мәселелердің бастысы аграрлық және қоныс аудару мәселесі болды. Әсіресе, депутаттар Б.Қаратаев, А.Бірімжанов, Ш.Қосшығұлов, Х.Нұрекенов өте белсенді түрде, заң шеңберінде патша өкіметінің қоныс аудару саясатына қайткенде бір ықпал етуге тырысты. Мәселен, 1907 жылы 17 мамырда депутаттық сауалға байланысты жарыссөзде депутат Б.Қаратаев сөйледі. Ол өзінің сөзін қазақ халқы үшін ең маңызды іске айналған жер мәселесіне арнады: «Үкімет, біріншіден, Ресей ішіндегі помещиктер мүддесін, яғни, 130000 помещиктің мүддесін қорғау үшін» жерсіз орыс шаруаларына қазақ жерлерін тартып әперіп отыр. Екіншіден, үкіметтің бұл саясаты ашықтан-ашық ұлы державалық, шовинистік негізде жүргізілуде. Соның нәтижесінде жерге орналастыру мекемелері қазақтарды «орныққан орындарынан, поселке, деревня құрап отырған үйлерінен жаппай қуып шығумен айналысып отыр». Әрине, бұл сөз іс жүзінде патша үкіметінің қазақ даласындағы отарлау саясатын жергілікті халықтың атынан

әшкерелеу еді. Б.Қаратаев орыс халқының еңбекші бұқарасы мен зиялы қауымын қазақ елінің осындай ауыр жағдайына көңіл аударуға шақырды.

Патша үкіметі 1907 жылдың 3-маусымында шығарған заңымен екінші Мемлекеттік Думаны да таратып жіберді. Бұл құжат, сонымен бірге, сайлау Заңына өзгерістер енгізді. Патша үкіметі Қазақстан мен Түркістанда отарлау саясатын жүргізе отырып, Думада бұл аймақтардан депутаттардың болмағанын өзіне қолайлы деп тапты.

Ресейдің бірінші және екінші Мемлекеттік Думаларындағы қазақ депутаттарының қызметі егемендік, тәуелсіздік туралы ұлттық ойлардың, сондай-ақ қазіргі Парламенттің тамыры тереңде жатқанын көрсетеді. Ресеймен қатар бүгінгі Қазақ елінің де парламентаризм тарихы Мемлекеттік Думаның I-шақырылымы жиналған 1906 жылдың сәуірінен бастау алады. Алаш қайраткерлері халқының ұлттық мүддесі үшін күресін 1905 жылдан 1917 жылдың ақпан төңкерісіне дейін тұңғыш Ресей парламентінің аясында жүргізді. Қазақ депутаттары – Алаш қозғалысының өкілдері қатысқан Мемлекеттік Думада қазақ қоғамының отаршылдық жағдайын жеңілдететін заңдар қабылданбады. Алайда қазақ зиялыларының саяси күресі мұнымен біткен жоқ. Қазақ белсенділері үшін Дума жұмысына қатысу және оның қызметіне байланысты саяси іс-шаралар назардан тыс қалмады. Олар ең алдымен өз мүдделері үшін күресте баға жетпес тәжірибе жинақтап, басты мақсаттарға жету үшін саяси ұйым – партияда, одан кейін Алашорда үкіметінде бүкіл халықтың белсенділігі, мақсатты іс-әрекеті мен саяси бірлік қажет екенін түсінді. Сонымен қатар империя жағдайында Дума сияқты «өкілетті» орынның, ең алдымен, империялық мүдделерге қызмет жасайтындығына көздерін жеткізді. Басқа халықтар сияқты мемлекеттік саясатта өз үнін естіп, мүдделерін ескеруге ұмтылды.

Әдебиет

1. Государственная Дума в России (1906—1917): Обзор / РАН, ИНИОН; Ред. Твердохлеб А. А., Шевырин В. М. — М.:ИНИОН РАН, 1995. — 92 с

2. Мусульманские депутаты Государственной думы России. 1906-1917 гг. Сборник документов и материалов./ Л.А. Ямаева. – Уфа: Китап, 1998. – 384 с.

3. Аққұлұлы С., Қамзабекұлы Д. Мемлекеттік Дума және оған мүше болған қазақтар /Ана тілі .- 1993.-4 ақпан.

ӘОЖ 94(574)

Архив құжаттарының пайдаланылуы мен жариялануы

Төрөбай Әлия, магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматривается использование и публикация документов Кызылординского областного государственного архива.

Abstract

The article discusses the use and publication of documents from the Kyzylorda regional State Archive.

Бүгінде облыстың мемлекеттік архивтерінде 3561 қор, яғни басқару құжаттары, ғылыми-техникалық құжаттар, фото және бейне құжаттар сақтаулы. Архив ісі – тарихи-мәдени мұраны сақтау, дамыту және насихаттауда маңызды рөл атқарады. Сыр өңірі тарихына қатысты зерттелмеген тың құжаттар Ресей Федерациясының Орынбор, Мәскеу, Санкт-Петербургтағы мемлекеттік архивтерінде сақталған. Сондай-ақ, еліміздің біртуар азаматтары, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлеріне қатысты деректер Тәжікстан, Франция, Германия, Түркия елдерінің архивінде бар. Осы тарихи жәдігерлерді анықтап, құжаттарды жинақтап елге қайтаруда біраз жұмыстар атқарылуда.

Архив құжаттарын пайдаланудың түрлері сан алуан болып келеді. Олар: лекция оқу, кездесулер, теле-радиохабарлар, құжаттар көрмелер ұйымдастыру, құжаттық жинақтар шығару т.б. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары құжаттарды кеңінен жариялауға мүмкіндік туды. 1993 жылы «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау» туралы Заңның шығуы, 1997 жылдың «Жалпыұлттық келісім және саяси репрессия құрбандарын есте сақтау жылы», 1998 жылдың «Халықтардың бірлігі мен ұлттық тарих жылы» болып жариялануы архив құжаттарының қоғам өміріндегі өзектілігін анықтап берді.

1997 жылы арнайы жер аударылып келген кәріс ұлты жөнінде, 1927-28 жылдары тәркіленген, 1937-38 жылдары қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтар туралы архив құжаттарынан деректер алынып, облыстық «Сыр бойы», «Кзылординские вести», «Ақмешіт» басылымдарына «1928 жыл немесе қанды дермектің басы», «Кіші қазан төңкерісі байлардан басталды», «Здесь нас приняли как своих», «Он стоял у истоков независимости» (А.Байтұрсынов туралы) деген тақырыптарда 9 мақала жарияланған. 1998 жылы «Сыр өңірінің тарихта алатын орны: ғылыми ізденістер мен проблемалар» деген облыстық ғылыми-теориялық конференцияға архив құжаттарының негізінде баяндама жасалып, «Облыстық архив қорынан» атты тақырыпта 3 көрме ұйымдастырылған [1,12п].

Облыстық архив филиалы 1998-2000 жылдары архив құжаттарын анықтау және жариялау жөніндегі шаралар жоспарына сәйкес Ұлы Отан соғысы жылдарындағы эвакуацияланғандар, облыстағы еңбекпен түзеу лагерлері, түрмелер жайлы құжаттар іздестірілді. «Алаш мирас» жинағы үшін құжаттар анықтау

жұмыстары атқарылды [2,46п]. 1929-30 жылдардағы құжаттар каралып, ұлт мәселесіне, саяси күрес тақырыбына байланысты құжаттар зерттелді.

Архив құжаттарын жариялау және пайдалану жұмыстарымен айналысатын бөлім жұмысының күрделі де жауапты бағыттарының бірі-облысымыздағы, Қазақстан аумағындағы және ТМД елдеріндегі жеке және заңды тұлғалардан келіп түскен түрлі сұраныстарды қанағаттандыру болып табылады. Олардың ішінде неғұрлым көп кездесетіні - азаматтардың еңбек өтілі, айлық табысы, орден-медальдармен марапатталуы, материалдық құндылықтарды мұраға қалдыруы, жер мен саяжай бөлу және мерзімсіз пайдалануға беру, ғимараттардың пайдалануға берілуі, сату-сатып алу келісім-шарттарының жүргізілуі туралы архивтік анықтамалар дайындау, сондай-ақ, арнайы жер аударылуы, репрессияға ұшырауы, мал-мүліктің тәркіленуі, облысымызда эвакуацияда болуы жайлы сұраныстар. Мәселен, 2011 жылы АҚШ азаматы соғыс кезіндегі құжаттардан өздері, ата-әжесі туралы мәлімет алған. Архивте бірінші дүниежүзілік соғыста Ресей тұтқынына түскен жүз Австро-Венгриялық азаматтардың Перовск қаласы мен Қазалы уезіне екіге бөліп орналастырылғаны туралы құжаттар сақталған. 2018 жылы екі австриялық журналист келіп, осы тақырыпта зерттеу жүргізген[3].

Архивте саяси қуғын-сүргін жылдары нақақтан-нақақ ұзақ мерзімге бас бостандығынан айырылған азаматтардың жанайқайы, 1956-1957 жылдары КСРО-ның бас прокурорына өздерін ақтауды сұрап жазған өтініштері сақтаулы. Мысалы, Қызылорда қаласында тұрған Дохненко Геннадий Петрович өтінішінде өзін 1948 жылы 20 қазанда Қызылорда облысының жергілікті қауіпсіздік басқармасы органдары тұтқындағанын жазған. Облыстық сот 1949 жылы 3(6) қаңтарда РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-бабының 10-тармағы бойынша 10 жылға еңбек түзету лагеріне жіберген. Одан бөлек, 5 жыл мерзімге сайлау құқығынан шеттетілген. Алдымен Ақтөбе қаласының Алға қыстағында, кейін Қиыр Шығыстың «Советская Гавань» қаласындағы лагерьде, Хабаровск өлкесінің Ванико портында жазасын өтеген. 1954 жылы 25 тамызда мерзімінен бұрын босатылып, Қызылорда қаласына оралған. Айтуынша, іс «халық көсеміне жала жапты» деген айып және қарамағындағы жұмысшының жалған құпия өсегі негізінде қозғалған. «Мен тұтқындалғаннан кейін КГБ тергеу органдарымен маған 58 баптың 7, 10, 11-тармақтары бойынша жала жабылып, олардың екеуі (7, 11-тармақтар) қылмыстық құрамы жоқтығына байланысты алынып тасталды. 58-баптың 10-тармағы бойынша тағылған айыппен мен өзімді кінәлі деп санамаймын. Өмірімдегі бүкіл еңбек жолымда өзімнің Отаным үшін адал еңбек еттім. Кеңес үкіметіне қарсы ешқандай үгіт-насихат жұмыстарын жүргізген емеспін. Менің ісімді қайта қарауды және ақтауды өтінемін», – делінген 1956 жылы 14 қазанда жолданған хатта[4]. Осы сияқты

зұлат жылдардың тарихынан сыр шертетін хаттар архивте көптеп кездеседі.

Құжаттарды жариялау және пайдалану бағытында ақпарат құралдары арқылы архив құжаттарын көпшілікке түсіндіру, анықтамалықтар мен тізбелер шығару, тақырыптық көрмелер әзірлеу, лекциялар оқу жұмыстары жүргізіледі. Архивтің оқу залында жылына жүздеген ізденушілер, ғылыми мамандар жұмыс жасайды. Олар өздерінің ғылыми еңбектеріне архив қоры құжаттарын арқау етеді. Қазіргі уақытта осындай зерттеу жұмыстарымен айналысуда жас ғалымдар үлесі көбеюде.

Архив материалдары негізінде ғылыми-көпшілік құралдар шығару архив қойнауында жатқан құжаттарды көпшілікке танымал етудің тиімді түрі. «Сыр өңірі тарихы», «Сыр елі» энциклопедиясы, «Сыр өңірінің тарихы орыс деректерінде», «Қазақстан шипажайлары мен шипалы бұлақ көздері», «Қазақ елінің астаналары», «Эвакуация: воскрешая прошлое», «Дарындыларға жол ашқан білім ордасы», «Без гнева и печали», «Ұлы жеңіске 50 жыл», Қызылорда облысының 70 жылдығы мен қаламыздың 190 жылдығына орай «Қызылорда облысының 1938-2007 жылдардағы әкімшілік-аумақтық бөліну туралы анықтамалығы», «Біздің қаланың көшелері», облыстық архив мекемелерінің 80 жылдығына арналған «Ғасырлармен тілдескен мұрағат» кітаптарын әзірлеуде архив қоры құжаттары пайдаланылды. «Без гнева и печали» кітабы 2003 жылы жарыққа шыққан. Кітап мазмұнында 1937-38 жылдары облысымызға күштеп көшіріліп әкелінген бірнеше ұлттардың ішінде алғашқы болып қоныстанған кәріс ұлтының өкілдері туралы жазылған. Олардың арасынан шыққан небір батырлар, ғалымдар, дәрігерлер, ұстаздар, күріш өсірудің майталмандары т.б. туралы баяндалған. Зерттеуші, этнограф, өлкетанушы Өтеген Әбдіраманның 2009 жылы жарияланған «Сыр өңірінің тарихы орыс деректерінде» атты жинағы ХҮІІ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басына дейінгі аралықты қамтиды. Бұл еңбекке Орынбор, Ташкент архивтерімен қатар облыстық мемлекеттік архивтің құнды құжаттарынан деректер енгізілген.

2008 жылы жарияланған «Қызылорда облысының 1938-2007 жылдардағы әкімшілік-аумақтық бөліну туралы анықтамалығы» Қызылорда облысының құрылған күнінен бастап әкімшілік-аумақтық бөлінуі туралы мәліметтерден тұрады. «Жолсілтер» анықтамалық-ақпараттық басылымында Қызылорда облыстық мемлекеттік архивіфилиалында сақтаудағы бұрынғы Кеңестер Одағы коммунистік партиясының 1928-1991 жылдардағы құжаттарының құрамы мен мазмұны көрсетілген бірнеше бөлімдерден тұрады. Сыр елі тарихын жан-жақты зерттеу, қазіргі ұрпаққа жеткілікті насихаттау мақсатында архившілер мен ғалымдар арасында ынтымақтастық орнаған, өңіріміздегі жоғары оқу орнынның тарихшы ғалымдарымен

кездесулер, болашақ тарихшы студенттермен «Ашық есік күнін» өткізу үрдіске айналған.

Қорыта айтқанда тарихты жасаушы –халық, оны келер ұрпаққа жеткізуші –архив. Архив халықтың қағаз бетінде қатталып, заңмен қорғалып сақталған ғұмырнаамасы. Тәуелсіздік жылдары архив құжаттарын ғылыми мақсатта пайдаланушылар саны артты. Облыс тарихы бойынша архив құжаттарынан құнды еңбектер дүниеге келді. Бұрын «күпия» түрде сақталған құжаттардың күпиялылығы жойылып, ғылыми айналымға енгізілді. Сондай-ақ «Мәдени мұра», «Архив-2025» бағдарламаларына сәйкес шетелдерден облысымызға қатысты құнды құжаттардың көшірмесін алуға қол жеткіздік. Бұл атқарылған іс-шаралар қазақ тарихының зерттелмей келген қырларын ашуға, тарихымыздың қайта жазылуына мол мүмкіншіліктер береді. Архив құжаттарын пайдалану түрлерінің бәрі тарих ғылымының терең зерттелуіне тигізер әсері зор деп білеміз.

Әдебиет

1.ҚОМА (Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві). 148-қор, 1-тізбе, 793- іс.

2.ҚОМА. 148-қор, 1-тізбе, 807- іс.

3.Биболат Сәтжан. Құжаттағы құнды дерек. <https://syрboyi.kz/kogam/quzhattaghy-qundy-derek-59374/>

4.Алтынбаева Жанат. Зобалаң жылдар жаңғырығы архив құжаттарында <https://syрboyi.kz/tarih/zobalang-zhyldar-zhangghyryghy-arhiv-quzhattarynda-61943/>

ӘОЖ: 94(574)06/07

Ұлттық-аумақтық шекараны межелеудегі қазақ зиялыларының көзқарастары

Шынтемір А.Б., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются взгляды казахской интеллигенции на политику национально-государственного размежевания Средней Азии и Казахстана, проводимую советским правительством в 1920-е годы.

Abstract

The article examines the views of the Kazakh intelligentsia on the policy of national-state demarcation of Central Asia and Kazakhstan, carried out by the Soviet government in the 1920s.

1924 жылы большевиктік биліктің тікелей бақылауымен жүзеге асырылған ұлттық мемлекеттік межелеу қорытындысында Түркістан, Бұқара және Хорезм кеңес республикалары өмір сүруін тоқтатып,

олардың орнына Өзбек және Түрікмен одақтас республикалары, Қырғыз (РКФСР-дің құрамында), Тәжік автономиялы республикасы (Өзбек КСР-нің құрамында) және Қарақалпақ автономиялы облыстары (Қазақ АКСР-нің құрамында) құрылды.

Большевиктік биліктің туысқан халықтардың саяси тұрғыда бір шаңырақ астына бірігуінен қауіптеніп, әр ұлтты жеке республикаға бөлгенұлттық-мемлекеттік межелеу саясаты қазақ жерінің тұтастығын қалпына келтірген еді. Оның нәтижесінде жарты ғасырдан астам уақыт бойы алдымен Түркістан генерал-губернаторлығының, артынан Түркістан АКСР-нің құрамында болып келген екі қазақ облысы – Сырдария және Жетісу Қазақ АКСР-ның құрамына өтті. 1924 жылдың көктемінде межелеуге қатысты пікірталаста оны іске асырудың түрліше жобалары алға тартылды.

Осы науқанда Сұлтанбек Қожанов өзіндік көзқарасымен ерекшеленіп, айрықша танылды. Ол жіктеліп-межеленіп жатқан ұлттық республикалардағы ежелден қоян-қолтық өмір сүріп жатқан халықтардың тұтастығына, олардың ертеден-ақ тарихи жағдайларға орай қалыптасқан экономикалық байланысының бұзылмауына зор мән берді. Кеңестік Республикалар Одағын құрайтын құрылтайшы мемлекеттер қатарына Орта Азиялық Федерация құрып барып енуді, жеке дербес республикаларға бөлінуді, содан кейін Орта Азия Федерациясы құрамында әр ұлттық бірлік тыныс-тіршілігін теңестіріп алғаннан кейін ғана жүзеге асыруды ұсынды.

Қазақ елінің астанасы Ташкент болуын жақтаған топтың басында тұрған С.Қожанов «Ташкент мәдени жағынан қазақтың Самарқанды ретінде есептелетіндіктен» КСРО билігін Ташкентті қазақ өлкелерінің саяси және мәдени орталығы ретінде қарастыруға шақырды. Ташкент қаласының қазақтар үшін шын мәніндегі маңызы жайындағы өз ойларын 1924 жылдың мамыр айында жазған жеке пікірінде білдірген болатын. Оның бұл мәселе бойынша ұстанымының жекелеген аспектілері келесідей:

- Ташкент қаласы облыс орталығы ретінде тек қана онда тұратын халықтың ғана емес, сонымен қатар оны қоршаған аудандардың барлық тұрғындарының есебінен құрылғандығын ұмытпау керек. Сондықтан бұл қаланың қай мемлекетке тиесілігі туралы мәселені шешу кезінде тұтастай алғанда бүкіл аймақтың экономикалық, демографиялық конъюнктурасы және уез халқының этнографиялық құрамын ескеру қажет;

-Ташкент қаласында өзбектер басқа жергілікті ұлттармен салыстырғанда ғана басымдыққа ие, бірақ бұл басымдық облыстың бүкіл халқына қатысты емес. Ташкент қаласы еуропалықтар басым халықаралық қала болып табылады және сонымен бірге ол облыстың ең маңызды экономикалық, әкімшілік-саяси және мәдени орталығы ретінде қызмет етеді, оның басым бөлігінде қазақтар мекен етеді;

- Қазақтар барлық артта қалған елдер сияқты, өз орталықтарын құрып үлгермеген. Сонда да қазақтардың шаруашылығының есебінен өскен қалаларды иемденуге олардың құқығы бар;

-Ташкент тарихи тұрғыдан қазақ көшпелілерінің ортасында орналасқан өзбек-сарт колониясы, ол сарт-саудагерлерінің дала халқының есебінен өмір сүретін, экономикалық тұрғыдан тартымды қала саналады;

-Ташкент ТКСР-ің оңтүстігінің (топографиялық жағынан Самарқанд және Ферғана облыстары) экономикасында белсенді, ұйымдастырушы рөл атқармайды, ол ТКСР-дің солтүстік қазақ далалық аймағының миллиондаған тұрғындарының экономикалық өмірінде керісінше маңызды рөл атқарады. Ташкент қазақтар мекен ететін белдеудің жалғыз ғана базар орталығы болып табылады;

-Түркістанның солтүстік мал шаруашылығы аудандарының жалғыз, маңызды экономикалық орталығы бола отырып, Ташкент қаласы сонымен бірге Ташкент оазисінің (Ташкент және Мырзашөл уездері, соның ішінде Жизақ уезінен өткен 6 қырғыз болыстарының аумақтары) жергілікті экономикалық орталығы ретінде қызмет етеді, олардың көпшілігінде қазақтар тұрады, бұл жағдай осы уездердің аумақтарын ҚКСР құрамына кіруі керектігін көрсетеді;

-Қазақ халқының мәдени қажеттіліктеріне қызмет ететін мекемелердің барлығы дерлік шоғырланған жалғыз мәдени орталығы ретінде Ташкенттің Түркістандағы қазақ халқы үшін ерекше маңызы бар [1, 207].

Науқанның қазақ үшін көп жағдайда әділетсіз болғандығы жайында 1924 жылдың 27 қыркүйектегі ҚазАКСР Өлкелік комитеттің пленумында С.Қожанов: «Қазақтар – ең әлсіз халық. Қазақтардың көптеген аудандары қолдан кетті. Орта Азия бюросы Өзбекстанға бір болысты бөлу жөніндегі шешімімен барлығын шатастырды... Бізді құр қалдырды. Барлық негізгі капитал Орта Азияға кетті. Бізге Қазақстан өсіп, көркейді дейді, бірақ іс жүзінде олай емес» деген еді. Ол Сталинге өзбектер тарапынан қазақ және қарақалпақ қызметкерлерін баспа бетінде және де ауызша қудалауды тоқтатуды талап етеді.

Орта Азия Бюросы қазақ-өзбек қарым-қатынасының нашарлауына жол бермеу үшін Сталиннің жеке нұсқауымен бұл мәселе бойынша пікірталастарды жалғастырмау жайында шешім қабылдайды. Кейін кеңес тарихшылары Ташкент қаласын Өзбек республикасының пайдасына шешілуін экономикалық ойлармен, яғни Ташкент қаласы негізінен қазақ елді мекендерінің ортасында қалып қоюына қарамастан, экономикалық жағынан қазақтарға емес, өзбектер қоныстанған аудандарға көбірек тәуелді деп түсіндірді.

Орта Азияны ұлттық мемлекеттік межелеу науқанына алғашқылардың бірі болып ашық қарсылық білдірген саяси эмиграцияда жүрген Мұстафа Шоқай болды. «Түркістанды былайша жасанды түрде және күштеп бөлшектеу Кеңес үкіметіне біріншіден,

кеңес туы астында болса да түркістандық түркілердің өздерінің ұлттық-саяси біртұтастығын нығайтуға ұмтылысына қарсы күресу үшін, екіншіден большевиктік, яғни сталиндік анықтама бойынша «аты жөнінен ғана ұлттық, ішкі мазмұны бойынша интернационалдық және социалистік ұлт саясатын» табысты енгізу үшін ғана керек болды. Іс жүзінде большевиктер өздерінің Түркістандағы ұлт саясатына ескі орыс отаршыл империализмі саясатын дәлелдеп, орыс билігін құруды көздеген» [2, 184] деп кеңес үкіметінің межелеуге қатысты саясатын әшкерелеп, сынға алды.

Т. Рысқұлов Жетісу облысы туралы мәлімет жинап, 1923 жылы «Джетысуские вопросы» атты облыстың әлеуметтік құрамы, шаруашылығы мен экономикалық өндірістік әлеуетін сипаттайтын жинағын шығарды. Осы жинақтағы ақпараттарға көз салатын болсақ, 1915 жылы аймақта 1223 мың халық тұрса, оның 883 мыңы қазақтар, 200 мыңы орыстар, 86 мыңы ұйғырлар, 10 мыңы татарлар, 21 мыңы өзбектер болған. Статистикалық ақпарат көрсеткендей облыс тұрғындарының басым бөлігі қазақтар болғандығын анықтауға болады. «Бұл типтік түрдегі қазақ облысын бейнелейді» [3, 160]. Мұнда қазақ өмірінің тамыры басқа жерлерден басымырақ және қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінің ерекшеліктері көзге айқын көрінеді», – деп жазады. Мемлекет қайраткері 1922–1924 жылы Түркістан Орталық Атқару комитетінің басшысы болған С. Қожанұлының «Ақжол» газетінде берген сұқбатында Түркістан өңірінің болашағы жөніндегі таласта екі мәселе күн тәртібінде болды: «Орта Азия мемлекеттері бірігіп, федерация бола ма, болмай ма?». «Барлық ұлттардың ортасындағы қазынасындай саналатын, мәдениеттің ордасы сауданың кені, шаруаның кіндігі, бүкіл Орта Азияға арналған байлықтың жиылған орны Ташкент қаласы кімге тиеді?».

Орта Азияның саяси-экономикалық орталығы болған Ташкент қаласының Қазақ АКСР-інің аумағына өтуі заңдылық деп қаланың Қазақстан аумағына қосылуын жақтаған қазақ ұлттық комиссиясы өкілдерінің пікірлері кеңестік билік тарапынан қолдау таппады. Осылайша, ұлттық-территориялық межелеу саясаты қазақ зиялыларының пікірлерімен санаспай бір жақты кеңестік өктемдікпен шешілді. 1924 ж. ұлттық-территориялық межелеу науқаны барысында Қазақ комиссиясы атамекен жерлерді қайтаруда, барынша күресе білді, алға қойған міндеттерді орындауда бар мүмкіндіктерін сарп етті.

Ташкент қаласының тағдыры шешіліп, Өзбекстанға өтетін болып шешілгенде С. Қожанов үлкен күйінішпен: «Біз екпінді әрекет еттік. Бәрібір Ташкентті ұстап қала алмадық», – деп өкінішін білдірді [4,188]. Бұл талаптардың көпшілігі өз шешімін таба алмады, тек Қарақалпақ облысы құрылып, 1932 жылға дейін Қазақстан аумағында болды да, кейіннен Өзбекстанға өтті.

Кеңес үкіметі 1924 жылы Орта Азиядағы ұлттарды мемлекеттік межелеу саясатын толық аяқтады. Түркістан Республикасының құрамында болған ұлттар науқан барысында өз алдына жеке республикаларға айналып, өзін-өзі басқару құқықтарына қол жеткізді.

Әдебиет

1. Шығармалары/Сұлтанбек Қожанов – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009 – 352 бет.

2. Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры / М.Шоқай; Құраст. Б. Серікбайұлы Қошым Ноғай. — Алматы: Жалын. — 1992. — 184 б.

3. Жамелов Б. Ұлт қайраткерлерінің Орталық Азияны ұлттық мемлекеттік межелеу саясатына көзқарастары <https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/apart/2022-105-1/5.pdf>

4. А.М.Әбікей, А.Т.Қайыпбаева, Н.К.Дюсенова. Орталық Азияны ұлттық-территориялық межелеу және қазақ жерлерін біріктіруді аяқтау. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №4(79), 2023

ӘОЖ 94(574):9-05

Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясы: қазақ зиялылары

Кулмурзаева Т.Б., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассказывается о том, как казахская интеллигенция, которая была отстранена от участия в последних двух выборах в Думу, смогла выразить свои требования через мусульманскую фракцию и внести свой вклад в процесс политических реформ.

Abstract

The article describes how the Kazakh intelligentsia, which was excluded from participation in the last two Duma elections, was able to express its demands through the Muslim faction and contribute to the process of political reform.

XIX-XX ғасырлар тоғысында Қазақстан өзінің зияткерлік дамуының сапалы жаңа кезеңіне аяқ басқан еді. Дәстүрлі қазақ қоғамының ауыл мен экономиканың аграрлық секторын қамтыған нарықтық-капиталистік қатынастардың қажеттіліктеріне бейімделуі,

Еуразиялық кеңістік халықтарының әлеуметтік-мәдени қауымдастығының өсуі қазақ зиялыларының жаңа буынының қалыптасуына себеп болды.

Қазақ зиялыларының жаңа буыны әлеуметтік қауым ретінде Ресейдегі, еліміздің шет аймақтарындағы, сондай-ақ алыс шет елдердегі кәсіптік оқу орындарын бітірген түлектерден қалыптасты. Болашақ Алаш қайраткерлерінің саяси жетілуінде, олардың қоғамдық белсенділігін арттыруда Ресейдің жоғары оқу орындарында оқып, еуропалық мәдениетпен танысуы аса маңызды рөл атқарды. Олардың дүниетанымының қалыптасуы елдің қоғамдық және мемлекеттік өміріндегі маңызды оқиғалармен, саяси партиялар мен ұйымдардың, соның ішінде кадеттік, социалистік революциялық және мұсылмандық партиялардың дүниеге келуімен тұспа-тұс келді. Дәстүрлілікті Батыс демократиясының қағидаттарымен, жалпы адамзаттық өркениет жетістіктерімен үйлестіруге бағдарлау және өз халқы алдындағы борыш сезімі жаңадан қалыптасып келе жатқан Алаш қозғалысына қатысушыларды депутаттық мандатқа жетелеген ең сипатты белгілер болды.

1917 жылға дейін жұмыс жасаған төрт Мемлекеттік Думаның біріншісі мен екіншісіне сайланып белсенділік танытқан қазақ депутаттары кейінгілеріне сайланған жоқ. 1907 жылғы 3 маусым заңы бойынша патшалық билік қазақтарды Мемлекеттік Думаға депутат болу құқығынан айырды. 1907—1917 жылдарда қазақтар Ресейдің Мемлекеттік Думасына сайланған жоқ [1,38].

Алаштанушы М.Қ.Қойгелдиев оның себебін I және II Мемлекеттік Думада қазақ депутаттарының жер мәселесін, аграрлық мәселені өте жоғары дәрежеде өте белсенді түрде көтеруімен, оны үкімет алдына нақты қоя білгендігімен түсіндіреді. Тіпті II Думаның депутаттары арасында «Орыс Думасында қазақтың жерінен басқа проблема жоқ па?» деген наразылық та айтылып қалды.

Ресейдің Мемлекеттік Думасында мұсылман фракциясы белсенді жұмыс істеді, оның мүшелері империяның 17 миллиондық мұсылман халқының мүдделерін қорғады. Екінші Мемлекеттік Дума жұмысы кезінде ресми түрде тіркелген Мұсылман фракциясы Ресейдің жалпы мұсылмандары орталығына айналды. Парламент ұлттық мүддені қорғауға мүмкіндік беретін жалғыз орын болды. Өздерінің заң жобасын енгізу үшін кем дегенде 30 қол жинау мұсылман фракциясы үшін қиындық туғызды. Бірақ депутаттар өз құқықтары үшін күресуге тырысты. Олар ең алдымен мұсылман халқының мәселелеріне назар аудара білді.

Жалпы, революцияға дейінгі Мемлекеттік Думаның тиімділігі өте төмен болды. Жоғарғы биліктің депутаттарға деген көзқарасы теріс, халықтың басым бөлігінің күдігі көп болды. Думаның қызметін кемшіліктері болғанына қарамастан дамудың өте маңызды кезеңі, қоғамның саяси өмірінің қажетті элементі болды деп айтуға болады.

Мұсылман фракциясы – ислам дінін ұстанатын Еділ бойы, Орал, Кавказ және Қазақстан халықтарының барлық дерлік Дума өкілдерін біріктірді. Бірінші шақырылымдағы Думаға Ресей мұсылмандарынан 24 депутат сайланды. Дума жұмысының қысқа болуы фракцияның ұйымдық құрылымын аяқтауға мүмкіндік бермеді және ол ресми түрде тіркелмеді. Құрылуына Әли-Мардан Топчибашев бастамашы болған фракция Ресейдің бірінші парламенті қараған негізгі мәселелерді – аграрлық мәселені, саяси өмірді демократияландыруды, ұлттық және діни теңдікті талқылауға белсене қатысты [2].

Петербургте өмір сүрген Әли-Мардан Топчибашев депутат болмаса да мұсылман фракциясының қызметіне үлкен ықпал етті. Өзінің саяси мәні бойынша фракция ұлттық демократиялық топ болды. Талқылау барысында депутаттар басқа ұлттық топтармен одақ құрып, көптеген іргелі мәселелер бойынша дауыс беру кезінде конституциялық-демократиялық фракцияны және басқа да оппозициялық топтарға қолдау білдірді.

Екінші шақырылымдағы Мемлекеттік Думаның комиссия құрамында 37 мұсылман депутаттары жұмыс істеді. Фракцияны Әли-Мардан Топчибашев басқарды. Дума таратылған кезде оның құрамында 30-ға дейін депутат болды.

1907 жылдың 3 маусымында жаңа сайлау заңы қабылданғаннан кейін мұсылман фракциясы мүшелерінің саны күрт қысқарған еді. Бірінші Мемлекеттік Думада 1906 жылы 22 маусымда дербес фракция құрған мұсылмандар тобы 22 адамды құрады [3,89]. Бір жыл өтпей жатып, Екінші Думадағы депутаттардың саны 36-ға жетті. Алайда, үшінші шақырылымдағы Думада олардың саны 9, ал төртінші Думада 6 адамға дейін қысқарды. Зерттеушілердің көпшілігі депутаттардың сандық құрамының өзгеруіне басты себеп жаңа сайлау Ережесінің ерекшеліктері болғандығын айтады. Татарстандық зерттеуші Ф.Гаффарова атап өткендей «Жаңа сайлау туралы заң пайда болды, онда орыс емес халықтардың құқықтары одан әрі бұзылды» [4]. Бұл ретте ұлттық шеткері аймақтардан өкілдікті едәуір қысқартқан заңнамалық ережелер көзделеді. Депутаттық орындардың жалпы саны 525-тен 442-ге дейін қысқарды. Ең үлкен қысқару шет аймақтарға, соның ішінде мұсылман халқының едәуір бөлігі бар аймақтарға әсеретті. Кавказ өлкесінен 25 депутаттың орнына тек 10 депутат қарастырылды, ал елдің барлық мұсылман халқының 45%-ы тұратын Орта Азиямен қырғыз өлкесі Парламенттегі өкілдігінен мүлдем айырылды [3,76].

Соңғы екі Думадағы сайлауға қатысуына шектеу қойылған қазақ зиялылары Мемлекеттік Думадағы Мұсылман фракциясы арқылы талап-тілектерін қоя білді. Олар ресейлік мұсылман депутаттары мен түркі халықтарынан сайланған бірлікте осы қазақ қауымының ең өзекті деген мәселелерін көтеріп отырды. Әлихан Бөкейханов Мемлекеттік Думаның пайдалылығын тура түсінген

қайраткер еді. Сондықтан, ол өзінің кейінгі естеліктерінде: «Біз Мәскеу, Петербор жоғары оқу орындарында оқитын қазақ жастарына елге барарда «жазда, каникулда ауылда, ел арасында жүргенде уақытты босқа өткізбей, елге, ұлтқа қатысты өзекті мәселелерді зерделеп, материалдар мен деректер жинап, каникулдан қайтқанда Петербордағы Мемлекеттік Дума жанындағы мұсылман фракциясына жеткізіндер» деп тапсырма бергендігін» оған жастардың көп жағдайда белсенді түрде атсалысқандығын айтады.

Мемлекеттік Дума құрамындағы Мұсылман фракциясы студент жастардың саяси кемелденуіне, саяси жұмыста мол тәжірибе жинауына үлкен септігін тигізді. Мұстафа Шоқай Петербургта білім ала жүріп, 1913–17 жылдары Мемлекеттік Дума жанындағы Мұсылман фракциясының хатшысы болды. Бұл Мұстафа Шоқай үшін саяси қызметіндегі үлкен бір мектеп болғаны сөзсіз. М.Шоқай өзінің кейінгі естелігінде: «Әрине, қазақ зиялылары белгілі бір дәрежеде ол кезде тәжірибесінің аздығына байланысты аса сенгіш еді. Олар көп жағдайда адасты. Көп жағдайында алданып қалды» дейді. Мұстафа Шоқайдың бұл пікірімен белгілі бір дәрежеде келісуге болады.

Әлихан Бөкейханов өз мақалаларында патшалық биліктен еш пайда жоқтығын ашық жазды. «Ресейді арқасына салып сүйреп келе жатқан орыс жұмысшысына, орыс шаруасының өзіне тиесілі орын бермеген патшалық биліктен аз ғана қазаққа не күтуге болады?» деп торыға, айтқаны бар [5].

Мемлекеттік Думада қазақ депутаттары қазақ халқының өмірін жақсартуға бағытталған реформаларды, соның ішінде шаруаларға жер беруді, білім беру мен инфрақұрылымды жақсартуды жақтады.

Қазақ депутаттары Қазақстанның жер ресурстарын қорғау мәселелерін және империя аумағын отарлау мәселелерін көтеріп, байырғы халықтарға әділ қарауға шақырды. Қазақ депутаттарының Мемлекеттік Думаға қатысуы Ресей империясындағы саяси және әлеуметтік ортаға айтарлықтай әсер етті. Олар қазақ халқының саяси белсенділікке және өз құқықтары мен мүдделері үшін күресуге қабілеттілігін көрсетті. 1905-1910 жылдардағы Мемлекеттік Думаның өкілеттіктерінде өз шектеулері болғанымен және көптеген мәселелерді шеше алмаса да, қазақ депутаттары саяси реформалар процесіне өз үлестерін қосты және Қазақстан мен Ресей империясының тарихындағы кейінгі оқиғаларға әсер етті.

Қазақ депутаттарының 1905-1910 жылдардағы Мемлекеттік Думаға қатысуы Ресей империясындағы күрделі саяси жағдайды бейнелейтін. Қазақ депутаттарының алдында тұрған кедергілер өте көп болды. Біріншіден, олар көбінесе Мемлекеттік Думадағы басқа депутаттар мен шенеуніктердің біржақты көзқарастарына тап болды, бұл олардың бастамалары мен ұсыныстарын жүзеге асыруды қиындатты. Екіншіден, кейбір қазақ депутаттарының саясатта білімі

мен тәжірибесі шектеулі болды, бұл олардың күрделі мәселелерді талқылауға қатысуын қиындатты.

Соған қарамастан қазақ депутаттары Мемлекеттік Думадағы жұмысы барысында елеулі жетістіктерге қол жеткізді. Олар қазақ халқының мүдделерін қорғауды белсенді қолдап, білім беру, жер мәселесі мен отарлау мәселелеріне назар аударды. Олардың күш-жігерінің арқасында Қазақстанның байырғы тұрғындарының өмірін жақсартуға бағытталған бірқатар заңдар мен реформалар қабылданды. Қазақ депутаттарының Мемлекеттік Думаға қатысуы да қазақ халқының ұлттық бірегейлігі мен өзіндік санасын қалыптастырудағы маңызды қадам болды.

Әдебиет

1.Озғанбай Өмірзақ, Ресей мемлекеттік думасы және Қазақстан (1905-1917 жж.). 1 т./ Ө.Озғанбай. – Алматы: Мазмұндама, 2021. – 416 б.

2.Это была единственная трибуна для татар. <https://history-kazan.ru/13000-1500>

3.Усманова Д.М. Мусульманская фракция и проблемы «свободы совести» в Государственной Думе России (1906–1917)—Казань: Издательство «Мастер Лайн», 1999– 164 с.

4.С.В.Кривов Некоторые вопросы формирования мусульманской фракции в Государственной думе Российской империи (1906–1917гг.)//https://idmedina.ru/books/materials/faizhanov/3/hist_krivov.htm

5.Мәмбет Қойгелдиев. «Тарих ғылымы Мемлекеттік Думада қызмет еткен қазақ зиялыларының еңбегін талдап, терең зерделеуі керек»//<https://abai.kz/post/1220>

ӘОЖ 94(574)

Архив –тарих қазынасы

Төрербай Әлия, магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматривается, как идеология повлияла на деятельность архива в советский период. Отмечается, что вследствие одностороннего отбора документов безвозвратно уничтожены ценные данные, отражающие реальную историю Казахстана.

Abstract

The article examine show ideology influenced the archive's activities during the Soviet period. It is noted that due to the unilateral selection of

documents, valuable data reflecting the real history of Kazakhstan has been irretrievably destroyed.

Бір орталыққа бағынған тоталитарлық мемлекетте тарихымыздың көп мәселелері коммунистік идеологияның қағидаларына сәйкес біржақты бағаланып келді. Құжаттарға деген тиісті талдау мен шығармашылық көзқарас болмай, көптеген қорлар негізді-негізсіз жабық тәртіпке көшті. Олардың құжаттарын пайдалануға тиым салу тарихи зерттеулердің ауқымын тарылтпай қоймады.

Қазақ елінің егемендігін жариялап, тәуелсіз мемлекет болып қалыптасуы тарихымызды ұлттық мүдде тұрғысынан зерттеуге кеңінен жол ашты. «Құжатсыз тарих жоқ, өткенсіз бүгін жоқ, бүгінсіз болашақ жоқ» деген танымал нақыл сөз өте көлемді тарихи құжаттарды сақтайтын архивтердің мақсат - міндеттері мен маңызын айтарлықтай дәл білдіреді.

Республиканың даму тарихымен бірге Қазақстан архиві де елеулі кезеңдерді бастан кешті. Қандай да болсын архивтер бір күнде құрылған жоқ. Оның құрылуы мен қалыптасу тарихы еліміздің өткен тарихымен тығыз үндесіп жатқандығымен ерекшеленеді.

Архив құжаттары – баға жетпес байлық, халықтың асыл қазынасы. Бүгін де, ертең де, келер ғасырларда да толығы беретін, жазыла беретін тарихтың қайнар көзі. Қазақстанда архивті қалыптастыру мен дамытудың социалистік практикасында сорақылықтар, бұрмалаулар аз болған жоқ. Оған көптеген құнды құжаттарымыздың жойылуы дәлел.

Қазан революциясына дейінгі негізгі құжаттар алыс және таяу шет елдерде сақталды. Оның әртүрлі заңды, заңсыз себеп салдарлары бар. Ең алдымен архив жинау, сақтау ісінің қанымызға сіңбей, дәстүрімізге енбеуі басты себеп болды. Сондай-ақ қазақ даласына жасалған қиян - кескі шапқыншылықтар, Ресейдің отарлау саясаты тарихи деректерді бір орталыққа жинақтауға мүмкіндік бермеді. Сондықтан да 1917 жылға дейінгі деректі құжаттар Қазақстан архиві қорларында кемшін болып келеді. Елімізде қабылданған «Архив-2025» бағдарламасының мақсаты – сол құнды деректерді тауып, зерттеп-зерделеп, ел игілігіне жарату. Қазақстанға тиесілі архив қорлары Ресейдің Орынбор, Омбы, Санкт-Петербург, Москва, Астрахан, Саратов, т.б. қалалардағы архивтерде молынан кездеседі. Қазан төңкерісіне дейінгі патшалық Ресей архивтерінде құжаттар ұқыпсыз сақталды. Еліміздің тарихына қатысты құжаттардың жойылуы азамат соғысы жылдарында да өршіді. Орынбор архив бюросы 1913-1917 жылдардағы қазақ тарихына қатысты 251 пұт 20 қадақ құжаттар мен 2006 кітапты 1923 жылы макулатураға сатқан [1].

Облысымызға қатысты бірқатар бағалы мәліметтер Ресей мен Өзбекстан Республикасының архивтерінде сақталған. Сыр елінің

тарихы мен мәдениетіне қатысты рухани мұраларымызды жинақтап, ел игілігіне жарату мақсатында Орынбор облысының мемлекеттік архивінде, Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде құжаттарды іздестіру және көшірмелерін иелікке алуда біршама істер атқарылды. Нәтижесінде архив қоры 1734-1938 жылдар аралығындағы құнды құжаттармен толықтырылды.

Архив қорларына сипаттама беретін болсақ, мемлекеттік билік және мемлекеттік басқару (86 қор бар), әділет, сот, прокуратура, әскери мекемелер (34 қор), жоспарлау және статистика (9 қор), қаржыландыру, несиелендіру, мемлекеттік сақтандыру (35 құжат), мемлекеттік салықтан түсетін кіріс, мемлекеттік меншік (4 құжат), өнеркәсіп орындары, артелдер, электр энергиясы (65 құжат), ауыл, орман және су шаруашылығы, жер ресурстары, қоршаған ортаны қорғау (146 құжат), құрылыс және архитектура (34 құжат), көлік, байланыс және радио тарату (26 құжат), сауда, дайындаманы жабдықтау және өткізу (73 құжат), кооперация (18 құжат), тұрғын үй коммуналдық шаруашылығы. Тұрмыстық қызмет көрсету (14 құжат), білім, жоғары және орта кәсіптік білім (42 құжат), ғылым және ғылыми сүйемелдеу (3 құжат), мәдениет, өнер, баспасөз және ақпараттық қызмет (26 құжат), денсаулық сақтау, денешынықтыру және спорт (33 құжат), еңбек және әлеуметтік қамсыздандыру (9 құжат), қоғамдық ұйымдар (1 құжат), жеке тектік құжаттар (34 құжат).

Архив қорларында 1890-1920 жылдардағы мешіт, шіркеу кітабы, 1917 жылғы уездік, қалалық атқару комитетінің, 1918-1920 жылдардағы Перовск уездік - қалалық революция комитетінің, облыста құрылған бастауыш партия, комсомол, пионер ұйымдарының, кеңестік мекемелер мен кәсіпорындардың басқару-әкімшілік құжаттары, Кеңес үкіметін орнату, сауатсыздықпен күрес, мұғалім мамандарын даярлау курстарын ашу, әйелдерді жұмысқа тарту, мемлекеттік және кооперативтік сауданың дамуына қатысты құнды деректер, сондай-ақ 1938 жылы облыстың құрылуы, Ұлы Отан соғысы жылдары, одан кейінгі кезең-кезеңмен дамуы туралы құжаттар көптеп кездеседі.

Кеңес өкіметіндегі ең саясаттанған сала тарих ғылымы болды. Бұл дәуірде ұлттық республикалардағы халықтардың тарихы екінші орынға ысырылған болатын. КСРО көлемінде бір ғана тарих - Ресей мемлекетінің тарихы төңкеріске дейінгі және төңкерістен кейінгі болып зерттелді. Оқу орындарында тарих КСРО халықтарының тарихы деп аталса да, кейін КСРО тарихы деп түзетілді. Іс жүзінде орыс халқының тарихы зерттелді. Біртұтас елдің біртұтас тарихы ғана болу керек деген империялық ұғым орнады.

Тарихи құжаттардың қойнауы архив дейтін болсақ, сол архив та саясаттың құралына айналды. Күні кешегі қоғамдық өмір шындығына, кеңестік тарих ғылымының хал-ахуалына назар

аударсақ, онда сыңаржақ көрініске тап боламыз. Кеңестік социалистік қоғам күні кешеге дейін тарих ғылымында Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылып, Ұлы Ресей империясы құрамына біржолата енуі, орыс халқының тарихи жасампаздық болмысы және оның қоғамдық дамуда мешеу қалған қазақ халқына достық, ағалық қамқорлығы, қазан төңкерісінің дүниежүзілік тарихи маңызы, орыс жұмысшы табының саяси басшылығы, пролетарлық интернационализм туы астында ұлттар достығының мәңгілік бірлестікке шеру тартуы сияқты тақырыптар зерттеудің ең басты бағыты және негізгі міндеті болып табылды.

Құжаттардың біржақты іріктелуі салдарынан Қазақстанның шынайы тарихын бейнелейтін аса бағалы деректер архивке түспей, біржола жойылып отырды. Кеңестік кезеңде идеологиялық ықпал ету үрдісі қарқынмен жүрді. Архив науқаншылдық істерге кеңінен тартылып отырды. Мәселен, КСРО-ның құрылуының 40, 50 т.б. жылдығы, қазан революциясының айтулы күндері т.б. Осы күндерге сәйкес архив құжаттарынан көрме, радиодан лекция т.б. ұйымдастырылды. Кеңестік кезеңде қазақ халқының ұлттық мемлекеттік, саяси-әлеуметтік, рухани болмысын, ғасырлар бойына созылған азаттық күресін, ардагерлері мен қоғам қайраткерлері өмір жолын зерттеу мәселелері ғылыми- зерттеу шеңберінен тыс қалдырылды. Оны зерттеуге ниет білдірген ғалымдар қуғындалды. Сондықтан тарихи зерттеудегі алға қойылған мақсаттар мен тақырыптардың сыңаржақтығына, саяси-идеологиялық бағытталуына, тапсырысқа сай деректік қор жинақталған.

Таптық методологиялық жүйеге сай келмейтін, партиялық принципке қайшы деректер ғылыми құнсыз дүние деп бағаланып, зерттеу айналымына қосылмады. Деректердің басым көпшілігі революцияға дейін Ресей отарлық әкімшілігі мен түрліше әскери, жазалау мекемелерінің мәліметтерінен тұрса, революция жеңісінен кейінгі кезде кеңестік орталық пен КОКП саясаты арнасында іріктеліп, топтастырылды [2,138].

Архив қорларының халқымыз тарихының маңызды дерек көздерін құрайтындығы даусыз. Архив мекемелері негізінен кеңес өкіметінің тікелей басшылығымен құрылғандықтан, ондағы қорлар ұзақ уақыт бойы ұлттық мүддеге емес, халқымызға жат таптық мүддеге сай жинақталған. Бұған қосымша күрделі проблемалық зерттеулер де орыс тілінде, марксистік-лениндік методологиялық негізде жазылуға тиіс болды. Осы жағдай деректемелік қордың тағдырына сөзсіз әсерін тигізді.

1930-1950 жылдардың алғашқы жартысында жанды ойдың бәрі басып-жаншылып, тарихшылар ең басты дерек көздерінен айырылды. Зерттеушілер үшін архив қорларына жол жабылды. Әсіресе, қырағылық, жаппай күмәншілдік, халық жауларын іздеу сол жылдары бұқаралық сипат алды. Ол үрдіс архивті де айналып өтпеді. 1938

жылы архив мекемелері Ішкі Істер Халық Комиссариатының карауына берілді. Тиісінше архивтер саяси бағытқа көшірілді [3,13,15]. Көптеген құжаттарға шектеулер қойылды. Партияның идеологиясына сай келетін архив құжаттарын ғана жариялау және пайдалануға рұқсат берілді. Облыстық архивте 1947 жылы барлығы 32 құпия қор, 1293 сақтау бірлігі жинақталған. Құпия қор бөлімі карточкалық есепке алынған контрреволюциялық элементтер туралы есеп беріп отырған. 1947 жылы 3900 адамға саяси көқарастары бойынша карточка толтырылып, ескі армияның 71 бұрынғы офицеріне, ақ гвардияшылардың 64 офицеріне анықтама-тізім жасалған [4,13].

1950 жылдардың екінші жартысындағы Сталиннің жеке басына табынуды сынаған КОКП XX съезінен архив материалдарына ішінара қол жеткізіледі. Кеңестік кезеңде идеологиялық ықпал ету үрдісі қарқынмен жүрді. Социалистік идеялар мен тұжырымдар әрбір кеңес азаматының тікелей наным-сеніміне және бүкіл іс әрекетінің өзегіне айналды. Тарихты идеологияның құралына айналдыру үшін бұрмалау ауыр қателікке апарып соқтыратынын өмірдің өзі дәлелдеді.

Әдебиет

- 1.Қазақстанға тиесілі архив қорлары қайда сақталған?// <https://abai.kz/post/118914>
- 2.Зұлқарнай Алдамжар.Тарих: пайым мен тағылым.—А, 2002—288 б.
- 3.Ғасырлармен тілдескен мұрағат.—Астана, 2009—136 б.
4. ҚОМА (Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві) 148-қор, 1-тізбе,118- іс.

ӘОЖ 16.01.33

Тыныс белгілердің қалыптасуы

Қасымбекова Назерке Құмарқызы,
Өтеуов Наржан Ғалымжанұлы,
КЯ-24М оқу тобының магистранттары
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье рассматриваются знаки препинания в казахском языке, их виды, история употребления, изучение.

Abstract

The article discusses punctuation marks in the Kazakh language, their types, history of use, and study.

Сөйлемде оқырманды шаршатпай, ойды дұрыс, мәнерлі, түсінікті жеткізу, сонымен қатар негізгі ойға оқырман мен тыңдарманның көңілін аударту, ой желісін аңғарту мақсатында тыныс белгілер қолданылып отырады.

Тыныс белгілерінің қолданылу тарихы тереңнен бастау алады. Дүние жүзінде үтір тыныс белгісі 15-ғасыр және 16-ғасырда пайда болған деген дерек бар. Ал нүкте және қос нүкте одан да ерте болған екен. Жалпы қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің қалыптасып дамуы дегенде оның үш кезеңін бөліп көрсетуге болады:

1. Жазба ескерткіштер тіліндегі тыныс белгілері (Ү-ХҮІІІ ғ.)
2. Алғашқы басылымдардағы тыныс белгілері (ХҮІІІ- ХІХ ғ.)
3. Қазіргі тыныс белгілері (XX-ХІ ғ.)

Көне жазба ескерткіштерінде бір сөзді екінші сөзден айыру үшін қызмет атқарған тыныс белгілерінің элементтері кездескен. Профессор С.Е.Маловтың айтуынша, Енисей жазуында кездесетін қос нүкте – нүкте және басқа да тыныс белгілерінің орнына жұмсалған. Бұл пікірді Ғ.Айдаров та құптайды. Ғалым қос нүктенің сөздің не сөйлемнің үнемі соңында қолданылатынын айтады [1,124]. Бұл көне түркі жазба ескерткіштерінде тыныс белгілерінің көпфункционалды болғанын көрсетеді.

Тарихи жазбалар синтаксисін зерттеген Т.Қордабаев былай дейді: «Біздің жыл санауымыздың V-VII ғасырлары шамасында жазылып сақталған Орхон-Енисей жазулары деп аталады. Орхон-Енисей жазулары деп аталатын ескерткіштердің кейбіреулерінде әр сөзден кейін қос нүкте тәрізді белгі қойылса, кейбіреулерінен кейін төрт нүктеден құралған ромбик тәрізді белгі қойылып отырған. Ал араб әрпі және жазылып сақталған ертеректегі қиссаларда, дастандарда өлең жолдары арасына қойылған, тіліміздегі қазіргі графикалық белгілердің бірде-біріне ұқсамайтын түрлі белгілер кездеседі» [2, 321].

Халқымыздың тарихында әртүрлі жазу таңбалары қолданылған. Төл жазудың керемет нұсқасын жасаған ұлы реформатор, қазақ грамматологиясының негізін қалаған – А.Байтұрсынұлы. Ғалым төте жазуды дыбыс әдіс жолына негіз еткендігін ескерсек, дыбыс негізді әдіс арқылы метатіл орын алады. А.Байтұрсынұлының ерекшелігі – қазақ тіл білімі ғылымында таңбаларды жасай отырып, грамматологияның метатілін қалыптастыруы. Бұған дәлел – ғалымның «Оқу құралы» ғылыми-зерттеу жұмысы.

А.Байтұрсынұлының емлесі үлгі емле болды. Ғалымның қазақ тіл білімі ғылымында қалыптастырған әр таңбасында мән бар, ұлттық таңбалық ерекшелік бар. Қазақ тіл білімі, әдебиеті ғылымындағы қарастырылған мәселерді А. Байтұрсынұлының жасаған еңбектерінен бастау керек. Себебі ғалым сол кезде-ақ қазақ әдебиеті және тілінің дамуын, қалыптасуын өз еңбектерінде көрсетіп, дәлелдеп кеткен.

Жазу мәдениетіміз ұлтымыздың тарихынан, мәдениетінен, таным болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен хабар береді. Яғни халықтың жазуынан, алфавитінен көрініс табады. Сондықтан грамматология саласын дамыту, зерттеу жұмыстары жалғасын табу керек.

Қазақ пунктуациясының жүйеленуі А.Байтұрсынұлы есімімен тікелей байланысты. 1925 жылы Қызылорда қаласында басылып шыққан «Тіл құралы» еңбегінде «Жазу қосымша белгілері және тыныс белгілерінің жалпы ережесі» деп аталатын бөлім бар. Ғалым осы жерде мынандай тыныс белгілерін бөліп көрсетеді.

- 1) Кіші сызықша «-» (тіркестіру белгісі)
- 2) Үлкен сызықша « – » (жұмақтау белгісі)
- 3) Ноқат (нүкте) « . » (ұлы тыныс)
- 4) Үтірлі ноқат (нүкте) « ; » (орта тыныс)
- 5) Теріс үтір « , » (кіші тыныс)
- 6) Қос ноқат (қол нүкте) « : » (бәшелеу белгісі)
- 7) Сұрау белгісі «?»»
- 8) Леп белгісі «!»»
- 9) Көп ноқат (көп нүкте) « ... » (қалдыру, тастау белгісі)
- 10) Қабат үтір « » (қабатша қос тырнақ)
- 11) Жақша «( )» (қамау белгісі)

Қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген тыныс белгі атаулары А.Байтұрсынұлы еңбектерінде терминдік сипатқа ие болып, кейін тілімізде тұрақтанып қалды. Ғалым: “Әріптен басқа жазуда қолданылатын белгілерге бүгінге дейін анықтап белгілі ат қойылған жоқ еді. Сүгіретке қарап, біреу олай, біреу былай деп атайтын еді”, – дей келіп, осы олқылықты өзі түзеуге кіріседі. А.Байтұрсынұлы тыныс белгілеріне қазақша атау беружәне қатар, әрқайсысының қызметін де көрсетеді:

- 1) Кіші сызықша «-» (тіркестіру белгісі)

Бұл белгі: 1) бір сөзді екінші сөзге тіркестіретін орында қойылады, сөзді олай тіркестіру екі сөзді қосақтап, бір сөз (қос сөз) қылып айтатын орындарда келеді. Мәселен, төсек-ағаш, жүк-аяқ, құрт-құмырсқа, аяқ-табақ, 2) сөздің бір бөлімін екінші бөліміне тіркестіру керек болған орындарда қойылады, ондай тіркестіру көбінесе сөздің бөлімдері жазып келе жатқан жолға түгеліжәне сыймай, сыймаған бөлімін екінші жолға шығару қажет болған жерде келеді. Ондай орында қойылған тіркестіру белгісі сөздің екі жолдағы бөлімдерін тіркестіріп қосып оқу керектігін көрсетеді. Жана да тіркестіру белгісі сөздің жалғауы және екі арасына бөтен сөз келіп қыстырылған жерде, мәселен, демеу келіп қыстырылған жерде келеді. Мұндай орында қыстыру белгісі сөзді жалғауынан айыруға болмайтындығын, бірінен-бірін айырмай тіркестіріп оқу керектігін көрсетеді. (жақсы-ақ-пысың? жалғыз-ғана-мысың?).

- 2) Үлкен сызықша «-» (жұмақтау белгісі)

Бұл белгі бытыраңқы ұғымдарды шоғырландырып, жалқыланған ұғымдарды жалпыландырып, теңелерлік нәрселерді теңеп, балап айтатын орындарда қойылады. Мәселен, Көк шалғын, ағаш, бұлақ – бәрі жақсы. Қасқыр – аң. Ақымақты үйрету – өлгенді тірілту.

3) Ноқат (нүкте) «.» (ұлы тыныс)

Бұл белгі: 1) әбден біткен ойлы сөйлемдерді бір-бірінен айыратын орында қойылады; 2) мақала, кітап басының атауларынан соң қойылады; 3) қысқартқан сөздің соңынан қойылады; 4) келте-келте қысқартылып айтқан сөйлемдердің соңынан қойылады.

4) үтірлі ноқат (нүкте) «;» (орта тыныс)

Бұл белгі: 1) сөйлемдердің ішкі жақындығы күшті болған жерде қойылады. Сөйлемдер арасында ондай жақындық ортақ ой айтылған немесе нәрсе тұтас суреттелген жерде келеді (Шақрам жақсы еді, тау текенің мүйізінен істелген тақысы еді; қырық қой, төрт ат істеген кісінің ақысы еді; сексен маржан көзі бар еді, тоғыз ат болар деген істеген кісінің сөзі бар еді); 2) сыйысулы құрмалас сөйлемдердің баяндауыштары демеулержәне құраспай, алды-алдына тұрған жана да қастарында тұрлаусыз сөйлем мүшелері немесе бағыныңқы сөйлем болған орында қойылады (Берген ақыны азсынып, істеген кісі тау жайлаймын деп наршамды алды; жау шапты деп төрт атымды алды; қайқы келген қара атымды алды; тілік құлақ сары атымды алды) [3, 310-312].

XX ғасыр басындағы басылым беттерінде тыныс белгілері, негізінен, А.Байтұрсынұлының еңбектерінен кейін тұрақтала бастағанын аңғаруға болады. Бұл жөнінде ғалым О.Жұбаева былай дейді: «А.Байтұрсынұлы ұсынған тыныс белгі атауларының көпшілігі тілімізде кейін сол күйінде қалыптанып кетті: нүкте, қос нүкте, жақша, үтір, сызықша т.с.с. Ал бірқатар атауларда сөздердің орындары өзгергенмен, терминдер қолданылды. Ғалым ұсынған үтірлі нүкте деген атаудың орнына қазіргі кезде нүктелі үтір атауы қолданылып жүр. Кіші сызықша атауының орнына орыс тілі арқылы латын тілінен енген дефис атауы қолданылып жүр. А.Байтұрсынұлы тыныс белгі атаулары үшін, негізінен, қазақ сөздерін (немесе қазақ тіліне әбден сіңісіп кеткен араб-парсы сөздерін) алған әрі сөзжасам тәсілдерін пайдалана отырып, жаңа атаулар жасаған. Ғалым «дефис» сөзінің орнына қосарлық, кіші сызықша атауларын пайдаланған. Ал қазіргі кезде қолданылып жүрген сызықша, тире деген атаулардың орнына сызық атауын ұсынушылар да бар. Қазақ тілінде -ша/-ше қосымшасы кішірейту мәнінде жұмсалады (тақтайша, қалташа, қалақша т.с.с.). Сондықтан ұзынын – «сызық» деп, қысқасын – «сызықша» деп атаған дұрыс болар еді деген ойдамыз», - дейді [4, 55].

Қазіргі қолданыстағы тыныс белгілерінің терминдік аталымы, негізінен, А.Байтұрсынұлынан басталғанын аңғаруға болады. Сонымен қатар тыныс белгілеріне атау беруде халықтың ұғымына сай

қосымша атаулармен түсіндірме беруі, бір жағынан, терминге қойылатын дәлдік, түсініктілік, айқындық сияқты негізгі талаптарға сәйкес келсе, екінші жағынан автордың функционалдық ұстанымды ескергенін аңғаруға болады. Осылайша тыныс белгілеріне қатысты мәселелер ХХ ғасырдың басында А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Жиенбаев, А.Ысқақов, Х.Басымов, М.Балақаев, Ә.Хасенов еңбектерінде зерделене бастағанын білеміз.

Тілде жазба тілдің негізгі құралы боп саналатын пунктуация мәселелері ұзақ жылдар бойы ғалымдар пікірталасына өзек болып келеді. Әліпбиден тыс графикалық белгілер жүйесі болғандықтан, тіл-тілдегі тыныс белгілері интернационалдығымен ерекшеленеді. Сондықтан да ол (тыныс белгілері) графикалық таңбалануы жағынан да, мағыналары және функциялары жағынан да тілдердің басым көпшілігінде біркелкі болып келді. Бірақ бұған қарап тыныс белгілеріне қатысты проблема жоқ деп қорытынды жасауға болмайды.

Әдебит

1 Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1971. – 274 б.

2 Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы: Мектеп, 1966. - 335 б.

3 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 443 б.

4 Жұбаева О. Қазақ пунктуациясының қалыптану тарихы// Туған тіл Алманахы. – 2016. - №47. - Б. 55.

ӘОЖ 81.13

Сөйлеу үдерісінің жемісі – мәтін және дискурс

Өтеуов Н.Ғ., КЯ-24М оқу тобының магистранты.
Байдаулетова А. Ә., ф.ғ.к., аға оқытушы
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье исследуется текст дискурса, являющийся результатом речевого процесса.

Abstract

The article explores the text and discourse resulting from the speech process.

Адам танымы мен ой-өрісі құрылымын тіл арқылы таныту қазіргі заман лингвистикасында алдыңғы қатарға шығып келеді. Антропоэлектік лингвистика, когнитивті лингвистика, мәтін лингвистикасы, дискурс мәселесі сияқты жаңа бағыттар тілдің оқшау

тұрған қалпын емес, адамның қабылдау, ойлау, түсіну, өзгеге жеткізу қабілеттерімен байланыстыра қарастырылады.

Мәтінді зерттеу ерте кезеңнен бастау алады. Алғашқы зерттеулер діни кітаптар мәтінін қарастырудан басталған болса, кейіннен заң және әдеби мәтіндер, мәтіннің басқа да түрлері ғалымдардың назарына ілінді. XIX ғасырдың аяғына қарай мәтінді зерттеу жұмысымен этнологтар айналыса бастады. Ал мәтінді тілдік құрылым ретінде арнайы қарастыру XIX-XX ғасырлардан басталды.

Мәтін өз алдына бөлек формалды дүние емес, мәтін – сол тілді пайдаланатын адамның ақпаратты, алынған хабарды қабылдауы мен жеткізуінің белгілі бір жемісі. Мәтін қазақ әдеби тіліндегі стильдер, жанрлардың түрлері, тілдік құрылым, сөйлеудің белгілі бір типке түсірілген формалары ретінде қарастырылса, қазіргі кезде бұлардың барлығы хабарды айтушы (адресант) және хабарды алушы (адресат) арасындағы өзара байланысқа негізделеді. Нәтижесінде лингвистикада дискурс, мәтін терминдерінің кең таралуына бағытталған жұмыстар жүргізіліп келеді. Қазіргі лингвистикада мәтін және дискурс ұғымдарының концептуалдық сарапталуы арқылы бірі-бірімен тығыз байланыста болатыны анықталып келеді.

А.Байтұрсынұлы мәтінді «шығарма сөз» деп атайды: «Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы аты шығарма сөз, ол аты қысқартылып шығарма деп аталады. Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын бәрі шығарма болады» [1, 344].

Құдайберген Жұбанов еңбектерінде мәтін ұғымы «сөз бұйымы» деген атаумен беріледі. Ғалым мәтінтүзім мәселесіне қатысты да ой қозайды: «Сөз бұйымын дұрыс жасап шығу үшін де оның жасалу жолын, материалының сыр-сыпатын білу керек. Сөзді дұрыс құраудың жолын білу – жазылған сөзге ала-бөле қарау. Өйткені ауызекі сөйленетін сөздің ондай-мұндай қисығын білдіртпейтін басқа жағдайлар бар. Жазулы сөзде бұл кеңшіліктердің бірі де жоқ. Кітаптың сөзі қисық болсын, дұрыс болсын, қалай жазылған болса, солай оқылады, қалай оқылса, солай түсініледі немесе түсініксіз күйімен қалып қояды. Сондықтан, әсіресе, жазылатын сөздің қалай құру тетігін білу өте қажет» [2, 148]. Бұл арқылы ғалым мәтінді тұтастық пен байласымдылық сипаты бар жүйелі құбылыс екендігін және мәтінтүзім заңдылықтарын меңгерудің маңыздылығын аңғартады.

Кейінгі жылдары мәтін лингвистикасы кеңінен зерттеле бастады. Мәтін лингвистикасы мәселелері Р.Сыздық, Б.Шалабай, А.Жұбанов, Г.Смағұлова, Н.Уәли, Г.Әзімжанова, А.Әділова, Ж.Жақыпов, С.Мұстафина, С.Құнанбаева, Ж.Қайшығұлова, Ж.Кеншінбаева, М.Ахметова, М.Маретбаева т.б. ғалымдардың зерттеулеріне нысан болса, М.Балақаев, Е.Жанпейісов, Б. Момынова, Х.Кәрімов еңбектерінде көркем мәтіннің ерекшеліктері жүйеленеді.

Мәтін – күрделі категория. Оны бір әдіс шеңберінде зерттеп,

тануға келмейді. Мәтін деген көпжоспарлы жүйені сипаттау, түбегейлі жаңа талдау әдістері мен түсінік жүйелерінің келуін болжап, тіл білімінің бұрын ашқан жаңалықтарын пайдалануды меңзейді. Мәтін лингвистикасының ғылым ретінде қалыптасуы бүгінгі филология ғылымының даму жолымен сабақтасып жатыр. Мәтін – сөйлеу процесінің жемісі. Ол тілді жүйелі қолданудың барысында ғана пайда болады. Ғалым Б.Шалабай: «Мәтінді зерттеу тұрақты күйдегі тілді емес, әрекетті тілді зерттеуден барып пайда болады» [3, 131] -дейді.

Ғалым Т.Қордабаев, Р.Сыздық, Б.Шалабай, Ж.Жақыпов, А.Жұбанов т.б. ғалымдардың еңбектерінде мәтіннің мүшеленуіне қатысты бірталай құнды ойлар айтылған.

Бірқатар зерттеушілер мәтін деңгейіндегі ең кіші бірлік – күрделі синтаксистік тұтастық (Г. Смағұлова, Ж. Қайшығұлова т.б.) деп есептейді. Ал кейбір ғалымдардың пікірінше мәтінтүзуші ең кіші бірлік – сөйлем (Г. Әзімжанова, т.б.). З. Ерназарова мәтінді сөйлеуші мақсатына сай аяқталған ойды білдіретін бір немесе бірнеше сөйлемдер тізбегі деп таниды. Тілдің иерархиялық құрылымында мәтін семантика - синтаксистік құрылым ретінде жоғары деңгей болып есептеледі. Ал, сөйлеу бірлігі ретінде мәтін сөйлесіммен салыстырғанда бүтіндік сипатқа ие. Ол ортақ мақсаттағы бірнеше сөйлесім тізбегі болуы мүмкін [4]. Мәтіннің ең кіші бірлігі – сөйлем. Сөйлемнен үлкен мәтінтүзуші тілдік бірлік ретінде күрделі синтаксистік тұтастықты атауға болады.

Қандай болмасын мәтін бір ойдың жемісі болғандықтан ол адам санасымен, сөз мәдениетімен тығыз байланысты. Мәтіндегі біртұтас тиянақты ойды оқырманға түсінікті етіп жеткізуде автордың өзі ұсынып отырған ақпаратқа қатысын, пікірін, көзқарасын, көңіл-күй сезімдерін білдіретін әр түрлі тілдік тұлғалар мен әдіс-тәсілдер қолданылады.

Ғалым З. Ерназарованың пікірінше, мәтін – сөйлеуші мақсатына сай аяқталған ойды білдіретін бір немесе бірнеше сөйлемдер тізбегі. Мәтін астары ақпараттары сөз арқылы берілмейді, тек байыпталады. Бұл ақпарат сөздердің, сөз тіркестерінің өзіне ойды жасырып тұру қасиеті арқасында танылады.

Мәтін– когнитивті-функционалдық сөз әрекетінің жазбаша түрдегі көрінісі. Мұнда хабардың орны ғана көрсетіледі, бірақ дискурстағыдай хабар алмасу жүрмейді. Мәтінде шындық өмір әр түрлі қырларынан (қоғамдық, мәдени, көркем) көрініс табады. Сондықтан мәтін де тілдің әр түрлі функционалдық стильдеріне қатысты жіктеледі. Мәтіннің функционалдық типтеріне көркем мәтін, ғылыми мәтін, публицистикалық мәтін және ресми мәтін жатады. Әр стильдің өзіндік жанрлары мен ерекшеліктері болады.

Қазіргі лингвистикада дискурсты көптеген ғалымдар мәтіннің динамикалық күйдегі түрі деп түсіндіреді. Ал мәтінді оған қарама-

қарсы статикалық күйдегі тілдік қарым-қатынас нәтижесі деп есептейді. Кейде дискурс екі бірдей ұғымды–тілдік қызметтің динамикалық үрдісі мен оның нәтижесі дегенді білдіреді.

Ғалым З.Ш. Ерназарова «прагматиканы динамикадағы мәтін – дискурсты оны дүниеге келтіруші адаммен байланысты қарастыратын ғылым» - деп атап өтеді [4, 200]. Дискурсты прагматикалық тұрғыдан зерттеу коммуникативтік жағдаятқа және оған қатысушы адресант пен адресатқа тікелей байланысты болады. Дискурсты түсіну адресант айтатын деп отырған ойына, ойлау дүниесіне ену және оны интерпретациялау деп ұғыну керек.

Ғалымдар дискурс белгілері ретінде динамикалық, функционалдылық, өзектілік, үрдіс, когнитивтік әрекет, кез келген дыбыстық не графикалық репрезентациядағы тілдік шикізат болатындығы, белгілі бір уақыт аясында, белгілі бір орында өтетіндіктен шартты түрде тұйықталатындығы, сөйлеушілер бір-бірінің сөзін тоспай сөйлей бермейтіндіктен дискурстағы мәтін біреуге бағытталатындығы, сөйлеушілер санасы әрекеттесетіндігі, арнайы мақсатпен мәтінді тұйықтауы, оның өмір сүруіне мүмкіндік беруі т.б. сипаттарды атайды. Дискурстық уақытқа ие, «өмірдегі тіл» сипатында болады, оған тән белгілер: индивидуалды сипатта, авторлары сөз жағдаятына қатысушылар, бірінші деңгейдегі сөйлеу жанры, қозғалыста болуы, айтушы-қабылдаушы тарапынан алғанда өзгеріссіз бір бағытты, эмоциясы біртуар, ауызша сипатта болуы т.б. Ал мәтіннің белгілеріне статикалық, құрылымдылық, көп өлшемді, терең қабатты, үрдіс өнімі, когнитивтік әрекет қорытындысы, кез келген материалдық тасымалдаушыда бекітілген тілдік шикізат сияқты қасиеттерді көрсетеді. Мәтін тілде орналасады, сондықтан оның тұтас алғанда шегін көрсете алмаймыз. Ал, тілде тұрғанда ол ешкімге арналмаған, дискурста тілдік дерек мәтіншілік уақытқа ие, «тілдегі өмір» сипатында болады, ол екінші деңгейлі күрделі сөйлеу жанры түрінде түзіледі.

Қазіргі тіл білімінде дискурстық талдауға ерекше мән беріледі. Ол логика, психология, сана философиясы, әдебиеттану, әлеуметтану сияқты шектес салалар жүйесін қамтиды. Ғалым Н. Уәли көркем шығарма дискурсын оқырманға тигізер ықпалы, оқырманның зерделеу әрекеті тұрғысынан зерттеудің маңыздылығына баса назар аударып, антропоцентристік өзектілігіне ерекше мән береді.

Дискурстың өмір сүру формалары – оның қолданыста сөйлеу жанрларына сай жүзеге асып отыруы. Дискурс өнімінің сақталуы «мәтін кітапханасы» (қоры) түрінде болады да, сол арқылы дискурсқа қайтып орала алады. Яғни, мәтін тілде орналасып, дискурста өмір сүреді. Дискурстық жүйе дискурстың коммуникативтік, когнитивтік, тілдік құрастырушыларының тұтасуынан пайда болады. Коммуникативтікке белгілі бір тіл өкілінің – тілдік тұлғаның дискурста орындайтын ролі мен позициясы енеді, когнитивтікке

дискурс хабарламасында мазмұндалатын білім типі кіреді, тілдік сипатына тілдік тұлғаның тілдік құзыреті кіреді. Дискурстық ансамбльдің өзара әрекеттесу типтері дискурстық үрдісті береді. Дискурстық үрдіс – оның белгілі бір уақытта өмір сүруінің шарты, сондықтан да ол дискурстың үнемі болу тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Осы сипаттан дискурстың интермәтіндігі пайда болады.

Дискурстың қарапайым бірліктеріне дискурстың ең кіші үзіктері жатады. Ол семантикалық-синтаксистік және просодиялық деп аталатын екі түрлі өлшеммен анықталады. Семантикалық-синтаксистік предикациялар шекарасымен сай түссе, просодиялық өлшем интонациялық контурмен дәл түседі. Дискурстың ауызша және жазбаша типіне сай олардың дискурстық бірліктерін бөлшектеуде ерекшеліктер байқалады.

Тілдің ауызша дискурстағы қолданысына графикалық сипат беру үшін екі нәрсе орындалуы шарт:

- 1) ұнтаспаға жазылған ауызша дискурс;
- 2) соған сай келетін транскриптер [5].

Тілді мәтін арқылы көруге болады, сөйлеу үстінде тыңдауға да болады. Яғни, тіл мен сөйлеудің қарым-қатынасы қайсыбір құбылыс пен оны суреттейтін мәтіннің арақатысы болып табылады.

Дискурс бұл қолданыстағы тілдесім болып табылады. Бұл прагматикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық және т.б. экстралингвистикалық факторлармен бірге, оқиғалар аспектісінде алынған байланысқан мәтін; әлеуметтік мақсатқа бағытталған, әрекет ретінде қарастырылған тілдесім; адамдар қарым-қатынастарына қатысатын, олардың сана механизміне (когнитивтік үдерістерге) қатысатын компонент ретінде қарастырылады. Дискурс мәтінмен салыстырғанда ұғымы кең.

Әдебиет

1. Байтұрсынов А Ақ жол. – Алматы, 1991. – 460 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 581 б.
3. Солганик Г.Я. Лингвистика текста. – М., 2000. – 318 б.
4. Ерназарова З. Сөйлеу тілі синтаксистінің прагмалингвистикалық аспектісі: филол.ғыл.д-ры...дисс. – Алматы, 2001. – 215 б.
5. Садирова Қ.Қ. Дискурс және оның құрылымына қатысты мәселелер // Тілтаным. – Алматы, 2007. –№2. – 19-25 б.б.

ӘОЖ 16.21.33

Медиамәтін – медиалингвистиканың нысаны

Майлыбаева Индира Құрманбайқызы,
КЯ-24М оқу тобының магистранты
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье исследовано отношение медиа текстов, распространяемых через средства массовой информации, к медиа лингвистике, их влияние на динамику развития языка.

Abstract

The article examines the relationship of media texts distributed through mass media to media linguistics, their influence on the dynamics of language development.

Тілдің аудиовизуалды, баспа және желілік бұқаралық ақпарат құралдары арқылы ұсынылатын медиа саласында немесе қазіргі бұқаралық коммуникацияда қалай қызмет ететінін зерттейтін тіл білімінің бір саласы медиалингвистика болып табылады. «Медиа» және «лингвистика» деген екі терминнен құралған медиалингвистика қазіргі таңда теледидар, радио хабарламалар, мерзімді баспасөз, интернет беттеріндегі ақпарат көздері, сонымен қатар кино, видео, ұялы телефондық байланыс және бұқаралық коммуникация құралдарының жиынтық атауы ретінде қолданылады.

Бұқаралық ақпарат тілін медиалингвистика зерттейді. Медиалингвистикада мәтінді өңдеудің барлық әдістері: жүйелік талдау әдістерінен бастап, логикалық, эмпирикалық, әлеуметтік лингвистикалық әдістерге дейін қолданылады.

Медиалингвистиканың дербес ғылыми сала ретінде қалыптасуы ақпараттық-коммуникациялық қоғам жағдайындағы тілдің даму динамикасына әсер етеді. Ал 2000 жылға дейін тілдің бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы қызметін тіл ғылымының әртүрлі салаларының—әлеуметтік лингвистика, психолингвистика, когнитивтік лингвистика өкілдері зерттесе, одан кейінгі кезеңде тіл ғылымының барлық зерттеулерін біріктіруге қажетті алғышарттар қалыптасты. БАҚ тілін бір арнайы пән аясында – медиалингвистика аясында қарастыру қажеттігі туды. Медиалингвистика бұқаралық ақпарат құралдары тілінің жүйелі, кешенді зерттелуін қамтамасыз етеді. Ал медиамәтін медиалингвистиканың басты зерттеу нысаны болып саналды.

Қазақ тіліндегі медиалингвистикалық зерттелуіне келетін болсақ, қазақ тіл біліміндегі медиалингвистикалық зерттеулерге шолу жасау бұл бағыттағы еңбектердің көбісі прагматикалық аспектіге байланысты қарастырылғанын байқаймыз. Зерттеулердің басым бөлігі баспасөз мәтіндерін қарастыруға арналған, ал қазақ тіліндегі теледидар және радио мәтіндерін зерттеу нысанаға айнала қоймағанын көреміз. Қазақ баспасөз тілінің мәселелері Н.Қарашева, Б.Әбілқасымов, С.Исаев, Р.Сыздық, А.Алдашева, Б.Момынова, М.Мұқашева, О.Бүркітов, Қ.Есенова, Ф.Жақсыбаева, Б.Райымбекова,

С.Иманбердиева, Н.Дәулеткереева, т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектерінде жан-жақты қарастырылған.

Ғалым М.Серғалиев «Ой мен сөздің жарасымы» мақаласында телебағдарламаны жүргізуші дикторлардың тілін шұбарлап сөйлеу, сөзді орынсыз қолдану мәселелерін сынайды. «Солай бола тұра, радио тілі, телевизия тілі дейтін мәселелер тасада қалып келе жатыр. Саусақпен санарлық газет мақалалары бұл олқылықты тіптен толтыра алмайды. Әлі бұл тұрғыдан теориялық та, практикалық та мәні бар жайлар толып жатыр. Ондағы жылдар бойы жинақталған материалдар негізінде радио тілінің де, телевизия тілінің де теориясын жасайтын да мезгіл жетті» [1,4б.], – дей келе, теледидар тілін зерттеудің өзектілігін алға тартады.

Ғалым Н.Уәлиев «Сыртқы күштің әсерінен болып жатқан сөздік құрамдағы жылжулар, ығысулар, жаңғыру мен жаңарулар тәрізді құбылыстардың қарқын алуы тілдік ұжымның ой-санасындағы өзгерістердің объективтенуі (көрінісі) деуге болады. Тап қазіргі кезде әр саладағы мамандар телекамера, микрофон алдында сөйлеп жатады. Бұрын кеңестік дәуірде олар бұқаралық ақпарат құралдарында сөз субъектісі болудан гөрі сөз объектісі ретінде көбірек көрінеді» [2, 21б], – деген пікір білдіреді.

Ал Б.Омарұлының «Электронды ақпарат құралдарында термин сөздердің қолданылуы және тіл мәдениетінің сақталу мәселелері» тақырыбындағы мақаласында телемәтіндерде кездесетін терминдердің дұрыс қолданылуы, т.б. тілдік мәселелер туралы сөз болады [3].

Сондай-ақ ғалым Г.Машинбаева электронды ақпарат құралдарының ішіндегі халық өміріне ең жақын болып табылатын БАҚ-тың аудиовизуалды түрі теледидар тілінің ерекшеліктерін қарастырады. Кітаптың алғашқы тарауында теледидар тіліне қатысты қолданылатын терминдерге талдау жасайды, одан кейінгі тараушада алғашқы ақпарат беру құралдарына қысқаша тоқталып өтеді. Автор монографияның басым бөлігінде теледидар арналарында берілетін түрлі жанрдағы бағдарламалар тіліне талдау жасайды. Нәтижесінде әр жанрға қатысты тұрақты қолданылатын лексикалар тобын, дайын қалыптар мен стереотиптерді анықтауға тырысады [4].

Бұқаралық ақпарат құралдары тыңдаушыларды жаңалықтармен қамтамасыз етуді, ақпарат тасымалдауды жүзеге асырады және халыққа этикалық-эстетикалық тәрбие беруді мақсат етеді. Бұл қызмет түрлерін теледидар, радио және газет-журналдар атқарады. Жалпы теледидар қоғам өміріне газет пен радиодан кейін келсе де, солармен қатар тұрған, бұқаралық ақпарат құралдарына тән ерекшеліктердің бәрін өз бойын жинақтаған, синтезделген өнер түрі. Теледидарды ХХІ ғасырдағы адамзат өмірін рухани тұрғыдан қамтамасыз ететін құрал деуге болады. Теледидар арқылы берілетін ақпараттар бүгінгі қоғамдағы әрбір адамға қолжетімді, сондай-ақ

елдің тілін, қоғамда жүргізіліп отырған саясатты, идеологияны таратуда теледидардың маңызы ерекше.

Қоғамдық пікірді жинақтауда, елді ақпараттандыруда, сондай-ақ адамдардың моральдық-эстетикалық құндылықтарын қалыптастыруда теледидардың маңызы зор.

Кез келген телехабар адамды мәдениеттілікке үйретеді. Көрермен телебағдарламаға қатысушылардың сөз саптауынан, сөйлеу мәнерінен, тіл тазалығынан өзіне қажетті білім мен білікті қабылдайды. Осыдан келіп, теледидар мәтініне халықтың тіл мәдениетіне әсер ететін, тіл тазалығын сақтауға ықпал ететін құрал ретінде қарау қажеттілігі туындайды.

Теледидардың қоғамдық сана мен тілдің лексикологиялық және функционалдық-стильдік жүйесіне ықпалы зор. Әсіресе бүгінгі ақпараттандырылған заманда теледидар мен интернеттің тілі жаңа шығып келе жатқан бүлдіршіндер мен жасөспірімдердің сөз байлығына, тіл тазалығына, дүниетанымына тікелей әсер етеді.

XXI ғасыр кеңістігіндегі медиамәтіндер балалардың білім көкжиегін кеңейтіп, дүниетанымын қалыптастыратын, сөз байлығын арттыратын, тәрбие беретін құралдардың бірі болып табылады. Қазіргі уақытта мектеп оқушыларының көркем шығарма оқудан гөрі теледидар мен интернеттегі түрлі ақпараттарға көбірек қызығатыны белгілі. Мұның себебі, радио немесе баспасөз құралдарына қарағанда теледидар ақпаратты мейлінше толық, жылдам, нақты және қызықты етіп бере алады.

Басқа да медиамәтіндер сияқты балаларға арналған телебағдарламалар мәтіндері өзіне тән бірқатар сипаттарға ие. Балаларға арналған медиамәтіндер мазмұндық ерекшеліктеріне қарай танымдық, оқу-танымдық, ойын-сауық шоу бағдарламалар, спорт-тық ойын-сауық шоу бағдарламалар, көркем фильмдер мен мультфильмдер деген топтарға жіктеледі. Балаларға арналған телемәтіндер шартты түрде жас ерекшеліктеріне байланысты және мағыналық түрлеріне байланысты жіктелді.

Әдебиет

1 Серғалиев М. Ой мен сөздің жарасымы//Егемен Қазақстан. – Алматы, 1994. 7 қыркүйек.–3б.

2 Уәлиев Н. Терминология және тілдік норма//Терминология және тіл мәдениетінің мәселелері: республикалық ғылыми-практикалық конф. материалдары. – Астана, 2004. – Б. 24-31

3 Омарұлы Б. Электронды ақпарат құралдарында термин сөздердің қолданылуы және тіл мәдениетінің сақталу мәселесі//Терминология және тіл мәдениетінің мәселелері: республикалық ғылыми-практикалық конф. материалдары. – Астана, 2004. – Б. 125-130

4 Машинбаева Г.А. Теледидар тілінің лингвопрагматикалық

аспектілері: фил.ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2007. – 125 б.

ӘОЖ 94(574)

Жәдидтердің ағартушылық қызметі

Бердижарова Л.К., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье анализируются особенности распространения нового идеологического культурно-просветительского движения «джадиды» и джадидского учения по Сырдаринской области.

Abstract

The article analyzes the peculiarities of the spread of the new ideology calcultural and educational movement "Jadids" and the Jadid doctrine in the Syrdarya region.

Түркістан өлкесінің Сырдария облысы патша әкімшілігінің әскери-экономикалық тұрғыдағы стратегиялық аудандарының бірі болды. Патша билігі жергілікті халықты тиімді билеп-төстеу мен табиғи ресурстарын оңтайлы игерудің жолдарын барынша ойластырып, оның барлық тетіктерін пайдаланды.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында патшалық Ресей әскери отарлаумен қатар жергілікті қазақ халқын рухани бодандықта ұстап, тілінен, дінінен айыру арқылы орыстандыру мен шоқындыру ісін жүзеге асыра бастады. Түркістан өлкесіндегі оқу-ағарту ісінің «белсенді ұйымдастырушысы» Н.Остроумов жаулап алынған жерлердегі білім беру ошақтарының негізгі міндеттері мен мақсаты «Түркістан өлкесінде орыс мектебі арқылы орыстандыру саясаты басшылыққа алынуға тиіс», – деп атап көрсетті.

1876 жылы 6 ақпан күні фон Кауфман халық ағарту министрі Д.А. Толстойға жазған хатында орыстандыру саясатын жүргізуде бәсекелестер болып тұрған Қазан татарлары қызметін шектеу үшін «мұсылман әдебиетін басып шығаруға және таратуға тыйым салуды» сұраған болатын [1, 10]. Патша әкімшілігі халық ағарту саласында мұсылман медресе-мектептерін аралас орыс-түземдік мектептермен алмастыруға тырысты. Мұсылмандық оқу орындарын жабу себептерін табу үшін оларды жиі тексеріп тұрды.

Патшалық биліктің мақсатын сезген Ресей империясы құрамындағы мұсылмандар ой-санасын еркіндік үшін күреске бағыттайды. Осындай жағдайда Ресей империясының отарлық саясатына қарсы ұлт-азаттық күресті бастаған өздерін «жәдиттер» деп атаған жаңа идеологиялық мәдени-ағартушылық бағыттағы қозғалыс дүниеге келеді.

XIX ғасырдың соңына қарай И.Гаспринский бастаған жәдидшілердің ағартушылық реформалары феодалдық тәртіп пен патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы бағытталды. Олар баспасөз беттерінде: «Біз мұсылман халықтарының өздерінің завод, фабрикаларымен қатар дамыған оқу орындары болып, олардың ерікті, әрі өркениетті болғанын қалаймыз», – деп ойларын ашық білдірді [2, 100]. Ал патша әкімшілігі болса бұл идеяға қарсы шығып, «мұсылмандар еуропалық өркениетке тек орыстанып барып жете алады» деген пікірде болды. Жәдидшілдер бұл пікірге қарсы шығып, ұлттық болмысын сақтай отырып, өркениетті елдер қатарына жете алатындығын дәлелдеуге тырысты [3,133].

Жәдидшілдіктің көрнекті өкілдері Шағабуддин Маржани, Құсайын Фаизханов, И.Гаспринский, Мұса Бигеев, Ризаэтдин Фахретдинов, Мифтахеддин Ақмолда, Мұхаметсәлім Үметбаев, Зайнулла Расулов және т. б. болды. Бұл қозғалысты Орынбордан шыққан ағайынды Құсайыновтар, Троицкіден шыққан Яушевтер, уфалық С.Нәзіров пен Г.Хакимов сынды кәсіпкерлер қызу қолдады. Орта Азияда Мінуэр Қари Әбдірашидханов, Файзулла Қожаев, Махмұдқожа Бехбуди, С. Міржәлелов сияқты жәдидшілдер танымал еді. Жәдидшілдік қозғалысы мектептер мен медреселерде «усул-и жәдид», оқытудың дыбыстық жаңа әдісін қолданудан басталды. Бұл әдіс ең алғаш рет Уфа губерниясындағы «Ғұсмания» және Орынбор губерниясындағы «Хұсайыния», Қазандағы «Мұхаммадия» медреселерінде қолданылды. 1890 жылдан бастап «Расулия», «Ғалия» медреселерінде кәсіби мұғалімдер дайындалып, Башқұрстанда бұл әдіс толығымен бекітілді. Білікті мамандар, сондай-ақ Стамбул мен Каирдің реформаланған медреселерінен, Бақшасарай мен Қасымов қалаларындағы педагогикалық курстарды бітіріп келді. Сауат ашу бір жылға дейін қысқарып, оқытудың еуропалық сыныптық-сабақтық стандарттары енгізілді.

Түркі-мұсылман халықтарының ерікті, өркениетті ұлттармен қатар тұруы жәдидтік ағартушылықтың негізін, өзегін құрады. Мектептерге мамандар даярлауда Уфадағы, Орынбордағы және Қазандағы медреселер елеулі рөл атқарып, қазақ даласында екі бағыт арқылы – Орынбор және Түркістан өлкесі молдаларының мәдени-ағартушылық қызметімен таралды. Соның ішінде Түркістан өлкесінің түрікшіл жәдиттері үлкен үлес қосты [4,18]. Бұл мектептерде оқитын мұсылман халықтарының балаларымен бірге қазақ жастарының да саны жыл өткен сайын арта түсті. Сондай-ақ жоғарыда аталған қалалардағы медреселердің ұстаздары мен шәкірттері қазақ даласында көшпелі жәдидтік мектептер ашып, қазақ балаларына білім таратты. Осындай көшпелі мектептердің ашылуына байланысты орыс-түзем мектептеріндегі қазақ балалары оқуларын тастап, жәдиттік көшпелі мектептерде білім алуға ынта көрсете бастады.

Ерте отарланған татар ұлтының зиялылары жаңаша күрес бағытын қалыптастыруда ерекше рөл атқарды. Сондықтан да патша әкімшілігі татарлар мен қазақтарды араластырмауға барлық күшін салды. Жәдитшілердің бастамасымен ХХ ғасырдың басында Сырдария облысында жаңа әдісті мектептер көптеп ашыла бастайды. Олардың арасында Әулиеата қаласында «Шамсие» мектебі, Қазалы қаласында «Хусаинов» татар мектебі, Перовскі қаласында ашылған «Шаги Ахмет Валиуллинов» атты жаңа әдісті мектеп және тағы басқа мектептер мұсылмандардың балаларына білім берген.

Ал жалпы Сырдария облысында білім берген жәдитшіл мектептердің санына келетін болсақ, 1914 жылға дейін 16 жаңа әдісті мектеп жұмыс істеп, онда 1650 шәкірт білім алған. Атап көрсетсек, Әулиеата қаласында 2 жаңа әдісті мектеп, Перовскіде 3 мектеп, Қазалы қаласында 3 мектеп, Шымкент қаласында 2 мектеп, Түркістан қаласында 1 жаңа әдісті мектеп болған. Ал қалған мектептер көшпелі жағдайда қызмет атқарған. Жәдиттік мектептердің түрік халықтарының азаттығы жолында қандай ағартушылық рөл атқарғандығын Түркістан өлкелік оқу орындары басқармасында жіберілген мәліметтегі «мемлекет үшін мұсылман мектептерінің автономиялығы қауіпті болып табылады» деген мазмұндағы пікірден тануға болады[5,3]. Орыс әкімшілігінің бұл ұстанымы жаңа әдісті мектептердің дамуына тосқауыл болды.

Түркістан генерал-губернаторлығында кеңінен өріс алған жаңа әдісті мектептер патша әкімшілігінің үрейін алды. Өздерінің отарлық саясатына қарсы бағытталған қозғалысқа «жаңа ағым» деген атау бере отырып, оның мәні мен мазмұнын тануға бар күштерін салып бақты. 1901 жылы 31 желтоқсанда полиция департаментінің Сырдария әскери губернаторына жіберген нұсқау хатында: «соңғы кезде татар әдебиеттерінде орыс мемлекетінің 14 миллионнан астам мұсылмандарының көп ғасырлық өмір салтын өзгеріске түсіретіндей барынша ықпал байқалуда. Бұл ықпал И. Гаспринскийдің 1884 жылы жариялаған әліппесінен басталды. Орта Азиядағы оқиғалар, әсіресе Әндіжан көтерілісі бізге мұсылмандар арасындағы кез-келген қозғалысқа асқан сақтықпен, әрі қырағылықпен қарауды көрсетіп отыр. Сондықтан жаңа қозғалыс Түркия жағынан қаншалықты қолдау тауып отырғандығы, жәдиттік мектептегі мұғалімдердің қай жерде, қандай білім алғандығы және тағы басқа да жайлы бізді тез арада хабардар етіп отырыңыз» деген нұсқау берілген.

Аталған нұсқауға орай жергілікті полицмейстріне Түркістан генерал-губернаторына тапсыру үшін тез арада осы хабарламаға байланысты ең мазмұнды және маңызды мәліметтер жинауға бұйрық берілген. Осыған байланысты патша әкімшілігі Ішкі істер министрлігіне қазақ даласында жәдиттік мектептер ашып қазақ балаларын оқытып жатқан татар молдаларының үстіне шағымдар түсіріп, былай дейді: «Қазіргі уақытта қазандық және басқа да

татарлар бәле болды. Олар орыс мәдениетінің нағыз жаулары, қарсыластары ретінде, өздерінің зиянды ықпалдарымен, діни уағыздарымен, сондай-ақ түрлі басылымдары арқылы тыныш жатқан қазақтарды азғындық жолға түсіруге тырысуда» [6,187].

Қазақ даласында мектептер ашқан татарлар қазақ балаларын патша билігіне қарсы тәрбиелеп отыр деген желеумен елден қуып, олардың қазақтардың арасына келуіне шек қояды. Бірақ патша әкімшілігі қазақ халқының ұлттық сана-сезімнің оянуын барынша тұншықтыруға тырысып, жәдиттік қозғалысқа қарсы күресте өзінің барлық күшін жұмылдырғанымен одан елеулі нәтиже шығара алмады.

Жәдидшілдер бүкіл түрік халықтарын оятуға, өткен тарихы арқылы өзін танытуға, ортақ мүдде жолында тұтас түрік қозғалысын ұйымдастыру жолында аянбай еңбек етеді. Жаңа әдістік мектептер беделінің артуы нәтижесінде қазақ халқы балаларын білім алуға осындай мектептерге берді, ал орыс әкімшілігінің қолдауымен ашылған орыс-түземдік мектептердің оқушылары жаңа әдістік мектептерге ауысып, білімдерін жалғастырды. Орыс ағарту ісі бәсекеге шыдай алмай көптеген мектептері қаңырап бос қалды. Оңтүстік өңірде жарты ғасырға жуық өмір сүрген патшалық билік жүйесі көп ұзамай-ақ өзінің осал жақтарын айқынырақ көрсетті.

Әдебиет

1. Жолсеитова М. Қазақстандағы мұсылмандық білім беру жүйесінің тарихынан. – Алматы, 2004. – 64 б.

2. Егембердиев М.Ш. Ресей империясының Оңтүстік Қазақстандағы орыстандыру саясаты (XIX ғ. II ж – XX ғ. басы). Тарих. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2007 –134 б.

3. Исхали И. Этническая мобилизация: Национальное движение в Тюркском мире. –Москва: Мысль, 1998 –220 с.

4. О.Құдышев. Жәдидшілер –ұлт жанашырлары. //Қазақ тарихы, 1996 №5

5. Аманқос Мектеп-тегі. И. Гаспринский түркі жұртының ұлы тұлғасы. //Түркістан, 4 көкек 2002 ж

6. С.Қ. Шілдебай. «Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс». –Алматы: «Ғылым», 2002 –214 б.

ӘОЖ 16.21.33

Ғаламтор тілі – коммуникациялық ерекше құралы

Алмуратова Бақытжамал Канаевна,
КЯ-24М оқу тобының магистранты

Резюме

В статье рассматривается место языка интернета в образовании казахского языка использование языка в сети.

Abstract

The article examines the place of the Internet language in the education of the Kazakh language and the use of the language on the web.

Қазіргі таңда ақпараттық ортада өмір сүріп жатқан адам баласы үшін ғаламтор кәсіби сала емес, барлық қоғам мүшелері белсене қатысатын қызмет түріне айналып отыр. Ғаламтор тілі – адамзатқа ортақ, күнделікті қатынас құралы. Бұл қоғамдық сана үшін ғаламтордың күшті ықпалын білдіреді, көпшіліктің мәдени-әлеуметтік және практикалық әрекетінде ғаламтордың рөлін анықтайды.

Қазіргі қазақ қоғамында ғаламтордың алатын орны ерекше. Қазақ технологиялық мәдениетінің ХХІ ғасырдағы басты жетістігі мен мен ерекшелігі де – ғаламтордың қазіргі заманда барлық салаға толықтай енуі. Компьютер мен ғаламтордың арқасында тілімізде жаңа коммуникативтік орта – ауызша және жазбаша қатынас арқылы бір-бірін толықтыратын, әрі жақсы үйлесетін электронды/виртуалды орта пайда болды. Бұл үйлесім қазақ тілінде электронды/виртуалды мәтіннің қалыптасуы мен дамуына ықпал етіп, объективтік шындық ретінде көрініс табуына мүмкіндік берді. Қазақ тілі де өзге тілдер тәрізді өзгерістерге, тіларалық және технологиялық құбылыстардың ықпалына ұшырап отыр.

Ғаламтордың маңыздылығы және оның қалай жұмыс істейтіндігін баяндайтын әдістемелік құралдар жарық көруде [1, б. 4].

А. Үдербаев өзінің «Ғаламтор және қазақ тілінің жаңа кеңістігі» деп аталатын мақаласында ғаламтор кеңістігін білдіретін лексиканы мынадай тақырыптық топтар арқылы ажыратады:

1) компьютерлік құрал-жабдықтар атауы (*сканер, принтер, модем, монитор, дисплей, факс, плоттер, CD-ROM, DVD, ноутбук, ультрабук, нетбук*, т.б.);

2) бағдарламалық қамтамасыз ету (*жабдықтама, жасақтама, қамтым* деген жарыспалы нұсқалар да бар), операциялық және процессорлық жүйе т.б. түрлерін атайтын сөздер (*драйвер, интерфейс, максротар, мультимедия, пентуум, сервер, софт, стек, кэш*, т.б.);

3) ғаламтор желісіндегі атаулар (*админ, баннер (banner), веб-мастер, интернет-магазин, интерфейс, контент, онлайн, оффлайн, домен, логин, аккаунт, интерфейс, ip-адрес, сервер, сайт, блог, браузер, брэнддинг, индексация, модем, провайдер, портал, скрипт, тэг, фрэйм, хакер, хост, хостинг, чат, юзабилити, рунет, қазнет*, т.б.);

4) әртүрлі өлшем бірліктердің атауын білдіретін сөздер (*гигабайт, байт, килобайт, мегабайт, пиксель, кластер, слот, файл*, т.б.).

Компьютер саласында қазақы терминдер аздау болғанымен, кеңінен қолданысқа енгендері де бар: *ғаламтор, бағдарлама*,

бағдарламашы, желі, желілік, желі ішілік, жүктеу, бұзаттау, сақтау, пернетақта, тінтуір, аналық жад, қатқыл диск, жасақтама, жеке парақша (жеке), т.б. [2].

Бүгінгі күні әлем бойынша ғаламтордың ықпалы артты. Көптеген коммуникативтік тәжірибелер ғаламтор желісіне ауысты: желіде тілді қолдану қарқыны барған сайын күшеюде, бұл өз кезегінде ерекше коммуникативтік ортаның, ерекше коммуникативтік кеңістіктің қалыптасуына мүмкіндік беріп отыр. Интернет лингвистикасы бойынша ерекше бағыттағы зерттеулер пайда болуда. Қазақ тіл білімінде де ғаламтор тілі қызығушылық тудырғаны рас, тек осыған арналып монографиялық түрде жарық көрген еңбектер болмаса да, оның түрлі мәселелері ғалымдардың назарынан тыс қалмаған. Компьютер және ғаламтор дискурсындағы терминдер туралы Г.Н.Смағұлова, компьютерге негізделген қатынас тілі ретінде қарастырған Г.Ә. Сәрсекке, дискурс теориясындағы Интернет-дискурс түсінігі туралы К.Қ.Садирова, ғаламтор тіліндегі бейвербалды амалдардың қатарында тыныс белгілерінің қолданысы жөнінде Г.А. Ескермесова, ғаламтор тілінің тіл мәдениеті тұрғысынан қарағандағы кейбір сипаты хақында Е.Жұматаевзерттеген. Қазіргі қазақ тіліндегі коммуникативтік тәжірибе: норма және узус ретінде Ж.А.Сарсенбай, қазақтілді медиакеңістіктің лингвоэкологиясы: теориялық-әдістемелік негіздері тұрғысынан А.А.Жумагулова, компьютер технологиясына байланысты қазақ тіліне еніп жатқан лексика Г.О.Заурбекованың жұмысында фонетика-лексикалық игерілімі тұрғысынан қарастырылған.

Ғаламтор ішіндегі «ғаламтор» іспеттес болған әлеуметтік желінің тілі де бірқатар жақтарымен ерекшеленеді, оның ауызша әрі жазбаша формада көрініс табуы, сол екеуінің де белгілерін өзіне қосқан стилистикалық әртүрлілігімен, көп функционалдылығымен, көптілділігімен, табиғатының жылдамдығымен сипатталады.

Әлеуметтік желі тілі өз бастауын жалпы ғаламтор тілі ұғымынан ала отырып, бірқатар ерекшеліктерге ие болады. Ғаламтор тіліне тән жалпы заңдылықтардың негізінде желі тілі әлеуметтік желідегі қатынастың өзіндік сипаттарына сай тілде өмір сүреді.

Ағартушы-педагог Ыбырай Алтынсариннің «Өнер-білім бар жұрттар» өлеңінде мына жолдарды кездестіреміз:

Айшылық алыс жерлерден,
Көзіңді ашып-жұмғанша,
Жылдам хабар алғызды...

—деген жолдармен келетін шумақтар қазіргі әлеуметтік желілерге қатысты айтылып тұрғандай. Өлең қазіргі технологияның таңғажайып мүмкіндіктеріне тамсанып отырып жазғандай әсер қалдырады.

Бүгінгі күні ақпарат тарату бойынша ғаламтордың мүмкіндігіне ештеңе жетпейді. Теледидар, радио, газеттің барлығы дерлік ғаламтор

торабында сайт немесе өз парақшаларын ашып, электронды ақпарат құралдары күн өткен сайын көбеюде.

Әлеуметтік желі қатынасы коммуникацияның жаңа түрі ретінде жаңадан дүниеге келген әлеуметтік-коммуникативтік тәжірибе және орта болып саналады, бұл ортада тілді қолдану мен жаңа кеңістікке бейімделуінің өзіне тән жақтары болады. Тіл осымен байланысты мынадай қызмет атқарады: 1) желідегі қарым-қатынастың құралы; 2) желідегі қалыптасып отырған ұжымдық тәжірибенің, сананың, ойлаудың құралы, соларды жинақтау, сақтау құралы; 3) желілік мәдениеттің қалыптасу құралы.

Әлеуметтік желілердегі қатынас тілдік қатынастың басқа түрлеріне, ауызекі тіл мен жазбаша қатынасқа қарағанда, өзіндік ерекшелікке ие. Қазақ әдеби тілі екі түрлі формада жүзеге асады: ауызша және жазбаша қатынас. Әрқайсысы өзіндік ерекшелікке ие, олар тілдік құралдар жүйесі жағынан, адресат сипаты және қабылдау ерекшеліктері жағынан бір-бірінен ерекшеленіп тұрады.

Р.Әміров «Ауызекі сөйлеу тілі – тілдің бастапқы қалпы» екендігін айта отырып, ауызекі сөйлеу тілін қалыптастыратын коммуникативтік жағдайлардың бастылары ретінде мыналарды атайды:

1) пікір айту ауызша әрі сөйлеуші мен тыңдаушының жүзбе-жүз отырып қатысуы үстінде болады;

2) пікір айту диалог түрінде, яғни екі немесе бірнеше адамның қатысуы арқылы жүреді;

3) пікір айту ешқандай дайындықсыз, емін-еркін әңгіме үстінде құралады [3].

Қазақ тілі ғаламторда негізінен жазбаша нұсқада қолданылады, сонымен бірге интерактивті желі коммуникациясында сөйлеу темпі ауызекі тілге жақын болып келеді. Ауызша және жазбаша қатынастың ерекшеліктері болатындығы сияқты әлеуметтік желі қатынасының да өзіндік ерекшеліктері бар. Әлеуметтік желінің тілі өзіндік ерекшеліктерге ие, оның ауызша әрі жазбаша формада көрініс табуы аталған екеуінің де белгілерін өзіне қосқан стилистикалық әртүрлілігімен, көп функционалдылығымен, көптілділігімен, жылдамдығымен сипатталады.

Ғаламтор тілі электронды қатынасқа негізделіп отырып пайда болған, қатынастың үшінші түріндегі тілдік қарым-қатынас болып табылады. Ғаламтор жай ғана технологиялық түрдегі нәтиже емес, сонымен бірге ғаламтордың негізгі қаруы тіл болып табылатын әлеуметтік факт. Тілсіз ғаламтордың кеңінен таралуы мүмкін емес екенін байқауға болады.

Әдебиет

1. Балапанов Е.Қ., Бөрібаев Б., Дүзбаева Р.М. және т.б. Интернетке кіріспе: «Бүкіл дүниежүзілік өрмек». – Алматы, 2006. – 28 б.

2. Үдербаев А. Ғаламтор және қазақ тілінің жаңа кеңістігі//Ана тілі газеті. – 2017, наурыз – 2.

3. Әміров Р. Ауызекі сөйлеу тілі синтаксисінің ерекшеліктері. – Алматы: Мектеп, 1977. – 92 б.

ӘОЖ81'373; 001.4

Қазақ тіліндегі энантиосемия құбылысы

Байдаулетова А.Ө., ф.ғ.к., аға оқытушы.
Көбегенқызы Г, КЯ-23/2 М оқу тобының магистранты

Резюме

В статье рассматривается явление энантиосемии, ее изучение, сходство с некоторыми категориями.

Abstract

The article discusses the phenomenon of enantiosema, its study, and similarities with some categories.

Қазақ тіліндегі энантиосемия құбылысы–қарама-қарсы мағыналардың бір тілдік бірлігінің реңктерінің немесе контекстке байланысты болатын мағыналардың тіркесімі. Лексикалық семантика категориялары жүйесіндегі энантиосемияның орны туралы сұрақ даулы, өйткені лингвистер бұл құбылысты антонимия, омонимия, полисемияның (көп мағыналықтың) бір түрі немесе өзіндік ерекшелігі бар лексикалықсемантикалық категория ретінде қарастыру керек деген ортақ пікірге келді.Әлемдегі кез-келген объект немесе құбылыс бір уақытта өзара әрекеттесу және қарама-қайшылық жағдайында болатын қарама-қарсы қасиеттерге ие болады да, нәтижесінде қайшылыққа әкеледі. Әрбір қайшылық шешуді талап етеді, бұл қайшылық тараптарының өзгеруіне және дамуына әкеледі.

Қарама-қарсы күштердің, тараптардың және қасиеттердің өзара байланысы мен күресі әлемнің барлық объектілерінің даму көзі болып табылуы ықтимал. Бұл принциптің тілдегі көрінісі энантиосемия құбылысының арқасында анықталады. Тіл жүйесін дамытудың негізгі көздерінің бірі ретінде тіл экономикасы принципі қарастырылады, ол энантиосемияның категориялық принциптерінде де көрінеді. Энантиосемия–лексикалық-семантикалық құбылыс, онда бір полисемиялық лексемада құрылымдық қарама-қарсы екі немесе бірнеше мағына болуы мүмкін. Энантиосемия ғылымда біршама зерттелген. Өзбек тіл білімінде көптеген полисемиялық лексемалар арасында энантиосемияны байқауға болады. Ол сөйлеу процесінде әр түрлі семалар шеңберіндегі қарама-қайшылық негізінде анықталады.

Энантисемия мен лексикалық антонимдер бір-бірінен ерекшеленеді. Энантисемия семасиологияның бірлігі болып табылады, ал антонимдер лексикологияда зерттеледі. Энантисемия – тіл үшін бір сөздің мағыналарын дамытудағы заңдылық. Ғалымдардың бұл ұғымға көзқарасы екіұшты болып келеді. Энантисемия ұғымына байланысты көзқарастарды қарастырып көрейік.

Энантисемия тек қана қазақ тілі ғана емес, жалпы тіл білімінде оның ішінде түркітануда терең де келелі мәселе. Энантисемия құбылысы жалпы тіл біліміндегі кей еңбектерде синонимия, антонимия, полисемия, омонимия секілді категориялармен қатар аста-ақ қарастырылып келеді. Орыс зерттеушілерінің ішінен алғаш рет В.И. Шерцль көңіл бөліп, оның шығу тарихын, диалектілік өзгешеліктерін қарастырады. Кейінірек И. Гете, Ю.Г. Скиба, А.А. Новиков, В.А. Иванов және өзге де зерттеушілер аталған мәселеге көңіл бөліп, өз зерттеулерін жүргізген, энантисемияны жан-жақты түрлі қырынан қарастырған. Зерттеуші Д. Османалиева қырғыз тілінде энантисемия құбылысы өткен ғасырдың 80 жылдары зерттеле бастады дейді. Қырғыз ғалымы Б. Усубалиевтің антонимге арналған зерттеулерінде энантисемия антонимдердің бір түрі деп қарап, оның табиғаты, пайда болуы, түрлері жөнінде біраз мәлімет берген [1].

Лингвистикалық ғылымда «энантисемия» термині ХІХ ғасырдың аяғында профессор В.Шерцльдің арқасында пайда болды, ол оны «Семиотика саласындағы ең керемет және таңқаларлық құбылыстардың бірі» деп санады. Энантисемия – бұл бір сөздің екі қарама-қарсы мағынасы бар жағдайды білдіретін термин. Мысалы, «дәрісті тыңдау» тіркесінде «тыңдау» етістігін «қабылдау» және «алаңдату және естімеу» деп түсінуге болады [2, 49].

В.Н. Ярцеваның редакциясымен дарық көрген лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте: «Энантисемия (гр. Enantios-қарама-қарсы + Сема белгісі) - бір-бірін жоққа шығаратын мағыналарды дамытатын көп мағыналы сөздерде байқалатын құбылыс. Мысалы, етістік *кету* «қалыпты жағдайға келу, өзін жақсы сезіну» дегенді білдіруі мүмкін, бірақ ол «өлу, өмірмен қоштасу» дегенді де білдіруі мүмкін. Энантисемия мұндай тұжырымдардың екіұштылығына себеп болады, мысалы: *Редактор осы жолдарды қарады; мен таратылымды тыңдадым; спикер брондады және т. б.*

О.С.Ахманованың лингвистикалық терминдер сөздігінде энантисемия екі жолмен түсіндіріледі: 1) «қарама-қарсы мағынада сөзді қолданудан тұратын троп» (арнайы интонациялық контурмен біріктірілген); бұл мағынада «энантисемия» термині антифразиске тең; 2) «мағыналардың поляризациясы, сөздің қабілеті» ретінде (морфемалар және т.б.) антонимдік мағыналарды білдіру» [3].

Ұсынылған мағыналардың біріншісінде, И.Н.Горелов атап өткендей, энантисемия ирониялық немесе саркастикалық әсерлерге қол жеткізу тәсілі ретінде және интонация арқылы берілетінін атап

өтеді, энантиосемия қазірдің өзінде ирониялық қолданудан алынған нәтиже болып табылады дейді. Л. Е. Бессонованың жұмысында энантиосемия (грек тілінен. en – «in», anti – «vs», sema – «белгі») «антонимдік мағыналардың бір сөзінің семантикалық құрылымындағы тіркесім» ретінде ұсынылған. Осы анықтамадан көрініп тұрғандай, зерттеуші профессор В.Шерцльдің энантиосемияға деген көзқарасын қуаттайды. Сондай-ақ Л.Е. Бессонова энантиосемияда бір сөздің қарама-қарсы мағыналары арасындағы байланыс жоғалмайды деген қорытындыға келеді, өйткені дыбыстық қабықшалардың кездейсоқ сәйкестігі емес, қарама-қарсы мүшелердің салыстырмалылығы бар дейді.

Қазақ тіл білімінде энантиосемия құбылысы жөнінде кей лексикология оқулықтарында, тіл білімі сөздіктерінде ғана айтылмаса, арнайы зерттеу нысаны болған емес. Десек те, М.Нурбердиевтің, А.Жүсіповтің орыс және араб тілдері материалдары негізінде жазылған зерттеу мақалаларынан өзге зерттеу жоқ. Ал қазақ тіл білімінде энантиосемия құбылысы антонимия аясында қарастырылып келеді: мәселен, ғалым Ж.Мусиннің, А.Жұмабекованың, А.Жүсіповтің, М. Нурбердиевтің еңбектерін атауға болады. Ж.Мусин «Қазақ тіліндегі антоним сөздер» атты зерттеуінде: «Тілімізде антонимдердің кейде өзінің негізгі мағынасына тікелей қарсы мәнде жұмсалатыны бар... Бұл әдетте мысқылдау, шенеу мақсатында қолдану нәтижесінде жасалады да, ирония жасаудың таптырмайтын құралы болады» [4, 190].

Энантиосемия барлық тілде бар құбылыс болғанмен, жеке құбылыс ретінде зерттеп, қарастырғандар санаулы ғана. Мысалы, антонимнің бір қыры ретінде қарастырылған немесе көпмағыналы сөздер аясында қарастырылған. Ғалым Б. Сағындықұлының «Қазіргі қазақ тілі (лексикология)» атты оқу құралында: «Бір ғана сөздің қарама-қарсы екі мағынада жұмсалуды энантиосемия құбылысы деп аталады» деп көрсетілген [5]. Осы анықтамаларды саралай келе, энантиосемияға бір сөздің бір-біріне қарама-қайшы екі немесе одан да көп мағынаға ие болуын жатқызамыз. Сонымен қатар энантиосемия деп танылған сөздердің арасында мағыналық байланыс болады. Нақтылай айтар болсақ, сыртқы морфемдік тұлғалары бірдей, бірақ қарама-қарсы мағынада жұмсалатын сөздер. Ал М.Нурбердиев: «энантиосемия – бір сөздің қарама-қарсы екі мағынада жұмсалуды» деп қысқа қайырады [6]. Зерттеушінің айтуынша, бұл құбылыс араб тілінде эт-тадад немесе әл-аддад деп аталады. Сонымен энантиосемия көпмағыналылық пен антоним арасындағы құбылыс болып табылады. Демек, энантиосемия бірдей таңбаланғанмен, білдіретін мағыналарының қарама-қарсы мәнде екендігін аңғартады. Бұдан энантиосемия құбылысы тілдегі ассиметрияның бір көрінісі екендігімен айқындалады.

Жеке лексикалық құбылыс болып табылатын энантиосемиялар тек қана әдеби тілде ғана емес, диалектілік говорларда да кездеседі. Энантиосемия – бір сөз ішіндегі қарама-қарсы және бір сөздің қарама-қарсы мағынада қолданылуы. Энантиосемиялардың сырлылығы және табылуы бір сөздің қарама-қарсы мән беруінен келіп шығады. Энантиосемияның лексикалық жүйеден орын алатындығын, тілдік құбылыс екенін анықтау үшін оны өзге де лексикалық құбылыстармен салыстырып, теру керек. Антонимдер мен энантиосемиялардың жалпылығы, ұқсастығы қарама-қарсылығында, екеуінің де тең қарама-қарсы мағынасында қолданылуында жатыр. Қарама-қарсы мағыналардың ұйымдасуы, реализациялану жолдары, құралдары, танылып, біліну деңгейі, контекске және объективті шындыққа жанасымдылығы бойынша энантиосемия мен антонимия өзара ерекшеленіп тұрады. Адамның ойлау жүйесімен тікелей байланысты энантиосемия құбылысының пайда болуын тілдің пайда болуымен тығыз байланыста қараған жөн. Энантиосемияның пайда болуына лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар әсер етеді. Энантиосемия құбылысы мағыналық процесс ретінде әрекет етеді. Тілдегі сөз мағыналарының өзгеруі мен қозғалысын білдіреді. Энантиосемия бір сөздің семантикасындағы екі қарама-қарсы мағынаның бір мезгілде қатар өмір сүруі болып табылады. Энантиосемия – тілдің даму көзі, адамның объективті шындықты көру аспектілерінің бірі.

Әдебиет

1 Усубалиев Б. Кыргыз тылынын антонимдер сөздугу. Бишкек, 1998.

2 Шерцль, В. О словахъ съ противоположными значеніями (или о такъ называемой энантиосеміи)//Филологические записки.–Воронеж, 1883. – Вып. 5/6. – С. 1–39.

3 Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов/О.С. Ахманова. – М: Советская энциклопедия, 1966.

4 Мусин Ж. Қазақ тіліндегі антоним сөздер. - филол. ғыл. канд. дис. Көкшетау, 1970.-253 б.

5 Сағындықұлы, Б. Қазіргі қазақ тілі: Лексикология : Оқу құралы /өнд., толық. 2-бас.- Алматы: Қазақ университеті, 2018.- 190б.

6 Нурбердиев М. Араб тіл ғылымындағы энантиосемия құбылысы (113-115 бб. ҚазҰУ Хабаршысы, Филология сериясы, №6 (96), 2006.

ӘОЖ 94(574):9-05

Сталинизм және репрессия құрбандары

Баширов Е.Е., магистрант

Резюме

В статье рассматривается процесс уничтожения советской властью в 1920-1950 году целых социальных слоев–казахских баев, мусульманского духовенства, формирующейся политической элиты и творческой интеллигенции.

Abstract

The article examines the process of destruction by the Soviet government in 1920-1950 of entire social strata–Kazakh jews, Muslim clergy, the emerging political elite and the creative intelligentsia.

Қазақ халқының тарихында ХХ ғасыр қайшылықты тенденцияларға толы болды. 1920-50 жылдардағы саяси қуғын-сүргін нәтижесінде ұлт зиялыларының белсенді бөлігі толығымен дерлік жойылды. «Капиталистік қатынастан социалистік қатынасқа», «ауыл шаруашылығын жүргізудің артта қалған экстенсивті түрлерінен жаңа түрлеріне көшіру», «лениндік кооперативтік жоспар мен сталиндік ұжымдастыруды енгізудің» қорытындысы осындай болды. Осынау сөзсіз қайғылы фактілерге қарамастан, тарих ғылымы кеңестік реформаларды кемшіліктеріне қарамастан, тек оң жағынан ғана қамтуға мәжбүр болды. Сталиндік жүйенің қылмыстарын жасыру әрекеті архивтерге құпиялылық жүйесін ендіруінен-ақ айқын көрінеді.

Дегенмен бұрын жабық болған Біріккен мемлекеттік саяси басқарма –Ішкі Істер Халық Комиссариатының архив материалдары зерттеушілер үшін біртіндеп қолжетімді бола бастады. 2004-2008 жылдары «Алаш қозғалысы – Движение «Алаш» көп томдық деректі материалдар жинағын басып шығару жүзеге асырылды, оған негізінен бұрынғы архив қорларында анықталған Қазақстан компартиясы орталық комитетінің құжаттары және ҚРҰҚК құжаттары кірді. 2008 жылы жарық көрген ««Красный террор. Сборник документальных материалов политических репрессий 20–50-х годов ХХ века» толығымен ҚРҰҚК архивінің материалдарынан тұрады.

Қуғын-сүргіннің шарықтау шегі тарихта «Үлкен террор» деп аталған 1937-1938 жылдары болды. Ол «халық жаулары» деп айыпталған азаматтарды жаппай жоюмен қатар жүрді. Германия тарапынан соғыстың ықтималдығы, Кеңес Одағына қарсы шиеленіс күн сайын күшейе түскен еді. Осы жағдайларды ескере отырып, ПХК органдары ел ішінде «дайындық» шараларын жүргізе бастады. Саяси қуғын-сүргін толқыны Қазақстанды да айналып өтпеді. Қуғын-сүргінге тек «Алаш» зиялылары ғана емес, сонымен бірге қарапайым адамдар да ұшырады. Мәселен, Солтүстік Қазақстан облысының Октябрь ауданында ПХК органдары «Алаш» қозғалысының ондаған бұрынғы белсенділерін, сондай-ақ 1921жылғы шаруалар көтерілісінің

қатысушыларын тұтқындайды. Алашорда үкіметінің қызметін тоқтатқанына 20 жылдан аса уақыт өткеніне қарамастан, республиканың барлық жерінде «Алаш» қозғалысының бұрынғы қатысушылары, сондай-ақ оған күдікті тұлғалар қамауға алынады. Құғын-сүргінге ұшырағандардың әлеуметтік құрамы да әртүрлі болды. Мәселен, «Алаш» қозғалысына қатысқаны немесе жәрдемдескені үшін сотқазиялы қауым өкілдері де, сауатсыз шаруаларда, бұрынғы болыс билеушілері, бай және ауылдық молдалар да тартылды. ПХК органдары тарапынан олар Алаш орданы саналы түрде жақтаған, солар жағына шыққан байлар ретінде есептелді [1, 18].

Жаппай репрессия КСРО-ның қылмыстық істеріне алғаш рет 1927 жылы 58-бапты енгізумен басталған болатын. 1934 жылы 58-баптың 1-тармағына біраз өзгерістер еніп, 1937 жылдың қарсаңында 58-бап 14 тармақпен берілген. Оның ішінде «Отанды сату» және тағы басқа бірнеше тармақтар бар. Осы бап бойынша елдің беткеұстар қаймақтарының барлығы репрессияға ұшырады. Дегенмен, кейбір деректерде жазықсыз жаламен жауапқа тартылғандардың 40 пайызы сауатсыз шаруа адамдары екені айтылады. Хат танымаған, үкімет пен партияға қарсы ешқандай ісі дәлелденбесе де халық жауы атанған қарапайым шаруаның бірі – 1889 жылы Қазалы уезінде дүниеге келген Әлмахан Қонақбаев. 1925 жылдан Арал қаласындағы «Райкоопсырье» мекемесінде өнім жинаушы болып қызмет жасаған. 1937 жылдың күзінде түрмеге жаламен жабылып, сол кеткеннен хабарсыз кеткен. Баласы Әбдуәлі 1958 жылы облыстық прокуратураға шағымданып, әкесінің ісін қайта қарап, ақ-қарасын анықтауды, ұсталып кеткеннен кейінгі тағдыры туралы мәлімет беруді сұраған. Әбдуәлі Әлмахановтың әкесін іздеп жазған арызы да, прокуратура органдарының «қылмыстық құрамы анықталмауына байланысты іс тоқтатылды» деген жауабы да облыстық мемлекеттік архивте сақталған. Дегенмен, Әлмахан Қонақбаевтың тағдыры не болғаны туралы дерек келтірілмеген.

1956 жылы ақталған азаматтар істерінің ішінде «алашордалықтармен байланысы бар, контрреволюциялық ұйымның мүшесі және жапон шпионы» деген айып тағылғандар бар. Солардың бірі – атақты ғалымдар Әуелбек және Әлібек Қоңыратбаевтардың бауыры Қалжан Қоңыратбаев. Кеңес органдары бұл әулеттен үш адамды қудалады. Алаш ардақтыларын ашық қолдап, үн қосқан Қалжан Қоңыратбаев 1877 жылы Шиелі ауданының Қызылту колхозында дүниеге келген. ПХК-ның үштігі «1937 жылы Оңтүстік Қазақстан облысында көктемгі егіс жұмыстарына зиянын тигізді», «Ақжол» газетінің таралуына көмектескені, алашордалықтардың мақалалары мен әндерін насихаттағаны, Сұлтанбек Қожановпен тікелей байланыста болғаны үшін айыптаған. Концлагерьде 10 жыл жазасын өтеп, 1956 жылы ақталған.

Облыстық прокуратура құжаттары ішінде Сыр өңірінен шыққан азаматтар ғана емес, бүкіл Кеңес одағы аумағынан істі болған адамдардың ісін қайта қарау туралы да құжаттар кездеседі. Осы құжаттардың ішінен 1937-38 жылдары сотталып, кейін ақталған 398 адамның тізімі табылған. Олардың қатарында Хамза Есенжанов, Мұхамеджан Қаратаев, Әуелбек Қоңыратбаев, Өтебай Тұрманжанов, Сәкен Сейфуллин бар [2]. Жоғарыда келтірілген фактілер – мыңдаған адамның тағдырымен ойнаған сол зұлмат тарихтың бір парағы ғана.

Репрессия мәселесін алғашқы зерттеушілердің бірі, американдық тарихшы Роберт Конквест 1960 жылы жарық көрген «Кеңес халықтарының депортациясы» атты кітабында 12-14 миллион адам тұтқынға алынғанын және 1 миллионнан кем емес адам өлім жазасына кесілгенін келтірген. 1962 жылы ұйымдастырылған КОКП Орталық Комитеті комиссиясы мәліметі бойынша 19 миллион адам тұтқындалған, кем дегенде 7 миллион адам өлім жазасына кесілген. Бұл шамамен есептелген сандардың өзі жаппай қуғын-сүргін саясатының ауқымдылығын көрсетеді.

Жоғарыдан қарқынды деңгейде жүргізілген саяси қуғын-сүргін шаралары қоғам өмірінің барлық саласын қамтығандықтан, сол зобалаңнан бірде-бір елді-мекеннің аман қалмағандығы жұртшылыққа жақсы таныс. 1920-1950 жылдардағы саяси қуғын-сүргін тоталитаризмнің орнағандығын дәлелдеді. Халыққа қарсы бағытталған саяси қуғын-сүргін арқылы мемлекет қоғам өмірінің барлық саласын толықтай бақылады. Гитлердің қуғын-сүргін саясаты тұсында 2000 немістер тұтқындалса, ал КСРО-да 1935 жылдың қаңтары мен 1941 жылдың шілдесі аралығында 19 млн. 840 мың адам репрессияға ұшырап, оның 7 млн-ы ату жазасына кесілген [3, 165].

Сталиндік басқару кезінде КСРО көлемінде авторитаризм, догматизм, бюрократизм, конформизм қалыптасты. «30-е годы. Взгляд из сегодня»,—деп аталатын еңбекте КСРО-дағы тоталитаризмнің себептері терең, әрі жан-жақты көрсетіледі. Онда автор сталинизмнің орнауы мен әкімшіл-әміршіл жүйенің қалыптасуын жүйелі түрде жаза келіп, «...Жаппай саяси қуғын-сүргіннің салдарынан ешкімде өзін қауіпсіздікте сезінбеді. Екі жақты мораль үйреншікті әдетке айналды...» [4,88]—деп сол кезеңде қалыптасқан ауыр психологиялық ортаны көрсетеді.

Толық емес мәліметтер бойынша «Алаш» қайраткерлерінің 300-і қуғын-сүргінге ұшыраған [5, 216]. Олардың кейбірі «жазаларын» өтеп келгенімен 1937-1938 жылдары қайта ұсталып, атылған.

1937 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша, Қазақстанда халықтың жалпы саны 1926 жылы 6078,6 адам, 1937 жылы 4820,0 адам, яғни 79,3%-ке түсіп кеткен, қазақтар - 2181520 адам қалған. Санақты жасаушылар республикада халықтың саны арнайы қоныс аударушылар есебінен көбейіп отырғанын жоққа шығармайды. КСРО Мемлекеттік жоспарлау комитеті бастығының

БКП (б) Орталық комитеті және КСРО ХКК-на бүкілодақтық тұрғындар санағының алдын-ала қорытындысы туралы баяндамалық хатында Қазақстан туралы табиғи өсім есебінен де өсе алмай отырған ұлттық республика деп атап берді [6, 28]. Көріп отырғанымыздай, халық санағының мәліметтері басқа халықтармен қатар қазақ халқының кеңес өкіметінің алғашқы жиырма жылында геноцидке ұшырағанын көрсетеді.

1937-жылдары кеңестік тоталитарлық жүйе жүргізген солақай саясаттың ауыр зардаптарын арқалаған азаматтар мен сол жылда құрбан болған Алаш зиялыларымен қатар, «бір ғана репрессия салдарынан қазаға ұшыраған қазақстандықтардың жалпы саны 25 мың адамнан асып жығылады.

Қорыта келгенде, 1937-1938 жылдардағы саяси репрессиялар жоғары партия - кеңес органдарының жоғарыдан төмен жүргізген шарасына айналды.

Әдебиет

1.Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов. –Алматы, 2009 – 448 с.

2.Биболат Сәтжан. Тарихтың ақтаңдақ беттері. [//https://syрboyi.kz/tarih/tarihtyng-aqtangdaq-betteri-64804/](https://syрboyi.kz/tarih/tarihtyng-aqtangdaq-betteri-64804/)

3.Кауль Т.Н. От Сталина до Горбачева и далее.—М.: Прогресс, 1991.—224 с.

4.30-е годы: взгляд из сегодня /Отв. ред. Д.А. Волкогонов. М.: Наука, 1990.—164 с.

5.Нұрпейісов К.Н. АлашһәмАлашорда.—Алматы: Ататек, 1995.—256

6.ГУЛАГ: Экономика принудительного труда. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2008. – 320 с.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ СЕКЦИЯСЫ

ӘОЖ 635.262

Сыр өңірінде сарымсақты тішелерімен отырғызуда атқарылатын шаралар

¹ Бегалиев Қ.Б., а-ш.ғ.к.

² Жанзақов М.М. а-ш.ғ.к., доцент

² Аманкелдиева А.Ә., п.ғ.м., оқытушы

¹ Ы.Жақаев атындағы Қазақ күріш шаруашылығы ҒЗИ

² Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В данной статье излагается подробности технологии предпосевной обработки почвы (лушение, дискование, вспашка, боронование, лункование и др.), подготовки посевного материала – зубчиков чеснока к посадке, полив, посадка и мульчирования посадок чеснока на Караул-тюбинском стационарном участке Казахского научно-исследовательского институт рисоводства им. И.Жахаева.

Abstract

This article describes the details of the technology of presowing tillage (peeling, disking, plowing, harrowing, grooving, etc.), preparation of seed material – garlic cloves, watering, planting and mulching of garlic plantings at the Karaultyubinsk stationary site of the Kazakh Scientific Research Institute of Rice Growing named after I.Zhakhaev.

Соңғы жылдары әлемнің көп елдерінде сарымсақ өндірісі айтарлықтай өсті. Бұл оның бай, ерекше биохимиялық және минералды құрамына тікелей қатысты жоғары тағамдық және емдік қасиеттеріне байланысты: бір қасиеті қоздырғыштар өсуін тежейді, енді бірі қандағы қантты төмендетеді, холестеринді қалыпқа келтіреді, тағы бірі қан ұйығыштарының пайда болуына жол бермейді [1-3].

Өңірде АӨК-ін дамытудың бағдарламасында тұрғындарды жергілікті қолжетімді бағадағы ауыл шаруашылық өнімдерімен қамтамасыз ету тапсырылған болса, сарымсақ–бүкіл әлем асханаларында сұранысқа ие және тағамдарға керемет хош иіс қосатын дәмдеуіш қана емес, сонымен бірге біздің денсаулығымыз үшін нағыз қажетті ауыл шаруашылығы өнімі. Бұл көкөністің өнімдерін күнделікті қолдану, адам ағзасында сенімді күшті иммунитет пайда етеді, тіс пен жүрек және бауыр ауруларының алдын алады [4].

Сарымсақтың өнімі егу технологиясын шаруашылықтарға толық енгізілмеуіне байланысты өңірде өте аз көлемде өндіріледі. Оған себеп осы бағытта өңірдегі сарымсақ шаруашылығының дамымауы, сауықтырылған тұқымдық материалдармен қамтамасыз ететін өңірде тұқым шаруашылығының жоқтығы. Сарымсақ дақылының сорттық технологияларының зерттеліп, жетілмеуіне байланысты өңірде бұл дақылдың егіс көлемі өте төмен.

Сарымсақ дақылын инновациялық әдістермен өсіруді қолға алу –бұл өз кезегінде сарымсақ өнімінің сұранысының жоғарлығы, сондай-ақ кәсіпкерлерге қаржылық қолдау жасау, осы саланы өңірде дамыту арқылы, ауыл тұрғындары нәтижелі жұмыспен қамтылады, шаруашылықтың экономикалық жағдайы көтеріледі.

Қызылорда облысының топырақ-климат жағдайы көкөністер, оның ішінде сарымсақ дақылын өсіруге өте қолайлы.

Біздің тәжірибеміздегі сарымсақ зерттелген аумақ – Қазақ күріш шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының Қарауылтөбе ғылыми-өндірістік стационарлық учаскесі.

Дақыл өнімділігі мен өсімдіктің вегетация кезеңінде әсер ететін негізгі факторлардың бірі – ауа температурасы мен жауын-шашын мөлшері. 2021 жылдың ауылшаруашылық кезеңдерінде (наурыз-қазан аралығы) 39,2мм жауын-шашын түсті, тұқым егу жұмыстарын жүргізуге өте қолайлы болды (1-кесте).

Айлар	Ауаның температурасы мен жауын-шашыны					
	орташа тәуліктік ауа температурасы, °С			жауын-шашын мөлшері, мм		
	орташа айлық	орташа көпжылдық	+, - ауытқуы	айына	орташа көпжылдық	+, - ауытқуы
Наурыз	+9,7	11,0	-1,3	4,0	6,0	2,0
Сәуір	+14,5	13,3	+1,2	4,5	16,0	-11,5
Мамыр	+22,1	28,2	-6,1	-	6,0	+6,0
<i>Көктем</i>	<i>15,4</i>	<i>17,5</i>	<i>-2,1</i>	<i>8,5</i>	<i>28,0</i>	<i>-19,5</i>
Маусым	+25,9	32,4	-6,5	4,6	10,0	-5,4
Шілде	+29,8	35,2	-5,4	2,4	6,0	-3,6
Тамыз	+24,6	29,1	-4,5	1,0	4,0	-3,0
<i>Жаз</i>	<i>26,7</i>	<i>32,2</i>	<i>-5,5</i>	<i>24,0</i>	<i>20,0</i>	<i>-12,0</i>
Қыркүйек	+17,8	20,3	-2,5	-	4,0	+4,0
Қазан	+13,2	11,2	+2,0	6,7	9,0	-2,3
<i>Күз</i>	<i>15,5</i>	<i>15,7</i>	<i>-0,2</i>	<i>6,7</i>	<i>13,0</i>	<i>-6,3</i>
Барлығы	19,2	19,0	+0,2	39,2	61,0	37,8

Учаске топырағы – шалғынды-батпақты, күріш жүйелерінің ескі жоңышқа егістік жері.

Топырақтағы гумустың жалпы мөлшері 0,8-0,9% аралығында болды, бұл оның дегенмен, құнарлылығының төмендігін көрсетеді. Жылжымалы фосфор мөлшері орташа (22-30мг/кг), топырақтың алмасу калийі бар топырақтың мөлшері жоғары (337-393мг/кг).

Топырақ ерітіндісінің реакциясы сілтілі (рН 8,7-9,0), бұл топырақ сіңіретін кешенді сіңірілген натрийдің көп болуына байланысты. Тұздылығы: орташа. Қатты қалдықтағы суда еритін тұздардың мөлшері 0,7 ден 1,2% аралығында болды.

Бірқатар агртехникалық тәсілдерді сақтауда ғана сау және ірі сарымсақ өсіріп алуға болатыны баршаға мәлім. Бірақ та ақырғы нәтижеге әсер ететін сәйкес сортты таңдаудың да маңызы зор екенін жоққа шығаруға болмайды.

Елімізде күздік сарымсақтың – 6, жаздықтың 1 сорты пайдалануға рұқсат етілген. Ең кең таралған сарымсақтың сидамдайтын сорттары – Заилийский, Арман, Тики және Мерей болса, біздің тәжірибемізге Любаша сорты алынған болатын.

Заманауи ауыспалы егістерде сарымсақты орналастыруда негізгі талаптар– оны астық дақылдарымен ауыстырып тұру, себебі сарымсақ көкөністерге, яғни кең жапырақты дақылдарға жатады.

Сарымсақты өсіру үшін өте құнарлы, арам шөптерден таза, механикалық құрамы құмдауыт немесе жеңілсазды болып келетін жер керек. Учаскеге биіктеу жер таңдалуы керек, себебі төмен жерлерде сарымсақ борсып былжырайды, сондай-ақ жуашықтары мен тісшелері ұсақталады. Сарамсаққа ең жақсы алғы дақылдар – бұршақтылар, асқабақтылар, ерте дәнділер және органикалық тыңайтқыштармен қоректендірілген ерте қырыққабат.

Сарымсақты бұрынғы учаскеге қайтадан төрт жылдан ерте орналастыруға, жуалықтардан кейін өсіруге, сондай-ақ оның егістік жеріне жаңа, әлі шірімеген көнді беруге болмайды.

Егістік дақылдардан ең жақсы алғы дақыл күздік бидай, немесе басқа дәнді дақылдар. Ең жақсы нұсқа бүркемелі дақылдар міндетті түрде астық компонентінен, көбіне арпа. Сарымсақтың салыстырмалы әлсіз жетілген тамыр жүйесі топырықтың жоғары құнарын талап етеді. Бәрінен де жақсысы сарымсақты құрылымды саздақ және құмдауыт топырақтарға орналастыру. Сондай-ақ сарымсақ құм топырақтарда да, егер дұрыс күтіп-баптаса, жақсы өседі.

Алғы дақылды жинағаннан кейін учаске топырағын дискілі сыдыртқышпен, немесе ауыр дискілі тырмамен 6-8см тереңдікке сыдыртамыз, 10-12 күннен кейін – 10-12см, қайта сыдырту. Сыдырту мен дискілеу арам шөптердің өсуін белсенді етеді, ал әрі қарайғы өңдеу оларды жоюға ықпал етеді.

Егістік жерді 25-27см жыртамыз. Жыртудан кейін лазерлік тегістеуішпен (планировщик) учаскені тегістейміз (1-4 суреттер).

1-4 суреттер. Егістік учаскені жерін жырту, тырмалау тегістеу және тыңайтқыштарды фрезамен сіңіру.

Учаскені сарымсақты тікелей егер алдында 10-12см тереңдікке қопсытамыз да, әрі қарай тырмалап, таптаймыз. Сондай-ақ сарымсақ топырағын соқалы-табанды агрегаттарды пайдаланумен чизелдеу де жақсы әсер береді.

Жыртуда гектарына 15-20т көң және минералдық тыңайтқыштар-дың жартысын, ал қалған жартысын үстеп қоректендіруде береміз. Минералдық тыңайтқыштардың оңтайлы нормасы – $N_{90}P_{60}K_{60}$. Фосфор мен калий тыңайтқыштары өнім

сапасына, күздік дақылдың қыс жағдайына төзімділігіне және сақтауда жақсы сақталуына оң әсер ететін сарымсақ тісшелерінде көмірсулар мөлшерінің артуына ықпал етеді. Сонымен қатар, топырақ құнарын сақтау және жақсарту мақсатында биочар тыңайтқышы енгізілді. Тыңайтқыштар «Фреза» агрегаты арқылы сіңірілді.

Егістік алқапты сауру мақсатында скважина қазылып электрагрегат көмегімен суару жұмыстары атқарылды.

Сарымсақты жуашықтан алынып, размер бойынша калибрленген тісшелер себумен өсіреді. Тісшелерді егу біркелкі көктейді, жақсы қыстап шығады. Бір ғана кемшілігі – егіске көп тауарлық сарымсақ (гектарға 800кг дейін) жұмсалады.

Сарымсақ басын жеке бөліктерге ажыратып, олардан отырғызуға бүлінбегенін және ең ірісін іріктеп алады. Іріктелген тісшелерді 1%-дық мыс купоросы ерітіндісімен ылғалдайды. Микробқа қарсы өңдеуге, сондай-ақ марганец ерітіндісі, «Фитоспорин М» препараты және 30 минуттай ұсталған күл тұнбасы жақсы келеді.

Алдын ала дайындалған жүйекке күздік сарымсақтың отырғызылу әдісі мен мерзіміне байланысты тереңдігі 7-10см ұялар жасайды. Қатарлардың ара қашықтығы 30-70см. Тісшелерді «Аналақ түпшеден» өсу кідіrmес үшін ажыратады. Тісшелерді дайын ұяларға орналастырады. Оларды жерге басып кіргізудің қажет жоқ, ол тамыртүзуді кідіртеді. Ұяларды жақсы шіріген көңмен жабу керек (5-6 суреттер).

5-6 суреттер. Тісшелер егілген ұяларды жабындау.

Жабынның оңтайлы қабаты 5см төңірегінде. Жабындауға бәрінен де жақсы– түскен жапырақтар мен күріштің сабаны. Ерте көкемде жабынды алып тастайды.

Сарымсақ егісі үшін ауа жуашықтарын да (бульбучка) пайдалануға болады. Қыс түскенше сарымсақтың тісшелерінің ұзындығы 5-10см болатын 12-18 тамыршалары болуы тиіс. Бұндай тамыр жүйесі жетілу үшін шамамен 35-40 күндей керек.

Әдебиет

1.Октябрьская Т.А. «Лук, чеснок», Серия: Советы специа-листов 2004.

2. Алексеева М.В. Чеснок. –М.: Россельхозиздат, 1979.101с.
3. Барабаш О.Ю., Блыщик И.Д., Залецкая О.Ю. Выращивание озимого стрелкующегося чеснока из воздушных луковичек за один год. –Киев: Реклама, 1986. –4с.
4. Турабаева Г.К., Сейтжапар Д.Ж., Бозшатаева Г.Т, Оспанова Г.С. Изучение биологических особенностей чеснока, выращиваемого в условиях Южно-Казахстанской области // Международный журнал экспериментального образования. –2015. –№ 3-1. –С.108-110.

ӘОЖУДК 002.6:37.016

Білім беруде блокчейнді қолдану мысалдары: мәселелер мен артықшылықтар

Тасуов Б.,
Джунбаева Г.Н.,
Сүгірбай А.
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
(Тараз қаласы)

Резюме

В этой статье мы рассмотрим инновационное использование блокчейна в образовании, трудности, возникающие при его применении на практике, а также важные факторы, которые следует учитывать при максимизации его потенциала.

Abstract

In this article, we will explore the innovative use of blockchain in education, the challenges that arise in its practical implementation, and the key factors to consider for maximizing its potential.

Блокчейн – бұл деректерді қауіпсіз, ашық және өзгермейтін түрде сақтауға және беруге мүмкіндік беретін орталықсыздандырылған технология. Білім беру саласында блокчейн білім алушылардың деректерін басқаруды жақсарты алады, дипломдар мен сертификаттарды қорғауға көмектеседі және әкімшілік процестерді жеңілдетуі мүмкін.

Блокчейн технологиясын қолдану – бұл транзакцияларды және деректерді бірнеше компьютерлерде немесе түйіндерде тіркейтін таратылған және орталықсыздандырылған цифрлық реестр

технологиясы. Ол сондай-ақ консенсус тұжырымдамасына негізделген, яғни барлық желі пайдаланушылары әрбір транзакцияның шынайылығына келіседі, бұл деректердің ашықтығын, қауіпсіздігін және өзгермейтіндігін қамтамасыз етеді.

Блокчейн өзара байланысты блоктар сериясынан тұрады, олардың әрқайсысы транзакциялар немесе басқа ақпарат жиынтығын қамтиды. Әрбір блок криптографиялық хэштер арқылы байланыстырылып, үздіксіз тізбек түзеді. Осындай құрылымның арқасында блокчейндегі деректерді ешкім өзгерте, қолдан жасай немесе оған кез келген басқа жолмен араласа алмайды.

Блокчейннің негізгі ерекшеліктерінің бірі—оның орталықсыздандырылған сипаты. Орталық органға немесе делдалға сүйенудің орнына, блокчейн пайдаланушыларға тікелей әрекеттесуге мүмкіндік береді, осылайша орталықтандырылған құрылымға деген сенім қажеттілігін жояды. Бұл орталықсыздандыру криптографиялық алгоритмдермен бірге блокчейнде сақталған деректердің тұтастығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етеді [1].

Білім беру саласында блокчейн технологиясы дәстүрлі процестерді өзгертіп, негізгі мәселелерді шешу арқылы шынайы революция жасай алады. Оны білім беру жүйесінде қолдану қауіпсіздікті, ашықтықты және тиімділікті арттырады, осылайша білім алушылар, оқу орындары және жұмыс берушілер үшін сенімді орта қалыптастырады.

Блокчейнді білім беруде пайдаланудың маңызды бағыттарының бірі – аттестация қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Блокчейн рұқсатсыз өзгертуден қорғалған цифрлық сертификаттар мен академиялық деректерді жасауға және тексеруге көмектеседі. Бұл біліктіліктің түпнұсқалығын қамтамасыз етеді, алаяқтық қаупін жояды және адамдарға өз жетістіктерінің сенімді әрі өзгермейтін жазбасын сақтауға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, блокчейн білім алушыларды нақадемиялық жетістіктерін өмір бойы тіркеп, оларды басқару процесін жеңілдетеді. Бұл орталықсыздандырылған жазбаларды әлеуетті жұмыс берушілермен немесе басқа оқу орындарымен оңай бөлісуге болады, бұл қабылдау және жұмысқа орналасу процестерін жеңілдетіп, әкімшілік жүктемені азайтады.

Блокчейн технологиясы білім беру деректерінің, сертификаттардың және жазбалардың қауіпсіздігімен түпнұсқалығын қамтамасыз етеді. Блокчейнді білім беру саласында қолдану рұқсатсыз өзгертуден қорғалған цифрлық сертификаттарды жасауға және оларды өзгертуге болмайтын реестрде сақтауға мүмкіндік береді. Бұл жалған құжаттардың пайда болу қаупін жояды және білім беру саласында сенімділік пен қауіпсіздікті арттырады.

Блокчейннің арқасында білім беру құжаттарын тексеру тиімді және нақты бола түседі. Жұмыс берушілер мен оқу орындары енді

сертификаттардың түпнұсқалығын тез тексере алады, себебі олар блокчейн реестріне қол жеткізе алады. Бұл әкімшілік жүктемені азайтады және жұмысқа қабылдау мен оқуға түсу процестерін жеделдетеді. Бұл – білім беру саласында блокчейнді қолданудың ең тиімді әдістерінің бірі.

Блокчейн академиялық транскрипттерді ашық және сенімді басқаруға көмектеседі. Білім алушылар өмір бойы өздерінің білім беру жетістіктерін, соның ішінде курстарды, бағаларды және сертификаттарды блокчейнде тіркей алады. Бұл орталықсыздандырылған тәсіл деректердің тұтастығын қамтамасыз етеді және транскрипттерді жұмыс берушілермен немесе басқа оқу орындарымен қиындықсыз бөлісуге мүмкіндік береді [2].

Блокчейн белгілі бір дағдылар мен жетістіктерді мойындайтын микрокредиттер мен цифрлық белгілерді (значоктарды) беруді және тексеруді қолдайды. Білім алушылар осы сертификаттар мен белгілерді өз тәжірибесін дәлелдеу арқылы алып, жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін арттыра алады. Сонымен қатар, білім беру саласындағы блокчейн технологиясы жеке оқу жолдарын ұсынуға мүмкіндік береді, бұл үздіксіз білім алуды және дағдыларды үнемі дамытуды қамтамасыз етеді.

Блокчейн технологиясы орталықсыздандырылған ынтымақтастық пен сараптамалық бағалауды қамтамасыз етеді. Білім алушылар бір деңгейлі (peer-to-peer) бағалауға қатысып, смарт-келісімшарттар мен орталықсыздандырылған жүйелер арқылы кері байланыс ала алады. Бұл студенттердің өзара ынтымақтастығы мен білім алмасуын арттырып, инклюзивті және интерактивті оқу ортасын қалыптастыруға ықпал етеді.

Блокчейн технологиясын білім беру мекемесінде қолданудың артықшылықтарымен қатар, белгілі бір шектеулер де бар.

Көптеген педагогтар мен білім беру саласының қызметкерлері блокчейн технологиясын қолдану және оның білім беру жүйесіндегі ықтимал мүмкіндіктері туралы шектеулі білімге ие, бұл оның енгізілуі мен пайдаланылуына кедергі келтіреді.

Жоғары енгізу құны

Блокчейнді оқу орындарына енгізу үшін айтарлықтай қаржы мен техникалық ресурстар қажет. Инфрақұрылым құру, бағдарламалық жасақтаманы дамыту және қызметкерлерді оқыту үлкен шығындарды талап етеді.

Масштабталу және өнімділік мәселелері

Блокчейн жүйелері үлкен көлемдегі білім беру деректерін өңдеу кезінде баяу жұмыс істеуі мүмкін. Әсіресе, транзакциялар саны артқан кезде желі жүктемесі жоғарылайды.

Технологияны меңгерудің күрделілігі

Оқу орындарының көпшілігінде блокчейн технологиясын толық түсініп, дұрыс пайдалану үшін арнайы мамандар жоқ. Бұл оны енгізу және басқару процесін қиындатады.

Құпиялылық пен деректерді қорғау

Блокчейндегі ақпарат өзгермейтіндіктен, студенттердің жеке деректерін басқару күрделі мәселе болуы мүмкін. GDPR сияқты деректерді қорғау ережелеріне сәйкестікті сақтау қажет.

Құқықтық және реттеуші кедергілер

Көптеген елдерде блокчейнді білім беру саласында қолдануға қатысты нақты заңдар мен нормативтік актілер жоқ. Бұл жүйенің заңды статусы мен мойындалуын қиындатады.

Интеграциядағы қиындықтар

Блокчейнді бар білім беру жүйелерімен және платформаларымен үйлестіру қиын болуы мүмкін. Әсіресе, егер оқу орны бұрыннан қолданып жүрген ақпараттық жүйелер мен толық интеграция қажет болса.

Қорыныдылай келе, білім беруде блокчейнді пайдаланудың негізгі бағыттарының бірі – аттестация және сертификаттау. Блокчейн оқу орнының функцияларын тексеру және аутентификациялау үшін орталықсыздандырылған және өзгермейтін реестрді қамтамасыз ете алады. Бұл ашықтықты арттырып, жалған құжаттар қаупін азайтады, жұмыс берушілер үшін кадрларды іріктеу процесін тиімді және сенімді етеді [3].

Блокчейн технологиясының білім беру саласында көптеген артықшылықтары бар. Оны аттестация, деректер қауіпсіздігі және үздіксіз білім алу салаларында қолдану үлкен мүмкіндіктер ұсынады. Дегенмен, масштабталу, интеграция және деректердің құпиялылығы сияқты мәселелерді шешу қажет. Бұл мәселелерді мұқият қарастырып, білім беру жүйесін түбегейлі өзгерте алатын тұрақты және инклюзивті блокчейн шешімдерін әзірлеу өте маңызды.

Әдебиет

1. Литвин А.А. Современные возможности использования технологии блокчейн в системе образования/А.А.Литвин, С.В. Корнев, Е.Г. Князева // Развитие образования. – 2020. – № 3 (9). – С. 107-114. DOI:10.31483/r-75782.

2. Universa. Medium. Blockchain in Education. 23.05.2018 URL: <https://medium.com/universablockchain/blockchain-in-education-49ad413b9e12>.

3. Григорьев В.В. Блокчейн в образовании. Информационная инновация. 2020;15(2):18-26. <https://doi.org/10.31432/1994-2443-2020-15-2-18-26>

УДК 639.3.(072)

Биометрические показатели щук, карасей и белого амура озера Асеткуль Арало-Сырдарьинского бассейна

Ермаханов З., м.с-х.н.

Жанзаков М.М., к.с-х.н., доцент

Ермаханова Ж.З., м.н.с.

Баширова Ж.Е., м.п.н., старший преподаватель

Кызылординский университет «Болашак»

(г.Кызылорда)

Резюме

Бұл мақалада Қазақстанның Арал-Сырдария бассейніне жататын Қызылорда облысы Шиелі ауданы территориясындағы су айдыны – Асеткөлдегі шортандар, мөңкелер және ақ амурлардың биометриялық – сандық және сапалық көрсеткіштерінің талдау нәтижелері берілген.

Abstract

This article presents the results of analyses of quantitative and qualitative biometric indicators of pike, crucian carp and white cupids of the reservoir – Lake Asetkol, located on the territory of the Shieli district of the Kyzylorda region, related to the Aral-Syrdarya basin of Kazakhstan.

Промысловая ихтиофауна озера Асетколь представлена следующими видами – сазан, лещ, аральская плотва, щука, судак, жерех, чехонь, серебряный карась, змееголов, белый толстолобик и белый амур. Здесь приводится биологическая характеристика и биометрические показатели щук, карасей и белого амура.

Сбор ихтиологического материала осуществлялся из контрольных уловов ставными сетями с размером ячей от 18 до 70мм. Постановка ставных сетей производилась согласно сетке станций. Обработку ихтиологического материала проводили по общепринятым методикам [1-3]. Для оценки численности и биомассы рыб использованы данные сетепостановок. Оценка промысловой численности и биомассы рыб проведена по методике Кушнаренко А.И. и Лугарева Е.С. [4] для пассивных орудий лова (сети).

Щука. Он один из хищных видов рыб, исполняющий роль биологического мелиоратора в озере Асетколь. Биологические показатели щуки в озерах неплохие.

В опытных уловах длина щуки колебалась от 170 до 510мм, в среднем составляя 317мм. Масса щуки варьировала от 45 до 1250г, в среднем составляя 439г.

Возрастной ряд представлен шестью генерациями, доминировали пятилетки (табл.1.)

Таблица 1. Возрастной состав щуки

Возрастной ряд	Длина рыб, мм	Средняя длина рыб, мм	Количество рыб, экз.	Доля рыб, %
1+	170	170	1	6,3
2+	175-250	198	4	25
3+	310-370	344	4	25
4+	365-425	398	5	31,2
5+	420	420	1	6,3
6+	510	510	1	6,3
Итого	170-510	317	16	100

Длина двухлетней щуки составила 170мм. Размеры трехлеток щуки колебались от 175 до 250мм, в среднем составляя 198мм. Основу трехлеток щуки составили особи размером 176-200мм. Средняя длина четырехлеток щуки составила 344мм, с колебаниями от 310 до 370мм. Доминировали особи длиной тела 326-350мм. Длина тела пятилеток колебалась от 365 до 425мм, в среднем составляя 398мм. В стаде щуки озера Асетколь доминируют особи длиной тела 401-425мм и массой 1-50мм и 451-500мм. Сравнение соотношения полов показало, что в стаде доминировали самки, среди самок четырех – пятилетки (таблицы 2-4).

Таблица 2. Распределение щуки разных возрастов в диапазоне размерного класса

Размерный класс		Возраст						Итого
		1+	2+	3+	4+	5+	6+	
151-175	экз.	1	1					2
	%	50	50					100
176-200	экз.		2					2
	%		100					100
226-250	экз.		1					1
	%		100					100
301-325	экз.			1				1
	%			100				100
326-350	экз.			2				2
	%			100				100
351-375	экз.			1	2			3
	%			33,3	66,7			100
376-400	экз.				1	1		2
	%				50	50		100
401-425	экз.				2			2
	%				100			100
501-525	экз.						1	1
	%						100	100

Таблица 3. Размерно-весовой состав щуки озера Асетколь

Размерный класс	Доля, %
151-175	6,25
176-200	12,5
226-250	12,5
251-275	6,25
301-325	6,25
326-350	12,5
351-375	12,5
376-400	6,25
401-425	18,75
501-525	6,25
Итого	100
Весовой класс	Доля, %
1-50	18,75
51-100	6,25
101-150	6,25
251-300	6,25
301-350	6,25
451-500	18,75
501-550	12,5
650-700	6,25
801-850	12,5
1201-1250	6,25
Итого	100

Таблица 4. Соотношение полов по возрастам и размерам в стаде щуки

Возраст	Самки	Самцы	Ювенальные
1+		1	
2+	3		1
3+	4		
4+	4	1	
5+	1		
6+	1		
Итого	13	2	1
Размерный класс	самки	самцы	ювенальные
151-175		1	1
176-200	2		
226-250	1		
301-325	1		
326-350	1		
351-375	4		
376-400		1	
401-425	3		
501-525	1		
Итого	13	2	1

По расчетам численность щуки оценивается в 0,342 тыс.экз., промысловый запас 0,150 тонны. На период с 01.07.2021г до 01.07.2022 г в озере Асетколь предельно-допустимый улов (ПДУ) щуки составит 0,045 тонны.

Карась серебряный. В опытных уловах встречались в озере особи размером от 220 до 340мм, массой от 311 до 517г, при средней длине и массе 248мм и 410г, соответственно. Возрастной состав представлен четырьмя генерациями, доминирующими являются шестилетки.

Длина тела пятилетки серебряного карася составила 220мм. Размеры шестилеток серебряного карася колебались от 230 до 255мм, в среднем составляя 239мм. Основу шестилеток карася составили особи размером 226-250мм. Средний размер пятилеток составил 225мм, с колебаниями от 220 до 235мм. Размер семилеток серебряного карася колебался от 260 до 275мм, в среднем составляя 265мм. Длина тела девятилеток карася серебряного составила 340мм (таблицы 5-6).

Таблица 5. Возрастной состав карася серебряного

Возрастной ряд	Длина рыб (мин.- макс.), мм	Средняя длина рыб, мм	Кол-во рыб, экз	Доля рыб, %
4+	220	220	2	13,4
5+	230-255	239	9	60,0
6+	260-275	265	3	20,0
8+	340	340	1	6,6
Итого	220-340	248	15	100

Таблица 6. Распределение карася серебряного разных возрастов в диапазоне размерного класса

Размерный класс		Возраст				Итого
		4+	5+	6+	8+	
201-225	экз.	2	0	0	0	2
	%	100	0	0	0	100
226-250	экз.	0	8	0	0	8
	%	0	100	0	0	100
251-275	экз.	0	1	3	0	4
	%	0	25,0	75,0	0	100
326-350	экз.	0	0	0	1	1
	%	0	0	0	100	100

В стаде карася серебряного доминировали особи длиной 226-250мм и массой 351-400г (табл.7).

Таблица 7. Размерно-весовой состав карася

Размерный класс	Доля, %
201-225	13,3
226-250	53,3
251-275	26,7
326-350	6,7
Весовой класс	%
301-350	20,0
351-400	46,7
401-450	13,3
451-500	13,3
501-550	6,7

Соотношение полов карася серебряного озера Асетколь показало, что в стаде преобладали самки. Среди самок, а также среди самцов доминируют шестилетки (табл.8).

Таблица 8. Соотношение полов по возрастам и размерам в промысловом стаде карася серебряного

Возраст	Самки	Самцы	Ювенальные
4+	0	2	0
5+	5	4	0
6+	3	0	0
8+	1	0	0
Итого	9	6	0
Размерный класс	Самки	Самцы	Ювенальные
201-225	0	2	0
226-250	4	4	0
251-275	4	0	0
276-300	0	0	0
301-325	0	0	0
326-350	1	0	0
Итого	9	6	0

По расчетам численность карася серебряного оценивается в 2,237 тыс. экз., промысловый запас 0,917 тонны. На период с 01.07.2021г до 01.07.2022г в озере Асетколь предельно-допустимый улов (ПДУ) карася серебряного составит 0,275 тонны.

Белый амур. В опытных уловах длина белого амура колебалась от 320 до 450мм, в среднем составляя 383мм. Масса белого амура варьировала от 835 до 1580г, в среднем составляя 1305г. Возрастная структура за период исследований представлена тремя генерациями (табл.9).

Таблица 9. Основные биологические показатели белого амура

Возрастной ряд	Длина, (мин.макс.-), мм	Средняя длина, мм	Масса, (мин.-макс.) г	Средняя масса, г	Кол-во, экз.	Доля рыб %
2+	320-370	334	835-1010	922	2	33,3
3+	380-390	385	1410-1496	1453	2	33,3
4+	400-450	431	1505-1580	1542	2	33,4
Итого	320-450	383	835-1580	1305	6	100

В стаде белого амура в озере Асетколь преобладали самки (табл.10).

Таблица 10. Соотношение полов по возрастам и размерам в стаде белого амура

Возраст	Самки	Самцы
2+	1	1
3+	1	1
4+	2	
Размерный класс	Самки	Самцы
301-350	1	1
351-400	2	1
401-450	1	
Итого	4	2

По расчетам, численность белого амура оценивается в 0,322 тыс. экз., промысловый запас 0,420 тонн. На период с 01.07.2021г до 01.07.2022г предельно-допустимый улов (ПДУ) белого амура в озере Асетколь может составить 0,105 тонны.

Литература

1. Правдин Н.Ф. Руководство по изучению рыб. – М.:Пищепромиздат, 1965. – 376с.
- 2.Чугунова Н.Н. Руководство по изучению возраста и роста рыб. – М.: Пищепромиздат, 1950. – 163с.
- 3.Коблицкая А.Ф. Изучение нереста пресноводных рыб. М., 1966. – 110с.
4. Кушнарченко А.И., Лугарев Е.С. Оценка численности рыб по уло-вам пассивными орудиями лова // Вопросы ихтиологии. – М. – 1989. –Т.23 – Вып.6. –С.921-926.

УДК 639.3

**Гидрохимический режим и зооплакtonы озера Алабие
Арало-Сырдарьинского бассейна**

Ермаханов З. м.с-х.н.
Жанзаков М.М., к.с-х.н., доцент
Есенгелді Н.М., студент Б-23
Кызылординский университет «Болашак»
(г.Кызылорда)

Резюме

Мақалада Қазақстан территориясындағы Арал-Сырдария бассейніне (су айдыны) жататын Алабие көлінің гидрохимиялық режимі және ондағы зоопланктондардың таксономиялық құрамы мен олардың сандық сипаты баяндалған, сондай-ақ көлдегі кәсіптік балықтың түрлері көрсетілген.

Abstract

The article describes the hydrochemical regime of Lake Alabie, belonging to the Aral-Syrdarya Bas-Seine (water body) on the territory of Kazakhstan, the taxonomic composition and quantitative nature of zooplankton in it, as well as the species of commercial fish in the lake.

Научно-исследовательские работы проводились в озере Алабие Шиелийского района Кызылординской области по заказу природопользователей, согласно заключенного с ними договора. Начало водоема расположено в пределах Шиелийского района, относится к Теликольской системе озер. Площадь водоема в период исследований составило 150га, длина – 1,5км, ширина – 700м. Максимальная глубина при исследовании составила – 2,0м, минимальная – 1,0м.

Подводная растительность развито слабо в основном составляет рдест пронзеннолистный и горец земноводный. Береговая линия сильно заросшее камышово-тростниково растительностью, что составляет 80% покрытия акватории водоема.

Сбор материала, характеризующего гидрологический и гидрохимический режимы, состояние кормовой базы рыб и ихтиофауны, проводился в соответствии с типовыми методиками распределения сетки станций. Анализ гидрологического режима водоемов проведен промерами средних и максимальных глубин, визуальным наблюдением. На каждой станции брались пробы воды для определения растворенных газов, рН воды, биогенных элементов, органических веществ, перманганатной окисляемости и ионно-солевого состава воды. Анализ химического состава воды производился по общепринятой методике [1,2].

Изучение гидробиологического режима водоемов проводилось по традиционным методикам. Общее количество собранных

гидробиологических проб составило 100шт (50 проб зоопланктона и 50 проб макрозообентоса).

Отбор проб зоопланктона на глубинах до 3м велся процеживанием 100л воды через планктонную сеть Апштейна, на глубинах свыше 3м – тотальным обловом столба воды сетью Джели. Пробы фиксировались четырехпроцентным раствором формалина и семидесяти процентным раствором этилового спирта. Планктонные сети были изготовлены из капронового газа №68.

Обработка и анализ проб зоопланктона и макрозообентоса соответствуют общепринятым методическим источникам и определителям [3-12]. Определение видовой принадлежности, численности и биомассы организмов осуществлялось при использовании микроскопа МБС-10 с применением данных по индивидуальным весам.

Вычислялись численность и биомасса в пробе каждого вида отдельно с пересчетом на один кубический метр воды и последующим суммированием по группам зоопланктона.

Количественные пробы макрозообентоса отбирались ковшевым дночерпателем Петерсена с площадью захвата 1/40-ая часть квадратного метра. Грунт промывался через сито из газа №24. В лаборатории делался подсчет бентических организмов в пробе с пересчетом на один квадратный метр; биомасса определялась с помощью торсион-ных весов (от 0 до 1000мг). Кормность водоемов рассчитывалась по классификации Китаева [13].

Гидрохимический режим озера Алабие в период исследований отличалось в нестабильном состояний. Наличие растворенного кислорода в центральной части составило 8,5мг/дм³, в прибрежной 6,20мг/дм³.

Водородный показатель регистрировалось в слабощелочной значений – 8,40 ед. Перманганатная окисляемость озера среднее – 3,25мгО/л. Прозрачность воды водоема по мерам диска Секки составило 1,4.

Минерализация воды водоема отличается невысоким содержанием ионных соединений и регистрировался в значениях 4585 мг/дм³.

Значение жесткости воды озера Алабие составляет – 25мг-экв/л, свидетельствует об отношении их к категории «очень жестких».

В целом гидрохимического режима озера Алабие можно охарактеризовать как удовлетворительным состоянием качества вод с высоким содержанием азотистых и нитрифицирующих соединений. Качественные изменения свойств воды зависит от стока воды и седиментации образования в весенне-осенний период также временно-пространственных отношений.

В пробах отмечено присутствие трех основных групп беспозвоночных – это коловратки (класс Rotifera), ветвистоусые ракообразные (Cladocera) и веслоногие рачки (Copepoda) (табл.1).

Таблица 1. Таксономический состав зоопланктона оз. Алабие

Таксономическая единица	Латинское (русское) название
Тип	Nemathelminthes (Первичнополостные черви)
Класс	Rotifera (Коловратки)
Подкласс	Eurotatoria
Надотряд	Pseudotrocha Beauchamp, 1965
Отряд	Ploimida
Семейство	Brachionidae
Род	Keratella Bory de St. Vincent, 1822
Вид	Keratella quadrata (Müller, 1786)
Семейство	Synchaetidae
Род	Synchaeta Ehrenberg, 1832
Вид	Synchaeta vorax Rousselet, 1902
Семейство	Lecanidae
Род	Lecane Nitsch, 1827
Вид	Lecane luna (Müller)
Вид	Lecane (Monostyla) bulla (Gosse, 1851)
Тип	Arthropoda (Членистоногие)
Класс	Crustacea (Ракообразные)
Подкласс	Copepoda (Веслоногие)
Отряд	Cyclopoida
Семейство	Cyclopidae
Род	Cyclops O.F.Müller, 1776
Вид	Cyclops vicinus Uljanin, 1875
Род	Acanthocyclops Kiefer, 1927
Вид	Acanthocyclops sp.
Подкласс	Branchiopoda (Phyllozoa) (Листоногие)
Отряд	Cladocera (Ветвистоусые)

Общая численность зоопланктона в летний период 2016 г. составила 88,02тыс. экз/м³, биомасса – 421,33мг/м³ (табл.2). Уровень общей биомассы зоопланктонтов соответствовал низкой кормности для рыб.

Таблица 2. Количественная характеристика (численность, биомасса) основных групп зоопланктона озера Алабие

Наименование группы	Численность, тыс. экз/м ³	Биомасса, мг/м ³
Rotifera	15,47	9,37
Cyclopidae	54,16	242,98
Cladocera	18,39	166,64

Всего	88,02	421,33
-------	-------	--------

Биологические показатели по состоянию зоопланктона (в соответствии со «шкалой трофности» С.П.Китаева) характеризовали озеро Алабие, как водоем «очень низкого» класса, α - олиготрофного типа.

Средняя глубина на гидробиологических станциях 2,4м, прозрачность воды – 0,3м, средняя температура водной толщи в верхнем слое составила 23°C. Преобладающий тип грунта – серый ил.

Биотоп серого ила населяет единственная группа организмов – двукрылые насекомые семейства Мотылей (Chironomidae) на личиночной стадии развития (табл.3).

На озере Алабие личинки хирономид немногочисленны и представлены двумя подсемействами – Tanypodinae (род Ablabesmyia Jochannsen,1905) и Chironominae с трибой Chironomini (род Parachironomus Lenz: Parachironomus гр. pararostratus Lenz,1938).

Таблица 3. Таксономический состав бентоса оз.Алабие

Таксон	Латинское (русское) название
Класс	Insecta (Насекомые)
Отряд	Diptera (Двукрылые)
Семейство	Chironomidae (Мотыли)
Подсемейство	Tanypodinae
Род	Ablabesmyia Jochannsen, 1905
Подсемейство	Chironominae
Триба	Chironomini
Род	Parachironomus Lenz, 1923
Группа	Parachironomus гр. Pararostratus Lenz, 1938

Количественное развитие макрозообентоса невысокое. Средняя численность хирономид достигала 160 экз/м², средняя биомасса – 1,92 г/м². Уровень биомассы донных беспозвоночных соответствует низкому значению кормности для рыб («низкий» класс биологических показателей, β -олиготрофный тип водоема по шкале трофности С.П.Китаева).

Промысловая ихтиофауна озера Алабие представлена следующими видами – сазан, лещ, аральская плотва, щука, серебряный карась, змеёголов, судак и окунь. Ниже приводится краткая биологическая характеристика.

Литература

- 1.Руководство по химическому анализу поверхностных вод суши. – Л.: Гидрометеиздат, 1977. -541с.
2. Жизнь пресных вод СССР. – Л.: Академия наук СССР, 1959. – Т.4. Ч.2. – 319с.
- 3.Методические рекомендации по сбору и обработке материалов

при гидробиологических исследованиях на пресноводных водоемах. Задачи и методы изучения и использования кормовой базы рыб. – Л.: ГосНИОРХ, 1984. – 376с.

4. Жадин В.И. Методы гидробиологических исследований. – Москва: Высшая школа, 1960. – 191с.

5. Определитель пресноводных беспозвоночных европейской части СССР/ под ред. Л.А.Кутиковой, Я.И.Старобогатова. – Л.: Гидрометеиздат, 1977. – 512с.

6. Определитель пресноводных беспозвоночных России и сопредельных территорий: Низшие беспозвоночные. – Санкт-Петербург: Зоологический институт Российской Академии наук, 1994. – Т.1. – 400с.

7. Определитель пресноводных беспозвоночных России и сопредельных территорий: Ракообразные. – Санкт-Петербург: Зоологический институт Российской Академии наук, 1995. – Т.2. – 632с.

8. Панкратова В.Я. Личинки и куколки комаров подсемейства Podonidae и Tanypodinae фауны СССР. – Л.: Просвещение, 1977. – 156 с.

9. Гуцевич А.В. Кровососущие мокрецы (Ceratopogonidae)// Фауна СССР: Насекомые двукрылые. – Л.: Наука, 1973. – Т.3. – Вып.5. – 272 с.

10. Мирам Э. Определитель отрядов взрослых насекомых и их личинок. – Л.: Академия наук СССР, 1933. – 71с.

11. Планктон и бентос внутренних водоемов. – Москва-Ленинград: Наука, 1966. – С.199-298

12. Штакельберг А.А. Кровососущие комары (сем. Culicidae) Союза СССР и сопредельных стран. – Ленинград: Академия наук СССР, 1927. – 171с.

13. Китаев С.П. О соотношении некоторых трофических уровней и «шкалы трофности» озер разных природных зон / Тезисы доклада V съезда ВГБО г.Тольятти, 15-19 сентября 1986г. – Куйбышев, 1986. – Ч.2. – С.254-255

УДК 597.0/5-11

Биометрические показатели судаков, жерехов и чехоней озера Асетколь Арало-Сырдарьинского бассейна

Ермаханов З. м.с-х.н.

Жанзаков М.М. к.с-х.н., доцент

Ермаханова Ж.З. м.н.с.

Обдрахман Ж.Б. студент Г-23

Кызылординский университет «Болашак»
(г.Кызылорда)

Резюме

Ұсынылып отырған мақалада Қазақстандағы Арал-Сырдария бассейнінің су айдындарының біріне жататын Шиелі ауданындағы Асеткөлдің көксерке, ақмарқа және қылышбалықтарының сандық және сапалық биометриялық көрсеткіштері баяндалады.

Abstract

The presented material sets out biometric indicators of quantitative and qualitative characteristics of walleye fish, asp and czechs of Lake Asetkol, which is one of the reservoirs of the Aral-Syrdarya basin of Kaakhstan, which is located on the territories of the Shieli district.

Научно-исследовательские работы проводились в рыбохозяйственном озере Асетколь Шиелийского района Кызылординской области по заказу природопользователей, согласно заключенного с ними договора. Площадь озера в период исследований составила 38га. Приток от канала из реки Сырдарья.

Сбор ихтиологического материала осуществлялся из контрольных уловов ставными сетями с размером ячей от 18 до 70мм. Постановка ставных сетей производилась согласно сетке станций. Обработку ихтиологического материала проводили по общепринятым методикам [1-3]. Для оценки численности и биомассы рыб использованы данные сетепостановок. Оценка промысловой численности и биомассы рыб проведена по методике Кушнарченко А.И. и Лугарева Е.С. для пассивных орудий лова (сети) [4].

Промысловая ихтиофауна озера Асетколь представлена следующими видами – сазан, лещ, аральская плотва, щука, судак, жерех, чехонь, серебряный карась, змееголов, белый толстолобик и белый амур. Здесь приводятся биометрические показатели судаков, жерехов и чехоней.

Судак. Он один из хищных видов рыб, выполняющий функцию биологического мелиоратора в озере Асетколь. Биологические показатели судака здесь хорошие.

В контрольных уловах встречались рыбы размером от 320 до 540мм, массой от 368 до 1950г, при средней длине тела 394мм и массе 1150г.

Возрастной состав судака представлен четырьмя генерациями, преобладают в улове четырехлетки (табл.1).

Таблица 1. Возрастной состав судака

Возраст-ной ряд	Длина рыб по наблюдаемым данным (мин., макс.), мм	Средняя длина рыб, мм	Число рыб в каждом возрастном классе, экз	Доля рыб, %
3+	320-370	342,5	6	54,5
4+	390-395	392,5	2	18,2

5+	440-540	490	2	18,2
6+	510	510	1	9,1
Итого	320-540	394	11	100

Длина тела четырехлеток судака колебалась от 320 до 370мм, в среднем составляя 342мм. Основу четырехлеток судака составляли особи размером 320-350мм (табл.2).

Таблица 2. Распределение судака разных возрастов в диапазоне размерного класса

Возраст	Распределение судака разных возрастов в диапазоне размерного класса, экз/%							
	300-350		351-400		401-450		501-550	
	экз	%	экз	%	экз	%	экз	%
3+	4	80	2	66,7				
4+	1	20	1	33,3				
5+					1	100	1	50
6+							1	50
Итого	5	100	3	100	1	100	2	100

Средняя длина тела пятилеток составляла 392мм, с колебаниями от 390 до 395мм. Размеры шестилеток колебались от 440 до 540мм, в среднем 490мм. Длина тела семилеток судака составляла 510мм. Темп линейного роста судака в озере высокий.

В популяции судака доминируют особи длиной 300-350мм и массой 401-600г (табл.3).

Таблица 3. Размерно-весовой состав судака

Размерный класс	300-350	351-400	401-450	451-500	501-550	Итого
Соотношение рыб, %	45,4	27,3	9,1		18,2	100
Весовой класс	200-400	401-600	601-800	801-1000	1001-1200	1201-1400
Соотношение рыб, %	18,2	36,3	18,2	9,1		

Продолжение весового класса и соотношений рыб табл.3

Весовой класс	1401-1600	1601-1800	1801-2000	Итого
Соотношение рыб, %	9,1		9,1	100

Сравнение соотношения полов судака показывает, что оно близко 1:1 (табл.4).

Таблица 4. Соотношение полов по возрастам и размерам в промысловом стаде судака оз.Асетколь, 2020 г.

Возраст	Соотношение полов по возрастам	
	самки	самцы
3+	3	3
4+		2
5+	1	1
6+	1	
Итого	5	6
Размерный класс	соотношение полов по размерам	
	самки	самцы
300-350	2	3
351-400	1	2
401-450		1
451-500		
501-550	2	
Итого	5	6

По расчетам численность судака оценивается в 0,226 тыс. экз., промысловый запас 0,260 тонны. На период с 01.07.2021г до 01.07.2022г в озере Асетколь предельно-допустимый улов (ПДУ) судака составит 0,065 тонны.

Жерех. В озере Асетколь жерех в опытных уловах представлен особями длиной тела от 220 до 430мм и массой от 160 до 1195г, при средних показателях 300мм и 420г, соответственно.

Возрастной состав представлен четырьмя группами. Доминировали трехлетки (табл.5).

Таблица 5. Возрастной состав жереха

Возрастной ряд	Длина рыб, мм	Средняя длина рыб, мм	Количество рыб, экз.	Доля рыб, %
2+	220-270	246,7	9	2+
3+	280-300	291	7	3+
4+	350-390	376,7	3	4+
5+	390-430	407	3	5+
Итого	220-430	300	22	Итого

Длина тела трехлетки жереха колебалась от 220 до 270мм, в среднем составляя 246,7мм. Основу трехлеток составляли особи размером 220-250мм. Средний размер четырехлеток судака составил 291мм, с колебаниями от 280 до 300мм. Пятилетки представлены особями размером 350-390мм. Средний размер пятилеток 376,7мм. Преобладали особи длиной тела 351-390мм. Длина тела шестилеток жереха колебалась от 390 до 430мм, в среднем составляя 407мм. Доминировали особи длиной тела 390-400мм (табл.6).

Таблица 6. Распределение жереха разных возрастов в диапазоне размерного класса

Размерный класс		Возраст				Итого
		2+	3+	4+	5+	
201-250	экз.	5				5
	%	100				100
251-300	экз.	4	7			11
	%	36,4	63,6			100
301-350	экз.			1		1
	%			100		100
351-400	экз.			2	2	4
	%			50	50	100
401-450	экз.				1	1
	%				100	100

В стаде жереха доминировали особи длиной тела 251-300мм и массой 151-250г (табл.7).

Таблица 7. Размерно-весовой состав жереха

Размерный класс	Доля, %
201-250	22,8
251-300	50
301-350	4,5
351-400	18,2
401-450	4,5
Итого	100
Весовой класс	доля, %
151-200	22,8
201-250	18,3
251-300	13,7
301-350	4,5
351-400	13,7
551-600	4,5
701-750	4,5
751-800	4,5
801-850	4,5

901-950	4,5
1151-1200	4,5
Итого	100

Сравнение соотношения полов жереха озера Асетколь показало, что в стаде преобладали самки. Среди самок доминировали трехлетки (табл.8).

Таблица 8. Соотношение полов по возрастам и размерам в промысловом стаде жереха

Возраст	Самки	Самцы
2+	9	
3+	3	4
4+	3	
5+	3	
Итого	18	4
Размерный класс	самки	самцы
201-250	5	
251-300	7	4
301-350	1	
351-400	4	
401-450	1	
Итого	18	4

По расчетам, численность жереха оценивается в 0,436 тыс. экз., промысловый запас 0,183 тонн.

На период с 01.07.2021г до 01.07.2022г в озере Асетколь предельно-допустимый улов (ПДУ) жереха составит 0,055 тонн.

Чехонь. В опытных уловах в озере Асетколь длина чехони колебалась от 205 до 320мм, в среднем составляя 268мм. Масса тела варьировала от 85 до 265г, в среднем составляя 182г (табл.9).

Длина тела четырехлеток чехони колебалась от 205 до 255мм, в среднем составляя 238мм. Основу четырехлеток составляли особи размером 251-255мм. Средняя длина пятилеток чехони составляла

Таблица 9. Возрастной состав чехони

Возрастной ряд	Длина рыб, мм	Средняя длина рыб, мм	Количество рыб, экз.	Доля рыб, %
3+	205-255	238	5	35,7

4+	260-295	275	7	50
5+	305-320	313	2	14,3
Итого	205-320	268	14	100

275мм, с колебаниями от 260 до 295мм.

Размеры шестилеток колебались от 305 до 320мм, в среднем – 313мм (табл.10). Таким образом, темп линейного роста чехони озера Асетколь сравнительно высокий.

Таблица 10. Распределение чехони разных возрастов в диапазоне размерного класса

Размерный класс		Возраст			Итого
		3+	4+	5+	
200-250	экз.	2			2
	%	100			100
251-300	экз.	3	7		10
	%	30	70		100
301-350	экз.			2	2
	%			100	100

В стаде чехони озера Асетколь преобладают особи размерами 251-300мм и массой 151-200г (табл.11).

Таблица 11. Размерно-весовой состав чехони

Размерный класс	Доля, %
200-250	28,6
251-300	57,1
301-350	14,3
Весовой класс	доля, %
50-100	7,2
101-150	21,3
151-200	42,8
201-250	14,3
251-300	7,2
301-350	7,2

Сравнение соотношения полов показало, что в стаде обнаружены только самки (табл.2).

Таблица 12. Соотношение полов по возрастам и размерам в стаде чехони

Возраст	Самки
3+	5
4+	7
5+	2

Итого	14
Размерный класс	самки
200-250	2
251-300	10
301-350	2
Итого	14

По расчетам численность чехони оценивается 0,456 тыс.экз., промысловый запас 0,083 тонны. На период с 01.07.2021г до 01.07.2022г в озере Асетколь предельно-допустимый улов (ПДУ) чехони составит 0,025 тонны.

Литература

1. Правдин Н.Ф. Руководство по изучению рыб. – М.: Пищепромиздат, 1965. – 376с.
2. Чугунова Н.Н. Руководство по изучению возраста и роста рыб. – М.: Пищепромиздат, 1950. – 163с.
3. Коблицкая А.Ф. Изучение нереста пресноводных рыб. М., 1966. – 110с.
4. Кушнаренко А.И., Лугарев Е.С. Оценка численности рыб по уловам пассивными орудиями лова// Вопросы ихтиологии. – М. – 1989. – Т.23 – Вып.6. – С.921-926.

ӘОЖ 634.773

Банан өсімдігінің морфологиясы мен биологиясы және оны жылыжайда өсіру технологиясы

Жанзақов М.М. а-ш.ғ.к., доцент
 Әлібекова Ғ.Б. а-ш.ғ.к., доцент
 Тажекеева А.К. а-ш.ғ.м., аға оқытушы
 Жеңісбек Г.Ж., студент Б-22
 Қызылорда «Болашақ» университеті
 (Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассмотрены история происхождения и распространения, морфологические признаки и биологические свойства, а также технология возделывания экзотической культуры – банана в тепличных условиях.

Abstract

The article examines the history of origin and distribution, morphological features and biological properties, as well as the technology of cultivation of an exotic banana crop in greenhouse conditions.

Экзотикалық өсімдік бананның тарихын, сондай-ақ оның морфологиялық ерекшеліктері мен биологиялық қасиеттерін зерттеу нысанына алуымыз—бұл өсімдік «Болашақ» университеті кампусының төңірегіндегі поликарбонаттық жылыжайда өсірілуде.

Көпшіліктің ойынша банандардың шыққан жері Африка болса, негізінде олай емес, өсімдіктің отаны – Малай архипелагы. Банан ертеректе мәдениленген жемістердің алғашқыларының бірі болды. Моряктар, жаңа жазықтарды игеруде алдымен оларды Канар аралдарына және Вест-Индияға, сонан кейін Солтүстік Америкаға апарған. Ал Еуропа бананның дәмін 19-ғасырда – темір жолдар салынып, тоңазытатын жабдықтар ойлап табылғанда, яғни тауарларды алыс қашықтыққа тасымалдауға, төмен температурада оны ұзақ сақтауға мүмкіндік туғанда ғана татқан. Мынандай қызықты дерекке қараңыз, бананның қабығы басында, біздер көріп жүргеніміздей сары болмаған. Ол қызыл, немесе жасыл түсті болған және де міндетті түрде асханалық өңдеуді қажетсінген. Екі жүзжылдық бұрын осы екі түрдің арасында шағылысу болып, нәтижесінде шикі түрде де тұтқуға жарамды сары банандар пайда болды [1-3].

Қазір табиғатта бананның 500 сорт кіретін 100 жуық түрі бар [2].

Біздің халық бананның тек жұмсақ етін ғана тұтынуға бейімделген, емдеу-косметикалық тұнбасын дайындауға қабығын сирек пайдаланған. Ал тропикалық елдерде бананның жемісін ғана емес, өсімдіктің жапырақтарын, діңін, тамырларын да пайдаланады. Адамдар онымен үй жануарларын да азықтандырады. Одан басқа, банан жапырақтары орам материалын жасауға жарамды, діңнің тінінен қағаз, арқан, балық аулайтын құрал-жабдықтар жасайды.

Банан – Банан туысының мәдениленген түрлеріндегі жеуге жарамды жеміс. Ботаникада бананды жидек деп қабылданған. Мәдени сорттарының жемісінде тұқым болмайды, түйін пайда болу үшін тозаңдану қажет емес, олар тек вегетативті тәсілмен көбейеді. Жабайы түрлердегі жемісте 200 дейін тұқым болады. Банан сорттарының екі тобы бар – балғын күйде тұтынуға пайдаланатын, тәтті және ұн жасайтын, сондай-ақ пісіретін, тандыр жасайтын.

Банан – ағаш және аласа бойлы бұта түріндегі көпжылдық шөптесін өсімдік. Мәдени түрлерінің өте үлкен және ұзындығы 3м дейін, ені 70см жапырақтары болады (1-сурет). Олардың сыртқы түрі жүгерінікіне ұқсас – жапырақтың ортасында негізгі жүйке орналасқан, оған перпендикуляр бүйір жүйкелері кетеді.

1-сурет. Университет жылыжайындағы бананның көшеттеп отырғызылған өсімдіктері.

Жер (топырақ) астында тамырсабақ – жалған дің орналасқан, сонан жапырақтар пайда болады, яғни көбейеді (2-сурет).

2-сурет. Бананды жерастындағы жалған сабақты өскіндермен көбейту.

Банан ағашы өте тез өсуімен ерекшеленеді – жеті-тоғыз айда 8 метрге дейін өседі – сонысымен планетадағы ең биік шөп болып есептелінеді. Ең жоғары биікке жеткеннен кейін репродуктивтік стадияға өтеді.

Бананның 100г жейтін бөлігінің тағамдық қасиеттері: фосфор – 50мг дейін; аскорбин қышқылы – 36мг дейін; кальций – 14мг дейін; көмірсулар – 25мг дейін; ақуыздар – 2г дейін; қуаттылығы – 112ккал дейін.

Жеміс салар алдында діңнің ішкі бөлігінен басты гүлсидам өсіп шығады, онда алдымен қосжынысты аналық гүлдер пайда болады, ал аталық – ең жоғарыда орналасады.

Гүлдер кешкі мезгілде пайда болып, өзіне түрлі құстарды және насекомдарды тартатын берік иіс шығарады. Банан гүлдері ақ, сиякөк немесе қою-қызыл түсті жабынды желектерімен. Олар бірнеше ярустарға 12-30-дан жиналған және 2 қатарға орналасқан. Бір діңде шама-

мен 20 осындай ярустар болады. Сонан соң гүлден 7-22 жемістен тұратын жасыл жеміс шоғыры пайда болады. Тәжірибеде банан ағашында 2 мыңға дейін жемістер орналасқан жағдайлар болған. Бірақ көп жағдайда бір ағаштан 400-700 банан жиналады.

Банан ағашы жемісінің қандай екенін бәрі біледі. Ол іші нәзік және шырынды ақ жұмсақ етті, сырты сары түсті (піскен стадияда) қабықпен жабылған ұзын, цилиндрлі және иілген жидек.

Әдетте банандарды ағаштан қабығы әлі жасыл кездерінде жинай-ды. Ол тасымалдау мен сақтауға кететін мерзімді біраз шама ұзартуға мүмкіндік береді. Банандарға ешуақытта ағашта тұрып пісуге мүмкін-дік жасамайды, себебі олардың қабығы жарылады да, жемістер шіриді.

Өнімді жинап болғаннан кейін жеміс берген діндерді кесіп тастайды, ал олардың орнына жаңа өркендер өсіп шығады.

Банан 1 гектардан 300ц дейін жеміс беруге қабілетті ерекше жоғары өнімді дақыл. Орталық Америкада бұл шама әлдеқайда жоғары – онда бір гектардан 1000ц дейін өнім жинауға болады.

Бананның таралу ареалына жылдың салқын мезгілінде температура 10°C-тан төмен емес болып келетін тропикалық және субтропикалық белдік елдері жатады.

Банандарды өсіру үшін ылғал мен ауа жеңіл және жақсы сіңірілетін топырақ қажет. Ол үшін жақсы шіріген көң, биогумус немесе қарашірік араласқан топыраққа қосымша күйдірілген немесе жақсы жуылған өзен құмы араластырылған орта дайындалады. Банандар жеткілікті терең тамыр жүйесімен ерекшеленетіндіктен, өсімдікке жақсы дренаж жасаған дұрыс.

Алдымен банан өсіретін ыдыстың түбіне керамзит, немесе ұсақ гравий дренаждық материал пайдаланылса, келесі қабатқа өзеннің ылғал құмы төселеді. Ол құм дренаж қабатына еніп, оның ластануына кедергі болады. Сосын барып арнайы қоректік топырақ орналасып, оны сумен ылғалдап барып жас өскінді орналастырамыз (3-сурет).

3-сурет. Бананның жас өскіндерін арнайы дренажды ыдыстарда субстратқа отырғызу.

Банан тропикалық өсімдік категориясына жататындықтан, оған кемінде 50% ауа ылғалдығы қажет. Төмен ылғалдылықтан, ыстық және құрғақ ауадан өсімдіктің солуы мүмкін.

Бұл экзотты өсімдіктің ересектері ғана емес, көшеттік өскіндері де аптап ыстықта жапырақтарын жиі бүркіп тұрғанды жақсы көреді. Жапырақтарды бүрку кешке қарай жүргізілсе мен олар күннен күйік алмас үшін жылыжайды арнайы тормен көлеңкелейміз (4-сурет).

4-сурет. Жылыжайдағы бананның ересек өсімдіктері мен көшеттіктерін сумен бүркіп және арнайы жабынмен көлеңкелеп салқындатуға болады.

Бананның өсу жылдамдығы жоғары болғандықтан, көп қоректік заттар керек. Жазда бананды үстеп қоректендіру апта сайын, қыста үстеп қоректендіру саны айына бір рет дейін азаяды. Суаруда бірінші

суару молынан болса, екінші қайтара суару – жерді үш саусақпен қысып қысқанда ылғал бөлінбеген жағдайда атқарылады.

Банан өсімдігі температурасы 25-тен 30°C-қа дейінгі жылы және тұнған сумен суарылады. Суаруды қамтамасыз ету үшін крандағы ыстық суды үлкен ыдысқа құйып, бір сөтке тұндырып барып пайдалануға болады. 8°C-тан температурадағы орында және қыста тамыр жүйесін шіруін болдырмау үшін суаруды біршама қысқарту керек. Тым асыра суарудан бананның жапырақтарының шет жағы қоңыр түске енеді, құрғайды және өсуі тоқтайды. Бананды тамыр өркендерімен, немесе кейіннен жылыжайда өсіру үшін, көбейтуге болады.

Бананның аналық өсімдігін айнала жаңадан өсіп шыққан өскіндерін көбейтуге пайдалану мақсатында, сол күні субстратты ыдыстарға отырғызу керек. Өскіндер біршама уақыт жетілдіріліп алғаннан кейін ғана жылыжай топырағына отырғызуға болады. Отырғызу үшін тереңдігі мен ені күрек басындай ұяшықтар қажет болса, өскіндерді отырғызар алдында ұяшықтарды суарып алу. Мүмкіндігінше топырақ құрғақ та емес және онша ылғал да емес болуы керек. Керісінше жағдайда ұсақ тамырлар топырақ түйіршіктерімен бірге үзілуі мүмкін. Біздің мақсатымыз аналық өсімдік пен отырғызылып жатқан өскіндердің тамыршаларын көптеп сақтап қалу. Бананды басқа жерге отырғызуды өсімдіктің қарқынды өсуінде – көктемнің аяғында, немесе жазда жүргізген дұрыс. Осы кезеңдерде өсімдіктер тез тамырланады және өсуін жалғастырады. Бананның аналығы айналасындағы өскіндерді басқа жерге отырғызу барысында, аналық өсімдікке өте жақын тұрған өскінді бөліп алмай-ақ орнында қалдырған жөн. Және алда ескеру керек, банан өсімдігі жеміс салғаннан кейін өліп, оның орнын өскін басады. Осылай бананның негізгі түбінің жанында жеміс салғанның орнын басатын жастау өскіндер керек. Жеміс салған кейін банан түбі төменгі жағынан кесіліп тасталады. Сонымен қатар, бананды жылыжайда өсіруде кішкене өскіндерді пайдалану, сосын олардың екі жылдай үлкен ағаш болып өсуін күту міндет емес. Биіктігі 2м-ден 4м-ге дейінгі ересек өсімдіктерді де отырғызуға болады. Ол үшін 3-4 метрлік ағаштардың жоғарғы жағын жапырақтарымен қоса кесіп тастап, жердің бетінде биіктігі метрден аспайтындай діңін қалдыра көміп, олардың әрі қарайғы өсіп-жетілуіне жағдайлар жасау қажет [4-5].

Әдебиет

1. Банан (род). Материал из Википедии – свободной энциклопедии.

2. Андреева И.И., Родман П.С. Ботаника. -3-е, перераб. И доп. М.: Колос, 2005. –С.475. -528с.

3.

Морщихина С.С. Семейство банановые (Musaceae) // Жизнь растений.

Т.6. Цветковые растения / под ред. А.Л.Тахтаджана. –М.: Просвещение. 1982. –с381-385

4.Жанзақов М.М. Қызылорда «Болашақ» университеті. Арал-Сырдария бассейнінің экологиясы және биоресурстары ҒЗИ ғылыми-зерттеу жұмыстарының есебі. Қызылорда, 2023, 2024жж.

5.Әлеуметтік желі – «Facebook»-тегі 15 шақты топтардағы 2023-2024 жылдардағы жарияланымдар.

ӘОЖ 37.017

«Жастарды ел қорғауға дайындаудың маңызды қадамы»

Жақсылықов Ж.Ж.
лейтенант, аға оқытушы
Әбілқасым Ж.Ж., студент НВП-24
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Подготовка молодежи к защите страны важный шаг для сохранения национальной безопасности и будущего страны. Молодежь должна быть направлена на защиту страны посредством патриотического воспитания, военной подготовки, правовой ответственности, технических знаний и инноваций. Подготовка к военной службе повышает гражданскую ответственность молодежи и формирует ее в качестве специалистов, обеспечивающих безопасность государства в будущем. Кроме того, осваивая новые технологии и инновации, молодежь будет профессионально служить в сфере обороны и вносить свой вклад в будущее нашей страны.

Abstract

Training young people to defend the country is an important step to preserve national security and the country's future. Youth should be focused on protecting the country through patriotic education, military training, legal responsibility, technical knowledge and innovation. Preparation for military service increases the civic responsibility of young people and shapes them as specialists who ensure the security of the state in the future. In addition, by mastering new technologies and innovations, young people will serve professionally in the field of defense and contribute to the future of our country.

Жастарсыз - болашақ жоқ. «Ұлт болам десен, ұрпағыңды ойла» деген ұлағатты қағида осыдан қалған. Бүгінгі егемен ел, тәуелсіз мемлекетімізде жастарға білім мен тәрбие беру, оларды барынша әлеуметтік тұрғыда қолдау, ел келешегіне өз үлесін қосатын азамат

болып қалыптасуына барлық жағдай қарастырылған. Тек қана «Алға!» деген ұранды ту етіп алға ғана ұмтылу керек.

Бүгінгі жас - ертеңгі ел тізгінін ұстайтын ел ағасы. Еліміздің ертеңі, мемлекетіміздің болашағы-жастардың еншісінде. Бүгінгі алдыңғы толқын аға буынның орнын басар, ізін жалғастырар артында өсіп келе жатқан жастар екені белгілі. Өмірдің өзі де осылай емес пе, біреу келеді, біреу кетеді. Ұрпақтан ұрпаққа алмасып отырады. Ата-бабаларымыз қазақ жерін, қазақ елін, салт-дәстүрін, тілін, дінін көздің қарашығындай етіп сақтап, осы күнге аманат етіп қалдырды. Енді сол аманатты кіршіксіз таза күйінде келер ұрпаққа жеткізу бүгінгі ұрпақ қолында.

Еліміздің ендігі дамуы мен өркендеуі, келешегі жастарға тікелей байланысты. Бұл тұрғыдан ой жүйелесек, келешек ел тізгінін ұстайтын жастардың оң бойынан халықтық қалып, әдет-ғұрып, салт-дәстүріміз төгіліп тұруы қажет-ақ. Әрі білімді, бәсекеге барынша қабілетті, сонымен қатар дені сау яғни салауатты өмір салтын ұстануы алғы шарт болып табылады.

Ақиқатын ашып айтар болсақ, жастарымыз белсенді болуы керек. Ұлы Мағжан Жұмабаев айтқандай, «Арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты, қырандай күшті қырағы» болу керектігін бүгінгі қоғам, қазіргі нарық және бәсеке заманы тілеп-ақ тұр. Жүректерінде жалын бар, бойларынан күштері тасыған жиырма бірінші ғасырдың жастары күнделікті өзгеріп жатқан өмірге, құбылыстар мен жаңалықтарға үрейлене қарамай, батыстың қитұрқы өміріне еліктемей, «жақсыға үйреніп, жаманнан жиреніп» жатса нұр үстіне нұр болары анық [1-6].

Алғашқы әскери дайындық — бұл жастарды Отан алдындағы борышын атқаруға, қорғаныс қабілетін нығайтуға, сондай-ақ жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған маңызды пәндердің бірі. Бұл пән арқылы жас ұрпаққа әскери тәртіп, дағды және дайындық беру арқылы оларды ел қорғау міндетіне дайындайды. Сонымен қатар, алғашқы әскери дайындық сабағы дене шынықтыруды жақсартуға, өз-өзіне сенімділікті арттыруға, тәртіпке бағынуға және қоғамда жауапкершілікті сезінуге үйретеді.

Алғашқы әскери дайындықтың басты мақсаты — жастарды әскери қызметке қажетті негізгі дағдыларға үйрету. Бұл пәннің мазмұны әскери міндеттермен қатар, жеке және топтық жұмыс істеу, төтенше жағдайларда әрекет ету, медициналық алғашқы көмек көрсету сияқты көптеген маңызды бағыттарды қамтиды. Әскери дайындық барысында балалардың физикалық дайындығы да қалыптасады, бұл олардың денсаулығы мен өмірлік дағдыларының негізі болады.

Сонымен қатар, алғашқы әскери дайындық пәні ұлтымыздың мәдениеті мен тарихын ұғынуға, патриоттық сезімді нығайтуға бағытталған. Бұл арқылы жастар еліміздің тарихы мен

батырларымыздың ерлігін тереңірек танып, олардың ел үшін жасаған ерліктерін үлгі тұтуы тиіс [2-3-4-5]. **Патриоттық тәрбие беру** - Ел қорғаны туралы түсінік, ең алдымен, патриоттық тәрбие арқылы қалыптасады. Жастарға өз елін, ұлтын сүю, туған жерін қорғау – басты міндет екенін түсіндіру қажет. Бұл мақсатта мектептерде, колледждер мен университеттерде арнайы әскери патриоттық сабақтар өткізіліп, тарихи оқиғалар, батырлардың ерліктері туралы дәрістер мен кездесулер ұйымдастырылуы тиіс. Жастардың ұлттың қауіпсіздігіне деген жауапкершілігін арттыруға негіз болатын осы тәрбие оларды болашақта ел қорғаны болуға дайындайды.

Әскери дайындық және дағды қалыптастыру - Жастарды қорғаныс қызметіне дайындаудың тағы бір маңызды кезеңі – олардың әскери дайындығы. Жас ұрпаққа жауынгерлік машықтарды, әскери техникаларды басқару дағдыларын үйрету, тактикалық жаттығулар мен дене шынықтыру сабақтарын ұйымдастыру қажет. Осы арқылы жастар әскери қызметке келген кезде дайын болып, кәсіби деңгейде қызмет атқара алады. Әскери қызметтің талаптарына сәйкес физикалық және психологиялық дайындығы жоғары, жауынгерлік рухы мықты жастардың саны артады.

Құқықтық және әлеуметтік жауапкершілік - Жастарға мемлекет алдындағы өз міндеттерін, әсіресе, әскери қызметке шақыруды, заңды және моральдық жауапкершіліктерін түсіндіру өте маңызды. Бұл тек әскери қызметке қатысты ғана емес, жалпы мемлекет пен қоғам алдындағы жауапкершіліктерді қамтиды. Әскери қызметтің жастарға беретін әлеуметтік жағынан да көптеген пайдалы жақтары бар, мысалы, әскери қызмет барысында кәсіби дағдылар, командалық жұмыс, көшбасшылық қасиеттер қалыптасады.

Жастардың қорғаныс саласында жұмысқа орналасу мүмкіндіктері - Қорғаныс саласына жастарды дайындау тек әскери қызметпен шектелмейді. Қорғаныс өнеркәсібі, технологиялар, ақпараттық қауіпсіздік салалары да жастар үшін перспективалы жұмыс орындарын ұсына алады. Бұл жастардың болашақта тек қарулы күштерде ғана емес, сонымен қатар елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін түрлі ұйымдарда қызмет атқаруына мүмкіндік береді.

Техникалық және инновациялық білім беру - Жастарды қорғанысқа дайындаудың заманауи тәсілдерінің бірі – техникалық және инновациялық білім беру. Қазіргі әлемде әскери сала тек дәстүрлі қару-жараққа ғана тәуелді емес, сондай-ақ жаңа технологиялар, жасанды интеллект, робототехника, киберқауіпсіздік салаларында да жетістіктерге жетуді талап етеді. Жастарға осы салаларда білім алу мүмкіндіктерін беру, оларды болашақтың қорғанысына дайындаудың негізгі қадамы болар еді.

Түйіндей келе, біз, Жастар Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінің тамырын тереңдететін, халық мүддесін бірінші орынға

қоятын, қазақ елінің атын күллі әлемге паш ететін, болашақ, алып ұландары болуға бар күшімізді саламыз! Қазақстанның мәртебесін бірге көтерейік, достар! [1-2-3-4-5].

Қорытынды сөз:

Ел қорғаны – әрбір азаматтың қасиетті міндеті. Сондықтан да, жастарды әскери қызметке, ел қорғауға дайындау тек патриоттық міндет емес, сонымен қатар еліміздің болашағын қамтамасыз етудің маңызды қадамы болып табылады. Бұл үдеріс мемлекеттік деңгейде ұйымдастырылып, жастарды қорғанысқа, олардың азаматтық жауапкершілігін арттыруға бағытталуы керек. Жастарды ел қорғауға дайындаудың маңыздылығы бірнеше аспектілерді қамтиды.

Жастарды ел қорғауға дайындау – ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізі. Бұл процесс тек әскери даярлықты емес, жастарды патриоттық тұрғыдан тәрбиелеуді, олардың азаматтық жауапкершілігін арттыруды, жаңа технологияларға деген қызығушылықты дамытуды қамтиды. Тек осылайша, мемлекет өз азаматтарының қауіпсіздігін қамтамасыз ете отырып, еліміздің болашағын қорғауға толық дайын болар еді.

Ел ертеңі – білімді жастар. «Бұлақ көрсең көзін аш» дегендей, қазақ жастарын білімге бағыттау бүгінде аса маңызды мәселе. Қай елдің болсын ұлттық ерекшеліктерінің сақталып, дамытатын, еңселі ертеңімен жалғастырар алтын көпірі – мектеп.

Ұлы педагог А.Макаренко: «Тәрбиешінің әрбір қимылы, жүріс-тұрысының өзі балаларға өнеге, тәлім-тәрбие берерліктей болуын аңғарған адам ғана тәрбиеші бола алады» деген. Ал дана халқымыздан «Білекті бірді, білімді мыңды жығады» деген салиқалы сөз қалды.

Әдебиет

1.Құқық негіздері. Алматы: "Жеті жарғы", 2019. Бұл кітапта жастардың құқықтық тәртібі мен міндеттері, сондай-ақ әскери қызметке шақыру мәселелері туралы мағлұматтар беріледі.

2.Қазіргі заманғы Қазақстанның қауіпсіздігі. Нұр-Сұлтан: "Қазақ университеті", 2020.Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігі, оның ішінде жастарды әскери қызметке дайындаудың маңыздылығы туралы тараулар бар.

3.Қазақстан тарихы: әскери көзқарас. Алматы: "Қазақстан тарихы", 2021. Бұл еңбекте тарихи кезеңдер мен батырлық дәстүрлер жастарға патриоттық тәрбие беру тұрғысынан қарастырылған.

4.Патриотизм және әскери қызмет. Астана: "Қорғаныс министрлігі баспасы", 2018. Кітапта Қазақстан Республикасындағы жастарды ел қорғауға дайындау, патриоттық тәрбиенің рөлі талданған.

5.Қазақстан Республикасының қорғаныс саясаты. Нұр-Сұлтан: "Қорғаныс министрлігі", 2022. Қазіргі заманғы қорғаныс стратегиялары, жастарды әскери қызметке дайындаудың мемлекеттік деңгейдегі бағдарламалары мен бастамалары туралы кеңінен баяндалады.

6. Мағжан Жұмабаевтың «Жастар», А.Макаренко «Педагогикалық поэма», Халық ауыз әдебиеті. Бұл әдебиеттер жастарды ел қорғауға дайындау тақырыбындағы зерттеулер мен мемлекеттік құжаттарды, әскери тәрбие жүйесін талқылайтын материалдар болып табылады.

УДК 639.2/.03

Зоопланктоны, макрозообентосы и виды промысловых ихтиофаун озера Асетколь Арала-Сырдарьинского бассейна

Муханов Н.Б., к.с-х.н, доцент

Ермаханов З., м.с-х.н.

Жанзаков М.М., к.с-х.н., доцент

Ермаханова Ж.З., м.н.с.

Кызылординский университет «Болашак»

(г.Кызылорда)

Резюме

Бұл мақалада Қызылорда облысының оңтүстігіне жататын Шиелі ауданы территориясындағы су айдындарының бірі – Асеткөлінің гидрохимиялық режимі, ондағы зоопланктондар құрамы мен мөлшері, макрозообентостар мөлшері мен кәсіптік ихтиофауна түрлері баянда-лады.

Abstract

This article describes the hydrochemical regime, composition and abundance of zooplankton, macrozoobenthos and species of commercial ichthyofauna. One of the reservoirs is the Asetkol lakes located on the territories of the Shieli district, belonging to the southern part of the Kyzylorda region,

Научно-исследовательские работы проводились в рыбохозяйственном озере Асетколь Шиелийского района Кызылординской области по заказу природопользователей, согласно заключенного с ними договора. Площадь озера в период исследований составила 38га. Приток от канала из реки Сырдарья.

Отбор проб зоопланктона на глубинах до 3м велся процеживанием 100л воды через планктонную сеть Апштейна, на глубинах свыше 3м – тотальным обловом столба воды сетью Джеди. Пробы

фиксируются четырехпроцентным раствором формалина и семидесяти процентным раствором этилового спирта. Планктонные сети были изготовлены из капронового газа № 68.

Обработка и анализ проб зоопланктона и макрозообентоса соответствуют общепринятым методическим источникам и определителям [1-10]. Определение видовой принадлежности, численности и биомассы организмов осуществлялось при использовании микроскопа МБС-10 с применением данных по индивидуальным весам. Вычислялись численность и биомасса в пробе каждого вида отдельно с пересчетом на один кубический метр воды и последующим суммированием по группам зоопланктона.

Количественные пробы макрозообентоса отбирались ковшевым дночерпателем Петерсена с площадью захвата 1/40-ая часть квадратного метра. Грунт промывался через сито из газа № 24. В лаборатории делался подсчет бентических организмов в пробе с пересчетом на один квадратный метр; биомасса определялась с помощью торсионных весов (от 0 до 1000мг). Кормность водоемов рассчитывалась по классификации Китаева [11].

Сбор материала, характеризующего гидрологический и гидрохимический режимы, состояние кормовой базы рыб и ихтиофауны, проводился в соответствии с типовыми методиками распределения сетки станций.

Анализ гидрологического режима водоемов проведен программами средних и максимальных глубин, визуальным наблюдением. На каждой станции брались пробы воды для определения растворенных газов, рН воды, биогенных элементов, органических веществ, перманганатной окисляемости и ионно-солевого состава воды. Анализ химического состава воды производился по общепринятой методике.

Изучение гидробиологического режима водоемов проводилось по традиционным методикам. Общее количество собранных гидробиологических проб составило 30шт (15 проб зоопланктона и 15 проб макрозообентоса).

Сбор ихтиологического материала осуществлялся из контрольных уловов ставными сетями с размером ячеек от 18 до 70мм. Постановка ставных сетей производилась согласно сетке станций.

Обработку ихтиологического материала проводили по общепринятой методике. Для оценки численности и биомассы рыб использованы данные сетепостановок.

Оценка промысловой численности и биомассы рыб проведена по методике Кушнаренко А.И. и Лугарева Е.С. для пассивных орудий лова (сети) [11]. Расчеты проводились по формуле.

$$N=QS/СКР (1)$$

где,

N – численность или биомасса, тыс. шт/тонны;

- Q – средняя численность или биомасса по данным улова, шт.;
- S – площадь водоема на период исследований, га;
- C – площадь облова (га), определяющаяся с учетом всего количества применяемых сетей для учета промысловых запасов (площадь облова одной стандартной сети длиной 25м и высотой 2м составляет 1,15га);
- K – коэффициент уловистости применяемых нами сетей составил 0,5;
- P – вероятность попадания рыбы в сеть, из-за угла атаки, для леща, сазана, язя, карася – 0,024, плотвы, красноперки, белого толстолобика, серебряного карася – 0,026.

В период исследований водность озера была стабильным. Макси-мальная глубина при исследовании составила 4м, а минимальная – 1,5.

Подводная растительность развито средне, в основном составляет рдест пронзеннолистный и горец земноводный. Береговая линия слабо заросшее камышово-тростниково растительностью, что составляет 40% покрытия акватории озера

Гидрохимический режим озера Асетколь в период исследований отличался относительно оптимальном состояний. Наличие растворенного кислорода в центральной части составило 8,9мм /дм³, в прибрежной 7,0мг/дм³. Водородный показатель регистрировался в слабощелочной значений – 8,10 ед. Перманганатная окисляемость озера среднее – 2,2 мгО/л. Прозрачность воды водоема по мерам диска Секки составила 1м.

Содержание биогенных соединений зависит от времени сезонных стока приточных вод. По анализам отобранных проб на двух станциях содержание регистрировалось выше значения ПДК, аммонийный азот 2,54мг/дм³, нитриты – 3,22мг/дм³, нитраты – 5,45мг/дм³ и минерального фосфата 0,0015мг/дм³.

Минерализация воды озера отличается невысоким содержанием ионных соединений и регистрировался в значениях 1000 мг/дм³. (табл.1).

Таблица 1. Гидрохимические показатели озера Асетколь

рН	O ₂ , мг/л	Окисляемость мгО/л	Биогенные соединения, мг/дм ³				Минерализация, мг/дм ³
			NH ₄	NO ₂	NO ₃	P _{po4}	
8,1	8,9	2,2	2,54	3,22	5,45	0,0015	1000

В ионном составе среди катионов преимущественно преобладают ионы магния и сульфатных соединений составляющие от 900 до 4122 мг/дм³. Вода солоноватая. Следовательно по ионному составу вода относится к сульфатно-кальциевый.

Значение жесткости воды озера Асетколь составляет 14мг-экв/л, свидетельствует об отношении их к категории «очень жестких».

В целом подводя итог гидрохимического режима озера Асетколь можно охарактеризовать как стабильном состоянием качества вод с высоким содержанием азотистых и нитрифицирующих соединений.

Качественные изменения свойств воды зависит от стока воды и седиментации образования в весенне-осенний период также временно-пространственных отношений.

Зоопланктон водоема включал три основные группы организмов – коловраток (Rotifera), веслоногих ракообразных (Copepoda) и ветвистоусых рачков (Cladocera) (табл.2).

Таблица 2. Таксономический состав зоопланктона озера

Таксономическая единица	Латинское (русское) название
Тип	Nemathelminthes (Первичнополостные черви)
Класс	Rotifera (Коловратки)
Подкласс	Eurotatoria
Надотряд	Pseudotrocha Beauchamp, 1965
Отряд	Ploimida
Семейство	Trichocercidae
Род	Trichocerca Lamarck, 1801
Подрод	Trichocerca (s. str.) Lamarck, 1801
Вид	Trichocerca sp.
Семейство	Brachionidae
Род	Brachionus Pallas
Вид	Brachionus quadridentatus Hermann, 1783
Род	Keratella Bory de St. Vincent, 1822
Вид	Keratella quadrata (Müller, 1786)
Надотряд	Gnesiotrocha Beauchamp, 1965
Отряд	Monimotrochida Beauchamp, 1965
Семейство	Filiniidae
Род	Filinia Bory de St. Vincent, 1824
Вид	Filinia sp.
Тип	Arthropoda (Членистоногие)
Класс	Crustacea (Ракообразные)
Подкласс	Copepoda (Веслоногие)
Отряд	Cyclopoida
Семейство	Cyclopidae
Род	Cyclops O.F.Müller, 1776
Вид	Cyclops vicinus Uljanin, 1875
Подкласс	Branchiopoda (Phyllopora) (Листоногие)

Отряд	Cladocera (Ветвистоусые)
Семейство	Daphniidae (Straus)
Род	Daphnia O.F.Müller
Вид	Daphnia longispina (O.F.Müller)
Семейство	Bosminidae G.Sars
Род	Bosmina Baird
Вид	Bosmina longirostris (O.F.Müller)

Общая численность и биомасса зоопланктонов составила 129,07 тыс.экз/м³ и 510,05мг/м³. Уровень общей биомассы зоопланктонных организмов соответствовал низкой кормности для рыб (табл.3).

Таблица 3. Количественная характеристика (численность, биомасса) основных групп зоопланктона

Наименование группы	Численность, тыс. экз/м ³	Биомасса, мг/м ³
Rotifera	28,34	10,76
Copepoda	72,09	293,60
Cladocera	28,64	205,78
Всего	129,07	510,05

Биологические показатели по состоянию зоопланктона (в соответствии со «шкалой трофности» С.П.Китаева) характеризовали оз. Асетколь как водоем «низкого» класса, β – олиготрофного типа.

Значение средней глубины в местах отбора проб макрозообентоса составило 5м, прозрачность воды – 0,3м, температура верхнего водного слоя достигала 20 °С.

Макробентофауна биотопа черного ила представлена единично встречающимися личинками двукрылых насекомых семейства Мотылей (Chironomidae: подсемейство Chironominae: триба Chironomini: род Chironomus Meigen, 1803) (табл.4).

Таблица 4. Таксономический состав бентоса озера

Таксон	Латинское (русское) название
Класс	Insecta (Насекомые)
Отряд	Diptera (Двукрылые)
Семейство	Chironomidae (Мотыли)
Подсемейство	Chironominae
Триба	Chironomini
Род	Chironomus Meigen, 1803

Средняя численность хирономид составила 156экз/м², средняя биомасса – 4,8г/м². По уровню биологических показателей озеро относится к низкокормным водоемам, «низкого» класса, β-олиготрофного типа (по шкале трофности С.П.Китаева).

Промысловая ихтиофауна озера представлена следующими видами-ми – сазан, лещ, аральская плотва, щука, судак, жерех, чехонь, серебряный карась, змееголов, белый толстолобик и белый амур.

Литература

1. Методические рекомендации по сбору и обработке материалов при гидробиологических исследованиях на пресноводных водоемах. Задачи и методы изучения и использования кормовой базы рыб. – Л.: ГосНИОРХ, 1984. – 376с.
2. Жадин В.И. Методы гидробиологических исследований. – Москва: Высшая школа, 1960. – 191с.
3. Определитель пресноводных беспозвоночных европейской части СССР/ под ред. Л.А.Кутиковой, Я.И.Старобогатова. – Л.: Гидрометеиздат, 1977. – 512с.
4. Определитель пресноводных беспозвоночных России и сопредельных территорий: Низшие беспозвоночные. – Санкт-Петербург: Зоологический институт Российской Академии наук, 1994. –Т.1. – 400с.
5. Определитель пресноводных беспозвоночных России и сопредельных территорий: Ракообразные. – Санкт-Петербург: Зоологический институт Российской Академии наук, 1995. –Т.2. –632с.
6. Панкратова В.Я. Личинки и куколки комаров подсемейства Podonidae и Tanypodinae фауны СССР. – Л.: Просвещение, 1977. –156с.
7. Гуцевич А.В. Кровососущие мокрецы (Ceratopogonidae)// Фауна СССР: Насекомые двукрылые. –Л.: Наука, 1973. – Т.3. – Вып.5. – 272с.
8. Мирам Э. Определитель отрядов взрослых насекомых и их личинок. – Л.: Академия наук СССР, 1933. – 71с.
9. Планктон и бентос внутренних водоемов. – Москва-Ленинград: Наука, 1966. –С.199-298.
10. Штакельберг А.А. Кровососущие комары (сем. Culicidae) Союза СССР и сопредельных стран. – Ленинград: Академия наук СССР, 1927. –171с.
11. Китаев С.П. О соотношении некоторых трофических уровней и «шкалы трофности» озер разных природных зон/ Тезисы доклада V съезда ВГБО г. Тольятти, 15-19 сентября 1986 г. –Куйбышев, 1986. –Ч. 2. – С.254-255.
12. Кушнаренко А.И., Лугарев Е.С. Оценка численности рыб по уловам пассивными орудиями лова// Вопросы ихтиологии. – М. – 1989. – Т.23 – Вып.6. – С.921-926.

УДК 597.0/5 (584.5)

Количественные и качественные показатели плотв, язьев и змееголовов озера Балапанды Арало-Сырдарьинского бассейна

Ермаханов З. м.с-х.н.
Жанзаков М.М. к.с-х.н., доцент
Алибекова Г.Б., к.с-х.н., доцент
Ермаханова Ж.З., м.н.с.

Резюме

Бұл мақалада Қазақстанның Арал-Сырдария бассейніне жататын Қызылорда облысы Сырдария ауданы территориясындағы су айдыны – Балапанды көліндегі қаракөз, аққайран және жыланбас балықтардың сандық және сапалық белгілері мен қасиеттерінің көрсеткіштері берілген.

Abstract

This article gives indicators of quantitative and qualitative characteristics and properties of fish - roach, ide and snakeheads of Lake Balapanda - a reservoir located on the territory of the Syrdarya district of the Kyzylorda region, which belongs to the Aral-Syrdarya basin of Kazakhstan.

Озеро Балапанды расположено в 25км от г.Теренозек от аульного округа С.Сейфуллин 2км, и относится Караузякской системе озер. Площадь озера в период исследований составило 30га, длина – 0,8км, ширина - 450м. Приток через Караузякскую систему.

В период исследования водность озера было удовлетворительным, маловодным. Максимальная глубина при исследовании составила- 4,2м, минимальная – 1,1 м.

Сбор ихтиологического материала осуществлялся из контрольных уловов ставными сетями с размером ячей от 18 до 70мм. Постановка ставных сетей производилась согласно сетке станций. Обработке ихтиологического материала проводили по общепринятым методикам [1-3].

Для оценки численности и биомассы рыб использованы данные сетепостановок. Оценка промысловой численности и биомассы рыб проведена по методике Кушнарченко А.И. и Лугарева Е.С. [4] для пассивных орудий лова (сети).

Плотва. В опытных уловах плотва была представлена особями длиной тела от 130 до 245мм и общей массой тела от 40 до 355г. Средняя длина плотвы в уловах равнялась 179мм, средняя масса – 97г. Возрастной ряд представлен тремя генерациями, доминирующими являются четырехлетки (табл.1).

Таблица 1. Возрастной состав плотвы

Возрастной ряд	Длина рыб (мин.-макс.), мм	Средняя длина рыб, мм	Кол-во рыб, экз	Доля рыб, %
2+	130-165	147	10	37,1
3+	175-195	184,5	11	40,7
4+	210-245	221	6	22,2
Итого	130-245	179	27	100

Длина тела трехлеток плотвы колебалась от 130 до 165мм, в среднем составляя 147мм. Основу трехлеток плотвы составили особи размером 151-165мм (табл.2). Средняя длина тела четырехлеток плотвы составила 184,5мм, с колебаниями от 175 до 195мм. Доминировали особи размером 176-195мм. Размеры пятилеток плотвы колебались от 210 до 245мм, в среднем составляя 221мм. Основу пятилеток плотвы составили особи размером 210-225мм.

Таблица 2. Распределение плотвы разных возрастов в диапазоне размерного класса

Размерный класс		Возраст			Итого
		2+	3+	4+	
125-150	экз.	6			6
	%	100			100
151-175	экз.	4	2		6
	%	66,7	33,3		100
176-200	экз.		9		9
	%		100		100
201-225	экз.			5	5
	%			100	100
226-250	экз.			1	1
	%			100	100

В популяции плотвы преобладали особи размером 176-200мм и массой 101-150г (табл.3).

Таблица 3. Размерно-весовой состав плотвы

Размерный класс	Доля, %
121-150	22,2
151-175	22,2
176-200	33,4
201-225	18,5
226-250	3,7
Весовой класс	доля, %
1-50	14,8
51-100	25,9
101-150	44,5
151-200	14,8

Сравнение соотношения полов плотвы показывает, что в стаде доминируют самки. Среди самок доминируют трех-четырёхлетки, а среди самцов – четырёхлетки (табл.4).

По расчетам численность плотвы оценивается в 3,784 тыс.экз., промысловый запас 0,367 тонны. На период с 01.07.2021г до

01.07.2022г в озере Балапанды общий допустимый улов плотвы может составить 0,110 тонн.

Таблица 4. Соотношение полов по возрастам и размерам в промысловом стаде плотвы

Возраст	Самки	Самцы
2+	7	3
3+	7	4
4+	6	
Итого	20	7
Размерный класс	самки	самцы
125-150	5	1
151-175	2	4
176-200	7	2
201-225	5	
226-250	1	
Итого	20	7

Язь. На озере Балапанды в экспериментальных уловах длина язя колебалась от 210 до 320мм, в среднем составляя 212мм. Масса колебалась от 180 до 810, в среднем составляя 397г. Возрастной состав язя был представлен тремя генерациями, доминировали шестилетки (табл.5).

Таблица 5. Возрастной состав язя озера Балапанды

Возрастной ряд	Длина рыб, мм	Средняя длина рыб, мм	Количество рыб, экз.	Доля рыб, %
4+	210-220	212	4	30,8
5+	260-270	263	6	46,2
7+	310-320	325	3	23,0
Итого	210-320	260	13	100

Размеры пятилеток язя колебались от 210 до 220мм, в среднем составляя 212мм. Длина тела шестилеток колебалась от 260 до 270мм, в среднем составляя 263мм. Восьмилетки представлены особями длиной тела 310-320мм, при средней длине тела 325мм (табл.6).

Таблица 6. Распределение язя разных возрастов в диапазоне размерного класса

Размерный класс		Возраст			Итого
		4+	5+	7+	
226-250	экз.	4			4
	%	100			100
251-275	экз.		6		6
	%		100		100
301-325	экз.			3	3
	%			100	100

В стаде язя доминировали особи длиной тела 251-275мм, массой 301-350г (табл.7).

Таблица 7. Размерно-весовой состав язя

--	--

Размерный класс	Доля, %
201-225	30,8
251-275	46,2
301-325	23
Итого	100
Весовой класс	доля, %
151-200	23
201-250	7,7
301-350	30,8
351-400	15,4
701-750	7,7
751-800	7,7
801-850	7,7
Итого	100

Сравнение соотношения полов язя показало, что в стаде преобладали самки. Среди самок доминировали шестилетки (табл. 8).

Таблица 8. Соотношение полов по возрастам и размерам в промысловой стаде язя

Возраст	Самки	Самцы
4+		4
5+	6	
7+	3	
Итого	9	4
Размерный класс	самки	самцы
201-225		4
251-275	6	
301-325	3	
Итого	9	4

По расчетам, численность язя оценивается в 0,504 тыс. экз., промысловый запас 0,200 тонны. На период с 01.07.2021г до 01.07.2022г в озере Балапанды общий допустимый улов язя составит 0,060 тонну.

Змееголов. В озере Балапанды в опытных уловах встречались рыбы размером от 360 до 590мм, массой от 580 до 2930г, при средней длине тела 460мм и средней массе 1568г. Возрастной состав змееголова представлен тремя генерациями, доминировали шести – и восьмилетки (табл.9).

Таблица 9. Возрастной состав змееголова

Возрастной ряд	Длина рыб (мин.-макс.), мм	Средняя длина рыб, мм	Кол-во рыб, экз	Доля рыб, %
4+	370	370	1	9
5+	360-400	375	5	45,5
7+	535-590	564	5	45,5
Итого	360-590	460	11	100

Длина тела пятилетки змееголова составила 370мм. Средний размер тела шестилеток составил 375мм, с колебаниями от 360 до 400мм. Преобладали особи размером тела 351-375мм (табл.10).

Средняя длина тела восьмилеток змееголова составила 564мм, с колебаниями от 535 до 590мм.

Таблица 10. Распределение змееголова разных возрастов в диапазоне размерного класса

Размерный класс		Возраст			Итого
		4+	5+	7+	
351-375	экз.	1	3		4
	%	25,0	75,0		100
376-400	экз.		2		2
	%		100		100
526-550	экз.			2	2
	%			100	100
551-575	экз.			2	2
	%			100	100
576-600	экз.			1	1
	%			100	100

В стаде змееголова преобладали особи длиной тела 350-400мм и массой 501-800г (табл.11).

Таблица 11. Размерно-весовой состав змееголова

Размерный класс	Доля, %
351-375	36,4
376-400	18,2
526-550	18,2
551-575	18,2
576-600	9,0
Итого	100,0
Весовой класс	доля, %
501-600	16,7
601-700	25,0
701-800	25,0
2301-2400	5,7
2401-2500	5,7
2601-2700	13,3
2901-3000	6,7
Итого	100

Соотношение полов змееголова озера Балапанды в этом году показало преобладание самок. Среди самок преобладали шестилетки (табл.12).

Таблица 12. Соотношение полов по возрастам и размерам в промысловом стаде

Возраст	Самки	Самцы
4+	1	
5+	5	
7+	4	1
Итого	10	1
Размерный класс	самки	самцы
351-375	4	
376-400	2	
526-550	1	1
551-575	2	
576-600	1	
Итого	10	1

По расчетам численность змееголова оценивается в 0,180 тыс. экз., промысловый запас 0,283 тонны. На период с 01.07.2021г до 01.07.2022г в озере Балапанды предельно-допустимый улов (ПДУ) змееголова может составить 0,085 тонн.

Литература

1. Чугунова Н.Н. Руководство по изучению возраста и роста рыб. –М.: Пищепромиздат, 1950. –163с.
2. Кушнаренко А.И., Лугарев Е.С. Оценка численности рыб по уловам пассивными орудиями лова // Вопросы ихтиологии. –М. – 1989. –Т. 23 –Вып. 6. –С.921-926
3. Мачулин А.И., Пиркун Н.Я. Характеристика озер низовьев реки Сырдарьи. –Аральск, 1972. –71с.
4. Кушнаренко А.И., Лугарев Е.С. Оценка численности рыб по уловам пассивными орудиями лова// Вопросы ихтиологии. – М. – 1989. – Т. 23 – Вып. 6. – С.921-926

УДК 639.3.(072)

Биометрические показатели щук, карасей, белого амура озера Балапанды Арало-Сырдарьинского бассейна

Ермаханов З. м.с-х.н.

Жанзаков М.М. к.с-х.н., доцент

Ермаханова Ж.З. м.н.с.

Қуатбаев Т.Х., студент Эқ-22

Кызылординский университет «Болашак»
(г. Кызылорда)

Резюме

Бұл мақалада Қазақстанның Арал-Сырдария бассейніне жататын Қызылорда облысы Сырдария ауданы территориясындағы су айдыны – Балпанды көліндегі шортандар, мөңкелер және ақ амурлардың биометриялық – сандық және сапалық көрсеткіштері-нің талдау нәтижелері берілген

Abstract

This article presents the results of analyses of quantitative and qualitative biometric indicators of pike, crucian carp and white cupids of the reservoir – Lake Balpandy, located on the territory of the Syrdarya district of the Kyzylorda region, related to the Aral-Syrdarya basin of Kazakhstan.

Озеро Балапанды расположено в 25км от г.Теренозек от аульного округа С.Сейфуллин 2км, и относится Караузякской системе озер. Площадь озера в период исследований составило 30га, длина – 0,8км, ширина - 450м. Приток через Караузякскую систему.

В период исследования водность озера было удовлетворительным, маловодным. Максимальная глубина при исследовании составила- 4,2м, минимальная – 1,1м.

Сбор ихтиологического материала осуществлялся из контрольных уловов ставными сетями с размером ячей от 18 до 70мм. Постановка ставных сетей производилась согласно сетке станций. Обработке ихтиологического материала проводили по общепринятым методикам [1-3].

Для оценки численности и биомассы рыб использованы данные сетепостановок. Оценка промысловой численности и биомассы рыб проведена по методике Кушнарченко А.И. и Лугарева Е.С. для пассивных орудий лова (сети) [4].

Щука. В озере Балапанды, которое расположилось на территории Кызылординской области в экспериментальных уловах длина щуки варьировала от 290 до 390мм, масса от 184 до 949г. При средней длине 327мм и средней массе 794г. Возрастной состав щуки представлен тремя генерациями, доминирующими являются четырехлетки (табл.1).

Таблица 1. Возрастной состав щуки

Возрастной ряд	Длина рыб, мм	Средняя длина, мм	Количество рыб, экз	Доля рыб, %
2+	290-300	287	6	27,3
3+	290-350	313	10	45,4
4+	360-390	380	6	27,3
Итого	290-390	327	22	100

Размеры трехлеток щуки оз. Балапанды колебались от 290 до 300мм, в среднем составляя 287мм. Длина тела четырехлеток щуки колебалась от 290 до 350мм, в среднем составляя 313мм. Основу четырехлеток щуки составили особи размером 275-325мм (табл.2). Средняя длина тела пятилеток щуки составила 380мм, с колебаниями от 360 до 390 мм. Основу пятилеток составили особи размером 376-400мм.

Таблица 2. Распределение щуки в диапазоне размерного класса

Размерный класс	Возраст	Итого
-----------------	---------	-------

		2+	3+	4+	
276-300	ЭКЗ.	6	4	0	10
	%	60,0	40,0	0	100
301-325	ЭКЗ.	0	4	0	4
	%	0	100	0	100
326-350	ЭКЗ.	0	2	0	2
	%	0	100	0	100
351-375	ЭКЗ.	0	0	2	2
	%	0	0	100	100
376-400	ЭКЗ.	0	0	4	4
	%	0	0	100	100

В стаде щуки доминировали особи размером тела 275-325мм и массой 201-250 г (табл.3).

Таблица 3. Размерно-весовой состав щуки

Размерный класс	Доля, %
276-300	45,4
301-325	18,2
326-350	9,1
351-375	9,1
376-400	18,2
Весовой класс	Доля, %
151-200	18,2
201-250	36,3
251-300	9,1
351-400	9,1
401-450	27,3

Сравнение соотношение полов среди щуки оз.Балапанды, показывает, что оно близко 1:1. Среди самок щуки, а также среди самцов доминируют четырехлетки (табл.4).

По расчетам, численность щуки оценивается в 0,482 тыс. экз., промысловый запас 0,383 тонн. На период с 01.07.2021 г до 01.07.2022 г в оз.Балапанды общий допустимый улов щуки может составить 0,115 тонны.

Таблица 4. Соотношение полов по возрастам и размерам в стаде щуки

Возраст	Самки	Самцы	Ювенальные
2+	3	3	0
3+	5	5	0
4+	2	4	0
Итого	10	12	0
Размерный класс	Самки	Самцы	Ювенальные
276-300	5	5	0
301-325	2	2	0
326-350	1	1	0
351-375	1	1	0
376-400	1	3	0

Итого	10	12	0
-------	----	----	---

Карась. В опытных уловах встречались особи карася размером от 160 до 340мм, массой от 140 до 1230г, при средней длине 266мм и средней массе 704г. Возрастной состав представлен четырьмя генерациями. Доминировали семилетки (табл.5).

Таблица 5. Возрастной состав карася серебряного

Возрастной ряд	Длина рыб, мм	Средняя длина рыб, мм	Кол-во рыб, экз.	Доля рыб, %
2+	160-180	168	5	9,6
6+	250-290	267	39	75
7+	300-320	312	4	7,7
8+	340-340	340	4	7,7
Итого	160-340	266	52	100

Средняя длина трехлеток карася 168мм, с колебаниями от 160 до 180 мм. Основу трехлеток составляли особи размером 160-175мм (табл.6). Размеры семилеток колебались от 250 до 290мм, в среднем 267мм. Преобладали особи длиной тела 251-290мм. Длина тела восьмилеток колебалась от 300 до 320мм, в среднем 312мм. Длина тела карасей, достигших девятилетнего возраста составила 340мм.

Таблица 6. Распределение карася серебряного разных возрастов в диапазоне размерного класса

Размерный класс		Возраст				Итого
		2+	6+	7+	8+	
151-175	экз.	4				4
	%	100				100
176-200	экз.	1				1
	%	100				100
226-250	экз.		2			2
	%		100			100
251-275	экз.		19			19
	%		100			100
276-300	экз.		19			19
	%		100			100
301-325	экз.			3		3
	%			100		100
326-350	экз.				4	4
	%				100	100

В стаде карася серебряного оз.Балапанды доминировали особи длиной тела 251-300мм и массой 701-750г (табл.7).

Таблица 7. Размерно-весовой состав карася серебряного

Размерный класс	Доля, %
151-175	7,7
176-200	1,9
226-250	3,8
251-275	36,5
276-300	36,5
301-325	5,9
326-350	7,7
Весовой класс	доля, %
101-150	1,9
151-200	5,8
201-250	1,9
501-550	1,9
551-600	7,7
601-650	15,4
651-700	15,4
701-750	23,1
751-800	11,5
801-850	7,7
851-900	1,9
901-950	5,8

Сравнение соотношения полов карася серебряного показало, что в стаде преобладали самки, среди самок доминировали семилетки (табл.8).

Таблица 8. Соотношение полов по возрастам и размерам в стаде карася серебряного

Возраст	Самки	Самцы
2+		5
6+	35	4
7+	4	
8+	4	
Итого	43	9
Размерный класс	самки	самцы
151-175		4
176-200		1
226-250	1	1
251-275	17	2
276-300	18	1
301-325	3	
326-350	4	
Итого	43	9

По расчетам численность карася серебряного оценивается в 0,781тыс.экз, промысловый запас 0,550 тонны. На период с 01.07.2021г до 01.07.2022 г в озере Балапанды общий допустимый улов карася серебряного составит 0,165 тонны.

Белый амур. В последние годы белый амур в оз.Балапанды достиг промысловой численности. В научно-исследовательских ловах длина белого амура колебалась от 30,0 до 70,0 см, в среднем составляя 54,2 см. Масса белого амура варьировала от 910 до 7520 г, в среднем составляя 4007 г. Возрастная структура за период исследований представлена шестью генерациями. Доминировали шестилетки (табл.9).

Таблица 9. Основные биологические показатели белого амура

Возрастной ряд	Длина, см (мин-макс)	Средняя длина, см	Масса, г (мин-макс)	Средняя масса, г	Кол-во, экз.	%
2+	30,0-37,0	33,2	910-1090	1024	3	7,5
3+	40,0-45,0	43,1	1785-2540	2296	5	12,5
4+	47,5-51,0	49,7	2690-3300	3030	8	20,0
5+	52,0-55,0	53,4	3310-3910	3580	12	30,0
6+	65,0-69,0	67,6	4590-7170	6455	11	27,5
7+	70,0	70,0	7520	7520	1	2,5
Итого	30,0-70,0	54,2	910-7520	4007	40	100

По расчетам численность белого амура оценивается в 0,115 тыс. экз., промысловый запас 0,460 тонн. На период с 01.07.2021г до 01.07.2022г в озере Балапанды предельно-допустимый улов (ПДУ) белого амура может составить 0,115 тонны.

Литература

1. Правдин Н.Ф. Руководство по изучению рыб. – М.: Пищепромиздат, 1965. – 376с.
- 2.Чугунова Н.Н. Руководство по изучению возраста и роста рыб. – М.: Пищепромиздат, 1950. – 163 с.
- 3.Коблицкая А.Ф. Изучение нереста пресноводных рыб. М., 1966. – 110с.
- 4.Кушнарченко А.И., Лугарев Е.С. Оценка численности рыб по уловам пассивными орудиями лова// Вопросы ихтиологии. – М. – 1989. – Т. 23 – Вып. 6. – С.921-926.

ЭОЖ.27.01

Логистикалық транспорт университетінде инженерлік математиканы оқыту жолдары

Өскенбай М.Ә.,
Мухамеджан Тынышпаев атындағы АЛТ университеті
(Алматы қаласы)

Резюме

В данной научной статье рассматривается специфика преподавания предмета "Математика" для студентов технических, инженерных специальностей. В статье анализируются проблемы преподавания математики, а также рассматриваются пути их решения. Подробно описаны формы работы со студентами в рамках дисциплины, которая позволяет проводить математическую подготовку будущих инженеров.

Abstract

This scientific article examines the specifics of teaching the subject "Mathematics" for students of technical and engineering specialties. The article analyzes the problems of teaching mathematics, as well as discusses ways to solve them. The forms of work with students within the framework of the discipline, which allows for the mathematical training of future engineers, are described in detail.

Инженерлік білім бүгінгі таңда әлемдегі ең жақсы білімдердің бірі болып табылады, бұл білім, ғылым және техника саласындағы жетістіктермен расталады. Бұл мақалада жұмыста біз логистикалық техникалық темір жол мамандықтарында оқитын студенттерге инженерлік математиканы оқыту мәселесіне заманауи тәсілдерді қарастырамыз.

Математикалық білім берудің классикалық тұжырымдамасы бүгінде өзекті болып отыр. Бейіндік пәндер бойынша білім деңгейінің математикалық айындық деңгейіне тікелей тәуелділігі байқалады. Арнайы пәндерді меңгерудің жоғары деңгейі математикалық аппараттың тиісті біліміне негізделген. Техникалық ЖОО-да математикалық білімге маңызды орын беріледі [1, 2]. Сондықтан пәнді оқытудың өзіндік ерекшелігі бар. Мухаметжан Тынышбаев атындағы АЛТ университеті “Логистика және бизнес” институты өндіріс сұраныстарына жауап беретін темір жол саласы үшін инженерлік кадрларды тиімді дайындауды жүзеге асырады. Институт мынадай мамандықтар бойынша түлектерді дайындайды: 6В07130-Автомобиль жолдары мен аэродромдар, 6В07134-Автомобильдер, теміржол және құрылыс машиналары, 6В06209-Радиотехника, электроника және телекоммуникациялар. Бұл ғылыми мақалада инженерлік кадрларды математикалық даярлау мәселесін қарастырамыз. Бүгінгі таңда темір жол саласының негізгі міндеттерінің бірі цифрландыру болып табылады. Сондықтан инженерлерді даярлауға жоғары талаптар қойылады. Түлектер әдебиетпен жұмыс істей біліп қана қоймай, зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу, жаңа технологияларды енгізу, қазіргі әлемнің сын-тегеуріндеріне жауап беру құзыретіне ие болуы керек.

Инженерлік математика өндірістің технологиялық процестерін сипаттайтын құрал болып табылады. Техникалық ғылымдар үшін технологиялық процесс математикалық аппарат арқылы модельденеді.

Математика кәсіби есептеріңізді тұжырымдауға, сондай-ақ оларды математикалық әдістермен шешуге және шешімнің нәтижесін олар жататын пәндік саланың тіліне түсіндіруге болатын тіл ретінде құнды. Осылайша, техникалық ЖОО студенттерін математикалық даярлау мемлекет алға қойған жоғары білікті түлектерді даярлау мақсатына қол жеткізу шеңберінде маңызды және өзекті болып табылады. Сондықтан математика темір жол ЖОО-ның барлық салалық мамандықтары үшін оқу жоспарының міндетті (базалық) пәні болып табылады. Математикалық ережелер мен заңдарды сапалы меңгеру қолданбалы есептерді шешу үшін математикалық әдістерді қолданатын және қолданатын білікті инженерлерді даярлаудың ажырамас бөлігі болып табылады. Әлеуметтік Өмірде өзін-өзі жүзеге асыру үшін әр адамға математикалық білім мен дағдылар жиынтығы қажет (арифметикалық дағдылар, кеңістіктік қиял, математикалық логиканың қарапайым білімі және т.б.). Техникалық темір жол мамандықтарының студенттері математиканы бірінші курстың бірінші семестрінен бастап екі семестр бойы оқиды. Математиканың негізгі бөлімдері: сызықтық және векторлық алгебра, аналитикалық геометрия, бір және бірнеше айнымалылардың функцияларын дифференциалдық және интегралдық есептеу, қарапайым дифференциалдық теңдеулер, қатарлар.

Математикалық бөлімдердің аталған жиынтығының негіздерін игеру студенттерге кәсіби салада математикалық әдістерді қолдануға, негізгі техникалық есептерді шешуге мүмкіндік береді, қажет болған жағдайда математиканың қажетті бөлімдерімен оның қосымшаларын өз бетінше зерттеуге мүмкіндік береді. Математикалық дайындық процесі магистратурада ғылыми дайындық деңгейінде жалғасуы мүмкін. Магистратураның қолданбалы пәндерін сәтті игеру үшін маманмамандық деңгейінде оқу кезінде математика бағдарламасында қалыптасқан білімі, дағдылары мен дағдыларына ие болуы керек, сондықтан математика пәні бойынша дайындық деңгейіне университеттің 1 курсына осындай көңіл бөлінеді. "Математика" пәнін оқытуда оқу процесін жүзеге асыру барысында келесі мәселелер туындайды: аудиториялық даярлыққа бөлінетін сағаттар үлесінің азаюы және соның салдарынан студенттердің өзіндік жұмысына арналған сағаттардың ұлғаюы; бірінші курс студенттерінің жыл сайынғы тестілеуі негізінен мектеп түлектерінің математикалық білімінің орташа деңгейін және ЖОО-да математиканы оқу үшін қажетті білімді (студенттердің математиканы өз бетінше оқуға дайын еместігін) көрсетеді [3, 4]. Сондықтан осы олқылықтарды толтыру мақсатында біз Сызықтық алгебра элементтері модулін оқытуда қарастырылатын тақырыптардың бірі Анықтауыштарды оқыту мәселесіне тоқталайық. Біз студенттерге студенттердің өздігінен шығару үшін анықтауыштарды есептеу, матрицаларға амалдар қолдану есептерін шығаруда студенттерге қиыншылық тудырмайды.

Студенттердің оқытушымен жұмыс істеуі барысында Крамер әдісі, Гаусс әдісі, кері матрицаны қолдану арқылы есептерді шығару әдістері қарастырылады, содан кейін студенттерге өзіндік жеке тапсырмалар беріледі. Сондай тапсырмаларды шығару жолын және жеке тапсырмалардың түрлерін келтірейік.

1-мысал.

$$\begin{cases} 2x + 3y = 7 \\ 3x - 5y = 20 \end{cases}$$

Екі белгісізді теңдеулер жүйесін Крамер формуласымен шешіңдер.

Шешуі. Алдымен теңдеулер жүйесінің анықтауышын табамыз:

$$\Delta = \begin{vmatrix} 2 & 3 \\ 3 & -5 \end{vmatrix} = -10 - 9 = -19 \neq 0$$

Сонда теңдеулер жүйесінің шешуі:

$$x_1 = \frac{\Delta_1}{\Delta} = \frac{-95}{-19} = 5, \quad x_2 = \frac{\Delta_2}{\Delta} = \frac{19}{-19} = -1$$

Есеп шешуі (5, -1).

Оның дұрыстығын бұл мәндерді берілген теңдеулер жүйесіндегі орнына қойып көз жеткізуге болады.

2-мысал .

$$\begin{cases} x + 2y - z = 2 \\ 3x - y = 1 \\ 3y + z = 9 \end{cases}$$

теңдеулер жүйесін шешейік.

Шешуі .

$$\Delta = \begin{vmatrix} 1 & 2 & -1 \\ 3 & -1 & 0 \\ 0 & 3 & 1 \end{vmatrix} = -1 - 9 + 0 + 0 - 0 - 6 = -16 \neq 0$$

Крамер формуласын пайдалануға болады:

$$\Delta_1 = \begin{vmatrix} 2 & 2 & -1 \\ 1 & -1 & 0 \\ 9 & 3 & 1 \end{vmatrix} = -2 - 3 + 0 - 9 - 0 - 2 = -16$$

$$\Delta_2 = \begin{vmatrix} 1 & 2 & -1 \\ 3 & 1 & 0 \\ 0 & 9 & 1 \end{vmatrix} = 1 - 27 + 0 - 0 - 0 - 6 = -32$$

$$\Delta_3 = \begin{vmatrix} 1 & 2 & 2 \\ 3 & -1 & 1 \\ 0 & 3 & 9 \end{vmatrix} = -9 + 18 + 0 - 0 - 3 - 54 = -48$$

Демек берілген жүйе шешуі:

$$x = \frac{-16}{-16} = 1; \quad y = \frac{-32}{-16} = 2; \quad z = \frac{-48}{-16} = 3;$$

Студенттерге берілетін тапсырмалар:

1. Екі белгісізді сызықтық теңдеулер жүйесін Крамер формуласын пайдаланып шешіңдер:

$$1) \begin{cases} 2x+3y=11 \\ -x+y=2 \end{cases} \quad 2) \begin{cases} 2x-3y=1 \\ 3x+2y=3 \end{cases} \quad 3) \begin{cases} 3x+y=2 \\ 6x+2y=1 \end{cases} \quad 4) \begin{cases} 2x-5y=3 \\ 2x-5y=5 \end{cases} \quad 5) \begin{cases} 5x-y=2 \\ x+y=4 \end{cases}$$

2. Үш белгісізді сызықтық теңдеулер жүйесін Крамер формуласын пайдаланып шешіңдер:

$$1) \begin{cases} x+2y-z=7 \\ 2x-y+z=2 \\ 3x-5y+2z=-7 \end{cases} \quad 2) \begin{cases} x-y-z=10 \\ x+2y-3z=-10 \\ 2x+y-2z=20 \end{cases} \quad 3) \begin{cases} 2x-4y-z=9 \\ 3x+4y-z=2 \\ 4x+y+z=0 \end{cases}$$

Қорыта келе, инженерлік математика курсының тақырыптары болашақта көпсалалы инженерлік міндеттерді шеше алатын маман даярлау мәселесін шешуге мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Айдос Е.Ж. Жоғары математика-1. Алматы. «Иль-Тех-Кітап». 2003. - 520 б.

2. Қ.Қасымов, Е.Қасымов, Жоғары математика курсы. Алматы. Санат 2004. - 260 б.

3. Қабдықайырұлы Қ. Жоғары математика. Алматы. 2003. - 300 б. Оразбекова Л.Н. Жоғары математика. Алматы. «Қазақ университеті». 2007 - 270б.

ӘОЖ 74.00

«Мұғалім-химик» мобильдік қосымшасы

Биболатова Салтанат Нуралиевна
Қызылорда медициналық жоғары колледжі
Қызылорда қаласы

Резюме

Данный проект направлен на создание мобильного приложения для учителей колледжа "Учитель-химик". Приложение поможет вам составить планы уроков, организовать интересные практики и найти эффективные методические рекомендации по обучению. Это приложение, которое включает интерактивные инструменты, видео и отчеты, облегчает работу учителей и побуждает их использовать современные технологии. В результате повысится качество образования и казахстанские колледжи достигнут международного уровня.

Abstract

This project is aimed at creating a mobile application for college teachers "teacher-chemist". The application will help you develop lesson plans, organize interesting experiences, and find effective teaching guidelines. This application, which includes interactive tools, videos and reports, facilitates the work of teachers and encourages them to use modern technologies. As a result, the quality of Education will improve, which will contribute to the achievement of Kazakhstani colleges at the international level.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде технологияның рөлі күннен-күнге артып келеді. Оқыту процесін жаңаша әдістермен байыту, оқушылардың қызығушылығын арттыру және мұғалімдердің жұмысын оңтайландыру қажеттілігі туындауда. Химия пәнінің күрделілігін ескере отырып, мұғалімдерге сапалы әдістемелік және практикалық материалдардың қолжетімділігін қамтамасыз ету аса маңызды.

Мәселенің өзектілігі: Қазақстандық медициналық колледждерде химия пәні бойынша оқу үлгерімінің төмендеуі байқалады. Оған бірнеше фактор әсер етеді, соның ішінде заманауи әдістемелік құралдардың жетіспеушілігі, мұғалімдердің сабаққа дайындыққа көп уақыт жұмсауы және оқытудың дәстүрлі әдістерінің басым болуы. Шетелдік тәжірибеге сүйенсек, халықаралық колледждерде оқыту процесіне белсенді түрде технологиялар енгізілген. Бұл білім берудің сапасын арттырып қана қоймай, студенттердің практикалық дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Мақсаты: Медициналық колледждердегі химия пәні мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін арттыруға ықпал ететін және оқыту процесін жаңартуға мүмкіндік беретін мобильдік қосымшаны әзірлеу және енгізу.

Міндеттері: Химия пәні бойынша заманауи сабақ жоспарларының базасын құру және үнемі жаңартып отыру, қауіпсіз және тиімді тәжірибелердің толық нұсқаулықтарын (видео және мәтіндік форматта) дайындау, оқытудың инновациялық әдістемелері мен технологиялары туралы ақпаратты жүйелеу және қолжетімді ету, қосымшаға интерактивті құралдарды (тесттер, викториналар, модельдер) және есептерді енгізу, қолданушыға ыңғайлы және интуитивті интерфейс жасау, қосымшаны апробациялау және мұғалімдердің пікірлері негізінде жетілдіру, қосымшаның функционалын кеңейту үшін жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын зерттеу және енгізу мүмкіндіктерін қарастыру.

1.«Мұғалім-химик» қосымшасын енгізудің негізгі аспектілері

Педагогикалық аспект: Қосымшаны енгізу мұғалімнің рөлін өзгертеді. Дәстүрлі ақпарат берушінің орнына, мұғалім фасилитатор, бағыттаушы және кеңесші рөлін атқарады.

Әдістемелік аспект: Қосымшаның мазмұны оқытудың заманауи әдістемелік тәсілдеріне негізделеді. Онда проблемалық оқыту, жобалық қызмет, зерттеу элементтері және басқа да белсенді оқыту әдістері бойынша материалдар қамтылады.

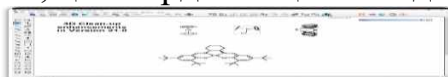
Технологиялық аспект: Қосымшаның қолданушыға ыңғайлы интерфейсі болуы, оның тиімділігінің маңызды шарты болып табылады.

Ұйымдастырушылық аспект: Қосымшаны сәтті енгізу үшін алдын ала дайындық жұмыстарын жүргізу қажет.

2. Жасанды интеллектінің химиялық білім берудегі рөлі

ЖИ-ке негізделген бағдарламалар оқу процесін жекелендіруге, оқушылардың үлгерімін болжауға, оқу материалдарын автоматты түрде бағалауға және мұғалімдерге сабақ жоспарлауға көмектеседі. Химиядағы ЖИ-ге негізделген бағдарламаларға мыналар жатады:

ChemDraw: Химиялық құрылымдарды және реакцияларды салуға, талдауға және есептеуге арналған бағдарлама. ЖИ элементтері арқылы болжамдар жасап, қателерді анықтай алады.

MolView: Үш өлшемді молекулалық модельдерді визуализациялауға және интерактивті түрде зерттеуге арналған онлайн-құрал. ЖИ арқылы молекулалардың қасиеттерін болжауға көмектеседі.

Wolfram Alpha: Химиялық деректердің үлкен базасын қамтитын есептеу жүйесі. ЖИ арқылы күрделі химиялық есептеулерді жүргізуге және ақпаратты талдауға мүмкіндік береді.

ЖИ-тің қосымшадағы мүмкін болатын қолданыстары:

Жекелендірілген оқыту траекторияларын құру: ЖИ студенттердің білім деңгейін, қызығушылықтарын және оқу қарқынын талдау арқылы әрбір студентке жеке оқу бағдарламасын ұсына алады.

Автоматтандырылған бағалау жүйесі: ЖИ тест тапсырмаларын, эсселерді және басқа да жұмыс түрлерін автоматты түрде бағалауға қабілетті. *Ақылды көмекші (чат-бот):* ЖИ-ге негізделген чат-бот студенттердің сұрақтарына жауап беруге, қосымша материалдар ұсынуға және оқу процесіндегі қиындықтарды анықтауға көмектеседі.

Мазмұнды ұсыну және іздеуді оңтайландыру: ЖИ студенттердің қызығушылықтары мен сұраныстарына сәйкес келетін материалдарды автоматты түрде ұсына алады.

«Мұғалім-химик» қосымшасының көмегі. Қосымша келесі бағыттар бойынша көмек көрсете алады:

Заманауи оқу материалдарына қолжетімділікті қамтамасыз ету: Қосымшада әр пән бойынша сарапталған, заманауи және халықаралық стандарттарға сай оқу жоспарлары, әдістемелік ұсыныстар, интерактивті материалдар (бейнесабақтар, анимациялар, 3D-модельдер) және электрондық ресурстардың кең базасы болады.

Оқытушылардың кәсіби дамуына қолдау көрсету: Қосымшада оқытудың инновациялық әдістері, педагогикалық технологиялар, халықаралық тәжірибе және үздік мұғалімдердің тәжірибесі туралы ақпараттар қамтылады.

Оқытудың инновациялық әдістерін енгізуге ықпал ету: Қосымшада проблемалық оқыту, жобалық қызмет, зерттеу элементтері, ойын технологиялары және басқа да белсенді оқыту әдістері бойынша дайын жоспарлар мен нұсқаулықтар болады.

Білім беру процесін практикамен байланыстыруға жәрдемдесу: Қосымшада әрбір пән бойынша практикалық жұмыстардың, тәжірибелердің және нақты жағдайларды талдаудың егжей-тегжейлі нұсқаулықтары ұсынылады.

"Мұғалім-химик" қосымшасының функционалдық мүмкіндіктері

Мобильді қосымша осы сайт арқылы жасалды: <https://www.jotform.com> Содан кейін «Авторизоваться» түймесін басыңыз.

Логин: ximia@inbox.lv Пароль: Qazwsx@123 Содан кейін «Мои формы» - «Мои приложения» басу керек.

Сосын «Создать приложение» бассаныз жанадан приложение жасауға болады. Приложение жасалған соң осы бетте тұрады. Басты бет

«Добавить элемент» бассаныз, әр түрлі элементерді қосуға болады.

Әр элементке басып настройкаға кіруге болады.

Қосымшаны пайдалану үшін Опубликовать басу керек. Ссылкасы беріледі. Немесе QR кодпен, WhatsApp-пен жүктеп алуға болады

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл жұмыс заманауи технологияларды тиімді пайдалану арқылы оқытушылардың кәсіби құзыреттілігін арттыруға, оқыту процесін жаңартуға және студенттердің халықаралық бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге бағытталған. Қосымшаның кең функционалдық мүмкіндіктері, оның ішінде заманауи оқу материалдарына қолжетімділік, оқытудың инновациялық әдістерін қолдау, білім беру процесін практикамен байланыстыру және жасанды интеллект элементтерін енгізу арқылы колледждеріміздің халықаралық білім беру кеңістігіндегі орнын нығайтуға зор үлес қосады.

Әдебиет

1. Айтбаева, А.Б. Мобильді оқыту – білім берудің жаңа форматы /А.Б.Айтбаева//Қазақстан мектебі. – 2018. – № 4. – Б [12-16]
2. Бегимбетова, Г.А. Педагогикалық кадрлардың біліктілігін арттырудағы ақпараттық технологиялардың рөлі / Г. А. Бегимбетова, М. К.Кенжебаева//Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Педагогические науки». – 2020. – № 3 (67). – С. [45-52]
3. Исаева, З.А. Жасанды интеллект білім беруде: мүмкіндіктер мен қауіптер/З.А.Исаева, А.С.Смағұлова//ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. – № 2 (184). – Б. [112-118]
4. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020– 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Нұр-Сұлтан, 2019. – 150б

ӘОЖ 53:001.895

Нанотехнологияның физикадағы рөлі

Ошақбай Н.Ғ.,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В данной статье рассматривается роль нанотехнологий в физике. Авторы анализируют значение нанотехнологий в современной науке и технике, а также их влияние на совершенствование физических процессов. Исследуются свойства наноматериалов, области их применения и перспективы развития. Особое внимание уделяется эффективности нанотехнологий в таких сферах, как энергетика, медицина и электроника.

Abstract

This article examines the role of nanotechnology in physics. The authors analyze the significance of nanotechnology in modern science and

technology, as well as its impact on the improvement of physical processes. The properties of nanomaterials, their areas of application, and development prospects are explored. Special attention is given to the efficiency of nanotechnology in fields such as energy, medicine, and electronics.

Қазіргі заманғы ғылым мен техниканың қарқынды дамуы нанотехнологияның маңыздылығын айқындай түсуде. Нанотехнология – атомдар мен молекулалар деңгейінде зерттеу жүргізіп, материалдардың қасиеттерін басқарып, жаңа функционалды құрылымдар жасауға мүмкіндік беретін ғылым саласы. Физикада нанотехнология ерекше орын алады, себебі ол кванттық механика, термодинамика және электромагнетизм сияқты негізгі заңдарға сүйене отырып, заттардың жаңа қасиеттерін ашуға көмектеседі.

Бұл технологиялар электроника, медицина, энергетика және материалтану салаларында кеңінен қолданыс табуда. Наноматериалдардың бірегей қасиеттері оларды аса берік, жеңіл және тиімді ететіндіктен, олардың көмегімен жаңа буын құрылғылары мен жабдықтары жасалуда. Осы зерттеуде нанотехнологияның физикадағы рөлі қарастырылып, оның негізгі қағидалары мен қолдану салалары талданады.

Нанотехнология – бұл наноөлшемдегі (1–100 нанометр) құрылымдарды, материалдарды және құрылғыларды зерттеу, жобалау және қолдану саласы. Оның физикамен тығыз байланысы бар, өйткені нанотехнологиялық процестер атомдық және молекулалық деңгейде жүреді, ал олардың қасиеттерін түсіну үшін кванттық механика, термодинамика және электромагнетизм заңдары қолданылады. Бұл зерттеу нанотехнологиялардың физикалық негіздерін қарастырады [1,4-5 б.].

Нанотехнологиядағы кванттық механика

Кәдімгі макродүниедегі физикалық құбылыстар классикалық механика заңдарына бағынса, нанодеңгейдегі процестер кванттық механика арқылы сипатталады. Нанобөлшектердің қасиеттері толқындық функция, ықтималдық тығыздығы және кванттық туннелдеу сияқты құбылыстарға тәуелді. Мысалы, жартылай өткізгіш кванттық нүктелерде электрондар энергия деңгейлері дискретті сипатқа ие болады, бұл оларды оптоэлектроникада қолдануға мүмкіндік береді.

Континуальдық механика – үзіліссіз физикалық шамалармен тұрмыс жағдайларындағы үйреншікті Ньютон және гравитациялық тартылыс заңдарымен байланысты. Алайда, наноөлемде басқа заңдар, яғни, дискретті шамалар мен үдерістерді сипаттайтын, кванттық механиканың «ақылға қонбайтын» заңдары жетілген. Кванттық механика – наномасштапта заттардың кванттық қозғалыс заңдары мен қасиеттерін сипаттайтын теориялық физиканың бір бөлімі. Көптеген

нанобөлшектер мен нанокұрылымдардың тәртібі мен қасиеттері кванттық механика заңдарымен сипатталады.

Физиканың бұл бөлімі заттың атомарлық және ядролық деңгейдегі тәртібін сипаттайды. Бұл деңгейлерде энергия, импульс және басқа қасиеттер үздіксіз емес, макроскопиялық деңгейдегі сияқты дискретті, яғни бөлінбейтін бөлік немесе кванттар түрінде өзгеріп отырады.

Ньютонның механика заңдары планеталар қозғалысы мен баскетбол добының ұшу траекторияларын, ал кванттық механика заңдары молекула, атом, және наноәлемнің басқа да объектілерінің тәртібін сипаттайды. Ньютон механикасы атомдардың тұрақтылығы, жоғарыаққыштық және жоғары өткізгіштік сияқты құбылыстарды да толық түсіндіре алмайды [2,186 б.].

Кванттық механиканың болжамдары ғасырдан астам уақыттан бері тәжірибе жүзінде дәлелденіп келеді. Кванттық механика классикалық механикамен салыстырғанда, шындығында ғажап құбылыстарды түсіндіре алады. Бәрінен бұрын, бұл корпускулалықтолқындық дуализм (нанообъектілерде толқындар мен бөлшектерге тән қасиеттердің болуы) және кванттық шырмалу (бір жүйенің шамаларының екінші басқа жүйелерге әсері).

Кванттық механика - заманауи және болашақ электрониканың негізі. Оның заңдарын жаңа нанотехнологияларды жасауға қолданылу болашақтағы сәттілікке кепілдік болады.

Беттік құбылыстар және олардың маңызы

Наноматериалдарда беткі аудан көлемге қатысты өте үлкен болады, бұл олардың физикалық-химиялық қасиеттерін айтарлықтай өзгертеді. Беттік эффектілер наноматериалдардың механикалық беріктігін, химиялық реактивтілігін және электрондық қасиеттерін анықтайды. Бұл қасиеттер катализаторлар, сенсорлар және композиттік материалдар жасауда кеңінен қолданылады [3].

Нанотехнологияда нақты төңкеріс жасай алатын салалардың бірі – материалтану, медицина және биотехнология. Бұл салалардағы революция көміртегі мен оның туындыларынан тұратын молекулалық және атомдық нано роботтарды құру арқылы мүмкін болады. Нанороботтар адам ағзасына еніп, медицинада қол жетімді емес қажетті әрекеттерді жасай алады. Нанотехнологиялардың көмегімен Павловтың айтуынша, денені жеке жасушалар деңгейінде тазартуға, ағзаның ішіндегі микро зақымдануды қалпына келтіруге, ал алыс болашақта жеткілікті үлкен зақымдарды түзетуге болады.

Қазірдің өзінде әлемде наномедициналық сала үшін бірқатар технологиялар құрылды. "Оларға ауру жасушаларға дәрі – дәрмектерді мақсатты түрде жеткізу, кванттық нүктелер арқылы ауруларды диагностикалау, чиптегі зертханалар, жаңа бактерицидтік агенттер кіреді". Нәтижесінде адамның өмір сүру ұзақтығы айтарлықтай өсуі мүмкін, адамның өмір сүруін жасарту мүмкіндігі

пайда болады. Ғалымдар атап өткендей, адамзат вирустық және бактериялық шығу тегі ғана емес, сонымен қатар генетикалық ауруларға қарсы дәрі ала алады.

Егер жаңа технологиялық революция орын алса, планетаның әрбір тұрғыны нано машиналардың репродуктивті еңбегі арқылы қамтамасыз етілетін ең төменгі күнкөріс деңгейіне қол жеткізе алады. Нанотехнологияның дамуы – әлемдік экономиканың болашағын жоғары ықтималдықпен анықтайды.

Нанотехнологиялардың қолдану салалары:

Нанотехнологияның технологиялық прогреске айтарлықтай әсер етуі мүмкін барлық салаларды тізімдеу мүмкін емес. Олардың бірнешеуі ғана төменде көрсетілген:

- наноэлектроника және нанофотоника элементтері (жартылай өткізгішті транзисторлар мен лазерлер, фотодетекторлар, күн батареялары әртүрлі сенсорлар);

- ультра тығыз ақпаратты жазу құрылғылары;

- телекоммуникациялық, ақпараттық және есептеу технологиялары, суперкомпьютерлер;

- нанолитография және наноимпринтинг;

- отын элементтері және энергияны сақтау құрылғылары;

- нанохимия және катализ.

Наноматериалдар – қазіргі таңда ғығылымды шексіз жетістіктерге жеткізетін материалдар классы. Олардың бірегей қасиеттері: кванттық эффектiлердiң көрiнiсi, беттiк бөлшектердiң ауданының жоғарылығы, дәндерiнiң өлшемдерiнiң кiшiлiгiнен туындайтын механикалық, химиялық, физикалық қасиеттерiнiң жоғарылауы оларды кез келген салада қолдануға әрi сол салаларда өте жоғары жетiстiктерге жетуге мүмкiндiк бередi [4].

Ғылымның қарыштап дамуы, жаңа техника мен технологияның дамуы, жаңа материалдардың ойлап шығарылуы адам өмiрiн едәуiр дәрежеде жеңiлдеткенiмен, экологияның нашарлауы, ауамен ауызсудың ластануы жаңа әрi қолдануға тиiмдi, материал шығынын көп талап етпейтiн және экономикалық тұрғыдан тиiмдi болатын технологиялар мен материалдар классын талап етедi.

Наноматериалдарды атомдық, молекулалық деңгейде манипуляциялау, түзiлетiн материалдардың өлшемдерiн синтез барысында бақылай алу мүмкiндiгi берiлген топтағы қосылыстардан қасиеттерi алдын ала белгiленген материалдар типiн жасап шығаруға мүмкiндiк бередi.

Электромагнетизм және наноматериалдар

Наноматериалдардың электромагниттiк қасиеттерi олардың құрылымдық өлшемдерiне байланысты өзгередi. Плазмондық резонанс, яғни жарық толқындарының металдық нанобөлшектермен өзара әрекеттесуi, оптикалық наноматериалдар мен биосенсорлар жасауда қолданылады. Сонымен қатар, көмiртектi нанотүтiктердiң

жоғары өткізгіштік қабілеті оларды наноэлектроникада қолдануға мүмкіндік береді.

Жылу өткізгіштік және наноматериалдардағы термодинамика Наноматериалдардың жылу өткізгіштігі дәстүрлі материалдардан айтарлықтай ерекшеленеді. Фонондардың шашырауы наноқұрылымдардың жылу өткізгіштік қасиеттерін өзгертеді, бұл термоэлектрлік құрылғылар жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, кремний негізіндегі наноматериалдар төмен жылуөткізгіштігіне байланысты тиімді термоэлектрлік генераторлар жасау үшін зерттелуде [5,206 б.].

Нанотехнологиялардың физикалық негіздері кванттық механика, электромагнетизм, термодинамика және механика заңдарына негізделген. Бұл ғылым саласы инновациялық материалдар мен құрылғылар жасауда үлкен маңызға ие. Алдағы жылдары нанотехнологиялар энергия өндіру, медицина, электроника және басқа да салаларда жаңа революциялық өзгерістер әкеледі деп күтілуде.

Әдебиет

1. Нанотехнологии - основа инноваций XXI века // Наука и высшая школа Казахстана. 2006. 7. - С. 4-5.

2. Пустовалов В.К. Нанотехнологии: состояние, проблемы, перспективы // Новости науки и технологий. 2006. 1 (4). - С. 186- 192.

3. Тодорова Н. Нанотехнологии – прорыв в будущее // Казахстанская правда, 1 августа 2007.

4. Третьяков Ю.Д. Проблема развития нанотехнологий в России и за рубежом <http://nanometer.ru/2006/11/17/5819225/html>.

5. Деффейс К. Удивительные наноструктуры / К. Деффейс, С. Деффейс; ред Л.Н. Патрикеев. - М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2011. - 206 с.

ӘОЖ. 539.18 : 539.213.29

Протон өткізгіш қатты оксидтік отын элементтерінің катодындағы реакциялардың кинетикасын зерттеу

Г. Бакалбаева
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В данном исследовании рассматривается эволюция катодных материалов протон-проводящих твердооксидных топливных элементов (P-SOFC) и кинетика их электрохимических реакций. P-SOFC играет важную роль как источник энергии с высокой эффективностью и экологической чистотой. Результаты исследования

показывают, что расширение зоны реакции является важным фактором повышения производительности катода. Данная работа способствует развитию технологии P-SOFC и созданию эффективных энергетических систем в будущем.

Abstract

This study examines the evolution of cathode materials for proton-conducting solid oxide fuel cells (P-SOFC) and the kinetics of their electrochemical reactions. P-SOFC plays an important role as a highly efficient and environmentally friendly energy source. The research results indicate that the expansion of the reaction zone is a key factor in improving cathode performance. This work contributes to the development of P-SOFC technology and the creation of efficient energy systems in the future.

Протон өткізгіш қатты оксидтік отын элементтері (P-SOFC) жоғары тиімділігімен және экологиялық таза энергия көзі ретінде танымал. Олардың өнімділігі көбінесе катодтық материалдардың қасиеттеріне тәуелді. Осыған байланысты, P-SOFC катодтарының даму кезеңдерін және олардың кинетикалық сипаттамаларын зерттеу өзекті мәселе болып табылады.

Протон өткізгіш қатты оксидтік отын элементтері (P-SOFC) катодтық материалдарының дамуы үш кезеңнен өтті:

-Бастапқы кезеңде P-SOFC катодында Pt және күміс сияқты бағалы металдар қолданылды, бірақ бұл материалдар катодта протон және оттегі ионы өткізгіштігінің төмендігі мен реакция аймағының жеткіліксіз тиімділігі салдарынан нашар өнімділікке әкелді.

-Орта кезеңде жоғары электрондық өткізгіштігі және оттегінің қалпына келу реакциясы (ORR) үшін жақсы каталитикалық белсенділігі бар перовскит катализаторларын және протон өткізгіш электролиттерді біріктіретін $\text{Sm}_{0.5}\text{Sr}_{0.5}\text{CoO}_3\text{-BaCe}_{0.8}\text{Sm}_{0.2}\text{O}_{3-\delta}$ самарий-стронций-кобальт – барий-кальций-стронций (SSC–BCS) сияқты композициялық катодтық материалдар ұсынылды. Бұл материалдар тиімді катод ретінде жақсы нәтижелер көрсетті.

Қазіргі уақытта зерттеулер табиғи протон өткізгіштігі бар жаңа катод материалдарын әзірлеуге бағытталған және бұл жаңа катодтар арқылы тамаша өнімділікке қол жеткізілді.

Катодтардағы әртүрлі реакция жолдарын жақсырақ түсіндіру үшін 1-суретте (A–D) төрт сызба көрсетілген, онда P-SOFC катодтары төрт санатқа бөлінген:

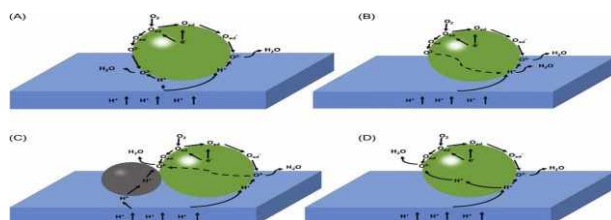
1. Электрон өткізгіш бірфазалы катод (мысалы, Pt және LSM).
2. Электрон-оттегі ионы өткізгіш бірфазалы катод (мысалы, $\text{La}_{0.6}\text{Sr}_{0.4}\text{Co}_{0.2}\text{Fe}_{0.8}\text{O}_{3-\delta}$).
3. Композициялық катодтар (мысалы, $\text{Sm}_{0.5}\text{Sr}_{0.5}\text{CoO}_{3-\delta}\text{-BaCe}_{0.8}\text{Sm}_{0.2}\text{O}_{3-\delta}$, $\text{La}_{0.6}\text{Sr}_{0.4}\text{Co}_{0.2}\text{Fe}_{0.8}\text{O}_{3-\delta}\text{-BaZr}_{0.3}\text{Ce}_{0.5}\text{Y}_{0.2}\text{O}_{3-\delta}$).
4. Протон-электрон аралас өткізгіш бірфазалы катод (мысалы, $\text{BaCo}_{0.4}\text{Fe}_{0.4}\text{Zr}_{0.1}\text{Y}_{0.1}\text{O}_{3-\delta}$).

1(A) және (B)-суреттерде көрсетілгендей, электрон өткізгіш катод пен электрон-оттегі ионы өткізгіш катодтардың реакция аймақтары негізінен электролит пен катод қабаттарының интерфейсімен шектеледі, сондықтан олардың өнімділігі әдетте төмен болады. Алексис Гримо және басқалары $\text{La}_{0.6}\text{Sr}_{0.4}\text{Co}_{0.8}\text{Fe}_{0.2}\text{O}_{3-\delta}$ катодын және $\text{BaCe}_{0.9}\text{Y}_{0.1}\text{O}_{3-\delta}$ иттриймен қоспаланған барий церий оксиді (BCY) электролитін қолданған симметриялық элементтерді сынақтан өткізіп, 600°C -та импеданстық кедергі (Rp) шамамен $12,5 \text{ cm}^{-2}$ екенін анықтады [8]. Сол сияқты, Учида және басқалары Pt катоды және $\text{SrCe}_{0.95}\text{Yb}_{0.05}\text{O}_{3-\delta}$ электролиті бар элементтерде 800°C -та импеданстық кедергі Rp шамамен $1,5 \text{ cm}^{-2}$ екенін тапты [1].

Бұл көрсеткіштер композициялық катодтармен салыстырғанда айтарлықтай төмен (SSC–BCS, 600°C -та $1,64 \text{ cm}^{-2}$) және протон-электрон аралас өткізгіш катодтармен (BCFZY $_{0.1}$, 600°C -та $0,1 \text{ cm}^{-2}$ -ден аз) салыстырғанда әлдеқайда төмен.

Композициялық катодтарда, 1(C)-суретте көрсетілгендей, протондар катод қабаттарына тереңірек еніп, реакция аймағын бүкіл оксид/газ интерфейсіне дейін кеңейте алады, бұл реакцияның тиімді аймағының ұлғаюына байланысты ерекше катодтық өнімділікті қамтамасыз етеді.

Ең таңғаларлық нәрсе, протон-электрон аралас өткізгіш катодтар қолданылғанда реакция аймағы бүкіл катод/газ интерфейстеріне дейін кеңейе алады. Бұл жаңа катодтық материалдарды қолданатын элементтердің өнімділігінің артуының негізгі себебі болып табылады.

Сурет 1 (A) Реакциялар келесі катод түрлерінде жүреді: (A) электрон өткізгіш бір фазалы катодта, (B) электрон-оттегі ионы өткізгіш бір фазалық катодта, (C) протон-электрон-оттегі қос фазалы катодта және (D) протон-электрон/тесік өткізгіш бір фазалы катодта.

Әсіресе, катодтағы әр түрлі өткізгіш түрлері катодтағы жылдамдықты шектейтін әр түрлі кезендерге әкеледі. 1-кестеде P-SOFC катодының негізгі реакция қадамдары мен оттегі ішінара қысымына (m) және су буының ішінара қысымына (n) қатысты модельденген поляризациялық кедергінің реакция реттіліктері көрсетілген.

1-кесте. Оттегінің парциалдық қысымы (m) мен судың парциалдық қысымына (n) қатысты P-SOFC катодының элементарлық

қадамдары және реакция реттілігі моделденген поляризациялық кедергі үшін.

Элементарлық реакциялар	m	b	Қадам
$O_2(g) - 2O_{ad}$	1	0	Step 1
$O_{ad} + e^- \rightarrow O_{ad}^-$	3/8	0	Step 2
$O_{ad}^- \rightarrow O_{TPB}^-$	1/4	0	Step 3
$O_{TPB}^- + e^- \rightarrow O_{TPB}^{2-}$	0	0	Step 4
$H_{electrolyte}^+ \rightarrow H_{TPB}^+$	0	1/2	Step 5
$H_{TPB}^+ + O_{TPB}^{2-} \rightarrow OH_{TPB}^-$	0	1/2	Step 6
$H_{TPB}^+ + OH_{TPB}^- \rightarrow H_2O_{TPB}$	0	1	Step 7
$H_2O_{TPB} \rightarrow H_2O(g)$	0	1	Step 8

1-кесте [2] мынадай негізгі қадамдарды қорытындылайды:

1. Оттегінің беткі қабатта диссоциативті адсорбциясы және түзілген оттегі түрлерінің заряд тасымалымен қатар диффузиясы.

2. Протондардың үш фазалы шекараларға (TPBs) миграциясы.

3. H_2O түзілуі және де сорбциясы. Әрбір қадамның оттегі ішінара қысымына (P_{O_2}) және су буының ішінара қысымына (P_{H_2O}) тәуелділігі шамамен келесі түрде есептеледі:

$$\propto P_{O_2}^{-m} P_{H_2O}^{-n}$$

мұнда m және n – сәйкесінше P_{O_2} және P_{H_2O} -ға қатысты реакция реттіліктері.

Жылдамдықты шектейтін қадамдар үшін олардың төмен реакция жылдамдықтары импеданс спектріндегі сәйкес доғаларды тудырады. Осылайша, m және n -ның мәндерін анықтау үшін поляризациялық кедергілердің P_{O_2} және P_{H_2O} -ға тәуелділігін зерттеу қажет. Осы мәндерді сәйкестендіру арқылы катод реакцияларының жылдамдықты шектейтін қадамдарын анықтауға болады.

Олардың моделінде реакция жылдамдығы келесі формула бойынша есептеледі:

$$r_1 = \kappa_1 P_{O_2} - \kappa_1' a_{O_{ad}}^2 \quad (1.1)$$

$$r_2 = k_2 a_{O_{ad}} e^{-(EF/2RT)} - k_2' a_{O_{ad}} e^{(EF/2RT)} \quad (1.2)$$

$$r_3 = k_3 a_{O_{ad}^-} - k_3' a_{O_{TPB}^-} \quad (1.3)$$

$$r_4 = k_4 a_{O_{TPB}^-} e^{-(EF/2RT)} - k_4' a_{O_{TPB}^{2-}} e^{(EF/2RT)} \quad (1.4)$$

$$r_5 = k_5 a_{OH_{electrolyte}^+} - k_5' a_{H_{TPB}^+} \quad (1.5)$$

$$r_6 = k_6 a_{H_{TPB}^+} a_{O_{TPB}^{2-}} - k_6' a_{OH_{TPB}^-} \quad (1.6)$$

$$r_7 = k_7 a_H + a_{O_{TPB}^-} - k_7' a_{H_2O_{TPB}} \quad (1.7)$$

$$r_8 = r_8 a_{H_2O_{TPB}} - k_8' P_{H_2O} \quad (1.8)$$

мұндағы r_i – 1-кестедегі элементарлық сатыларға сәйкес келетін реакция жылдамдығы, k_i және k_i' – тура және кері реакциялар үшін жылдамдық тұрақтылары, a_m индекске сәйкес келетін түрлердің белсенділігін білдіреді, ал R , T және F – сәйкесінше газ тұрақтысы, абсолютті температура және Фарадей тұрақтысы. Е.Нернст теңдеуімен анықталатын электрод потенциалын білдіреді, ол (1.9) теңдеуде көрсетілген:

$$E_{eq} = const + (RT/4F) \ln P_{O_2} \quad (1.9)$$

$H_2O + V_O'' + O_O^X \rightarrow 2OH_O$ теңдеуде көрсетілгендей, электролиттегі протондар су электролитке қосылғанда түзіледі, сондықтан $a_{OH} \cdot H_{O_{electrolyte}}^{\bullet}$ келесі түрде есептеуге болады:

$$r = k P_{H_2O} - k' a_{OH}^2 = 0 \quad (1.10)$$

содан кейін

$$a_{OH} \cdot H_{O_{electrolyte}}^{\bullet} = \left(\frac{k}{k'}\right)^{1/2} P_{O_2}^{1/2} = \left(\frac{1}{k_H}\right)^{1/2} P_{O_2}^{1/2} \quad (1.11)$$

мұндағы: k_H – (8.3) теңдеудің тепе-теңдік реакциялары үшін жылдамдық тұрақтысы, ал k және k' – (8.3) теңдеудің сәйкесінше тура және кері реакцияларының жылдамдық тұрақтылары.

Егер X қадам реакция жылдамдығын анықтайтын қадам болса, ал басқа қадамдар виртуалды тепе-теңдікте болса, тиісті a_x және $a_{OH} \cdot H_{O_{electrolyte}}^{\bullet}$ бөлек есептеуге болады. Соңында, әр қадамның

жылдамдығын P_{H_2O} және P_{O_2} қатысты реакция реттілігімен көрсетуге болады, 1-кестеде көрсетілгендей.

LSF катод реакциясының нақты жылдамдықты анықтайтын қадамдарын анықтау үшін оның кинетикасына қосымша зерттеулер қажет [3].

P-SOFC катодтық материалдарының эволюциясы катод өнімділігін жақсартудың маңызды факторы болып табылады. Композициялық катодтар мен протон-электрон аралас өткізгіш материалдар реакция аймағын кеңейтіп, өнімділікті арттыруға мүмкіндік береді. Кинетикалық зерттеулер катодтық реакциялардың жылдамдықты шектейтін қадамдарын түсінуге көмектеседі, бұл жаңа тиімді материалдарды әзірлеу үшін негіз болады.

Зерттеу барысында протон өткізгіш қатты оксидтік отын элементтерінің (P-SOFC) катодындағы электрохимиялық реакциялардың кинетикасын талдау жүргізілді. Нәтижелер көрсеткендей, катодтық материалдардың эволюциясы олардың өнімділігіне айтарлықтай әсер етеді.

Бастапқы кезеңде платина (Pt) және күміс (Ag) сияқты бағалы металдар қолданылғанымен, олардың төмен протон және оттегі ионы өткізгіштігі катод өнімділігінің төмендеуіне әкелді. Орта кезеңде жоғары электрондық өткізгіштігі мен каталитикалық белсенділігі бар

композициялық катодтық материалдар ұсынылды. $\text{Sm}_{0.5}\text{Sr}_{0.5}\text{CoO}_{3-\delta}$ - $\text{BaCe}_{0.8}\text{Sm}_{0.2}\text{O}_{3-\delta}$ (SSC-BCS) сияқты материалдар жоғары тиімділікті қамтамасыз етті.

Қазіргі уақытта табиғи протон өткізгіштікке ие жаңа катодтық материалдарды әзірлеу ерекше қызығушылық тудырып отыр. Бұл материалдар катодтағы реакция аймақтарын кеңейтіп, электродтық процестердің жылдамдығын арттырады. Кинетикалық зерттеулер көрсеткендей, протондардың үшфазалы шекараларға (TPBs) көшуі және оттегі адсорбцияланған түрлерінің диффузиясы жылдамдықты шектейтін негізгі қадамдар болып табылады.

Зерттеу нәтижелері жаңа композициялық және протон-электрон аралас өткізгіш катод материалдарының реакция аймағын ұлғайтып, өнімділікті арттыруға мүмкіндік беретінін көрсетті. Бұл P-SOFC технологиясының дамуына ықпал етіп, болашақта жоғары тиімді және экологиялық таза энергетикалық жүйелерді құруға негіз бола алады.

Әдебиет

1. H. Uchida, S. Tanaka, H. Iwahara, Polarization at Pt electrodes of a fuel cell with a high temperature-type proton conductive solid electrolyte, *J. Appl. Electrochem.* 15(1985) 9397.

2. F. He, T. Wu, R. Peng, C. Xia, Cathode reaction models and performance analysis of $\text{Sm}_{0.5}\text{Sr}_{0.5}\text{CoO}_{328}\text{BaCe}_{0.8}\text{Sm}_{0.2}\text{O}_{328}$ composite cathode for solid oxide fuel cells with proton conducting electrolyte, *J. Power Sources* 194 (2009) 263268.

3. H. Yamaura, T. Ikuta, H. Yahiro, G. Okada, Cathodic polarization of strontium-doped lanthanum ferrite in proton-conducting solid oxide fuel cell, *Solid State Ionics* 176 (2005) 269274.

4. C. Niedrig, S. Taufall, M. Burriel, W. Menesklou, S.F. Wagner, S. Baumann, et al., Thermal stability of the cubic phase in $\text{Ba}_{0.5}\text{Sr}_{0.5}\text{Co}_{0.8}\text{Fe}_{0.2}\text{O}_{328}$ (BSCF) 1, *Solid State Ionics* 197 (2011) 2531.

5. S. Jiang, W. Zhou, Y. Niu, Z. Zhu, Z. Shao, Phase transition of a cobalt-free perovskite as a high-performance cathode for intermediate-temperature solid oxide fuel cells, *ChemSusChem* 5 (2012) 20232031.

6. R. Peng, T. Wu, W. Liu, X. Liu, G. Meng, Cathode processes and materials for solid oxide fuel cells with proton conductors as electrolytes, *J. Mater. Chem.* 20(2010) 62186225.

УДК 639.3

Профилактика болезней рыб и меры борьбы с ними

Длиббетов М.К., к.с-х.н. старший преподаватель
Сатаева Д.К.-Ш., к.с-х.н., старший преподаватель
Болатова А.Б., м.п.н., преподаватель

Түйіндеме

Бұл мақалада Арал-Сырдария бассейнінің су айдындарында кездесетін балықтардың ауруларын алдын алу және олармен күресу шаралары баяндалады.

Abstract

His article outlines the prevention of fish diseases found in water bodies of the Aral-Syr Darya basin and measures to combat them.

Болезни рыб вызываются многими био- и абиотическими факторами внешней среды. К ним относятся вирусы, бактерии, водоросли, грибы, гильменты, ракообразные, токсические вещества, нарушения гидрохимического режима и другие составляющие внешней среды [1-3].

Рыбы гораздо более древние животные, чем человек, их эволюция продолжалась несколько миллионов лет. За это время рыбы идеально приспособились к условиям обитания, а их взаимоотношения с паразитическими организмами носят устойчивый, стабильный характер и крайне редко сопровождаются гибелью хозяина. Все те заболевания рыб, с которыми мы встречаемся, в абсолютном большинстве случаев имеют своей причиной грубые нарушения условий выращивания и содержания. Ликвидировав эти нарушения и избавив рыбу от стресса вы навсегда решите проблему заболеваний. В современной ихтиопатологии это господствующая точка зрения, и именно с такой позиции следует подходить ко всем случаям заболеваний и гибели рыб.

Среди множества факторов, способных вызвать заболевание рыб, главенствующую роль играет дефицит кислорода. По статистике более 90% всех случаев гибели и заболеваний рыб в той или иной степени были связаны с дефицитом кислорода. Это сильнейший стрессовый фактор, сильно ослабляющий иммунитет. Поэтому необходимо уделять самое пристальное внимание аэрации воды и контролю за содержанием растворенного в воде кислорода [2].

Помимо заморов самыми частыми причинами стресса рыб являются нарушения гидрохимического режима, перепады температуры при перевозках пересадках, несоблюдение карантинных ограничений, использование неполноценных или боксичных кормов.

Болезни рыб могут наносить большой ущерб рыбоводству, поэтому для успешного разведения рыбы, получения высокой продуктивности водоемов важно знать и уметь диагностировать наиболее распространенные заболевания рыб, эффективно осуществлять профилактические мероприятия. В одних случаях болезнь вызывается возбудителем (паразитом), попадающим в организм рыбы, в других рыба болеет при недостатке или, наоборот, избытке

некоторых растворенных в воде веществ, резких колебаниях температуры воды, механических повреждений, а также недостаточном или неполноценном питании.

Возникновение заболеваний тесно связано со многими факторами, влияющими на жизнь рыб в водоеме. Так, например, избыток сероводорода или недостаток кислорода в прудовой воде, влияние сточных вод. Попадающих в пруды, и другие отрицательные факторы понижают устойчивость рыб к заболеваниям, способствуют распространению болезней. Поэтому при постановке диагноза необходимо не только определить возбудителя, но и учитывать факторы, которые могли бы спровоцировать вспышку болезни или стать непосредственной причиной ее.

Для предотвращения заболеваний рыб обязательным является проведение лечебно-профилактических мероприятий. Большую роль в профилактике заболеваний играют выполнение рыбоводно-биотехнических мер, соблюдение технологии выращивания рыбы, использование доброкачественных кормов. Чрезмерная плотность посадки, резкие колебания температуры воды, недостаток кислорода и другие стресс-факторы вызывают снижение общей резистентности организма рыб [3].

Для профилактики заболеваний исключительно эффективно использование поликультуры, например выращивание карпа с белым амуром, белым и пестрым толстолобиками. Эти рыбы не только более устойчивы к опасным для карпа заболеваниям, но и при их совместном выращивании значительно улучшают экологическое состояние водоемов. Одновременно снижается уровень паразитарных заболеваний, поскольку эти рыбы поедают зоопланктон и бентос, отдельные представители которого являются промежуточными хозяевами многих эндопаразитов.

Успешная борьба с болезнями рыб невозможна без своевременного выполнения комплекса общих лечебно-профилактических мероприятий, обязательных в технологическом процессе. Это антипаразитарные обработки рыбы весной и осенью непосредственно в прудах органическими красителями, регулярное внесение извести по воде в пруды при накоплении в них органических веществ и болезнетворных микроорганизмов [4].

Профилактика заболеваний рыб и борьба с ними в условиях озерно-товарных рыбоводных хозяйств сводится главным образом к зарыблению озер здоровым рыбопосадочным материалом. Для этого необходимо соблюдение следующих мероприятий:

- профилактическая обработка живорыбного транспорта перед осуществлением транспортировки рыбопосадочного материала;
- профилактическая обработка рыбопосадочного материала перед загрузкой в живорыбный транспорт;
- обеспечение надлежащих условий перевозки.

Наиболее характерными болезнями рыб в рыбоводных хозяйствах Казахстана являются инфекционные (протозойные и грибковые) заболевания, токсикозы, гельминтозы.

Одна из массовых болезней карпа - бранхиомикоз (жаберная гниль). Возбудитель этого заболевания - гриб бранхиомицес сангвинис. Он имеет вид разветвленных, довольно толстых нитей, внутри которых развиваются споры; обитает в кровеносных сосудах жабр рыб.

Бранхиомикоз - летнее заболевание, дающее вспышку в жаркое время года, когда температура воды превышает 20 °С. Важным фактором, способствующим появлению и развитию бранхиомикоза, является высокая окисляемость (содержание в воде органических веществ).

Находясь внутри кровеносных сосудов жабр, нити гриба закупоривают просвет сосудов, вызывая неравномерное снабжение кровью различных участков жабр. В результате одни участки переполняются кровью, другие обескровливаются. Через некоторое время наступает омертвление побледневших участков жабр. Затем они загнивают и распадаются. На месте загнивших участков развиваются грибы сапролегния, ускоряющие разрушение жабр.

Первые признаки заболевания отмечаются лишь за несколько дней до гибели рыб. Больные рыбы перестают брать корм, собираются у притока воды. Сильно пораженные особи не реагируют на раздражения.

При бранхиомикозе осуществляют в основном профилактические мероприятия. В жаркое время необходимо обеспечить максимум проточности воды в озерах. При повышении окисляемости воды приостанавливают кормление рыбы и внесение удобрений. Для лечения болезни применяют медный купорос (из расчета 0,25 мг/л) при экспозиции 24ч. Хороший эффект оказывает внесение раствора негашеной извести по воде из расчета 15-20 кг на 1000 м. Известь при этом необходимо вносить летом через каждые 2 нед.

При возникновении бранхиомикоза эксплуатация озер в режиме рыбоводно-утиных хозяйств нежелательна.

Токсикозы рыб возникают вследствие повышенного содержания в воде фосфорорганических соединений (пестицидов), аммиака, сероводорода и других токсических соединений. При отравлении рыб аммиаком для его детоксикации вносят хлорную известь (1-3 г/м³) в течение трех дней. При отравлении пестицидами рекомендуется скормливать премикс, добавляя его в корм в количестве 30%. В состав премикса входят бентонитовая глина и активированный уголь. С этой целью применяют и цеолит.

Из гельминтозов наиболее распространенными заболеваниями в условиях озерно-товарных рыбоводных хозяйств являются лигулез и диплостомоз.

Лигулез – заболевание пресноводных рыб, вызываемое паразитирующими в полости тела плероцеркоидами (взрослыми особями) паразитических червей лигулы и диграммы. Промежуточным хозяином возбудителей болезни является циклоп, окончательным-рыбоядные птицы. Профилактика заключается в отлове больных рыб, отпугивании птиц.

Диплостомоз - паразитарная катаракта, вызываемая метацеркариями (личинками) дигенетического сосальщика диплостома, паразитирующего в коже и подкожной клетчатке рыб.

Наиболее подвержены заболеванию белый и пестрый толстолобики. Борьба с болезнью заключается в уничтожении промежуточных хозяев - моллюсков, а также цапель.

Заключение. И так, игнорирование вопросов, связанных с болезнями рыб, рано или поздно приведет рыбоводное хозяйство к большим проблемам. Для того, чтобы избежать их, необходимо организовать регулярный ихтиопатологический контроль за всеми технологическими операциями, и особенно за перевозками живой рыбы.

Литература

1.Бауэр О.Н. и др. Болезни прудовых рыб.2-е изд. М., Легкая и пищевая промышленность, 1981. -320с.

2.Ведемейер Г.А. Стресс и болезни рыб/Г.А.Ведемейер, Ф.П.Мейер, Л.Смит. Пер. с англ. Э.М.Наумовский. –М.:Легкая и пищевая промышленность, 1981. -127с.

3.Вербицкая И.Н. и др. Основные болезни прудовых рыб. М., Колос, 1972. -72с.

4.Справочник по болезням рыб. Под ред. В.С.Осетрова. «Колос», 1978. -351с.

ӘОЖ. 666.712

Құрылыс керамикасы технологиясында мұнай шламы қуат бөлгіш және модификациялаушы компонент ретінде

Насипова А., Батыргерей А., Казихан М.
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан
аграрлық-техникалық университеті
(Орал қаласы)

Резюме

В технологии стеновой керамики выявлена принципиальная возможность использования нефтешлама в качестве энергопередающего и модифицирующего продукта.

Abstract

In the technology of wall ceramics, the fundamental possibility of using oil sludge as an energy transmission and modifying products in wall ceramics technology, the fundamental possibility of using oil sludge as an energy transmission and modifying product has been identified.

Тиімді қабырға керамикасын өндіру үшін мұнай шламы пайдаланылған композициялық қоспаны жасау бойынша тәжірибелік зерттеулердің нәтижелері келтірілген. Мұнай шламы негізінде жасалған композициялық қоспаны пайдалана отырып ресурсүнемдеу технологиясы бойынша энергетикалық шығыны төмен, сапалы қабырғалық керамика алу мүмкіндігі анықталды.

Мұнай шламы бар конгломератты қоспаны керамика массасына қосу құрамында табиға эмульгатор ретіндегі смола, асфальтобетон, жоғары бақитын парафиндер, қалыптау жабдықтарының жұмысын жеңілдететін және қалыпталған үлгіге ақаулар мен сызаттар түсірмеуге кепіл болатын беттік белсендірілген зат (ББЗ) ретінде қосылады [1,197 б.].

Мұнайды өндіру тек үлкен экспорттық табысты әкеліп қана қоймайды, сонымен қатар қоршаған ортаға да елеулі қауіп төндіреді. Кез келген ірі мұнай өңдеу зауыттарында және үлкен мұнай сақтау қойма орындарында өндірістік қалдықтарды сақтау қоймалары бар.

Мұнай шламының мөлшері күннен-күнге өсуде. Мұнай шламын жинауыш қоймаларда сақтау экологиялық тұрғыда көптеген ауқымды проблемалар тудырады, бірақ сонымен қатар оның мұнайлы бөлігі құнды, бағалы органикалық шикізат бөлігі болып табылады және оның кешенді өңделуі табиғи ресурстарды сақтауды қамтамасыз етеді [1-2].

Шетелдік ғалымдардың еңбектері де мұнай шламын утилизациялау, яғни кәдеге жарату мәселесіне бағытталған. [3-5] Вильнюс техникалық университетінің ғалымдары керамикалық материалдар технологиясындағы мұнай шламын пайдалану туралы ғылыми және эксперименттік зерттеулер өткізген. Осы авторлардың ғылыми нәтижелері керамикалық массаның модификациялану тұрғысынан керамикалық өнеркәсіпте мұнай шламын пайдалану арқылы перспективалық көрсеткішке ие бола алатынын және дайын өнімнің физикалық-механикалық қасиеттерін жақсартуын көрсетті [6].

Жалпы, құрылыс материалдары өндірісінде өнеркәсіп қалдықтарын пайдалану қатаң түрде термоөңдеу процесінің қажеттілігіне ие, сондықтан энергия үнемдейтін технологиялар мен ресурстарды қарастыру ғылыми тұрғыдан оң үрдіс болып табылады [7].

Қазіргі уақытта мұнай шламын залалсыздандыру және кәдеге жаратудың келесідей әдістері белгілі: [8-13]

- жылу және газ бөлетіндіктен сулы эмульсиялар түрінде мұнай шламын жағу және кәдеге жарату;

- мұнай шламдарын сусыздандыру немесе кептіру арқылы кері мұнай өнімдері өндірісіне қайтару, ал ағынды суларды құрамындағы қатты қалдықтарды көму арқылы кері циркуляцияға ендіру;

- мұнай шламдарын арнайы қоспалармен қатайту арқылы халық шаруашылығының басқа да салаларында қолдану немесе арнайы полигондарда көму.

Мұнай құрамдас қалдықтарды залалсыздандырып өңдеудің базалық әдісі ретінде өндірістің күшімен қайта өңдеуге негізделген термиялық және химиялық әдістер ұсынылады. Екі әдіс те мұнай қалдықтарының келесі түрлерін өңдеуге мүмкіндік береді:

- майлы қалдықтар мен сұйық мұнай қалдықтарынан тұратын ағынды суларды тазартудың нәтижесінде пайда болған; резервуар және технологиялық жабдықтарды тазалау кезіндегі түзілетін мұнай шламдары;

- өнімдерді нығыздауда немесе қамбаларда уақыт өте қалыптасу нәтижесінде алынған өзіндік күрделі көп құрамды лисперстік жүйесі бар мұнай

Өзектілік. Басқа да салалар үшін мұнай шламдарын шикізат ретінде рационалды пайдалануға болады, бірақ экологиялық және экономикалық жағын ұмытпауымыз керек [9]. Мұнда өндіріс процесінде арнайы жабдықтар мен мұнай шламын залалсыздандыру үшін қосымша энергия қажет етілмейді.

Мұнай шламдарының ең кең қолдану бағыттарының бірі жол жұмыстары, олар асфальт қоспасы ретінде пайдаланылып, байланыстырушы компонент ретінде сапасын арттырады.

Екінші орында көлемі бойынша мұнай шламдарын шикізат ретінде құрылыс материалдарын өндіруде пайдалану болып табылады [10].

Қазақстанның мұнай өңдеу зауыттарында мұнай өнімдерін өндегенде ағынды қатты сулар пайда болады. Осы ағынды суларды тазарту үшін алдымен негізгі компоненттерді болу керек: мұнай, су мен қатты заттарды.

Алдын ала талдауда мұнай шламдарын кәдеге жаратудың қолданыстағы ең тиімді әдістерін жарату қорытындысына келсек, мұнай шламдарын өңдеу мен кәдеге жарату – бұл экологиялық және экономикалық жағынан басты тапсырма болып табылады. Жол құрылысында мұнай қалдықтарын және қатты қалдықтарды қалпына келтіру және залалсыздандыру үшін пайдаланылатын арнайы құрал-жабдықтар мен технологиялар бар [10].

Осы айтылған мәселелерді ескере отырып мұнай шламын пайдаланатын 3 негізгі бағытты көрсетуге болады:

1. Жылыту қондырғыларына отын ретінде;
2. Профилактикалық майлау және отын компоненттері ретінде;

3.Энергияны көп қажет ететін құрылыс материалдары технологиясында энергияның тиімділігін арттыру мақсатында мұнай шламын қайта өңдеу негізінде энергия шығарғыш отандық жасау. Бұл технологияны іскеасыру барысында мұнай өңдеудегі қалдықтар кәдеге жаратылып, газ, көмір, дизельді жанармай үнемделеліп тиімді жылуоқшаулағыш материалдар алынады

Жұмыс мақсаты.

Менің зерттеу жұмысымның мақсаты мұнай шламын қабырға керамикалық кірпіші технологиясында модифицирлеуші және отынқұрамдас компонент ретінде пайдаланып, отын шығынын азайту және кірпіштің физика-механикалық қасиеттері жақсарту.

Зерттеу әдістері.

Сазды уату үшін ДЦ 80×150 маркалы зертханалық жақты ұсақтағыш және зертханалық МШЛ 250х100 маркалы шарлы диірмен қолданылды. Бұл ұсақтағыштарда саз ұнтақ түрге дейін уатылып, саңылауы 1 мм-лік електен өткізілді.

Орал қаласындағы «ЖайықМұнай» ЖШС-ндегі резервуарлардың түбін қырып әкелінген мұнай шламы механикалық түрде біркелкі араластырылды.

Аз көлемдегі мұнай шламы жоғарлы тұтқырлы жағдайда көп көлемдегі сазбен бірден араласып кетпегендіктен, капиллярлы-кеуек коллоидты түрінде лесті саз – мұнай шламы 3:1 қатынасында конгломерат қоспасы дайындалды.

Кремнийлі және сазды материалдардан дайындалған үлгілердің жылуөткізгіштігін анықтау ИТП-МГ-4 «ЗОНД» құрылғысында анықталды.

Дайындалған шикі компоненттерді мөлшерлеп салып 2-ші кестеде келтірілген қоспаларды алдық.

Кесте 1. Керамикалық композицияның компоненттік құрамы

№ құрамы	Компоненттер, мас. %	
	Лесті саз	Мұнай шламы конгломератты қоспасы
1	50	5,0
2	40	7,0
3	30	10,0
4	20	15,0
5	10	20,0

Зерттелетін құрамнан қалыптау ылғалдығы 20-22% керамикалық масса алынды. Одан кейін диаметрі мен биіктігі 50 мм болатын пластикалық қалыптау әдісі бойынша цилиндрлер жасалды. Қалыпталған өнімдер кептіру шкафында 7-8% қалдық ылғалдықта 75-85⁰С температурада кептірілді. Кептірілген үлгілер арнайы дайындалған режимде СНОЛ 80/12 электрлі пешінде күйдірілді.

Термоөңдеуден өткен үлгілерге физика-механикалық қасиеттері сыналып, микроскопиялық құрылымдық анализдері жасалды. Дайындалған үлгілердің жылуөткізгіштігін анықтау ИТП-МГ-4 «ЗОНД» құрылғысында, ал иілуге және сығуға беріктіктері ПГМ – 500 МГ4 гидравликалық сынау пресінде анықталды.

Кесте 2. Зерттелген үлгілердің физика-механикалық қасиеттері.

№ Құрамы	Кептіруді сезіну коэффициенті, сек.	Күйді-ру температурасы, °С	Орта-ша тығыздық кг/м ³	Сығуға беріктігі, МПа	Иілу-ге беріктігі, МПа	Жылуөткізгіштік Вт/м.К	Сусіңір - гіштік, %
1	110	950 ± 20	1450	11,7	5,4	0,38	22,8
2	125		1440	11,2	5,1	00,36	23,6
3	142		1430	11,1	4,8	0,34	25,1
4	157		1420	10,8	4,5	00,32	26,4
5	170		1370	10,4	4,3	00,3	28,2

Зерттеулер көрсеткендей мұнай шламы қосылған конгломераттың құрамы өскен сайын орташа тығыздықтың 1450 - ден 1370 кг/м³ - ке дейін төмендегінін байқадық. Сондықтан сусіңіргіштік артып, кеуектілік пайда болуының артқанын көрсетіп отыр. Орташа тығыздықтың төмен көрсеткіштері №4 және 5 – ші үлгілерде 1420 - 1370 кг/м³ шамасында болып отыр. Аналогиялық өзгерістер жылуөткізгіштікпен жанамалай иілуге және сығуға беріктікке байланысты. Беріктік пен жылуөткізгіштің төмен көрсеткіші де №4 және 5 – ші үлгілерде, сондықтан сығуға және иілуге беріктік те бұл үлгілерде 10,4– 10,8 МПа, ал жылуөткізгіштік 0,32 Вт/м.К-ке тең. Ал кептіру кезіндегі жарылудың пайда болу уақытының мұнай шламы конгломератын көбейтіп қосқан сайын 110 секундтан 170 секундқа дейін артқанын, яғни кептіруді сезінуінің азаюын көріп отырық.

Пайда болған кеуектілікке қарамастан керамикалық дене МЕСТ 530-2012 «Кирпич и камни керамические. Общие технические условия» стандартына сәйкес келеді.

Бұл технология бойынша тек қана экономикалық пайданы ғана емес, экологиялық проблемаларды да шешуге болатыны дәлелденіп отыр.

Әдебиет

1.Материалы международного форума Нефтяной шлам: как превратить отходы в доходы. «Новые технологии переработки нефтяных отходов и рекультивации загрязненных земель». Москва 18 июня 2012 г.

2.Мустафин И. А. Разработка комплексной установки утилизации нефтяных шламов" автореферат канд. дис.

3. Kizinievič, Olga [Kizinievic, Olga]. Study of the technogenical raw materials (catalyst) of the oil industry and possibility to utilize them in the constructional ceramics production // The 7th International conference "Environmental engineering" [elektroninis išteklius]. May 22-23, 2008 Vilnius, Lithuania : proceedings [CD]. Vilnius : Technika, 2008. ISBN 9789955282563. p. [1-7].

4. Kizinievič, Olga [Kizinevich, O.]. Utilization of technogenic material from an oil-processing company in the production of building ceramics // Glass and ceramics. New York : Springer. ISSN 0361-7610. Vol. 63, iss. 1-2 (2006), p. 64-67.

5. Kizinievič, Olga; Žurauskienė. Application of technogenic-raw material and burning out additive in composite ceramic system // Materials science = Medžiagotyra : 20th International Baltic conference on Materials Engineering, Kaunas, October 27-28, 2011. Kaunas : Technologija. ISSN 1392-1320. Vol. 18, no. 3 (2012), p. 296-302. Prieiga per internetą:

6. Fakhfakh.E., Hadzhadzi. Century, Medhioub.M. Effects of sand In addition on production of light fillers from Tunisia the smektitovykh of rich clay breeds // Applied Science Knitting // Release 3 - 4, 2007, page 228 – 237.

7. Gonsalez-Korrochano. B., Alonso-azcarate.J. Productions the gegkikh of fillers from mountain and industrial wastes // Magazine of ecological management. Tom 90, release 8, 2009, page 2801 – 2812.

8. Жумаев К.К. Выбор метода обезвреживания и очистки нефтяных шламов / К.К. Жумаев, Л. Н. Орипова // Молодой ученый. 2014. - №1. - С. 84-85

9. Ковалева Л.А., Миннигалимов Р.З., Зиннатуллин Р.Р. Электромагнитные технологии в нефтедобыче и нефтяной экологии // Недропользование - XXI век, 2009. № 6. с. 56 - 59.

10. Котенев Ю.А. и др. Экологические аспекты функционирования нефтегазовых техноприродных систем: Учебное пособие. - Уфа: Изд-во УГНТУ, 1998

ӘОЖ 91.433

Бастауыш мектептің жаратылыстану пәнін оқытуда өлкетану материалдарын қолдану

Сарыбекова Қ.Н., Сабденбек А.Н.
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
(Тараз қ.)

Резюме

Статья посвящена изучению возможностей и преимуществ применения краеведческих материалов Жамбылской области при обучении естествознания в начальной школе с целью повышения

интереса учащихся к предмету и формирования у них экологической культуры.

Abstract

The article is devoted to studying the possibilities and advantages of using local history materials from the Zhambyl region in natural science education in primary schools, with the aim of increasing students' interest in the subject and fostering an ecological culture.

Біздің мақаламыз Оңтүстік Қазақстанда 42° - 46° с.е. және 69-75° ш.б. географиялық белдеуліктерінде орналасқан Жамбыл облысының мектептерінде өлкетану материалдарын географиялық материалдармен қалай өткізуге болатынына арналып отыр. Жамбыл облысы Солтүстігінде Қарағанды облысы, шығысында Алматы, батысында Оңтүстік Қазақстан облыстарымен, ал оңтүстігінде Қырғызстан Республикасымен шектеседі. Жамбыл облысының солтүстік шеткі нүктесі Қарағанды облысымен шекаралас. Мұнда Балқаш көлінің батысындағы қашқан теңіз шығанағынан басталып, Бетпақдала шөлімен түзу сызық болып өтеді. Оңтүстік шеткі нүктесі Қырғыз Алатауындағы 3800,17 м биіктік Жамбыл облысына кіреді. Жаратылыстану сабақтарында Жамбыл облысы табиғатының зерттелу тарихына тоқталып өтеміз. Жамбыл облыс аумағы бүкіл Қазақстан жеріндей ұзақ уақыт бойы Жердің ішкі және сыртқы күштерінің әсер етуі нәтижесінде қалыптасқан. Аумақты бірнеше рет теңіз басып, кейін құрлыққа айналып, одан кейін қайта теңіз суы астында қалып отырған. Жер бетінде таулар пайда болып, кейіннен олар мүжіліп, жазыққа айналған. Мұндай күрделі процестер ондаған, жүздеген миллион жылдар бойы қайталанып отырған. Соның нәтижесінде облыс аумағының қазіргі жер бедері қалыптасқан.

«Жердің жаңа тарихының ұзақтығы 55-65 млн. жылға созылған. Облыс аумағының қазіргі жер бедерінің қалыптасуы жер қабығының альпілік қозғалысымен тығыз байланысты. Төрттік кезеңде жер бетінің қалыптасуы одан әрі жалғасқан. Палеоген кезінде облыс аумағында тектоникалық қозғалыс өте баяу жүрген. Осы кезеңде облыстың солтүстігіндегі ескі тау жүйелері бұзылып, жазық өңірлерге айналған. Биік таудың бұзылып ойпаттарға жиналуынан аккумулятивтік жазықтар пайда болған. Неогеннің басында жер қыртысында бірнеше рет дүркін қозғалыстар болды» [1,35 б.].

Облыс аумағында неоген кезеңінің аяғында аридтік климат үстем болған. Облыс аумағын қамтыған сирек орман орнында шөл және қуаң дала қалыптаса бастады. Төрттік кезеңде (1-1,2 млн жыл бұрын) облыстың оңтүстігінде мезгіл-мезгіл қарқынды көтерілулер қайталанған. Бұрынғы түгелімен дерлік жазық аумақтар бірнеше бөліктерге жарыла ажыратылады.

«Жамбыл облыс аумағы табиғатының зерттелу тарихы туралы нақты мәліметтер келтірілмегенімен, Қазақстанның қазіргі жері

туралы алғашқы географиялық жазбаша мәліметтер өте ерте заманнан басталады. Оның кейбір аса ірі табиғат объектілері туралы деректерді ертедегі грек және рим ғалымдарының еңбектерінен кездестіруге болады. Мәселен, Геродот (б.э.д.Vғ.) Каспий теңізінің тұйық бассейні екендігін дұрыс көрсете келіп, онан шығыста шексіз жазықтар орналасқандығын баяндайды. Птоломей (б.э. II ғ.) Орал, Ембі, Сырдария өзендері туралы мәліметтер береді» [1,68 б.].

Сондай-ақ, облыс территориясы жайындағы мәліметтерді шығыс зерттеушілерінің еңбектерінен кездестіруге болады. Жалпы Қазақстан территориясын зерттеуде орыс зерттеуші саяхатшыларының да экспедициясы нәтижесінде жинақтаған материалдарының маңыздылығы зор.

Жамбыл облысының экологиялық жағдайы, оның ландшафтысының құрылымына байланысты. Себебі табиғи ландшафт аумағында, адамның шаруашылық әрекеті жүзеге асып жатады. Антропогендік әрекетке әрбір ландшафтының төтеп беру қабілеті, экологиялық тұрақтылығы әрқалай болады.

«Облыс территориясының жазық алабында бір ғана шөлді табиғат зонасы дамыған. Ал, биік тауларында зоналардың спектрі әралуан- шөлді, шөлейтті, далалы, орманды-далалы, альпілік шалғынды, және нивальды болып дамыған. Бірақ, таулардың биіктігі әрқалай болғандықтан, ондағы биіктік спектрі барлығында бірдей болмайды. Сонда шөлді табиғат зонасының ауданы 93% болғанда, таулы азональды ландшафт ауданы 7% алады» [2, 31 б.].

Облыс аумағында қорықтар мен қорықтық аймақтар орналасқан: Ақсу-Жабағылы қорығы мен Қаратау қорығы. Жуалы ауданында-Берікқара, Мойынқұм ауданында– Андасай мен Жусандала, Сарысуда – Ақсай қорықтық аймақтары және Қордай ауданында Қарақоңыз ботаникалық қорықшасы.

Жамбыл облысы территориясында республикалық маңызы бар табиғи мемлекеттік қорықшалар тізіміне Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылғы 27-ші маусымдағы № 877 шешімімен 3 табиғи қорықша алынды:

Андасай мемлекеттік табиғи-зоологиялық қорықшасы;
«Берікқара шатқалы» мемлекеттік кешенді табиғи қорықшасы;
«Қарақоңыз шатқалы» мемлекеттік табиғи-ботаникалық қорықшасы.

Бұлардың жалпы ауданы – 1 020 570 га.

1.Андасай мемлекеттік табиғи-зоологиялық қорықшасы – республикалық деңгейде маңызы зор. Оның жалпы ауданы 1 млн. га және бұл қорықша Жамбыл облысының Мойынқұм ауданында орналасқан. Негізінен бұл қорықша жабайы аңдардың санын сақтау және көбейту мақсатында құрылып, Қызыл кітапқа енген арқар, жейран, дрофтар және 1987 жылдан бері құланды қорғауға алды. 1987 жылы– 53 құлан, ал 1990 жылы – 64 құлан әкелінді. Сонымен барлығы

– 117 құлан қорықшаға кіргізілді. Сонымен қатар, жануарлар әлемінен қабан, елік, түлкі, ондатра, қырғауыл, қызыл кітапқа енген жайра, дуадақ, қарақұйрық, бүркіт, дала сұңқары т.б. бар. Андасай мемлекеттік табиғи қорықшасы Мойынқұм Мемлекеттік мекемесінің Орман және жануарлар дүниесін қорғау басқармасының қарауына алынған.

2. Қарақоңыз қорығы Жамбыл облысы әкімдігінің орман мен жануарлар әлемін қорғау мемлекеттік мекемесінің мемлекеттік орман қоры құрамында. Іле Алатауының батыс сілемінде Қарақоңыз өзенінің таулы бөлігінде орналасқан. Қарақоңыз ботаникалық қорықшасы-республикалық маңызы бар, ол 1971 жылы 7-ші желтоқсанда Қазақ ССР-нің Министрлер Кеңесінің №672 шешімімен ұйымдастырылған. Орналасқан жері – Жамбыл облысы Қордай ауданы Масанчи ауылы. Қорықшаның жалпы ауданы – 3072 га. Бұл қорықша мемлекеттік орман қоры жерлерінде орналасқан. Мұнда ағаш кесуге (тек санитарлық жағдайда), мал жаюға және шөп оруға тыйым салынған. Ботаникалық табиғи қорықшада бореальды қалдық өсімдіктер сақталған. Сонымен қатар, Қазақстанның Қызыл кітабына енген жойылу қаупі төніп тұрған өсімдіктердің 10 түрі бар. Қорықта ағашты-бұталы және шөпті өсімдіктердің түрлері өседі. Ағашты-бұталыдан терек, қарақас, емен, қайың, терек, долана, бұталы терек өседі.

«2001 жылы Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен Қарақоңыз шатқалы мемлекеттік табиғи қаумалы құрылып, ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың тізбесіне енгізілді. Табиғат қазыналарының ішінде адам үшін аса қажеттінің бәрі осыннан табылады. Сондықтан да, қайсыбір елде болмасын орман-тоғайлы өлкелерді ерекше қорғауға, ресурстарын тиімді пайдалануға үнемі маңыз беріліп келеді. Қарақоңызорман шаруашылығы 1946 жылы құрылса, 1971 жылы Жамбыл облыстық атқару комитетінің шешімімен қорық мәртебесі берілген. Ал, 2002 жылы «Республикалық маңызы бар мемлекеттік табиғи қаумалдар және мемлекеттік табиғат ескерткіштері туралы» ҚР Үкіметінің қаулысымен осындағы аса сирек өсімдіктер түрлерін сақтап, көбейту мақсатында орман шаруашылығының 3070 гектарынан «Қарақоңыз шатқалы» мемлекеттік табиғи қаумалы құрылды бекіткен» [3, 88 б.].

Қорықшаны пайдалану түрлері:

- ғылыми;
- мәдени – ағарту және туризм;
- шектеулі – шаруашылық мақсатында пайдаланылады.

3. Берікқара кешенді қорықшасы – 1971 жылы 7-ші желтоқсанда Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің № 672 шешімімен құрылып, 2001 жылы 27 маусымда Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 877 шешімімен қайта бекітілді. Табиғи қорықша Жамбыл облысы Жуалы ауданында Ленин-жол елді мекені мен Билікөл көлінің оңтүстігінде,

Қарабастау елді мекенінен оңтүстік – батыста, ал Құрама елді мекенінен солтүстікте орналасқан. Мемлекеттік орман қоры территориясында Қаратау тау жотасының Берікқара шатқалында аталған қорықша орналасқан. Жалпы ауданы 17500 га. Берікқара кешенді қорықшасы Жамбыл облыстық территориялық Орман және биоресурстар басқармасының орман және жануарлар дүниесін қорғау жөніндегі Жамбыл мемлекеттік мекемесінің қарауына алынған. Сонымен бірге, мұнда Қызыл кітапқа енген өсімдіктердің 51 түрі өсіріледі. Қорықша территориясында жануарлардың бірқатар түрлері мекендейді: шыбын-шіркей жейтін бұршақ өсімдік (райская мухоловка) – эндемидті түр; сұр құр (шіл) – жоғалып бара жатқан түр; дикобраз – эндемидті (шектеулі) түр; арқар, қабан, елік, түлкі, қасқыр, қоян, қырғауыл, құр.

Облыс аумағында экскурсиялық-танымдық туризмді дамыту бағытында жоғарыда көрсетілген арнайы мемлекеттік қорғауға алынған мекемелерден басқа тамаша табиғаты бай аймақтарды да жатқызуға болады.

Қорыта келе айтарымыз, жаратылыстану пәнін оқытуда өлкетану материалдарын пайдалану – оқушылардың туған жеріне деген сүйіспеншілігін арттырып қана қоймай, оларды ғылыми-зерттеу жұмыстарына қызықтырады. Бұл әдіс оқытудың тиімділігін арттырып, білімнің өмірмен байланысын нығайтады.

Әдебиет

1. Сарыбекова Қ.Н., Исраилов Н.С. Географиялық өлкетану. - Тараз, 2017.

2. Құрманова Ж. «Жамбыл облысының табиғаты мен экологиясы». - Тараз, 2020.

3. Қалыбеков С.Б. Жамбыл облысының географиясы мен табиғи байлықтары. - Тараз: Жамбыл баспасы, 2017.

УДК 639.3. (072)

Биометрические показатели сазанов и лещей озера Асетколь Арало-Сырдарьинского бассейна

Ермаханов З., м.с-х.н.

Жанзаков М.М., к.с-х.н., доцент

Ермаханова Ж.З., м.н.с.

Тюлебаев Н.Б., студент ЭК-23

Кызылординский университет «Болашак»

(г.Кызылорда)

Түйіндеме

Ұсынылып отырған мақалада Қазақстандағы Арал-Сырдария бас-сейінінің су айдындарының біріне жататын Шиелі ауданындағы

Асеткөлдің сазан және табан балықтарының сандық-сапалық биометриялық көрсеткіштері баяндалады.

Abstract

The proposed article describes quantitative and qualitative biometric indicators of carp and Catfish of Asetkol in Shieli district, belonging to one of the water bodies of the Aral-Syrdarya Basin in Kazakhstan.

Сбор ихтиологического материала осуществлялся из контрольных уловов ставными сетями с размером ячей от 18 до 70мм. Постановка ставных сетей производилась согласно сетке станций. Обработку ихтиологического материала проводили по общепринятым методикам [1-3].

Для оценки численности и биомассы рыб использованы данные сетепостановок. Оценка промысловой численности и биомассы рыб проведена по методике Кушнарченко А.И. и Лугарева Е.С. для пассивных орудий лова (сети) [4]. Расчеты проводились по формуле:

$$N=QS/CKP;$$

где,

- N – численность или биомасса, тыс. шт/тонны;
- Q – средняя численность или биомасса по данным улова, шт.;
- S – площадь водоема на период исследований, га;
- C – площадь облова (га), определяющаяся с учетом всего количества применяемых сетей для учета промысловых запасов (площадь облова одной стандартной сети длиной 25 м и высотой 2 м составляет 1,15 га);
- K – коэффициент уловистости применяемых нами сетей составил 0,5;
- P – вероятность попадания рыбы в сеть, из-за угла атаки, для леща, сазана, язя, карася – 0,024, плотвы, расноперки, белого толстолобика, серебряного карася – 0,026.

Математическая и статистическая обработка полученных данных проводилась с применением электронных таблиц «Excel» и использованием фондовых материалов.

Сазан. В экспериментальных уловах длина сазана колебалась от 250 до 400мм, в среднем составляя 318мм. Масса сазана варьировала от 365 до 1315г, в среднем составляя 858г. Возрастная структура сазана за период исследований представлена четырьмя генерациями. Доминировали пятилетки (табл.1).

Таблица 1. Возрастной состав сазана оз.Асетколь.

Возрастной ряд	Длина рыб,	Средняя длина	Количество	Доля рыб,
----------------	------------	---------------	------------	-----------

	мм	рыб, мм	рыб, экз.	%
2+	250	250	1	4,6
3+	250-360	292	7	31,8
4+	310-340	321	10	45,4
5+	355-400	376	4	18,2
Итого	250-400	318	22	100

Длина тела трехлеток сазана оз.Асетколь составила 250мм. Средняя длина четырехлеток составила 292мм, с колебаниями от 250 до 360мм. Размеры пятилеток сазана изменялись от 310 до 340мм, в среднем 321мм. Преобладали особи длиной 301-350мм (табл.2).

Таблица 2. Распределение сазана оз.Асетколь в диапазоне размерного класса

Размерный класс		Возраст, лет				Итого
		2+	3+	4+	5+	
201-250	экз.	1	1	0	0	2
	%	50	50	0	0	100
251-300	экз.	0	6	0	0	6
	%	0	100	0	0	100
301-350	экз.	0	0	10	0	10
	%	0	0	100	0	100
351-400	экз.	0	0	0	4	4
	%	0	0	0	100	100

Средний размер тела шестилеток 376мм, с колебанием от 355 до 400мм.

В популяции сазана оз.Асетколь преобладали особи размером 301-350мм и массой 601-800 г (табл.3).

Таблица 3. Размерно-весовой состав сазана оз.Асетколь

Размерный класс	Доля, %
201-250	9,2
251-300	22,7
301-350	45,4
351-400	22,7
Итого	100
Весовой класс	Доля, %
201-400	13,6
401-600	18,1
601-800	41
801-1000	9,2
1001-1200	13,6
1201-1400	4,5
Итого	100

Соотношение полов в стаде сазана озере Асетколь близко 1:1. Среди самок доминировали пятилетки (табл.4).

Таблица 4. Соотношение полов по возрастам и размерам
в стаде сазана оз.Асетколь

Возраст	Самки	Самцы	Ювенальные
2+	1		
3+	6	1	
4+	10		
5+	4		
Размерный класс	Самки	Самцы	Ювенальные
201-250	2		
251-300	4	1	
301-350	10		
351-400	5		
Итого	21	1	

По расчетам, численность сазана оценивается в 0,163тыс.экз., промысловый запас 0,140 тонн. На период с 01.07.2021г до 01.07.2022г в оз.Асетколь предельный допустимый улов (ПДУ) сазана может составить 0,035 тонны.

Лещ. Один из промысловых видов рыб в озере Асетколь. Биологические показатели его здесь неплохие. В контрольных уловах встречались рыбы размером от 150 до 230мм, массой от 70 до 250г, при средней длине тела 205 мм и массе 177г. Возрастной состав представлен тремя возрастными группами, преобладали пятилетки (табл.5).

Длина тела трехлеток леща в оз.Асетколь равна 150мм. Средняя длина тела пятилеток леща составила 207 мм, с колебаниями от 200 до 220мм. Основу пятилеток леща составили особи размером 181-200мм (табл.6). Длина тела шестилеток леща составила 230мм. В стаде преобладали особи размером 181-210 мм и массой 151-200г (табл.7). Соотношение полов леща равно 1:1 (табл.8).

Таблица 5. Возрастной состав леща оз.Асетколь

Возраст-ной ряд	Длина рыб (мин-макс), мм	Средняя длина рыб, мм	Число рыб в каждом возрастном классе, экз.	Значение класса, %
2+	150	150	1	16,7
4+	200-220	207	3	50
5+	230	230	2	33,3
Итого	150-230	205	6	100

Таблица 6. Распределение леща разных возрастов в диапазоне размерного класса в оз.Асетколь

Возраст	Размерные классы							
	120-150		151-180		181-210		211-240	
	экз	%	экз	%	экз	%	экз	%
2+	1	100	0	0	0	0	0	0
4+	0	0	0	0	2	100	1	33,3
5+	0	0	0	0	0	0	2	66,7
Итого	1	100	0	0	2	100	3	100

Таблица 7. Размерно-весовой состав леща в оз.Асетколь

Размерный класс	Соотношение рыб, %
120-150	16,7
181-210	50
211-240	33,3
Весовой класс	
1-50	16,7
151-200	50
201-250	33,3

Таблица 8. Соотношение полов по возрастам и размерам в промысловой стаде лещей оз.Асетколь

Возраст	Самки	Самцы	Ювенальные особи
2+	1	0	0
4+	0	3	0
5+	2	0	0
Итого	3	3	0
120-150	1	0	0
181-210	0	2	0
211-240	2	1	0
Итого	3	3	0

По расчетам численность леща оценивается в 13,373 тысячи экземпляров, промысловый запас – 2,367 тонн. На период с 01.07.2021г до 01.07.2022г в озере Асетколь предельно-допустимый улов (ПДУ) леща составит 0,710 тонн.

Литература

- 1.Правдин Н.Ф. Руководство по изучению рыб. – М.:Пищепромиздат, 1965. –376с.
- 2.Чугунова Н.Н. Руководство по изучению возраста и рос-та рыб. – М.: Пищепромиздат, 1950. –163с.
- 3.Коблицкая А.Ф. Изучение нереста пресноводных рыб. М., 1966. – 110с.
- 4.Кушнаренко А.И., Лугарев Е.С. Оценка численности рыб по уловам пассивными орудиями лова//Вопросы ихтиологии. – М. – 1989. – Т.23 –Вып.6. –С.921-926

ӘОЖ 631.535.4

Жасыл қалемшелеу – жылыжайлық лимон өндірісі үшін вегетативті көбейтудегі негізгі тәсіл

Жанзақов М.М. а-ш.ғ.к., доцент
Қызылорда «Болашақ» университеті
Жунусова Н. оқытушы

И.Әбдікәрімов атындағы агротехникалық колледж

Резюме

Существует три способа вегетативного размножения лимона - прививкой, черенкованием и отводками. Размножение зелеными черенками занимает значительное место среди этих способов, и успешное развитие лимонводства, связано с выращиванием в сравнительно короткие сроки доброкачественных саженцев. Следовательно, с изысканием наиболее эффективного способа укоренения черенков и путей сокращения срока получения стандартных саженцев для закладки насаждений.

Abstracts

There are three methods of vegetative propagation of lemon - grafting, cuttings and layering. Propagation by green cuttings occupies a significant place among these methods, and the successful development of lemon growing is associated with the cultivation of high-quality seedlings in a relatively short short time. Therefore, with the search for the most effective method of rooting cuttings and ways to reduce the time required to obtain standard seedlings for planting.

Жасыл қалемшелеу – бұл өнеркәсіптік ауқымда өз тамыры бар өсімдіктерді алуға мүмкіндік беретін вегетативті көбеюдің ең болашақты әдістерінің бірі. Технологияның негізгі кезеңдері 80-жылдардың басында әзірленді. Оның дамуына М.Т.Тарасенко, З.А.Прохорова, В.В.Фаустов, және т.с.с. ғалымдар үлкен үлес қосты [1-3].

Жасыл қалемшелеу өсімдіктердің табиғи қалпына келу қабілеті регенерацияға негізделген – жоғалған мүшелерді немесе бөліктерді қалпына келтіру, қосымша тамырлар пайда болғаннан кейін жапырақты сабақтың кесінділерінен тұтас өсімдіктер түзу. Регенерация әртүрлі түрде көрінеді және көптеген факторларға байланысты: тіршілік формасы, тұқым қуалау ерекшеліктері, жасы, аналық өсімдіктердің жағдайы, тамырлау жағдайлары және т.б. [4].

Жасыл қалемшелеу бір аналық өсімдіктен (200-300 данаға дейін) қалемше өнімділігін (шығымын) арттыруға және аналық өсімдіктердің алаңын айтарлықтай (4-5 есе) азайтуға мүмкіндік береді. Ол вегетативті жолмен көбеюге қабілетті түрлер мен сорттардың санын кеңейтуге мүмкіндік береді және аналықтағы шектеулі мөлшердегі (бағалы асыл тұқымды формалар, сирек сорттар, сау өсімдіктер) формаларды жылдам көбейту үшін өте қажет.

Жасыл қалемшелеу отырғызу материалының денсаулығына ықпал етеді: өсіп келе жатқан өркендерде, сүректенгендерге қарағанда зиянкестер азырақ қоныстанады. Жасыл кесінділердің маңызды артықшылығы – отырғызу материалы физиологиялық тұтастығымен және генетикалық біртектілігімен ерекшеленетін тамырлы өсімдіктер

болып табылады; ол тек жоғары көбею қарқынын ғана емес, сонымен қатар қысқа өсу мерзімін қамтамасыз етеді.

Жасыл кесінділердің маңызды артықшылығы – отырғызу материалы физиологиялық тұтастығымен және генетикалық біртектілігімен ерекшеленетін тамырлы өсімдіктер болып табылады; ол тек жоғары көбею қарқынын ғана емес, сонымен қатар өте қысқа өсу мерзімін де қамтамасыз етеді. Бұл технология басқа әдістермен сәтті үйлеседі: микроклондық көбейтумен, жасыл телумен көбейту, сүректенген қалемшелермен.

Жасыл қалемшелеу технологиясында технологиялық процесстерді механикаландыру мен автоматтандырудың заманауи құралдары пайдаланылады. Жасыл кесінділердің тамырлануы және ішінара оларды өсіру бақыланатын жағдайларда қорғалған топырақта (ашық жерде) жүзеге асырылады, бұл ретте отырғызу материалын өсірудің нәтижелері қолайсыз климаттық факторларға байланысты емес. Қорғалған топырақты интенсивті пайдалану арқасында (аудан бірлігіне қалемшелерді тығыз орналастыру, контейнерлерді пайдалану, жылыжайлардың тік профилін игеру және ауыспалы егістерді енгізу) жасыл қалемшелеу жоғары табысты болып келеді.

Қолданыстағы технологияның кемшілік жері – өсіріп-жетілдірудегі сақтауда және қайта отырғызуда тамырланған өсімдіктер көп шығынға ұшырайды. Қиын тамырланатын дақылдарда тамыртүзу кезеңі ұзақ, тамырланулық 30-50% көп емес, ал тамыр жүйесінің нашар жетілуі қайта отырғызуда нашар өміршеңдікке, отырғызатын материалдың нашар болуына себеп болады. Тәсіл тиімді, бірақ интенсивті аналықтар қаластыру үшін, сыртқы ортаны жүйелі реттейтін автоматтандырылған бужайлық қондырғы, өсіру үй-жайларын, кесінділерді отырғызатын бөлмелерді және тамырланған кесінділерді қыста сақтайтын орындарды және т.с.с. жасауға көп қосымша қаражат қажет етіледі. Жасыл кесінділер, іске асырудың қарапайымдылығына қарамастан, көбейтілетін түрлер мен сорттардың биологиялық сипаттамаларын жақсы білуді, өндірісті ұйымдастыру бойынша ойластырылған шаралар жүйесін және барлық технологиялық әдістерді дәл енгізуді талап етеді.

Бірнеше онжылдық зерттеулер нәтижесінде технологияның негізгі элементтері әзірленді. Жасыл кесінділердің тиімділігі өсімдіктердің тіршілік формасына (ағаштылар нашар тамыр алады, жүзім және шөптесін көпжылдықтар – жақсы) және түрлері мен сорттық ерекшеліктеріне байланысты екендігі анықталды. Тіпті бір түрдің ішінде де (мысалы, алма, тас жеміс, қарлыған, бөріқарақат сорттары) қалемшелердің тамырлануы бірдей болмайды екен.

Отырғызатын материал өндіру тиімді болуы үшін тұқымдар мен сорттарды іріктеу, олардың өндірістік құндылығын, тұтынушылық сұранысын және жасыл кесінділер арқылы табиғи көбею мүмкіндігін ескере отырып жүргізу керек екені белгілі болды. Тамырланулық

кемінде 60-90% болуы, ал стандартты көшеттердің шығымдылығы қалемшелердің бастапқы санының кемінде 30-40%-ы болуы керек.

Жалпы, аналық өсімдіктердің рөлін асыра бағалау мүмкін емес. Жасыл қалемшелермен көбею қабілет, тек тұқым қуалаушылық ерекшеліктерімен ғана емес, сонымен қатар аналық өсімдіктердің жасы мен физиологиялық күйімен де анықталады.

Әдетте, өсімдіктер өзінің онтогенезінің бастапқы кезеңінде жоғары регенеративті қабілетті көрсетеді, кейін ол қартайған сайын төмендейді. Осыған байланысты аналықтарды 10-12 жасқа дейін, ал кейбірін одан да аз уақыттай пайдаланған жөн.

Көптеген зерттеушілер жасыл қалемшемен көбейтудің технологиясын жасауда аналық өсімдіктің жағдайын бірінші кезекке қояды және мақсаты өсімдікті көбейтуге дайындайтын алдын ала кезеңді бөліп көрсету қажет деп санайды.

Аналық өсімдіктер қатараралықтары алшақтау болатын тығыз қатар-ларға (тірі қоршау типінде) отырғызылады. Екі жыл ішінде тармақталған, біркелкі өсіп келе жатқан өсімдіктерді алу үшін екпелер өте қысқа кесіледі. Ұстамды өсуде өркендерде тамырдың іздері пайда болуына ықпал ететін қасиеттер қалыптасады. Бұталарды ықшам орналастыру мен күшті кесу аналық ауданы бірлігіне жалпы өсудің ұлғаюын және, тиісінше, жасыл қалемшелердің шығымдылығын қамтамасыз етеді.

Аналық өсімдіктерді қорғалған жерде өсіру – өте тиімді әдіс: қалемшелік материал шығымы ашық жердегіге қарағанда 5-20 есе жоғары (вегетативтік өнімділікті арттыру, әсіресе көбеюдің бастапқы кезеңдерінде маңызды), қалемшелеуге арналған қолайлы кезең үш аптаға дейін артады, ал бірқатар қиын көбейтілетін өсімдіктерде қалемшелердің тамырлануы 20-35%-ға артады.

Өркендер ұлпаларының жақсы су мөлшері кесінділердің сәтті тамырлануына ықпал етеді, сондықтан аналықтар орналасқан топырақтың егістік ылғалдылық сыйымдылығы 70-80%-дан төмен болмауы керек. Осыған байланысты, әсіресе жылыжай (қорғалған топырақ) жағдайында, қара полиэтилен пленкамен топырақты үздіксіз жабындау қажет. Пленканың астында ылғал жақсы сақталады, топырақ көктемде ерте жылыды, қолмен отау болмайды. Тамыр қабатындағы қолайлы температура мен ылғалдылық жағдайлар тамырдың күшті өсуін қамтамасыз етеді, жерүсті бөлігінің жақсы өсуіне ықпал етеді және қалемшедеудің өнімділігін 20%-ға арттырады.

Аналық өсімдіктерді минералды қоректік элементтермен қамтамасыз ету үлкен маңызға ие, бірақ артық азот пен өркендердің шамадан тыс күшті өсуі кесінділердің тамырлануына кедергі жасайтынын да есте ұстаған жөн. Сондықтан азоттық тыңайтқыштарды тек жаздың басында үстеп көректендіруде береді.

Қалемшелеуді бастамас бұрын, жақсы аналық өсімдік таңдау қажет. Лимон бұтасының саулықта болуы, зиянкестер әрекетінің

іздері немесе аурудың белгілері болмауы, кем дегенде 1 рет жемістер салған болуы керек. Мықты, жасыл қатайыңқыраған, бірақ әлі сүректенбеген бұтақшалар сабақтарын тандаймыз да, секатордың көмегімен 45°-тық бұрышпен қиямыз. Құралды алдын ала спиртпен сүртеміз, немесе оны от жалынында ұстаймыз. Ағаштағы қиылған жерді бақ нұмымен инфекция болдырмау үшін өңдеу және қалемшелеу кезінде онда гүлдер мен жемістер болмауы маңызды. Болса, оларды алып тастау (жою). Лимонды қалемшеден өсіруге, бөрікбасты қалыпқа келтірудегі түзету кесуіндегі бұтақтарды да пайдалануға болады.

Ұзындығы 10-12см, бес-алты жапырақты және бүршікті қалемшелерді жүзі өткір, спирт ерітіндісімен дезинфекцияланған арнайы пышақпен кесіп дайындаймыз: қалемшені кесу төменгі жағынан 0,3-0,6см қалдыра бүршік астынан, жоғарғысы – бүршіктің үстінен жүргізіледі.

Төменгі екі-үш жапырақты сағағымен қоса қиып, қалған жапырақтар алақандарын көлденеінен, көлеміне байланысты 1/2; 1/3; 1,4 қысқарта қиып тастаймыз. Егер де жапырақтар ұсақ болса, оларды қимай қалдырамыз. Әрі қарай қалемшелердің төменгі жағын ұнтақты «Корневин» препаратымен – тамыртүзу үдеткішімен опадалаймыз. Корневиннің сулы ерітіндісін де (1л суға 1г препарат) пайдалануға болады, бірақ онда қалемшенің 1см-дей төменгі жағын ерітіндіде кемінде 6 сағат ұстау керек. Қалемшелерді отырғызғаннан кейін, қалған ерітіндімен субстратты суарамыз. Біздің тәжірибемізде өте ыңғайлы бірінші тәсіл қолданылды.

Қалемшелерді тамырлатуға арналған ыдыстарды дұрыс таңдау – олардың қалыпты өсуіне кепіл. Қалемшелер өсіретін ыдыстарды таңдауда негізгі назар ыдыстың диаметріне аударылады және субстраты қышқылданып кететіндіктен үлкен көлемді ыдыс қажет емес.

Қалемшелерді тамырлатуға түрлі ыдыстарды пайдалануға болады – ол көлемі әртүрлі түссіз (мөлдір) арнайы пластик стақандар мен қолжетімді кәдімгі көлемі 1,0; 1,5 және 2,0л пластик бөтелкелер. Егер арнайы стақандар болмаса, жоғарыда аталған сусындарға арналған түссіз бір рет пайдаланылған, таза бөтелкелерді пайдалану керек. Бөтелкелер тамыртүзу процесін бақылауға мүмкіндік берсе, олардың жоғары бөлігі қалемшелерге бужайлық жағдай жасау үшін жақсы қақпақ, жабын қызметін атқарады. Қажетінде қақпақтың, немесе жұқа полиэтилендік материалдың көмегімен бужайдағы қалемшелерді ашып-жауып желдетуге мүмкіндік болады. Сонымен, бөтелкеден ыдыс дайындау технологиясы: пластикті бөтелке өткір пышақпен немесе қайшымен төменгі бөлігі шамамен 12-15см қалдырыла, екіге кесіліп бөлінеді. Кесу бөтелкенің цилиндр бөлігі аяқтала жіңішкере бастайтын жерден жасаған дұрыс. Ол әрі қарайғы конструкцияны жинауды жеңілдетеді. Егер бұлай жасай алмасақ, бөтелкені түзу бөлігі бойынша кесеміз де, жоғары кесілген бөлікке бірнеше жерден төменгі

бөлікке киілетін тік кесік жасаймыз. Мықты тамыр жүйесі жетілу үшін, қалемшеге арналған қоректік қоспа дайындау қажет. Оған түрлі қатынастағы қоректік экологиялық өнімдер мен топырақ жағдайын жақсартатын агроперлиттер қолданылады. Маңызды сәт – артық ылғал кетуіне мүмкіндік беретін дренаж қабаттың болуы.

Дайындалған ыдыстар дезинфекцияланады, залалсыздандыратын ерітінділермен мұқият жуылып, кептіріледі, әйтпесе ыдыстар қабырғалары, сондай-ақ отырғызылған келемшелер де зеңденіп кетеді. Сонан соң қабаттар төселеді. Бірінші – дренажды. Оған ұсақ тастар, ағаш көмірлі керамзит жарайды. Екінші қабат қоректік болуы керек. Ол қабаттардың ең қалыңы және ыдыс биіктігінің 2/3 құрауы қажет. Оған қалемшені енгізетіндей қарындаш-тың қалыңдығы шамалас кішкене ойық жасылынады. Тамырлар пайда болысымен лимон лезде қажетті заттарын алады. Жоғарғы қабат қалыңдығы 0,3-0,5см таза құмнан. Оны сумен бірнеше рет жуады, лас қоспалар болмауынша. Ыдыстың түбіне артық су ағып кетуі және ауа кіруі үшін саңылаулар жасалынады. Сонан соң қабаттар төселеді. Бұл дренаждық қабатты технология, негізінде лимонды үй жағдайынша өсіруге арналған.

Лимонның дайын тікпе көшеттер дайындаудағы қалемшелерін тамыр-лату үшін ыдыстарға отырғызу мына тәртіпте орындалады: алдымен ыдыстардағы субстратты ылғалдаймыз, қалемшелерді екінші көзшеге дейін субстратқа тереңдете енгіземіз де, сабақты айнала субстрат бетін сәл нығыздаймыз, Сонан соң, қалемшені пульверизатордың көмегімен жылы сумен бүркеміз.

Қалемшелерге түрлі материалдарды пайдаланып бужайлық жағдайлар жасауға болады: пластик бөтелкенің жоғарғы жартысын, түссіз (мөлдір) полиэтилендік материал және т.с.с. Күнде 10 минутқа бужайды желдету және қалемшелерді тамырлағанға дейін күніне 3-4 рет суарып тұру қажет. Егер бөтелкенің жоғарғы жартысында, немесе пленкада үлкен конденсат байқалса, зең пайда болуын болдырмау үшін суару - бүрку жиілігін азайтамыз.

Қоршаған ауаның температурасы 20-25°C болуы қажет. Жарықтану жеткілікті болуы керек, бірақ күн сәулесінің тура түсуінсіз. Ал ала-көлеңкелі орындарды қосымша жарықтандыру. Ауаның жоғары ылғалдығын жасауда үнемі сумен бүрку және суару.

Лимонның жасыл сабақ кесінділерін шағын ыдыстардағы қоректік қоспалардан тұратын субстратқа отырғызғаннан кейін бастау алатын қалемшелердің тамырлар түзілу процесі, кескеннен болған жарақатқа реакция ретінде каллус пайда болуынан басталады.

Әдетте, қалемшелердің тамырлануы 4-5 аптаны құрайды. Лимонды қалемшелеп көбейту арқылы тікпе көшеттер дайындауға арналған сабақ кесінділерін субстратты шағын ыдыстарға отырғызып, оларды бастапқы кезде бужайлық жағдайда ұстаумен, тамырлануы мен бүршіктенуі және әрі қарай жана жас жапырақшалар пайда болуына жағдай жасауға арналған күтіп-баптауды атқару барысында

байқағанымыз, отырғызылған бірқатар сабақ кесінділерінде, тіпті отырғызғанына бір айдай ғана болған, әлі бой ала қоймаған кесінділер бойында вегетативтік бүршіктердің оянуымен қатар, генеративтік – гүлқауыздардың пайда бола бастауы болды.

Лимон өсімдігі жаратылысынан жасына қарамай, жеміс салуға бейім болады екен. Бұл құбылыс қалемшенің әрі қарай бойлап, қалыпты өсіп-жетілуіне мүмкіндік бермейді және де ол тіпті әрі қарай тіршілікке қабілетсіз де болып қалады. Сондықтан міндетті түрде тікпе көшет дайындауға арнап отырғызылған сабақ кесінділеріндегі бастапқы кездегі гүлшанақтарды (гүлқауыз) және де жылыжайдағы тұрақты орындарына тамырлы кесек топырағымен отырғызылған 1-2 жылдық тікпе көшеттіктердің де гүлшанақтарын да бір-екі жыл бойына, лимон бұтасындағы 4-ші қатарлы сабақтар пайда болғанша шырпу және бөрікбас сабақтарын 3-4 бүршіктерді қалдыра қырқып қалыпқа келтіріп отыру керек.

Бужайлықтағы қалемшелерді тамырланғаннан кейін, ашық ауаға үйрете бастау: бужайлықты күнде 1 сағатқа ашып тастау, 1-2 апта бойына таза ауамен шынығу уақытын ұлғайтумен. Сонан соң ыдыстарды толықтай ашып тастау керек.

Қалемшелерді өсіп-жетілу барысында бастапқы ыдыстан көлемі үлкеніректеу ыдысқа ауыстырып отыру қажет болса, қалемшелердің ыдыстағы қалыбын бұзбай, тамырларын зақымдамай орналастыру, ал жаңа ыдыстардағы артық жерлерді субстратпен толтыра, тамыр мойынын жауып тастамай отырғызу керек. Әрі қарай, қалемшелерді уақытылы күтіп-баптау жүргізу және белгілі бір уақыттан кейін, яғни 3 және 6 айдан кейін ыдыстардан жылыжай топырағына – лимонның өсіп-жетілу тәлімбағына (адаптациялық тәлімбақ) орналастыру, ал келесі жылы оларды жылыжайлардағы тұрақты орындарға жайғастыру. Бұл тәлімбақта тікпе көшеттерге жыл бойына түрлі күтіп-баптаулар жүргізіледі: фенологиялық қадағалау, суару, үстеп қоректендіру (тамырлары және тамырдан тыс – жапырақ-сабақтары арқылы), лимонның оңтайлы бөрікбастарын жасауға арналған сабақтарды түзету (жөндеу) кесулері, жылыжай орнында зиянкестер көріне бастаса, сондай-ақ өсімдік ауруларының белгілері пайда бола бастаса, дереу өсімдіктерді қорғау шараларын қолдану: ранцалы, немесе қол бүріккішінің (пульверизатор) көмегімен инсектицидтік және фунгицидтік препараттар ерітінділерімен бүрку, күннің аптап ыстығында өсімдіктерді көлеңкелеу мақсатында жылыжайды арнайы жылыжайлық тормен жабындау және т.б. іс-шараларды атқару. Лимон өсімдіктерін күйдіретін күннен қорғау, жылыжайдың төбесі мен бүйір жақтарын көлеңкелі торлармен жабумен, жылыжай ішінде температура 35°C-қа жеткенде, барлық ашпалы шағын терезелерді жауып, сырттағы аптап ыстықтың әсерін сейілтумен және жылыжайды желдету үшін желдеткіштерді қосумен атқарылады.

Лимон өсімдігі инфекциялық ауруларға тым сезімтал болып

келеді, сондықтан өсімдіктердің аурулар зардабына шалдығуын және аса зиянкес жәндіктер шабуылына ұрынуын тыңғылықты қадағалап отыру қажет. Оларды солған жапырақтар, немесе теңбіл пигментациялардың пайда болуынан сақтау. Әдетте, бұл залалданудың бірінші симптомы. Барлық залалданғандарды фунгицидті препараттармен өңдеу, өңдеуден оң нәтижелердің болмағандарын дереу жою. Тіпті залалдануы күдік тудыратын өсімдіктерді де жою – залалданудан сақтаудың жалғыз мүмкіндігі.

Жақсы өсіп-жетілу және жеміссалу үшін бөрікбасты дұрыс қалыпқа келтіріп отыру қажет. Лимонды бұта түрінде қалыпқа келтіруде, 1-ші қатарлы бүйір өркендері түзілген, тамырлаған тікпе көшеттерді (әдетте, олар 3-тен көп емес) 20-25см дейін өсіреді де, әрі қарай өсуін шектеуге және өркеннің жуандап өсуіне мүмкіндік беру үшін, кесіп тастайды. Ал өркендер сүректенгеннен кейін, олардың 5 бүршігін, немесе жапырақтарын қалдыра, 15-20см дейін қысқартады және бұдан кейін де шырпу жұмысы осындай тәртіпте жасалынады, бірақта 2-3-ші және 4-ші қатарлы өркендер 1-қатарлыдан 5см-ге ұзындау етіп қалдырылады. Бөрікбастарды қалыпқа келтіру жемістер түзілетін 4-ші қатарлы өркендерде аяқталады. Бұтаның қалыпқа келтіру аяқталғанша лимонды гүлдеуге жібермеу керек, себебі гүлқауыз пайда бола бастағаннан, өсімдіктің вегетативтік өсуі тоқтайды.

Әдебиет

1.Тарасенко М.Т., Зеленое черенкование садовых и лесных культур: Теория и практика. Изд.2. М., 2024. -272с.

2.Фаустов В.В., Тарасов В.М., Прохорова З.А., Орлов П.Н.. Садоводство и цветоводство. М.: Колос. 1983. -335с.

3.Потапов С.А., Самощенко Е.Г. Зеленое черенкование садовых культур. М.:Изд-во РГАУ-МСХА, 2014. -42с.

4.Аладина О.Н. Новые элементы в технологии размножения садовых растений зелеными черенками.

УДК 001

ББК 72

Ә25

Снасапова Г.Ж.

Әділетті Қазақстан: ғылым мен білімнің жаңа бағдарлары

ISBN 978-601-08-4924-2

ISBN 978-601-08-4924-2

